

'אנו אין לנו עסק בנסתרות'?

**הרב עובדיה יוסף:
יחסו למקובלים ויחסיו עם 'הנסתרות'**

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מאת אבישי בן חיים

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים

אוקטובר 2016

'אנו אין לנו עסק בנסתרות'?

**הרב עובדיה יוסף:
יחסו למקובלים ויחסיו עם 'הנסתרות'**

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מאת אבישי בן חיים

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים

אוקטובר 2016

עבודה זו נעשתה בהדרכתו
של פרופסור בנימין בראון.

'אנו אין לנו עסק בנסתרות'? **הרב עובדיה יוסף:** **יחסו למקובלים ויחסיו עם 'הנסתרות'**

We Have No Dealings with the Occult?

Rabbi Ovadia Yosef and his attitude towards Supernatural, Occult, Mysticism and Kabbalists.

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מאת: אבישי בן חיים
עבודה זו נכתבה בהדרכתו של פרופסור בנימין בראון
אוקטובר 2016

תקציר

הרב עובדיה יוסף (1920-2013) היה אחד המנהיגים ההלכתיים-רבניים-פוליטיים הגדולים בתולדות העם היהודי בעת החדשה. במשך ארבעים שנה מלאות מאז בחירתו לתפקיד הרב הראשי לישראל בז' חשון תשל"ג ועד לפטירתו בג' חשון תשע"ד הוא היה הדמות התורנית הספרדית הבכירה בישראל. 'פוסק הדור', הדמות המרכזית בעיצובה של החרדיות הספרדית ומנהיג המפלגה הפוליטית המזרחית ש"ס. הוא היה בה ה'מרן'.

במקביל לפריחת מנהיגותו של הרב עובדיה, בעיקר מאמצע שנות השמונים, הלכה ופרחה וזכתה לעדנה בישראל גם נוכחות ה'נסתרות' – המיסטיקה, הקבלה, המאגיה, המשיחיות, הבאבות, העלייה לקברי צדיקים וכיו"ב (העבודה טוענת כי מבחינה מתודולוגית יש מקום לקטגוריה כזו בחקר הדת היהודית, בניגוד לנטייה המחקרית הרווחת להפריד בין גילויים אלה. זאת על יסוד הקשר ההדוק ביניהם בתודעתה העצמית של התרבות הדתית היהודית ועל יסוד המרכיב האירציונלי המשותף לכולם). דימוי הציבורי, התורני והאישי של הרב עובדיה התאפיין בראייתו כ'אנטי מיסטיקן'. העבודה באה לבחון דימוי זה, מתוך חידוש מתודולוגי של ניסיון להביא אל הדיון את ההיבטים הבלתי רשמיים, האוראליים, העממיים, המתרחשים בביתו ובהנהגתו ובחינת הטקסטים הכתובים והמוכרים לאור עדויות חדשות אלה. מושם בעבודה דגש מיוחד על מקורות שלא נעשה בהם שימוש מקיף במחקרים בעבר ובמרכזם תמלילי הדרשות השונות של הרב עובדיה פרי עבודה אישית שלי שנמשכה שנים ארוכות, אוסף סרטוני וידאו ביתיים בהם צולם הרב עובדיה בארבע אמותיו ושלל עדויות מתוך הבית על הנהגותיו, הנחיותיו האישיות, ואף הפוליטיות. כל זאת תוך שימת דגש על בחינת הפוסק בתודעתו העצמית.

בין השורות נדמה שחבויה בעבודה זו הנחה נוספת לגבי מעמד ה'נסתרות' ולגבי מקומה המרכזי של תורת הקבלה: המיסטיקה היא כוח מניע כל כך עז בדת בכלל ובדורו ובסביבתו של הרב עובדיה בפרט, ועל כן היא דרך ראוייה ופריזמה בהירה להקיף דרכה מונוגרפיה של דמותו של איש ההלכה הרב עובדיה על כמעט כל היבטיה המרכזיים, מהאישי, המשך בהלכתי, דרך הציבורי ועד הפוליטי.

השער הראשון 'הרב עובדיה כאנטי מיסטיקן' מציג את דמותו של הרב עובדיה כרב הנמצא בעימות מתמיד עם המקובלים בני דורו ועם מקורות ההשראה שלהם האר"י והבן איש חי. מעבר למאבק שלו

בשילוב הקבלה בהלכה, מוצגות גם הפעילות שלו לדיכוי הדת העממית וההתנגדות שלו לפרקטיקות מיסטיות ולהתפרצויות בעלות נופך מיסטי כגון התנועה הספרדית-חסידיה הגדולה בתקופת מנהיגותו, חסידות ברסלב.

השער השני 'הרב עובדיה כמיסטיקן' הוא החידוש המרכזי של עבודה זו ומערער את התזה בדבר דימויו האנטי מיסטי של הרב עובדיה. הוא מביא את הסתירות ביחסו אל ה'נסתרות', את המורכבות ביחסו אליהן, את השניות ביחסו אל הקבלה, ואת הפערים בין הרטוריקה שלו למשל ביחס לחלומות ואמונת עין הרע של הציבור לעומת היחס הרציני שהוא מגלה כלפיהם באופן אישי. עיון בספריו, דרשותיו ואורחותיו מגלה כי הוא בן בית בשפה הקבלית והיא חלק בלתי נפרד מעולמו הדתי אמוני. הוא משלב קבלה בהלכה במקומות לא מועטים, לעתים אף נגד הוראות 'מרן' ר' יוסף קארו. בניגוד להנחות המוקדמות הרווחות, הרב עובדיה שלח אנשים לתיקונים קבליים, ואף הוא עצמו נקט בפרקטיקות מיסטיות, החל מקמיע שכתב לעצמו ותוכנו יובא בעבודה, דרך שימוש בעשב פלאי בעל סגולות וכלה בטקס גירוש עין רעה שהזמין לעצמו לאחר שלרגל מערכת בחירות תמונותיו כיסו דפנות אוטובוסים והוא חשש שאנשים 'ילטשו עין' והדבר יגרום לו עין רעה. גם בענייני מיסטיקה ברפואה ניכרת אצל הרב עובדיה גישה שמרחיקה את היכולת להגדיר אותו כ'אנטי מיסטיקן' והיא כוללת גם עדויות מפיו כמי שראה עצמו כמסוגל לחולל נסים, הורה לנשים שלא להתייחס לבדיקות אולטרה סאונד ולקח על כתפיו הבטחות כי למרות אזהרות רופאים תינוקות יוולדו בריאים. הרב עובדיה אף ניהל טקס קבלי של 'המתת חסד' לאדם במצב צמח שהותיר אישה עגונה. שדים, דיבוקים, גלגולים וכדומה מתבררים כחלק בלתי נפרד מעולמו של הרב עובדיה. השער מציג את הפנים הכפולות ביחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות', מצד אחד לעתים התנגדות חריפה, אך מהצד האחר לעתים קבלה גמורה. כך למשל בעניין החלומות אנו יכולים לראות את יחסו הממעט של הרב עובדיה לחלומות הציבור ולעומת זאת אנו עדים לתיאוריו על אודות סדרת חלומות התגלותיים נדירים, במהלכם התגלו אליו הרמב"ם, הבן איש חי, הריב"ש, הרב בן ציון אבא שאול ועוד. מדובר בחלומות שלא שמענו דומים להם משום רב בדורו, כולל חלום משיחי-חזיוני.

השער השלישי 'המיסטי ככלי פוליטי' עוסק בשימוש של הרב עובדיה באי-רציונלי ככלי רציונלי. כמנהיג תנועה פוליטית וכמי שמבסס את מעמדו כ'גדול הדור' וכ'פוסק הדור' עשה הרב עובדיה שימוש נרחב בכלים מתחום 'הנסתרות': קמיעות, קללות, ברכות והעצמה מיסטית של כלים מנהיגותיים כ'דעת תורה' ו'קפידא'.

התמונה המלאה המשתקפת מול עינינו מאפשרת מבט אחר לבחינת יחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות'. קשה לראות בו רב 'רציונליסטי', 'אנטי מיסטיקן', 'מתנגד קבלה'. ניכר כי מאבקו למען קבלת פסיקות רבי יוסף קארו ונגד השתלטות הקבלה, המקובלים וביטויים שונים של הדת העממית, הוא חלק בלתי נפרד ממאבק גדול יותר. חלק ממאבק כוח סמכות והגמוניה מול אליטות מתחרות, האליטה הקבלית-ספרדית והאליטה החרדית-ליטאית. גם דרכו ההלכתית המקלה תחת האידיאה של 'כוח דהיתרא עדיף' נדמית כאלטרנטיבה למדיניות ההחמרה הן של החרדים האשכנזים והן של המקובלים הספרדים. מתוך כך מואר מאבק הדגל של הרב עובדיה למען הנחלת שיטת 'מרן' - רבי יוסף קארו - מול שיטות האליטה הקבלית והאליטה הליטאית באור אחר. תובנה זו מעלה את ההשערה המחקרית כי בסופו של דבר ואולי שלא לגמרי במודע, כשהרב עובדיה תוקף את ה'נסתרות' ודורש קבלה טוטאלית של סמכות 'מרן', אין כוונתו דווקא לקבלת הנהגת והוראות 'מרן' רבי יוסף קארו, אלא במידה רבה לקבלת הנהגת הוראות 'מרן' הרב עובדיה יוסף.

ברטרנספקטיבה היסטורית, נראה כי מפעל חייו של הרב עובדיה יוסף היה להנחיל את מנהיגותו ופסיקתו של מרן הרב עובדיה יוסף עצמו ובכך להעמיד אותו כסמל דתי-רבני-ספרדי וככלי חברתי-פוליטי, שיתייצב כמנהיג התורני הבלעדי, כמרן האולטימטיבי, וישמש כמודל המחולל של המפעל ההיסטורי של ניסיון החזרת העטרה הספרדית ליושנה.

'אנו אין לנו עסק בנסתרות'?

תוכן העניינים מקוצר

מבואות

- א. מטרת העבודה והשאלות העיקריות 3
- ב. היבטים מתודולוגיים 9
- ג. מצב המחקר 22
- ד. הרב עובדיה יוסף : קווים ביוגרפיים על בסיס תודעתו העצמית ויצירתו התורנית 31

שער ראשון: הרב עובדיה כאנטי-מיסטיקן

- פרק ראשון : התזה המקובלת : הרב עובדיה אנטי-מיסטיקן 41
- פרק שני : מעמד הקבלה במרחב שבו עוצב ופעל הרב עובדיה 49
- פרק שלישי : התנגדות הרב עובדיה לשילוב קבלה והלכה 60
- פרק רביעי : נשים, מיניות וצניעות 128
- פרק חמישי : התנגדות לפרקטיקות מיסטיות 167
- פרק שישי : הרב עובדיה נגד רבי נחמן מברסלב 193

שער שני : הרב עובדיה כמיסטיקן

- מבוא לשער השני 209
- פרק ראשון : התמיכה בשילוב קבלה בהלכה 211
- פרק שני : תמיכה בפרקטיקות מיסטיות ומאגיות 230
- פרק שלישי : האם נכנס הרב עובדיה לפרדס הקבלה? 285
- פרק רביעי : חלומות הרב עובדיה 308
- פרק חמישי : תסיסה משיחית בסביבת הרב עובדיה 321

שער שלישי: המיסטי ככלי פוליטי

- פרק ראשון : האי-רציונלי ככלי רציונלי 349
- פרק שני : קמיעות וברכות 356
- פרק שלישי : אמצעי האכיפה של הסמכות : קללות, נידויים וקפידא 363
- פרק רביעי : ההלכתי, המיסטי והפוליטי : דעת תורה בגרסת הרב עובדיה 385

סיכום: 'אף שאין לי עסק בנסתרות'

- ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים 423

תוכן העניינים מורחב :

מבואות

3 א. מטרת העבודה והשאלות העיקריות

- 1א. מטרת העבודה : בירור שאלת יחסו של הרב עובדיה לינסתרות'
- 2א. שאלת מקום המאבק בקבלה ובמקובלים בתוך מפעל חייו
- 3א. שאלת השימוש של הרב עובדיה במיסטי ככלי פוליטי
- 4א. שאלת מקום המיסטיקה בחיים הדתיים בדור הרב עובדיה ובסביבתו
- 5א. שאלת הפער בין הרטוריקה הציבורית לבין השימוש האישי במיסטי

9 ב. היבטים מתודולוגיים

- 1ב. המתודה הנקוטה בעבודה זו ותרומתה למחקר מחשבת ישראל
- 2ב. תשתית הנתונים
- 3ב. הייחוד המתודולוגי : דרשות הרב עובדיה ככלי מחקרי מרכזי
- יתרון הדרשות על הספרים : הרב עובדיה שבעל פה מול הרב עובדיה שבכתב
- המימד האקטואלי שבדרשות
- 4ב. בירור מושגים שיינקטו בעבודה
- 5ב. הפערים : הציפיות 'הגבוהות' במחקר והמיסטיקה 'הנמוכה' בשטח

22 ג. מצב המחקר

- 1ג. המחקר הקיים
- 2ג. סוגיות המצריכות מחקר

31 ד. הרב עובדיה יוסף על בסיס תודעתו העצמית

- 1ד. קווים ביוגרפיים על בסיס תודעתו העצמית
- 2ד. ביבליוגרפית יצירתו התורנית

שער ראשון: הרב עובדיה כאנטי-מיסטיקן

פרק ראשון: התזה המקובלת: הרב עובדיה אנטי מיסטיקן 41

41 א. דימויו האישי והציבורי של הרב עובדיה כמתנגד ל'נסתרות'

45 ב. 'אנו אין לנו עסק בנסתרות'

פרק שני: מעמד הקבלה במרחב שבו עוצב ופעל הרב עובדיה 49

פרק שלישי: התנגדות הרב עובדיה לשילוב קבלה בהלכה 60

60 א. מקרה מבחן: תפילין של רש"י ותפילין של רבנו תם

1. עיקרי המחלוקת

2. התמונה הכללית

3. פסיקתו של הרב עובדיה, מתחיה הפנימיים והסתירות בין הפסיקה לבין השיטה

4. הפסיקה המעשית: יש להניח שני זוגות תפילין

5. הפסיקה התודעתית: אין להניח ששני סוגי התפילין הם אמת - מתקפה על התפיסה הקבלית כמנוגדת להיגיון

6. הנימוק הטכני להנחת זוגות התפילין לחוד

7. הפסיקה: נגד מרן. ההנמקה: יש לציית למרן

8. הפרדוקס: הנימוק להצדקת הפסיקה נגד הקבלה - מיסטי

ב. המערכה של הרב עובדיה נגד מעמדהעל של האר"י והבן איש חי 67

1. מול הבן איש חי.

2. העדר החידוש בקבלת השו"ע כקודקס המחייב ובהגדרת רבי יוסף קארו כמרן

3. החידוש: דחיית מעמדהעל של הקבלה והדרישה לביטול מנהגי עדות המזרח

4. ביקורת מבית: הרב יעקב יוסף נגד אביו ובעד האר"י

הרקע הלא הלכתי: הרב עובדיה נגד הקרובים לו

הברכה על פירות אילני סרק

האם יש לברך ברכת 'הנותן ליעף כוח'?

5. תנא דמסייע: שימוש של הרב עובדיה בגאון מווילנה לערעור מעמד האר"י

הרב עובדיה: 'האר"י כמעט [!]' יחיד בדורו בקבלה'

הרב עובדיה: הגאון מווילנה מקובל גדול מהאר"י - מחלוקת 'אמן יהא שמיה רבה'

הקדיש ומחלוקת 'ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה'

הרב עובדיה: על פי הגר"א אין חובה להאמין בכל קבלת האר"י

82 ג. מקרה מבחן : ברכת מעין שבע בליל פסח שחל בליל שבת

1ג. רקע : עיקרי המחלוקת

2ג. הרב עובדיה נגד נימוק הסוד של המקובלים

3ג. אש המחלוקת בשטח :

מהרב עובדיה הצעיר ועד בתי הכנסת הספרדיים בערוב ימיו

מאבקי הרב עובדיה בזירת בתי הכנסת

4ג. המחלוקת החרפה על 'מעין שבע' בבתי אבלים וחתנים

90 ד. מכסח השדים : צמצום מקומם של כוחות הטומאה
במרחב החיים הרגיל

1ד. העיקרון : 'דלא קפיד לא קפדינן בהדיה'

2ד. דחיקתם של שדים מהשירותים של דורנו

93 ה. מקרה מבחן : פולמוס הגילוח בכלל ובספירת העומר בפרט

1ה. המחלוקת על גילוח הזקן בכלל

2ה. המחלוקת על הגילוח בספירת העומר

96 ו. שו"ת מן השמים – פסילת הפסיקה החזיונית

99 ז. הלכה וקבלה - קשת העמדות הרבניות אל מול הרב עובדיה

1ז. מודל קשת יחס הרבנים לשילוב הקבלה בהלכה ובחינת מקומו של הרב עובדיה על הרצף

2ז. קשת עמדות לגבי שילוב הקבלה בהלכה

3ז. קשת עמדות לגבי מעמדה ההלכתי של קבלת האר"י

4ז. הרב עובדיה יוסף לאור מודל הקשת

112 ח. מפעלו ההלכתי של הרב עובדיה לנוכח יחסו לשאלת הלכה וקבלה

1ח. אנטי-קבליות ו'כוח דהיתרא עדיף'

2ח. אנטי-קבליות והשאיפה להנחלת שיטת מרן

פרק רביעי: נשים, מיניות וצניעות 128

128 א. גישתו הא-חרדתית של הרב עובדיה לענייני המין

132 ב. ריחוקו של הרב עובדיה ממסעות תעמולה למען הצניעות

1. המאבק באייומים, בטלפונים הניידים ובאינטרנט – 'עץ הדעת' החרדי

2. הסתייגויות הרב עובדיה מיוזמות צניעות

3. ריחוקו של הרב עובדיה ממסע התעמולה למען ההפרדה באוטובוסים

4. מתינותו של הרב עובדיה בעניין ההפרדה בין גברים לנשים בחתונות

137 ג. קול באישה ערוה

1. הכרעת הרב עובדיה כי מותר לאישה לברך 'הגומלי' בפני גברים

2. הכרעת הרב עובדיה כי מותר לאישה לעתים לומר קדיש

3. הכרעת הרב עובדיה כי מותר לאישה לקרוא מגילת אסתר לגברים בנסיבות מסוימות

4. הכרעת הרב עובדיה כי אישה יכולה לעלות לתורה וללמוד תורה

147 ד. 'שיער באישה ערוה' – שורש מאבק הרב עובדיה בפאות הנוכריות

151 ה. 'פגם הברית' – מרכזיותו אצל המיסטיקנים ושוליותו אצל הרב עובדיה

1. הוצאת זרע לבטלה (אוננות) בתרבות המיסטית היהודית

2. הטכניקה של המקובל הרב עדס נגד חטא האוננות

3. התיקון של רבי נחמן לחטא האוננות והביקורת עליו

4. תיקוני השובבי"ם למאוננים

5. גלגולים בעירום בשלג

6. 'יביע אומר' וחטא האוננות – סקירה (והתיקון של הרב עובדיה להו"ל)

161 ו. ארבע-שבע: ההקלות של הרב עובדיה בדיני נידה

164 ז. הפוסק בתודעתו העצמית: 'היום אין לי יצר הרע'

פרק חמישי: התנגדות לפרקטיקות מיסטיות ומאגיות 167

167 א. טבילות, תיקונים ותעניות

1. טבילה במקווה

2. תיקונים קבליים

3. תענית גשמים – לא למי שתורתם אומנותם

4. תענית בנים בימי פטירת הורים – לא לבני תורה

5. תענית חתן ביום חופתו – לא לספרדים

172 ב. מעמדה של צוואת רבי יהודה החסיד

178 ג. ממנהגים עממיים ועד הזמנת קוסם

1. ידרכי האמורי

2. איסור הזמנת קוסם, אפילו לשמח חתן וכלה

181 ד. ההתנגדות לעלייה לקבר רשב"י בהר מירון

185 ה. קבלה מעשית

1. רקע: דברים אחדים על השימוש בשמות קדושה וטומאה אצל חז"ל ובהווה

2. הנוסחאות המאגיות של הרב כדורי

3. התנגדותו של הרב עובדיה לקבלה המעשית

פרק שישי: הרב עובדיה נגד רבי נחמן מברסלב 193

193 א. רבי נחמן מברסלב כאדמו"ר ספרדי

196 ב. התנגדותו של הרב עובדיה
לנסיעה לאומן וליהגים' של רבי נחמן

197 ג. תמיכתו של הרב עובדיה
במחבר הקונטרס החרף נגד רבי נחמן

202 ד. ביטאון ש"ס נגד ברסלב

ה. הפיוס:

'הכשרתו' של רבי נחמן כמי שהחזיר את החסידות אל פסקי השו"ע 203

שער שני : הרב עובדיה כמיסטיקן

מבוא לשער השני 209

פרק ראשון : תמיכה בשילוב קבלה בהלכה 211

א. פסקי הלכה של הרב עובדיה על פי הקבלה ונגד השולחן ערוך 211

ב. מקרה מבחן : המחלוקת על מועד הנחת תפילין בתשעה באב 214

1. הנחת תפילין בתשעה באב : הכרעת הרב עובדיה ורקעה

2. הנחת תפילין בתשעה באב : מחלוקת הרב עובדיה ורבנים מהעדה המרוקאית

ג. מקרה מבחן : ברכת האילנות ובריאת גולם 217

ד. מקרה מבחן : תרנגול כפרות 219

ה. נימוקים קבליים ומיסטיים להצדקת פסיקה הלכתית ומנהגים ספרדיים 222

1. ייבום לעומת חליצה

2. נוסח התפילה המועדף

3. שילוח הקן (וההתנצלות בפני היונה)

ו. דוגמה לביקורת על הרב עובדיה כלא עקבי בפסיקתו לפי מרן 227

ז. החזרת עטרה ליושנה בתפיסת הרב עובדיה 228

פרק שני : תמיכה בפרקטיקות מיסטיות ומאגיות 231

א. היזקקות לפרקטיקות מאגיות קבליות ועממיות 231

1. תיקונים : עדויות מפתיעות על הפניות של הרב עובדיה למקובלים

2. החמסה והחוט האדום

ב. רוחות ושדים 234

1. נענוע הלולב כטקס לגירוש רוחות

2. אזהרות מהשד קטב מררי

3. חשש מרוח רעה או משדים מתחת למיטה

ג. עין הרע 242

1. התיאוריה : 'ואני אומר : "מאן דלא קפיד לא קפדין בהדיה"'

2. 'חמירא סכנתא מאיסורא'

3. הפרקסיס המיסטי : חושש לעצמו ונוקט אמצעים נגד עין הרע

ד. גלגולים, דיבוקים ותיקוני נשמות 249

1. הדיבוק

2. אמונת הגלגול וההתמודדות עם השואה – ('כל מה שהיה בשואה, למה היה?')

3. אמונת הגלגול ותקנת החוטאים : ברכה על פירות לתיקון נשמות חילוניים המתגלגלים בהם

256	ה. החלפת שמות כסגולה
260	ו. עצות כלכליות על יסוד הנחות על-טבעיות
262	ז. עצות רפואיות על יסוד הנחות על-טבעיות
	1. היתר לכתוב קמע בשבת
	2. אכילת טרף – כבד של כלב – כסגולה לרפואה מנשיכתו
	3. היתר טיפול בצהבת בעזרת יונים (צער בעלי חיים וחילול שבת)
	4. אכילה לפני התפילה בניגוד להלכה – כסגולה
	5. ריפוי כאב אוזניים, על ידי הנקה מדש של אישה, לתוך אוזן החולה
	6. עדויות על תשובות אישיות של הרב עובדיה בעייני רפואה אלטרנטיבית, היפנוזה, רפואה קוסמית, אסטרולוגיה וטיפולים לא מדעיים אחרים
	7. הרב עובדיה מבצע המתת חסד בטקס קבלי לחולה במצב של צמח
	8. לא לתרומת איברים – כן לתחיית המתים
	9. מניעת אולטרה-סאונד והפלות
	10. הוצאת זרע מחולי סרטן
	11. הוראת התעלמות מסכנת האיידס למוהלים
	12. ביטויים של יחס שלילי לרפואה
280	ח. הרב עובדיה בתודעתו העצמית – מחולל נסים ו'מופתים'
285	פרק שלישי: האם נכנס הרב עובדיה לפרדס הקבלה?
285	א. בין 'אני לא יודע קבלה' לבין 'הרב עובדיה גדול המקובלים'
288	ב. השימוש בטקסטים קבליים להצדקת שיטת 'כוח דהיתרא'
291	ג. נוכחות התפיסה הקבלית בבסיס תפיסתו הדתית
	1. אמירת 'לשם יחוד' בהצבעה לש"ס בקלפי
	2. הרב עובדיה וכוונות קבליות
	3. יחסו המורכב של הרב עובדיה לטקסטים קבליים
	לימוד קבלה כקיום מצוות תלמוד תורה
	מכוני קבלה
303	ד. מרן כמיסטיקן (ממרן רבי יוסף קארו עד מרן הרב עובדיה יוסף)

פרק רביעי: חלומות הרב עובדיה

308 א. רקע

310 ב. יחסו של הרב עובדיה לחלומות הציבור

1. הטבת חלום

2. תענית חלום

3. ברכת המפיל

315 ג. הפוסק בתודעתו העצמית: הרב עובדיה מספר על חלומותיו

1. הרב בן ציון אבא שאול מתגלה לרב עובדיה בחלום

2. הרמב"ם מתגלה לרב עובדיה בחלום

3. הריב"ש מתגלה לרב עובדיה בחלום

4. הכרעת הלכה (התרת עגונות מלחמת יום הכיפורים!) בעזרת חלום

5. התגלות הרבנית מרגלית יוסף בחלומות

6. הופעת הרבנית מרגלית יוסף המנוחה מן המתים(!) לשם סיוע ליולדת

7. התגלות רחל אמנו לחיילי צה"ל ועזרתה המבצעית להם

8. התגלות נשמת אמו של הרב עובדיה בטקס הכרתו

9. התגלות הבן איש חי בחלומו של הרב עובדיה

פרק חמישי: תסיסה משיחית בסביבת הרב עובדיה

322 א. החלום המשיחי של הרב עובדיה

325 ב. הדרשות המשיחיות של הרב עובדיה

1. החזרת עטרה ליושנה כחזון משיחי

2. אל מול ההתפרצות המשיחית החב"דית

3. הרב עובדיה עצמו כמשיח בן יוסף או כ'המלאך המשיח'

4. ציפיית הגאולה: חינוך ילדים לא לצום בתשעה באב

334 ג. הרעיון המשיחי: הרב עובדיה באספקלריית תפיסת רמב"ם

1. פתיחה

2. המשיח כתופעה טבעית

3. האירועים הטרומ-משיחיים

4. רוחניות וגשמיות, ארציות ושמימיות

5. אומות העולם בתהליך המשיחי

שער שלישי: המיסטי ככלי פוליטי

נוכחות הקבלה והמיסטיקה בעולמו הפוליטי של הרב עובדיה

349 פרק ראשון: האי-רציונלי ככלי רציונלי

356 פרק שני: קמיעות וברכות

364 פרק שלישי: אמצעי האכיפה של הסמכות הדתית - קללות, נידויים וקפידא

364 א. קללות ונידויים

א1. קללה על מי שלא יצביע ש"ס

א2. נידויים, חרמות וקללת מוות

א3. שאלת מוסריות הקללות

א4. טקס קללת המוות על יוסי שריד

א5. הקללה על אריאל שרון ('ישן ולא יקום')

374 ב. ה'קפידא' ועוד

ב1. רקע בסיסי

ב2. ה'קפידא' של הרב שך על דרעי

ב3. ה'קפידא' בביתר עילית – האיום והקרב על מנהיגות מרן

ב4. קבלת הוראות מרן וקללת מרן דרך הלוויין

ב5. הפגיעה ברב עובדיה כסיבה למותם של בני אדם

ב6. עוד על המאבק ברב מרדכי אליהו

385 פרק רביעי: ההלכתי, המיסטי והפוליטי: 'דעת תורה' בגרסת הרב עובדיה

385 א. הדרך אל 'שלטון המרנים'

388 ב. המיסטיזציה של דעת תורה ומקומה בבניית סמכותו של הרב עובדיה

ב1. רקע בסיסי

ב2. תרומת הרב עובדיה להעצמה המיסטית של המושג 'דעת תורה'

הגרסה הספרדית ל'דעת תורה'

אלטעות: האפיפיור אינו טועה (וגם הרב עובדיה)

הרב שך: נראה שדעת תורה עשויה להתברר כטעות

'שולחן ערוך החמישי' – הפער בין הרב עובדיה לליטאים

ב3. משבר דעת תורה וביטוייו ברחוב הספרדי

401 ג. קווים משותפים: המאבק במקובלים והמאבק בליטאים

406 ד. מקס ובר ומקור הסמכות של הרב עובדיה

סיכום:

409 'אף שאין לי עסק בנסתרות...'

- א. המסקנות העיקריות העולות מעבודה זו
- ב. הפירות המתודולוגיים של מחקר זה והסתירות בדרכו של הרב עובדיה
- ג. האמנם אנטי מיסטיקן? בצבת ה'נלות', ה'נסתרות' והסתירות
- ד. סיכום מרכז הכובד של בשורת הרב עובדיה

423 ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים

1. חיבורי הרב עובדיה יוסף
2. הרשימה הביבליוגרפית: חיבורים אחרים (ספרות מקור ומחקר; ספרים; חוברות ומאמרים)

מבואות

א. מטרת העבודה והשאלות העיקריות

א1. מטרת העבודה: בירור שאלת יחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות'

'אנו אין לנו עסק בנסתרות'¹ מצטט ומצוטט הרב עובדיה יוסף שוב ושוב,² ומשרטט את האתגר של עבודה זו: לנסות ולעמוד על טיב יחסו של הרב עובדיה אל ה'נסתרות' ועל מערכת היחסים המורכבת שרקם וניהל עמן במהלך מסכת חייו - האישית והציבורית, ההלכתית והפוליטית, הרטורית והמעשית. בגוף העבודה ארבעה שערים. הראשון מציג את התזה: הרב עובדיה כאנטי מיסטיקן, השער השני מערער אותה ומציג היבטים מורכבים יותר ביחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות' ואף אלמנטים מיסטיים ברורים בדמותו של הרב עובדיה, השלישי לוקח את המחקר אל השטח - אל השימוש הפוליטי במיסטי. לאור כל אלה, אנסה להחזיר את המחקר מן השטח ומן ההיבטים הבלתי רשמיים שיבחנו לאורך כל הדרך - היינו התנהגות הרב עובדיה בפועל, דרשותיו, תודעתו העצמית וכיו"ב - אל הטקסטים, כדי לנסות להציג תמונת השקפה כוללת על הסתירות הפנימיות שבתוכה.

הרב עובדיה יוסף (תרפ"א-תשע"ד, 1920-2013) היה הדמות הרבנית הספרדית המשפיעה ביותר בתולדות מדינת ישראל - פוסק הלכה מרכזי, רב ראשי לישראל ומנהיגה הרוחני של מפלגה פוליטית שהמריאה על משטח דרמסלולי, דתי ועדתי. יש הסבורים כי מדובר בגדול תורה ברמה חסרת תחרות בדורות האחרונים ובאחד מגדולי ישראל בכל הדורות, בוודאי בעוצמות ובהיקף השפעתו. אין אלה הערכות שיפוטיות שכן גם מחקר ביקורתי יתקשה לחלוק על הנחות אלו. לאורך כל תקופת חייו בסביבתו הקרובה, ובתקופת השיא שלו במדינת ישראל כולה פרחה בישראל תופעת ה'נסתרות', מושג שישמש בעבודה זו כשם כולל למיסטיקה, למאגיה, לקבלה, למשיחיות, לחלומות, לאירציונליזם וכו', כפי שאבהיר להלן.

מטרת העבודה היא לבחון את שאלת מקומן של אותן ה'נסתרות' אצל הרב עובדיה: בהגותו, בפסיקותיו, אך גם בהנהגותיו הציבוריות-פוליטיות ואף בחייו האישיים. במהלך העבודה דמותו של הרב עובדיה תיבחן בהקשר זה. לכאורה מדובר בדמות המחויבת למערכת חוק לגליסטית, שלפחות באופן מוצהר, בפרט ברטוריקה המוקדמת שלה, מתרחקת מעולם ה'נסתרות' ומחדדת את המרחק ממנו. דמות זו בנתה עמדה לא שגרתית ביחס למקובל בסביבתה על אודות ה'נסתרות'. עמדה זו הזינה לא מעט סערות וסביבה פרצו לא מעט מחלוקות. בעבודה זו אנסה לברר אם בפועל מדובר בדמות כזו, או שמא בדמות אשר איננה כה רחוקה מן העולם המיסטי. במקביל, אנסה לבחון את המודל ואת השיטה שהובילו את הדואליות 'התת-קרקעית' ביחסו של הרב עובדיה אל ה'נסתרות'. בין השאר אבחן את האפשרות שמאחורי גישתו מסתתר גם מאבק כוח מול מוקד הכוח הרבני הקבלי והמיסטי, מוקד כוח שעמד מול המפעל הגדול הקשור בבניית דמותו של הרב עובדיה כגדול הדור היחיד של הציבור הספרדי.

בשער הראשון מוצגת התזה המקובלת: 'הרב עובדיה כאנטי-מיסטיקן'. היא מוצגת בששה פרקים: הצגת התזה המקובלת, היינו דמותו האנטי מיסטית של הרב עובדיה; מעמד הקבלה במרחב הזמן והמקום שבו עוצב ופעל הרב עובדיה; 'התנגדות הרב עובדיה לשילוב קבלה והלכה' - על המרכיב המרכזי בתדמיתו האנטי-קבלית של הרב עובדיה, עמדתו החריגה ביחס לסביבתו הספרדית נגד השילוב הנרחב של הקבלה על

¹ בן סירא, פרק ג, יט-כב; ראו: בבלי, חגיגה, יג, ע"א: 'שכן כתוב בספר בן סירא במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור, במה שהורשית התבונן ואין לך עסק בנסתרות'; וכן: ירושלמי, חגיגה, דף עו עמוד ראשון.

² ראו אצל הרב עובדיה, החל מספרו הראשון: יוסף, חזו"ע שו"ת, א, עמ' יד; ובהמשך למשל: הני"ל, יבי"א, א, או"ח, ג, יד; שם, א, או"ח, לה, ס"ק יג; שם, א, יו"ד, י, ס"ק ה; שם, ב, או"ח, יח, ס"ק ג; שם, ב, או"ח, כה, ס"ק ז; שם, ב, או"ח, כט, ס"ק ה; שם, ב, אבה"ע, ז, ס"ק יא; שם, ג, יו"ד, כה, ס"ק ב; שם, ה, או"ח, כב, ס"ק ו; שם, ה, או"ח, כח, ס"ק ג; שם, ו, או"ח, כד, ס"ק ו; שם, ז, יו"ד, ח, ס"ק ב; שם, ח, או"ח, ה; שם, ח, או"ח, מא, ס"ק ג; שם, ט, או"ח, ח, ס"ק ב; שם, ט, או"ח, פג, ס"ק ג; שם, ט, או"ח, קח, ס"ק עב; שם, ט, יו"ד, י, ס"ק ה; שם, י, או"ח, ב; שם, י, או"ח, נה, ס"ק ה; שם, י, יו"ד, כג; הני"ל, יחו"ד, ה, כב; שם, ו, ה; שם, ו, לו; ראו גם: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 293-294; סקירה מפורטת תובא להלן, שער ראשון, פרק ראשון, סעיף ב.

ההלכה. הפרקים הבאים בשער זה יציגו נושאים נוספים שבהם באים לידי ביטוי קווי דמותו המנוגדים לתסיסה הקבלית והמיסטית בעולם הסובב אותו. הפרק הרביעי 'נשים, מיניות וצניעות', יעסוק בייחודו של הרב עובדיה, שבניגוד גמור לקו הרווח אצל המקובלים ואצל אחרים מבני דורו אינו נותן מקום מרכזי לעיסוק בחרדת המין³; הפרק החמישי, 'ההתנגדות לפרקטיקות מיסטיות' – על הסתייגותו של הרב עובדיה מהתנהגויות דתיות דוגמת תעניות, טבילות, פקידת קברי צדיקים וכדומה; הפרק השישי 'הרב עובדיה נגד רבי נחמן מברסלב' – על התנגדותו של הרב עובדיה למי שהסתמן בדורו כ'אדמו"ר ספרדי' מקברו ושאלו אליו ואל הקו הרוחני של חסידיו המוני ספרדים מתוך הציבור הפוטנציאלי של הרב עובדיה: רבי נחמן מברסלב.

השער השני יעסוק באנטי-זה: 'הרב עובדיה כמיסטיקן'. בפרק חמישה פרקים המציגים עובדות – חלק גדול מהן נעלמו מזכוכית המגדלת של העיסוק בדמותו של הרב עובדיה – המעלות אפשרות לתפיסה הפוכה מזו שהוצגה בשער הראשון באשר ליחסו של הרב עובדיה לנסתרות. פרקים אלה יעסקו בין השאר בעדויות על יחסו המורכב דווקא, לטקסטים הקבליים שניכר שהוא בן בית בהם, בנוכחות הבולטת בעולמו של שדים, רוחות ודיבוקים. ובמתח הפנים-ש"סניקי בין אמירתו של הרב עובדיה 'אני לא יודע קבלה' לבין הצהרות מי מחסידיו 'הרב עובדיה גדול המקובלים'; בין הצגתו כמי שבו למופתים לבין הצגת סיפורי מופתים המיוחסים לו, כולל על ידיו הוא עצמו. בין הרטוריקה המתנגדת לנסתרות לבין החשש שלו מעין הרע וכדומה והפרקטיקות בהן נקט כדי להגן על עצמו. יוצגו שלל מקומות בפסיקותיו ובהנחותיו של הרב עובדיה שבהם הנוכחות של הקבלה וה'נסתרות' מובהקת, שניכרים בהם תמיכתו בפרקטיקות מיסטיות ואף בולט דימויו העצמי כמי שמסוגל לחולל נסים, ושמטוארים בהם חלומותיו ההתגלותיים. בשער זה אעסוק גם בתסיסה המשיחית המתונה (לא הפרסונלית) שהתקיימה בסביבתו ואצלו. השער כולל דיונים בדמותו של הרב עובדיה בהקשר של שתי הדמויות הספרדיות-התורניות-הלכתיות החשובות: רבי יוסף קארו ועולמו המיסטי והרמב"ם ועולמו הרציונליסטי.

השער השלישי עוסק בשימוש הנרחב של הרב עובדיה במיסטי ככלי פוליטי וככלי לבניית סמכות (אולי כמכשיר שאינו מבטא בהכרח השקפת עולם), החל מהשימוש בקמיעות ובברכות כדי לעודד הצבעה לש"ס, דרך השימוש בקללות, נידויים וחרמות, וכלה בשימוש ב'קפידא' ובדוקטרינת 'דעת תורה' עם הפרשנות המרחיבה, התוכן המיוחד ותהליך המיסטיזציה שאנשי ש"ס והרב עובדיה יצקו לתוכה ואשר הקנו לה עוצמה כמעט חסרת תקדים.

חשוב להקדים ולהדגיש: במוקד מחקר זה לא עומדת שאלת מחקר בדבר יחסי ההלכה והקבלה. אין מדובר גם במחקר תפיסות וטקסטים. נקודת המוצא שלי היא שההלכה והטקסטים הרשמיים בספרים אינה חזות הכול. מחקר זה עניינו מחקר ההווה והאווירה – ההווה המיסטית והאי-רציונלית והאווירה המאגית, הקבלית והרוחנית אצל הרב עובדיה עצמו ובמעגלים שסבבו אותו: האישי, המשפחתי, הישיבתי, העדתי, החרדי, המזרחי, ואף הפוליטי. בחינת הטקסטים והמשנה הכוללת תתאפשר על רקע הצגת מעגלים סובבים אלה.

2. שאלת מקום המאבק בקבלה ובמקובלים במפעל חייו של הרב עובדיה

בהמשך לשאלת יחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות', תיבחן כמובן גם שאלת המטרה של המאבק שניהל במקובלים ובקבלה: האם מדובר במאבק הלכתי בלבד, או בעצם במשהו הרבה יותר רחב? לאורך כל דרכו של הרב עובדיה – בשלוש חזיתות: ההלכתית-דתית, הריטואלית-עממית והרבנית-פוליטית – אנו נתקלים במתקפות שלו נגד השפעתם של הקבלה ושל המקובלים וכן נגד מאפייני תוכן בולטים של עולם המיסטיקה היהודית ונוכחותה בחיים הדתיים בכלל ובחיים החרדיים והש"סניקיים בפרט. בשדה ההלכתי-דתי הרב

³ בפרק הרלוונטי תובא כמובן עמדתו השונה של דויד ביאל, כפי שהיא באה לידי ביטוי בתוך: ביאל, ארוס והיהודים.

עובדיה הקדיש מקום דיאלקטי נרחב במשנתו ובפעילותו הציבורית לביקורת נגד מעמדה של הקבלה, נגד המשקל הנכבד שמעניקה מסורת הפסיקה הספרדית לקבלה, ונגד העדפת פסיקות המקובלים על פני פסיקות הלכה אחרות. הרב עובדיה אפילו ניסה לערער את מעמדה של שניתן לאר"י, המקובל הנערץ בן המאה ה'16, שהשפיע יותר מכל מקובל אחר על ההיסטוריה של החיים הדתיים היהודיים. בשדה הרבניפוליטי, בהקשר למאבק המתמיד מול המקובלים ניתן לציין למשל את העובדה כי הרב עובדיה הקפיד שלא לצרף למועצת החכמים של ש"ס מקובלים⁴ למרות מעמדם היוקרתי בקרב מצביעי ש"ס.⁵

להלן אראה באמצעות שלל דוגמאות כיצד באה לידי ביטוי מגמה זו שבמסגרתה ערער הרב עובדיה את מעמד ה'נסתרות'. אראה כיצד תקף הרב עובדיה את פסיקות ההלכה 'מן השמיים', גילה יחס מסויג לעריכת תעניות, אסר הזמנת קוסמים, הצהיר שאין צורך בציות עיוור לצוואת רבי יהודה החסיד בעלת ההילה המיסטית, הטיף כי אין לפחד מעין הרע, יצא נגד תופעות משיחיות, אימץ עמדה הפוכה מזו הרווחת אצל רוב המקובלים באשר להתנגדות לנסיגה משטחי ארץ ישראל, תקף אדמו"רים ומקובלים ובכללם דמויות על כמו האדמו"ר השביעי והאחרון של חב"ד ר' מנחם מנדל שניאורסון ורבי נחמן מברסלב, הוביל עמדה נגד עלייה לקברי צדיקים ובראשם קבר רשב"י במירון וקבר רבי נחמן מברסלב באומן, התעמת עם פוסקים בעלי אוריינטציה קבלית ובראשם עם הבן איש חי (רבי יוסף חיים, 1834–1909) וממשיכי דרכו, ועוד ועוד.

שאלות המחקר הספציפיות ייבחנו על רקע שני מרכיבי יסוד במפעל חייו ובדימויו של הרב עובדיה: האחד פעילותו להשלטת פסיקות מרן, והשני דימויו האישי והציבורי כמודל לרב שהוא איש הלכה, אנטימיסטיקן ורציונליסט. אבאר אותם מיד.

מרכיב יסוד ראשון: פעילותו של הרב עובדיה להשלטת פסיקות מרן. כידוע, המחקר מדגיש את המערכה המרכזית שהוביל הרב עובדיה, מערכה שמטרתה הרשמית היא להנחיל לכל בני עדות המזרח את שיטתו ההלכתית של רבי יוסף קארו,⁶ מחבר קודקס ההלכה היהודי הדומיננטי 'השולחן ערוך' במאה ה'16, ומי שמוזהה יותר מכל דמות רבנית אחרת עם תואר העל 'מרן'. בהקשר זה שאלה חשובה היא האם המאבק של הרב עובדיה נגד המקובלים הוא נדבך במערכה גדולה זו, ובאיזו מידה, או שמא המערכה נגד המקובלים היא מערכה נפרדת? או אולי האפשרות ההפוכה: האם המערכה לקבלת הוראות מרן היא בכלל מערכה שחלק ממטרתה הינו הורדת מעמד המקובלים ושבעצם המאבק במקובלים הוא מטרתו המרכזית של הרב עובדיה. בעבודה אבחן אם דחיית השיטה הקבלית בפסיקה ודחיית הפוסקים בעלי האוריינטציה הקבלית הן רק סעיף אחד בדחיית השיטות הרבות החולקות על פסיקות הרב עובדיה, או שמא המערכה נגד עליונות הקבלה והמקובלים והתפשטות המיסטיקה וה'נסתרות' היא בעלת חשיבות בפני עצמה עבור הרב עובדיה ושמא מדובר בחשיבות העליונה.

הכמיהה והתביעה של הרב עובדיה לנהוג על פי מרן רבי יוסף קארו הגיעה עד כדי הבעת עמדה כי 'אסור לפסוק שלא כמרן, אפילו מקולא לחומרא'.⁷ ובכל זאת בעבודה זו אבחן אם סריקות מדוקדקות של מגזרי פעילותו השונים של הרב עובדיה יוסף (המסע להנחלת שיטת מרן, פסיקותיו ביחס לאלה של ר' יוסף קארו והתנהלותו הציבורית ואף הפוליטית) יכולות להאיר באור חדש את מטרת המערכה למען הנחלת

⁴ ליאון, ש"ס והציונות, עמ' 62.

⁵ בדיוק כשם ששלל את צירופם של רבנים מתנועת התשובה ובכללם אפילו הרב ראובן אלבו לגוף התורני הנכבד בעיניו. על מרכזיותה של תנועת התשובה בכלל ושל הרב אלבו בפרט ראו: הורוביץ, ש"ס והציונות, עמ' 49–52; אביעד, חזרה בתשובה, עמ' 42–45; הרב אלבו צורף למועצת החכמים של ש"ס רק לאחר פטירתו של הרב עובדיה.

⁶ למשל: לאו, ממרן עד מרן; זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 312–352 ועוד.

⁷ יוסף, יבי"א, ד, או"ח, מא, ס"ק ח; שם, ה, או"ח, מג ס"ק ז; שם, ו, יו"ד, ה, ס"ק ג; שם ט, או"ח, צא, ס"ק ב ועוד. ראו גם: שטרית, רבנו, עמ' קעא; יוסף, קבלת הוראות, עמ' צג-קז.

המחויבות הטוטאלית לפסיקות מרן. אבחן שמא מטרתו אינה בהכרח להנחיל את פסיקת מרן רבי יוסף קארו, אלא להנחיל את פסיקת מרן הרב עובדיה יוסף עצמו, פסיקה המבוססת על שיטת מרן רבי יוסף קארו אך לא לחלוטין זהה לה; שמא המטרה היא להפוך שיטה זו – של הרב עובדיה – לבלעדית ולדחות מפניה ומפניו כל שיטה אחרת של כל עדה אחרת ושל כל פוסק אחר ושל כל גדול תורה אחר ובכלל זה השיטה ההגמונית בסביבתו – שיטת המקובלים. אכן, יש לתהות למה התכוונו בסביבתו של הרב עובדיה יוסף, ולמה התכוון הוא עצמו, באומרים 'קיבלנו עלינו הוראות מרן', ובהצהירם 'לכו אל יוסף וכל אשר יאמר לכם תעשו',⁸ וכיו"ב.⁹ אחת השאלות הגדולות שיעלו ממחקר זה הינה האם הכוונה היא למרן רבי יוסף קארו או למרן הרב עובדיה יוסף? האם הוא נאמן למרן או שהוא מרן בפני עצמו? ברור הוא שלפי פשוטו של הרב עובדיה ושבעמדת הבסיס הפנימית שלו הוא מתכוון באמת למרן רבי יוסף קארו ולא לעצמו, אלא שיש צורך לבדוק – במיוחד לאור מספר הפעמים הרב שבהם פוסק הרב עובדיה עצמו נגד(!) מרן רבי יוסף קארו¹⁰ – כי הרב עובדיה במידה מסוימת פשוט השתמש בשמו של רבי יוסף קארו ובאוטוריטה שלו, כתגובה לשימוש של מתנגדיו בשם ובאוטוריטה של הבן איש חי (ושל האר"י).¹¹ כל זה מעורר גם את השאלה עד כמה מטרת העל של הרב עובדיה, להחזיר את בני עדות המזרח לנהוג כולם על פי פסקי מרן, עומדת במבחן המציאות בעבר. האם בכלל התקיימה אי פעם מציאות כזאת במסגרתה נהגו כל בני עדות המזרח כולם כרבי יוסף קארו או שמדובר ב'מסורת מומצאת' (בביטוי של אריק הובסבאום)¹² שמטרתה לאחד את הציבור סביב פסקי מרן רבי יוסף קארו ונציגו בדור מרן הרב עובדיה יוסף.

מרכיב יסוד שני: דימויו העצמי והציבורי של הרב עובדיה כאיש הלכה אנטימיסטיקן ורציונליסט. את דימויו זה של הרב עובדיה חשוב לבחון אל מול המידע שאציג בעבודה זו, אל מול יחסו המורכב לקבלה ול'נסתרות' ואל מול התנהלותו בין ריאליזם והלכה לבין מיסטיקה וקבלה. בעבודה, כאמור, יוצגו יחסיו של הרב עובדיה עם ה'נסתרות', עם המיסטיקה ועם המקובלים, יחסים אלו ייבחנו גם אל מול התפיסה התיאורטית שלו את הקבלה ואת ה'נסתרות' ואל מול התפיסה התיאורטית של הציבור לגווניו את דמותו. בהתאם לחומר שנאסף לשם המחקר תיבחן השאלה האם הממצאים מצביעים על פערים בין התיאוריות (של הציבור בוודאי, ואולי גם של הרב עובדיה עצמו) באשר ליחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות', לבין הפרקסיס שלו. במחקר זה אבקש לטעון שהרב עובדיה איננו רב רציונליסט אשר בז לתורת הקבלה ולמיסטיקה. ייתכן אפילו כי מבין עליה של עבודה זו תעלה תמונה הפוכה שעל פיה מבין גדולי התורה של

⁸ על פי הפסוק 'וַיֹּאמֶר פְּרָעָה לְכָל מִצְרַיִם: לָכוּ אֶל יוֹסֵף אֲשֶׁר יֹאמַר לָכֶם תַּעֲשׂוּ' (בראשית מא, נה); הרב מאוזז אמר פעם: 'ישראל אהב את יוסף מכל בניו' (כנס בחירות של ש"ס בתל אביב לקראת בחירות 1988, הקלטה בארכיון אבישי בן חיים).

⁹ הרב עובדיה אמר כך למשל: 'כולנו עבדים של רבי יוסף קארו, "לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו"' (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת תזריע מצורע, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ז' ניסן תשס"ח, 12.4.2008; ובמקרה אחר: הני"ל, דרשה, יום ג', בית המדרש יחזה דעת, ד' תמוז תשס"ד, 22.6.2004); וכן: 'יש ספרדים שנוהגים על פי כף החיים, אנחנו קיבלנו הוראות מרן. "לכו אל יוסף ואשר יאמר לכם תעשו"' (הני"ל, דרשה, כנס בני תורה ספרדים, י"ד אב תשס"ט, 4.8.2009); וכן: 'כך פסק מרן, אבל הרמ"א מחמיר אומר "לא, זה אסור"'. אנחנו הולכים אחרי מרן. כן "לכו אל יוסף, אשר יאמר לכם תעשו"'. מי זה יוסף? רבי יוסף קארו' (הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת ראה, כ"ז אב תשע"א, 27.8.2011); ראו גם על המחויבות לשיטת מרן: הני"ל, חזו"ע, שבת, חלק א, עמ' ז-יא.

¹⁰ ראו דיון בנושא: טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 77–85; ראו הרחבה ודוגמאות לפסיקות של הרב עובדיה המנוגדות לרבי יוסף קארו להלן שער שני, פרק ראשון.

¹¹ הדהוד לשימוש דומה לזה של הרב עובדיה בדמות עבר כמו רבי יוסף קארו לבניית מנהיגות תורנית בהווה, אפשר למצוא אצל הרב שך, שהציב את החפץ חיים כמודל המזוהה איתו וכך העניק לדבריו סמכות מיוחדת מעל לחברי מועצת גדולי התורה, ראו: טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 41.

¹² הובסבאום, מסורות מומצאות; ראו גם: סילבר, המצאתה של מסורת; בהקשר ליהודי המזרח בישראל נדמה שבקטגוריית המסורת המומצאת אפשר לכלול גם את הקביעה החרדית שבארצות ערב כל היהודים היו שומרי מסורת וגם את הקביעה המסורתית שבארצות ערב כל היהודים היו נוחים ומתונים ביחסם להלכה.

הדור האחרון מדובר באחד מגדולי המיסטיקנים. ממילא תעורר התזה שעל פיה מתקפותיו על הקבלה והמקובלים נולדו מתוקף רציונליזם צרף, או גישה מעין זו.

אי לכך, מניין אם לא מתוך רציונליזם צרף, נולדו מתקפותיו של הרב עובדיה על המקובלים ועל תופעות מיסטיות שונות? 'קיומה של תורת סוד הוא גורם משמעותי ביחסי כוח בין אליטות להמון, או בין אליטות שונות', כותב יהונתן גארב.¹³ בהתאם לכך יש לבדוק את אחת ההשערות היסודיות שעשויות לעלות ממחקר זה: האם הרב עובדיה תוקף את השימוש בתורת הקבלה ופוגע במעמדם המכובד של המקובלים כחלק ממאבק כוח בינו לבין אליטת המקובלים? האם הוא עושה זאת כיוון שהמקובלים ונאמני הקבלה מילאו תפקיד אופוזיציוני חזק במיוחד במערכה נגד פסיקותיו ההלכתיות ונגד קבלת מעמדו התורני כפוסק היחיד (ולא רק כפוסק הבכיר) וכמנהיג העל של היהדות הספרדית?

בעבודה אנסה לבחון את המגמות הדיאלקטיות אצל הרב עובדיה ביחס ל'נסתרות', אשר מעט מְזַעֵר מהן נרמז כאן. באופן רחב יותר העבודה תפסע בשבילי שלל מחלוקות העל בין הרב עובדיה לבין המקובלים שהסעירו את הציבור הספרדי לאורך השנים ובדרך זו תאיר נקודות שונות.

מובן כי המאבק הזה בקבלה, במקובלים וכדומה ייבדק בצל המאבקים השונים בחזיתות השונות שניהל הרב עובדיה:

א. מאבק ברבנים בולטים מבני עדות המזרח במגמה לחייב את כולם לנהוג על פי פסקי מרן רבי יוסף קארו מחבר השולחן ערוך,¹⁴ ולמעשה על פי פסקי מרן הרב עובדיה יוסף עצמו.

ב. מאבק במחמירים (ודוק בדבר: מדובר באחד הערכים ממגדירי החרדיות ואולי ממגדירי הנאמנות הדתית בכלל:¹⁵ אידאל ההחמרה¹⁶) – הצהרה על שאיפה להקל בכל מקום שאפשר על פי הכלל 'כוחא דהיתרא עדיף'.¹⁷

ג. מאבק באליטה החרדית-אשכנזית.

ד. מאבק באליטה החילונית-אשכנזית (המשתקפת למשל במתקפותיו נגד השופטים ובתי המשפט בישראל).¹⁸

ה. מאבק באליטה הציונית-דתית-אשכנזית.¹⁹

ו. מאבק באליטה של המקובלים הספרדים.

ז. מאבק בדת העממית (popular religion).²⁰

¹³ גארב, הכוח במיסטיקה, עמ' 3.

¹⁴ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 312–352.

¹⁵ ראו: ליבמן, קיצוניות כנורמה דתית; וכנגדו: באומגרטן, לאפיון הקנאות.

¹⁶ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 8; ראו גם: בראון, ואין שור; פרידמן, חומרא.

¹⁷ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 91–94; שוחטמן, כוחא דהיתרא; יוסף, ספרדים מקלים.

¹⁸ נדמה שהרב עובדיה זיהה את ראשי המדינה ולא פחות מהם, ואולי אף יותר, את השופטים – כאיום מיוחד, לא רק במישור המעשי, אלא גם במישור היוקרה. איום על מעמדו כפוסק המכריע ועל מעמדה של ההלכה היהודית כמתוות הדרך. עמדה זו נדמית כעומדת ברקע התקפותיו החריפות על אלה. באחת ההזדמנויות לאחר התקפה קשה שלו על השופטים אמר בשיחה פנימית: 'כולם מחזיקים מהשופטים כאילו מי יודע מי הם, ואני עשיתי מהם קטנים כאלה' (בתוך: שטרית, רבנו, עמ' נט; עוד על התקפות אלה: 'הרב עובדיה, כל ההתבטאויות', YNET, 15.6.2000). חוקרים חשובים אבחנו כאן עמדה עמוסת סתירות של ש"ס: מחד גיסא היא העניקה למדינת ישראל לגיטימציה גדולה הרבה יותר מגורמים חרדיים אחרים, מאידך גיסא היא תקפה ועשתה דה-לגיטימציה חמורה לבית המשפט (ויבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 105).

¹⁹ על יחסו העקרוני של הרב עובדיה לאליטה מאיימת אחרת שאותה תיעב – הציונות הדתית – כותב למשל נכדו הקרוב אלוי הרב יעקב ששון: 'את תנועת המזרחי בהתגלמותה כיום שגא הרב תכלית שנאה והיה משוכנע כי מרה אחריתה. ולכן היה מדבר סרה במנהיגיה ופסל את מוסדותיה', ראו: ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 71.

²⁰ אליאדה, אנציקלופדיה הדתות, כרך 11, עמ' 442–452; ליבמן, הדת העממית.

א3. שאלת השימוש של הרב עובדיה במיסטי ככלי פוליטי

בעבודה תיבחן שאלת השימוש המעשי של הרב עובדיה באלמנטים מתחום ה'נסתרות' ככלי פוליטי. זאת כדי להשליט את מרותו, הנחיותיו ופסיקותיו.

א4. שאלת מקום המיסטיקה בחיים הדתיים בדורו של הרב עובדיה ובסביבתו

הנושא שבמוקד עבודה זו: הרב עובדיה יוסף, יחסו למקובלים ויחסיו עם ה'נסתרות' – המיסטיקה, הקבלה, המאגיה, חלומות, אירציונליזם וכיו"ב – מעלה מאליה שאלה נוספת, חשובה ומרתקת: שאלת מקומה של המיסטיקה בחיים הדתיים בדורו. שאלה זו באשר לעוצמת נוכחות המיסטיקה ומרכזיות הקבלה בעשורים האחרונים של המאה העשרים ובראשית המאה העשרים ואחת תתמקד בעולם החרדי-ספרדי ותיבחן דרך עולמו של הרב עובדיה – אישיות רבנית שהתפרסמה דווקא כדמות הלכתית הרחוקה מעניינים מיסטיים ומעיסוק ב'נסתרות'. לדברים משקל מיוחד, שכן מדובר בדמות התורנית הספרדית המרכזית בתקופתה. כעשור לאחר פטירת הרב שך בשנת תשס"ב (2001),²¹ עם פטירת 'פוסק הדור' האשכנזי ומנהיג הציבור הליטאי הרב יוסף שלום אלישיב בשנת תשע"ב (2012), נדמה שהרב עובדיה התייצב כרב המפורסם החשוב והמשפיע ביותר בעולם היהודי, ספרדים כאשכנזים. האירועים סביב פטירת הרב עובדיה יוסף בשלהי שנת 2013 ובכללם מסע הלוויה העצום שליווה אותו למנוחות בג' במרחשוון תשע"ד – מסע הלוויה הגדול בתולדות מדינת ישראל, ואולי בתולדות העם היהודי – רק המחישו את עוצמתו של הרב עובדיה והבהירו עד כמה מעמדו התורני היה נדיר וחד-פעמי בעשורים האחרונים לחייו. בהתאם לכך, נקודה מתודית חשובה בעבודה זו היא מתן עדיפות לדברי הרב עובדיה בתקופה שלאחר סיום כהונתו כרב הראשי ותחילת הנהגתו את התנועה הפוליטית-דתית ש"ס. זאת מכיוון שהעבודה מבקשת להבין את מקומן של המיסטיקה והקבלה בעולמו של הרב עובדיה בתקופת השיא של השפעתו שבה דמותו מקרינה על דמותה של כלל החברה הש"סינית ואף הרבה מעבר לכך ולכן כה חשובה למחקר. בעבודה, אם כן, אנסה להאיר את רמת מרכזיותו של הקבלה וה'נסתרות' בהוויית העולם הש"סיני על מעגליו השונים וממילא לנגוע בנוכחותם של אלו בהווייה החרדית והדתית בכלל ובמידת מה - על רקע תרבות העידן החדש - גם הישראלית.²²

א5. הפער בין הרטוריקה לבין השימוש האישי במיסטי

ייבחנו הפערים בין הרטוריקה המרכזית של ההתנגדות של הרב עובדיה לשימוש ציבורי בפרקטיקות מיסטיות לבין ההנחיות הסותרות ואפילו ההזדקקות והשימוש האישי במיסטיקה.

---

²¹ על הרב שך ראו: בראון, הרב שך; בן חיים, איש ההשקפה; הורוביץ, שהמפתח בידו; טאוב, גדולים בפוליטיקה; פרידמן, הרב שך.

²² ידגר כ"ץ ורצבי, מעבר להלכה; ראו גם: שלג, מעברי יושן.

1. המתודה הנקוטה בעבודה זו ותרומתה למחקר מחשבת ישראל

המתודה המרכזית של עבודה זו והחידוש שלה נעוצים בניסיון לנתח עולם רוחני של דמות רבנית הלכתית כמו הרב עובדיה, תוך שימת דגש על דרשות הרב, על אורחות חייו, על דרך הנהגתו הפרטית, הציבורית ואף הפוליטית ועל תודעתו העצמית, לא פחות מאשר על ספריו. בחינת הדמות תיעשה כאן לא רק מתוך הטקסטים והניתוח הפילולוגי שלהם, אלא גם מתוך בחינת האינטראקציה הבלתי פוסקת שבה הטקסטים הללו מועברים לשטח וחוזרים אל הרב עובדיה, מתוך הניסיון לא להסתפק בהקשר ההלכתי וההגותי, אלא להבין את ההקשר האישי, הציבורי והפוליטי של הפסיקות וההנהגות הרבניות. בעוד שהמחקר נטה עד כה לבחון את עולמו הרעיוני של הרב עובדיה מתוך תוך שימת דגש על יצירתו הכתובה, החידוש המתודולוגי בעבודה זו הוא בניסיון להביא אל הדיון את ההיבטים הבלתי רשמיים, האוראליים, העממיים, המתרחשים בפועל, לבחון אותם ואיתם לחזור אל הטקסטים של הרב עובדיה ולפרש אותם מחדש כדי לנסות לבנות מחקר שעוסק בהשקפה והלכה תוך הצגת הסתירות הפנימיות.

הכיוון המתודולוגי המרכזי של עבודה זו הוא הצגת וחשיפת עדויות – עם דגש על ממצאים שאינם ביצירתו הכתובה – בנוגע ליחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות', וניתוחם של ממצאים אלה. מחקר זה מבוסס על תצפית ארוכת שנים והדוקה אחר המתרחש אצל הרב עובדיה ובסביבתו הקרובה, הוא נכתב בצל תפיסה היסטוריו-ציסטית צנועה, 'רזה' מתודולוגית, הדוחה את הניסיונות לכפות מתודולוגיות מתחום מדעי הרוח והחברה ואינה מתיימרת לספק ניתוח על בסיס מתודות פנומנולוגיות והשוואתיות מתחום מחקר הדתות. אסכולת ההיסטוריה של הדתות מבית מדרשו של אליאדה,²³ התופסת את התופעות הדתיות כולן מהפרימיטיביות ביותר ועד המפותחות ביותר כתופעה אוניברסלית זהה, אמנם מפתה, אך כל ניסיון לחקירה טיפולוגית באשר לדמותו של הרב עובדיה בעייתי במיוחד, בשל ייחודו ובשל הקושי להציב את דמותו במיון ובסיווג הרווחים במחקר הדת כפי שהתגבש בישראל. בהיעדר דיונים תיאולוגיים, השקפתיים או מוסריים מסודרים של הרב עובדיה, אנסה בדיון שיעסוק ברובד הרעיוני וההשקפתי, לדלות מתוך שלל הכתבים והדברים שנשא בעל פה את 'תפיסתו שלא מדעת' של הרב עובדיה, כהגדרתו של בנימין בראון את התופעה,²⁴ ולנסח אותה בהתאם לכללי המחקר. היות שכבר הודגש כי אין מדובר כאן במחקר קבלה, הרי אין פה חזרה מהערעור של משה אידל ויהודה ליבס, חסידי המתודה הפנומנולוגית, על גרשם שלום חסיד המתודה ההיסטורית פילולוגית.²⁵ העבודה תנסה לפסוע בשביל הישן והטוב של חקר ההיסטוריה, לחזור אל הדיסציפלינה ההיסטורית²⁶ ולספק את הדבר הבסיסי והחשוב ביותר במחקר היסטורי ראוי: ידע. העבודה מבקשת להציג בין השאר אוסף נתונים מהימן ויוצא דופן ברוחב היקפו אשר נאסף מכלי ראשון ובצורה הדוקה במהלך שנים ארוכות. המדובר בין היתר על טקסטים רבים וחשובים של הרב עובדיה שאלמלא עבודת מחקר מעין זו היו נעלמים מעיני המחקר. התקווה היא כי עבודת מחקר זו תספק ידע רב ומקיף בנושא, שיהיה בו כדי להעניק תמונה עמוקה בהירה וברורה באשר לעובדות ההיסטוריות, דבר שיאפשר להבין ולקבל את המסקנות בנוגע ליחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות' ולפשר הכפול של המתקפות

²³ אליאדה, מילון הדתות.

²⁴ על 'תיאולוגיה שלא מדעת' במשנתו של בראון ראו למשל: בראון, חזון איש, עמ' 95, 97, 116, 347, 349, 361; הנ"ל, החמרה, עמ' 125–126; הנ"ל, אמונה בראש, עמ' 31–32; הנ"ל, רצון, או יצר, עמ' 97–98.

²⁵ הוס, תחייה רוחנית, עמ' 362–365.

²⁶ ראו: גלבר, היסטוריה. ההנחה המונחת כאן היא כי מחקר מחשבת ישראל הוא, ככלות הכול, מחקר של היסטוריה אינטלקטואלית. העובדה שמדובר בהיסטוריה קרובה מאד אינה מפקיעה את הנושא מכלל 'היסטוריה'.

שלו נגדן. על גבו של בסיס ידע זה אפשר יהיה להרכיב, בשלב מאוחר יותר, את בניין-העל התיאורטי (שכאמור, איננו ממטרותיה של עבודה זו).

בין השורות נדמה שחבוייה בעבודה זו הנחה נוספת שאלמלא דמסתפינא הייתה נאמרת במפורש: המיסטיקה היא כוח מניע כל כך עז בדת בכלל ובדורו וסביבתו של הרב עובדיה בפרט ועל כן היא דרך חשובה ופריזמה בהירה ולהקיף דרכה מונוגרפיה של דמותו של איש ההלכה הרב עובדיה על כמעט כל היבטיה המרכזיים, מההלכתי, דרך הציבורי ועד הפוליטי ואפילו המדיני. אי אפשר להבין את הסיפור הזה בלי המיסטיקה וה'נסתרות', לית אתר פנוי ממנה. תרומתה של המתודה הנקוטה בעבודה זו ושל נושא העבודה הינה בעיסוק בדמותו של הרב עובדיה תוך התמקדות בשני תחומים שלטענתי הם מרכזיים מאוד בחייו ובחייו הסובבים אותו: הדרשות והנסתרות.

ב. תשתית הנתונים

בעבודת מחקר זו אקפיד להציג תמונה הבנויה על פסיפס מקורות רב גוני ורב צדדי הכולל את מכלול דרכיו ביטוייו של הרב עובדיה יוסף, החל מן 'המשוחררות' והבלתי פורמליות ביותר, תוך שימת דגש מיוחד על הדרשות הפופולריות, דרך הפרקטיקות המעשיות, הנחיותיו הפרטיות וכלה ביצירתו המוסמכת הענפה. אקפיד לא להתבסס רק על כתבים ועל פרסומים רשמיים של הרב עובדיה יוסף.

במחקר זה אשאף אפוא להתרכז בדרשות הרב עובדיה ואתן משקל נכבד לדברי הרב עובדיה שבעל פה. במחקר זה אערוך עימות, אימות והשוואה של המקורות הרשמיים עם הכלי המחקרי הנדיר שישמש מחקר זה: תמלילי דרשות הרב עובדיה מחמש עשרה השנים האחרונות לחייו. מדובר במאות תמלילי דרשות של הרב עובדיה המצויים בארכיון הפרטי שלי. התמלילים הם תוצר של תמלול דברי הרב עובדיה באופן עצמאי כפי שנאמרו באין ספור דרשות ואירועים שונים שבהם השתתף. זהו תוצר של האזנה אישית במשך שנים לנאומים שנאם בעצרות פוליטיות שונות, לשיעורים שהעביר בכנסי בני תורה או באירועים שונים ולדרשות הקבועות. דרשות שהתקיימו מדי יום שלישי בבית המדרש 'יחווה דעת',²⁷ מדי יום חמישי בישיבת 'אור החיים',²⁸ ובעיקר הדרשות המרכזיות מדי מוצאי שבת בבית הכנסת 'היזדים' בשכונת הבוכרים (ולאחר ההרעה במצבו הבריאותי בשנת 2007, מאז מוצאי שבת פרשת לך לך שנת תשס"ח)²⁹ ועד פטירתו בתשנ"ג, נמסרו הדרשות בבית הכנסת שנבנה מתחת לדירתו בבניין מגוריו ברחוב הקבלן 45 בשכונת הר נוף בירושלים.³⁰

עם זאת יודגש, כי אומנם עבודת המחקר תנסה להתמקד, להתרכז ולתת יתרון למקורות הראשוניים הנדירים, הבתוליים יותר והמעובדים פחות, היינו דברי הרב עובדיה בקולו. ואולם יחד עם זאת המחקר נערך לאחר ותוך כדי לימוד בכל עשרות ספריו של הרב עובדיה (הללו יימנו להלן במקומם). המחקר נערך גם לאור עיון ממושך בספרות הפופולרית החרדית והחילונית שהופיעה בעניינו של הרב עובדיה, ומעל הכול בצל ספרות המחקר החשובה ופורצת הדרך העוסקת ברב עובדיה, בשיטתו, בש"ס, בחרדיות לגווניה, במזרחיות, בקבלה, במיסטיקה היהודית וכיו"ב. המחקר יחזור ויבחן חיבורים אלו לאור

²⁷ הרב עובדיה יוסף חדל מלהעביר דרשות אמצע השבוע בבית המדרש 'יחווה דעת' בשל מצב בריאותו בתאריך כ' אלול תשס"ו 13.09.2006. הדרשות ביחווה דעת' התמקדו בסדרת הספרים 'עין יעקב' של רבי יעקב אבן חביב העוסק בחלקים האגדיים של התלמוד.

²⁸ על הפערים הגדולים בין דרשות הרב עובדיה בבמות השונות ובמועדים השונים ראו: קפלן, החרדיות המזרחית, עמ' 456–457.

²⁹ מוצ"ש פרשת לך לך תשס"ח, 20.10.2007.

³⁰ החומרים והמקורות הרבים המשמשים למחקר זה נאספו באדיקות במשך כ-20 שנה במקביל לעבודתי ככתב ופרשן לענייני חרדים בכלי תקשורת שונים (מקומוני 'ידיעות אחרונות', 'ynet', מעריב, ערוץ 10), שאלמלא היו מאפשרים זאת, לא היה מתאפשר לי להגיע להיקף כזה ולכמות כזו. על כך תודתי להם. כל ששלי – שלהם הוא.

הממצאים החדשים ובעקבותיהם. יש להדגיש כי ייחודה של עבודת מחקר זו והתועלת שנוכל להפיק ממנה אמורים לנבוע מאיכותם הנדירה של המקורות העומדים לרשותה. תשתית הנתונים שישמשו את המחקר הם בעיקר אוסף נדיר של עדויות על שהתרחש בסביבת הרב עובדיה ותמלילי הדרשות המלאים של הרב עובדיה; צפייה בעשרות סרטונים של צילומי וידאו בהם תועד הרב עובדיה בתוך ביתו; אוסף יוצא דופן של כתבי יד שונים בכתב ידו כגון הפנקס 'קטעי רשימות מחיי' שבו כתב את זיכרונותיו;³¹ מידע יקר ערך שאספתי לאורך השנים מתוך שהות צמודה מאוד למתרחש בסביבתו של הרב עובדיה ובש"ס וקירבה לאירועים וליוויים היומיומי, ברמה שמעטים מאוד החוקרים שמתאפשר להם להגיע אליה. בעבודה נעשה שימוש במאות רבות של עדויות, ראיונות, מסמכים וכתבים שנאספו במהלך השנים באמצעות קשרים הדוקים עם הגורמים המקורבים ביותר לרב עובדיה יוסף מחד גיסא, ועם דמויות בולטות בחוגי מתנגדיו מאידך גיסא. מחקר זה מסתמך גם על כתבים, על ספרים, קונטרסים וכאמור תמלילי דרשות של נאמני הרב עובדיה יוסף.³² מתוך כל אלו אותרו הקטעים הרלוונטיים לענייננו, אשר בהם מודגשים עניינים הקשורים לקבלה ול'נסתרות'. זאת בנוסף לקטעים שבהם מותקפים רבנים המעזים לחלוק על דעתו בגיבוי תורת הקבלה, מבוקרים בחריפות מוקדי כוח עצמאיים בציבור הספרדי ומועצמת דמותו של הרב עובדיה יוסף. מנגד אותרו דבריהם הפולמוסיים של נאמני פסיקות הקבלה, מתנגדי הרב עובדיה יוסף ומקורביו בספרים, בתמלילי דרשות, במודעות רחוב (פשוטויליס) ועוד. משאב נוסף שמשמש אותי במחקר זה הוא עדויות על השאלות והתשובות האישיות של הרב עובדיה יוסף לשואלים פרטיים. לאלה חשיבות מיוחדת, זאת דווקא בשל העובדה שלא נועדו לפרסום ולא פורסמו על ידו. הגם שחשיבותם לעתים פחותה מזו של הדרשות, שכן פרט לעובדה שדברים הנאמרים בפומבי הם בעלי משמעות גדולה ביותר, נדמה כי מדרשות הרב אפשר ללמוד על הדברים שהוא עצמו מעוניין להדגיש, לעומת זאת השאלות שנשאל לעתים באופן אישי מובילות את הרב לעסוק בנקודות שאינן בראש מעייניו, ומלמדות אותנו לעתים פחות על עולמו של הרב ויותר על עולמם המרתק של השואלים מן הציבור הרחב שאף בהם ענייננו רב. ניכר בתשובותיו של הרב עובדיה כי לעתים הוא עונה לשואל בהתאם לניצב מולו, כך למשל אם השואל הוא תלמיד חכם הוא מורה לו להחמיר ואם השואל הוא חוזר בתשובה בתחילת דרכו הוא מורה להקל.³³

גם בעניינים מיסטיים מתחום ה'נסתרות', נדמה לעתים כי הרב עובדיה מסוגל ללכת עם השואל אל עולמו התרבותי,³⁴ כדי להקל עליו את ההתמודדות עם הסיטואציות העומדות מולו.³⁵ נוסף על הני"ל תתבסס העבודה על חומר ארכיוני רב שטרם נעשה בו שימוש כגון מחברות בכתב ידו של הרב עובדיה יוסף, אסופת פסקי הלכה שנתן באופן אישי ואשר חלקם נגנזו עקב לחץ מצד מקורבי הרב ועוד. כחומר רקע ישמשו שיחות רקע וראיונות אשר נערכו עם למעלה ממאתיים אישים, והחשובים שבהם: הרב עובדיה יוסף עצמו, מאות שעות עם אריה דרעי, יו"ר ש"ס, עשרות שעות עם חברי הכנסת מש"ס הרב חיים אמסלם, אריאל אטיאס ואחרים, שיחות רקע רבות עם כלתו של הרב יהודית יוסף, עם מזכירי הרב, מקורביו, תלמידיו, בני משפחתו, שיחות אישיות עם באבות שונים, ורבנים חשובים בין היתר עם הרבנים

³¹ בכלל זה למשל סרטון טקס הוצאת עין רעה מהרב עובדיה שנעשה על פי בקשתו.

³² ראו גם בתוך כתבי נאמני הרב עובדיה את הקבצים התורניים: בית יוסף, מגן יוסף, ענף יוסף, משנת יוסף, תורת יוסף ועוד.

³³ נקי, מעין אומר, חלק יב, הקדמה.

³⁴ גישה מעין זו אנחנו יכולים למצוא למשל בפסיקת השולחן ערוך כי מותר ללחוש לחש של כישוף בשבת על מי שנשכו עקרב למרות שהדבר אינו מועיל כלל, זאת כדי שלא תיטרף דעתו: 'מי שנשכו עקרב מותר ללחוש עליו ואפילו בשבת, ואף על פי שאין הדבר מועיל כלום, הואיל ומסוכן הוא התירו, כדי שלא תיטרף דעתו עליו' (שו"ע, יו"ד, קעט, ו). הדברים, יש להדגיש, הם ציטוט של רבי יוסף קארו את הרמב"ם (רמב"ם, מ"ת, הלכות עבודה זרה, יא, יב).

³⁵ אצל הרמב"ם למשל זהו יסוד חשוב מאוד של שיטתו – לייחס חשיבות לעולמות הסובייקטיביים של הנמענים במסגרת הכרעת ההלכה, גם אם מדובר בעולם סובייקטיבי מוטעה בעיניו. ראו למשל עמדת הרמב"ם על הקורבנות ככלי חינוכי הכרחי לדור יוצאי מצרים כדי להעלותם ממדרגה רוחנית נמוכה לגבוהה יותר (רמב"ם, מו"נ, ג, לב). ראו גם: הרטמן, הרמב"ם, עמ'

הראשיים הספרדים הרב שלמה עמאר והרב יצחק יוסף, עם המקובל רבי יעקב עדס, עם המקובל הרב דוד בצרי ראש ישיבת השלום על הקבלה העיונית והמעשית, הרב ניר בן ארצי על כוחות הראייה, עם הרב חיים כהן ('החלבן'), עם זקן המקובלים הרב יצחק כדורי ועוד אישים שחלקם חפצו בעילום שמם. בנוסף לראיונות אלו נערכו ביקורי שטח רבים בחצרות הרבנים השונות, בהילולות, בקברי צדיקים בארץ ובחו"ל ובאירועים דתיים רלוונטיים נוספים וכן התקיימו שיחות עומק עם בכירי מתנגדיו של הרב עובדיה. המידע כולו, המגובה בהקלטות ובמסמכים, עשוי לסייע מאוד בהבנת דרכו, דמותו ופעילותו של הרב עובדיה יוסף – ולעתים גם להבנת אי-פעילותו או נסיגותיו בתחומים שונים.

מקורות אלו יאפשרו לעתים תכופות לא להסתמך רק על הטקסטים הפומביים שפורסמו בשם הרב (בספריו, בביטאון ש"ס 'יום ליום' וכו') אלא להעמיד מולם – על פי מסמכים ומידע שנאסף – את הדברים שאמר הרב באמת, או את גרסתם הראשונה, שצונזרה ושוכתבה מאוחר יותר בידי מקורביו. מתוך כך נוכל לנסות ולהשיג שני הישגים מחקרניים: ההישג הפילולוגי טקסטואלי של חשיפת רובד הטקסט הספרותי, ואת היכולת להבין איזו דמות ניסו מקורביו לעצב ומה אולי ניסו להסתיר.

כל החומרים הרבים והמגוונים לעיל לא ייבחנו רק מתוך ניתוח הלכתי-טקסטואלי, אלא גם מתוך ניתוח היסטורי, חברתי, פוליטי ואף אישי-ביוגרפי, תוך הקשר למערכת הלחצים במעגלים השונים סביב הרב ולחדירת שיקולים אינטרסנטיים ואנושיים של המנהיג הדתי ושל מקורביו. עם זאת, העיסוק בהיבטים אלה יאפשר לנו לחדד את שאלת קיומו או קיומו של לוז רעיוני בעולמו של הרב עובדיה, שהוא, בסופו של דבר, העומד במרכז המחקר.

3. הייחוד המתודולוגי: דרשות הרב עובדיה ככלי מחקרי מרכזי

יתרון הדרשות על הספרים: הרב עובדיה שבעל פה מול הרב עובדיה שבכתב

למרות מרכזיות הדרשות בעולמו של הרב עובדיה ובריתמוס החיים הש"סיניקי, נדמה כי חוקרים שונים ראו בדרשות דרגה נמוכה יותר, או זמינה פחות מאשר הספרים הכתובים ולכן לא העניקו להן מקום מרכזי. בהקשר זה ובהקשר לעבודה זו בכלל חשוב לצטט את דבריו של יהונתן גארב באשר לחשיבות המתודולוגיה של לימודי תרבות תוך עיון בתופעות השייכות ל'תרבות עממית', לצד כאלה המשויכות ל'תרבות גבוהה'. לדבריו, לאור העלייה הגוברת של התפוצה וההשפעה של תעשיית הבידור הפופולרי 'לא ניתן להבין את חיי הרוח במאה זו ללא היזקקות לתרבות עממית'.³⁶ גארב מתייחס אל הדרשות של מנהיגי הציבור ככלי מחקרי וקובע בצדק: 'היתרון בדרשות ככלי מחקרי הוא היותן מתווכות בין תפיסות מופשטות ומורכבות יותר, השמורות לבאי הישיבה וחוגי אליטה [...] לבין הצרכים של שכבות עממיות יותר'.³⁷

הדברים נכונים בוודאי לגבי הרב עובדיה. ואכן הנחת יסוד של עבודה זו היא כי 'הרב עובדיה שבעל פה' השפיע על ישראל בכלל ואפילו על הש"סיניקים במובן הרחב ועיצב את עולמם אף יותר מאשר 'הרב עובדיה שבכתב', למרות השפעתו המשמעותית של האחרון. במקרה של הרב עובדיה נדמה כי בדומה למהפכת הדפוס במאה ה-15, שהשפיעה עמוקות גם על היהדות³⁸ ובכלל זה שינתה את דרך הנחלת ההלכות לעם וסייעה להפצת תורתו של מרן רבי יוסף קארו,³⁹ כך המהפכות הטכנולוגיות במאות ה-20 וה-21 בתחום תקשורת המונים שינו את דרך הנחלת תורתו של מרן הרב עובדיה לציבור והציבו במקום דומיננטי חסר תקדים את דרשותיו. במובן מסוים מדובר בשלב נוסף באבולוציית כלי העברת הנוהג הדתי, בדת

³⁶ גארב, יחידה הסגולות, עמ' 11–12.

³⁷ הנ"ל, הרב הדאיה, עמ' 14.

³⁸ ריינר, עליית הקהילה; גריס, הספר כסוכן תרבות; שפיר, עמודים בתולדות הספר.

³⁹ רז-קרקוצקין, השולחן ערוך.

סקריפטורלית כמו היהדות שמוגדרת בנאמנותה לכתבי הקודש ובמרכזיותם. סוציולוגים של הדת עמדו על כך שהעת המודרנית אופיינה במעבר מהמודל הישן של העברת המסורת באמצעות המנהיג⁴⁰ כאשר בן רואה כיצד אביו מתנהג ומחקה אותו, אל המודל החדש שבו ניכרת עליונות המסורת הכתובה⁴¹ כאשר הנוהג מושפע בצורה דרמטית מספרי ההלכה, גם אם ספר ההלכה מנוגד למנהג ההורים⁴² והם מאבדים את תפקידם המכריע.⁴³ הדברים מתחדדים בחברה כמו זו השניקית אשר ברובה בעצם עברה תהליך של 'המרת דת' אל תוך החרדיות. דבר זה בלט במיוחד במשנתו ובפעילותו של הרב עובדיה לעיצובו של הציבור השניקית. לפנינו אפוא עוד שלב חשוב, שלב אותו גילמו דרשות הרב עובדיה. המדובר במעבר נוסף מדומיננטיות של הדפוס ושל ספרי ההלכה, אל דומיננטיות של טכנולוגיית הרדיו ושידורי הלוויין. אלה אפשרו דרשות פומביות משודרות המגיעות לקהל רחב הרבה יותר מאשר הספרים. דרשות הרב עובדיה הפכו למדורת השבט השניקית. נסים ליאון מתאר היטב את המשמעות המטלטלת - הרבה יותר מכל ספר תורני או חיבור הלכתי - של כנס התשובה ההמוני בחרדיות המזרחית.⁴⁴ דרשות הרב עובדיה אף זכו לתפוצה עצומה, שכן שודרו הן בטכנולוגיית הלוויין לבתי כנסת רבים מאז שנת 1994⁴⁵ והן בתחנות רדיו חרדיות פיראטיות ('ערוצי הקודש') שהחלו לפרוץ באותה תקופה. קטעים מתוך הדרשות הפכו לקובעי סדר יום ציבורי. הדרשות ונגישותן אף הכניסו אל תוך מעגל המושפעים הישירים מדברי הרב עובדיה, אל תוך המעגל של אלו החווים אותו ממש, קהל חדש - ציבור גדול של 'בעלי בתים', נשים(!), ילדים, סקרנים ועוד. בנוסף לזה נדמה שדרשות הרב עובדיה הן מקור מחקרי חשוב כדי לנסות להבין, אולי לאתר, את השקפתו ואת תפיסת עולמו ואולי גם כדי לקבל תמונה טובה יותר של התפתחות תפיסותיו אל מול המתרחש ואל מול התעצמות מעמדו התורני, פוליטי, ציבורי. בהקשר זה של התפתחות תפיסותיו ראוי לציין כי חלק מתשובותיו הכתובות נכתבו במשך עשרות שנים, כלומר דרך כתיבתו הייתה לעתים איסוף חומר בצעירותו והוספת עוד ועוד הערות עד להוצאת התשובה ההלכתית שהודפסה לעתים עשרות שנים מאוחר יותר.⁴⁶

מטבע הדברים כתביו של אדם שונים מאשר התבטאויותיו בעל פה. ניתן להניח כי גם במחקר לגבי דמויות היסטוריות אחרות אפשר היה למצוא יתרונות מהפכניים לו רק הייתה אפשרות פלאית להאזין להקלטות דבריהם בנוסף לעיון בכתביהם, בוודאי אם הכתבים מגיעים אל עינינו לאחר שעובדו על ידי אחרים. במעבר בין הדרשה האוראלית לבין הדברים שבכתב אנו מחמיצים לעתים לא רק את המנגינה, החשובה לכשעצמה, אלא גם חלקים חשובים בטקסט. קימי קפלן מביא שורת מחקרים שעמדו על האיכויות השונות של המילה המדוברת מתוך השוואתה למילה הכתובה⁴⁷ וכן על המתחולל במהלך העברת תוכן דרשה מן הדיבור לכתב.⁴⁸

בשנים האחרונות לחייו, הפוריות ביותר מבחינת כמות הוצאת הספרים, ספריו של הרב עובדיה יוסף יצאו לאחר שעובדו על ידי צוות של אברכים, עברו תחת ביקורת מקורבים שפעלו על מנת לעדן אותם, ולהתאים אותם למה שנראה להם נכון למקום שבו הם רוצים למצב את רבם. בדרך הטבע, גם בכתבים

⁴⁰ ראו על המנהג: גרטנר, גלגולי מנהג; זימר, עולם כמנהגו; חלמיש, גלגוליו של מנהג; לאו, שמירת מנהגי עדות; שפרבר, מנהגי ישראל; שפרבר, המנהג; שפרבר, מנהגי ישראל; תא שמע, מנהג אשכנז; תא שמע, הלכה מנהג.

⁴¹ סולובייצ'יק, שבר ושיקום; דשן, הדתיות של יוצאי המזרח; פרידמן, מסורת החיים.

⁴² ראו: סולובייצ'יק, שבר ושיקום; סורוצקין, אורתודוקסיה ומשטר, עמ' 97-110.

⁴³ זיבצנר ולהמן, עמ' 256.

⁴⁴ ליאון, כנס התשובה; ראו גם: שרעבי, הרב אמנון יצחק.

⁴⁵ שידורי הלוויין של דרשות הרב עובדיה החלו בחודש אלול שנת תשנ"ד, ספטמבר 1994.

⁴⁶ ראו: ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 232-233.

⁴⁷ קפלן, בסוד השיח, עמ' 60.

⁴⁸ שם, עמ' 71.

משנים עברו ידוע לנו שהרב עובדיה שם לעצמו לעתים מחסומים בדברים שהעז לכתוב,⁴⁹ אף שגם ההתבטאויות המרוסנות נותרו אמיצות למדי.⁵⁰ דוגמה למחסום שיש טוענים כי הרב עובדיה שם לעצמו (שמכעיסה מאד את מקורבי הרב) היא סוגיית היתר חימום מרק על פלטה בשבת.⁵¹ גם במחלוקת עם המקובלים בעניין 'ברכת המפיל' נוכל לראות שינוי בפסיקתו מרגע שצבר מספיק כוח מול המקובלים.⁵² לעומת זאת מול לחץ החרדים האשכנזים השפעת הסביבה באה לידי ביטוי למשל בשינוי יחסו ההלכתי להיתר המכירה בשמיטה. החל מתמיכה גורפת בהיתר המכירה, זאת בניגוד לעמדה החרדית המקובלת, דרך שינוי עמדתו הנחרצת ביחס לשמיטה בשנת 1986 (שנתיים אחרי הקמת ש"ס)⁵³ כשהברית עם הרב שך ועם החרדים האשכנזים הייתה בפריחה⁵⁴ ועד התייצבות של הרב עובדיה לעמדה פומבית תומכת מובהקת בהיתר המכירה בשנות העצמאות האחרונות. ההתנגשות בין עמדת הרב עובדיה לבין סביבתו באה לידי ביטוי בשנים אחרונות אלו כשמחד הוא נשא דרשות חריפות בעד היתר המכירה, ומנגד הדברים לא זכו לגיבוי לא על ידי מקורביו, לא על ידי מועצת החכמים של ש"ס, לא על ידי הבד"ץ שבראשותו, ולא על ידי עיתונו 'יום ליום'.

נימוק נוסף לחשיבות ההתמקדות בדרשות טמון בקושי לבור את המוץ מן התבן בספריו של הרב עובדיה יוסף. חיבוריו ההלכתיים נושאים אופי אנציקלופדי. מחבר העוסק בכתבת חיבורים בעלי אופי כזה משתדל – ובמקרה של הרב עובדיה יוסף גם מצליח במידה יוצאת דופן – להקיף בכל נושא כמה שיותר מקורות ולצרף כל נימוק אפשרי. בדרך זו הוא גם מצמצם כל אפשרות לחלוק על פסק ההלכה שלו מכל זווית ואפשרות שבעתיד תושמע נגדו שפסק כפי שפסק כיוון ש'לא ראה' מקור מסוים. הרב עובדיה הצהיר באוזני מקורביו מספר פעמים כי הוא דאג לצטט דעות רבות ככל האפשר בפסיקותיו כדי להרחיב את היריעה וכדי להשאיר 'סולת נקייה' ולהוכיח שראה הכול, כדי שלא יגידו אחר כך שאמנם הוא פסק כך, אבל אם היה רואה דברים שכתב רב אחר בנושא היה פוסק אחרת. לעומת חיבורים אלו, בדרשות הדגש בנימוק המרכזי בולט הרבה יותר וחלק מהנימוקים הצדדיים מושמטים.

⁴⁹ כך, למשל, את חיבורו נגד פסקי הבן איש חי, 'הליכות עולם', שחיבר בצעירותו, לא העז הרב עובדיה לפרסם עד שנת תשנ"ח; גם את הפסק המתיר את הקראים פרסם רק שנים ארוכות לאחר שכתב אותו; באשר לברכת 'שעשה לי כל צרכי' בתשעה באב וביום כיפור, בנו, הרב יצחק יוסף סיפר כי שאל את אביו כיצד זה הרב עצמו מברך 'שעשה לי כל צרכי' לאחר שהורה לו בשנת תשמ"ה לכתוב ב'ילקוט יוסף' שלא מברכים. הרב עובדיה השיב לו 'אני מברך, אבל אין לי כוח להורות ברבים'. על פי הרב יצחק יוסף רק 'אחרי שנים הרב כתב בספרים האחרונים שביום תשעה באב וביום כיפור מברכים ברכת שעשה לי כל צרכי'. (הרב יצחק יוסף, דרשה, מוצ"ש מטות מסעי, ג אב תשע"ב, 21.7.2012; ראו גם אותו הסיפור בגרסה מעודנת בתוך: הני"ל, עין יצחק קבלת הוראות מרן, עמ' קס; וכן הני"ל, עין יצחק, כללי ההוראה, ג, עמ' רעג); וראו גם: יוסף, יב"א, ט, או"ח, ח.

⁵⁰ ההערה לגבי ההשפעה על חיבורי הרב עובדיה, לא נוגעת ליומנים אישיים ולמסמכים פרטיים, שבמקרים רבים ערכם מתקרב לזה של הדרשות ואשר יוצגו במהלך העבודה. מאות עמודים מהם הגיעו לידיי ושימשו רקע לעבודה זו. ראו בביבליוגרפיה, חיבורי הרב עובדיה.

⁵¹ מזכירו של הרב עובדיה הרב נקי טוען כי הרב עובדיה פסק כי מותר להרתים מרק על הפלטה בשבת (אך עם סיוג שלא יגיע למצב שבו היד סולדת מחום המרק). כששאל את הרב עובדיה מדוע לא כתב זאת, השיב הרב עובדיה כי היה צעיר ולא היו לו כתפיים רחבות דיין בשביל לפסוק פסק כזה (שיחה עם הרב נקי; ראו גם נקי, מעין אומר, חלק יב, עמ' תלז ודברי הרב עובדיה המצוטטים שם 'פעם היינו צעירים, לא היה לנו כתפיים'). אחרים בסביבת הרב דוחים אפשרות שאמר דבר זה, אלא לטענתם התכוון לתבשיל שיש בו מעט לחלוחית (ראו גם: שטרית, רבנו, עמ' רלג וכן ראו עמדתו הרשמית של הרב עובדיה: יוסף, חזו"ע, ד, עמ' שדמ-שמח; הני"ל, הליכות עולם, ד, עמ' מג; הני"ל, לוי' חן, סימן נא, עמ' סז; מאידך ראו לעומת זאת דברי הרב עובדיה המקלים והברורים בדרשה: 'אם זה מרק - אסור לשים בשבת להתחמם אם יש חשש שיגיע ליד סולדת בו, אבל אם זה נעשה רק פושר - אין בזה שום איסור' (הני"ל, דרשה, מוצ"ש חוקת, ה תמוז תשס"ט, 27.6.2009).

⁵² ראו להלן בעבודה זו שער שני, פרק רביעי, סעיף ב3 על ברכת המפיל.

⁵³ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 171.

⁵⁴ ראו על השמיטה ועל השינויים בנחרצות הפומבית של הרב עובדיה, להלן הערה 263.

ויש עוד דגש גדול בעניין חשיבות וייחוד הדרשות ככלי מחקרי: לעומת החומרים הכתובים והמצונזרים צנזורה חיצונית⁵⁵ או אפילו פנימית על ידי הרב עובדיה עצמו (הגם שאף ממה שהכותב מצנזר את עצמו וממה שהוא מציג כגרסתו הרשמית בוודאי ובוודאי שיש ללמוד) – החומרים המוקלטים מדרשותיו של הרב עובדיה יוסף חושפים בפנינו חומר המסייע לעתים למחקר יותר מאשר החומר הכתוב. כך למשל אחת החשיפות במחקר הנוכחי, המחזקת הנחה זו, היא מסמך בכתב ידו של הרב עובדיה הממחיש עד כמה חלק מן הדברים שכתב נכתבו מסיבות שונות ומשונות, אך אינן מייצגות את דעתו. במקביל המסמך מלמד כמובן – לא פחות מכך, אולי אף יותר – על תודעתו העצמית של הרב עובדיה. מדובר במסמך שבו הדפיסו עוזריו של הרב עובדיה עבורו את 'קונטרס יחווה דעת' – הערות והארות על דברי הרב בן איש חי. המסמך המקורי נפתח בדברי התנצלות שכתב הרב עובדיה בטרם הפך לגדול דור.⁵⁶ לאחר הדפסת כתב היד על ידי עוזריו של הרב עובדיה מופיעה במסמך שבידנו הערה – בכתב ידו של הרב עובדיה – המבהירה כי יש למחוק את דברי ההתנצלות שהוא עצמו כתב בעבר כלפי הבן איש חי. הרב עובדיה מסביר בכתב ידו כי כעת כוחו רב ואינו זקוק יותר להתנצל בפני הבן איש חי על הפגיעה בו: 'כל זה נמחק, שלא נכתב זה, אלא להוציא מלב המקטרגים הקנטרנים, וב"ה המה כרעו ונפלו ואינם'.⁵⁷

יתרון נוסף של הדרשות על ספרים שנכתבו על אודות הרב עובדיה או על כתביו מטעמים של מקורביו או אפילו על כתבות בעיתונות החרדית הינו שאלו לוקים לעתים בחוסר דייקנות ובהתאמת הטקסטים הבעייתיים מבחינה חרדית למקובל בציבור החרדי-אשכנזי,⁵⁸ או לשאיפת הכותבים. גם ספרים עם תמלילי דרשותיו של הרב עובדיה לוקים בחוסר דיוק ובהשמטות אידיאולוגיות, או סגנוניות, של דברי הרב. אפילו פסקי הלכה של הרב עובדיה יוסף שונו, עוותו, או טושטשו מתוך מניעים שונים של אנשי ש"ס או של אנשי ביתו. לעתים מתוך מגמה לשמור על עצמם מאימת החרדים האשכנזים ולפעמים מתוך מגמה לשמור על הרב ולהגן עליו. כך למשל מקורבי הרב הכחישו פסק הלכה שלו הנענה לאתגרי הזמן ולאפיוני הציבור המזרחי. היה זה כשהרב עובדיה פסק שבמשפחות שבהן ההפרדה הנהוגה בחתונות בין גברים לנשים גורמת למריבות, אפשר לוותר על המחיצות באולם.⁵⁹

⁵⁵ הכוונה לצנזורה של מקורבי הרב מתוך מטרה לדאוג לו. כך למשל רק לשם דוגמה אחת מסופר על כך שהרב בן ציון אבא שאול היה עובר על כרכי 'ביע אומר' הראשונים ומצנזר מהם את הלשונות הקשים ומוסר לדפוס את החומר לפני שהרב עובדיה הבחין בכך. (על פי מספר שיחות בהן: שיחה עם יונתן יוסף, נכדו של הרב עובדיה, 20.10.2014); גם דברים קשים מאד שכתב הרב עובדיה על ידידו הטוב הרב שלום משאש בטייטל ליביע אומר חלק ח (תשובה בדיון עשיית קפה בשבת) לא ירדו לדפוס בעקבות הפצרותיהם של מקורבי הרב עובדיה כי הדברים יפגעו ברב משאש ידידו הקרוב של הרב עובדיה (עדות הרב אמיר קריספל, מזכירו של הרב עובדיה).

⁵⁶ וכדאי לראות נוסח דברי ההתנצלות החדים של הרב עובדיה המוקדם: 'התנצלות המחבר על ההערות ע"ד [=על דברי] הבן איש חי בקונטרס יחווה דעת. אמר הכותב פן יחסדני שומע, שאני מתייחר בלבי לחשוב בעצמי כי הגעתי למדרגת אור היר"ח מרן ר' יוסף חיים זצוק"ל, ולכתוב עליו השגות, כאשר כבר חשבו כן רבים מן החכמים, בשמעם כי אני מורה ובא בכמה דברים היפך הבן איש חי, ומהם קיימו מצות תוכחה לתלמיד כמוני. ואני בעניי ידעתי כי יש מהם שכוונתם לשם שמיים, ולטובה נתכוונו, אבל היות וזכיות לבבי כי לא בן חורין אני להבטל מחות דעתי הקצרה. [...] וחלילה לי מהתכוין בהערותי אלה להתגדל ח"ו, כי ידעתי את מך ערכי ושפלותי נגד הרב ז"ל. ואנן עלובתא משיביא על דברי מרן מהר"ח, ההבדל בינינו כהבדל שבין קדשי קדשים לחולי חולין'. (המסמך בארכיון אבישי בן חיים). כאמור המסמך מעיד כי בערוב ימיו הורה הרב עובדיה למחוק את דברי ההתנצלות שלו בפני הבן איש חי.

⁵⁷ ארכיון אבישי בן חיים. דוגמה נוספת, מעודנת הרבה יותר מביא הרב אליהו שטרית, עוזר הרב (שטרית, רבנו, עמ' רמו), כשהוא מספר כיצד בשלבים הראשונים הרב עובדיה לאחר מקומות שבהם חלק על הבן איש חי כתב 'וצריך עיון', משום כבודו של הבן איש חי. בחלק האחרון של יביע אומר כבר לא השתמש במונח זה (ראו: יוסף, יב"א, י, נח, עמ' שכב).

⁵⁸ 'העיתונות החרדית מאופיינת בדיווח החיים כפי שעליהם להיות ולא על המציאות כפי שהיא', כפי הגדרתו של טאוב: טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 31.

⁵⁹ ראו להלן בעבודה זו בפרק על נשים, מיניות וצניעות, שער ראשון, פרק רביעי, סעיף 4.

לאור מרכזיות הדרשות במחקר זה ולאור העובדה שמדובר בתמלילים שלא פורסמו במלואם וכלשונם ולכן אי אפשר להפנות אליהם כפי שאפשר להפנות לספרים או לעיתונים, ברור הוא כי אביא קטעים נרחבים מתוך הדרשות ככל האפשר. בנוסף, במידת הצורך, אשתדל להרחיב את הדיון בדרשות מעבר לנושא הספציפי שלשמן הובאו ואדון בדרשה שהובא ממנה קטע בהרחבה יתרה.

המימד האקטואלי שבדרשות

בבואנו לנתח את דבריו של הרב עובדיה יוסף בדרשותיו ככלי מחקרי עלינו להקדים כלל חשוב, שילווה אותנו לאורך עבודה זו: האופי האקטואלי של הדרשות.

במלאכת ניתוח ספרות השו"ת הרבנית, השאלות והתשובות חושפות בפנינו את התכנים שבהם עסק הפוסק ואת מה שהעסיק את האנשים סביבו. ניתוח הדרשות דורש כלים שונים והתייחסות שונה. בבואנו לבחון את שאמר הרב עובדיה בעל פה לעתים נדרש לנסות ולהבין את הרקע לנושאים השונים שעלו בדרשותיו השונות.⁶⁰ זאת כתנאי להבנה מה עומד מאחורי הרעיונות והמתקפות שהדהדו מתוך הדברים שנשא. לעתים קרובות התקיים קשר הדוק בין דברים שאמר הרב עובדיה בדרשה לבין מה שהתרחש בעולמו ובעולם חסידי בימים הסמוכים לדרשה, ויותר מזה: עיקר הדגש הוא במה שהתרחש מאחורי הקלעים בבית הרב ובסביבתו התורנית, בימים הסמוכים לדרשה. כך לשם דוגמה – אחת מיני רבות – אפשר להצביע על שבוע בחיי הרב עובדיה שבראשיתו הגיעו אל הרב דמויות ציבוריות חשובות עם תיאור שלילי של תופעת העלייה היהודית ההולכת וגוברת להר הבית, ובסיומו, בדרשת מוצאי השבת הקבועה של הרב נשמעה התקפה נגד העולים בהר.⁶¹

להלן בפתיחת השער הראשון אצטט את המתקפה הביקורתית החריפה ביותר של הרב עובדיה בדרשות נגד המקובלים.⁶² בדיקה מדוקדקת בזמן אמת העלתה כי הרקע לדרשת ההתקפה המדוברת של הרב עובדיה נגד המקובלים לא היה דווקא התנגדות למקובלים מתחזים המבצעים מעשים מגונים בנשים הבאות אליהם לקבל ברכה. אדרבה, הדרשה האמורה, שבה הופיעה המתקפה החריפה, עסקה כולה במקובלים נורמטיביים החולקים על הרב עובדיה ונוקטים דרך תורנית אחרת. הייתה זו דרשה שהתמקדה במחלוקת הלכתית שנושאה היווה זרז לאחת המחלוקות ההלכתיות המרכזיות בין הרב עובדיה לבין המקובלים, שגם אליה אגיע בהמשך: המחלוקת על תפילין של רש"י ושל רבנו תם ועל הנחתם של שני זוגות התפילין, ביחד כדעת המקובלים, או לחוד כדעת הרב עובדיה.

הנחת היסוד של עבודה זו דוחה את הטענה הרווחת הגורפת כי דבריו החריפים של הרב עובדיה בנושאים שונים אינם מבטאים את עמדתו, אלא את עמדת האנשים סביבו. נדמה שמדובר במהלך אפולוגטי פנים-חרדי בעל משמעויות חשובות: הראשונה, הוא נועד להגן על מי שהותקפו על ידי הרב עובדיה ואף לאפשר להם לתקוף את דבריו בטענה כי דבריהם מופנים כלפי האנשים הסובבים את גדול הדור ולא אליו עצמו. השנייה, הוא נועד להגן על הרב עובדיה ולטעון שהתבטאויותיו הן פרי של הסתת מקורביו. כך מנוקה גדול הדור באמצעות הצגתו כמי שאינו יודע על מה הוא מדבר. מהלך זה זלג אל העוסקים בחברה החרדית מבחוץ. בפועל, נדמה שהדברים שאמר הרב עובדיה לאורך חייו, אופיים וחרפותם נקבעו בעיקר על ידו, גם אם אכן בדרך הטבע וכמו כל מנהיג בן אנוש אחר דבריו הושפעו מן המידע שהוצג לו והובא בפניו, על ידי אלו שאותם שבחר שיהיו המוציאים והמביאים סביבו.

⁶⁰ שכן גם בין דרשות הרב עובדיה שנאמרו בבמה המרכזית במוצאי שבתות, לבין אלה שנאמרו במסגרות אחרות כגון בלילי שבתות יש הבדלים. ומדגיש קימי קפלן כי מי שהיה שומע את דרשות הרב עובדיה בלילי שבתות בלבד לא היה מעלה בדעתו שמדובר במנהיג רוחני שיש לו סדר יום דתי הלכתי עדתי כה חריף כפי שהדבר בא לידי ביטוי בדרשות מוצאי שבתות, ראו: קפלן, החרדיות המזרחית, עמ' 459.

⁶¹ ראו להלן על הרב עובדיה נגד העלייה להר הבית, שער ראשון, פרק שני, עמ' 56.

⁶² ראו להלן בעבודה זו: שער ראשון, פרק ראשון: 'התזה המקובלת: הרב עובדיה אנטי מיסטיקן'.

4. בירור מושגים שיינקטו בעבודה

בעיה מיוחדת בעבודה מסוג זה היא אופן הבנת המושגים רבי-המשמעות על ידי הקורא הפשוט, על ידי החוקר הידען, וחשוב לא פחות מכך – על ידי מושאי המחקר, במקרה זה הרב עובדיה ובני חוגו. יודגש כי **העבודה תתחשב בשדה הסמנטי של מושאי המחקר עצמם, כלומר תיקח בחשבון את משמעות המושגים השונים כפי שהם מובנים בשדה החרדי ובשדה הש"סניקי לגווניו.**

אל עבודה זו אנו מגיעים בשלב שבו מושגי יסוד ואף קריטריונים נוצריים ומערביים העמיקו אחיזה לא רק במחקר, אלא חדרו עד אל תוך העולם החרדי בכלל ועולמם של הש"סניקים בפרט. כך למשל אפילו המושג הבסיסי 'מיסטיקה'. יוסף דן מדגיש כי המושג 'מיסטיקה' בעצם איננו קיים ביהדות ובעברית 'וכל שימוש בו הוא אנלוגי וכפוי'.⁶³ אך שליטת הנצרות בעולם המערבי ובמחקר הובילה לכך שאפילו בתוך העולם הש"סניקי המילה 'מיסטיקה' הפכה לחלק מהעולם הדתי.⁶⁴ הראייה המתודולוגית שהכלילה את כל האירציונליות לתוך מסגרת אחת, בהתאם לחשיבה המערבית הקובעת שכל שאינו מדעי איננו רציונלי, התקבלה בעולמה של ש"ס. וכך גם בשפה הש"סניקית הפכה המילה 'מיסטיקה' לשם קוד לכלל החוויות הלא רציונליות, לכל הלא מובן.⁶⁵ אדגים: בשדה הש"סניקי אכילת אתרוג שעליו בירך הרב עובדיה כסגולה להפקדות נשים ולכניסה להיריון בהחלט נתפסת כאירוע 'מיסטי'. ודוק: לא רק אנחנו כמתבוננים מהצד נגדיר זאת כך, אלא ייתכן שגם כמה מן ה'משתתפים' עצמם, כלומר מעריצי הרב עובדיה, ישתמשו במונח זה או במונח קרוב אליו. מכאן, שגם אם נקבל את ביקורתו של חוקר הדת המשפיע והאנציקלופדי מירצ'ה אליאדה נגד מחקר הדת הרווח ואת דרישתו לחקור את הדת בשפתה שלה,⁶⁶ בכל זאת שפתה של ש"ס בהחלט רואה את המונח 'מיסטיקה' כמונח על להגדרת ה'עלה-טבעי'.⁶⁷ לאור זאת, בעבודה זו ייעשה לעתים שימוש במושג 'מיסטיקה' לא במובנה המחקרי הצר, אלא במובנה הפופולרי הרחב.

במקביל ייעשה שימוש מתודולוגי נרחב במושג לא מקובל במחקר, אך בולט במשנתו של הרב עובדיה: '**נסתרות**'. מונח זה ישמש אותנו כשם כולל למיסטיקה, לקבלה, למאגיה, למשיחיות, לחלומות לאירציונליזם וכיו"ב.

המונחים '**רציונליות**' ו'**רציונליזם**' לא יינקטו כאן במובן הפילוסופי המדויק וה'מקצועי' שלהם. כבר הרחיבו חוקרים רבים על עצם הנחת הרציונליות ומשמעותה, כמו גם על סוגיות רציונליות הבחירה הדתית, החל מהניסיון להבין את בחירתה של דת על ידי אנשים שלא נולדו אליה ועד הבחירות הכלכליות

---

⁶³ דן, על הקדושה, פרק ראשון, הקדמה; ביקורת חשובה על השימוש במונח 'מיסטיקה' ראו אצל המבקר החרדי של זיהוי המיסטיקה עם הקבלה: הוס, שאלת קיומה; הנ"ל, המיסטיפיקציה; הנ"ל, התיאולוגיות.

⁶⁴ הבעייתיות הסמנטית קיימת לא רק במושגים קבליים אלא גם במושגי יסוד דתיים פשוטים כמו 'לשוך', 'מוסר' ואפילו 'דת' ו'קדושה'. דן עומד גם על בעייתיות זו. במחקר שולטים מושגים שנלקחו מן העולם הנוצרי ואינם מתאימים ליהדות (ולאסלאם). המונופול של הנצרות במערב בעת החדשה אפשר את הנחלת תפיסת הלשון שלה המבוססת גם על תפיסות הלשון של הפילוסופיה היוונית והמדע היווני, ההלניסטי והרומי (דן, על הקדושה, עמ' 118).

⁶⁵ בראיונות עם עשרות אנשי ש"ס הם השתמשו באופן בולט בביטוי 'מיסטי' בהקשר של מונח המגדיר באופן כללי את הלא מובן, הנסי והלא רציונלי. כך למשל בראיון של העיתונאי החרדי אבי בלוס עם בנו של הרב עובדיה, הרב משה יוסף, ננקטת המילה 'מיסטיקה' כשהם משיחים לפי תומם והבן משה מספר על חלום מפגש רבני שחלם אביו: 'אמרתי לו: "אז אבא יכתוב שהוא חלם זאת בלילה", והוא עשה כך בידו תנועה של ביטול: עד כאן, -וזה בגלל שהוא לא האמין במיסטיקה?', -אימא שלי אהבה את הדברים הללו, אבל הוא לא שיתף פעולה בשום פנים ואופן. הוא אמר שיש רק כוח אחד, כוח התורה' (הרב משה יוסף בראיון לאבי בלוס, רשת קו עיתונות דתית, 9.4.2014).

⁶⁶ אליאדה, מילון הדתות.

⁶⁷ אפשר לומר כי יש הרבה יותר ש"סניקים שמבחינתם משמעות 'מיסטיקה' היא שם כולל לעל טבעי, מאשר ש"סניקים שמבחינתם משמעות 'להחזיר עטרה ליושנה' היא לנהוג על פי פסיקות מרן רבי יוסף קארו.

הדתיות.⁶⁸ מהי רציונליות? איך נבחן רציונליזם? האם נבחן רציונליזם על פי עולם המושגים החילוני באשר למה הגיוני או לא הגיוני? או שמא נבחן רציונליזם על פי עולם המושגים של נשוא המחקר? המחקר מחויב לדייק בנקודה זו אם ברצונו לקבוע אם הרב עובדיה רציונליסט. להבנת המתודה שעל פיה נבחנת כאן רמת המיסטיות של הרב עובדיה יוסף חשובה הגדרת המיסטיקן והלא רציונלי, לא על פי מבחן ההיגיון המערבי, אלא על פי החריגה של הדמות הרבנית מהנורמה המקובלת בסביבתה, זאת בהתאם להגדרתו של רודולף אוטו, לפיה המיסטיקה היא 'הדגשת יתר של היסודות האירציונליים או העל-רציונליים שבדתי'.⁶⁹ הרב שייחשב מיסטיקן הוא זה החורג מהנורמה ומהמסורת המקובלת בדתו, במקומו ובזמנו. זאת בפרט במקרים שבהם מדובר בהליכה לכיוון העל-טבעי והעל-רציונלי.

יובהר אפוא כי בעבודה זו נעשה שימוש במונח 'רציונליזם' (שיועדף על פי רוב על פני שימוש במושגים קרובים כגון נטורליזם) להגדרת השקפה שאינה מייחסת חשיבות לכוחות על-טבעיים, רואה את המציאות כפועלת על פי חוקים סיבתיים פשוטים ומנוגדת למה שאנו מכנים כאן 'אירציונליזם' אשר יכול היה להיות מכונה גם 'חשיבה מיסטית' או 'חשיבה מאגית'.

יודגש: 'חשיבה מאגית' אין משמעותה בהכרח אמונה מאגית שטחית, אלא אולי דווקא הבנה שמאגיה פועלת על פי חוקיות. הכוונה כאן לחוקיות מהסוג אשר על אודותיו כתב האנתרופולוג ג'יימס ג'י. פרייזר (J.G. Frazer) בספרו The Golden Bough.⁷⁰ אף שחלק משיטתו שנויה במחלוקת, דומה כי מעטים יחלקו על טענתו הבסיסית, לפיה החשיבה המאגית פועלת לכאורה גם היא על פי חוקים, הגם שאינם חוקים של סיבתיות אמפירית, מטריאליסטית, כפי שהמדע מנסח על העולם.

קבלה מעשית: לעתים נדמה כי כל סוגי מאגיה שמתעסקים בה רבנים ומקובלים מכונים בציבור 'קבלה מעשית',⁷¹ זאת גם כשאין לעיסוקים אלה שום יסוד בספרות הקבלה. למרות החריגה מהאמת ההיסטורית הבסיסית, העבודה תנקוט את המושג 'קבלה מעשית' כפי שהתקבל בציבור.⁷² כך לדוגמה כל מלאכת כישוף מבית מדרשו של הרב כדורי, הגם שאין לה שורש בתורת הקבלה, ולעתים שורשיה במסורות עממיות, לא בהכרח יהודיות, מרגע שהיא נכנסת אל תוך עולמו של מקובל בדרגתו של הרב כדורי הריהי נתפסת בציבור הרחב כ'קבלה מעשית'. אשר על כן, גם עבודה זו לא תדקדק במקורותיה של כל פרקטיקה מאגית, ובמקרים מעין אלה תכניס אותה אל תוך הקטגוריה הרחבה של 'קבלה מעשית' – ממש כשם שבעבר חדרו אל עולם המאגיה היהודית מקורות זרים ש'גויירו'. כל דבר שבעולמו של ש"סניק ממוצע ייחשב כקבלה מעשית - ייחשב כך גם לצורך דיונו. עבודה זו אין מטרתה מחקר הקבלה עצמה, אלא מחקר היחס לקבלה, מחקר מקומה של המיסטיקה, מחקר מקומו של האירציונליזם ומעמד ה'נסתרות', אצל הרב עובדיה ובסביבתו.

כתבי האר"י: כידוע, הקורפוס הגדול המכונה 'כתבי האר"י' נכתב ברובו על ידי תלמידו ר' חיים ויטאל. ואולם, הספרים הללו מכונים כבר מן המאה ה-17 בשם 'כתבי האר"י' ולעתים 'הכתבים' סתם.⁷³

⁶⁸ראו: בן ומורטימור, רציונליות; אלסטר, רציונליות ואי רציונליות; אלסטר, בחירה רציונלית; מארץ וסימון, קונספט הרציונליות; יונג, בחירה רציונלית, לנקון, מבוא לכלכלת דת.

⁶⁹ראו: אוטו, הקדושה.

⁷⁰ פרייזר, ענף הזהב, עמ' 11-44; לדבריו, החוקים הבולטים הם שניים: הראשון – דומה משפיע על דומה, כך לדוגמה בובת וודו משפיעה כביכול על האדם שרוצים להשפיע עליו דרכה, מפני שהיא דומה לו; השני – חלק משפיע על שלם, כך לדוגמה כאשר משתמשים בשערה, בשן או בציפורן של מישו, כדי להשפיע עליו. דוגמאות לכך אפשר לראות בהקשר לנוסחאות המאגיות של הרב כדורי ושל הקבלה המעשית.

⁷¹ למותר לציין כי אני נוקט את המונח קבלה לציון תורת הסוד היהודית, ולא לציון 'מסורת' סתם, כמובנו של מונח זה אצל חז"ל ורבים מן הראשונים.

⁷² מובן שאין הכוונה להבנה השגויה כביכול 'קבלה מעשית', הכוונה היא להוראות הקבלה שנכנסו אל הפרקסיס שבו נוהג הציבור. ראו: חלמיש, האר"י כפוסק, עמ' 260; ראו עוד: שלום, דברים בגו, עמ' 233.

⁷³ כך, למשל, הם מופיעים בטקסטים הלכתיים המסתמכים עליהם, כגון 'מגן אברהם', שנכתב במאה ה-17.

אף שתורת האר"י הגיעה לידינו דרך צינורות רבים, לעתים שונים מאלה של ר' חיים ויטאל,⁷⁴ אף אחד מהם לא זכה ליוקרה ולסמכות שזכו להם כתבי ר' חיים ויטאל, על כל פנים בימינו, ובוודאי שאף אחד מהם לא זכה להיקרא 'כתבי האר"י' סתם. לפיכך גם בעבודה זו נתייחס אליהם כאל 'כתבי האר"י' ולא מתוך נקיטת עמדה בשאלת נאמנותם למקור הלוריאני, אלא מתוך נטילת חלק בשפה ובשיח של מושאי המחקר.

בשולי דברים אלה יש להעיר כי הקבלה עצמה מערערת לעתים את השדה הסמנטי שאנו מורגלים בו. חלק מרכזי במדרשי הקבלה הוא התמקדות לא במשמעות הטקסט הקלאסית, אלא באותיות האלף בית וכיו"ב. המעבר מדיון במשמעות המלים לדיון במשמעות חיבורי האותיות, טומנת בחובה ביטול מוחלט של הסמנטיקה המוכרת לנו.⁷⁵ מדובר במשמעות סמנטית אחרת לגמרי ובסמיוטיקה מעולם אחר ובהרחבת הקושי להגדיר את הפערים בין המסמן לבין המסומן,⁷⁶ בין הלשון לבין הדבר לכשעצמו.

מונח בסיסי שבו אשתמש בעבודה זו לשם הגדרת מושאי המחקר הוא 'ש"ס' וכן 'ש"סניקים'. הכינוי מתייחס לתופעה הסוציו-תרבותית ולא רק למפלגה הפוליטית. זאת מתוך הבנה שמונח זה לא מייצג מפלגה פוליטית בלבד, אלא הגדרה סוציולוגית או למצער שם קוד סוציולוגי לחברה שהמחקר עוסק בה ובעולמה. אי אפשר לראות את ש"ס כמפלגה פוליטית ולהתעלם מן העובדה שמדובר בתנועה, שיש שיגדירו אותה 'תנועת התחדשות דתית'⁷⁷ ויש שיתלבטו בין תנועה חרדית, תנועה דתית-לאומית, תנועה דתית-מהפכנית או תנועה חברתית-רדיקלית,⁷⁸ או תנועה עדתית וכו'. בין כך ובין אחרת, מוסכם כי התופעה חורגת מן הגבולות הצרים יחסית של הזירה הפוליטית.

הנחת היסוד של שלמה פישר – על פי הנוסחה המיוחסת למקס ובר כמודל לניתוח חברות דתיות – הייתה כי ש"ס פונה לציבור הרחב ולכן היא "כנסייה" (church), בניגוד לחרדים המאופיינים כ'כת' (sect).⁷⁹ אחרים, אגב, מוציאים את ש"ס מן הסכמה של מקס ובר 'כנסייה או כת' וטוענים כי מדובר בפדרציה⁸⁰ או בקהילה דתית מודרנית.⁸¹ בין כך ובין כך, ברור שלפנינו תופעה משמעותית הרבה יותר מאשר מפלגה פוליטית, עד כדי שהשם 'ש"ס' הפך לשם טיפולוגיגנרי לאדם מזרחי המזהה את עצמו כקרוב לדת ובמידה גבוהה לרבנים הספרדים החרדים,⁸² מהמסורתי המזרחי ועד החרדי הספרדי.⁸³ על כן, כאמור, נכנה את התופעה הסוציו-תרבותית הרחבה הזאת 'תופעת ש"ס' ואת המזרחים מסוג זה 'ש"סניקים'.

מנהיגם הרוחני של הש"סניקים, הרב עובדיה יוסף, יכונה בעבודה זו בקצרה בכינוי הש"סניקי הרווח 'הרב עובדיה' כמקובל בציבור שלו, ולא בכינוי המנוכר 'הרב יוסף', כמקובל בכתובה אקדמית.

⁷⁴ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 31-73.

⁷⁵ ראו למשל: דן, בין קבלה להלכה, עמ' 313-328.

⁷⁶ כידוע, הסימן הוא היחידה הקטנה הנמצאת במרכז חקר הסמיוטיקה. הסימן, כפי שמגדיר אותו דה סוסיר, הוא מכלול המכיל בתוכו שני רכיבים – מושג מופשט ודימוי מוחשי. המושג המופשט הוא המסומן, והדימוי המוחשי הוא המסמן. מילה היא דוגמה לסימן המכיל מסמן ומסומן. לדוגמה 'עץ' – המסמן הוא המילה עצמה והמסומן הוא המושג כפי שאנו תופסים אותו במחשבתנו. להרחבה ראו: דה סוסיר, קורס בבלשנות, עמ' 118.

⁷⁷ זיבצנר ולהמן ש"ס כאתגר, עמ' 80.

⁷⁸ שטרית, מי היא ש"ס; שטרית, למה אצביע לדרעי.

⁷⁹ תפיסה זו (על פי ובר הגדרת כת נועדה לאריסטוקרטיה רוחנית) תואמת את התפיסה החרדית מבית מדרשו של הרב שך השואפת לשמירה אפילו על קבוצה קטנה, רק על מנת שזו תהיה פך השמן הטהור (בן חיים, איש ההשקפה, עמ' 146-147).

⁸⁰ כך על פי נסים ליאון. ראו: ליאון, חרדיות רכה, עמ' 42-43.

⁸¹ סורוצקין, ש"ס, עמ' 352.

⁸² נדמה שנקודה זו של רמת הקשר והחיבור הנפשי ולעתים גם המעשי עם רבנים היא קו פרשת המים המבדיל בין מזרחים מסורתיים המכונים ש"סניקים לבין מזרחים מסורתיים שאין בינם לבין ש"ס כלום. ראו על חוסר הפנייה לרבנים כמאפיין של המסורתיים אצל: ידגר, המסורתיים בישראל, עמ' 314.

⁸³ בכלל זה חרדים ספרדים המתנגדים לש"ס, אך עונים להגדרה הרחבה ש"סניקים, כגון חסידי הרב אמנון יצחק, או פורשי קבוצת אלי ישי בשנת 2015, לצורך המחקר הם בוודאי ש"סניקים.

עובדיה' הוא גם השם שהיה אמור להיות שם משפחתו המקורי ואכן הוא שם משפחתם של אחיו. במקרים שבהם יידמה כי המילה 'מרן' תלויה באוויר ואין יכולת להבין אם המדובר במרן רבי יוסף קארו או במרן הרב עובדיה יוסף, הרי שמדובר בכוונת מכוון, שכן לעתים אין לדעת אם הרב עובדיה עצמו מתכוון לרבי יוסף קארו או אל עצמו, כפי שיתברר בעבודה זו.

כחלק מהמורכבות של פוליטיקת הזהויות של ש"ס ובהמשך לשימוש במונח 'ש"סניקים', חשוב להדגיש כי גם עצם ההקפדה על השימוש במונח 'ספרדים' ולא 'מזרחים' או 'בני עדות המזרח' בעבודה זו בהתייחס לחרדים המזרחים⁸⁴ נעשית על פי הגדרתם העצמית.⁸⁵ לא מדובר במונח המתייחס רק לארצות המוצא של ציבור זה, אלא במונח 'גיאוגרפיה' כפי המונח שטבע נסים ליאון המבטא הגדרה עצמית על פי מכנה משותף של מסורת הלכתית, שמקורה לתפיסתם בספרד.⁸⁶

5. הפערים: הציפיות 'הגבוהות' במחקר והמיסטיקה 'הנמוכה' בשטח

אף שהעבודה תידרש שוב ושוב לענייני קבלה, מטרתה העיקרית אינה עיסוק בעומק המונחים הקבליים והתיאוריות הקבליות והעמקה בסוד האמונה הקבלית, ב'רזא דמהימנותא'.⁸⁷ זאת מכיוון שבאופן כללי אפשר לקבוע שחומרי עומק קבליים אלו אינם רלוונטיים כלל לרוב החברה הנדונה. לא רק עולמם של המקובלים רחוק מעולמם של רוב רובם של הש"סניקים במעגליהם השונים, אלא גם מחקר הקבלה האקדמי, תכניו והקוריקולום שלו מרוחקים מעולמם כרחוק המערב מהמזרח, כרחוק האקדמיה מש"ס. המחקר האקדמי מתעסק רבות בתיאוסופיה, בעקרונות ובספירות,⁸⁸ בעוד שרבים מן המקובלים עצמם עסוקים בפרקטיקות היומיומיות שמתחייבות על פי הקבלה, בדרגות אדישות משתנות לגבי שורשיהן התיאוסופיים. משהו מן התסכול שנובע מן הפערים הללו בין ציפיית המחקר והעמקתו בתיאוסופיה

⁸⁴ ראו: קפלן, מחקר החרדים המזרחים, עמ' 168–172, 184. קפלן דן שם לא רק על ההגדרה 'ספרדים' אלא על עצם ההגדרה 'חרדים' לגבי הציבור הש"סניקי; ראו עוד: פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 44–40.

⁸⁵ זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 35–36, עשו בחירה דומה. חוקרים אחרים, כמו פלד ושפיר למשל בחרו ב'מזרחים', (פלד ושפיר, מיהו ישראל). יהודה שנהב אתגר עם הגדרת היהודים בני עדות המזרח 'יהודים ערבים', (שנהב, יהודים ערבים).

⁸⁶ הרב עובדיה עצמו ניסח את הגדרת הזהות כ'ספרדים'. בחודש טבת שנת תשל"ח בעת שניהן כרב הראשי לישראל נפגש הרב עובדיה עם חואן קרלוס מלך ספרד והסביר לו את מקור הכינוי 'ספרדים'. לשאלת המלך איך זה שכל כך הרבה יהודים בישראל מגדירים עצמם ספרדים, השיב הרב עובדיה תשובה שממנה עולה כי מגדיר הזהות מבחינתו אינו רק הגיאוגרפיה אלא בעיקר המסורת, והמסורת של בני עדות המזרח היא ספרדית. זאת בהתאם למימרת רס"ג 'אין אומתינו אומה אלא בתורתיה' (רס"ג, אמונות ודעות, מאמר שלישי, פרק ז).

כשהייתי פעם במדרד עשו לי פגישה עם המלך קרלוס. שאל אותי 'כמה ספרדים יש בארץ? כמה אשכנזים יש?'

אמרתי בערך כמו האשכנזים. אמר לי 'מה כולם היו בספרד?'

– 'לא. כל עדות המזרח שמם ספרדים, אלה שבאו ממרוקו, אלה שבאו מבבל, שבאו ממצרים, מתימן, כל אלה קרויים ספרדים'.

אמר לי 'מה פתאום, למה תקראו אותם ספרדים?'

אמרתי לו 'אדוני, בספרד בטולדו חי אדם גדול אחד, שמו הרמב"ם, רבי משה בן מימון, וזה הרב קיבלו את הוראותיו כל עדות המזרח, אז כולם קרויים על שמו, הוא קרוי משה הספרדי (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית הכנסת היזדים, כ"א טבת תשס"ו, 21.1.2006)

הרב עובדיה חזר על סיפור זה פעמים רבות: הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית הכנסת היזדים, כ"א טבת תשס"ו, 21.1.2006; הני"ל, דרשה, מוצ"ש לך לך, י"ג חשוון תשס"ז, 4.11.2006; הני"ל, דרשה, מוצ"ש פנחס, ט"ז תמוז תשס"ח, 19.7.2008; הני"ל, דרשה, מוצ"ש בא, ח שבט תשס"ד, 31.1.2004; ראו גם אותו סיפור, בהקדמה לספר החידושים והביאורים של הרב עובדיה על הרמב"ם: הני"ל, מאור ישראל, ג, הקדמה).

ראו גם דיון אצל: זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 67–72.

⁸⁷ השימוש כאן בביטוי הבולט בספרות הזהויות 'רזא דמהימנותא', הוא כמטבע לשון. להרחבה, ראו אצל גארב, סודות האמונה; ראו גם: תשבי, משנת הזהויות, א, עמ' צה.

⁸⁸ ראו למשל: חלמיש, מבוא לקבלה, עמ' 97–133; תשבי, משנת הזהויות, א, עמ' קלא-ריח.

הקבלית לבין המתרחש בשטח אצל המקובלים עצמם, ניתן היה לשמוע מחוקר הקבלה גרשם שלום בשנות השלושים של המאה הקודמת בבואו לתאר את עולמם של המקובלים: 'מכל העושר והעידון הרוחני שבעולם הקבלה לא נשאר להם אלא אותו החינוך הנפשי ושיטת ההדרכה המיסטית המכונה בשם "תפילה בכוונה" [...] אבל לחקירת עולם הקבלה לכל היקפו ולכל עומקו אין גואל מביניהם'.⁸⁹ על ישיבת המקובלים בעלת ההילה המיוחדת 'בית אלי' הוא כותב: 'מה שנשאר מהקבלה בבית אל היה משהו הדומה ליוגה'.⁹⁰ כתיבתו של שלום מאופיינת כידוע גם באבחנה שהוא עושה בין מאגיה⁹¹ לבין מיסטיקה, תוך תיאור שלילי של המאגיה, הפופולרית בציבור.⁹²

ואם עד כדי כך גדול הוא הפער בין ציפיות החוקרים ושפת המחקר לבין המקובלים עצמם,⁹³ על אחת כמה וכמה גדול הפער בין אלה לבין עולמו של איש הלכה כמו הרב עובדיה, וגדול אף יותר הפער בין אלה לבין עולמם של בני הדור החרדי-ספרדי הבא, שגדלו בישיבות באוריינטציה ליטאית. גדול עוד הרבה יותר הפער בין זה לבין עולמם של נאמניו של הרב עובדיה מהמעגלים הרחבים יותר. דוגמה הממחישה זאת היא למשל פערי השפה והמושגים: אידל⁹⁴ מקדיש מקום נרחב להצבת שלושה מודלים מארגנים עיקריים של ספרות הקבלה: התאוסופי-תיאורגי, האקסטטי-מיסטי, המאגי. מודלים חשובים ובסיסיים אלו אינם יכולים לשמש כלי בדיון הבוחן את ההתרחשות המיסטית בסביבתו של הרב עובדיה יוסף בשנות הנהגתו הגדולה, שכן הם זרים לעולמם של הש"סניקים, זרים לעולמו של הרב עובדיה ולחלוטין אינם קשורים לחייהם. על אחת כמה וכמה באשר לקבלה הנבואית. מקומה ייפקד מעבודה זו כמובן, שכן מדובר בזרם ששילב יסודות פילוסופיים וספיריטואליים ושאף בקבלת ימי הביניים לא היה הזרם העיקרי. עולמו רחוק מעולמו של איש ההלכה המובהק הרב עובדיה.⁹⁵ העבודה 'תתכתב' כאמור עם עולמם של מושאי המחקר ותסתפק בעיסוק במושגים קבליים בסדר הגודל שיאפשר להבין את הרמה שאלה נדרש באופן פומבי הרב עובדיה יוסף ואת רמת הידע והשיח הרווחים בציבור שאל עולמו מתייחס מחקר זה. יודגש שוב: לעתים הסודות הקבליים הגדולים ופרטי התורה הקבלית הקטנים כלל אינם מוכרים לנשואי המחקר – לש"סניקים – ולכן מידת הרלוונטיות שלהם למחקר פחותה. העבודה תשים דגש גדול על ההיבטים המאגיים והמיסטיים-הלא-תיאוסופיים הבולטים בדמותו של הרב עובדיה, ועל אלה שרחשו בסביבתו ולעתים בהשראתו.

⁸⁹ שלום, הקבלה באוניברסיטה, עמ' 14; נידון אצל מאיר, רחובות הנהר, עמ' 9.

⁹⁰ שלום, דברים בגו, עמ' 44.

⁹¹ אורבך, חז"ל, עמ' 82–84.

⁹² גארב, הכוח במיסטיקה, עמ' 51.

⁹³ הגם שבעולם המקובלים חולקים על גרשם שלום ומסבירים כי אין אפשרות לשלוט בתפילה ב'כוונות' בלא שליטה בעומקה של תורת הקבלה; ראו גם: אידל, כרחוק מזרח ממערב.

⁹⁴ אידל, החסידות עמ' 87–186.

⁹⁵ גארב, דגמים, עמ' 4.

ג. מצב המחקר

עבודת מחקר זו נוגעת ברמות שונות למספר תחומים: מחקר דמותו של הרב עובדיה יוסף, הן הרוחנית, הן הפוליטית והן האישית; מחקר התופעה הפוליטית והסוציו-תרבותית שבתנועת ש"ס; מחקר האורתודוקסיה היהודית והחרדיות הישראלית; מחקר הקבלה, המיסטיקה והדת העממית; מחקר המזרחיות, הן הקליטה והמאבק המזרחי בישראל והן ההתפתחות ההלכתית במזרח; וכן מחקר הדרשות והדרשנות היהודית, ומחקר ההלכה.

1. המחקר הקיים

משנתו ההלכתית ומנהיגותו הציבורית של הרב עובדיה יוסף נדונה בהרחבה על רקע תקופת השיא של ש"ס בסוף שנות התשעים. הדיונים המרכזיים התקיימו במחקריהם פורצי הדרך של צבי זוהר⁹⁶ ובני לאון⁹⁷ ובמחקריהם החשובים של נסים ליאון⁹⁸, נרי הורוביץ⁹⁹, קימי קפלן¹⁰⁰ ואריאל פיקאר¹⁰¹. גם עבודת הדוקטור של הרב רצון ערוסי¹⁰² התייחסה להיבט של ההתנגשות בפסיקת ההלכה הבין-עדתית בישראל. אליאב טאוב¹⁰³ ניתח את דרך הנהגתו של הרב עובדיה מזווית המשווה אותה לזו של הרב שך¹⁰³. חיים שיין ניתח את דמותו של הרב עובדיה דווקא תוך השוואה עם נשיא בית המשפט העליון לשעבר אהרן ברק¹⁰⁴. המחקרים הללו התמקדו בעיקר ביצירתו ההלכתית הרשמית של הרב עובדיה, בדגש על 'ביע אומר' ו'יחווה דעת', ומיעטו לעסוק בדרשות ובהוראות אישיות שנתן לאנשים במקרים פרטיים. מחקרי ההלכה התמקדו בעיקר ברב עובדיה שלפני הקמת ש"ס, ומיעטו לעסוק ברב עובדיה שמשנות השמונים ואילך. הללו יידונו במחקר זה.

על **הביוגרפיה של הרב עובדיה** הרחיב לאון במחקרו ההלכתי¹⁰⁵, הנושא בא לידי ביטוי גם בכתיבתו של הורוביץ על השנים המעצבות המוקדמות בביוגרפיה של הרב עובדיה¹⁰⁶, בכתיבתם של קימי קפלן¹⁰⁷ ואריאל פיקאר¹⁰⁸ ובשתי ביוגרפיות עיתונאיות שראו אור בשנת 2004 'מרן'¹⁰⁹ ו'בן פורת יוסף'¹¹⁰. בתחום הספרות הלא אקדמית בולט גם הפרק מתוך 'סדר יום'¹¹¹, ספרו של העיתונאי אדם ברוך, ממעצבי דימויו

⁹⁶ זוהר, האירו פני המזרח עמ' 312-352; הנ"ל, חכמי התורה והמודרנה; הנ"ל, להחזיר העטרה.

⁹⁷ לאון, היחס למדינת ישראל; הנ"ל, להחזיר עטרה; הנ"ל, ממרן עד מרן; הנ"ל, מקומה של הקבלה; הנ"ל, על משמרת אעמודה; הנ"ל, פתיחת שערים; הנ"ל, שמירת מנהגי עדות.

⁹⁸ ליאון, אולטרה-אורתודוקסיה; הנ"ל, האוקסימורון הש"סי; הנ"ל, הגישה הממלכתית; הנ"ל, המסורתיות המזרחית; הנ"ל, הנרדף והטמבלוויזיה; הנ"ל, הגדול הספרדי (לא פורסם); הנ"ל, התנועה החרדית; הנ"ל, התסיסה; הנ"ל, זיכוי הרבים; הנ"ל, זרימות חרדיות; הנ"ל, חרדיות רכה; הנ"ל, לשאלת התפתחותה; הנ"ל, ספרדים וחרדים; הנ"ל, פורת יוסף; הנ"ל, תמורות בבית הכנסת.

⁹⁹ הורוביץ, השנים המעצבות; הנ"ל, ש"ס והציונות.

¹⁰⁰ קפלן, החרדיות המזרחית.

¹⁰¹ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה; הנ"ל, דור החופש.

¹⁰² ערוסי, התנגשות.

¹⁰³ טאוב, גדולים בפוליטיקה.

¹⁰⁴ שיין, הרב עובדיה וברק.

¹⁰⁵ לאון, ממרן עד מרן, עמ' 25-152. עבודתו החשובה של לאון שנכתבה לפני כ-15 שנה, עוצרת בעצם במקום שבו נכנס הרב עובדיה לחיים הפוליטיים, מעבר למידע הנוסף שהצטרף, עבודתי זו שמה דגש חשוב דווקא על שנות הנהגתו הפוליטית של הרב עובדיה.

¹⁰⁶ הורוביץ, השנים המעצבות.

¹⁰⁷ קפלן, החרדיות המזרחית, עמ' 446-450.

¹⁰⁸ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 51-65.

¹⁰⁹ חן ופפר, מרן.

¹¹⁰ אלוש ואליטוב, בן פורת יוסף.

¹¹¹ ברוך, סדר יום, עמ' 185-202.

המתון והסובלני של הרב עובדיה. העולם החרדי הנפיק מספר ביוגרפיות על הרב עובדיה,¹¹² שבולטת בהן המגמה ההגיוגרפית המקובלת בעולם החרדי.¹¹³

המחקר הפנה זרקור גם לכיוונה של **תנועת ש"ס**. התנועה הפוליטית שהנהיג הרב עובדיה, הלכה ופרחה במשך שלושים שנה מראשית שנות השמונים ועד פטירתו, דבר שהוביל לעיסוק אקדמי לא מועט בתנועה. שני ספרי אסופות מאמרים חשובים במיוחד הופיעו בשנות השיא שלה. הראשון שבהם, 'ש"ס – אתגר הישראלי', יצא לאור בשנת 2001 בעריכת יואב פלד;¹¹⁴ השני, 'ש"ס – היבטים תרבותיים ורעיוניים', יצא לאור בשנת 2006 בעריכת אביעזר רביצקי.¹¹⁵ בבמות אלו ובאחרות התנהלו דיונים בנושאים שונים הקשורים בהיבטים התרבותיים, הדתיים, החברתיים והסוציולוגיים של ש"ס ובהבנת מנהיגותו של הרב עובדיה יוסף. בהיבטים הפוליטיים של הופעת ש"ס וצמיחתה עסקו גם עבודותיהן של החוקרות ריקי טסלר¹¹⁶ וענת פלדמן.¹¹⁷ באופן רחב יותר נכתב על עלייתה והתגבשותה בידי רוני באום-בנאי,¹¹⁸ שלמה פישר כתב על תנועת ש"ס כנסייה ולא ככת, במחקר משלו¹¹⁹ ובצוותא עם צבי בקרמן.¹²⁰ בתיה זיבצנר ודוד להמן הקיפו היבטים חברתיים שונים בפעילותה של ש"ס בספרם 'ש"ס כאתגר'.¹²¹ פרק על ש"ס מופיע גם בספרו של חיים זיכרמן 'שחור כחול לבן'.¹²² שתי 'ביוגרפיות-פוליטיות' עיתונאיות על אודות התנועה הפוליטית ש"ס יצאו בסוף שנות ה-90, 'ש"ס, הרוח והכוח' של מנחם רהט¹²³ ו'המעין המתגבר' של אריה דיין.¹²⁴ לאלה אפשר להוסיף את הביוגרפיה של יואל ניר על אריה דרעי (1999),¹²⁵ פרקים מתוך ספרו של אמנון לוי 'החרדים'¹²⁶ והספר 'חרדים בע"מ' של שחר אילן.¹²⁷ העיסוק המחקרי בש"ס כלל עיסוק חשוב גם באלמנט העדתי בש"ס,¹²⁸ ביחס האליטות לש"ס ובכלל זה לשימוש שלה בקמיעות¹²⁹ ודיון

¹¹² בין הביוגרפיות/ההגיוגרפיות הבולטות על הרב עובדיה: ששון, אביר הרועים; שעשוע, לאורו נלך; סופר, המנהיג; רביע, מלך ביופיו; צדקה, פוסק הדור ועוד. ראו עוד: אהבת עולם; אוחיון, סיפורים מבית אבא; במחיצתו; בן פורת, שר וגדול; הכהן, הרב עובדיה שלי; הרשקוביץ, באהבה; חורב, יחיד בדורו; שטרן, מרן תולדות; סופר, המנהיג; בן ישראל, מרן פאר הדור; עמאר, ויוסף הוא המשביר.

ראו עוד ספרי זיכרונות קבצים וכיו"ב על הרב עובדיה: יוסף, ארחות מרן; שטרית, רבנו; אנציקלופדיית מרן; בית הלל, ספר הזכרון; בן עמי, מנהיגי הראש"ל; הנ"ל, ספר מנהיגי הראש"ל; דויד, משולחנו של מרן; הלוי, בבת עינינו; המשביר; יפראן, קצושי'ע הרב עובדיה; יפרח, משוש תבל; כהן, אבי רבי; סימן טוב, שלהבת יוסף; בן פורת, הדרכה; חי, אור שרה; הופמן, עבודת עובדיה ועוד.

¹¹³ ראו למשל: אסף, חסידות פולין; הנ"ל, היסטוריוגרפיה חסידות; הנ"ל, נאחז בסבך עמ' 19–48; רפפורט-אלברט, הגיוגרפיה בחסידות; ברטל, היסטוריוגרפיה אורתודוקסית.

¹¹⁴ פלד, ש"ס אתגר.

¹¹⁵ רביצקי, ש"ס.

¹¹⁶ טסלר, בשם השם.

¹¹⁷ פלדמן, ש"ס.

¹¹⁸ באום-בנאי, ש"ס.

¹¹⁹ פישר, תנועת ש"ס.

¹²⁰ פישר ובקרמן, כנסייה או כת.

¹²¹ זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר.

¹²² זיכרמן, שחור כחול לבן.

¹²³ רהט, ש"ס הרוח והכוח.

¹²⁴ דיין, המעיין המתגבר.

¹²⁵ ניר, אריה דרעי.

¹²⁶ לוי, החרדים.

¹²⁷ שחר, חרדים בע"מ.

¹²⁸ על האלמנט העדתי בש"ס הרחיב יואב פלד במאמרו 'הצלחתה האלקטוראלית המתמשכת של ש"ס: ניתוח על פי מודל חלוקת העבודה התרבותית' (פלד, הצלחת ש"ס) וכן 'אניגמת ש"ס' (פלד, אניגמת ש"ס). עוד כתבו בנושא גם אנדרה לוי (לוי, פוליטיקה של זהויות), סמי שלום שטרית (שטרית, מלכוד 17; שטרית, המאבק המזרחי; שטרית, מי היא ש"ס), גל לוי וזאב

בסוגיות כמו השאלה האם הצמיחה בתמיכה ובהצבעה לש"ס הייתה בעיקרה דתית או בעיקרה עדתית.¹³⁰ כמעט למותר להוסיף, כי יכול מחקרי עשיר זה הוא עוד סימן לחשיבותה ולנוכחותה הציבורית של התופעה הנחקרת. עם זאת, המחקר הקיים מיעט לעסוק בש"ס של השנים האחרונות, בשלהי חייו של הרב עובדיה ולאחר פטירתו. שלוש השנים שחלפו מאז מותו מספקות פרספקטיבה נוספת על התנועה ועל משמעות מעמדו של הרב עובדיה כמנהיגה הרוחני, וכן על 'שלטון המרנים' בכללו, שהגיע לקיצו עם הסתלקותו, ולפיכך יש חשיבות בניתוח זה מנקודת הזמן הנוכחית. גם היבטים אלה יידונו במחקר זה.

ש"ס כתופעה סוציולוגית ובכלל זה סוג החרדיות המרוככת של ש"ס הוארו היטב בספרו של נסים ליאון 'חרדיות רכה'. מחקריו של ליאון¹³¹ מאירים סוגיות חשובות. בין היתר חשובה לענייננו עבודתו על מקומם של בתי הכנסת הספרדיים והסידורים הספרדיים בחלחולה של ש"ס. מנחם פרידמן הקדיש לנושא זה של מקומה של ש"ס על קו התפר בין החרדים לבין המסורתיים פרק בספרו על החברה החרדית ב'1991.¹³² על הדתיות הספרדית כתב גם סטילמן.¹³³ **מחקר 'המתינות הספרדית'**¹³⁴ זכה לנקודת מבט הפוכה ולתגובות מרתקות¹³⁵ המערערות על ההנחות המקובלות בדבר 'המתינות הספרדית'. הדברים באו לידי ביטוי במאמרו של בנימין בראון 'חכמי המזרח והקנאות הדתית: נקודות לקראת בחינה מחודשת',¹³⁶ ו'קשת התגובות האורתודוקסיות: אשכנזים וספרדים'.¹³⁷ בראון מאבחן את הרדיקליזם הדתי ואת המגמה הקיצונית שיצאו דווקא מבתי המדרש הספרדיים. על **המסורתיות המזרחית** הרחיבו מאיר בוזגלו,¹³⁸

אמריך (לוי ואמריך, ש"ס וחזיון התעתועים, ליאורה בילסקי (בילסקי, אני מאשים), אליעזר בן רפאל ונסים ליאון (בן רפאל וליאון, עדתיות, דתיות ופוליטיקה), אבי פיקאר (פיקאר, התשובה הרציונלית). יעקב ידגר כתב על יחסי ש"ס עם הקשת המזרחית (ידגר, הקשת וש"ס; ראו גם: קריף, המזרחית). מחקרים חשובים נוספים בתחום הם כאלה העוסקים בעדתיות כגון מחקרה המוקדם של חנה הרצוג על עדתיות פוליטית (הרצוג, עדתיות פוליטית).

¹²⁹ על **יחס האליטות לש"ס** כתבו שרה הלמן ואנדרה לוי (הלמן ולוי, ש"ס). שלמה פישר כתב על התגובה הליברלית בעניין פולמוס הקמיעות (פישר, קמיעות וליברליזם). אמנון רז קרקוצקין ניתח לעומק את שנאת האליטות כלפי ש"ס (רז קרקוצקין, מורשת רבין).

¹³⁰ בשאלה האם הצמיחה בתמיכה ובהצבעה לש"ס הייתה בעיקרה דתית או בעיקרה עדתית עסקו גדעון דורון ורבקה קוק במאמרם 'דת והפוליטיקה של ההכללה: הצלחת המפלגות החרדיות' המנתח את בחירות 1996 (דורון וקוק, דת והפוליטיקה). וויליס כתב את עבודת הדוקטור שלו על הריטואלים הדתיים של מפלגת ש"ס בירושלים כבר ב'1993 (וויליס, ריטואל ופוליטיקה). מיכאל שלו וסגל קיש במאמרם 'שסעים חברתיים בין מצביעים לא ערביים: ניתוח חדש' מנתחים את בחירות 1999 (שלו וקיש, שסעים חברתיים), תמר הרמן ואפרים יער במאמרם על 'היוניות של ש"ס – דימוי ומציאות' דנים בדימויה המתון מבחינה מדינית של ש"ס (הרמן ויער, היוניות של ש"ס), אליעזר דון יחיא ב'דתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית – המפלגות העדתיות והבחירות לכנסת ה'12' ניתח את הבחירות ב'1988, (דון יחיא, דתיות ועדתיות) ואטה ביק את הבחירות ב'2003 (אטה ביק, מפלגה בעלייה). מאמר מאתגר שבניגוד למקובל על ידי החוקרים מאבחן דווקא את חלקו הגדול של אריה דרעי בהצלחתה של ש"ס נכתב על ידי דוד סורוצקין (סורוצקין, ש"ס).

¹³¹ ליאון, התנועה החרדית; הנ"ל, התסיסה; הנ"ל, זרימות חרדיות; הנ"ל, המסורתיות המזרחית; הנ"ל, לשאלת התפתחותה; הנ"ל, ספרדים וחרדים; הנ"ל, תמורות בבית הכנסת.

¹³² פרידמן, החברה החרדית, עמ' 175–185.

¹³³ סטילמן, דתיות ספרדית.

¹³⁴ בלסו בו בעיקר מחקריו של זוהר: זוהר, היצירה ההלכתית במצרים; הנ"ל, האירו פני המזרח; הנ"ל, היצירה ההלכתית בבל; הנ"ל, הרב עזיאל; הנ"ל, חירות על הלוחות; הנ"ל, חכמי התורה והמודרנה; הנ"ל, יחסו של הרב עבדאללה סומך; הנ"ל, מסורת ותמורה; הנ"ל, משאש על האישיה; הנ"ל, משנתם ההלכתית (מצרים המודרנית); הנ"ל, שמרנות לוחמת, הנ"ל, תגובות הלכתיות למודרניזציה.

¹³⁵ זוהר, תגובה לבראון.

¹³⁶ בראון, חכמי המזרח.

¹³⁷ הנ"ל, קשת התגובות.

¹³⁸ בוזגלו, שפה לנאמנים; הנ"ל, המסורתי החדש; הנ"ל, מזרחיות מסורת; הנ"ל, אידיאולוגיות חינוכיות.

יעקב ידגר¹³⁹ ופנינה מוצפי הלר.¹⁴⁰ **הדת העממית** על ביטוייה המזרחיים השונים¹⁴¹ החלה להיחקר לכאורה עם דו"ח קליטת העולים של אייזנשטדט בשנות החמישים. מאוחר יותר היא התחילה לפרוח במחקריהם של שלמה דשן,¹⁴² משה שוקד¹⁴³ והרווי גולדברג¹⁴⁴ וממשיכה להידון בין היתר במחקריהם של יורם בילו,¹⁴⁵ יששכר בן עמי,¹⁴⁶ אבי פיקאר¹⁴⁷ וקימי קפלן.¹⁴⁸ ענת פלדמן כתבה על הרב יעקב איפרגאן ("הרנטגן").¹⁴⁹ בתחום **מחקר החזרה בתשובה** מצויות בין היתר עבודותיהם של תמר אלאור 'מקומות שמורים, מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה',¹⁵⁰ יהודה גודמן¹⁵¹, אסף שרעבי¹⁵² ושלומי דורון.¹⁵³

יחסיה של ש"ס עם הציונות וכן אפיונה היוני-שמאלי כביכול, בהשראתו של הרב עובדיה, נדונו בכמה מאמרים: נרי הורוביץ, 'ש"ס והציונות – ניתוח היסטורי',¹⁵⁴ שלמה פישר, 'החרדים מן השלום',¹⁵⁵ רוני באום-בנאי, 'תנועה חרדית ציונית?',¹⁵⁶ תמר הרמן ואפרים יער, 'היוניות של ש"ס – דימוי ומציאות',¹⁵⁷ נסים ליאון, 'ש"ס וציונות',¹⁵⁸ בצלאל, 'נולדתם ציונים',¹⁵⁹ שורץ, 'הערות על הציונות הדתית וש"ס',¹⁶⁰ לאו, 'היחס למדינת ישראל',¹⁶¹ פישר למשל קובע כי ש"ס רחוקה מתדמיתה המתונה מדינית. יש לתהות לגבי הדרך בה יש לדון בעמדות 'שמאליות' אלו של הרב עובדיה ובמה שהן מייצגות. האם מדובר בעולם ערכים שמאלי, שנהוג לכנותו נאור? או שמא בדבר אחר. גם השאלה מה מקומה והשפעתה של המיסטיקה בדיון המדיני חשובה לעבודה זו.

בבואנו לדון בתחום זה הרי שנמצאת חשיבות מסוימת **למחקר יחסי החרדים והציונות** כפי שזו באה לידי ביטוי במחקרים חשובים דוגמת אלה של אביעזר רביצקי,¹⁶² מנחם פרידמן,¹⁶³ אהוד לוז,¹⁶⁴ יוסף שלמון,¹⁶⁵

¹³⁹ ידגר, המסורות בישאל.

¹⁴⁰ מוצפי הלר, דתיות.

¹⁴¹ ראו על שורשיה במרוקו במחקריו של מנור. למשל מנור, קבלה ומוסר במרוקו; הנ"ל, בן עטר בחסידות.

¹⁴² דשן, הדתיות של יוצאי צפון אפריקה; הנ"ל, הדתיות של יוצאי המזרח; הנ"ל, הדתיות של המזרחים; הנ"ל, ההילולות.

¹⁴³ שוקד, דתיות המזרחים; הנ"ל, קודש וחול.

¹⁴⁴ גולדברג, תגובות דתיות.

¹⁴⁵ בילו, הדיבור; הנ"ל, ואזנה; הנ"ל, חידוש פולחני; הנ"ל, פולחן ומקום; הנ"ל, שושביני הקדושים; הנ"ל וכן ארי, יצירת קדושים; הנ"ל והנ"ל, מודרניות וכריזמה; ועוד.

¹⁴⁶ בן עמי, הערצת קדושים; הנ"ל, פולחן הקדושים; הנ"ל, צדיקי מרוקו.

¹⁴⁷ פיקאר, ראשיתה של העלייה; הנ"ל, מקבלנקה למושב.

¹⁴⁸ קפלן, החרדיות המזרחית.

¹⁴⁹ פלדמן, הרנטגן; ראו גם ההגיורפיה העיתונאית: אלוש, הרנטגן.

¹⁵⁰ אלאור, מקומות שמורים. לתפקיד האישה בש"ס התייחסה גם ענת פלדמן, ראו: פלדמן, פוליטיקה, אתניות ומגדר.

¹⁵¹ גודמן, החזרה בתשובה.

¹⁵² שרעבי, תנועת התשובה.

¹⁵³ דורון, חזרה בתשובה.

¹⁵⁴ הורוביץ, ש"ס והציונות.

¹⁵⁵ פישר, החרדים מן השלום.

¹⁵⁶ באום-בנאי, חרדית ציונית?

¹⁵⁷ הרמן ויער, היוניות של ש"ס.

¹⁵⁸ ליאון, ש"ס וציונות.

¹⁵⁹ בצלאל, נולדתם ציונים.

¹⁶⁰ שורץ, הציונות וש"ס.

¹⁶¹ לאו, היחס למדינת ישראל.

¹⁶² רביצקי, הקץ המגולה; הנ"ל, ארץ חמדה וחרדה; הנ"ל, חירות.

¹⁶³ פרידמן התמודדות; הנ"ל, על גיוס; הנ"ל, הרב שך; הנ"ל, החברה החרדית.

בנימין בראון,¹⁶⁶ ואף בספרי 'איש ההשקפה' על הרב שך.¹⁶⁷ מחקרים נוספים חשובים במיוחד לעבודה זו על אודות החברה החרדית ומנהיגיה הם זה של רמי ריינר ושל איריס בראון על הרב אלישיב,¹⁶⁸ מחקרי היסוד של יעקב כ"ץ¹⁶⁹ ושל משה סמט¹⁷⁰ על האורתודוקסיה, ובמידה רבה גם אלה של דב שוורץ,¹⁷¹ גדעון ארן,¹⁷² יהונתן גארב¹⁷³ ואחרים על המתח המיסטי בציונות הדתית.

על תגובות ההלכה למודרניזציה בארצות האסלאם ואצל רבנים מזרחים אחרים כתב הרבה ופרץ דרך צבי זוהר¹⁷⁴ וכן כתבו שלום בר אשר,¹⁷⁵ הרווי גולדברג¹⁷⁶ וירון צור.¹⁷⁷ בנימין לאו כתב על הרב עזיאל¹⁷⁸ וכך גם משה הלינגר,¹⁷⁹ אריאל פיקאר¹⁸⁰ ועוד.¹⁸¹ נסים ליאון כתב על הרב בן ציון אבא שאול,¹⁸² אבינועם רוזנק על הרב יוסף משאש,¹⁸³ שמואל מונדני על הבן איש חי,¹⁸⁴ יהונתן גארב על הרב הדאיה,¹⁸⁵ מאיר בניהו על הרב נסים,¹⁸⁶ יונתן מאיר על הרב הלל,¹⁸⁷ אלימלך וסטרייך השווה בין גישת הרבנים הראשיים הרצוג, עזיאל, והרב חיים דוד הלוי לבין גישת הרב עובדיה¹⁸⁸. מקומו של הרב עובדיה במחקרים אלה ניכר ומשמעותי אבל עדיין יש להאיר את נקודת טיב יחסיו עם ה'נסתרות' המקובלים, הקבלה והמיסטיקה.

מחקר הקבלה באופן כללי, בניגוד לעבר הרחוק וימי הבראשית של 'חוכמת ישראל', הפך בדורות האחרונים לאחד התוססים והבולטים ביותר בתחום מחקר היהדות, עד כדי כך שנדמה שהמחקר האקדמי הוא חלק דוחף בהצלחת הקבלה לקנות לה אחיזה וקסם בציבור הרחב.¹⁸⁹ חלק ממחקר זה דן ארוכות

¹⁶⁴ לוז, מקבילים נפגשים.

¹⁶⁵ שלמון, דת וציונות; הנ"ל, אם תעירו; הנ"ל, ציונות ואנטי ציונות.

¹⁶⁶ בראון, החזון איש; הנ"ל, הרב שך; הנ"ל, קדושת אי"י.

¹⁶⁷ בן חיים, איש ההשקפה.

¹⁶⁸ ריינר, הרב אלישיב; בראון, פוסק הדור. ראו גם: משיח, הלעיטהו לרשע.

¹⁶⁹ כ"ץ, ההלכה במיצר, עמ' 9-20 (בפרק: האורתודוקסיה כתגובה ליציאה מן הגיטו ולתנועת הרפורמה).

¹⁷⁰ סמט, היהדות החרדית; הנ"ל, חדש אסור; הנ"ל, האורתודוקסיה; סמט ורוזנר, אורתודוקסיה.

¹⁷¹ שוורץ, היגיון למשיחיות; הנ"ל, אתגר ומשבר; הנ"ל, פרשת דרכים.

¹⁷² ארן, הנסיגה בסיני; הנ"ל, מציונות דתית.

¹⁷³ גארב, מיסטיקה לאומית; הנ"ל, המחותרת היהודית; הנ"ל, דגמים; הנ"ל, הלכה נבואה ואנטינומיזם.

¹⁷⁴ זוהר, האירו פני המזרח; הנ"ל, היצירה ההלכתית בבל; הנ"ל, היצירה ההלכתית במצרים, הנ"ל, חירות על הלוחות; הנ"ל, חכמי התורה והמודרנה; הנ"ל, יחסו של הרב עבדאללה סומך; הנ"ל, מסורת ותמורה; הנ"ל, משאש על האשה; הנ"ל, משנתם ההלכתית; הנ"ל, שמרנות לוחמת; הנ"ל, תגובות הלכתיות למודרניזציה.

¹⁷⁵ בר אשר, יחסם של חכמי מצרים.

¹⁷⁶ גולדברג, תגובות דתיות.

¹⁷⁷ צור, קהילה קרועה; צור, הגורם הדתי.

¹⁷⁸ לאו, הרב עזיאל; הנ"ל, ארץ הקודש.

¹⁷⁹ הלינגר, הרב עזיאל; הנ"ל, עמיאל ועזיאל; הנ"ל, עזיאל והלוי.

¹⁸⁰ פיקאר, הרב עזיאל.

¹⁸¹ זוהר, הרב עזיאל.

¹⁸² ליאון, ה'גדול הספרדי'. ראו גם: שוורץ, הרב אבא שאול; מחברים שונים, תפארת ציון.

¹⁸³ רוזנק, הרב יוסף משאש.

¹⁸⁴ מונדני, הרב יוסף חיים.

¹⁸⁵ גארב, הרב הדאיה.

¹⁸⁶ בניהו, הרב נסים.

¹⁸⁷ מאיר, הרב הלל.

¹⁸⁸ וסטרייך, הגנת מעמד הנישואין; הנ"ל, שיפוט ומשפט; הנ"ל, הייבום.

¹⁸⁹ למותר לסקור כאן את כל היבול העשיר של מחקר הקבלה בדורות האחרונים. אסתפק באמירה כי נושאים שונים העולים בעבודה זו העסיקו את בכירי החוקרים הראשונים והחדשים בתחום שמחקריהם משמשים תשתית לעבודה זו וכמבחר בלבד

בנושא **קבלה והלכה**. בין היתר עשו זאת יעקב כץ ב'הלכה וקבלה',¹⁹⁰ תא שמע ב'הנגלה שבנסתרי',¹⁹¹ יהודה ליבס ב'הזוהר כספר הלכה',¹⁹² יוסף דן ב'בין קבלה להלכה',¹⁹³ גריס ב'קבלה והלכה',¹⁹⁴ משה חלמיש ב'הקבלה בתפילה, בהלכה ובמנהג'¹⁹⁵ וכן ב'קבלה והלכה'.¹⁹⁶ חלמיש הוסיף ופירש את קשת הדעות שהתפתחו בספרות ההלכה ביחס לשאלת סמכותה ההלכתית של תורת הסוד במאמרו 'מקובלים לעומת פוסקים'.¹⁹⁷ הרב נריה גוטל כתב בספרו 'חדשים גם ישנים' על מקום הקבלה (לצד מקורות לא הלכתיים אחרים) במשנה ההלכתית של הרב קוק והתייחס גם לרבי יוסף קארו.¹⁹⁸ מאיר בניהו כתב על 'ויכוח הקבלה עם ההלכה למראשיתו בספרד והמשכו והתעצמותו באיטליה במאה הי"י' ועוד.¹⁹⁹ יעקב אלבויס כתב על יחסי התחומים הללו ב'פתיחות והסתגרות - היצירה התורנית הספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש עשרה',²⁰⁰ מאיר קדוש בעבודת הדוקטור שלו על הפסיקה הקבלית בספרות השו"ת מהמאה ה'13 ועד המאה ה'17.²⁰¹ ראויים לציון בהקשר לעבודה זו מחקריו של מעוז כהנא על הנודע ביהודה והחתם סופר.²⁰²

על **מחקר ההיסטוריה של תופעת החרדיות הספרדית**, על שורשי הקשרים הקדומים הרבה יותר ממה שמקובל לחשוב בין הציבור הספרדי לבין העולם החרדיליטאי והרקע ההיסטורי שלהם נכתב בספרו של

אציין את אלה: גרשם שלום (שלום, זרמים מרכזיים; הני"ל, פרקי יסוד; הני"ל, ראשית הקבלה), ישעיהו תשבי (תשבי, משנת הזוהר; הני"ל, תורת הרע), יוסף בן שלמה (בן שלמה, בין מיסטיקה לדת; הני"ל, שערי אורה, הקדמה), ישראל משה תא שמע (תא שמע, הנגלה שבנסתר), יוסף דן (דן, על הקדושה; הני"ל, המשיחיות היהודית המודרנית; הני"ל, בין קבלה להלכה; הני"ל, והקר, מחקרים בקבלה), רחל אליאור (אליאור, הדיבוק; הני"ל, פניה השונות; אליאור ואחרים, כחלום יעוף וכדיבוק; אליאור וליבס, קבלת האר"י), יהודה ליבס (ליבס, הזוהר כספר הלכה; הני"ל, המיתוס היהודי; הני"ל, המשיח של הזוהר; הני"ל, כיצד נתחבר; הני"ל, ספר יצירה), משה אידל (אידל, קבלת האר"י והשבתאות; הני"ל, ארץ ישראל; הני"ל, גולם; הני"ל, דימויים ומעשים מיניים; הני"ל, החוויה המיסטית; הני"ל, הקבלה לאחר הגירוש; הני"ל, לתולדות האיסור; הני"ל, משיחיות ומיסטיקה; הני"ל, משיחיות מיסטית; הני"ל, עולם המלאכים; הני"ל, שלמה מולכו; הני"ל, תפיסות קבליות; הני"ל, תפילות קבליות), משה חלמיש (חלמיש, ארץ ישראל; הני"ל, גלגוליו של מנהג; הני"ל, המקובלים לאומות; הני"ל, קבלה והלכה; הני"ל, הקבלה בתפילה ועוד; הני"ל, מקובלים לעומת פוסקים; הני"ל, מבוא לקבלה; הני"ל, הקבלה בפסיקת קארו; בועז הוס (הוס, המיסטיפיקציה; הני"ל, הרב אשלג; הני"ל, התיאולוגיות; הני"ל, כזוהר הרקיע; הני"ל, מדונה והקבלה, הני"ל, שאלת קיומה; הני"ל, תחייה רוחנית), יהונתן גארב (גארב, דרכים עוקפות הלכה; הני"ל, הכוח במיסטיקה; הני"ל, יחידי הסגלות; הני"ל, רנסנס; הני"ל, מיסטיקה חרדית; הני"ל, מיסטיקה לאומית; הני"ל, משיחיות בציונות הדתית; הני"ל, דגמים; הני"ל, הלכה נבואה ואנטינומיזם); זאב גריס (גריס, קבלה והלכה); חביבה פדיה (פדיה, ארץ של; הני"ל, הליכה שמעבר, הני"ל, הרמב"ן; הני"ל, המראה והדיבור, הני"ל, השם והמקדש; הני"ל, קבלה ופסיכואנליזה); בנימין בראון (בראון, איננו שייך לי; הני"ל, הקבלה בחפץ חיים). על **מקובלי ירושלים הספרדים** החשובים לענייננו במיוחד כתבו גארב 'קבלה מחוץ לחומות' (גארב, הרב הדאיה) ויונתן מאיר 'רחובות הנהר' (מאיר, רחובות הנהר).

¹⁹⁰ כ"ץ, הלכה וקבלה.

¹⁹¹ תא שמע, הנגלה שבנסתר.

¹⁹² ליבס, הזוהר כספר הלכה.

¹⁹³ דן, בין קבלה להלכה.

¹⁹⁴ גריס, קבלה והלכה.

¹⁹⁵ חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד.

¹⁹⁶ הני"ל, קבלה והלכה.

¹⁹⁷ הני"ל, מקובלים לעומת פוסקים.

¹⁹⁸ גוטל, חדשים גם ישנים.

¹⁹⁹ בניהו, ויכוח הקבלה; ראו גם: בניהו, החיד"א; בניהו, ויטאל; בניהו, יוסף בחירי; בניהו, תולדות האר"י.

²⁰⁰ אלבויס, פתיחות והסתגרות.

²⁰¹ קדוש, הפסיקה הקבלית.

²⁰² כהנא, מהנוב"י לחת"ס; כהנא, החתם סופר.

יעקב לופו, ש"ס דליטא, ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו²⁰³ ובסדרת במאמרים חשובים נוספים שלו.²⁰⁴ חשובה בעניין זה גם הסקירה של קימי קפלן על מחקר החרדיות המזרחית²⁰⁵ ומחקריהם של נרי הורוביץ²⁰⁶ ונסים ליאון.²⁰⁷

בתחום **מחקר הדרשות** ראוי כמובן להזכיר את עבודתו החלוצית של צונץ, 'הדרשות בישראל',²⁰⁸ ואת המחקרים החשובים שבאו בעקבותיה.²⁰⁹ מחקרים קלסיים אלה יעמדו רק ברקעה של עבודה זו, שכן עיקר עניינה בדרשנות של הזמן המודרני. בתחום זה בולט חקר הדרשות של קימי קפלן.²¹⁰ עוד כתבו כתיבה חשובה בנושא גודמן ובילו,²¹¹ נסים ליאון במאמרו 'הנרדף והטמבלוויזיה', ו'הפוסק כתועמלן'.²¹² מרב עמרן כתבה על מקומן של קלטות האודיו בתוך התקשורת החרדית.²¹³

ג. סוגיות המצריכות מחקר

ניכר כי המחקר סביב תופעת הרב עובדיה ותנועת ש"ס הקיף נושאים נרחבים, ועדיין מספר שאלות מחקריות מרתקות נותרו פתוחות, או צריכות להיפתח מחדש. כך למשל צריך לפתוח שוב את הדיון בטענה האומרת כי מטרת העל של הרב עובדיה ומפעלו היא להכפיף את כל יהודי המזרח לפסיקותיו של מרן רבי יוסף קארו מחבר השולחן ערוך, וכי זו גם משמעותה של סיסמתו הגדולה – 'להחזיר עטרה ליושנה'. אפשר שיש כאן הפרזה, כפי שצינתי לעיל. במחקר זה אנסה לבדוק אפשרות אחרת שעל פיה בכל מקרה מטרת העל של הרב עובדיה לא הייתה השלטת הוראותיו של מרן רבי יוסף קארו, אלא הנחלת הוראותיו ומנהיגותו הוא.²¹⁴

נדמה שהמחקר האקדמי התמקד בדמותו ההלכתית של הרב עובדיה ופחות בפן המיסטי של תנועתו. המחקר החמיץ למשל את חלקו החשוב של זקן המקובלים הרב יצחק כדורי (1900-2006) בהצלחותיה של ש"ס בשיאה, לא זכה לעיסוק נרחב ובהתאם לנרטיב של מרחיקי המיסטיקה העממית – מקומו הומעט מאוד. בדומה לכך לא נחקר עומק ההשפעה של ברסלב ושל רבי נחמן על עולמה של ש"ס. גם נושא האופוזיציה הפנים-ספרדית ותנועת ההתנגדות לדרכו של הרב עובדיה ולדרישתו ההגמונית וההתנגדות החיצונית לו מצד הציבור החרדי-אשכנזי והחרדי-ספרדי ובפרט זה הנאמן לקבלה עדיין ראויות למחקר מעמיק. מחקר הדרשות של הרב עובדיה אף הוא נושא ראוי שעדיין לא נידון לעומק. העבודה תטיל אלומת אור ברמות שונות אל הנושאים שמניתי לעיל, אך הפרדיגמה המחקרית החשובה שאותה ארצה לפתוח לדיון מחודש בעבודה זו היא שאלת יחסם של הרב עובדיה ושל סביבתו

²⁰³ לופו, ש"ס דליטא.

²⁰⁴ לופו, העומק ההיסטורי; הנ"ל, הצלת יהודי מראקא; הנ"ל, ההשפעה הליטאית.

²⁰⁵ קפלן, מחקר החרדים המזרחים.

²⁰⁶ הורוביץ, השנים המעצבות.

²⁰⁷ ליאון, חרדיות רכה; הנ"ל, פורת יוסף; הנ"ל, המצנפת והדגל; הנ"ל, לשאלת התפתחותה, הנ"ל, ספרדים וחרדים.

²⁰⁸ צונץ, הדרשות בישראל.

²⁰⁹ שטאל, דרכי הדרשה; קפלן, האל מתוך קלטת; הנ"ל, בסוד השיח, עמ' 71-77; פישבין, דרשות; אלבוים, דרשה ודרוש; הקר,

הדרשה הספרדית; כ"ץ, מסורת ומשבר עמ' 200-204; שרעבי, הרב אמנון יצחק.

²¹⁰ קפלן, בסוד השיח; הנ"ל, החרדיות המזרחית; הנ"ל, אורתודוקסיה בעולם החדש.

²¹¹ גודמן ובילו, דרשות מלחמת המפרץ.

²¹² ליאון, הנרדף והטלוויזיה; הנ"ל, הפוסק כתועמלן.

²¹³ עמרן, אמצעי תקשורת.

²¹⁴ פעמים רבות הכריז הרב עובדיה על הסיבות בגינן הקים את ש"ס, מעולם לא מנה בהן את הנחלת פסיקות רבי יוסף קארו (ועד חזרתו של דרעי לחיים הפוליטיים ולש"ס ב-2013 גם לא את העניין החברתי של הדאגה לעניים. רק תורה, תלמודי תורה, ישיבות, מקוואות וכדומה).

כלפי 'הנסתרות' – המיסטיקה, הקבלה, המאגיה, המשיחיות, החלומות והאי-רציונלי. עבודה זו תנסה להציג באור אחר לגמרי מהמקובל את יחסו של הרב עובדיה למיסטיקה.

כפי שהודגש לעיל בהרחבה עד כה המחקר עסק ברב עובדיה בעיקר דרך ספריו ואילו העיקרון המנחה בעבודה זו הוא כי יש מקום למחקר משולב שיעסוק ברב עובדיה לאו דווקא דרך כתביו אלא דרך פעילותו האחרת, מהדרשות ועד פעילותו שנעשתה באמצעות התנועה הפוליטית ש"ס. כל זאת למרות הנטייה של חוקרי הרב עובדיה להדחיק את העיסוק בש"ס, אולי מתוך חוסר הערכה לפוליטיקה עצמה כתופעה מעצבת וראויה, על אחת כמה וכמה לפוליטיקה המזרחית, ועוד יותר מכך לפוליטיקה נטולת היוקרה בת זמננו. וכמו באשר למקומה של הפוליטיקה, כך באשר למקומה של המיסטיקה – חסר מחקר של כל הקשור בחקר הפן המיסטי בדמותו של הרב והמנהיג הספרדי הכה משפיע. ייתכן שיש מי שיטענו כי העוסקים ברב עובדיה בנו את דמותו על פי תבנית של אישיות הלכתית, שעצם העיסוק שלה בנסתרות סותר אותה מיניה וביה. 'כשם שאדם מסמן את עצמו כ"תרבותי" בכך שהוא צורך מוזיקה קלאסית ולא מוזיקת ראפ, כך חוקר מבחין את עצמו כ"חוקר" בכך שהוא חוקר כתבי יד מספרד של המאה השלוש עשרה ולא ספרי קבלה שהודפסו בבית שמש בסוף המאה העשרים' - כתב יונתן גארב וציטט את קריאתו של מישל פוקו לכתוב 'היסטוריה של ההווה'.²¹⁵ לנדון דידן, ייתכן ויש משהו לא יוקרתי בעיסוק בעולם המיסטי 'הנמוך' בדורו של הרב עובדיה. מדובר בדור שגם כשהוא עוסק במיסטיקה איננו עוסק בדרך כלל בתיאוסופיה זוהרית או לוריאנית, אלא בכוונות, או במאגיה פשטנית. גם הנטייה להתרכז במחקרים על העבר ולא במחקרי הווה דחקה נקודה זו לשוליים. כך גם ייתכן כי העיסוק בדרשות הרב עובדיה ולא בספריו נתפס כעיסוק ברובד נמוך יותר במפעלו. הגם שחשיבותן של דרשות אלה רבה, וכבר כתב משה אידל על החשיבות של מסורות בעל פה במיוחד בחקר הקבלה.²¹⁶ גם הנטייה המחקרית לעסוק ברעיונות, בהשקפה ובשיטה מסודרת, דוחקת נושאים כגון אלו שאינם סדורים אפילו אצל נשוא המחקר, כמו במקרה זה של הרב עובדיה והקבלה והמיסטיקה. הרב עובדיה לא פיתח שיטה מסודרת, וודאי לא תיאולוגיה פוליטית שתענה על הקריטריונים של המחקר בתחום זה.²¹⁷

בנוסף לכך, המחקר מתרכז לעתים בציבור הליטאי כמעצב החרדיות בישראל ומתייחס פחות למקומו המרכזי של הרב עובדיה. כך למשל בנושא מרכזי כמו 'דעת תורה' הדיון האקדמי מתרכז בעולם הליטאי, על אף שהרב עובדיה הוא אחד משלוש הדמויות הבולדות (השניים האחרים: הרב שך²¹⁸ והרב אלישיב) שהביאו לידי ביטוי את מימוש 'דעת תורה' בתקופת 'שלטון המרנים'. הוא אף יצק לתוך המושג 'דעת תורה' תוכן שחלחל אל העולם האשכנזי והוסיף מקור סמכות הלכתי נוסף, פרי משנתו על מעמדו הייחודי של מרן רבי יוסף קארו בארץ ישראל, מעמד שמעניק לו אוטוריטה מוחלטת. הדבר הוביל להתפתחות המושג 'דעת תורה' בחברה הש"סניקית עד להנחה הרווחת, המזכירה מעט את הדוקטרינה הנוצרית כלפי האפיפיור.

בדומה ל'אלטעות' האפיפיורי הלכה והתפשטה הקביעה כי הרב עובדיה לא יכול היה לטעות.²¹⁹ בהקשר זה יש לדון גם בהתפתחות מקומה של ה'קפידא', אותה קללה המוטלת על מי שפוגע בכבודו של גדול הדור, בעיצוב מנהיגות הרב עובדיה, כביטוי מחודש – מועצם ומשודרג – לערך החרדי הקלסי של 'אמונת חכמים'. בהקשר למנהיגותו של הרב עובדיה יש להדגיש כי תודעתו העצמית של הרב עובדיה תהווה

²¹⁵ גארב, יחידי הסגלות, עמ' 15.

²¹⁶ אידל, קבלה היבטים חדשים, עמ' 38–40; קבנהו וסקוט, הקדמה.

²¹⁷ קבנהו וסקוט, הקדמה. ראו גם: שמיט, תיאולוגיה פוליטית, פרק ראשון; שיינפלד, עיון בתיאולוגיה; שמידט, מהי תיאולוגיה; שפט, התיאולוגיה הפוליטית.

²¹⁸ דיון חשוב בנושא זה, על פיצוח הקוד החברתי-פוליטי על ידי הרב שך והרב עובדיה ראו: טאוב, גדולים בפוליטיקה.

²¹⁹ בראון מציין שאמנם מונח זה של אלטעות ידוע בעיקר מהדוגמה הנוצרית קתולית, אך יש לתפיסת האלטעות שורשים גם בספרות חז"ל. ראו: בראון, חזון איש, עמ' 390, הערה 253 והמקורות אליהם הוא מפנה.

מרכיב חשוב בעבודה זו ובכלל זה תודעת השליחות המנהיגותית שלו. אפשר לראות ביטוי לתודעה זו בכך שעוד בנעוריו עמל כדי להגיע למעמד של מנהיג הדור, וכבר בגיל 40 הציג עצמו כמועמד לתפקיד הרב הראשי הספרדי.²²⁰

אכן, לא רק ביחסי הרב עובדיה עם ה'נסתרות' יעסוק מחקר זה, במאמרו המקיף על 'חקר החברה החרדית בישראל' מציין קפלן כי ראוי לבחון את דמותו של הרב עובדיה גם בהיבטים של דרשנותו ופעילותו הפוליטית. 'יש לקוות שבעקבות מחקרים חלוציים אלה [...] ראוייה דמותו של הרב עובדיה יוסף, כפי שזו מצטיירת בדרשנותו העממית ובמעורבותו במערכת הפוליטית למחקר שיבחן היבטים אלה שיש להם חשיבות השוואתית רבה להבנת דמותו כפוסק הלכה'.²²¹ היבטים אלה של הרב עובדיה קשורים קשר הדוק לאלמנטים ה'מיסטיים' של אישיותו ושל חוג סובביו, ומכאן הקשר הישיר שלהם לנושא עבודה זו. נדגיש שוב כי מטרת מחקר זה הינה לא להסתפק במחקר ההלכה והקבלה, אלא לעסוק במחקר ההווה והאווירה, ההווה המיסטית והאווירה המאגית אצל הרב עובדיה עצמו ובמעגלים שסבבו אותו, המשפחתי, הישיבתי, העדתי, הכלל-חרדי ובמידה מסוימת אף הישראלי. המחקר יעסוק בהיבטים לא רשמיים אלה ואיתם יחזור אל הטקסטים ההלכתיים כדי לנסות ולהבין את המטען מתחום ה'נסתרות' שנשא איתו איש ההלכה המובהק והמנהיג הדתי הנדון. ואף על פי כן, אין מדובר במחקר סוציולוגי או אנתרופולוגי, כי אם במחקר המבקש לחשוף עולם רעיוני – גם אם הוא עושה זאת בכלים החורגים מאלה של מחקר הטקסטים ההגותיים הסדורים.

---

²²⁰ בדפי קורות חייו הוקדם תאריך לידתו בשנתיים והוא הוצג כבוגר יותר, בן 42. ראו: ק. שבתאי, הרב עובדיה יוסף מועמד לכתר הראשון לציון, 'דבר', 6.10.1960.

²²¹ קפלן, חקר החרדים, עמ' 268.

ד. הרב עובדיה יוסף על בסיס תודעתו העצמית

1ד. קווים ביוגרפיים על בסיס תודעתו העצמית

השורות הבאות נועדו להציג את דמותו של הרב עובדיה בראי עצמו. יש להדגיש כי הן לא נועדו להציג ביוגרפיה של הרב עובדיה, שכן בכך כבר עסקו, כאמור, כמה מחברים לפניי. ייחודו של רקע זה הוא בניסיון להבין את הרב עובדיה, גם דרך תודעתו העצמית, זאת שוב באמצעות דרשותיו וכתביו הציבוריים והפרטיים, מהן לקטתי לקט אוטוביוגרפי כפי שהוא סיפר על עצמו. הסקירה הבאה נועדה לסכם את פרקי חייו בקצרה, אך בעיקר להבהיר עד כמה כיוון הרב עובדיה להיות דמות היסטורית חד-פעמית ('גדול הדור', 'מרן') כבר משחר ימיו. אין מדובר ביומרה למחקר פסיכו-היסטורי, במסגרתו פסיכואנליטיקנים מנסים להבין את התנהגותן הציבורית של דמויות מן העבר על פי הביוגרפיה הרגשית שלהם ומרכיבי האישיות שלהם,²²² אלא בהצגה של 'בסיס הנתונים' הגולמי שיוכל לשמש תשתית למחקר עתידי שכזה (מחקר שיוכל להיעשות על ידי חוקר שעיסוקו המקצועי בכך).

הרב עובדיה יוסף נולד ב-24 בספטמבר 1920, בלילה שבין י"א לי"ב בתשרי מיד לאחר יום הכיפורים שנת תרפ"א, בבגדד בירת עיראק. הוא היה בן בכור משמונה ילדים לאביו יעקב ואימו גורג'יה. בילדותו נקרא בשמות הפרטיים יוסף ועובדיה-עבדאללה.²²³ 'יוסף' - על שם ר' יוסף חיים, (ה'בן איש חי, 1832—1909) ו'עובדיה' על שם הרב עבדאללה סומך (1813—1889) ועל שם סבו עובדיה. אביו נקרא יעקב בן עובדיה ולימים כל אחיו של הרב עובדיה בחרו לעצמם את השם 'עובדיה' כשם משפחה. הוא עצמו, כשחזר בשנת 1950 לארץ ישראל מכהונתו כרב במצרים, שקל לשנות את שם משפחתו ל'מזרחי' ורק מאוחר יותר שינה את שמו הפרטי השני 'יוסף' לשם משפחתו ונעשה ל'עובדיה יוסף'.²²⁴

נוהגים להתייחס אל הרב עובדיה כאל מי שמוצאו עיראקי. נראה שלא כך הוא ראה את עצמו. למרות שגאוגרפית מוצאו אכן עיראקי, זהותו העדתית-הלכתית-תרבותית אינה עיראקית. הוא לא גדל בעיראק אלא ב'ירושלים הספרדית' שאליה עלה בשנת 1924 כשהיה בן 4. משפחתו התגוררה בבית קטנטן בשכונת בית ישראל בירושלים סמוך לשכונות הוותיקות והעממיות: הבוכרים, גאולה ומאה שערים. ב'בית ישראל' הם היו חלק מקהילה בבליית שחייה סבבו במובן מסוים סביב בית המדרש 'שושנים לדוד' וסביב הדמויות הרבניות הבולטות בחיי הרב עובדיה כילד, הרב צדקה חוצין²²⁵ והמקובל שכונה בדור שלפני הרב כדורי 'זקן המקובלים' - הרב אפרים כהן.²²⁶ הרב עובדיה למד בתלמוד התורה הספרדי-חרדי הראשי 'בני ציון' בשכונת הבוכרים²²⁷ ובגיל 11 בשנת 1932 הגיע לתחנה החשובה בחייו, לאם הישיבות הספרדיות-חרדיות 'פורת יוסף' שבעיר העתיקה.²²⁸ במובנים רבים הפכה הישיבה למולדת האמתית שלו

²²² ראו על גישה זו אצל אחד ממחולליה מתחום מדע המדינה הרולד לאסוול (לאסוול, פסיכופתולוגיה ופוליטיקה; לאסוול, כוח ואישיות), וכן: עבודתו של פלק על משה דיין (פלק, משה דיין) והפסיכוביוגרפיה על אתאטורק (וולקן ואיצקוביץ, אתאטורק).

²²³ בחו"ל נקרא הרב עובדיה עבדאללה ורק בארץ עובדיה. (שטרית, רבנו, עמ' קסט).

²²⁴ אלוש ואליטוב, בן פורת, עמ' 17.

²²⁵ על הרב חוצין ראו להלן הערה 470.

²²⁶ אביו של ראש ישיבת פורת יוסף ויורשו של הרב עובדיה בתפקיד נשיא מועצת החכמים של ש"ס חכם שלום כהן. וכך כותב עליו הרב עובדיה "כקש"ת [כבוד קדושת] מהר"ר אפרים כהן זצ"ל, זקן המקובלים בדורנו". ראו: יוסף, יבי"א, ג, או"ח, ג, יא.

²²⁷ פרוש, שרשרת הדורות, עמ' 311; יוסף, מאור ישראל, דרשות, רצט.

²²⁸ המיתולוגיה הש"סניקית מספרת שוב ושוב כי אביו העני של הרב עובדיה דרש ממנו לעבוד עמו במכולת, אך הוא חזר לשיבה לאחר שראש הישיבה, הרב עטיה, הציע לאב שהוא יעבוד במקום הילד עובדיה, העיקר שזה ילמד תורה. סיפור זה חשוד שכן מעולם לא שמענו את הרב עובדיה עצמו מספר אותו. כמו כן גרסה מוקדמת שלו משנת 1961 במסגרת כתבה על המועמד הצעיר לתפקיד הרב הראשי הרב עובדיה יוסף גורסת כי מדובר היה לא ברב עטיה אלא באביו של מנחם פרוש מייסד ת"ת בני ציון. (Torah and Simplicity, Personal profile: Rabbi Ovadia Yosef, *The Jerusalem Post*, 27/1/1961). חכם שלום כהן סיפר את אותו סיפור כשבמרכזו אביו הרב אפרים כהן: 'אבא שלו היה חנווני. לקח אותו להיות חנווני. בא אומר לאבא שלי 'תגיד לו

ולמוקד הזהות שלו, ורבניה החלבים²²⁹ מילאו תפקיד חשוב בעיצוב דמותו וזהותו.²³⁰ באחד העימותים עם הרב בן ציון אבא שאול (1924—1998) כתב הרב עובדיה: 'אנו נהגנו כרבנותינו שאחזו כמנהג המקובלים של יוצאי ארם צובא'.²³¹ לאישה הוא נשא את מרגלית בת הרב אברהם פטאל, מן העדה החלבית. זאת לאחר שבתחילה דחו אותו בני המשפחה החלבית כשידוך בלתי ראוי.²³²

קשה להבין את מאבקיו של הרב עובדיה במקובלים ובקבלה בלי לחזור אל מאבקי ילדותו ונעוריו מול חבריו לישיבה ומול הזרם המרכזי בעל הנטייה הקבלית הברורה. נדמה כי כבר מילדות הרב עובדיה סימן לעצמו מטרה להיות גדול הדור, גדול הדור הספרדי. כבר כילד הוא צייר לעצמו מעין חותמת רבנית של 'ראשון לציון'. האזנה אינטנסיבית לדרשותיו אפשרה למצוא את המקומות בהם סיפר על שאיפות ילדותו ונעוריו:

כשהייתי תלמיד קטן הייתי כותב, כמובן לא הייתי כותב דברים כל כך עומדים ברומו של עולם אבל הייתי כותב. והיה ליבי נוטה להלכה. היו כאלה שהיו משחקים עליי. 'מה זה? מה זה?' סופס? הם הלכו לא חיברו שום ספר ואני ברוך ה' חיברתי ארבעים ספר כבר.²³³

ברוך ה' כישרונות לא היה חסר לי, תמיד הייתי מהראשונים בכיתה.²³⁴

בבית ספר כולם קינאו בי שהמורה פנה רק אליי. מורה שלנו היה רבי יעקב עדס. היה מדבר עם הכיתה שלי, היה שם כל עיניו עליי. הוא מתווכח איתי ואני מתווכח איתו והיו כועסים החברים שלי: מה זה מורה פרטי שלך?²³⁵

אני כשהייתי צעיר בגיל עשרים שנה למדנו בישיבת פורת יוסף, היה לנו רב תלמיד חכם

שיעזור לי. אמר לו 'גם אם אראה אותך עושה ככה, לא אגיד לו לעבוד איתך', אני רואה את הלימוד שלו, הוא יעזוב את הלימוד שלו וילך? (חכם שלום כהן, תפילה לרפואת הרב עובדיה, ישיבת אור החיים, 24.9.2013); הרב דוד ניסנוב סיפר כי הוא עצמו כילד היה עד לסיפור המעשה ברב עטיה שבא למכולת והציע להחליף את התלמיד הצעיר עובדיה (יוסף סופר, ראיון עם הרב ניסנוב, ביטאון ש"ס יום ליום, ו אייר תשס"ט).

²²⁹ בדור הראשון הייתה בפורת יוסף דומיננטיות חלבית מובהקת. הרב עטיה, רבני משפחת רפול, רבני משפחת עדס, הרב לניאדו ועוד. זו נקודה חשובה מאד להבנת דמותו ומאבקיו של הרב עובדיה, כולל אלה הפנים-בבליים. הרבנים החלבים ביטאו גישה שמרנית מאד, טרום אורתודוקסית, גישה הקרובה ביותר לזו ה'עין-חרדית' של רבני חלב (זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 437, 97-75; הנ"ל, שמרנות לוחמת). צאצאי מקימי הישיבה מספרים כי כשרבי בן ציון חזן הקים את 'פורת יוסף' הוא פנה אל ראשי הישיבה החלבית 'אוהל מועד' ושילב אותם כולם בבסיס 'פורת יוסף'. לכן בדור הראשון הרבנים היו ברובם חלבים, בדור השני כבר נכנסו בבליים ופרסים כמו הרב צדקא והרב בן ציון אבא שאול (שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס).

²³⁰ על אימוץ ישיבת פורת יוסף על ידי הרב עובדיה: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 13. על אימוץ הישיבה בבית במקרה האשכנזי ראו אצל: פרידמן, הגביע האבוד.

²³¹ יוסף, יב"א, ט, או"ח, קח, ס"ק כ.

²³² על השידוך עם הרבנית מרגלית, ועל העובדה שאביה בתחילה לא רצה אותו כחתן, סיפר הרב עובדיה בדרשות: 'אמרו לי שהיא מפולפלת, הזהר ממנה. [...] לא דיברה איתי פנים נוכח. [...] חמי כשהציעו אותי לפניך הלך לשאול את הרב עטיה.

אמר לו: 'הוא עיראקי'.

'כל החלבים לא שווים כמו העיראקי הזה'. (הרב עובדיה, דרשה, קלטת לא מתוארכת).

ובדרשה אחרת: 'בזמן שאני הכרתי אותה, זה היה לפני חמישים שנה, יותר מחמישים שנה [...] הגיעה לפרק השידוכין, אירוסין. היו מביאים לה בחורים, אחסן בחורים. כל אחד עשיר, מיליונר, מביאים לה, אומרת לאביה "אני לא רוצה". —"למה את לא רוצה?" —"זה רזה כמו מקל", "זה שמן גוף". זה כך וזה כך. מוציאה עליהם עלילות, מגרשת אותם. "אז מה את רוצה? תגיד לי מה את רוצה?" —"אני רוצה בחור תלמיד חכם" [...] ואז הכירה אותי, הייתי עני, ההורים שלי עניים לא היה להם כלום, אף על פי כן בחרה בי ולא בעשירים מיליונרים. [...] למה אתם יודעים, החלבים אוהבים חלבים'. (הרב עובדיה, דרשה, אזכרה לרבנית מרגלית, אב תש"ע).

²³³ הנ"ל, דרשה, כנס בני תורה ספרדים 'ועתה כתבו לכם', בנייני האומה, ירושלים, כ"ז אלול תשס"ז, 10.10.2007.

²³⁴ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת תולדות, בית הכנסת היזדים, ד כסלו תשס"ד, 29.11.2003.

²³⁵ הנ"ל, דרשה, קלטת לא מתוארכת.

שלימד אותנו תורה. משך השנה כולה לא למדנו יותר מחמישים דף. היה לומד, מתפלפל, מקשה, מתרץ. ואני למדתי בעצמי. כמה למדתי? חמש מאות דף. לא חמישים דף, חמש מאות דף.

וכשלמדנו אצל הגאון רבי יעקב עדס זצ"ל, למדתי אצלו, כל דבר שמתחיל לדבר - היה הוא בקיא גדול - ואני אומר:

- 'התוספות כך כתבו'.

- 'מאיפה אתה יודע? תביא נראה את הגמרא. אה, נכון'.

היה מדבר איתי, כל הזמן מתווכח איתי, היו חבריי כועסים עליי. אחד מהם רבי ציון לוי. היה כועס עליי:

- 'מה הוא מורה פרטי שלך?'

- 'מה אתה רוצה ממני? הוא מדבר איתי'.²³⁶

כבר בגיל הנעורים הוא פיזר הצהרות כוונות לגבי הערכים המרכזיים שיובילו אותו בחייו: 'זיכוי הרבים', 'הרמת ראשם של הספרדים', ומגיל מ'18 בדרשות בבית הכנסת 'אוהל רחל'²³⁷ 'פסיקות על פי מרן רבי יוסף קארו'. בתכריך דרשותיו בכתב ידו משנת תרצ"ז, בגיל 17, הוא כותב 'ובכן רבותיי! חובה קדושה מוטלת עלינו, כל אחד ואחד מאתנו גדול וקטן לזכות את הרבים'.²³⁸ שנה אחר כך הוא כותב במחברת: 'באמת יש לזעוק חמש על תלמידי חכמים הספרדים שאין נותנים לבם להראות גדולתם וחכמתם ונחבאים אל הכלים'.²³⁹

בכתב היד שלו של הדרשה אותה נשא לרגל הקמת הישיבה שלו 'אור תורה' בשנת תשי"ד מצאתי שוב את אותה משנה בה הוא מסביר מדוע הוא מקים את הישיבה:

צעיר אנוכי לימים [...] אולם [...] אם זקני ת"ח הספרדים שלנו מתנמנמים ולצערינו יש גם ישנים [...] - החלש יאמר 'גבור אני'.²⁴⁰

ציטוט מנפוליון חזר שוב ושוב לימים, כאשר הרב עובדיה לא הפסיק להטיף לבני הישיבות הספרדים לשאוף לגדולה: 'לא נהיה נחותים מאחינו האשכנזים, אדרבה'.²⁴¹ את דרישתו למצוינות ולמנהיגות היה מסביר בעזרת ציטוט מנפוליון שאמר לחייליו: 'חייל שלא רוצה להיות גנרל שילך מכאן'. והרב עובדיה מבהיר:

²³⁶ הנ"ל, דרשה, כנס בני תורה ספרדים, יום חמישי, כ"ז תשרי תש"ע, 15.10.2009.

²³⁷ 'הייתי בן 18 שנה, היה בית כנסת 'אוהל רחל' של פרסים. רבי יעקב דואק היה מלמד אותם. והנה הוא היה צריך לעבור לבית וגן, קרא אותי אמר לי "תיתן את השיעור במקומי". אמרתי "טוב אני מסכים" והתחלתי ללמד אותם. היה שמה אחד, אליהו אבא שאול, אביו של הרב בן ציון אבא שאול. ההוא שמע אותי אומר שהבן איש חי לא צודק, והלך הוא לחכם צדקא ואמר לו "בא אחד, בבלי אחד, שמו חכם עובדיה, חולק על רבי יוסף חיים". שלח וקרא את אבא שלי ואמר לו "מה עושה הבן שלך? חולק על בן איש חי?" אמרתי לו: "חולק על בן איש חי. מה יש?". התגובות היו קשות: 'הטיפשים האלה היו צועקים "איך חולק על יוסף חיים, חולק על יוסף חיים..." ותגובתו של הרב עובדיה הצעיר, לדבריו, הייתה נחרצת: 'מה זה בן איש חי? בן איש חי ירד מהשמיים... אם תלמיד חכם טועה, חס וחלילה מכשיל אלפים. אלפים לומדים בן איש חי ועושים כדבריו'. (הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחיה דעת, ד תמוז תשס"ד, 22.6.2004).

²³⁸ עותק מצילום כתב היד בארכיון אבישי בן חיים; ראו גם: ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 29.

²³⁹ כפי שנדפס אצל: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 36.

²⁴⁰ כתב יד הרב עובדיה, של דרשתו בפתיחת ישיבות אור תורה, כ"ו כסלו תשי"ד, בארכיון אבישי בן חיים.

²⁴¹ הרב עובדיה, דרשה, אזכרה לרבנית מרגלית יוסף, י"ט אב תשס"ג, 17.8.2003.

אני אומר לכם, כל אחד שיאמר 'אני רוצה להיות גדול הדור'. מי שיגיד 'אני סתם יהיה חכם' אפילו זה לא יהיה.²⁴²

לתלמידים סיפר על הכבוד שהתורה מעניקה ללומדיה, למשל על דברי המקובל הרב מרדכי שרעבי (1983-1908) לחותנו: 'מה שיאמר לך חתן שלך תשמע לו, מה שהוא אומר לך הכול אמת, זה נכון'.²⁴³ כשהעזו למרוד בו סיפר: 'ראש ישיבת פורת יוסף. הייתי נכנס שם, מעולם לא רצה לפתוח את פיו לפני'.²⁴⁴ גם בהגיעו לעדנה ניכר היה כי הרב עובדיה מייחס חשיבות למעמדו התורני הרם, כמנהיג דתי ספרדי הזוכה להערכה, לביקורי ראשי ממשלות ונשיאים ולמחוות של כבוד. כך למשל תיאר את נאום הכתרתו לתפקיד הרב הראשי:

זה מה שאמרתי, כולם צחקו. והייתה זאת, גולדה מאיר, צובטת את זה, השר קול: 'תקשיב, תקשיב, תקשיב', הייתה שמחה. אמר לי אחר כך שר הדתות יצחק רפאל: 'גנבת את ההצגה'.²⁴⁵

את חוויותיו מהביקור כרב ראשי אצל מלך ספרד, בחר לסכם בציטוט מנבואת ישעיהו: 'והיו מלכים אומניך ושרותיהם מניקותיך, אפיים ארץ ישתחוו לך ועפר רגליך ילחכו'.²⁴⁶ וכך תיאר זאת:

המלך שמה היה מפורסם, גם חכם במדעים, ועשו פגישה ביני ובין המלך [...] עשה לנו כבוד מלכים. [...] יום אחד היינו סגורים והיה חם מאוד הרבנית עליה השלום ישיבה איתי. ישיבה, כל פניה מסומקים מרוב החום. המלכה קמה פתחה את החלונות, אמרתי 'והיו מלכים אומניך ושרותיהם מניקותיך'. [...] כשיצאנו השליש שלו סיפר: מעולם המלך לא יצא מכליו כמו בביקור שלנו.²⁴⁷

בשנת 1940 בהיותו בן 19 הוסמך הרב עובדיה לרבנות על ידי הרב הראשי דאז הרב בן ציון מאיר חי עזיאל. ב'1944, בגיל 24 הוא נשא לאישה את מרגלית בת הרב אברהם פטאל.²⁴⁸

הרב עובדיה והרבנית מרגלית גידלו 11 ילדים (עוד ילדה אחת נפטרה בגיל צעיר). שש בנות: עדינה בר שלום²⁴⁹, מלכה ששון, יפה נקרטין, שרה טולידאנו, רבקה צ'יקוטאי ולאה בוטבול, וחמישה בנים, כולם בעלי מעמד רבני חשוב ובעלי מוסדות תורניים ששמותיהם כשמות ספרי הרב: הרב יעקב יוסף (1946—2013), שהיה רב שכונת גבעת משה ומהרבנים הנערצים בימין הקיצוני; הרב אברהם יוסף (נולד 1949), רבה של חולון שייסד ישיבה קטנה בשם 'יביע אומר'; הרב יצחק יוסף (נולד 1952), הרב הראשי לישראל וראש ישיבת חזון עובדיה; הרב דוד יוסף (נולד 1957), ראש בית המדרש 'יחווה דעת', רבה של הר נוף וחבר

---

²⁴² ראו למשל בדרשות הרב עובדיה את סיפור נפוליון כמודל הרצוי לשאיפות בני הישיבות הספרדים הצעירים: הרב עובדיה, דרשה, כנס בני תורה ספרדים, ט"ו אב תשס"ג, 13.8.2003; הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת ויחי, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ט"ז טבת תש"ע, 2.1.2010; הני"ל, דרשה, כנס איגוד בני התורה הספרדים, ז' אב תשס"ו, 1.8.2006; הני"ל, דרשה, כנס 'ועתה כתבו לכם' לבני תורה ספרדים, י"ח טבת תשס"ו, 18.12.2006.

²⁴³ הני"ל, דרשה, יום ג', פרשת בראשית, בית המדרש יחווה דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002.

²⁴⁴ הני"ל, דרשה, חשון תשס"ב, אוקטובר 2001 (הדברים נאמרו במסגרת המאבק ברב הספרדי של ביתר עילית, הרב יעקב תופיק. הרב עובדיה הדגיש: 'רבו של המרא דאתרא שלכם, ראש ישיבת פורת יוסף הייתי נכנס שם מעולם לא רצה לפתוח את פיו לפני').

²⁴⁵ הני"ל, דרשה, יום רביעי פרשת שמות, י"ז טבת תשס"ה, 29.12.2004.

²⁴⁶ ישעיהו מט, כב.

²⁴⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת לך לך, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, י"ג מרחשוון תשס"ז, 4.11.2006.

²⁴⁸ קודם לכן ביטל הרב עובדיה הצעיר שידוך לאחר שכבר נקבעה לו חתונה. במשפחתו סיפרו על המופת הכרוך בביטול השידוך: בשנים האחרונות לחייו הגיעה אישה זקנה לביתו וביקשה לשוחח עמו. היא סיפרה לו שמזלו האיר לו שלא נשא אותה לאישה שכן התברר שאיננה יכולה ללדת ילדים. (שיחה עם בני משפחת הרב עובדיה).

²⁴⁹ מהדמויות המשפיעות על מעמד האישה החרדית בישראל. מייסדת המכללה החרדית בירושלים וכלת פרס ישראל.

מועצת החכמים של ש"ס ; והרב משה יוסף (נולד 1966), ראש מוסדות 'מאור ישראל' ובד"צ בית יוסף. בשנת תשי"ז (1947)²⁵⁰ נשלח הרב עובדיה על ידי הרב עזיאל ועל ידי ראש ישיבת פורת יוסף הרב עזרא עטיה (1887-1970)²⁵¹ לכהן בתפקיד רבני במצרים, וכך כתב הרב עובדיה על תפקיד זה בקורות החיים שהגיש כשהתמודד לתפקיד הרב הראשי לתל אביב : 'נתמנתי לכהונת ראב"ד במצרים (קהיר) וסגן נשיא הרב הראשי למלכות מצרים וסגן נשיא בית הדין לערעורים'.²⁵² הכהונה במצרים לא הייתה קלה ובמהלכה נקלע הרב עובדיה לעימותים עם הקהילה המקומית, שהייתה רחוקה מהחרדיות הירושלמית שאותה הכיר. כעבור שנים נשמע הרב מתבטא כי במצרים הוא התנהג בקנאות כמו גישת פורת יוסף, מדבריו עלה כי לימים הבין כי יש לנהוג יותר ברכות.²⁵³

לאחר הכהונה המרירה בקהיר הוא חזר לישראל בסוף שנת תשי"י (1950).²⁵⁴ כשחזר הוא לא התקבל שוב ל'פורת יוסף' כאברך.²⁵⁵ הוא פנה אפוא ללמוד אצל הרב צבי פסח פראנק (1873—1960) וכיהן כחצי שנה כר"מ (ריש מתיבתא) בישיבת 'מקור חיים'.²⁵⁶ בתשי"א (1951), בגיל 30, הוא נבחר לדיין בבית הדין הרבני האזורי בפתח תקווה. בשנת תשי"ב (1952) יצא לאור ספרו הראשון. למרות גילו הצעיר של המחבר (32) הספר 'חזון עובדיה' זכה לשבחים מזהירים ועורר התפעלות יוצאת דופן. במקביל התעורר כעס על הרב הצעיר והבטוח בעצמו שהעז לחלוק על פסקי גדולי הרבנים הספרדים בדור שלפניו, ובעיקר לחלוק על הבן איש חי.

בתשי"ג (1953) התפטר מתפקידו בפתח תקווה ועבר לירושלים, אך בתשט"ו (1955) חזר לבית הדין בפתח תקווה. בין לבין, בשנת תשי"ד (1954), יצא לאור ספר חשוב, הכרך הראשון במה שיהפוך לימים ליצירתו התורנית המרכזית והמונומנטלית של הרב עובדיה – עשרת הכרכים של סדרת ספרי ההלכה 'ביע אומר'. באותה שנה הוא גם ניסה את כוחו בהקמת ישיבה בשם 'אור תורה'.²⁵⁷

בשנת תשי"ט (1959) התמנה לדיין בבית הדין הרבני הגדול וישב בדין באחד ההרכבים המרשימים שידע בית הדין הרבני : הרב עובדיה יוסף, הרב אליעזר יהודה ולדנברג ('הציץ אליעזר'), והרב יוסף קאפח. בשנת תש"כ (1960), כשהוא בן 40 בלבד, הוא כבר הגיש מועמדות לתפקיד הראשון לציון - הרב הראשי הספרדי לישראל.

בשנת תשכ"ה (1965) הוא מונה לחבר בית הדין הגדול, שם כיהן לצד הרב אלישיב ועוד.

לאורך כל דרכו הרבנית היוו דרשותיו של הרב עובדיה מרכיב מרכזי בפעילותו הרבנית. כך סיפר למשל על הדרשות בשנות השישים :

הייתי דורש כל ליל שבת בישיבת פורת יוסף. יש שם אולם גדול, חדר אוכל. כך כל ליל שבת. זה נמשך אחת עשרה שנה, משנת תשי"ח עד שנת תשכ"ט, שאז הייתי מוכרח ללכת לתל אביב, אז נסעתי לתל אביב. ערב ערב, לא היה שבת שהפסקתי : שלג, גשם, מבול, מה שיהיה, היו הולכים, לא פחות ממאתיים איש היו כל ערב, לא פחות, היו באים אנשים ונשים, גם נשים,

²⁵⁰ סוף תשי"ז תחילת תשי"ח, אוקטובר 1947.

²⁵¹ ראו : עטיה, האיש על העדה.

²⁵² יוסף, קורות חיים (הוגשו כשהתמודד על משרת הרב הראשי לתל אביב), ארכיון אבישי בן חיים.

²⁵³ שיחה עם רבי יעקב ששון.

²⁵⁴ כ"ז בניסן תשי"י, נסיעתו ממצרים.

²⁵⁵ ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 46. (דחייה זו מלחזור לפורת יוסף הותירה ברב עובדיה כעס רב).

²⁵⁶ שם, עמ' 48.

²⁵⁷ הישיבה שימשה כישיבת ערב כיוון שבאותם ימים בפורת יוסף הלימודים היו נגמרים בצהרים והתלמידים הלכו לסייע בפרנסת המשפחות. היא החזיקה מעמד מספר שנים ונסגרה לאחר שהרב עובדיה עבר לתפקיד דיינות בפתח תקווה. (שיחה עם רבי יעקב ששון).

היו באים כי הייתי אני רגיל לספר משלים, מעשיות. אנשים אוהבים מעשיות. 'לא המדרש

עיקר אלא המעשה'.²⁵⁸

בדרשות אחרות סיפר כיצד אימץ לעצמו את שיטת הדרשות של רבי מאיר (תלתא שמעתתא ותלתא אגדתא ותלתא מתלי).²⁵⁹ ובנה מבנה דרשות המחולקות לשלושה חלקים: שליש אגדה, שליש משלים ושליש הלכה. שני השלישים הראשונים כדי למשוך את הציבור בשביל שישמע את השליש החשוב לרב עובדיה באמת: שליש ההלכה.²⁶⁰

בשנת תשכ"ח (1968) הפך הרב עובדיה לדמות ישראלית ממלכתית ונבחר לתפקיד רבה הראשי של תל אביב. חמש שנים מאוחר יותר, בז' בחשוון תשל"ג, הוא מונה לתפקיד הרב הראשי לישראל. מכאן ואילך הוא הטביע את חותמו בסדרת פסיקות ברוח שיטתו ההלכתית המקלה, בגישת 'כוח דהיתרא עדיף', שעל אודותיה ארחיב בהמשך. למעשה, כבר כשהציג מועמדות ב-1960 לתפקיד הרב הראשי הצהיר 'אני פוסק תמיד לקולא, אם אני מוצא אסמכתא במקורות. מצווה להקל על הבריות'.²⁶¹ בין פסיקותיו הבולטות ציבורית פסק ההלכה המתיר 'החזרת שטחים תמורת שלום', פסק ההלכה התומך בסוגיה מעוררת המחלוקת²⁶² על אודות השימוש בהיתר המכירה בשנת שמיטה,²⁶³ התרת עגונות מלחמת יום הכיפורים,²⁶⁴ הכרה ביהדותם של הקראים, הכרה ביהדותם של עדת 'בני ישראל' מהודו נגד עמדתם של חשובי הרבנים הליטאים,²⁶⁵ הכרה ביהדותם של יהודי אתיופיה בניגוד לדעת חשובי הרבנים האשכנזים בהם הרב אלישיב והרבי מלובביץ',²⁶⁶ אישור גיורם של 4,500 חיילי צה"ל, ועוד.

²⁵⁸ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, פרשת ניצבים וילך, בית המדרש יחוה דעת, י"ט אלול תשס"ב, 27.8.2002.

²⁵⁹ בבלי, סנהדרין, לח, ע"ב - לט, ע"א.

²⁶⁰ יוסף, ענף עץ אבות, עמ' ד; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש כי תשא, י"ח אדר ב תשנ"ט, 6.3.1999. ועוד

²⁶¹ ביצור יהושע, רציתי להיות רב ראשי, מעריב, 22.12.1960.

²⁶² ראו: פרידמן, פולמוס השמיטה; כהן, שמיטת קרקעות; אדרעי, שורשי הפסיקה; גוטל, חדשים גם ישנים, עמ' 110-111; הנשקה, שביעית בזה"ז; שלמון, דת וציונות, עמ' 130-138; שרייבר, פולמוס השמיטה; וכן: נריה, היתר השמיטה; שטרנברג, היתר תרמ"ט; מלכילא, אידיאולוגיה והלכה; וילובסקי, קונטרס השמיטה; שרייבר, פולמוס השמיטה; בן ארצי, השמיטה.

²⁶³ בעניין זה עברה נחרצות עמדתו הפומבית של הרב עובדיה שינויים בהתאם למעמדו, כוחו, מידת עצמאותו וטיב יחסיו עם החרדים האשכנזים. הנסיגה של הרב עובדיה שבכתב מהתמיכה הנלהבת בהיתר מכירה באה לידי ביטוי כאשר הרב עובדיה פרסם בשבט תשמ"ו 'קול קורא' שבו נכתב בלשון רפה בעד היתר המכירה: 'אומנם ידוע שיש המיקלים וסומכים על היתר המכירה בשנת השמיטה ויש להם על מה שיסמוכו בשעת הדחק'. השורה התחתונה שבקול הקורא הייתה בעצם קריאה לנהוג כדעת האשכנזים (!): 'במקום שיש בני תורה ואברכי ישיבות ומשפחותיהם החרדים לדבר ה' ראוי מאד להחמיר ולעשות מאמצים לשמור כל דיני השמיטה בדקדוק רב ובהידור ולקנות מוצרים שאין בהם חשש כלל' (ה'קול הקורא' של הרב עובדיה פורסם למשל בספרו של בנו, ראו: יוסף, 'לק"י, מצוות התלויות בארץ, כךך א' השביעית והלכותיה, עמ' ה). טאוב מצטט כהחמרות של הרב עובדיה גם עמדה חריפה יותר מתוך ילקוט יוסף (שם, עמ' תקצא): 'מן הנכון והראוי לכל הירא וחרד לדבר ה' לקנות... אך ורק מחנויות שומרי שמיטה, שאינם מסתמכים על היתר המכירה המתבצע על ידי הרבנות הראשית'. יש להעיר על כך כי בסביבת הרב עובדיה מדגישים כי הדברים ב'ילקוט יוסף' הם של הרב יצחק יוסף ולא של אביו. מבלבל מכך, לדבריהם גם את גילוי הדעת מ-1986 לא הרב עובדיה ניסח אלא מקורביו שרצו למנוע מחלוקות עם הרב שך והליטאים לקראת שנת השמיטה תשמ"ז, על פי העדויות הרב יצחק יוסף הוא שניסח גם גילוי דעת זה, יש טוענים כי אריה דרעי הוא שניסח אותו והעמדה הרווחת היא שמדובר היה ברעיון ובקווים כללים שהתווה דרעי ובניסוח של הרב יצחק יוסף. על כל פנים יש לשים לב להבדל בין גילוי הדעת מתשמ"ו שבו הרב עובדיה המצמצם את ההיתר לסמוך על 'היתר המכירה' לשעת הדחק, לבין קטע וידאו מסוף ימיו שבו אומר הרב עובדיה כי היתר המכירה הוא 'היתר גמור, היתר אמתי [...] מי שרוצה [...] לזרוק את הכסף שלו שיקנה אוצר בית דין' (ישי כהן, 'הגר"ע יוסף: "בני משה כועס כשאני תומך בהיתר מכירה"', כיכר השבת, 8.6.2014).

²⁶⁴ יוסף, יבי"א, ו, אבה"ע, ג.

²⁶⁵ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת וירא, בית כנסת היזדים, ט"ו במרחשוון תשנ"ח, 15.11.1997. ההתייחסות דווקא בדרשה ליהדותם של עדת בני ישראל מהודו היא מרכזית והקדימה את פסיקתו המכרעת של הרב עובדיה שלושה חודשים אחר כך שבה כתב במכתב:

בתשמ"ג (1983) סיים הרב עובדיה את תפקידו כרב הראשי לישראל במה שנתפס בעיניו כהדחה. בגיל 62 הוא נותר ללא המשרה החשובה. באותה שנה הוא נעתר ללחצים והפך לתומך רבני מרכזי בהתארגנות הספרדית הירושלמית לבחירות המוניציפליות תחת השם ש"ס (שומרי תורה ספרדים). הוא התייצב בראשות תנועת ש"ס כנשיא מועצת חכמי התורה הספרדים ונעשה לאחת הדמויות הפוליטיות המשפיעות בישראל ולדמות הרוחנית התורנית-ספרדית החשובה מכולן. בבחירות לכנסת האחת עשרה (1984), תחת הנהגת הרב שך והנהגתו וכשלצדו בחור צעיר בשם אריה דרעי, ש"ס התמודדה בבחירות לכנסת וזכתה בארבעה מנדטים. בבחירות לכנסת השנים עשרה (1988), שהסעירו את החברה החרדית, מספר המנדטים עלה לשישה. בראשית שנות התשעים הרב עובדיה סירב להישמע לרב שך, וש"ס הלכה לקרע עם הליטאים שבתחילת הדרך תמכו במפלגה הספרדית. הקרע שהתחיל ב'תרגיל המסריח' במרץ 1990 הגיע לשיא עם הצטרפותה של ש"ס לממשלת השמאל בראשות יצחק רבין בשנת 1992. בבחירות לכנסת השלוש עשרה (1992) ש"ס שמרה על כוחה וזכתה שוב בשישה מנדטים. בבחירות הארבע עשרה ולראשות הממשלה (1996) ש"ס רתמה למערכה את זקן המקובלים הרב יצחק כדורי כדמות רבנית שנייה במפלגה, הפכה את הקמיעות שלו לנכס אלקטוראלי ובצלה של 'פרשת דרעי' זכתה בעשרה מנדטים. בבחירות לכנסת החמש עשרה (1999), שהיו מהעדתיות והסוערות בתולדות ישראל, הוביל דרעי את ש"ס לשבעה עשר מנדטים. מיד לאחר הבחירות דרעי הודח מש"ס, תחתיו מינה הרב עובדיה את אלי ישי. חילופי ההנהגה בש"ס היוו הבשלת תהליך שהחל בשנת 1994 עם פטירת הרבנית מרגלית יוסף²⁶⁷ היעזר כנגדו של הרב עובדיה, אז נכנסה לבית הרב כלתו יהודית יוסף, אשת בן זקוניו הרב משה יוסף. בני הזוג התגוררו עם הרב בביתו ונעשו לאנשים החזקים בש"ס. במערכות הבחירות שנערכו לאחר מכן ש"ס איבדה מכוחה וקיבלה שנים עשר מנדטים, ואחר כך אחד עשר, ולאחר פטירת הרב, במערכת הבחירות לכנסת העשרים (2015), ש"ס קיבלה שבעה מנדטים בלבד. בשנה האחרונה לחייו הרב עובדיה נקט שני צעדים דרמטיים, שיבטיחו את המשך מפעל חייו: הוא החזיר את אריה דרעי לתפקיד יושב ראש ש"ס וניהל מאבק איתנים כדי להושיב את בנו הרב יצחק יוסף על כסאו – כסא הרב הראשי הספרדי הראשון לציון.

2. ביבליוגרפית יצירתו התורנית

במקביל לפעילותו הציבורית ואף הפוליטית השלים הרב עובדיה מפעל ספרותי עצום של למעלה מחמישים ספרים, הכולל את: שו"ת 'יביע אומר' (עשרה כרכים), שו"ת 'יחזקאל דעת' (שישה כרכים המבוססים על פינת הלכה בתכנית רדיו בקול ישראל שאותה התחיל לשדר בתשל"ג), 'חזון עובדיה' (עשרים כרכים), 'מאור ישראל' (ארבעה כרכים, 2 על הש"ס, 1 על הרמב"ם, 1 דרושים), , טהרת הבית' (שלושה כרכים), 'הליכות

²⁶⁶ 'הריני להבהיר בזה דעת תורה, כי עדת בני ישראל יוצאי הודו, הינם יהודים כשרים לכל דבר... ללא כל פקפק וללא כל צורך בבדיקות ובבירורים' (מכתב הרב עובדיה, י שבט תשנ"ח, ארכיון אבישי בן חיים); ראו גם: נקי, מעין אומר, חלק ז, עמ' שצד-שצח; וכן: קנייבסקי, קריינא דאגרתא, כרך א, עמ' רנב.

²⁶⁷ בהקשר זה חשוב לשים לב למשקל שנתן הרב עובדיה לטיעונים שאינם נסמכים על נימוקים עובדתיים אמפיריים בבואו לפסוק הלכה, הרב עובדיה מתייחס באופן שיכול להיחשב כמיסטי לדברי הלכה הנוגדים את המציאות, את הטבע, את המדע, או את הידע ההיסטורי. הוא פוסק כי בני העדה האתיופית הם צאצאי שבט דן ולכן יהודים, עובדה היסטורית שלא רק רבנים אשכנזים, אלא גם חוקרים חולקים עליה. ראו הרחבה בסוגיה מרתקת זו: קפלן, לתולדות הפלאשים; הניל, חשיבות לימודי אתיופיה; הניל, לחקר תולדות ביתא; הניל, מוצאם של ביתא; הניל, חקר אתיופיה. וראו רשימת מקורות ארוכה אצלו שם; יוסף, יבי"א, ח, אבה"ע, יא; נקי, מעין אומר, חלק ח, עמ' תכז, רפא; אמנון לוי, סערה ברבנות הראשית בעקבות פסק הרב עובדיה יוסף, חדשות 19.2.1985. וכן: נדב שרגאי, הפצצה של הרב יוסף, הארץ, 22.2.1985. 'אם לא רוצים הרבנים האשכנזים להשיאם, שיבואו אלינו אל הרבנים הספרדים, הם שלנו' צוטט שם הרב עובדיה; הודעת הרבנות הראשית בנושא: שערים, א' חשון תשמ"ו, 16.10.1985 עמ' 16; קורינלדי, יהדות אתיופיה; סלמון, אתיופיה; וייל, יהודי אתיופיה; וייס, ישראל מולטי אתנית; רדב"ז, שאלות ותשובות, דברי דוד הלכות אישות, סימן ח; בניהו, הרב נסים, עמ' 205; יומן פעילות הרבנות הראשית, עמ' 1415; ולדמן, בני הפלשמורה; וראו גם: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 134–135 וכן עמ' 431, הערה 52. ²⁶⁷ הרבנית מרגלית נפטרה ב"ט באב תשנ"ד, 27.7.1994 לאחר ששכבה מחוסרת הכרה מ-15.5.1994.

עולם' (שמונה כרכים), 'ענף עץ אבות על פרקי אבות', 'לוית חן על הלכות שבת'. לאלה אפשר להוסיף את אחד מחיבוריו המוקדמים: השלמת החלק האחרון של הספר 'כף החיים', חלק יו"ד.²⁶⁸

מפעלו הספרותי-הלכתי עמד במרכז חייו. הכרך הראשון של 'יביע אומר' יצא כאמור בתשי"ד, כרך ב בתשט"ז, כרך ג בתש"ך, כרך ד בתשכ"ד, כרך ה בתשכ"ט, במהלך כהונתו כרב הראשי, בתשל"ו, יצא גם כרך ו. אחרי הפסקה של כמעט עשרים שנה, עם צמיחת ש"ס, יצאו באמצע שנות התשעים כרך ז בתשנ"ג וכרך ח בתשנ"ה. בתשס"ב ובתשס"ד הושלמה סדרת 'יביע אומר' עם הכרכים התשיעי והעשירי. שנות ההפסקה בסוף שנות השבעים ובשנות השמונים הוקדשו להוצאת ששת כרכי 'יחזקאל דעת', (תשל"ז, תשל"ח, תש"מ, תשמ"א, תשמ"ג, תשמ"ד), שו"ת שאלות ותשובות קצרות המבוסס על התשובות ההלכתיות שנתן הרב עובדיה בפינת הרדיו הקבועה שבה התארח. בתשמ"ו יצא הספר 'לוית חן' – על הלכות שבת לפי סדר המשנה ברורה וביאור הלכה. במועד סמוך החל הרב עובדיה בפריסת מצודת הכתיבה גם אל עבר דיני טהרת הבית – הלכות נידה וטהרת המשפחה. הכרך הראשון של טהרת הבית יצא בתשמ"ח, ובתש"ן כרך שני, כרך שלישי יצא בשנות האלפיים, בתשס"ו. בסוף שנות התשעים ובתחילת שנות האלפיים יצאו לאור שמונת הכרכים של 'הליכות עולם' – הערות והארות על ספר בן איש חי. שנות האלפיים, כשגילו של הרב עובדיה מעל שמונים אך הוא במיטב כוחו התורני, הפכו לשנות יצירה תורנית עשירה. בשנים אלה, בין גיל 80 ל-93, הוא השלים את כתיבת סדרת ספרי 'חזון עובדיה', זאת לאחר הפסקה של חמישים שנה מאז כתב ב-1952 את ספר הביכורים 'שו"ת חזון עובדיה' כרך א-ב. בסדרה: 'חזון עובדיה' – פסח, א-ב, ירושלים תשכ"ז,²⁶⁹ 'חזון עובדיה' – יום טוב, 'חזון עובדיה' – פורים, 'חזון עובדיה' – ימים נוראים, 'חזון עובדיה' – סוכות, 'חזון עובדיה' – חנוכה' (הלכות חנוכה וראש חודש וברכת לבנה), 'חזון עובדיה' – ט"ו בשבט' (הלכות ט"ו בשבט, ערלה, נטע רבעי ותורמות ומעשרות והלכות ברכות), 'חזון עובדיה' – פרוזבול, 'חזון עובדיה' – ארבע תעניות' (הלכות ארבע תעניות ובין המצרים, ותשעה באב, והלכות זכר לחורבן והנהגה בכותל המערבי. ונוסף עליהם מן ההספדים על מאורי הדור). 'חזון עובדיה' – אבלות, א-ג, 'חזון עובדיה' – שבת, א-ה וכרך אחד שיצא אחרי פטירתו. בתוך סדרת חזון עובדיה שולבו גם חיבוריו: 'עטרת זהב' – ביאור על מגילת אסתר, ו'אמה של מלכות' – ביאור על מגילת רות, בשנותיו האחרונות יצא גם ספרו 'ענף עץ אבות' על פרקי אבות וכן הושלמה סדרת 'מאור ישראל' בארבעה כרכים, שניים על הש"ס, אחד על הרמב"ם ואחד דרשות.

מסע חייו של הרב עובדיה הוא אפוא מפעל חיים שכולל יצירה תורנית בהיקף חסר תקדים של למעלה מחמישים ספרים; הובלת מפלגה פוליטית ספרדית חסרת תקדים ששינתה את ייצוג המזרחים בישראל במערכת הפוליטית ואילצה גם מפלגות אחרות לשלב יותר מבני עדות המזרח ולאפשר את התקדמותם; תפקיד מרכזי בבניית והעצמתה של תופעה סוציאלית-דתית חדשה חסרת תקדים שנולדה במדינת ישראל: החרדיות-הספרדית; מעמד תורני חסר תקדים וייחודי של 'פוסק הדור' – 'מרן'.

²⁶⁸ הרב עובדיה כאברך צעיר התבקש להשלים את יצירתו של הרב החשוב הרב יעקב סופר שנפטר באמצע כתיבת החלק השני של ספרו 'כף החיים'. העובדה החשובה היא שגישתו ההלכתית בפרט ביחס לשילוב הקבלה בהלכה שונה מאוד מזו של הרב עובדיה.

²⁶⁹ מהדורה שלישית מורחבת ומתוקנת יצאה בתשל"ט, הוצאה מחודשת בתשס"ג.

שער ראשון :

הרב עובדיה כאנטי-מיסטיקן

פרק ראשון

התזה המקובלת: הרב עובדיה אנטי-מיסטיקן

א. דימויו האישי והציבורי של הרב עובדיה כמתנגד ל'נסתרות'

אנטי-מיסטיקן - כך מקובל לחשוב על הרב עובדיה, שנתפס כאיש ההלכה המובהק שחוזר ומכריז הכרזות כמו 'מיום שחרב בית המקדש אין לו לקב"ה אלא ארבע אמות של הלכה בלבד'.²⁷⁰ האומנם אפשר לקבל את הצהרתו 'אנו אין לנו עסק בנסתרות' המופיעה - ולא בכדי - ככותרת ביניים במחקרו החשוב של בנימין לאו?²⁷¹ קביעה ברוח דומה על פיה המוטיבים המיסטיים והמאגיים זרים לרב עובדיה מופיעה אצל חוקר חשוב נוסף, אריאל פיקאר, שכותב על עמדתו הכללית של הרב עובדיה: 'המוטיבים המיסטיים והמאגיים שמופיעים בספרות היהודית לדורותיה זרים לו ולכן הוא מתנגד בדרך כלל לפסיקה על פי הקבלה ומסתייג ממקורות שעוסקים ברוח רעה, סגולות וקמיעות וכדומה'.²⁷² במחקרו של חוקר חשוב נוסף - אליאב טאוב - נכתב 'מעולם לא קרה שהרב יוסף שלח אדם שפנה אליו עם בעיה לקבל ברכה או קמיע ממקובלי'.²⁷³ גם ריקי טסלר כתבה על הרב עובדיה: 'הוא נגד מיסטיקה, קבליסטים, קמיעות ותעשיית ברכות מסחרית'.²⁷⁴ אותה קביעה, ברוח התזה המקובלת על פיה הרב עובדיה הוא אנטי-מיסטיקן מופיעה גם בביוגרפיות העיתונאיות על הרב עובדיה ועל אריה דרעי.²⁷⁵ לא רק באקדמיה, אפוא, נוצר רושם זה, אלא גם בספרות הפופולרית ובקרב עיתונאים מעצבי דעת קהל. בביוגרפיה העיתונאית 'בן פורת יוסף' שנכתבה בידי יוסי אליטוב וצבי אלוש מובע קו עקבי לגבי יחסיו של הרב עובדיה עם המיסטיקה והקבלה בכלל ועם הרב כדורי בפרט. בין היתר מצוין שם כי הרב עובדיה סירב לבקשתו של דרעי לכלול את הרב כדורי במועצת החכמים מיד עם הקמתה.²⁷⁶ עוד נכתב כי הדבר מאפיין את יחסו של הרב עובדיה למקובלים 'כך התייחס אל אנשי הקבלה ובמיוחד כלפי אלה שבחרו לעסוק בקבלה מעשית. רק לאחר שיחת מוטיבציה מיוחדת של דרעי, שבה הסביר לרבו את התועלת האלקטורלית שבחבירה לכדורי, ניאות יוסף לקבלו למפלגה'.²⁷⁷

ובאותו הקשר נקבע שם בצורה מרחיקת לכת, שמבהירה את תפקיד בניית דימויו האנטי מיסטי של הרב עובדיה בבניית דימויה של החרדיות בכלל: 'מאז ומעולם הייתה הנהירה אחר המקובלים

---

²⁷⁰ למשל: הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחזה דעת, כ"ו כסלו תשס"ו, 27.12.2005; הני"ל, דרשה, מוצ"ש חיי שרה, כ"ב חשוון תשס"ח, 3.11.2007; הני"ל, דרשה, כנס בהתנחלות עמנואל, 14.8.2002; מקור המימרה בגמרא, בבלי, ברכות, דף ח, ע"א.

²⁷¹ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 293. לאו מביא שם את מחלוקת הרב עובדיה עם רבו, הרב עזרא עטיה, בעניין אכילת חזרת או עולש (צמח הדומה לחסה) לשם קיום מצוות אכילת מרור בפסח. המקור חשוב שכן מדובר בספרו הראשון: יוסף, חזו"ע פסח, משנת תשי"ב. הרב עטיה כותב (עמ' יד) כי בעניין זה 'אזלינן בתר הקבלה' ולכן יש לנהוג כאר"י ולהשתמש בעולש, והרב עובדיה משיב בהכרזה: 'אנו אין לנו עסק בנסתרות' ולכן עמדתו היא כי יש לקיים את המצווה עם חזרת.

²⁷² פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 242.

²⁷³ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 85; ראו גם: ניר, אריה דרעי, עמ' 383; וכן ראו: חן ופפר, מרן, עמ' 341.

²⁷⁴ טסלר, בשם השם, עמ' 157-158.

²⁷⁵ ניר, אריה דרעי, עמ' 383; חן ופפר, מרן, עמ' 341. אותה קביעה מופיעה בכל המקומות.

²⁷⁶ דרעי מכחיש. לדבריו הציע להכניס למועצת החכמים את הרב מאיר מאזוז, הרב ראובן אלבו והרב יהודה עדס, אך לא את הרב כדורי. (שיחה עם אריה דרעי).

²⁷⁷ אלוש ואליטוב, בן פורת יוסף, עמ' 54.

והמיסטיקנים זרה למנהיגים האותנטיים של היהדות הדתית.²⁷⁸

גם בביוגרפיה העיתונאית 'מרן', שכתבו העיתונאים ניצן חן ואנשיל פפר נקבע כי הרב עובדיה 'מאז ומעולם לא החשיב את לימוד הקבלה'²⁷⁹ וכן כי 'הרב עובדיה איש ההלכה... וגם לא היה חסיד גדול של קבלה'²⁸⁰ ובעיקר 'הרב עובדיה איש הלכה רציונלי, מעולם לא המליץ בסביבתו הקרובה לשמוע בעצתו של מקובל'.²⁸¹ גם בתוך העולם הש"סיני נוצר רושם דומה באשר לרב עובדיה. הנה למשל דברים שאמר על הרב עובדיה הרב בן ציון מוצפי, מחשובי הרבנים הספרדים:

אנחנו יודעים שמרן הוא לא איש שחולם חלומות, מרן לא איש שנוטה למיסטיקה. מרן מרחיק מאד מאד ענייני אמונות תפלות, סגולות וכל מיני קמיעים ועניינים כאלה. ידועה דעתו ברבים, כמה פעמים כבר יצא בפומבי נגד תופעות כאלה.²⁸²

בכיר הפרשנים הפוליטיים החרדים, יעקב רבלין, כתב: 'מרן הגר"ע יוסף, איש ההלכה והרציונליות השפויה, מעולם לא רכש רספקט לעולם של המקובלים ויהיה מעמדם אשר יהיה'.²⁸³

גם הנהגת ש"ס עמלה במשך השנים על שיווק דמותו של הרב עובדיה כ'אנטי-מיסטיקן' וכאנטיתזה לדמויות המקובלים והבאבות. כך למשל לאחר פרסום כתבה אוהדת בביטאון ש"ס 'יום ליום' על 'הרנטגן', הרב יעקב ישראל איפרגאן, דאגו בדוברות התנועה הספרדית להוציא מידע על פיו הרב עובדיה נזף בעורך הביטאון. על פי המסרים הרב עובדיה זעם על הפרסום ושאל 'ממתי אנחנו מאמינים בכישופים ובמדורות?'. עוד מסרו אז מדוברות ש"ס הרשמית כי במערכת 'יום ליום' דיווחו על עשרות אברכים שאיימו בביטול מינויים לעיתון בטענה כי פרסום כתבה ממין זה היא חריגה מדרכם של בני תורה שה'גדולים' שלהם אמורים להיות תלמידי חכמים ולא באבות.²⁸⁴

אפשר להכניס לתוך רשימת מפעלותיו של הרב עובדיה גם את הניסיון לחולל שינוי תרבותי אצל הספרדים, מעבר מיהדות שבמרכזה עין רעה וכדומה ליהדות שבמרכזה תורה ומצוות. נכדו של הרב עובדיה הקרוב אליו, הרב יעקב ששון, מדגיש בספרו:

אלה המצויים עתה וקוראים עצמם מקובלים וכל עסקם בברכות ומגידי סתומות, מרן זקני היה מרחקם מאד וכן היה מייצץ לשומעיו למנוע דרך מנתיבתם, שכולה הפסד ולא רווח. והלא המה מברכים את הבאים לפניהם על פה ונוטלים ברכתם בכסף צורף בידם ורוח וגשם אין. והן עתה רבים נוהים אחריהם, אף כי אין ראוי לבעל זכר לאבד זמן בשיחתם ולא יקרב לפתח ביתם ורק הפתיות שבנשים תלכנה אחריהם לשגות בהבליהם.²⁸⁵

על פי עדות הנכד הביוגרף/הגיוגרף של הרב עובדיה, סבו החל לפעול נגד המיסטיקה כבר בדרשותיו בשנות החמישים בבית הכנסת 'שאל צדקא' וכבר אז דיבר נגד הדבקים במקובלים:

כי היה בדבר קלקול גדול, בפרט אצל ההמונים, הנמשכים אחר הנסתרות, מצד הקדושה ומצד הטומאה, ומלבישים מעשי המצות ויראת ה' במעשי תענועים ואמונות תפלות.

²⁷⁸ שם, עמ' 271.

²⁷⁹ חן ופפר, מרן, עמ' 150.

²⁸⁰ שם, עמ' 189.

²⁸¹ שם, עמ' 341.

²⁸² הרב בן ציון מוצפי, רדיו שובה ישראל, 26.6.01.

²⁸³ יעקב רבלין, עטרה ליושנה – עשרת הרגעים המכוננים של תנועת ש"ס, מוסף מיוחד של העיתון 'בקהילה', סוכות תשע"ד.

²⁸⁴ אבישי בן חיים, הרב עובדיה נגד 'הרנטגן', Ynet, 20.7.2001.

²⁸⁵ ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 209–210.

הוא מייחס לרב עובדיה תפקיד דרמטי במאבק במיסטיקה 'ואילולי הרב שעקר עבודה זרה מלבם, היו כל הספרדים האידנא סחופים ומטורפים אחר הנסתרות, כמעט לא הייתה להם תקומה. אך הוא הקימם בזרוע קדשו...'. הוא מדבר על שינוי עמוק שחולל הרב עובדיה:

ואם בזמנים ההם, כל אשר קרתו רעה, תיכף היה מפשפש בעין הרע ובהקפדה, שוב חזרו לדברי הש"ס, לפשפש אחר מעשיהם הרעים, ואם לא מצאו תלו בעוון ביטול תורה.²⁸⁶

ודוק בדבר: תלו את הדברים בעוון ביטול תורה ולא בעין הרע ובהקפדה.

תדמיתו האנטי קבלית של הרב עובדיה ניכרת גם מהתקפות המקובלים עליו. כך למשל זו של הרב יעקב משה הלל (נולד 1945),²⁸⁷ ראש ישיבת אהבת שלום. בספרו החשוב 'גבורת האר"י: כח סמכותו וקבלת הוראותיו לדורות' הוא כותב את הדברים הבאים – בלי כל ספק ביחס לרב עובדיה: 'ובדור זה קמו להם אחדים אשר נעדר מהם אור החכמה הפנימית. [...] וטענה בפייה כי די להם בנגלות. [...] ומנסים להרחיק את שלומי אמוני ישראל מלנהוג בשיטת כלל כל הפוסקים האחרונים של עדות הספרדים אשר כולם פה אחד החזיקו בשיטת הפסיקה שעל פי דרך הסוד'.²⁸⁸ הוא תוקף את יחסו של הרב עובדיה למקובלים: 'ומה יתרון לאנשי דורנו לבוא כנגדם כיתושים לפני ענקי רוח'.²⁸⁹ כך גם כמובן הרב הלל מעמת באותו מקום את תפיסת המקובלים עם תפיסת הרב עובדיה הקובעת כי יש לקבל את הוראות מרן רבי יוסף קארו: 'לא יפה עושים המכריזין בראש כל חוצות "קבלנו הוראת מרן" [...], והרוצה להציל נפשו לא ישמע'.²⁹⁰

בדומה לכך גם באשר ללימוד הטקסטים הקבליים, אפשר לשמוע עדויות כי כשנשאל הרב עובדיה אם יש עניין לגרוס זוהר (כלומר קריאה ללא הבנה של ממש), בגלל האמונה שקריאה מעין זו מקרבת את הגאולה, השיב הרב 'שילמדו הלכה, זה יותר חשוב... הלכה מקרב יותר את הגאולה'.²⁹¹ גם כאשר שאלה אותו קבוצת אברכים מבית המדרש 'יחווה דעת', המקורב אליו מאוד, אם ללמוד קבלה - השיב הרב עובדיה בשלילה: 'פעם היו כאלה שידעו ללמד קבלה, היום כולם חלשים, חבל על הזמן', הוא הוסיף בקשה: 'מי שאוהב אותי שילמד הלכה ופוסקים, זה העיקר, השאר תפלי'.²⁹²

אף מבני משפחתו ומסביבתו הקרובה נשמעו קולות המדגישים את היותו אנטי-מיסטיקן. בתו בעלת האוריינטציה ה'נאורה', עדינה בר שלום, חזרה והדגישה פעם אחר פעם 'כל המיסטיקה הזאת הייתה זרה לו מאד מאד מאד'.²⁹³ בניו בעלי האוריינטציה החרדית יותר לא חלקו עליה בעניין זה. במוצאי השבת שלאחר פטירתו התקיים באוהל האבלים אירוע שהחליף את דרשת מוצאי השבת המסורתית של הרב עובדיה בהשתתפות ארבעת בניו, הרבנים אברהם יוסף, יצחק יוסף, דוד יוסף ומשה יוסף. הרב יצחק סיפר כי אחד מחשובי הרבנים בקהילות היהודיות בניו יורק התקשר אליו והתייעץ כיצד להספיד את הרב עובדיה, האם לספר סיפורי מופתים? הרב יצחק יוסף השיב לו: 'אבא לא אהב את הדברים האלה, "הזיז את העננים" דברים כאלו'.²⁹⁴ זאת בהתייחס לסיפור הרווח אודות אותה הפעם שיצא הרב עובדיה עם מתפללי בית הכנסת שלו לברכת לבנה ומשהבחינו כי עננים מכסים את הירח, הרב עובדיה הזיז את העננים כדי שיוכלו לראות ולברך את הלבנה. גם בן אחר של הרב עובדיה, הרב דוד יוסף, מתח ביקורת על אותו

²⁸⁶ שם, עמ' 211.

²⁸⁷ ראו על אודותיו: מאיר, הרב הלל.

²⁸⁸ הלל, גבורת האר"י, עמ' 12. (יודגש כי הרב הלל מזוהה עם הפלג הספרדי-ליטאי המתנגד בחריפות לש"ס ולקבלת מנהיגותו של הרב עובדיה, לאו דווקא מסיבות הלכתיות, אלא גם ואף יותר מכך מסיבות השקפתיות אידיאולוגיות).

²⁸⁹ שם, עמ' 19.

²⁹⁰ שם, עמ' 19; שם, עמ' רסט.

²⁹¹ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק ג, סימן צח.

²⁹² על פי צפיה בסרטון וידאו ביתי שבו צולם הרב עובדיה משיב את הדברים. (הסרטון בארכיון אבישי בן חיים).

²⁹³ למשל במסגרת דיון במכון הישראלי לדמוקרטיה, 29.1.2014.

²⁹⁴ בניו של הרב עובדיה, דרשה בשבעה, מוצ"ש פרשת לך לך, ח חשוון תשע"ד, 12.10.2013.

סיפור 'מופת העננים', והדגיש כי הרב עובדיה לא עשה מעשי 'הוקוס פוקוס' כלשונו.²⁹⁵ צעיר הבנים, הרב משה יוסף הדגיש: 'עיקר מה שראיתי אצל אבא זה לא מופתים, כשסיפרו לו "בזכותך נולד ילד", זה לא עניין אותו'. לא מפתיע אם כן שיו"ר ש"ס אריה דרעי הקפיד כל אימת שנשאל על המופתים שראה אצל הרב עובדיה, להדגיש כי המופת היחיד והגדול באמת שראה אצל רבו הוא ההתמדה שלו בלימוד התורה. הרב עובדיה עצמו באחת מדרשותיו מתח ביקורת חריפה על אותם שבונים על ברכותיו, במקום לעשות השתדלות מעשית כמו ללכת לשדכנית כדי להשיג שידוך.

אם נמצא במצוקה גדולה, טוב. אבל באים אליי יושבים בתור שאני אתפלל עליהם שיהיה להם זיווג טוב. תתפלל, יהיה לך זיווג טוב, כל אדם משתדל ומתחתן. באים אצלי יאללה יושבים בתור, 'תתפלל, תתפלל'. מה אתה חושב? תשב בבית שלך ויהיה לך שידוך טוב? תלך לשדכנית. מה אני עובד שלך? תטריד אותי כל רגע? באים ככה, צעקות, צעקות, באים, 'תתפלל, תתפלל, תתפלל'. אני צריך ללמוד תורה. תורה מה תהא עליה? חבל על כל רגע, חבל.²⁹⁶

מובן אם כן שהאחריות העליונה על דימויו האנטי-קבלי של הרב עובדיה היא בסופו של דבר שלו עצמו. כך למשל אמר בדברים החריפים ביותר שאמר נגד המקובלים בדרשה פומבית:

יש אנשים רבים, מסיתים אותם מקובלים. אנשים היום – שומעים שאחד מקובל – חלאס, חושבים: 'ירד מהשמים, זה מלאך'. מה מקובל? למד ספרי קבלה זה הכול.²⁹⁷

דברים אלו ממחישים בתמצות ובחריפות המאפיינת את הרב עובדיה, את גישתו כלפי המקובלים. הם נאמרו במסגרת אחת המתקפות הקשות ביותר שנשמעו בפומבי של הרב עובדיה נגד המקובלים. בדרשה זו כרך הרב עובדיה בחדא מחתא מתקפה כלפי המקובלים הנורמטיבים עם מתקפה כלפי אלו המתחזים למקובלים ומואשמים לעתים ברדיפת בצע ואף בהתנהגות מינית מכוערת. הרב עובדיה מתח ביקורת על עצם תופעת ההערצה שרוחש הציבור למקובלים. הוא ניסה להמעיט מערכה של הערצה זו באמצעות רטוריקת ההנמכה ('מה [זה] מקובל? למד ספרי קבלה זה הכול'), מיד אחר כך הוסיף והנחה כי אין להתפתות וללכת שבי אחר הילת המקובלים:

לכן לא להתפתות לאנשים שאומרים שהם מקובלים. יש אדם שהוא מקובל, יש אדם שהוא מטורף – לא מקובל. עושה עצמו מקובל ואין בו כלום. יש 'חדש מלא ישן' ויש 'אפילו חדש אין בו'. אין בהם כלום, רואים את עצמם שהם מקובלים. יש הרבה אנשים בעוונותינו הרבים נפתים הולכים שמה בשביל שיעשה להם ברכה. שמעו 'איזה מקובל'. הולך שמה, אחר כך עושים חילול השם. נוגע בה, עושה כל מיני דברים. אחר כך באים לספר: 'נגע בה, נגע בדדיה, נגע בזה', בוש וחרפה. אלה חילול השם עושים. טוב להם שלא היו לומדים בכלל תורה מאשר עשו חילול השם. כל אחד בא: מקובל! עושים בשביל בצע כסף, להרוויח כסף, שיבואו ויברכו אותם ויקבלו כסף. בוש וחרפה ובכדי בזיון וקצף.

הרב עובדיה המשיך והדגיש שהליכה בדרך הראויה היא ללכת בהתאם למה שכותב מרן רבי יוסף קארו מחבר השולחן ערוך, 'ללכת בדרכי אבותינו, זה מה שכותב מרן. לא לזוז ממנו ימין ושמאל, אפילו החולקים עליו מודים מאתיים רבנים סמכו עליו. איפה נמצא 200 רבנים? כל דבריו דברי אלוהים חיים'.²⁹⁸

²⁹⁵ הרב דוד יוסף, דרשה, בית הכנסת היזדים, מוצ"ש פרשת נח, ד חשון תשע"ו, 17.10.2015.

²⁹⁶ הרב עובדיה, דרשה, יום ג', יחוד דעת, י"ח חשון תשס"ה, 2.11.2004.

²⁹⁷ הנ"ל, דרשה, יום ג', יחוד דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002.

²⁹⁸ שם.

כפי שראינו לעיל וכפי שנראה להלן בעבודה זו לגבי קרב הסמכויות והיוקרה ניהל מנהל מול הקבלה והמקובלים. דוגמה חשובה לעוצמת קרב זה ניתנה בליל פטירתו של הרב יצחק כדורי. נשמתו של זקן המקובלים שבה לגנוזי מרומים בדיוק באמצע שעת דרשת מוצאי השבת של הרב עובדיה. ככל הנראה הרב עובדיה עדיין לא קיבל הודעה על הפטירה, אך מדובר היה בדרשה שהגיעה אחרי ימים ארוכים שבהם הרב כדורי שכב על ערש דווי, הסעיר את הדיון הציבורי והנסים והפלאות שיוחסו לו היו במרכז השיח. רק על רקע זה אפשר להבין את העובדה שהרב עובדיה נדרש באותה דרשה לנושא מחוללי הפלאות והדגיש את הגישה הממעיטה את ההערכה העצומה ליכולות המאגיות:

היו מכשפים בזמנם, ברוך ה' בזמנינו כבר השתכח הדבר הזה, לא יודעים כבר לכשף... מי שאומר לך שהוא מכשף, תגידו לו הוא חמור". ועוד הסביר: "זה לא נכון, לא יודעים לכשף, כבר נגמר נשכח כל עניין הכישופים האלה, כל אלה היו הולכים. היה קדושה גדולה, עכשיו הקדושה ירדה, גם הכישופים ירדו. הרבה רוח רעה שיש בגמרא עכשיו אינם, לא נמצאים בעולם. למה? הכול נחלש, גם הרוח רעה נחלש. הרבה רוח רעה שכתוב בגמרא לא מצוי בדורנו.²⁹⁹

אם אפילו אלמנטים במיסטיקה של חז"ל מבקש הרב עובדיה למזער, הרי הדברים קל וחומר במיסטיקה מאוחרת ופחות סמכותית. מובאות נוספות ברוח זו פזורות גם בכתביו ובדרשותיו, והן יובאו להלן בהרחבה. ברור אפוא כי הרב עובדיה שאף להעמיד את עצמו בעמדת הלוחם בקבלה, במיסטיקה העממית ובעיקר בנהייה ההמונית אחריהן. אנשים שונים במעגל הסובב אותו חיזקו וביססו את הדימוי הזה, הן במרחבים הציבוריים הקרובים אליו והן במרחב הציבורי הכללי.

ב. 'אנו אין לנו עסק בנסתרות'

המימרה 'אנו אין לנו עסק בנסתרות' – שמקורה בספר בן סירא³⁰⁰ – השתמשו אישים רבים בתולדות ישראל כדי לבטא ריחוק, לעתים ריחוק מסתייג, מתורת הקבלה ושלוחותיה (ה'נסתרות'), ובמיוחד בתחום ההלכה (ה'נגלה'). גם הרב עובדיה עשה שימוש נרחב, לאורך כל חייו התורניים, בווריאציות שונות של אמרה זו. לעתים סתם 'אנו אין לנו עסק בנסתרות',³⁰¹ לעתים 'והנסתרות לה' אלוהינו',³⁰² לעתים 'דברים שבנסתרות',³⁰³ ולעתים הוא מוסיף חיזוקים כגון 'אנו אין לנו עסק בנסתרות [...] ולא נאמרו הדברים אלא למצניעיהם [...] והנח להם לישראל',³⁰⁴ או 'ואנו אין לנו עסק בנסתרות, ואלו ואלו דברי אלוהים חיים, ועמך כולם צדיקים'.³⁰⁵ ניתן אף למצוא שהרב עובדיה מסכם 'לפע"ד [פי עניות דעתי], אף שאין לי עסק בנסתרות'.³⁰⁶

בשורות הבאות אציג סקירה חלקית של מופעי המילים הללו – בווריאציות כאלה ואחרות – בכתביו ובדרשותיו של הרב עובדיה. זהו אוסף חלקי, ונחזור וניפגש בהם לאורך העבודה כולה. סקירה זו

²⁹⁹ הנ"ל, דרשה, בית הכנסת 'היזידים', מוצ"ש פרשת וארא, כ"ט טבת תשס"ו, 28.1.2006.

³⁰⁰ במקור: ראו בפתיחת העבודה, לעיל הערה 1.

³⁰¹ כגון: יוסף יבי"א, ו, או"ח, כד, ס"ק ו; יבי"א, ח, או"ח, ה; יבי"א, י, או"ח, ב; יבי"א, י, או"ח, נה, ס"ק ה; ובמקומות נוספים שיובאו להלן.

³⁰² יוסף, יבי"א, ה, או"ח, כח, ס"ק ג; יבי"א, ז, יו"ד, ח, ס"ק ב.

³⁰³ הנ"ל, שם, א, יו"ד, י, ס"ק ה.

³⁰⁴ הנ"ל, שם, ה, או"ח, כב, ס"ק ו.

³⁰⁵ הנ"ל, יחו"ד, ה, כב.

³⁰⁶ הנ"ל, יבי"א, ב, או"ח, כט, ס"ק ה.

חשובה לא רק להבנת השימוש של הרב עובדיה במימרה, אלא גם להבנת הנוכחות העצומה של ה'נסתרות' בתוך השיקולים ההלכתיים בהלכה ובמנהג, נוכחות שעומה עליו להתמודד. הדבר חשוב לשם הבנה כי הרב עובדיה לא יוצא כאן נגד שביל צדדי ביהדות, אלא נגד שביל מרכזי.

המימרה 'ואנו אין לנו עסק בנסתרות' מופיעה בדיונים שמנהל הרב עובדיה בנושאים שבהם המקובלים חולקים על הפוסקים. כך למשל אציג להלן כיצד הוא מצטט אותה במסגרת המחלוקת הגדולה עם המקובלים על הנחת תפילין של רש"י ושל רבנו תם ביחד³⁰⁷ ובסוגיית אכילת מאכלים ששהו מתחת למיטה.³⁰⁸ גם את הדיון בעניין **הגילוח במכונה** דקה במסגרת קונטרס 'פאת הזקן' אותו כתב בשנת תרצ"ז (1937) בגיל 27 פותח הרב עובדיה במשפט: 'אם צריכים לחוש לדעת המקובלים שאוסרים או אין זה אלא חסידות וחומרא'. 'שהגם שאין לנו עסק בנסתרות'.³⁰⁹ המימרה מופיעה אצל הרב עובדיה בשלל דיונים העוסקים בנושאים המשויכים לעולם ה'נסתרות' באופן מובהק, שבהם ההלכה גולשת לעולם השדים, המלאכים וכיו"ב ובדרך חושפת עולם מיסטי גדוש שנוכחותו חזקה בתוך השיקולים ההלכתיים.

כך למשל המימרה מופיעה במסגרת ציטוט בדיון בעניין **איסור אמירת קטעי סליחות מסוימים בשפה הארמית** במידה ואין מניין. הסיבה לאיסור ההלכתי, מסגירה יחס הרואה בנוכחות המלאכים ובמעורבותם עובדה המהווה שיקול הלכתי. על פי פסיקה זו כאשר בני ישראל מתפללים בציבור, השכינה עמהם ואינם צריכים את עזרת המלאכים, אבל יחיד צריך עזרת המלאכים ומכיוון שמלאכים אינם מבינים ארמית³¹⁰ אל לו ליחיד לומר קטעים אלו.³¹¹ דוגמה אחרת היא במסגרת התייחסות לסברה כי הנימוק להנחיה **שלא ללמוד בשבת בעיון** – איננו מכיוון שהלימוד בעיון גורם לטרדה שפוגמת בעונג שבת – אלא כיוון שהעיון הוא מלאכת חכמה, הדומה למלאכת ברירת אוכל מפסולת, כלומר הפעולה האינטלקטואלית רוחנית נתפסת כפעולה ממשית האסורה בשבת, ולכן חל על לימוד בעיון איסור 'בורר' 'כסוד' המקובלים. הרב עובדיה מציין פסקה זו בקביעה 'ואנו אין לנו עסק בנסתרות'.³¹²

דוגמה נוספת לגיוס של הרב עובדיה את המימרה, היא בעניין האיסור המיסטי מצוות רבי יהודה החסיד על **חתונת חתן ששמו כשם חמיו או כלה ששמה כשם חמותה**.³¹³ הרב עובדיה דוחה את הדברים ומדגיש שם כי 'ידוע כי הרבה ענייני רוח רעה אינם נמצאים בזמנינו [...] מטעם כי הסט"א [הקטרא אחרא] יונקת מן הקדושה, ולפי תוקף קדושת הראשונים הייתה הסט"א תקיפה ביותר, משא"כ בזה"ז [מה שאין כן בזמן הזה] כי דלוננו מאד ואין לנו עסק בנסתרות. ועכ"פ המציאות נראית להיפך מכמה ענייני רוח רעה]. וכמו כן ענייני הכשפים נתמעטו מאד כנודע. ואכמ"ל [ואין כאן מה להאריך]'.³¹⁴

הרב עובדיה מעלה את 'אין לנו עסק בנסתרות' גם כאשר הוא פוסק **להתיר לאבלים ללבוש שחורים** ולא לחשוש לכך שמדובר במנהג גויים³¹⁵. כך גם כשהוא דוחה את עמדת הגוערים באלו העוסקים **בחלוקת עוגות ותה וקפה לפני עלות השחר בליל שבת לציבור המגיע ל'בקשות'**: 'אנו אין לנו עסק בנסתרות... ולא נאמרו הדברים אלא למצניעיהם, אבל למחות במי שנוהג להקל בוודאי שאין לעשות כן,

³⁰⁷ הנ"ל, שם, א, או"ח, ג, ס"ק יד; ראו דוגמה אחרת: הנ"ל, יחו"ד, ו, לו. וראו להלן בפרק השלישי בשער זה.

³⁰⁸ להלן שער שני, פרק שני, סעיף ב3.

³⁰⁹ הנ"ל, יבי"א, ט, יו"ד, י, ס"ק ה.

³¹⁰ בבלי, שבת, דף יב, ע"ב: 'ואמר ר' יוחנן: לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי, שאין מלאכי השרת מכירים בלשון ארמי'; ראו דיון של הרב עובדיה על אודות גמרא זו בתוך: יוסף, מאור ישראל, א, עמ' עג.

³¹¹ יוסף, יבי"א, א, או"ח, לה, ס"ק יג; ראו גם: הנ"ל, חזו"ע, ימים נוראים, עמ' יא.

³¹² הנ"ל, שם, ב, או"ח, יח, ס"ק ג.

³¹³ הנ"ל, שם, ב, אבה"ע, ז, ס"ק יא.

³¹⁴ שם; ראו גם: כהנא, מהנוב"י לחת"ס, עמ' 81-88.

³¹⁵ יוסף, יבי"א, ג, יו"ד, כה, ס"ק ב: 'ולא תעזוב נפשי לשאול, דהניחא לדברי קבלה אפשר שיש מקום לחלוק בין אי"י לחו"ל, ואנו אין לנו עסק בנסתרות. אבל לומר שהלובש שחורים בא"י עובר על "ובחוקותיהם לא תלך", מהיכי תיתי לומר כן? והרי אין זה מנהג מיוחד לגויים דווקא'; ראו לעומת זאת שפרבר, מנהגי ישראל, ח, עמ' רד-רמז.

הוא מעלה את 'אין לנו עסק בנסתרות' גם כשהוא דוחה את נימוק הרדב"ז שפוסק שאין לומר **ברכת לבנה בליל שבת**.³¹⁷ הרדב"ז מגבה את עמדתו בנימוק הרוחני-קבלי שיש 'להחמיר בזה על פי הקבלה שהוא ליל הזיווג'.³¹⁸ הרב עובדיה לעומתו, פוסק שמותר לקדש את הלבנה בשבת ומבהיר 'אנו אין לנו עסק בנסתרות, ואין אנו נוהגים בכל דבר ע"פ הקבלה'.³¹⁹

דוגמה נוספת היא בעניין **ברכת 'שעשה לי כל צרכי' בתשעה באב וביום כיפור**.³²⁰ שם הרב עובדיה מצטט (יש המייחסים דברים אלה לרב עובדיה עצמו, אך מדובר בציטוט שהוא מביא מתוך הספר שלמי צבור):³²²

ואומנם המיישרים אורחותם שהולכים תמיד אחר דרכי האר"י בכל עניניהם ומעשיהם, להם לבדם ניתנה האר"ש³²³ לומר דאנן בתר רבינו האר"י גררינן בכל מילי דמר, והוא ז"ל דעתו שאין לברך ברכה זו בט"ב וביוהכ"פ. אולם לעיני כל ישראל הדת נתונה לברך ואין בזו עון אשר חטא במה שאין חוששים ללדברי האר"י בזה, שאף שהאר"י חשש שלא לברך, הוא רק ע"פ הסוד. ואנו אין לנו עסק בנסתרות.³²⁴

כך גם בתשובה משנת תשכ"ד (1964) נגד פרסומים הקוראים לצבור הרחב **להשתתף בלימוד קבלה ולהפיץ את לימודה ברבים**. הרב עובדיה מצטט מדברי בעל התניא כי מי שאומר שאין צימאנו מתרווה מלימוד ש"ס ופוסקים והוא רוצה ללמוד קבלה 'הרי זה דומה למי שיושב בתוך הנהר וצווח שהוא צמא למים [...] ואין לך עסק בנסתרות'.³²⁵

במקום אחר הרב עובדיה מביא דברי הגמרא בכתובות (קג ע"א) על רבי שהיה בא לביתו אחר פטירתו בכל ליל שבת ואת תיאור ספר חסידים על פיו רבי היה אומר קידוש ומוציא את בני ביתו ידי חובתם. הרב עובדיה דוחה את האפשרות כי אפשר להסתמך על זה כדי לפסוק שאפשר לומר **קדיש סמוך לקברי צדיקים**, שכן הם ראויים להצטרף למניין. בהערת דבריו הוא מצטט 'ועדיין אין מזה שום הוכחה שיכולים להוציא את החיים ידי חובה, ואנו אין לנו עסק בנסתרות'.³²⁶

דוגמה מעניינת מתקשרת לדיון אצל הרב עובדיה בעניין **העלאת לוי לתורה ראשון**, במקרה שאין כהן.³²⁷ גם במקרה זה הרב עובדיה דוחה את 'טעם המערערים ע"פ הקבלה'³²⁸ בסיסמה 'ואנו אין לנו עסק

³¹⁶ יוסף, יב"א, ה, או"ח, כב, ס"ק ו.

³¹⁷ על מנהג קידוש לבנה ראו אצל גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 192-209.

³¹⁸ 'כי בלילי שבתות אנו מקבילין פני המלך בקידוש היום והוא שעת הזיווג ולא אורח ארעא להקביל פני השכינה באותה שעה' (רדב"ז, שו"ת, חלק ד, סימן קלג).

³¹⁹ יוסף, יב"א, ח, או"ח, מא, ס"ק ג; ראו עוד בעניין ברכת הלבנה בליל שבת: הני"ל, יב"א, ה, עמ' לו.

³²⁰ הני"ל, הליכות עולם, א, עמ' נג.

³²¹ בעניין זה של ברכת 'שעשה לי כל צרכי' בתשעה באב וביום כיפור, ראו עוד: לעיל הערה 49, להלן הערה 1428.

³²² אלגזי, שלמי ציבור, דף נא ע"ב. הספר 'שלמי ציבור' נכתב עלי ידי הרב ישראל יעקב אלגזי (1757-1680) הראשון לציון בשנים האחרונות לחייו ומחכמי ישיבת המקובלים 'בית אל'.

³²³ מדובר במשחק מלים על בסיס הפסוק 'להם לבדם ניתנה הארץ' (איוב, טו, יט). העיוות לאר"ש מרמז 'רב האשכנזי' – האר"י. ועוד הוא מרמז לביקורת על מי שחושבים שארשת השפתיים, זכות הדיבור, נתונה להם בלבד.

³²⁴ יוסף, יב"א, ט, או"ח, ח, ס"ק ב.

³²⁵ הני"ל, שם, י, יו"ד, כג.

³²⁶ הני"ל, יחו"ד, ו, ה.

³²⁷ הני"ל, יב"א, ט, או"ח, פג, ס"ק ג; וכן במסגרת ההערות על הספר אור לציון של הרב בן ציון אבא שאול, באותו ענין של העלאת לוי במקום כהן: הני"ל, יב"א, ט, או"ח, קח, ס"ק עב; התייחסות לדברים גם בתוך: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש, ט"ו תשרי תשס"ז, 7.10.2006.

³²⁸ ראו למשל: סופר, כף החיים, סימן קלה, קמ.

בנסתרות' ומתעמת איתה.³²⁹ על פי עמדה קבלית זו אי אפשר להעלות לתורה לוי במקום כהן כיוון שלסדר העלייה משמעויות שמיימיות. העולים לתורה הם כנגד שבע הספירות חג"ת נה"י"ם (חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות), עליית הכהן היא כנגד ספירת חסד, עליית הלוי היא כנגד ספירת גבורה שהיא מידת הדין. לאור זאת אין להתחיל את סדר העולים בלוי במקום כהן כדי לא להתחיל בדין במקום בחסד. המעניין הוא שבפועל גם בבית הכנסת של הרב עובדיה לא העלו לוי במקום כהן, זאת מכיוון שנהגו להעלות את הרב עובדיה עצמו במקום כהן. הרב עובדיה היה מוציא את הכהן החוצה מתוך בית הכנסת ועולה בעצמו.³³⁰ מדובר בהנהגה רבנית נדירה שבוודאי שאינה מייחסת חשיבות לנימוק הקבלי לעיל. באחת הדרשות הרב עובדיה הסביר את הנוהג שלו:

אנחנו ככה עושים פה, כשיש אנשים חשובים מבקשים מהכהנים [לצאת]. על פי רוב במקרה כזה אני עולה ראשון, ישראל במקום כהן, אחר כך מעלים אחרים. כשאני עולה ראשון אף אחד לא אומר לי שום דבר. מי שלא מוצא חן בעיניו ילך לבית כנסת אחרת.³³¹

כפי שציינתי לעיל, זהו רק מבחר בלתי-שלם של אזכורי המימרה 'אין לנו עסק בנסתרות' ביצירתו הכתובה והאוראלית של הרב עובדיה. תדירות הופעותיה של מימרה זו – שלא בכדי נבחרה לשמש בכותרת של עבודה זו – מלמדת כי אין מדובר כאן במטבע לשון גרידא אלא בסיסמה של ממש. קיומה של סיסמה כזו ממחיש עד כמה חשוב היה לרב עובדיה, לאורך כל חייו, לבדל את עצמו מעולמה של הקבלה וכל דרכיה של המיסטיקה היהודית.

³²⁹ גם בעניין זה של עלייה לתורה הרב עובדיה התייבב מול העמדה הרווחת בירושלים הספרדית סביבו. בבתי כנסת הספרדים ובהם לדוגמה בית הכנסת של הרב כדורי בשום אופן לא העלו לוי במקום כהן (שיחה עם משה נמני, מזכיר הרב כדורי). כך גם בישיבת פורת יוסף (שיחה עם מאיר פנחס עוזר ראש ישיבת פורת יוסף חכם שלום כהן). הרב עובדיה מביא את עמדות המקובלים ומיד אחר כך מדגיש את עמדתו ההפוכה: 'ואני על משמרתי אעמודה' ומספר על 'תלמיד חכם זקן אחד ז"ל, בשומעו שהורתי להקל, צווח ככרוכיא שזהו נגד המנהג, כי הוא שימש כשליח ציבור בבית הכנסת של הרה"ג הראש"ל ר' חיים משה אלישר וזוכר הוא, שלא הרשה הרב להעלות לוי ראשון לס"ת כשאין שם כהן. ואמרתי לו אין למדין הלכה מפי מעשה' (יוסף, יב"א, ו, או"ח, כד, ס"ק ז).

³³⁰ כך ראיתי.

³³¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש וארא, כה טבת תשע"א, 1.1.2011.

פרק שני

מעמד הקבלה במרחב שבו עוצב הרב עובדיה

דרך ארוכה, פתלתלה ורוויית מאבקים עברו במהלך ההיסטוריה היהודית שני הזרמים המרתקים והמהולים זה בזה: המיסטיקה והרציונליזם שפותח במסגרת הפילוסופיה היהודית. הרב עובדיה יוסף חי בעולם שבו כבר ברור היה כי המאבק ההיסטורי הוכרע בניצחונה של הקבלה, בניצחון המיסטיקה על הרציונליזם, בניצחונם של האר"י הקדוש וגוריו את הנשר הגדול הרמב"ם.

לתורת הסוד בישראל שורשים עמוקים וקדומים. הם מופיעים בתנ"ך, בספרות התלמודית – הגמרא מלאה בתפיסות על-טבעיות³³² – בספרות ההיכלות והמרכבה ובכתביהם של זרמים מיסטיים מראשית ימי הביניים³³³. עם זאת, בתודעה הציבורית מזוהה תורת הסוד יותר מכל עם ספר הזוהר שנכתב בשלב מאוחר יותר.

יצירות ספרותיות בעלות גוון מיסטי בולט כמו ספר יצירה³³⁴ וספר הבהיר³³⁵ קדמו להופעת ספר הזוהר; אך הדרך אל השתלטות הקבלה על העולם היהודי החלה עם הופעת ספר הזוהר בשלהי המאה ה-13.³³⁶ היא הגיעה לנקודת תמורה מכרעת עם קבלת האר"י³³⁷ (שהיא בעיקרה פירוש לקבלת הזוהר³³⁸) במאה ה-16, עברה תחנה חשובה עם קבלת הרש"ש³³⁹ (שהיא בעיקרה פירוש לקבלת האר"י³⁴⁰) במאה ה-18. לאחר שורת משברים, התייצבה הקבלה כשביל מרכזי ביהדות בדורו של הרב עובדיה ובתקופת צמיחתו, עיצובו והנהגתו.

ספרות הקבלה זכתה למעמד על. ספר הזוהר, המיתוס הזוהרי, השפה הזוהרית ואפילו ההלכה הזוהרית הפכו לשביל מרכזי ביהדות והזוהר הפך למקור להכרעות הלכתיות.³⁴¹ תהליך התקדשותו של ספר הזוהר הגיע עד כדי שנדמה שבמהלך השנים הוא זכה למעמד של הטקסט הקנוני השלישי בחשיבותו

³³² ראו: אורבך, חז"ל; הנ"ל, מעולמם של חכמים, עמ' 486-513.

³³³ ספרות הסוד של חסידי אשכנז היא הדוגמה החשובה כמובן.

³³⁴ לגבי זמן חיבור ספר יצירה יש מחלוקת לא רק בין המחקר לבין המסורת המייחסת אותו לאברהם אבינו, אלא גם בין החוקרים לבין עצמם. יש המייחסים אותו למאה הראשונה לספירה (יהודה ליבס), יש המייחסים למאה השנייה והשלישית לספירה (גרשם שלום), ויש שמייחסים את חיבורו לסוף המאה השמינית בתקופת הגאונים. ראו: ליבס, ספר יצירה, עמ' 229-237; כך או כך, דן מדגיש את חשיבות ספר יצירה בתולדות הקבלה בכך ש'ספר הבהיר' – החיבור הקבלי הראשון – הוא במידה רבה פירוש-עבוד לספר יצירה, כיוון שיש בו את תפיסת עשר הספירות ככוח אלוהי, או כקבוצת כוחות 'המתווך בין האלוהות הטהורה העליונה לבין המציאות' (בספר יצירה, הספירות אינן חלק מהמערכת האלוהית). בנוסף לכך החיבור הקבלי הראשון ששם המחבר שלו ידוע לנו הוא פירוש ספר יצירה של ר' יצחק סגי נהור (דן, על הקדושה, עמ' 258) דמות מפתח בתולדות הקבלה, מראשוני המקובלים בפרובנס (1160-1235). ראו גם: קפלן, ספר יצירה, במבוא.

³³⁵ ראו: אברמס, ספר הבהיר. ספר הבהיר הופיע בסביבות שנת 1200. מיוחס כידוע לרבי נחוניא בן הקנא. יוסף דן מייחס השפעה עצומה על יהדות ימי הביניים והזמן החדש גם ליצירה האפוקליפטית, מן המאה ה-6 ככל הנראה, ספר זרובבל (דן, על הקדושה, 273).

³³⁶ אינני נכנס כאן לפולמוסים העכשוויים לגבי התגבשותו של ספר הזוהר כיצירה מוגמרת, שיש המאחרים אותה אפילו עד למאה ה-16.

³³⁷ על קבלת האר"י ראו: אביב"י, קבלת האר"י; אליאור וליבס, קבלת האר"י; אליאור, הזיקה המטאפורית; בניהו, תולדות האר"י; חלמיש, האר"י כפוסק; ליבס, דרשתו הסודית; שלום, האר"י; שתיל, האר"י; תמר, האר"י והרח"ו.

³³⁸ או הרבה יותר מכך, כהגדרתה של חביבה פדיה: 'האר"י עשה את הזוהר כיכדור אחד. מחלקי דברים, ממאמרים קטועים ונקודתיים הפזורים בכל רחבי הזוהר, בנה הוא את שיטתו ההרמונית להפליא' (פדיה, קבלה ופסיכואנליזה, עמ' 48).

³³⁹ הרב שלום מזרחי שרעבי.

³⁴⁰ ראו על הגדרת הרש"ש כמי שיבא לעולם להשלים גילוי קבלת האר"י ז"ל, אצל: הלל, הרש"ש, עמ' ה-ט.

³⁴¹ ראו: כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 70-101; חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 180-204; הנ"ל, מקובלים לעומת פוסקים.

ביהדות, מיד אחרי התנ"ך והתלמוד.³⁴² חשוב להדגיש כי בוודאי יהיו מי שיגדירו לא את הזוהר אלא את השולחן ערוך כטקסט הקנוני השלישי בחשיבותו. כך אולי הדבר לגבי המסורת הנורמטיבית, אך לא לגבי הקדושה. מבחינת הקדושה, מעמדו של הזוהר התקבע כ'זוהר הקדוש'. ישעיה תשבי קובע כי העובדה שספר הזוהר – ספר הקבלה המרכזי – זכה למעמד מקודש שכזה באמונתן של שכבות רחבות והעובדה שמיוחדת לו קדושה רבה אף יותר מזו של התלמוד, מציינות את ניצחון של ההשקפות המיסטיות.³⁴³

כמצע נוח להתקבלותה של הקבלה בקרב העם שימשו בעיקר דמויות תורניות לגיטימיות ואף נכבדות במיוחד שעסקו בקבלה.³⁴⁴ בולטת ומשמעותית בכלל ולענייננו בפרט היא מרכזיות הקבלה בעולמם הדתי של הסמכותיים בפוסקי ההלכה הספרדים, הראשון בהם הוא הרמב"ן (רבי משה בן נחמן, ספרד, 1194–1270) שאותו מגדירים משה הלברטל וחביבה פדיה (בהתאמה) כבעל 'משקל מרכזי בהפיכת הקבלה לתורת סוד יהודית שורשית ואמינה'.³⁴⁵ וכיראשון לבסס ולהבנות דרך פירוש כפולה למקרא: "פשט" ו"סוד" קבלי. כך גם תלמידו הרשב"א (הרב שלמה בן אברהם אבן אדרת, 1235–1310), הראב"ד (רבי אברהם בן דוד, פרובנס 1120–1198), ה'אור החיים' (רבי חיים בן עטר, מרוקו וארץ ישראל, 1696–1743)³⁴⁶ וכן אישים שהחשובים בהם בפרט לענייננו ולבחינת דמותו של הרב עובדיה יוסף הם רבי יוסף קארו במאה ה'16, החיד"א במאה ה'18 (הרב חיים יוסף דוד אזולאי, 1724–1806)³⁴⁷, רבי חיים פלאג'י (איזמיר, 1869–1788), ה'כף החיים' (רבי יעקב חיים סופר, ירושלים, 1867–1939) וה'בן איש חי' (בגדד, 1834–1909), שהשפיע בצורה דרמטית על סביבתו של הרב עובדיה במאה ה'20.³⁴⁸ המכנה המשותף של גדולי ההלכה הללו – מעבר להיותם הפוסקים הספרדים החשובים ביותר – הוא בכך שהם היו גם אנשי קבלה מובהקים. גדולה במיוחד כמובן חשיבותו של ר' יוסף קארו, המודל של הרב עובדיה יוסף. והנה, קארו, המחבר ההלכתי הגדול היה גם פוסק הלכה אבל גם מקובל, 'בעל הלכה ומקובל' כשם הספר שהקדיש לו ורבלובסקי.³⁴⁹ יתרה מזו, רבי יוסף קארו מילא תפקיד מכריע עוד יותר בהעצמת מעמד הקבלה בשדה ההלכתי ונחשב למי שהיה למעשה המחדש הגדול של שימוש בספר הזוהר כמקור סמכות לפסיקת הלכה.³⁵⁰ לא רק בעולם הספרדי, אלא גם בעולם האשכנזי בלטו גדולי תורה, שלא הסתפקו בעיסוק בהלכה ושנחשבו במקביל לגדולי קבלה,³⁵¹ בהם אישים כמו אבות הזרם הליטאי ומעצביו, הגאון מווילנה (1720–1797)³⁵² והרב חיים מוולוז'ין (1749–1821), ומהעבר השני מעצבי הזרם החסידי כגון רבי שניאור זלמן מלאדי (1745–1812)³⁵³ ורבי יצחק אייזיק ספרין האדמו"ר מקומרנא (1806–1874).³⁵⁴ הופעת תנועת החסידות במאה ה'18 הייתה כמובן בעלת חשיבות רבה בהתקבלות הקבלה בעת החדשה, גם אם קיבלה בכך צביון שונה מן המקור.³⁵⁵ אכן, דרך מרתקת עשתה היהדות מקבלת האר"י ועד החסידות.³⁵⁶ פריחתה

³⁴² על הקנוניזציה המחודשת של הזוהר בתקופה המודרנית ראו אצל: הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 359–392; וכן: הנ"ל, ספר הזוהר.

³⁴³ תשבי, משנת הזוהר, עמ' 40.

³⁴⁴ כ"ץ, הלכה וקבלה; גארב, יחידה הסגלות, עמ' 115; חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 181.

³⁴⁵ הלברטל, הרמב"ן, עמ' 12. ומצוטטת שם ביקורתו של רבי ניסים גירונדי כי 'הרבה יותר מדאי תקע עצמו הרמב"ן ז"ל להאמין בעניין הקבלה ההיא'.

³⁴⁶ על הקשר המרתק בין האור החיים לבין הבעש"ט ראו: מנור, בן עטר בחסידות; אסף, נאחו בסבך, עמ' 235–254.

³⁴⁷ ראו: בניהו, החיד"א; שרון, קבלת החיד"א.

³⁴⁸ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 184, 201.

³⁴⁹ ורבלובסקי, קארו; רבנו בחיי, חובת הלבבות, שער הביטחון; רמב"ן, האמונה והביטחון.

³⁵⁰ רז'קרוצקין, השולחן ערוך, עמ' 316.

³⁵¹ ראו: אביב"י, קבלת הגר"א; פכטר, קבלת הגר"א; שוחט, קבלת ליטא.

³⁵² שם.

³⁵³ מעניין הוא כי בספרו ההלכתי המפורסם של הרש"י מלאדי 'שולחן ערוך הרב' ניכרת מגמה של הליכה לפי ההלכה ולא לפי הקבלה. גם כאשר הוא סוטה לטובת הקבלה הרי שהדבר נעשה בעדינות, ממקורות כתובים ובמשורה.

³⁵⁴ ראו: ספרין, שולחן הטהור: למשל לד, א.

³⁵⁵ ראו: אטקס, מאגיה ובעלי שם, עמ' 69–104; וכן הנ"ל, הבעש"ט, עמ' 15–53.

של החסידות על קרקע של מקורות מיסטיים וקבליים תרמה רבות להטמעת הקבלה ולפופולריות של המאגיקונים³⁵⁷ ובפרט להטמעת קבלת האר"י בזרם מרכזי זה של היהדות.

עבודה זו איננה מתמקדת בעולם החרדי-אשכנזי, אך תשתדל למנוע מסקנה מחקרית על פיה כביכול תורת הקבלה וההוויה המיסטית זכו בדורו של הרב עובדיה למעמד מרכזי רק בעולמם של יוצאי ארצות המזרח ורק בהווייתה של 'החרדיות הרכה' – כמונחו הקולע של נסים ליאון.³⁵⁸ הפך הדבר, למרות ההבדלים, בעיקר באשר למקומם המרכזי של הזוהר וקבלת האר"י, מקומן של הקבלה ויותר ממנה המיסטיקה בגילוייה העממיים והלא למדניים הפכו יותר ויותר דומיננטיים גם בגרעין הקשה של החרדיות, זו האשכנזית ולא רק בחסידות, גם בליטאית.³⁵⁹ מקובל לחשוב כי העולם הליטאי מזלזל בעולמם המיסטי של זרמים שונים בעם היהודי.³⁶⁰ זוהי טענה נכונה במידה רבה, אך אין להתעלם מהעובדה שגם הציבור הליטאי חי בתוך עולם מיסטי תוסס ולכאורה אירציונלי משלו.³⁶¹ לא מעט דמויות מופת ליטאיות הן דמויות מיסטיות, גם אם לעתים לא קבליות, הנכללות בוודאי בתחום 'הנסתרות'. גדול המתנגדים הליטאים לחסידות, הגאון מווילנה, נחשב לאחד מגדולי המקובלים בתולדות העם היהודי, ותורת הקבלה שלו – שהיא בעיקר פירוש ספר הזוהר על פי האר"י והרמ"ק – עוסקת בחומרים מיסטיים קיצוניים. תלמידו של הגאון מווילנה, הרב חיים מוולוז'ין, אבי עולם הישיבות הליטאיות, חיבר את ספר היסוד של עולם הישיבות הליטאי 'נפש החיים',³⁶² יצירה מיסטית מובהקת (יפורט להלן). על פי בנימין בראון, מחבר ה'משנה ברורה' החפץ חיים העניק לקבלה משקל לא גדול בפסיקותיו ההלכתיות,³⁶³ ואילו על פי חלמיש מדובר במשקל משמעותי תוך שימת דגש על כך שהחפץ חיים אף פסק על פי הזוהר נגד עמדת השולחן ערוך (לחומרה).³⁶⁴ בראשית המאה ה-21, במקביל לתקופת שיא של הרב עובדיה, בלטה דמותו המיסטית של הנערץ ברבנים הליטאיים הרב חיים קנייבסקי,³⁶⁵ שאגב כך היה מהחריפים במתנגדיו של הרב עובדיה. גם בסביבתו של הרב יוסף שלום אלישיב (1910–2012), מנהיג הציבור הליטאי בתקופת השיא של הרב עובדיה, ניתן היה למצוא – כשהיא רוחשת בשקט – הילת הערצה כלפי בקיאותו במתרחש בפרדס הקבלה. על הרב אלישיב נאמר כי עוד בהיותו בגיל 14 הוא היה איש סודו של סבו המקובל החשוב מאוד בעל ה'לשם' וכי 'אין ספק שכבר בילדותו נחשף לידע קבלי מפיו'.³⁶⁶ העובדה שאין לנו ראייה מדעית לקביעה חרדית זו לגבי ידיעותיו הקבליות הנכבדות של הרב אלישיב רק מעצימה את ההבנה לגבי החשיבות המיוחדת לידיעת תורת הסוד, גם בציבור הליטאי. חוקרת ההלכה איריס בראון קובעת כי הפרסומים על יחסיו ההדוקים של

³⁵⁶ יעקבסון, מקבלת האר"י; כידוע, משה אידל לא מקבל את התזה המוכרת מבית מדרשו של גרשם שלום על פיה החסידות היא המשך של קבלת האר"י (והשינויים בין קבלת האר"י לחסידות הם פרי משבר השבתאות והצורך של החסידות להגן על עצמה).

³⁵⁷ אטקס, מאגיה ובעלי שם; אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה; הנ"ל, החסידות; אליאור, חירות על הלוחות.

³⁵⁸ ליאון, חרדיות רכה.

³⁵⁹ ראו: גארב, מיסטיקה חרדית; הנ"ל, רנסנס.

³⁶⁰ כך למשל כותב אליאב טאוב: 'הגישה הליטאית שוללת מיסטיפיקציה וסוברת שבאירועי התקופה יש לראות מציאות קיימת, הדורשת תגובה קונקרטיה ופרקטית... החשיבה הליטאית יצאה כנגד המיסטיפיקציה של ההלכה ושל המציאות מבית החסידות'. טאוב מדגיש ש'תחת הסמכות הרבנית של הרב שך חל שינוי בשימוש ב'סוד המיסטי' כולל סיפורים מיסטיים אודות צדיקותו של הרב שך (טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 54–55).

³⁶¹ ראו למשל: רוס, המגמה האנטי; על היחס כלפי הקבלה בעולם החרדי היום ראו: גארב, יחידי הסגלות, עמ' 30–38.

³⁶² ר"ח מוולוז'ין, נפה"ח.

³⁶³ בראון, הקבלה בחפץ חיים, עמ' 485–542.

³⁶⁴ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 196.

³⁶⁵ הרב חיים קנייבסקי המשיך בכך את תופעת אביו, הסטייפלר – הרב יעקב ישראל קנייבסקי. ראו עוד: גארב, יחידי הסגלות,

33.

³⁶⁶ ריינר, הרב אלישיב, עמ' 74–75.

הרב אלישיב עם הקבלה מוגזמים בהחלט.³⁶⁷ יתר על כן, בכל הקשור לשילוב קבלה בהלכה, ניכרת אצל הליטאים מגמה של הרחקה.

העולם החרדי ככלל, אשכנזים כספרדים, ליטאים כחסידים, עסוק בסגולות וישועות, בסיפורי מופתים, בפלאי גימטריות ושיטות דילוגים, בנבואות אוטיסטים הנחשבים בעלי יכולות תקשור וכישורי מדיום מיוחדים³⁶⁸ המנוצלים לעתים לעיצוב השקפה ולהטפה לקנאות דתית³⁶⁹ ועוד ועוד. ה'נסתרות' והאמונות המיסטיות משמשות הן לצרכים פנים-חרדיים של שליטה וחזוק והן לצורך פיתוי חוזרים בתשובה.

מאז המאה ה-17 לומדי הקבלה התמעטו והיא הפכה שוב לתורה נסתרת של חוגים מצומצמים. הדבר בלט במיוחד בארצות המזרח.³⁷⁰ בשנת 1936 עוד כתב גרשם שלום על אובדן לומדי הקבלה כשהוא מתאר את 'השרידים שארית הפליטה, השומרים על השלהבת העמומה של הקבלה ותורת הכוונה, בקצת ישיבות ירושלים בימינו'.³⁷¹ גם אחרים בבואם לדבר על לומדי תורת הקבלה סברו כי מדובר ב'מוהיקנים האחרונים'.³⁷²

---

³⁶⁷ בראון, פוסק הדור.

³⁶⁸ עמרן, אמצעי תקשורת; זיבנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 226–227; קפלן, בסוד השיח, עמ' 89; שקד, אוטיזם בחברה החרדית; ראו פרסומים חרדיים: שולמית גד, גליה, מסרים מעולם האמת, תקשורת עם אוטיסטים ופגועי מוח, כרכים א–ב, בני ברק תשנ"ט.

³⁶⁹ כך למשל בשנת 2008 התפרסם ברחוב החרדי הספר 'דניאל – עולמו של אוטיסט – מסרים מעולם האמת'. במרכז הספר עומדים 'תקשורים' עם דניאל, אוטיסט בן 20 ועם שני אוטיסטים נוספים בנימין ושמואל. ב'מבוא – מאת האוטיסט בנימין גולדן', מסביר האוטיסט: 'אני יודע שהרבה אנשים לא מאמינים שאוטיסט יכול לכתוב ולהוציא מסרים כל כך אמיתיים ועל רמה גבוהה, אך מנמק: 'לדור מבולבל בעל רמה כל כך נמוכה זה מתאים מאד שהקב"ה יוציא מסרים של אמת דרך פגועי מוח'. על פי הספר את המסרים מעבירים האוטיסטים באמצעות מתקשר שמצליח 'לדבר' עם נשמותיהם. השיטה היא החזקת ידו של האוטיסט על ידי המתקשר מעל אותיות המקלדת או על לוח אותיות. האוטיסט מניח את ידו על האותיות וכביכול כותב את המסרים. על פי הספר משנת האוטיסטים בענייני צניעות קפדנית: 'זו עיקר הסיבה לכל המחלות של היום'. הם הוסיפו גם הוראות מעשיות: 'להוריד פאות (נשים), להלביש בגדים לא צמודים, להוריד איפור, להוריד את הלכה על הציפורניים ולגזור אותם כמו שצריך. ללכת בגרביים עבות. גברים – לא לדרוש מהנשים שלהם להראות כמו בובות ברבי [...] אי אפשר להיות קדוש עם נשים שנראות כמו גויות מעיתוננים, דוגמניות'. האוטיסטים מתחו כביכול ביקורת קשה על בעיות הצניעות בציבור החרדי וכך נכתב מפי דניאל: 'בעולם החרדי – עוד יותר גרוע, כי העולם החרדי לאט לאט אימץ את היופי היווני [...] אז יש לנו חרדיות שנראות כמו האידאל היווני היפה [...] שלבושות עם הכיעור של הדור כמו חצאיות שעומדות על המותניים, כשהן מרימות יד החולצות קצרות וצמודות כל כך שזה מגלה את הגוף האמצעי ונשים בהיריון שהולכות עם חולצות צמודות בצורה שמשפילה את העובר'.

על הציונות הוא קבע: 'הציונים רצחו את עם ישראל, הם לקחו יהודים מאמינים חתכו להם את הפאות גנבו להם את הילדים לקחו מהם את השבת והשאירו אותם בלי כלום'. גם סרקזם מתגלה בתקשורים עם האוטיסטים. כך למשל כשנשאל דניאל: האם הכשר מסוים טוב וכשר מספיק? הוא בחר בתשובה הלועגת: 'תראו איזה דור זה, שואלים אוטיסט אם הכשר של צדיק כמו הרב ווסטהיים כשר או לא. אוי אוי' (ראוי להעיר כי מעבר לדברים, נדמה שהחרדים מצאו מענה הולם לבעיית האוטיזם ובמקום שהאוטיסטים יזכו ליחס של אנשים פגומים הפכו אותם לנשמות גדולות ששווה להקשיב להם. ראו: אבישי בן חיים, השבט שיישאר אחרון, מעריב, 9.2.2008).

באשר ליחסו של הרב עובדיה לתופעת התקשור עם אוטיסטים העיד מזכירו הרב נקי: 'אינני זוכר את המילים של מורנו ורבנו אך הסגנון היה כמו "זה סתם שטויות"'. בכמה פעמים שראיתי אצלו התייחס לכל הסיפור ששואלים את האוטיסטים כשטויות' (נקי, מעין אומר, חלק ו, עמ' רנז).

³⁷⁰ תשבי, משנת הזהר, כרך א, עמ' 43.

³⁷¹ שלום, שיחה על קבלה, בתוך דברים בגו, עמ' 225. יהונתן גארב מערער את טענתו של גרשם שלום לפיה בתקופת המנדט הבריטי היו המקובלים כת קטנה וכן מערער את התזה החשובה של שלום על פיה האירועים הקיצוניים בהיסטוריה היהודית הם בעלי השפעה מכרעת על התפתחות ההיסטורית של הקבלה. ראו: גארב, הרב הדאיה, עמ' 14, 25. וכן שם בהקדמה עמ' 5–6. בנושא זה הרחיב גם יונתן מאיר בספרו רחובות הנהר (ראו להלן).

³⁷² ההיסטוריון אליעזר רפאל מזרחי. ראו אצל: מאיר, רחובות הנהר, עמ' 5.

ואולם, נדמה כי הקבלה גברה על שלל המכשולים שעמדו בדרכה. במערכה הראשונה היא גברה על הפילוסופיה היהודית שלא הצליחה לנצח את תורת הסוד היהודית. במערכה האחרונה היא גברה על אתגר ההגות הרציונליסטית ותפיסת העולם הנטורליסטית, שהעמידה התקופה המודרנית מאז תנועת ההשכלה.³⁷³

הא כיצד? כיצד זה גברה הקבלה על הפילוסופיה? עמדה מחקרית רווחת שמייצג משה חלמיש קובעת כי הקבלה – בניגוד לפילוסופיה – הייתה מושרשת עמוק במורשת הרוחנית היהודית. לטענתו בשעה שההגות הפילוסופית ניסתה לדחוק את ההלכה התלמודית ועולם האגדה אל מחוץ לדיון, הקבלה התבססה עליהן ולעתים אף חיזקה אותן. כך גם בשעה שהפילוסופיה לעתים הקלה ראש במצוות המעשיות, הקבלה חיזקה את המודעות הדתית ואת המחויבות לביצוע המצוות בפרקטיקה היומיומית.³⁷⁴ סיבה נוספת היא זו הדתית-הבסיסית, האמונית. הפילוסופיה הרציונליסטית טיהרה את מושג האל מכל גשמיות. הדברים באו לידי ביטוי למשל בפיוט האמונה 'יגדל אלוהים חי' שחובר במאה ה-13 לערך ונכנס לקנון התפילה היהודית.³⁷⁵ חשיבותו בנוכחותו בחיי היהודי שומר המצוות. הוא נאמר למשל בתפילות שחרית, או מושר לאחר התפילה החגיגית של ליל שבת. הפיוט מבוסס על שלושה עשר עיקרי האמונה של הרמב"ם הפילוסוף, אך המעניין הוא כי פיוט מלהיב זה – שהאר"י התנגד לאמירתו ובכלל לקביעת עיקרי אמונה³⁷⁶ – מצליח לטשטש במעט את המסקנה האפשרית ממנו בעבור המאמין הפשוט, על פיה האל הפילוסופי הוא אל מת: 'נעלם וגם איך-סוף לאחדותו'. יתרונה של הקבלה נבע מכך שאל מול ה'אל המת', הפאסיבי, של הפילוסופיה, היא באה והחזירה אל החיים הדתיים את ה'אל החי', האל המקראי והחז"לי, הנוכח בחיי האיש הפשוט, המרחם עליו וכועס עליו. כל זאת בלי לפגוע באל הפילוסופי של הרמב"ם, שהוגדר כחלק ה'איך-סוף'³⁷⁷ הבלתי מושג באלוהות, על פי התפיסה המרכזית בקבלה.

יוסף דן מצביע על סיבה נוספת לעוצמתה של הקבלה. הוא דן בכך בהקשר שונה במקצת, דהיינו בשאלה כיצד הקבלה לא נתקלה בביקורת חריפה ולא ספגה פולמוס נוקב כמו זה שהיה נחלת הפילוסופיה והרציונליזם, בעיקר בין המאה ה-13 למאה ה-16. לשיטתו, האופי הדרשני של ספרות הקבלה מנע מהקורא הסביר להבין את הדברים הטמונים בתורת הקבלה כהוויות: הקורא הסביר, הממוצע, ה'לא מקוצע', רואה בהם מערכת נוספת של דרשנות ואינו מבין כי הקבלה מציבה עצמה כאמת גדולה, המתירה לעצמה לא אחת תעוזה החורגת מזו של האמונה הרווחת.³⁷⁸ בלשונו של דן 'הקבלה הימיינימית אימצה את המדרש ככלי ביטוי עיקרי וכסות המסתירה את אופייה המרדני'³⁷⁹ ובעקבות הטעיה זו אפשר לקבוע כי 'היחס של הלא מקובלים אל המקובלים בימי הביניים יסודו אם כן באי-הבנה גמורה'.³⁸⁰

את הקבלה איימו לדחוק לא רק גורמים הנתפסים כ'חילוניים' כמו ההשכלה של העת החדשה והפילוסופיה של ימי הביניים. גם מהכיוון הדתי התרגשו האיזמים. בנימין בראון הצביע על כך שהמאה ה-19 היא המאה שבה ירד ערכה של הקבלה בעולם ההגות היהודית והוחלף באידאל האמונה התמימה.³⁸¹

³⁷³ ראו: הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 323-357; ראו גם: אידל, עולם המלאכים, עמ' 10. (עם זאת חשוב לזכור: בחלקים חשובים בעם היהודי, בכלל זה חלקים מהאורתודוקסיה המודרנית ועוד הצליחה ההשכלה לגרום לדחיקת הקבלה).

³⁷⁴ חלמיש, מבוא לקבלה, עמ' 13; ראו דיון מעניין בנושא אצל: רוזנק, ההלכה כמחוללת, עמ' 184 ואילך.

³⁷⁵ מקובל לראות בדניאל בן יהודה דיין מרומא כמחבר 'יגדל אלוהים חי'. הפיוט נכנס אל סידורי התפילה במאה ה-15. ראו הרחבה על הפיוט 'יגדל' בתוך: חלמיש, קבלה ותפילה, עמ' 52-56.

³⁷⁶ שנאן אביגדור, סידור אביחי ליום השבת, עמ' 107.

³⁷⁷ תשבי, משנת הזוהר, עמ' צה-קל.

³⁷⁸ דן, על הקדושה, עמ' 66-71, 87-107.

³⁷⁹ שם, עמ' 80.

³⁸⁰ שם, עמ' 99. משיחות עם מקובלים בדור האחרון, עולה כי יש הדוחים פרשנות זו של דן (שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס, שיחות עם המקובל רבי דוד בצרי).

³⁸¹ בראון, החזון איש, עמ' 171; הנ"ל, דוקטרינת דעת תורה, עמ' 548-560; הנ"ל, אמונה תמימה.

מה היה מעמדה של הקבלה במרחב שבו עוצב ופעל הרב עובדיה יוסף, כלומר השכונות החרדיות ספרדיות של ירושלים המנדטורית, שאליה הגיע כילד בן ארבע בשנת 1924? מה היה מעמדה של הקבלה בשכונות החרדיות ספרדיות של המחצית הראשונה של המאה ה-20? תשובה מקיפה לכך אנו מוצאים במחקרו של יונתן מאיר, אשר בספרו 'רחובות הנהר' הוא כמעט מאפשר לנשום את אווירה של ירושלים שאליה הגיע הילד עבדאללה-עובדיה יוסף. במבוא לספר, תחת הכותרת 'שקיעתה המדומה של הקבלה', מערער מאיר את התפיסה שהובילו גרשם שלום ואחרים בעניין גוויעתה של הקבלה. גם בין בכירי חוקרי הקבלה בזמנו יש מי שמאחרים, כמו בועז הוס, את זמן פריחתה המחודשת לשנות השמונים של המאה העשרים, במקביל לעליית תופעת הניו אייג' בעולם.³⁸² אך ספרו של מאיר לוקח את הקורא אל העולם הקבלי, הספרדי בעיקר, שפעל בירושלים, עולם שלא זכה לטיפול מחקרי דומה לזה שזכו לו שתי הדמויות הקבליות האשכנזיות הבולטות שהושפעו מעולמה של תורת הסוד: הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865–1935) והרב יהודה לייב אשלג (1884–1954).³⁸³ אכן, שני אלו הותירו חותמת משמעותית על ההיסטוריה בת זמננו.³⁸⁴ מתורתו הלאומית של הרב קוק³⁸⁵ צמחה תנועה משפיעה על הישראליות ואף מעצבת מציאות מדינית בדמות הציונות הדתית הגאולתית מובילת תנועת ההתנחלות. ואולם, מקובלים אחרים, בעלי השפעה ציבורית פחותה ותפיסות קבליות פחות חדשניות, המשיכו לפעול בבתי מדרש בירושלים.

על אף שהרוחות המיסטיות שצמחו מחוגיהם של הרב קוק והרב אשלג אינן קשורות לקרקע גידולו של הרב עובדיה, ברצוני לסטות קמעא מן הציר המרכזי של הדיון ולתאר כמה מן ההתפתחויות המאוחרות של חוגים אלה, משום שההתפתחויות הללו יופיעו בתוך המציאות הישראלית שעמה יתמודד הרב עובדיה הבוגר: הזרמים המשיחיים האקטיביסטיים בתוך הציונות הדתית, שתלתה עצמה בהגותו של הרב קוק, וזרמי ה'ניו אייג' הקבלי, שחלקם תלו עצמם במשנתו של הרב אשלג.

כותרתה הידועה של התפיסה הציונית הגאולתית את המפעל הציוני ואת מדינת ישראל היא 'אתחלתא דגאולה'.³⁸⁶ התפיסה המיסטית הזאת היא בעלת השפעה עצומה על התפיסה הפוליטית של הנהגה רבנית חשובה ומשפיעה בישראל ומבהירה עד כמה עצומים הפערים בינה לבין זו של הרב עובדיה יוסף. התפיסה הקונקרטית-המיסטית-קבלית-משיחית הייתה בעלת השלכות על החיים בישראל בדורו של הרב עובדיה. השלכות עד כדי בנקודת הקיצון התפרצות בהשראת רעיונות קבליים כפי שאירע בחוג זה בשנות השמונים של המאה ה-20 כשימחתרת היהודית תכננה לפוצץ את הר הבית. ואולם, המעניין הוא כי על פי גארב ההרשאה לביצוע הפעולה התיאורגית-צבאית של פיצוץ מסגדי ההר הסתמכה במידה רבה על תמיכה של מקצת ותיקי מקובלי ירושלים.³⁸⁷ בראש החוליה שתכננה לפוצץ את הר הבית עמדו המקובל הספרדי הרב ישועה בן שושן ומתנחל עופרה יהודה עציון, מעריצו של הוגה הדעות המשיחי שבתאי בן דב.³⁸⁸ גארב מסביר כי המקובל ישועה בן שושן פעל במחתרת על פי פרשנות מודרנית לתפיסות קבליות

³⁸² הוס, תחיית הקבלה.

³⁸³ ראו: הני"ל, הרב אשלג.

³⁸⁴ הני"ל, תחיית הקבלה.

³⁸⁵ איש שלום, הרב קוק; בן שלמה, שירת החיים; ירון, הרב קוק; גארב, הלכה נבואה ואנטינומיזם; גוטל, חדשים גם ישנים; רוזנק, הרב קוק; רוזנק, ההלכה הנבואית; בן ארצי, החדש יתקדש.

³⁸⁶ הדעות חלוקות. יש המדגישים כי במושג זה השתמש במפורש (אגרות הראי"ה, אגרת תתע"א) אבי ציבור זה הרב אברהם יצחק הכהן קוק (עלה לארץ 1904, התמנה לרב הראשי לא"י 1921, נפטר 1935). אחרים מדגישים כי המונח כמעט לא מופיע בכתבי הראי"ה (גארב, המחתרת היהודית, עמ' 339). כך או כך הרב קוק – מיסטיקן עצום המחובר לעולם הקבלה ולחסידות – אחראי להתפוצצות הרעיונית בין אם אכן ייחס למדינת ישראל הנוכחית את ההגדרה "יסוד כסא ה' בעולם" כלשונו (אורות הקודש, ג, מוסר הקודש, קלו), או שחשב על מדינה אחרת מזו שקמה ואותה לא ראה.

³⁸⁷ גארב, המחתרת היהודית, עמ' 341.

³⁸⁸ נדב שרגאי, תכנית עבודה לתנועת גאולה, הארץ, 23.5.2011.

ותיאורגיות שמקורן בקבלת האר"י. לפי פרשנות זו השליטה של האסלם בהר הבית היא שמאפשרת לערבים מקור של 'יניקה' ל'קליפות' – כלומר שאיבת כוח קדושה על ידי כוחות הרע.³⁸⁹ עציון מצדו, חשוב להדגיש, מכחיש כי היו כוונות קבליות מאחורי יוזמת פיצוץ הר הבית.³⁹⁰ עם זאת חשוב לשים לב לדרך שבה פירש הרב צבי טאו, לימים ראש זרם 'הר המור', את הרעיונות הקבליים המיסטיים של המחתרת כאשר תקף את אנשיה בחריפות: 'כת משיחית שרוצה להביא את הגאולה לעם ישראל עם נשק ביד. הוגים רעיונות ליליים מובהקים איך לפועל על ריבונו של עולם לגאול את ישראל בעקבות פיצוץ המסגדים. זוהי תפיסה של לומדי קבלה שטחיים'.³⁹¹ המחתרת היהודית פעלה בשנות המאבק נגד הנסיגה בסיני ובצל אירועי הנסיגה בסיני. חשוב להדגיש כי גדעון ארן מגדיר גם את פעילות התנועה לעצירה הנסיגה בסיני כ'אקטיביזם קבלי'.³⁹²

ומעניינת היא התייחסותו של הרב עובדיה לתופעה עמוסת המתח המיסטי לכשעצמה – תופעת עליית יהודים מחוגי הציונות הדתית להר הבית. הרב עובדיה התבטא בחריפות נגד מי שנכנס אל המקום הקדוש 'ייעל אבוק [...] נכנס, עושה כרת, טיפשים אלה, אין להם שכל, אין להם דעת'. גם המשך ביקורתו חשובה במבוא לענייננו שכן היא ממחישה את המתח בין גישתו, גישת הפוסק אשר שולל את דורשי הריגוש המיסטי שמעבר למקובל ולכן מדגיש כי אלוהים מקבל תפילות בכל מקום – 'בכל המקום אשר תזכיר שמי בו אברכך':

הקב"ה ישתבח שמו – 'קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת'.³⁹³ – חשוב באיזה מקום שיתפלל? 'בכל המקום אשר תזכיר שמי בו אברכך', מה נכנסים בתוך הר הבית מקום של כרת? להתחייב בכרת חס ושלוש. תדעו שזה איסור מוחלט. קוראים אותם 'נאמני ירושלים', 'נאמני הר הבית', עושים להם שמות. זה הבל הבלים, אסור להיכנס. בזמננו זה, מי שנכנס שם חייב כרת.³⁹⁴

המעניין הוא כי ברישא של דבריו הרב עובדיה שינה את המקור ובכך הפך את משמעות הפסוק.³⁹⁵ ובסיפא של דבריו הוא אף העצים את עוון העולים בהר וקבע כי עונשם 'כרת', בעוד שבמקורות לא מופיע עונש חמור זה ביחס לחלק בהר שאליו נוהגים אנשי הימין לעלות.³⁹⁶ מתורתו של הרב יהודה לייב אשלג³⁹⁷ שעדכן את הקבלה למבנה אוניברסלידינמי צמחה לימים תנועת פופולריזציה חסרת תקדים של הקבלה, הרחק מעבר לעולם החרדי ואף הרחק מעבר לעולם היהודי,

³⁸⁹ גארב, המחתרת היהודית, עמ' 340–341.

³⁹⁰ שיחה עם יהודה עציון, 10.4.2014.

³⁹¹ ראו: גארב, המחתרת היהודית, עמ' 352.

³⁹² ארן, הנסיגה בסיני, עמ' 44.

³⁹³ תהלים, קמה, יח.

³⁹⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שופטים, בית הכנסת היזדים, ד אלול תשס"ז, 18.8.2007; ראו עוד בעניין זה: יוסף, יבי"א, ה, יו"ד, כז.

³⁹⁵ הרב עובדיה אומר: 'בכל מקום אשר בו תזכיר שמי אברכך', זאת על פי הפסוק 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי בעל המשמעות הלכאורה הפוכה בפרשת יתרו (שמות כ, כא), בקטע העוסק בעקרונות הפולחן ודיני המזבח: 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי, אבוא אליך וברכתך'. לכאורה, הפסוק מצמצם ואומר כי התפילה תתקבל רק במקום שבו 'אזכיר' [הקב"ה], הרב עובדיה הופך את המשמעות ומרחיב ואומר כי התפילה תתקבל בכל מקום שבו 'תזכיר' [המתפלל].

³⁹⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שופטים, בית הכנסת היזדים, ד אלול תשס"ז, 18.8.2007; דברים דומים על עונש הכרת לעולים להר הבית, ראו ב: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש וישלח, י"ח כסלו תשס"ד, 13.12.2003.

³⁹⁷ הרב אשלג סבר שנשמט האר"י התעברה בו עצמו. בשנת 1928 ייסד בירושלים מרכז ללימוד והפצת חכמת הקבלה. (מאיר, רחובות הנהר, עמ' 50). ראו עוד: רוח מדבר, תרבות העידן החדש. מפורטת שם תופעת החיבורים בין תופעות ניו אייג'יות לבין היהדות, כגון תקשור עם דבורה הנביאה, ריפוי בשופר, קואצינג יהודי, טנטרה בהשראת האר"י, ויפאסנה יהודית ועוד. ראו במיוחד: הוס, הרב אשלג.

שהפכה אותה למותג ניראייגי בין לאומי. מרכז הקבלה ('Kabbalah Center'), שהקים הרב שרגא פיליפ ברג (1927–2013) שלמד קבלה אצל הרב יהודה צבי ברנדווין תלמידו של הרב אשלג, הצליח למשוך אל הקבלה מיליוני תלמידים ובראשם דמויות מרכזיות בתרבות הפופולרית המערבית, שהמפורסמת בהם היא הזמרת מדונה.³⁹⁸ לפופולריזציה של הקבלה תרמה תרומה עצומה גם תנועת 'בני ברוך'³⁹⁹ הקרויה על שם בנו הבכור של הרב יהודה לייב אשלג הרב ברוך שלום אשלג (רב"ש 1907–1991). התנועה הוקמה לאחר פטירתו של הרב אשלג הבן, על ידי תלמידו הרב ד"ר מיכאל לייטמן. היא אימצה סממנים של תנועת ניראייגי ומשכה אליה דמויות מרכזיות בתרבות הפופולרית הישראלית (כמו השחקנים סשה דמידוב ומשה איבגי, הזמר ארקדי דוכין ועוד). התנועה התמקדה בהפצת הקבלה לעם – כשם העיתון שהפיצה ואפילו באמצעות ערוץ טלוויזיה.

אם נחזור כעת אל קרקע גידולו של הרב עובדיה בירושלים של שנות העשרים והשלושים, נמצא כי המקובלים שעזימו צמח היו שונים לא רק מן המגמות המאוחרות הללו, אלא גם מן הגרסאות המתונות יותר של האבות המייסדים שלהן. הרב קוק והרב אשלג עמדו אמנם בקשרים עם מקובלים ספרדים, אך ספק אם הייתה להם השפעה של ממש עליהם, ובוודאי לא השפעה שהדיה יכלו להגיע אל הרב עובדיה הצעיר. לדברי מאיר דווקא שני מקובלים רבי עוצמה אלו, קוק ואשלג, היו שוליים בתחום בזמנם ורק כעבור שנים רבות עלו לגדולה בשל תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם.⁴⁰⁰ לשיטתו, מי שהיו החשובים אז הם המקובלים הקלסיים של ירושלים. גם מאוחר יותר קבלת הרב קוק והרב אשלג נגעה באופן עקיף בלבד לעולמו של הרב עובדיה יוסף ולעולם הש"סניקי בכלל וכמעט ואין קשר ישיר בין עולמם הרוחני לעולמו הוא. ההיסטוריה של ההווה הקבלית הספרדית הירושלמית של המחצית הראשונה של המאה העשרים ראויה להיבחן החל בשנת 1737, אז הקים הרב גדליה חיון את ישיבת המקובלים המיתולוגית 'בית אלי' בעיר העתיקה בירושלים. שנים ספורות אחר כך הגיעה מתימן אל ישיבת בית אל הדמות הנחשבת לשלישית בחשיבותה בתולדות הקבלה ולממשיכה הבלעדית של השניים הקודמים מחבר הזוהר רשב"י והאר"י הקדוש – המדובר ברש"ש, רבי שלום מזרחי שרעבי (1720–1777).⁴⁰¹ המיתוס מספר כי הרש"ש עבד בתחילה בתור שמש בית הכנסת בישיבת בית אל של הרב חיון, רק במקרה נתגלתה גדלותו בתורת הקבלה לאחר שהתברר כי הוא זה שמשאיר פתקים עם תשובות בענייני קבלה בספרו של הרב חיון. לאחר שהתגלה כי הוא תלמיד חכם עצום בקבלה הוא נישא לחנה, בתו של הרב חיון, ולאחר פטירתו של האחרון הוא נעשה ראש ישיבת המקובלים, ישיבת בית אל. דרכו של הרש"ש בקבלה הפכה לדומיננטית ביותר והתקבלה כפרשנות הבלעדית לקבלה הלוריאנית.⁴⁰² הרש"ש עצמו נתפס כגלגול של האר"י המגשים את הבטחתו של האר"י לחזור בגלגול. דרכו של הרש"ש נתפסה כ'פסיקה האחרונה' בקבלה. מאוחר יותר ישיבת בית אל אמנם איבדה מזוהרה, רעידת האדמה של 1927 פגעה קשות בבניין הישיבה והוסיפה לדעיכתה, אך לא לדעיכתה של הקבלה הירושלמית בכללה. אכן, אל מול תיאורי שקיעת הקבלה של גרשם שלום ואחרים מציב מאיר עדויות למציאות שונה. במקביל לדעיכת ישיבת בית אל החלו לפעול בירושלים מקובלים רבים יחידים וקמו בה ישיבות מקובלים חדשות. במאה ה-19 קמו בבגדד ובארס צובא כמה מרכזים ברוח ישיבת בית אל, שהתמקדו בכתבי האר"י והרש"ש.⁴⁰³ שיטת הרש"ש וסידור 'הכוונות' שלו העמידו במוקד פעילות המקובלים את לימוד הכוונות ואת התפילה בכוונות. דרגת 'המכוון' נתפסה כדרגה של מקובל-על. בשנת

³⁹⁸ הוס, מדונה והקבלה; בין המסייעים בחשאי לימרכז הקבלה אפשר למצוא דמות בולטת בדור השני של ש"ס, ב.ד.

³⁹⁹ בן-טל, בני ברוך, עמ' 149–170; הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 387–389.

⁴⁰⁰ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 176.

⁴⁰¹ הוס מצביע על שלושה מוקדים של התעוררות קבלית במאה ה-18: בישיבת בית אל בירושלים סביב הרש"ש, בחסידות סביב הבעש"ט ובליטא סביב הגאון מוילנה. ראו: הוס, תחיית הקבלה.

⁴⁰² מאיר, רחובות הנהר, עמ' י.

⁴⁰³ שם, עמ' 19.

1896 הוקמה בשכונת הבוכרים ישיבת 'רחובות הנהר'. בשנת 1906 הוקמה ישיבת 'שער השמיים' בידי רבנים אשכנזים ובהם הרב חיים יהודה לייב אוירבך.⁴⁰⁴ ישיבת 'שער השמיים' הייתה חלק ממגמה של מקובלים אשכנזים שאימצו גם הם את דרכו של הרש"ש.⁴⁰⁵ בשנת 1923 הוקמה ישיבת 'פורת יוסף' – היא הוקמה על פי צוואת הבן איש חי שביקש להקים ישיבת מקובלים בירושלים. לבסוף היא הוקמה כישיבה שאינה ישיבת מקובלים שבתוכה בית כנסת אשר בו התפללו על פי כוונות הרש"ש.⁴⁰⁶ כן הוקמה ישיבת המקובלים 'עוז והדר', כישיבה משנית בחשיבותה⁴⁰⁷ שבראשה עמד הרב סלמאן אליהו (1879–1940) אביו של הרב מרדכי אליהו (1929–2010), ואחריו הרב אפרים כהן (1885–1957) אביו של חכם שלום כהן (מי שזכה בש"ס לאחר פטירת הרב עובדיה לתואר 'מרן')⁴⁰⁸. בשנת 1933 הוקמה בשכונת הבוכרים גם ישיבת המקובלים 'אמת ושלום'. לתסיסה הקבלית בירושלים תרמו גם אירועים דוגמת הגעתו בשנות העשרים של 'הסבא הקדישא' המקובל הרדיקאלי החשוב שלמה אליעזר אלפנדרי (1820–1930).⁴⁰⁹ בשנת 1934 עלה לירושלים מבגדד המקובל הרב יהודה פתיה (1858–1942)⁴¹⁰ מתלמידי הבן איש חי והוסיף לריגוש הקבלי ולעוצמת העולם הקבלי בירושלים. כל אלה יצרו תרבות, הוויה ועולם רוחני עמוס קמיעות, רפואות, סגולות, חלומות, כוונות קבליות, תיקונים המוניים והוצאת דיבוקים. התפתחות חשובה הייתה עם התחזקות הקו הרעיוני התומך בחשיפה ברמה כזו או אחרת של תורת הקבלה לציבור הרחב מתוך תפיסה כי הפצתה תקרב את הגאולה.⁴¹¹ מאוחר יותר, לאחר הקמת המדינה ועליית יהודי המזרח, התחזק עוד יותר היסוד המיסטי בהוויה הסובבת את הרב עובדיה. ישיבת בית אל עצמה הוקמה מחדש אחרי מלחמת 1948 ברחוב רש"י המצוי בלב האזור החרדי של ירושלים החדשה, אחרי מלחמת 1967 הקים רב הכותל, הרב מאיר יהודה גץ (1924–1995), סניף נוסף של ישיבת בית אל בעיר העתיקה.

למרות עמדות אחרות המדגישות כי ישיבת פורת יוסף סימנה חידוש כשראשי הישיבה העבירו את הדגש מלימוד קבלה וחכמת הנסתר בנוסח של מקובלי בית אל, אל עיסוק בגמרא ובפסיקה,⁴¹² ראוי להדגיש, כי המציאות במקום ובזמן שבו חי הרב עובדיה יוסף וגם מעבר לו, בעולם היהודי כולו, הייתה שתורת הקבלה למעשה הלכה והתחזקה כשביל מרכזי ומקודש על כל חוגי היהדות הדתית, כאמת שאין לערער עליה. בלתי אפשרי היה למצוא בדורו של הרב עובדיה דמויות רבניות שפקפקו בפומבי בסוגיות כגון קדמותו או ייחוסו של ספר הזוהר לרבי שמעון בר יוחאי,⁴¹³ כפי שניתן היה למצוא בעבר למשל

⁴⁰⁴ אביו של הרב שלמה זלמן אוירבך גדול הפוסקים הליטאים בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה העשרים (על הרב ש"י אוירבך ראו: אדרעי ומשית, הרב אוירבך; אליהו, התורה המשמחת; משית, הרב אוירבך; משית, מחשבת הרש"א). הרב אוירבך, ראש ישיבת קול תורה, מפורסם כמי שכלל לא שילב קבלה בפסיקותיו. הנכד, בן רש"י הוא הרב שמואל אוירבך מנהיג הפלג הליטאי הקיצוני שמקורביו מתארים אותו כמי שעסק בתורת הקבלה ואף למד קבלה בחברותא עם ראש ישיבת פורת יוסף הרב בן ציון אבא שאול (שיחה עם הרב בעז נקי, ממקורבי הרב שמואל אוירבך שהיה גם ממקורבי הרב ב"צ אבא שאול, 8.4.2014).

⁴⁰⁵ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 53.

⁴⁰⁶ שם, עמ' 40.

⁴⁰⁷ הורוביץ, השנים המעצבות, עמ' 206.

⁴⁰⁸ לראשונה הוכתר חכם שלום כמרן בביטאון ש"ס 'יום ליום', יניסן תשע"ד.

⁴⁰⁹ על אודות הרב אלפנדרי ראו: רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 82, וכן הערות 71, 72 עמ' 328; בראון, המזרח והקנאות, עמ' 291–299.

⁴¹⁰ ראו: דביר, רבי יהודה פתיה.

⁴¹¹ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 109; מאיר יונתן מציין גם את הקרבה בין אנשי ישיבת 'שער השמיים' לרב קוק בראיית פעילות הקבלה כלב ההתעוררות הלאומית. הרב קוק גונן על מדיניות גילוי הקבלה של ישיבת שער השמיים, אם כי בעצמו סייג כי הלימוד הראוי הוא לבני חמישים שישים ומעלה (מאיר, רחובות הנהר עמ' 70–71).

⁴¹² הורוביץ, ש"ס והציונות, עמ' 35.

⁴¹³ על תולדות הביקורת על ספר הזוהר ראו אצל: הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 284–358.

בהתבטאויותיו של רבי יעקב עמדין (1698–1776)⁴¹⁴ ואחרים.⁴¹⁵ מהשיח הפנים-חרדי נעלמו עדויות הטוענות כי ספר הזוהר הוא למעשה פסאודואפיגרפיה.⁴¹⁶ במאה ה-20 היחידים כמעט מתוך העולם הדתי שקראו תיגר על אמיתות הקבלה ועל התקבלותה כשביל מרכזי ביהדות היו בני פלג אחד ביהדות תימן שהתעקשו על דרכו של הרמב"ם (גם בשדה ההלכתי דחו לימים תימנים אלו את תביעת הרב עובדיה לנהוג על פי פסקי השולחן ערוך⁴¹⁷). היה זה פלג מיסודו של הרב יחיא קאפח (1850–1931), מעין תנועת השכלה תימנית שאנשיה כונו בשם 'דרדעים'. הרב קאפח חיבר מספר חיבורים שקעקעו את קדושת ספר הזוהר והקבלה.⁴¹⁸ בשנת 1914 ניהלו נגדו מקובלי ירושלים מלחמת חורמה ובין היתר כתבו :

אנחנו החתומים מטה חכמי ורבני עיה"ק ירושלים ת"ו בשומענו את השערוריה אשר נעשתה בארץ תימן [...] ויפערו פיהם לדבר סרה על ספר הזוהר הקדוש [...] ועל ספרי המקובלים [...] ועל ספרי השולחן ערוך [...] אוי להם מעלבונה של תורה. [...] פתחנו ארון הקודש והחרמנו האנשים החטאים בנפשותיהם המדברים סרה על הזוהר הקדוש וכיוצא בזה וכן חובה על כל ישראל בהגיע מכתב זה לארצותם למקומותם ימעדו כולם לפני ארון ה' להחרים החטאים האלה.⁴¹⁹

ספרו של הרב קאפח 'ספר מלחמות ה' הודפס בירושלים בשנת תרצ"א והוחרם. שנים ספורות לאחר פטירתו יצא לאור הספר הנגדי 'אמונת ה' שזכה למבחר הסכמות המעידות על מקומה האיתן של הקבלה.

נכדו של הרב יחיא קאפח, הרב יוסף קאפח (1917–2000), למרות יוקרתו הרבנית יוצאת הדופן, בסוף ימיו כבר חשש להביע עמדה דומה. הרב עובדיה שכיחן איתו בדיינות והעריך אותו מאוד סיפר שמעולם לא שמע ממנו שום דבר נגד הקבלה.⁴²⁰ הרב הראשי הספרדי הרב יצחק יוסף רמז באחת מדרשותיו כי בטרם התמנה הרב קאפח לדיין הוא הושבע על ידי הרב הראשי הספרדי הרב עזיאל שהוא אכן מאמין בספר הזוהר.⁴²¹

⁴¹⁴ תשבי, משנת הזוהר, כרך א, עמ' 44–47; שם, עמ' 30.

⁴¹⁵ כגון אליהו דלמדיגו (1458–1493) ורבי יהודה אריה ממודינה (1571–1648), (חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 184).

⁴¹⁶ טענה זו התבססה כידוע על עדות אשתו של רבי משה די לאון, ששללה את העתקת הזוהר מכתב יד קדום, טענה כי לא היה ברשותו של בעלה כתב יד כזה וכי ייחס את החיבור שחיבר לתנא רבי שמעון בר יוחאי כדי ליקר את ערכו (בתוך: תשבי, משנת הזוהר, א, עמ' 30).

עמדה אחרת, מרתקת, גורסת כי רבי משה די לאון כתב את הספר 'בשם הכותב', כלומר במעין תקשור במסגרתו הכותב נכנס למצב טרנס-אקסטטי ומשמש כמדיום לתכנים שהוא מקבל ורושם מדמות קדומה (יהודה יפרח, הזוהר: סוד חדש ועתיק, סגולה, תכלת תקשורת סיון מאי תש"ע 2010, גיליון 2).

⁴¹⁷ על הפולמוס הסוער שניהלו תימנים עם הרב עובדיה ועל דחיית רבנים תימנים את דרישת הרב עובדיה שיינהגו על פי פסיקותיו ראו למשל: קאפח, מנחת אהרן; קאפח, אסופת תימן; שוכן לשבטיו; רצאבי, נר יו"ט.

⁴¹⁸ קאפח, ספר מלחמות ה'; קאפח, ספר דעת אלוהים; קאפח, עמל ורעות רוח. ראו בעניין זה גם: ניני, פולמוס. יש דורשים את שמם על שום 'דור דעה', יש על שום שם מקום.

⁴¹⁹ בתוך: מאיר, רחובות הנהר, עמ' 174.

⁴²⁰ שטרית, רבנו, עמ' קנה; ראו דברים אחרים שאני מצטט מתוך יומנו האישי של הרב עובדיה להלן בסוף המבוא לשער השני 'הרב עובדיה כמיסטיקן', עמ' 209.

⁴²¹ הרב יצחק יוסף, דרשה, מוצ"ש פרשת אמור, ג אייר תשע"ד, 3.5.2014. ('היה דיין אחד לפני שישים שנה בערך, הראשלי"צ דאז הרב עזיאל השביע אותו שהוא לא דרדעי... נשבע לו שהוא לא דרדעי... לכן קיבלו אותו להיות דיין... אם לא היה מוכן להישבע שהוא מאמין בזוהר הקדוש היה אסור לו להיות דיין').

גרסת נכדתו של הרב קאפח, עינת קאפח שונה: 'לגבי אותה שבועה מפורסמת: סבא שלי, הרב יוסף קאפח, אמר לי לא פעם שמעולם לא נשבע את אותה שבועה שמייחסים לו... היו גם בתימן דרדעים שפסקו רמב"ם ועדיין למדו זוהר. אבל סבא שלי, שהמשיך את סבא שלו, לא רצה לדבר בנושא מטוב ועד רע. מעולם לא שמעת ממנו אומר מילה על הזוהר לשום כיוון (ומכאן כל האגדות – כן האמין, לא האמין). הוא אמר באופן גורף שצריך ללמוד רמב"ם וראשונים ולהתעסק בעיקר בזה, וכן ביהדות שנובעת מהשכלה רחבה והבנת המציאות. ואגב, הוא שהיה דרדעי במהות, ציטט בספריו מדי פעם מהזוהר, כך שאי אפשר לומר

גם מי שנחשב בדור שלאחריו, לדמות הרבנית הנערצת על הדרדעים – הרב רצון ערוסי (נולד 1944), תלמידו של הרב יוסף קאפח – כבר לא העז לחזור בפומבי על אותם דברים. בתשובה לשאלה בנושא כתב הרב ערוסי: 'אין היום בישראל דרדעים'. את המתקפה ההיא על אמיתות הקבלה הסביר בכך שהמציאות דאז גרמה לכך: 'בתימן בזמן פרוץ המחלוקת על קדושת הזוהר נתמעט ביותר לימוד גמרא ופוסקים, עד שהיה נחלתם של יחידי סגולה. ויותר גרסו בספר הזוהר. כמו כן רבו אמונות תפלות שהרבה מפוסקי אשכנז וספרד היו אוסרים אותן. היום בארץ, ב"ה כולם יודעים שעיקר העיקרים קודם כל תורת הנגלה, גמרא ופוסקים. ורק מי שמילא כרסו בשר ויין עוסק בנסתר[...] וכולם מבינים שאין להכחיש חלילה את ספר הזוהר. ובא שלום על ישראל'.⁴²²

בהקשר לדרדעים, יש בידינו עדות כי הרב עובדיה היה מסוגל להכיל את עמדתם נגד קדמות הזוהר ופסק כי אין לראות במי שלא מאמין בקדמות הזוהר כופר. וכך העיד מזכירו של הרב עובדיה במשך שנים ארוכות הרב יהודה נקי כי כשנשאל הרב עובדיה על דברי רב שאמר שצריך להרוס בית דירה ששימש את הדרדעים כבית כנסת 'אמר בזעזוע "חס ושלום"'. ועוד הוסיף המזכיר כי שאל את הרב עובדיה אם דינו של דרדעי כ'כופר בדבר אחד מהתורה' והרב עובדיה השיב

קשה לומר כן, שהרי הזוהר היה גנוז שנים רבות ואחר שנמצא הם מצאו בו כל מיני קושיות, שלדעתם מראה סתירה לנאמר בתורה ולכך אי אפשר לדונם ככופרים.⁴²³

במסגרת המחקר הגיע אליי מכתב פרטי של הרב עובדיה משנת תשמ"ד שבו הוא משיב באשר לרב קאפח, שכאמור נחשד כדרדעי:

ענין האמונה מסור לשמים, כי ה' יראה ללבב. [...] ולכן אין להשיב על שאלה זו, אם ר' פלוני מאמין בזוהר ובקבלה, או לא. אבל ספרי הלכה שהוציא לאור, או ספרים שתרגם, מותר לקרוא בהם ואין בהם שום חשש, וכן אני נוהג.⁴²⁴

בין הקולות הדתיים המעטים שבכל זאת נמצא כי התנגדו לקבלה במאה ה-20 מציין יהונתן גארב את ישעיהו ליבוביץ שקבע כי 'כל הספרות הקבלית היא אלילית' ואחרים שהסתפקו בהבעת דעתם אך ורק באמצעות התעלמות מהקבלה כגון אליעזר גולדמן, אליעזר ברקוביץ ודוד הרטמן.⁴²⁵ העובדה שקולות דתיים אלו שייכים למעגל שיח אחר לגמרי רק מחזקת את התמונה בדבר התקבלות הקבלה.

לאור הדברים הללו ברור עוד יותר עד כמה משמעותית העובדה כי יש הסבורים שהרב הבכיר ביותר שהעז להתייצב במידה מסוימת מול התפשטות הקבלה, המיסטיקה וה'נסתרות' בדורנו הוא הרב עובדיה יוסף.

שהוא לא הכיר, אבל הוא לא הסכים, בחכמה לדעתי, להיגרר לוויכוח הפופוליסטי שנוצר. ועוד יותר כשזה הפך לוויכוח הלכתי ששולל תפילה עם דרדעים או לאכול מפיתם. (כי הם, להזכיר, פוסקים על פי הרמב"ם) (עינת קאפח, 12.11.2014).

⁴²² <http://shut.moreshet.co.il/shut2.asp?id=80287>

⁴²³ נקי, מעין אומר, חלק א, עמ' עדר.

⁴²⁴ מכתב הרב עובדיה על נייר רשמי של הראשון לציון, ראש חודש שבט תשמ"ד, ארכיון אבישי בן חיים.

⁴²⁵ גארב, יחידי הסגלות, 67.

פרק שלישי

התנגדות הרב עובדיה לשילוב קבלה בהלכה

א. מקרה מבחן: תפילין של רש"י ותפילין של רבנו תם

היחס שבין הרב עובדיה לבין הקבלה בא לידי ביטוי במחלוקת ההלכתית בעניין תפילין של רש"י ותפילין של רבנו תם.⁴²⁶ הרב עובדיה דן בה בספריו,⁴²⁷ גם בדרשות היא תפסה מקום מרכזי והמתקפה החריפה שלו כלפי המקובלים אשר צוטטה לעיל נאמרה במסגרת דרשה בנושא מחלוקת התפילין. ברי הוא כי מחלוקת זו הפכה לאחד הסמלים של המחלוקת בין הרב עובדיה לבין עולם הקבלה.

א. עיקרי המחלוקת

המחלוקת בנושא תפילין של רש"י ותפילין של רבנו תם נוגעת לתכולת בתי התפילין – קלף אשר עליו כתובות ארבע פרשיות מהתורה. המחלוקת אינה באשר לזהות הפרשיות, אלא באשר לסדרן. על פי רש"י סדר הפרשיות הוא:

יְקַדֵּשׁ לִי כָל בְּכוֹרִי
יְהִיָּה כִּי יִבְיָאֲדִי
יִשְׁמַע יִשְׂרָאֵל
יְהִיָּה אִם שְׁמוּעִי

על פי רבנו תם שתי הפרשיות האחרונות מתחלפות במקומן:

יְקַדֵּשׁ לִי כָל בְּכוֹרִי
יְהִיָּה כִּי יִבְיָאֲדִי
יְהִיָּה אִם שְׁמוּעִי
יִשְׁמַע יִשְׂרָאֵל

(שיטה זו מכונה 'הוויות באמצע' על שם שתי הפרשיות האמצעיות המתחילות במילה 'יהיה').

שתי נקודות מרכזיות יש בה במחלוקת הגדולה:

ראשית, הוויכוח התיאורטי: מה הן התפילין הנכונות – תפילין של רש"י או תפילין של רבנו תם? רוב הפוסקים הורו בעקבות השולחן ערוך כי תפילין של רש"י חובה להניח ואילו תפילין של רבנו תם היא מידת חסידות, וכך נוהגות מרבית קהילות האשכנזים, למעט החסידים.⁴²⁸ מנגד, טענת המקובלים היא כי שתי השיטות נכונות ויש בהם האומרים כי גם משה רבנו הניח שני סוגי התפילין.⁴²⁹ מרבית קהילות הספרדים וכן, כאמור קהילות החסידים קיבלו עליהם את הנורמה הקבלית. עמדת הרב עובדיה היא שאי אפשר לומר ששתי השיטות נכונות אך כדי לצאת ידי חובה יש להניח את שני זוגות התפילין. יש לכוון שרק

⁴²⁶ ראו: גרטנר, תפילין של רש"י; הני"ל, שני זוגות תפילין; הני"ל, השפעת האר"י; הני"ל, גלגול, עמ' 155-170; פירשטיין, מנהגים יהודיים, עמ' 10; על מחלוקת רבנו תם והרב משולם האם בכלל יש לברך על נר שבת, ראו: ריינר, פרשנות והלכה.

⁴²⁷ התשובה המרכזית של הרב עובדיה התפרסמה כבר בכרך הראשון של חיבורו ההלכתי הגדול, ראו: יוסף, יבי"א, א, או"ח, ג; התייחסויות נוספות ראו למשל: שם, ג, או"ח, ג, ס"ק יא; שם, ז, או"ח, ז; הני"ל, יחו"ד, חלק ב, א, ד"ה ומכל מקום; שם, חלק ה, ג, ד"ה במנחות; הני"ל, הליכות עולם, א, עמ' כא-כח.

⁴²⁸ שו"ע, או"ח, לד, ס"ק ג.

⁴²⁹ יתרה מזאת, על פי הבן איש חי 'מדרגת תפילין דרבנו תם גבוה משל רש"י על דרך הסוד' (יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, וירא, כב). וראו להלן ביתר הרחבה.

זוג אחד הוא אמת והשני הוא רצועות בעלמא. אין לקבל עמדת פוסקים כמו הבן איש חי כי שני זוגות התפילין הם אמת, וודאי שלא את העמדה שאפילו משה רבנו הניח שני זוגות. שנית, הוויכוח הפרקטי: האם צריך להניח את שני זוגות התפילין יחד או לחוד? כאן מצוי הדגש של הרב עובדיה העומד במרכז המחלוקת שלו עם המקובלים: לדבריו אין להניח את התפילין של רש"י ושל רבנו תם יחד, אלא לחוד. בתחילת התפילה מניחים תפילין של רש"י ומאוחר יותר, לאחר תפילת עמידה, מורידים את התפילין של רש"י ומניחים את אלו של רבנו תם. עמדת הרב עובדיה נגד מנהג המקובלים חריפה עד כדי אמירות בדרשה כי מי שנוהגים כמנהג המקובלים ומניחים יחד 'כאילו לא הניחו תפילין' והם אף עתידים להיענש על כך: 'אלה שמניחים שניהם ביחד הם עתידים ליתן את הדין, מהשמיים יענישו אותם'.⁴³⁰ באותה דרשה אמר הרב עובדיה על המקובלים ועל עמדתם בנושא כי הם השתבשו: 'יש מקובלים שהם נעשו את מוחם בקבלה, ב'חבלה'. קבלה: צריך להיות שניהם ביחד [על פי הקבלה והמקובלים שני הזוגות צריכים להיות מונחים ביחד] וחולקים על מי שאומר תניח אותם בזה אחר זה. והם טועים ומטעים. השתבשו'.⁴³¹

2. התמונה הכללית

מדובר בדוגמה חשובה לאחת הפסיקות שבהן הצליח הרב עובדיה להטביע חותם היסטורי משמעותי. בעקבות פסיקתו הצטרפו רבים בציבור הספרדי לקיום הנוהג להניח בנוסף לתפילין של רש"י גם תפילין של רבנו תם. אך חשובה יותר לענייננו העובדה כי בעקבות פסיקתו רבים מקפידים גם על הדגש המנוגד למקובלים, שלא להניח את שני סוגי התפילין יחד, אלא בזה אחר זה.

עם זאת חשוב להדגיש: רבים לא קיבלו את פסיקת הרב עובדיה כי יש להניח את שני סוגי התפילין לחוד. בני העדה המרוקאית לא נהגו להניח שני סוגי תפילין, התימנים אינם נוהגים להניח שני סוגים גם האשכנזים הליטאים לא וכן אנשי הציונות הדתית. מבין האשכנזים, מי שמניחים שני סוגי תפילין (בזה אחר זה ולא ביחד) הם החסידים, וזאת מפאת התקרבותם לתורת הקבלה. תופעה מעניינת היא מיעוט מאנשי ש"ס שקיבלו עליהם הנחת שני סוגים, אך בירור עם מדגם מהם מעלה שהם אימצו את המנהג לא מרבם הרב עובדיה, אלא מהמפגש עם חוגי החסידות – בעיקר חב"ד וברסלב.⁴³² יש בין הש"סניקים גם מי שכלל לא ערים לעוצמות החשיבות שייחס רבם הרב עובדיה למחלוקת זו. כך למשל מודעת ענק על עצרת תורנית בראשות הרב עובדיה יוסף כללה את תמונת המקובל הרב דוד בצרי עם שני סוגי תפילין על ראשו.⁴³³

3. פסיקתו של הרב עובדיה, מתחיה הפנימיים והסתירות בין הפסיקה לבין השיטה

עמדתו של הרב עובדיה בסוגיה זו, שהפכה לאחד מסמלי דרכו ההלכתית ולאחד מדגלי מאבקיו, היא מהחשובות ביותר כדי להבהיר עד כמה בפסיקותיו נגד המקובלים הוא מרחיק לכת ופוסק לעתים נגד מה שנחשב לעיקרי שיטתו ההלכתית. מתוך כך עמדתו בסוגיה זו מבהירה את הצורך בבחינה מחודשת של האמיתות המפורסמות באשר לשיטתו ההלכתית, אמיתות שעוצבו הן על ידי חסידיו, הן על ידי חוקרים מבחוץ והן על ידי, עצמו. עמדת הרב עובדיה כאן סותרת את שתי הנחות היסוד באשר לשיטתו.

⁴³⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת בהעלותך, יזדים, ט"ז סיון תשס"ד, 5.6.2004. ראו עוד: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת וירא, י"ז חשוון תשס"ו, 19.11.2005.

⁴³¹ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת בהעלותך, יזדים, ט"ז סיון תשס"ד, 5.6.2004.

⁴³² שיחה עם נסים אלקסלסי, עוזרו של הרב הראשי הספרדי לשעבר ורבה של ירושלים הרב שלמה עמאר.

⁴³³ ארכיון אבישי בן חיים.

א. הנחת היסוד הבסיסית ביותר לגבי שיטת הרב עובדיה היא שבמרכזה נאמנות מוחלטת לפסיקות מרן רבי יוסף קארו מחבר השולחן ערוך. והנה כאן דוגמה הפוכה, פסיקתו של הרב עובדיה המחייבת הנחת תפילין גם של רש"י וגם של רבנו תם, שונה מזו של רבי יוסף קארו מחבר השולחן ערוך.⁴³⁴ הרב עובדיה ניהל מסע תעמולה להנחלת הנהגה זו של הנחת שני זוגות תפילין לציבור הרחב.⁴³⁵ בניגוד אליו, רבי יוסף קארו קבע כי הנחת שני זוגות תפילין אינה חובה לכלל, אלא רק ליחידי סגולה ולכן רק 'ירא שמיים יצא ידי שניהם'. ר' יוסף קארו אף מדגיש כי לא כל אחד יכול להניח שני זוגות תפילין, או כלשונו: 'לא יעשה כן אלא מי שמוחזק ומפורסם בחסידות'.⁴³⁶ זאת ועוד, בניגוד לרב עובדיה שמשמש גם בנימוק הטכני על פיו אי אפשר להניח שני זוגות תפילין יחד כיוון שיחרגו מהמקום המיועד להם בזרוע ובראש, רבי יוסף קארו קובע להיפך, כי 'מקום יש בראש להניח שתי תפילין, וכן בזרוע'.⁴³⁷

ב. הנחת יסוד מפורסמת היא שפסיקת ההלכה של הרב עובדיה מתייצבת נגד הפסיקה האשכנזית ולצד הפסיקה הספרדית. והנה כאן, פסיקתו של הרב עובדיה היא כדעת האשכנזים נגד הספרדים. כפי שהוא כותב בעצמו בהקדמה לפסיקתו בנושא: 'עמדתי ואתבונן איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם המניח ב' זוגות תפילין, דרש"י ורבנו תם, אם דרך אחינו האשכנזים שמניחים אותם בזה אחר זה, או דרך הספרדים שמניחים אותם בבת אחת'.⁴³⁸ כאמור, הרב עובדיה מכריע ופוסק כדרך האשכנזים ונגד דרך הספרדים.

4. הפסיקה המעשית: יש להניח שני זוגות תפילין

הרב עובדיה פסק אפוא כי יש להניח שני זוגות תפילין ומאיץ בשומעיו בדרכו הייחודית הנושאת אותם על כנפי הדמיון אל עולם האמת ואל המפגש המביך הצפוי להם עם רש"י ועם רבנו תם לאחר מותם, אם לא יניחו את שני זוגות התפילין:

מחלוקת של גדולי עולם. איך אדם ייכנס בספק? ספק 'הניח תפילין כל ימיו', ספק 'לא הניח'. באיזה פנים אחר כך בעולם הבא יוכל להתראות עם רש"י עם רבנו תם, אם לא הניח שניהם? לכן יניח שני זוגות [...] אדם שמניח רק רש"י, יבוא אחרי 120 שנה שם למעלה בשמים. (ואז יאמר לו) רבנו תם הגאון החריף: 'איך לא הנחת תפילין כשרים?' יזרקו אותו מכל המדרגות.⁴³⁹

הרב עובדיה מפציר לנהוג על פי פסיקתו ולהניח גם תפילין של רבנו תם ולא להסתפק בהנחת תפילין של רש"י בלבד. זאת על אף ששיטת רש"י זהה לשיטת הרמב"ם, הספרדי.⁴⁴⁰

הרב עובדיה בדרשתו מעלה בעצמו את התהייה העדתית המתבקשת בדבר פשר תמיכתו באשכנזי רבנו תם ולא בספרדי הרמב"ם (ובספרדי רבי יוסף קארו) שעמדתו כעמדת רש"י. נדמה שלכן, אחרי שהרב עובדיה מדגיש את רום מעמדו של הרמב"ם כדי להבהיר עד כמה אי אפשר להתעלם מפסיקתו הזוהי לשיטת רש"י, עושה הרב עובדיה את אותו מהלך כלפי רבנו תם. כל זאת כמובן לשם הדגשת החובה להניח

⁴³⁴ שו"ע, או"ח, לד.

⁴³⁵ למעט רווקים. המאבק של הרב עובדיה להנחת שני זוגות תפילין מוען לנשואים.

⁴³⁶ לעומתו אומר הרב עובדיה בדרשה לציבור דברים הפוכים: 'כל אחד ואחד ירכוש לו תפילין של רבנו תם. 500, 400 דולר... כל אחד ואחד מצווה מזה, לא של חסידים' (הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחוד דעת, י"ט תמוז תשס"א, 10.7.2001). ראו גם: הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת וירא, י"ז חשוון תשס"ו, 19.11.2005: 'כל אחד ירא שמיים חייב לקנות שני זוגות תפילין, היום ב"ה 500 600 דולר'.

⁴³⁷ שו"ע, או"ח, לד, ס"ק ב.

⁴³⁸ יוסף, יבי"א, א, או"ח, ג.

⁴³⁹ הני"ל, דרשה, יום ג, פרשת בראשית, בית המדרש יחוד דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002.

⁴⁴⁰ חשוב להדגיש שזהו רציונל נפוץ להחמרה ואילו הרב עובדיה היה הולך בו בכל שאלה, הרי שהוא היה הופך מפוסק מקל לפוסק מחמיר.

שני זוגות תפילין. כדי להבהיר עד כמה אי אפשר להתעלם מעמדת רבנו תם הרב עובדיה אף מצטט עמדה הגורסת שרבנו תם היה גדול מהרמב"ם: 'הריב"ש [ר' יצחק בר ששת] – זה היה ספרדי, לא אשכנזי – כותב: לדעתי בזמן חתימת התלמוד לא היה אדם גדול כמו רבנו תם ולדעתי הוא היה גדול אפילו יותר מהרמב"ם'.⁴⁴¹ טיעון זה יכול היה כמובן לעלות בכל מקום שבו נפסקה הלכה בשולחן ערוך נגד רבנו תם, ובעצם נגד כל פוסק גדול אחר, אך הרב עובדיה עושה בו שימוש דווקא בסוגיה זו.

5. הפסיקה התודעתית: אין להניח ששני סוגי התפילין הם אמת – מתקפה על התפיסה הקבלית כמנוגדת להיגיון

הוכחת הרב עובדיה כי יש להניח שני זוגות תפילין היא רק השלב הראשון במהלך שלו, שהרי גם המקובלים אומרים שצריך להניח שני זוגות. השלב השני והחשוב יותר הוא התקפה על התפיסה הספרדית הקבלית – שמייצגה הבולט בסביבתו הקרובה היה הבן איש חי – על פיה המחלוקת בין רש"י לבין רבנו תם מתייחדת בכך ששניהם צודקים, שניהם אמת. לדברי המקובלים שני סוגי התפילין הם אמת, גם של רש"י וגם של רבנו תם. עד כדי כך אמת שגם משה רבנו נהג להניח שני זוגות תפילין. וכך כתב הבן איש חי:

בתחילה היו חושבין מחלוקת זו כשאר מחלוקות, שסברה אחת בטלה. אך בא רבנו האר"י ז"ל והגיד בקבלה מפי אליהו זכור לטוב ששני הסברות אמת, וצריך למעבד תרוייהו. ומימות משה רבנו עליו השלום ועד הגאונים היו מניחים שני זוגות.⁴⁴²

את העמדה הקבלית המקובלת, המיסטית ומרחיקת הלכת, שעל פיה גם תפילין של רש"י וגם תפילין של רבנו תם הם אמת, תקף הרב עובדיה בדרשה. הוא ציטט בשם רבי יוסף קארו כי ההלכה היא שמניח התפילין צריך לכוון שאינו יודע איזה מהם הוא אמת ושרק זוג אחד מהם אמת ואילו הזוג השני הוא 'רצועות בעלמא'. חמור מכך הוא האשים את המקובלים בחטא: 'אבל מי שאומר "שניהם אמת", כל יום הוא עובר על "בל תוסיף"'.⁴⁴³ במקרה זה הרב עובדיה העמיד במוקד דבריו נימוק רציונלי נגד עמדה זו של המקובלים. הוא העמיד את הקבלה ואת המסורת ואת כריזמת הפוסקים מול השכל הישר וההבנה שנימוק המקובלים פשוט אינו הגיוני ולכן לא צריך לשמוע למקובלים:

באו לנו חכמים מקובלים אחרונים, שכל דבריהם לא ייכנסו בלב של שכל של בנאדם. מה אומר בספר 'בן איש חי': [...] 'שניהם אמת וחובה להניח את שניהם', כך הוא אומר. לא מכוח ספק. 'משה רבנו הניח שניהם ותלמידיו ותלמידיו תלמידיו הניחו שניהם'. [על כך תוקף הרב עובדיה את הבן איש חי:] איך ייכנס בשכל שהניחו שני זוגות? [...] מה אתה חולק על כל העולם? [...] בנאדם שיש לו עיניים לראות ואוזניים לשמוע יבין שזה לא נכון [...] לכן לא צריך לשמוע למקובלים בדבר הזה [...].⁴⁴⁴

לטענת הרב עובדיה ברור כי המציאות היא שבתחילה הייתה שיטה ידועה אחת בתפילין וכולם הניחו זוג תפילין אחד בלבד, אך במהלך הגלות חל בלבול ונוצרה אי־בהירות לגבי סדר הפרשיות הנכון בתפילין.⁴⁴⁵ רק אז נוצר צורך להניח שני זוגות תפילין, כדי לצאת ידי חובת הספק. הרב עובדיה אף מזכיר בכעס עמדות מקובלים קדומים שסברו כי רק סוג תפילין אחד הוא אמת.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ שם. ולא מצאתי את המקור לאמירה זו בהשוואת רבנו תם לרמב"ם, אף לא בתוך המחמאות הגדולות של הריב"ש על הראשון (שו"ת הריב"ש, ח"ב, עמ' תקעז-ה, מהד' מצגר, ירושלים תשנ"ג).

⁴⁴² יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת וירא, עמ' כד.

⁴⁴³ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, פרשת בראשית, בית המדרש יחווה דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002; ראו גם: יוסף, הליכות עולם, חלק ח, עמ' שטו.

⁴⁴⁴ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, פרשת בראשית, בית המדרש יחווה דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002.

⁴⁴⁵ יוסף, יב"א, א, או"ח, סימן ג.

⁴⁴⁶ זוהר, פרשת בא, מג, עא, עב, מוזכר כשיטת רש"י.

ובכן, מי אחראי להנחה שהשתרשה ששתי השיטות הן אמת? הרב עובדיה מערער את אמינות העדות על כך שהאחראי לכך הוא הגב התורני רב עוצמה עליו נסמכים המקובלים – האר"י. באחת מדרשותיו הדגיש הרב עובדיה: 'הרב האר"י, יש כותבים בשמו, אני לא ראיתי',⁴⁴⁷ אבל יש כותבים בשמו שהוא אומר: תפילין של רש"י ושל רבנו תם שניהם אמת.⁴⁴⁸

הבעיה לטענתו הכועסת של הרב עובדיה החלה כאשר 'בא הרב חיד"א הפך הקערה על פיה, אמר "לא, זה שניהם אמת"'. הרב עובדיה תוהה איך ייתכן להניח ששתי השיטות נחשבו לאמת ואומר כי רק אז 'פתאום התחילו לחלוק מי נכון מי לא נכון'.⁴⁴⁹

6. הנימוק הטכני להנחת זוגות התפילין לחוד

אחרי שהרב עובדיה מכריע במחלוקת על הכוונה, ופוסק כי אין לכוון ששני הזוגות אמת, 'אלא צריך כמו שאמרתי להניח שניהם בשביל לצאת ידי חובה של הספק' מגיע השלב השלישי שבו הרב עובדיה מוסיף וקובע כי יש להניח את שני זוגות התפילין 'זה אחר זה', לא שניהם ביחד.⁴⁵⁰ בעניין זה פסיקתו של הרב עובדיה היא לכאורה טכנית, מציאותית. היא מבוססת על עמדה הגורסת כי שינוי במציאות מוביל גם לשינוי בהלכה. לאור השינוי במציאות בדורות האחרונים בגודל בתי התפילין, שפעם היו קטנים יותר והיום הם גדולים יותר, גם ההלכה צריכה להשתנות כיוון שהיום אין מספיק מקום בראשו של אדם ובידיו להניח שני תפילין יחד לאור גודלם הנוכחי.

הרב עובדיה מסכים כי מבחינה עקרונית נכון הוא שהיה צריך להניח את שני הזוגות יחד כדעת המקובלים. גם הוא מצטט את הגמרא המפורשת האומרת 'מקום יש בראש להניח שתי תפילין. [...] מקום יש בזרוע שראוי להניח שתי תפילין'.⁴⁵¹ אלא שלדעתו חל שינוי במציאות. התפילין בדורות האחרונים נעשים בגודל גדול מדי, כ־5 ס"מ ומעלה לכל 'בית' של תפילין. הרב עובדיה מחשב את החישובים המתמטיים הפשוטים ('אני מדדתי תפילין חמישה וחצי ס"מ' אמר הרב באחת הדרשות) וקובע כי פיזית יש בגוף האדם מקום של שמונה ס"מ להנחת תפילין ולכן אין מקום לשני תפילין, שכן אלה יהיו יחד עשרה ס"מ ויותר. 'היום תפילין נורמליים 5 ס"מ, אם יהיה שניים יחד, אין יד כזאת, צריך יד של עוג מלך הבשן'.⁴⁵² דבריו בנושא זה מופיעים במפורש ב'ביע אומר': 'והתפילין שלנו הם יותר מחמישה ס"מ ושתייהן ביחד יהיו עשרה ס"מ ויותר. והמקום שראוי להניח תפילין הוא רק שמונה ס"מ'.⁴⁵³

כאמור, מדובר פה בטיעון טכני לחלוטין של הרב עובדיה, אשר מדגיש: 'לו היו לנו תפילין קטנטנים שיכולים להניח שניהם ביחד היינו מניחים שניהם ביחד'.⁴⁵⁴ למרות זאת מדובר בעמדה שהתקדשה וקשה לאתר מישהו מחסידי הרב עובדיה שהיה מהין להציע לרכוש תפילין קטנות ולהניח אותן יחד. את ההיבט הטכני הדגישה התנהלותו של ידידו ויריבו ההלכתי של הרב עובדיה – הרב בן ציון אבא שאול. הוא עצמו נהג להניח שני זוגות תפילין יחד. עם זאת הוא נהג לפסוק לכל אדם ספציפית אם עליו להניח שני

---

⁴⁴⁷ ודוק: נדמה שבמלים אלה 'אני לא ראיתי', הרב עובדיה בונה את הדימוי של 'אין לי עסק בנסתרות', הדברים מופיעים למשל בתוך: ויטאל, פרי עץ חיים, שער התפילין, פרק ט. ('התפילין כסברת רש"י ור"ת. הפוסקים אמרו כי ראוי הוא להניח שני זוגות תפילין מספק. [...] ודע כי ב' הסברות אמיתיות').

⁴⁴⁸ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחווה דעת, ד תמוז תשס"ד, 22.6.2004. הרב עובדיה התייחס לנושא זה בדרשות נוספות כמובן, אחת החריפות שבהן הייתה בפרשת נח שנת תשע"ג (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ד חשוון תשע"ג, 20.10.2012).

⁴⁴⁹ שם.

⁴⁵⁰ הנ"ל, דרשה, יום ג, פרשת בראשית, בית המדרש יחווה דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002.

⁴⁵¹ בבלי, עירובין, דף צה, ע"ב.

⁴⁵² הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש בהעלותך, יזדים, ט"ז סיון תשס"ד, 5.6.2004.

⁴⁵³ יוסף, יבי"א, א, או"ח, ג, ס"ק יח.

⁴⁵⁴ הנ"ל, דרשה, יום ג, פרשת בראשית, בית המדרש יחווה דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002.

זוגות תפילין יחד או לחוד על פי המבנה הגופני הספציפי של השואל.⁴⁵⁵

מכיוון שמקום ההנחה המדויק חשוב מאוד וסטייה ממנו משמעותה כפולה: גם איקיום המצווה של הנחת תפילין וגם ברכה לבטלה, קובע הרב עובדיה כי אלה שמניחים תפילין יחד 'לא מניחים לא זה ולא זה, נעשה קרח מכאן וקרח מכאן'.

כשם שהמקובלים קבעו כי המחלוקת בין רש"י לרבנו תם היא מחלוקת ייחודית, כך גם הרב עובדיה קובע כי המחלוקת בינו לבין המקובלים בעניין זה היא ייחודית ואינה מחלוקת רגילה שבה יש נוהגים כך ויש נוהגים אחרת. במסגרת מסע התעמולה מול מאזיני דרשתו כדי שיקבלו את פסיקותיו הוא כאמור קובע קביעה מרחיקת לכת כי מי שנוהג על פי מנהג המקובלים עובר עבירה: 'ומי שעושה כך עובר על "בל תוסיף"', על לאו מן התורה הוא עובר, עובר על "לא תעשה"'.⁴⁵⁶

נדמה שבהגדרת המקובלים המניחים שני סוגי תפילין יחד ומכוונים שניהם אמת כחוטאים, 'הרב עובדיה של הדרשות' חריף הרבה יותר מ'הרב עובדיה של הספרים'. משמעות דבריו אלו של הרב עובדיה היא מתקפה חריפה על מנהגם של המפורסמים במקובלים באותה עת ובכלל. הרב יצחק כדורי, הרב דוד בצרי, הרב יעקב משה הלל, הבבא ברוך אביחצירא, הרב מרדכי אליהו ועוד, נהגו כולם להניח שני זוגות תפילין יחד. כך גם המקובל המקורב ביותר לרב עובדיה יוסף בשנות האלפיים ומי שמילא את תפקיד 'הרב המקדים' בדרשות הרב עובדיה יותר מכל אחד אחר - הרב בניהו שמואלי. ימים אחדים לאחר שנאמרו דבריו החריפים של הרב עובדיה נגד מניחי שני התפילין יחד, שאלו תלמידיו של הרב בניהו את רבם באשר לעמדתו בסוגיית תפילין של רש"י ותפילין של רבנו תם. הרב בניהו השיב מיד תשובה נחרצת והפוכה לדברי הרב עובדיה: 'שניהם אמת, כך נהג גם משה רבנו'.⁴⁵⁷

א.7. הפסיקה: נגד מרן. ההנמקה: יש לציית למרן

ראוי לשים לב לדברים שבהם בחר הרב עובדיה לסיים את הדרשה המרכזית המצוטטת לעיל בנושא התפילין של רש"י ושל רבנו תם. דברים אלו מבהירים עד כמה קשה להציג את המחלוקת בין הרב עובדיה למקובלים כמאבק בין פוסק הלכתי רציונליסט, לבין פוסקים מקובלים מיסטיקנים. בנוסף, הדברים מבהירים עד כמה עמוקים הסדקים בשיטת הרב עובדיה שסיסמתה הגדולה היא מחויבות מוחלטת לפסיקות רבי יוסף קארו. היא גדולה עד כדי כך שהרב עובדיה עושה בה שימוש אפילו כשהוא פוסק בעצמו נגד מרן רבי יוסף קארו! וכך, אף על פי שפסיקתו של הרב עובדיה בנושא תפילין של רש"י ושל רבנו תם דווקא שונה מזו של השולחן ערוך, הוא חתם גם את דרישתו שיקבלו את פסיקתו בנושא זה, בהנפת הסיסמה הרשמית שלו על פיה הספרדים בארץ ישראל צריכים לנהוג על פי מרן רבי יוסף קארו. כלומר השתמש בסיסמה הגדולה של קבלת הוראות מרן כדי להנחיל פסיקת הלכה שלו המנוגדת לזו של מרן. 'מאתיים רבנים סמכו ידיהם על מרן, מאתיים רבנים בדורו של מרן, לא הרבנים של הדורות שלנו, שהיום גם תבן גם מספוא, כל אחד נהיה רב. באותם זמנים היו ענקים, ענקי רוח. מי שעושה כמו מרן עושה כמו 200 רבנים'.⁴⁵⁸ הרב עובדיה השתמש בחלקים מפסיקת רבי יוסף קארו התואמים את עמדתו כגון האזהרה: 'הוא מזהיר אותנו שיכוון שאחד אמת והשניים רצונות בעלמא כדי שלא יעבור על "בל תוסיף"'.⁴⁵⁹ הוא השמיט את העובדה שפסיקת קארו בנושא דווקא לא תואמת את זו של הרב עובדיה בנקודות הבסיסיות ביותר: בניגוד לרב עובדיה הרב קארו לא פסק שחייבים להניח שני זוגות. בניגוד לרב עובדיה הרב קארו גם לא פסק שאין להניח שני זוגות תפילין יחד.

⁴⁵⁵ שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס.

⁴⁵⁶ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, פרשת בראשית, בית המדרש יחווה דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002.

⁴⁵⁷ שיחה עם עדים לשאלה שנשאל הרב בניהו שמואלי.

⁴⁵⁸ שם.

⁴⁵⁹ רבי יוסף קארו פוסק כי רק 'ירא שמיים יצא ידי שניהם ויעשה את שני זוגות תפילין' וכי 'מקום יש בראש להניח שתי תפילין וכן בזרוע' (שו"ע, או"ח, הלכות תפילין, סימן לד, סעיף ב).

בהמשך לרבנים המרוקאים שהוזכרו לעיל נעיר כי במסגרת ניסיונות המרידה ברב עובדיה הוציא חבר הכנסת לשעבר מטעם ש"ס הרב חיים אמסלם סידור על פי נוסח יהודי מרוקו, שלדבריו, הוא זה שבא 'להחזיר עטרה ליושנה באמת'.⁴⁶⁰ הרב אמסלם עושה שימוש מתריס בסיסמתו של הרב עובדיה 'להחזיר עטרה ליושנה' כדי לתקוף את שיטתו ואת המגמה שלו לאחד את כל מנהגי הספרדים ולבטל את מנהגי מרוקו. בעניין מחלוקת התפילין שבה דנו כאן, הרב אמסלם כותב הפוך מהרב עובדיה: 'בכל תפוצות ישראל נהגו להניח תפילין של רש"י בלבד'. את הספרדים הנוהגים כרב עובדיה ומניחים תפילין של רבנו תם אחרי התפילה מגנה הרב אמסלם: 'ובני עדות המזרח בימינו המניחים דרבנו תם אחרי התפילה עושים שלא כהשולחן ערוך ולא כהקבלה ושלא כמנהג ואין דעת חכמים נוחה מהם'.⁴⁶¹ קריאת תיגר ישירה נגד הבסיס הרעיוני במערכה של הרב עובדיה נגד מנהגי מרוקו מופיעה במבוא לסידור, שם נכתב כי הסידור שהוציא הרב אמסלם כלל אינו צריך אישור והסכמות רבנים כמקובל. הנימוק בעצם שומט את הקרקע מתחת הבסיס של התפשטות תורת הרב עובדיה באמצעות הספרים ובאמצעות הדרשות המשודרות ומנסה להחזיר את העליונות למנהג. הרב אמסלם טוען שאינו צריך הסכמה רבנית לסידורו שכן עצם העובדה שכך התפללו יהודי מרוקו היא המאשרת אותו: 'לא ראינו צורך להציג הסכמות לסידור, באשר זהו הסידור והנוסח שהתפללו בו מדורי דורות'.⁴⁶²

א. הפרדוקס: הנימוק להצדקת הפסיקה נגד הקבלה - מיסטי

בנוסף לכך שבפסיקתו נגד מרן הרב עובדיה מדגיש את חובת הציות למרן, גם את עצם חובת הציות למרן ולא לקבלה הוא מנמק בהנמקה מיסטית. לאחר דרשה שלמה שבה שולל הרב עובדיה את העמדה המיסטית והקבלית, אשר אינה הגיונית לדבריו, הוא מחייב לציית ללא עוררין לפסיקות רבי יוסף קארו תוך שימוש בנימוק מיסטי משלו. המדובר בנימוק דומה להפליא לנימוקי המקובלים לצורך לציית ללא עוררין לפסיקות האר"י. וכך הוא מקדש את דברי רבי יוסף קארו ושם אותם כמעט במעמד של 'תורה מן השמים':

כל דבריו דברי אלהים חיים. כותב הגאון חתם סופר [על מחבר השולחן ערוך רבי יוסף קארו ועל פסקי הרמ"א]: 'אפילו דברים שהם לא חשבו לכתוב כך, זימן הקב"ה שיכתבו איזה מילים כדי שיכוונו לאמת. הם לא חשבו על זה, אבל כדי שיכוונו לאמת זימן הקב"ה שיכתבו איזה אותיות, איזה תיבות, כדי שיתבררו הדברים על בוריים, שכל דבריהם ממש מן השמיים', כך אומר החתם סופר.⁴⁶³

בקשר לדבריו אלה של החתם סופר, מביא מעוז כהנא במאמרו בנושא זה את גישתו של החתם סופר על פיה מכוח תודעת העזר האלוהי היה בטוח באמיתות פסיקותיו ובקול ה' הדובר בו.⁴⁶⁴ אצל כהנא מובאים גם דברים ברוח זו של הרב יונתן אייבשיץ שדחה קושיות שהועלו על השולחן ערוך ועל הגהות הרמ"א וקבע: 'רק רוח ה' נוססה בקרבם להיות לשונם מכוון להלכה בלי כוונת הכותב'.⁴⁶⁵

⁴⁶⁰ אמסלם, סידור עם שלם, עמ' 3.

⁴⁶¹ שם, עמ' 5. המונח 'קבלה' בו משתמש הרב אמסלם כוונתו לתורת הסוד, ולא לקבלה במובן החז"לי של העברת מסורת (על פי שיחה עם הרב חיים אמסלם).

⁴⁶² שם, עמ' 3.

⁴⁶³ סופר, שו"ת חתם סופר, אבן העזר, סימן קב; הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחוה דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002.

⁴⁶⁴ כהנא, החתם סופר, עמ' 547–548 (ראו גם עמוד 546).

⁴⁶⁵ שם.

ב. המערכה של הרב עובדיה נגד מעמדהעל של האר"י והבן איש חי

ב1. מול הבן איש חי

המהלך של הרב עובדיה לפירוק מעמדהעל של הקבלה בפסיקה הספרדית, כלל פעילות שנועדה למעט את מעמדו של הבן איש חי ולמעט את חשיבותו של האר"י.⁴⁶⁶ מדובר בעמדה ייחודית של הרב עובדיה יוסף המנוגדת לשאר הרבנים הספרדים שפעלו סביבו.⁴⁶⁷ הרב עובדיה פעל להחליש את ההסתמכות ללא תנאי וללא ערעור על הבן איש חי ונהג לומר בשיחות פרטיות על הבן איש חי כי שמע מהרב יהושע שהרבני (1875–1973) שמכיוון שהבן איש חי כל הזמן היה בביתו עסוק בלימוד תורה לא הכיר את כל המנהגים שנהגו בבגדד, וכן כי הייתה לבן איש חי בעיית שמיעה קשה.⁴⁶⁸ חשוב להדגיש: המהלך הרלוונטי של הרב עובדיה לבניית מנהיגותו היה מאבק במעמדהעל של הבן איש חי. המאבק המרכזי נוהל נגד מי שנחשב בדורו ובסביבתו של הרב עובדיה לפוסק האחרון, ונגד ממשיכי דרכו של הבן איש חי, הרבנים הספרדים הראשיים הרב יצחק נסים (1895–1981) והרב מרדכי אליהו (1929–2010). פסיקתו של הבן איש חי אופיינה בהסתמכותה על הקבלה והאר"י ובנטייה להחמרה. קו רצוף בולט אחד מוביל את רצף המאבקים של הרב עובדיה. מהמאבק לערעור מעמדהעל של האר"י במסורת הפסיקה הספרדית ועד המאבק נגד פסיקות הבן איש חי הגדול והמכובד ברבני עיראק בעת החדשה בכלל ובדור שלפני הולדת הרב עובדיה יוסף בפרט. הוא היה פופולרי עד כדי כך שגם הרב עובדיה עצמו נקרא 'יוסף' על שמו של הבן איש חי, הוא רבי יוסף חיים. דמותו הייתה נערצת עד כדי כך שנאמר עליו: 'האישיות הנעלה שטבעה את חותמה על כל קהילות בבל הייתה זו של רבי יוסף חיים. הוא לא היה חכם באשי ואף לא אב"ד, עם זאת השפיע הרבה יותר'.⁴⁶⁹

לא מדובר אם כן במאבק פשוט של הרב עובדיה. אי אפשר להפחית מעוצמת מעמדו של הבן איש חי ב'ירושלים הספרדית' שבה גדל הרב עובדיה. כילד, הרב עובדיה, אחיו ואביו היו כרוכים אחר דברי תורתו ודרשותיו של הרב צדקה חוצין שעלה לישראל מבבל ב'1926 והיה מחשובי תלמידיו של הבן איש חי.⁴⁷⁰ ספר ההלכה של הבן איש חי היה הבולט ביותר בסביבה. הספר בלט בנגישותו, בסדר שבו ובייחודו, בנוסף לאלה הוא גם ספר מלהיב מאוד מבחינה דתית ועל כן התפשט לא רק בקרב יוצאי עיראק, אלא אף בקרב קהילות הספרדים האחרות במזרח הקרוב, שקיבלו במידה לא מועטה את משנתו ההלכתית. משפחתו של הרב עובדיה הייתה כאמור חלק מחברה שחשובי רבניה היו תלמידים דומיננטים של הבן איש חי, בהם: המקובל הרב אפרים כהן (1885–1955), רבי יהושע שהרבני (1875–1973), רבי נסים כדורי (1891–1972), הרב יהודה פתיה (1859–1942) והרב יעקב חיים סופר (1867–1939). ספרו של האחרון,

⁴⁶⁶ בשנת תשס"ד הגיש חבר הכנסת לשעבר מש"ס הרב חיים אמסלם, לרב עובדיה יוסף טיוטה של קונטרס שלימים הודפס בספרו 'עטרת חיים'. הקונטרס כלל פסק הלכה של הרב אמסלם על פיו אין להניח תפילין של רבנו תם לבד. האפשרויות הן או הנחת רבנו תם ורש"י יחד, או הנחת תפילין של רש"י בלבד, אך אין להניח תפילין של רבנו תם אחרי תפילין של רש"י, כפי שנוהג ופוסק הרב עובדיה. יומיים אחר כך בתפילת שחרית בבית הכנסת בביתו של הרב עובדיה לפני כחמישים מתפללים נזף הרב עובדיה ברב אמסלם וקרא לעברו: 'האר"י טעה, האר"י טעה. והטעה את הבן איש חי אחרי' (שיחה עם הרב חיים אמסלם, 28.8.2012; וראו גרסתו במלים חריפות יותר בתוך: איתן, בשם התבונה, עמ' 222–223).

⁴⁶⁷ על מאבקו של הרב עובדיה באר"י ראו עוד למשל: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 55–56.
⁴⁶⁸ ראו למשל: שטרית, רבנו, עמ' לג, נג. וכן ביקורת אחרת: שם, עמ' נו. וכן על החזרתה לכתובים של ביקורת שבתחילה נמחקה נגד הבן איש חי: שם, עמ' רג. הרב יהושע שהרבני היה מקובל ישראלי ממוצא עירקי שלמד מפי הבן איש חי.

⁴⁶⁹ בן יעקב, יהודי בבל, עמ' קצ (מובא אצל לאו, ארץ הקודש, עמ' 169).
⁴⁷⁰ על הרב חוצין ראו בקצרה בתוך: בראון, המזרח והקנאות, עמ' 299–307; נעימי, ארי עלה, עמ' כז–ל; בן יעקב, יהודי בבל, עמ' 370–371; וכן במבוא לספרו של הרב צדקה חוצין הראשון: חוצין, צדקה בן סעדיה, צדקה ומשפט שו"ת לחלק אבן העזר, תל אביב תשל"ה, עמ' 20; זעפרני, הרב אליהו, עמ' 55–57.

ה'כף החיים', בעל הנטייה הקבלית הברורה שמגמתו לשלב את הפוסקים עם עמדת האר"י⁴⁷¹ הפך אף הוא לספר הלכה מרכזי בקרב בני הדור. גם על ספר זה חלק הרב עובדיה, אף על פי שהוא עצמו השלים אותו וכתב את מרבית סימני החלק האחרון שלו על יורה דעה.⁴⁷² חייו של הרב עובדיה לוו ביריבות מרה עם נאמני דרכו של הבן איש חי, אשר בין הכוללים שבהם היו כאמור הרב הספרדי הראשי במשך 18 שנה, הרב יצחק נסים – אשר הודח מתפקידו כדי לאפשר את מינויו הודח הרב עובדיה מתפקידו בשנת 1972, והרב הספרדי הראשי הרב מרדכי אליהו – אשר כדי לאפשר את מינויו הודח הרב עובדיה מתפקידו בשנת 1983.

פסיקות של הרב עובדיה שנתפסו כמכוונות נגד ההגמוניה האשכנזית ראויות להיתפס גם בקונטקסט של המאבק בהגמוניה של הבן איש חי. כך למשל פסיקתו המפורסמת המתירה חתונות בין י"ז בתמוז לראש חודש אב,⁴⁷³ אותה מביא בנימין לאו כאחד מסמלי המאבק של הרב עובדיה נגד האשכנזים,⁴⁷⁴ היא בה בעת גם פסיקה נגד הבן איש חי.⁴⁷⁵

לאורך דפי עבודה זו שזורים המאבקים המרים שחוה הרב עובדיה על רקע העימות שלו עם הבן איש חי. בין היתר הקדיש הרב עובדיה סדרת ספרים מיוחדת, בת שמונה כרכים, 'הליכות עולם', במטרה לחלוק על פסיקות הבן איש חי. מבנה 'הליכות עולם' מעיד על מטרתו של הרב עובדיה למעשה להחליף ולתפוס את מקומו של הבן איש חי כפוסק העל של הציבור הספרדי⁴⁷⁶ ולייצר תחליף לספרו הפופולרי 'בן איש חי' כספר ההלכה המרכזי. בהקדמה לסדרה 'הליכות עולם'⁴⁷⁷ מסביר הרב עובדיה את התנגדותו לפסיקות הבן איש חי לא רק בכך שאין לחלוק בארץ ישראל על רבי יוסף קארו מחבר השולחן ערוך, אלא בכך 'שהרב בן איש חי "חסדאין מיליה"'. במקור ביטוי זה בגמרא⁴⁷⁸ מתייחס לאמורא הבבלי רב חסדא והגמרא מסבירה כי הוא נקרא רב חסדא כי דבריו דברי חסידות, הוא לא פוסק על פי דין, הוא פוסק על פי מה שמעבר לדין, כלומר דבריו על פי החסידות, לפנים משורת הדין. כשהרב עובדיה מאשים את הבן איש חי ש'חסדאין מיליה' הוא מתכוון שהוא מחמיר מצד החסד – צד הקבלה – ולא הולך לפי שורת הדין – צד ההלכה. הרב עובדיה מאשים אותו בקבליות יתר שמביאה להחמרה.

בעבודת הדוקטורט של שמואל מונדני על הבן איש חי⁴⁷⁹ הוא חולק למעשה על הרב עובדיה ועל תפיסת הבן איש חי כפי שהנחיל אותה הרב עובדיה: דמות רבנית שמכניסה את הקבלה ואת ההחמרה להלכה. מונדני בונה תזה על פיה הבן איש חי אומנם מכניס את הקבלה במידה נרחבת, אך על פי הניתוח שלו לא הקבלה מביאה למסקנת הפסק של הבן איש חי, אלא הבן איש חי מגיע למסקנה ההלכתית עוד לפני הקבלה ופסקיו יכולים לעמוד גם בלי הנדבך הקבלי. רוצה לומר שפסיקת הבן איש חי במהותה היא פסיקה על פי מקורות הנגלה, הגמרא והפוסקים, והקבלה רק מצטרפת כסוג של השלמה, לעתים כמעין קישוט דרשני, היא איננה לב הפסיקה שלו. תפיסתו המהפכנית של מונדני הינה בעצם כי זהו סוג של אוביטר (Obiter Dictum). עיון במשנתו של הבן איש חי ומפרשיו כפי שייראה לאורך דפי עבודה זו מעלה כי אפשר לדחות את תפיסתו זו של מונדני ולאשש את תפיסת הרב עובדיה על פיה אכן הבן איש חי מבטא מגמה של שילוב רב מאד של הקבלה בהלכה וכי שילוב זה מוביל אותו להחמרה.

⁴⁷¹ סופר, כף החיים, הקדמה (ללא מספרי עמודים).

⁴⁷² ראו: ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 284–287.

⁴⁷³ יוסף, יבי"א, ו, או"ח, מג; הנ"ל, הליכות עולם, ב, עמ' קלד.

⁴⁷⁴ לאו, להחזיר העטרה.

⁴⁷⁵ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת דברים, עמ' קלד.

⁴⁷⁶ ברור הוא כי מערכת יחסיו של הרב עובדיה עם הבן איש חי הייתה מורכבת במיוחד, השקעתו בריסוק המונופול של דמות רבנית זו יוצאת דופן, לעתים מערכת יחסים זו נדמית כמעין תסביך אב. ראו על חלום ההתגלות המשמעותי של הבן איש חי לרב עובדיה בפרק על חלומות הרב עובדיה להלן עמ' 320.

⁴⁷⁷ יוסף, הליכות עולם, הקדמה. ראו גם למשל: הנ"ל, יבי"א, ב, או"ח, כא, ס"ק יא.

⁴⁷⁸ בבלי, גיטין, דף ז, ע"א.

⁴⁷⁹ מונדני, הרב יוסף חיים.

להלן אעסוק עוד בנושא זה, ובסוף תת הפרק הבא אשר יעסוק בברכת מעין שבע אציג את תמליל הקלטת הדרשה עם המתקפה החריפה ביותר של הרב עובדיה כלפי הבן איש חי.

ב2. העדר החידוש בקבלת השו"ע כקודקס המחייב ובהגדרת רבי יוסף קארו כמרן

חשוב להדגיש, הרב עובדיה לא חידש בכך שהציב את חיבורו של רבי יוסף קארו 'השולחן ערוך' כספר הפסיקה החשוב ביותר, אלא בכך שהצהיר על דרישת ציות טוטאלי אליו. עוד קודם לרב עובדיה ובלי קשר אליו התקבל 'השולחן ערוך', כבר מהמאה ה-17, כקודקס ההלכתי הבסיסי בקרב כל העם היהודי וכטקסט הבסיסי המחייב בקרב הציבור הספרדי.⁴⁸⁰ למותר לציין כי גם ההגדרה והכינוי של רבי יוסף קארו כ'מרן' אינה חידוש של הרב עובדיה יוסף. הפוסקים הספרדים כולם מגדירים ומכנים את רבי יוסף קארו 'מרן' ומייחסים לו חשיבות עליונה.⁴⁸¹ גם בקרב אשכנזים הוא מכונה תדיר 'מרן' וגם אצלם ידוע כי פסקיו התקבלו, כל עוד לא חלק עליהם הרמ"א.⁴⁸²

'השולחן ערוך' הפך גם לטקסט ההלכתי הבסיסי של החרדים האשכנזים. מן המפורסמות הוא הדימוי על פיו הפוסק האשכנזי החשוב הרמ"א רבי משה איסרליש פרש מפה על 'השולחן ערוך' שערך הרב קארו הספרדי – מפה שהתאימה את ספר השולחן ערוך לפסיקות האשכנזים.⁴⁸³ החתם סופר, הטביע את הסיסמה המצהירה על המחויבות לציית לפסקי הרמ"א הפרושים על פני 'השולחן ערוך': 'כל ישראל יוצאים ביד רמ"א' (רמה)⁴⁸⁴ על בסיס הפוסק המקראי מסיפור יציאת מצרים (שמות, יד, ח), אך יש לזכור כי במרבית סעיפי השולחן ערוך אין הגהה של הרמ"א, ומכאן שהסכים להם והם מחייבים גם את האשכנזים.

הרב עובדיה פשוט לקח את הדברים הן לגבי מעמדו של השולחן ערוך כספר הפסיקה המכריע והן לגבי מעמדו של רבי יוסף קארו כמרן, בצורה יותר נחרצת וטוטאלית מאשר הפוסקים הספרדים האחרים. 'מה שמרן מכריע אין אחריו. מי יבוא אחרי המלך?'⁴⁸⁵ החידוש של הרב עובדיה, על פי צבי זוהר למשל, אינו בהגדרתו של רבי יוסף קארו כמרן, אלא בחיוב יהודי ארץ ישראל לנהוג לפיו, 'השקפת עולם [...] אשר לא הייתה בנמצא בניסוח ובהדגשים אלה עד שעוצבה כך על ידי הרב עובדיה עצמו'.⁴⁸⁶ כפי שנראה להלן, חלק גדול מן הפסיקה הספרדית שסטתה מהוראות מרן הייתה על יסוד מקורות קבליים, ובייחוד כתבי האר"י.

ב3. החידוש: דחיית מעמד-העל של הקבלה והדרישה לביטול מנהגי עדות המזרח

מה הם אפוא חידושי הגדולים של הרב עובדיה? דחיית מעמד-העל של הקבלה ושל האר"י והדרישה של הרב עובדיה מבני עדות המזרח לויתור על מנהגים שהביאו מארצות מוצאם. הכותרת היא כפיפות מוחלטת לפסקי מרן רבי יוסף קארו, כלומר העצמת המחויבות לפסיקותיו ולשיטתו. אם כן חידוש חשוב של הרב עובדיה הוא התייצבותו נגד עמדת הפוסקים הספרדים הבולטים ודחייתו את

---

⁴⁸⁰ על הזמן והמקומות שבהם התקבל 'השולחן ערוך' ראו: טולידאנו, מתי ובאילו; אלון, קודיפיקציה, עמ' צ-צב; הנ"ל, המשפט העברי, ב, עמ' 1181–1185; בן מנחם ואחרים, המחלוקת בהלכה, א, עמ' 519–547; סמט, החדש אסור, עמ' 303; סילבר, אולטרה אורתודוקסיה, עמ' 49.

⁴⁸¹ גם הדמות המזוהה ביותר עם הקבלה המעשית בדור האחרון הרב יצחק כדורי – כששאלתי אותו בשיחה אישית מה הוא הספר שחשוב ללמוד בו יותר מאשר כל ספר אחר? הפתיע ובמקום לנקוב בשמו של אחד מספרי הקבלה, או אפילו בספרו של הבן איש חי, או אולי בחומש, השיב חד'משמעית: 'שולחן ערוך'. (שיחה אישית עם זקן המקובלים הרב יצחק כדורי).

⁴⁸² כך למשל הרב שך כשרצה לדבר בשבחו של החפץ חיים השווה אותו לרבי יוסף קארו ואמר: 'כמו שמרן הבי"י חיבר ד חלקי שו"ע שנתקבלו בישראל, ככה חיבר הח"ח חלק חדש משו"ע בענייני שמירת הלשון שנתקבל בישראל' (שך, מו"מ, ו, עמ' רטז).

⁴⁸³ ראו: רב צעיר, תולדות הפוסקים, ג, עמ' 352–362.

⁴⁸⁴ סמט, האורתודוקסיה, עמ' 106.

⁴⁸⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת בהעלותך, ט"ז סיון תשס"ז, 2.6.2007.

⁴⁸⁶ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 351.

מעמדהעל שהם מעניקים לקבלה בכלל ולארי"י בפרט.⁴⁸⁷ הייתה זו אחת המערכות הקשות בחייו של הרב עובדיה, שגבתה ממנו מחירים כבדים.

ראוי לשים לב לשתי הזירות הספרדיות שבהן פעל הרב עובדיה: הזירה המוקדמת והקשה שבה היה מעמדו של הארי"י – המכונה 'הארי"י הקדוש' – מעמדעל. עד כדי כך חזק מעמדו של הארי"י שגם בפיו של הרב עובדיה הוא מכונה באופן קבוע 'רבנו הארי"י'. והזירה המאוחרת והנוחה יותר אשר בה גדל דור חדש של ספרדים בני תורה בישיבות הליטאיות, ישיבות שאליהן לא חדר באותה עוצמה הכינוי מעצב-התודעה 'הארי"י הקדוש'.⁴⁸⁸ מה שהקל על הרב עובדיה את המערכה לדחיקת מקומם של הקבלה, הארי"י והבן איש חי היא בין היתר העובדה שהאליטה התורנית הספרדית של דור הנהגתו גדלה בישיבות אשכנזיות-ליטאיות, שם מעמדו של הארי"י אינו דומה למעמדו בעולם התורה הספרדי.

בשלב זה, אפוא, החידוש ההלכתי של הרב עובדיה יכול להיות מנוסח מחדש בדרך הזאת: ראשית דחיית מעמד העל של הארי"י (וממילא הבן איש חי). שנית תביעת קבלת הוראות מרן. ושלישית החידוש החשוב, המשלב והידוע של הרב עובדיה: תביעתו לביטול השיטות ההלכתיות שהביאו עמם בני עדות המזרח מארצותיהם לארץ ישראל ואימוץ מוחלט של שיטת מרן.

4. ביקורת מבית: הרב יעקב יוסף נגד אביו ובעד הארי"י

בסופו של יום, הדברים מתנקזים אל השאלה הגדולה: 'כפי מי אנו הולכים בפסיקת הלכה? כמו מרן או כמו רבנו הארי"י?'.⁴⁸⁹ שאלה זו הוצגה בדרשה בבית הכנסת בורוכוף בשכונת הבוכרים מפי לא אחר מאשר אחד הבולטים שבין הרבנים הספרדים שהעזו לחלוק על הרב עובדיה יוסף, בנו הגדול הרב יעקב יוסף.

הרקע הלא הלכתי: הרב עובדיה נגד הקרובים לו

בהיות ובעבודה זו המתודה היא שאינני עוסק רק בענייני הלכה וגם כשאני עוסק בהם, חשובה לי ההרחבה אל מה שהתרחש מעבר לדיון ההלכתי הרי שכרקע הכרחי חשוב לציין במאמר מוסגר כי אי אפשר להבין את עוצמת הדברים בלא הבנת הרקע של 'מלחמות הקודש' הקשות שניהל הרב עובדיה נגד יריביו ובכללם בנו הרב יעקב יוסף. מלחמתו נגד החולקים עליו בכל עניין התנהלה ללא פשרות. כך למשל במסגרת מלחמת החורמה של הרב עובדיה נגד מתנגדיו נסגרו תחנות הרדיו החרדיות הפיראטיות המזוהות עם ש"ס, שפעלו בישראל בעיקר בשנות התשעים של המאה ה-20 וכונו 'ערוצי הקודש'.⁴⁹⁰ תחנות אלו היו מהתופעות התרבותיות המשמעותיות ביותר בעולמה של ש"ס. הן נסגרו בין היתר כתוצאה מהמאבק וכתוצאה מהתנגדותו של הרב עובדיה לתחנות שמרדו בו והעזו להשמיע רבנים החולקים עליו ובראשם בנו הרב יעקב יוסף והרב מרדכי אליהו. במשך שנים ארוכות הרב עובדיה לא סלח לבנו הגדול שחלק עליו ואף התקרב לרב מרדכי אליהו, שעל כן הרב עובדיה הרחיק את בנו מקרבתו. תקופה ארוכה שרר ביניהם נתק והרב האב סירב למחול.

מתקפה משולבת וחריפה במיוחד על בנו-בשרו הרב יעקב ועל יריבו-ידידו, הרב בן ציון אבא שאול, הושמעה מפי הרב עובדיה כשהבן פסק על פי הרב אבא שאול בניגוד לדעתו של אביו. אש המחלוקת בין האב לבנו פרצה בעקבות סערה ציבורית שנוצרה לאחר חשיפה עיתונאית של פסק הלכה של הרב יעקב יוסף

⁴⁸⁷ אליהו, אמרי מרדכי, עמ' יב.

⁴⁸⁸ מעטים מן הרבנים זכו שבשפת העם יידבק בהם הכינוי 'הקדוש'. הבולטים שבהם הם הארי"י הקדוש, האור החיים הקדוש, השלי"ה הקדוש, האלשייך הקדוש, וכן רבנו הקדוש – רבי יהודה הנשיא עורך המשנה. אפשר לשמוע בתדירות גבוהה גם את הצירופים 'הבעל שם טוב הקדוש', 'הרש"ש הקדוש', 'הסבא קדישא' על הרב אלפנדר ובישיבות ליטאיות לעתים את 'זאגט דער הייליגער רש"י'.

⁴⁸⁹ הרב יעקב יוסף, דרשה, בית הכנסת בורוכוף, שכונת הבוכרים ירושלים, כ טבת תש"ע, 6.1.2010.

⁴⁹⁰ לימור ונוה, הרדיו הפיראטי.

בדרשה סגורה על פיו אסור לחיילי צה"ל לאכול במטבחים שבהם משרתים חיילים טבחים גויים.⁴⁹¹ בשיעור של הרב יוסף הבן בבית הכנסת 'עזרא הסופר' בירושלים הוא עסק באיסור ההלכתי על יהודים לאכול מ'בישולי גויים' וקבע: אם חייל רואה שיש במטבח צבאי טבח רוסי אסור לו לאכול במטבח זה ועליו להסתפק בלחם, גבינות, ירקות וכדומה. הנימוק שהציג הרב יעקב יוסף היה כי רבים מהעולים מרוסיה הם גויים, וגם אלה מהם שהתגיירו – גיוריהם מפוקפקים. למרות שגם לדעת הרב יעקב יוסף ודאי שחלק מהחיילים יוצאי רוסיה וחבר העמים הם יהודים, הוא הדגיש כי החיילים שומרי הכשרות לא יכולים לעשות מחקר על כל טבח וטבח שעלה מרוסיה, ולכן אסור להם לאכול בכל מטבח שמשרת בו טבח רוסי. 'בספק לא אוכלים טריפות', אמר. הוא הוסיף כי גם אם החיילהעולה אינו במטבח, עדיין אסור לאכול מבישולי מטבח צבאי שעובד בו טבח עולה רוסי. כדי לאכול במטבח כזה צריך תחילה להכשיר את הכלים.⁴⁹²

תגובתו של הרב עובדיה לסערה שחולל בנו הייתה קשה. הוא פתח וסיפר בדרשתו כי 'השבוע השמיני ברדיו איזה דברי רב אחד, להכניס מבוכה אל תוך חיילי צה"ל'. הוא תלה את הטעות ההלכתית בכך 'שהוא לא ראה מה שכתבתי בספר יביע אומר'. הרב עובדיה הביע כעס רב על כך שבנו לא זו בלבד שלא הסתמך על ספרו 'יביע אומר', אלא הסתמך על ספרו של הרב בן ציון אבא שאול. בין היתר הסביר:

כתבתי בספר 'יביע אומר'⁴⁹³ 'אמנם היה חכם אחד שאוסר', מי זה החכם? רבי בן ציון אבא שאול [...] ואני הבאתי אותו ודחיתי אותו בכמה פוסקים. [...] להקה של פוסקים, [...] עשר פוסקים הבאתי, הרב בן ציון אבא שאול לא ראה אותם וכתב בדעתו לאסור, וזה לא נכון, זה מותר. לכן הלכה למעשה שזה מותר, סתם מכניס מבוכה בלב חיילי צה"ל. בשביל מה המבוכה הזאת? [...] זה סתם בודה דברים מלבו. לא נכון, הוא סמך על ספר 'אור מציון' אבל זה חושך ולא אור. צריך לדעת שהדין שזה מותר. לכן כל אלה שהם חיילי צה"ל דתיים, בין ספרדים בין אשכנזים, יכולים לסמוך להקל, כמו שכתבתי בשם כל הפוסקים שאמרת.⁴⁹⁴

הרב אבא שאול - שמעמדו המכובד, המלווה בתואר 'ראש ישיבת פורת יוסף' איים בשלבים מסוימים אפילו על מעמדו של הרב עובדיה כגדול הדור הספרדי, בפרט בקרב בני התורה הספרדים – זכה לא פעם להערות ביקורתיות מצדו של הרב עובדיה, שנועדו לערער על מעמדו.⁴⁹⁵ לא ברור אם בניתוח היחסים המורכבים בין שני גדולי תורה אלו אפשר להתעלם מהרובד האיש, לא רק התחרותי הברור מאליו.⁴⁹⁶ הרב עובדיה גם לא הסתיר את עלבוננו מכך שהרב אבא שאול לא הביא אותו כאשר דן בהלכה שבה פסק בספרו:

⁴⁹¹ אבישי בן חיים, 'תגיד טבח אתה יהודי?', מעריב, 15.3.2004.

⁴⁹² הקלטת דרשת הרב יעקב יוסף בארכיון אבישי בן חיים.

⁴⁹³ יוסף, יבי"א, ט, יו"ד, ו.

⁴⁹⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, בית כנסת היזדים, כ אדר תשס"ד, 13.3.2004; ראו עוד ביקורת חריפה של נאמני הרב עובדיה נגד הרב אבא שאול אצל: סאסי, מענה יוסף.

⁴⁹⁵ ראו גם: שטרית, רבנו, עמ' סט: 'עוד אמר לי רבנו שיש אברך אחד שהוא כמו סומא בארובה אחרי דברי הספר אור לציון'. וכן: 'וכי אפשר לסמוך על ספר כזה?' (שם, עמ' פה); וכן: 'אמר לי שיש הרבה מקומות שהרב בן ציון ע"ה כתב דברים מסברא, ויש בהם שאינם נכונים על פי ההלכה, כי לא כך כותבים, אלא צריך לבדוק בצורה יסודית בפוסקים, ולא להמציא דברים חדשים שלא כתובים בפוסקים' (שם, עמ' קסה).

⁴⁹⁶ יש טוענים כי יש משקל אפילו ליחסי השכנות בעת שהתגוררו הרב עובדיה והרב בן ציון אבא שאול באותו בניין ברחוב אלקנה 8 בירושלים ולמתיחות ששררה בין נשותיהם, הרבנית הדסה אבא שאול והרבנית מרגלית יוסף. (על פי שיחות עם בני משפחה ועם שכנים בבניין ברחוב אלקנה 8 בירושלים).

ונוראות נפלאות על מ"ש ידיד נפשי הרה"ג ר' בן ציון א. שאול בשו"ת אור לציון ח"א סי' יט [...] ועשה עצמו שלא ידע את יוסף⁴⁹⁷ והעלים עינו מכל האחרונים הנ"ל שהבאתים בשו"ת יביע אומר [...] ושרא לה מריה [יסלח לו האל] שנתן מקום לכמה מתלמידיו שאינם בקיאים בהוראה לטעות ולברך ברכות לבטלה.⁴⁹⁸

עקב כך לא חשך הרב עובדיה את שבטו מראש ישיבת פורת יוסף והורה :

וכל פלפולו של האור לציון אין לו שחר, והוא כדמעיל פלא בקופא דמחטא. וחלילה לסמוך על זה לברך ברכה שאינה צריכה נגד כל האחרונים הנ"ל. ומצווה להודיע ולפרסם ברבים שאין לסמוך על דברי האור לציון בזה.⁴⁹⁹

בחלקו התשיעי של 'יביע אומר' מתייחס הרב עובדיה למחלוקת בין השניים באשר להכרעה הגדולה בין שתי הסמכויות: רבי יוסף קארו או האר"י. הוא מתייחס לדבריו של הרב אבא שאול ש'דברי האר"י הם ודאי גמור, ואין בהם ספק' וכן ש'במחלוקת מרן עם האר"י - הלכה כאר"י'.⁵⁰⁰ הרב עובדיה תוקף את הקביעה בחריפות: 'מניין לו דבר זה שאינו אלא מהרהורי לבו, היפך דברי הפוסקים, ותמיהני עליו, שאיך מלאו לבו להעריך גדולי עולם ולקבוע הלכה כהאר"י נגד מרן?!'.⁵⁰¹

אכן, אפילו מול ידידו הטוב ואפילו מול בנו עצמו ובשרו לא התרכך הרב עובדיה בריתחא דאורייתא של מחלוקת הלכתית. הגיעו הדברים עד כדי כך שעל לא מעט רבנים ספרדים החולקים על שיטת הרב עובדיה יוסף נאמר כי הם חוששים להתבטא נגד דעתו ובוודאי להוציא ספרים נוקבים נגד שיטתו.⁵⁰² לכן הקלטה נדירה של דרשה כמו זו שתוכנה יוצג להלן, שבה נשמע בנו של הרב עובדיה הרב יעקב יוסף מציג את משנתו הספרדית ההפוכה, היא בעלת חשיבות מיוחדת בהציגה את התפיסה הספרדית הקלאסית בסביבתו הקרובה של הרב עובדיה יוסף. תפיסה זו נותנת יתרון ברור לאר"י על פני רבי יוסף קארו, על אף שכמובן גם פוסקים אלו מגדירים את קארו כ'מרן'. וכך הסביר הרב יעקב יוסף את הדילמה הספרדית:

אנחנו הספרדים קיבלנו עלינו הוראות רבנו האר"י, כמו שקיבלנו עלינו את הוראות מרן [...]. אבל יש מקומות בודדים שיש גם ביניהם מחלוקת. האם אנחנו הולכים כמרן? קבלת הוראות מרן חשובה יותר, או רבנו האר"י יותר חשוב? [...] זה ויכוח קשה בין גדולי הפוסקים לבין גדולי הפוסקים המקובלים, [ה]קבליסטים, מה חשוב יותר?

הכרעת הרב יעקב יוסף הייתה כי במקרים כאלה הספרדים לא צריכים לציית למרן רבי יוסף קארו וגם לא למרן אביו הרב עובדיה יוסף, אלא ל'מורנו האר"י', שכן הם קיבלו עליהם הוראות האר"י: 'הגאון חיד"א ועוד, דנו בהרחבה, והסיכום – הם אומרים: קבלת הוראות מורנו האר"י יותר חשובה מקבלת הוראות

⁴⁹⁷ המליצה 'שלא ידע את יוסף' היא על פי שמות, א, ח. גם בספר 'רבנו' מתואר כאבו של הרב עובדיה על כך שהרב אבא שאול לא ציטט אותו בהקשר אחר: 'והיה תמה ואומר, "מדוע הגאון רבי בן ציון אבא שאול לא מזכיר אותי בספר שלו, כאילו עשה נדר שלא להזכיר אותי, וזה פלא כי הוא היה מכיר את הספרים שלי". וכן מופיעה שם ביקורת חריפה על ספרו של הרב אבא שאול מפי הרב עובדיה: 'איך כתב את הספר הזה, חשב שכתב אותו לתלמידים שלא ישאלו שאלות ויקבלו את כל מה שאמר, האם לא חשב שהספר יגיע גם לידי?' (שטרית, רבנו, עמ' קנח). ובמקום אחר (עמ' קסח) באותו יומן: 'רבנו עוד ממשיך לכתוב הערות על האור לציון ואחרי שכתב כמה דברים היה מתפלל ואמר "הרי הרבה נושאים שכתב בהם באור לציון הבאתי בספרים שלי, והוא גם היה מכיר את הספרים שלי... ולמה כשכותב בספרו אפילו לא מזכיר אותי, הרי היינו בידידות טובה"'.
⁴⁹⁸ יוסף, יבי"א, י, יט, ס"ק ג.

⁴⁹⁹ שם.

⁵⁰⁰ אבא שאול, אור לציון, עמ' טו.

⁵⁰¹ יוסף, יבי"א, ט, או"ח, קח, ס"ק ט. מדובר בביטוי 'איך מלאו לבו' מהפסוק במגילת אסתר פרק ז, פסוק ה, שהשימוש בו גרר ביקורת פנים ספרדית חריפה נגד הרב עובדיה כבר מצעירותו, ראו להלן שער שני, פרק ראשון, סעיף א.

⁵⁰² ראו דבריו החריפים של הרב אמסלם בתוך הספר שנכתב עמו: איתן, בשם התבונה, עמ' 221-232.

מרן. [...] אנחנו הספרדים קיבלנו עלינו הוראות החיד"א [...] והחיד"א יחד עם אותם הפוסקים אומרים שקיבלנו עלינו הוראות רבנו האר"י גם נגד מרן.

מעניינת גם ההנמקה להעדפה זו. לכאורה, אין בכוחנו להכריע בין ההרים הגדולים, לכן מה שמכריע בסופו של דבר הוא הסכמת הציבור – 'קיבלנו עלינו'. הנימוק השכיח בכתבי הפוסקים הספרדיים, ובראשם הרב עובדיה עצמו, לסמכות ר' יוסף קארו הוא ש'קיבלנו הוראותיו'. לפי אותו הגיון עצמו, 'הפה שאסר הוא הפה שהתיר', ויכולים אנו לקבל עלינו גם סמכויות אחרות – ובמקרה זה האר"י והחיד"א. אלא שהרב יעקב יוסף לא הסתפק בנימוק זה – אלא בחר לתמוך את העדפת האר"י על פני רבי יוסף קארו גם בעדות מתוך הספר ההגיוגרפי 'שבחי האר"י'.⁵⁰³ על פי עדות זו מרן פגש באר"י והכיר בעליונותו. על מהימנות עדות זו קמו מערערים, אך הרב יעקב יוסף דוחה אותם וקובע 'כנראה שהסיפור הוא כן נכון'. זו הסיבה שאנחנו הספרדים קיבלנו עלינו הוראות האר"י, כמו שאמרתי.⁵⁰⁴

שתי סוגיות בחר הרב יעקב יוסף כדי להסביר עיקרון הלכתי זה של קבלת הוראות האר"י נגד מרן. המדובר בשתי סוגיות הלכתיות שבהן חולק האר"י על מרן רבי יוסף קארו: (א) ברכה על פירות שמוציאים אילני סרק; ו(ב) ברכת 'הנותן ליעף כוח'. נבחן כעת את שתיהן.

הברכה על פירות אילני סרק

המשנה במסכת ברכות (פרק ו משנה א) אומרת שעל פירות מברכים 'בורא פרי העץ'. על פי השולחן ערוך, על פירות שמוציאים עצי סרק מסתפקים בברכת 'שהכול נהיה בדברו'. עמדה זו היא עמדה מהגאונים שהתקבלה על פוסקים חשובים כמו הרמב"ם (פירוש המשניות, מסכת אוהלות פרק יח), ספר המנהיג, רבי דוד אבודרהם, הטור ועוד. בין היתר מוסבר הדבר בכך שברכת 'בורא פרי העץ' ראויה לפירות חשובים, אבל על פירות שגדלים ביער ואף אחד לא מטפח אותם מברכים 'שהכול נהיה בדברו'. באילו סוגי פירות לא חשובים מדובר? הרב יעקב יוסף למשל הביא כדוגמאות (לפירות מעצי בר שלכאורה צריך לברך עליהם 'שהכול' ולא 'בורא פרי העץ') את הזערור, בעל הפרי הדומה לתפוח, את עץ האורן והאצטרובל שלו שממנו מופקים הצנוברים, וכדומה.

---

⁵⁰³ הרב יעקב יוסף מסתמך על שבחי האר"י, אך לא מצאתי סיפור זה שם, אלא בספר עמק המלך של המקובל הרב נפתלי צבי בכרך. ראו: בכרך, עמק המלך, עמ' יג (הקדמה, פרק ו).

⁵⁰⁴ הרב יעקב יוסף הסביר כאמור כי הנימוק להעדפת האר"י על מרן קשור להנחה שאם מרן היה רואה את פסיקות האר"י הוא היה חוזר בו. ההסתמכות שלו כאמור היא בעיקר על הספר 'שבחי האר"י' שם נכתב שמרן פגש את האר"י באירוסין של בנו: 'הכיר אותו מקרוב, לא רק גדלותו מבחינת הידע, ש"ס ופוסקים, אלא גם צדיקותו, חסידותו והידע העצום שלו. חזר לביתו, סיפר לרבנית: זכיתי היום להכיר איש אלוקים קדוש ... "הריהו כאחד מראשוני הנביאים". לא אומר "כמו אחד האחרונים", לא "כמו מרדכי הצדיק, זכריה, חגי, מלאכי, עזרא, נחמיה". מכתיר אותו. הוא למד אצל אליהו הנביא אז הוא כמו אלישע, כמו גדולי הנביאים. אז אם יש לך כזה גדול, שמרן מגדיר אותו – לא חלילה איזה פוליטיקאי יבוא ישבח אותו בגלל אינטרס – אז ממילא לפי זה יהיה צריך לפסוק יותר לפי האר"י. יותר מזה: שגם נגד הראשונים, אומר לך גם אם יש ויכוח בין האר"י לראשונים הולכים לפיו. אומר לך 'אם הרשב"א היה רואה האר"י היה חוזר בו'. נכון שהרשב"א היה לפניו, גאון עצום ורב מגדולי הפוסקים. אבל אם אתה מגדיר את רבנו האר"י שהיה כאחד הנביאים ראשונים, ממילא אנחנו צריכים ללכת בעקבותיו ככל אשר יורה לנו ולא נזוז מדבריו ימין ושמאל'.

העדות הזאת בשבחי האר"י נתקלה במפריכים. טענתם שהסיפור שמרן והאר"י נפגשו באירוסין של בנו של מרן בלתי אפשרי מצד התאריכים. הם מסכימים כי בנו של מרן, רבי יהודה, נשא לאישה את בתו של האר"י, אך מרן נפטר כשבנו יהודה היה ילד קטן והחתונה הייתה רק עשר שנים לאחר פטירתו. וממילא הוא לא פגש את האר"י באירוסין ולא התרשם ממנו שם ולא חזר וסיפר לרבנית כי מדובר באיש קדוש מהנביאים הראשונים וכו'. ובקצרה – הדבר לא היה ולא נברא. הרב יעקב יוסף דוחה טענה זאת, 'קשה לומר את הדברים האלה, לומר שהכול שקר וכזב', ומנמק:

'כנראה שהמילה "בנו" (אירוסין בנו) הייתה טעות דפוס, היה באיזה אירוסין [של משהו אחר], שבאו שני גדולי הדור, גם מרן רבי יוסף קארו וגם רבנו האר"י ושמה נפגשו, אבל לא באירוסין של הבן שלו, כך שכנראה שהסיפור הוא כן נכון. זו הסיבה שאנחנו הספרדים קיבלנו עלינו הוראות האר"י כמו שאמרתי'.

לעומת זאת על פי האר"י גם פירות שגדלו על אילני סרק וגם אם אינם פירות חשובים, מברכים עליהם 'בורא פרי העץ'.

הרב יעקב יוסף הדגיש כי מקובל שאם יש מחלוקת בין האר"י למרן רבי יוסף קארו ויש מנהג שתומך באר"י ודאי שפוסקים על פי האר"י.

הוא הוסיף והסביר היכן רואים עוד יותר את עליונות האר"י, היכן מתחדדת המחלוקת בין קבלת הוראות מרן לקבלת הוראות האר"י: כאשר אין מנהג. הוא קובע כי המנהג הוא המכריע, אך בהעדר מנהג – יש התנגשות. באשר לנקודה זו הוא מזכיר כי גדולי הפוסקים הספרדים ובראשם החיד"א 'דנו בהרחבה' ומסכם את הדיון בקביעה שהאר"י גדול יותר: 'הם אומרים קבלת הוראות מורנו האר"י יותר חשובה מקבלת הוראות מרן'.

האם יש לברך ברכת 'הנותן ליעף כוח'?

לדוגמה השנייה עמה בחר הרב יעקב יוסף להדגיש את עליונות האר"י על מרן יש חשיבות רבה במיוחד. הדיון בברכת 'הנותן ליעף כוח', הוא מהדוגמאות הבולטות להשפעת הקבלה, שכן במקרה זה עמדת האר"י גברה באופן גורף על עמדת רבי יוסף קארו.⁵⁰⁵

הרב יוסף הבן הולך בעקבות הפוסקים הקאנוניים הספרדיים שיובאו להלן, עמדתו של הרב עובדיה בנושא והדיון שהוא מנהל בנושא, הם מהדוגמאות הבולטות להבהרת עומק הסתייגותו משילוב הקבלה בהלכה, הגם שבסופו של דבר הוא פוסק באופן דומה.

הדעות לגבי ברכה זו היו חלוקות מאות שנים.⁵⁰⁶ בתפילת שחרית מופיעה סדרה של כחמש עשרה ברכות קצרות המבוססות ברובן על הכתוב בתלמוד (מנחות מג ע"ב, ברכות ס ע"ב) המכונות 'ברכות השחר'. אחת מהן היא 'ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם הנותן ליעף כח'. ברכה זו, לא רק שאינה מוזכרת בתלמוד, רבי יוסף קארו פסק ב'שולחן ערוך' במפורש שלא לומר אותה: 'יש נוהגין לברך "הנותן ליעף כח", ואין דבריהן נראין'.⁵⁰⁷ ועוד הוא מדגיש את הסתייגותו: 'מאחר שלא נזכרה בתלמוד – איני יודע איך היה רשות לשום איש לתקנה'.⁵⁰⁸ האר"י חלק על רבי יוסף קארו ונהג לברך 'הנותן ליעף כח'. בספר 'שער הכוונות' מעידים על האר"י: 'ברכת הנותן ליעף כוח, היה הוא ז"ל נוהג לאמר, שלא כמ"ש השו"ע'.⁵⁰⁹ היום ברכת 'הנותן ליעף כוח' מופיעה כקבועה בסידורי התפילה ומסמלת בציבור הספרדי את ניצחונו של האר"י על מרן.⁵¹⁰ כך מדגיש החיד"א כי המנהג לברך ברכה זאת התפשט 'על פי כתבי רבינו האר"י זצ"ל ומבהיר את עליונותו של האר"י על פני מרן' כי אף דקבלנו הוראות מרן עומד לנו שאם מרן היה רואה פסקי האר"י היה חוזר בו'. לחיזוק דבריו הוא מביא עדות בשם 'הכנסת הגדולה' על פיה אכן רבי יוסף קארו חזר בו מפסיקה זו בסוף ימיו.⁵¹¹

דברי ה'כף החיים' בעניין זה מדגישים את מקומה של הקבלה בפסיקה זו ואת עוצמת השפעתה. ההסבר שלו שונה מההסבר הארצי של רבי יעקב בן הרא"ש שמנמק את אמירת הברכה בכך שאדם מפקיד בערב כאשר הוא הולך לישון ביד הקדוש ברוך את נשמתו העייפה מעבודה קשה כל היום ובבוקר הוא

⁵⁰⁵ חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 446–463; לאו, ממרן עד מרן, עמ' 263–264, 300–305.

⁵⁰⁶ חלמיש, שם, עמ' 181.

⁵⁰⁷ שו"ע, או"ח, סימן מו, סעיף ו.

⁵⁰⁸ קארו, בית יוסף, או"ח, סימן מו.

⁵⁰⁹ ויטאל, שער הכוונות, חלק א, עמ' שכח (נ, ע"ד).

⁵¹⁰ הברכה מופיעה גם בסידורי התפילה האשכנזים כמובן, אך שם אין זה מכוח פסיקת האר"י, אלא על פי מנהגם ופסיקת הרמ"א שהמנהג פשוט בבני האשכנזים לומר; בסידור תפילה מרכזי נוסח מרוקו על פי הלכותיו והנחיותיו של הרב שלום משאש הברכה מופיעה לצד הסיוג 'הרב נוהג לברך ברכה זאת בלי שם ומלכות' (סדור וזרח השמש, עמ' 3).

⁵¹¹ החיד"א, ברכי יוסף, אורח חיים, סימן מו, ס"ק יא.

מחזיר לו אותה שקטה ושלוה.⁵¹² ההסבר של ה'כף החיים' (על פי הבן איש חי והמקובלים) מצדיק את הפסיקה על פי האר"י בכך שברכת 'הנותן ליעף כח' כמו ברכת 'מלביש ערומים' מאותה סדרה של ברכות השחר, טעמן בסוד המתייחס ללבוש האלוקי של האדם שלעתים מקבל במקום לבוש אלוקי זה לבוש טומאה.⁵¹³ ברכת 'מלביש ערומים' אם כן אין משמעותה מלבוש פיזי וברכת 'הנותן ליעף כח' אין משמעותה כוח פיזי. אלא האור האלוקי שבאדם נחלש או מסתלק ועתה מקבל הארה חדשה. ברכות אלו מתייחסות להחלשות האור האלוקי והסתלקות האור האלוקי.⁵¹⁴ עד כמה מדובר בחידוש קבלי ועד כמה גבוהה ההערכה לאר"י הקדוש אנו רואים בהמשך דבריו של ה'כף החיים' שמצטט את הרב נתן שפירא ה'מצת שימורים' שמסביר שמכיוון שהאר"י עשה פה מעשה בניגוד לנורמה ההלכתית שאי אפשר לברך אלא על פי מטבע שטבעו חכמים בברכות,⁵¹⁵ הרי שזה מעיד על רוח הקודש שלו 'מאחר שהרב זלה"ה [האר"י] הסכים לאומרה - בודאי שע"פ רוח הקודש שאמר לו'.⁵¹⁶

הרב עובדיה מתייצב גם במקרה זה מול שלושת הפוסקים הקאנוניים של היהדות הספרדית: החיד"א, הבן איש חי והכף החיים, שמבהירים כי יש לומר ברכת 'הנותן ליעף כח' מתוקף כח הפסיקה הקבלית של האר"י. הנקודה המרתקת והחשובה בדיון הארוך שמנהל הרב עובדיה בסוגיה זו בספרו 'יביע אומר'⁵¹⁷ היא שבסיומו הוא קובע כי יש לומר את ברכת 'הנותן ליעף כח', בדומה למה שהורה האר"י, אך אף על פי שהוא מקבל את פסיקת האר"י חשוב לו להדגיש כי הוא איננו פוסק כך בגלל האר"י והמקובלים, אלא בגלל המנהג: 'איברא [אמת] שעכשיו נהגו הכל לברך את ברכת הנותן ליעף כח. ומ"מ אינו מוכרח לומר שנהגו כן עפ"ד האר"י ז"ל דווקא'.⁵¹⁸ הרב עובדיה מקיים שם דיון ארוך כדי להסביר כמה לא חשובה ולא מכריעה היא העובדה שהמקובלים אמרו לעשות זאת, אבל בסופו של דבר אומר כי יש לעשות כדבריהם, אך לא מכח סמכותם, אלא בגלל המנהג. הדיון המיותר, לכאורה, מוגדר מבחינה משפטית כ'אוביטר' ('אמרת אגב' בלטינית), שכן הוא איננו הכרחי לצורך הוכחת המסקנה. היה אפשר להגיע לישורה התחתונה גם ללא הדיון הזה.

לכן ניכרת כאן החשיבות שמעניק הרב עובדיה לאפקט הרטורי של הדיון כולו: בולטת העובדה שחשוב לו להדגיש שהקבלה לא משפיעה עליו בעניין זה. המהלך נועד כדי להדגיש שהקבלה אינה מעל ההלכה – 'ומבואר להדיא שאין דברי האר"י ז"ל מכריעין נגד כל הפוסקים'⁵¹⁹ - אפילו כשבשורה התחתונה הוא פוסק בדומה לקבלה. בתוך כך הוא מבהיר כלל חשוב בעמדתו כלפי הקבלה, שנועד שוב למעט את השפעתה ולמקד אותה במקובלים בלבד: 'ולא נאמרו דברים אלו אלא למצניעיהם'.⁵²⁰

⁵¹² רבי יעקב בן הרא"ש, טור או"ח, סימן מו.

⁵¹³ ראו הדיון המרתק אצל פדיה, קבלה ופסיכואנליזה, עמ' 71-47.

⁵¹⁴ סופר, כף החיים, או"ח, סימן מו, ס"ק מז.

⁵¹⁵ בבלי, ברכות, דף מ, ע"ב.

⁵¹⁶ שם.

⁵¹⁷ יוסף, יבי"א, ב, או"ח, כה.

⁵¹⁸ שם, יג.

⁵¹⁹ שם.

⁵²⁰ שם.

ב5. תנא דמסייע: שימוש של הרב עובדיה בגאון מוילנה לערעור מעמד האר"י

ראינו כי רבים מהרבנים הספרדים ובכללם בנו של הרב עובדיה פסקו כי 'אנחנו הספרדים קיבלנו עלינו את הוראות האר"י'. מול כל אלה ניצב הרב עובדיה יוסף. כדי למעט את מעמדו המכובד של האר"י הרב עובדיה מעמת אותו עם דמות תורנית נערצת אחרת – הגאון מוילנה. דוגמה חשובה לכך ניתנת במסגרת ההתייחסות של הרב עובדיה למחלוקת החשובה לענייננו על הנחת תפילין של רש"י ושל רבנו תם. גם שם כאמור הוא תוקף את העמדה המיוחסת לאר"י על פיה גם שיטת רש"י וגם שיטת רבנו תם הן אמת, היינו ש'אלו ואלו דברי אלוהים חיים'.⁵²¹ כדי לקעקע תפיסה זו מביא הרב עובדיה את עמדת הגאון מוילנה. הגאון אמנם פוסק הפוך מהרב עובדיה שקבע כי יש להניח שני סוגי תפילין, אך עצם פסיקתו כי יש להניח רק סוג תפילין אחד משמשת את הרב עובדיה כדי להוכיח עניין בסיסי, שרק שיטה אחת בהנחת תפילין היא אמת.⁵²²

הרב עובדיה: 'האר"י כמעט [!] יחיד בדורו בקבלה'

כדי להגיע אל שיאי המערכה של הרב עובדיה נגד מעמדהעל של האר"י צריך לצאת מספריו וללכת אל דרשותיו. כך למשל היה בדרשה שנשא בשנת תשס"ד ואשר גם במסגרתה עימת בין דמותו של האר"י לבין זו של הגאון מוילנה.⁵²³ בדרשה הוא קובע כי הגאון מוילנה גדול מהאר"י בקבלה, וכי אלו שנצמדים לפסיקות האר"י 'הגזימו', כלשונו. גם מתקפה זו הייתה במסגרת הפולמוס שנבחר פה להדגים את אופי המחלוקת של הרב עובדיה נגד המקובלים. הדברים נאמרו שוב בהתייחס לעמדת המקובלים כי גם שיטת רש"י וגם שיטת רבנו תם בתפילין הינן אמת ובהתייחס לטענתם שמאז משה רבנו נהגו להניח שני סוגי תפילין. הרב עובדיה העמיד מול המקובלים והאר"י את דמותו הנערצת של הגאון מוילנה:

אמר 'בן איש חי' דברים כאלה: 'שממשה רבנו עד התנאים, שניהם⁵²⁴ אמת'. זה לא נכון, זה לא הגיוני, בודים דברים מלבם נגד האמת, נגד התורה. יש לנו הגאון. הגאון אומר: אחד מהם אמת – רש"י אמת.⁵²⁵

הרב עובדיה מדגיש שם מפורשות כי הוא מביא את הגאון מוילנה כדוגמה וחיזוק לכך שאין צורך להיבהל מהאפשרות לחלוק על האר"י:

איך הוא חולק על האר"י? הוא חולק עליו! אפילו שמעריך מאוד את רבנו האר"י. תורה לחוד וחנופה לחוד. לא מחניפים את התורה לשום אדם. אפילו שהאר"י אומר 'שניהם אמת', הוא חולק עליו.⁵²⁶

ודוק בדבר, הרב עובדיה משתמש בגאון מוילנה, אך לא מזוויית המדגישה את גדלותו של הגאון בהלכה, אלא מזוויית המדגישה את גדלותו של הגאון בקבלה:

הגאון מוילנה זה יחיד במינו. כל אחד יכול להיות כמו הגאון מוילנה? לא. הגאון מוילנה דבר מיוחד היה. הוא ידע כל רזי התורה, כל סודות הקבלה, הכול ידע. מקטנותו לפני בר מצווה כבר למד זוהר, כבר ידע את פירושו של הזוהר, עומק פירושו של הזוהר, היה בקיא

⁵²¹ יוסף, יב"א, א, או"ח, ג, ס"ק ו.

⁵²² שם, ס"ק ז.

⁵²³ ראו על הגאון מוילנה: אטקס, הגר"א; הנ"ל, יחיד בדורו; בן ששון, הגר"א.

⁵²⁴ גם תפילין של רש"י וגם תפילין של רבנו תם.

⁵²⁵ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחוה דעת, ד תמוז תשס"ד, 22.6.2004.

⁵²⁶ שם.

גדול בנגלה ובנסתר, לא היה כמוהו, גאון עצום היה. לכן אנחנו מתחשבים הרבה מאד

בהוראותיו.⁵²⁷

אחרי שחזיק בדבריו את התפיסה בדבר גדלות הגאון מוילנה בענייני קבלה, עבר הרב עובדיה לדברים שנועדו להחליש את התפיסה בדבר חשיבות האר"י בענייני הלכה, בפרט ביחס לרבי יוסף קארו: 'הוא לא הגיע לדברי מרן, אבל בקבלה היה יודע הרבה. זה היה רבנו האר"י'.⁵²⁸ גם את עוצמת הידע הקבלי של האר"י ממעט הרב עובדיה וקובע על אודות החשוב במקובלים בהיסטוריה של עם ישראל כי הוא 'היה כמעט יחיד בדורו בקבלה'. ודוק: 'כמעט'.⁵²⁹ כדאי לשים לב להתנסחות: 'יש כאלה שנצמדו הרבה לרבנו האר"י. רבנו האר"י גדול, גדול בישראל, רבי יצחק לוריא, בדורו היה כמעט יחיד בדורו בקבלה'. וכאן הבחין הרב עובדיה בין קבלה לבין הלכה, כי האר"י היה הגדול ב'קבלה' אבל לא בהלכה, 'בפשט – לא היה כמו מרן הבית יוסף, כולם קיבלו את הוראותיו, למה? בשביל שהוא [קארו] היה מרא דאתרא. הוא [האר"י] לא הגיע לדברי מרן'.⁵³⁰

המתח בין האר"י לבין מרן רבי יוסף קארו בא לידי ביטוי אצל הרב עובדיה גם כששאל אותו מזכירו האישי הרב יהודה נקי אם להיענות להצעת חבר תלמיד חכם שהציע לו ללמוד יחד את הספר 'עץ חיים' של המהר"ח רבי חיים ויטאל.⁵³¹ תלמידו המובהק של האר"י הקדוש. תשובת הרב עובדיה הייתה קשה: 'לא. בדור הזה רוב לומדי הקבלה משובשים. עוזבים פסקי מרן והולכים לפי הקבלה'.⁵³² לעתים נדמה כי ההתנגדות לקבלה היא מגדיר זהות אצל הרב עובדיה, כך למשל כשנשאל לגבי הנוהג מבית מדרשם של המקובלים שלא לומר תהלים בלילה, השיב כי מותר, או בלשונו 'אפשר, אנחנו לא מקובלים'.⁵³³

במובנים מסוימים נדמה שלרב עובדיה קוסמת גישת תנועת 'טיהור' הספרות ההלכתית, כהגדרתו של מעוז כהנא במחקרו 'מהנודע ביהודה לחתם סופר – הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן', וכי גם הרב עובדיה, כנודע ביהודה (1713–1793) בדורו, מנסה כאן לחשוף את הטקסט המקורי כפי שהוא, ולדחות חדירת גורמים חוץ הלכתיים, ובראשם הקבלה, שתפסו מעמד חזק מדי בעיניו בתרבות הסובבת אותו.⁵³⁴

הרב עובדיה: הגאון מוילנה מקובל גדול מהאר"י – מחלוקת 'אמן יהא שמיה רבה'

ראינו אם כן שהרב עובדיה משתמש בדברי הגאון מוילנה כדי להוכיח כי אפשר לחלוק על האר"י. כך הוא עושה גם במסגרת מחלוקות נוספות בינו לבין המקובלים. כחלק ממהלך חיזוק זה של הגאון מוילנה על חשבון האר"י אף קבע הרב עובדיה כי הגאון מוילנה היה מקובל גדול מהאר"י.

המדובר הוא במחלוקת על 'אמן יהא שמיה רבה'.⁵³⁵ כידוע, במסגרת אמירת הקדיש על ידי החזן הקהל משתתף ועונה מספר פעמים: אמן. על פי הפסיקה של הרב עובדיה ושל אחרים המענה השלישי של הקהל לאחר המילים של אומר הקדיש 'בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן' הוא: 'יהא שמיה רבה מבורך לעלם ולעלמי עלמיא. יתברך וישתבח, ויתפאר, ויתרומם, ויתנשא, ויתהדר, ויתעלה ויתהלל שמה דקודשא בריך

⁵²⁷ שם.

⁵²⁸ שם.

⁵²⁹ שם.

⁵³⁰ שם.

⁵³¹ ראו: תמר, האר"י ורח"ו; תמר, חלומותיו וחזיונותיו; בניהו, ויטאל.

⁵³² נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק ג, סעיף ש.

⁵³³ שם, חלק יא, סז; ראו גם: יוסף, יבי"א, י, או"ח, נה, ח"ב, ס"ק ב.

⁵³⁴ כהנא, מהנוב"י לחת"ס, עמ' 35–91.

⁵³⁵ עוד בעניין זה ראו: נקי, מעין אומר, חלק א, עמ' קסו; הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש וישלח, יזדים, ט"ז כסלו תשס"ו 17.12.2005. על הנושא בכלל ראו: שפרבר, מנהגי ישראל, א, עמ' עא–עז.

וכך תמה הרב עובדיה על הדבקות חסרת הפשרות בדברי האר"י גם במקרה זה:

78

אכן, לפי הגיון דברים זה היה צריך להעדיף גם את החיד"א, שחי בערך בזמנו של הגר"א, ובוודאי את ה'בן איש חי' ואת 'כף החיים', שחיו אחריו, אך אותם אין הרב עובדיה מציב במקום שהו הוא מציב את הגאון מוויילנה.

המהלך ההלכתי-פולמוסי של הרב עובדיה לטובת עמדתו כולל אפוא את גיוסו של המנהג האשכנזי (!) הרווח לומר תמיד עד 'יתברך'. המהלך נחתם בהסבר שמכיוון שיש מחלוקת בין נאמני האר"י שאומרים שצריך לענות את כל 28 המילים בקדיש תמיד, לבין הגאון מוויילנה שאומר שלא צריך לענות את כל 28 המילים אף פעם, הרי כדאי לעשות פשרה ולנהוג כפסק השולחן ערוך:

לכן כשיש לנו עזרה מהגאון מוויילנה לפחות נעשה כמו בבית יוסף שאומר פשרה: אם רשאי לענות – עד 'בעלמא'. בזמן קריאת שמע וברכותיה – עד 'יתברך'. אם לא היה הגאון הזה היינו אומרים 'טוב, נכון. הרב האר"י סתם דבריו, נעשה כמוהו'. אבל מאחר שיש הגאון מוויילנה, היה מקובל גדול, כולנו יודעים את הקבלה שלו. על כן לא נזוז מדברי מרן הבית יוסף.

לסיום אותו מהלך הזכיר לנו הרב עובדיה 'הגאון מוויילנה, עליו השלום, כמה דברים שיש מחלוקת בינו לבין הרב האר"י. הוא לא מסכים עם הרב האר"י בכל דבר'.⁵⁴⁰

הקדיש ומחלוקת 'ויצמח פורקנה ויקרב משיחה'

העיסוק באמירת 'אמן יהא שמיה רבא' במסגרת הקדיש מחייב להזכיר כי מדובר בקטע מיוחד בתפילה בעל חשיבות מיוחדת לענייננו. גם העובדה שהקטע נאמר בארמית, דבר נדיר מאוד בתפילה, גם העובדה שצורת הפנייה של החזן היא כזו שבה הוא מפקיע עצמו מן הציבור ומדבר אל הציבור בגוף שני 'בחייכון וביומכון', גם הזמנת הקהל להשתתף באמצעות הקריאה 'ואמרו אמן'. גם העובדה שבדרך כלל הציבור בתפילה פסיבי למדי, ואילו בקדיש עיקר האירוע הוא עניית הציבור 'יהא שמיה רבא' וכו'. בנוסף לכך, מדובר בתפילה ייחודית שבה אומרים אמן שלא בסוף ברכות.

אבל הדברים החשובים לענייננו הם העניין המשיחי הבולט והסגנון הכעין-אקסטטי של הטקסט 'יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם' וכו'. זהו טקסט שונה מתפילות אחרות, מאופקות יותר. ביתר התפילות הרעיון המשיחי מובע בצורה מתונה, ואילו בקדיש יש פרץ אסכטולוגי: 'יתגדל ויתקדש שמיה רבא', 'וימליך מלכותיה', 'ויצמח פורקנה', 'ויקרב משיחה', וכל זה 'בחייכון וביומכון'. בקדיש אנו מוצאים את אחד ההבדלים הבולטים בתפילה בין ספרדים לאשכנזים. הדגשת העניין המשיחי ואמירת 'ויצמח פורקנה ויקרב משיחה' (ויצמיח ישועתו ויקרב משיחו) היא מנהג הספרדים.⁵⁴¹ כמו הספרדים נוהגים גם החסידים האשכנזים, שקיבלו עליהם הוראות האר"י וכן, גם הרב עובדיה אשר פוסק כי בעניין זה יש לנהוג כאר"י. חשוב להדגיש גם כאן כי בענייני תפילה שיטת הרב עובדיה דווקא נוטה יותר לאמץ את פסיקות האר"י.⁵⁴² אגב הנוהג האשכנזי שלא לומר 'ויצמח פורקנה ויקרב משיחה' בקדיש, ראוי להזכיר כי ההתייחסות האשכנזית-ליטאית אל האר"י אינה כאל פוסק-על, אך גם לא כאל מישהו שלחלוטין אינו שייך לעולם ההלכה ומקומו ותחומו הם רק בעולם הקבלה. אצל אלו היחס אל האר"י בדרך כלל הוא כאל אחד הפוסקים.⁵⁴³

⁵⁴⁰ שם.

⁵⁴¹ ראו: חלמיש, הקבלה, בתפילה ועוד, עמ' 619–626. ראו גם אצל: יוסף: יב"א, א, או"ח, ה, ס"ק ט; שם, ו, יו"ד, לא, ס"ק ד.

⁵⁴² שיחה עם הרב הראשי לישראל הרב יצחק יוסף, בנו של הרב עובדיה.

⁵⁴³ הרב עובדיה הביע שמחה גלויה כשראה עמדה זו אצל הרב משה פיינשטיין (פיינשטיין, אג"מ, או"ח, ד, סימן ג). ראו: שטרית, רבנו, עמ' ריד-רטו.

הרב עובדיה: על פי הגר"א אין חובה להאמין בכל קבלת האר"י

הרב עובדיה ממשיך ומשתמש בעמדות הגאון מוילנה כדי להנמיך את מעמדו של האר"י. הרב עובדיה טוען כי על פי שיטתו של הגאון 'אין חיוב להאמין בכל קבלת האר"י', שכן הגאון איננו מקבל את ההנחה הנפוצה שהאר"י קיבל את כל תורתו הקבלית ישירות מפי אליהו הנביא.⁵⁴⁴

הנחה זו היא העמדה הספרדית הנפוצה שהובילו החיד"א והבן איש חי, כפי שכתב על השניים הרב עובדיה עצמו: '...חיד"א ולבא"ח הנ"ל משום דס"ל [...] שקבלת האר"י ז"ל בכללה היא כולה מפי אליהו ז"ל ושכן שיטת חכמי הספרדים'.⁵⁴⁵

לשאלה אם האר"י קיבל את תורתו מאליהו הנביא, יש השלכות עצומות במחלוקת בין הרב עובדיה למקובלים כשמגיעים לשורה התחתונה: פסיקת ההלכה. בעיקר השלכה על השאלה איך פוסקים כאשר לרבי יוסף קארו ולאר"י יש עמדות שונות. את מעמדה העל שהפוסקים הספרדים הקלסיים נותנים לקבלה, הסביר יריבו הגדול של הרב עובדיה, הרב מרדכי אליהו במאמרו 'פסיקה על פי הקבלה':

יסוד גדול שקבע מרן רבי יוסף קארו זצוק"ל בחיבורו 'בית יוסף' (סימנים לא, נט ועוד) הוא: שבכל מקום שלא נתבאר בגמרא מפורש נגד הזוהר, הולכים כמו הזוהר, אף כנגד הפוסקים. יסוד זה הורחב על ידי החיד"א, ה'בן איש חי' ו'כף החיים' גם למקומות נוספים.⁵⁴⁶

את מעמדה העל של האר"י ובכלל זה את יתרונו על רבי יוסף קארו מנמקים הפוסקים הספרדים בנימוק מיסטי לחלוטין. יתרונו של האר"י טמון בכך שמן השמים גילו לו את הפסיקות ההלכתיות. החיד"א, אולי השני בחשיבותו לרבי יוסף קארו בשרשרת הפסיקה הספרדית במאות האחרונות, קבע על האר"י כי 'כל דברי קודשו מיוסדים על אדני הזוהר ונגלו אליו האלוהים'.⁵⁴⁷ הקומה השנייה בטענתו של החיד"א בדבר עליונות האר"י ופסיקותיו על פני אלו של מרן רבי יוסף קארו היא שאם מרן קארו היה מתוודע אל עמדת האר"י הוא היה פוסק כמותו ועל כן בכל מקום שיש מחלוקת ביניהם אפשר לצאת מנקודת הנחה שיש לנהוג על פי האר"י.⁵⁴⁸

הרב עובדיה מותח ביקורת חריפה על החיד"א שהעמיד את האר"י הרבה מעל רבי יוסף קארו. וכך כותב הרב עובדיה: 'והניף ידו [חיד"א] שנית בספר 'טוב עין' (ס"ס ז). הרב עובדיה מתייחס לאחת ההתבטאויות החשובות ביותר של החיד"א בנושא עליונות האר"י על מרן: 'כי מרן ושאר הרבנים לא ידעו אחד ממאה מגדולת רבנו האר"י ז"ל'.⁵⁴⁹

החיד"א ובעקבותיו הבן איש חי,⁵⁵⁰ הרב מרדכי אליהו⁵⁵¹ ואחרים עוסקים רבות במתן הסברים כיצד התבצעו הגילויים מן השמיים לאר"י. הבסיס לדברים מופיע אצל תלמידו המובהק של האר"י, ר' חיים ויטאל: 'דברים עמוקים ונפלאים כאלה אין יכולת בשכל אנושי לחברם אם לא בכוח השפעת רוח הקודש על ידי אליהו' כתב בהקדמה לספר 'עץ חיים'. רח"ו פירט ארבעה אמצעים שבאמצעותם התבצעו הגילויים לאר"י:

⁵⁴⁴ יוסף, יבי"א, א, או"ח, ג, ס"ק ח.

⁵⁴⁵ שם.

⁵⁴⁶ אליהו, אמרי מרדכי, עמ' יב.

⁵⁴⁷ החיד"א, שו"ת חיים שאל, חלק א, סימן א.

⁵⁴⁸ שם.

⁵⁴⁹ יוסף, יבי"א, ב, או"ח, כה, ס"ק יב.

⁵⁵⁰ האמצעים שמוזכר הבן איש חי לגילויים מן השמים לאר"י: רוח הקודש, אליהו הנביא ונשמות צדיקים (יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת וירא, עמ' כד).

⁵⁵¹ אליהו, מאמר: פסיקה על פי הקבלה, אמרי מרדכי, עמ' יא-מד.

1. אליהו הנביא 'שהיה נגלה אליו תמיד ומדבר עמו פה אל פה ולמד זאת החכמה'; 2. רוח הקודש; 3. מפגש עם נשמות הצדיקים שעמם היה 'מתעסק בחכמת האמת'; 4. 'עליות נשמה' בזמן השינה למתיבתות שונות ברקיע של גדולי הרבנים, עמם היה לומד.⁵⁵²

על המהלך של הרב עובדיה לדחיית הטיעון המיסטי המחייב את קבלת פסקי האר"י, מהלך כפול בן שני השלבים, עמד בנימין לאו. בשלב הראשון הרב עובדיה דווקא מקבל את הקביעה שדברי האר"י הם דברים משמים ומשתמש דווקא בכך כדי לדחות אותם, שכן 'לא בשמים היא', כלומר ההלכה לא נקבעת על ידי קול משמים.

משדחה את סמכות 'קול משמים',⁵⁵³ ממילא הוא כמובן דוחה את ההנחה שאם רבי יוסף קארו היה רואה את דברי האר"י היה פוסק כמותו.⁵⁵⁴ 'ואנכי בעניי לא זכיתי להבין מנ"ל להרבנים הנ"ל אומדנא זו בדעת מרן, שאילו היה רואה לד' רבינו האר"י היה פוסק כן' כתב הרב עובדיה באחת מתשובותיו והוסיף: 'והרי עם כל הכבוד לרבינו האר"י ז"ל עטרת בראש כל אדם, אכן קי"ל: "לא בשמים היא"'.⁵⁵⁵ הרב עובדיה מותח ביקורת על כך שהופכים את דברי האר"י לקדושים, משל היו הלכה למשה מסיני: 'ומהיכא תיתי להניח דברי הפוסקים המפורסמים ולתפוס דברי האר"י ז"ל כהלכה למשה מסיני'.⁵⁵⁶

בשלב השני, אחרי שקבע שאין להתחשב בדברי האר"י שכן אין מתחשבים בפסיקה מן השמים, הרב עובדיה קובע שרק חלק קטן מדברי האר"י הוא משמים, זאת כאמור על ידי הציטוט שמייחס לגאון מוויילנה יריבו החסידי – האדמו"ר הראשון מחב"ד.⁵⁵⁷ על פי דברים אלה כזכור הגאון מוויילנה לא האמין "בקבלת האר"י בכללה שהיא כולה מפי אליהו ז"ל" אלא סבר ש"השאר מחכמתו הגדולה ואין חיוב להאמין בה וכו'". הרב עובדיה חוזר ומבקר את מעמד האר"י ומגדיר את עמדותיו 'סברות' ושואל את אחת משאלותיו הגדולות והמתריסות כלפי האר"י: 'וא"כ מה כל החרדה הזאת להניח כל הפוסקים וכללי הדינים מפני סברות האר"י ז"ל?'.⁵⁵⁸

ודוק בדבר: הדגש החשוב הוא שנראה כי הרב עובדיה לכאורה מתייחס לכל פסיקת הקבלה כאל פסיקה שאפשר לייחס לה את המימרה המבטלת את השפעתה בפועל: 'לא בשמים היא'.

⁵⁵² ויטל, פרי עץ חיים, דף עה; עמדה ייחודית באשר לתורה שקיבל האר"י משמים הביע הרב משה לוי, גם על פי הרב לוי פסיקות האר"י הן בעלות תוקף שמיימי, האר"י פסק על פי הלימוד שלו ומן השמים גילו לו אם כיוון אל האמת. (לוי, ברכת ה' חלק א, עמ' ק"א). [הרב משה לוי היה מתלמידי החכמים החשובים ביותר שהעמידה ישיבת 'כסא רחמים' של הרב מאיר מאזוז. הוא נפטר בגיל 40 ובכל זאת הפך לאחד השמות הבולטים בפסיקה הספרדית].

⁵⁵³ על פי: דברים ל, יב; המונח 'לא בשמים היא' מוזכר עשרות רבות של פעמים אצל הרב עובדיה. ראו למשל: יוסף, יבי"א, א, או"ח, סימנים ג, טו, לג, מא, מב, נה. הוכחה לכך שלא סומכים על רוח הקודש להלכה הביא הרב עובדיה מפלפול על הבן איש חי והאר"י. הבן איש חי כתב שמותר לגמוע ביצה חיה בלי לבדוק קודם שאין בה דם כיוון שסומכים על כך שברוב הביצים אין דם. ומציין הבן איש חי שגם האר"י היה נוהג לגמוע ביצים בלי לבדוק שאין בהן דם.

על כך אמר דווקא הרב עובדיה: איך אפשר להשתמש באר"י כראייה, **הרי לאר"י הייתה רוח הקודש** ולכן בוודאי הוא ידע שאין דם בביצה ולא סמך על ההנחה שברוב הביצים אין דם. ותירץ הרב עובדיה שהסיבה היא שלא סומכים על רוח הקודש בהלכה (ראו: הרב עובדיה יוסף, הליכות עולם, ו, עמ' יח. וכן: שטרית, רבנו, עמ' מ). ראו עוד להלן בסעיף הבא בעניין תנורו של עכנאי.

⁵⁵⁴ יוסף, יבי"א, ב, או"ח, כה, ס"ק יב. (תשובה בעניין המחלוקת החשובה על ברכת הנותן ליעף כוח)

⁵⁵⁵ שם.

⁵⁵⁶ שם.

⁵⁵⁷ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 292.

⁵⁵⁸ יוסף, יבי"א, ב, או"ח, כה, ס"ק יב. ראו עוד: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת האזינו, י"ב תשרי תשס"ב, 15.10.2005; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, ט כסלו תשס"ו, 10.12.2005.

ג. מקרה מבחן: ברכת מעין שבע בליל פסח שחל בליל שבת

אחת מהמחלוקות בעניין התפילה, שהובילה לעימותים בלא מעט בתי כנסת ספרדיים בשאלה אם נוהגים על פי פסיקת הרב עובדיה או על פי פסיקת המקובלים, היא המחלוקת בעניין אמירת ברכת 'מעין שבע' בליל פסח שחל בליל שבת.⁵⁵⁹ כדי להבין את עוצמת המחלוקת מספיק להביט בכותרת האמיצה שהעניק הרב עובדיה לדיון בה בספרו 'ביע אומר', כותרת שיש בה קריאת תיגר על האר"י: 'בדין ספק ברכות להקל נגד האר"י'.⁵⁶⁰

1. רקע: עיקרי המחלוקת

ברכת 'מעין שבע' היא ברכה הנאמרת בתפילת ליל שבת מפי החזן מיד לאחר תפילת העמידה. תפילת העמידה בשבת כוללת שבע ברכות במקום שמונה עשרה ברכות.⁵⁶¹ כמקובל בתפילות עמידה של ימי החול. אחרי תפילת העמידה אומר החזן את ברכת 'מעין שבע' – ברכה שהיא מעין חזרה מקוצרת על שבע הברכות (המקבילה לחזרת הש"ץ בתפילות שחרית ומנחה, שבהן חוזר החזן בקול על כל 18 ברכות תפילת העמידה). הנימוק המיסטי הפשוט והחשוב לענייננו באשר לתיקון אמירת ברכת 'מעין שבע' מתייחס בטבעיות למיסטיקה כאל חלק מהחיים. לפי נימוק זה ברכת 'מעין שבע' נאמרת כדי לעכב את המתפללים כך שלא ייווצר מצב שאנשים המתפללים לאט יסיימו את התפילה אחרי כולם, יצטרכו ללכת לבדם מבתי הכנסת שהיו אז מחוץ ליישובים ויבואו לידי סכנה מפגיעת מזיקים – שדים.⁵⁶²

2. הרב עובדיה נגד נימוק הסוד של המקובלים

הרב עובדיה בעקבות רבי יוסף קארו⁵⁶³ פוסק כי בליל פסח שחל בליל שבת אין לומר ברכת 'מעין שבע'. לטענתו אין צורך בברכה זו בליל פסח, שכן בלילה זה אין חשש מן המזיקים כיוון שמדובר בליל שימורים שבו אלוהים שומר על ישראל. או כלשונו: 'ליל פסח ליל שמורים – אין מזיקים בליל פסח, אין להם רשות'.⁵⁶⁴ במחזור 'יחווה דעת' לתפילות פסח על פי פסקי הרב עובדיה שהוציא לאור בנו הרב דוד יוסף, ברכת 'מעין שבע' לא מופיעה. למתפללים מובהר:

אין אומרים ברכה 'מעין שבע' בליל פסח שחל בשבת [...] בליל פסח כבר נאמר "ליל שמורים הוא לה' " [שמות יב, מב], ודרשו חז"ל [פסחים קט ע"ב] 'לילה המשומר ובא מן המזיקין' ומשום כך לא תקנו כלל ברכה מעין שבע בליל פסח שחל בשבת. [...] ושליח צבור שאומר ברכה מעין שבע בליל פסח שחל בשבת הרי הוא מכניס עצמו בחשש אסור ברכה לבטלה.⁵⁶⁵

לעומת זאת במחזורים שהוצאו על ידי נאמני הבן איש חי נגד פסיקות הרב עובדיה, מחזור 'עוד יוסף חי' לפסח, מחזור המכריז כבר בשמו על נאמנות נצחית לפסקיו ונוסחאותיו של הבן איש חי, מודגש הפוך:

⁵⁵⁹ ראו: יוסף, חזו"ע פסח, עמ' רלא; הנ"ל, יבי"א, ב, או"ח כה; שם, ד, או"ח, כא; שם, ח, או"ח, כג, ס"ק כו; שם, ט, או"ח, פח, ס"ק יד; שם, י, או"ח, נח, ס"ק יט; הנ"ל, יחו"ד, א, יג; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש חוה"מ סוכות תשס"ח, 29.9.2007; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת מקץ, בית כנסת היזדים, ב טבת תשס"ד, 27.12.2003; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת חיי שרה, כ"ה מרחשוון תשנ"ו, 18.11.1995; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תצא, ט אלול תשס"ט, 29.8.09.

⁵⁶⁰ יוסף, יבי"א, ב, או"ח, כה.

⁵⁶¹ למעשה 19, כידוע.

⁵⁶² בבלי, שבת, דף כד, ע"ב.

⁵⁶³ שו"ע, או"ח, תפז, א.

⁵⁶⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מקץ, בית כנסת היזדים, ב טבת תשס"ד, 27.12.2003.

⁵⁶⁵ יוסף, מחזור יחו"ד, מחזור לשלוש רגלים עמ' 63.

ה'חזן אומר ברכת מעין שבע גם בליל פסח שחל בשבת. כמו שכתב רבנו בשו"ת רב פעלים⁵⁶⁶ וכפי דעת רבנו הרש"ש ז"ל בספרו 'נהר שלום' (אות סו) ורבנו האר"י ז"ל.⁵⁶⁷

וכך, לעומת הרב עובדיה שקובע כי יש לוותר על ברכת 'מעין שבע' בליל שימורים זה שבו יש שמירה מן השדים המזיקים, על פי המקובלים אין לוותר על אמירת הברכה, כיוון שהסיבה לאמירת הברכה אינה זו הידועה, אלא קיימת סיבה קבלית סודית אחרת. הבן איש חי כותב כי עיקר טעם אמירת הברכה אינו מה שאמרו רבותינו זיכרונם לברכה 'אלא באמת יש בה צורך גדול על פי הסוד [...], וכן פשט המנהג בירושלים, [...], וזה המנהג נתפשט מזמן רבנו הרש"ש'.⁵⁶⁸

נגד ההסבר המיסטי של הבן איש חי כי בברכה זו 'יש בה צורך גדול על פי הסוד', מעמיד הרב עובדיה את ההסבר הקלסי. באופן פרדוקסאלי, גם הנימוק של הרב עובדיה הוא נימוק מיסטי הטוען, כאמור, כי בליל פסח יש שמירה פלאית משדים ואין בו סכנה מן השדים ולכן אין חשש מהם ואין צורך בברכת 'מעין שבע' שתעכב את המתפללים כדי שלא יהיו מי שילכו לבדם.⁵⁶⁹ זאת אף על פי שנראה שעמדתו הבסיסית של הרב עובדיה היא שלמרות שמטרת ברכת מעין שבע היא למנוע את הסכנה המיסטית, גם כאשר כבר אין סכנה כזו, לא מבטלים את אמירתה, שכאמור נועדה למנוע את הסכנה המיסטית שכבר אינה קיימת.⁵⁷⁰ השורה התחתונה מעלה השערה ראשונית כי נדמה מבחינת הרב עובדיה מיסטיקה חז"לית היא מציאות,⁵⁷¹ מה שאין כן מיסטיקה קבלית.

ג. אש המחלוקת בשטה

מהרב עובדיה הצעיר ועד בתי הכנסת הספרדיים בערוב ימיו

המחלוקת על ברכת 'מעין שבע' הובילה לאירוע אישי קשה בין הרב עובדיה בצעירותו לבין אלו שעליהם העז לחלוק. הדברים תוארו כך:

הרב עובדיה נכנס אז לבית כנסת שהיה בו הרב נסים כצ'ורי.⁵⁷² התחיל להתווכח עם הרב ואז הרב עובדיה התבטא בביטוי חריף ואז הרב כצ'ורי קם ונידה את הרב במקום. הרב עובדיה חלץ נעליו וישב על הרצפה כדין מנודה ואחר כך הלך.⁵⁷³

לפי גרסה אחרת הנידוי לא היה בגלל שהרב עובדיה אמר משהו חריף אלא בגלל שהרב עובדיה התרגז במהלך הוויכוח ובסערת הוויכוח העיף למישהו את הכובע.⁵⁷⁴ על פי השמועות, המדובר הוא בכובעו של מי שהפך לימים לזקן המקובלים הרב יצחק כדורי. באחת השבתות בשנת תשע"ב נשאל הרב עובדיה על ידי מקורביו מה אירע בסכסוך הגדול בינו לבין הרב כדורי בצעירותם. הוא סיפר כי התחולל ויכוח על סוגיה זו

⁵⁶⁶ יוסף חיים, רב פעלים, ח"ג, או"ח, סימן כג.

⁵⁶⁷ מזרחי, מחזור עוד יוסף חי לפסח על פי פסקיו ונוסחאותיו של הבן איש חי, עמ' קס.

⁵⁶⁸ יוסף חיים, בן איש חי, שנה שנייה, פרשת וירא, הלכה י.

⁵⁶⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מקץ, בית כנסת היזדים, ב טבת תשס"ד, 27.12.2003.

⁵⁷⁰ הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת חיי שרה, כ"ה חשוון תשנ"ו, 18.11.1995.

⁵⁷¹ כך למשל במקרה אחד הגיעו אל הרב עובדיה בני זוג שהתקשו להיכנס להיריון. הם סיפרו לרב כי היו אצל הרב ישראל יעקב פישר וזה אמר להם שהגימטריה של השמות שלהם אינה מתאימה ולכן עליהם להוסיף לבעל ששמו היה פנחס אות נוספת, את האות יו"ד. הרב עובדיה שבמקרים של מחלות למשל ייעץ לעתים להוסיף שם, הסתייג מהפסיקה בחריפות, הוא קבע כי מדובר ב'הבלי' ואמר 'מי המציא זאת'. הנימוק שבו השתמש הרב עובדיה מהותי מאוד לדיון זה: 'זה לא כתוב בגמרא'. נקי, מעין אומר, יב, פרק א, סימן לד.

⁵⁷² מחשובי הרבנים עולי בבל, נאמני הבן איש חי בירושלים הספרדית בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים.

⁵⁷³ על פי עדות תלמידי בנו, הרב יצחק יוסף, ששמעו ממנו אישית הדברים.

⁵⁷⁴ כני"ל: על פי עדות תלמידי בנו, הרב יצחק יוסף, ששמעו ממנו אישית הדברים.

של אמירת ברכת 'מעין שבע', הרב עובדיה ציטט את 'זבחי צדק'⁵⁷⁵ באשר לדבריו בנושא ואילו הרב כדורי לעג לו וטען כי 'זבחי צדק' כלל לא התייחס לדברים. הרב עובדיה הכועס הצטייד בספר ובא אל בית הרב כדורי חמוש בספרו של 'זבחי צדק' כדי להראות לו את הקטע בכתובים ולהוכיח לו את צדקתו. 'האם אכן הכית אותו והעפת את כובעו?' נשאל הרב עובדיה והתחמק כשהשיב רק כי לרב כדורי עף הכובע, בלי להסביר כיצד עף.⁵⁷⁶ מקורבי הרב עובדיה אף מספרים כי, על פי הרב עובדיה, הרב כדורי הוא זה שאותו קרא הרב הראשי הרב יצחק נסים לאחר צאת הכרך הראשון של 'יביע אומר' כדי להאיץ בו שלא לשתוק לרב עובדיה שכותב 'ספק ברכות להקל נגד האר"י' וכי הרב כדורי גם הדביק מודעות נגד הרב עובדיה בגין מחלוקת מרה זו.⁵⁷⁷

מעניין לציין שלפרשה זו יש בידינו חומר ראשוני המציג גם את עמדתו של הרב כדורי. במסגרת המחקר הגיעו אליי קובץ דפים בכתב ידו של הרב כדורי – שאמינותו צריכה בירור במחקר נפרד אך על פניו הוא אותנטי בסבירות גבוהה ביותר – ובו מופיע גם סיפור המעשה כפי שמספר אותו הרב כדורי. גם שם ברור כי מדובר בתקרית קשה בתוך מערך יחסים קשה בין הרב עובדיה לבין המקובלים.⁵⁷⁸ בקטעים מיומנו האישי שלא פורסמו במלואם כתב הרב עובדיה על המלחמה הקשה שניהלו נגדו בגין פסק זה:

בצאת ספרי יביע אומר ח"ב לאור עולם חזר וניער יוסף כצ'ורי (שם רשעים ירקב) וחבריו בסיועו של הרב יצחק נסים שהיה אז הרב הראשי וראש"ל לערער על מה שכתבתי (בסימן כה) בדין ברכה מעין שבע [...] והנה געשו ורעשו החרידו עיר ומתים בחילול ה' בשווקים וברחובות, צועקים ואינם נענים, צפרדע אחת היתה, והיא מתה נחילים נחילים כאשר תעשינה הדבורים, במשך חדשים שלמים בחרפות וגידופים עד שפך דם עליהם.⁵⁷⁹

באותו הקשר של המחלוקת על ברכת 'מעין שבע', בדרשה שנשא בשנת תשס"ג, השתדל הרב עובדיה לערער את יוקרת המקובלים ואמר: 'יש אנשים, כל אחד מתחיל לקרוא קבלה, נהיה קבלה [...] והם טועים, הפך מרין'.⁵⁸⁰ דווקא כשהגיע לשאלה המסקרנת – מה על חסידיו לעשות כשהם נתקלים בסיטואציה האפשרית בבתי הכנסת הספרדיים, כשמתייצבים מולם כאלה שמתעקשים שבית הכנסת ינהג בניגוד לפסק ההלכה שלו – הוא נעצר, לא השיב מפורשות אלא רק חזר על השאלה שהוצגה לו:

⁵⁷⁵ הרב עבדאללה סומך, מחבר 'זבחי צדק', מהדמויות התורניות הנכבדות בעירק של סוף המאה ה-19 והנוכחות בתודעתם של בני המאה ה-20. רבו של הבן איש חי ומי שהרב עובדיה היה קרוי על שמו (עובדיה) ועל שם הבן איש חי הרב יוסף חיים (יוסף).

⁵⁷⁶ על פי מ' שהיה שותף לשיחה עם הרב עובדיה, ארכיון אבישי בן חיים.

⁵⁷⁷ שטרית, רבנו, עמ' קסה.

⁵⁷⁸ וכך מתאר הרב כדורי את התקרית בכתב חצי קולמוס: 'ויהי ביום שני בשעה ארבע, י"ח לחודש טבת שנת התשט"ז, בא איש חכם בעיניו והביא ס' יביע אומר ועם ס' אגרות התניא להראות לי מ"ש [מה שכתב] אודות האר"י ז"ל שאינו חייב להאמין בחכמתו (ח"ו) ... ואמרתי לו שאין כבוד לכתוב על האר"י ז"ל קודש השם זה זלזול ועלבון ומניעת כבוד ולא שמע אלי. ואמרתי לו שיכתוב גילוי דעת מן השגגה הזאת ועד שהוא מביא ראיה מאגרות התניא לסייעו מהק' ספרא דצניעותא וספרי רבני הספרדים שכתבו בשבח האר"י ז"ל כי נורא הוא ותכף נתכעס והכה אותי על ראשי ונגש לקרוע גלימתי ויצעק בקללות וחורפים וגדופים תצלנה אוזנים משמוע בחוצפא גדולה בבית הכנסת לפני הרבנים המקובלים ואנשים שנתאספו לקול זעקותיו. [...] וזה איחר המועד ולא בא לשאול מחילה עם יום א', ט' לחודש שבט מרוב גאוותו להטיל אימה על הרבנים שלא יקשו עליו עוד. (צילום כתב היד המלא המיוחס לרב כדורי בארכיון אבישי בן חיים).

מעניינת היא גם התייחסותו של הרב כדורי במסמך זה לפולמוס המפורסם באשר להבנת המושג הבסיסי בקבלה הלוריאנית – הצמצום. על תולדות מושג 'הצמצום' בקבלה ובמחקר ראו: אידל, על הצמצום, עמ' 59–112; רוס, תורת הצמצום; פכטר, סוד הצמצום; תשב, תורת הרע, עמ' יז; אליאור, אחדות הפכים, עמ' 55–56.

⁵⁷⁹ מחברות הרב עובדיה, ארכיון אבישי בן חיים.

⁵⁸⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מקץ, בית כנסת היזדים, ב טבת תשס"ד, 27.12.2003.

ימה לעשות בבית הכנסת שלהם [...] יהודי שנמצא שם והוא דעתן ורואה שהציבור אומר. [רואה ש]לא יקשיבו לו, התחיל הרב ולבסוף הסתפק בנימה מזלזלת 'יש להם קבלה, מקובלים הם'.⁵⁸¹

ליל פסח שחל בליל שבת הוא לא עניין נפוץ, אך בהחלט עניין נפוץ. בשנת תשמ"ח (1988) התנהל פולמוס פנים-ספרדי גדול בעניין נגד עמדת הרב עובדיה יוסף. בין המתייצבים הקולניים נגדו היה ראש ישיבת המקובלים הירושלמית 'אהבת שלום' המקובל הרב יעקב משה הלל שהוציא חוברת מיוחדת בנושא. הרב מרדכי אליהו בירך את הרב הלל במכתב מיוחד על כך שהוא, הרב הלל, (שיוצא נגד הרב עובדיה...) 'מחזיר עטרה ליושנה',⁵⁸² וזקן המקובלים הרב יצחק כדורי הדגיש כי זה הוא המנהג 'וכן היינו עושים להלכה ולמעשה במדרש פורת יוסף וכן בבית הכנסת רחוב הבוכרים'. הרב כדורי ביקר את הרצון לטעון כי מדובר בטעות, במלים 'וחלילה מלהרהר אחרי ראשונים כמלאכים'.⁵⁸³

לא בכדי תיאר נסים ליאון את בית הכנסת הספרדי בעידן נוכחותה הבולטת והמתרחבת של המפלגה החרדית-עדתית ש"ס ולאור תסיסת החרדיות הספרדית בתוך העולם המזרחי-מסורתי כ'אתר של קונפליקט'.⁵⁸⁴ תיאור המחלוקת המרה בפועל בתשמ"ח בבית הכנסת הספרדיים מופיע בשאלה של מתפלל נבון:

ומעשה שהיה כך היה בבית הכנסת שהתפללתי בו התחיל החזן לברך ברכת מעין שבע. [...] והנה קמו לעומתו ונצבו ונעמדו איזה אנשים בצעקותיהם והבהילו והפריעו לו באמצע הברכה. [...] ומרוב הבלבול והשערורייה הפסיק החזן, [...] ואז פרצה רוח סערה בבית הכנסת, אלו מפה ואלו מפה.⁵⁸⁵

בשנת תשע"ב כששוב ליל פסח חל בליל שבת והרב עובדיה בשיא כוחו ועוצמתו התורנית, נערכה בדיקה במסגרת מחקר זה במדגם בתי כנסת ספרדיים עד כמה חלחלה פסיקתו של הרב עובדיה – האם באמת בבתי כנסת ספרדיים אימצו את פסיקתו וחדלו מאמירת ברכת 'מעין שבע' בליל פסח שחל בליל שבת? כבר ערב החג החל הפולמוס. הרב הלל, ממתנגדיו הגדולים של הרב עובדיה – אשר מקפיד לא להזכיר את שמו של הרב עובדיה יוסף בספריו ובעלוניו שהוא מוציא – הוציא חוברת אדומה קטנה בת 104 עמודים תחת הכותרת 'ברכת מעין שבע בליל פסח שחל בשבת'. בתגובה לכך הוציא בנו של הרב עובדיה יוסף, הרב יצחק יוסף, חוברת נגדית אדומה קטנה, תחת הכותרת הכמעט זהה 'איסור אמירת ברכת מעין שבע בליל פסח שחל בשבת'. החומרים נאספו עד לכדי כ-140 עמודים בחוברת, אולם מספור העמודים מגיע עד עמוד 104 בלבד, בדיוק כמו זה של המתנגד הרב הלל. בנוסף לכך הופץ מכתב מפורש של הרב עובדיה מתש"ע המודיע על האיסור לומר ברכת 'מעין שבע' בליל פסח שחל בשבת ומבהיר כי 'יש להימנע ממחלוקת בלילה הקדוש הזה, ולא לגרום למריבות ויש להימנע מלומר ברכה מעין שבע בליל פסח השנה'. על המכתב הוסיף הרב עובדיה בכתב ידו אזהרה לחולקים על פסיקתו: 'כל החולק על הדברים הללו כחולק על השכינה'.⁵⁸⁶

ומה נעשה בפועל? מדגם אקראי לחלוטין בבתי כנסת ספרדיים שערכתי בליל פסח האחרון בחיי הרב עובדיה שחל בליל שבת, העלה כדלקמן: בבית הכנסת הספרדי המפורסם בשכונת הבוכרים 'שושנים לדוד' הקפידו לומר את ברכת 'מעין שבע', בניגוד לפסק הרב עובדיה יוסף. גם בבית הכנסת 'היכל יעקב' בקרית משה, של הרב מרדכי אליהו – אמרו בניגוד לפסיקת הרב עובדיה. גם בבית הכנסת של העדה

⁵⁸¹ שם.

⁵⁸² צילום מכתב הרב מרדכי אליהו בארכיון אבישי בן חיים.

⁵⁸³ צילום מכתב הרב כדורי בארכיון אבישי בן חיים.

⁵⁸⁴ ליאון, התסיסה, עמ' 165–193.

⁵⁸⁵ הלל, ברכת מעין שבע, עמ' ה.

⁵⁸⁶ שתי החוברות מתוך: ארכיון אבישי בן חיים.

הכורדית בקריית משה בירושלים אמרו. מאור עקיבא דווח על שני בתי כנסת, בשניהם לא אמרו ברכת 'מעין שבע', אחד מהם בגלל פסיקת הרב עובדיה והשני כי כך נוהגים ממילא עולי טריפולי. בבית הכנסת לעולי קונסטנטין שבאג'יר 'מגדל עוז' באשדוד לא אמרו, אך הסבירו שכך מנהג יהודי צפון אפריקה ממילא. כך גם בבית הכנסת המרוקאי בשכונת רמות 06 בירושלים לא אמרו, כמנהג המרוקאים. בבית הכנסת שבו מתפלל נהגו של הרב עובדיה, שלומי אברהם, בשכונת הולילנד בירושלים לא אמרו. הגבאי לא ידע להסביר מדוע. בבית כנסת 'אהל שמעון' בסנהדריה בירושלים שמנהיגו הוא הרב חיים אלחנן רצו לומר ברכת 'מעין שבע' כהרגלם, אך הרב אמר מפורשות 'כל השנים ברכנו, אבל בגלל פסק הרב עובדיה יוסף החלטנו לא לברך השנה'.

שינוי גדול ניתן היה לראות אצל משפחת רבני צדקא, מהגרעין הקשה של מייסדי פורת יוסף ושל חסידי הבן איש חי. בבית הכנסת 'צדקא' באזור השכונות שמואל הנביא ובית ישראל בירושלים, שבו מתפלל הרב משה צדקא, לא אמרו ונהגו בדיוק כפי שפסק הרב עובדיה. נכדו של הרב צדקא הדגיש כי בכתבי בן איש חי לא כתוב שיש לומר. גם בבית הכנסת של בנו של הרב יהודה צדקא, רב העיר פרדס חנה, הרב דוד צדקא לא אמרו. שם הסביר הרב: 'אצלנו פוסקים כמו חכם עובדיה, לא לומר'.

מאבקי הרב עובדיה בזירת בתי הכנסת

כרקע לדיון באשר למה שהתרחש בבתי הכנסת הספרדיים עקב המחלוקת בעניין ברכת 'מעין שבע' בליל פסח שחל בשבת, נדמה שהיה צורך בהקדמה וברקע בסיסי על אודות שלל סוגיות יסוד בתולדות התפילה,⁵⁸⁷ נוסחי התפילה והסידורים.⁵⁸⁸ במסגרת זו נסתפק בדיון קצר על אודות תפקידם הייחודי של בתי הכנסת בהתרחשות הפנים-ש"סניקית. כאמור, נסים לאון עמד כל כך עד כדי הגדרתם של אלו 'אשנב לתהליכי שינוי דתי' ו'אתר של קונפליקט'.⁵⁸⁹ הוא עמד גם על חשיבותם להבנת עולמה של ש"ס.⁵⁹⁰ בתי הכנסת העדתיים מילאו תפקיד דרמטי בעיצובה של החברה הש"סניקית, זאת מתוך המפגש שנוצר בהם בין שלושת המרכיבים המרכזיים של ש"ס: העולם המזרחי-מסורתי הישן, האברכים ובני התורה שהגיעו לבתי כנסת אלה ובמקרים רבים השתלטו עליהם או למצער תפסו עמדות של השפעה, ובעלי התשובה.⁵⁹¹ ליאון מדגיש כי בכניסה של הגרעין הקשה של הש"סניקים אל בתי כנסת אלו לא בהכרח מדובר דווקא בעניין של אידאולוגיה אקטיביסטית בעלת מאפיינים מיסיונריים, אלא לעתים בדינמיקה של מפגש ממניעים אחרים, אנושיים, מעצבי זהות, מבקשי פרנסה וכדומה, מה שמוגדר בלשונו של האנתרופולוג ארג'ון אפדוראי (Appadurai) במונח 'זרימות' (Flows).⁵⁹²

בתי הכנסת, התפילות וסידורי התפילה הפכו לזירת התגוששות עיקרית ולאתר מרכזי להנחלת דרכו של הרב עובדיה ולמאבק שלו לדחיקת מקומם המשמעותי של המקובלים, של הקבלה, ושל נוסחים ומנהגים אחרים. זאת בשני אמצעים: הראשון - מאבק על נוסחי התפילה דרך נוהג התפילות בפועל ודרך

⁵⁸⁷ ראו: אברמסון, לתולדות הסידור; בלידשטיין, התפילה של הרמב"ם; גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון, מבוא, עמ' 7–27; הנ"ל, מחקרי פיוט, עמ' 413–420; הברמן, על התפילה; היינמן, התפילה בתקופת התנאים; הנ"ל, עיוני תפילה; לוי, יסודות התפילה; פליישר, תפילות החובה; הנ"ל, תפילה ומנהגי תפילה; פרידמן, התנגדות לתפילה; צוקר, מוצאו המזרחי.

⁵⁸⁸ ראו: אלבוגן, התפילה בישראל; גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון; גולדשמידט, סדר התפילה של הרמב"ם; דודזון ואחרים, סידור רס"ג; הורוויץ, מחזור ויטרי; חגי, סידור שלמה ברבי נתן; קרויזר, אבודרהם השלם; רפאל, המנהיג; שור, ספר העתים; קארל, מחקרים תפילה, עמ' 185–188; היינמן, קבע וחיידוש; פליישר, תפילות הקבע; פרנקל, התפילה, עמ' 2–9.

⁵⁸⁹ ליאון, התסיסה.

⁵⁹⁰ ראו: ליאון, התסיסה; הנ"ל, ספרדים חרדים; הנ"ל, חרדיות רכה; ליאון בניית סמכות קהילתית; הנ"ל, בית הכנסת הרב עדתי; הנ"ל, תמורות בבית הכנסת.

⁵⁹¹ הנ"ל, זרימות חרדיות.

⁵⁹² אפדוראי, מודרניזם וגלובליזציה.

החדרה מסיבית של הסידורים על פי נוסחי הרב עובדיה, במיוחד 'חזון עובדיה' של בנו הרב יצחק יוסף⁵⁹³ ו'יחיה דעת' של בנו הרב דוד יוסף. השני - מאבק על ההלכה, זאת דרך דרשות הרבנים ובאמצעות החדרה מסיבית של ספרי הלכה על פי הרב עובדיה, בפרט סדרת ספרי ההלכה הפופולרית ביותר בעם היהודי אחרי 'משנה ברורה', – 'ילקוט יוסף' של בנו הרב יצחק יוסף.⁵⁹⁴

לאור פיזור וניידותו של העם היהודי אך טבעי והגיוני הוא שנוצרו מחלוקות וחילוקים באשר לנוסחי התפילה. מעל הכול אנו נתקלים בפולמוסי תפילה במקום המפגש הגדול מכולם – ארץ ישראל של קיבוץ הגלויות במאה ה-20, ובכלל זה בני עדות המזרח מהגלויות השונות שהפכו כאן לקבוצה אחת: מזרחים.

המפגש בין נוסחי התפילות בארץ ישראל מתרחש לאחר התקבעותם של מספר נוסחים דומיננטיים במיוחד, בהם 'נוסח אשכנז' של צפון אירופה ומרכז; 'נוסח ספרד',⁵⁹⁵ שאימצו החסידים כדי לנהוג על פי האר"י, מנהג שהתגבש בחצי האי האיברי ומאוחר יותר הגיע אל ארצות האסלאם; וה'נוסח האחיד' הצה"לי של הרב שלמה גורן, שהתבסס כמעט כולו על נוסח ספרד. מול כל אלה התייצבו נוסחי הקהילות הספרדיות והעדות המזרחיות השונות שעלו לישראל, שאותן ניסו לאחד למה שמכונה 'נוסח עדות המזרח'.⁵⁹⁶

אל תוך המערכה הזאת, שבה לקבלה השפעה רבה על נוסחי התפילה,⁵⁹⁷ נכנס הרב עובדיה בדרישה לקבל סדרה מפסיקותיו בכלל בתי הכנסת הספרדיים. ש"ס פעלה בצורה אינטנסיבית להכנסת סידורים על פי נוסח הרב עובדיה⁵⁹⁸ לבתי הכנסת הספרדיים, לשם כך ניצלה את כוחה הפוליטי ושליטתה במשרדי הפנים והדתות. שיטת העבודה הייתה התניית תקציבים לרשויות מקומיות ברכישה של סידורים על פי נוסח הרב עובדיה והצפת בתי הכנסת הספרדיים באזור בסידורים אלה. כך הצליחו אנשי ש"ס לדחוק סידורים דומיננטיים כסידור 'תפילת ישרים' שיצא בהוצאת רבי צאלח מנצור על פי פסקי הבן איש חי ונאבקו בסידורים כמו 'קול אליהו' של הרב מרדכי אליהו ו'זרח השמש' על פי נוסחי הרב שלום משאש. יש לזכור שהסידורים הם גם ספרי ההלכות הזמינים והמעשיים ביותר. בין הנוסחים שעליהם הקפיד הרב עובדיה ודרש מיתר בני עדות המזרח לנהוג כמותו:⁵⁹⁹ בברכת 'והשכיבנו' בתפילת ערבית שיש בה אלמנט מיסטי של הבטחת הגנה אלוהית מפחד הלילות, הרב עובדיה מדגיש כי אין להפריז ולומר 'שומרנו ומצילנו אתה מכל דבר רע ומפחד לילה' כפי שמופיע למשל בסידור 'קול אליהו' של הרב מרדכי

---

⁵⁹³ העיד בכיר בש"ס על הפצת סידור 'חזון עובדיה': 'אל המעיין, שהיה לו הרבה מאד כסף, קיבלו הון עתק, רכשה אלפי אלפי סידורים, אולי מאתיים אלף. הצפנו את כל בתי הכנסת בארץ מתנה סידורים. איזה בית כנסת לא יכניס אותם? 84 לא היו כמעט סידורים. הוצאנו דפוס יפה ומהודר וחילקנו חינם לבתי כנסת. אחר כך הייתה ההשתלטות על המועצות הדתיות בכל הארץ, רוצים למצוא חן - קונים לבתי כנסת 'ילקוט יוסף', סידור 'יחיה דעת' וכותבים 'מתנת מועצה דתית'. 'אל המעיין' הוציאו חוברות הלכה לילדים, כל חוברת 300 אלף, חצי מיליון עותקים, הגדה של פסח של הרב עובדיה, סליחות, הכל מחלקים חינם בכל הארץ. החלפנו את הספרות בכל בתי הכנסת הספרדיים.

⁵⁹⁴ בני לאו מצטט את הרב משה הררי שהעיד בספרו (מקראי קודש הלכות יום הכיפורים, עמ' קמ-קמא, הערה לב) שהרב עובדיה אמר לו שכתב ברכה לילקוט יוסף אבל לא הסכמה ושאלו במספר מקומות פסק שלא כדבריו. לעומת זאת אומר לאו כי עומדים לנו מכתבים של הרב עובדיה שבהם הוא סומך בשתי ידיו על כתבי בנו ורואה אותו כמוציא לאור של כתביו (לאו, שמירת מנהגי עדות, עמ' 282). האמת היא שרוב כרכי הסדרה, להוציא את הראשון (עליו כותב הרב עובדיה 'כתבנו', למשל ביי"א, או"ח, טו, ו) לא יצאו תחת ידי הרב עובדיה והם פרי עבודתו האישית של בנו, אך ודאי שהסדרה מייצגת במידה רבה מאוד את פסקי הרב עובדיה בהיותו והרב יצחק הוא תלמידו הנאמן ובכיר ממשיכיו בהלכה.

⁵⁹⁵ על התנגדותו של הרב עובדיה ל'נוסח ספרד' ראו: יוסף, יבי"א, ו, או"ח, י.

⁵⁹⁶ על אלה יש להוסיף גם את ה'תכלאלים' התימניים.

⁵⁹⁷ ראו לדוגמה: חלמיש, נפילת אפיים.

⁵⁹⁸ בעיקר 'חזון עובדיה' בעריכת בנו, הרב יצחק יוסף ו'יחיה דעת' בעריכת בנו, הרב דוד יוסף.

⁵⁹⁹ ראו הרשימה שהכין הרב עובדיה לבנו, הרב יצחק יוסף, לקראת הוצאת הסידור 'חזון עובדיה' (יוסף, יבי"א, ח, או"ח, יא).

אליהו, אלא יש להסתפק ב'שומרנו ומצילנו אתה'⁶⁰⁰; בברכת 'על המחיה' לחתום 'על הארץ ועל המחיה' בלבד, ולא 'על הארץ ועל המחיה ועל הכלכלה'; בתפילת שמונה עשרה בברכת 'המינים': 'מהרה תעקר ותשבר ותכלם ותכניעם' ולא להוסיף 'ותשמידם' (כפי שמופיע למשל בסידור הרב משאש 'זרח השמש'); לסיים את ברכת 'המינים' ב'שובר אויבים ומכניע זדים' ולא 'שובר אויבים ומכניע מינים'⁶⁰¹ (בסידור 'תפילת ישרים', סידור 'קול אליהו', סידור 'זרח השמש' הסיומת היא 'מינים'); בברכת 'על הצדיקים' להוסיף 'ועל זקניהם'⁶⁰² בברכת 'על הנסים' לומר 'ועל הנסים' בתוספת האות ו'⁶⁰³ (בסידור 'תפילת ישרים', בסידור 'קול אליהו', בסידור 'זרח השמש' הנוסח הוא 'על הנסים'); בברכת 'ועל הנסים' בפורים לומר 'ועשית עמהם נסים ונפלאות' ולא 'נס ופלא' (בסידור 'קול אליהו': 'נס ופלא')⁶⁰⁴; בספירת העומר לא לומר 'לקיים מצות עשה', אלא 'לקיים מצות ספירת העומר'; בחנוכה לברך 'להדליק נר חנוכה'⁶⁰⁵ ולא 'להדליק נר של חנוכה'; שתי הדוגמאות האחרונות יוצרות מתח מעשי מיוחד ולו בגלל שמדובר בקטעי שירים בולטים מאד המושרים בקול ומקצב גדול. ב-1964 כתב הרב עובדיה כי יש להוציא מחזורים חדשים כדי למנוע ריב ומדון בבתי הכנסת, כפי שפרץ ביום כיפור בעקבות פסיקתו לגבי נוסח תפילת מוסף יום הכיפורים.⁶⁰⁶

ליאון מגדיר את הסידור כפריט חברתי היכול להיות בעל משמעות פוליטית,⁶⁰⁷ בוודאי בתקופת פעילותו של הרב עובדיה בקרב ציבור ספרדי שחונך להתפלל בנוסח שאינו ספרדי בחינוך החרדי, בבתי הספר הממלכתיים דתיים ואף בצל הנוסח האחד הצה"לי האשכנזי למעשה. בפרק 'משמעות הרבנים את סדרי התפילה בבית הכנסת העדתי' בספרו 'חרדיות רכה – התחדשות דתית ביהדות המזרחית' הוא מתייחס אל גל הדפסות סידורי התפילה בנוסח הספרדים ועדות המזרח ובעיקר למפעלו של הרב עובדיה בתחום זה כאל ניסיון להכפיף את המסורת אל כתובת ברורה, כתובת של סמכות רבנית-חרדית,⁶⁰⁸ במקרה של הרב עובדיה – אליו עצמו.

ליאון רואה בסידורים החדשים גורמים שממלאים תפקיד מרכזי במערכה שעליה הרחיב הסוציולוג מנחם פרידמן בהקשר החרדי-אשכנזי,⁶⁰⁹ המערכה בין 'המסורת החיה' לבין 'האות הכתובה'.⁶¹⁰ מעבר להחמרה שמבטיחה בדרך כלל העדפת הטקסטים ההלכתיים בספרים על פני המנהגים כפי שעברו מאב לבן ומאם לבת רואה ליאון תפקיד נוסף: סידורי התפילה החדשים והידידותיים למתפלל, שהם בעצם ספר הקודש האישי ביותר, הפכו למגשרים בין הסמכות הרבנית לבין הציבור ההטרוגני הממלא את בתי הכנסת העדתיים. הסידורים הם חלק מחינוך מחדש של ציבור המתפללים ובפרט של המסורתיים ובעלי התשובה.⁶¹¹

⁶⁰⁰ שם, ס"ק כו.

⁶⁰¹ שם, ס"ק יז; הנ"ל, הליכות עולם, א, עמ' קלח.

⁶⁰² שם; שם.

⁶⁰³ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת וישב, יזדים, כ"ג בכסלו תשנ"ו, 16.12.1995; יוסף, יבי"א, ח, או"ח, יא, ס"ק כ.

⁶⁰⁴ הנ"ל, שם, ס"ק כא.

⁶⁰⁵ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת לך לך, כ תשרי תשנ"ט, 31.10.1998; יוסף, חזו"ע, חנוכה, עמ' קכה; ראו הרחבה: שפרבר, מנהגי ישראל, ה, עמ' עז-פד.

⁶⁰⁶ יוסף, יבי"א, ד, או"ח, מח, ה.

⁶⁰⁷ ליאון, חרדיות רכה, עמ' 84.

⁶⁰⁸ שם, עמ' 83.

⁶⁰⁹ על הפערים בציבור המזרחי בין הנוסח החי המזרחי המקורי יותר לבין הנוסח הרשמי של הדור השני, ראו: דשן ושוקד, מצב השיבה הביתה, עמ' 108.

⁶¹⁰ פרידמן, מסורת שאבדה; הנ"ל, החברה החרדית, עמ' 3; הנ"ל, מסורת החיים; סולובייצ'יק, שבר ותיקון; לאו, ממסורת לספרות; שוקד ודשן, דור התמורה. ומודגש הפער בין דת הספר האשכנזי לבין דת המשפחה המזרחית.

⁶¹¹ ליאון, חרדיות רכה, עמ' 103.

אמיל דורקהיים, מאבות הסוציולוגיה המודרנית, בספרו החשוב ביותר 'צורות היסוד של חיי הדת' הגדיר את הדת כאמצעי לשמירה על לכידות חברתית.⁶¹² הגותו של דורקהיים – שקמו לה חולקים ומבקרים – עוצבה בשלהי המאה ה-19 כשהשיח האינטלקטואלי, בוודאי בצרפת, כלל אמיתה באשר לחוסר יכולתה של הדת להתמודד עם המדע והרציונליזם המדעי. למרות זאת הנחיצות של האמונה הדתית ככלי לייצוב החברה היא אבן יסוד בתפיסתו. הרב עובדיה יכול היה לשמש דוגמה מאלפת לתיאוריה זו. אף שבעולמו הסובייקטיבי המטרה הייתה ההלכה, הוא השתמש בדת ככלי ליצירת לכידות חברתית ספרדית פריטיקולרית, בתי הכנסת שימשו כשטחי אוטונומיה ספרדית והסידורים שימשו כספר הדרכה שהוא גם אביזר רגשי אשר מחבר את המתפלל לא רק אל אלוהיו אלא גם אל קהילתו.

ג. המחלוקת החריפה על ברכת מעין שבע בבתי אבלים וחתנים

ברכת מעין שבע הובילה למחלוקת נוספת חריפה בין הרב עובדיה המקובלים ולאחת ההתקפות הפומביות החריפות ביותר של הרב עובדיה כלפי הבן איש חי. במוקד המחלוקת עמדה השאלה האם מברכים ברכת מעין שבע בבתי אבלים ובבתי חתנים. הרב עובדיה סבור שלא,⁶¹³ המקובלים מורים שכן.⁶¹⁴ בהקשר זה נשמעה הביקורת של הרב עובדיה כלפי הבן איש חי ופסיקותיו, במהלכה הזהיר כי אסור לשמוע לבן איש חי וכי מי שמברך כעמדת הבן איש חי ייענש על ידי מרן רבי יוסף קארו ש'יתפוס אותו מהגרוגרת שלו ויחנוק אותו'.⁶¹⁵

הרב עובדיה הסביר את עמדתו על פיה אבלים זקוקים לשמירה מיוחדת מפני השדים וכך גם החתנים שהשדים מתקנאים בהם ועלולים לפגוע בהם ולכן הם מקיימים תפילות בבתייהם. על פי מרן והריב"ש מדובר בבתי כנסת ארעיים שבהם לא אומרים ברכת 'מעין שבע'. הרב עובדיה הסביר את סמכות מרן ש'כל דבריו דברי אלוהים חיים, הכל ברוח הקודש' ועבר לתקוף את הבן איש חי והמקובלים שמעזים לחלוק עליהם:

והנה יש מהמקובלים לא מצא חן בעיניהם, אלא אומרים: צריך לומר מעין שבע בכל מקום אפילו בית חתנים בית אבלים. באים אלה האחרונים חולקים עליו, היו מאתיים שנה אחרי מרן והרהיבו עוז לחלוק. לעולם צריך לומר איך צריך אדם תמיד חכם להכיר את ערכו לא לצאת נגד גדולים ממנו, אם ראשונים כמלאכים אנחנו כבני אדם, אם ראשונים כבני אדם אנחנו כחמורים.⁶¹⁶ מי שלא יודע להעריך את הראשונים הוא חמור. [...] לכן אסור לשמוע לאלה המקובלים שרוצים לחלוק, לומר שלעולם יאמרו ברכה מעין שבע אפילו בבית האבלים או אפילו בבית חתנים. זה שאומר ככה זה חמור זה לא שומעים לו. אם יבוא חמור ינעור אז אני אפחד ממנו? לא אפחד ממנו, אסתום לו את הפה [...] כך פסק מרן, גם על זה הם חולקים, זה המקובל הזה רוצה לחלוק. מי שאומר כך לא יודע ערך הקדמונים. אנחנו פוסקים כמו מרן, כל דבריו של מרן דברי אלוהים חיים, הכל ברוח הקודש. [...] אני אומר זה בשביל שספר בן איש חי נטה אחרי אלה שאמרו שלעולם צריך לומר ברכה מעין שבע, אפילו בית חתנים בית אבלים כך כתב בן איש חי. לא שומעים לו! אסור לשמוע לו. זה ברכה לבטלה, מי שמברך אוי לו. מרן יתפוס אותו מהגרוגרת שלו יחנוק אותו. חולק על מרן? מרן כתב אסור

⁶¹² דורקהיים, צורות היסוד.

⁶¹³ יוסף, יב"א, י, או"ח, נה, ח"ב, ס"ק כט.

⁶¹⁴ יוסף חיים, בן איש חי, שנה שניה, וירא, אות י.

⁶¹⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת בעלזות, ט"ז סיון תשע"ג, 25.5.2013.

⁶¹⁶ על פי בבלי, שבת, דף קיב, ע"ב.

והוא בא אומר ברכה מעין שבע. עונו ישא האיש ההוא. יש לאו מן התורה 'לא תישא שם ה' אלוהיך לשווא'.⁶¹⁷

אף שהרב עובדיה לא חסך את שבת לשונו מאישים תורניים רבים ותקף לא אחת את מי שהעזו לחלוק על מרן, דומה כי הקלטה ובה כינויים מעין אלה ('חמור') וביטויים מעין אלה ('מרן' יתפוס אותו מהגורגרת שלו יחנוק אותו) בהקשר למחלוקת עם הבן איש חי היא בעלת מסר משמעותי מאד עבור ענייננו.

ד. מכסח השדים: צמצום מקומם של כוחות הטומאה במרחב החיים הרגיל

ד1. העיקרון: 'דלא קפיד לא קפדינן בהדיה'

מסקנה אחת ברורה מהדיונים לעיל: השדים נוכחים בחיים היהודיים כשיקול הלכתי בעל משקל.⁶¹⁸ הנימוק המיסטי שבו השתמש הרב עובדיה יוסף נגד אמירת ברכת 'מעין שבע' גרס, כפי שנכתב לעיל, כי בליל פסח השדים אינם יכולים להזיק, לא כיוון שהם לא קיימים, אלא כיוון שמדובר בליל שימורים. הרב עובדיה מסביר גם פסקי הלכה נוספים שלו הקשורים בלילה זה, ליל פסח, בהעדר החשש משדים הפועלים בו. כך למשל באשר לאזהרת הגמרא לפיה אסור לאכול דברים בזוגות, כגון שתי ביצים או ארבעה תפוחים וזאת מאימת השדים שנמשכים אל מספרים זוגיים.⁶¹⁹ אזהרה זו נדחת בליל פסח, ליל השימורים שבו יש שמירה ואין סכנה משדים ולכן מקובל לשתות בליל פסח ארבע כוסות למרות מספרם הזוגי. נימוק זה משמש את הרב עובדיה בתחומים נוספים, כפי שנראה להלן בדיון בעניין תענית בכורות בערב פסח. החשוב לענייננו הוא זה: אף על פי שהנימוק של הרב עובדיה הוא נימוק מיסטי, בסופו של דבר נימוק מיסטי זה משמש באופן מעשי לדחיית הפסיקה המיסטית, הוא מבטל את הפסיקה הקבלית וממעט את החשש משדים ואת נוכחותם. אחד המקורות הנוחים ביותר לעניין זה הוא מאמר הגמרא: 'כל דקפיד - קפדי בהדיה, ודלא קפיד - לא קפדי בהדיה',⁶²⁰ היינו מי שמקפיד (חושש) מן השדים - הם מקפידים איתו, ומי שאינו מקפיד מהם - אין הם מקפידים עמו. מימרה זו שימשה לא אחת את בעלי הנטייה רציונליסטית, דוגמת ר' מנחם המאירי, שכתב: 'דקפיד קפדינן ליה, דלא קפיד לא קפדינן ליה, [...] וכשתקנו חכמים ארבע כוסות שלא לגרוע או להוסיף מצד אותם ההבלים הוצרכו לרוב רגילות לתת טעם לדבריהם והוא שאמרו ליל שמורים הוא לילה המשומר ובא מן המזיקין'.⁶²¹ הרב עובדיה הביא את דבריו אלה של המאירי בהסכמה, והדגיש: 'אלו שמאמינים במציאות השדים - אסור להם לשאול בהם אף בחול וכו'.'⁶²² את הסתירה בין המאירי לבין העמדה הנפוצה שאינה שוללת את קיומם של שדים ולכן מתירה לשאול בהם הוא מסביר באמצעות הציטוט מהרדב"ז⁶²³ 'גדולי ישראל גורסים: מפני שמכזבים, כלומר שעיקר ההיתר מפני שהם דברי הבאי ואין אדם מצוי לימשך אחריהם'.⁶²⁴

בחיבורו ההלכתי 'יביע אומר'⁶²⁵ ההסתייגות מובאת בדרך זו: בעקבות אזהרת הגמרא כי יש לחשוש מרוח רעה השורה על שום או ביצה או בצל שנותרו קלופים במשך הלילה, נשאל הרב עובדיה על קונדיטוריות האופות כמויות גדולות של עוגות עם ביצים, שכן הביצים נשארות לילות שלמים כשהן

⁶¹⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת בהעלותך, ט"ז סיון תשע"ג, 25.5.2013.

⁶¹⁸ תשבי, משנת הזהר, א, עמ' שסא-שפ.

⁶¹⁹ ראו למשל בבלי, מסכת פסחים, דף קי, ע"א. חשוב לסייג ולציין כי קשה היום למצוא מי שחוששים לעניין זה של זוגות.

⁶²⁰ בבלי, פסחים, דף קי, ע"ב; ראו דיון מרכזי בנושא זה בשער השני. להלן עמ' 242.

⁶²¹ המאירי, חידושים, פסחים, קט, ע"ב.

⁶²² המאירי, בית הבחירה, סנהדרין, קא, ע"א.

⁶²³ רדב"ז, שו"ת רדב"ז, חלק ג, תה.

⁶²⁴ יוסף, יבי"א, א, יו"ד, במילואים, עמ' רסו; ראו: המאירי, חידושים, סנהדרין, עמ' שלב.

⁶²⁵ יוסף, יבי"א, י, יו"ד, ט.

קלופות. הרב עובדיה מזכיר בתשובתו גם את השד 'שיבתא' – רוח רעה, שפעולתה היא שבמידה ולא נוטלים ידיים ונותנים אוכל לתינוק, היא חונקת את התינוק. עוד הוא קובע כי אותו שד המכונה 'שיבתא' אחראי גם למספרים הזוגיים ולביצה, השום והבצל הגלויים בלילות. הוא מביא את דברי רבנו תם: ⁶²⁶ 'ומה שאין אנו נוהרים עכשיו בזה, לפי שאותה רוח רעה אינה מצויה בינינו, כמו שאין נוהרים בזמן הזה על הזוגות ועל הגילוי' ואחרי דיון בסיבות נוספות להקל, הוא חותם את הדיון בקביעה שהיום אין שדים מצויים בינינו: ⁶²⁷ 'לא נשאר לנו אלא השיטה שאין רוח רעה מצויה בינינו'. ⁶²⁸ (ולמרות זאת פוסק הרב עובדיה לקונדיטוריות כי קשה לסמוך על זה וטוב להחמיר איפה שאפשר ולערבב את החלמונים עם חומרים נוספים, כדי שלא תישאר ביצה קלופה לבד). כך גם בעניין איסור אכילת אוכלים שהונחו תחת מטה שישן עליה גוי, תינוק ועוד. האיסור נובע מכך ששורה על האוכלים רוח רעה, שכן השדים שואפים לשרות בכלי הקודש שהם גופות היהודים בשעה שנשמתם מסתלקת לשעות הלילה. (ההנחה היא שלתינוק ולגוי אין השדים מתאווים ולכן אינם מטמאים את האוכל שלהם). הרב עובדיה פוסק להקל בדיעבד בין היתר מכיוון שמדובר ב'דברים שבנסתרות' ומכיוון שמדובר בנזק כלכלי ו'התורה חסה על ממון של ישראל'. ⁶²⁹

בהקשר זה אנחנו רואים כיצד הרב עובדיה מתקשה לקבל אפילו את המאגיה החז"לית שבה מצויים בנוסף לשד 'שיבתא' חונק התינוקות גם שדים כמו 'רוח קצרין' (בבלי בכורות מד ע"ב) שיש המחשיבים אותו כאחראי למחלת הנפילה, השד 'כודא' (בבלי עבודה זרה כט ע"א) המאיים על נשים בשעה שהן יולדות, השד 'שברירי' (בבלי גיטין סט ע"א) התוקף את מי ששותה מים מאגמים ונהרות בלילה (בבלי פסחים קיב ע"א) ויש אומרים כי הוא גורם לעיוורון (אונקלוס מתרגם 'סנוורים', בראשית יט, יא) ושדות כמו 'אגרת' ו'לילית'. ⁶³⁰ הרב עובדיה לא יכול כמובן לבטל את אמתותם של השדים, אך הוא ממעט את נוכחותם. כך למשל גם באחת הדרשות שעסקה בנושא השדים הסביר: 'בזמנינו אין סכנה כזאת, נחלשו, מאיפה יונקים השדים את כוחם? מהקדושה. היום נחלשה הקדושה', ⁶³¹ ובדרשה אחרת הוא מסביר שכבר אין שדים ביישובים ומרחיק אותם מחיי היום יום: 'מאז בטלו המזיקים מתוך היישובים. במדבריות עדיין נמצאים'. ⁶³²

2ד. דחיקתם של שדים מהשירותים של דורנו

על יחסו הממעט את חשיבותם של השדים בעולמנו אפשר ללמוד גם מפסיקה אחרת של הרב עובדיה בעניין מציאותם בשירותים. בהקשר זה בשלב מסוים עלתה מעולמם של הש"סניקים שאלה פרקטית מהחיים שהוצגה בשל הצורך, או הרצון, או היכולת הטכנית שנוצרה לאחר הופעת הטלפונים הניידים, של אנשים שונים לדבר בטלפון בעודם שוהים בשירותים. פסק ההלכה של הרב עובדיה פורסם בשמו בביטאון ש"ס 'יום ליום' ⁶³³ וקבע כי במקרים חריגים מותר לדבר בטלפון בשירותים: 'הנפנה שם, שומע קול צלצול טלפון,

⁶²⁶ בבלי, מסכת חולין, דף קז, ע"ב.

⁶²⁷ ראו: חלמיש, ארץ ישראל, עמ' 217. משה חלמיש מביא דוגמאות כיצד בספרות הקבלה מדגישים כי לכוחות הסטרא אחרא אין שליטה על ארץ ישראל, כגון 'דלא שלטא תמן סטרא אחרא כללי' (זוהר, חלק ב, עמ' קנא) או דברי רבי אליהו די וידאש: 'במעלת ארץ ישראל כמה מעלות, ואחד מהם שאין שליטה והשגחה לשום חיצוני בה' (די וידאש, ראשית חכמה שער התשובה, פרק ו, קכ"ב ע"ד).

⁶²⁸ ראו דברים דומים של הרב עובדיה גם ב: יוסף, טהרת הבית, ג, עמ' רעח.

⁶²⁹ הנ"ל, יבי"א, א, יו"ד, י, ס"ק ה.

⁶³⁰ על לילית ראו: תשב"י, משנת הזוהר, א, עמ' שסז–שעג.

⁶³¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת חיי שרה, כ"ב חשוון תשס"ח, 3.11.2007.

⁶³² הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת חוקת, ב תמוז תשס"ח, 5.7.2008; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש בא, ח שבט תש"ע, 23.1.2010.

⁶³³ 'מרן שליט"א: "לא בכל מקום מותר לענות לפלאפון"', 'יום ליום' (בתוך המוסף התורני 'עונג שבת'), 1.6.2007; ראו בעניין האיסור לדבר בשירותים גם יוסף, יבי"א, ח, או"ח, א.

ויש לו ספק אם הוא עניין של הפסד ממון, או חולי, נראה שהמקל לענות לטלפון יש לו על מה שיסמוך, אך יקצר בדבריו עד כמה שאפשר'.

החשוב לענייננו היא העובדה שהרב עובדיה קובע כי בתקופה המודרנית האיסור לדבר בשירותים הוא מטעמי צניעות בלבד (מה שיכול היה להזמין נימוק להקל בדיבור בטלפון בניגוד לדיבור ישיר, שכן האדם עמו מדברים לא יודע שמשוחחים עמו מן השירותים, שזו רמה נמוכה יותר של אי-צניעות). הרב עובדיה שולל את הנימוק הנוסף שניתן לאיסור הדיבור בשירותים: החשש משדים. הוא מצטט מ'ספר חרדים': 'אין משיחין בבית הכסא מפני סכנת שדים המצויים שם, וצריך צניעות ושתיקה להינצל מהם'. אחר כך, על סמך מקורות הלכתיים רבים, מביע עמדה שהחשש משדים אינו רלוונטי לאסלות החדשניות והמודרניות.

בין היתר הוא מצטט: 'ולפי זה יש לומר שבבתי הכסא שלנו שהם נקיים תמיד, מפני שקבוע שם סילון של מים שעל ידי לחיצת יד זורמים מיד מים רבים בשטף קצף ומנקים את האסלא מכל טינופת [...] שכל בתי כסאות שיש בהם סילונות מים להדיח ולשטוף האסלא אחר עשיית צרכים, אין עליהם דין בית הכסא'.

בהתאם לכך קובע הרב עובדיה: 'ואף אנו נאמר שאין רוח רעה השורה בבתי כסאות, מצויה בבתי כסאות שלנו שהם נשטפים תמיד ונשארים נקיים. [...] ובאין טינופת ולכלוך הרוח חלף הלך לו'. לסיכום כותב הרב עובדיה כי בזמננו אין לחשוש מ'השד של בית הכסא':

כל מה שהזהירו שלא לדבר בבית הכסא, משום השד של בית הכסא, אינו נוהג בזמננו, ורק משום צניעות צריך להיזהר שלא לדבר שם.

עם זאת הוא קובע: 'ואף שמדברי הרמב"ם מוכח שמשום טעם צניעות אין לדבר בבית הכסא "אפילו לצורך גדול"', מכל מקום 'אם יש הפסד ממון, יש לומר שגם להרמב"ם יש להקל'.⁶³⁴

ניתן לסכם ולומר שראינו לאורך כל הסעיף הזה קו ברור של מאבק אנטי-מיסטי שמנהל הרב עובדיה ואשר במסגרתו הוא משתמש בקשת של אספקטים להצדקת עמדתו: הוא מגייס לטובת עמדתו, את מקורות ההלכה, את השכל הישר – וגם את כוחו הפוליטי.

---

⁶³⁴ אבישי בן חיים, האם מותר לנהל דיון במהלך ישיבה, מעריב, 6.6.2007.

ה. מקרה מבחן: פולמוס הגילוח בכלל ובספירת העומר בפרט

ה1. המחלוקת על גילוח הזקן בכלל

אחת המחלוקות המעניינות בין הרב עובדיה לבין המקובלים היא נושא גילוח הזקן. ככלל, סביב נושא גילוח הזקן מתקיימות מספר חילוקים ודיונים בעלי חשיבות זהותית-דתית-חברתית גדולה: האם בכלל מותר להתגלח או שאסור לתלוש את שערות הפנים כעמדה הרדיקלית הקבלית 'על דרך הסוד אסור לספר הזקן לעולם';⁶³⁵ האם מותר להתגלח במכונה ובאיזו מכונה; האם מותר לבחור לא נשוי להתגלח; באיזה תאריכים במהלך השנה הגילוח אסור (ספירת העומר, שלושת השבועות, חול המועד); האם מותר להתגלח בשל 'צורך גדול' או צורך פרנסה, או שלום בית,⁶³⁶ מה מעמדו של מי שמגלח זקנו בניגוד להלכה ועוד.⁶³⁷ על פי עמדת המקובלים ונאמני הקבלה⁶³⁸ בסביבתו של הרב עובדיה, המסתמכים על דעתו של האר"י יש להקפיד שלא להתגלח כלל: הזקן הוא סמל ארצי ל'דיקנא קדישא' העליון, ו'איסור גדול הוא לעקור או לתלוש בידו אפילו שער אחת בכל מקום'. איסור זה מגובה בנימוק הלוריאני המיסטי המובהק באשר לתפקיד השערות – 'כי הם צינורות השפעה'.⁶³⁹

הרב עובדיה מתיר את הגילוח, כולל במכונת גילוח, רק בתנאי שאין המתגלח מהדק את המכונה אל הפנים. הדברים פורסמו ב'ביע אומר' חלק ט. הטקסט, כך נאמר, מבוסס על קונטרס 'פאת הזקן' שחיבר הרב עובדיה בשנת התרצ"ז בהיותו בן 16.⁶⁴⁰ הוא חזר על הדברים גם בדרשותיו.⁶⁴¹

המחלוקת מול המקובלים באה לידי ביטוי בתשובה גדולה שהופיעה תחת הכותרת 'בעניין גלוח הזקן במכונה דקה, וסם, כעין תער, אם צריכים לחוש לדעת המקובלים שאוסרים, או אין זה אלא חסידות וחומרא'. כלומר הרב עובדיה העמיד את הוויכוח האם אפשר להתגלח במכונה, כמחלוקת מול המקובלים. כשהוא דן בדברי המקובלים הוא פותח במילים 'ונשוב לדעת המקובלים [...] הגם שאין לנו עסק בנסתרות'.⁶⁴² גם כאן נוקט הרב עובדיה בנוסחה המוכרת לנו כדי להרחיק עצמו מהמקובלים ומעולמם הרוחני.

המדובר במחלוקת שניכרת לעין והופכת לעתים לתו זיהוי חברתי בין מי שנאמנים לקבלה לבין מי שאינם, ובעיקר בין חרדים שמסדרים את הזקן כדרכה של אופנת צעירי ש"ס והליטאים, או אף מגלחים את פניהם לחלוטין, לבין אלה הנוהגים כעמדת המחמירים והמקובלים שאוסרים זאת, ובראשם החסידים. בצעירותו, הרב עובדיה עצמו היה מגלח את הזקן ומעולם לא נמנע מלסדר אותו, אבל את בניו זירז לגדל זקן מוקדם ככל האפשר.⁶⁴³

⁶³⁵ הלל, גבורת האר"י, עמ' קלב.

⁶³⁶ הלכה יומית על פי פסקי מרן הרב עובדיה יוסף, 4.1.2012.

⁶³⁷ על פולמוסי הגילוח ראו למשל: לורברבוים, על הסתייגות; טייטלבוים, גילוח; רפפורט, גילוח במכונה; רוזן, מכונות הגילוח; סמט, חדש אסור, עמ' 93-152; ראו עוד: שפרבר, מנהגי ישראל, א, עמ' קא-קכ; וכן אצל פישביין, מנהגים וריטואלים. הפרק הרביעי: Jewish Beards: The Symbolic Representation of the Rabbinic Beard.

⁶³⁸ ראו במאמרו של לורברבוים על פולמוס הגילוח את הטענות הקבליים התיאוסופיים-תיאורגיים (ועל כן חורגים מהעולם שסביב הרב עובדיה): לורברבוים, על הסתייגות, עמ' 16-17.

⁶³⁹ יוסף חיים, רב פעלים, קונטרס סוד ישרים, סימן ה; ויטאל, שער המצוות, פרשת קדושים; הלל, גבורת האר"י, עמ' קלב.

⁶⁴⁰ יוסף, יבי"א, ט, יו"ד, י; בביטאון ש"ס 'יום ליום' דווקא פורסם מכתב של הרב עובדיה נגד השימוש במכונת גילוח, שאת הרקע שלו עלינו לבחון.

⁶⁴¹ למשל: הרב עובדיה, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ג, 8.9.2002.

⁶⁴² יוסף, יבי"א, ט, יו"ד, י, ס"ק ה.

⁶⁴³ בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל, עמ' 208-209.

ה. המחלוקת על הגילוח בספירת העומר

מחלוקת נוספת בין הרב עובדיה לבין המקובלים סביב הגילוח סבבה סביב שאלת הגילוח בספירת העומר. המנהג הרווח הוא כי בשל מנהגי האבלות הנהוגים בספירת העומר על תלמידי רבי עקיבא לא מתגלחים בו עד ל"ג בעומר (אשכנזים) או עד ל"ד בעומר בבוקר (ספרדים).⁶⁴⁴ המקובלים פוסקים כי בספירת העומר אין להתגלח ולהסתפר גם לאחר ל"ג בעומר. המקובלים אוסרים גילוח עד סוף 49 ימי העומר, כלומר עד חג השבועות. זאת בהתאם לדברים המיוחסים לאר"י שסיבת אי הגילוח אינה דווקא האבל אלא יש סוד בדבר שבגינו צריך לא להתגלח עד ערב שבועות.⁶⁴⁵ עמדת הרב עובדיה⁶⁴⁶ מדגישה כי התאריך שבו מסתיימים מנהגי האבלות של ספירת העומר אינו ל"ג בעומר, אלא ל"ד. שכן נאמר שתלמידי עקיבא מתו בימים שמפסח 'ועד פרוס עצרת'. הרב עובדיה מסביר כי פירוש המילה 'פרוס' הוא 'חצי', וכי במקרה זה הכוונה לחצי חודש, כלומר ל-15 ימים. את 15 הימים הללו יש להוריד מ-49 ימי הספירה, 49 פחות 15 הם 34, ל"ד. הקרב של הרב עובדיה נגד פסיקות המקובלים לא היה תיאורטי בלבד, אלא כלל גם הפגנת כעס ולחץ גדול כלפי ציבור הנוהג על פי פסיקות המקובלים. מדובר בנושא שהיה אמור להיות כביכול שולי עבור הרב עובדיה, שהרי מגדלי הזקן אינם עוברים על מצוות עשה, ואינם עוברים עבירה כגון ברכה לבטלה, הם בסך הכול מגדלים זקן. ובכל זאת ניתן להבחין בכעסו העצום של הרב עובדיה כלפי אלו שמצייתים לפסיקות המקובלים ולהבין כי מבחינתו מדובר במשהו עמוק יותר, מדובר במאבק על דרך ועל שיטה וייתכן שגם על השליטה עצמה:

אנחנו קיבלנו הוראות מרן. המקובלים יש להם דעה אחרת. הם סוברים שלא מסתפרים בכל ימי הספירה עד ערב חג השבועות. [המקובלים] לא מסתפרים [ב]יום ל"ד כמונו. מי שהוא מקובל שיהיה מקובל. אבל מי שלא מקובל, לא שום דבר. נו, מה רוצה לעשות עצמו מקובל? מה אתה? מה החכמה שלך? חסיד קדוש נהיית? יסתכלו עליו מטורף בן אדם שכזה. לכן יעשה כמו כולם, כמו דעת מרן.⁶⁴⁷

אומנם הרב עובדיה מציג את עמדתו כבעלת עוצמה שאי אפשר לעמוד בפניה בשל היותה עמדת מרן רבי יוסף קארו, אך במקרה אחר אנו רואים גישה שונה שלו. למשל כאשר נשאל הרב עובדיה אם מותר בימי העומר להסתפר בראש חודש שחל ביום שישי (מכיוון שיש כאן שני צירופים להקל: גם ראש חודש וגם ערב שבת). הרב עובדיה השיב כי עמדתו לא זהה לחלוטין לעמדתו של מרן רבי יוסף קארו וכי למרות שמרן אוסר, הוא, הרב עובדיה, לא מוחה במי שלא מסתפר: 'דעת מרן לאסור והרדב"ז מיקל',⁶⁴⁸ ואני לא מוחה במי שמסתפר.⁶⁴⁹

נדמה שהפתיחה של הרב עובדיה לתשובה זו בנושא גילוח הזקן מסגירה משהו מפילוסופיית פסיקת ההלכה שלו – כיוון שהגילוח ממילא נהוג וקשה מאוד להחמיר בו, הוא רואה חשיבות רבה עוד יותר לנמק מדוע הדבר אינו אסור ומפרט במפורש את המוטיבציה שלו לפסיקה המקלה: 'הנה אף על פי הפשט, יש אוסרים בזה. ואמרתי ללקט [...] להראות היתר לזה בזמן הזה שהדבר קשה מאד לחוש

⁶⁴⁴ שו"ע, או"ח, תצ"ג. וראו גם דברי הרמ"א שם.

⁶⁴⁵ חיד"א, ברכי יוסף, או"ח, תצ"ג, ס"ק ו; יוסף חיים, רב פעלים, ד, סוד ישרים, טו; סופר, כף החיים, ג, ס"ק יג. ראו גם: שער הכוונות, דרושי פסח, דרוש יב: 'ענין הגילוח במ"ט ימים אלו לא היה מו"ל מגלח ראשו אלא בערב פסח ובערב חג השבועות ולא היה מגלח לא ביום ר"ח אייר ולא ביום ל"ג לעומר בשום אופן ענין ל"ג לעומר שאסור בהספד ותענית ובנפילת אפים דע כי הנה מ"ט ימי העומר הם ימי הדין כנ"ל שהם סוד'.

⁶⁴⁶ יוסף, חזו"ע, יום טוב, עמ' רסא-רסח.

⁶⁴⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת תזריע מצורע, בית כנסת היזדים, ג אייר תשס"ד, 24.4.2004.

⁶⁴⁸ רדב"ז, חלק ב, סימן תרפז. (המדובר בהקלה לעניין גילוח בראש חודש אייר שבתוך ספירת העומר)

⁶⁴⁹ נקי, מעין אומר, חלק ג, עמ' קז.

ולחמיר, וכבר נהגו היתר, אולם באתי להוציא מלב המעוררין והנוקפין בזה.⁶⁵⁰ ובהמשך הוא כותב 'ראיתי שיש להשיב עליהם תשובה נצחת [...] וללמד זכות על אחינו בית ישראל בגלות' וכן 'ומה טוב ומה נעים כאשר אפשר למצוא יסוד למנהג ישראל שהוא ע"פ הדין'.⁶⁵¹

החרוזים שחרז הרב עובדיה ופילוסופיית הפסיקה שוללת-ההחמרה שלו, המתייצבת לדעתו כתמונת ראי למגמת הפסיקה החרדית-אשכנזית, באו לידי ביטוי כאן, בפולמוס הגילוח. ובחרוז מרכזי אחד המנמק את שאיפתו להקל:

'פן גם מן המחזיקים בתורת ה' ובמצוותיה אוחזים /

בראותם כי כל השערים ננעלו ואין היתר, יתחברו אל ריקים ופוחזים'. בכתובה מחורזת זו יצא הרב עובדיה למען הפסיקה המקלה (כוחא דהיתרא עדיף) ונגד חיבורו של המקובל והקנאי הירושלמי ר' אשר זעליג מרגליות (1894—1967) 'עמודי ארזים' - 'על חובת גידול זקן ונישואים בגיל צעיר', שבו נאסר הגילוח בחריפות.⁶⁵²

וקולו שובר ארזים/ לאסור אסר ברמזים ורמזים/ עמודיו ירופפו, עביד אניש דגזים/ כחא דאיסורא עדיף ליה במים עזים/ ולא חש להפוך בזכות היהודים הפרזים/ היושבים בגולה בגלות החיל הזה שפלים ונבזים/ ואף בארץ ישראל יהיה הדבר כנגד עמי הארץ דלים ורזים/ מזקנים אתבונן ללמד זכות ע"פ רבותינו ראשונים ואחרונים נביאים וחזנים/ ומתוכם כעין חשמל מרן החיד"א ז"ל בחיים שאל, ברוך חכם הרזים/ וכל שכן דחיישין לחורבא פן גם מן המחזיקים בתורת ה' ובמצוותיה אוחזים/ בראותם כי כל השערים ננעלו ואין היתר, יתחברו אל ריקים ופוחזים/ להשחית בתער השחת וכלה ולדבר על התורה דברים נלוזים/ על כן צריכים לפרסם ולהודיע ההיתר דכל מה דאסר רחמנא שרי לן כוותיה.⁶⁵³

פולמוס הגילוח מאפשר להבין עד כמה המקובלים היוו יריב לרב עובדיה ולהביט על הקו ההלכתי המקל של הרב עובדיה ולהבין עד כמה הוא מנוגד לשיטה הרווחת, הקבלית-ספרדית והחרדית-אורתודוקסית. בעוד שרבנים אחרים נוקטים בגישה על פיה אם הדור במצב קשה אז יש להגביה את החומות ולחמיר, הרב עובדיה נקט בשיטה הפוכה. זו דוגמה לקו ההלכתי המקל שלו שבניגוד למקובל באורתודוקסיה החרדית ואצל המקובלים הספרדים כאשר הוא נתקל בקשיים איננו מגביה את החומות עוד יותר, אלא מחפש איך להקל.

⁶⁵⁰ יוסף, יבי"א, ט, יו"ד, י.

⁶⁵¹ שם.

⁶⁵² הרב אשר זעליג מרגליות, עמודי ארזים, ירושלים תרצ"ז.

⁶⁵³ יוסף, יבי"א, ט, יו"ד, י, ס"ק ז.

ו. שו"ת מן השמים – פסילת הפסיקה החזיונית

דיון חשוב לעניין היחס למקורות הלכתיים שמימיים מקיים הרב עובדיה גם באשר לספר 'שו"ת מן השמים'.⁶⁵⁴ המדובר בספרו הייחודי של רבי יעקב ממרויש בן המאה ה'13, אחד מבעלי התוספות, שהיה מכריע הלכות באמצעות נימוקים שאינם מכוח מסורות הלכתיות ואף אינם מכוח הסברה השכלית. הפסקים בספר 'שו"ת מן השמים' ניתנו באמצעות הטכניקה המיסטית של 'שאלת חלום'⁶⁵⁵ – רבי יעקב ממרויש היה שואל את השאלה ביום ומקבל את התשובה בלילה, בחלום, בשינה. הרב עובדיה מציב את השאלה הגדולה 'אם יש לפסוק הלכה על פי שו"ת מן השמים', כלומר איך להתייחס לתשובות ולפסקי הלכה שניתנו משמים, 'אם יש לסמוך עליהם להכריע בין גדולי הפוסקים, ע"פ ההוראה מן השמים. או דילמא כדאמרין "לא בשמים היא"'.⁶⁵⁶

בשתי דוגמאות בולטות נטלו פסיקות מ'שו"ת מן השמים' חלק חשוב בפולמוסים נגד פסיקות הרב עובדיה.

הדוגמה הראשונה היא האיסור של הרב עובדיה על נשים לברך על ספירת העומר. 'שו"ת מן השמים' פוסק להיתר. הרב עובדיה אסר זאת מתוקף ההלכה הפסוקה כי נשים פטורות ממצוות עשה 'שהזמן גרמן' (כלומר מצוות שמועד ביצוען תלוי בזמן - תאריך או שעה, כגון נטילת לולב⁶⁵⁷) ולכן אסור להן לברך על מצוות עשה כזו. כיוון שכנשים לא צוו לקיים את המצווה, הן לא יכולות לברך 'אשר קדשנו במצוותיו וצונו'.⁶⁵⁸ 'מי ציווה אותך?' שאל בכעס מעושה הרב עובדיה בדרשותיו את הנשים המברכות, לקול צחוקם של השומעים (בפרט כשחיקה את ההיגוי האשכנזי-חסידי: 'צונו' – 'צונוני'⁶⁵⁹ שנשמע כמו לשון יחיד ומחמיר את הבעיה). הרב עובדיה פוסק בעקבות רבי יוסף קארו ואולם 'שו"ת מן השמים' פוסק אחרת, אך בעקבות פסיקת 'שו"ת מן השמים' מובעת עמדה המתירה לנשים לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן כגון לולב על ידי החיד"א ששינה דעתו בעקבות העמדה השמיימית⁶⁶⁰ ובעקבותיו הבן איש חי⁶⁶¹ ועוד רבים מהפוסקים הספרדים,⁶⁶² מול כל אלה הרב עובדיה התייבב. זו התייצבות שדוחה את ההתערבות המיסטית, בנימוק אותו הכריז הרב עובדיה בדרשה בנושא:

מחר יבוא איזה חכם גדול, יגיד: 'ראיתי בחלום כך וכך', זה הבל אסור לשמוע לו. התורה נמסרה לבני אדם, לתלמידי חכמים, אם יבואו אלף נביאים ואלף ואחד חכמים שומעים לחכמים. הנבואה לגבי חכמת התורה זה אפס. לכן לא למסור לולב לנשים לברך עליו. זו ברכה לבטלה.⁶⁶³

⁶⁵⁴ יעקב הלוי ממרויש, 'שו"ת מן השמים'; ראו: תא שמע, 'שו"ת מן השמים'.

⁶⁵⁵ ראו בהקשר זה: קריסטיאנפולר, חלומות, עמ' 33-45.

⁶⁵⁶ יוסף, יבי"א, א, או"ח, מא-מב.

⁶⁵⁷ ראו דיון באיסור של הרב עובדיה על ברכת נשים על מצוות עשה שהזמן גרמן אצל זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 326-330.

⁶⁵⁸ יוסף, יבי"א, א, או"ח, לט; שם, מ; שם, מב; שם, ד, או"ח, ט; שם, נ, ס"ק א; שם, ה, או"ח, מג; שם, ח, או"ח, כג, ס"ק ל; שם, ט, או"ח, כג, ס"ק ב; שם, עט, כב; שם, י, או"ח, נה, ח"ב, ס"ק ה.

⁶⁵⁹ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחווה דעת, כ תשרי תשס"ה, 5.10.2004; הנ"ל, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ד, 28.9.2003; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, ה חשוון תשס"ב, 1.11.2003; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת מקץ, בית כנסת היזדים, ב טבת תשס"ד, 27.12.2003; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש האזינו, י"ב תשרי תשס"ב, 15.10.2005.

⁶⁶⁰ החיד"א, 'שו"ת יוסף אומץ', סימן פ"ב.

⁶⁶¹ יוסף חיים, רב פעלים, חלק א, סוד ישרים, סימן יב.

⁶⁶² טולידאנו, דברי שלום ואמת, ג, עמ' 187-192.

⁶⁶³ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש נצבים וילך, כ"ג אלול תשס"ג, 20.9.2003; ראו עוד: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש בשלח, ט"ו בשבט תשס"ז, 3.2.2007.

הדוגמה השנייה מתוך 'שו"ת מן השמים' מחזירה אותנו אל הדיון בו נפתח פרק זה באשר למחלוקת על תפילין של רש"י ורבנו תם, שהוצג כמודלעל למחלוקות בין הרב עובדיה ובין המקובלים. מחבר 'שו"ת מן השמים' מדווח על שאלת החלום שלו לקב"ה 'איזה סוג תפילין הוא אמת?' ועל התשובה שקיבל, תשובה ההפוכה לעמדת הרב עובדיה, תשובה על פיה 'אלו ואלו דברי אלוקים חיים', שני סוגי התפילין אמת וכמו המחלוקת למטה כך יש מחלוקת בנושא למעלה, בין הקב"ה לבין פמליא של מעלה:

וכך הייתה שאלתי: אנא המלך הגדול הגיבור והנורא, חכם הרזים, מגלה נסתרות, מגיד נעלמות שומר הברית והחסד, הגדל נא חסדך עמנו היום וצוה למלאכך הקדושים להודיעני את אשר נסתפקנו בסדר פרשיות של תפילין. כי יש מהחכמים האומרים 'הויות באמצע'. ואם החליף פסולות, ויש מחכמים האומרים 'הויות כסדרן ואם החליף פסולות'. ועתה מלך מלכים צוה למלאכך הקדושים להודיעני: הלכה כדברי מי, ודברי מי אתה מחבב? והשיבו: 'אלו ואלו דברי אלהים חיים וכמחלוקת למטה כך מחלוקת למעלה'. הקב"ה אומר: הויות באמצע, וכל פמליא של מעלה אומרים: הויות כסדרן.⁶⁶⁴

גם במקרה של רבי יעקב ממרויש ושל 'שו"ת מן השמים', כמו במקרה של האר"י ותורתו מהשמים, המרתק הוא כי הרב עובדיה לא מנסה לערער על ההנחה המיסטית שהתשובות ניתנו משמים. בהמשך לכך, גם כאן וגם כאן המהלך שבו בוחר הרב עובדיה לתקוף את הפסיקה הוא המהלך השני שלו, מהלך במסגרתו הוא מעלה את הטענה כי פסיקת הלכה "לא בשמים היא".

לא בכדי סיפור 'תנורו של עכנאי' (בבא מציעא, נט ע"ב) היה חביב מאוד על הרב עובדיה יוסף. הסיפור שבו רבי אליעזר מצליח להפעיל לטובתו בוויכוח הלכתי נסים פלאיים להוכחת צדקתו ולמרות זאת עמדתו נדחית מפני עמדת הרבנים תואם את עמדת הרב עובדיה. דוד הרטמן עמד על הנקודה העמוקה העולה מסיפור זה: במקרא - האל מצמצם את עצמו ומאפשר לבני האדם להכריע הכרעות בעניינים של מוסר. בתלמוד - בני האדם מקבלים גם את האפשרות להכריע בעניינים של תבונה.⁶⁶⁵ נדמה שהרעיון דומה, גם אם סביר כי מבחינת הרב עובדיה המילה 'תבונה' הייתה נדחית במקרה זה בפני המילה 'הלכה'.

כך או כך, ברור שאחת מכותרת דרכו של הרב עובדיה היא הכלל האנטי-מיסטי הבוטה ממסכת ברכות נב ע"א: 'כבר ניתנה תורה לישראל ואין משגיחין בבת קול'.⁶⁶⁶

הרב עובדיה סיכם את הסוגיה במסגרת התייחסותו למחלוקת אחרת באשר לברכות התפילין. האם מברכים ברכה אחת כמנהג הספרדים, או שתיים כמנהג האשכנזים:

לא בשמיים היא – התורה היא בארץ. אם חכמים חולקים - הולכים אחרי הרוב, 'אחרי רבים להטות', לא יכולים לשמוע לבת קול, בת קול לא מוסמכת. אחרי שהקב"ה נתן תורה לישראל הם המוסמכים בלעדית. לא יכולים לומר 'אני אסמוך על מה שיש בשמיים'. לא יכול לומר 'ראיתי בחלום הלכה כמו רבינו תם'. חביבי תלך עם החלום שלך, תחבא אותו בכיס. זה לא שווה כלום, מה זה? אנחנו שומעים אל חלומות? חלומות שווא ידברו. היה חכם אחד, רבי יעקב ממרויש, מחכמי התוספות לפני שש מאות שנה. כל מחלוקות שיש היה שואל את השמיים: 'איך הדין? כמו פלוני או כמו פלוני?'. היו אומרים לו. שאל למשל אם מברכים על תפילין גם תפילין של יד גם של ראש שתי ברכות או רק ברכה אחת? הרי"ף אומר ברכה אחת - כמו שאנחנו עושים, אבל רבנו תם חולק אומר שתי ברכות. כך עושים האשכנזים. אומר: 'תגידו לי בשמיים מה לעשות?' אמרו לו: 'כמו שיש מחלוקת למטה יש מחלוקת למעלה. הקב"ה אומר ברכה אחת, אבל פמליה של מעלה סבורים שתי ברכות'. אם כן מה הדין?

⁶⁶⁴ יעקב הלוי ממרויש, 'שו"ת מן השמים', סימן ג.

⁶⁶⁵ הרטמן, מסיני לציון, עמ' 46–48.

⁶⁶⁶ ראו: יוסף, יב"א, א, או"ח, מא; שם, מב.

האשכנזים יישארו במנהגם שתי ברכות, הספרדים עושים מנהגם. לא שומעים, הקב"ה אומר, מלאכי השרת אומרים, 'לא בשמים היא'. מה שפסקו חכמי ישראל. רבני אשכנז פסקו ככה - עושים כדבריהם, רבני ספרד פסקו ככה - עושים כדבריהם... אלו ואלו דברי אלוקים חיים. לא יכולים להכריע עד שיבוא משיח צדקנו ויעשה אותנו כולם עם אחד.⁶⁶⁷

מדובר אם כן בעמדה הדוחה כל התערבות שמיימית בהכרעות הלכתיות ומעניקה מעמד על לדברי הרבנים וכך מעצבת ומגבירה את סמכותם ובפרט את סמכותו של הפוסק הפשטן מסוגו של הרב עובדיה.

---

⁶⁶⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש כי תבוא, ט"ו אלול תשס"ט, 5.9.2009.

ז. הלכה וקבלה - קשת העמדות הרבניות אל מול הרב עובדיה

1. מודל קשת יחס הרבנים לשילוב הקבלה בהלכה ובחינת ומקומו של הרב עובדיה על הרצף

השדה המרכזי המעגן את התזה על פיה הרב עובדיה הוא אנטימיסטיקן ויריבה הגדול של הקבלה הוא כמובן השדה ההלכתי. זהו שדה שבו מתנהלים דיונים עקרוניים בין הפוסקים בשאלה האם ועד כמה יש להעניק לתורת הקבלה משקל והשפעה על פסיקת ההלכה. במחקר נדונה השאלה עד כמה השפעה כזו באה לידי ביטוי בפסיקותיהם של אישים שונים בתולדות ההלכה.⁶⁶⁸

המעניין הוא כי עמדתו של הרב עובדיה בהקשר לשילוב קבלה בהלכה נדמית כעמדה אשכנזית. במהלך השנים התפתח עימות בין הפוסקים באשר לשילוב תכנים קבליים בפסיקה. מחד גיסא עמדה מגמת שילוב קיצונית הרואה בנורמות הקבליות חלק בלתי נפרד מן ההלכה. ניתן לומר כי זו הייתה העמדה הספרדית. מן הבולטים שנקטו עמדה זו הם רבנים ספרדים כמו החיד"א, הבן איש חי, הכף החיים והרב מרדכי אליהו. מנגד הוצבו סמלי התנגדות ברמות שונות לשילוב הקבלה בהלכה שבולטים בהם רבנים אשכנזים כמו הרמ"א, הנודע ביהודה,⁶⁶⁹ החתם סופר⁶⁷⁰ - והרב הספרדי הרב עובדיה יוסף. אבחנה זו בין ספרדים שהקבלה מהווה מרכיב מרכזי בעולמם לבין אשכנזים שהקבלה מהווה מרכיב שולי בעולמם מתחדדת אם מקבלים את מסקנות מחקרו של בראון לגבי ספר ההלכה החשוב ביותר בתקופת חייו של הרב עובדיה: המשנה ברורה. בניגוד לחלמיש שטוען כי החפץ חיים הוא פוסק 'בעל אוריינטציה קבלית',⁶⁷¹ במאמרו 'הקבלה בפסיקת החפץ חיים' מוביל בנימין בראון טענה מרכזית על פיה פסיקתו של החפץ חיים ב'משנה ברורה' מבטאת מגמה מצמצמת באשר להטמעת נורמות קבליות בהלכה. מדובר כידוע בחיבור ההלכתי שהפך מרכזי וקאנוני בחיים היהודיים. בראון טוען כי מגמה המצמצמת את נוכחות הקבלה בפסיקות היא המגמה הדומיננטית של האורתודוקסיה במחצית השנייה של המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20.⁶⁷²

כדאי להוסיף ולעין גם במסקנותיו של נריה גוטל באשר למדיניות אי שילוב הקבלה בפסיקה של פוסקים אשכנזים אחרונים חשובים: לגבי חיבור ההלכה 'שרידי אש' של הרב יחיאל יעקב ויינברג גוטל הסיק כי 'בחינה דקדקנית של תשובותיו ההלכתיות מעלה כי תורת הקבלה לא תפסה מקום מרכזי בשיקולי הכרעותיו';⁶⁷³ מסקנתו לגבי הרב משה פיינשטיין היא כי 'ניכר ואף מפורש שלתורת הנסתר, הסוד והקבלה לא נתן משקל משמעותי במשנתו ההלכתית';⁶⁷⁴ לגבי הרב שלמה זלמן אוירבך מסקנתו היא כי נדיר ביותר למצוא אצלו מקורות קבליים ומקורות מתורת הנסתר.⁶⁷⁵ איריס בראון מנתחת את יחסו לקבלה של הרב אלישיב, פוסק הדור האשכנזי המקביל לרב עובדיה בתקופת השיא שלו. בראון דוחה את השערתו של ריינר⁶⁷⁶ כי מגמת ההחמרה של הרב אלישיב נובעת ממניעים קבליים. מניתוחה של בראון עולה

⁶⁶⁸ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים; בניהו, ויכוח הקבלה; כ"ץ, הלכה וקבלה; בראון, הקבלה בחפץ חיים; ליבס, הזוהר כספר הלכה; שלום, תשובות גייקטיליה; אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 356-376.

⁶⁶⁹ כהנא, מהנוב"י לחת"ס, עמ' 222-35.

⁶⁷⁰ ידועה אמרתו של החתם סופר כי המערב הלכה וקבלה כמוהו כזורע כלאיים. כהנא, בספרו הני"ל, דוקא טוען לזיקה עמוקה של החתם סופר לקבלה, זיקה שהשפיעה גם על פסיקתו, אך למרות הכל מובאת אמרתו זו של החתם סופר פעמים רבות מפיחה של מתנגדי שילוב הקבלה בהלכה.

⁶⁷¹ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 605; ראו גם: שם, עמ' 604, 609.

⁶⁷² בראון, הקבלה בחפץ חיים.

⁶⁷³ גוטל, חדשים גם ישנים, עמ' 197, 199.

⁶⁷⁴ שם, עמ' 203.

⁶⁷⁵ שם, עמ' 216; ראו גם: משיח, הרב אוירבך.

⁶⁷⁶ ריינר, הרב אלישיב.

תמונה ברורה על פיה הרב אלישיב נמנע מלהשתמש בספרות הקבלה בפסקי ההלכה שלו.⁶⁷⁷ הטיב לסכם את הדברים בנימין לאו: 'נראה אפוא שהרב עובדיה מבטא כאן עמדת ייחודית מול שאר רבני המזרח וספרד, הממקמת אותו קרוב יותר לרבני ליטא ואשכנז מאשר לרבנים הספרדים'.⁶⁷⁸

בהכללה גסה ניתן לומר כי מחד גם הפוסקים המפרידים בין הלכה לקבלה לא דוחים את קדושת הקבלה ואף נוטים להשאיר את הנורמות הקבליות כמידת חסידות בעלמא, וכי מאידך גם הפוסקים המשלבים קבלה בהלכה, מגבילים את השילוב למקומות שבהם אין סתירה בין הוראות הקבלה לבין התלמוד והפוסקים החשובים.

בראון⁶⁷⁹ מקשר את הדיון המעשי הזה לדיון התיאורטי במונח 'מקורות ההלכה', המקביל למונח 'מקורות המשפט' (Sources of the law). על פי זה להלכה שלושה סוגי מקורות: מקורות הלכתיים-כתובים (ספרות ההלכה), מקורות הלכתיים-לא כתובים (המנהג), ומקורות לא הלכתיים-כתובים כגון הקבלה (וכן המוסר, החסידות, האגדה וכו'). בדרך כלל הנורמות המעשיות הכתובות בספרות הקבלה לא נתפסו כבעלות אופי הלכתי, אך עם זאת יוקרתן העצומה, בעיקר של אלו הנזכרות בספר הזוהר ובקבלת האר"י, לא אפשרה לפוסקים להתעלם מהן. בהמשך לכך, השבילים של חדירת הקבלה להלכה היו מגוונים: חלק מהנורמות הקבליות הפכו תחילה למנהגים ואחר כך נקלטו מכוח סמכותו של המנהג, שכן למנהג באשר הוא, גם אם אינו מעוגן ביוקרת הקבלה, יש משמעות הלכתית. יש מנהגי קבלה שהתקבלו במקומות שבהם הייתה לאקונה ('ואקום' משפטי), או התקבלו כנורמה מחייבת אך רק מכוח מנהג.⁶⁸⁰ חלק מההנחיות הקבליות הפכו לחומרות בעלמא ולמידת חסידות ונקלטו מתוך מגמות החמרה שהתפתחו. אחרות נקלטו במישורין בידי פוסקים בעלי שם שראו אותן כבעלות תוקף מחייב.

להלן אבחן את יחסם של הפוסקים השונים לשילוב הקבלה בהלכה על פי המודל האנליטי הפשוט והיעיל: מודל הקשת.⁶⁸¹ בקצה האחד של הקשת תוצב התפיסה על פיה הקבלה בשום אופן אינה מקור הלכתי ובקצה האחר התפיסה על פיה הקבלה היא מקור הלכתי מרכזי, אפילו עליון.

מחקריו של חלמיש⁶⁸² מצביעים על כך ששתי עמדות הקצה הן תיאורטיות לרוב, שכן בפועל כמעט כל הפוסקים מעניקים לקבלה מעמד כלשהו בהלכה, אולם אף אחד מהם אינו נותן לה מעמד שווה ערך לגמרי לזה של התלמוד. למרות זאת מודל הקשת מאפשר לנו את היחסיות, מאפשר לנו לבחון את מקומו היחסי של כל פוסק על הקשת הדמיונית הנ"ל, הן מבחינת שילוב הקבלה בפסיקתו המעשית, הן מבחינת הצהרותיו לגבי שילוב הקבלה בפסיקתו והן לגבי המתאם בין ההצהרות לבין הפרקטיקה ההלכתית.

נקודות חשובות שלפיהן אפשר לבחון את היחס של הפוסקים השונים לשילוב הקבלה בהלכה באמצעות מודל הקשת הן: כיצד פוסקים במקרה של התנגשות בין דברי התלמוד לדברי הקבלה; כיצד פוסקים במקרה שהתלמוד או הפוסקים החשובים לא התייחסו לעניין מסוים, אך יש התייחסות אליו בספרות בקבלה; כיצד פוסקים במקרה שבו אין התייחסות תלמודית, אך יש מחלוקת בין עמדת הפוסקים החשובים לבין עמדת הקבלה; כיצד פוסקים במקרה דומה שבו מתקיימת מחלוקת פנימית בין הפוסקים החשובים והדברים אינם חד-משמעיים – האם הקבלה מכריעה מחלוקת פוסקים; כיצד פוסקים במקרה

⁶⁷⁷ בראון, פוסק הדור.

⁶⁷⁸ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 284.

⁶⁷⁹ בראון, הקבלה בחפץ חיים.

⁶⁸⁰ על המנהגים ראו למשל: גרטנר, גלגולי מנהג; זימר, עולם כמנהגו; חלמיש, גלגוליו של מנהג; לאו, שמירת מנהגי עדות; קדוש, הפסיקה הקבלית; שפרבר, מנהגי ישראל; הנ"ל, המנהג; הנ"ל, מנהגי ישראל; תא שמע, מנהג אשכנז; הנ"ל, מציאות באשכנז.

⁶⁸¹ ראו לדוגמה במחקרו של בנימין בראון על קשת התגובות האורתודוקסיות. בראון, קשת התגובות; הצגת המודל היא על פי שיעוריו של בראון בקורס 'הלכה, קבלה וחסידות בעת החדשה' באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת הלימודים תשע"ו.

⁶⁸² ראו בעיקר: חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים.

שבו הקבלה חולקת על התלמוד או על הפוסקים לחומרא ולא לקולא; מה נוהג הפוסק לעצמו במקרה כזה ומה הוא פוסק לציבור הרחב; כיצד פוסקים במקרה של מחלוקת בין הקבלה לבין המנהג; לשאלות אלה אנו צריכים להוסיף את סדרת השאלות המתחדדת בהקשר של הרב עובדיה: כיצד פוסקים במקרה של מחלוקת בין הקבלה לבין השולחן ערוך' (כמובן שההנחה היא שבמקרים שבהם השולחן ערוך פוסק לפי הזוהר הרב עובדיה יפסוק כמותו);⁶⁸³ במקרה של מחלוקת בין הזוהר לבין השולחן ערוך'; בין האר"י לבין השולחן ערוך'; בין ספרות קבלית אחרת לבין השולחן ערוך'; כיצד פוסקים בסוגיה של שילוב הקבלה בתפילה; מה מעמדו של המנהג הקדום והמבוסס בתוך המשולש קבלה-הלכה-מנהג; מי גובר במקרה של הכלל ההלכתי 'ספק ברכות להקל' (סב"ל) ובענפיו המרתקים 'סב"ל נגד מרן' ו'סב"ל נגד האר"י'; בכל אחד מהמקרים איזה מקור סמכות גובר? איזה מקור סמכות גדול יותר? ומעל הכל השאלה: סמכות מי חזקה יותר: סמכות מרן או סמכות האר"י?

עבודה זו, אין מרכז עניינה מחקר ההלכה והקבלה. מה גם שסוגיה זו נידונה ארוכות במחקר, למשל במאמרו החשוב של חלמיש 'מקובלים לעומת פוסקים'.⁶⁸⁴ בוודאי שאין עניינה של עבודה זו להלך שוב בשדות החרושים ולבדוק לעומק את תמונת יחס הפוסקים השונים לקבלה. אך פטור בלא כולם אי אפשר. על כן, בהתאם למודל הקשת, אציג בקצרה מבחר מקשת העמדות החשובות, המצוטטות והמשפיעות ביחס לשילוב הקבלה בהלכה. החל מהפוסקים דוחי שילוב הקבלה החריפים ועד תומכי השילוב הנלהבים. יודגש שוב, כי במקרים רבים הפוסקים לא הולכים עד הסוף עם הצהרותיהם בנושא. ברמה כזו או אחרת הם מתכנסים מקצות הקשת לכיוון המרכז.

כאשר אנו מנסים לשרטט מודל קשת כללי לגבי היחס לשילוב ההלכה בקבלה שבו מוזכרות מבחר עמדות של פוסקים מרכזיים⁶⁸⁵ ראוי להקדים ולהאיר מספר נקודות:

ראשית – קצוות הקשת: מן העבר האחד המייצג את הנוטים לשלב את הקבלה בהלכה יעמדו בכירי הפוסקים הספרדים החיד"א, הכף החיים ובעיקר הבן איש חי (ובדורו של הרב עובדיה, הרב מרדכי אליהו). מן העבר השני מובאים בדרך כלל דבריו המפורסמים של אבי האורתודוקסיה האשכנזית, החתם סופר (1762–1839): 'כל המערב דברי קבלה עם ההלכות הפסוקות חייב משום זורע כלאיים'.⁶⁸⁶ דבריו אלה של החתם סופר היוו אתגר קשה. המקובלים טוענים כי הפרשנות האנטיקבלית לדברי החתם סופר בהקשר זה אינה נכונה וכי דבריו נגד פסיקות על פי הקבלה חלים רק במקרים שבהם אין דבר קבלה מפורש.⁶⁸⁷ ר' חיים אליעזר שפירא, הרבי ממונקטש (1871–1937), יצא גם הוא נגד הפרשנות האנטי קבלית של החתם סופר. הוא עשה זאת באמצעות הדוגמה של פוסק אשכנזי מרכזי כמגן אברהם, שפירשו לחלק אורח חיים של השולחן ערוך כולל קרוב למאה שימושים ישירים ב'כוונות' וב'כתבים' של האר"י כמקור הלכתי.⁶⁸⁸ וכי מרנא המגן אברהם שמלאים דבריו בשו"ע או"ח מכתבי האריז"ל להלכה בהרבה מקומות, וכן מרן הב"י ושאר הפוסקים שהביאו מזוה"ק ומאריז"ל למנהג ולהלכה בספריהם, על כל אלה יאמרו שהיו זורעי כלאיים ח"ו?⁶⁸⁹

⁶⁸³ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 271.

⁶⁸⁴ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים.

⁶⁸⁵ שם.

⁶⁸⁶ סופר, שו"ת חתם סופר, חלק א, או"ח, סימן נא.

⁶⁸⁷ ראו דברי המקובל הרב הלל: הלל, ברכת מעין שבע, עמ' ק.

⁶⁸⁸ כהנא, רבי יהודה החסיד, עמ' 230.

⁶⁸⁹ שו"ת מנחת אליעזר, ח"ב, מונקטש תרפ"ב, עח.

שנית – נקודת האמצע : כנקודה המסמנת את מרכז הקשת של מגמות השילוב וההפרדה קבע בנימין בראון כי אפשר להציב את גישתו של הרב חיים בנבנישתי בעל 'כנסת הגדולה' מאיזמיר טורקיה (1603–1673) עמדתו מוצבת כנקודת מרכז שביחס אליה ייבחנו פוסקים אחרים מאוחרים כנוטים לשלב או להפריד. במחצית השנייה של המאה ה-17, כמה דורות לאחר רבי יוסף קארו, מסכם הרב בנבנישתי את כללי הפסיקה לשילוב הקבלה בהלכה :

הכלל הראשון פותח בהצגת עמדת הרא"ם (הרב אליהו מזרחי, החכם באשי בטורקיה, 1435–1526) על פיה כל דבר שלא הוזכר לא בתלמוד הבבלי ולא בתלמוד הירושלמי ולא אצל הפוסקים החשובים, אף על פי שיש לגביו עמדה קבלית – אי אפשר להכריח בו למי שאינם נוהגים בדברי הקבלה. כלומר זו עמדה מצמצמת הקובעת כי הקבלה מיועדת למקובלים בלבד.

הכלל השני, מובא בשם הרדב"ז:⁶⁹⁰ אם הקבלה חולקת עם הגמרא ופוסקת לחומרא – אני נוהג להחמיר על פי הקבלה.⁶⁹¹

בין לבין מביא בעל הכנסת הגדולה עמדות מרחיבות, החל מזו של הרדב"ז שטען כי אם יש דבר שאינו מוזכר בגמרא ובפוסקים הולכים אחר הקבלה, דרך העמדה הדומה בספר יוחסין⁶⁹² ועד עמדת הר"י הלוי 'דכל שהזוהר אינו חולק עם הגמרא – נקטין כוותיה'.

לכאורה מדובר בעמדות סותרות, אך בעל הכנסת הגדולה מיישב זאת על ידי הקביעה כי האחרונים פוסקים לנהוג על פי הקבלה לעצמם ואילו הרא"ם מדבר על מי שאינו רוצה לנהוג לפי הקבלה, שאין מכריחים אותו.

שלישית – תפקידו של מרן רבי יוסף קארו בהחדרת הקבלה להלכה : תא"ש שמע קבע כי ר' יוסף קארו מילא תפקיד מרכזי וחדשני בתהליך היסטורי זה.⁶⁹³ כידוע, בהקדמה לחיבורו 'בית יוסף' מסביר רבי יוסף קארו את שיטתו ככזו המכריעה על פי שלושת עמודי ההוראה – הר"י, הרמב"ם והרא"ש, אך כשאנינו מוצא תשובה אצלם הוא פונה למקורות אחרים. ברשימת מקורות הפסיקה שלו הוא מונה רשימת פוסקים מובהקים וחותרם את הרשימה ב'מאמרי הזוהר'.⁶⁹⁴ לטענת תא"ש שמע, עד רבי יוסף קארו מגמת השילוב רווחה רק בקרב קהילות הבלקן. עד המאה ה-16 הציבור היהודי הרחב לא אימץ את הזוהר כמקור הלכתי. גם החולקים על תא"ש שמע יסכימו על משקלו המרכזי של רבי יוסף קארו בתהליך⁶⁹⁵ ויזכירו שאף הרמ"א⁶⁹⁶ שילב מעט הוראות קבליות בחיבוריו.⁶⁹⁷ רבי יוסף קארו כתב למשל (בעניין אמירת קדושת יוצר על ידי

⁶⁹⁰ רדב"ז, ח"א, סימן פ.

⁶⁹¹ ר' חיים בנבנישתי, כנסת הגדולה, ליוורנו תח"ח, קסא ע-א בכללים; (הכללים של הכנסת הגדולה הובאו אצל המגן אברהם, מא, כה, ס, ק, כ).

⁶⁹² הרב אברהם זכות, ספר יוחסין, מהדורת פיליפאווסקי, פפד"מ תרפ"ה, עמ' 45. מצוטט אצל חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 184. ספר יוחסין נכתב על ידי הרב אברהם זכות (1452–1515) שהיגר מפורטוגל לתוניס והוא כולל את כללי הש"ס והפוסקים.

⁶⁹³ תא"ש שמע, קארו, עמ' 53–70. פוסק נוסף שהיה ממובילי מגמת שילוב הקבלה בפסיקה היה המגן אברהם והדברים ניכרים בפירושו לשולחן ערוך; ראו גם: תמר, דינים המיוסדים.

⁶⁹⁴ 'ובקצת מקומות מאמרי הזוהר'. קארו, בית יוסף, הקדמה.

⁶⁹⁵ חלמיש, הקבלה בהלכה, עמ' 161–179. חלמיש מלמד שם כי קארו לא שילב בהלכה רק את הזוהר, אלא גם מקורות קבליים אחרים; ראו גם: הני"ל, הקבלה בפסיקת קארו.

⁶⁹⁶ ראו: בן ששון, הרמ"א.

⁶⁹⁷ עוד על חלקו של רבי יוסף קארו בהחדרת הקבלה אל פסיקת ההלכה ראו להלן תחת הכותרת 'מרן כמיסטיקן', שער שני, פרק שלישי, סעיף ד.

היחיד): 'מאחר שאין דבר זה מפורש בתלמוד יש לנו לתפוס כדברי הזוהר'.⁶⁹⁸ ציטוט אחר שלו שימש סיוע לאלו הטוענים, כמו 'כף החיים',⁶⁹⁹ לעליונותו של ספר הזוהר על הפוסקים: 'מאחר שלא נזכר זה בתלמוד בהדיא לא שבקינן דברי הזוהר מפני דברי הפוסקים'.⁷⁰⁰

ז. קשת עמדות לגבי שילוב הקבלה בהלכה

קשת עמדות הפוסקים ביחס לשילוב קבלה בהלכה שתוצג להלן כוללת מבחר ציטוטים בולטים, של פוסקים הבולטים, ומעניקה תמונה מסכמת לגבי קשת העמדות הדקלרטיביות ביחס לשילוב הקבלה בהלכה ולגבי עמדתו הייחודית של הרב עובדיה בנושא. כמובן, הרשימה דלהלן איננה מתיימרת כלל וכלל להיות סקירה ממצה של כל הדעות ושל כל האישים הקשורים לנושא רחב-ממדים זה, אלא רק מבקשת לפרוש נקודות ציון שימחישו גוונים שונים על פני הקשת, בדגש על כאלה שיש בהם רלוונטיות רבה יותר לעולמו של הרב עובדיה יוסף.

א. פוסקים אשר מבטאים התנגדות לשילוב הקבלה בהלכה:

הרמ"א, גדול הפוסקים האשכנזים במאה ה'16: 'אין ללכת אחר הזוהר גם אם אין הלכה מפורשת בתלמוד'.⁷⁰¹

המהרש"ל (רבי שלמה לוריא, 1510–1573, פולין, בן דורו של הרמ"א): 'חדשים מקרוב באו ורוצים להיות מכת המקובלים וממדרשי הנעלמים ומחלשי הראות. לא יביטו באור הזוהר ולא ידעו מוצאו ומבואו וכוונתו אלא שכך מצאו בספרי רשב"י. ודע אהוי שכל רבותי ואבותי הקדושים ששמשו גאוני עולם ראיתי מהם שלא נהגו כך אלא כדברי התלמוד והפוסקים ואם היה רשב"י עומד לפנינו וצוח לשנות המנהג שנהגו הקדמונים לא אשגחין ביה כי ברוב דבריו אין הלכה כמותי'.⁷⁰²

הנודע ביהודה: 'ומה מאד חרה אפי על אלו העוסקים בספר הזוהר ובספרי הקבלה בפרהסיה [...] עכ"פ [על כל פנים] אין מורין הלכה מן הזוהר'.⁷⁰³

החתם סופר: 'כל המערב דברי קבלה עם ההלכות הפסוקות חייב משום זורע כלאיים'.⁷⁰⁴

הרב עובדיה בלט בחוגו (חוג פורת יוסף, יוצאי עיראק, חלב וכו') בעמדתו החריגה בעניין הצהרת המחויבות הטוטאלית לפסקי מרן רבי יוסף קארו,⁷⁰⁵ ובעניין דחיית עליונות האר"י, הבן איש חי והקבלה.

⁶⁹⁸ קארו, בית יוסף, או"ח, נט. עם זאת קארו מדגיש במקום אחר כי למרות שדברי הזוהר מיוחסים לרבי שמעון בר יוחאי, בשעה שיש מחלוקת בינו לבין התלמוד, אין לפסוק כמוהו. קארו, בית יוסף, אורח חיים, סימן כה.

⁶⁹⁹ סופר, כף החיים, סימן כה, אות עה.

⁷⁰⁰ קארו, בית יוסף, סימן קמא.

⁷⁰¹ דרכי משה, אורח חיים, סימן נא, ס"ק ג.

⁷⁰² שו"ת מהרש"ל, סימן צח.

⁷⁰³ לנדא, נוב"י קמא, יורה דעה, סימן עד. וראו דיון אצל כהנא, מהנוב"י לחת"ס, עמ' 40–52.

⁷⁰⁴ סופר, שו"ת חתם סופר, חלק א (או"ח), סימן נ"א; פרשנות אחרת לגישתו של החתם סופר אנו מוצאים אצל מעוז כהנא. בתוך: כהנא, מהנוב"י לחת"ס, עמ' 234–241.

⁷⁰⁵ הגם שבמקרים מסוימים נדמה שהרב עובדיה מוביל מהלך של ייחוס השיטה של מחויבות טוטאלית לפסקי מרן רבי יוסף קארו לרבו, הרב עזרא עטיה, ראש ישיבת פורת יוסף. וכך נכתב בספר 'רבנו': 'ורבנו היה מתמיה על הגאון חכם בן ציון ע"ה שאומר שהוא תלמידו של רבי עזרא עטיה ואיך בכמה מקומות פסק נגד מרן, ורבי עזרא היה אומר ומזהיר תמיד שאנחנו קיבלנו הוראות מרן. וסיפר רבנו שגם רבי עזרא עטיה היה תמה על הבן איש חי, איך פסק כמה פעמים נגד מרן' (שטרית, רבנו, עמ' קעו–קעז). וכן: 'ואמר רבנו: "אני למדתי אצל רבי עזרא עטיה שהיה כל הזמן מדבר על זה שצריך ללכת אחרי הוראות מרן"' (שטרית, רבנו, עמ' קצז). הדברים סותרים את ההנחה המקובלת שיהודי חלב ובהם כמובן הרב עטיה אמנם לא היו מחויבים לפסקי הבן איש חי העיראקי, אך בוודאי שהרב עטיה לא סבר שעל כולם לבטל מנהגיהם ולעבור לנהוג על פי מרן רבי יוסף קארו ואף לא

חשוב לזכור כי ישיבת פורת יוסף נועדה במקור להיות ישיבת מקובלים ספרדית, בדומה לישיבת בית-אל הוותיקה בירושלים.⁷⁰⁶ עם זאת הוא איננו הפוסק היחיד מבני עדות המזרח המסתייג ממעמדה של הקבלה. כך קורה כשאנו מרחיקים מחוג פורת יוסף מערבה לכיוון מרוקו,⁷⁰⁷ עדה שרבנים ממנה דווקא בלטו כאופוזיציה לדרכו ההלכתית של הרב עובדיה.

בניגוד לרבנים מחוגו של הרב עובדיה, עמד **הרב שלום משאש**, בכיר רבני מרוקו בשלהי המאה ה-20.⁷⁰⁸ הרב משאש הוא פוסק ספרדי בולט שנוקט עמדה חריפה נגד העליונות שניתנת לפסיקות הקבלה, הזוהר והאר"י.⁷⁰⁹ הסידור על פי פסקי הרב משאש נועד לקרוא תיגר על שיטת הרב עובדיה הדורשת מיוצאי מרוקו להתפלל על פי פסיקתו וליטוש את נוסח אבותיהם. מעט סמלי שלמרות הזוהר בין הרב משאש ובין הרב עובדיה בעמדתם כלפי הקבלה נפתח הסידור על פי הרב משאש בציטוט מפורסם של האר"י שמכוון נגד שיטת הרב עובדיה הדורשת מכל בני עדות המזרח לוותר על מנהגיהם ולנהוג מנהג אחד ובקריאה לבני העדה המרוקאית לשמור על מנהגיהם: 'האר"י ז"ל אומר בהקשר של נוסחים שונים לתפילה בספר 'שער הכוונות' יש ברקיע יב חלונות כנגד יב שבטים ... אין ספק כי אילו היו תפילות כל השבטים שוות לא היה צורך לייב חלונות⁷¹⁰ ושערים ... ולכן ראוי לכל אחד ואחד להחזיק במנהג סדר תפלתו כמנהג אבותיו'.⁷¹¹ באופן פרדוקסאלי שמבהיר את התמונה כולה היטב, הרב עובדיה עצמו משתמש באותו ציטוט של האר"י שבו משתמשים הספרדים המתנגדים לדרישתו שיוותרו על מנהגיהם, כשהוא דוחה את דרישת האשכנזים, שהספרדים יוותרו על מנהגיהם: 'על פי האר"י יש 12 שערים בשמיים, כל שבט ושבט חודרת התפילה דרך השער שלו ותפילת הספרדים חודרת בכל 12 השערים, לכן אין ספק שתפילת הספרדים עלית על כולנה'.⁷¹²

עמדה מרוקאית הפוכה משל הרב משאש, עמדה שדווקא תומכת בעליונות הקבלה בפסיקת הלכה, הובעה לעתים אצל זקן רבני מרוקו בראשית המאה ה-21 הרב יהושע מאמאן.⁷¹³ הרב מאמאן כותב שדעת רבי יוסף קארו עצמו היא שכאשר דבר לא נתבאר בתלמוד אזי 'העיקר להלכה ולמעשה הם דברי הזוהר הקדוש'. הוא מוסיף עמדה מרחיבה הרבה יותר 'והוא הדין דברי רבנו האר"י ע"ה והמקובלים ע"ה, למרות שכל הפוסקים נגדם'.⁷¹⁴ דבריו זוכים לתשובה נוקבת הן מצד הרב עובדיה⁷¹⁵ והן מצד הרב משאש שקובע 'כל שיש אפילו פוסק אחד נגד הקבלה, פוסקים כמוהו'.⁷¹⁶

העניק לו עליונות על פסקי האר"י. ראו גם אצל לאו על הדרך שבה 'מצנן מאוד' הרב עטיה את דחיית עליונות הקבלה אצל הרב עובדיה (לאו, ממרן עד מרן, עמ' 293).

⁷⁰⁶ ליאון, ש"ס והציונות, עמ' 41; ראו גם הנ"ל, פורת יוסף.

⁷⁰⁷ חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה, בפרט עמודים 106-114.

⁷⁰⁸ הלוי, הרב שלום משאש.

⁷⁰⁹ ראו: משאש, תבואות שמ"ש, סז. 'לפסוק כהזוהר נגד כל הפוסקים, גם מרן ז"ל לא מצינו לו בשום מקום שסובר כן להדיא'. גישה דומה לזו של הרב משאש אפשר למצוא בספרו ההלכתי-פולמוסי של הרב משה סוויסה. ראו: סוויסה, עטרת אבות, ג, עמ' שנא-שס; ראו גם: לבהר, מגן אבות, יו"ד, עמ' שלח-שמג.

⁷¹⁰ ראו על שלושה עשר שערים ברקיע אצל: חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 106-116.

⁷¹¹ בן שמחון ועמיחי, זרח השמש, עמ' ב.

⁷¹² הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש חוקת, ז תמוז תשס"ד, 26.6.2004. מיד בהמשך דבריו בדרשה זו הוא עובר לתקוף את הנוסח האחד של הרב גורן; ראו גם: חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 106-116.

⁷¹³ ראו: חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים.

⁷¹⁴ מאמאן, שו"ת עמק יהושע, חלק ג, סימן לג; ראו גם: חלמיש, הקבלה הרב מאמאן.

⁷¹⁵ את תשובת הרב עובדיה לרב מאמאן ראו ב: יוסף, יבי"א, ט, או"ח, קה, ס"ק ד.

⁷¹⁶ משאש, שמש ומגן, ב, חו"מ, ג, ג.

ב. פוסקים אשר מבטאים **התנגדות מסויגת לשילוב הקבלה בהלכה**, כלומר בעיקר במידה והיא סותרת את התלמוד או את הפוסקים, אך מקבלים עמדה קבלית אם מדובר בנושא שעל אודותיו אין הכרעה בתלמוד או בפוסקים ובאם עמדה זו מנומקת:

הרב יצחק קארו (1458–1535, דודו של רבי יוסף קארו) מביע עמדה שממנה משתמע כי אם יש מחלוקת בין התלמוד לקבלה – התלמוד גובר. עם זאת, אם אין הכרעה בגמרא ויש עמדה קבלית מנומקת – פוסקים על פי הקבלה.⁷¹⁷

ג. פוסקים אשר מבטאים **התנגדות מסויגת עוד פחות לשילוב הקבלה בהלכה**, במידה והיא סותרת את התלמוד או את הפוסקים, אך מקבלת בלא סיוג עמדה קבלית במידה ומדובר בנושא שעל אודותיו אין הכרעה בתלמוד או בפוסקים, אפילו אם עמדה זו לא מנומקת:

רבי אברהם זכות (ספרד, פורטוגל, ארץ ישראל 1452–1515) בספר יוחסין: 'כבר הוא מוסכם בישראל שבדבר שזה החיבור לא יחלוק על הגמרא, או שהוא דבר שאינו מפורש בגמרא והוא (הזוהר) מפרשו – דאזלינן בתריה'.⁷¹⁸

הרדב"ז (1479–1573) מציג עמדה על פיה במקום שבו אין התייחסות בגמרא, מספיקה עמדת הקבלה גם בלי נימוקים 'כיון שראו למקצת המתעסקים בספרי הקבלה שחולצין אותם גם הם עושים כן מצות אנשים מלומדה כהלכתא בלא טעמא'.⁷¹⁹

המהרי"ץ (הרב יחיא צלאח, תימן, 1714–1805): 'כל דבר שלא נמצא בגמרא ובפוסקים ונמצא בספר הזוהר – מוסכם בישראל שמקבלים אותו'.⁷²⁰

ד. פוסקים אשר תומכים **בקבלת עמדות הקבלה: לקולא, ובאופן אישי**, כלומר רק במידה ועמדות קבליות אלו הן לא לקולא אלא לחומרא, אך רק באופן אישי לפוסק ולא לציבור הרחב:

הרדב"ז: 'אם הקבלה חולקת על הגמרא ופוסקת לחומרא – אני נוהג להחמיר על פי הקבלה'.⁷²¹
המגן אברהם (פולין, 1637–1682) פרשן ה'שולחן ערוך' המפורסם: 'אם בעלי הקבלה מחמירים יש להחמיר גם כן'.⁷²²

ה. פוסקים אשר מבטאים עמדה אשר תומכת **בקבלת עמדות הקבלה במקרה שיש מחלוקת בין הפוסקים**. כלומר הקבלה מכריעה דיון בין פוסקים:

רבי יוסף ג'יקטיליה מגדולי המקובלים (ספרד, 1248–1305): 'אם הזוהר אוסר מי יוכל להתיר'.⁷²³
החכם צבי (הרב צבי הירש אשכנזי, אביו של רבי יעקב עמדין, גרמניה, 1658–1718): 'אם יש מחלוקת בין הפוסקים, הזוהר מכריע'.⁷²⁴

רבי אהרון אלפנדרי (אזמיר, המאה ה'18): 'ואני אומר שבמקום שיש מחלוקת, קבלת הרב האר"י זצוק"ל מכרעת'.⁷²⁵

---

⁷¹⁷ מופיע בתוך תשובה בעניין נכסי יבמה, בסוף שו"ת בית יוסף 'תשובות רבי יצחק קארו', סימן א. רבי יצחק קארו מקבל עמדת המקובלים בשל הטענה המיסטית המובהקת כי מצוות הייבום, יש בה תועלת גדולה לנפש המת כי תגדל הנאת הנפש כשהיא מתגלגלת במי שהוא קרוב למשפחה יותר; ראו גם: כ"ץ, הלכה וקבלה.

⁷¹⁸ רבי אברהם זכות, ספר יוחסין, מהדורת פיליפאווסקי, פפד"מ, תרפ"ה, עמ' 45.

⁷¹⁹ שו"ת רדב"ז, חלק ד, סימן פ.

⁷²⁰ ר' יחיא צאלח, מעיל קטן, פרק ו, אות עח, ירושלים תשנ"ב.

⁷²¹ רדב"ז, ח"א, סימן פ.

⁷²² מגן אברהם, סימן כה, ס"ק כ.

⁷²³ שלום, תשובות ג'יקטיליה, עמ' 165.

⁷²⁴ שו"ת חכם צבי, סימן לו; חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 190.

רבי חיים סתהון (רבה של צפת, בנו של רבה של ארס-צובא, 1871–1916): אם יש מחלוקת בין הפוסקים ידברי הקבלה יכריעו.⁷²⁶

ו. פוסקים אשר מבטאים עמדה המעמידה את **הקבלה מעל פוסקים** (אך מתחת לתלמוד):
רבי יוסף קארו (1488–1575): 'מאחר שלא נזכר זה בתלמוד בהדיא לא שבקינן דברי הזוהר מפני דברי הפוסקים'.⁷²⁷ קארו, כאמור, מזכיר מפורשות את 'מאמרי הזוהר' כמקור הלכתי.
רבי בנימין אהרון סולניק (1550–1620): 'הרי לפניך ספר הזוהר שהוא שקול יותר מכל המחברים שאחר חתימת התלמוד. ואם יהיו כל המחברים בכף מאזנים א' וספר הזוהר לבדו יעלה בכף שנייה – מכריע את כולם'.
המקובל האיטלקי הרב עמנואל חי ריקי (1688–1743): 'רשב"י וחבריו ידעו והבינו ברוח ה' אשר דבר בהם מה שהיה ומה שיהיה בש"ס ירושלמי ובבלי'.⁷²⁸
הכף החיים (הרב יעקב חיים סופר, בגדד, ירושלים, 1867–1939): 'וק"ל שכל היכא דאיכא מחלוקת בין הפוסקים – דברי הקבלה תכריעו'.⁷²⁹

3. קשת עמדות לגבי מעמדה ההלכתי של קבלת האר"י

מודל משמעותי עוד יותר לדיוננו הוא מודל הקשת ביחס לפסקי האר"י וביחס למתן או אי מתן עליונות לדברי האר"י על הפוסקים בכלל ועל מרן רבי יוסף קארו בפרט.⁷³⁰ היחס לפסיקות האר"י הוא העומד במוקד המחלוקת ביחס לקבלה, בין הרב עובדיה יוסף לבין העולם הספרדי בתקופתו.

א. עמדה של פוסקים שמבטאים **קבלה של עליונותו של ספר הזוהר אך לא של ספרי קבלה אחרים ולא של האר"י**:

הרב יצחק נסים, הרב הראשי הספרדי (1955–1972), כלומר דמות תורנית משמעותית מאד בשנות צמיחתו התורנית של הרב עובדיה):⁷³¹ 'והכלל שנקטתי [...] דנקטינן כהזוהר אפי' כשהפוסקים חולקין, ולא שבקינן דעת הזוהר אלא דוקא במקום שנמצא ש"ס מפורש הפך'.⁷³²

ב. עמדת פוסקים שמבטאים עמדה על פיה **האר"י הוא כאחד מן הפוסקים, אך לא במעמד מיוחד**:
הרב משה פיינשטיין (יו"ר מועצת גדולי התורה באמריקה, 1895–1986):⁷³³ 'הנה פשוט שהקבלה תכריע, הוא ספר הזוהר והתקונים שהם דברי תנאים, אבל כתבי האר"י ופע"ח אף שגדול מאד, הוא כאחד מכל הפוסקים שרשאין לחלוק עליו [...] לכן אין דבריו מכריעין יותר מכל רבותינו'.⁷³⁴

⁷²⁵ חלמיש, שם, עמ' 200.

⁷²⁶ סתהון, ארץ חיים, קונטרס הכללים, סימן יג, עמ' 33.

⁷²⁷ קארו, בית יוסף, סימן קמא.

⁷²⁸ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 195.

⁷²⁹ סופר, כף החיים, סימן קמו, אות כב.

⁷³⁰ ראו: חלמיש, האר"י כפוסק.

⁷³¹ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 195–196.

⁷³² נסים, יין הטוב, סימן ד.

⁷³³ טנדלר, ר"מ פיינשטיין.

⁷³⁴ פיינשטיין, אג"מ, חלק ד, אורח חיים, סימן ג.

ג. תפיסות המעמידות את האר"י כפוסק החשוב ביותר, אף מעל מרן יוסף קארו, בטענות שונות: בטענה שאם קארו היה רואה פסקי האר"י היה חוזר בו, בטענה שדברי האר"י נובעים מרוח הקודש, בטענה שמנהג ארץ ישראל לפסוק על פי האר"י, בטענה שהאר"י גדול גם בנגלה, בטענה שהאר"י הוא הפרשן המוסמך והבלעדי של הזוהר הקדוש ועוד:

החיד"א: 'אי מרן שמיע ליה דברי האר"י הוי הדר ביה'.⁷³⁵ זהו כלל יסוד מרחיק לכת של החיד"א, על פיו הנחת יסוד היא, כי אם מרן רבי יוסף קארו היה רואה את דברי האר"י הוא היה חוזר בו מפסיקות החולקות על האר"י. הכלל תפס אחיזה למשל אצל יהודי צפון אפריקה, כך למשל מביא חלמיש את דבריו של **רבי יצחק אבן דנאן מחכמי מרוקו** (פאס, 1834–1900), שכתב: 'כשמרן חולק עם ה' האר"י – כוותיה דהאר"י עבדינן. דגם מרן אילו ראה את דברי האר"י היה חוזר בו'.⁷³⁶

רבי משה סוזין (הראשון לציון בירושלים של השליש הראשון של המאה ה-19): 'גדולים וקדושים אשר בארץ המה אינם זזים מכל מה שציווה רבינו האר"י זיע"א אפילו שדבריו הם נגד השי"ס והגאונים'.⁷³⁷ **רבי אברהם בן נחמן הכהן** מצטט ב'שירי טהרה' את **רבי יוסף אירגאס** כי חכמי אר"ץ (ארס-צובה, חלב) גזרו 'דהאי גברא העושה נגד האר"י ברש שמתא הוא ומכריזין עליה בכל גבול ישראל [...] והמהרהר אחר דבריו כחולק על השכינה'.⁷³⁸

הרב בן ציון אבא שאול, ידידו-יריבו התורני של הרב עובדיה: 'והנה לאחר שנתבאר לעיל קבלת פסקי מרן, יש להוסיף שלגבי דברי האר"י אין הדבר כן, אלא נוהגים כדבריו כאילו הם ודאי גמור [...] ואף במקום שיש מחלוקת בין מרן להאר"י, נקטינן כדברי האר"י, [...] כי נגד דברי רבינו האר"י שדבריו הם ברוה"ק ע"פ אליהו זכור לטוב אין הולכין בתר מרן ז"ל. ע"ש. וראה גם בספר ארץ חיים או"ח סימן מ"ו סעיף ח' שכתב שמנהג ארץ ישראל ללכת אחר הכרעת רבינו האר"י אפילו נגד פסק מרן ז"ל, ע"ש'.⁷³⁹ **הרב יצחק ברדא:** 'ומכיון דאנן קיימא לן כזוהר נגד הפוסקים, וחכמת האר"י בנויה על חכמת הזוהר, והוא הבין דרכה בבירור ובדבריו נאמנו מאדו שאינם סותרים לתלמוד לעולם לכן עלינו להניח כל דברי הפוסקים מפני סברות האר"י'.⁷⁴⁰

יריבו הגדול של הרב עובדיה, **הרב מרדכי אליהו:** 'יסוד העניין הוא אחר: והוא שכל הנפסק בזוהר ובדברי האר"י נפסק על ידי גדולי הלכה שידם רב להם בתורת הנגלה... וברור הוא שגדולי עולם אלה פסקו דבריהם על פי חכמתם בתורת הנגלה וכוחם ברוח הקודש סייע להם להעמיד הלכה על בוריה'.⁷⁴¹ כללי הפסיקה על פי הרב אליהו מסתיימים בציטוט המפורסם של החיד"א⁷⁴² המעמיד את פסיקות האר"י מעל פסיקות רבי יוסף קארו: 'עתה נתפשט המנהג בגלילותינו לברך זאת הברכה ('הנותן ליעף כוח') על פי כתבי האר"י ז"ל, כי אף שקיבלנו הוראותיו של מרן ז"ל, קים לן דאלמלא מרן אף הוא ראה דעת הקדוש האר"י ז"ל – גם הוא יודה לברכה'.⁷⁴³

הבן איש חי: עמדת הבן איש חי כי האר"י גדול ממרן רבי יוסף קארו היא בעלת חשיבות מיוחדת ולכן אני סוגר בה. היא באה לידי ביטוי לדוגמה סביב סוגיית הכלל ההלכתי 'ספק ברכות להקל'. כלל זה אומר שבענייני ברכות במידה ויש ספק, אזי מקלים ולא מברכים. זאת כדי לא לעבור על איסור נשיאת שם האל לשווא. עמדת הבן איש חי באשר ליספק ברכות להקל' באה לידי ביטוי למשל במחלוקת החשובה בינו לבין

⁷³⁵ חיד"א, ברכי יוסף, אורח חיים, סימן תכא, ס"ק א. בשירי ברכה.

⁷³⁶ אבן דנאן, ליצחק ריח, ב, אות כ, סימן יד. בתוך: חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 204.

⁷³⁷ חלמיש, שם, עמ' 201.

⁷³⁸ הכהן, שירי טהרה, מערכת ס, אות לג; מתוך: חלמיש, שם, עמ' 200.

⁷³⁹ אבא שאול, אור לציון, מבואות, יסודות בדרכי ההוראה.

⁷⁴⁰ ברדא, יצחק ירנן, ח"א, י"ד, סימן יד, עמוד תקנז.

⁷⁴¹ אליהו, אמרי מרדכי, עמ' טו (בפרק: 'פסיקה על פי הקבלה').

⁷⁴² החיד"א, ברכי יוסף, אורח חיים, מו.

⁷⁴³ אליהו, אמרי מרדכי, עמ' מג-מד.

הרב עובדיה על אודות הצורך לחזור על אמירת 'המלך הקדוש' בעשרת ימי תשובה, כאשר המתפלל שכח לומר.⁷⁴⁴ בשני סעיפים צמודים בספר הבן איש חי מבהיר הבן איש חי את עמדתו כי האר"י גדול יותר. בסעיף אחד הוא מוריד את מעמדו של מרן⁷⁴⁵ וכותב 'קיימא לן ספק ברכות להקל אפילו כנגד סברת מרן'⁷⁴⁶ ובסעיף צמוד לו הוא מעלה את מעמדו של האר"י וכותב 'לא אמרין ספק ברכות להקל נגד סברת רבינו האר"י'.⁷⁴⁷ ובמקום אחר: 'לסמוך על הנראה כפי הסוד שגילה רבינו האר"י ז"ל אפילו בברכות, ואפילו שהוא נגד מה שפסק מרן ז"ל בשולחן הטהור'.⁷⁴⁸ השורה התחתונה על פי הבן איש חי ברורה: האר"י גדול ממרן.

יתרה מזו, מפסיקות אחרת של הבן איש חי עולה כי הוא לעתים פוסק כי לא רק האר"י גובר על פסיקות מרן, אלא גם מקובלים אחרים. דוגמה בולטת בה הבן איש חי מסביר מפורש כי 'אף על גב' שמרן פסק פסיקה מסוימת יש לנהוג אחרת כמנהג המקובלים: הבן איש חי פוסק כי יש לכסות את התפילין של ראש בטלית, מרן רבי יוסף קארו דווקא פוסק בשולחן ערוך כי 'תפילין של ראש טוב להניחם גלויים'.⁷⁴⁹ הבן איש חי מעמת את העמדות וקובע: 'הנה המקובלים ז"ל, סבירא להו לכסות בטלית, שויריד הטלית עד סוף המצח, וטעמם ונימוקם עמם, על פי הסוד, וזה עיקר'.⁷⁵⁰ בבית הכנסת של הרב עובדיה, חשוב להדגיש, כי בניגוד לחלק מהמתפללים 'הפשוטים' שהתעטרו בטלית על ראשם, בלטה העובדה שהרב עובדיה לא נהג כך.⁷⁵¹

⁷⁴⁴ בעשרת ימי תשובה יש מספר שינויים קטנים בתפילה, בהם אמירת 'המלך הקדוש' במקום 'האל הקדוש' בברכה השלישית בתפילת שמונה עשרה ובברכת מעין שבע בליל שבת.

⁷⁴⁵ יש לסייג מסקנות נחרצות מקביעה זו שכן בניגוד למה שמקובל לחשוב, אפילו הרב עובדיה מקבל את הכלל ספק ברכות להקל נגד מרן. ראו למשל יוסף, יבי"א, א, או"ח, ג, ס"ק כ; ראו גם: הנ"ל, שם, לט, ס"ק יז; שם, ה, או"ח, מג, ג; הנ"ל, חזו"ע, ברכות, עמ' רנח-רנט. הרב עובדיה נהג בפועל ספק ברכות להקל נגד מרן, כך למשל ראו בבית הכנסת שלו כי כשפשט טליתו ודעתו הייתה לחזור ולהתפלל בו מיד, למרות שבשו"ע נכתב שצריך לחזור ולברך (שו"ע, או"ח, י, יד), הוא לא נהג לחזור ולברך. וראו יבי"א, ח, או"ח, ב, שם הוא פוסק: לא יברך, ואע"פ שמרן פסק לברך.

⁷⁴⁶ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, ניצבים, סעיף יט.

⁷⁴⁷ שם, סעיף יח.

⁷⁴⁸ יוסף חיים, רב פעלים, ב, אורח חיים, סימן יב.

⁷⁴⁹ שו"ע, או"ח, כז.

⁷⁵⁰ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, וירא, יח; דוגמה דומה ראו בעניין שמיעת קול עצמו בתפילת לחש. פסיקת הבן איש חי (הנ"ל, שם, שנה ראשונה, משפטים) לעומת פסיקת הרב עובדיה (יוסף, הליכות עולם, א, עמ' קנד-קסג). לא ברור לחלוטין כיצד נהג הרב עובדיה בפועל, שכן בבית הכנסת שלו נדמה היה שלעתים השמיע לעצמו ולעתים לא ואף לא היה ברור באילו חלקים.⁷⁵¹ כך ראיתי.

4. הרב עובדיה יוסף לאור מודל הקשת

בעמדתו ביחס לקבלה הרב עובדיה מתייבב מול כל גדולי הפוסקים הספרדים שהזכרו בסעיף האחרון ומול רבים נוספים.⁷⁵² צריך להדגיש עד כמה מדובר בעמדה לא פשוטה, הוא יוצא למעשה נגד שרשרת הפסיקה הספרדית שלפניו של גדולי הפוסקים שהכריעו בעד שילוב מובהק של הקבלה בהלכה: החיד"א, הבן איש חי, והכף החיים. גישתו של הרב עובדיה שזורה לאורך ולרוחב דפי העבודה, אך חשוב לרכז חלקים ממנה כדי להסביר את גישתו.

'אנן בדין נקטינן כמשי"כ לעיל שהלכה כהתלמוד והפוסקים הראשונים נגד המקובלים'⁷⁵³ קובע הרב עובדיה באחד הדיונים המרכזיים שלו בקבלה והלכה 'ובכל מקום שהתלמוד שלנו חולק על ספרי הקבלה, הלכה כהתלמוד שלנו'.⁷⁵⁴ הוא מתקומם נגד הטענה כי אם רבי יוסף קארו היה רואה דברי האר"י הוא היה חוזר בו ומבטל דעתו מפני דעת האר"י ואומר: 'לא זכיתי להבין מניין להם הרבנים הנ"ל אומדנא זו בדעת מרן, שאילו היה רואה לדברי רבינו האר"י היה פוסק כן'.⁷⁵⁵ ישנם מקומות בהם הוא מדגיש את אי כפיפותו לפסקי האר"י: 'לא נכחד ממני דברי האר"י הנ"ל [...] אולם "אדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש"'.⁷⁵⁶ וכן: 'שאף שהאר"י קיבל חכמה זו שנקרת קבלה, הרי גם רבי אליעזר הגדול קיבל כן מרבותיו. ואף על פי כן כיוון שהחכמים לא קיבלו כן ולא פסקו כמותו, ואין גנאי לומר שגם האר"י אינו גדול מרבי אליעזר הגדול'.⁷⁵⁷ יש מקומות בהם נדמה כי הוא מתריס: 'וא"כ מה כל החרדה הזאת להניח כל הפוסקים וכללי הדינים מפני סברות האר"י ז"ל?'⁷⁵⁸

אחד ממזכיריו של הרב עובדיה, הרב יהודה נקי, מספר כי הרב עובדיה נשאל לא פעם שאלות על פי מנהגי האר"י. לדבריו: 'התרשמתי שמורנו ורבנו לא הבין מה עושים עניין כל כך מדברי האר"י, אנשים שלא נוהגים לפי הקבלה, והלוואי היינו מקפידים על עיקר הדין'.⁷⁵⁹

הרב עובדיה מקפיד בספריו לנקוט שפה של כבוד רב כלפי תורת הקבלה, אך בדרשותיו, וגם בהן לעתים נדירות מאד, הוא לעתים מבטל את חשיבות הקבלה עד כדי נימית זלזול בקדושתה ובמקורה הקדוש. כך למשל קבע באחת הדרשות כי אפילו ש'אומרים' (כך בלשוננו) שהזוהר נכתב על ידי רבי שמעון בר יוחאי בשם אליהו הנביא - 'מה אכפת לנו אנחנו?':

אנחנו הולכים אחרי הפוסקים שלנו, אחרי התלמוד, לא אחרי רבנו האר"י שהולך על פי הקבלה. הוא עושה על פי הזוהר. אנחנו לא עושים על פי הזוהר, אנחנו אומרים 'לא בשמיים היא'. אפילו שאומרים שהזוהר, שאמר את זה רבי שמעון בר יוחאי בשם אליהו הנביא - מה

---

⁷⁵² על עמדתו הבסיסית של הרב עובדיה ביחס לקבלה ראו אצלו למשל: יוסף, יב"א, א, או"ח, מ-מא-מב בדיון סביב 'שו"ת מן השמים' המסתעף מן הדיון על ברכת נשים על מצות שהזמן גרמן; שם, ב, או"ח, כה בדיון סביב ברכה מעין שבע; הנ"ל, חזו"ע, פסח, עמ' רלא-רלו בדיון סביב ברכת מעין שבע בליל פסח שחל בשבת; הנ"ל, חזו"ע, אבלות, עמ' מא-מח בדיון סביב ברכת מעין שבע בבית האבל. [ראו עוד לאורך ולרוחב עבודה זו].

⁷⁵³ הנ"ל, חזו"ע, אבלות, ג, עמ' מג.

⁷⁵⁴ שם.

⁷⁵⁵ הנ"ל, יב"א, ב, או"ח, כה.

⁷⁵⁶ שם, א, או"ח, ה; ע"פ: תהלים, קיט, מו.

⁷⁵⁷ יוסף, יב"א, ט, יו"ד, יג; הכוונה כמובן לרבי אליעזר בן הורקנוס ולסיפור חוסר נכונותו לקבל הכרעת החכמים בסוגיית תנורו של עכנאי בה עסקתי לעיל. זהו סיפור המודל של כפיפות המיסטיקה להלכה הקלאסית (בבלי, בבא מציעא, דף נט, ע"ב).

⁷⁵⁸ יוסף, יב"א, ב, או"ח, כה; ס"ק יב; ראו עוד: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש האזינו, יב תשרי תשס"ב, 15.10.2005; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש ויצא, ט כסלו תשס"ו, 10.12.2005.

⁷⁵⁹ נקי, מעין אומר, חלק ד, עמ' שכב, סימן רנא. מזכירו של הרב עובדיה כתב שם על שאלה שנשאל הרב עובדיה: 'האם מה שעושים יציקת בטון בתוך השבעה על הקבר - זה בעיה (לפי האר"י)? והשיב הרב עובדיה: 'מה יש בזה?' (בשפתו: אין בעיה). עוד בעניין זה ראו: יוסף, יב"א, ד, יו"ד, לג, ס"ק ז; וכן עמדת האר"י בתוך: ויטאל, שער המצות, פרשת ויחי.

אכפת לנו אנחנו? כל הכבוד להם, אבל לא בשמיים היא, התורה הכריעה כמו דעת הפוסקים.⁷⁶⁰

גישתו הבסיסית של הרב עובדיה ביחס לשילוב קבלה בהלכה⁷⁶¹ לכאורה ברורה ומציבה אותו בקוטב המתנגדים. הוא מצטט בהסכמה את דבריו החריפים והבסיסיים של החתם סופר נגד עירוב דברי קבלה בהלכה בנימוק שהעושה כך 'חייב משום לא תזרע כרמך כלאיים'.⁷⁶² כללי הפסיקה המעשיים (להבדיל מאלה הרשמיים), של הרב עובדיה בהקשר זה הם שהוא אמנם פוסק כמובן על פי הזוהר במקרים שבהם השולחן ערוך כבר פסק על פי הזוהר,⁷⁶³ אם כי בפחות התלהבות, יש שירמזו כי מחוסר ברירה.⁷⁶⁴ הוא גם מקבל עמדה זוהרית⁷⁶⁵ אם אינה סותרת את התלמוד ואת הפוסקים.⁷⁶⁶ בענייני תפילה והנהגה, להבדיל מענייני איסור והיתר, הוא מקבל ביתר קלות את הוראות האר"י, אולי גם מכיוון שספר 'שער הכוונות' של האר"י מבוסס על סידור ספרדי. את ההבדל בין יחסו החיובי באופן יחסי לשילוב קבלה בתפילה, לבין יחסו השלילי לענייני שילוב קבלה אחרים, סיכם הרב עובדיה כך: 'ואין מנהיגו לתפוס להלכה כדברי האר"י ז"ל אלא בענייני תפילה וכדומה, בדברים שישודתם בהררי קודש על פי דברי הקבלה, אבל בענייני הלכה אין לזוז מדברי הפוסקים'.⁷⁶⁷ ובמקום אחר 'ומה שאנו חוששים בעלמא לנהוג כדברי האר"י, היינו כמו בענייני תפלה, ע"פ סודם של דברים'.⁷⁶⁸

דגש נוסף הוא האבחנה שעושה הרב עובדיה בין עמדת הזוהר לבין עמדות קבליות אחרות, ובכללן עמדת האר"י – אותן הוא ממעט. כך הוא קובע למשל בדיון שהוא מנהל בעניין סדר הקערה של פסח על פי האר"י:

ואני אומר שאנו אין לנו אלא דברי הש"ס והפוסקים. [...] וכבר כתב הרדב"ז ח"ד (סימן לו) 'שבכל מקום שתמצא ספרי קבלה חולקים על דברי הגמרא לך אחר הגמרא והפוסקים. וכן כתב עוד שם (סימן פ"ו) וז"ל: יש בידי כלל גדול שבכל דבר שנכתב בגמרא או באחד מן הפוסקים או בעלי ההלכות, אפילו שיהיה היפך ממה שכתבו בספרי הקבלה, אני מורה בו.

הרב עובדיה מוסיף ומצטט שאפילו אם התלמוד הירושלמי 'חולק על הזוהר נקטינן כדברי הירושלמי וממשיך בהמעטת מעמדו העליון של האר"י:

ואפילו למה שאמר מרן הבית יוסף (סימן קמא) ש'דברי הזוהר עיקר נגד הפוסקים', מכל מקום כשרבני המקובלים חולקים על הפוסקים ואין הדבר מפורש בזוהר, נקטינן כדברי הפוסקים. [...] ולכן הדבר ברור לפע"ד שאין לחוש בזה כלל לדברי המקובלים.⁷⁶⁹

---

⁷⁶⁰ הרב עובדיה דרשה, מוצ"ש פרשת שופטים, ו' אלול תשס"ח, 6.9.2008. כדאי לשים לב לדברים החריפים. הדרשה עסקה במחלוקת בין הרב עובדיה למקובלים לגבי אמירת וידוי באמצע תקיעות השופר. הרב עובדיה פוסק כי הדבר אסור, שכן מדובר בחשש ברכה לבטלה (במידה ורק השלמת התקיעות משלימה את המצוה) וכך הוא קובע בחריפות: 'הפוסקים שלנו אומרים אסור להפסיק וכך צריך לעשות. צריך לנהוג כמו דברי הפוסקים, מי שלא עושה ככה עווננו יישא האיש ההוא, זה עוון עושה. הוא יתוודה צריך וידוי על הוידוי שלו. הוידוי שלו לא שווה כלום כי הוא מפסיק ואסור להפסיק. זהו'; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נצבים, כ"ח אלול תשנ"ח, 19.9.1998.

⁷⁶¹ לאו, מקומה של הקבלה; לאו ממרן עד מרן עמ' 269-324; ליבוביץ, השתקפות הקבלה.

⁷⁶² סופר, שו"ת חתם סופר, חלק או"ח, סימן נא. מובא אצל יוסף, יחו"ד, חלק א, עמ' י.

⁷⁶³ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 271.

⁷⁶⁴ שם, עמ' 289. על פי ניסוחו של לאו במקרה מסוים לדוגמה, ידיו של הרב עובדיה 'קשורות' יחסית, לאחר שרבי יוסף קארו פסק כזוהר.

⁷⁶⁵ עוד בעניין זה ראו: גריס, קבלה והלכה, עמ' 196, ובפרט ביקורתו על דברי חלמיש על יחסו של הרב עובדיה לספר הזוהר.

⁷⁶⁶ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 273.

⁷⁶⁷ יוסף, יחו"ד, חלק ד, עמ' רכד-רכה; יוסף, עין יצחק כללי ההוראה, ג, עמ' רצז.

⁷⁶⁸ יוסף, יבי"א, י, יו"ד, ח.

⁷⁶⁹ יוסף, חזו"ע, שו"ת, כרך ב, עמ' תרס-תרסא.

הדברים מופיעים בספרו הראשון 'חזון עובדיה – פסח'. בדברי הברכה לספר, דברים של רבו המובהק, ראש ישיבת 'פורת יוסף', הרב עזרא עטיה, מובעת הסתייגות ברורה מגישת הרב עובדיה: 'הנה גם בארס צובא ובדמשק נהגו כן [...] ונראה לי להליץ על המנהג לפי מה שכתב הבית יוסף (סימן קלט) דלא שבקינן דברי הזוהר מפני דעת פוסקים [...] לדידן כיוון שאפשר לפרש כדברי החולקים הקבלה תכריע [...] משום הכי שפיר אזלינן אחר הקבלה'. הרב עובדיה דוחה את דברי רבו, הרב עטיה, וכותב בתגובה: 'אנו אין לנו עסק בנסתרות, אלא העיקר כרוב הפוסקים'.⁷⁷⁰

---

⁷⁷⁰ הנ"ל, חזו"ע, פסח, חלק א, עמ' יד. דיון ממצה בנושא ראו אצל: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 293.

ח. מפעלו ההלכתי של הרב עובדיה לנוכח יחסו לשאלת הלכה וקבלה

ח.1. אנטי-קבליות ו'כוח דהיתרא עדיף'

אסור לנתק בין שני אספקטים, מהבולטים בדרכו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף: התנגדותו למקובלים ותמיכתו בגישה מקלה בפסיקה ('כוח דהיתרא עדיף' כשיטה). הנורמות שהנהיגה הקבלה הן, ברובן המכריע, נורמות מחמירות, המוסיפות על הדין ואינן גורעות ממנו. ממילא, מגמת המעטת כוחה של הקבלה משתלבת היטב עם מגמת ההקלה של הרב עובדיה. אין לדעת האם חלק ממגמת ההקלה של הרב עובדיה נולד מתוך המאבק שליווה את חייו מול הפוסקים על פי הקבלה, או שהמאבק שלו בקבלה החריף מתוך ההתנגדות שלו למגמות של פסיקה מחמירה ונטייתו להקלה. שיטת 'כוח דהיתרא עדיף' שימשה כאמצעי יעיל להדגשת ייחודו, להשלטת מרותו ולהתגברות על כוחם של המקובלים, ואולי להפך. כך או כך הדברים משתלבים היטב. העמדה הזו שירתה אותו מול ההגמוניות החזקות, הן במאבקו מול ההגמוניה הקבלית-ספרדית כלפי פנים והן במאבקו מול ההגמוניה החרדית-אשכנזית כלפי חוץ. שתי הגמוניות חזקות אלו בהן נאבק הרב עובדיה, גילמו – כל אחת בדרכה – אידיאל של חמרה. במידת מה האלטרנטיבה שהציב, סיעה לרב עובדיה בסלילת דרכו ללבם של חלקים מההגמוניה השלישית, החילונית. בנוסף למנהגי הקבלה, הגוררים ברוב המקרים החמרה, יש להוסיף כאן גם את 'האווירה הקבלית', או האתוס הבלי, שגם הוא עודד תדיר דקדוק חמור במצוות המעשיות. בניגוד לגרשם שלום, שהגיש תדיר את הפוטנציאל האנטינומיסטי שבקבלה ואת 'חומר הנפץ' הטמון בה לכל מערכת נורמטיבית,⁷⁷¹ יוסף דן הצביע על כך שהמיתוס הרדיקלי של עולם האלוהות הדינמי, אותו יצרה הקבלה, הביא דווקא לתפיסה דתית שמרנית וקפדנית.⁷⁷² נזכיר: רוב המקובלים ראו במצוות המעשיות השתקפות של תהליכים רוחניים בעולם הספירות וקבעו כי טעמי המצוות קשורים להשפעתם על המתרחש בתוך הספירות, בתוך האלוהות.⁷⁷³ החל מראשון ספרי הקבלה, 'ספר הבהיר', שזמן ומקום חיבורו מוערך לספרד או פרובנס של המאה ה-12 – אנו מוצאים את התפיסה הגורסת כי לאדם יכולת השפעה על ההתרחשויות בתוך האלוהות. תפיסה תיאורגית רדיקלית זו שקשה למצוא דומה לה בדתות מונותאיסטיות אחרות,⁷⁷⁴ מתגברת ב'ספר הזוהר' ומועצמת אף יותר בקבלת האר"י. המצוות ואופן קיומן נתפסים כמשפיעים על קצב הורדת השפע האלוהי דרך עשר הספירות, והאדם הופך לגורם מכריע באשר בקיום מצוותיו תלויה עוצמת הקשר בין השכינה לבין הקדוש ברוך הוא. על האדם לדבוק בצווים על כל פרטיהם ודקדוקיהם, מסביר דן, שכן התהליכים הללו הם מעבר להשגה האנושית והוא אינו יכול לדעת מה עיקר ומה טפל.⁷⁷⁵

האתוס הזה משתקף ככל הנראה גם אצל אישים שאינם מקובלים אך גדלו באווירה קבלית. כבר הזכרתי לעיל את טענתו של רמי ריינר בדבר השפעת הרוח הקבלית על דרכו של הרב יוסף שלום אלישיב, שהיה 'פוסק הדור' האשכנזי בערוב ימיו של הרב עובדיה. הפער בין שני בעלי ההלכה ניכר למשל בעניין העגינות. על הרב עובדיה לספר מספרים מעריציו ומקורביו כי כאשר היה מחויב להגיע לבית החולים לעבור צנתור בלבו הוא התעקש ללכת קודם לביתו לשלוש שעות. כאשר ביררו איתו את פשר הדבר הסביר כי אינו יודע אם יחזור מבית החולים וכי עליו לסיים פסק הלכה של התרת עגונה, ואם לא הוא שיתיר אותה מה יהא עליה.⁷⁷⁶ לעומת זאת את הרב אלישיב שהתנגד בתוקף לכפיית גט מגדיר ריינר כפוסק שהשפיע יותר מכל אדם אחר, ולחומרא, על מצוקתן של מסורבות הגט בישראל. ריינר מדגיש כי אצל הרב אלישיב אי

⁷⁷¹ שלום, פרקי יסוד, עמ' 9-35; הנ"ל, שבתי צבי, א, עמ' 196-197, 256-260; הנ"ל, מצווה הבאה בעבירה.

⁷⁷² דן, בין קבלה להלכה, עמ' 325-326.

⁷⁷³ חלמיש, מבוא לקבלה, עמ' 97-133; תשבי, משנת הזוהר, א, עמ' קלא-ריח.

⁷⁷⁴ דן, על הקדושה, 145.

⁷⁷⁵ הנ"ל, בין קבלה להלכה, עמ' 326.

⁷⁷⁶ הרב דוד יוסף, דברי הספד בלוויית הרב עובדיה.

אפשר היה למצוא משפטים רגישים המופיעים אצל פוסקי הלכה אחרים דוגמת 'אבל קשה לי לאבד ממונם של ישראל',⁷⁷⁷ או כפי שמופיע אצל הרב עובדיה 'אבל שאר ענייני תשובה שאינו חיוב גמור אין ראוי להחמיר בדורנו שהם תשושי כוח'.⁷⁷⁸ 'הרב הנו פורמליסט טהרן, שאינו מערב שיקולים הומניים או שיקולי דעת קהל ויחסי ציבור בתוך עשייתו ההלכתית' קובע ריינר על הרב אלישיב.⁷⁷⁹ בסיכום מאמרו הוא מנסה לנתח מה הביא את הרב אלישיב להיות פוסק הלכה מחמיר ומציע לעיין באפשרות כי הדבר קשור בקשר עמוק לחינוך שקיבל בילדותו. הוא מזכיר את העובדה שהרב אלישיב פעל כילד בצל סבו המקובל המפורסם בעל הלשם שבו ואחלמה, עד כדי שותפות מסוימת בכתיבת ספריו הקבליים. ריינר אם כן, מציע לראות קשר בין הפורמליות והזהירות ההלכתית שלו לבין העולם הקבלי שאליו היה חשוף בילדותו ובנעוריו. על פי ניתוח זה התפיסה הקבלית גורמת לראייה שבה כשל הלכתי אינו כשל אישי מקומי, אלא כשל בעל משמעות מטאפיסית גדולה ביותר שמשפיע גם בעולמות העליונים,⁷⁸⁰ ואם כן, ניתן להעלות ההשערה כי גם אם לא נחשף לגופי הידע הקבלי והללו לא השפיעו על פסיקתו (כפי שסבורה איריס בראון)⁷⁸¹ – הוא הושפע על כל פנים מן האתוס הקבלי ומן האווירה המחמירה שהוא מייצר. הרב עובדיה גדל גם הוא קרוב לאתוס קבלי דומה, אך מעולם לא הפנים את רוחו המחמירה. להפך.

בחודש ספטמבר 2006 אושפז הרב עובדיה בבית חולים בשל מצבו הבריאותי הרעוע. חזרתו לדרוש דרשות במוצאי שבתות, לאחר שחרורו מבית החולים חודש אחר כך אחרי חשש כבד לבריאותו, הפכה למעין אירוע של הצהרת כוונות. הרב עובדיה דיבר בקול חנוק מדמעות וסיפר בגילוי לב: 'מה הייתי? הייתי כמו סמרטוט, לא יכולתי כבר לפתוח את העיניים שלי'. הוא ציטט מתהלים: 'יסור ייסרני יה ולמות לא נתנני' ובחר להקדיש את דרשתו הקצרצרה באותו ערב כדי להדגיש את מחויבותו לערך הגדול ביותר מבחינתו כמנהיג הלכתי: עקרון 'כוח דהיתרא עדיף'. הרב עובדיה סיפר על 'הגאון רבי עקיבא איגר, שבדורו לא היה כמוהו' אשר למרות גילו המבוגר טרח לצאת באמצע הלילה כדי לחפש ברחובות את ביתו של יהודי אחד ולבשר לו שמצא פתרון לבעייתו ההלכתית הכאובה. הנימה האישית והלקחים האישיים של הרב עובדיה מהסיפור היו ברורים: 'אם למדת תורה לא תחזיק טובה לעצמך. הקב"ה נתן לנו כוח ועוז להתיר, לעשות, ל'כוחא דהיתרא'.'⁷⁸² גם הרב הראשי הספרדי דאז הרב שלמה עמאר הדגיש בדבריו כי לעומת רבנים אחרים שמתחמקים מאחריות ואומרים 'פשטתי את כותנתי, איככה אלבשנה?' – 'אצל מרן, לעולם לא יאמר "זה לא נוגע לי", "לא רוצה אחריות"'. אין עוד דוגמה לזאת בדור שלנו וגם דורות רבים לפני כן לא הייתה דוגמה כזאת.⁷⁸³

הרב עובדיה היה אידיאולוג של פסיקת הלכה מקלה ושל כוח דהיתרא. כבר במצע ההלכתי שליווה את הגשת מועמדותו לתפקיד הרב הראשי לישראל הוא הכריז כי ישתדל 'להתמודד עם הבעיות המנסרות בחלל עולמנו, לפתור אותן ברוח תורתנו הקדושה ולחתור ולפסוק בכוח דהיתרא, בשיטת בית הלל'.⁷⁸⁴ 'כוחא דהיתרא עדיף' היא 'סיסמה' או שיטה⁷⁸⁵ שהרב עובדיה שינה לחלוטין את משמעותה, בוודאי בהשוואה למקובל בסביבתו. במקור במסכת ביצה (דף ב ע"ב) הכוונה היא לסיטואציה הלכתית שבה יש שני פוסקים שווי ערך, אחד מהם מחמיר ואוסר והשני מהם מקל ומתיר. או אז, על פי ההבנה הבסיסית

⁷⁷⁷ ריינר, הרב אלישיב, עמ' 82.

⁷⁷⁸ הרב עובדיה, יבי"א, ב, יו"ד, יג.

⁷⁷⁹ ריינר, הרב אלישיב, עמ' 99.

⁷⁸⁰ שם, עמ' 101.

⁷⁸¹ בראון, פוסק הדור, טרם פורסם.

⁷⁸² הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש, ט"ו תשרי תשס"ז, 7.10.2006.

⁷⁸³ הרב שלמה עמאר, דרשה, בתוך: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש חוה"מ סוכות, ט"ו תשרי תשס"ז, 7.10.2006.

⁷⁸⁴ יוסף, מצע, מעריב, 13.10.1972. (עותק בארכיון אבישי בן חיים). ראו דיון אצל: פיקאר, הרב עובדיה, עמ' 91-95.

⁷⁸⁵ ראו: שוחטמן, כוחא דהיתרא.

של המונח 'כוחא דהיתרא עדיף', עמדתו של הרב המקל עדיפה על זו של הרב המחמיר.⁷⁸⁶ הסיבה פשוטה והגיונית: קשה יותר להקל מאשר להחמיר, ולפיכך יכולתו של הרב האחד להקל מעידה על 'כוחו' בתורה, ומקנה לו מעמד סמכותי יותר. החידוש העצום של הרב עובדיה ביחס למקור זה, כמו גם ביחס לרבנים סביבו, נעוץ בכך שהוא העצים את הדברים וקבע אותם כסיסמה מנחה המעצבת אידאל על פיו פוסק הלכה צריך לשאוף להקל ולהתיר.

בשיחה שקיימתי בשעתו עם הרב עובדיה הוא הסביר את ההבדל בין פוסק בעל ידע רב שמתוך רמתו התורנית הגבוהה יודע להקל לבין פוסק שלא יודע הרבה תורה ולכן כל פעם שיש לו ספק הוא פותר אותו בדרך הפשוטה של החמרה.

כוחא דהיתרא. אדם שהוא לא יודע הרבה תורה, ספק? – אסור וגמרנו. כל דבר אסור אסור. זה לא דרכה של תורה. דרכה של תורה לחפש, למצוא דרכים לפתרונות, להקל על ישראל, לא להכביד עליהם. לחפש איסורים זה לא חכמה. אלא יש לו כוחא דהיתרא. איך? על ידי ידע רחב שיש לו.⁷⁸⁷

חשוב לזכור: רמת המתח הדתי, הסערה הדתית והקיצוניות הדתית בולטת הרבה יותר אצל מקובלים כמעט בכל שאלה שאלה נפנה. ואולם, בעמדה מקילה זו מתייצב הרב עובדיה לא רק מול שיטת המקובלים המחמירה בסביבתו, אלא בעצם מול אידאל גדול של החרדיות האשכנזית⁷⁸⁸: אידאל החמרה.⁷⁸⁹ הנימוק שהציג כאן הרב עובדיה הוא כביכול אל-זמני – להקל על ישראל ולא להכביד עליהם – אך, כפי שעולה מכמה ניסוחים שלו בכתביו ובדרשותיו, יש בו גם מודעות אקטואלית: ב'דור החופש והדרור' חומרות עלולות להרחיק מן הדת, במיוחד את אלה שנאמנותם ממילא אינה חזקה, ולכן יש להשתדל להימנע מהן ככל האפשר.⁷⁹⁰

בין היתר באה גישתו ההלכתית המקלה לידי ביטוי בהיותו בין חלוצי המתירים בשלל נושאים וסולל דרך למקלים אחריו. כך בפסיקתו בנושאים פשוטים של אורח חיים כמו היתר צחצוח שיניים בשבת,⁷⁹¹ היתר פתיחת קופסאות שימורים בשבת,⁷⁹² היתר עשיית סודה על ידי סיפולוקס בשבת,⁷⁹³ היתר

---

⁷⁸⁶ בבלי, ביצה, דף ב, ע"ב, ברש"י: 'להשמיענו כח דברי המתיר שהוא סומך על שמועתו ואינו ירא להתיר אבל כח האוסרין אינה ראייה שהכל יכולין להחמיר ואפילו בדבר המותר'. וכן, בבבלי, כתובות, דף ז, ע"א, ברש"י: 'ומי קרי איסור הוראה? משום דכל אדם רשאי להחמיר והאוסר אין זה סמיכת דברים שאפילו מן הספק שאין ההלכה ברורה לו, הוא בא ואוסר. אבל המתיר סומך על שמועתו או על סברת חכמתו והיא הוראה'; וראו, יוסף, מאור ישראל, ב, עמ' רעד.

⁷⁸⁷ שיחה עם הרב עובדיה יוסף, 23.7.2013 (מתוך שיחה שלי עם הרב עובדיה שחלקים ממנה שודרו כראיון האחרון עמו לפני פטירתו במסגרת חדשות ערוץ 10).

⁷⁸⁸ מדובר בעמדה המנוגדת לחלוטין לאידאל החמרה החרדי המקובל. מעניינים בהקשר זה דברי הרב שך באירוע הנחת אבן פינה לשיבת רבינו חיים עוזר בבני ברק בשנת תשנ"ג: "'כח דהיתרא עדיף' היינו שבמקום ספק כשהדעת נוטה להתיר ולפתור את הספק אפשר לסמוך על סברת ההיתר, אבל כל עוד שהדבר בגדר ספק שאינו מוכר – צריך לאסור [...] אין דרך של "להתיר" בכל מצב' (יתד נאמן, ד טבת תשנ"ג). דברי ביקורת דומים של הרב שך על אידאת 'כוח דהיתרא עדיף' מובאים אצל: טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 155.

⁷⁸⁹ על החמרה בחברה החרדית ראו: בראון, החמרה; הנ"ל, אין שיוור; פרידמן, חומרה; סורוצקין מאבחן את האורתודוקסיות של ההלכה, לא באידאל החמרה אלא בדוגמטיזציה של הפסיקה. הוא רואה את הרב עובדיה כמי שפוסע בעניין זה בעקבות החתם סופר. החתם סופר, מעצב האורתודוקסיה החרדית-אשכנזית עשה זאת עם הסיסמה: 'כל ישראל יוצאים ביד רמ"א', והרב עובדיה עשה זאת עם 'כל הספרדים מחויבים לנהוג לפי קארו' (סורוצקין, ש"ס, עמ' 364–365). ראו גם: פרויד, פעילות כפייתית.

על החמרה בכלל, ראו: אורבך, חז"ל, עמ' 285–297; פיצ'ניק, החמרות והקלות; שיפמן, הספק בהלכה; ליבמן, קיצוניות כנורמה דתית; לוי, חומרות; שוחטמן, החשש; שוחטמן, כוחא דהיתרא; סילמן, ציות ומרי; הכהן, חומרות וקולות; תמרי, החמרה.

⁷⁹⁰ פיקאר, דור החופש; הנ"ל, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 272, עמ' 87–114; לאו, ממרן עד מרן, עמ' 153–154.

⁷⁹¹ יוסף, יבי"א, ד, או"ח, סימנים כז, כח, כט, ל; הנ"ל, הליכות עולם, ד, עמ' ר.

השימוש בדוד שמש בשבת בניגוד לרבים מן הפוסקים,⁷⁹⁴ מראשוני מתירי השימוש במקרר בשבת⁷⁹⁵ והשימוש בפלטה חשמלית בשבת.⁷⁹⁶ כך למשל, בתודעתו העצמית היתר השימוש בפלטה בשבת הוא שלו 'כולם הלכו אחרי'. כך בלשונו:

פלטה של שבת – מותר! [...] יש אנשים שזקוקים למים חמים בשבת [...] על זה היה מחלוקת גדולה בפוסקים. היה הרב וינקלר חמו של הרב דושינסקי - פסק לאסור. היה גאון אחד גאון עולם, רוגוצ'ובי, אבל התורה אין עליה מונופול. מי שיעיין בדברים יראה שאין מקום לאסור. לפני חמישים שנה כתבתי להתיר וחלקתי עליהם. כולם תמחו. לא עברו עשר שנים יצא ספר חזון איש כתב נימוקים שלי גם כן להקל, להקל על עם ישראל, צריך להתחשב במצב, יש לו ילדים קטנים. אחרי שהחזון איש התיר גם הרב וייס, ה'מנחת יצחק' התיר, גם הרב חיים נאה כתב להתיר. מה שאני כתבתי להתיר הם כולם הלכו אחרי.⁷⁹⁷

גם בעניין ההיתר המשמעותי לדו קיום בין שומרי מצוות לחילונים לאכול בישולי חילונים, בניגוד לעמדתו של החזון איש למשל,⁷⁹⁸ ייתכן כי פסיקתו של הרב עובדיה⁷⁹⁹ הייתה בעלת השפעה לא מועטה בעיצוב העובדה שרוב רובו של הציבור שומר המצוות אוכל מ'בישול מחללי שבת'.⁸⁰⁰

דוגמה מחוייכת משהו לדרכו זו נוכל למצוא בדרשה שנשא בנושא 'איסור טעימת אוכל לפני הקידוש בשבת'. כאן בחר הרב עובדיה להתייבץ לימין הילדים שמגיעים בשבת לתפילה ומעוניינים לאכול את הסוכריות שנזרקות על בר המצוה. הללו נזרקות במהלך קריאת התורה, בין תפילת שחרית לתפילת מוסף, והילדים מנהלים מאבק עיקש ועליו על תפיסת הסוכריות, אך כשהם רוצים ליהנות משללם הם נתקלים במבוגרים שמעירים להם שאסור לאכול לפני הקידוש. הרב עובדיה ניפק חיקוי לגלגני משהו של המבוגרים המעירים לילדים: 'אהה קידוש', 'לפני קידוש אסור!', ובחר לנזוף דווקא במבוגרים: 'ילדים קטנים לוקחים סוכריות, מברכים ואוכלים. לא לגעור בהם! מה, חסר חומרות?' אפילו הצעה מה יענה ילד למבוגר המציק לו הייתה לרב עובדיה: 'וואלך, אתה בשבילך אסור. אני? אני ילד קטן, מה אתה רוצה ממני?'. הרב

⁷⁹² כך למשל: הרב עובדיה, הלכה יומית לאחר תפילת שחרית בבית הכנסת שלו, כ"א אדר תשע"ב, 21.2.2012. ('אוסר החזון איש. הלכה לא כך'). ראו גם: יוסף, הליכות עולם, ד, עמ' רנ-רנד.

⁷⁹³ הנ"ל, יב"א, ד, או"ח, לב; הנ"ל, שם, ג, או"ח, כ.

⁷⁹⁴ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 88. ראו גם: יוסף, יב"א, ד, או"ח, לד. הפסק שנכתב ב'1960 נחתם במלים 'והכי מורין בס"ד בכחא דהיתרא עדיף'; ראו עוד: הנ"ל, הליכות עולם, ד, עמ' לו. נאמני הרב עובדיה מספרים כי מיד כשהתחיל השימוש בדודי השמש בישראל כתב הרב בן ציון אבא שאול פסק בנושא והלך איתו לרבו, ראש ישיבת פורת יוסף, הרב עזרא עטיה. הרב עטיה שאל אותו אם מישוהו כבר פרסם פסק הלכה בנושא, הרב בן ציון אמר שלא ובתגובה אמר הרב עטיה 'אז למה לך להיות הראשון?' (הרב יצחק יוסף, דרשה, רב מקדים לרב עובדיה, מוצאי שבת פרשת משפטים, כ"ז שבט תשס"ט, 21.2.09).

⁷⁹⁵ יוסף, יב"א, א, או"ח, כא.

⁷⁹⁶ ראו: בן יעקב, החשמל בהלכה; וייספיש, החשמל בהלכה; פיקאר, שיקולים מטה הלכתיים; עוד בעניין שימוש בחשמל בשבת ראו אצל הרב שלמה זלמן אוירבך: אוירבך, מאורי אש; הנ"ל, בענייני חשמל.

⁷⁹⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויחי, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, י"ז טבת תש"ע, 2.1.2012; חשוב לציין כי הרב עובדיה הדגיש לא פעם כי אין כוונתו שבכל דבר מקלים, אלא רק אם אפשר (כך למשל בהסברו: 'כוונתי לבית הלל - לא כמו שיש אנשים ברחוב שחושבים בית הלל מתירים את הכל, זה לא נכון, אין דבר כזה'. מתוך הריאיון לטלוויזיה הישראלית מיד לאחר התמנותו לתפקיד הרב הראשי, 15.10.1972, עותק בארכיון אבישי בן חיים).

⁷⁹⁸ קרליץ, חזו"א שו"ת וחיידושים, עמ' סד, (המדובר בכך שנוסף לסדרת ספרי 'חזון איש', שיצא בשנת תשע"ו. מופיע בו מכתב מפורש של החזון איש בנושא).

⁷⁹⁹ יוסף, יביע אומר, ה, יו"ד, י.

⁸⁰⁰ על פי המקובל רבי יעקב עדס, העיד הרב יוסף יקותיאל אפרתי עוזרו הקרוב של הרב אלישיב כי שאל את פוסק הדור הליטאי הרב אלישיב איך יש לנהוג בעניין בישול מחללי שבת, הרב אלישיב השיב 'אתה יודע שיש על זה יביע אומר' וביקש לפתוח את ספרו של הרב עובדיה ולעיין בתשובתו (יוסף, יב"א, ה, יו"ד, י). לאחר העיון פסק כי אפשר לסמוך על הדברים. מתוך: שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס. וכן: עדס, ענייני הלכה, ב, עמ' תרל-תרלב.

עובדיה אף הוסיף הערה והסבר לטיפוס המבוגר המעיר: 'ילד קטן, מה אתה רוצה ממנו? מותר לו! אין בזה שום איסור, כיוון שחובת קידוש לא חלה, אלא אחרי תפילת מוסף'. גם שאר דרשתו זו של הרב עובדיה נשאה בשורה של התנגדות להכבדות והחמרות כשלא חייבים. לא רק לילדים, גם לנשים המחכות לבעלים שישבו בשבת מבית הכנסת ויקדשו עבורן כדי שתוכלנה לאכול: 'נשים שקשה להן לחכות עד שיבואו בעליהן, ובפרט אם זה בעל 'טמבל' כזה, שקם בשעה שמונה, הולך להתפלל, עד שיבוא הביתה אולי שעה אחת עשרה-שתיים עשרה, לכן יש לה על מה לסמוך, מותר לה לטעום לפני הקידוש'.⁸⁰¹ דוגמאות מעין אלה אפשר למצוא שוב ושוב בפסקיו הכתובים ובדרשותיו שבעל פה, ובאלה האחרונות נוסף לא אחת גוון רטורי חזק של לעג להחמרה ולמחמירים.

דיון מאיר עיניים בנושא השיקולים המטה-הלכתיים של הרב עובדיה מנהל אריאל פיקאר שמדגים למשל כיצד הרב עובדיה נאמן בפסיקתו, לא רק לשיקולים ההלכתיים הטהורים, אלא גם למשל לצורך לשמר את אופייה של השבת. על כן הוא אוסר את השימוש ברדיו בשבת, למרות ההיתר לשמוע קול ריחיים, אך מתיר, על בסיס נימוק חלש מבחינה הלכתית, את השימוש בחשמל בשבת שכן הדבר מסייע למימוש השאיפה 'לא נתנו שבתות וימים טובים אלא לעסוק בתורה'.⁸⁰² דוגמאות אפשריות נוספות שיכולות להישקל כשייכות לאגף זה הן פסיקתו כי מותר להרוג כינים בשבת, זאת כיוון שלפי דברי חז"ל אין מדובר בחיות אלא ביצורים הנוצרים מזיעה, זאת למרות שכמובן שידועה לו עמדת המחקר שמדובר בעובדה שאינה נכונה 'אנו אין לנו אלא דברי חז"ל שאמרו שמותר להרוג כינים בשבת מטעם שאינם פרים ורבים'.⁸⁰³

במחקר הועלתה הטענה כי הרב עובדיה אינו רב מתון במיוחד ביחס למסורת הפסיקה הספרדית, שכן מחקרים מקיפים, ובראשם אלו של צבי זוהר, מציגים את גישת הפסיקה הספרדית המתונה⁸⁰⁴ הדוחה את עקרוֹן־העל האשכנזי 'חדש אסור מן התורה',⁸⁰⁵ כמסורת פסיקה מתונה הרבה יותר משל הרב עובדיה. גם כאשר ניקח בחשבון את הדברים הללו ראוי לזכור עד כמה משמעותי הוא אידאל ההחמרה בתקופתו⁸⁰⁶ וכי אפילו בסביבתו הספרדית הקרובה של הרב עובדיה, מרחב 'פורת יוסף' המושפע ממשנתו הקבלית של הבן איש חי, אידאל ההחמרה היה לא פחות משמעותי מאשר אצל החרדים האשכנזים. אל מול אידאל ההחמרה הזה, שהוא ממגדירי החרדיות, ואל מול שיטת הבן איש חי, שהייתה ממגדירי הזהות החרדית ספרדית בסביבתו, הרב עובדיה מתייצב ובונה אתוס של שאיפה מוצהרת להקלה בפסיקת הלכה. מדובר בתפיסה רדיקלית כל כך עד שגם התלמידים המובהקים של הרב עובדיה התקשו לקבל את אידיאת ההקלה הזו כהווייתה.⁸⁰⁷ הרב עובדיה בחלק מאמירותיו מנע את האפשרות לומר כי הוא פוסק

⁸⁰¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, בית כנסת היזדים, ז' כסלו תשס"ה, 20.11.2004. בהמשך דבריו הביע הרב עובדיה זלזול בדרכם של האשכנזים בתפילה, בייחוד בימים הנוראים: 'ברוך השם אנחנו הספרדים לא כבדים יותר מדי, גומרים את זה מהר [לעומת זאת] האשכנזים מאריכים יותר מדי כאורך הגלות. יוצאים מבית כנסת, מסכנים, שעה אחת, שתיים, הבטן שלהם מקרקרת. דחילק אנחנו ספרדים, אנחנו גומרים צייק צ'ק, לא צריך להכביד יותר מדי' (שם). יצוין כי על פי רוב דווקא התפילה הספרדית נחשבת אטית יותר.

⁸⁰² פיקאר, שיקולים מטה-הלכתיים, עמ' 146-150.

⁸⁰³ יוסף, הליכות עולם, ד, עמ' יט; ראו עוד: הנ"ל, יבי"א, י, יו"ד, כד.

⁸⁰⁴ זוהר, האירו פני המזרח; הנ"ל, מסורת ותמורה; הנ"ל, חכמי התורה והמודרנה.

⁸⁰⁵ על שורשיה של תפיסת חדש אסור מן התורה אצל החתם סופר ראו: סמט, החדש אסור, עמ' 14-32; כהנא, יציבות ותמורה, עמ' 35-39.

⁸⁰⁶ ראו: בראון, החמרה; פרידמן, חומרה.

⁸⁰⁷ כאמור, בין מקורבי ותלמידי הרב עובדיה לא מקבלים פרשנות זו לשיטת כוח דהיתרא שלו. בשיחה עם הרב הראשי לשעבר, הרב שלמה עמאר, מי שעד הסכסוך הגדול בינו לבין הרב עובדיה נחשב לאחת הדמויות הרבניות הקרובות אליו ביותר, הסביר הרב עמאר בדרך הרבה פחות פורצת דרך את עניין 'כוח דהיתרא עדיף' אצל הרב עובדיה ואמר: 'הוא הכניס את זה כדרך בהלכה, היו גם גדולים בדורות הקודמים, אבל בדור הזה שהתרבו הבעיות אם לא היה 'כוח דהיתרא' נחשוש ונחמיר. פעם הרב ברוידא עליו השלום שאל לחזון איש: "מה זה שאמרו להקל לעגונות? אם מותר - מותר, אם אסור - אסור". אמר לו החזון איש:

שמקל לציבור הרחב אבל מחמיר לעצמו. האתוס שהוא בנה היה אחר. לדוגמה בסיפור החוזר ונשנה בדרשותיו, אותו הוא נהג לספר בגאווה רבה, על שכנה בלונדינית שהרב האשכנזי פסק לה שעליה לזרוק את האוכל שבישלה. היא הלכה בוכייה עד שהרב עובדיה פסק לה שמותר לה לאכול, והסביר לה כי הרב האשכנזי הורה לה לאיסור מכיוון שסבר כי היא אשכנזייה בשל צבע שיערה הבלונדיני. אך הרב עובדיה לא הסתפק בהיתר עבורה אלא אמר לה 'ואם את לא מאמינה שזה מותר, תתני לי צלחת, אני אוכל גם כן'.⁸⁰⁸ כאמור, יש חשיבות מיוחדת לאמירה 'אני אוכל גם כן' כי היא סותרת את הניסיון להציג את פסיקותיו המקלות של הרב עובדיה ככאלה שנועדו רק לבעלי התשובה, למסורתיים וכיוצא בהם, ניסיון שנובע מחוסר יכולתם של רבים מחסידי הרב לקבל את הקו המגלם מעין אנטי-אידיאל של ערך ההחמרה החרדי.⁸⁰⁹

עד כמה התקשו מקורבי הרב עובדיה לקבל את הקו האידאולוגי המקל תמיד למשל הדרך שבה 'טיפלו' סובביו באחת מהתנסחויותיו כלפי ההחמרה. מדובר באחד הטקסטים המכוננים של הרב עובדיה בעניין חשיבות ההקלה בהלכה המופיע כבר בספרו הראשון 'חזון עובדיה – פסח' שיצא בשנת תשי"ב. בהתייחסו לנטיית ההחמרה בכל הנוגע להכשרים של מוצרים לפסח, התבטא הרב עובדיה בחריפות רבה כלפי המחמירים וכתב:

ראיתי איזה חכמים פעה"ק ת"ו שמרבים להחמיר בדיני הפסח, היפך דעת מרן הש"ע, ולא מן השם הוא זה. [...] **והמחמיר לאחרים ענוש ייענש בידי שמיים**, שמאבד ממונם של ישראל ולדעת כמה גדולים דינו כעובר על עבירות שבין אדם לחברו שאין יוהכ"פ מכפר ח"ו.⁸¹⁰

ואולם, במהדורה המתוקנת והמורחבת שיצאה חמישים שנה מאוחר יותר, בשנת תשס"ג, המשפט החרף של הרב עובדיה 'והמחמיר לאחרים ענוש ייענש בידי שמיים' שונה וקיבל תוספת רבת-משמעות עם רווח כפול, גם עידון ההתנגדות של הרב עובדיה להחמרה באשר היא, וגם חיזוק מעמד הפסיקה על פי מרן:

"בכל הדברים רואים מה הרוב, פה אם זה חמישים-חמישים מקלים, שאר הדברים אוסרים (בחמישים-חמישים)" (שיחה עם הרב שלמה עמאר, 15.10.2013).

⁸⁰⁸ וכך סיפר הרב עובדיה: 'והנה מעשה שהיה: יום אחד אני רואה שכנה שלנו תופסת סיר בידה הולכת ובוכה ובוכה.

מה קרה?

- 'הילדה שלי, עזבתי אותה בבית, לא ידעה שזה סיר של חמץ, חשבה שזה כשר, לקחה אותו בישלה תבשיל. יבוא בעלי לא ימצא בשר, ישאל: 'איפה אוכל? אגיד לו: 'שפכתי אותו!' הלכתי אצל מורה הוראה ושאלתי אותו 'כך וכך עשית [הילדה], בישלה בו בשר כשר לפסח, מה לעשות עם זה?'

- 'מהר לכי תשפכי את זה'. כך אמר לה.

אמרתי לה: 'גברת, זה הסיר – כמה זמן לא בישלת בו?'

- 'אני בישלתי לפני פסח יום יומיים',

- 'זה היה לפני פסח? אז מה את רוצה? זה כשר'.

- 'אבל הרב אמר לי טרף'.

- 'כי ראה אותך בלונדינית - חשב שאת אשכנזייה, אבל אני יודע שאת פרסייה, אז מותר לך ואם את לא מאמינה שזה מותר תתני לי צלחת אני אוכל גם כן' (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, י"ח אדר תשס"ט, 14.3.2009. הסיפור הופיע בוואריאציות שונות פעמים נוספות).

⁸⁰⁹ כך ראינו גם בעניין עוגיות ה'פפושדו' המפורסמות לפסח את הניסיון להסביר כי הרב עובדיה מתיר לאכול אותן בפסח רק להמון אך לא לעצמו, אבל לאמתו של דבר הרב עובדיה בעצמו אכל מהן בפסח. מקורבים העידו על כך שראו את הרב במו עיניהם עם צנצנת עוגיות פפושדו בפסח. עוזרו, הרב אליהו שטרית כתב: 'ראיתי שרבנו אכל מהעוגיות מצה עשירה של פפושדו בפסח' (שטרית, רבנו, עמ' שמט); הרב עובדיה יוסף, יב"א, ט, או"ח, מב.

באחת הדרשות סיפר בנו של הרב עובדיה, הרב דוד יוסף, כיצד בתפילת נעילה ביום כיפור התעלפה אישה והתעוררה, הרב עובדיה הורה לאחד המתפללים להסיע אותה לבית החולים חצי שעה לפני גמר הצום והתעקש שלא יחכה עד צאת יום הכיפורים. זהו סיפור בסיסי על דרכו של הרב עובדיה כפוסק ומנהיג אשר מעצב אתוס של הקלה.

⁸¹⁰ שם. ההדגשה – שלי.

יוהחממיר לאחרים, נגד פסק מרן, ענוש ייענש בידי שמים.⁸¹¹

הרב עובדיה בהזדמנויות שונות חזר על סיסמתו 'מי שמחמיר הוא חמור'⁸¹² ואף הוסיף את ההסבר 'מי שאומר על מותר אסור, סופו להגיד על אסור מותר'.⁸¹³ או: 'כשם שאסור להתיר את האסור, כך אסור לאסור את המותר'.⁸¹⁴ ובדרשה נוספת:

חייב ספרדי להורות כמו מרן ולא רשאי להחמיר, אם יחמיר עונו יישא, כי לא חס על ממונם של ישראל. אתה רוצה להחמיר? תחמיר בבית שלך. שואלים אותך, סומכים עליך שאתה פוסק לפי ההלכה, לא לפי החסידות.⁸¹⁵

באחד הטקסטים השנונים שלו נגד החמרה ב'ביע אומר',⁸¹⁶ בתוך פסק הלכה (בעניין שמן שומשומין בפסח) שבו הוא לא מסתפק בראיות נסיבתיות 'לקולא', הוא מצדיק גם את אידיאולוגיית ההקלה שלו בסדרת סיסמאות: 'התורה חסה על ממונן של ישראל' וכן 'ותינה למאן דאפשר ליה' וכן 'ואמינא ולא מסתפינא' [ואני אומר ולא מפחד] כי המורה לאחרים להחמיר [...] סופו לומר על אסור מותר' וכן 'וכל שכן האידנא דאחזור דרי, שאין להכביד עוד על ההמון כ"כ [כל כך] משא לעיפה, דחיישינן לקלקולא' וכן 'שהמטריף מכח חומרא יוצא שכרו בהפסדו'.

הרב עובדיה מזכיר שם גם משחק מלים על דברי הגמרא 'הלכה חמור' טרפון⁸¹⁷ כדי להסביר שמי שמחמיר ומטריף יפסיד מכך. על פי הגמרא פוסק שטועה ומטריף אוכל בלי שהיה צריך להטריף אותו נושא באחריות לכך וצריך לשלם פיצויים. כשקרה הדבר לרבי טרפון אמרו לו חכמים 'הלכה חמור' טרפון, כלומר הלך לך החמור, שאותו תצטרך למכור כדי לשלם פיצויים. הרב עובדיה במשחק מלים – 'חמור' מלשון חומרה ו'טרפון' מלשון טרפה – מסביר כי החומרה גרמה לו להטריף ולכן הלך לטרפון החמור. במשחק מלים נוסף הוא מתייחס לביקורת שנמתחה בגמרא⁸¹⁸ נגד פוסק שמקל יותר מדי באמצעות המלים 'מקלו יגיד לו' – כביכול רומזים שנטל עצה לפסק ההלכה ממקל, הרב עובדיה משיב במטבע דומה נגד פוסק שמחמיר יותר מדי: 'חמורו יגיד לו' כרומז שנטל עצה לפסק ההלכה מחמור.⁸¹⁹

יש המייחסים את עמדתו המתונה של הרב עובדיה, יחסית לחרדים-אשכנזים, להיותו חלק מגישה ספרדית כללית מתונה שהוא נולד אליה ומהווה חלק אינטגרלי ממנה, ועל כן אין היא צריכה להפתיע.⁸²⁰ לגבי שורשיה של מתינות זו, יש הסבורים כי היא נובעת מסיבות היסטוריות של הזמן

---

⁸¹¹ שם, עמ' קיב.

⁸¹² למשל: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, בית כנסת היודים, ג חשון תשס"ב, 20.10.2001; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת מטות, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ב תמוז תשס"ח, 26.7.2008; ראו גם 'מי שמחמיר הוא חמור חמורותיים' (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש בלק, תשס"ו, 8.7.2006); ראו עוד: 'המחמיר – שיחמיר לעצמו' (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש בא, ו שבט תשנ"ט, 23.1.1999).

⁸¹³ ראו למשל: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, ג חשון תשס"ב, 20.10.2001.

⁸¹⁴ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש כי תשא, כ אדר ב תשס"ז, 10.3.2007.

⁸¹⁵ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש כי תשא, י"ח אדר תשס"ט, 14.3.2009.

⁸¹⁶ יוסף, יבייא, ב, או"ח, כג, ס"ק יג.

⁸¹⁷ בבלי, סנהדרין, דף לג, ע"א.

⁸¹⁸ שם, פסחים, דף נב, ע"ב.

⁸¹⁹ על פי הפסוק בהושע, ד, יב: 'עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו'. ראו אותו רעיון בתוך: יוסף, מאור ישראל, ד, דרושים, עמ' רלב.
⁸²⁰ על המסורתיות המזרחית ראו: בזוגלו, אידיאולוגיות חינוכיות; הנ"ל, מזרחיות מסורת; הנ"ל, המסורת החדש; הנ"ל, שפה לנאמנים; דשן, הדתיות של יוצאי המזרח; הנ"ל, הדתיות של המזרחים; ידגר, המסורות בישראל; ידגר וליבמן, מעבר לדיכטומיה; כ"ץ, חברה מסורתית; לוי, לוינסון וכ"ץ, אמונות; לוי, לוינסון וכ"ץ, יהודים ישראלים; ליבמן, הדת העממית; קיזל, מזרחיות חילונית; שגיא, אתגר השיבה; הנ"ל, המסע היהודי-ישראלי; שוקד, מצוות מול מסורת; הנ"ל, מגמות חדשות; הנ"ל, חיי הדת בעולמם; שוקד ודשן, דור התמורה; שנהב, הזמנה למתווה; בן רפאל ושטיבן, אתניות, דת ומעמד; אייזנשטדט,

המודרני, בשל היעדר המפגש של יהדות המזרח עם הליך חילון אלים ומהיר כמו באירופה; טענות מעין אלה אפשר למצוא גם בשולי דבריו של הרב שך, שהסביר כי מסיבה זו 'הספרדים עדיין לא ראויים להנהגה',⁸²¹ ובאופנים אחרים גם בספרות המחקר.⁸²² נסים ליאון מבקש לתלות את המתניות הספרדית בהשפעה של הסביבה המוסלמית שעיצבה את התופעה זו. על פי ליאון 'המסורתיות המזרחית' מושפעת מהחילון המוסלמי, שהוא חילון רך (בדרך הטבע, שהרי נולד מול מודרניזציה רכה) בו מוסלמי שעובר על מצוות הדת ולמשל שותה אלכוהול עדיין ממשיך ללכת למסגד כשם שמזרחי הולך לכדורגל בשבת עדיין ממשיך ללכת לבית כנסת.⁸²³ הרב עובדיה עצמו, כפי שנראה להלן בעבודה זו, מעגן את טענת המתניות של הספרדים בסיבות מיסטיות 'נסתרות' ובתכונות נפש מולדות מספירות עליונות, על כך שהספרדים הם משורש נשמת בית הלל והאשכנזים משל בית שמאי.⁸²⁴

כך או כך לפי העמדה הציבורית והמחקרית הרווחת גישה רבני הספרדים היא גישה מתונה.⁸²⁵ בהתאם לכך מתאימה הצגת הרב עובדיה כמי שעמדנו המתונה עומדת על הרצף של המתניות הספרדית וכמי שמייצג אותה. גישה זו מתייחסת לעתים אל עצם המושג 'חרדיות ספרדית' כאל אוקסימורון בלתי הגיוני.⁸²⁶ ואולם, לנוכח גישה זו יש להזכיר את הקו המחמיר של סביבתו הספרדית-קבלית של הרב עובדיה. יתר על כן, יש לשוב ולהזכיר שגם בתוך מרחב התרבות הספרדי נוכל למצוא אגף קנאי וסתגרני כלפי המודרנה (ותדיר אף כלפי הציונות). במחקריו 'קשת התגובות האורתודוקסיות: אשכנזים וספרדים',⁸²⁷ ו'חכמי המזרח והקנאות הדתית',⁸²⁸ מערער בנימין בראון את אגדת המתניות הספרדית המולדת, האימננטית והחד-משמעית, ומציב אפשרות לקריאה היסטורית אחרת. על פי קריאה זו המתניות הספרדית לא נבעה מגישה מתונה, אלא ממפגש עם מודרניזציה מתונה ועם חילון מתון. יתרה מזו, על פי מחקרים מהפכניים אלו במבחן הגדול של מפגש ספרדי עם מודרניזציה לא מתונה, כלומר בארץ ישראל, אנו עדים לתגובה חרדית-ספרדית נוקשה וקנאית, תגובה 'אשכנזית' אורתודוקסית חרדית.⁸²⁹ בראון מציג טענה על פיה 'כאשר ניצבו בעלי הלכה אשכנזים וספרדים אל מול תנאים 'הקשריים סביבתיים' דומים, הם הגיבו תגובה דומה ביסודה, למעט אי אלה הבדלים קלים. ביתר דיוק ניתן לומר כי בארץ ישראל פיתחו הן הרבנים האשכנזים והן הרבנים הספרדים "תגובה אורתודוקסית" מובהקת'.⁸³⁰ כל אלה היו גם הם חלק מסביבתו התרבותית של הרב עובדיה, המחזקים עוד יותר את ייחודו.

בשולי הדברים יש להעיר כי שתי מוטיבציות ההחמרה שהזכרתי כאן – הגישה הקבלית והגישה הקנאית האנטי-מודרנית – אינן בהכרח מנותקות זו. בראון במאמרו הנזכר מציג את העמדות הספרדיות הקנאיות והאנטי-ציוניות מבעד לדמויותיהם של ארבעה רבנים ספרדים חשובים ובולטים בקיצוניותם הדתית. בדיקה קצרה מגלה שהם כולם, כל הארבעה, מקובלים: הרב שלמה אליעזר אלפנדרי,⁸³¹ הרב

אינטלקטואלים ומסורת; הני"ל, מסורת שינוי ומודרניות; גולדברג, מסורת של המצאה; גראהם, מסורתיות באיסלם; שך, אתניות תרבותיות.

⁸²¹ רהט, ש"ס הרוח והכוח, עמ' 181.

⁸²² סמט, האורתודוקסיה, עמ' 101.

⁸²³ ליאון, המסורתיות המזרחית.

⁸²⁴ ראו להלן בעבודה זו שער שני, פרק שלישי, סעיף ב: 'השימוש בטקסטים קבליים להצדקת "כוח דהיתרא"'.
⁸²⁵ זוהר, אחריות הכנסת; הני"ל, האורתודוקסיה אינה; הני"ל, האירו פני המזרח; דשן, הדתיות של המזרחים; שוקד, דתיות

המזרחים; סטילמן, דתיות ספרדית.

⁸²⁶ זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 241.

⁸²⁷ בראון, קשת התגובות.

⁸²⁸ הני"ל, המזרח והקנאות.

⁸²⁹ הני"ל, שם; זוהר, האורתודוקסיה אינה.

⁸³⁰ בראון, קשת התגובות, עמ' 45.

⁸³¹ על אודות הרב אלפנדרי ראו: רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 82, וכן הערות 71, 72 עמ' 328; בראון, המזרח והקנאות, עמ' 291–

בארץ ישראל אנו פוגשים חרדיות ספרדית נוקשה, לעתים אף קיצונית, שבאה לידי ביטוי בין השאר אצל חבריו של הרב עובדיה לשיבת 'פורת יוסף' ולימים למועצת חכמי התורה של ש"ס. נסים ליאון⁸³⁵ מחלק חילוק פנימי בין יוצאי ישיבת 'פורת יוסף', הוא מאבחן את פערי הקיצוניות והמתנות ביחסם לישראליות, ליהודי החילוני ולמודרנה של רבני 'פורת יוסף' ומאתר את מוקד השינוי. זו הבחנה בין הרבנים המתונים יחסית בוגרי 'פורת יוסף' שיצאו לשרת בתפקידי רבנות 'ישראלים' ו'כלליים' אחרים ובראשם הרב עובדיה, לבין אלו שנותרו בעולמה של הישיבה העתיקה ונותרו בעלי תפיסה חרדית קיצונית ביחס לחילוניות, לציונות ולישראליות.⁸³⁶

הזכרתי לעיל את צבי זוהר, ממערערי דימוים המתון יחסית של ש"ס ושל הרב עובדיה וממעצבי דימוים המתון של הרבנים הספרדים שהטרימו אותה. זוהר ביקר את תופעת ש"ס ובין היתר קבע כי מנהיגיה 'אינם משקפים כלל וכלל את המורשת הדתית-תרבותית ששמה נישא על שפתותיהם ושאת עטרתה מבקשים הם להשיב ליושנה'. הדברים החשובים הללו, שמסתמכים במידה רבה על מחקרים מקיפים באשר לפסיקות הרבנים הספרדים בארצות המזרח ובכלל זה בעיראק,⁸³⁷ זכו כאמור לתגובה מקיפה ובהירה אצל בנימין בראון, אך באשר לבחינת מתינותו של הרב עובדיה ביחס לרבני עדתו העיראקיים ניתן להוסיף כי אי אפשר לראות את הרב עובדיה כבן העדה העיראקית ולכן אי אפשר לראות בו חלק מאותו רצף. הוא אמנם נולד בעירק, אך המולדת התרבותית שלו היא ישיבת 'פורת יוסף' ושכונות ירושלים החרדיות-ספרדיות שבהן גדל ועוצב מאז עלה לארץ בגיל ארבע. 'נולדתי בשכונת הבוכרים', הכריז באחת מדרשותיו.⁸³⁸

סוכני החברות הראשונים והדומיננטיים שלו (primary socialization agents) הם לא הוריו ושכניו בינקותו בבגדד, אלא רבני 'פורת יוסף', עם דגש מיוחד על יוצאי חלב, והקהילה שסביבה. הרבה יותר מאשר כלפי יהודי עירק אפשר לזהות אצל הרב עובדיה הזדהות עמוקה וחולשה כלפי העדה החלבית, שאנשיה ובראשם הרב עזרא עטיה היו דומיננטיים בפורת יוסף. החלבים הם העדה היחידה שלא שמענו את הרב עובדיה תוקף, היה אפשר להיות מופתעים מאד אם הרב עובדיה לא היה נושא לאישה מישהי מבנות העדה החלבית, כפי שהייתה רעייתו המנוחה מרגלית.⁸³⁹ מעולם הרב עובדיה לא נשמע מדבר כמי שמזדהה עם העדה העיראקית, חש איזו 'גאוות יחידה' עיראקית, שום דבר דומה למה שיכולנו לשמוע למשל ממרוקאים כמו הרב שלמה עמאר ואריה דרעי כלפי המרוקאיות שלהם. באחת הדרשות הדגיש הרב

⁸³² על הרב חוצין, שהיה חלק מנוף ילדותו של הרב עובדיה, ראו לעיל הערה 470.

⁸³³ על הרב מוצפי ראו: נעמי, ארי עלה; בראון, המזרח והקנאות, עמ' 307–310.

⁸³⁴ על הרב סינאוני ראו: בראון, שם, עמ' 310–312.

⁸³⁵ ליאון, פורת יוסף.

⁸³⁶ ובראשם בכיר מועצת חכמי התורה חכם שלום כהן, ובמידה מסוימת גם הרב שמעון בעדני, אם כי בקנאותו החרדית של האחרון ניתן משקל גדול יותר להשפעה הליטאית מאשר בעולמו של חכם שלום כהן שגדל אל תוך 'פורת יוסף', שאביו היה אחד הרבנים הבולטים בה.

⁸³⁷ ראו למשל: זוהר, אחריות הכנסת; הנ"ל, האורתודוקסיה אינה; הנ"ל, האירו פני המזרח; דשן, הדתיות של המזרחים; שוקד, דתיות המזרחים; סטילמן, דתיות ספרדית.

⁸³⁸ הרב עובדיה, דרשה, כנס העדה הבוכרית, 28.11.2003. מנגד, עלתה אצלו לעתים 'גאוות יחידה' ספרדית-ירושלמית, וכאשר הזכיר את ירושלים, רבניה ומנהיגיה הופיעו אצלו לעתים ביטויי ערגה סנטימנטלית החורגים מביטויי הקדושה הרבניים הרגילים.

⁸³⁹ פעם אחת נשמע הרב עובדיה תוקף את ההתנשאות החלבית, כזכור הוא נישא לאישה חלבית לאחר שבתחילה דחו אותו כשידוך ראוי: 'יש אנשים מצומצמים, גזענים, למשל חלבים אומרים "לא יקחו עיראקית"'. כאילו חלבים ירדו מסיני. זה גזענות... למה מה יש בהם? (הנ"ל, דרשה, יום ג', יחזה דעת, ט"ז אב תשס"ד, 3.8.2004).

עובדיה כי אבות האומה היהודית היו חלבים: 'יקומו אברהם יצחק ויעקב בתחיית המתים. אברהם יצחק ויעקב יקומו. מה הם (האשכנזים) יגידו? הם (אברהם יצחק ויעקב) היו חלבים, מחלבי'.⁸⁴⁰

הרב עובדיה, אם להשתמש באמירתו של ז'אן פול סארטר, אולי נולד לתוך זהותו, אלא שלידה זו הייתה ב'ירושלים הספרדית' של 'פורת יוסף' ולא בבגדד שבעיראק. מתינות היא כמובן דבר יחסי, ומשום כך צריך הרב עובדיה להיבחן על פי כר גידולו, ישיבת 'פורת יוסף', ועל רקע המרחבים התרבותיים שסבבו אותו במרוצת חייו הבוגרים, ובהם בעיקר העולם החרדיליטאי. על רקע אלה, גישה 'כוח דהיתרא עדיף' של הרב עובדיה במשמעה כאידאל של שאיפה להקלה – גישה שאפילו רבנים קרובים אליו מסרבים לייחס לו אותה במלוא תוקפה – היא חידוש עצום. אין מדובר, אם כן, בערכים הלכתיים ודתיים שספג הרב עובדיה בתקופת החברות שלו.

אל לי להכניס את ראשי בין שני הרים גדולים בפולמוס החשוב שבין צבי זוהר לבנימין בראון, אך במקרה של הרב עובדיה נדמה שמדובר בגדול תורה אשר מתעלם הן ממאפייני המודרנה ועוצמותיה כגורם מרכזי לעיצוב פסיקה מחמירה⁸⁴¹ (גרסת בראון) והן ממאפייני החברה והתרבות שבתוכה צמח (גרסת זוהר).⁸⁴²

במובנים מסוימים גישה אידיאל ההקלה, או 'ההקלה כאידיאל' של הרב עובדיה מרחיקת לכת אפילו יותר מהגישה הגורסת 'אין העת והזמן מוכשר להוסיף איסורים חדשים'.⁸⁴³ גישה זו מוצגת למשל במאמרו של צבי זוהר 'תגובות הלכתיות למודרניזציה 1882–1918'. זוהר חוקר את התגובות הערכיות הנורמטיביות הפנים-יהודיות לתמורות שחלו בחברה העירונית המצרית ויותר ממנה בחברה היהודית. תמורות אלו חלו בעקבות התפתחויות פנים-מצריות ובין-לאומיות ובאו לידי ביטוי במחצית השנייה של המאה ה-19 ובשני העשורים הראשונים של המאה ה-20. תגובות אלו ניכרו בתעסוקה, בחינוך, במבנה הקהילה ובדרכי תפקודה, בחיי האישיות והמשפחה, ובחיי הדת. זוהר ממחיש את סוגי הבעיות שהתעוררו בתקופה האמורה ואת דרכי התגובה של חכמי מצרים. השינויים התחוללו בשני תחומים מרכזיים, בתחום החומרי היינו טכנולוגיה, שיטות ייצור, אורבניזציה וכיוצא בהם – ובתחום הנורמות החברתיות, היינו הופעתם החיצונית של בני הקהילה, אופני הבילוי שרכשו וזלזול הולך וגובר בשמירת המצוות המעשיות. דוגמאות אלו מראות כי השינויים בחברה היהודית במצרים היו כאלה שהצריכו תגובה הלכתית-ערכית. רבני מצרים הגיבו תגובות פרגמטיות מתוך הבנה כי זהו מצב חדש הדורש תגובה הלכתית מתאימה. תגובתם של הרבנים כללה מעין ויתור על מעמדם כפוסקי הלכה בתחומים מסוימים מתוך הבנה כי 'אין העת והזמן מוכשר להוסיף איסורים חדשים'.⁸⁴⁴ הרב עובדיה משמיע דברים דומים על 'הדור הפרוץ' שלא יכול לעמוד בחומרות, אבל הולך אף רחוק יותר עם בניית אתוס אידיאל ההקלה לכתחילה.

הפער בין מגמת הרב עובדיה לשאוף להקל לבין גישה הרבנים האחרים בא לידי ביטוי למשל בהשוואה בינו לבין יורשו בתפקיד נשיא מועצת החכמים של ש"ס חכם שלום כהן – ראש ישיבת פורת יוסף. וכך אמר יורשו של הרב עובדיה בתואר המרן של החברה הש"סניקית על אידיאל 'כוח דהיתרא עדיף':

⁸⁴⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש כי תבוא, ט"ו אלול תשס"ט, 5.9.2009.

⁸⁴¹ חוקרי האורתודוקסיה מאז יעקב כ"ץ יוצאים מנקודת הנחה כי משבר המודרנה הוביל לשינוי במדיניות הפסיקה ההלכתית. ראו: כ"ץ, אורתודוקסיה בפרספקטיבה; הנ"ל, ההלכה במיצר, עמ' 9–20; סמט, האורתודוקסיה, עמ' 99–114.

⁸⁴² ראו במיוחד: ברטל, תגובות למודרנה.

⁸⁴³ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 355.

⁸⁴⁴ זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה.

כך לא לומדים הלכה, כשאתה לומד תתבונן במה שלמדת, ואם ראית שיש מקום להחמיר עליך לנהוג כך, אם אתה מחפש איך להקל - אתה מסכן! וכי באוכל שאתה אוכל גם כן אתה מחפש אוכל שקל להשיגו בהכי זול, או שאתה מחפש את האוכל הכי טעים?⁸⁴⁵

דומה כי מכל המקורות הללו הוכחנו היטב כי גם למגמת ההקלה האידאולוגית של הרב עובדיה, שהייתה לאחד מדגליו העיקריים, יש קשר הדוק עם מגמת התנגדותו לקבלה, וכי בראש כל מערכת השיקולים לבחינת עיצוב דמותו של הרב עובדיה ולבחינת גורמי מתינותו היחסית, יש להציב את העובדה הדרמטית והמכריעה: דמותו, עולמו, חיפוש דרכו הייחודית וגיבושה במרוצת חייו – כל אלה עוצבו בצל מערכת יחסיו המורכבת, עמוסת ההתנגדויות, המאבקים וההתנגשויות עם הקבלה, המקובלים וה'נסתרות'.⁸⁴⁶ אשר על כן, הנחת היסוד של המתינות הספרדית קורסת כשמתבוננים על העולם הספרדי בעל האוריינטציה הקבלית שבו גדל הרב עובדיה יוסף. בהתאם לכך, הנחת היסוד לגבי המתינות של הרב עובדיה לא רק שאינה קורסת, אלא גוברת. הרב עובדיה אינו ממשיך מסורת ואתוס של מתינות ספרדית, כי האתוס הדומיננטי בסביבתו לא היה כזה, אלא בורא מסורת ואתוס של מתינות ספרדית. עם האתוס הזה הוא מתייצב מול האליטה הקבלית-ספרדית המחמירה וכן, גם מול האליטה החרדית-אשכנזית המחמירה.

2. אנטי-קבליות והשאיפה להנחלת שיטת מרן

אי אפשר להבין את עסקו ההלכתי של הרב עובדיה ואת מפעל חייו ההלכתי, וממילא לא שום מאבק הלכתי שניהל, אלא בהקשר של מפעל חייו התרבותי-דתי בקימומה של החרדיות הספרדית ובניסיון שלו לאחד אותה תחת כנפיו. הרב עובדיה מילא תפקיד מרכזי גם בהליך בריאתה 'יש מיש' של החרדיות הספרדית. כבר בחיבור שלו משנת תרצ"ט 'קטעי רשימות מחיי' ניכרת הדאגה והמשימה שלו באשר להשבת כבודם התורני של הספרדים.⁸⁴⁷ אל הבריאה הזו של החרדיות הספרדית הגאה, הוא התייחס בערוב ימיו, בסיום כנס רב רושם של בני תורה ספרדים בנוכחות אלפים מהם ב'בנייני האומה'. הרב עובדיה סיפר בהתרגשות על התרשמותו העמוקה של הרב הספרדי הישיש הרב מנצור בן שמעון שלמרות מצב בריאותו נענה להזמנתו והפצרותיו של הרב עובדיה לבוא ולראות את הפלא הגדול, אלפי בני ישיבות חרדים ספרדים:

בא שמה, מה יראה, משאללה, חמשת אלפים אברכים, איזה תענוג, כל אלה כולם ספרדים, כולם פרענק, וכולם ספרדים וכולם לבושים כמו בני הישיבות סמוקינג, חליפות שחורות ובורנטה. וכולם, איזה יופי. הוא רואה את זה מחייך [...] תענוג כזה, איפה חלמתי שאראה דבר כזה [...] פה הישיבות, פה האברכים, והספרדים הולכים ועולים מעלה מעלה. לא להתבייש מאחינו האשכנזים, כמו שיש להם, כך יש לנו. 'ברוך אלוהינו שבראנו לכבודו והבדילנו מן התועים ונתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו'.⁸⁴⁸

הרב עובדיה לא הסתפק בשאיפה שהספרדים 'לא יתביישו מהאשכנזים'. מפעלו ההלכתי תחת הסיסמה הגדולה 'קבלת הוראות מרן' מעורר את שאלת המפתח עד כמה גדולה הייתה שאיפתו של הרב עובדיה להשפעה חובקת כל. ההנחה הרווחת היא שהרב עובדיה הציב את הדרישה של קבלת הוראות מרן רבי יוסף קארו רק לספרדים ורק לאלה מהם המתגוררים באזור ארץ ישראל. נדמה שאפילו הנחה זו אינה לגמרי מדויקת בשני חלקיה. באשר לחלק הראשון, נדמה שהרב עובדיה דווקא סבר שיש להשליט את פסיקות

⁸⁴⁵ יום ליום, י"ח אייר תשע"ה, מוסף עונג שבת, עמ' 2.

⁸⁴⁶ וחשובה במיוחד האפשרות שמעלה רמי ריינר כי ההחמרה בהלכה בפסיקות הרב אלישיב, נובעת מקרבתו האפשרית לקבלה. ראו: ריינר, הרב אלישיב.

⁸⁴⁷ יוסף, קטעי רשימות חיי, ארכיון אבישי בן חיים.

⁸⁴⁸ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת יתרו, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, י"ח שבט תשע"א, 22.1.2011.

מֵרֵן גַּם עַל הָאֲשַׁכְנָזִים. וּבִאֲשֶׁר לַחֲלָק הַשְּׁנִי, נִרְאָה שֶׁהֵרֵב עֹבְדֵי דוּקָא הֵיחָל מַעֲוִינִין לְהַשְׁלִיט אֶת פְּסִיקוֹת מֵרֵן גַּם עַל סִפְרָדִים הַמִּתְגּוֹרְרִים מִחוּץ לָאָרֶץ יִשְׂרָאֵל. קֶשֶׁה לִּמְצוֹא לְמַשֵּׁל פְּסָקֵי הַלָּכָה שֶׁלֹּא לִיהוּדִים מְרוּקָאִים בִּקְהִילַת יְהוּדִית בַּחוּ"ל הַמּוֹרִים לָהֶם לְנַהוּג עַל פִּי מִנְהַג מְרוּקוֹ, אוֹ פְּסָקִים לִיהוּדִים עִירָאקִים בַּחוּ"ל הַמּוֹרִים לְנַהוּג עַל פִּי הַבֵּן אִישׁ חֵי.

הַסַּעִיף בְּשִׁיטָתוֹ הַתּוֹבֵעַ בַּעֲיָקְרוֹן גַּם מֵהָאֲשַׁכְנָזִים בָּאָרֶץ יִשְׂרָאֵל לְצִיִּית לְפָסָקֵי הַמֵּרֵן הַסִּפְרָדִי מִתְבַּסֵּס עַל טַעֲנַת 'קִמָּא קִמָּא בְּטִיל' ⁸⁴⁹ הַמְּפֹרֶסֶמֶת. ⁸⁵⁰ צָבִי זֹהֵר מְדַגֵּשׁ אֶת הָעֹבְדָה הַהִיסְטוֹרִית הַסַּמְלִית כִּי הָרִאשׁוֹן שֶׁהִשְׁתַּמֵּשׁ בְּטַעֲנָה זוֹ בְּאַנְלֹוגִיָּה לְתַהֲלִיךְ שֶׁל מִפְּגֵשׁ בֵּין עֵדוֹת וְשֶׁל חֻבַּת הָאֲשַׁכְנָזִים לְנַהוּג כַּסִּפְרָדִים בְּסִבִּיבָתָם, הִיָּה רַבִּי יוֹסֵף קָאָרוֹ. ⁸⁵¹ לִימִים הֵרֵב עֹבְדֵי הַשְּׁתַּמֵּשׁ בְּאוֹתָהּ טַעֲנָה כְּדִי לְהַצְדִּיק אֶת חֻבַּתָּם הָעִקְרוֹנִית שֶׁל הָאֲשַׁכְנָזִים בָּאָרֶץ יִשְׂרָאֵל לְנַהוּג עַל פִּי הֵרֵב קָאָרוֹ. הַסִּבְרָה הִיא שֶׁמִּנְהַג הַסִּפְרָדִים בָּאָרֶץ יִשְׂרָאֵל הוּא לְפָסוֹק עַל פִּי מֵרֵן רַבִּי יוֹסֵף קָאָרוֹ, שֶׁהוּא, רַבִּי יוֹסֵף קָאָרוֹ, הִמְרָא דְאַתְרָא ⁸⁵² שֶׁל אָרֶץ יִשְׂרָאֵל כֹּלָּה, וְשֶׁהַסִּפְרָדִים הָיוּ הָרֹב בָּאָרֶץ יִשְׂרָאֵל עַד הָעֲלִיּוֹת שֶׁהַחֲלוּ בְּסוֹף הַמָּאָה ה־19 ⁸⁵³ וְלִכְּנֵן עַל הָאֲשַׁכְנָזִים לְקַבֵּל אֶת מִנְהַג הַמָּקוֹם. פַּעַם אַחֵר פַּעַם טַעַן הֵרֵב עֹבְדֵי חֵי כִּי 'עַד שְׁנַת כְּתָר (1860) לֹא הָיָה בִּירוּשָׁלַיִם אֲשַׁכְנָזִי אֶחָד', ⁸⁵⁴ 'לֹא דִרְכָּה כֶּף רִגְלוֹ שֶׁל אֲשַׁכְנָזִי אֶחָד בְּתוֹךְ יְרוּשָׁלַיִם עַד שְׁנַת תְּרִי"כ', ⁸⁵⁵ 'לִפְנֵי מָאָה עֶשְׂרִים שָׁנָה לֹא הָיָה פֶּה אֲשַׁכְנָזִי', ⁸⁵⁶ וְכִדּוּמָה. ⁸⁵⁷ לְמוֹתֵר לְצִיִּין כִּי מִבְּחִינָה הִיסְטוֹרִית מְדוּבֵר בְּטַעֲנָה שֶׁאֵין לָהּ אֲחִיזָה, וְמָה עוֹד שֶׁגַּם בְּתִקּוּפָה שְׁבָה אֲכֵן נִאֲסְרָה יְשִׁיבָתָם שֶׁל אֲשַׁכְנָזִים בִּירוּשָׁלַיִם לֹא נִאֲסְרָה יְשִׁיבָתָם בְּשָׂאֵר חֲלָקֵי אָרֶץ יִשְׂרָאֵל. וְאוֹלָם, בְּרוּר שֶׁעַד לֹא־מִצַּעַ הַמָּאָה ה־19 נִהְיוּ הַסִּפְרָדִים מִמַּעֲמַד שֶׁל רֹב הַגִּמּוּנִי.

הֵרֵב עֹבְדֵי דוּחָה אֶת הַטַּעֲנָה הַמִּתְבַּקֶּשֶׁת כִּי הָאֲשַׁכְנָזִים הִגִּיעוּ קְבוּצוֹת קְבוּצוֹת וּבְסוּפּוֹ שֶׁל דָּבָר הֵם הִלְכוּ וְהִתְרַבּוּ וְהִפְכוּ לְרֹב וְלִכְּנֵן זְכוּתָם לְנַהוּג עַל פִּי פְּסָקֵיהֶם. הוּא הַסִּבִּיר כִּי הִיסְטוֹרִית כָּל קְבוּצָה אֲשַׁכְנָזִית שֶׁהִגִּיעָה לָאָרֶץ יִשְׂרָאֵל הִיָּתָה מִיַּעוּט וְלִכְּנֵן הִתְבַּטְּלָה בְּפָנֵי מִנְהַג הַמָּקוֹם הַסִּפְרָדִי וְהִפְכָה לְמַחֲוִיבָת לְנַהוּג עַל פִּי פְּסָקֵי מֵרֵן, 'קִמָּא קִמָּא בְּטִיל'. גַּם אִם סָךְ כָּל הַקְּבוּצוֹת הָאֲשַׁכְנָזִיּוֹת שֶׁהִגִּיעוּ בְּגִלְיָה עֲלִיָּה שׁוֹנִים יִהְיוּ אוֹתָם לְרֹב, הֵרֵב כָּל קְבוּצָה שֶׁהִגִּיעָה כְּבֵר צוֹרֶפֶה לְמִנְיִין הַסִּפְרָדִים, אוֹ כְּלִשׁוֹנוֹ: 'שְׂאֵעִי' שֶׁקָּהַל הָאֲשַׁכְנָזִים מְרֻבִּים עַל הַסִּפְרָדִים, בְּטִלִּים הֵם בְּכָל מִנְהַגָּם לְסִפְרָדִים, כִּיּוֹן שֶׁלֹּא בָּאוּ אֲלָא מֵעַט מֵעַט, וְקִמָּא קִמָּא בְּטִיל'. ⁸⁵⁸

⁸⁴⁹ ע"פ: קָאָרוֹ, שׁו"ת אֲבֵקֶת רוֹכֵל, סִימָן רִיב. עֵינֵינוּ אֲצֵל הֵרֵב עֹבְדֵי: 'הֵנָּה בְּשׁו"ת אֲבֵקֶת רוֹכֵל סִימָן רִיב מְבֹאָר שְׂאֵעִי' שֶׁקָּהַל הָאֲשַׁכְנָזִים מְרֻבִּים עַל הַסִּפְרָדִים, בְּטִלִּים הֵם בְּכָל מִנְהַגָּם לְסִפְרָדִים כִּיּוֹן שֶׁלֹּא בָּאוּ אֲלָא מֵעַט מֵעַט, וְקִמָּא קִמָּא בְּטִיל' (יוֹסֵף, יִבְי"א, ה, יו"ד, ג, א); רָאוּ עוֹד: הֵרֵב עֹבְדֵי, דְרָשָׁה, מוֹצַיִם שְׁמִינִי, כֵּב אֲדָר ב' תַּשְׁס"ה, 2.4.2005.

⁸⁵⁰ 'קִמָּא' (רָאשׁוֹן רָאשׁוֹן) הוּא מוֹנֵחַ אֲשֶׁר מוֹפִיעַ בְּדִינֵי תַּעֲרֻבוֹת וְעוֹסֵק בְּסוּגִיַּת חוֹמֵר הָאֲסוּר בְּאִכִּילָה (לְמַשֵּׁל יֵין נֶסֶךְ) הַנִּשְׁפָּךְ אֶל תוֹךְ חוֹמֵר הַמוֹתֵר בְּאִכִּילָה. הַכָּלָל הַהִלְכָתִי הוּא שֶׁאִם כְּמוֹת הַחוֹמֵר הָאֲסוּר בְּאִכִּילָה קִטְנָה מֵאֶחָד חֲלָקִי שְׁשִׁים אֲזִי הַחוֹמֵר הָאֲסוּר נִבְלַע בְּחוֹמֵר הַמוֹתֵר. טַעֲנַת 'קִמָּא קִמָּא בְּטִיל' הִיא שֶׁאַחֲרֵי שֶׁהַחוֹמֵר הָאֲסוּר בְּכְמוֹת 1:60 נִשְׁפָּךְ לְתוֹךְ הַחוֹמֵר הַמוֹתֵר אֲזִי הוּא הוֹפֵךְ לְחֲלָק מִמֶּנּוּ, וְכֵן אִם נִשְׁפָּךְ שׁוֹב חוֹמֵר אֲסוּר הוּא נִמְדָּד מִחֲדָשׁ וְלֹא מִצֵּטְרָף לְחוֹמֵר הָאֲסוּר הַקּוֹדֵם. גַּם אִם תַּצּוֹרֵף לְבִסּוֹף כְּמוֹת גְּדוּלָה שֶׁל חוֹמֵר אֲסוּר, מִכִּיּוֹן שֶׁהִדְבֵּר נַעֲשֶׂה בְּצוּרָה הִדְרָגָתִית 'קִמָּא קִמָּא בְּטִיל' אֲזִי כָּל פַּעַם שֶׁנִּכְנַס חוֹמֵר אֲסוּר הוּא הוֹפֵךְ לְחֲלָק מִן הַמוֹתֵר (זֹהֵר, הָאִירוֹ פְּנֵי הַמְּזוֹרָח, עִמ' 319).

⁸⁵¹ שֵׁם, עִמ' 316–320.

⁸⁵² רָאוּ: בְּבִלִי, שְׁבַת, דָּף קל, ע"א.

⁸⁵³ רָאוּ עַל הַמִּצִּיאוֹת הֵרֵב עֲדָתִית הַשּׁוֹנָה מִתְמוּנָה זוֹ אֲצֵל: בְּרֵטֶל, יְרוּשָׁלַיִם בְּמָאָה ה"ט; רָאוּ עוֹד: גֵּת, הִישׁוּב יְהוּדִי.

⁸⁵⁴ הֵרֵב עֹבְדֵי, דְרָשָׁה, מוֹצַיִם פְּרֶשֶׁת שְׁמִינִי שְׁבַת פְּרָה, כ"א אֲדָר ב' תַּשְׁס"ה, 2.4.2005.

⁸⁵⁵ הַנִּי"ל, דְרָשָׁה, יוֹם ג', בֵּית הַמְּדַרְשׁ יְחוּהָ דַּעַת, ל חֲשׁוֹן תַּשְׁס"ד, 25.11.2003; מְדוּבֵר כְּמוֹכֵן בְּעֹבְדָה הִיסְטוֹרִית שְׂאִינָה נִכּוֹנָה.

⁸⁵⁶ הַנִּי"ל, דְרָשָׁה, מוֹצַיִם פְּרֶשֶׁת כִּי תְּבוּאָה, בֵּית כְּנֶסֶת הַיּוֹדִים, י"ח אֱלוֹל תַּשְׁס"ז, 1.9.2007.

⁸⁵⁷ הַנִּי"ל, דְרָשָׁה, מוֹצַיִם פְּרֶשֶׁת וִיגֵשׁ, בִּיהֲכ"נ בְּבֵית הֵרֵב בְּשִׁכּוֹנַת הֵרֵב, ט טַבַּת תַּשְׁס"ע 26.12.2009; הַנִּי"ל, דְרָשָׁה, מוֹצַיִם פְּרֶשֶׁת פְּרָה, בִּיהֲכ"נ וִיקָהָל פְּקוּדֵי, בִּיהֲכ"נ בְּבֵית הֵרֵב בְּשִׁכּוֹנַת הֵרֵב, כ"ה אֲדָר תַּשְׁס"ט 21.3.2009; הַנִּי"ל, דְרָשָׁה, מוֹצַיִם שְׁמִינִי פְּרֶשֶׁת פְּרָה, בִּיהֲכ"נ בְּבֵית הֵרֵב בְּשִׁכּוֹנַת הֵרֵב, כ אֲדָר ב' תַּשְׁע"א, 26.3.2011; הַדְּבָרִים נִאֲמָרוּ בְּמִסְגֶּרֶת פּוֹלְמוֹס הַבֶּשֶׁר הַחֲלָק וְכִמְבּוֹא לְקִבְעִיעָנוֹ שֶׁל הֵרֵב עֹבְדֵי חֵי הַבֶּשֶׁר שֶׁהָאֲשַׁכְנָזִים מַחֲשִׁיבִים כְּכֶשֶׁר הוּא בְּעֵצֶם טֵרֶף. בְּדִיּוֹ הַמּוֹקֵדִים בִּיבְי"א, חֲלָק ה' הֵרֵב עֹבְדֵי פוֹסֵק 'שִׁישׁ לְהַתִּיר לְמִי שֶׁנִּזְהָר לֹאֲכֹל בֶּשֶׁר "חֲלָק" בְּלִבָּד, לְסַעוֹד עַל שֶׁלַּחְנוֹ שֶׁל מִי שֶׁאֵינוֹ נִזְהָר בּוֹה וְאוֹכֵל בֶּשֶׁר כֶּשֶׁר מִן הַבָּא בִּידּוֹ, וּבְפֶרֶט בְּמָקוֹם סַעוּדָה' (יוֹסֵף, יִבְי"א, ה, יו"ד, ג, א).

⁸⁵⁸ יוֹסֵף, יִבְי"א, ה, יו"ד, ג, א.

המסקנה ברורה: אם המנהג בארץ ישראל הוא ספרדי על פי מרן, וכל קבוצה אשכנזית שהגיעה הייתה מחויבת לקבל עליה את מנהג הספרדים אזי בעיקרון על פי הרב עובדיה גם האשכנזים בארץ ישראל מחויבים לנהוג על פי פסקי מרן.⁸⁵⁹ לא זו אף זו, דברים ברורים שנשמע הרב עובדיה אומר בקלטת דרשה ישנה, מבהירים כי במקור הוא אכן היה סבור שהאשכנזים צריכים אף הם לקבל את פסיקותיו:

אפילו אם נאמר שהאשכנזים אחר כך הלכו ופרו ורבו פה בארץ ישראל על הספרדים, אפילו אם היה ככה, גם כן היה הדין שצריכים לנהוג כמנהג. כיוון שבאו לאט לאט, לא באו בבת אחת, אז הם בטלים לגבי הספרדים. מן הדין היה שינהגו כמו הספרדים. אבל הם אחזו במנהגים שלהם ולא רצו לזוז מהם ימין ושמאל. לכן: טוב, כיוון שנהגו נהגו, אנחנו לא יכולים לבוא להכריח אותם שינהגו כמונו.⁸⁶⁰

צבי זוהר מעריך כי את ההתבטאויות הפלורליסטיות של הרב עובדיה יש לפרש כפסיקה טקטית.⁸⁶¹ היינו: במצב שבו אין תקווה להביא את האשכנזים להכיר במחויבותם כלפי רבי יוסף קארו, הרב עובדיה לא מעלה את התביעה שינהגו כך.⁸⁶² כך למשל כשהרב עובדיה בא לדון בחלק הראשון של 'ביע אומר' באיסור שהוא הטיל על נשים ספרדיות לברך על לולב הוא מבהיר כי באופן עקרוני: 'היה מקום לדון גם על הנשים בני אשכנז בארץ ישראל'.⁸⁶³ בחלק החמישי של 'ביע אומר' הוא מדגיש עוד יותר את העדר הכוח שלו כפוסק ספרדי להתערב בפסיקה האשכנזית: 'לא באנו למידה זו למחות בנשים האשכנזיות שלא תברכנה על הלולב, [...] באנו להורות לנשים הספרדיות'.⁸⁶⁴ וכך כותב הרב עובדיה גם ב'יחוד דעת': 'לא באנו עדיין למידה זו'.⁸⁶⁵ בהמשך לדיון שהתפתח בעניין זה קובל הרב עובדיה על הפוסק האשכנזי החשוב הרב אליעזר ולדנברג (הציץ אליעזר), שחלק עליו,⁸⁶⁶ וכותב:

ומדוע לא מצא חן בעיניו מה שדורשים ברבים להחזיר עטרה ליושנה? [...] ואיך תבואנה הנשים הללו לברך ברכות לבטלה היפך פסקי הרמב"ם ומרן [...] והגם לכבוש את המלכה עמי בבית?⁸⁶⁷

ודוק בדבר: מבחינת הרב עובדיה ארץ ישראל היא ביתם ההלכתי של הפוסקים הספרדים, ביתו של מרן הספרדי והחלת מנהגי האשכנזים בהם בבחינת ניסיון 'לכבוש את המלכה עמי בבית'. יתרה מכך, ניתן להציג מספר דוגמאות מהן עולה כי בפועל כשיכול היה הרב עובדיה לעשות זאת, הוא פעל שגם אשכנזים ינהגו על פי מרן ופסקי השולחן ערוך. כבר בהיותו רב ראשי בתל אביב התיר הרב עובדיה באופן פרטי לאשכנזים להתחתן במועדים אסורים על פי מנהגיהם, בין ל"ד בעומר לשבועות ובין

⁸⁵⁹ לעתים הרב עובדיה הסביר זאת מפורשות. ראו למשל: הני"ל, יבי"א, א, מב; שם, ח, או"ח לו, ד; שם, יו"ד, ג.

⁸⁶⁰ הרב עובדיה, דרשה ישנה, קלטת לא מתוארכת. הקלטת בארכיון אבישי בן חיים.

⁸⁶¹ בני לאו מביא דוגמה לפסיקה של הרב עובדיה לספרדים בפתח תקווה לנהוג לפי מרן, למרות שלכאורה לפי הכלל של קמא קמא בטיל הספרדים בפתח תקווה היו צריכים לנהוג על פי מייסדי העיר האשכנזים. מעניינת גם טענתו לגבי פסיקות הרב עובדיה לספרדים בישיבות אשכנזיות לשמור על מנהגיהם (לאו, שמירת מנהגי עדות, עמ' 278–279).

⁸⁶² זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 323.

דוגמה לכך אנו יכולים לראות כאשר בדרשותיו המאוחרות שבעל פה הדגיש הרב עובדיה כי הבשר 'הכשר' שהאשכנזים אוכלים הוא מבחינתו טרף (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תבוא, בית כנסת היזדים, י"ח אלול תשס"ז, 1.9.2007). זאת לעומת הפסיקה בעלת הנימה המתונה יותר ב'ביע אומר' המוקדם והכתוב.

⁸⁶³ יוסף, יבי"א, א, מב; ראו עוד בעניין זה: הני"ל, חזו"ע, סוכות, עמ' שנה-שנו, תכה-תכו; ואותו ביטוי בהקשר של האשכנזים בארץ ישראל, גם ב: הני"ל, דרשה, יום ג', בית המדרש יחוד דעת, ל חשון תשס"ד, 25.11.2003.

⁸⁶⁴ הני"ל, יבי"א, ה, חאו"ח, מג.

⁸⁶⁵ הני"ל, יחו"ד, א, סח.

⁸⁶⁶ ולדנברג, ציץ אליעזר, חלק ט, סימן ב.

⁸⁶⁷ יוסף, יבי"א, ה, מג.

י"ז בתמוז לראש חודש אב. עדות נוספת בפסיקה למעשה המהווה ראייה לעמדתו הבסיסית של הרב עובדיה לגבי חיוב האשכנזים לנהוג כמרן, מצאתי בסרטון ביתי בו נראה הרב עובדיה משיב לשאלות על אודות מנהג האשכנזים שלא לאכול בפסח קטניות. הרב עובדיה נדרש להשיב מה עושים במקרים של גירוש. ובכן: לגבי אשכנזיה שהייתה נשואה לספרדי והתגרשה, פסק הרב עובדיה כי מותר לה להמשיך לנהוג כספרדיה ומותר לה לאכול קטניות. מאידך, לגבי ספרדיה שהייתה נשואה לאשכנזי והתגרשה, פסק הרב עובדיה כי מותר לה לא להמשיך לנהוג כאשכנזי ומותר לה לאכול קטניות. הוא המשיך ופסק גם לגבי ילדיה האשכנזים של אותה אישה ספרדיה שהייתה נשואה לאשכנזי, כי מותר להם לאכול קטניות. כשנשאל על פסיקה זו בתמיחה: איך מותר לילדים לאכול קטניות 'אף על פי שאבא שלהם אשכנזי' השיב הרב עובדיה את תשובת העל המבהירה כי לדעתו גם אשכנזים בארץ ישראל צריכים לנהוג על פי מרן: 'ומותר, מרא דאתרא – מרן'. דוגמה נוספת הייתה כשהובאה לפני הרב עובדיה שאלה על אשכנזי שבטעות קנו לבן שלו תפילין ספרדיות. האם צריך לתקן אותו ולדאוג שיחליף את התפילין הספרדיות באשכנזיות? הרב עובדיה השיב בשלילה והסביר: 'עד שאשכנזי אחד עושה כמו מרן נגיד לו "לא"?'⁸⁶⁸

ואולם, הדברים מרחיקי לכת אף יותר מאשר קביעה שאשכנזים בארץ ישראל צריכים לנהוג על פי מרן הספרדי. ניכר כי עמדתו הבסיסית של הרב עובדיה אינה פלורליסטית, אלא כוללת שכנוע עמוק כי הדרך הספרדית היא הדרך הנכונה.

מעיון בפסיקותיו של הרב עובדיה עולה כי הטיעון אודות סמכותו של מרן בארץ ישראל דווקא, גם הוא איננו אלא גרסה ממותנת, המסתירה מגמה מרחיבה עוד יותר של החלת פסקי מרן בכל העולם. אם הרטוריקה הגלויה שלו מדברת על החלת פסקי מרן רק על ספרדים ורק בארץ ישראל, הרי שבפועל ראינו כי לעתים הוא מורה אותה גם לאשכנזים בארץ ישראל. אבל ניתן לראות אף יותר מכך, ישנם מקומות שבהם הרב עובדיה מנחיל את שיטתו אפילו לאשכנזים בחו"ל.

ראיה ידועה לתפיסת הרב עובדיה לגבי עליונות שיטת מרן רבי יוסף קארו, הינה בכך שהרב עובדיה פוסק לגר שהתגייר בארץ ישראל, גם אם מוצאו מארץ אירופית לנהוג כספרדי ולפי פסיקות מרן.⁸⁶⁹ לא זו אף זו, הוא פוסק כך לא רק לגר ממוצא אירופי, אלא גם ליהודי בעל תשובה מיוצאי אשכנז שעליו לנהוג כמנהג הספרדים. כהכרעת הרב עובדיה באחד המקרים של בעל תשובה ממוצא אשכנזי שהובאו לפניו 'אין לו לחזור למסורת אשכנז ומבטאם, מאחר שהופסקה מסורת זו על ידי הוריו שלא שמרו תורה ומצוות', הוא טרח והוסיף כי פסיקה זו יכולה לחול גם בחוץ לארץ.⁸⁷⁰

זאת ועוד, מכתב משנת 2011 שהגיע לידי מלמד כי הרב עובדיה מסוגל לפסוק גם לאשכנזים בחו"ל לנהוג על פי מרן הספרדי. מכתב זה הוא תשובה הלכתית שניתנה לרב אשכנזי של קהילת אשכנזים באיטליה ובה מנחה הרב עובדיה בכתב ידו את הקהילה האשכנזית בחו"ל: 'ינהוג תמיד לפסוק כדעת מרן השולחן ערוך ולא יאונה לו כל אוון. בברכת יגדיל תורה ויאדיר, עובדיה יוסף'.

ייתכן אפוא שעמדתו של הרב עובדיה היא שגם אשכנזים צריכים או לפחות יכולים לנטוש מנהגי אבותיהם ולנהוג על פי פסקי מרן, אולי אפילו לא רק בארץ ישראל, אלא גם בחו"ל. אפשר שהסיבה לכך

⁸⁶⁸ הדוגמאות על פי שיחות עם מקורבי הרב בהם רבי יעקב ששון, נכדו של הרב עובדיה והביוגרף שלו. הסרטון האמור בארכיון אבישי בן חיים. ראו גם דברי הרב עובדיה על ניסיונו להקל לאשכנזים להתקלח בימים שלפני תשעה באב 'פחדתי, לא רציתי להתעסק עם האשכנזים', להלן הערה 1171.

⁸⁶⁹ הני"ל, יחז"ד, חלק ה, לג; הני"ל, דרשה, מוצ"ש חוקת, ז תמוז תשס"ד, 26.6.2004.

⁸⁷⁰ הני"ל, יבי"א, י, או"ח, ט. וכמובן 'על אחת כמה וכמה בארץ ישראל: 'וכל שכן בנידון דידן שהכל נעשה בארץ ישראל אתריה דמרן הקדוש' (שם). ראו דוגמאות נוספות: הני"ל, יבי"א, ו, או"ח, יא.

שהוא לא אמר זאת בקול במשך שנים ארוכות - ואף אמר פעמים רבות הרבה יותר את ההפך⁸⁷¹ - היא בשל ההבנה שהדבר לא מעשי ושאינו לו כוח לכפות עליהם זאת.⁸⁷² מתשובת הרב עובדיה שהובאה לעיל בעניין הקהילה האשכנזית באיטליה עולה כאמור כי כשניתן לו הכוח, אזי אפילו לאשכנזים ואפילו בחו"ל הוא מסוגל לפסוק לנהוג על פי מרן.⁸⁷³ כך למשל כשסיפר הרב עובדיה על הצלחתו כרב ראשי לתל אביב להנחיל בקרב הספרדים את פסיקתו כי מותר להתחתן בימים שבין י"ז בתמוז לראש חודש אב אמר:

שמעו בקולי. היום כבר ברוך השם תל אביב כמו ירושלים, הספרדים מתחתנים עד ראש חודש אב, האשכנזים יהיה להם שלהם, יחמירו-יחמירו, מה אכפת לי מהם? יש להם חכמים שלהם, מה אני אתחיל להתקוטט עם אשכנזים גם כן?⁸⁷⁴

גם בהקדמה ל'ביע אומר' חלק ה', אחרי אמירתו כי 'קבלנו עלינו הכרעת מרן השולחן ערוך, רבינו הגדול מהר"י קארו, אשר מלך מלכי המלכים חפץ ביקרו', מוסיף הרב עובדיה טיעון נוסף לטיעון בדבר היותו של קארו מרא דאתרא בארץ ישראל. הרב עובדיה מצטט את הרב חיים פלאגי: 'גלוי וידוע בכל העולם שחכמי ספרד וצרפת קיבלו עליהם לפסוק כמרן'.⁸⁷⁵

לעתים נדמה שהרב עובדיה לא התבדח כאשר אמר באוניברסיטת בר אילן כי 'כשיבוא המשיח יתברר לכול שהוא בן העדה הספרדית ואז ההלכה הספרדית היא שתקבע בארץ'.⁸⁷⁶

בדיונו מאיר העיניים של צבי זוהר בנושא סיסמתו של הרב עובדיה 'להחזיר עטרה ליושנה' הוא מוצא אותה ככזו שמטרימה מאפיין מרכזי של אחרית הימים⁸⁷⁷ ומזהה אצל הרב עובדיה בהקשר למפעל חייו ההלכתי 'רמיזות טקסטואליות רעיוניות אסכטולוגיות'.⁸⁷⁸ זוהר אף מציג את מפעלו של הרב עובדיה באור אחר, כאילו לא מדובר בהבחנה בין מנהג הספרדים לאשכנזים, אלא בעניין גיאוגרפי: מנהג ארץ ישראל לעומת חו"ל. ייתכן כי זוהי החזית החיצונית שביקש הרב עובדיה להציג בהתבטאויות הפחות חופשיות שלו. בפועל, אי אפשר להכחיש את המימד העדתי הדומיננטי עד מאוד אצל הרב עובדיה. צריך אפוא לשים לב: אף על פי שבאופן הצהרתי לכאורה על פי שיטתו מטרתו הגדולה היא: הנחלת פסקי מרן רק לספרדים ורק בארץ ישראל, הרי שהרב עובדיה, כשמתאפשר לו, פוסק אפילו לאשכנזים ואפילו בחו"ל לקבל עליהם הוראות מרן. ייתכן אפוא כי לגבי כוונתו הסמויה של הרב עובדיה ניתן להציע בשלב זה של העבודה מסקנה שונה מזו המוצהרת: המטרה של הרב עובדיה חד־משמעית היא להנחיל את שיטתו

---

⁸⁷¹ ראו למשל: 'כשיבוא אשכנזי ישאל אותי, אני אגיד לו כמו אשכנזים. אנחנו יש לנו: מרן, הרמב"ם. הם יש להם: רבנו תם, יש להם הראשונים, הרמ"א, צריך לפסוק להם כמו המנהגים שלהם' (הרב עובדיה דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, יח אדר תשס"ט, 14.3.2009). ראו גם: הני"ל, דרשה, מוצ"ש חוקת, ז תמוז תשס"ד, 26.6.2004.

⁸⁷² למשל בהקשר לקריאת פרשת זכור במבטא האשכנזי 'טוב הם אשכנזים, אנחנו לא יכולים לשלוט עליהם' (הני"ל, דרשה, מוצ"ש ויקהל, יזדים, כ"ד אדר תשס"ה, 5.3.2005).

⁸⁷³ מכתב הרב עובדיה לקהילה האיטלקית-אשכנזית בארכיון אבישי בן חיים. העיר פעם נסים ליאון כי במובן מסוים הקמת ש"ס הייתה כישלון של הפרויקט הגדול של הרב עובדיה, שכן בכך הוא ויתר על החזון הגדול שלו להיות מרן גם של האשכנזים (שיחה אישית עם נסים ליאון).

⁸⁷⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מטות, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ב תמוז תשס"ח, 26.7.2008.

⁸⁷⁵ יוסף, יב"א, ה, הקדמה.

⁸⁷⁶ ראו: 'כולם יראו שהוא ספרדי', כותרת ראשית 12.6.1985; וכן בתוך: 'עובדיה יוסף: "כשיבוא משיח יראו כולם שהוא ספרדי"', ידיעות אחרונות, 10.6.1985. ברוח דומה הוא תיאר בדרשה אחרת כיצד כאשר יבוא המשיח הוא ינזף באשכנזים על מבטאם: 'לא יכולים להכריע עד שיבוא משיח צדקנו ויעשה אותנו כולם עם אחד... זה רק המשיח יכול לעשות את זה. מה יגיד להם? "מה אתם אומרים בורך? צריך לומר ברוך אתה"'. כשיאמר להם לא יוכלו לחלוק עליו, זה משיח זה' (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש כי תבוא, ט"ו אלול תשס"ט, 5.9.2009). ובדומה לזה גם כשאמר: 'יקומו אברהם יצחק ויעקב בתחיית המתים. אברהם יצחק ויעקב יקומו. מה הם [האשכנזים] יגידו? הם [אברהם יצחק ויעקב] היו חלבים, מחלבי' סיים באותה עקיצה: 'הם לא אמרו "בורך אותי", יגידו "ברוך אתה" - כל האשכנזים יחזרו בתשובה'. (שם)

⁸⁷⁷ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 336.

⁸⁷⁸ שם, עמ' 334.

ההלכתית שבמרכזה פסקי מרן. הנימוקים לכך מגוונים ויכולים להיות שונים (סמכות מקומית בארץ ישראל, סמכות עדתית לספרדים ועוד), ההיקפים העדתיים יכולים להיות שונים בהתאם ליכולתו ולכוחו, והסייגים - היכן מותר שלא לקבל את פסקי מרן - הם אלה שהרב עובדיה עצמו קובע.

פרק רביעי

נשים, מיניות וצניעות

א. גישתו הא-חרדתית של הרב עובדיה לענייני המין

בכל האמור לחרדת המין ולעיסוק היהודי במיניות⁸⁷⁹ התקיים פער גדול בין הרב עובדיה לבין רוב הרבנים בעלי הרגישות המיסטית הגבוהה סביבו. אין הכוונה לעסוק בפרק זה בסימבוליקה הסקסואלית החריפה ובשפה האירוטית הסוערת בספרות הקבלה,⁸⁸⁰ אלא בהיבט הנורמטיבי ובייחוד בגישתו המתונה של הרב עובדיה לנושא בהשוואה לאחרים. דומה כי קיימת קורלציה לא מועטה בין נוכחות המיסטיקה בחיים הדתיים לבין רמת החרדה ממין. בין אם זה אצל המקובלים, בין אם זה אצל החסידים שהובילו את מגמת הגברת ה'קדושה' במובן של פרישות מינית. בשלל פרטים הקשורים לנושא זה, ממספר ימי הנידה, ועד השאלה האם מותר לאישה להותיר מחוץ למטפחת שיער בגובה שתי אצבעות, ניכרים הפערים בין הרב עובדיה למקובלים ולמיסטיקנים. אפילו ביחס למאבק נגד החטא החמור מכולם, הוצאת זרע לבטלה, שתופס מקום חשוב בעולמם של המקובלים והאחרים, ניכרים פערים עצומים מול הרב עובדיה, כפי שנראה להלן בסקירת המקומות בהם הוא מתייחס לחטא זה.

המהלכים שנקטו בחוגים החרדיים, ובייחוד החסידיים, כדי למנוע מבנים לאונן ובכלל להרחיקם ממיניות מתחברים לפרק 'ההיפותזה הדכאנית' בספרו של מישל פוקו 'תולדות המיניות'. פוקו יצא חוצץ נגד ההיפותזה הדכאנית שבלטה במשנתו של פרויד, שטען לדיכוי המיניות, הטבעית, החייתית על ידי הדת (כחלק מהתרבות בכלל). פרויד טען כי מדובר במגמה ברורה לצמצום חיי האישיות השוללת את תענוגות חיי המין ונעשית לעוול קשה, זאת בין היתר באמצעות ההגבלות שמטילים סידורי האהבה החוקית והמונוגמיה. לטענתו מדובר בדחייה של חיי המין כמקור של עונג בזכות עצמו והפיכתם לכלי - שעד כה לא נמצא לו תחליף - לרביית גזע האדם.

נגרם מכאן נזק כבד לחיי המין של האדם בן התרבות. [...] אנו רשאים מן הסתם לשער כי חשיבותם של חיי המין כמקור של הרגשות אושר – היינו בהגשמת תכלית חיינו – פחתה בשיעור מוחשי.⁸⁸¹

פוקו, לעומת זאת, טען כי משטור המיניות על ידי הכנסייה למשל הוביל דווקא ליותר גוונים של מיניות שהתפרצה במקומות שונים ומשונים.⁸⁸²

דימוי התשוקה המדוכאת אינו נכון, מן הסיבה הפשוטה שחוק הוא זה שמכונן את התשוקה ואת החסר שעליו היא מושתתת.⁸⁸³

פוקו מציין אירועים כגון הווידויים אצל הכומר ככאלה שהעשירו את השיח על המיניות והסדירו אותה. תופעה דומה אנו רואים ברמות שונות בעולם החרדי והחרד"לי: אין ספור שאלות בנושאי מיניות המופנות

⁸⁷⁹ ראו למשל: בויארין, הבשר שברוח; ביאל, ארוס והיהודים; חזן-רוקם, החוט המשולש.

⁸⁸⁰ ראו למשל: אידל, דימויים ומעשים מיניים; אברמס, הגוף האלוהי.

⁸⁸¹ פרויד, תרבות בלא נחת, עמ' 118–183, 149–151.

⁸⁸² וראויה היא שאלת המחקר באשר לנתון הסטטיסטי המושתק אך הבלתי ניתן לערעור באשר לכמות הפגיעות המיניות הגבוהה בחברה החרדית.

⁸⁸³ פוקו, תולדות המיניות, עמ' 57.

לרבנים;⁸⁸⁴ בקשות לתיקונים על חטאים ספציפיים מגיעים אף הם לרבנים, מה שממילא מחייב 'יודוי' על החטא; וכמובן הוויה שלמה סביב דיני הנידה והמראות, ששיאם בהגעה לרבנים ובהצגת פד עם כתם דם של האישה כדי שהרב יכריע על פי דיני הנידה אם היא אסורה או מותרת ביחסי מין עם בעלה.⁸⁸⁵ תולדות המיניות והשיח המיני בקבלה סותרות במובן מהותי את תפיסתו של פוקו. בעולם הקבלה מתרחש דבר שלישי. השיח המיני בספר הזוהר הוא חריף מאוד, אך יהודה ליבס מסביר כי התוצאה של הפתיחות בשיח המיני אינה מתירנות, אלא להפך.

דווקא הקדושה העליונה הנודעת בזוהר לתחום הסקסואלי, סותרת כל שמץ של מתירנות. הזוהר מתייחס בחומרה מיוחדת לחטאים בתחום הסקסואלי, שהגרוע מכולם הוא חטא הרווקות שיש בו משום ביטול הזיווג העליון.⁸⁸⁶

ליבס מציין שם כי כמובן יש חטא סקסואלי חמור אף יותר והוא הוצאת זרע לבטלה.⁸⁸⁷ מובן אפוא שנקודת המוצא לדיון מסתמכת על דחייתה של תפיסת דויד ביאל כאילו 'המקובלים הראשונים פיארו' גישה חיובית וטבעית כלפי המיניות,⁸⁸⁸ במיוחד אם עיקר עניינו הוא באופן שבו נתפסים דבריהם בראי הקבלה המודרנית. גם האמיתה כאילו 'היהדות בניגוד לנצרות הדגישה את מקומה של המיניות כביטוי בריא של חיי העולם הזה'⁸⁸⁹ והצגת היהדות כמי ש'יחסה כלפי ארוס חיובי הרבה יותר מאשר בנצרות'⁸⁹⁰ אינן חלות כשאנו מדברים על העולם החרדי שבו חי ופעל הרב עובדיה. המסקנה המעשית של המקובלים מהיחס המקודש שלהם כלפי מין ומשמעויותיו איננה שחרור מיני, אלא דווקא חרדה והחמרה.

והנה, בשעה שהמקובלים עסוקים מאוד במאבקים ביצר המין, הרב עובדיה כמעט ולא נדרש לנושא בדרשותיו ההמוניות, אלה שבעידן הלוויין. דרשות שלהן אנו מייחסים כאמור חשיבות רבה בעבודה זו. בספרו 'ארוס והיהודים' מטיב דויד ביאל לאבחן את מה שיתכן ועובר על חלק מהדרשנים העוסקים בהטפה בענייני מין: 'המטיף הפוריטן, המוקיע כל הפרזה בענייני מין תוך שימוש בפרטי פרטים, עשוי למעשה להתגרות, או לגרות את מאזיניו בדבריו'.⁸⁹¹ ואילו אצל הרב עובדיה, מאזין מבחוץ לדרשות עשוי היה לחשוב שהרב עובדיה כלל לא קשור לנושאים אלו וכלל לא מכיר את השיח המיני (האנטי מיני, שהוא בעצם מיני) הסוער בטקסטים היהודיים וגם לא את שיח המלחמה בצניעות בעולם הרבני, או את הגילוי האחר של העיסוק בנושא: תקנות הקדושה הרדיקליות, למשל של חסידות גור.⁸⁹² בכתביו ההלכתיים ובראשם חיבורו המונומנטלי בתחום 'טהרת הבית' הרב עובדיה אכן עסק בענייני מין כמצופה מפוסק חובק כל תחומי החיים. (יש טוענים כי המוטיבציה לכתיבת 'טהרת הבית' על ידי הרב עובדיה נבעה מהצורך להתמודד עם הצלחתו הגדולה של ספרו של הרב מרדכי אליהו 'דרכי טהרה'⁸⁹³). גם בפרקסיס שלו כפוסק, הרב עובדיה עסק באופן פעיל בסוגיה האנושית ההלכתית של דיני הנידה, המראות, כולל פסיקה אישית לנשים בענייני מראות, אבל התבוננות מעמיקה מעלה את הרושם שבכל הקשור ל'חרדת המין' שהסעירה את כל העולם החרדי סביבו, הוא גילם אי של שלווה יחסית. העיסוק שלו במין היה יותר מהזווית הטכנית-הלכתית, ופחות מהזווית של התאוותנות-היצרית. בכל מקרה, עיסוק זה היה יותר חלק מעולם

⁸⁸⁴ ראו למשל: שרלו, רשו"ת היחיד.

⁸⁸⁵ ראו הדיון החשוב בעניין זה אצל פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 80-83.

⁸⁸⁶ ליבס, זוהר וארוס, עמ' 60.

⁸⁸⁷ שם.

⁸⁸⁸ ביאל, ארוס והיהודים, עמ' 158.

⁸⁸⁹ שם, עמ' 8.

⁸⁹⁰ שם, עמ' 11.

⁸⁹¹ שם, עמ' 15.

⁸⁹² ראו: בראון, קדושה; וסרמן, חברת הקדושה.

⁸⁹³ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 117-118.

הפוסק שכתב לתלמידי החכמים' ופחות חלק מעולם 'הדרשן שבעל פה להמון הרחב'. לעתים נדמה היה שמיעוט ההתייחסות הפומבית של הרב עובדיה בדרשותיו לענייני ההלכה הרבים העוסקים במיניות נובעת פשוט מצניעות, כמקובל אצל רבנים נוספים בעולם החרדי.⁸⁹⁴ גם נושא חשוב במיוחד לרב עובדיה כמו צמצום ביקורי נשים אצל רופאים גברים והשתדלות שהן תטופלנה אצל רופאות נשים⁸⁹⁵ לא תפס מקום מרכזי בדרשות המשודרות להמונים ונותר בעלון בתי הכנסת של ש"ס.⁸⁹⁶ הרב עובדיה הקפיד לא להרבות לדבר על נושא זה בזירה הפומבית המרכזית העומדת לרשותו. אפילו בכתביו צנזר למשל תשובה שלו שעסקה בדברי הבן איש חי על אודות חתן שנכשל באיסור דם הבתולים. המדובר בדיווח על אודות מגיד שנכשל באיסור דם הבתולים ושגם המהרח"ו שהיה גלגול שלו ובא לתקן זאת, נכשל באותו חטא מיני.⁸⁹⁷ הרב עובדיה ביקש לצנזר את הדברים. עוזרו לכתיבה, הרב אליהו שטרית, סיפר כי הרב עובדיה אמר לו: 'אלה דברים שבינו לבין קונו, למה צריך לספר דברים כאלה?! אין דעתי נוחה מזה'.⁸⁹⁸

מעניין הוא כי ההימנעות של הרב עובדיה לדרוש ברבים בענייני מין עומדים בסתירה לא רק לדרשות המוקדמות שלו, אלא גם למשנה הערכית שכתב בהקדמתו לספרו העוסק בהלכות אלו, 'טהרת הבית'. הרב עובדיה מביא שם ראיות על הצורך לדרוש בנושא זה ברבים ולא להתבייש. הוא מצטט מהמדרש על החשיבות לקרוא 'בפרשיותיה של התורה שנראות כאילו הן כעורות ושחורות לאומרן ברבים, כגון הלכות זיבה ונגעים ונידה ויולדת' ומצטט את הקובלנה על רבני הדור 'שלא הורגלו להיות ידנו מלוכלכות בשפיר ובשליא ובדמא וכתמים...' את דבריו שם הוא מסיים: 'במקום שאין אנשים השתדל להיות איש, ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש'.⁸⁹⁹

באותה הקדמה מספק הרב עובדיה הצהרת כוונות לגבי המחלוקת בין גישתו לבין גישתו הקבלית של הבן איש חי. הוא מבקר את הבן איש חי על החמרתו בדיני נידה וכדומה וכותב:

והנה הגאון רבי יוסף חיים בספר בן איש חי כתב בדינים אלו מההלכות הנחוצות והמצויות ביותר [...] וכתב בהרבה דברים להחמיר בניגוד לדעת מרן [...] ואין לומר שבדיני נידה שיש בה איסור כרת יש להחמיר אף נגד דעת מרן [...] קבלנו הוראות מרן גם בדיני נידה אפילו להקל.⁹⁰⁰

גם בהשוואת מדגם מפסיקותיו בענייני צניעות של הבן איש חי לרב עובדיה, ניכרת הגישה הרגועה והלא חרדתית הבולטת של האחרון. כך לדוגמה בהלכות קריאת שמע מול ערוה (במובן הלשוני ההלכתי הרחב כמובן), אפשר לראות את הפער הבסיסי: בעוד שהבן איש חי פסק כי אם הערוה כנגדו - לא תעזור

⁸⁹⁴ ראו בהקדמה לספר: יוסף, טהרת הבית, חלק א.

⁸⁹⁵ שם, חלק ב, עמ' רכא-רכב.

⁸⁹⁶ ביוני 2006 פורסמה בעלון בתי הכנסת של הש"סניקים 'מעין השבוע' הקריאה לנשים ללכת לרופאות ולא לרופאים. הובאו שם דברי הרב עובדיה כי ההיתר לנשים ללכת להיבדק אצל רופא גבר הוא רק כשאין ברירה: 'ודע, שמה שהתירו לנשים ללכת לרופא גבר זה דווקא במקום חולי וכאב ובמקום שאין שם רופאה אישה ובלית ברירה כשסובלת מכאבים שאי אפשר להתגבר עליהם', קבע הרב והוסיף: 'אבל כשאין הדבר נחוץ כל כך, אלא מחוש בעלמא שאפשר להתגבר עליו, אין להקל בזה כלל ובוודאי שעל ידי כך היא מורידה מעליה מסווה הבושה ומעטה הצניעות'. למרות ההיתר לנשים להיבדק אצל רופאים גברים (אשר מסתמך על הכלל מהגמרא על פיו רופא נחשב לבעל מקצוע העוסק ורגיל באומנותו ולכן הוא גם רגיל למראות שהוא רואה וגם טרוד בזמן הטיפול בחלק המקצועי ולא בדברים אחרים ובנוסף לכך אפשר לסמוך עליו שכן 'אין אומן מרע אומנותו'). הרב עובדיה התריע כי גם אם הטיפול אצל רופא הוא חניס ואצל רופאה עולה כסף 'יבדקו אצל רופאה ולא אצל רופא גבר, אף שזה בחינם' (ראו: 'רבות בנות עשו חיל והפסיקו ללכת לרופא והולכות דווקא לרופאה אישה', 'מעין השבוע', פרשת קורח, כ"ז סיון תשס"ו). ראו עוד: יוסף, טהרת הבית, ב, עמ' ריח-רכא.

⁸⁹⁷ יוסף, יבי"א, י, יו"ד, נח, ח"ב יח; הנ"ל, שם, א, יו"ד, יד, ז.

⁸⁹⁸ שטרית, רבנו, עמ' רנ.

⁸⁹⁹ יוסף, טהרת הבית, הקדמה, עמ' ח-ט.

⁹⁰⁰ שם, עמ' י.

למתפלל עצימת עיניים,⁹⁰¹ הרב עובדיה פוסק 'נשים שלובשות בגדי פריצות, אם עוצם עיניו, או שמחזיר פניו לצד אחר, או שקורא מתוך ספר, מותר לקרוא קריאת שמע ולברך כנגדו'.⁹⁰² בהמשך הדברים פוסק הרב עובדיה כי מותר לשמוע בשעת הרחצה באמבטיה דרשות רבנים ברדיו או בקלטות.⁹⁰³ דוגמה נוספת היא פסיקת הבן איש חי 'שיש להחמיר בדין טפח מגולה גם בקטנה היכא דאפשר'.⁹⁰⁴ ותגובת הרב עובדיה 'בנות קטנות בגיל שמונה תשע שנים הבאות לבית הכנסת עם אביהן בלבוש לא צנוע, מן הדין יש מקום להקל [...] שכוין שהן קטנות ורגילות בכך לא שייך בהן הרהור כל כך ואין בהן דין טפח באישה ערוה'.⁹⁰⁵ גם בעניין נגיעה באשתו בתשעה באב, הבן איש חי פוסק 'נכון שלא יגע בה בלילה'.⁹⁰⁶ ואילו הרב עובדיה פוסק 'אין צריך להזהר שלא לגעת באשתו בתשעה באב'.⁹⁰⁷

נדמה שמתוך אותה חוסר חרדה, הרשה לעצמו הרב עובדיה שבדרשות לדבר בטבעיות, בשפה שהביכה במקצת את חסידי בני התורה, בוגרי הישיבות.⁹⁰⁸ כך למשל אירע כש'גדול הדור' השתמש מעת לעת בדרשותיו בביטויים העממיים 'מת עליה',⁹⁰⁹ 'השתגעה עליו',⁹¹⁰ 'הייתה משתגעת עליו',⁹¹¹ 'שדיים שלה כמו סמרטוט, איך שדיים האלה יוכלו להניק?'⁹¹² 'מיכל בת שאול הייתה מנחת תפילין [...] הייתה יפהפייה

⁹⁰¹ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת בא, אות ה.

⁹⁰² יוסף, הליכות עולם, א, עמ' קטז.

⁹⁰³ שם, עמ' קיט.

⁹⁰⁴ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת בא, אות ח.

⁹⁰⁵ יוסף, הליכות עולם, א, עמ' קיט; ראו בדומה: הנ"ל, יבי"א, ו, או"ח, יד.

⁹⁰⁶ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת דברים, אות כג.

⁹⁰⁷ יוסף, הליכות עולם, ב, עמ' קנג.

⁹⁰⁸ ראו עוד בעניין שפת הדרשות אצל: קפלן, בסוד השיח, עמ' 74-76.

⁹⁰⁹ בדרשות של הרב עובדיה לחנוכה הנשים הוצגו לא רק כגיבורות הגדולות, אלא כמחוללות המרד. התפיסה הזאת באה לידי ביטוי בשני סיפורים שונים שהיו חביבים על הרב עובדיה ואשר במרכזם עומדת אישה.

בסיפור הראשון הוא מבהיר את פשר המנהג הנשכח לאכול מאכלי גבינה גם בחנוכה לזכר התרגיל הנשי הפתייני שעשתה יהודית לאליפורנוס מלך יוון בעזרת מאכלי גבינה מצמיאים. והנה הדברים בלשונו הציורית של הרב עובדיה: 'אליפורנו, גם כן אחד ממלכי יוון, זה לא באותו זמן, אבל גם כן היה שייך למלכי יוון. גם כן היה רשע, גוזר גזירות, מתנפל על עם ישראל. ואז הלכה זאת יהודית, הייתה אישה חכמה, נבונה, יפהפייה. הלכה שמה, אמרה 'אני רוצה להיפגש עם אליפורנו'. הפגישו אותה. מיד נתן להם פקודה: שאף אחד לא יעצור אותה, מתי שהיא רוצה, תבוא. ראה אותה, יפהפייה, מת עליה, חלאס, הלך למות. יופי כזה לא ראה. והיא אמרה לו שבאה להיות יחד איתו. ההוא שמע ככה, מת עליה. אמרה לו: 'קודם כל נעשה איזה מסיבה, נאכל, נשתה', – 'כן, בבקשה'. יאללה, תיכף ומיד הביאה לו בורקס עם גבינה. היא ידעה לאפות יפה, היה טעים מאוד, היה עם שמן ככה. הוא שתה' בִּילָע, נעשה צמא. אמר: 'רוצה לשתות'. הביאה לו יין, הביאה לו שיכר ושתה ושתה, עד שנרדם. תיכף היא לקחה את הסיף שלו, התפללה לקב"ה, שחטה אותו על המקום. לקחה את הראש שלו, יצאה, הביאה את זה ליהודים. שמו בראש החומה. אלה, ראו כי מת גיבור – וינצחו. עזבו את הכל. לכן נוהגים לאכול מאכלי גבינה בחנוכה.

בסיפור השני הוא מספר על גזירה שגזרו היוונים שכל יהודיה שמתחתנת תיבעל קודם על ידי ההגמון. 'גזרו גזירה, אמרו: איך היהודים האלה חיים טוב עם נשותיהם ובניהם? כנראה יש להם איזה סגולה קדושה ושכינה שורה ביניהם. אמרו: נבטל את הסגולה הזאת. איך? גזרו שכל בתולה שבאה להתחתן, הכלה, לוקחים אותה קודם להגמון, לכומר שהיה שם, כדי שיבעל אותה, שיכניס בה טומאה, ואחר כך תיכנס לחתן שלה'. כך היה 'עד שנעצר הדבר על ידי אישה אחת, בתו של יוחנן כהן גדול. בערב חופתה רצו לקחת אותה להגמון. והיא כשהייתה יושבת במרכבה, לוקחים אותה לחתונה, בדרך סטו בשביל לקחת אותה להגמון. זרקו את עצמה מהמרכבה קרעה את בגדיה והתחילה לבכות. אחים שלה התביישו במעשה הזה. אמרה: "אתם מתביישים ממני, שאני עושה דברים כאלה? ואתם אין לכם קינאה לה?" איך אתם יכולים לסבול דבר כזה – בתו של כהן גדול תיבעל על ידי גוי?" שמעו ככה, תפסה אותם רוח קנאת ה' צבאות ואז הניפו את נס המרד. מי נתן להם את הכוח להתמרד נגד הגויים? (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת וישב, נר ראשון של חנוכה, בית כנסת היזדים, כ"ה כסלו תשס"ז, 16.12.2006).

⁹¹⁰ מלכת שבא על שלמה המלך. הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש חול המועד סוכות, בית כנסת היזדים, י"ז תשרי תשס"ה, 2.10.2004.

⁹¹¹ אשת פוטיפר על יוסף הצדיק. הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש כנראה טבת תשס"ה (הקלטת לא מתוארכת במדויק).

⁹¹² הדברים נאמרו בהקשר לבשורת הלידה לשרה אמנו בזקנתה. (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת וירא, ט"ו חשוון תשס"ה, 30.10.2004).

ביותר. מי שרואה אותה כועס על אשתו,⁹¹³ או אפילו 'ראה אותה בלונדינית' (הגם שהיה זה כדי ללעוג לרב אשכנזי שפסק לאישה ספרדייה להחמיר, כיוון שבגלל צבע שיערה חשב שהיא לא מבנות עדות המזרח).⁹¹⁴ הפערים בין הרב עובדיה לתלמידיו באים לידי ביטוי כשהסיפור האחרון על אודות 'האישה הבלונדינית שבישלה בטעות' נערך בשנות האלפיים בסדרת 'חזון עובדיה' בעזרת שורת האברכים שסייעו לרב עובדיה, במסגרת עריכה זו 'האישה הבלונדינית שבישלה בטעות' הפכה ל'ספרדי שבטעות בישל'...⁹¹⁵

ב. ריחוקו של הרב עובדיה ממסעות תעמולה למען הצניעות

ב.1. המאבק באיפונים, בטלפונים הניידים ובאינטרנט – 'עץ הדעת' החרדי

אי אפשר להתעלם מהזיקה בין הפסיקות הלכתיות המתונות והלא קיצוניות של הרב עובדיה בענייני נשים וצניעות לבין הנהגתו הציבורית המתונה והלא קיצונית בנושאים אלו ובכל המסתעף מהם. כוונתי בעיקר לאינטרנט ולטלפונים החכמים – 'עץ הדעת החרדי', כביטוי הקולע של חיים זיכרמן⁹¹⁶ - שרבני המגזר קידשו עליהם מלחמה בשל היותם אמצעים 'פרוצים', המנגישים למשתמש בהם תכנים בלתי-צנועים.⁹¹⁷ הפער בעומק ובאינטנסיביות העיסוק במין ובחדירה לפרטים המיניים ניכר מאוד גם כאשר משווים את דרשות הרב עובדיה לדרשות רבנים אחרים. כך למשל בתקופת פטירתו של הרב עובדיה, פעם אחר פעם אפשר היה לשמוע בעצרות הגדולות את גדולי הרבנים הספרדים שאמורים למלא את החלל שהוא הותיר נדרשים לנושאים שהרב עובדיה כמעט מעולם לא התייחס אליהם. הרבנים, רבני פורת יוסף ובראשם בכיר חברי מועצת חכמי התורה של ש"ס וראש ישיבת פורת יוסף חכם שלום כהן, הקדישו בדרשותיהם סביב אירועי הפטירה מקום מרכזי לקריאה לציבור להשליך את מכשירי האיפון ואת הטלפונים הניידים החכמים אשר סומנו כמאפשרים לצעירים החרדים נגישות לחומרים מיניים.

מעבר למאבק באינטרנט החרדי, הפך המאבק בטלפונים הניידים החכמים, באיפון וכיו"ב למרכזי מאוד בהוויה החרדית בשנות האלפיים. מכשירים אלה סומנו כפורצי חומות הגטו, חומות שנועדו להרחיק ולגדר את האדם החרדי כך שבין היתר חומר מיני יהיה ככל האפשר לא זמין לו. הגיעו הדברים עד כדי כך שוועדות רבנים שעסקו בסוגיה ימים ולילות הובילו לכך שחברות מסחריות ייצרו עבור החרדים 'טלפון כשר', שהוא בעצם להבדיל מהטלפונים החכמים טלפון טיפס, מיושן ומוגבל שמאפשר להשתמש בו רק ככלי להוצאת שיחות ומבטל את האפשרויות לגלוש באינטרנט ולשלוח מסרונים (הודעות SMS).

בדרשותיו של הרב עובדיה, כדי לשמוע על אודות הבהלה הגדולה שאחזה את רבני ופרנסי הציבור החרדי מאימת המכשירים הקטנים שסכנתם גדולה, היה צורך להגיע לדרשת הרב המקדים, המקובל הרב בניהו שמואלי. בשעה שהרב עובדיה בדרך כלל התעלם מהנושא, הרב בניהו שמואלי – במסגרת דרשותיו המקדימות – נהג לחזור פעם אחר פעם על האזהרות מפני הפלאפונים. הוא הזהיר כי הם מביאים 'פריצות, מחלות וייסורים',⁹¹⁸ הדגיש 'אין אפטרופוס לעריות' והזהיר מפני הצפוי מאנשים המחזיקים בידיהם מכשירים מסוג זה 'יכול האדם לרדת לדיוטא תחתונה ... חבר לאיש משחית מי שיש לו דבר כזה'. הוא הביע תמיכה בתיקון תקנה על פיה 'כל מי שיש לו פלאפון לא כשר לא לקבל אותו לשיבה'.⁹¹⁹

⁹¹³ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, כ"ג טבת תשס"ז, 13.1.2007.

⁹¹⁴ ראו את סיפור ה'בלונדינית' לעיל (הערה 809) בחלק העוסק במפעלו של הרב עובדיה לבניית אתוס ההקלה ההלכתית.

⁹¹⁵ יוסף, חזו"ע, פסח, עמ' קי.

⁹¹⁶ ראו: זיכרמן, שחור, עמ' 254–260.

⁹¹⁷ הורוביץ, החרדים והאינטרנט; צרפתי ובלויס, מובלעת וירטואלית; לב און ובן שחר, פורומים משלהן; רוז, החרדים והאינטרנט.

⁹¹⁸ הרב בניהו שמואלי, דרשה, רב מקדים לדרשת הרב עובדיה יוסף, מוצ"ש פרשת בהר, י"ב אייר תשס"ח, 17.5.2008.

⁹¹⁹ הנ"ל, דרשה, רב מקדים לדרשת הרב עובדיה יוסף, מוצ"ש פרשת שלח, כ"א סיון תשס"ט, 13.6.2009.

הרב עובדיה עצמו סירב במשך תקופה ארוכה לחתום על גילוי הדעת הרבני נגד האייפון והטלפונים החכמים, בטיעון כי יש אנשים שהדבר נחוץ להם לעבודה, 'מה, הם יעברו על איסור רק בגלל שהם רוצים לעבוד?' שאל בתרעומת.⁹²⁰ לאחר הפצרות רבות התייחס לנושא, שהפך ליומיומי בעולמם של רבנים אחרים, לעתים נדירות בלבד. בדרשה אחת לאחר שקבע כי אדם צריך להקפיד על חדרים נפרדים לבניו ולבנותיו אמר: 'דרך אגב, דיברתי עכשיו בנים ובנות' ועבר לנושא הטלפונים הניידים. 'לצערנו הרב, יש תופעה מאוד מצערת שמשתמשים בטלפונים סלולריים כאלה, שיש בהם כל מיני תועבות ואני רוצה לומר: כל בחור ישיבה בלי יוצא מן הכלל אסור לו להחזיק טלפון בכלל'. שלא במפתיע הרב עובדיה הקדיש חלק ניכר מטיעונו נגד הטלפונים הסלולריים לא לענייני צניעות, אלא לעניין קרוב ללבו הרבה יותר – הפרעתם של המכשירים ללמוד תורה.

צריך ללמוד תורה. מה מתעסק בטלפונים? מה זה טלפונים? אני לא היה לי שעון. כשהייתי אני בחור – שעון לא היה לי. בגיל 30 קנו לי שעון התלמידים שלי והלבישו אותי שעון. בשביל מה שעון? אני לומד תורה כל היום.

הוא הוסיף אישור להשתמש בטלפון נייד, רק לאברכים שצריכים לטלפן לאישה, אך הדגיש: 'לא ישתמשו באלה שיש בהם תועבה, כל מיני סרטים, כל מיני דברים, כל מיני תעלולים, זה דבר שהוא אסור בהחלט'.⁹²¹

למרות שדברי הרב עובדיה לעיל הוצגו במודעות שהובילו לוחמי הצניעות, נדמה שברור הוא כי לא מדובר במאבק שהוא הנהיג ושעמד בראש מעייניו. תעיד על כך גם העובדה שלמרות דבריו אלה, אף לא אחד מחברי הכנסת של ש"ס, בניגוד לאלה של יהדות התורה, לא חש כי הוא צריך לרכוש לו מכשיר טלפון סלולרי כשר (אישי ציבור חרדים נהגו להחזיק שני מכשירים סלולריים, אחד כשר בשביל ההצהרה החרדית, ואחד רגיל בשביל לתפקד בעולם החיצון. הש"סניקים הבכירים לא שיחקו אפילו במשחק הזה). במסגרת המאבק החרדי העצום באינטרנט הופיעה בסוף ינואר 2012 כותרת גדולה בביטאון ש"ס 'יום ליום' על פיה הרב עובדיה פסק כי 'החובה להתנתק מהאינטרנט היא חובה דאורייתא'. עיון במכתב הרבנים שעליו חתם הרב עובדיה העלה שהדבר פשוט לא כתוב במכתב וכי אין אמת בכותרת החרדית 'מרנן ורבנן ובראשם מרן מתריעים: "החובה להתנתק מהאינטרנט היא חובה דאורייתא"'. הכותרת שינתה את התפיסה של הרב עובדיה לגבי התמודדותו עם המודרנה והטכנולוגיה המודרנית ומשכה אותו אלי קו קיצוני יותר וחרדי יותר.⁹²² שוב יכולנו ללמוד על ייחודו של הרב עובדיה, אפילו מול הגרעין התורני הקשה של ש"ס, בפעם הזאת ניכר יחסו השונה משל רובם ל'חרדת המין'.

2. הסתייגויות הרב עובדיה מיוזמות צניעות

לא רק במערכה נגד האייפונים והטלפונים החכמים ונגד האינטרנט סירב הרב עובדיה לגלם תפקיד מרכזי. גם במערכות אחרות שנועדו להגביר את חרדת הצניעות בצבור החרדי, נמצא הרב עובדיה מעט פחות היסטרי מאחרים והרבה יותר מעשי.⁹²³ כך למשל כשהתבקש לחתום על כרוז שיאסור על גברים לשמש

⁹²⁰ כך על פי עדותו של מזכירו (שיחה עם מזכירו של הרב עובדיה, הרב אמיר קריספל, 29.8.2014).

⁹²¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, בית כנסת היזדים, י"א כסלו תשס"ז, 2.12.2006.

⁹²² ראו גם כותרת בעמוד השער של ביטאון ש"ס 'יום ליום' שבניגוד למציאות מציגה את הרב עובדיה כמוביל המהלך נגד הפלאפונים וכמי שגדולי הדור האשכנזים הולכים בעקבותיו: 'יש להיזהר מאותם המפילים חללים. השבוע הצטרפו לקריאתו של מרן מאור ישראל שליט"א רבים מגדולי ישראל ובהם הגר"ש אלישיב שליט"א והגרא"ל שטיינמן שליט"א ואדמו"רים חשובים, יום ליום, י"ד חשוון תשע"א, 21.10.2010.

⁹²³ בחשון תשע"ג נשאל הרב עובדיה מפי מורות ברשת מעין החינוך התורני לילדים עם קשיים מיוחדים: האם מותר להן ללמוד בנים, לעתים באופן יחידי, ועד איזה גיל? הרב עובדיה השיב: 'מורות יקרות, כל שאין שם יחוד מותר ללמד תורה וחשבון אפילו בגיל גבוה, רק יעשו זאת באחריות מלאה' (קובץ בית הלל, גיליון היוכל 50, שנה י"ג גיליון נ' (ב) כסלו תשע"ה. עמ' נה; על

כמוכרים בחנויות לבגדי נשים, סירב הרב עובדיה ונימק שאם כך 'אין לדבר סוף'.⁹²⁴ ניסיונות אחרים לרתום את הרב עובדיה למסע תעמולה של לוחמי הצניעות נגד הצבת בובות בחלונות ראווה של חנויות בגדי נשים חרדיות נכשלו.⁹²⁵ אכזבה נחלו גם מארגני מאבק הצניעות למניעת העלאת נשים לשידור בתחנות הרדיו החרדיות. לחצים כבדים הופעלו על הרב עובדיה להוציא מכתב האוסר העלאת נשים לשידור בתחנות הרדיו החרדיות, אך, מעיד עוזרו הרב אליהו שטרית: 'רבנו לא רצה ואמר שכל זה שטויות, כי מצד הדין מה שאמרו קול באישה ערוה שאסור זה רק בשירה ולא בסתם דיבור ... ואחר כך דיבר רבנו בטלפון עם ר' שמואל בן עטר שהיה מנהל תחנת רדיו קול האמת, ש"זה לא טוב" שמעלים נשים לשידור, ולא אמר את זה רבנו בלשון "אסור", אלא רק שזה "לא טוב"'.⁹²⁶

כשפשטה בעולם החרדי, ובין השאר בין החוזרות בתשובה הספרדיות, אופנת הרעלות⁹²⁷ ואופנת ה'שאלים' – הבגדים המכסים את כל גופה של האישה כדי למנוע ראיית כל צורת בליטה נשית – נפוצה שמועה כי הרב עובדיה הביע דעתו נגד התופעה. הרב עובדיה נשאל על כך והשיב שלא אמר זאת, והוסיף 'מה יש בזה, זה דבר טוב'. כשאמרו לו 'שאומרים בשמו של רב מסוים, שאמר בשם רבנו שאומר כן', השיב הרב עובדיה 'שקר הדבר לא אמרתי כלום, ללבוש או לא ללבוש'.⁹²⁸

3. ריחוקו של הרב עובדיה ממסע התעמולה למען ההפרדה באוטובוסים

אפילו מאבק הצניעות החרדי הגדול והסוחף של ההפרדה באוטובוסים בין גברים לנשים, שהצליח להנחיל נורמה הלכתית קיצונית לצבור החרדי ואשר משמעויותיו עמוקות כלפי כל החברה הישראלית,⁹²⁹ לא זכה לתמיכתו הפומבית של הרב עובדיה. יתרה מזו בשעה שחסידי 'קווי המהדרין' פעלו בהתלהבות להנחלת שיטתם, התייצב בנו של הרב עובדיה, רבה של חולון, הרב אברהם יוסף, בתחנת הרדיו הש"סניקית 'קול ברמה' והבהיר כי אביו, הרב עובדיה, נהג לשבת באוטובוסים, גם ליד נשים, וללמוד תורה. כחלק מהמאבק של הרב אברהם יוסף נגד יצירת אווירה כאילו נסיעה באוטובוס משולה לירידה לשפל רוחני, הוא סיפר כי בנסיעות אלה באוטובוסים הרב עובדיה אף הספיק לגמור את הש"ס שלוש פעמים:

אבי מורי תמיד נהג ללכת עם ספר ביד כדי למלא את החסר [...] הוא יושב ולומד תורה, העיניים שלו בתוך הספר. אבי מורי גמר את הש"ס שלוש פעמים, את כל הש"ס, בשנים שכיח בבית הדין הרבני בירושלים. זה תקופה מתשי"ח עד תשכ"ה, שבע שנים.

הוא סיפר על אירוע שבו אמו, הרבנית מרגלית, עלתה לאוטובוס והתיישבה ליד אביו הרב עובדיה, אך זה היה שקוע בלימודו וכלל לא הבחין בה:

האמא שלי המנוחה ישבה לידו פעם כשחזרה מהשוק והוא לא שם לב שהיא יושבת לידו, כשהגיע הזמן לרדת ירד בזריזות כל כך והאמא שלי מסכנה נסחבה עם הסלים. באה אליו

נשים כמלמדות בנים ראו גם: שציפנסקי, התקנות בישראל, ד, עמ' רסט). כך למשל גם פסק ההלכה שלו המעדיף לבישת מכסיות לבנות ישראל שעלולות ללבוש חצאיות מיני מעיד על גישה שלא הולכת עם הגישה ההיסטורית החרדית ואף הדתית, אלא עם השכל הישר שלו כפוסק (יוסף, יבי"א, ו, יו"ד, יד).

⁹²⁴ נקי, מעין אומר, חלק יב, סח.

⁹²⁵ שם, פרק צניעות, סימן מ. ומעניין הוא כי בסמוך פוסק הרב עובדיה כי אסור לאדם לרחוץ בנותיו מעל גיל שלוש, זאת בניגוד לרוח פסיקות השולחן ערוך המתיר קירוב בשר של אדם עם בתו (שם, סימן סא).

⁹²⁶ שטרית, רבנו, עמ' ריז.

⁹²⁷ אלאור, הרעלות.

⁹²⁸ נקי, מעין אומר, חלק יב, עב.

⁹²⁹ שנגר והראל, ההפרדה בתחבורה.

בתלונה 'למה לא עזרת לי?' אמר 'פשוט לא ראיתי אותך'. היא יושבה לידו בספסל והוא לא שם לב, הוא כל כך היה שקוע בלימוד.⁹³⁰

בהזדמנות אחרת כשעלתה סוגיית 'הדרת הנשים' לדיון ציבורי הוזמן במיוחד לתפקיד 'הרב המקדים' בדרשת הרב עובדיה הרב ראובן אלבז, ראש ישיבת 'אור החיים', כדי שיציג את הקו החרדי-ספרדי המתון (יחסית). הרב אלבז סיפר איך נהג הרב שלמה זלמן אוירבך כשהתיישבה לידו אישה באוטובוס והוא רצה לקום, אך לא רצה לפגוע בה:

הצדיק הקדוש הזה, הוא עלה באוטובוס, התיישב, פתאום באה אישה שהתיישבה לידו. הרב צדיק חס ושלום לא ישב, בפרט 'השמנה היא אם רזה, היש בה עץ אם אין',⁹³¹ קשה מאוד שיתחיל לדחוק עצמו לחלונות, אז הרב לא רצה חס ושלום, שתהיה לה איזה בושא או איזה משהו. מה עשה? צלצל בפעמון לתחנה, ומיד בתחנה השנייה ירד וחיכה לאוטובוס אחר וביטל את זמנו ואת תורתו ואת החברותא שהיה צריך ללמוד איתו, כדי שחלילה וחס לא יעלה בליבה שהוא קם בגללה. לא חס ושלום יריקות, ולא ביזיונות, 'גברת תשבי אולי במקום אחר', 'תשבי אחורה', 'יש לך שם מקום' ... אין שום רב, אין שום גאון, אין שום אדמו"ר קדוש, שיתן היתר לשום אדם, לשום חסיד וקנאי, שחלילה וחס יירק בפני ילדה, או יבזה אישה 'תקומי מפה'. אין לך שום רשות אין רשות לשום אדם.⁹³²

המסר ברור לגמרי: כאשר עמידה יתרה על עקרון הצניעות עלול לפגוע בעניינים שבין אדם לחברו – השיקול האנושי גובר. אף על פי שהרב אלבז איננו מייצג בהכרח את עמדת הרב עובדיה בכל דבר ועניין, בנושא זה דומה כי הוא בהחלט כיוון לרוח עמדתו.

4. מתינותו של הרב עובדיה בעניין ההפרדה בין גברים לנשים בחתונות

ההפרדה בין גברים לנשים למעשה הפכה את החברה החרדית למעין חברה כפולה, חברה גברית עליונה ומובילה וחברה נשית נפרדת שבמובנים מסוימים מחזיקה את העולם החרדי.⁹³³ זוהי חברה נשית עם עולם שלם שלה, דמויות נשיות נערצות, מנהיגות נשיות ועוד. ההפרדה מתחילה מגן הילדים דרך בתי הספר והחופים הנפרדים, אירועים ושמחות, ישיבה נפרדת באוטובוסים ואפילו בסניפי דואר, כניסה נפרדת לחנויות, באירועים מסוימים אפילו הפרדת רחובות - הפרדה מהגן וכמעט עד הקבר. הרב עובדיה אכן נשאל פעם: 'האם צריך להקפיד שלא לקבור אישה בין שני גברים?' (כמקובל למשל בחלקת ראשי ישיבת פוניבז' בבית הקברות בבני ברק, שם הרבנים ונשותיהם קבורים בשתי שורות מקבילות) תשובתו הקצרה הייתה: 'לא נהגו להקפיד בזה'.⁹³⁴

מובן שהרב עובדיה באופן עקרוני תומך חשוב בהפרדה, כפי שהדברים באו לידי ביטוי למשל בתשובתו למנהל בית ספר דתי ששאל האם ההפרדה בין בנים לבנות היא חובה מן הדין או מדת חסידות. הרב עובדיה פוסק כי אם אין ברירה, כדי שהילדים לא ילכו לבתי ספר חילוניים מותר שילמדו בנים ובנות יחד עד כיתה ג.⁹³⁵ ואולם, גם בעניין זה עמדתו מתונה ביותר, והוא מצמצם את חובת ההפרדה רק למקומות שבהם היא הכרחית בעיניו.

⁹³⁰ ראיון עם הרב אברהם יוסף, רדיו 'קול ברמה', 21.12.2011.

⁹³¹ חידוד לשון על פי במדבר יג, כ.

⁹³² הרב ראובן אלבז, דרשת רב מקדים, הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויגש, ה טבת תשע"ב, 31.12.2011.

⁹³³ ראו: בראון, הנשים החרדיות; פרידמן, האשה החרדית; הנ"ל, כל כבודה; פרקש, הנשים החרדיות.

⁹³⁴ נקי, מעין אומר, חלק ד, עמ' רכ.

⁹³⁵ יוסף, יחז"ד, ד, סימן מו.

אתר ההפרדה הבסיסי והאולטימטיבי החרדי הוא שמחות, ובעיקר חתונות. כידוע, בציבור החרדי ובכלל זה בציבור הש"סניקי מקובל לערוך חתונות תוך הפרדה מוחלטת בין גברים לנשים. באולמות השמחות מוצבת מחיצה שמצדה האחד יושבים הגברים ומצדה האחר יושבות הנשים. הנהוג הזה הוא בגדר כלל ברזל, הוא חדר ברמות שונות אפילו לחלקים נרחבים מהציבור הדתי. והנה, הרב עובדיה פסק באחת הדרשות שלו שבמשפחות שבהן ההפרדה הנהוגה בחתונות בין גברים לנשים גורמת למריבות, אפשר לוותר על המחיצות באולם.⁹³⁶ 'אם יש ריב בין המשפחות... אם אפשר יעשה מחיצה, אם אי אפשר - לא צריך' פסק הרב עובדיה.

באותה דרשה הוסיף הרב עובדיה התבטאות חשובה לגבי מעמד האישה בתקופתו וקבע כי יש הבדל בין מצב האישה בימינו לבין מצב האישה פעם, שאז 'היו הנשים צנועות יותר מדי'. לדבריו: 'קודם היו הנשים צנועות יותר מדי, היו מתביישים לראות איש, היו הולכים להתעלף'.⁹³⁷ הוא בירך על שינוי המצב ולכאורה על כך שהחומות בין נשים לגברים הונמכו ואמר על מעמד הנשים ועל נוכחותן בחברה: 'אבל ברוך השם, עכשיו כולם רגילים בינותינו'.⁹³⁸

הרב עובדיה קבע כי ההפרדה בחתונות היא חומרה ואם היא יוצרת בעיות וסכסוכים במשפחה – מותר לוותר עליה. ניכר היה כי מדובר בעמדה הלכתית של פוסק הקשוב לסיטואציה הייחודית של הקהילה הספציפית שלו. הבעיה של סכסוכים ומשברים משפחתיים על רקע הדרישה לערוך חתונות נפרדות רלוונטית בעיקר במשפחות חרדיות ספרדיות, שחלקים מהן חרדים וחלקים על הרצף של הגרף הישראלי: בעלי תשובה, דתיים, מסורתיים וחילוניים. 'לפעמים יש אנשים מתקוטטים הרבה אם יש מחיצה בין האנשים לנשים – אם אין מחיצה עושים בעיות הרבה' אמר הרב עובדיה ופסק את דעתו בנושא המחיצה בחתונות במידה והדבר מעורר מריבות במשפחה:

לא צריך, זה חומרה, לפי הדור ההוא היו מחמירים. בזמנינו לא מחמירים. לכן, אם יש כזה ריב בין המשפחות – לפעמים המשפחה לא כל כך אדוקה, לא רוצים שיהיה מחיצה, רוצים לשבת כל משפחה בשולחן לבד. לא צריך להתקוטט בשביל הדבר הזה, אם אפשר - יעשה מחיצה, אם אי אפשר - לא צריך.⁹³⁹

בתו של הרב עובדיה העידה כי ששת ילדיו הגדולים התחתנו חתונות מעורבות, רק בשלב מאוחר יותר בחייה של משפחת יוסף, הבנים הצעירים יותר שחזרו מהישיבות הליטאיות דרשו הפרדה ('הקטנים רצו להיות כמו החברים שלהם, אמי התנגדה'). לדבריה במהלך החתונות הנפרדות, אמם, הרבנית מרגלית נהגה להסיט את המחיצה ('הייתה מסירה את המחיצה במו ידה ועומדת שלא יוכלו להחזיר').⁹⁴⁰ לאחר הפסק של הרב עובדיה בעניין הוויתור על המחיצות אם הן מובילות למריבות, ביטאון ש"ס 'יום ליום' יצא בכותרת גדולה שנועדה להסתיר את דבריו של הרב עובדיה. 'מרן שליט"א על הסרת המחיצות: וכן לא יעשה בישראל'.⁹⁴¹ הכריזה הכותרת שנועדה לסתור את פסק ההלכה. היא לוותה בפרסום גילוי דעת שלו משנת תשל"ז. מטרת פרסום גילוי הדעת הייתה להחזיר את עמדת הרב עובדיה לקונסנזוס החרדי ולהוכיח שמאז ומתמיד הייתה דעתו שחובה לעשות מחיצות בחתונות. דא עקא שמהמכתב עולה מציאות של חתונות מעורבות כמצב מובן מאליו, בהן יושבים גברים ונשים יחד, ההסתייגות החריפה בגילוי הדעת

⁹³⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, בית כנסת היזדים, ו חשוון תשס"ז, 28.10.2006.

⁹³⁷ שם.

⁹³⁸ שם.

⁹³⁹ שם.

⁹⁴⁰ שיחה עם עדינה בר שלום, בתו הבכורה של הרב עובדיה.

⁹⁴¹ מוסף עונג שבת, מצורף לביטאון ש"ס 'יום ליום', י"ח במרחשוון תשס"ז, עמוד אחורי.

של הרב עובדיה ממוקדת בריקודי נשים ליד הגברים ולא בישיבה המעורבת. וכך הוא כתב בגילוי הדעת שלו משנות השבעים:

הנני לעורר בזה תשומת לבכם בדבר המכשול החמור של ריקודים מעורבים, גברים ונשים, ובפרט בחתונות [...] בודאי שמצוה לשמח חתן וכלה על ידי ריקודים, אולם צריכים להיות ריקודים של גברים בלבד. והמנהג החדש לעשות מעגל של נשים ולרקוד בפני גברים הוא איסור חמור, ופרצה בחוסר הצניעות וכן לא יעשה בישראל (נורק אם ישנה מחיצה המבדילה בין הנשים לגברים, רשאות הנשים לרקוד בפני עצמן בפני הכלה, באופן שלא יראו בפני הגברים).⁹⁴²

זוהי, כמובן, דוגמה נוספת לצבת שבה נתונים הש"סניקים, המעמידה אותם בין רבם המיקל לבין אתוס ההחמרה של העולם החרדי, אך היא גם מלמדת על המרחב התרבותי שבו פעל הרב עובדיה ושבנו ניסה להנחיל את גישתו המתונה בענייני צניעות, כמו את מכלול גישתו המקילה.

ג. קול באישה ערוה

ניסיונות לשנות את ההלכה כתוצאה מחרדת המין נדחו בדרך כלל על ידי הרב עובדיה. כך למשל על שאלה שעוררו בעלי הנטייה המחמירה בתחום המיני 'נשים שהולכות בלבוש לא צנוע, האם כשיושבות שבעה כדאי שלא לעשות להן קריעה מחשש שהרי עלולות להישאר כך?' השיב הרב עובדיה: 'יעשו קריעה וזאת לא בעיה שלנו'.⁹⁴³ על רב עיראקי שפסק לנשים מעדת הבבלים שלא לקרוע על המת מטעמי צניעות כתב הרב עובדיה כי כנראה הורה כך בגלל דברים שראה אצל הבן איש חי⁹⁴⁴ וכי 'צריך לגעור בו בנוזפה ומחין ליה במרזפתא דנפחא עד שיחזור בו' כלומר מכים אותו בקורנס של נפחים.⁹⁴⁵ אגב כך מורה הרב עובדיה כי אין חוששים ליצר הרע שיתעורר כתוצאה מקריעת אבלות זו כיוון ש'אין יצר הרע שולט בשעת הצער'.⁹⁴⁶ בנימוקיו להיתרים השונים הרב עובדיה סיפק הבנה רכה הרבה יותר ומושפעת הרבה פחות מ'חרדת המין' כמקובל⁹⁴⁷ כלפי המושג הטעון 'קול באישה ערוה'. הדבר לא מפתיע לאור יחסו המקל לשמיעת קול אישה, כולל שירת נשים ברדיו למשל,⁹⁴⁸ והעידו הקרובים לו ביותר מבני משפחתו כי הרב נהג להאזין לזמרות המצריות אום כולתום ולילה מוראד. הנימוקים של הרב עובדיה נוגעים בסוגיות דקות במיניות

⁹⁴² גילוי דעת, הרב עובדיה יוסף, י"ח כסלו תשל"ז; וראו גם: הרב עובדיה, יבי"א, ג, אבה"ע, י, ט. מעניין הוא להזכיר כי במאי 2001 סערה ש"ס בעקבות מסיבה שערכו הרב עובדיה וראשי ש"ס לכבוד היבחרו של אריאל שרון לראשות הממשלה. במסיבה שנערכה במלון ענבל בירושלים ישבו הרב עובדיה ומנהיגי ש"ס בשולחן אחד עם שרת החינוך למור לבנת ונשים אחרות, בניגוד למקובל בחתונות חרדיות (כרוז [פסקוויל] שיצא לאחר האירוע, ארכיון אבישי בן חיים).

⁹⁴³ נקי, מעין אומר, חלק ד, עמ' רכה, סימן קל.

⁹⁴⁴ יוסף חיים, רב פעלים, ח"ג, יו"ד, כז. הבן איש חי לא פוסק שאין לנשים לעשות קריעה על אבל, אך כותב כי כך הוא מנהג בבל. הרב עובדיה מתרעם 'נוראות נפלאותי על מה ששנה ושילש בניחותא שמנהג בגדד שאין הנשים קורעות על המת' (יוסף, חזו"ע, אבלות, א, עמ' רלט; ראו גם: הנ"ל, יבי"א, ו, יו"ד, לב).

⁹⁴⁵ יוסף, חזו"ע, אבלות, א, עמ' רלו-רלט. מקור החידוד הלשוני: בבלי, ברכות, דף לד, ע"א.

⁹⁴⁶ שם, עמ' רמא.

⁹⁴⁷ עמדתו המקלה של הרב עובדיה בעניין 'קול באישה ערוה' בולטת עוד יותר למשל אל מול פסק הלכה של עמיתו האשכנזי לתואר 'פוסק הדור', הרב אלישיב, על פיו יש להיזהר שילדות מעל גיל 3 שנים לא ישירו 'מה נשתנה'. (הדברים פורסמו בספר: הגדה של פסח עם ביאורים והלכות שנשמעו מפי מורנו ורבנו, רבם של כל בני הגולה, מרן הגאון רבי יוסף שלום אלישיב שליט"א, ונרשמו בידי השומעים). בפסק נכתב כי אזהרת הפוסק נגד שירת 'מה נשתנה' על ידי ילדות בנות 3 ומעלה היא 'אפילו בניגון נעימת קול, כלומר שאינו כל כך ניגון'. עם זאת, הרב אלישיב קובע שיש מקום להקל 'אם אין שם אחרים, זולת האחים של הילדות ורגילים עמך' (אבישי בן חיים, 'קול בילדה' - הרב אלישיב: לילדה מגיל 3 אסור לשיר 'מה נשתנה', מעריב, 4.4.2006).

⁹⁴⁸ הרב עובדיה מקל מאוד למשל בשמיעת שירת אישה ברדיו, ראו הרב עובדיה, יבי"א, ט, קח, מג.

האדם. האפשרות להקל לגבי גירוי מיני כלפי אישה ששרה ברדיו וקולה נשמע דרך גלי הרדיו, כלפי אישה ששרה ברדיו והאדם אינו מכירה (מפני 'שאין יצר הרע שולט אלא במה שענינו רואות')⁹⁴⁹ כלפי אישה ששרה ברדיו והאדם אשר מאזין לה לא ראה תמונה שלה ואף כלפי אישה ששרה ברדיו וכבר נפטרה – כל אלו פרמטרים בדיון שלו להתיר או לאסור.⁹⁵⁰ חשוב גם פסק ההלכה שלו בעניין שאלה שנשאל אם מותר לאדם לשמוע קול שיר של אשתו הנידה, או שמא בגלל שהיא אסורה עליו בימים אלו הוא צריך לחשוש מהגדרות העוררות המינית בגמרא במסכת סוטה (מח): 'זמרי גברי ועני נשי – פריצותא, זמרי נשי ועני גברי – כאש בנעורת'. הרב עובדיה פסק שמותר, הוא קבע שכל איסורי העריות בתחום שאין בו מגע, כלומר כאלה שנחווים בחושי הריח, השמיעה (קול) והראייה (מראה) הם איסורים מדרבנן. הוא מסיים בציטוט מהריטב"א המעניק לגבר שיקול דעת רחב באשר למה מותר לו ומעורר אותו מינית ולכן עליו להימנע ממנו ומה לא:

ואף על פי שהרוצה לחוש למחמירים תבוא עליו ברכה, מכל מקום המיקל לא הפסיד. ואפילו בערוה הכל לפי מה שהוא האדם וכמו שכתב הריטב"א: שאם מכיר בעצמו שיצרו כפוף ונכנע לו ואינו מעלה טינא כלל, מותר לו להסתכל ולדבר עם הערוה ולשאול בשלום הערוה.⁹⁵¹

רבים ראו ב'קול באישה ערוה'⁹⁵² את אחד הנימוקים המרכזיים לאסור על אישה להשמיע קולה לפני גברים, בין אם בקריאת מגילת אסתר בטעמים ובין אם בניגון קולה בקדיש. כך למשל הזהיר עמיתו של הרב עובדיה, הרב אליעזר ולדנברג, כי מן הסתם האישה 'תכוון לבסומי קלא' (לבסם את קולה) וכך יבואו הגברים השומעים לידי הרהור מיני.⁹⁵³ הרב עובדיה דחה את כל הטענות הללו במספר נימוקים בעלי מכנה משותף אחד: העדר 'חרדת מין' והעדר בהלה מכל סיטואציה שבה מעורב 'קול אישה'. הוא התיר לנשים, עם הסתייגויות ברמה כזאת או אחרת, לברך ברכת 'הגומל' בפני גברים,⁹⁵⁴ לומר קדיש על הוריהן,⁹⁵⁵ לקרוא מגילת אסתר לקהל גברי ולקבוע מזוזה.⁹⁵⁶ הסבריו של הרב עובדיה נעו על הספקטרום שבין דבריו ב'יחווה דעת' – 'אין יצר הרע מצוי לשעה קלה כזאת',⁹⁵⁷ לבין דבריו בדרשה אחרת – "'קול באישה ערוה" זה דברים של סתם [כלומר קול אישה משפיע במצב נייטרלי], אבל כשזה דברי תורה - יש שם שכינה, שכינה שרויה קדושה, אין יצר הרע אז אין כאן קול באישה ערוה, קול באישה ערוה אמרו על שירה בעלמא'.⁹⁵⁸ בדרשה ישנה זו הולך הרב עובדיה רחוק מאוד, פורס משנה מסודרת ומלאה ולמעשה פוסק שלא רק שיש מצבים שבהם מותר לנשים לומר 'הגומל', קדיש ולקרוא מגילת אסתר בפני גברים כחלק מהקהל, אלא שיש מצבים שבהם גם מותר להן לעלות לתורה.

⁹⁴⁹ בבלי, סוטה, דף ח, ע"א. מצוטט אצל הרב עובדיה למשל ב: יוסף, הליכות עולם, א, עמ' קכד; הנ"ל, יבי"א, א, או"ח, ו.

⁹⁵⁰ יוסף, יבי"א, א, או"ח, ו; וכן: שם, ט, או"ח, קח; הנ"ל, הליכות עולם, א, עמ' קכג-קכד.

⁹⁵¹ יוסף, יבי"א, ד, יו"ד, טו.

⁹⁵² על קול באישה ערוה ראו: רוס, קול באישה; פנחסי, קול אשה.

⁹⁵³ ולדנברג, ציץ אליעזר, יד, ז.

⁹⁵⁴ להלן.

⁹⁵⁵ להלן.

⁹⁵⁶ הרב עובדיה אישר בפועל לאישה גם לקבוע מזוזה (על פי שיחה עם מקבלת האישור: ראש עיריית נתניה מרים פיירברג באירוע קביעת מזוזה לבית הספר בית מרגלית בנתניה).

⁹⁵⁷ יוסף, יחו"ד, ד, טו.

⁹⁵⁸ הנ"ל, דרשה, 'מצד הדין מותר לאשה לעלות לתורה', קלטת לא מתוארכת, עותק בארכיון אבישי בן חיים.

ג. הכרעת הרב עובדיה כי מותר לאישה לברך 'הגומל' בפני גברים

ההלכה קובעת קריטריונים מי מברכים הגומל 'ארבעה צריכים להודות: יורדי הים כשעלו ממנה, הולכי מדברות כשיגיעו לשוב, מי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא'.⁹⁵⁹ בתוך זה נכללות למשל גם נשים אחרי לידה. ואולם, גברים נוהגים לברך הגומל בבית הכנסת בשעת קריאת התורה ולאחריה, ועקב כך עלתה השאלה אם ראוי כי גם נעשים יעשו כן. הרב עובדיה הורה כי נשים רשאיות לברך 'הגומל' בפני מניין של עשרה גברים וכי אין בדבר בעיית צניעות.⁹⁶⁰ הוא התייחס לסיטואציה השגורה בחיים החרדיים של אישה יולדת המחויבת על פי ההלכה באמירת 'הגומל' ופסק:

הנכון שיש לנהוג שהאישה תברך בעזרת נשים כשיש עשרה אנשים בבית הכנסת וקוראים בתורה [...] וכן אם עושים מסיבה בבית להולדת הבן או הבת, ויש שם עשרה אנשים, יש לאישה להיכנס ולברך בפניהם הגומל ותבוא עליה ברכה.⁹⁶¹
או כלשונו בדרשות:
אישה יולדת, בעלה ידאג שיביא לה מניין של עשרה אנשים, יתפללו שם ערבית, ככה בניגון, יעשו וואחד שְמחה, יחלקו להם סוכריות, מגדנות. יבוא אדון יאיר [יאיר נהרי, גבאי בית הכנסת של הרב עובדיה ואחיו של השר חבר הכנסת משולם נהרי משי"ס] יש לו הרבה סוכריות, יחלק להם והיא תיגש תברך ברכת הגומל.⁹⁶²

בדרשה אחרת הסביר הרב שהאישה המברכת 'הגומל' תברך מעזרת הנשים בקול רם.⁹⁶³ מעניין לא פחות, הוא הנימוק שהדגיש הרב עובדיה בדרשה, לא דווקא נימוק הלכתי, אלא בעצם נימוק החושף את היחס החיובי והלא חרדתי שלו לסיטואציה שבה נשים מעורבות במידה מסוימת בחברה הגברית. בדרשה שבה התייחס לנושא הוא הסביר כי בהקשר לשאלה דומה נפסק ב'ספר הלבוש' כי 'בדורנו, הנשים רגילות בינינו, יוצאות לשוק, רואים אותן תמיד ולא מתרגשים, לא רואים בזה שום דבר'.⁹⁶⁴ ובדרשה נוספת:

יש פוסקים שחשו לצניעות. מה צניעות? אישה לא יכולה להיכנס לפני גברים להגיד ברכה? ברכה בעלמא [...] פעם נשים לא ידעו קרוא וכתוב, היום - ברוך השם...⁹⁶⁵

התבטאות זו אינה יוצאת דופן: בדרשות ערב חג החירות חג הפסח אמר הרב עובדיה: 'היום נשים ב"ה בני חורין, לא כמו פעם. פעם אישה מסכנה כמו משרתת',⁹⁶⁶ או: 'גם לנשים מגיע להיות בני חורין'.⁹⁶⁷ בברכת הגומל של נשים מדובר בסיטואציה אנטי-חרדית בעליל: אישה עומדת לפני גברים ומברכת. לא בכדי פוסקים שונים קבעו שהדבר אסור, כך למשל רבי יעקב חאגיז (1620-1674), שבין התלמידים בישיבתו היה גם נתן העזתי) הסביר שאין לנשים לברך כך כיוון ש'כל כבודה בת מלך פנימה' ולא מכבודה לעמוד בפני עשרה גברים כדי לברך ברכת 'הגומל'.⁹⁶⁸ גם הרב החלבי-ירושלמי בעל הנטייה הקבלית יוסף ידיד הלוי (1867-1930), כתב שאין לנשים להיכנס ולברך הגומל בין גברים מסיבות של פריצות והרהורי

⁹⁵⁹ שו"ע, או"ח, רי"ט, ס"ק א.

⁹⁶⁰ יוסף, יחיד, חלק ד, טו; הנ"ל, יבי"א, ח, או"ח, כב, ס"ק י; שם, כג, ס"ק טו; שם, ט, או"ח, פג, ס"ק טז; שם, צד, ס"ק יד; שם, צח, ס"ק ט.

⁹⁶¹ הנ"ל, יחיד, ד, טו.

⁹⁶² הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, בית כנסת היזדים, ו חשון תשס"ז, 28.10.2006; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש בא, ח שבט תשס"ד, 31.1.2004.

⁹⁶³ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת וירא, בית כנסת היזדים, י"ח חשון תשנ"ו, 11.11.1995.

⁹⁶⁴ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, בית כנסת היזדים, ו חשון תשס"ז, 28.10.2006.

⁹⁶⁵ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש עקב, י"ח אב תשס"ו, 12.8.2006.

⁹⁶⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש ויקרא, ז ניסן תשס"א, 31.3.2001.

⁹⁶⁷ הנ"ל, דרשה, יום ג, יחיה דעת, כ"ח אדר תשס"ב, 13.3.2002.

⁹⁶⁸ חאגיז, הלכות קטנות, ח"ב, סימן קסא.

עבירה.⁹⁶⁹ הרב עובדיה דוחה את דבריהם על עוצמתו של יצר המין ועל השאלה מה יעורר אותו ובאיזו מהירות. הרב עובדיה מסביר כי בזמן כזה ובסיטואציה כזו היצר המיני הגברי לא אמור להתעורר 'ואני אומר שאין יצר הרע מצוי לשעה קלה כזאת'.⁹⁷⁰

ג. הכרעת הרב עובדיה כי מותר לאישה לעתים לומר קדיש

עמדתו המקלה מזו של גדולי התורה והקבלה אחוזי החרדה ואפילו מזו של רובם המכריע של רבני הציונות הדתית באה לידי ביטוי גם בהיתר של הרב עובדיה לנשים לומר במקרים מסוימים קדיש.⁹⁷¹ גם בעניין זה חשוב להבחין בין דברים שכתב הרב עובדיה בספריו לבין דברים שאמר בדרשותיו. את ההיתר שלו לנשים לומר קדיש בחר הרב עובדיה שלא להדגיש בדרשותיו, הציבור הש"סניקי הרחב התוודע אליו בעיקר בשתי הזדמנויות דרך ממשיכים תורניים מובהקים שלו מקרב בני משפחתו. כך למשל פרסם נכדו הרב יעקב ששון באתר 'הלכה יומית'⁹⁷² כי בניגוד לרובם המכריע של פוסקי ההלכה, הרב עובדיה פוסק כי יש לאפשר גם לנשים לחוות את מנהג האבלות היהודי הטעון רגשית ולומר קדיש על יקיריהם. על פי הרב ששון פסק ההלכה של הרב עובדיה מסייג את ההקלה ההלכתית בשלושה סייגים: מדובר באמירת קדיש של בת על אביה או על אמה; מדובר במקרים שבהם אין לבת אחים שיאמרו קדיש; אישה האומרת קדיש לא תאמר אותו בעזרת הגברים בבית הכנסת.

בהזדמנות אחרת הדהים בנו של הרב עובדיה, הרב אברהם יוסף, רבה של חולון, את הש"סניקים כשאמר בתחנת הרדיו החרדית-ספרדית 'קול ברמה' כי אביו מתיר לנשים לומר קדיש. על פי הרב אברהם יוסף פסק ההלכה של הרב עובדיה מסייג את ההקלה ההלכתית בסייגים שונים מעט מאלה שהציג הנכד, אך הרעיון דומה: היא יכולה לומר את הקדיש בבית הכנסת, מעזרת נשים, כשקולה לא נשמע בקול רם אלא בקול שנבלע בקולות האחרים: 'אבי מורי כתב כבר לפני שנים רבות שבת יכולה לומר קדיש על האבא שלה. וזה כמו כן כשהיא נמצאת בעזרת נשים. קולה לא נשמע בקול רם, היא מבליעה את קולה בקולות עזרת הנשים, קול הגברים הוא הנשמע ועליו אומרים אמן והיא מצטרפת ויש בזה נחת רוח לנפטר'.

הנחת היסוד הברורה של כל חוקר החברה החרדית-ספרדית היא שבשל חרדת הצניעות העמוקה הרבה יותר בציבור מאשר אצל הרב עובדיה ההיתר של הרב עובדיה לא מומש. אולם לטענת הרב אברהם יוסף מדובר במעשה שנעשה ונהוג בפועל על ידי נשים שאכן נוהגות לומר קדיש, רק שיושבי עזרת הגברים לא שומעים אותן: 'מי אמר שלא נוהגים? לא שומעים כי זה נעשה בצניעות. כשהדברים נעשים בצניעות אין צורך שגברים ידעו מכך. לא שומעים. גם אני מעולם לא שמעתי. זו הצניעות'.⁹⁷³

גרסה אחרת להיתר הקדיש לנשים, מופיעה בספרו 'חזון עובדיה אבלות'. הרב עובדיה דן שם בסוגיית 'קדיש יתומה' שאין לה אחים שיאמרו קדיש, ופוסק: 'אני אומר שהעיקר להקל [...] שעל כל פנים בביתה שפיר דמי שתאמר קדיש אחר למוד התורה'.⁹⁷⁴ הוא דוחה את הניסיונות להתנגד לאפשר לנשים לומר קדיש ולטעון כי מדובר ב'מדורן חלקלק'⁹⁷⁵ וקובע 'אין לנו לגזור גזרות חדשות מדעתנו'.⁹⁷⁶ ניסוח

⁹⁶⁹ רבי יוסף ידיד הלוי, תורת חכם, דף כ"ח ע"ג.

⁹⁷⁰ יוסף, יחז"ד, חלק ד, טו.

⁹⁷¹ על פולמוס אמירת קדיש על ידי נשים ראו: וולוולסקי, קדיש יתומה; גוטל, תגובה לוולוולסקי; אייזנברג, תגובה לתגובה; שבט, הפמיניזם האורתודוקסי; גולניקין, מעמד האישה, עמ' 123-144.

⁹⁷² 'האם הבת רשאית לומר קדיש?', 'הלכה יומית', 31.1.2010.

⁹⁷³ ראיון עם הרב אברהם יוסף, רדיו 'קול ברמה', 21.12.2011; והעיד אדי כהן כי סבתו סיפרה לו שהרבה לפני קום המדינה אמרה קדיש על אביה בבית הכנסת שושנים לדוד בשכונת הבורכים שבו התפללו הרב כדורי והכף החיים.

⁹⁷⁴ יוסף, חזו"ע, אבלות, א, עמ' שנו.

⁹⁷⁵ ראו שוב פולמוס נריה גוטל – יואל וולוולסקי: וולוולסקי, קדיש יתומה; גוטל, תגובה לוולוולסקי; אייזנברג, תגובה לתגובה.

⁹⁷⁶ יוסף, חזו"ע, אבלות, א, דיני אמירת קדיש, עמ' שנו-שנו.

הכותרת של הפסק המתיר אמירת קדיש נשים זהיר מאוד ומנוסח בלשון שלילה,⁹⁷⁷ במקום לכתוב 'מותר לבת לומר קדיש בביתה', נכתב שם 'אין הבת יכולה לומר קדיש בבית הכנסת'. ובהמשך 'ואם אפשר נכון מאד לשכור אדם הגון בשכר, או שיקבל עליו בחינם לומר קדיש בבית הכנסת לעילוי נשמת הנפטר'. אכן, הרב משה פיינשטיין כותב כמשיח לפי תומו בפשטות 'בכל הדורות נהגו שלפעמים הייתה נכנסת לבית הכנסת אישה אבלה לומר קדיש'.⁹⁷⁸ אבל עדיין באופן כללי ובוודאי בדורו של הרב עובדיה ובסביבתו מדובר בפסיקה שאין דומה לה בקרב רבנים בסדר הגודל הזה בעולם החרדי ואף לא בעולם הספרדי.⁹⁷⁹ אפילו הרב בן ציון מאיר חי עזיאל, פוסק בעל גישה מתונה, התבקש לפסוק במקרה של אמירת קדיש על ידי בת לאב שלא הניח אחריו בנים הוא השיב בשלילה ונימק זאת בכך שמקור הקדיש והאבלות הוא בדברי קבלה (במובן של תקנת חכמים קדומה, לא של תורת הסוד) ולכן 'אין לחדש מנהג זה של הגדת הקדיש מפי הבנות'.⁹⁸⁰ יצוין, כי בבואו לדון בדמותו ההלכתית של הרב עזיאל מדגיש נריה גוטל כי השיקולים החוץ-הלכתיים המשפיעים על פסיקתו אינם שיקולים מיסטיים, קבליים, נסתרים ו'חוץ-הלכתיים'. 'ספר הזוהר כפרט וספרות קבלית ככלל כמעט אינם באים לידי ביטוי, ודאי לא ביטוי משמעותי בפסיקתו'.⁹⁸¹

עמדה מחמירה, הפוכה מזו של הרב עובדיה מביע אפילו בן אחר שלו ומי שנחשב לממשיך דרכו המובהק, הרב יצחק יוסף. הרב יוסף הבן, כיום הרב הראשי לישראל, פוסק ב'ילקוט יוסף' כי 'בודאי שאין רשאות לומר קדיש'. הוא לא מותיר פתח וקובע כי הפסק חל גם על 'מי שנפטר והניח אחריו רק בנות' ו'גם בביתם, כשמתאספים שם ללימוד עשרה אנשים. אלא ישכירו אחר שיאמר את הקדיש'. הוא מוסיף כי גם אם האב כתב בצוואה שהוא מבקש במיוחד שבתו תאמר עליו קדיש 'לא תשמע לו' ואף מוסיף כי אם אישה רוצה לומר קדיש 'יש למחות בידה'.⁹⁸²

בעמדתו הייחודית בעניין היתר אמירת הקדיש על ידי נשים מסרב הרב עובדיה לייחס משקל לטענות 'הצניעות' על פיהן אמירת קדיש מפי נשים משמעותה אירוע לא צנוע. הוא אינו מבטא את הנטייה החרדית לשלול דברים כאלה כבלתי מקובלים אף כאשר אין להם מקור הלכתי פורמלי ('סי'פאסט נישט', בעגה החרדית), ואינו מביא בחשבון גם נימוק חרדי 'השקפתי' קלסי נוסף הנכלל בשיקולי פסיקת ההלכה בחברה הסובבת אותו – את החשש מחיזוק גישת הרפורמים. כך למשל משתמש בנו, הרב יצחק יוסף, בהנמקה אורתודוקסית-חרדית קלסית זו בנימוקי התנגדותו ההלכתית לאמירת קדיש על ידי נשים 'ויש להחמיר בזה בפרט בזמן הזה שהרפורמים הנהיגו מנהגי זרות לרוח הצניעות ויש לעמוד בפרץ שלא לנהוג כמנהגם בשום ענין'.⁹⁸³

⁹⁷⁷ הדבר מעלה תהיות באשר להשפעת הסובבים ושיקולים של פוליטיקה פנים-חרדית על הנוסח כדי לא למתוח את החבל עם החרדיות האשכנזית יתר על המידה.

⁹⁷⁸ פיינשטיין, אג"מ, או"ח, חלק ה, סימן יב.

⁹⁷⁹ ראו רשימת הפוסקים המרכזיים שעסקו בנושא וברובם הביעו התנגדות: שו"ת חוות יאיר, רכב (מקרה שהיה באמסטרדם שהתירו לאשה לומר קדיש, אך הרב יאיר בכרך מסתייג מכך); שו"ת ציצן אליעזר, י"ד, ז; הרב חיים חזקיהו מדיני, שדי חמד, מערכת אבלות, אות קס (התנגד); פתחי תשובה, יו"ד שעו סק"ג וסק"ז; הרב אפרים זלמן מרגליות, מטה אפרים, אלף למגן, ס"ק ט (התנגד); שו"ת שבות יעקב, חלק ב', צג (התיר לבת לומר קדיש, בבית); שו"ת תורה לשמה ס"י כז; מנחת יצחק, חלק ד' ס"י ל; וכן כמובן הרב יצחק יוסף (להלן יורחב) והרב ב"צ עזיאל (להלן יורחב).

⁹⁸⁰ עזיאל, משפטי, תניינא, או"ח, יג.

⁹⁸¹ גוטל, חדשים גם ישנים, עמ' 194; כך עולה גם משאלה שהפניתי לעזרא ברנע מהוועד להוצאת כתבי הרב עזיאל. לדבריו אין מדובר ב'קבלה' במובן תורת הנסתר.

⁹⁸² יוסף, ילק"י, ביקור חולים ואבלות, ל, כא.

⁹⁸³ שם.

גם הקבלה ממלאת תפקיד חשוב בכל הקשור לאמירת הקדיש. עצם מנהג אמירת הקדיש הוא אחד המנהגים עמוסי המשמעות המיסטית.⁹⁸⁴ לאמירת הקדיש מעניק הרב עובדיה נימוק מיסטי על פיו יש בכך 'סגולה נפלאה להציל את ההורים מדין גיהנום' ולהעלות אותם 'ממדרגה למדרגה בגן עדן'.⁹⁸⁵ אין להתייחס לבחירת ניסוחים אלו כלאחר יד. בפסק ההלכה של הארגון הרבני הדתי-לאומי המתון 'בית הלל' המתיר קדיש יתומה, הסתפקו בהסבר על פיו הקדיש 'מועיל לנשמת הנפטר'. ההבדל הסמנטי לכאורה בינם לבין הרב עובדיה אינו מקרי, אלא מלמד על יחס שונה. גם הדיון ההלכתי בשאלה למשך כמה זמן יש לומר קדיש עמוס בשיקולים מיסטיים. עמדת הבסיס היא שיש לומר קדיש שנים עשר חודשים, אך על פי פוסקים כמו הבן איש חי⁹⁸⁶ כיוון שיש קביעה קבלית כי מטרת הקדיש היא הצלת נשמת הנפטר מהגיהנום, והיות והתפיסה הקבלית גורסת כי הנפטר, גם אם הוא רשע, נמצא בגיהנום שנים עשר חודשים בלבד ואחר כך מועבר ממנו, אזי כדי שלא ייווצר הרושם כאילו הנפטר הוא רשע, מפסיקים את אמירת הקדיש לאחר אחד עשר חודשים (לשבו, או לגמרי). אל מול עמדה זו עומדת עמדת האר"י על פיה מטרת הקדיש היא דווקא לא הצלת הנפטר מהגיהנום, אלא הכנסתו לגן עדן והעלתו במדרגותיו⁹⁸⁷ ולכן אין להפסיק את אמירת הקדיש אחרי אחד עשר חודשים, אלא יש למצות את כל שנים עשר החודשים.⁹⁸⁸

סוגיה מיסטית-משפחתית אחרת שבה עוסק הרב עובדיה היא מה הדין במקרה שאימו של אדם נפטרה, אבל אביו דורש ממנו שלא לומר עליה קדיש משום ש'חושש לחייו' כ'דברי ההמון' שכן ה'ברית כרותה לשפתיים', 'משום אל יפתח פיו לשטן'. הרב עובדיה פוסק כאן פסיקה עם תובנה כפולה עבורנו, הראשונה שיש לשמוע לאב, שכן 'כבוד האב קודם לכבוד האם', אבל במקרה הפוך אין לציית לאם במידה והיא חוששת מאמירת קדיש על ידי בנה בעודה בחיים. התובנה השנייה מעידה שהוא מתחשב ב'אמונה התפלה' המיסטית בדבר הסכנה הנשקפת להורה שבנו אומר קדיש משום 'אל תפתח פה לשטן'. התחשבות זו של הרב עובדיה אינה מתוך התייחסות רצינית לאמונה התפלה, אלא מתוך התייחסות מכבדת ומתחשבת לאדם המאמין בה. הוא מסייג את פסיקתו וקובע 'וכל זה באופן שניכרים הדברים שאביו מקפיד מפני שחושש לחייו כדברי ההמון [...] אבל אם אביו מצווהו כן מפני כעסו על אימו וכיו"ב אין לשמוע לו'.⁹⁸⁹

אם כן, גם כאן אנו רואים כיצד הסתייגותו של הרב עובדיה מפסיקה על פי הקבלה והסתייגותו מחרדת מין מוגזמת משתלבות היטב במגמות הפסיקה שלו. ראינו גם הנמקה הנוגעת לניתוח ייצר המין, כיצד הוא דוחה היסטוריה מינית בהסבר כי יצר הרע אינו מצוי בזמן של אירוע קדוש, אינו מצוי לשעה קלה ואינו מצוי בשעת הצער. ודגש נוסף לגבי יחסו ל'נסתרות' טמון בהבנה כיצד הרב עובדיה לוקח בחשבון אמונה תפלה ברורה וקובע כי אם האדם חושש לה באמת, הרי זה הופך לשיקול מעשי (ועל בנו לא לומר קדיש על אמו) – דהיינו, השיקול הפסיכולוגי הוא המכריע לטובת המיסטיקה, ולא השיקול המיסטי עצמו.

⁹⁸⁴ ראו בעבודה זו בפולמוסים על אמירת 'אמן יהא שמיה רבא' ו'ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה'. לעיל שער ראשון, פרק שלישי, סעיף ב5.

⁹⁸⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש תזריע מצורע, א אייר תשס"ט, 25.4.09. 'אפילו נפטר שהוא בגן עדן, הקדיש מעלה אותו ממדרגה למדרגה. לכן אומרים קדיש אפילו עשרות שנים. אבא שלו נפטר לפני חמישים שנה, בשביל מה? (כי) מעלה אותו, אין סוף למדרגות של גן עדן. סיפור חביב על הרב עובדיה היה על אודות סבתא זקנה נטולת ילדים שבאה לחוזה מלובלין סיפרה לו שלאמו לא היה חלב כשהיה תינוק והיא זו שהניקה אותו ולכן היא מבקשת שלאחר פטירתה החוזה יגיד עליה קדיש. 'אחרי שלושים יום פתאום מופיעה בחלום שלו. "די, לא תאמר קדיש עליי. קדיש שלך יותר מדי טוב, כל יום מעלים אותי מדרגה, כבר אין לי כוח, אני יושבת עם נשים צדקניות לא מבינה שפה שלהן"'. ראו עוד: יוסף, יב"א, י, או"ח, נה, ח"ד, ס"ק ז.

⁹⁸⁶ יוסף חיים, רב פעלים, ח"ג, יו"ד, לב.

⁹⁸⁷ ויטאל, שער הכוונות, חלק א, עמ' צז-צח (טו, ע"ב).

⁹⁸⁸ עמדת הרב עובדיה היא שיש לומר קדיש 11 חודשים, להפסיק לשבו, ואז להמשיך עד סוף החודש ה12. ראו: יוסף, חזו"ע, אבלות, א, עמ' שלו.

⁹⁸⁹ יוסף, חזו"ע אבלות, א, דיני אמירת קדיש, עמ' שלח-שמו; ראו גם: הנ"ל, יב"א, ג, יו"ד, כז.

ג. הכרעת הרב עובדיה כי מותר לאישה לקרוא מגילת אסתר לגברים בנסיבות מסוימות

הגמרא במסכת ערכין דף ב ע"ב ודף ג ע"א אומרת: 'הכל חייבים במקרא מגילה' ושואלת על המילה 'הכל' - 'לאתווי מאי?', כלומר למה נאמרה המילה 'הכל' כדי לרבות וללמד אותנו מה? ומשיבה 'לאתווי נשים'. רבי יהושע בן לוי אומר שם 'נשים חייבות במקרא מגילה, שאף הן היו באותו הנס' ⁹⁹⁰ ורש"י מסביר 'שחייבות במקרא מגילה וכשרות לקרותה ולהוציא זכרים ידי חובתם'.

למרות דברי הגמרא הברורים בהתאם לכלל ההלכתי כי מי שחייב במצווה יכול להוציא בה ידי חובה את השומעים אותו, קריאת נשים לגברים במגילת אסתר התקבעה כתופעה לא מצויה, ודאי לא כמוציאות את הגברים ידי חובה. הן איש חי פוסק שהשומע קריאת מגילה מאישה יחזור ויקראנה בלי ברכה. ⁹⁹¹ גם במקרה זה הרב עובדיה מבטא גישה מקלה ושונה מזו של הן איש חי. ⁹⁹²

ב'שולחן ערוך' נכתב 'ויש אומרים שהנשים אינן מוציאות את האנשים'. ⁹⁹³ הכלל על פיו בוחן הרב עובדיה את דברי ה'שולחן ערוך' הוא 'יסתם' ו'יש' - הלכה כ'יסתם'. כלומר במקרה זה שנאמר 'יש אומרים' לגבי הוצאת הנשים את הגברים ידי חובה באם מי מהן קוראת מגילה, המסקנה היא שנשים מוציאות את האנשים. בספרו של הרב עובדיה 'חזון עובדיה פורים', ספר פופולרי המיועד לציבור הרחב, נכתב בהסתייגות 'יש אומרים' שנשים אינן מוציאות את האנשים ידי חובה, 'ויש חולקים' ואומרים שיכולות להוציא את האנשים ידי חובה. מובן שה'חולקים' מוצגים כעמדה הלא נורמטיבית. הסעיף הקצר מסוכם בכך שאף על פי 'שהעיקר כדעה האחרונה' כלומר שאישה דווקא כן מוציאה גברים, 'טוב לחוש לסברא ראשונה, אלא אם כן בשעת הדחק'. ⁹⁹⁴

נדמה שזו עוד אחת הדוגמאות לפערי הניואנסים הקטנים ופערי ההשקפה הגדולים בין הרב עובדיה שבדרשות לבין הרב עובדיה שבספריו המאוחרים. ספרים שנערכו בעזרת תלמידי חכמים ספרדים בוגרי האווירה או מערכת החינוך החרדית-אשכנזית, שהקה את העוקץ שבדבריו והקצינו את עמדתו לכיוון החרדי. זה התרחש בכתב, אך לא בעל פה. מעניין לציין כי בניגוד ל'חזון עובדיה פורים', בחיבורו הפופולרי פחות אצל ההמונים, 'מאור ישראל' (שעצם הדפסתו בכתב רש"י מעידה כי הוא מכוון לקהל קוראים מלומד יותר, אבל פחות לשם פסיקה מעשית), הדבר נכתב בצורה נחרצת הרבה יותר: 'אבל בשעת הדחק יש להתיר אף לכתחילה שאישה תקרא מגילה להוציא האנשים ידי חובה'. ⁹⁹⁵

ה'מנגינה' של דברי הרב עובדיה בדרשות של ערבי פורים נשמעה מקלה עוד הרבה יותר מזו שעלתה מבין דפיהם של 'חזון עובדיה פורים' ושל 'מאור ישראל'. הרב עובדיה חזר על כך שהוא מתיר לנשים לקרוא את המגילה מספר פעמים בדרשותיו. כך למשל בדרשה בחודש אדר תשע"ב הסביר כי נשים חייבות במגילה שכן הגזירה 'להרוג את כל היהודים' מנער ועד זקן טף ונשים הייתה גם עליהן וגם הן נושעו. מכיוון שכך, הסביר הרב עובדיה, אם יש מקום שבו אין אנשים שיודעים לקרוא מגילה אבל יש אישה שיודעת, היא זו שראויה לקרוא במגילה ולהוציא את כולם ידי חובה:

⁹⁹⁰ ראו דיון על 'אף הן היו באותו הנס' אצל: תא שמע, התפילה באשכנז, עמ' 223-226.

⁹⁹¹ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, תצוה, אות ב.

⁹⁹² יוסף, הליכות עולם, א, עמ' רכה.

⁹⁹³ שו"ע, או"ח, תרפט, א.

⁹⁹⁴ יוסף, חזו"ע, פורים, נז-נט. נוסח דומה מופיע גם אצל הרב עובדיה בשלב מוקדם מאוד, ראו: הני"ל, קול סיני, עמ' 39.

⁹⁹⁵ יוסף, מאור ישראל, חלק ד, על מגילה ד ע"א, עמ' רנא. אולי ראוי לציין כי מבחינה לוגית המילים 'שעת הדחק' ו'לכתחילה' הן במידה רבה סתירה, שהרי 'שעת הדחק' כדעבד דמי, ועל כן מתחזקת ההתרשמות כי הביטוי 'לכתחילה' נועד בעיקר לשמש כחיזוק רטורי.

לכן, מקום שאין אנשים שיודעים לקרוא, [כגון] מושב - יש שם מניין לנשים וכולם אנשים חקלאים, פלחים, לא יודעים לקרוא, ויש שם בחורה אחת, למדה ברשת שלנו ויודעת יפה לקרוא מגילת אסתר - נותנים לאישה שתקרא להם. למה? זה שעת הדחק, אין ברירה.⁹⁹⁶

הרב עובדיה התייחס, בהקשר למגילת אסתר, לנימוק ההלכתי המונע למשל עליית נשים לתורה⁹⁹⁷ 'כבוד הציבור'⁹⁹⁸ ואמר:

הכבוד של הציבור שיהיה איש, נכון, אבל כשאין ברירה, יש אחת שלמדה בסמינר של רבי נסים זאב⁹⁹⁹ ויודעת לקרוא והיא רוצה לקרוא - נותנים לה לקרוא את המגילה, להוציא את הקהל ידי חובתם ... מה לעשות 'במקום שאין אנשים השתדל להיות איש'. את אישה, אבל תשתדל להיות איש.¹⁰⁰⁰

ובדרשה אחרת לקראת פורים תשס"ט הוא הדגיש כי

ודאי שלא עושים ככה לכתחילה. מי הולך יביא אישה להוציא את האנשים? [ויחד עם זאת] מושב קטן אין שם הרבה אנשים, אין חזן כמו בן אדם שיקרא להם, וזאת ברוך השם יודעת לקרוא - אז מביאים אותה שתקרא, תקרא את המגילה ותוציא אותם ידי חובה.¹⁰⁰¹

אכן, בימים שאפילו בציונות הדתית התמקדו בוויכוחים בשאלה הפחות מרחיקת לכת אם נשים יכולות לקרוא לעצמן במגילה ולא לגברים, התייצב הרב עובדיה לפני הקהל הש"סניקי והבהיר כי אישה יכולה לקרוא לגברים את מגילת אסתר והיא מוציאה אותם ידי חובה, אף אם סייג את הדבר רק למקומות שבהם אין בעל קריאה גבר.

ג. הכרעת הרב עובדיה כי אישה יכולה לעלות לתורה וללמוד תורה

סוגיות היתר לימוד תורה לנשים ואף עלייה לתורה של נשים געשו בדור הנהגתו של הרב עובדיה מחוץ לעולמו, בעיקר בעולמה של הציונות הדתית.¹⁰⁰²

בדיון סביב איסור לימוד תורה לנשים בלטה מימרתו של רבי אליעזר במשנה 'כל המלמד בתו תורה כאילו למדה תפלות' (סוטה פ"ג מ"ד), אשר מצטרפת למימרה נוספת שלו בתלמוד הירושלמי 'שפרו דברי תורה ואל יינתנו לנשים' (סוטה כ"א ע"ב) פורשה לעתים כאילו משמעות 'תפלות' הינה דברי הבל, לעתים כערמומיות ולעתים כזנות. פרשן המשנה החשוב רבי עובדיה מברטנורא הסביר: 'כאילו מלמדה תפלות: חבור משכב אנשים, שמתוך התורה היא מבינה ערמימות ועושה דבריה בהצנע. דברים דומים אומר גם רש"י (סוטה כא ע"ב) שמזהה בלימוד התורה של נשים סכנה, שכן הלימוד צפוי לשפר את יכולות האישה להיות ערמומית, דבר שהיא תנצל לזנות. הדברים מתחברים עם דברי המשנה 'רוצה אישה בקב ותפלות - מתשעה קבין ופרישות', המוסברים בגמרא על ידי רש"י בכך שמעדיפה אישה 'ליזון במזונות

⁹⁹⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת תרומה, ד אדר תשס"ט, 28.2.2009.

⁹⁹⁷ על עליית נשים לתורה ראו: שפרבר, דרכה של הלכה; שוחטמן, עליית נשים לתורה; ספראי, הכל עולין; גולניקין, מעמד האישה, עמ' 83-108; הנ"ל, הכל עולין; רוס, אורתודוקסיה נשים.

⁹⁹⁸ ראו אצל: רוזנק, הרב יוסף משאש. המאמר כולל עדויות על נשים שעלו לתורה כשהן עטופות ברעלה כמוסלמיות. ראו גם באותו עניין: זוהר, משאש על האישה; ראו עוד אצל שפרבר אשר עוסק בעליית נשים לתורה ולא בקריאת מגילה: שפרבר, דרכה של הלכה.

⁹⁹⁹ ח"כ לשעבר נסים זאב מטעם ש"ס. מראשוני מייסדי התנועה ומראשוני מייסדי מוסדות לימוד לבנות חרדיות-ספרדיות.

¹⁰⁰⁰ הרב עובדיה, דרשה, שם.

¹⁰⁰¹ הנ"ל, דרשה, שם; אבישי בן חיים, הרב עובדיה: אשה יכולה לקרוא לגברים מגילת אסתר, מעריב, 1.3.2009.

¹⁰⁰² ראו למשל: שפרבר, דרכה של הלכה; נבון: גשר בנות יעקב; שוחטמן, עליית נשים לתורה; ספראי, הכל עולין; גולניקין, הכל עולין; רוס, אורתודוקסיה נשים.

מועטים ותפלותה מצוי לה בתשמיש (יחסי מין) – מתשעה קבין ופרישות', ובכך מעמיד את המילה תפלות כהפוכה לפרישות. הרמב"ם מספק זווית אחרת לגבי הסכנות בלימוד תורה לנשים וכותב: 'אישה שלמדה תורה יש לה שכר, אבל אינו כשכר האיש מפני שלא נצטוו [...] ואע"פ שיש לה שכר [...] לא ילמד אדם את בתו תורה מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמד, אלא מוציאות דברי תורה לדברי הבאי, לפני עניות דעתן'.¹⁰⁰³

הרב עובדיה מציג עמדה מקלה ושונה לא רק מהרבנים לעיל אלא אף יותר מרוב רבני הציונות הדתית בזמנו. המעניין הוא שהוא עושה זאת מתוך דיון אחר לגמרי, נעדר יסודות פמיניסטיים ושוויוניים במובנם המערבי. במסגרת עמדתו המקלה עקרונית של הרב עובדיה אפילו בעניין עליית נשים לתורה, הוא מביע עמדה חיובית, עם הנמקה נדירה, גם באשר ללימוד תורה על ידי נשים. הוא קובע כי מצד הדין לאישה מותר לקרוא בספר תורה. הרב עובדיה הסביר כי האמת היא שאישה פטורה מתלמוד תורה שכן כתוב "ולמדתם אותם את בניכם" ולא את בנותיכם'. למרות זאת אפילו שהאישה פטורה 'אם היא קוראת בתורה מקבלת שכר'.¹⁰⁰⁴ שכר זה אינו זהה לשכר שמקבל הגבר על לימוד תורה, זאת על פי הכלל 'גדול המצווה ועושה יותר ממי שלא מצווה ועושה'.¹⁰⁰⁵ גם פה ביטל הרב עובדיה קו של עליונות גברית וקבע כי שכרו של הגבר המצווה גדול יותר רק כיוון שבגלל שהגבר מצווה, השטן מתרכז בלנסות להסית אותו מלימודו ומצער אותו ו'לפום צערא אגרא'.¹⁰⁰⁶

הרב עובדיה ביטל את דברי האוסרים על נשים ללמוד תורה¹⁰⁰⁷ ומסתמכים על הנימוק המפורסם: 'כל המלמד בתו תורה כאילו למדה תפלות'.¹⁰⁰⁸ הוא הסביר כי 'מה שכתוב "כל המלמד בתו תורה כאילו למדה תפלות"' זה כשהוא מאלץ אותה, אם הוא מכריח אותה ללמוד תורה'. הפירוש של הרב עובדיה הוא פירוש נדיר שמעקר את הפרשנויות האנטישמיות המוכרות לנו.

עמדתו של הרב עובדיה הופכת למעשה את הדברים המקובלים, מברכת על לימוד תורה לנשים וקובעת כי הדבר היחיד שעלול להיות רע בכך הוא אם כופים אותן ללמוד תורה. בדרשה הביא הרב עובדיה דוגמאות חיוביות לנשים תלמידות-חכמים כמו ברוריה, אשתו של רבי מאיר, ש'הייתה חכמה כמו אחד מהתנאים' וכמו בתו של המהרי"ל שהייתה 'עומדת אחרי הווילון ואומרת את הפלפולים של אבא שלה. בשביל שהאברכים לא יסתכלו בה עשו מחיצה של וילון והייתה מלמדת אותם תורה'. הוא הסביר כי יש נשים שיש בהן 'אהבה לתורה ויש להן כשרונות' ואז לימוד התורה עבורן 'מותר, לא אסור. רק כשכופין עליה ללמוד זה לא טוב, כשנעשה דרך כפייה'.

¹⁰⁰³ רמב"ם, מ"ת, הלכות תלמוד תורה, א, יג.

¹⁰⁰⁴ הרב עובדיה, דרשה, 'מצד הדין מותר לאשה לעלות לתורה', קלטת לא מתוארכת, עותק בארכיון אבישי בן חיים.

¹⁰⁰⁵ ראו על כך אצל: סילמן, ציות ומרי.

¹⁰⁰⁶ אין לטעות כאילו הרב עובדיה מייצג עמדה פמיניסטית מערבית, שהרי לעומת זאת, נתונים לנו הסברי הרב עובדיה מדרשה זו מדוע בעצם האשה פטורה ממצוות רבות: האישה, לדברי הרב עובדיה, לא מצווה במצוות אלו כדי לפנות לה זמן לעבודות הבית:

'היא יש לה הרבה עבודת בית, עול של בעלה עליה, להכין תבשילים, היא יש לה עול של הבית... אם לא תעשה מלאכות הבית אין שלום הבית. יבוא בעלה 'מה זה פה מלוכלך?' ... לא הכינה אוכל... גבינה גבינה כל יום? מה זה, למה לא מבשלת כמו בן אדם? אישה שלא מבשלת, איזו מן אישה זאת... אשה צריכה לדאוג לצורכי הבית, לכן בשביל זה התורה פטרה אותן ממצוות עשה שהזמן גרמן' (הרב עובדיה, דרשה, 'מצד הדין מותר לאשה לעלות לתורה', קלטת לא מתוארכת. עותק בארכיון אבישי בן חיים). ראו בעניין זה גם: אבודרהם השלם, סדר תפלות של חול, ברכת המצות ומשפטיהם, ירושלים תשכ"ג, עמ' כה. (וואם תעשה מצות הבורא ותניח מצותו אוי לה מבעלה, ואם תעשה מצותו ותניח מצות הבורא אוי לה מיוצרה. לפיכך פטרה הבורא ממצותיו). ראו עוד על העדר היחס למוטיבציה הרוחנית והדתית של הנשים: רוזנק, ההלכה כמחוללת, עמ' 151.

¹⁰⁰⁷ ראו: בראון, תלמוד תורה לנשים; על ההיתר לבסוף ללמד בנות תורה (אך לא גמרא) ראו: בראון, ערך ת"ת; ראו גם: רוס, שמע בני; גוטל, ת"ת לנשים; על גישתו של הרב יוסף משאש לגבי זכות האשה להתמסר לתלמוד תורה ראו: זוהר, משאש על האשה.

¹⁰⁰⁸ על 'כל המלמד בתו תורה כאלו למדה תפלות' ראו: בראון, טבע האשה.

הרב עובדיה חיבר את סוגיית לימוד התורה לנשים לסוגיית עליית נשים לתורה והסביר כי בעבר הרחוק, 'בזמנם' כלשונו, נשים היו עולות לתורה כאחת משבעה העולים. הדבר הופסק בגלל החלטת חכמים שאישה לא תעלה לתורה 'מפני כבוד הציבור'. גם בהסבר שלו לגבי טענת 'כבוד הציבור' נקט הרב עובדיה קו חף מזלזול במעמד הנשים. בניגוד לרושם כאילו עצם העלאת אישה היא פגיעה בכבוד הציבור, הוא התמקד בעובדה הטכנית שאישה לא מחויבת במצוות. הוא הסביר שאם אישה עולה לתורה בבית כנסת מסוים אז אנשים שרואים זאת עלולים לחשוב שכיוון שאישה הפטורה מהמצווה עולה לתורה, כנראה אף אחד מהגברים, המחויבים במצווה זו, אינו יודע לקרוא. 'כשרואים שהיא עולה, אז מה אומרים? כנראה שאלה האנשים לא יודעים לקרוא, אם לא למה לא מעלים את הגברים שהם בני חיובא ומעלים את האישה הזאת שהיא פטורה?'

הרב עובדיה המשיך והדגיש כי 'בזמנם' העולים לתורה היו גם עולים לתורה וגם קוראים את הקטע בתורה ובהתאם לכך נהגו גם הנשים:

אז האישה הייתה עולה וקוראה, עם הטעמים עם הכול, ואין בזה חס ושלוש משום קול באישה ערוה. קול באישה ערוה זה דברים של סתם, אבל כשזה דברי תורה יש שם שכינה, שרויה קדושה, יש שם שכינה אז אין יצר הרע. אז אין כאן קול באישה ערוה. קול באישה ערוה אמרו על שירה בעלמא.

הוא הסביר שאותו היתר שחל על אישה לעלות ולקרוא בתורה, חל גם על אישה לקרוא מגילת אסתר לגברים.¹⁰⁰⁹ הרב עובדיה הסביר כי ההיתר לאישה לקרוא מגילת אסתר הוא קל וחומר מההיתר שלה לקרוא בתורה והדגיש כי הבעיה האפשרית בנושא זה אינה העניין המיני של 'קול באישה ערוה', אלא העניין של 'כבוד הציבור'. בסיום דבריו קבע שמצד הדין מותר היום לאישה לעלות לתורה:

כל שכן קריאת מגילה שהנשים גם חייבות ודאי שיכולים להוציא ולא אומרים קול באישה ערוה כיוון שהיא חייבת, כל מקום שיש קדושה אין יצר הרע שולט אז מצד הדין מותר אבל בכל זאת הנהיגו שלא תקרא מפני כבוד הציבור. למה? יגידו: 'האישה היא פטורה, הגברים חייבים, שמע מינה לא יודעים לקרוא.

מיד לאחר שהסביר כי הטיעון היחיד שבגללו לא מעלים היום אישה לתורה הוא 'כבוד הציבור' הסביר הרב עובדיה כי הטיעון הזה כבר לא תקף, שכן היום יש בעל קורא ולכן אין חשש שיסיקו מסקנה על פיה כל הגברים בבית הכנסת לא יודעים לקרוא, ולכן בעצם מותר לנשים היום לעלות לתורה:

אבל עכשיו שיש בלאו הכי חזן, וגם האישה לא קוראת, איזה טעם של 'כבוד הציבור' יש? זה לא שייך, יש בלאו הכי חזן, לכן מצד הדין זה מותר.

הרב עובדיה המשיך ותיאר סיטואציה עכשווית היפותטית, שבה קוראים לאישה לעלות לתורה מעזרת הנשים ומישהו מעיר לה שלא ראוי שתעלה לתורה:

היא בעזרת נשים וידע הגבאי ואמרו 'תעמוד גברת פלונית לקריאת התורה', והיא באה לבמה. בא אחד אומר לה 'לא, תרדי, את אישה' - זה פוגע בה, למה צריך להעליב אותה? יכולה לעלות, אפילו עכשיו בזמננו יכולה לעלות.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁹ 'ואם אישה רוצה לקרוא מגילת אסתר עם הטעמים שלה להוציא את האנשים ידי חובה, כתב מרן שכן יכולה לעשות, כך יכולות להוציא את האנשים ידי חובה. למה? החיוב שווה. כמו שהגברים מוציאים את הנשים כך הנשים מוציאות את הגברים'. גם בדרשה זאת הוא חזר על הדוגמה של כפר קטן שאיש בו לא יודע לקרוא מגילה חוץ מ'בחורה אחת שלומדת בסמינר בית יעקב' והדגיש 'לא נגיד: איך היא? מה אישה תבוא תוציא את האנשים ידי חובה? כן! מה יש...'. (הרב עובדיה, דרשה, 'מצד הדין מותר לאשה לעלות לתורה', קלטת לא מתוארכת, עותק בארכיון אבישי בן חיים).

¹⁰¹⁰ הרב עובדיה, דרשה, 'מצד הדין מותר לאשה לעלות לתורה', קלטת לא מתוארכת, עותק בארכיון אבישי בן חיים.

ראוי להדגיש כי שלא במפתיע, בספרי השו"ת של הרב עובדיה לא מצאנו עמדה נחרצת דומה לזו שהשמיע בדרשה.¹⁰¹¹ גם בדרשה אחרת אמר הרב עובדיה דברים דומים ופסק כי בדיעבד אם אישה קראה בתורה, יצאו המתפללים ידי חובתם: 'הגמרא אומרת: "הכל עולים למניין שבעה, אפילה אישה וקטן"'. מצד הדין אפילו אישה. אבל אמרו חכמים: "אין אישה קוראת בתורה מפני כבוד הצבור".¹⁰¹² הרב עובדיה הסביר כי אם האישה תעלה לתורה יחשבו שכל יתר המתפללים אינם יודעים לקרוא ויפגעו בכבוד הציבור:

כנראה כולם עמי הארץ, כולם בהמות, לא יודעים לקרוא, זה פוגע בכבוד הציבור. אם כן למה כתבו במשנה 'אפילו אישה'? בדיעבד אם קראה אישה בספר תורה, מכובדת, רבנית, והעלו אותה לספר תורה - יצאו ידי חובתם, ... אבל לכתחילה לא עושים דבר כזה כדי לא לפגוע בכבודם של הציבור.¹⁰¹³

הרב עובדיה דוחה אפוא מספר עקרונות חרדיים בפסיקה. פעם אחת כאמור בעניין עצם ההחמרה בצניעות, פעם שנייה בנטייה שלו להקל כאשר 'הדור פרוץ' בניגוד לרוח החרדית שכאשר היא מזהה חולשה היא דווקא מחמירה ומגביהה חומות, פעם שלישית בהתייחסותו אל המקומות הקדושים כמקומות שבהם צריך דווקא פחות להיזהר מהיצר המיני. בנוסף לאלו צריך להדגיש כי הוא לא מסתפק רק בדחיית טיעונים כגון הטיעון הצניעותי-הלכתי החרדי הקלסי, אלא דוחה גם את הטיעון השמרני-השקפתי החרדי הקלסי. הוא דוחה גם את השיקול האורתודוקסי ללכת להחמרה לאור הלקחים מהתהליכים שהתרחשו מאז הופעת הרפורמים על במת ההיסטוריה.¹⁰¹⁴ הוא אומר על דבריו אלו הרואים בחיוב עקרוני עליית אישה לתורה 'חוץ מהרפורמים שהם מתכוונים לתרבות רעה, זה משהו אחר', אך מיד במשפט הבא הוא מנסה להחזיר את האורתודוקסיה מפסיקות על פי ההשקפה החרדית-חרדתית שעוצבה בעקבות אירועים בתקופה המודרנית, לפסיקה על פי התלמוד: 'לא לראות כל דבר מבחינה של הדור שלנו. אנחנו עושים לפי דעת התלמוד, אין בזה שום דבר'.¹⁰¹⁵

בשולי הדברים יש להוסיף ולהזכיר כי במקביל להתגברות ערכי הצניעות וההפרדה בחברה החרדית הרב עובדיה נתן תמיכה למפעל המהפכני של בתו עדינה בר שלום, המכללה האקדמית לבנות, וסיפק בדרשותיו – כפי שראינו - הכרזות המברכות על השינוי במעמד האישה. אכן, הרב עובדיה לא היסס לנקוט את הקו המיקל והפתוח שלו גם בנקודות הרגישות במיוחד בחברה החרדית של היום.

ד. 'שיער באישה ערוה': שורש מאבק הרב עובדיה בפאות הנוכריות

הרב עובדיה עצמו הוביל מערכה גדולה נגד הפאות הנוכריות. הדרישה שלו שנשים ספרדיות תעבורנה מחבישת פאה נוכרית לחבישת כובע או מטפחת הייתה נוקשה והגיעה עד כדי תביעה מהנשים העובדות ברשת החינוך של ש"ס לא להגיע לעבודתן עם פאות. לכאורה, מאבק זה עומד בסתירה למגמה שתיארנו עד כה, להקל בענייני צניעות. אבל נדמה שיש כאן דגש חשוב: מאבק הפאות אמנם מופיע בכל מקום תחת קטגוריית 'הצניעות', אך העיסוק של הרב עובדיה בסוגיה נשא אופי פחות של נושא מיני ויותר של דקדוקי

¹⁰¹¹ ראו ההתייחסויות של הרב עובדיה לנושא: יוסף, יחז"ל, חלק ב, טו; שם, חלק ג, נא; שם, חלק ד, כג. רמז קטן לגישה שבדרשות ניתן למצוא בכרך האחרון של יביע אומר במסגרת ההערות על ספרו של הרב בן ציון אבא שאול. ראו: הנ"ל, יבי"א, י, או"ח, קח, עד.

¹⁰¹² הנ"ל, דרשה, יחז"ל, דעת, ט טבת תשס"ב, 24.12.2001.

¹⁰¹³ שם.

¹⁰¹⁴ על ראשית תנועת הרפורמה ראו: מאיר, בין מסורת לקדמה; הנ"ל, דת מיושנת; שלמון, הרפורמה.

¹⁰¹⁵ הרב עובדיה, דרשה, 'מצד הדין מותר לאשה לעלות לתורה', קלטת לא מתוארכת, עותק בארכיון אבישי בן חיים.

הלכה. המאבק ההלכתי של הרב עובדיה נגד חבישת פאות¹⁰¹⁶ היה בוטה מאוד מצד השיח ההלכתי והחברתי, אבל היה עדין מאוד מבחינת ההתייחסות שלו לעניינים מיניים.

פולמוס חבישת הפאות בידי הנשים החרדיות הוא אחד הפולמוסים הסוערים, היצריים והמיניים שהתקיימו ברחוב החרדי. מתנגדי הפאות טוענים כי חבישתן סותרת את מהות הציווי לכסות את הראש כדי לא למשוך את תשומת לב הגברים, וכי לעתים הפאות יפות ומגרות יותר מאשר שיער טבעי. מנגד, זוכה חבישת הפאות לגיבוי מבכירי הרבנים והיא מקובלת מאוד בציבור החרדי-אשכנזי ובקרב חלק מהציבור החרדי-ספרדי. רוב הנשים הליטאיות חובשות פאות¹⁰¹⁷ וכך גם כל הנשים מחסידות חב"ד. נשות חסידיות רבות כמו בעלז וסאטמר חובשות גם הן פאות, אך מקפידות שאת הפאה יכסו כובע או מטפחת. המחמירים ביותר הם החרדים מאנשי היישוב הישן ובכללם נטורי קרתא. בקרב הנשים מציבורים אלו מקובל כי הנשים מגלחות את ראשן למשעי ומכסות אותו במטפחת (טיכל).¹⁰¹⁸ חלקן מקפידות כי המטפחת תהיה שחורה בלבד ואסורה עליהן חבישת מטפחות צבעוניות. המחלוקת בציבור החרדי בעניין חבישת פאות נוכריות הפכה חריפה יותר ויותר. גם בין חובשות הפאות מתקיימים חילוקי דעות, למשל בשאלה האם הפאות יכולות להיות עשויות משיער אמתי (פאות קאסטם) או רק מחומר סינטטי? גורמים חרדיים שונים ניהלו מערכה חריפה וממושכת נגד התופעה, בעיקר במקביל לתקופת השיא של הנהגת הרב עובדיה, משנות התשעים של המאה העשרים אל תוך שנות האלפיים. אחת למספר חודשים מכוסים קירות השכונות החרדיות במודעות רחוב שבהן מוזהרות חובשות הפאות כי 'שיער באישה ערוה' וכי 'כל אישה הלובשת פאה, מכינה לעצמה חומר הסקה שבו ישרפו אותה בגיהנום'. כדי להבין את הזירה המיסטית שבה פעל הרב עובדיה נדגים בעזרת דברים שאמר הרב בן ציון מוצפי בדצמבר 2007 על פיהם ריבוי התינוקות החרדיים חולי הסרטן הוא תוצאה של חבישת הפאות במקום מטפחת צנועה בידי נשים חרדיות, משל היה מדובר בעובדה שהיא פרי סטטיסטיקה מדעית:

הפאות של היום מעוצבות על ידי גדולי מחטיאי הרבים בדורנו. על ידי הגויים המטונפים ביותר, שמחפשים עוד ספין, עוד קונץ איך למשוך את העין. זה דבר שגורם הרבה דברים רעים, כמה תינוקות סובלים. אני אגיד רק דבר אחד ברמז מי שיבין יבין. שמעתי מרופא גדול בהדסה עין כרם – באותו מכון ידוע, ה' ישמור, ששם יש הרבה תינוקות שסובלים מהמחלה הנוראה – שבזמן שהפאות היו אסורות לא היה לו במחלקה אפילו חולה אחד. הייתי בתל השומר, לא מזמן. נורא ואיום, יש שם 500 ילד שסובלים מהמחלה הנוראה. בחלק גדול מהם, אני אומר את זה בכאב, זה משפחות של שומרי מצוות, משפחות של חרדים לכל דבר. ולא שאני קושר דברים אלה באלה, אני רק פשוט נותן נקודות לציון, שכל אחד יסיק את המסקנות. כל אחד יחשוב מה אנחנו גורמים. ולא דווקא שבאותם בתים זה גורם, אלא זה גורם לכל המחנה, כי כל ישראל ערבים זה לזה. אנחנו חייבים לדעת שאם שומעים על כל מיני תאונות משונות, דברים נוראים ותינוקות שנפגעים ודברים לא טובים, זה בגלל שהשטן מרקד בתוך המחנה. והוא לא יכול לרקד בתוך המחנה בלי שיש פריצות. ולכן היום, אם תשאלו אותי, אסור ללכת לכיכר השבת בגאולה בירושלים בסתם יום של חול. אסור ללכת ברחוב רבי עקיבא בבני ברק. רק מי שיש לו דבר נחוץ ביותר – יעשה את זה קצר ככל האפשר. כי לא ייתכן שאדם יעבור שם ולא יחטא ולא יפגום בעיניים שלו.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁶ ראו: פיקאר, דור החופש, עמ' 266–268; הנ"ל, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 244–271.

¹⁰¹⁷ כולל אימו ואשתו של החזון איש וכן אשת הסטייפלער, ראו: בראון, חזון איש, עמ' 32.

¹⁰¹⁸ זאב, מנהג התגלחת לנשואות.

¹⁰¹⁹ הקלטת הרב מוצפי מתוך שידור ברשת מורשת, ארכיון אבישי בן חיים.

בציבור החרדיספרדי הוביל הרב עובדיה מסע תעמולה נגד חבישת פאות ובעד המרתן במטפחות או בכובעים. עם זאת, הרב עובדיה התיר השארת קווצת שיער קטנה גלויה מחוץ למטפחת או הכובע. למרות מסע השכנוע ההלכתי של הרב עובדיה אפילו חלק מנשותיהם של בכירי ש"ס, בכלל זה חלק מנשותיהם של חברי כנסת מן התנועה, המשיכו ללכת עם פאות. חשוב להדגיש, גם הרב עובדיה עשה שימוש ברטוריקת הפחדה מטילת אימה במסגרת מסע התעמולה למען חבישת הפאות. כך למשל סיפר בדרשה על אדם ש'נכנס פעם אחד עם אשתו אצל בבא סאלי', הוא תיאר כיצד הרב אבוחצירא אמר לאותה אישה: "תשמעי בעולם הבא ישרפו אותך קודם מהפאה, אחר כך ישרפו אותך" - תראו מה אומר הגאון הזה.¹⁰²⁰ פולמוס הפאות הוציא מהרב עובדיה התבטאויות חריפות נוספות נגד המתירים, כמו על הרב משה שטרנבוך, מחשובי הפוסקים של העדה החרדית:¹⁰²¹

אחד שמו שטרנבוך, שמעתם עליו? זה שטרנבוך חיבר ספר נגד אלה שהולכות עם מטפחת – אלא צריך ללכת עם פאה נכרית. איזה שוטה, איזה בהמה, שיהפוך דברי אלוהים חיים, כל הפוסקים אומרים שזה אסור והוא אומר 'לא, זה מותר'. זה בן אדם לא נורמלי.¹⁰²²

הדברים הגיעו לשיא כשהרב עובדיה הדהים את מאזיני דרשתו בבית הכנסת היזדים בהכרזתו שאישה החובשת פאה היא כמו זונה:

עכשיו אני רוצה לדבר כמה דברים בעניין הפאות, פאה נכרית. זה כבר שנים רבות אנחנו מתריעים על העניין של פאה נכרית. לפני עשרים וחמש שנה כתבתי בספרי 'יביע אומר'¹⁰²³ על האיסור של פאה נכרית. הבאתי את זה מהירושלמי, בירושלמי כתוב אישה היוצאת בקפלוטין תצא בלא כתובה. מה זה קפלוטין? פאה נכרית. זה ירושלמי, לא אחד אחרון כתב את זה, לא אחרונים. כמו שורה של אחרונים, הגאון יעבץ, הגאון חת"ס הגאון ר' חיים מצאנז,¹⁰²⁴ כל אלה כולם כתבו בפירוש אישה שהולכת עם פאה נכרית תצא בלא כתובה – כמו זונה.¹⁰²⁵

אכן, כאן כבר גלש הרב עובדיה לרטוריקה בעלת קונוטציות מיניות ברורות, ונכנס אל תוך השיח של הגירוי המיני. ואולם, דומה כי הייתה כאן גלישה מתוך 'ריתחא דאורייתא', ואולי גם ביטוי נוסף לדרכו הרטורית של הרב עובדיה 'לירות בכל התותחים', גם אלה שאינם מבטאים באמת את הלך רוחו, כדי לאכוף את עמדתו על הציבור. למעשה, אמירתו 'כמו זונה' נועדה בעיקר להעליב קשות, שכן בדרשות אחרות¹⁰²⁶ הוא הביע את אותו רעיון בלי כינוי הגנאי. דומה אפוא כי היא לא הייתה מינית, אלא בעיקר הלכתית: מבחינת התוצאה ההלכתית – אישה שחובשת פאה יוצאת בלא כתובה, כמו אישה שזנתה תחת בעלה. באחת מדרשותיו הוא מצטט את הרב שלמה אליעזר אלפנדרי: 'הרב אלפנדרי כתב: איש שרואה את אשתו הולכת בפאה נכרית חייב לגרש אותה'.¹⁰²⁷ גם כשהוא מדבר על מראה הפאה אין זה שיח מיני חרדתי, אלא שיח הלכתי בעל אופי 'טכני' יותר.¹⁰²⁸

¹⁰²⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נצבים וילך, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ה אלול תש"ע, 4.9.2010.

¹⁰²¹ ראו: הורו"ח, חידושי ר"מ שטרנבוך.

¹⁰²² הרב עובדיה, דרשה ישנה, לא מתוארכת.

¹⁰²³ מאבק זה מופיע בשלל מקומות בספרי הרב עובדיה: יוסף, יב"א, א, או"ח, ו, י; ראו עוד: שם, ג, או"ח, ז, ו; שם, ד, יו"ד, א; שם, ד, אבה"ע, ג; שם, ד, יו"ד, א; שם, ה, אבה"ע, ה; שם, ו, או"ח, יג; הנ"ל, הליכות עולם, ד, עמ' ער.

¹⁰²⁴ על ר"ח מצאנז ראו: בראון, ר"ח מצאנז; הנ"ל, תקנת החוטאים.

¹⁰²⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת במדבר, בית כנסת היזדים, ב סיון תשס"ד, 22.5.2004.

¹⁰²⁶ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תבוא, בית כנסת היזדים, כ"א אלול תשנ"ה, 16.9.1995.

¹⁰²⁷ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תבוא, בית כנסת היזדים, י"ח אלול תשס"ז, 1.9.2007.

¹⁰²⁸ שם. (לפעם הייתה פאה נכרית משערות של עזים, אבל זה [הפאות של היום] שערות כל כך אומנות – כמו שערות שלה... זה מעשה הגויים').

הרב עובדיה בהחלט עוסק גם כאן בשאלות הדקות, שנוגעות בסוגיה מה מעורר מינית ומה לא מעורר מינית, וכפי שאנו רואים, באופן יחסי לאחרים הוא מצמצם את גורמיהם של האובייקטים המעוררים מינית, אך מחויב לקו הבסיס שאיתו הוא פותח את הדיון. למשל הציטוט מהגמרא כמעט לא מותיר משהו באישה האסורה שהוא מחוץ לטווח הגירוי המיני:

אמר רבי יצחק: 'טפח באישה ערוה'... לומר לך: כל המסתכל באצבע קטנה של אישה כאילו מסתכל במקום התורף. אמר רב חסדא: 'שוק באישה ערוה'... אמר שמואל: 'קול באישה ערוה'... אמר רב ששת: 'שיער באישה ערוה'.¹⁰²⁹

והנה, גם את המימרה הבסיסית והחרדתית הזאת ממעט הרב עובדיה כשהוא מדגיש בדרשה "טפח באישה ערוה" זה מדרבנן, לא מהתורה.¹⁰³⁰

הגיע הדיון ב'שיער באישה ערוה' עד כדי פולמוס סביב טענתם של תומכי חבישת הפאה, שגברים לא מתגרים משיער אישה תלוש, אלא רק מכזה המחובר לבשרה. לטענתם שיער תלוש איננו ערוה.¹⁰³¹ זוהי עמדה המזכירה במובן מסוים את העמדה בספרה החשוב של האנתרופולוגית הבריטית מרגרט מרי דגלס, 'טוהר וסכנה', העוסקת בין היתר בדיני הטומאה והטהרה בספר ויקרא. פרט לעובדה שהתייחסותה של דגלס אל מערכת הטומאות, הטהרות והסנקציות מוציאה אותן מן התחום המיסטי בלבד ומעבירה אותן אל תחום הכלים לארגון המציאות, יש נקודה חשובה נוספת. על פי דגלס לכלוך מוגדר לכלוך משעה שאיננו במקומו, בהתאם לכך אוכל שנמצא על חולצה הופך לכלוך, חול שחודר אל בית האדם הופך לכלוך, וממילא גם שיער הנחלת ממקומה על ראש האישה הופכת מדבר מגרה לדבר מלוכלך,¹⁰³² או במקרה של הפאות לחסר משמעות מינית ולכן מותר הלכתית.¹⁰³³

גם בעניין הפאות מצא עצמו הרב עובדיה מותקף על ידי עמדת הקבלה, שכן הוא אמנם אוסר חבישת פאה, אך מתיר השארת שיער מגולה בגובה שתי אצבעות. חשוב להדגיש שיש המייחסים את כל עניין קבלת הציבור את ההחמרה בעניין איסור גילוי שיער ראש של נשים, להחמרה שמקורה בספר הזוהר.¹⁰³⁴ על פי זה חלק חשוב מחרדת הפאות וכיסוי הראש מקורו בהשפעת הקבלה. בדרשה חשובה נשמע הרב עובדיה מלין על מורות בית יעקב האשכנזיות שחובשות פאה ומצדיקות עצמן בעזרת הקבלה:

לא די לנו הצרות שלנו, באים אלה המורות של סמינר בית יעקב והם בעצמם הופכים את המותר לאסור ואת האסור למותר, אומרים שאסור מטפחת, כי מגלה שתי אצבעות משערותיה. אומרים כתוב בזוהר שאסור. פתאום נעשו חסידא קדישא, פתאום מקשיבים לזוהר. בכל דבר הם לא מקשיבים לזוהר ראיתם פעם אשכנזי שמקשיב לזוהר ואומר בקדיש

¹⁰²⁹ בבלי, ברכות, דף כד, ע"א.

¹⁰³⁰ הנ"ל, דרשה, יום ג, יחוד דעת, י"ט סיון תשס"ד, 19.6.2004.

¹⁰³¹ על פי רבי יהושע בועז ברוך במחבר עין משפט על הש"ס, בספר 'שלטי הגיבורים' על הרי"ף, שבת כ"ט ע"ב; הרב עובדיה מצטט ביביע אומר: '... שאין יצה"ר שולט אלא בדבר המחובר לגוף האשה עצמה, שהוא דבר שיש לו נפש חיונית, משא"כ בנתלש מהאשה שנטיל ממנו נפש החיוניות פקע ממנו איסור הערוה שהיה מתחלה בהיותו דבוק בגוף האשה, והרי הוא כפגר מת שאין ליצה"ר שליטה בו, ולכן התירו להסתכל בו' (יוסף, יבי"א, ה, אבה"ע, ה, ס"ק ז).

¹⁰³² תהייה דומה העלה הקומיקאי האמריקאי החשוב ג'רי סיינפלד בתכניתו, כשתהה על הפערים בין היחס לשערות אישה כשהיא על ראשה לבין אותה שיערה כשהיא במרק.

¹⁰³³ דגלס, טוהר וסכנה, עמ' 55-65.

¹⁰³⁴ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 189.

עד 'דאמירן בעלמא'!!¹⁰³⁵ אבל פה התלמוד שלנו חולק על הזוהר וסובר שמותר לאישה שתשאיר איזה צמות למשל שתי אצבעות.¹⁰³⁶

אכן, גם כאשר נוקט הרב עובדיה עמדה מחמירה בעניין הפאות, הוא דואג לכך שהחמרה תישאר בגבולות ההלכה התלמודית, ולא תפרוץ אל התחום הקבלי. גם בצניעות, כמו בכל שאר התחומים, החמרה החורגת מן הגבולות ההלכתיים הראויים בעיניו איננה מתקנת אלא מקלקלת, ושום נימוק קבלי לא ישנה זאת.

ה. פגם הברית: מרכזיותו אצל המיסטיקנים ושוליותו אצל הרב עובדיה

ה1. הוצאת זרע לבטלה (אוננות) בתרבות המיסטית היהודית

תפקיד מיוחד מילאה התפיסה הקבלית במאבק נגד מה שנחשב בעיני מקובלים רבים לחטא החמור מכולם:¹⁰³⁷ חטא הוצאת הזרע לבטלה על שלושת מופעיו – מגע מיני שלא לצורך פריה ורביה, קרי לילה, ומעל הכל חטא האוננות,¹⁰³⁸ חטא שעליו נאמר בספר הזוהר כי הוא חסר כפרה.¹⁰³⁹ מחקרו החשוב של שילה פכטר על שמירת הברית מצביע על הקבלה כאחראית לתפיסה הרדיקלית של חטא זה.¹⁰⁴⁰

פכטר מאבחן כי בקבלה המוקדמת כמעט ולא מוזכר עניין חטא הוצאת זרע לבטלה.¹⁰⁴¹ רמד"ל והמקובלים הזוהריים הם היחידים שעוסקים בנושא זה ולא נמצא אף מקובל לפנייהם או בזמנם שעוסק בכך.¹⁰⁴² התפיסה הזוהרית בעניין זה ממשיכה לתפוס מקום שולי עד הפעילות המכריעה של המרכז הקבלי בצפת במאה ה-16, אז פוסק רבי יוסף קארו בהסתמך על הזוהר כי מדובר בעוון 'חמור מכל עבירות שבתורה',¹⁰⁴³ והאר"י נותן לחטא הוצאת הזרע משמעות על בתוך תפיסת השבירה שלו. משם נפוצה התפיסה המעמידה את חטא הוצאת הזרע לבטלה כחטא כבד מנשוא והחורג כמעט מכל חטא אחר.¹⁰⁴⁴

החידוש הגדול של ספר הזוהר הוא העמדתו של חטא הוצאת הזרע לבטלה כחטא שאין ממנו תשובה, זאת בניגוד אפילו לחטא הרצח, שכן הרוצח הורג אדם אחר, אך המאונן רוצח את בניו שלו.¹⁰⁴⁵ הזוהר בפרשת וישב דורש את הפסוק 'ואי לרשע כי גמול ידיו יעשה לו',¹⁰⁴⁶ ומסביר כי הכוונה ל'מאן דזני בידוי לאפקא ולחבלא זרעיה בריקניא' [מי שמנאף בידו להוצאי ולבל זרעו לבטלה]. עונשו חמור במיוחד 'ולהאי טרדין בההוא עלמא יתיר מכלא' [ולזה מענישים בעולם ההוא יותר מהכל]... 'כלהו סלקין והאי לא סליק' [כולם עולים וזה לא עולה]. בדיון שמתפתח סביב חומרת העונש נשאלת השאלה המתבקשת: 'ואי תימא: שאר חייבין דקטלו בני נשא...?!' [כלומר: ואם תאמר שאר חייבים שרצחו אדם, למה עונשו חמור

¹⁰³⁵ ראו דיון בנושא הקדיש לעיל בעבודה זו: שער ראשון, פרק שלישי, ב5.

¹⁰³⁶ הרב עובדיה, דרשה, עין יעקב מסכת ברכות, לא מתוארכת, ארכיון אבישי בן חיים.

¹⁰³⁷ הטענה היא כי על פי הקריאה התנ"כית האוננות כרוכה בטומאה פולחנית, אך לא יותר מכל משגל מיני נורמלי, הרבנים הפכו את האוננות לפשע נתעב (ביאל, ארוס והיהודים, עמ' 78).

¹⁰³⁸ ראו: פכטר, שמירת הברית; שגיב, תיקון הברית; ליבס, התיקון הכללי; נברו, תיקון.

¹⁰³⁹ זוהר, פרשת וישב, ד"ה 'וירא שם יהודה בת איש כנעני'. וראו: תשבי, משנת הזוהר, ב, עמ' תמח-תנ, תסג-תסט.

¹⁰⁴⁰ פכטר, שמירת הברית; הנ"ל, חטא שאין עליו תשובה.

¹⁰⁴¹ הנ"ל, חטא שאין עליו תשובה, עמ' 144-145.

¹⁰⁴² הנ"ל, שם, עמ' 159. פכטר מבחין בין המקובל הזוהרי לבין רמד"ל אך אין זה נוגע לענייננו כאן.

¹⁰⁴³ שו"ע, אבה"ע כג, א.

¹⁰⁴⁴ פכטר, חטא שאין עליו תשובה, עמ' 163.

¹⁰⁴⁵ ביאל, ארוס והיהודים, עמ' 144. ראו גם את ההשוואה בגמרא בין פגם הברית לשפיכות דמים - 'ידיכם דמים מלאו - אלה המנאפים ביד' (בבלי, נידה, דף יג, ע"ב. ראו רש"י שם).

¹⁰⁴⁶ ישעיהו, ג, יא.

מהם? ומשיבים על חומרת עבירת הוצאת זרע לבטלה: 'איננו קטילו בני נשא אחרא, והאי קטל בנוי ממש' [הם הרגו בני אנשים אחרים וזה הרג בנוי ממש].¹⁰⁴⁷ בפרשת ויחי חוזר הדיון הזה בספר הזוהר, ומתווספת אליו קביעה רדיקלית, שמציבה את עבירת הוצאת זרע לבטלה במקום החמור ביותר האפשרי, כעבירה שאין עליה אפשרות תשובה:

לית לך חובא בעלמא דלא אית ליה תשובה, בר מהאי [אין לך חטא בעולם שאין לו תשובה, חוץ מזה].¹⁰⁴⁸

לא רק אל חטא האוננות במזיד, גם אל שגגה אנושית טבעית כמו קרי לילה התייחס ספר הזוהר בחומרה עצומה וראה בו תוצאה של יחסי מין בחלום עם רוחות של נשים, שמהם נולדים 'נגעי בני אדם', שדים ורוחות.¹⁰⁴⁹

המתח סביב חטא הוצאת הזרע לבטלה עוסק בשתי אמיתות שההתנגשות ביניהן נתפסה כבלתי נמנעת. הראשונה היא כי מדובר בחטא שרבים, ככל הנראה רבים מאוד, נכשלים בו. הציטוטים בעניין זה הם קדומים ורבים, אחד המודרניים שבהם היה בעיתון חרדי לאחר פטירת הרב שך. במסגרת שיר ההלל לצדקתו של הרב שך הופיעה גם הכותרת המתפעלת 'הרב שך מעולם לא פגם בברית'.¹⁰⁵⁰ השנייה היא אותה הקביעה של ספר הזוהר שמדובר בחטא היחיד שאין אפשרות לעשות עליו תשובה: 'לית לך חובא בעלמא דלא אית ליה תשובה, בר מהאי'.¹⁰⁵¹

הניסיונות החרדיים להתמודד עם העבירה שגרמה לצעירים רבים לשקוע בייאוש מהחיים הדתיים, היו מגוונים.¹⁰⁵² חלקים בעולם החרדי ניסו להילחם בתופעה באמצעות חלוקת כדורים מפחיתי ליבידו וחשק המיני.¹⁰⁵³ חוסר האונים הגיע לעדויות על ראש ישיבה שהצהיר בפני תלמידיו, בחורי ישיבה צעירים ומיואשים: 'חטא הוצאת שכבת זרע לבטלה שלך הוא עליי, זה עוון שלי ואני נוטל עליי את העונש, עכשיו תפנה את נפשך ללימוד תורה'.¹⁰⁵⁴ פייקאז' מציין את דרך התמודדותו הייחודית של הרב הברסלבי המקורב לש"ס, הרב אליעזר שיק, שהיה משלהב את דמיונם של החוטאים בהוצאת זרע לבטלה, בכך שהדבר מעיד על דרגתם הרוחנית העילאית וכי לכן הס"מ משתדל לפתות דווקא אותם.¹⁰⁵⁵

גם במאבק החרדי הגדול נגד חטא האוננות, היה הרב עובדיה בעל תפקיד פסיכי לעומת הגעש הגדול בנושא בסביבתו הדתית ואצל המיסטיקנים לגווניהם ובכללם המקובלים, יותר מכולם. עמדתו

¹⁰⁴⁷ זוהר, פרשת וישב, ד"ה 'וירא שם יהודה בת איש כנעני'.

¹⁰⁴⁸ שם, פרשת ויחי, ד"ה 'ויקרב ימי ישראל למות'.

¹⁰⁴⁹ ביאל, ארוס והיהודים, עמ' 145.

¹⁰⁵⁰ יכולנו לשמוע על חוסר האמון כי יש בני אדם רגילים שלא פגמו בברית מעולם, למשל בדרשה של הרב דניאל זר, מהבולטים במחזירי התשובה בתקופתנו, אותה שמעתי ביולי 2007: במוקד הדרשה עמדה האזהרה שלו 'פחד פחדים', 'נורא נוראות' מפני 'אחת העבירות הנוראות והאיומות שפוגעת בכל האיברים והגידים של האדם. אין עבירה שבוראת משחיתים ומקטרגים במיליונים בפעם אחת, כמו העבירה הזאת'. (השחתת זרע לבטלה). 'איבר קטן יש לו לאדם: משביעו – רעב, מרעיבו – שבע' הוא חזר וציטט מהגמרא. הדרשה כללה התקפה חריפה על החילוניות 'תראו לי דבר אחד טוב שיצא מהעולם החילוני. פריצות, בגידות, רצח, אלימות...'. הרב זר הציב אתגר מעניין והצהיר כי אם יציגו בפניו חילוני שלא אונן מעולם הוא יבקש ממנו ברכה: 'תראו לי חילוני אחד, אחד, אני לא מאמין שיש דבר כזה, שלא פגם בברית. אף על פי שחילוני, הייתי מבקש ברכה ממנו'.

¹⁰⁵¹ זוהר, פרשת ויחי, ד"ה 'ויקרב ימי ישראל למות'.

¹⁰⁵² אלה נוספו לשורת הנוראות הלכתיות שנועדו למנוע הן הרהורי עבירה והן עוררות מינית בעזרת הנחיות דוגמת אלה המופיעות בהלכות הנהגת אדם בבוקר בשולחן ערוך (שו"ע, או"ח, ב, ג). כדי להבין את דרמת המאבק בייצר המין חשובות במיוחד למתבונן מבחוץ הנחיות כמו אלו המופיעות בחיבור ההלכתי הפופולרי 'קצור שולחן ערוך', כגון האיסור לישון על הבטן או על הגב, כדי שלא יתעורר מינית 'אלא יישן על הצדדין שלא יבוא לידי קישוי' (גאנצפריד, קצוש"ע, סימן קנב, ב).

¹⁰⁵³ על פי עדויות ברורות שאספתי. ראו פרסום בנושא: יאיר אטינגר, הרבנים מבקשים, הרופאים רושמים: השוק השחור של רפואת הנפש במגזר החרדי, הארץ, 6.4.2012, <http://www.haaretz.co.il/magazine/1.1680685>.

¹⁰⁵⁴ שיחה עם י.ע.

¹⁰⁵⁵ פייקאז', ברסלב, עמ' 204.

המיוחדת של הרב עובדיה וחוסר העיסוק שלו בענייני תאוה ומין בולטים בעיקר על רקע הסביבה הרבנית בעלת האוריינטציה הקבלית אשר בתוכה הוא חי.

לא מפתיע כי בסידורי התפילה על פי הנהגתו של הרב עובדיה לא מופיעה בסמוך לקטע התפילה מתפילת שמונה עשרה 'תקע בשופר גדול לחרותינו ושא נס לקבץ גלויותינו'. הפסקה המופיעה בסידורים על פי נוסחי מקובלים כגון סידור הרב מרדכי אליהו, הנוגעת לבקשת מחילה על 'פגם הברית'.¹⁰⁵⁶ פסקה אשר על פיה קיבוץ הגלויות המדובר בתפילה הוא קיבוץ הטיפות והנשמות התועות שנוצרו עקב הוצאת הזרע הגברי שפוזר בחטא.¹⁰⁵⁷

2. הטכניקה של המקובל הרב עדס נגד חטא האוננות

אחת הדוגמאות לניסיונות להתמודדות עם חטא האוננות נעשה על ידי אחד מחשובי המקובלים, הרב יעקב עדס.¹⁰⁵⁸ לקראת ימי השובבי"ם בשנת תשס"ד כתב והפיץ המקובל יעקב עדס (הנכד) חיבור ובו פתח את ספרי הקבלה לפני הציבור ושם על השולחן הציבורי של החרדים, של הש"סניקים ושל בעלי התשובה את עמדת הקבלה הדמונית נגד אוננות, על פי תפיסה זו הבאה לידי ביטוי אצל המקובלים מהאוננות נבראים שדים.¹⁰⁵⁹ דברי הרב עדס חשובים כי הציבור הרחב נתקל בהם ובשכמותם במידה רבה יותר מאשר בציטוטים הקדומים והחריפים המופיעים בספרי הקבלה המוכרים לנו יותר מן המחקר האקדמי ופחות מן העולם החרדי.

ככלל, חשוב להדגיש כי הסימבוליקה האירוטית והסקסואלית בספרות הקבלה רוחשת הרבה יותר במחקר הקבלה, היורד לעומק הדברים, מאשר באופן שבו מבין אותה הציבור שומר המצוות בן זמננו ובידע שלו עליה. אין הכוונה להטיל דופי בשפת המחקר, אלא להבהיר כי בשלב ההיסטורי שבו עוסקת עבודה זו, חומר הנפץ הסקסואלי בתיאוסופיה הקבלית הועלם למדי מן הציבור החרדי והש"סניקי ולכן הוא רלוונטי במידה פחותה. כך למשל מעטים יבינו למה מתכוון יהודה ליבס באומרו כי 'אפשר לקבוע באופן חד-משמעי: אין בספרות ישראל ספר אירוטי כספר הזוהר, ספר הארוס – שאין בו אפילו דף אחד חלק מן הארוס'.¹⁰⁶⁰ יתר על כן, 'השאיפה להתאחדות אירוטית היא עיקרו של הספר, שאיפה שמרווה את תבל כולה, כי תכלית כל המציאות היא הרמוניה וזיווג בין הזכר הקוסמי לבין הנקבה'.¹⁰⁶¹ על פי עוד אחד מבכירי חוקרי הקבלה, משה אידל, הקבלה היא הזרם היחיד במחשבה המיסטית, להוציא את המיסטיקה

---

¹⁰⁵⁶ 'ויכוין שם קדוש חב"ו יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלוהי אבותינו, שכל טפה וטפה של זרע שיצאה ממני לבטלה, בין באונס בין ברצון, בין בשוגג בין במזיד, בין ער בין ישן, בין על ידי אחרים, שלא במקום מצוה, [...] שתחזירנה למקומה במקום הקודש' (סידור קול אליהו, עמ' קמג).

¹⁰⁵⁷ אם כי כשהרב עובדיה נשאל על כך באופן אישי השיב כי 'מי שנכשל יאמר', כלומר מי שעבר על עבירת הוצאת זרע לבטלה יאמר את התפילה. מדובר בשאלה הלכתית ולא הנהגתית, שכן על פי השולחן ערוך (או"ח, קיט, א) מותר להוסיף בברכות תפילת שמונה עשרה תוספות שהן 'מעין הברכה', כלומר מאותו עניין שבו היא עוסקת. מתשובת הרב עובדיה המאפשרת לומר את התפילה עולה כי הוא מקבל את התפיסה הקבלית באשר לכוונת ברכת 'תקע בשופר... לקבץ גלויותינו' (נקי, מעין אומר, חלק א, עמ' קפח).

¹⁰⁵⁸ המקובל הרב יעקב עדס, בן למשפחת האצולה של רבני עדס החלבנים. אביו הרב יהודה עדס ראש ישיבת 'קול יעקב' ובכיר רבני פלג 'מרבצי תורה ספרדים', קבוצת הספרדים הליטאים שלא קיבלו את מרותו של הרב עובדיה ונאמנים לדרך הליטאית ולרב שך. גדל בחצרותיהם של הרב שלמה זלמן אוירבך ושל הסטייפלר, למד בישיבת קול תורה אך מפאת גאוניותו המשיך ללמוד לבד. נחשב לאחד מגאוני המקובלים השולטים בכל סודות הקבלה ובפרט בקבלת הגר"א, פרסם עשרות ספרים. ראו גם: אבישי בן חיים, הרב עדס נגע בי, מעריב, 2.10.2008.

¹⁰⁵⁹ ויטאל, שער הכוונות, דרושי לילה, שער ט. ('שם אדם חוטא לפעמים ח"ו בהשחתת זרעו לבטלה במזיד או באונס ומאותם הטיפות נבראים מזיקים ושידין').

¹⁰⁶⁰ ליבס, זוהר וארוס, עמ' 58–59.

¹⁰⁶¹ שם. ליבס מוסיף ומציין כי 'הזיווג הוא גם תכלית האדם ותכלית הדת, ואף שיא המסתורין. זהו ה-mysterium tremendum שעליו אמר יעקב 'מה נורא המקום הזה, אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים' (בראשית, כח, ז). 'בית אלהים' ו'שער השמים' הם לפי הזוהר אברי המין של הנקבה והזכר.

הטנטרית, המייחס ליחסי המין משמעויות תיאורגיות ומיסטיות. רוב תרי"ג המצוות, ובייחוד הזיווג, נתפסו כמכוונים להשיב את ההרמוניה בין הספירות האלוהיות.¹⁰⁶² לעומתם המקובל הרב עדס מתמקד לא בהגנת הציבור מפני התיאולוגיה הסקסואלית העיונית אלא מפני החטאים המעשיים. הוא מסביר בחיבור שלו כי על פי ספרות הקבלה המאווננים בוראים במעשיהם שדים, שכן הזרע גם במקרה זה, מוציא נשמה.¹⁰⁶³

על ידי אוננות שיוצא הזרע בלא להיכנס למקום הראוי לו, גם באוצר הנשמות יוצאת נשמה בלא להיכנס לשום מקום מתאים ואז באותה שעה על ידי כוחות הרע נעשה איזה גוף רוחני של משחית ומזיק [שד].

הרב עדס אף פרט נוסחה קבלית עדכנית בעניין 'הדרכים' לשינוי במצבי האדם בעניין הזוגיות ובעניין האוננות לפי תורת הקבלה' והציב שני פסוקים שמי שחש צורך גדול לאונן צריך לומר, פסוקים שמטרתם סובלימציה של העברת נטיית האהבה הפסולה העומדת בשורש מעשה האוננות אל אהבת הקב"ה:

אדם שרואה שבא לו ניסיון קשה לאונן והפחדים מהרע שבזה אינם מצליחים למונעו מזה, יש עוד דרך חזקה שיכולה להועיל. יש בתהילים פרק מ"ב שני פסוקים שכך כתוב בהם: 'כאיל תערוג על אפיקי מים, כן נפשי תערוג אליך אלוקים, צמאה נפשי לאלוקים לקל חי, מתי אבוא ואראה פני אלוקים'. המשמעות של שני פסוקים אלו היא אהבה איומה בוערת בלב להשם יתברך, ולכן בשעת ניסיון בענייני אוננות, ששורשו תמיד מנטייה פסולה לאהבה, יאמר את שני פסוקים אלו ויתאמץ להבעיר בלבו אהבה עצומה להשם יתברך ויפנה את האהבה הבווערת בליבו אל השם יתברך וזה יעזור לו להינצל מהרע.¹⁰⁶⁴

הרעיון הזה של סובלימציה של היצר המיני אל אהבת אלוהים אינו חידוש של הדור הזה. כך מראה יהודה ליבס במאמרו 'זוהר וארוס' כיצד הדחף האירוטי יכול גם לעבור סובלימציה מסוימת, ולהתבטא בעיסוק בתורה בחברותא.¹⁰⁶⁵ גם בחסידות אנחנו מכירים כמובן תפיסה דתית שלמה סביב נושא זה. הרעיון ברור: אם אדם חושב בתפילה מחשבה זרה, למשל על אהבה אסורה כלומר על ניאוף, יחשוב על שורשה של האהבה שהוא אהבת ה' 'אזי יראה על המחשבה מהו, אם באהבה רעה כגון ניאוף – יביא אותה אל שורשה שהוא אהבת השם יתברך'.¹⁰⁶⁶ הדוגמה החסידית הקלסית היא אדם ש'הסתכל פתאום בפתע על אישה יפה' - יחשוב על כך שאם הייתה מתה לא היה נמשך אליה ולכן ברור שהוא נמשך בעצם אל ה'כוח האלוהי המתפשט בה' וממילא למה לאדם להימשך אל השורש, אל 'החלק', כשהוא יכול להמשך לדבר השלם עצמו

¹⁰⁶² אידל, ארץ ישראל, עמ' 194; אגב כך נציין כי חלק מההתנגדות למיסטיקה באה לידי ביטוי בהאשמת החסידות על פיה בעקבות עולם הדימויים הזה יצרו ריטואלים מעוותים. המדובר בהאשמות ישנות כי החסידים הגיעו לעבירות חמורות מאוד עד כדי תפיסה כי בתפילה צריך להגיע לידי קישוי והוצאת זרע לבטלה (ראו אצל: וילנסקי, חסידים ומתנגדים, כרך ב, עמ' 102-103, 108). רוב המתקפות מוכרות מהספרות האנטי-חסידית הישנה, הן של תנועת ההשכלה והן של המתנגדים הליטאים. זו הספציפית כנראה מתייחסת לספר 'צוואות הריב"ש' (רבי ישראל בעל שם טוב). שם מוסברת עמדתו של מייסד החסידות לגבי נוהג הנדנוד בתפילה באמצעות הדימוי הזה: 'התפילה הוא זיווג עם השכינה. וכמו שבתחילת הזיווג נענוע – כן צריך לנענע עצמו בתפלה בתחילה ואחר כך יכול לעמוד כך בלי נענוע ויהיה דבוק להשכינה בדביקות גדול'. (ר' דב בער ממזריטש, צוואת הריב"ש, מכון משמחי לב, ירושלים תשס"ג, עמ' יג). לא ברור טעם הדבר, אך בתפילות הרב עובדיה בלטה העובדה שהוא לא נוהג להתנדנד, אלא עומד דומם. זאת בניגוד לתפיסת המקובלים (יוסף, ארחות מרן, א, עמ' רסט-רע). ראו גם: יוסף, ילק"י, סימן מח עמ' קלג. ראו עוד על נענועי גוף בלימוד ובתפילה אצל: חלמיש, קבלה ותפילה, עמ' 390-417.

¹⁰⁶³ ראו גם אצל: פכטר, חטא שאין עליו תשובה, עמ' 148.

¹⁰⁶⁴ החיבור של המקובל עדס נגד אוננות בארכיון אבישי בן חיים.

¹⁰⁶⁵ ליבס, זוהר וארוס, עמ' 68.

¹⁰⁶⁶ ר' דב בער ממזריטש ואח', צוואת הריב"ש, מכון משמחי לב, ירושלים תשס"ג, עמ' יז.

– אלוהים.¹⁰⁶⁷ הרב עדס לא חידש אפוא טכניקה זו אלא רק הכניס אותה אל השיח החרדי-ספרדי העכשווי, תוך שהוא חורג מן המינוח המסורתי ('פגם הברית', 'זרע לבטלה' וכיו"ב) ומשתמש במונח המודרני 'אוונות'.

ה. התיקון של רבי נחמן לחטא האוונות והביקורת עליו

עמדתו של ר' נחמן מברסלב בשאלת פגם הברית איננה מצטמצמת לדיון ההיסטורי גרידא. כפי שנראה להלן, ר' נחמן הוא דמות נוכחת בדורו של הרב עובדיה, דמות מופת נערצת בחרדיות הספרדית של היום, וכתביו – במיוחד ליקוטי מוהר"ן – הם מן הטקסטים הנלמדים ביותר בחוגים אלה.

ר' נחמן מילא בלי ספק תפקיד מכריע בשאלת היחס להוצאת זרע לבטלה. אם החסידות המוקדמת בכללה סימנה בלימה מסוימת של התנופה הקבלית באשר לעוצמת חטא הוצאת הזרע לבטלה ועסקה בניסיונות לאפשר תשובה ותיקון על חטא זה,¹⁰⁶⁸ הרי שר' נחמן הוא אחד ממובילי המגמה הזאת. 'התיקון הכללי' שייסד נועד להציע דרך לתקן אפילו את החטא הגדול מכולם, החטא המיני (המונח 'ניאוף' בו הוא נוקט משמש במובן הרחב של כל התחום המיני). בין אם מדובר בקרי לילה בשוגג, בין אם משגל נסוג והחשוב במיוחד: הוצאה מכוונת של זרע לבטלה. התיקון הזה הוליד דוגמה קיצונית לסיטואציה שבה הנהגה דתית מתמודדת עם הדילמה הגדולה בין הרצון להעניק לאנשים אפשרות לכפר על עוונותיהם, לבין החשש כי ברגע שאנשים ידעו שאפשר לעשות תשובה ('תיקון') אחרי כל חטא, הם לא יהססו לחטוא. על פי יהודה ליבס היעד הוא תיקון חטא הוצאת זרע לבטלה,¹⁰⁶⁹ אחרים אומרים כי מדובר גם בתיקון לקרי לילה בעקבות הרהורי עבירה. צבי מרק סבור כי הזיהוי המוחלט של 'התיקון הכללי' עם התיקון לקרי לילה איננו מדויק.¹⁰⁷⁰ ואולם, בין אם התיקון מיועד בעיקר לפגם הברית ובין אם לתיקון נרחב יותר, אין ספק כי עצם הצעתו של תיקון לחטא שעליו נאמר כי אין עליו כפרה ואין עליו תשובה¹⁰⁷¹ היא מהלך נועז ומפתיע. אחד המעניינים ברבני ברסלב¹⁰⁷² הסביר מה עומד מאחורי הפתרון שמצא רבי נחמן לסוגיה בלתי אפשרית זו: 'רבי נחמן כתב שרוב העולם נכשל [חוטא] בדבר הזה וחשש שבשל חטאת הנעורים ייגרם דכדוך ואנשים יתיאשו לגמרי מהדת ויחשבו שהם חסרי תקנה'. לכן הוא נתן להם פתרון של 'תיקון', שאחריו יוכלו לפתוח דף חדש, לעשות תשובה.

הפולמוס סביב התיקון של רבי נחמן נמשך תקופה ארוכה, מטעמי צניעות לא במקרים רבים הדברים נאמרו במפורש. את הביקורת המפורשת הנוגעת בשורש העניין אפשר היה לקרוא דווקא באחד מגיליונות עלון בתי הכנסת של הארגון הדתי-ציוני 'מעייני הישועה'. וכך כתב על התיקון שמאפשר לחטוא ולשוב, ולחטוא ולשוב, הרב יניב חניא בשפה רווית דימויים מיניים. את הביקורת החריפה על התיקון של רבי נחמן הוא ניסח כמכתב לצעיר הדתי החוטא בעוון הגדול של האוונות:

זהו, עוד מעט גומרים, מה שמציק זה החוס... אבל חוץ מזה כבר די התרגלת להגיד את התיקון הכללי. לפחות פעמיים בשבוע יוצא לך כבר להגיד את זה... מזל שרבי נחמן אמר ש'התיקון הכללי' יכול להוציא מכל הנפילות, כי יש לך הרבה. נפילות מול המחשב, נפילות לבד, נפילות של הסתכלות ונגיעות כאלה, לא בכוונה... אז אומרים 'תיקון הכללי'... כמעט כבר למדת אותו בעל פה... ממש מזל שהוא גילה את זה, רבי נחמן... אחרת איך היינו

¹⁰⁶⁷ שם, עמ' יט. משה אידל דן בדרשתו של רבי זאב וולף מז'טומיר, מגדולי החסידות בדור השלישי, ומוצא שלושה מודלים של התמודדות עם יופיה של אישה. ראו: אידל, יופיה של אישה.

¹⁰⁶⁸ פכטר, שמירת הברית, פרק שביעי-שמיני.

¹⁰⁶⁹ ליבס, התיקון הכללי, עמ' 253.

¹⁰⁷⁰ מרק, התגלות ותיקון.

¹⁰⁷¹ זוהר, פרשת ויחי, ד"ה 'ויקרב ימי ישראל למות': 'אמר רבי יהודה: לית לך חובא בעלמא דלא אית ליה תשובה, בר מהאי'.

¹⁰⁷² שיחה אישית עם הרב צבי חשין, אומן, ערב ראש השנה תשס"ה.

מתגברים על נפילות? ועכשיו, זה כל כך קל. חוטאים, אומרים, ומתעלים מהתהומות הכי גדולים. וואו. גדול הרבי נחמן הזה. איך הוא גילה שעוונות כאלה גדולים אפשר למחוק בעשרה קפיטל'ס". עשרת הקפיטל'ס הם כידוע עשרת פרקי התהילים המהווים את הבסיס ל'תיקון הכללי' של רבי נחמן. ממשיך ומסיים הרב חניא: "אם לא הוא (רבי נחמן) היה אומר, אי אפשר היה להאמין שזה יתכן, לעשות ולמחוק. חס, כל כך חס...נשאר עוד מזמור אחד... חיוך מתפשט על פניו, גם כי סוף סוף גמרת לקרוא אבל גם כי הריח של אתמול עדיין נישא באפך... מזל שיש את רבי נחמן.¹⁰⁷³

צריך להדגיש, רבי נחמן לא היה הראשון שהמציא את התיקונים לחטא הוצאת הזרע לבטלה. יונתן מאיר מזהה את מקורם של מנהגים אלו בספרות הלוריאנית.¹⁰⁷⁴ בהמשך תיקן הרש"ש כוונות מיוחדות ל'תיקון הברית'. עיקר חידושה של החסידות, ובעיקר של ברסלב, היא בנכונות להוריד פרקטיקות אלה אל שכבות הציבור הרחבות. ואמנם, ספרונים עם תיקונים הפכו פופולריים כבר במאה ה-19 ובמהלך המאה ה-20 והם כללו תיקונים לחטאים מיניים ותפילות מיוחדות שבחלקן היו מיועדות להיאמר מפי היחיד מיד לאחר מעשה. בין ספרי התיקונים הבולטים נמצא הספר 'לשון חכמים' של הבן איש חי.¹⁰⁷⁵ ההולכים בדרכו של הרש"ש אימצו את התיקון של ר' נחמן מברסלב עוד לפני שברסלב הפכה לחסידות חשובה ודומיננטית. על פי מאיר הפריחה של 'התיקון הכללי' של ברסלב הגיעה עד כדי כך שהודפס מאמצע המאה ה-19 במשך כמאה שנה עשרות פעמים במזרח אירופה, ובשש מהדורות בירושלים בראשית המאה ה-20.

ההצלחה יוצאת הדופן של התיקון של רבי נחמן, לאור העובדה שהיו עוד ניסיונות להוציא תיקונים מעין אלו, מעלה שוב את הצורך לבחון שמא התשובה הטובה יותר של רבי נחמן נובעת מהעובדה שהתיקון של רבי נחמן הוא פשוט – פרוטה לצדקה ועשרה פרקי תהלים. אפשרות נוספת ליתרון התיקון של רבי נחמן היא עוצמות ההתחייבות הגורפת שלו להציל מגיהנום את מי שיבצע את התיקון כפי שהיא משווקת לציבור¹⁰⁷⁶ לעומת, למשל, ההבהרה לגבי התיקון של הבן איש חי למוציאי זרע לבטלה, שהוא מיועד רק למי שלא יכול לעשות פ"ד תעניות כמתבקש.¹⁰⁷⁷ אפשרות אחרת ליתרונו של רבי נחמן נוגעת בקו הגדול שמוביל אותו: בשעה שרבי נחמן – אישי כתמיד – יצר תיקון המתמקד בתיקון אישי לחטא הפרטי, התיקונים הקבליים האחרים לחטא הוצאת הזרע לבטלה הם תיקונים שנועדו לתקן את מה שפגם החטא בעולמות העליונים.¹⁰⁷⁸ צבי מרק מציין את התיקון של רבי נחמן ככזה ששינה כיוון מתיקון הנושא אופי סגפני לתיקון שהתרוכז הרוח והשאיפה להתעלות הן הכוחות המתקנים בו ללא צורך בעימות עם הגוף.¹⁰⁷⁹ ראוי להוסיף, כי מרבית החסידויות היום אינן מגלות עמדה רגועה כל עיקר כלפי 'פגם הברית' וברבות מהן השמירה מפני פגם זה ('שמירת ברית קודש') היא מן היעדים המרכזיים שעליהם עמלים האדמו"רים והמחנכים.

¹⁰⁷³ חניא, הרב יניב, התיקון הכללי: מעייני הישועה (עלון בתי כנסת) גיליון 253, פרשת קרח, כ"ח סיון תשס"ו.

¹⁰⁷⁴ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 152–163.

¹⁰⁷⁵ יוסף חיים, לשון חכמים.

¹⁰⁷⁶ לפני פטירתו בשנת 1810, כך מספרים בברסלב, קרא רבי נחמן מברסלב לשני עדים נאמנים מתלמידיו והשמיע באוזניהם הבטחה גדולה כלפי כל מי שיבוא לקברו באומן, יאמר שם את עשרת פרקי (קפיטל) התהלים של ה'תיקון הכללי' שלו וייתן פרוטה לצדקה 'אשתטח לאורך ולרוחב להיטיב עמו. בפאותיו אמשכהו ואוציאהו משאול תחתיות'.

¹⁰⁷⁷ יוסף חיים, לשון חכמים, חלק א, סימן ע, 'תיקון למי שחטא בהוצאת שכבת זרע לבטלה', עמ' תקיד–תקטו.

¹⁰⁷⁸ כך למשל בתיקון הבן איש חי אומר החוטא כי פשעו הוא 'גרמתי פגם וירידה בשמות הקדושים בכללות ובפרטות, בגלגול זה ובגלגולים שעברו אנכי ואנשי ביתי וכל הבאים משרשי נפשי ורוחי ונשמותי...' (יוסף חיים, לשון חכמים, חלק א, סימן ע, עמ' תקטז).

¹⁰⁷⁹ מרק, התגלות ותיקון, עמ' 253.

ה4. תיקוני השובבי"ם למאוננים

בנוסף לתיקונים ההמוניים שפשטו בציבור למען זיווג זיווגים, נגד רעידות אדמה ועוד, חלק מעולמם של הש"סניקים הם האירועים שמקיים מידי שנה ראש ישיבת 'השלום', המקובל הרב דוד בצרי, לעתים בשיתוף עם המקובל חיים כהן המכונה 'החלבן': תיקוני השובבי"ם.¹⁰⁸⁰ מדובר במסע שנתי שבמרכזו תיקונים מיוחדים למאוננים 'שהוציאו את זרעם לבטלה'. התיקונים הקבליים נערכים בכל שנה בתקופה המכונה 'ימי השובבי"ם' שלבד מההתכתבות עם הפסוק 'שובו בנים שובבים' (ירמיהו, ג, כג) הינם גם ראשי התיבות של פרשות השבוע מספר שמות אשר נקראות בבתי הכנסת בתקופה זו (שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים).

התיקון למאוננים, המכונה 'תיקון היסוד', הפך ליותר ויותר פופולרי והמוני. בין היתר בעיקר בקרב קהל היעד הספרדי של הרב עובדיה יוסף ובגלל גידול וריבוי החוזרים בתשובה שבו. אך גם במקרה זה אין מדובר כמובן במנהג חדש, זהו מנהג שקיומו ידוע למעלה מחמש מאות שנה.¹⁰⁸¹ החרדה הגדולה ממין בסביבה קבלית משפיעה זו של הרב בצרי באה לידי ביטוי למשל בטקסט תפילה שהוא מקריא בבריתות, בתור סנדק:

הננו מתפללים לפניך אל חי, שתעזרנו ותצילנו מיצר הרע, שלא נטמא את אות ברית הקודש,

שלא יקרבו אל העריות... עם נידה, או עם זכר, או עם בהמה, או עם חיה, או עם עוף.¹⁰⁸²

כך או כך ראוי לשים לב, 'תיקון היסוד' בדור זה לא נתפס כפעולה תיאורגית אלא כפעולה אישית של כפרת עוונות.

ה5. גלגולים בעירום בשלג

נקל להניח מה יחסו של הרב עובדיה לפרקטיקת הגלגולים בשלג בעירום, הרוחשת באותו בית מדרש קבלי, שגם סביבה רוגש העניין המיני, הן בשל העבירות שעליהן נועדו הגלגולים בעירום לכפר ואולי גם מעצם החוויה של גלגולים במקום פתוח בעירום. בספרו 'דברי יעקב בכתבי האר"י' מציין הרב עדס חמישה מקומות שבהם כתוב בשם האר"י עניין הגלגולים או 'השתטחות' או 'טבילה' בשלג כסגולה או כתיקון (על קבלה מעשית, על מעשה סדום, על נידה, ביאה על גויה, או כסגולה לזיכרון)¹⁰⁸³ אנשי 'ישיבת השלום' מסבירים למשתתפים בתיקון כי כשם שיש גיהנום של אש. שורפת, כך ישנו גם גיהנום של שלג מקפיא. גיהנום זה של שלג מקפיא נועד לתקן עבירות המצריכות לקרר את גופו של האדם ובראשן עבירות מיניות כמובן. בהתאם לכך המתגלגלים בשלג ניצלים מגיהנום השלג.¹⁰⁸⁴ השימוש בשלג נשמע כמעט כדבר מתבקש למחפשי הסיגופים. בתיקוני הבן איש חי יש לשלג תפקיד בתיקונים כמו 'תיקון לעוון נדה' ולמחפש התיקון מומלץ 'ואם אפשר לו למצוא לו באותו היום חתיכת שלג. הן כברייתא, הן עשויות בידי אדם במאכני"ה (=מכונה, מקפיא) יקח חתיכה אחת ויגלגל עליה זרועו וכפות ידיו עד סוף אצבעותיו פנים ואחרו שבע פעמים'.¹⁰⁸⁵

הגלגולים בעירום נערכים למשל בלילות מושלגים בחצר הירושלמית של ישיבת המקובלים 'ישיבת השלום' ברחוב תחכמוני. על פי עדות הרב יצחק בצרי, בנו של ראש הישיבה הרב דוד בצרי, אביו אף נוהג לקחת דליים מלאים בשלג למען תיקון לאנשים חוטאים מחוץ לירושלים. הנוהג הוא להתגלגל תשעה

¹⁰⁸⁰ חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 567–594.

¹⁰⁸¹ שם, עמ' 567.

¹⁰⁸² כך ראיתי. צילום דף התפילה של הרב בצרי בבריתות בארכיון אבישי בן חיים.

¹⁰⁸³ עדס, דברי יעקב בכתבי האר"י, עמ' תנה-תנו.

¹⁰⁸⁴ שיחה עם הרב יצחק בצרי משיבת המקובלים 'השלום', בנו של ראש הישיבה הרב דוד בצרי.

¹⁰⁸⁵ יוסף חיים, לשון חכמים, חלק א, סימן סז, עמ' תלח-תלט.

גלגולים בשלג. על פי הרב בצרי גלגולים בעירום בשלג הם סגולה לתיקון אישי וכללי-ישראלי על ארבע עבירות: שימוש בקבלה מעשית, יחסי מין עם גויה, יחסי מין עם נידה ומשכב זכר. בנוסף, העברת שלג על המצח נחשבת לסגולה לשיפור הזיכרון. הריגוש הקבלי משלג גדול עד כדי כך שהמקובל הירושלמי הרב סלמאן מוצפי נהג לומר כי ימי שלג הם ימי חג למקובלים. מדובר אמנם באירוע איזוטרי, מעטים מאד נוהגים לבצע את הגלגולים בשלג (שממילא הוא תופעה לא זמינה בארץ ישראל), רבים מהם בעלי תשובה, אך הוא זוכה לפרסום ולעתים לדיון אוהד בכלי תקשורת חרדיים פופולריים ומעצבי תודעה, מה שהופך אותו לחלק פחות שולי מהוויית החיים והתרבות הדתית הלגיטימית. כך למשל בראיון חורפי לקראת השלג בתחנת הרדיו החרדית 'קול חי' סיפר הרב יצחק בצרי על התרגשות המקובלים לקראת השלג ועל היערכותם לקיום מנהג הגלגולים בשלג בעירום. הוא הסביר כי המקובלים מזהירים: לא כל אחד יכול לעשות את הגלגולים בשלג, מדובר בסכנת נפשות, ורק צדיק 'שהגוף שלו זך מאוד לא מרגיש את הפגיעה, הגוף שלו רוחני מאוד לכן הוא לא נפגע ולא קורה כלום'. הוא הוסיף והזהיר: 'אין שום היתר לעשות את זה, אלא רק לאדם שהוא בקדושה, בצדיקות ובפרישות עצומה. להיכנס עירום לשלג ולהתגלגל תשע פעמים הלך ושוב זו סכנת נפשות. הכניסה לשלג בגוף ערום גורמת לכוויות מסוכנות מאוד ואנשים שיעשו כן עלולים לאבד את הנשימה'. הוא הדגיש כי 'לאדם אסור לעשות מעשה שמעל להשגתו', ואמר כי ההמלצה לאנשים שיודעים שהם חוטאים או סתם כאלה שאינם צדיקים דיים היא לקחת שלג בכפות הידיים ולהעביר אותו תשע פעמים על הזרועות ושלוש פעמים על המצח.¹⁰⁸⁶

גם במקרה זה מדובר בריטואל קדום, אך פריחת קבלת האר"י חידשה את חשיבותם ויצרה עבורם פיתוחים ותיקונים. יונתן מאיר מראה הן לגבי הגלגולים והן לגבי התיקונים עד כמה הם היו חלק מהחיים בירושלים של ראשית המאה ה-20. על פי תיאוריו הורגשה תכונה רבה בימים אלו של השובבי"ם ונדפסו ספרי תיקונים רבים לקראתם. גם את הניסיון להפוך את התיקון לטקס פומבי וציבורי רחב של ישיבות המקובלים הוא מזהה כבר אז. הוא אף מביא קטעים חשובים מתוך עיתונו הביקורתי של אליעזר בן-יהודה 'האור' משנת תרע"ב המאשים כי כל מגמת התיקונים והגלגולים הללו היא כסף.¹⁰⁸⁷ הרושם העולה מן הביקורת הוא של הצלחה ציבורית בהנחלת התיקונים ואף הגלגולים:

ומתגלגלים בשלג כשהם ערומים [...] על פי הקבלה כאמור: לתקן את הנפש השובבה אשר נטמאה בעון קרי רחמנא ליצלן, כי 'הלא אין אדם בעולם שנקי הוא מעון זה'. [...] בעלי המוסר האמיתיים מתנגדים לשיטה הזאת והם אומרים שבכלל אסור להסתגף ולהתענה [...] אך בעלי הקבלה אינם נשמעים לדברי חכמים ועושים את הכל על פי דעתם והזיתם.¹⁰⁸⁸

דומה כי מגמה זו לא נחלשה מאז ימיו של בן יהודה, הגם שפרקטיקה זו לא הפכה מעולם לפרקטיקה המונית רחבה.

ה. 'יביע אומר' וחטא האוננות – סקירה (והתיקון של הרב עובדיה להוז"ל)

לא רק בדרשות, גם ביצירתו התורנית הציבורית הגדולה של הרב עובדיה 'יביע אומר', לא ניתן מקום מיוחד לחטא הוצאת זרע לבטלה. בכל עשרת חלקי 'יביע אומר' לא הוקדש מקום מיוחד לקלסיקה הרבנית של אזהרות חמורות מפני חומרת החטא ובמידה וחטא הוצאת שכבת זרע לבטלה מוזכר הרי שהדבר בא לשרת פסיקה הלכתית אחרת של הרב עובדיה.

עמדה מפתיעה מאד של הרב עובדיה אשר חולקת על התפיסה כי הוצאת זרע לבטלה הוא חטא שאין עליו כפרה ואף מעניקה תיקון פשוט לעוון זה מסתתרת בתוך כתביו. בחלק א' של 'יביע אומר' נדרש

¹⁰⁸⁶ הרב יצחק בצרי, ראיון למהדורה המרכזית עם מרדכי לביא, רדיו קול חי, 29.1.2008.

¹⁰⁸⁷ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 154–155.

¹⁰⁸⁸ סולמי, מענייני ירושלים, עמ' 3; על פי: מאיר, רחובות הנהר, עמ' 155.

הרב עובדיה לחטא הוצאת שז"ל [שכבת זרע לבטלה] בתשובה אחת, במסגרת סימן שבו הוא מרחיב בדברים נגד תעניות וסיגופים שמוטלים על מי שרוצים לעשות תשובה.¹⁰⁸⁹ אחרי שהרב עובדיה כותב שם 'ומי יתן והיה לבב כל חכמי דורנו שלא להטריח על בעלי תשובה יותר מדאי בסיגופים ותעניות' הוא מציין שאפילו על 'העוון החמור' של הוצאת שז"ל מצוין בזוהר הקדוש שהתורה מגינה ומכפרת על עוון זה וכי מה שמצטטים מהזוהר מפרשת ויחי שזהו עוון שאין עליו תשובה ('אמר רבי יהודה: לית לך חובא בעלמא דלא אית ליה תשובה, בר מהאי'¹⁰⁹⁰), הכוונה היא ש'בלא לימוד תורה' אין עליו תשובה.¹⁰⁹¹ הרב עובדיה מתייחס אפוא לנושא בדרך אגב ומפחית מחומרת העוון והחרדה המקובלת המלווה אותו ומהאמונה המבהילה הרווחת כי זהו עוון שאין עליו כפרה.

ביביע אומר' חלק ב' הוא מתייחס לנושא כנקודה טכנית כחלק מתשובה הדנה ארוכות בהיתר לידת מבחנה,¹⁰⁹² שכן הגבר צריך להוציא את זרעו לתוך שפורפרת ורק אחר כך הוא מוחדר (לפני או אחרי שהפרה את הבצית) אל תוך רחמה של האישה. כך גם ביביע אומר' חלק ט' הדיון הוא על פריה ורביה¹⁰⁹³ וכך גם בחלק ח' העיסוק בנושא הוא כחלק מהדיון המתבקש בנושא 'תינוק מבחנה'. הרב עובדיה קובע שם כי 'אין לחוש בני'ד מדין הוצאת שכבת זרע לבטלה, כיון שההריון של האישה נעשה מן הזרע שהוציא הבעל למטרה זו, אין זה נחשב לבטלה'.¹⁰⁹⁴

ביביע אומר' חלק ג' הוא משיב לשאלה האם לבעל מותר לקיים יחסי מין עם אשתו לאחר שניטל ממנה רחמה מסיבות רפואיות?¹⁰⁹⁵ מובן שהרב עובדיה מתייחס בתשובה לסוגיית הוצאת זרע לבטלה ביחסים מעין אלו, שאינם לשם הולדה, אך שוב, לא מדובר כאן במעשה האוננות מטיל האימה. למותר לציין שהרב עובדיה פוסק שהדבר מותר ושאיין בו משום הוצאת זרע לבטלה. הנימוק הבולט של הרב עובדיה מעבר לרשימת הפוסקים המצדדים בעמדה זו הוא 'כיון שמשמש עמה בדרך כל הארץ'. להשוואת הדברים ולהבנת העדר המתח המיסטי אפשר להשוות את הדברים לדברי הבן איש חי שמסביר את ההיתר לזוג נשוי לקיים יחסי מין גם כשאינם יכולים ללדת ילדים בכך שעל ידי זיווג זה, אומנם לא נולדים ילדים, אבל נולדות נשמות ולכן אין מדובר בהוצאת זרע לבטלה:

¹⁰⁸⁹ במקרה זה המדובר היה בחתן טרי שנשא בתולה ואחר ביאה ראשונה לא מצא דם בתולים ולכן חשב שלא גמר ביאתו ובא עליה שנית. מאוחר יותר ראה שכבר היה דם על החלוק מהביאה הראשונה והבין שחטא שכן אחרי הביאה הראשונה לאחר הנישואין והופעת דם הבתולים, הכלה טמאה לבעלה. משהבין שחטא ביקש תיקון על החטא והרב עובדיה נדרש להשיב (ראו: יוסף, יבי"א, א, יו"ד, יד, ס"ק יד).

¹⁰⁹⁰ זוהר, פרשת ויחי, ד"ה 'ויקרבו ימי ישראל למות'.

¹⁰⁹¹ יוסף, יבי"א, א, יו"ד, יד, ס"ק יד.

¹⁰⁹² שם, ב, אבה"ע, א.

¹⁰⁹³ שם, ט, או"ח, פה, ס"ק כד.

¹⁰⁹⁴ שם, ח, אבה"ע, כא, ס"ק ב; וחשובה ההשוואה לעמדתו המחמירה של הרב חיים קנייבסקי ששולל כל ניסיון לקיום מצות פריה ורביה בשום צורה שאינה יחסי מין רגילים. הדברים באו לידי ביטוי בספר 'מעלת היוחסין' (מעלת היוחסין, בני ברק תש"ע) שניתן היה להשיג בביתו. בהסכמת הרב קנייבסקי עצמו נכתב: 'בודאי הבנים שיצאו מזה עלולים להיות רשעים ופושעים וגרועים' (עמ' ה) וכן 'כל העניין הוא תועבה ובודאי יכולים לצאת מזה בנים רשעים' (עמ' כט) וכן: 'ועלינו לקבל אם כן, שאם ברא השי"ת מצב שאיש ואישה יבלו מיטב שנותיהם בחייוך בנים חלילה, מצב זה עם כל נוראותו אינו לחינם, ולא דווקא למלא תפקיד של עונש או יסורים של כפרה מעוונותיהם' (עמ' קעג). יודגש כי מדובר בעמדה מחמירה מאד השוללת טיפולי פוריות בסיסיים ודוחה אפילו אפשרויות כמו זו שהבעל עצמו לאחר שהזרע מושבץ יחדיר אותו לאשתו (עמ' יט). העיד בפניי אדם שהיה אצל הרב קנייבסקי וביקש ברכה להצלחת טיפול IVF ואמר לו הרב קנייבסקי 'אני מברך אותך שלא תצליח'.

¹⁰⁹⁵ שם, ג, אבה"ע, ד.

אפילו בחודשי העיבור וחודשי יניקה, ואפילו אישה עקרה, או שפסקו דמיה, שאינה ראויה להוליד עוד, חייב בעלה לקיים מצות עונה בה... ואל יחשוב שבעילתו תהיה לבטלה, אלא באמת גם בעילות אלו עושים פרי למעלה, ויולדו מהם נשמות.¹⁰⁹⁶

ביביע אומר' חלק ד' הרב עובדיה קובע שחטא הוצאת זרע לבטלה חמור אף יותר מחטא ההפלה המלאכותית. הוא מצטט הסבר של המהר"ל מפראג (ספר באר הגולה, דט"ו, ע"ג) כי הריגת אדם אינה גוברת על תחילת ההווייה אלא על המשכה, ואילו הוצאת זרע זה כאילו האדם בא לעקור את ההווייה משורשה והיא דומה להבאת מבול על העולם ולכן הוצאת זרע חמורה יותר. אך גם כאן חשוב להדגיש כי הדברים המפליגים בעוצמת החטא ממלאים תפקיד בהמעטת עוצמת חטא ההפלה מופיעים בקטע מילואים שנוסף לספר במסגרת פסק הלכה שביקש להתיר הפלה ל'אישה עלובה' (כלשונו שכבר יוצאת אצל השומע חמלה ומכינה את הקרקע לפסיקה מקלה) אשר ילדה שלוש פעמים בנינוח קיסרי וכעת היא שוב בהיריון והרופאים אומרים שיש סכנה לחייה.¹⁰⁹⁷

אציין עוד מקומות שבהם הרב עובדיה נדרש לנושא בעקיפין, אגב סוגיות אחרות: ביביע אומר' חלק ה' הרב עובדיה מעלה את החשש מהוצאת שז"ל כדי לצדיק את ההקלה בעניין מיני אחר – במספר הימים שהאישה צריכה לחכות כדי לטבול ולקיים יחסי מין.¹⁰⁹⁸

ביביע אומר' חלק ו' הוא נדרש לנושא שז"ל בתשובה אחת במסגרת דיון הלכתי-עקרוני בשאלה האם מותר להתיר איסור קל בשביל להציל מאיסור חמור? (הדוגמה החביבה על הרב עובדיה בעניין זה היא ההיתר שלו להעניק תעודת כשרות לבתי מלון שמגישים לאורחים החפצים בכך חלב אחרי בשר, המתבסס על ההערכה שלו כי עדיף שיאכלו מזון כשר מאשר שבתי המלון יוותרו על התעודות לחלוטין¹⁰⁹⁹). ההתייחסות להוצאת שז"ל היא בתוך מבחר הדוגמאות שנועדו לבנות תשובה הלכתית לשאלת שוחט ששאל שאלה עקרונית: האם לדוות לחילוני שהביא עוף לשחיטה שיש שבר בגף העוף ולסרב לשחוט לו אותו (איסור קל) או שעדיף לשחוט את העוף שחיטה כשרה וכך למנוע מצב שאותו אדם ישחט בעצמו את העוף שחיטה אסורה (איסור חמור)?¹¹⁰⁰ הרב עובדיה מביא את הסיפור הקלסי מספר חסידים (סימן קעו) על אותו אדם שיצרו גבר עליו וביקש אישור הלכתי להוציא זרע לבטלה כדי שלא יבוא לשכב עם אשת איש, או עם אשתו הנידה.¹¹⁰¹ בחלק האחרון של 'ביביע אומר', חלק י', הוא מזכיר את הנושא, שוב בדרך אגב ובדיון שאף הוא לא עוסק במעשה האוננות הקלסי, אלא בתשמיש עם אמצעי מניעה בשעת סכנה ובדונו בשאלה האם הדבר נחשב להוצאת זרע לבטלה.

ראינו, אם כן, שבכל עשרת חלקי 'ביביע אומר' אין אפילו תשובה אחת שמוקדשת ישירות לנושא. מתוך עשר ההתייחסויות האגביות לנושא, שבע עוסקות בהוצאת זרע במסגרת יחסים מיניים (להלן נראה ההתייחסות חשובה נוספת מסוג זה במסגרת מדיניות קיצור משך הנידה), ולא בסיטואציה המינית שאלה בעיקר מתייחסים הדרשנים והמתריעים על עברייני שטוף זימה ששופך זרעו לשווא. בשתיים מן הפסיקות הנותרות הרב עובדיה נוקט החמרה רטורית בעניין הוצאת זרע לבטלה, כדי להקל בעניין אחר. בדוגמה העשירית הוא מספק מהפכה משלו וקובע בניגוד לקבלה שחטא הוצאת זרע לבטלה איננו חטא שאין עליו תשובה, אלא שיש לו תיקון, לא התיקון של רבי נחמן, אלא התיקון של הרב עובדיה, על פיו התיקון שמגן ומכפר הוא לימוד התורה. זהו מהלך קלסי של הרב עובדיה שלוקח את החשש הציבורי מעבירה זו –

¹⁰⁹⁶ יוסף חיים, בן איש חי, שנה שנייה, פרשת וירא, אות כד.

¹⁰⁹⁷ יוסף, יבי"א, ד, אבה"ע, א. וכן שם, במילואים.

¹⁰⁹⁸ שם, ה, יו"ד, יז, ס"ק ד.

¹⁰⁹⁹ שם, ד, יו"ד, ז.

¹¹⁰⁰ ראו דיון אצל: פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 95-102.

¹¹⁰¹ יוסף, יבי"א, ו, יו"ד, ג, ס"ק ג; ראו דיון אצל: פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 103-104.

שאותה הגדיר שילה פכטר כ'פסגת החטאים על פי המיסטיקה היהודית'¹¹⁰² - ומקדם איתו את הערך החשוב לו בהיררכיית הערכים היהודיים: לימוד תורה.

ו. ארבע-שבע: ההקלות של הרב עובדיה בדיני נידה

פסיקתו של הרב עובדיה בדיני נידה, המכונה 'ארבע, שבע', היא אחת המפורסמות והשנויות במחלוקת מבין הפסיקות המקלות שעיצבו את דימויו. אם על כל ההקשר המיני צינתי את האימה המיסטית המרחפת מעל כול, הרי הדברים מגיעים לשיא כשמגיעים אל טומאת האשה הנידה,¹¹⁰³ רצופת ההנמקות המאגיות-דמוניות. נושא זה נידון בצורה מקיפה ומרתקת במחקרו של אריאל פיקאר 'משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות'. מסקנותיו של פיקאר באשר להתעלמות מההיבטים הקשורים בהשקפות מאגיות-דמוניות של טומאת הנידה ברורות.¹¹⁰⁴

פיקאר מצביע על שתי גישות להלכות נידה, אחת מדגישה את מוטיב הטומאה וממילא את הצורך להתרחק מהאשה הנידה ומכוחותיה המאגיים-דמוניים. גישה זו קשורה בתפיסות עממיות-קבליות דומות לתרבויות אחרות. לגישה זו שייכות אמירות כמו זו של הרמב"ן: 'הנידה [...] הטבע הרע המזיק שבה תוליד גנאי, ורוע האויר ידבק במראה, והנה היא כאפעה הממית בהבטתו, וכל שכן שתזיק לשוכב עמה'.¹¹⁰⁵ הגישה האחרת רואה בהלכות נידה מנגנון של הסדרת חיי המין. הרב עובדיה יוסף מייצג את המגמה הממעיטה בחשיבות מרכיב הטומאה ואף מקצרת את הימים שבהם אסורים יחסי מין.¹¹⁰⁶ מגמתו הממעיטה בולטת ביחס לאמירות בדבר הנזק המאגי הפוטנציאלי של האשה הנידה.

בתורה (ויקרא טו, יט) נאמר: 'ואישה כי תהיה זבה [...] שבעת ימים תהיה בנידתה'. הווי אומר: אישה נידה, כלומר אישה הנמצאת בתקופת המחזור החודשי, טמאה שבעה ימים מיום תחילתו. במהלך השנים נוספו החמרות רבות לדין זה מנימוקים שונים,¹¹⁰⁷ שהבולטת בהן היא 'חומרת רבי זירא',¹¹⁰⁸ והתקבלו נורמות הלכתיות על פיהן נשים במחזור סופרות שבעה ימים נקיים, אחרי תום המחזור. כלומר ימי הנידות כמעט והוכפלו. התפתחו מספר מנהגים בתחום אינטימי זה. המנהג האשכנזי הרווח על פי פסיקת הרמ"א קובע 'חמש, שבע', כלומר חמישה ימים של מחזור (גם אם בפועל זמן המחזור הפיזי קצר יותר) ואחריהם עוד שבעה נקיים. מנהגים אחרים באשכנז קבעו 'שש, שבע', ואף 'שבע, שבע'. פיקאר מציין כי הנטייה להחמיר בנושא הנידה היא בין היתר בהשפעת חסידי אשכנז שהפנימו את התפיסות המאגיות של טומאת הנידה¹¹⁰⁹ ומעריך כי גם פוסקים ספרדים מושפעים מאותה מסורת מחמירה המדגישה את הפן המאגידמוני של הווסת.¹¹¹⁰

הרב עובדיה בתשובותיו בנושא¹¹¹¹ דן בין היתר בדברי הרב עבדאללה סומך (1813-1889), מחשובי רבני עיראק במאה ה'19. הוא מספר כי בבגדד התקיימו שני מנהגים: 'שש, שבע' ו'שבע, שבע'.¹¹¹² גם הבן

¹¹⁰² פכטר, חטא שאין עליו תשובה, עמ' 158.

¹¹⁰³ על טומאת הנידה והשלכותיה ראו למשל: דגלס, טוהר וסכנה; דינרי, מנהגי נידה; דסטר, נידה; רוזנק, נידה; זימר, עולם כמנהגו, עמ' 220-249; בראון, טומאת נידה.

¹¹⁰⁴ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 242; ראו גם: הנ"ל, הרב עובדיה בהלכות נידה.

¹¹⁰⁵ פירוש הרמב"ן לויקרא, יח, יט.

¹¹⁰⁶ הנ"ל, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 198.

¹¹⁰⁷ זימר, עולם כמנהגו, עמ' 240-249.

¹¹⁰⁸ ראו: רוזנק, נידה; ראו עוד אתר האינטרנט הנאבק נגד חומרה זו 'להחזיר טהרה ליושנה' (<http://www.tehora.co.il>).

¹¹⁰⁹ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 232.

¹¹¹⁰ שם, עמ' 233.

¹¹¹¹ ראו למשל: יוסף, יבי"א, יו"ד, טו; הנ"ל, טהרת הבית.

¹¹¹² סומך, שו"ת זבחי צדק, יו"ד, טו.

איש חי כותב כי המנהג בבגדד הוא 'שש, שבע' ומסביר כי ממילא מדרך הטבע לרוב הנשים המחזור נמשך חמישה ימים.¹¹¹³ הרב עובדיה דוחה מנהגים מחמירים אלו ובהתאם לפסיקת השולחן ערוך קובע פסק מקל מאוד, בדין חמור מאוד: 'ארבע, שבע' בלבד. וכך סיכם הרב עובדיה את עמדתו בדרשה:

כתבתי בספרי: ארבעה ימים מיום תחילת הווסת, ומתחילה 7 נקיים. האשכנזים נוהגים 5 ימים [...] רוב הספרדיות נהגו כמו האשכנזיות. הטוניסאיות עושות 7,7 וככה היו שנשארו עקרות כי זמן הביוץ יום קודם. ולא רצו לזוז ממנהגן. מרן כתב 4 - למה תעשו?¹¹¹⁴

במקרים קשים מסוגל היה הרב עובדיה אף להגיע להקלות נוספות עד כדי 'שלוש, שבע' ואף 'שתיים, שבע'(!), ואלה, כמובן, בתנאי שזמן המחזור הפיזי היה באורך זה. כך למשל בתשובה ב'ביע אומר' דן הרב עובדיה במקרה ספציפי של אישה שבעלה התנגד למנהגה לשמור 'חמש, שבע' ודרש שתספור שבעה ימים מיום סיום הטהרה, גם אם יהיה בתוך חמשת הימים הראשונים. הרב עובדיה פסק כי יש להתחשב באישה שנכשלת באיסור כרת בגלל בעלה שבועל אותה לפני טבילתה וכי 'באישה שבעלה קל דעת ויש חשש של איסור כרת, אפשר להקל להמתין שני ימים ורחוץ עמה יפה בחמין ותפסקו בטהרה ואחר כך ז' נקיים'.¹¹¹⁵ בניגוד לדרשותיו הפומביות הגדולות שבהן הרב עובדיה מיעט להתייחס לנושא,¹¹¹⁶ בכתביו ההלכתיים בהתייחסו לנושא זה מעניק הרב עובדיה ליצר המין הגברי ולעניין המיני בכלל מקום מרכזי בשיקול ההלכתי. בהקדמה לסדרת ספריו 'טהרת הבית' שיוחדו לנושא, הוא מסביר כי רבנים צנועים, אולי גם נבוכים, משאירים את הפסיקה בנושא בידי נשים, ואלה, הנשים, מחמירות מדי.

הוא מאשים את הנשים המחמירות בדיני נידה על פי מנהגים מקומיים או משפחתיים במניעת יחסי מין מבעליהן, דבר שגורם לגברים הרהורי עבירה מיניים ולפעמים גם להשחתת זרע לבטלה.¹¹¹⁷ הרב עובדיה מדגיש כי מדובר בתחום בעייתי בעיקר בדור המודרני שבו התרבות הפריצות והלבוש החושפני ולכן אתגר ההימנעות המינית העומד בפני הגברים קשה הרבה יותר. כאן, באורח שאיננו מוכר לשומעי דרשותיו, הרב עובדיה נותן משקל ויחס לגבר הרואה נשים חשופות 'ועין רואה והלב חומד בהרהורים רעים' 'ומה יעשה הבן ולא יחטא?'. לנשים במערכת זו דימוי כפול, אלה שבחוץ 'מודרניות' מפתות ומגרות, ואלו שבפנים נטולות תשוקה מינית ולכן מחמירות ומרחיקות ומענות את בעליהן.¹¹¹⁸ מובן שגם כאן חוזר המבט הפוקיאני כיוון שמצטייר כי על פי הרב עובדיה תפקידו כפוסק הלכה הוא לאפשר למיניות הגברים לבוא לידי ביטוי ולא לאפשר לנשים למנוע אותם.¹¹¹⁹ גם כאן אפשר בהחלט לראות כיצד משטור דתי ממלא פעולה שאיננה דיכוי מיני, אלא להפך, פעולה מאפשרת מיניות. הנקודה הנוספת המרתקת בהתבוננות בפעילותו כפוסק, היא שבעוד פוסקים אחרים מתייחסים אל סיטואציה היסטורית מתירנית כסיבה להחמיר ולהגביר את החומות, הרב עובדיה רואה בה דווקא סיבה להקל.

קשה למצוא אצל הרב עובדיה מערכת נימוקים מהסוג היוצר אידאליזציה לדיני הנידה היהודיים כהבטחה לזוגיות טובה ולחיים רוחניים פלאיים כמקובל אצל מחזירים בתשובה ואחרים.¹¹²⁰ כפי שאנו

¹¹¹³ יוסף חיים, רב פעלים, ב, יו"ד, יז.

¹¹¹⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מטות, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ב תמוז תשס"ח, 26.7.2008.

¹¹¹⁵ יוסף, יבי"א, יו"ד, טו, טו.

¹¹¹⁶ בדרשותיו המוקדמות בשנות החמישים בירושלים דווקא נהג לדרוש בענייני טהרה והיו מקפידים להוציא מהמקום את הרווקים ולגרש את הילדים. הרב עובדיה אף ספג ביקורת אז על כך שהוא עובר על ההנחיה 'אין דורשין בעריות בשלושה, אלא בשניים' (חגיגה יא). ראו: ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 156.

¹¹¹⁷ יוסף, טהרת הבית, הקדמה. גם כאן מובא אפוא ענין השחתת זרע לבטלה כנימוק להקל באיסור אחר.

¹¹¹⁸ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 327.

¹¹¹⁹ שם, עמ' 239.

¹¹²⁰ למשל: לאם, סוגה בשושנים; נריה, נישואין של אושר.

רואים לאורך כל דיוננו, אין זו שפתו ואין זה עולמו. מה שאנו שומעים ממנו הוא לכל היותר אזהרות כי הדרך ההפוכה תגרום לתסכול מיני אצל הגבר ותפגע במשפחה.¹¹²¹

גם מאבק הלכתי זה הוא במובהק נדבך חשוב במאבקי של הרב עובדיה נגד פסיקותיו ברוח הקבלית של הבן איש חי ונגד חומרות הלכתיות. המאבק נמשך גם במאבקי פסיקת ההלכה של הרב עובדיה המקל יחסית מול הרב מרדכי אליהו המחמיר, כשבעצם נושא המחלוקת הוא האם 'נידה היא כאחד העריות'.¹¹²² הרב עובדיה דוחה את ההנחה כי בדברים שבערווה יש להחמיר היכן שאפשר אפילו נגד הוראות מרן וקובע כי יש לפסוק כמרן ואף להקל יותר ואין דיני נדה בכלל דברים שבנידה.¹¹²³ בנוסף לזה אפשר לראות כאן בבירור את ניסיונו של הרב עובדיה לבטל את השליטה הנשית בתחום, שנבעה בין היתר מתפקידן של 'הזקנות' כמדריכות דיני נידה, ולהשיב את השליטה בנושא לרבנים ולגברים. מעניינת היא העמדה שמביע פה כלפי מדיניות המחמירה והפרדוקס בטענתו כי הנשים 'דעתן קלה' ועל כן הן מחמירות (!).

אין לסמוך על דברים אלו וכיוצא בהם על נשים כלל, שדעתן קלה ומדמות מלתא למלתא באין מבין, אלא יש לנו לילך אל הספרים שמורין לנו דרך הישרה"¹¹²⁴ וכן 'אין חכמה לנשים אלא בפלך' [...] ואלו שמחמת בוש פונות בשאלות נשים לחמותיהן או בשאר זקנות המוזרות בלבנה, באות כמה פעמים לידי תקלה.¹¹²⁵

פיקאר מציג עוד שורת מקרים שבהם הרב עובדיה מקל בעניין מיני מרכזי זה.¹¹²⁶ בין היתר ניכר הקו המקל בפסיקתו של הרב עובדיה המאשרת לנשים ללבוש תחתונים צבעוניים בימי טהרתן, במיוחד כדי שלא ייראו כתמי דם על תחתונים לבנים, ראייה שמשמעותה חיוב ימי הרחקה נוספים בין האישה לבעל. כך גם הרב עובדיה מקל בענייני טבילת נשים, למשל בהקלה בהגדרת 'חציצה' לטבילה¹¹²⁷ 'שהחומרא בזה מביאה לידי קולא, שעל ידי דחיית זמן הטבילה יבואו בעליהן לידי הרהורים רעים [...] ויבואו לידי שז"ל, באישור לטבילת נשים עם ציפורניים לא גזורות וצבועות',¹¹²⁸ בהתנגדות למנהג על פיו בעלה של יולדת אחרי לידה מחויב לחכות ארבעים עד שמונים יום¹¹²⁹ עד לטבילה שתאפשר יחסי מין, שכן 'כל החומרות האלה של ארבעים ושמונים – אין להם שום סמך מהתורה'.¹¹³⁰

¹¹²¹ ראו גם אצל: ביאל, ארוס והיהודים, עמ' 68–70, על הפערים בין מסורת בבל שנטתה להדגיש את תועלת הנישואין לעולם הרגש, למסורת ארץ ישראל שראתה את הנישואין בעיקר כאמצעי הגנה מפני הפיתוי המיני.

¹¹²² לאו, ממרן עד מרן, עמ' 258.

¹¹²³ יוסף, יבי"א, ו, יו"ד, טו.

¹¹²⁴ הנ"ל, שם, ב, יו"ד, יד, ט; שם, ה, יו"ד, יח, א.

¹¹²⁵ הנ"ל, שם, ד, יו"ד, יג, ה.

¹¹²⁶ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 241 הערה 112.

¹¹²⁷ יוסף, יבי"א, ג, יו"ד, יב.

¹¹²⁸ הנ"ל, שם, ב, יו"ד, ג. ראו גם הנ"ל, דרשה, מוצ"ש אמור, ה אייר תשס"ח, 10.5.2008: 'נשים מודרניות יש להן ככה ציפורניים כמו מזלג... שאלו אותי מה לעשות עם הנשים האלה? אמרתי שלא יגידו להן כלום, יראו רק שתחת הציפורניים נקי ואחר כך יגידו להן עצה טובה לגזור את הציפורניים. למה? זו חומרה'.

¹¹²⁹ ראו על ימי הטוהר של היולדת ובכלל זה על מנהג ההמתנה 40 או 80 יום לאחר לידה, אצל: זימר, עולם כמנהגו, עמ' 220–239.

¹¹³⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת תזריע, יזדים, כ"ט אדר ב תשס"ה, 9.4.2005; ראו עוד בנושא: יוסף, יבי"א, ג, יו"ד, י; שם, ד, יו"ד, יא, יב. למנהג זה הביע כבר הרמב"ם התנגדות חריפה (רמב"ם, משנה תורה, איסורי ביאה, פרק ד), ובהקשר לדיני ההמתנה אחרי לידה של ארבעים יום לזכר ושמונים יום לנקבה, מובא שהרב עובדיה העיר כי הבן איש חי שפסק כך היה מלאך קדוש ופרוש ולכן לא ידע שיש כזה יצר הרע חזק אצל בני אדם וחשב שאפשר למנוע יחסי מין תקופה כה ארוכה (שטרית, רבנו, עמ' רנ).

דוגמה מעניינת אחרת אנו מוצאים באחת הדרשות שלו, שם התייחס הרב עובדיה לטבילת אישה בשבוע שחל בו תשעה באב. גם כאן הוא פסק להתיר ונימק זאת בחשש שהבעל שיימנע ממנו מין יבוא לידי איסור:

אין צורך לומר: אישה שהגיע זמן טבילתה [בשבוע שחל בו תשעה באב] הולכת לטבילה כרגיל, ודאי שמתרחצת כרגיל. לפני שהולכת למקווה צריכה לחוף את בשרה – עושה כרגיל. רק יום תשעה באב עצמו אסור – תלך יום אחרי זה. אבל כל הימים כולם אחרי ראש חודש אב מותר לה להתרחץ ולטבול. הכל בסדר. אפילו מים חמים. בלי שום ספק. מי שמחמיר בזה הוא חמור. כך אני קורא לו. הוא חמור. הוא לא בן אדם... למה לעשות חומרות נגד התורה? בשביל מה? אם התורה מתירה? אתה רוצה להיות אבו עלי להחמיר יותר מהתורה? מה אתה רוצה? כל דבר צריך להיות ביישוב הדעת, בשכל טוב. לכן המקוואות צריכים להיות פתוחים בכל השבוע ויבואו ויטבלו ויתרחצו. הכל בסדר. אין בזה שום חומרה. מי שמחמיר, כמו שאמרתי, הוא חמור. צריך להבין: יוצאת מזה תקלה חס ושלום, אם לא תלך לטבול בזמנה, יבוא אחר כך בעלה, יבוא חס ושלום לידי איסור.¹¹³¹

ודוק בדבר: לכאורה מדובר בהקלה על היולדת, אך נדמה שיש להדגיש כי על פי הרב עובדיה המטרה היא להקל על תסכולו המיני של הבעל, כדי שלא יחטא בהוצאת שז"ל וכדי שיוכל להתפנות ללמוד תורה. דוגמה נוספת היא המחלוקת בין הרב עובדיה יוסף לבן איש חי האם מותר לבעל ואשתו לשבת על ספסל אחד או בעגלה אחת כשהאישה נידה? הבן איש חי פוסק שאסור ואף מסביר ש'טיול בעגלה חמור יותר משיבת ספסל בביתו כי זה מעורר חיבה יותר'.¹¹³² הרב עובדיה פוסק להקל.¹¹³³ דוגמה נוספת היא היתר הרב עובדיה לאישה שההיריון מסכן אותה לשמש במוך (מעין דיאפרגמה שתמנע כניסה הזרע) לפני התשמיש.¹¹³⁴ זאת לעומת הבן איש חי שאוסר כדעת הסבורים שמדובר בהשחתת זרע.¹¹³⁵ כל אלה משתלבים עם המגמה הכללית של שני בעלי הלכה אלה: הבן איש חי – להחמיר משיקולי קבליים ישירים או עקיפים, והרב עובדיה – להקל תוך התנגדות לשיקולים אלה.

ז. הפוסק בתודעתו העצמית – 'היום אין לי יצר הרע'

בחול המועד סוכות שנת תשע"ה בפסטיבל 'הקהל' בפאנל בנושא הרב עובדיה יוסף, העיד אחד המשתתפים, חכם דוד מנחם, כי ראה במו עיניו נשים מנסקות את ידיו של הרב עובדיה בבואן לקבל ברכה. זאת בניגוד לעדויות אחרות וכן לעמדתו הפומבית של הרב עובדיה בנושא שבאה לידי ביטוי בתמיהה שלו על הבן איש חי. בספרו 'הליכות עולם' הרב עובדיה מותח ביקורת על הבן איש חי שהתיר לנשים לנשק את ידיו.¹¹³⁶ לא מדובר בתופעה יחידאית, עדויות לנישוק ידי רבנים מצאנו גם לגבי רבנים כמו הבבא סאלי¹¹³⁷ והרב יהודה פתיה, שגם אפשר לנשים לנשק את ידיו וגם היה גם מקפיד ללחוש לנשים באוזן כדי שהיחוד ייכנס לנשמה.¹¹³⁸ רבים ראו את הרב עובדיה מניח יד על ראש אישה ומברך אותה וכן את זקן המקובלים, הרב

¹¹³¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מטות, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ב תמוז תשס"ח, 26.7.2008.

¹¹³² יוסף חיים, רב פעלים, ג, יו"ד, יז.

¹¹³³ יוסף, יבי"א, י, יו"ד, נח, חלק ג, טו.

¹¹³⁴ יוסף, שם, י, אבה"ע, כד.

¹¹³⁵ יוסף חיים, רב פעלים, ד, יו"ד, יז.

¹¹³⁶ יוסף, הליכות עולם, ח, עמי' שלא.

¹¹³⁷ שיחה עם הרב חיים אמסלם, בן משפחת הבבא סאלי. הוא הדגיש כי מדובר בנשים מעל בנות חמישים בדרך כלל, או בנות המעגל המשפחתי.

¹¹³⁸ על פי עדות מפורשת של רב ספרדי חשוב שחפץ בעילום שמו 'סבתא שלי סיפרה לי שהיא נישקה את היד לרב פתיה'.

יצחק כדורי. עוזרו של הרב עובדיה, הרב אליהו שטרית, מספר כי הרב עובדיה אמר על היתרו זה של הבן איש חי לנשים לנשק את ידיו כי הבן איש חי 'היה קדוש עליון ולא היה משפיע עליו כלל, אבל אנחנו ברוך השם נוהרים בזה'.¹¹³⁹ בהזדמנות אחרת אמר הרב עובדיה כי כשבאות אליו נשים בשביל ברכות הוא לא מסתכל עליהן וציטט מהגמרא (ברכות, כ ע"א) את דברי רב גידל שהיה יושב בפתח מקווה הנשים ומכריז כי הדבר לא משפיע עליו, שכן, הנשים, דומות בעיניו לאווזים לבנים ('ודמיון באפאי כי קאקי חיורי').¹¹⁴⁰ מזכירו של הרב עובדיה, הרב אמיר קריספל, סיפר שבתור מנהל סמינר שאל את הרב עובדיה אם להיענות לבקשה שהועברה אליו להעביר שיעור לתלמידות, הרב עובדיה אמר לו כי בעבר הרחוק הוא עצמו הקפיד לא העביר שיעורים לנשים, אלא אם היו מזמינים אותו ואז היה מבקש מרעייתו הרבנית שתבוא איתו והיה מדבר כאילו אליה 'ומי שרוצה לשמוע שתשמע', אבל, הוסיף הרב עובדיה, כי היום, בגילו המבוגר, הוא כבר אומר שיעורים לפני נשים כי 'היום אין לי יצר הרע'.¹¹⁴¹

בהקשר זה יש להזכיר גם את העובדה שלאחר פטירת אשתו לא נישא הרב עובדיה בשנית, על אף הוראת הגמרא: 'אף על פי שיש לו לאדם כמה בנים, אסור לעמוד בלא אישה' (יבמות, ס"א, ע"ב). על פי חלק מבני משפחתו, הרב עובדיה נמנע מחתונה נוספת למרות דרישות ההלכה, לכאורה, מסיבות רומנטיות, של אהבתו הגדולה לרעייתו המנוחה הרבנית מרגלית.¹¹⁴² עדויות אחרות מדווחות כי דווקא רצה להתחתן בשנית כפי שעשו רבנים מבוגרים אחרים¹¹⁴³ כדי לקיים את מה שכתב רבי יוסף קארו בשולחן ערוך שאסור לאדם לעמוד בלא אישה, ובהתאם לדבריו כי לאדם נשוי אשר 'פת בסלו' - יצר הרע אינו מתגבר עליו.¹¹⁴⁴ ואולם, הדבר לא הסתייע,¹¹⁴⁵ או נמנע ממנו מסיבות פוליטיות כיוון שהסובבים אותו שחשבו שהדבר יפגע במעמדו. מכל מקום, לאור הדברים דלעיל יש מקום לשער – ואין הדברים יוצאים מכלל השערה – כי הרב עובדיה היה מוכן לוותר על כך בין השאר משום שראה עצמו כמי שכבר אין לו יצר רע, ומשום כך החיוב אינו חל עליו.

בכל הדוגמאות הללו הרב עובדיה מבטא גישה של פסיקה אינדיבידואלית, הנקבעת בהתאם לאדם שבו מדובר ותנאי המציאות; במקרה זה – לרמת המיניות והשליטה העצמית שלו. בוודאי מהדהדים כאן התיאור בגמרא על רב אחא שבכדי לשמח חתן וכלה היה 'מרכיב לה אכתפיה' [מרכיב את הכלה על כתפו], כששאלו אותו החכמים אם גם להם מותר לעשות זאת השיב להם 'אי דמיין עלייכו ככשורא לחיי, ואי לא – לא' [אם הכלות נדמות לכם כקרב מותר גם לכם, ואם לא – לא].¹¹⁴⁶

ראוי לסכם ולהדגיש כי הדברים לאורך הפרק כולו צריכים להיבחן לאור העובדה שבתקופת הנהגתו של הרב עובדיה – ובמקביל להתעלמותו הציבורית מ'חרדת המין', להתחמקותו מתמיכה במסעות תעמולה של

¹¹³⁹ שטרית, רבנו, עמ' קפז.

¹¹⁴⁰ שטרית, רבנו, עמ' שעא. הרב עובדיה מצטט שוב מימרה זו כשהוא מביא טקסט רבני הטוען שאולי בדור הזה כבר לא נוהגים שלא לברך ברכת 'שהשמחה במעונו' בסעודת נישואין שבה הגברים רואים את הנשים כיוון שיעכשו מורגלות הרבה הנשים בין האנשים ואין כאן הרהורי עבירה כ"כ, דדמאי עלן קאקי חיורי' (יוסף, יב"א, ג, אבה"ע, י, ט).

¹¹⁴¹ שיחה עם הרב אמיר קריספל מזכירו של הרב עובדיה, 8.6.2015.

¹¹⁴² שיחה עם יהודית יוסף, כלתו של הרב עובדיה יוסף.

¹¹⁴³ כפי שעשו למשל הרב כדורי שהתחתן בסביבות גיל 90, הרב הספרדי הראשי לשעבר, הרב אליהו בקשי-דורון כשהוא בגיל 64 וכמובן רבי יוסף קארו שהתחתן בשלישית בגיל 70 (אלטשולר, חיי מרן, עמ' 415). גם המקובל הבולט, הרב ברוך שלום הלוי אשלג (הרב"ש), נישא בשנית לאחר פטירת אשתו בחנוכה תש"ן בגיל 84. הוא הסביר 'עניין החתונה אצלי אין בו דבר מלבד רוחניות ולפיכך לא אנוח ולא אשקוט עד שאמלאו' (מתוך אתר 'בני ברוך' של ממשכי קבלת הרב אשלג).

¹¹⁴⁴ הרב עובדיה דרשה, מוצ"ש ראה, כ"ט אב תשס"ח, 30.8.2008.

¹¹⁴⁵ ראו למשל: שטרית, רבנו, עמ' 3.

¹¹⁴⁶ בבלי, כתובות, דף יז, ע"ב; ראו גם לעיל (שער ראשון, פרק רביעי, סעיף ג, עמ' 138) את אותו רעיון לגבי העוררות המינית האינדיבידואלית, שאותו מביא הרב עובדיה בשם הריטב"א.

צניעות, הפכה היהדות החרדית במידה רבה ל'דת הצניעות'. בתוך העולם החרדי נשמעו קולות של ביקורת, ואף בדיחות לגלגניות,¹¹⁴⁷ על השיאים שאליהם הגיעה מגמה זו, אך לא היה בהם כדי לשנותה. זר שהיה מתבונן בכמויות הפרסומים הפנים־חרדיים המזהירים מפריצות ומאזין לדרשות רבנים המזהירות מפני חטאים מיניים, עשוי היה לקבל את הרושם כי ההפקרות המינית חוגגת בחברה החרדית. 'החרדים עסוקים במיניות באותה אינטנסיביות כמו הרובד הנמוך ביותר בציבור החילוני' קבע בעבר פרופ' אביעזר רביצקי בעקבות תוצאות מערכות הגברת הצניעות הבלתי פוסקות בציבור החרדי. בקונטקסט היסטורי נדמה שהמאבק על הצניעות דחק אפילו את לימוד התורה ממקומו הראשון, כערך העליון שהחברה החרדית בתקופת הרב עובדיה (למעשה בתקופת השפעתו של הרב שך) מחויבת לו. במאה ה־18 התנהל קרב בין הליטאים לחסידים בסוגיה מהו הערך החשוב ביותר ליהדות – החוויה האינטלקטואלית של לימוד התורה כגרסת המתנגדים (הליטאים) נאמני הגאון מווילנה, או החוויה המיסטית של הדבקות הדתית והתפילה כגרסת החסידים נאמני הבעש"ט; בשלהי המאה ה־20 ותחילת המאה ה־21 נדמה היה לעתים שלא זה ולא זה הערך העליון, הצניעות היא העניין היהודי המרכזי.¹¹⁴⁸

סיכום פרק זה אינו יכול להוביל אותנו למסקנה שהרב עובדיה התעלם מהמיניות, הוא היה ער לה, אבל את גישתו מאפיינים שני סממנים: ראשית, גם כאשר הוא מתייחס להיבט של יצר המין הגברי, שהוא בהחלט מודע לו, הוא נוקט אותו לכיוונים של פורקן בהיתר, לקולא, כדי שלא יבואו לידי עבירה, כפי שראינו לעיל בסוגיות הנידה והיתר הנישואין בימי בין המצרים. שנית, הוא לא נוטה להחמרה, לא מטעמי 'הדור פרוץ' ולא מטעמים של תפיסה הלכתית שאומרת שיש להגביה את החומות על הגברים המועדים לנפילה.

---

¹¹⁴⁷ בדיחה חרדית ידועה ונוקבת מספרת על חסיד וליטאי (לעתים להפך) שהלכו יחד בדרך. הגיעו לנהר ושם עמדה אישה וביקשה שיעזרו לה לחצות את הנהר. החסיד לא היסס ולקח את האישה על גבו והעביר אותה. אחרי עוד שעת הליכות מלוות שתיקות, שאל הליטאי: 'אינני מבין, איך יכולת לשאת אישה על גבך?' ענה לו החסיד: 'אני נשאתי אותה על הגב בדיוק שתי דקות, אתה כבר נושא אותה שעה שלמה בראשך'. וידוע גם החידוד המיוחס לאדמו"ר חסידי: 'רצינו ליצור חברה שבה, כשחרדי רואה אישה הוא חושב "הרי זה עמוד חשמל", במקום זה יצרנו חברה, שבה כשחרדי רואה עמוד חשמל הוא חושב "הנה אישה"'.
¹¹⁴⁸ ראו גם במחקרה של נאוה וסרמן (וסרמן, חברת הקדושה) המציבה חלופה למודל־העל של מנחם פרידמן על החברה החרדית כחברה שהאידאל המרכזי בה הוא לימוד התורה. היא מראה את אידאל הקדושה בחסידות גור וטוענת כי זו אפשרות אחרת להגדרת הערך העליון החרדי. מעניין הוא כי המקובל עדס טוען כי המחקר ההיסטורי שגה בהעמדת הדברים כפי שהוצגו לעיל וכי מלחמת החסידים–המתנגדים הייתה בסך הכול מאבק על המקום השני בסולם הערכים היהודי וכי המקום הראשון גם אז היה שמור למאבק למען הצניעות. המקובל עדס מדגיש כי גם הגאון מווילנה אמר שהמאבק המתמיד לשמירת הקדושה המינית הוא 'תכלית בריאת האדם בעולם הזה' (שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס).

פרק המישי

התנגדות לפרקטיקות מיסטיות ומאגיות

בפרקים הקודמים ראינו את התנגדותו של הרב עובדיה להכרעת ההלכה על פי הקבלה ולהשפעת הקבלה על האתוס ההלכתי (בנושאים הלכתיים כגון צניעות, נידה ואיסור הוצאת זרע לבטלה). בפרק זה יידונו בהרחבה מספר סוגיות מתחומים שונים שאינם הלכתיים במובהק, המדגימות את תגובתו השלילית של הרב עובדיה לפרקטיקות מיסטיות שאינן נוגעות לדרכי קיומן של מצוות ההלכה. פרקטיקות אלה קבעו שורה של מנהגים עצמאיים, שתקפן וזוהרן ניתן להן מכח הגושפנקה הקבלית שניתנה להן, בין מלכתחילה (כאשר מקורן הוא קבלי) ובין בדיעבד (כאשר הקבלה 'אימצה' פרקטיקות שמקורן עממי או לא-יהודי). הדיון בכל אחת מן הסוגיות יפתח בהצגת הרקע ההיסטורי-הלכתי לסוגיה, יובאו תגובות והתייחסויות שונות מן הקשת ההלכתית וכמובן תוצג עמדתו של הרב עובדיה. עיון בסוגיות אלו יחדד עוד יותר את יחסו השלילי של הרב עובדיה כלפי נורמות מתחום ה'נסתרות'.

א. טבילות, תיקונים ותעניות

ככלל, הרב עובדיה ממעט בחשיבותן של הפרקטיקות של נאמני תורת הסוד, המקובלים. בכלל זה כמובן פרקטיקה מתוך שביל שבעבר היה מרכזי מאוד¹¹⁴⁹ כמו הפרקטיקה של עבודת ה' בתעניות וסיגופים.¹¹⁵⁰ ביביע אומר¹¹⁵¹ הוא מסביר כי 'בפרט בדורות הללו הרי אין לתעניות וסיגופים שורש בש"ס'.¹¹⁵¹ גם בקביעה זו אנו רואים את מרכזיות מסורות הגמרא ביכולת או אי היכולת של הרב עובדיה להכיל הנחיות בעלות גוון מיסטי כפי שנראה גם להלן בעניין צוואת רבי יהודה החסיד אשר גם עליה הוא אומר 'שאין להם שורש וענף בש"ס ופוסקים'.¹¹⁵² ומהדהדים כאן בהחלט קווי הדמיון בין הרב עובדיה לבין ה'נוודע ביהודה', כפי שמביא אותם מעוז כהנא.¹¹⁵³

בהקשר זה של הסיגופים מוסיף נריה גוטל דיוק על המחלוקת בין רבני אשכנז לבין רבני ספרד.¹¹⁵⁴ בשעה שרבני אשכנז דחו שילוב של פילוסופיה וקבלה בהלכה, הם אפשרו חדירה של מקורות חוץ-הלכתיים אחרים, דווקא מהסוג האגדתי. דבר זה בא לידי ביטוי בשאלת ביצועם של סיגופים, סיגופים קשים, ואף סיגופים שיכולים להוביל למוות. כך למשל כתב בעל ספר 'הרוקח' כי הנואף עם אשת איש יושב בקרח או בשלג בכל יום, שעה אחת בכל יום, פעם אחת או פעמיים, ובימות החמה יושב לפני זבובים, או לפני נמלים, או לפני דבורים, או יסבול ייסורים הקשים לו כמות'.¹¹⁵⁵ ובשו"ת ר' יהודה החסיד נכתב כי מי

¹¹⁴⁹ על הסיגופים והתעניות ראו: תא שמע, התפילה האשכנזית, עמ' 157-174; אורבך, חז"ל, עמ' 383, 395, 397, 409, 422, 425, 548, 589.

¹¹⁵⁰ הד רחוק לדברים אנו יכולים למצוא גם בעמדתו של הרב עובדיה בעניין המחלוקת עם המקובלים (ויטאל, שער הכוונות, דף צ, מספר על האר"י שנהג לבכות בראש השנה) האם ראש השנה זה יום חג או יום שמותר לבכות בו? (יוסף, יבי"א, א, או"ח, לו; שם, ט, או"ח, נא; הנ"ל, יחו"ד, ב, סט; הנ"ל, חזו"ע, ימים נוראים, עמ' פז; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש כי תבוא, ט"ו אלול תשס"ט, 5.9.2009). ראו גם: טולידאנו, דברי שלום ואמת, ד, עמ' 62.

¹¹⁵¹ יוסף, יבי"א, א, יו"ד, יד, יד.

¹¹⁵² שם, ג, יו"ד, ה, ג.

¹¹⁵³ כהנא, מהנוב"י לחת"ס.

¹¹⁵⁴ גוטל, חדשים גם ישנים, עמ' 236-239.

¹¹⁵⁵ קלונימוס, ספר הרוקח, עמ' כז.

שחטא בגויה בפעם השלישית יעמוד ערום במקום שיש דבורים הרבה ויאכלו את בשרו, ואם תמות מתוך היסורים אשריך.¹¹⁵⁶

הרב עובדיה מרכז את החיים הדתיים סביב **לימוד התורה**, בכלל זה את הדרך לתיקוני חטאים, שכן לתפיסתו התורה היא שמגינה ומצילה.¹¹⁵⁷ בשילוב הדברים על יחסו לייחודיות הדור שאותו הוא הנהיג, הוא כותב: 'ומי ייתן והיה לבב כל חכמי דורנו שלא להטריח על בעלי התשובה יותר מדאי בסיגופים ותעניות, אשר לרגלי החולשה האיומה כשל כוח הסבל, ולא יוכלו מלט מחולאים וסכנות ח"ו [...] והלא עיקר התשובה עזיבת החטא והתורה אגוני מגנא ואצולי מצלא', ואין לך מידה טובה הימנה והיא מכפרת אפילו על עבירות חמורות.¹¹⁵⁸

א. טבילה במקווה

אחת הדוגמאות הבולטות לפערים בין הרב עובדיה לבין המקובלים היא עניין הטבילות (הגבריות) במקווה, אקט דתי חשוב בעולמם של המקובלים ולא רק בעולמם.¹¹⁵⁹ הטבילה במקווה - מרכיב חשוב בחוויה הדתית ובתרבות החרדית¹¹⁶⁰ - לא הייתה חלק מעולם החוויות הדתי של הרב עובדיה. לא רק בימים רגילים, אפילו בזמנים חשובים במיוחד כמו ערב ראש השנה. 'טוב לאדם שיטבול בערב ראש השנה במקווה כי הטהרה מועילה לשמיעת תפילתו' כתב למשל הפוסק המקובל הרב מרדכי אליהו.¹¹⁶¹ לעומת זאת אצל הרב עובדיה יש כאן דוגמה נוספת, הישר מתוך מנהגי הימים הנוראים, שגם בה אולי בא לידי ביטוי שיקול הנוחות לציבור בפסיקתו. הרב עובדיה פסק כי אפשר לו ליהודי שלא לטבול במקווה בערב ראש השנה ובמקום זאת לשפוך על עצמו תשעה קבין של מים. הרב עובדיה מרחיק לכת עוד יותר ואומר שאפשר לעשות זאת אפילו בעמידה במקלחת.¹¹⁶² הנימוקים אגב הם היעדר מקווה סמוך למקום מגוריו ונימוק נוסף מהפכני הרבה יותר ביחס למקובל בחברה החרדית: 'או שמחמת צניעותו אינו חפץ לטבול במקוה'.¹¹⁶³ כלומר עמדה המקבלת אפשרות שטבילת הגברים החרדים בצוותא במקווה אינה מעשה צנוע, לפחות מנקודת מבט סובייקטיבית (המקבלת כאן לגיטימציה ברורה). הרב עובדיה פעל רבות כדי שלא ילכו אבות ובנים יחד לטבול, ויש אומרים כי גם הזהיר אנשים שיטבולו בצורה צנועה וביחידות.¹¹⁶⁴ כאמור, חוויית

¹¹⁵⁶ ר"י החסיד, שו"ת, עמ' רב.

¹¹⁵⁷ ראו למשל: הרב עובדיה דרשה, מוצ"ש פרשת שמיני, כ"ד ניסן תשס"ב, 6.4.2002: 'תורה היא מגינה על עם ישראל, הגנה מגנא והצללא מצלא, אנו מאמינים באמונה שלמה שהתורה יש לה כוח'.

¹¹⁵⁸ יוסף, יבי"א, א, יו"ד, י, יד.

¹¹⁵⁹ קויפמן, מקוה.

¹¹⁶⁰ לוי, החרדים, עמ' 52-53.

¹¹⁶¹ 'קול צופיך' (עלון תורני של הרב מרדכי אליהו) גיליון 330.

¹¹⁶² יוסף, ילק"י, א, עמ' קלד. ומעניינת ההשוואה לוועידת הרבנים הרפורמים בפרנקפורט שם בין ביטול התפילות לחידוש הקורבנות והיתר הנגינה בעוגב בבית כנסת בשבת דנו גם בעניין המקוה. קהילת בינגן הסבירה שהנשים לא טובלות במקווה וקיבלה אישור לטבול במתקן חדש שמימיו אינם מי גשמים כנדרש (מאיר, בין מסורת לקדמה עמ' 163).

¹¹⁶³ וכך נכתב באתר 'הלכה יומית' של נכדו חביבו של הרב עובדיה, הרב יעקב ששון: 'יש נוהגין לטבול במקוה טהרה קודם ראש השנה, ומי שאינו יכול לטבול במקוה טהרה, מפני שאין מקוה טהרה בסמוך למקום מגוריו, או שמחמת צניעותו, אינו חפץ לטבול במקוה, כתב מרן הרב עובדיה יוסף שליט"א, שיכול להסתפק בשפיכת תשעה קבין מים עליו, ושיעור תשעה קבין הוא כשנים עשר וחצי ליטר מים. נחלקו הפוסקים אם ניתן לשפוך תשעה קבין גם על ידי מקלחת, שיעמוד תחת זרם המים שעליו כשהברז פתוח, עד שישער שכבר נשפכו עליו מים שיעור תשעה קבין. שדעת הגאון חזון איש, שמכיון שהמים במקלחת יוצאים דרך נקבים קטנים, אין זה נחשב לשפיכת מים בבת אחת. אולם לדעת מרן רבינו הגדול שליט"א, יכול לעשות כן אף במקלחת'; ראו גם: יוסף, הקדמה לנוה שלום, עמ' 2 ('בענין תשעה קבין לבעל קרי, שאפילו מים חמים כשרים לזה, יש להוסיף שגם במקלחת של מים חמים יש להקל').

¹¹⁶⁴ ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 157.

הטבילה המשותפת במקוואות של גברים הייתה רחוקה מעולמו הדתי האישי של הרב עובדיה.¹¹⁶⁵ בשנותיו האחרונות לא נהג לטבול כמעט בכלל במקוואה ובשנים קודמות היה טובל אך ורק בערב יום הכיפורים,¹¹⁶⁶ ועל פי גרסה אחרת פעמיים בשנה בלבד, בערב ראש השנה ובערב יום כיפור.¹¹⁶⁷ להימנעותו מטבילות במקוואה, ודאי פומביות, יכולה להתחבר גם פסיקתו נגד עמדת המקובלים בעניין איסור רחצה בחודש אב. בעוד שהבן איש חי פוסק 'נוהגין שלא לרחוץ כל גופו מראש חודש עד תשעה באב, אפילו בצונן',¹¹⁶⁸ הרב עובדיה פוסק כי האיסור הוא רק בשבוע שחל בו תשעה באב, ובמים צוננים מתיר גם בשבוע שחל בו תשעה באב.¹¹⁶⁹ התקפתו של הרב עובדיה נגד מנהג האבלות שלא להתקלח בתקופה שלפני תשעה באב כללה הנמקה אסתטית. לקראת ראש חודש אב תשס"ח הקדיש הרב עובדיה דרשה למנהגי האבלות השונים הנהוגים בשלוש תקופות האבל בתקופה המכונה 'שלושת השבועות',¹¹⁷⁰ בתקופה שבין י"ז בתמוז ליום האבל על חורבן בית המקדש, ובתקופה המכונה 'תשעת הימים', שמראש חודש אב ועד התשיעי בו, ובשבוע שחל בו תשעה באב. הרב עובדיה תקף חומרות שונות הנהוגות בימים אלו וביניהן את הנהגים שלא להתרחץ בתשעת הימים. לקול צחוקו של הקהל הביע הרב עובדיה תמיהה על המנהג האשכנזי שלא להתקלח, טען כי 'זה לא כבוד הבריות' והסביר: 'תלכו תראו בבני ברק – לא מתרחצים'.¹¹⁷¹ גם במקרה זה אם כן, אנו רואים איך מתאחד המאבק של הרב עובדיה בשתי האליטות החזקות הסובבות אותו, הן באליטה של המקובלים הספרדים והן באליטה של ה'בני ברק' האשכנזים.

2. תיקונים קבליים

ישנן עדויות לא מעטות על כך שהרב עובדיה התנגד לשימוש ב'תיקונים' של מקובלים. כך למשל כשהגיעה אל הרב עובדיה אישה שבאה לקבל ברכה וסיפרה שהיא בדיכאון קל וקיבלה תרופות אבל הרב בצרי אמר לה לא לקחת אותן, הרב עובדיה קבע שאין לציית בעניין זה לרב בצרי ואמר לה שעליה ליטול את התרופות: 'אם הרופא אומר לקחת – לוקחים'.¹¹⁷²

¹¹⁶⁵ מעניין שדווקא המקובל הרב בניהו שמואלי בדרשה שבה שימש כרב מקדים לדרשת הרב עובדיה, התייחס פעם לעניין הטבילות במקוואה ואמר כי בגימטריא 'דף יומי' (150) שווה ל'מקווא' (151) ובכך העביר מסר כי לימוד הגמרא חשוב מפרקטיקת הטבילה. הוא הוסיף כי 'דף זוהר' (302) יוצא בגימטריא פעמיים 'מקווא'. בתוך: הרב עובדיה, דרשה, רב מקדים הרב בניהו שמואלי, מוצ"ש פרשת וירא, ט"ו חשוון תשס"ח, 27.10.2007.

¹¹⁶⁶ יוסף, ארחות מרן, א, עמ' רמו.

¹¹⁶⁷ ראו: בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל, עמ' 2.

¹¹⁶⁸ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת דברים, אות י.

¹¹⁶⁹ יוסף, יבי"א, ה, או"ח, מא; הני"ל, הליכות עולם, ב, עמ' קמו-קמז.

¹¹⁷⁰ על החמרות והקלות במנהגי 'בין המצרים' ראו אצל: שפרבר, מנהגי ישראל, ג, עמ' לו-נט.

¹¹⁷¹ 'יש עוד דבר חומרה... אנחנו נוהגים להתרחץ גם אחרי ראש חודש אב. להתרחץ לא אסרו רבותינו. אסרו רק ביום תשעה באב. אבל יש הרבה נוהגים מראש חודש אב לא מתרחצים. מקומות שיש שמה זיעה – מזיעים – ריח לא טוב. זה לא כבוד הבריות! למה? בשביל החומרה הזאת שלא להתרחץ. אני רציתי לכל הפחות קצת להתיר. יש פועלים מסכנים, עובדים קשה. פועל שחור בא אחר כך בערב כולו זיעה, כולו ככה, לא יכול לסבול. רוצה להתרחץ. אמרתי: 'האשכנזים יכולים להקל במים קרים, יתרחצו במים קרים'. שמע הרב שלמה זלמן אורבך עליו השלום, כעס מאד, איך אני מקל במנהגים שלהם. פחדתי, לא רציתי להתעסק עם האשכנזים. הספרדים שלנו מותר גם במים חמים. שיעשו הם החומרות שלהם, מה אני יכול לעשות להם. הם כועסים, לא רוצים להקל. תלכו תראו בבני ברק, לא מתרחצים יש שמה זיעה, הכל. אדם יושב על יד אחד – חוץ מהכבוד – לא מריח טוב. תורה אמרה ככה? זה לא כבוד הבריות. יושב לידו ומצטער. וכל בני ביתו לא מתרחצים מראש חודש עד תשעה באב, תשעה באב בכלל – עשרה ימים לא להתרחץ? זה קשה מאד. לכן לא טוב להחמיר, אלא אנחנו נוהגים כמו מנהג אבותינו. מתרחצים, מותר לנו להתרחץ. אבל, אם יכול לעשות שיהיה במים קרים – יותר טוב'. (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מטות, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ב תמוז תשס"ח, 26.7.2008).

¹¹⁷² שם, חלק יב, פרק ג, עמ' רכג.

מקרה דומה אירע כשהגיע אל הרב עובדיה זוג וסיפר שרבי דוד אביחצירא אמר על טיפול רפואי שאין בו צורך. הרב עובדיה אמר בתגובה: 'לי אין נבואה' והוסיף 'גם ביום כיפורים שואלים רופאים [אם לצום או לא] ומה שהרופאים אומרים עושים'.¹¹⁷³

זוג שבא וסיפר כי הבבא אלעזר אביחצירא אמר לרב המקדש שלא ישיא אותם כי אם יתחתנו יתגרשו, קיבל מהרב עובדיה את התגובה: 'מה הוא, נביא?'.¹¹⁷⁴

כל אלה משתלבים היטב לתוך גישתו האנטי-מאגית של הרב עובדיה, הסומכת על דרכי הרפואה ואף מסבירה כחלק מן הסגולות של חז"ל כדרכי הרפואה של תקופתם (עוד בעניין זה להלן בשער השני).¹¹⁷⁵

א.3. תענית גשמים – לא למי שתורתם אומנותם

תענית גשמים בעתות בצורת היא נורמה הלכתית שמופיעה כבר במשנה, והפרק הראשון של מסכת תענית מוקדש לה. אף על פי כן, יש לה קשר הדוק אל תחום ה'נסתרות', מכיוון שההנחה הברורה העומדת מאחוריה היא כי פעולת התענית יכולה להשפיע על הקב"ה ולהביא להורדת הגשמים המיוחלת. יחסו של הרב עובדיה לתעניות ביחס ללמוד תורה בא לידי ביטוי כאשר הזכיר לקהלו כי 'רבותינו תקנו שאם עבר שבעה עשר בחשון (מועד תחילת שאילת הגשמים) ולא ירדו גשמים' יש להתחיל להתענות'.¹¹⁷⁶ הרב עובדיה הוא בוודאי לא מהרבנים שמפנים את אנרגיות ההתלהבות הדתית שלהם לכיוון קריאה לציבור לקיים תענית גשמים. גם כשדרש בנושא זה, הרב עובדיה הקפיד לסייג כי יש מי שלא אמורים להתענות בסיטואציה זו, בני הישיבות לומדי התורה, שהדבר יפגע בזמן ובאיכות לימוד התורה שלהם:

לא אלה שתורתם אומנותם, להם זה חטא, ממעט מהתורה שלהם, לא רק מהשעות, גם

מההבנה... לכן אמרו: אסור לבן אדם שתורתו אומנותו לשבת בתענית.¹¹⁷⁷

חשיבות הדברים הנה פחות ברובד המעשי,¹¹⁷⁸ אלא יותר ברובד ההצהרתי ומעצב התודעה ביחס לחשיבות התעניות. בשולחן ערוך מודגש כי עם הגיע י"ז בחשון ולא ירדו גשמים מי שצריכים להתחיל להתענות הם תלמידי החכמים,¹¹⁷⁹ הרב עובדיה מדגיש כי מי שלא צריכים להתענות הם תלמידי החכמים. גם כאן, כמו במקומות אחרים, כח התורה נתפס בעיניו כחזק יותר מכל פעולה על-טבעית.

א.4. תענית בנים בימי פטירת הוריהם – לא לבני התורה

ומיד בהמשך לסיוג שלו בדבר המתענים בתענית גשמים המשיך הרב עובדיה והסתייג גם מתענית של בני תורה בימי פטירת הוריהם (תענית יארצייט): 'יש צומות קבעו לנו רבותינו, זה טוב. אבל ביום פטירת אבא שלו, פטירת אמא שלו, מצווה להתענות. במה דברים אמורים? בסתם אנשים, אבל לא מי שתורתו אומנותו'.¹¹⁸⁰

גם בדרשה אחרת, שבה דיבר על האיסור להתענות בחודש ניסן, הביע הרב עובדיה הסתייגות מתענית בני התורה בימי פטירת הוריהם. זאת על אף שהדברים אינם זהים לפסיקת מרן רבי יוסף קארו.

¹¹⁷³ שם, עמ' רמה.

¹¹⁷⁴ שם, עמ' רמו.

¹¹⁷⁵ ראו דיון מרכזי ביחסו של הרב עובדיה לתיקונים בשער השני, פרק שני, סעיף א1.

¹¹⁷⁶ משנה תענית, א, ד; שו"ע, או"ח, תקע"ה; ראו גם: תא שמע, התפילה באשכנז, עמ' 175-180.

¹¹⁷⁷ הרב עובדיה, דרשה, יום ג', בית המדרש יחווה דעת, ט"ז חשון תשס"ד, 11.11.2003; ולא מצאתי התייחסות של הרב עובדיה לנושא תעניות הגשמים ביצירתו הכתובה.

¹¹⁷⁸ מובן הוא כי משמעות שנת בצורת בדורות אלו, לא דומה לדורות שבהן הדבר היה בגדר סכנת נפשות ממש.

¹¹⁷⁹ שו"ע, או"ח, תקעה, א; ראו עוד: יוסף, יבי"א, ב, או"ח, כח, ס"ק ז-יב.

¹¹⁸⁰ שם; ראו עוד על יתרון לימוד התורה על התענית ביום פטירת ההורים ב: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש כי תשא, י"ח אדר ב תשנ"ט, 6.3.1999.

(ודוק: שוב, הרב עובדיה מצהיר הצהרת נאמנות למרן באותו משפט שבו הוא למעשה פוסק פסיקה קרובה יותר לרמ"א האשכנזי¹¹⁸¹):

דעת מרן: 'אפילו אם חל בניסן מתענה'. הרמ"א חולק על מרן, אומר: 'לא, בלי תענית בניסן. זה כמו ימים טובים, אסור לעשות תענית'. אנחנו קיבלנו הוראות מרן, לא זזים מהוראות מרן, אם יש צורך כמו יום פטירת אבא אמא – מתענה, אם יכול להתענות. רק אם הוא חלש, תש כוח, לא רק בניסן. יפגע בלימוד שלו. ללמוד תורה עדיף מהכול לכן לא יתענה. הצום, התענית נוצר בשביל אנשים בריאים באופן שלא יפגע בלימוד שלהם.¹¹⁸²

כשבאו הדברים לבחינה מעשית, כשהגיע היארצייט (יום הפטירה) של אשתו עלתה התהייה האם הרב עובדיה יצום. הרב עובדיה לא צם ולא התענה והסביר 'לי זה מפריע ולא צמתי'.¹¹⁸³ יתרה מזו הרב עובדיה לא נהג ללכת לבית הקברות אפילו לא ביום פטירת אביו והסביר כי לימוד התורה עושה הרבה יותר נחת רוח לנפטר.¹¹⁸⁴

5. תענית חתן ביום חופתו – לא לספרדים ('לא עושים עוונות')

בהמשך הדברים הרב עובדיה הוסיף הסתייגות מעוד תענית – התענית שחתן מתענה ביום חופתו.¹¹⁸⁵ לתענית זו לא נמצא מקור בתלמודים ולא במדרשים ולא אצל הגאונים, הוא מופיע לראשונה אצל הראשונים באשכנז.¹¹⁸⁶ הנימוקים לתענית מגוונים, בין היתר כמנהג מקביל לשבירת הכוס בחופה, כלומר זכר לחורבן ועוד. בדרך כלל הוא נחשב מנהג אשכנזי במסגרתו מתענים גם החתן וגם הכלה. ספרדים שנוהגים בו מצמצמים אותו לתענית חתן בלבד.

הבן איש חי כותב: 'ונהגין שהחתן מתענה יום שנכנס בו לחופה'. הוא מנמק 'מפני כי הנושא אישה נמחלים עונותיו וצריך שיהיה עם זה זכות התענית גם כן' ונימוק נוסף 'שעל ידי התענית יהיה לו שברון לב לקבלת התשובה יותר'.¹¹⁸⁷ האשכנזים נהגו שגם החתן וגם הכלה מתענים וכך כותב הרמ"א 'ונהגו שהחתן והכלה מתענין ביום החופה'.¹¹⁸⁸

הרב עובדיה הדגיש בדרשתו כי יש נימוק רוחני אחד שבגללו מתענים חתנים וזאת כיוון שביום זה נמחלים עוונותיהם. בכך שהחתנים מתענים הם מסייעים למחילה. ואולם, הרב עובדיה לא הסתפק בטעם מיסטי-למחצה מעין זה, והוסיף נימוק שני מדוע חתנים מתענים, נימוק מתוך סיטואציה מעשית של דרמה משפחתית בנויה היטב, שאלמלא הצום עלולה להסתיים בהטעיית החתן. מבחינה רטורית, ברור היה לשומעיו שאת עיקר הדגש הוא שם על טעם זה, האחרון:

טעם שני יותר פשוט: היה אז אנשים שיש להם בנות שהגיעו לנישואים, הבנות לא טובות, כעורות, 'איכה', לא שווה. ואז לא היו רואים פני הכלה, פעם אחת רואה אותה, אח"כ – עד יום החופה.

¹¹⁸¹ שו"ע, או"ח, תכט, ס"ק ב.

¹¹⁸² הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, י"ז אדר תשע"ב, 10.3.2012.

¹¹⁸³ נקי, שו"ת מעין אומר, חלק ד, עמ' רג.

¹¹⁸⁴ שטרית, רבנו, עמ' שעח.

¹¹⁸⁵ ראו בעניין זה: יוסף, יבי"א, א, או"ח, לד, ס"ק י; שם, ג, אבה"ע ט; שם, ה, או"ח, מ, ס"ק ו; על מקורות המנהג ראו בתוך: יוסף, 'ילק"י, שובע שמחות, עמ' פז-פט, וראו שם גם פסק הרב יצחק יוסף: 'מנהג הספרדים ועדות המזרח שאין החתן מתענה ביום חופתו ובפרט בזמן הזה שירדה חולשה לעולם'. להלן נראה כי פסיקת הבן איש חי דוקא אחרת.

¹¹⁸⁶ אבערלאנדר, תענית חתן, עמ' רטו-רכז; לעווי, מנהג ישראל, ד, עמ' קיא-קיב.

¹¹⁸⁷ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת שופטים, אות יג.

¹¹⁸⁸ שו"ע, אבה"ע, סא, א.

זה [אבי הכלה] רואה בתו כמו 'איכה'. יראה אותה [החתן] לא ירצה. מה היה עושה [אבי הכלה]?; מזמין אותו [את החתן] בצהרים, נותן לו יין, הראש שלו עושה 'ויוון'. בשעה שבה לחופה לבו בל עמו, עושה לה קידושין, נלכד, תפס אותו. לכן תיקנו: אותו היום הוא עושה תענית, לא שותה יין ולא מים, יבוא לחופה, רוצה – יקדש, לא רוצה – לא. בשביל לעקוף את אלה שעושים עונות. אצל הספרדים לא עשו עונות לכן לא נהגו בזה.¹¹⁸⁹

וכך, אחרי שהרחיק ממנו נוהג אחד להתענות בימי פטירת ההורים, בנימוק שהדבר לא מתאים לבני תורה, כאן הוא מרחיק נוהג אחר להתענות ביום החתונה בנימוק שהדבר לא מתאים לספרדים כיוון ש'אצל הספרדים לא עשו עונות'.¹¹⁹⁰ בתשובתו הכתובה בנושא, הוא מתייחס לדבריו ההפוכים של הבן איש חי על פיהם כאמור 'נוהגים שהחתן מתענה' ועדותו 'ופה עירנו רבים נוהגים בכך'.¹¹⁹¹ וקובע כי מאחר שרוב תושבי בגדאד כבר עלו לארץ ישראל הם יכולים לבטל מנהג זה 'והחתנים יאכלו וישתו ביום חופתן'. הוא מוסיף וכותב כי 'הרוצים להחמיר בזה לא עושים יפה [...] ומכ"ש [ומכל שכן] בזה"י [בזמן הזה] שירדה חולשה לעולם'.¹¹⁹² בכך הרשה לעצמו הרב עובדיה לדחות מנהג של פרקטיקה רוחנית/פיזית בדמות תענית, ולהחליפו בלימוד תורה.

ב. מעמדה של צוואת רבי יהודה החסיד

מקרה מבחן ראוי ואחת הדוגמאות החשובות לחדירת הנהגות מיסטיות – שאין מקורן בתלמוד, כלומר שלא רק אופיין אלא גם מקור הסמכות שלהן הוא במידה רבה מיסטי – אל תוך עולמה של ההלכה הם אלו של צוואת רבי יהודה החסיד, הדמות הבולטת בחוג חסידי אשכנז במפנה המאות ה'12 וה'13. חדירת תורת חסידי אשכנז של המאה ה'12 אל ההלכה בעולם האשכנזי מעידה על הדרך שבה נכנסו אליה תכנים חוץ-תלמודיים, תהליך דומה לזה שהתרחש עם קבלת האר"י ומנהגיו.¹¹⁹³ לרבי יהודה החסיד (1146?) – מיוחסים חיבורו של 'ספר חסידים' בעל המגמות התובעניות המיוחדות,¹¹⁹⁴ ושל חיבור קצר נוסף – 'צוואת רבי יהודה החסיד'.¹¹⁹⁵ הצוואה – מהחיבורים המסעירים ביותר בתולדות ההנהגות המיסטיות ביהדות – כוללת שלל אזהרות, הנהגות ואיסורים חסרי הסבר רציונלי או הסבר אחר, שאמלא מקורם עטור ההילה היו נתפסים מן הסתם גם בציבור החרדי כ'אמונות תפלות'. חלק קטן מהאזהרות מנומקות, הנימוקים הם משום 'דרכי השדים' או משום 'סכנה', והכוונה בעיקר לסכנות על-טבעיות.¹¹⁹⁶ הצוואה כוללת כ-70 אזהרות קצרות¹¹⁹⁷ על התנהגויות הנוגעות לשלל תחומי חיים, חלקן כוללות איומים חריפים

¹¹⁸⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, שם; ראו גם: יוסף, יב"א, א, או"ח, לד, ס"ק יא.

¹¹⁹⁰ שם.

¹¹⁹¹ יוסף חיים, שם.

¹¹⁹² יוסף, יב"א, ג, אבה"ע, ט, ס"ק ה; בספרו 'הליכות עולם' הוא מדגיש: 'ואף בבני בבל שנהגו במקומם שהחתן והכלה מתענים ביום חופתם כשבאו לארץ ישראל צריכים לנהוג כמנהג המקום' (יוסף, הליכות עולם, ב, עמ' רו).

¹¹⁹³ כהנא, רבי יהודה החסיד, עמ' 230.

¹¹⁹⁴ בער, ספר חסידים; כ"ץ בין יהודים לגוים, עמ' 98–108; דן, ר' יהודה החסיד. רובו של ספר חסידים כולל הנחיות והוראות התנהגות בשלל התחומים היום יומיים השייכים לתחום המנהגים וה'לפנים' משורת הדין: ביטוי מילות התפילה, הלכות ניקיון וצניעות בתפילה, יחסים עם גויים, התנהגות במשא ומתן עם יהודים וגויים ועוד (דן, על הקדושה, עמ' 334–337).

¹¹⁹⁵ צוואת רבי יהודה החסיד, מהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ז.

¹¹⁹⁶ כהנא, רבי יהודה החסיד, עמ' 225. קטע זה מסתמך במידה רבה על מאמרו זה 'מקורות הידע ותמורות הזמן: צוואת ר' יהודה החסיד בעת החדשה'.

¹¹⁹⁷ יש ריבוי גרסאות לצוואה. על פי השוואת מהדורות קדומות וכתבי יד למעשה רק 14 מתוך 70 האזהרות מופיעות בכל כתבי היד והדפוסים (שבט, צוואת רבי יהודה).

כלפי אלו שלא יצייתו להן. לדוגמה: 'אין לחצוב קבר ולהניחו פתוח [...] ואם יניחנו פתוח עד הבוקר [...] ימות אחד מבני העיר'.¹¹⁹⁸

בהקשר זה יש להבחין בין אזהרות שהשלכותיהן על החיים לא משמעותיות, לבין אזהרות משמעותיות. באופן מעשי, לציית לאזהרה דוגמת האיסור להשאיר קבר פתוח בלילה זו משימה אפשרית שאינה משפיעה בצורה דרמטית על החיים. כך גם ניתן לו לציבור לעמוד בהנחיה מאיימת אחרת: 'לא יסתום אדם חלון או פתח לגמרי, שלא יזיקו השדים, כי דרכן לצאת בו, אלא ינקוב בו נקב'.¹¹⁹⁹

דוגמה נוספת מסוג זה של איסורים שאינם דרמטיים מביא הרב עובדיה בחיבורו ההלכתי 'ביע אומר' כשהוא מתייחס שאלה אם מותר למשל לעשות צדקה עם נעלים או סנדלים של אדם שמת או שיש לאבד ולהשחית את הנעליים, מכיוון שבספר חסידים נכתב (סמן תנד): 'לא יעשה אדם צדקה בדבר שיש בו סכנה'. הדוגמה המובאת שם היא לאדם המקבל נעלים של מת ורוצה לתת אותם לעני. הוא מוזהר לא לעשות זאת שכן נאמר 'ואהבת לרעך כמוך', אלא למכור אותם לגוי ולתת לעני את הכסף כדי שלא להביא את היהודי לידי סכנה. הרב עובדיה מספר כי הדבר היה מקובל בבגדד וכי הוא עצמו שמע על אנשים שחתכו נעליים כגון אלה לחתיכות קטנות. הרב עובדיה מעלה נקודות רבות בכלל זה איסור 'בל תשחית' וכן את עמדת רש"י שמדובר בנעל עשויה עור בהמה שמתה מאליה והאיסור נובע מן החשש שמא מתה מחמת נשיכת נחש והארס נבלע בעור. הרב עובדיה קובע כצפוי שאין להחמיר בזה, והולך אל אחד הכללים הגדולים שהוא מאמץ מההלכה בעניין זה: "'כל דקפיד קפדי בהדיה'",¹²⁰⁰ וממילא הרוצה לחוש לעצמו אין בידו כוח למנוע משום איסור בל תשחית [...] אבל מי שאינו רוצה לחוש לזה ודאי שיש לו ע"מ (על מה) שישמוך'.¹²⁰¹ מבין השיטין עולה גם כאן הכיוון שראינו כבר לעיל: הרב עובדיה מבטל את החשש ברמה המציאותית, אך מוכן להתחשב בו ברמה הפסיכולוגית, מתוך נכונות להכיר בעוצמת האמונות התפלות בעולמם הסובייקטיבי של אחרים, ובהם רבים משומעי לקח.

לעומת זאת, חשיבותן המיוחדת של הנהגות צוואת רבי יהודה החסיד נבעה בין היתר מכך שנגעו גם בסיטואציות משמעותיות מאוד, מעשיות מאוד ודרמטיות מאוד במעגל חיי הפרט היהודי, סיטואציות שאנשים רבים נתקלים בהן ומשעה שהם נדרשים לציית לאזהרות צוואת רבי יהודה החסיד הם נדרשים לשלם על כך מחיר אישי כבד. גם הציות ל'ספר חסידים', במיוחד להוראות בו שעסקו בנוהלי הרחקה מן הגויים היו כרוכים במחיר כלכלי כבד.¹²⁰²

האיסורים המפורסמים והמשמעותיים ביותר בצוואת רבי יהודה החסיד הם אלו הנוגעים לאיסורי חיתון. מדובר באיסורים שדרישתם משמעותית עד כדי ביטול שידוכים ונישואים בשל סיבות מיסטיות. בולטים בהם האיסור על אדם לשאת אישה ששמה כשם אמו, האיסור על אדם לשאת איש ששמו כשם אביו והאיסור על שני אחים להינשא לשתי אחיות. איסורים אלו גררו מתקפה חריפה, למשל של הרב יחזקאל לנדא, 'הנודע ביהודה', שכתב בהסתייגות (ואף בתסכול) על המעמד והחשיבות שמייחס הציבור לאיסור להתחתן עם מי ששמו כשם חותנו: 'ותמהני על רוב העולם, שלתת בתם לעם הארץ הוא פשוט אצלם ואין חושש להימנע והוא נגד דברי חז"ל שאמרו [שכל הנותן בתו לעם הארץ] "כאילו כופתה ומניחה לפני הארץ",¹²⁰³ ולהתחתן עם צורבא מרבנן ששמו כשמו הם שואלים'.¹²⁰⁴

¹¹⁹⁸ צוואת רבי יהודה החסיד, סעיף ב.

¹¹⁹⁹ צוואת רבי יהודה החסיד, סעיף מד.

¹²⁰⁰ ראו את הדיון בכך לעיל, שער ראשון, פרק שלישי, סעיף ד2 ולהלן, שער שני, פרק שני, סעיף ג1.

¹²⁰¹ יוסף, יב"א, ג, יו"ד, ה.

¹²⁰² כ"ץ, בין יהודים לגויים, עמ' 102–103.

¹²⁰³ בבלי, פסחים, דף מט, ע"ב.

¹²⁰⁴ לנדא, שו"ת נוב"י, תנינא, אבה"ע, עט.

הרב עובדיה מדגיש בעניין הוראות צוואת רבי יהודה החסיד שאין להם שורש וענף בש"ס ופוסקים.¹²⁰⁵ יחסו המקל לאיסורי חתונה אלו מצוואת רבי יהודה החסיד ראוי להיבחן גם אל מול יחסו המחמיר אל איסורי חתונה שמקור הסמכות שלהם הוא הגמרא. כך למשל ממסכת פסחים (מט ע"א) עולה הבעייתיות בנישואי בת כהן לעם הארץ, מצורף לכך איום 'מיסטי' על פיו אם עם הארץ יישא כהנת התוצאות השמיימיות יהיו הרסניות, אחד משניהם ימות או שתהפוך אותו לעני מרוד 'או קוברה או קוברתו, או מביאתו לידי עניות', ובשולחן ערוך נכתב 'שתמות היא או הוא במהרה, או תקלה תבוא עליהם'.¹²⁰⁶ רבים דחו אזהרה זאת בטענות שהיום אין אדם העונה להגדרה 'עם הארץ' במובנה התלמודי.¹²⁰⁷ ושהכוהנים הם ספק כוהנים.¹²⁰⁸ הרב עובדיה דווקא פוסק כי אין לאפשר לחילוני לשאת בת כהן ואין לאפשר לבת כהן להתחתן עם חילוני. כלשונו החריפה: 'אם הבחור אינו שומר מצוות, וכל שכן אם הוא מחלל שבת בפרהסיא, אין ספק שצריך עד כמה שאפשר למנוע אותו מלישא בת כהן. כי בנפשם הדבר ועל זה אמרו חז"ל: 'או אלמנה, או גרושה, או זרע אין לה, קוברה או קוברתו, או מביאתו לידי עוני. והוא בכלל מה שאמרו "כל הנותן בתו לעם הארץ כאילו כופתה ומניחה לפני הארי".¹²⁰⁹

בצד איסורי החתונה מופיעים בצוואה איסורים נוספים שהשלכת הציות להם משמעותית על חיי הפרט כגון 'לא יבנה אדם בית של אבנים אלא יקנה, [...] כי הוא או בניו ימותו',¹²¹⁰ או אפילו איסור על כוהנים¹²¹¹ או על מי ששמו 'אלעזר' לגור בעיר מסוימת (ריגנשבורג),¹²¹² או איסור על שני אחים להתגורר בעיר אחת שאביהם לא גר בה. על יחסו המסויג של הרב עובדיה לאזהרות הצוואה ניתן ללמוד למשל מהתייחסותו לזו האחרונה. בתשובה לשאלה שנשאל הוא פסק בעניין זה של מגורי שני אחים בעיר אחת: 'יותר ולא חוששים'.¹²¹³ גם לגבי חתונת שני אחים עם שתי אחיות השיב הרב עובדיה שאין לחשוש לצוואת רבי יהודה החסיד והדבר מותר.¹²¹⁴

לעומת זאת הרב עובדיה לא דוחה את האזהרה 'לא יסתום אדם חלון או פתח לגמרי, שלא יזיקו השדים, כי דרכן לצאת בו, אלא ינקוב בו נקב'. הוא מצטט נימוקים מתנגדים כגון: 'ונראה שכיון שצוואת ר"י החסיד לא נתפשטה בעולם, ורוב העולם אינם נזהרים בזה, אין כאן סכנה'.¹²¹⁵ הוא מוסיף נימוק בעל משמעות פילוסופית ופסיכולוגית עמוקה מדוע אין בדבר סכנה: '**כיוון דדשו ביה רבים – שומר פתאים ה'.**¹²¹⁶ כלומר כיוון שהציבור איננו חושש מאזהרה מסוימת סכנתה פקעה.¹²¹⁷ ובכל זאת הרב עובדיה מכריע: 'יניח בם חור כל שהוא, ולא תאונה אליו רעה'.¹²¹⁸ אך יש לדייק בהכרעה זו, ניכר כי היא נובעת פחות מהחשש מהתוצאות המיסטיות של המעשה, אלא יותר מהחשש מהפסיכולוגיה האנושית. מובן הוא

¹²⁰⁵ יוסף, יבי"א, ג, יו"ד, ה, ס"ק ג; ראו עוד: שם, ב, אבה"ע, ז; שם, י, יו"ד, יב.

¹²⁰⁶ שו"ע, אבן העזר, ב, ח.

¹²⁰⁷ שו"ת חוות יאיר, סימן ע.

¹²⁰⁸ שו"ת צמח צדק, חלק אבן העזר, סימן יא.

¹²⁰⁹ יוסף, יחו"ד, חלק ה, סימן סא, עמ' רפד.

¹²¹⁰ צוואת רבי יהודה החסיד, סימן טז.

¹²¹¹ שם, סימן נו.

¹²¹² שם, סימן נא.

¹²¹³ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק א, סימן סב.

¹²¹⁴ על פי סרטון ביתי שבו צולם הרב עובדיה נשאל שאלה זו ועונה. ארכיון אבישי בן חיים.

¹²¹⁵ יוסף, הליכות עולם, חלק ז, עמ' רכא.

¹²¹⁶ בבלי, שבת, דף קכט, ע"ב.

¹²¹⁷ בדיחה חרדית מפורסמת מספרת על אדם שרב קילל אותו שהוא ימות באותה שנה. עבר ראש השנה והאיש נותר בחיים, עברו 12 חודשים והאיש נותר בחיים, עבר אפילו ראש השנה האזרחי והאיש נותר בחיים. הלך לרב ואמר לו: 'כבוד הרב, הנה עברה שנה ולא מתתי'. הטיח בו הרב 'זה כי אין לך אמונת חכמים'.

¹²¹⁸ יוסף, הליכות עולם, חלק ז, עמ' רכא.

שהרב עובדיה (אומנם בתשובה אחרת¹²¹⁹) מזכיר את עמדותיהם הקלאסיות בנושא זה של הרמב"ם¹²²⁰ ושל המאירי 'באותם זמנים היו העם נמשכים אחר דברים המוניים כלחשים ונחשים', אך – כפי שראינו לעיל – הוא אינו רואה בהם סכנה של ממש, אלא בעיקר חושש מכוחם הפסיכולוגי להפחיד את הבריות.¹²²¹

אחת מאזהרות הצוואה שנגעה מאוד לרב עובדיה יוסף עצמו היא האיסור על אדם להיות סנדק בברית מילה לשני אחים. הרב עובדיה השתדל שלא לסרב לבקשות שישמש כסנדק (על פי אחד מבני משפחתו עשה זאת למרות הצער על ביטול התורה כיוון שקיבל עליו דבר זה כסגולה לריפוי מחלת העיניים הקשה שממנה סבל¹²²²). הוא דוחה אזהרה זו, וכך כתב: 'אין לחוש כלל לשבת סנדק שתי פעמים או יותר אצל אנשים שונים, ומכל שכן אצל בניו וקרוביו. ושומר מצווה לא ידע דבר רע'.¹²²³

גם את האפשרות להיענות לדרישת רבי יהודה החסיד לבטל חתונה של שני אחים עם שתי אחיות, דוחה הרב עובדיה.¹²²⁴ זאת למרות האזהרות כי אחים שיעשו זאת ייפגעו (ודוק בדבר: ייפגעו יותר מאשר ייענשו, שכן באיסור מיסטי עסקין, לא באיסור דתי או מוסרי) עד כדי כך שאחד מהם ימות, או יגרש את אשתו, כדברי רבי יהודה החסיד: 'שני אחים הנשואים לשתי אחיות: אחד מהם ימות, או לא יצליח, או אחד מהם יגרש את אשתו'.¹²²⁵

גם באשר לאזהרות שלא יישא אדם אישה ששמה כשם אמו, ושלא יישא אדם אישה ששמו כשם אביה הקפיד הרב עובדיה בצורה שלא תאפשר לבטל בגינן זיווג מתאים. ראשית הוא מגדיר את המידה הנכונה לדעתו של היחס לצוואה באמצעות השימוש במונח 'יש מקפידים'. וכך הוא כותב: 'יש מקפידים שלא יישא אדם אישה ששמה כשם אימו וגם לא יישא אישה ששם אביה כשמו'. שנית, הוא מסביר איך אפשר לעקוף את האיסור באמצעות הוספת שם נוסף. וכך הוא כותב, תוך התעמקות בפרטים הטכניים היום-יומיים שמדגישה עד כמה פסיקתו מחוברת ומתחשבת בקשיים הטכניים היום-יומיים של בני האנוש וניצבת בקוטב הפוך לדרישה שצוואת רבי יהודה החסיד מעמידה:

ואם רואה שהזיווג מתאים מבחינת מדות טובות ויראת שמים, ושאר ענייני הבית שיוקם בסיועו של חמיו לעתיד – [...] יוסיף החתן שם על שמו כגון: אם שמו ראובן ושם חמיו ראובן, יקרא שמו חיים ראובן או רפאל ראובן וכיוצא בזה [...] וכן אם שם הכלה כשם חמותה, תוסיף שם על שמה [...] ויקבל ברכת גדולי הדור לנישואיו, ואז אין כל חשש בזיווג זה.¹²²⁶

גם בתשובותיו הפרטיות אנו רואים כי הרב עובדיה קיבל את הנוהג להתמודד עם צוואת רבי יהודה החסיד האוסרת חתונה עם כלה ששם החתן כשם אביה וכדומה, באמצעות הוספת שם.¹²²⁷ מתוך השו"ת אנו יכולים להבין עד כמה חלחלו השפעותיהם של צוואת רבי יהודה החסיד ו'ספר חסידים' ועד כמה איסורים מסוג זה העסיקו את הציבור.¹²²⁸

¹²¹⁹ הנ"ל, יבי"א, א, יו"ד, ט, ס"ק ג (וכן במילואים עמ' רסו).

¹²²⁰ ראו למשל: רמב"ם, מו"ק, חלק ג, פרק לז.

¹²²¹ המאירי, חידושים, פסחים, קט, ע"ב.

¹²²² שיחה עם בן משפחת הרב עובדיה.

¹²²³ יוסף, יחו"ד, חלק ג, עמ' רסד. ראו גם: נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק א, סימן פא.

¹²²⁴ יוסף, יבי"א, ד, אבה"ע, י; ראו גם: נקי, שם, סימן לו; וכן: שם, סימן טו.

¹²²⁵ צוואת רבי יהודה החסיד, סימן תעז.

¹²²⁶ יוסף, הליכות עולם, חלק ז, עמ' רכא-רכב.

¹²²⁷ ראו למשל: נקי, מעין אומר, חלק יב, סימן א. 'חתן ששמו כשם חמיו' האם יוסיף לו שם? 'יוסיף'.

¹²²⁸ ראו: נקי, שם, סימן ג: הרב עובדיה חושש לצוואת רבי יהודה החסיד.

שם סימן יג: שאלה על ארון קודש שנבנה ארון קודש אחר להחליפו: האם אפשר לעשות חלון במקומו הישן? ותשובת הרב עובדיה 'צריך לעיין, בספר חסידים כתוב שאסור'. ראו עוד שם, סימן לג, על אלמן שנפגש עם אשה ששמה כשם אשתו המנוחה.

צריך להדגיש, הנהגות מתוך צוואת רבי יהודה החסיד חדרו אל תוך ההלכה והמנהג לא רק באשכנז, אלא גם בפולין ואף ביוון, לוב, עירק¹²²⁹ ומרוקו.¹²³⁰ מעוז כהנא מתאר את התהליך שהוביל לכניסתן של אזהרות מן הצוואה אל לב לבה של ההלכה: אל השולחן ערוך ואל הגהות הרמ"א, וכן בציטוט ראשונים דוגמת המהרי"ל, התשב"ץ, רבנו ירוחם וה'רוקח'.¹²³¹ בין היתר מדובר בסעיפים מיסטיים כמו זה האוסר לשחוט אווז בחודשים טבת ושבת 'שמא ימות השוחט' וכדומה.¹²³² צוואת החסיד הוטמעה עמוקות בתרבותו של הציבור האשכנזי ובכלל זה של פוסקי ההלכה האשכנזים.¹²³³ גם את המאמצים לעקוף את איסורי הצוואה רואה כהנא ככאלה שאפשר ואינם מערערים על סמכותו של רבי יהודה החסיד, אלא להפך מחזקים אותה.

הרב עובדיה דוחה לעתים את החיוב להיזהר בצוואותיו של רבי יהודה החסיד בין היתר באמצעי הידוע של הטענה כי צוואת רבי יהודה חסיד לא מיועדת לכל עם ישראל אלא רק לזרעו אחריו.¹²³⁴ זו דחייה מינורית, אולי בשל העובדה שבניגוד לקבלה, צוואת רבי יהודה החסיד נתפסה אצל הרב עובדיה כאיום מינורי, בוודאי לא כאיום אישי בסביבתו הקרובה. חריף הרבה יותר היה למשל רב ספרדי אחר, הרב יוסף משאש שכתב נגד הצוואה את אותו נימוק, אך במלים נוקבות: 'ואין לחשוש לדבריו [של רבי יהודה החסיד] כלל, כי אנו הספרדים אין לנו עסק עם הרב הקדוש הזה זי"ע, כי הוא אשכנזי וגדולי אשכנזים כתבו שכל צוואותיו לא היו אלא לזרעו'.¹²³⁵

מהלך חריף הרבה יותר, שמתקשר לנושא הכללי של עבודה זו, נקט ר' יחזקאל לנדא רבה של פראג. בספרו 'נודע ביהודה' הוא מנסה לנקות את ההלכה ממקורות חוץ-תלמודיים. לא רק מצוואת רבי יהודה החסיד, אלא גם מהזוהר, מתיקוני התשובה ומספרות קבלית עממית. במאבקיו של הנודע ביהודה מזהה כהנא¹²³⁶ איום שונה מזה שראה הרב עובדיה בסביבתו השונה – את המאבק בשבתאים ובפרנקיסטים שצמחו מתוך הקבלה וגם בחסידות. בתשובה לשאלה בנושא צוואת רבי יהודה החסיד משיב הנודע ביהודה דברים חריפים נגד עצם היכולת של מי מחכמי ישראל לומר משהו הסותר את דברי התלמוד אפילו ב'קוצו של יו"ד' משל היה מדובר בתורה עצמה: 'הכלל הגדול: שאין לכל חכמים שלאחר התלמוד רשות לומר דבר נגד התלמוד. והאומר דבר לסתור קוצו של יו"ד מדברי התלמוד לא יחשב מכלל חכמי ישראל'.¹²³⁷ הנודע ביהודה אף כותב על הדברים כי מדובר ב'דברים שכמעט אסור היה לנו לשומעם'.¹²³⁸

הדברים יכלו להתפרש כמתקפה אישית נגד אחת הדמויות התורניות הנערצות בתולדות העם היהודי, בוודאי במקומו ובזמנו של הנודע ביהודה. מתקפה כזו בנוסף לכול מערערת גם את האמונה בחכמי ישראל. מימרה עממית הממחישה את יוקרתו של רבי יהודה החסיד ואת יוקרתה של הצוואה קבעה כי 'אילו היו נכתבות עשרת הדיברות בצוואת רבי יהודה החסיד, היו נזהרין בהן יותר'.¹²³⁹ אולי על כן בחר הנודע ביהודה ורבים אחריו לצמצם את חשיבות הצוואה על ידי העמדתה ככזו שנועדה 'רק לשעה' –

¹²²⁹ ראו למשל: סומך, שו"ת זבחי צדק, סימן קטז, ס"ק פא.

¹²³⁰ כהנא, רבי יהודה החסיד, עמ' 224.

¹²³¹ שם, עמ' 225.

¹²³² קארו, ב"י ושו"ע, יו"ד, שסב, ג, ד, ו.

¹²³³ כהנא, רבי יהודה החסיד, עמ' 229.

¹²³⁴ יוסף, יחו"ד, חלק ג, עמוד רסג. הנימוק הנוסף לדחיית הציות המוחלט לצוואת רבי יהודה החסיד הוא כמצופה: מי שלא מקפיד על הדברים הללו ולא חושש מהם, הם לא מקפידים עליו ולא פוגעים בו.

¹²³⁵ משאש, אוצר המכתבים, חלק ג, סימן א.

¹²³⁶ כהנא, רבי יהודה החסיד, עמ' 231–232.

¹²³⁷ לנדא, שו"ת נוב"י, תנינא, אבה"ע, עט.

¹²³⁸ כהנא, רבי יהודה החסיד, עמ' 234.

¹²³⁹ ספר 'טעמי המנהגים' לבוב תרס"ו, עמ' תב.

לתקופתו של רבי יהודה החסיד, או רק 'למשפחה פרטית' – למשפחתו של רבי יהודה החסיד.¹²⁴⁰ כה גדולה יוקרתו של רבי יהודה החסיד והאמונה ביכולותיו המיסטיות עד שהנודע ביהודה מסביר כי רבי יהודה החסיד ציווה זאת למשפחתו ולזרעו 'כי ראה ברוח הקדש שזרעו לא יצליח בזווגים כאלה. ובזה אינו סותר דברי התלמוד: שהוא (הם, דברי התלמוד) על הכלל ודברי החסיד היא על הפרט'.¹²⁴¹ מדובר בסדרת מהלכים שמטרתם להרחיק את תוכן הטקסט המיסטי, בלי לנפץ את הדמות התורנית או את הטקסט התורני, אלא לשמור על כבוד מחבר הטקסט.

מהלך אחר, כחלק מן הצורך להתגבר על המתח שבין יוקרתו של רבי יהודה החסיד לבין הרצון לדחות את תוכנו, הוא מהלך פסיאודואפיגרפי שנקט החתם סופר, כלומר טענה שייחוס אזהרות הצוואה לרבי יהודה החסיד איננו אמת.¹²⁴² הוא טוען לסתירות בין הצוואה לבין 'ספר חסידים' וכך קובע כי הצוואה אינה חיבור אותנטי של רבי יהודה החסיד, אלא זיוף ספרותי או כשיחת נשים.¹²⁴³ גם בחסידות החדשה נדחו חלקים מצוואתו של רבי יהודה החסיד, אך שם עשו זאת בלא נימוק, לא נימוק בעל נופך מיסטי ולא נימוק 'מדעי' כפי שניסו האחרים. נדמה שפשוט באה דרכו הקדושה של הבעל שם טוב ופשוט דחתה את דרכו הקדושה של רבי יהודה החסיד.

במחצית השנייה של המאה ה-19 חוותה הצוואה מה שכהנא מגדיר 'תחיית מתים', וזאת דווקא בעקבות משבר המודרנה. עוד קודם לכן סייעה לה לצוואה והכשירה את השטח הפעילות להפצת קבלת האר"י. לא בכדי מי שמילא תפקיד מרכזי בשני התחומים – גם של החיבור לאר"י וגם של החיבור לצוואת רבי יהודה החסיד – היה החיד"א. וכך בשעה שהנודע ביהודה ביקש לדחוק מסורת אשכנזית זו, בן זמנו, החיד"א, דווקא ביקש להכניס אותה פנימה, אל תוך העולם הספרדי.¹²⁴⁴

בשנת 1876 הודפסה תשובתו של האדמו"ר רבי חיים מצאנז, ה'דברי חיים', המקדשת את הצוואה. התשובה מכירה בסמכותו של רבי יהודה החסיד לפסוק אפילו נגד התלמוד ובנוסף לכך כופרת בסמכותו של אחרון כמו ה'נודע ביהודה' לערער עליה. גם רבי שלום מבלז (1785–1855) היה חלק מן המגמה של הערצת הצוואה.

נושא זה חשוב במיוחד לדיוננו גם בשל העובדה שהוא נוגע בוויכוח העקרוני על סמכות הרבנים לאחר התלמוד, בין אם מדובר בסמכותו של רבי יהודה החסיד ובין אם מדובר בסמכותו של האר"י. סמכותו של האר"י היא שבעקיפין נידונה כאן. כהנא מציין כי במאה ה-19 עמדה הצוואה במרכז המערכה על פני עולם ההלכה ועל גבולותיו.¹²⁴⁵ דווקא בתקופה המודרנית חזרה הצוואה אל קדמת הבמה וגברה על מתנגדיה. בתגובה לדברי הנודע ביהודה כתב למשל הרב משה סוזין, החכם באשי בירושלים, דברים שנועדו להדגיש את סמכות הרבנים שלאחר התלמוד לכתוב דברים שהם נגד הש"ס וחיבר, כמתבקש, בין רבי יהודה החסיד לבין האר"י:

מה קול החרדה הזו... יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה. ואין לחלק בין חכמי התלמוד לחכמים שלאחר התלמוד, שהרי רבינו האר"י זיע"א כמה דברים, רבו מספור, שרטט וכתב היפך הש"ס... ואפילו בדברים שיש בהם חשש ברכה לבטלה... ומלבד שלא עלה על לב שום אדם לומר אסור לשמוע אל דבריו כמו שהפריז על המידה הרב נודע

¹²⁴⁰ לנדא, שו"ת נוב"י, תנינא, אבה"ע, עט.

¹²⁴¹ שם.

¹²⁴² כהנא, רבי יהודה החסיד, עמ' 243.

¹²⁴³ שם, עמ' 255.

¹²⁴⁴ שרון, קבלת החיד"א.

¹²⁴⁵ שם, עמ' 235.

ביאודה ז"ל, אלא שבכל דור ודור גדולים וקדושים אשר בארץ המה אינם זזים מכל מה שציווה, אפילו שדבריו הם נגד הש"ס והגאונים.¹²⁴⁶

נמצא לנו אפוא מכנה משותף בין קבלת הוראות רבי יהודה החסיד לבין קבלת הוראות האר"י הקדוש: ההכרה בסמכות חכמים שלאחר התלמוד לחדש איסורים מכח מעלתם המיסטית. לכאורה, אין תימה כי גם יחסו של הרב עובדיה אל הצוואה דומה, בעיקריו, ליחסו כלפי האר"י ומקורות מיסטיים אחרים. אך למען האמת, אין להשוות בין משמעות יחסו של הרב עובדיה כלפי הצוואה, לבין הדרמה של יחסו של הרב עובדיה כלפי קודש הקודשים של סביבתו הקרובה, תורת האר"י.

ג. ממנהגים עממיים ועד הזמנת קוסם

ואם על מנהגים שיש להם סימוכים אנו רואים גישה מסויגת של הרב עובדיה, על אחת כמה וכמה כאשר עמדו לפניו שאלות על מנהגים עממיים כמו אלה שיובאו להלן. גם כאן אנו רואים שהרב עובדיה מאפשר לעתים דברים שנדמה שאינו מאמין בהם ובתועלתם כשהוא חש שלשואל יש צורך פסיכולוגי בדבר והוא אינו מזיק.

בספרו 'חזון עובדיה' כרך אבלות, דן הרב עובדיה במנהג לפיו במקרים של אסון שבו נפטרו שני אנשים ממשפחה אחת בזה אחר זה נהגו לשחוט תרנגול ולקבור אותו. הרב עובדיה קובע שאין במנהג זה חשש איסור משום דרכי האמורי וחותם בעמדה ההלכתית הסלחנית 'והנח להם לישראל'.¹²⁴⁷ כשהרב עובדיה התבקש להתייחס לדרכם של אלה שנהגו שלא להוציא תינוק מהבית במשך ארבעים יום לאחר לידתו ונשאל האם יש לחוש למנהג הזה - הוא השיב: 'זה שטויות, יכולים'.¹²⁴⁸ כאשר נשאל האם יש מה לחשוש ממזיקים בליל חנוכה הבית? השיב: 'אין מה לחשוש'.¹²⁴⁹ לעומת זאת לאישה שמת עוברה בהיריון קודם ונולדה לה בת וביקשה להוסיף לה שם כסגולה לאריכות ימים ענה הרב עובדיה כי תוסיף לה את השם שרה.¹²⁵⁰ ואולם כשבא אל הרב עובדיה אדם שאמר שעשו לו כל מיני כישופים השיב לו הרב עובדיה: 'אין דבר כזה', והוסיף ציטוט של הפסוק האנטי-מאגי מפרשת בלק (במדבר, כג, כג) 'כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל'.

ג.1. 'דרכי האמורי'

המונח 'משום דרכי האמורי' חוזר ונשנה בעבודה זו שכן הוא מלווה באורח הדוק את העיסוק במאגיה ביהדות ובתפיסתו של הרב עובדיה בכלל זה.¹²⁵¹ המדובר ביחס ההלכה כלפי מנהגים ואמונות תפלות שנלמדו מן הגויים, אך אינם בגדר עבודה זרה. עשיית מעשה הגויים עומדת בסתירה להנחיות כמו 'וּבְחֻקֵּיהֶם לֹא תֵלְכוּ' (ויקרא, יח, ג), או 'וְלֹא תַעֲשֶׂה כְּמַעֲשֵׂיהֶם' (שמות, כג, כד), אך יותר מכך הדבר עומד בניגוד לרוח היהדות השמרנית, ועל אחת כמה וכמה בניגוד לרוח היהדות החרדית, בניגוד ל'עם לְבָדָד יִשְׁכֵּן וּבְגוֹיִם לֹא יִתְחַשֵּׁב' (במדבר, כג, ט) ובניגוד לתפיסה העמוקה הרוחשת בציבור על פיה אין ליהודים מה ללמוד מן הגויים. הביטוי אמנם נשמע כמתמקד בעם 'האמורי' אך כוונתו כלפי הגויים באשר הם.

¹²⁴⁶ סוזין, שו"ת הון יוסף, סימן י.

¹²⁴⁷ יוסף, חזו"ע, אבלות, א, עמ' שכח; ראו גם באותו נושא בדיוק: הנ"ל, יחו"ד, חלק ו, סימן נ.

¹²⁴⁸ נקי, מעין אומר, יב, פרק א, סימן ו.

¹²⁴⁹ שם.

¹²⁵⁰ שם, סימן ז.

¹²⁵¹ ראו למשל: יוסף, יבי"א, ג, יו"ד, ט, ס"ק ב; שם, יו"ד, כז; שם, ח, או"ח, לו; שם, י, יו"ד, נח, ח"ב, ס"ק כב; הנ"ל, יחו"ד, ב, סימן עא; שם, ו, סימן נ.

אחד הדיונים החשובים בנושא 'דרכי האמורי' מתנהל בגמרא במסכת שבת. במסכת זו הגמרא דנה בעיקר¹²⁵² במלאכות האסורות בשבת, תולדותיהן של ל"ט אבות המלאכות שנעשו במלאכת בניית המשכן. בין היתר מתקיים שם דיון בדיני איסור הוצאה מרשות לרשות בשבת. ההלכה מדייקת ומתירה לאדם להוציא מרשות לרשות את הבגדים שעליו, וכן תכשיטים שעליו, שגם הם דינם כמלבשים. תכשיטים ומעין תכשיטים שאדם עשוי להסיר, אסור לו לשאת עליו ולהוציאם מרשות לרשות כיוון שהוא עלול 'לטלטל אותם' ברשות הרבים. להלן בפרק על הקמיעות נראה כי המשנה קובעת שאסור לצאת בשבת עם קמיע שאינו מן המומחה – כלומר ההנחה היא שקמיעות הם דבר אמתי והחילוק הוא רק אם מדובר בקמיע שיצר אדם שאנו מאמינים שהוא יודע להכין קמיעות שעובדים, ואם כך הדבר מותר. ההסבר הוא שאם הקמיע אינו ממומחה נחשב, אזי נושא הקמיע עלול להסיר אותו ולטלטל אותו.

לאחר הדיון בהיתר יציאה בשבת עם קמיעות מגיע דיון באמצעים מאגיים אף יותר: 'יוצאין בביצת החרגול' [היו נוהגים לשאת ביצה של חרגול לשם ריפוי האוזן] ובשן של שועל [היה נוהג ללכת עם שן שועל מת תלויה כסגולה לסייע לאדם עם נדודי שינה, או עם שן של שועל חי תלויה כדי לסייע למי שישן יותר מדי] ובמסמר הצלוב [היה נוהג ללכת עם מסמר שנלקח מעץ שעליו תלו אדם מתוך תפיסה שזו סגולה לריפוי מכה נפוחה], דברי רבי מאיר.¹²⁵³

אבל חכמים חולקים על רבי מאיר ואומרים כי שלושת הדברים המוזכרים לעיל אסורים לא רק בשבת, אלא גם ביום חול 'משום דרכי האמורי'.¹²⁵⁴ בגמרא עשו הבחנה חשובה בעניין זה והבהירו 'כל דבר שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי'.¹²⁵⁵ כלומר, כביכול, אם מוכח שהדבר מסייע רפואית הוא יוצא מקטגוריית 'דרכי האמורי' ועובר לקטגוריית 'רפואה' חיונית (כגון הלחש 'חד, חד, נחית'¹²⁵⁶). הרמב"ם מספק הסבר רציונלי לתמיהה:

אל יקשו עליך (הדברים) ההם שאותם התירו, כגון מסמר הצלוב ושן השועל, כי באותם ימים

סברו שהם תוצאות הניסיון ונעשו משום רפואה.¹²⁵⁷

הבחנה נוספת המאפשרת שימוש במה שמכונה 'דרכי האמורי' או 'חוקות הגויים'¹²⁵⁸ ואשר משמשת את הרב עובדיה היא הסתמכות על הדברים שנאסרו בגמרא לעיל (שבת סז ע"ב) והתרת דברים אחרים שלא נזכרו בה. כלומר, רק מה שנאסר בגמרא כ'דרכי האמורי' הוא שאסור.¹²⁵⁹

¹²⁵² בנוסף לאיסורי המלאכות בשבת, נידונים שם גם איסורים נוספים מדברי חכמים שנדמה שמטרתם בסופו של דבר 'לסגור' מכל הכיוונים עד שתתגשגש הגדרת הירושלמי (שבת, טו, ג) באשר לדרך בה צריכה להיראות השבת היהודית: 'לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לעסוק בהם בדברי תורה'. בין היתר מדובר באיסורים המכונים 'איסורי שבות', במסגרתם נלמד מן הפסוק 'וביום השביעי תשבות' (שמות, כג, יב; שמות, לד, כא) שחובה מדרבנן לשבות גם מדברים שאינם מלאכה דאורייתא, כגון איסורי 'עובדין דחול' כלומר מעשים של חול שגורמים לשבת להראות ככל יום. וראו הקדמת קהתי למסכת שבת.

¹²⁵³ בבלי, שבת, דף סז, ע"א.

¹²⁵⁴ שם.

¹²⁵⁵ שם.

¹²⁵⁶ שם. ראו גם להלן הערה 1303.

¹²⁵⁷ רמב"ם, מו"ק, חלק ג, פרק לו.

¹²⁵⁸ חשוב לדייק: להבדיל מ'חוקות הגויים' - 'דרכי האמורי' נוגע תדיר לעניינים מאגיים או חצי מאגיים.

¹²⁵⁹ בהתאם לכך התיר הרב עובדיה למשל הנחת זרי פרחים על קברים כדרך אומות העולם (יוסף, יב"א, ג, יו"ד, כד) וכן התיר קישוט בתי הכנסת בשבועות בפרחים למרות שיש שטענו שזה מנהג הגויים, (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת במדבר, בית כנסת היזדים, כ"ט אייר תשנ"ו, 18.5.1996). כך התיר להתאבל באמצעות לבישת שחורים, או ענידת סרט שחור (יוסף, יב"א, ג, יו"ד, כה), אולם נימוק זה לא מספק את הרב עובדיה כשהוא פוסק להתיר בנושא בעייתי במיוחד כמו שימוש בתאריך הלועזי (שם, סימן ט, סעיף ב). בעייתי, שכן מצד אחד הדבר נחוץ ומצד שני הדבר לכאורה מחובר יותר לעניין עבודה זרה בציינו את תאריך הולדתו של ישו הנוצרי. הרב עובדיה מבהיר כי לא מדובר באמת בתאריך הולדתו של ישו, אולי כדי לעמעם במעט את הסתירה בין הפסיקה לבין הכלל שהוא מאמץ מ'בית יוסף' (יו"ד סימן קעח) על פיו האיסור משום 'ובחוקותיהם לא תלכו' חל

עמדה הרבה פחות סובלנית והרבה יותר לוחמנית הביע הרב עובדיה בבואו לדון בפסיקת הבן איש חי,¹²⁶⁰ שאין איסור להשתמש בסגולות לילדות כדי להבריח את המזיקים למרות חשש 'משום דרכי האמורי'. הבן איש חי פסק כך מאותו נימוק בו השתמש הרב עובדיה, משום שהדברים לא נזכרו באיסורי התלמוד במסכת שבת (דף סז ע"ב).

הרב עובדיה, באחד הטקסטים האנטימיסטיים הבולטים שלו מדגיש כי 'למרות כל הנאמר לעיל שאין בזה משום ובחוקותיהם לא תלכו, או משום דרכי האמורי' למרות כל זאת 'מכל מקום האיש הנבון והמשכיל בתורת ה', יש לו להתרחק מכל דברי הבל והזיות שנהגו בהם הנשים מחוסרי הדעת'.¹²⁶¹ הוא מוסיף ושולל עוד סגולות עממיות ואמונות תפלות כגון שאישה יולדת לא תיכנס ארבעים יום לאחר הלידה לבית חתן וכלה, מפאת החשש שהכניסה תגרום לכלה עקרות, או איסור הפוך על כלה להיכנס לבית יולדת. הרב עובדיה הוסיף ותקף אמונות תפלות אלו בעזרת ציטוטי הרמב"ם הבסיסיים בנושא המדגישים כי הדברים אסורים, לא רק כיוון שהם חוקות הגויים, אלא מפני שמדובר בהבלים:

שאיין ראוי לישראל, שהם עם חכם ונבון, להמשך אחר ההבלים וההזיות של הגויים, וכל המאמין בלבו בדברים אלו, וחושב שהן אמת ודברי חכמה, אלא שהתורה אסרתם, אינו אלא מן הסכלים והטפשים, והוא בכלל הנשים והקטנים מחוסרי הדעת שאין דעתם שלימה.¹²⁶²

את דבריו החרפים מסיים הרב עובדיה בעיקרון הרציונליסטי העליון: 'וכן כל הדברים שיוצאים מההיקש הטבעי והשכלי, יש להרחיקם הרחק כמטחוי קשת'.¹²⁶³

ג. איסור הזמנת קוסם, אפילו לשמח חתן וכלה

הגמרא במסכת סנהדרין דנה בעבירות שעונשן סקילה. בין היתר היא מפרטת אילו מבין המכשפים חייבים מיתה. זאת בהתאם לפסוקים 'מְכַשֵּׁף לֹא תַחֲיֶה' (שמות כב, יז) וכן 'וְאִישׁ אוֹ אִשָּׁה, כִּי יִהְיֶה בָהֶם אוֹב אוֹ יִדְּעָנִי, מוֹת יוֹמָתוֹ בָּאֶבֶן יִרְגְּמוּ אֹתָם' (ויקרא כ, כז). המשנה קובעת כי המכשף אשר עושה מעשה כשפים חייב בסקילה, אך אם הוא רק עושה מעשה של אחיזת עיניים כאילו הוא עושה מעשה כשפים, אזי אין הוא חייב בסקילה.¹²⁶⁴

מזכירו של הרב עובדיה מעיד על מקרה שבו באו אל הרב עובדיה שני קוסמים שומרי מצוות והרב עובדיה סירב להתיר להם לעסוק בקסמים למרות שאמרו שהשקיעו כסף רב בצידו. ומוסיף המזכיר: 'שמעתי שאחר כך הלכו לרב אחד ונתן להם היתר לעסוק בזה. וכך גם מפורסם בשם הגרי"ש אלישיב שליט"א להתיר במידה ומראה איך עושה את הזריזות ידיים'.¹²⁶⁵ על התנגדותו הגדולה של הרב עובדיה לקוסמים סיפר גם בנו, הרב דוד יוסף, בהספד על אביו:

אחותי, הרבנית לאה בוטבול, סיפרה לי, היא למדה בבית הספר בבית יעקב, בית ישראל... בבית הספר הייתה ספרייה... פעם היא הביאה ספר על קוסמים, אבא הסתכל וכתב מכתב אל המנהלת שהוא מתפלא איך ספר כזה מגיע לספרייה של בית הספר, וכי חסר ספרים?¹²⁶⁶

בשני תנאים: אם מדובר בדבר משונה שאין לו טעם הנלמד מן הגויים כי אז 'נראה כנמשך אחריהם ומודה להם', והאחר אם מדובר בדבר שיש בו פריצות. (שם, סימן ט, סעיף ב).

¹²⁶⁰ יוסף חיים, רב פעלים, ח"ב, חיו"ד, סימן כט.

¹²⁶¹ יוסף, יבי"א, י, חיו"ד, נח, חלק ב, סעיף כב, עמ' שמו.

¹²⁶² רמב"ם, מ"ת, הלכות ע"ז, פרק יא, הלכה טז.

¹²⁶³ יוסף, שם.

¹²⁶⁴ וכך מופיעים הדברים בבבלי, סנהדרין, דף סז, ע"ב: העושה מעשה (כישוף)–(ייענש) בסקילה, האוחז את העיניים–פטור (מסקילה) אבל אסור.

¹²⁶⁵ נקי, מעין אומר, חלק ה, רכא.

¹²⁶⁶ הרב דוד יוסף, הספד על הרב עובדיה, מוצאי שבת פרשת לך לך, ח חשוון תשע"ד, 12.10.2013.

הרב עובדיה לא התנגד רק לקוסמים,¹²⁶⁷ אלא גם למעוננים.¹²⁶⁸ הגמרא בסנהדרין דף סה ע"ב מביאה מחלוקת, מהו בעצם 'מעונן'. לפי רבי שמעון מדובר באדם המביא שכבת זרע משבע בריות ומעביר אותה על העין. לפי חכמים מדובר ב'אוחז עיניים'. רש"י מסביר כי מדובר באדם שאוחז וסוגר את עיני הבריות ומראה להם כאילו עושה דברים של פלא והוא אינו עושה כלום. שתי העמדות הללו פותרות ככל הנראה את המילה 'מעונן' מלשון 'עין'. עמדה שלישית המובאת שם לגבי טיבו של המעונן היא דעת רבי עקיבא שאומר כי מדובר באדם המחשב עתים, זמנים ושעות ואומר היום יפה לצאת, וכדומה. כלומר 'מעונן', מלשון בעל עונות, שמבחין בעונה. זו גם העמדה המובעת ברמב"ם.¹²⁶⁹

המעניין הוא כי כשהובאה בפני הרב עובדיה שאלה איך להתייחס לתאריכים שנאמר בשם האר"י הקדוש שלא טוב להינשא בהם, האם יש להקפיד בזה? הוא השיב 'לא, ובכלל לא יכול להיות שהאר"י הקדוש אמר זאת, זה 'לא תעוננו' – לתת עונות מתי טוב ומתי לא'.¹²⁷⁰

ד. ההתנגדות לעלייה לקבר רשב"י במירון

הרב עובדיה לא הסתפק במתקפה נגד היוצאים לקברו של רבי נחמן מברסלב באומן כפי שנראה להלן בפרק הבא. יותר מסמלי הוא שמבית מדרשו יצאו מתקפות גם נגד העלייה לקברו של מי שהמסורת מייחסת לו את חיבור הזוהר, רבי שמעון בר יוחאי במירון, שהפך לאחד האתרים המקודשים ביותר לעם היהודי בכלל¹²⁷¹ ולציבור שלו בפרט. למעשה מדובר בחלק ממערכה כוללת של הרב עובדיה נגד הריטואלים ההמוניים של 'הדת המיסטית' שצמחה בערוגתו של מנהיגה הרוחני של ש"ס ולמורת רוחו : אומן, מירון, מימונה.¹²⁷²

עמדתו של הרב עובדיה בהקשר זה¹²⁷³ ובהקשר של פקידת קברי צדיקים בכלל¹²⁷⁴ המלווה באלמנטים עממיים, רעיונות של אמונה בנסים ובשלל סגולות, וריטואלים של הדלקת אש,¹²⁷⁵ ראויה להיבחן על רקע פריחתה של תרבות העלייה לקברי צדיקים בארץ ישראל, פריחה שלגביה מדגיש המחקר כי שמילאו בה תפקיד מרכזי הם עולי המזרח (אפילו יותר מאשר החסידים האשכנזים).¹²⁷⁶ צריך להגדיר גם את מקומם המרכזי בתחום הנחלת מנהג ההשתטחות על קברי צדיקים של האר"י והבן איש חי. בספר

¹²⁶⁷ ראו עוד בנושא התנגדות הרב עובדיה לקוסמים: יוסף, יבי"א, ה, יו"ד, יד; הנ"ל, יחז"ד, חלק ג, סימן צ"ח; הנ"ל, חזו"ע, שבת, חלק ג עמ' תק (אפשר להקל על ידי גוי); וכן: יוסף, ילק"י, שובע שמחות א, עמ' רסו; נקי, מעין אומר, חלק ה, סימן רל; שטרית, רבנו, עמ' קכ.

¹²⁶⁸ יוסף, יבי"א, ה, או"ח, כב, ס"ק ה-ו; שם, ה, יו"ד, יד; שם, ז, או"ח, מא; הנ"ל, יחז"ד, ג, סח; שם, ד, יח.

¹²⁶⁹ רמב"ם, מ"ת, הלכות עבודה זרה, פרק יא, הלכה ח; ראו גם: שו"ע, יו"ד, קעט.

¹²⁷⁰ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק א, סימן עה; מובא גם: שם, חלק ה, פרק ח, סימן כג.

¹²⁷¹ הוס, מירון ול"ג בעומר; הנ"ל, פולחן קברי; ריינר, טקס החלאקה; שפיגל, הליכה לקברים; ליכטנשטיין, מקדושה לטומאה, חלק שני; שוורץ, הילולת רשב"י; יערי, ההילולא במירון; בניהו, הנהגות; בלוי, ל"ג בעומר; בילו, פולחני קדושים; ראו גם: פירשטיין, מנהגים יהודיים, עמ' 77-80.

¹²⁷² כבר כרב ראשי הביע הרב עובדיה עמדה נגד חגיגות המימונה בטיעון שהריקודים וההופעות לא היו לפי כללי הצניעות (יומן פעילות הרבנות הראשית, כ' בניסן תשל"ח, עמ' 1423), ראו גם קריאתו להשתתף רק בחגיגות מימונה בבתי כנסת ובתי ספר ולא בטבע מחשש לפריצות והוללות (שם, כ ניסן תשל"ט, עמ' 1425).

¹²⁷³ יוסף, יחז"ד, ה, לה; שם, ד, לב; ראו גם התקפתו נגד המתעטדים לעלות למירון בל"ג בעומר תשע"ב: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש שמיני, כ"ב ניסן תשע"ב, 14.4.2012.

¹²⁷⁴ עוד על קברי צדיקים ראו ב: יוסף, יבי"א, ד, יו"ד, לה, ס"ק ו-ז; שם, ח, יו"ד, לו, ס"ק ב; נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק ב. ועוד ראו: שם, חלק יא, יג, נסיעה לקברי צדיקים.

¹²⁷⁵ בר, לקדש ארץ.

¹²⁷⁶ ראו: בילו, פולחן ומקום; הנ"ל, חידוש פולחני; הנ"ל, שושביני הקדושה; חזן-רוקס, אמונות עממיות.

המקיף 'בן איש חי' מבית מדרשו של המקובל הרב יעקב משה הלל מודגש ומורחב נושא 'מגמת בואו של רבינו לחון אדמת ארץ הקודש הייתה גם ההשתטחות על ריבוי קברי הצדיקים הטמונים בה'.¹²⁷⁷

הסתייגויות ממנהג ההילולה בקבר הרשב"י במירון בל"ג בעומר אינן המצאה של הרב עובדיה ומפורסמים דבריו של החתם סופר בהקשר זה: 'אמנם ידעתי כי שמעתי שעכשיו אכשיר דרי ומרחק יבואו ידרשו את ה' בעיה"ק [עיר הקודש] צפת ביום ל"ג בעומר בהלולא דרשב"י...]. אבל לקבוע מועד שלא נעשה בו נס ולא הוזכר בש"ס ובפוסקים בשום מקום [...] לא ידעתי אם רשאים לעשות כן'.¹²⁷⁸

עוד לפני קום המדינה היה שיעור הספרדים בהילולה במירון גבוה מאוד וכבר מהמחצית השנייה של שנות החמישים היו עולי הרגל המזרחים רוב בקרב משתתפי הילולת ל"ג בעומר.¹²⁷⁹ 'הקמת מדינת ישראל והכללתו של הגליל בתחומיה בשילוב גלי העלייה הגדולים מארצות האסלאם הביאו להפיכת הילולת רבי שמעון בר יוחאי מראשית שנות החמישים ואלך לעלייה הבולטת ביותר במדינת ישראל' כתב החוקר דורון בר.¹²⁸⁰ חלקם המיוחד מיוחס לנוכחות המוגברת של המיסטיקה ולאמונה בצדיקים ובקברי הצדיקים שהביאו איתם לארץ במיוחד עולי מרוקו.¹²⁸¹ הרב עובדיה היה רחוק מאוד ממאפייני הפולחן המיסטי של 'הדת העממית', עליה נמנים מרבית מעריציו, ואף מנוכר להם. בשנותיה הראשונות של המדינה עד שנת 1967 הפכו אתרים מקודשים לחלק מרכזי בהווי הדתי של עולי המזרח. משרד הדתות איתר מקומות, ייחד אותם באמצעות בניית כיפה לבנה, הצבת שלטים ועוד. מדובר במקומות כמו קבר רשב"י במירון,¹²⁸² מערת אליהו הנביא בחיפה,¹²⁸³ קבר הרמב"ם בטבריה וקבר דוד המלך בהר ציון אשר בהשפעת הפעילות בעלת המאפיינים הציוניים-דתיים של משרד הדתות ובהעדר נגישות לאתרים שמעבר לשטחי ישראל שלפני שנת 1967 הפך למקום הקדוש היהודי המרכזי בארץ ישראל.¹²⁸⁴ גם בהעצמת הפולחן ב'קבר דוד' בהר ציון נטלו המזרחים תפקיד מיוחד.¹²⁸⁵

אחרי מלחמת ששת הימים נטלו את הבכורה הכותל המערבי, קבר רחל ומערת המכפלה, אבל בד בבד הלכה וגאתה תופעת העלייה לקברים וההילולות, בפרט במקומות כמו קבר רבי מאיר בעל הנס בטבריה, קבר הרמב"ם בטבריה ובשנים מאוחרות הרבה יותר גם קבר הבבא סאלי בנתיבות.

רק בגיל 42, בשנת תשכ"ב, ביקר הרב עובדיה בפעם הראשונה בחייו במירון. הייתה זו נסיעה מיוחדת של רבנים ספרדים בולטים כמו הרב יהודה צדקה, הרב בן ציון אבא שאול, רבי יוסף עדס והרב עובדיה. המיתולוגיה הש"סניקית עמוסת הסיפורים המיסטיים מספרת כי הנסיעה הייתה בעקבות חלום, לא חלום של הרב עובדיה אלא חלום של חכם משה חי שרבני.¹²⁸⁶ בחלומו בא אליו הרב סופר בעל ה'כף החיים' ואמר לו 'מחר אתה נוסע עם רבני פורת יוסף לסיום מסכת במירון, אבל למה אתה לא לוקח איתך את הרב עובדיה יוסף?' הרב שרבני ביקש מהרב עובדיה להצטרף. הרב עובדיה הסכים להגיע לקבר הצדיק המזוהה יותר מכל עם ספר הזוהר, הסכמה שמקורביו מצדיקים בכך שנתן אותה רק לאחר שהובטח לו שכל הדרך הרבנים ידברו ביניהם בלימוד וכך לא יאבד זמן לימוד תורה.¹²⁸⁷

¹²⁷⁷ ראו: הלל, בן איש חי, עמ' 153. וראו פירוט מקורות שם.

¹²⁷⁸ סופר, שו"ת חתם סופר, חלק יו"ד, סימן רלג, עמ' צד-צה.

¹²⁷⁹ בר, לקדש ארץ, עמ' 197–198.

¹²⁸⁰ שם, עמ' 137.

¹²⁸¹ בן עמי, הערצת קדושים; הנ"ל, צדיקי מרוקו; בר, לקדש ארץ, עמ' 194.

¹²⁸² שוקד, קודש וחול.

¹²⁸³ בר, לקדש ארץ, 149–158.

¹²⁸⁴ שם, עמ' 50–113.

¹²⁸⁵ על 'הר ציון והמזרחים' ראו שם, עמ' 191–195.

¹²⁸⁶ ממתפללי בית הכנסת 'שושנים לדוד', מתקן תפילין.

¹²⁸⁷ פוסק הדור, עמ' 40; שטרית, רבנו, עמ' שיא.

ההתנגדות של הרב עובדיה לחגיגות ל"ג בעומר בהילולת רשב"י במירון הייתה עקבית, רק הטעמים השתנו: לעתים היא הופיעה בנימוק שהדבר גורם לביטול תורה, לעתים בנימוק שהדבר גורם לבעיה של שחיטה לא כשרה במסגרת החגיגות, לעתים בנימוק שהדבר גורם לחוסר צניעות ובמקרים שבהם חל ל"ג בעומר במוצאי שבת אזי בנימוק שהדבר גורם לחילול שבת הנגרם בשל ההכנות.

ההתנגדות הזאת של הרב עובדיה ראויה להידון על רקע העובדה שעבור חסידויות רבות וגורמים דתיים אחרים זהו אירוע המעניק אנרגיה והתלהבות דתית לתקופה ארוכה. בשידור 'חזון עובדיה' על פי פסקי הרב עובדיה יוסף שחיבר בנו, הרב יצחק יוסף, לא מופיע יום זה כאחד הימים 'החגיגיים' שבהם לא אומרים תחנון, זאת בניגוד למרבית הסידורים האחרים שבהם ל"ג בעומר נמנה ברשימת הימים הללו, כגון סידור 'קול אליהו' על פי פסקי הרב מרדכי אליהו,¹²⁸⁸ וכן סידור 'זרח השמש', נוסח יהודי מרוקו על פי פסקי הרב שלום משאש.¹²⁸⁹

בספר השו"ת ההלכתי 'יחיה דעת' כותב הרב עובדיה על הילולת רשב"י בל"ג לעומר במירון 'שומר נפשו ירחק' ומדגיש את נימוקי הצניעות והשחיטה¹²⁹⁰:

יש להעיר כי בזמן האחרון אין הצניעות נשמרת [...] בנות צעירות ומבוגרות באות לשם בתלבושת פרוצה, ללא שרוולים, ובחצאיות קצרות [...] 'ותעכסנה' שהיו מגרות בבחורי ישראל [...] ומלבד כל זה יש נוהגים לשחוט שם בהמות ולאכול, מבלי לבדוק אם השוחט הוא בר סמכא היודע ובקי בהלכות שחיטה ובדיקה וגם רבו המכשולות בעניין הניקור מחלב דאורייתא שהוא איסור כרת. לכן שומר נפשו ירחק מהם, ושב ואל תעשה עדיף, ויבקר אצל ציון קברות התנאים הקדושים בזמן אחר, שאין כל כך מבקרים רבים.¹²⁹¹

גם בחוברת מסדרת חוברות ההלכה בהוצאת 'אל המעיין', בעריכת בנו הרב דוד יוסף שיצאו במטרה לעצב את החברה הש"סניקית בראשיתה, נכתב: 'יש נוהגים לעלות ביום ל"ג בעומר על קברו של רבי שמעון בר יוחאי במירון...' ומופיעות האזהרות: 'אין הצניעות נשמרת במקום', 'יש שוחטים שם בהמות בלי שהשוחט בר סמכא'. מובעת שם במפורש הסתייגות מהשתתפות באירוע 'ובודאי שרצונם של התנא הקדוש רבי שמעון בר יוחאי ובנו התנא הקדוש ר' אלעזר אינו בהילולא אשר כזאת, וילכו לבקר בציון הקדוש בזמן אחר, שאין בו כל כך מבקרים רבים'.¹²⁹²

גם בן אחר של הרב עובדיה, הרב אברהם יוסף, רבה של חולון, תקף בחריפות את ההילולה במירון. לקראת יום ל"ג בעומר תשס"ז בשידור בתחנת הרדיו הדתית-חרדית 'קול חי' הזהיר הרב אברהם יוסף את המתכוונים להשתתף בהילולה כי 'יש פה עבירה חמורה ביותר לא רק של חילול שבת, גם של פריצות והוסיף 'מי התיר לנו לשבת באוטובוס אחד ארבע שעות ולראות כל מראות הנוראים ביותר בעולם?' עוד אמר כי אביו, הרב עובדיה יוסף, מאז ומתמיד לא ראה בחיוב את העלייה למירון ושאל: 'מי התיר לנו לאבד יום שלם מלימוד תורה?'

ביוני 2007 נקט ביטאון ש"ס 'יום ליום' עמדה חריפה נגד ההילולה במירון ופרסם מאמר התקפה חריף פרי עטו של הרב משה שפיר נגד העליות לקבר רשב"י במירון, לקבר רבי נחמן מברסלב באומן ולקבר יוסף בשכם. על העולים לקבר רשב"י במירון נכתב אז:

לא כל כך מובן מה מניע את האלפים והרבבות לעלות לציונו של רשב"י כאשר רבים מהם אינם זוכים אפילו לראות את המצבה מרחוק. כבר שנים ארוכות שגדולי ישראל ובראשם מרן

¹²⁸⁸ אליהו, סידור, עמ' קנו.

¹²⁸⁹ בן שמחון ועמיחי, זרח השמש, עמ' 80.

¹²⁹⁰ מעניין כי השחיטה היוותה מוקד מחלוקת גם בין חסידים למתנגדים.

¹²⁹¹ יוסף, 'יחיד', חלק ה, סימן לה.

¹²⁹² יוסף, מן המעיין, חוברת ספירת העומר, סימן יב, סעיף יט.

מאור ישראל שליט"א מביעים את מורת רוחם מהחגיגות הללו שכבר מזמן אבדו אופי של תפילה ולבשו משהו שמזכיר יותר מימונה ישראלית מקומית.

בנוסף לזה נמתחה ביקורת על כך שבשל החשיבות שמייחסים לפקידת קברי צדיקים ולהילולות נפגמת ההערכה לערכים העליונים, ללימוד התורה ולתפילה ועל עצם הערבוב עם מייצגי הדת העממית: 'לגדולי ישראל נותר רק להזכיר שוב ושוב, כי גם אם המטרה היא תפילה אמתית, יש להבחין בין העיקר ובין הטפל, לא תמיד מותר לבן ישיבה לבטל תורה עבור כך, לא ברור שכדאי להתערבב עם שונים ומשונים ולאבד את הזכות וניקיון הנפש'.¹²⁹³

יותר מסמלי הוא שאת הזרעים לתופעה זו – שהרב עובדיה לא הזדהה איתה – זרע במידה רבה האר"י שעמד מאחורי מפעל זיהוי מקומות גיאוגרפיים שונים כמקומות קבורתם של תנאים ואמוראים וקידושם.¹²⁹⁴

---

¹²⁹³ הרב משה שפיר, יום ליום, 26.6.2007; גם באתר 'הלכה יומית' על פסקי הרב עובדיה יוסף שמאחוריו עומד נכדו ותלמידו המובהק נכתב: 'יש שנהגו לעלות לקברו של רבי שמעון ביום ל"ג לעומר, ולהרבות שם כמה שניתן בתפילות ותחנונים וקריאת פרקי תהלים. וכבר אמרו רבותינו, (בבלי, בבא בתרא, דף עח, ע"ב), בואו חשבון, בואו ונחשב חשבוננו של עולם, הפסד מצוה כנגד שכרה, ושכר עבירה כנגד הפסדה. כלומר, על כל אדם לחשוב ולהתבונן לפני שהוא עושה מעשה, עד כמה מעשיו נכונים לפני ה'. ועל כן כל אדם לפני שיחליט לעלות ביום ל"ג לעומר לקברי הצדיקים, יחשוב ויתבונן היטב, אם כדאי הדבר מכל הבחינות, שלא יצא שכרו בהפסדו'.

¹²⁹⁴ רוטשטיין, זיהוי.

ה. קבלה מעשית

ה1. רקע: דברים אחדים על השימוש בשמות קדושה וטומאה אצל חז"ל ובהווה

בהקדמה לספרו 'הכישוף היהודי הקדום' כותב יובל הררי:

בכל פעם שנשאלתי מה אני עושה, תמיד נמצא מי שהעיר, כשהשבתי שאני חוקר את הכישוף היהודי:

- כישוף יהודי? אין דבר כזה. או כישוף, או יהודי.

- וסגולות? וקמעות? וברכות? וקללות? ושימוש בשמות? והטבת חלום? ואמירת תהלים? ומזוזות? וצדיקים? ובעלי נסים?

- טוב, זה עניין אחר.¹²⁹⁵

לצד הקבלה העיונית, יש שיאמרו 'תחתיה' ואולי אף 'מעליה' (עכ"פ מבחינת עוצמתה הציבורית), עומדת הקבלה המעשית. כידוע, הקבלה העיונית היא בעיקר מערכת שיטתית של תפיסות תורת האלוהות – תיאוסופיה. הקבלה כוללת סיפורים מיתיים אודות מאבקים בתוך האלוהות.¹²⁹⁶ למותר לציין כי הדברים הללו רחוקים מעולמו של הרב עובדיה. הוא כלל לא עסק בניסיונות לבנות לעצמו נתיבי התמצאות בתוך מערכת האלוהות ואין זה במסגרת עולם התוכן הדתי שלו.

הקבלה המעשית עוסקת גם במאגיה – השפעה על העליונים לשם השגת תוצאות ארציות, וגם בתיאורגיה – השפעה על העליונים לטובת העליונים. שהרי הנחת יסוד שלה היא שמעשי האדם בארץ משפיעים על האלוהות למעלה.¹²⁹⁷ בתוך מה שמכונה 'הקבלה המעשית' כלולות גם לא מעט פרקטיקות שמקורן איננו בספרות הקבלה ואין להם שום קשר לקבלה, למרות זאת, מתוקף השימוש של מקובלים בהן הן חלק מסיפוריה של הקבלה מעשית וכך רואה אותם גם הציבור הש'סיניקי, מושא עבודת מחקר זו.

כדי להבין את עומק הדברים ראוי להעיר את ההערה המתבקשת הבאה: למעשה כל אדם מאמין, משוכנע שיש כוח לתפילתו להשפיע על האלוהות, החל מיהודייה פשוטה ה'גורסת' תהלים באוטובוס ועד למתפלל בכותל המערבי בכוונה עצומה. האמונה הקבלית מדברת על יכולת השפעה רחבה הרבה יותר, יכולת השפעה על התרחישים בתוך האלוהות פנימה, בעולם השמימי. זאת בשעה שהאמונה הקלסית מדברת על ניסיון להשפעה על האלוהות כדי שתשנה מציאות בעולם הארצי. אין דומה תפילת מקובל לתפילת אדם רגיל שאינו מקובל. בעוד שהאחרון מתפלל ומקווה שתפילתו תיענה ותתקבל בשמים, אצל המקובל מדובר בפעולה 'מכנית' שאמורה 'לעבוד'. הפעולה הקבלית נתפסת כעניין מכניסטי, כעניין טכני, כמתכון שהשימוש בו מבטיח הצלחה, כפעולה שתוצאתה ברורה.

במרכז הקבלה המעשית פרקטיקה של השבעות וידע אזוטרי של שמות קודש, בעיקר שמותיו הנסתרים של הקב"ה ושמות של המלאכים וכן ידע בנוסחאות השימוש בשמות אלו. השימוש בנוסחאות סודיות של צירופי שמות סודיים של אלוהים ומלאכים כדי להשביע מלאכים שיבצעו פעולה מסוימת הוא הקבלה המעשית. יש מן המקובלים המסבירים כי סוד הדברים טמון בפסוקים מספר תהלים: 'כִּי בִי תִשָּׁק וְאֶפְלָטָהּ, אֲשַׁגְבֶּהָ כִּי יָדַע שְׁמִי. יִקְרָאֵנִי וְאֶעֱנֶהּ, עֲמֹ אֲנֹכִי בְצָרָה. אֲחַלְצֶהוּ וְאֶכְבְּדֶהוּ'.¹²⁹⁸ ניכרת פה – לפחות על פי אפשרות פרשנית אחת – הבטחה של האל כי הוא יציל את מי שידע את שמו. מי שידע את שמות האל

¹²⁹⁵ הררי, הכישוף היהודי, עמ' 2.

¹²⁹⁶ ראו על כך בהרחבה להלן: שער שני, פרק שלישי, סעיף ג (ינוכחות התפיסה הקבלית בבסיס תפיסתו הדתית).

¹²⁹⁷ חלמיש, מבוא לקבלה, עמ' 145.

¹²⁹⁸ תהלים, צא, יד-טו.

– האל יענה לו ויחלצהו כאשר הוא יקרא לו. מקור מרכזי המסביר את חשיבות הידע של שמות האל כדי לפעול עליו, על האל, אפשר למצוא במדרש פסיקתא רבתי 'מפני מה ישראל מתפללים ואינם נענים? מפני שאינם יודעים סוד שם המפורש'.¹²⁹⁹

במובנים מסוימים נוסחאות קבליות אלו הן נוסחאות בסגנון המזכיר את המאגיה הלא יהודית, דוגמת 'הוקוס פוקוס', 'אברה קדברא'. בתרבות המודרנית ABRACADABRA (או 'אבדהקדברה') היא מילת קסם מסיפורי ילדים – מילת מפתח בסדרת ספרי וסרטי הילדים רבת ההשפעה – במיוחד בכל הנוגע למקומה של המיסטיקה בתרבות העולמית – 'הארי פוטר'.¹³⁰⁰ במקור מדובר במילות קסם מעולם התוכן של המבוגרים, זאת לפחות מאז המאה ה-3 לספירה, אז הן מוזכרות בספר שכתב רופא של קיסר רומי ובו הוא מציג אותה כלחש מאגי נגד קדחת או לריפוי מורסה.¹³⁰¹ המילה נכתבה על קמע דומה לקמיעות היהודיים, על פי הנוסחה הקובעת שבשורה הראשונה מילת הקסם נכתבת במלואה ואחר כך בכל שורה היא נכתבת באות אחת פחות מן השורה הקודמת, כך מתקבלת צורת קונוס. ככל שהמילה הולכת ונעלמת כך גם המחלה הולכת ונעלמת וכדומה. כבר בגמרא מופיעה הנוסחה, במילת הקסם ההולכת ונעלמת 'שברירי'.¹³⁰² מילה זו אמורה להגן בין היתר מפני התעוורות כתוצאה משתיית מים מאגמים ונהרות בלילה. היא נכתבת כך: שברירי, ברירי, רירי, ירי, רי. רש"י מסביר כי מדובר בלחש וכי הטכניקה עובדת כך שהשד הולך ונעלם כאשר הוא שומע שנעלמות האותיות זו אחר זו.¹³⁰³

בדרשות הרבנים ניתן למצוא לעתים מי שמסבירים כי מילת הקסם 'אברה קדברא' מקורה בארמית 'אברא קדברא' ומשמעותה בריאה באמצעות הדיבור, כלומר 'שיברא קדברא'. פשוטו כמשמעו בריאה באמצעות הדיבור, באמצעות הקבלה המעשית ולחישת הנוסחאות הכוללות את שמות הקודש של הקב"ה ושל המלאכים. למקובלים אין ספק כי סודות הקבלה מאפשרים אפילו לברוא יצורים, החל מ'גולם'¹³⁰⁴ ועד עגל כמו בסיפור מהגמרא של רב חנינא ורב אושעיא שהיו בוראים להם עגל, כדי שתהיה להם ארוחה ראויה לשבת: 'כדרב חנינא ורב אושעיא כל מעלי שבתא הוו עסקי בהלכות יצירה ומיברי להו עיגלא תילתא ואכלי ליה'.¹³⁰⁵ כלומר היו באמצעות סודות 'ספר יצירה'¹³⁰⁶ בוראים להם עגל משובח ואוכלים אותו. ואומר רש"י שהדרך שבה בראו את העגל היא על ידי דיבור, באמצעות שימוש בצירופי אותיות (בדומה לשמות הקודש): 'וממילא אברו להו עגלא תילתא על ידי שהיו מצרפים אותיות השם שבהם נברא העולם. ואין כאן משום מכשפות דמעשה הקב"ה הן על ידי שם קדושה שלו הוא'.¹³⁰⁷

---

¹²⁹⁹ פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש שלום, תל אביב תשכ"ג, כב, קיד עב. הדים נוספים אנו מוצאים בגמרא כאשר רבה מקים לתחייה את רבי זירא (בבלי, מגילה, דף ז, ע"ב, בבלי, תענית, דפים כג ע"א–כד ע"ב), כששמעון בן שטח תולה מכשפות שכוחן תלוי באדמה (ירושלמי, סנהדרין, ו, כג, ע"א). וכן ב'לא ניתנו פרשיותיה של תורה על הסדר, שאם ניתנו על הסדר כל מי שהוא קורא בהם יכול היה להחיות מתים ולעשות מופתים' (מדרש תהלים ג, ב עמ' 33); ראו: אידל, גולם, עמ' 205.

¹³⁰⁰ גארב לא מאפשר להתעלם מההצלחה הספרותית והקולנועית האדירה של סרטי הארי פוטר כעדות ל'תהודה העצומה שתורת הנסתר זוכה לה' (גארב, יחידי הסגלות, עמ' 11).

¹³⁰¹ קהתי, ABRACADABRA.

¹³⁰² בבלי, פסחים, דף קיא, ע"א; בבלי, עבודה זרה, דף יב, ע"ב.

¹³⁰³ בבלי, עבודה זרה, דף יב, ע"ב; מילת לחש מפורסמת בספרות הקבלה היא 'ארמימס', זהו ככל הנראה שיבוש של שם שרו של עשו 'ארמילוס'. הגמרא במסכת שבת (בבלי, שבת, דף סז, ע"א) ממליצה על הלחש 'חד, חד, נחית. בלע, בלע, נחית' כלחש שיכול לחלץ אדם שנתקע לו משהו בגרון. בנוסף ללחש, על פי הגמרא, יש להניח על ראשו של הסובל חפץ דומה לזה שנתקע בגרונו.

¹³⁰⁴ אידל, גולם; שלום, פרקי יסוד, עמ' 308–357.

¹³⁰⁵ בבלי, סנהדרין, דף סה, ע"ב.

¹³⁰⁶ יוסף דן מביא ראיות כי לא מדובר במעשה שיש קשר בינו לבין 'ספר יצירה' (דן, על הקדושה, עמ' 242) יהודה ליבס כותב 'אינני רואה כל טעם לפקפק בדבר ש"ספר יצירה" הנזכר כאן הוא ס"י שלנו' (ליבס, ספר יצירה, עמ' 67). כמו ליבס, טוען גם המקובל הרב עדס (שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס). וראו על ספר יצירה אצל הרב עובדיה: יוסף, יבי"א, ד, יו"ד, כ, ס"ק ז.

¹³⁰⁷ רש"י, בבלי, סנהדרין, דף סה, ע"ב.

כאמור, לכאורה מדובר בעניין מכני: מי שנופלת בידי הנוסחה הקבלית הכוללת את שם הקודש והוא מבצע את ההשבעה אמור להצליח גם אם אינו מקובל, גם אם אינו צדיק, גם אם אינו שומר מצוות, ואף אם אינו כלל יהודי.¹³⁰⁸ כך למשל הדגיש הרב כדורי במחברת בכתב ידו אשר בה ריכז כמות גדולה של נוסחאות מאגיות¹³⁰⁹ – הוא כותב במפורש ובלא כל הצטדקות שיש בתוך רשימת הנוסחאות המאגיות שלו גם נוסחאות אשר 'נעתקו מן הגוים מן המתנות שנתן אברהם אע"ה [אברהם אבינו עליו השלום] לבני הפילגשים'. הרב כדורי רומז כאן לפירושו של רש"י על הפסוק מבראשית 'וּלְבָנֵי הַפִּלְגָשִׁים אֲשֶׁר לְאַבְרָהָם, נָתַן אֲבְרָהָם מִתְּנָתוֹ',¹³¹⁰ ולפיו 'שם טומאה מסר להם'.¹³¹¹ הרב כדורי הסביר כי מתנתם הייתה 'שיהו יכולין להזכיר שם המפורש בטומאת הגוף ולא יזיק להם' ועוד הוסיף כי 'גם היום יש ישמעאלים שבקאים בשם ומזכירים אותו בטומאה'.¹³¹²

במסורת היהודית אנו מוצאים שימוש בשמות הקודש כדי לחולל נסים הרבה לפני הופעת הקבלה על במת ההיסטוריה. ב'היכלות זוטרת' יש פרקים הנמסרים בשמו של רבי עקיבא וכתובים בחלקם בארמית. פרקים אלו עוסקים בעלייתו של רבי עקיבא להיכלות העליונים ומשמשים הרחבה לסיפור היסוד של המיסטיקה היהודית: סיפור ארבעה שנכנסו לפרדס.¹³¹³ בחיבור זה מיוחסת חשיבות רבה לידיעת השמות האלוהיים ולמשמעותם הפרקטית והתיאורגית.¹³¹⁴

אורבך מציין כי השימוש בשבועות כדי להפעיל השפעה ולחץ על האלים נהג בעולם העתיק וכי עיקרה של נוסחת ההשבעה היה ידיעת השם. גילוי השם הנסתר של האל, שפירושו השתלטות על האל, תפס מקום מרכזי הן במיתולוגיה המצרית הן בשימוש המאגי בידי חרטומים ומכשפים. נוהג דומה היה גם בתקופה ההלניסטית וגם בתקופה הרומאית ולא רק במצרים, אלא גם בארץ ישראל.¹³¹⁵ אורבך מביא עדויות נוספות מספר חנוך ומספר היובלים (שכמובן אינם ממלאים כל תפקיד בעולמם של הרב עובדיה ומעריציו).

אם מחפשים מקור רלוונטי יותר ומצוי יותר בתודעה הש"סניקית, מהעממית ועד התורנית, עלינו ללכת אל הסיפור הקלסי על חוני המעגל.¹³¹⁶ כידוע בתפילתו להורדת גשם הוא עג עוגה, עמד בתוכה ובאיומו שלא יזוז עד שהאל ירחם על בניו ויוריד גשם אמר לקב"ה 'נשבע אני בשמך הגדול', כלומר לכאורה השתמש בשם קודש. אך גם סיפור זה רלוונטי לענייננו במידה נמוכה, משום שכאן השבועה אינה נתפסת בעיני הש"סניק הממוצע כהפעלת נוסחה מיסטית, אלא כנוסחה רטורית של בקשה אנושית קטנה מהאל הגדול. מעין ראייה לכך נמצא בתיאור במקורות למתרחש לאחר שהחלו לרדת טיפות בעקבות תפילתו של חוני – אז ביקש חוני 'גשמי בורות ושיחין ומערות', מה שהוביל לירידת גשמי זעף עד שביקש 'גשמי רצון ברכה ונדבה' ואז ירדו הגשמים כתיקנם.¹³¹⁷ פעילותו המאגית של חוני נתקלה בתגובה קשה של שמעון בן שטח: 'אלמלא אתה חוני גוזרני עליך נידוי, אבל מה אעשה שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך'. מדברים אלו עולה בדיון שמקיים יהונתן גארב מסקנה חשובה, על פיה לא האקט המאגי שנקט חוני אילץ את האל להוריד גשם, אלא דווקא יחסי הקרבה המיוחדים בינו לבין האל.¹³¹⁸

¹³⁰⁸ ראו דיון על אודות התהייה כיצד יש לגויים כוח ריפוי מאגי אצל: גארב, סודות האמונה, עמ' 303.

¹³⁰⁹ מחברת הרב כדורי, ארכיון אבישי בן חיים.

¹³¹⁰ בראשית, כה, ו.

¹³¹¹ רש"י, שם

¹³¹² המקור לדברים הוא בסנהדרין צא ע"א על פי פרשנותו של ר' ירמיה בר אבא.

¹³¹³ ראו עוד על סיפור הארבעה שנכנסו לפרדס להלן עמ' 302.

¹³¹⁴ אליאור, היכלות זוטרת, עמ' 5.

¹³¹⁵ אורבך, חז"ל, עמ' 103. הרחבה בנושא שם, עמ' 103–114.

¹³¹⁶ מסכת תענית, פרק ג, משנה ח.

¹³¹⁷ משנה תענית ג, ח; תוספתא תענית ב, יג; בבלי תענית, דף כג, ע"א; ירושלמי תענית ג, ח סו עד, סז עא.

¹³¹⁸ ראו: גארב, הופעותיו של הכוח, עמ' 39.

תיאור השימוש בשמו של האל ככלי מלחמה פעיל אף הוא דבר שאינו נדיר. בדרשותיו של הרב הראשי הספרדי לישראל לשעבר הרב שלמה עמאר שמעתי שוב ושוב את הסיפור המקראי על אודות משה רבנו שלאחר הריגת המצרי, ראה שני אנשים עבריים ניצים ולשאלתו לרשע 'למה תכה רעך' הוא זוכה לתשובה: 'הלהרגני אתה אומר כאשר הרגת את המצרי?'. הרב עמאר מדגיש את המלים 'הלהרגני אתה אומר' ומסביר כי משה רבנו הרג את המצרי בעזרת אמירה, אמירת שם קודש.¹³¹⁹

השימוש בשמות קדושים, לעתים בלווית פרקטיקות אחרות ואביזרים שנים שנועדו לסייע לפעולתם, המשיך והתמיד לאורך תקופות רבות בהיסטוריה היהודית, אם לא לכל אורכה. לא כאן המקום לסקור את כל גלגולי השימושים הללו. נעבור אפוא היישר אל ההווה, שבו ממשיכות מסורות אלה לפרוח, ועליהן נוספות גם 'מסורות' חדשות ויישומים חדשים.

עד כמה רחבה ומגוונת התופעה מעיד למשל מחקרו החשוב של יורם בילו בספרו 'ללא מצרים – חייו ומותו של רבי יעקב וזאנה'.¹³²⁰ בספר הוא מציג את הרב וזאנה כמרפא יהודי שפעל במחצית הראשונה של המאה ה-20 במרוקו ונפטר לפני העלייה הגדולה ממרוקו לישראל. יוחסו לו כוחות ריפוי מכוח זכות אבות של שושלת רבנית משפחתית, ובולטת מאוד דבקו יוצאת הדופן בנוהגי האסלאם ובעולם השדים. בילו מציג את תופעת הערצת הקדושים כתופעה אוניברסלית המתקיימת הן בדתות מונותאיסטיות והן בדתות שאינן כאלה. גם בספרו 'שושביני הקדושים – חולמים מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל',¹³²¹ מתחקה בילו אחר גלגוליו של פולחן הקדושים של יהודי מרוקו בישראל. פולחן זה כולל אתרים, צדיקים, הילולות, בעלי מופתים ועוד. בילו מאבחן אצל יהודי מרוקו תופעה חזקה יותר ממקומות אחרים של הערצת קדושים ושל פולחן קדושים. זאת מתוך שילוב של מסורות יהודיות המדגישות חשיבות הצדיק עם תפיסות אסלמיות-מרוקאיות. זוהי רק דוגמה אחת להתנקזותן של מסורות מאגיות אל תוך ישראל המודרנית.

עובדה מפתיעה היא שאפילו מקובל שגדל בישיבה הליטאית 'מעלות התורה' כמו הרב יאשיהו פינטו הודה בשיחה פרטית כי השתמש בשמות קודש, ולא סתם שימוש, אלא שימוש לצורך הפעלת קללות לשם הריגה של אדם! בשיחה אישית¹³²² התוודה באוזניי הרב פינטו, כי ערך עם אחיו המקובל הרב שלמה פינטו טקס קללה תוך שימוש בשם קודש על אדם מסוים שעמו היה מסוכסך, ולאחר שהלה התאבד - היו שטענו כי הרב פינטו הוא האחראי למותו. מרכיב חשוב בטקס היה עץ פורח, שהרב פינטו סירב להסביר את תפקידו המאגי בטקס הקללה, אך לדבריו הטקס נערך ליד עץ זה. לדברי הרב פינטו הוא קילל את אותו אדם שעמו היה מסוכסך ואשר מירר את חייו כי ימות בתוך שבועים יום. כעבור שבועים יום בדיוק אותו אדם התאבד בקפיצה מבניין גבוה (על פי משטרת ניו יורק אכן היה מדובר בהתאבדות). הרב פינטו ציין כי באותו יום גם העץ שלידו נערך הטקס הקבלי נבל ומת. עוד סיפר כי הטיל קללה תוך שימוש בשמות קודש על שני יריבים נוספים 'אבל הם לא מתו, עדיין לא מתו, יש קליפות חזקות ששומרות עליהם כי עוד רוצות לינוק עוד מהטומאה שלהם. הוא [האדם שהתאבד] היה קצת ירא שמים לכן הקללות פעלו עליו יותר בקלות'.¹³²³ ודוק: מדובר בתפיסה לא-מובנת-מאליה על פיה לקללות הקבליות קל יותר לפעול דווקא על אדם מאמין מאשר על אדם שאינו מאמין, שכן האחרון מוגן על ידי כוחות הרע – הקליפות.¹³²⁴

¹³¹⁹ זאת על פי פירוש רש"י שמסביר בפירושו לפסוק זה: 'מכאן אנו למדים שהרגו בשם המפורש'. שמות, פרק ב, פסוקים יא–יד ראו גם: מדרש תהלים לו, ח עמ' 252; בבלי ברכות ה, ע"א; שפר, כישוף ודת, עמ' 19–44, 35–36; גרינולד, הכתב המכתב, עמ' 92; על פי: גארב, הופעותיו של הכוח, עמ' 41 הערה 76.

¹³²⁰ בילו, ואזנה.

¹³²¹ הנ"ל, שושביני הקדושים.

¹³²² שיחה עם הרב יאשיהו פינטו, קבר הפלא יועץ, בולגריה, 4.9.2012.

¹³²³ שיחה עם הרב יאשיהו פינטו, קבר הפלא יועץ, בולגריה, 4.9.2012.

¹³²⁴ ראו: תשבי, משנת הזוהר, א, עמ' רצח–שא.

ה. הנוסחאות המאגיות של הרב כדורי

עדות מרתקת וחשובה במיוחד לענייננו באשר לקבלה המעשית ולשימוש בשמות הקודש ניתנה במחברת הסודית של זקן המקובלים הרב יצחק כדורי.¹³²⁵ נזכיר שוב למרות המגמה והנטייה להדחיק את עוצמת הדברים, במקרה של הרב כדורי לא מדובר היה ב'בבא' מעיירה בדרום אלא במכובד שבמקובלים בתקופתו ובתנועתו של הרב עובדיה, במי שבמשך שנים נחשב לשם הרבני השני בהנהגת ש"ס, בצמוד לרב עובדיה, במי שצמח לצד חבורת ישיבת 'פורת יוסף', במחלקת המקובלים שלה¹³²⁶ ולכן חשיבותו לדיון כאן רבה מאד ואסור להדחיק אותה.

ניתן לקבוע כי הרב כדורי, למרות ההכחשות, השתמש בקבלה מעשית. הרב כדורי נחשב מומחה לכוונות קבליות, עשה תיקונים, הוציא דיבוקים, חילק קמיעות, חילק שמנים מבורכים, חרט שמות על קליפות ביצים, קליפות תפוזים ועל תפוחים. שמו יצא לפניו כמי שמסוגל לחולל נסים, לרפא חולים, להציל עקרות, לספק פרנסה, לזווג זיווגים ועוד ועוד. הוא גם ערך גורלות לחיזוי עתידות בעזרת מפתח הגורלות הגדול שלו. רבנים חשובים מעולם הישיבות הסבירו כי כבר בשעה שהוגש לפניו פתק עם שמו של אדם, הרב כדורי ראה על הפתק אורות וחושך ובדרך זו ידע מה בעייתו.

המקובלים חוזרים ומדגישים כי האר"י אסר להשתמש בקבלה מעשית ולהשביע מלאכים ומאז המשתמשים בקבלה מעשית מוזהרים שוב ושוב מעונשים חמורים, נוראים ואיומים. מקורבי הרב כדורי טוענים כי הוא לא השתמש בהשבעות אלא הסתפק בברכות לאנשים בעזרת השמות הקדושים. בשיחה אישית הסביר לי הרב כדורי: 'אני לא משביע מלאכים, רק מבקש מהם. בגלל שאני כל כך זקן אז לא נעים להם והם מקשיבים לי'.¹³²⁷

טקסט נדיר מפרי עטו של הרב כדורי שבו אפשר להבין בין השורות את פשר התנהגותו מופיע בין ההסכמות לספר החשוב 'תמים תהיה' של הרב יעקב משה הלל, ראש ישיבת 'אהבת שלום' בירושלים ואחד מחשובי המקובלים. הספר תוקף בחריפות את המקובלים המעשיים ואת הבאבות, הוא גם יוצא בחריפות נגד מחלקי הקמעות באשר הם ונגד עורכי הגורלות.

בעמוד 19 מופיעה מעין 'הסכמה' של הרב כדורי. ההסכמה, כביכול, היא בעצם אי-הסכמה והבהרה נדירה של הרב כדורי את פשר עיסוקו בנושאים המגונים בחריפות בספר. הרב כדורי מגונן על כתיבת הקמיעות ומתפלמס עם כל הטענות נגד כותבי הקמיעות. הוא מסביר כי הקמיעות שלו נכתבים בלשון של בקשת רחמים (ככל הנראה כדי שלא יחשבו כי מדובר בלשון של כפיית מלאכים לבצע פעולות), הוא אף מדגיש כי 'שמות הקודש ידועים בלי שום טעות', כי מדובר בשמות שכדי להשתמש בהם אין צורך באפר פרה אדומה, אלא מספיק רק טבילה או תענית. הוא גם מצמצם את ההגדרה מהי הקבלה המעשית האסורה וטוען כי קבלה מעשית היא רק השבעת שמות המלאכים 'ולהכריח אותם לעשות רצונו לעקור הרים וגבעות', כגון 'מקובל שעקר פלטין (ארמון) של מלך עם חפציו, ועשה בו סעודה למלך שבעירו, ואחר כך החזירו למקומו וכאלה העניינים', רק זה נקרא קבלה מעשית.¹³²⁸ בנוסף לכל אלו הוא מסביר כי חלק מהצורך לכתוב קמעות ובכלל להשתמש בסודות הקבלה הוא כדי למנוע מהציבור ללכת למכשפים גויים, הסבר זהה נתן לי המקובל הרב דוד בצרי.¹³²⁹ הרב כדורי ממשיך להתפלמס עם הביקורת ומביא שלל

¹³²⁵ מחברת הרב כדורי, ארכיון אבישי בן חיים. לימים חצר הרב כדורי הוציאו את כתבי הרב כדורי לאור תחת עריכתו של המקובל הרב יעקב עדס (ראו: עדס, קדושת יצחק). אך מדובר בחומר מצונזר, שחלקים בעייתיים במיוחד, אשר נמצאים במחברת שברשותי הוצאו ממנו.

¹³²⁶ על הרב כדורי ראו: ארי במיסתרים; זקן המקובלים; מלאכה, ישועות יצחק; סופר, הרב כדורי; סופר, תולדות חכמי, א, עמ' 205-15; עדס, הרב כדורי.

¹³²⁷ שיחה אישית עם הרב יצחק כדורי.

¹³²⁸ הרב כדורי, הסכמה, בתוך: הלל, תמים תהיה, עמ' 19.

¹³²⁹ שיחה אישית עם המקובל הרב דוד בצרי.

מקורות להצדקת העיסוק בגורלות וצפיית עתידות. בין היתר הוא מצדיק את השימוש בגורלות בכך שבבית שני היו משתמשים באמצעי זה כיוון שנתמעתה הנבואה ורוח הקודש. להצדקת דרכו הוא מונה רשימת אישים שעשו גורלות בהם עזרא הסופר, חזקיה המלך, רש"י, ראב"ע, מהרש"ו והרש"ש. מעבר לכל אלה הוא טוען כי יש מסורת עתיקה של עשיית גורלות וכי בתנ"ך יותר משבעים פעם מוזכר שעשו גורלות, כולל ה'אורים ותומים'.¹³³⁰

יודגש, הפרקטיקות במחברתו של הרב כדורי חורגות בהרבה מקבלה מעשית 'טהורה' ומסתם השבעות מלאכים. הן מפליגות אל תחום המאגיה הקלסית והכישוף.¹³³¹

בסביבתו של הרב כדורי אפשר למצוא לא מעט פרקטיקות מן הסוג שמתאר יורם בילו בספריו, ובכלל זה בספר 'שושביני הקדושים' שכבר הוזכר לעיל. הפרקטיקות הקבליות-מעשיות בשכונות הספרדיות הירושלמיות של הרב כדורי כללו גם טקס וודו של ממש שנועד להביא למותו של נשיא מצרים גמאל עבדול נאצר בשנת 1970. המקובל הרב בניהו שמואלי מספר כי הרב כדורי עצמו תיאר לו את הטקס, את העובדה שהוא עצמו חשש להשתתף בטקס הקבלי מחשש להיפגע ואיך הרבנים האחרים אכן נפגעו:

'אומר לי... אתה זוכר עבד אל נאצר?... אני אגיד לך איך מת עבד אל נאצר'. הרב כדורי סיפר לרב בניהו כי שני מקובלים באו אליו ואמרו לו כי נאצר עושה בעיות לעם ישראל ולכן צריך להרוג אותו ואף הסביר באיזה דרך דאגו הרבנים המקובלים להרוג את נאצר:

הביאו כבד של בהמה וריאות. הכול מחובר ביחד. עשינו איזה שמות שהם, ותקענו מסמרות. מאה מסמרות תקענו לה, לכבד. עם איזה הזכרה של שמות ובחלום אמרו לו שלא יכתוב שמות, אבל היה תוקע מסמרות עם איזה שמות ומאה מסמרות תקע. ואני נשארתי בצד הייתי עמו אבל נשארתי בצד. והוא וחכם יוסף זארוק ביחד עבדו על הדבר, ותקעו לה מאה מסמרות. ואחר כך שמו אותה על פתיליה בשביל לחמם, שתישרף. שלושה ימים באש... ואז אותו יום בדיוק עבד אל נאצר הלך. מת עבד אל נאצר.¹³³²

בהתאם לסיפורים הרווחים על כך שמקובלים שעוסקים בקבלה מעשית עלולים להיפגע בעצמם סיפר הרב בניהו באותה הזדמנות כי הרב כדורי אמר שלאחר הפעולה הקבלית המעשית שני הרבנים שביצעו את הטקס, שאול דוד וחכם יוסף זארוק נפגעו: 'האחד נהיה חולה והשני נדרס'. ראוי להדגיש, כי אמונות מסוג אלה נטועות עמוק בתרבות העממית בישראל, בעיקר בזו המזרחית אך גם במעגלים גדולים ורבים מחוצה לה, ולעתים גם אנשים שאינם מאמינים בהן נוטים להתחשב בהן 'ליתר בטחון' או מתוך מחשבה ש'אם לא יועיל לא יזיק'. גם הרב עובדיה לא ביטל אותן לחלוטין.

¹³³⁰ הרב כדורי, שם, עמ' 19–20.

¹³³¹ מחברת הרב כדורי, ארכיון אבישי בן חיים.

¹³³² הרב בניהו שמואלי, הקלטה, ארכיון אבישי בן חיים.

ה. התנגדותו של הרב עובדיה לקבלה המעשית

המשנה בפרקי אבות (ד,ה) מביאה את דברי הלל 'ודשתמש בתגא חלף' המפורשים על פי רוב כאזהרה כלפי מי ששתמש בכתר התורה כדי להגדיל את עצמו וכדומה, כי יחלוף מן העולם. הרב עובדיה בספרו 'ענף עץ אבות'¹³³³ מתייחס דווקא לפירוש האחר של אזהרה זו, פירוש המייחס לה אזהרה מפני שימוש בשמות הקודש. באבות דרבי נתן (סוף פרק יב) מוסבר כי הכוונה היא שכל המשתמש בשם המפורש אין לו חלק בעולם הבא. בהקשר זה מביא הרב עובדיה את דברי המהר"ח' תלמידו המובהק של האר"י בשם רבו האר"י נגד השימוש בקבלה מעשית על פי שמות קודש:

שאלתי למורי [האר"י] על עניין השימוש בקבלה מעשית על פי שמות הקודש שנאסרה בכל ספרי המקובלים האחרונים, שאם כן איך רבי ישמעאל בן אלישע כהן גדול ורבי עקיבא השתמשו בשמות נוראים לעניין זכירה ופתיחת הלב, כנוצר בפרק היכלות.

והשיב לי כי בזמנם היה אפר פרה מצוי והיו נטהרים לגמרי מכל הטומאות, לרבות טומאת מת אבל אנחנו כולנו טמאי מתים, ואין לנו אפר פרה להיטהר מטומאת המת [...] ולכן אין לנו רשות להשתמש בזמן הזה בשמות הקודש והמשתמש בהם עונשו גדול.¹³³⁴

הרב עובדיה מצטט גם את דברי הגאון יעב"ץ (עירובין מג) שהסביר שאפילו הנביאים לא רצו להשתמש בשמות הקודש והוכיח זאת מכך שאליהו הנביא הלך נבוך במדבר ארבעים יום ולא השתמש בשמות הקודש לקפיצת הדרך.¹³³⁵ הוא מביא גם את דברי הרמ"א: 'אף שיש מתירים להשביע שדים על יד שמות, על גניבה וכיו"ב מכל מקום רוב העוסקים בזה אינם נפטרים מהם בשלום ולכן שומר נפשו ירחק מהם'.¹³³⁶ הרב עובדיה מסיים שם בציטוט נוסף של המהר"ח' בשער רוח הקודש בשם האר"י, על פיו גם הקמיעות נאסרו לשימוש שכן גם שמות הקודש הכתובים בהם מוטעים:

דע כי כל השמות והקמיעים הנמצאים עתה כתובים בספרים מוטעים הם ואפילו הקמיעים שנתנסו והומחו על ידי מומחה יש בהם טעויות רבות ולכן אסור להשתמש בהם ואילו היינו ידעים השמות על מתכונתם ואמתותם היינו רשאים גם אנחנו להשתמש בהם.¹³³⁷

באחת מדרשותיו אמר הרב עובדיה שהרב פתיה קיבל עונש על העיסוק המיסטי שלו במיתת צאצאיו.¹³³⁸ אנו יכולים אם כן לראות את הפערים העצומים בין תפיסתו של הרב עובדיה לבין תפיסתו של הרב כדורי, שהיה כאמור הדמות השנייה בחשיבותה התורנית בשנות השיא של תנועת ש"ס. הרב עובדיה מתבטא כאן נגד קבלה מעשית, נגד שימוש בשמות קודש ובצורה הממעיטה את חשיבות הקמיעות.

בפרק זה עברנו אל המרחב המאגי העממי בתחום הפרקטיקות שאין להן נגיעה אל עולם ההלכה, או על כל פנים הנגיעה שלהן מוגבלת מאד. מכיוון שמדובר בעולם שלם של טקסים ומנהגים, חלקן בעלי אילן יוחסין ארוך ומכובד, הרב עובדיה נוקט כלפיו לשונות פחות חריפות מאלה שראינו בפרקים הקודמים, ובמידה

¹³³³ הרב עובדיה, ענף עץ אבות, עמ' רג-רנד.

¹³³⁴ ויטאל, שער רוח הקודש, מא, ע"א.

¹³³⁵ מלכים א, יט, ח.

¹³³⁶ שו"ע, הגה, יו"ד, קעט, סעיף טז.

¹³³⁷ ויטאל, שער רוח הקודש, מא, ע"ב.

¹³³⁸ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש וישלח, ט"ז כסלו תשנ"ט, 5.12.1998; ראו גם: ידעי, מעדני המלך, א, עמ' רצא. מובא שם ציטוט של הרב עובדיה על גורל צאצאי הרב פתיה: 'סבל בשביל זה בבניו, אחד מת בקיצור ימים, אחד השתגע, אחד נפל בתוך בור ומת.... זה מה שכתוב בספר חסידים מי שמתעסק בדברים האלה לא יהי נקי, או בו או בבניו'.

מסוימת נראה מודע לחשיבותו. ייתכן שהוא ער, כמו שראינו במקומות אחרים, לכוחו ולמרכזיותו בעולמם של מעריציו וסובביו, ייתכן שהוא מעוניין לשמור על כבודו של עולם זה בשל שיקולים פוליטיים כאלה ואחרים, אך ייתכן – וזה הרושם המתקבל – כי גם בתודעתו של הרב עובדיה עצמו אין מדובר בדברים בטלים לחלוטין. על כך יש להוסיף את העובדה שעולמו של הרב עובדיה מרוכז בעיקר בהלכה, והיכן שהמקובלים אינם 'מתערבים' בתחום זה הוא מגלה אולי סובלנות רבה יותר כלפי מעשיהם. ואולם, על אף עמדה רגועה זו, הרב עובדיה אינו מסתיר את התנגדותו הברורה והחד-משמעית לכל אותן פרקטיקות שאין להן שורש וענף בספרות חז"ל והפוסקים. הוא טורח, כדרכו תמיד, להדגיש לא רק את היות חסרות בסיס אלא גם את היותן כאין וכאפס לעומת הדבר החשוב והמועיל באמת – לימוד תורה.

פרק שישי

הרב עובדיה נגד רבי נחמן מברסלב

א. רבי נחמן מברסלב כ'אדמו"ר ספרדי'

'חסידות ברסלב היא אחת הקבוצות המשמעותיות ביותר בתחיית המיסטיקה והקבלה בישראל',¹³³⁹ כתב צבי מרק. ואכן, אי אפשר לדון בהיבטים מיסטיים בעם היהודי בשליש האחרון של המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21 בלי לדבר על ברסלב. אי אפשר לדון בש"ס וברב עובדיה בלי לדבר על ברסלב ועל רבי נחמן (1810–1772). אי אפשר לדון על התערורות תנועות דתיות, בוודאי מזרחיות, בלי לדבר על ברסלב. אי אפשר לנסות ולבחון אספקטים מיסטיים בדמות רבנית וביחס אליה בדור האחרון – כפי שמנסה עבודה זו לעשות – בלי לעסוק, ואפילו להעמיד כמעין נקודת השוואה, את דמותו המיוחדת והרלוונטית כמעט יותר מאשר של כל רב מנוח אחר, דמותו של רבי נחמן.¹³⁴⁰

כשרבי נחמן מברסלב הבטיח לכאורה 'האש שלי תוקד עד ביאת המשיח',¹³⁴¹ לא הייתה להבטחה שלו אחיזה במציאות. ברסלב הייתה חסידות קטנה ונרדפת. מאז היווסדה בשנת 1802 היא עוררה מחלוקות וסבלה מגלי רדיפות דווקא מצד חסידים של אדמו"רים אחרים ומרבנים חשובים שהבולט שבהם היה הסבא משפולי.¹³⁴² חסידיו, שהמשיכו להיות 'מקושרים' אל רבם המת, נקראו בלגלוג 'די טויטע חסידים' ('החסידים המתים'). סיפורי הרדיפות, ההלשנות, המכות, העינויים, האיומים ברצח והחרמות שהיו מנת חלקם של בני חסידות ברסלב מראשיתה פורטו במחקרו של דוד אסף.¹³⁴³ בהמשך, בסעיפים הבאים בפרק זה אעסוק בדמותו ובתורתו של רבי נחמן דווקא מהזווית הרלוונטית, דווקא מתוך הניסיון לעורר גל רדיפה חדש בשנים האחרונות, מתוך הטקסט הביקורתי ביותר שנכתב נגדו בתקופת שיא ההנהגה של הרב עובדיה, טקסט אשר הכותב שלו הותקף על ידי רבנים מכל קצווי הקשת אך זכה לגיבויו של רב עובדיה. אך קודם לכן חשוב להרחיב מדוע כה רלוונטי הדיון בברסלב לדיון בעבודה זו.

בפרק העוסק בנאו־ברסלביות בספרו של מנדל פייקאז' 'חסידות ברסלב – פרקים בחיי מחוללה ובכתביה',¹³⁴⁴ מזהה פייקאז' הרבה לפני תקופת השיא של ברסלב¹³⁴⁵ את פוטנציאל המשיכה העצום שלה למבקשי דרך וכותב:

דמותו של רבי נחמן, דבריו ודברי תלמידיו, שימשו מאז ומתמיד חוף מבטחים לנפשות רצוצות, שהתנוודו בין קיום לאבדון, על אחת כמה וכמה נבוכי דורנו המעוררים מהומה באופנות תרבותיות ורוחניות שונות כדי למצוא בהן מזור למצוקותיהם הנפשיות והרוחניות וקרן אור לקדרות חייהם ולשיממונם.¹³⁴⁶

¹³³⁹ מרק, רנסנס.

¹³⁴⁰ ספרות רבה מאוד, מחקרית ואחרת, נכתבה על ברסלב ועל רבי נחמן. ראו למשל: גרין, בעל היסורים; מרק, מבחן צירופי; הנ"ל, צדיק הנתון בלוע; הנ"ל, התגלות ותיקון; הנ"ל, מגילת סתרים; פייקאז', ברסלב; הנ"ל, ר' נתן; אסף, עדיין לא; הנ"ל, ברסלב ביבליוגרפיה; ליבס, החידוש של ר' נחמן; וייס, מחקרים בחסידות ברסלב; צייטלין, רבי נחמן.

¹³⁴¹ 'מייך פייעריל וועט טליען ביז משיח וועט קומען' (חיי מוהר"ן, סימן מו', עמ' נט).

¹³⁴² פייקאז', ברסלב, עמ' 68–76.

¹³⁴³ אסף, נאחז בסבך, עמ' 179–234.

¹³⁴⁴ פייקאז', ברסלב, עמ' 199–218.

¹³⁴⁵ ספרו של פייקאז' על חסידות ברסלב יצא במהדורה ראשונה בשנת תשל"ב. הפרק על הנאו־ברסלביות נכתב בתשמ"ד.

¹³⁴⁶ פייקאז', ברסלב, עמ' 199.

קשה להתעלם מעוצמת התופעה: הברסלבים המרקדים ברחובות, כתובות הגראפיטי 'נ נח נחמ נחמן מאומן' המתנוססות על קירות בכל רחבי הארץ, השיעורים בתורתו של רבי נחמן, העיסוק הישראלי החוץ-ברסלבי ברבי נחמן ובתורתו וגולת הכותרת: ההפנינג הרוחני הגדול ביותר בדמות העלייה ההמונית לקברו של רבי נחמן באומן שבאוקראינה מדי ראש השנה. אל הקבר עולים קרוב ל-20 אלף יהודים בעיקר מישראל, בהם דמויות מפורסמות ומושכות המונים מתחום הבידור וקהל מגוון המחפש ריגוש רוחני. בתוך כל אלה בולטת כאמור נוכחותם של בני עדות המזרח, בכללם פעילים מוכרים בש"ס ובשנות הגיבוש במחצית השנייה של שנות התשעים אף מנהיגה הפוליטי אריה דרעי.¹³⁴⁷ כ-200 שנה לאחר פטירתו בלא יורש – ואולי דווקא משום שלא הניח יורש – הפך ר' נחמן לדמות מרכזית מאין כמוה בחיים הדתיים והרוחניים במדינת ישראל, במיוחד בקרוב בעלי תשובה ומסורתיים, דהיינו, בקרב קהל היעד של ש"ס.

ר' נחמן הבטיח כי רק באמצעותו יכול אדם להיושע מחטאיו,¹³⁴⁸ וגם הציע תורה מעמיקה ומעניינת שמשכה גם אינטלקטואלים מודרניים כמרטין בובר ואברהם יצחק גרין, אך לא דברים אלה הם שמשכו אליו את ההמונים והפכו את ברסלב למתחרה לדרך התורנית שהתווה הרב עובדיה. הייתה זו דווקא היכולת של תורתו ושל הפעילות שהבטיחו חסידיו לספק ריגוש דתי מיידי. המסר הסמוי שהועבר (גם אם לא בפירוש) הוא שהיכולת להבטיח שבשביל לחוות את הרגש הדתי הייחודי ולהיות חלק מהעולם הזה לא צריך לעבור מסע קשה, שכלי (לימוד תורה) או טכני (קיום מצוות). כל אחד יכול להתחבר אליו. ברסלב אפשרה למתקרב הפוטנציאלי את היכולת לאמץ בין רגע, בעזרת מספר פריטי לבוש ואולי גם בעזרת יכולת לקפץ ברחובות, זהות והגדרה עצמית של חסיד ברסלב לגיטימי באחד הזרמים ולזכות בכרטיס כניסה בלי המהלך המפרך הנדרש במקומות אחרים. ברסלב אפשרה לכל אחד את מה שמתאים לו ומבלי להתכוון התאימה עצמה למימרתו של רבי נחמן 'דע, כי כל רועה ורועה יש לו ניגון מיוחד משלו'.¹³⁴⁹

כח משיכה זה של ברסלב קשור גם להשפעתו הנרחבת של ה'עידן החדש', ה'ינו אייג'ן'.¹³⁵⁰ חלק מהסוד של פריחת תורתו של רבי נחמן על חשבון המחזירים בתשובה האחרים ובוודאי על חשבון עולם התורה הש"סניקי טמון דווקא בעובדה שבשעה שאלו הרבו להעניק תשובות על שאלות 'הדת מול המדע המודרני', בדומה למטיפים הנוצרים,¹³⁵¹ רבי נחמן סיפק תשובות על שאלות 'הדת מול האדם המודרני' ואפילו יותר מכך, מול האדם הפוסט-מודרני. במקום לחפש תשובות על 'יחסי הטבע הגדול מול אלוהים' רבי נחמן העניק תשובות על 'יחסי האדם הקטן מול אלוהים'. בהקשר הזה, הרגשי-מיסטי-רוחני, הרב עובדיה וש"ס הרשמית התקשו להתחרות. אצל הרב עובדיה עצמו ניכרת מה שעמנואל אטקס מכנה בהקשר אחר 'אדישות תיאוסופית' וחוסר עיסוק¹³⁵² בנושאים אלו.

היתרון של דרך ברסלב על פני הדרך שמציע הזרם המרכזי של ש"ס עבור בעלי התשובה והמתקרבים לדת התגלם בהפיכת אתגרי החיים הדתיים לנעימים ומלהיבים יותר ומתסכלים ומפחידים פחות. הכול ברוח הסיסמאות הנוספות המיוחסות לו: 'מצווה גדולה להיות בשמחה תמיד',¹³⁵³ 'אם אתה

¹³⁴⁷ במקביל למחקר ביקרתי באומן בערב ראש השנה ובכלל שש פעמים. הדברים נסמכים בין השאר על ביקורים אלו.

¹³⁴⁸ על כך ארחיב להלן בהמשך פרק זה.

¹³⁴⁹ ליקוטי מוהר"ן, תנינא סג.

¹³⁵⁰ לא רק הנסיעות לקבר רבי נחמן באומן עוררו את חמת הזרמים הדתיים הסובבים. אנשי ורבני הציונות הדתית למשל מצאו עצמם מתמודדים עם תורתו של רבי נחמן המדגישה את הפרטי ומושכת אחריה צעירים אידאליסטים המתרחקים מתורתו הכללית של הרב קוק. מתמקדים בפרט, במקום בכלל. על הניסיון לעצור את הסחף לברסלב ולאומן ראו למשל: ד"ר אברהם אופיר שמש, פסטיבל אומן, הצפה, 13.9.2006; הרב דב ליאור מתח ביקורת על התופעה ואמר בציניות בשידור בערוץ 7: 'יהודי אחד לא היה לו כסף לנסוע לאומן, אז נסע למירון לקבר רבי שמעון בר יוחאי, כתב שמבקש שרבי שמעון ימליץ עבורו אצל רבי נחמן' (שאלות ותשובות עם הרב דב ליאור, ערוץ 7, 17.4.2005).

¹³⁵¹ זיבצנר ולהמן, עמ' 234.

¹³⁵² אטקס, סלנטר, עמ' 102–104.

¹³⁵³ ראו גם: חיי מוהר"ן, סימן נ, עמ' סג.

מאמין שיכולין לקלקל תאמין שיכולין לתקן¹³⁵⁴ ו'אין ייאוש בעולם כלל¹³⁵⁵. בקרב חסידי ברסלב יש המספקים פרשנות הפוכה מן המקובל למימרה מפורסמת אחרת של רבי נחמן 'כל העולם כולו גשר צר מאוד והעיקר לא לפחד כלל' (הנוסח בליקוטי מוהר"ן מעט שונה מזה של נעמי שמר: 'גשר צר מאוד מאוד והכלל והעיקר שלא יתפחד כלל'¹³⁵⁶ אך נדמה כי יש חשיבות גדולה יותר לטקסט השגור בפי העם, כולל בקרב חסידי ברסלב החדשים ששמר תיווכה להם את רבי נחמן(!), מאשר לטקסט המקורי). ההבנה המקובלת אומרת לאדם כי אף על פי שהחיים הם גשר צר מאוד והאדם הולך על גשר צר מאוד אל לו לפחד מליפול כי הוא לא ייפול, או לחילופין שאל לו לפחד כי הפחד הוא זה שגורם לאיבוד שווי משקל ולנפילה. ההבנה שאיתה מצליחים לעתים בברסלב למשוך מתקרבים היא שרבי נחמן ניסה לומר משהו אחר, מעודד אפילו יותר: לא 'אל תפחד כי לא תיפול', אלא 'אל תפחד מהנפילה'. החיים הם גשר צר מאוד ולכן בטוח שהאדם ייפול. רבי נחמן אינו מרגיע את האדם בהבטחה שהוא לא ייפול, אלא מנחם אותו שהוא לא צריך לפחד מהנפילה, כי אפשר לקום מנפילה ואפשר לתקן. מסרים ברוח זו, שהלכו ופשטו בציבור, קסמו לרבים ונראה כי הם חלק מן הסוד של רבי נחמן.¹³⁵⁷

הדיון בברסלב וברבי נחמן הכרחי לעבודה זו מסיבה כוללת. עד כמה שנראים הדברים תמוהים, אחד המכשולים הגדולים שעמדו בדרכו של הרב עובדיה יוסף להגשמת שאיפותיו היה רבי נחמן מברסלב. רבי נחמן המת התייצב עם חסידיו, תורתו¹³⁵⁸ והריטואלים שלו,¹³⁵⁹ הן מול השאיפה של הרב עובדיה להכפיף את כולם למרותו והן מול השאיפה של הרב עובדיה לנטרל ריגושים מיסטיים ורוחניים מהסוג שברסלב הציעה ואשר סותרים את דרך המלך של היהדות כפי שהרב עובדיה רואה אותה: הלכה ולימודה. עומק ההשפעה של ברסלב על עולמה של החרדיות הספרדית ועולם המתקרבים לדת שסביבה היא תופעה שמעט הודחקה, ועל כן צריך להדגיש את חשיבות הדיון בפרק זה לענייננו: בדורו של הרב עובדיה חסידות ברסלב היא חלק מעולמה של ש"ס, רבים מאנשי ש"ס ומהאלקטורט שלה נשאבו אליה ברמה זו אחרת, מקומם של ש"סניקים בין העולים לאומן עצום, כמעט כל חוזר בתשובה הוא 'קצת ברסלב'. תנועת התשובה כולה היא חלק מעולמה של ש"ס וברסלב היא בוודאי מרכיב חשוב בתוכה. אף שברסלב נוצרה במזרח אירופה ומעולם לא הייתה בה פנייה מוצהרת אל מימד עדתי כלשהו, בדורו של הרב עובדיה חסידות ברסלב היא במידה רבה 'חסידות ספרדית'.¹³⁶⁰

בתקופת השיא של מגמת 'שלטון היחיד' של הרב עובדיה, הלכה דמותו של רבי נחמן והפכה ליותר ויותר דומיננטית¹³⁶¹ וזאת, למרבה הפלא, כ־200 שנה לאחר פטירתו. דמותו של רבי נחמן, שבעצמו שאף להגמוניה – הגמוניה רוחנית שלו עצמו¹³⁶² – עמדה בדרכו של הרב עובדיה להגשים את שאיפתו הוא להגמוניה בציבור המזרחי, את שאיפתו ליצור חברה אשר מנהיגה הבלעדי ומורה דרכה הוא איש הלכה,

¹³⁵⁴ ליקוטי מוהר"ן, לקוטי תנינא, סימן קיב.

¹³⁵⁵ ראו גם: שם, סימן מט, עמ' סב.

¹³⁵⁶ ליקוטי מוהר"ן, תנינא, מח.

¹³⁵⁷ שיחות ששמעתי במסגרת ביקור בקבר רבי נחמן באומן, ערב ראש השנה תשע"ב.

¹³⁵⁸ ליקוטי מוהר"ן; חיי מוהר"ן; שיחות הר"ן; שבחי הר"ן; סיפורי ר' נחמן ועוד. הללו הפכו לנכסי צאן ברזל של הרוחניות היהודית בדור האחרון.

¹³⁵⁹ הכוונה בעיקר לריטואלים שרבי נחמן הנחיל וקנו אחיזה במידה רבה בעקבותיו: התבודדות, מחיאות כפיים בתפילה, התיקון הכללי להוצאת זרע לבטלה, 310 טבילות במקוה, העלייה לקברו באומן.

¹³⁶⁰ באומגרטן, בין מרוקו לאומן.

¹³⁶¹ מנדל פייקאז' מציין את שנת תשכ"ה (1965) כמועד שבו אנו מזהים את תחילת הפריחה המחודשת של ברסלב, אותה עורר אז בעיקר הרב אליעזר שלמה שיק 'הצדיק מיבניאלי' (פייקאז', ברסלב, עמ' 200). מרק מציין את שנות השבעים של המאה ה־20 (מרק, התגלות ותיקון, עמ' 256), אך שיאה של פריחת ברסלב, כאמור בשלהי המאה ה־20 ותחילת המאה ה־21 (מרק, התגלות ותיקון, עמ' 114).

¹³⁶² ראו חיי מוהר"ן, סימן שלט, עמ' שלט. ראו גם אצל פייקאז', ברסלב, עמ' 215.

בדמותו שלו עצמו, ואת שאיפתו ליצור חברה אשר במרכזה עומדת ההלכה – לימודה וקיומה - ולא חוויה מיסטית.

יחסי הרב עובדיה וברסלב נגעו בעצבים החשופים של ש"ס. תקופת התסיסה הרוחנית הגדולה של ש"ס הגיעה לשיא בסוף שנות ה־90, בזמן הגעתו לשיא של משפט דרעי וכחלק בלתי נפרד ממנו. פרשת דרעי הסעירה מזרחים רבים שמתוך חיפוש אחר זהותם המזרחית או מתוך הזדהות עם מזרחיותם מצאו עצמם מביאים זאת לידי ביטוי באמצעות התקרבות אל המסורת.¹³⁶³ תנועת התשובה העממית פרוחה, תחנות הרדיו החרדיות הפיראטיות – 'ערוצי הקודש' – געשו ואריה דרעי סחף את ההמון הספרדי. בסמוך, בראשית שנות התשעים, מיד לאחר קריסת מסך הברזל בברית המועצות, החלו חסידי ברסלב לחדש את הנוהג הברסלבי לשהות בהמוניהם בראש השנה על קברו של רבי נחמן באומן שבאוקראינה.¹³⁶⁴ בראש השנה תש"ן (1989) כבר הופיע דיווח עיתונאי על אלף חסידים שהגיעו לאומן.¹³⁶⁵ לקראת ראש השנה תשנ"א (1990) מדווח על היערכות לאלפיים.¹³⁶⁶ החל מאמצע שנות התשעים (1994) בלט בין עולי הרגל לקבר רבי נחמן מנהיגה הפוליטי של ש"ס אריה דרעי. בראש השנה תש"ס (1999), בשנת השיא של ש"ס ושל דרעי אחרי ההרשעה והזכייה ב־17 המנדטים, כבר מדווח על עשרת אלפים עולי רגל לאומן.¹³⁶⁷ המספרים הללו רק הלכו ועלו עם השנים.

ב. התנגדותו של הרב עובדיה לנסיעה לאומן ול'הגגים' של רבי נחמן

רבי נחמן מברסלב הצליח כאמור לסחוף אחריו המונים,¹³⁶⁸ בהם רבים מאוד הישר מתוך קהלו הספרדי של הרב עובדיה יוסף. רבים מבין הנוסעים לאומן בראש השנה ענו להגדרה הסוציולוגית: ש"סניקים. בסמוך לראש השנה תש"ס, הראשון שלאחר הדחתו של אריה דרעי מש"ס לאחר בחירות 1999, הבהיר הרב עובדיה את דעתו השלילית על הנסיעה לקבר רבי נחמן באומן ועל רבי נחמן עצמו והתייחס בזלזול לכתביו של האדמו"ר הנערץ: 'לא ראוי לעזוב את בני ביתו בראש השנה', הכריז הרב עובדיה והעיד על עצמו: 'אפילו שבת לא עשיתי בלי אשתי'. בהמשך לכך תקף את היוצאים לאומן ומשאירים את בני משפחתם לבד דווקא בחג חשוב כמו ראש השנה:

בן אדם יעזוב את אשתו ויילך לבדו? ... יש לך אישה, חייב לשמח אותה... בן אדם עוזב את הכול והולך לקבר של רבי נחמן, איפה זה כתוב? יילך בתשעה באב, אני מסכים... לא יפה שינטוש את אשתו ישאיר אותה לבד עם הבנים ויילך.¹³⁶⁹

הרב עובדיה תקף גם את עצם מעמדו התורני המתעצם של רבי נחמן מברסלב והביע תמיהה על הכמיהה הציבורית אחר תורתו, תורה שאינה הלכות, אלא 'הגגים', כלשונו של הרב עובדיה:

---

¹³⁶³ אולי בדומה למתרחש בארצות המערב שבהן שחורים המחפשים את זהותם השחורה מוצאים את זהותם בדת, באסלאם. ראו: גומז, סהר שחור; על האסטרטגיה שנבעה מש"ס של קישור בין תופעת השיבה לדת ובין תחושות התמרמרות עדתית וחברתית ראו: זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 57–58. וכן, שם, עמ' 108: 'השיבה לדת היא איפה מחווה של התקוממות נגד האליטה החילונית'.

¹³⁶⁴ ראו הרחבה אצל: מארק, צדיק הנתון בלוע; אסף, נאחז בסבך, פרק שלישי, עמ' 179–234; וינשטוק, אומן המסע הישראלי. עוד קודם לקריסת מסך הברזל התפתחה בברסלב סוג של 'מורשת קרב' מסוג ההליכה לפטרה, על אודות חסידים שמצליחים לעבור את גבולות ברית המועצות ולהגיע לאומן (מקורות, בתוך: אסף, ברסלב ביבליוגרפיה, עמ' 221 ואילך).

¹³⁶⁵ שושנה חן, אלף חסידים הגשימו חלום, ידיעות אחרונות, ט תשרי תש"ן, 8.10.1989.

¹³⁶⁶ הנ"ל, 2000 חסידי ברסלב יעשו את ראש השנה בברה"מ, ידיעות אחרונות, י"ב אלול תש"ן, 2.9.1990.

¹³⁶⁷ צבי גילת, החיים בקבר, העיר, ז תשרי תש"ס, 17.9.1999 (מתוך: אסף, ברסלב ביבליוגרפיה, עמ' 252).

¹³⁶⁸ הגיעו הדברים עד כדי הגשת בקשות למשרד הפנים לקרוא לילדים 'נח נחמן' מאומן (יובל לידור, ביקשו לקרוא לבנם: נח-נחמן-נחמן מאומן, מעריב, 19.9.2007; נורית פלטר, שם הילד: נח נחמן מאומן, ידיעות אחרונות, 17.8.2006).

¹³⁶⁹ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחווה דעת, ד חשוון תשע"א, 12.10.2010. ראו גם: אבישי בן חיים, הרב עובדיה נגד הרבי נחמן, Ynet, 17.10.2000.

הרבה חלקו על השיטות שלו. אני לא יודע את הספרים שלו בכלל, אולי רואה אותם פעם בשנה, לא לומד מהם. לא פסקי הלכה, לא שום דבר, אלא רעיונות סתם ככה, כמו שאומרים, הגיגים. מה זה הגיגים? אנחנו, אין לנו הדברים האלה, יש לנו הלכות, יש לנו הרבה מה ללמוד, בן אדם אין לו מה ללמוד רק ליקוטי מוהר"ן?¹³⁷⁰

גם כשנשאל הרב עובדיה באופן פרטי האם כדאי ללמוד את הספר ליקוטי מוהר"ן, השיב: 'חסר מה ללמוד?'¹³⁷¹ בדרשה אחרת תקף הרב עובדיה את הנוסעים עד לאומן כדי להתפלל על קברי צדיקים כאשר בארץ ישראל מצויים קברי הרמב"ם ורבי יוסף קארו.¹³⁷² בהערת אגב יש לציין את סמליות העובדה שהרב עובדיה הזכיר כאלטרנטיבה לקבר רבי נחמן באומן את קברי פוסקי ההלכה הרמב"ם ורבי יוסף קארו, אך בחר בשטף דיבורו שלא להזכיר את קבריהם מושכי ההמונים של גדולי הקבלה: ר' שמעון בר יוחאי והאר"י.

אפשר לראות אם כן כי רבי נחמן עצמו אמנם לא עניין את הרב עובדיה, אבל הייצוגים החיים של רבי נחמן סביבו, רבים מהם ספרדים ואפילו ש"סניקים, בהחלט עניינו אותו. חשובה מאד, כאמור, גם העובדה שרבי נחמן למרות פטירתו ב'1810 הפך לדמות נוכחת בחיים הדתיים בשנות השיא של הנהגת הרב עובדיה והפך במובן מועט למעין מתחרה מקברו שבאומן.

ג. תמיכתו של הרב עובדיה במחבר הקונטרס החריף נגד רבי נחמן

פעמיים או שלוש, בעקבות התבטאויות נוקבות ומזלזלות במידה מסוימת של הרב עובדיה נגד רבי נחמן ונגד הנסיעות לקברו באומן, נדמה היה שמגמת פניו של מנהיגה הרוחני של ש"ס היא התנגשות חזיתית בחסידות ברסלב. לשיא הגיעו הדברים בפרשת הקונטרס נגד רבי נחמן. נדמה שמדובר באירוע דרמטי שיכול להעניק לנו את המבט הכולל: את המבט הנחוץ על רבי נחמן, על ברסלב, על השתלבות בעולם החרדיספרדי, ועל השתלבותו של הרב עובדיה במערכה. מדובר בקונטרס חריף ומטלטל שפורסם נגד רבי נחמן.¹³⁷³ כותב הקונטרס, הרב ירמיה כהן מצפת, שבפועל שימש שליחו בהתנדבות וללא שהתבקש של הרב עובדיה למערכה נגד השפעת ברסלב, הציג את רבי נחמן כאדם המשוכנע שרק דרכו היא דרך האמת, שכל רבני ישראל הם כקליפת השום לידו, כמי שרומז על עצמו כעל משיח,¹³⁷⁴ כמי שסבל מנפש סוערת שגרמה לו לדמיונות שווא וכמי שדרכו הדתית מנוגדת לדרך היהדות, בוודאי היהדות החרדית במדינת ישראל. מבין השיטין של הקונטרס עולה ההערכה שמחברו קרא גם מספרות המחקר על ר' נחמן והסתייע בה כדי לבסס את טענותיו.

הקונטרס חשף את התסכול הגדול ואת התרעומת הכבדה שעורר רבי נחמן ועוררה הצלחת המיסטיקה בקרב רבנים שונים בתקופת מנהיגותו של הרב עובדיה, בעיקר כאלה הפועלים בתוך הציבור המזרחי המהווה את המשאב המרכזי לחוזרים בתשובה. הרב ירמיה כהן, ראש ישיבת 'אור יקר' בצפת, ישיבה לחוזרים בתשובה בעלת אוריינטציה ליטאית, לא הסתיר את המניע שלו לכתיבת הקונטרס. הוא גילה כי עוד ועוד תלמידים שלו (סך הכול כשלושים, על פי עדות עוזריו) נמשכים אחרי רבי נחמן מברסלב. הוא עמל להחזיר אותם בתשובה ומאוחר יותר הם נוטשים את דרכו והולכים אל ברסלב. בראשית הקונטרס המקיף נגד רבי נחמן הוא מסביר:

¹³⁷⁰ הרב עובדיה, דרשה, יום ה', סוכות, בית המדרש יחווה דעת, "יג תשרי תשס"א, 12.10.2000.

¹³⁷¹ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק ג, סימן קכח.

¹³⁷² הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש ואתחנן, ט"ו אב תשס"ח, 16.8.2008.

¹³⁷³ כהן, קונטרס נגד ברסלב, ארכיון אבישי בן חיים.

¹³⁷⁴ בספרו של ד"ר צבי מרק 'מגילת סתרים – חזונו המשיחי של ר' נחמן מברסלב', הוא שולל את הטענות המחקריות עמוסות חומר הנפץ על פיהן חסידי ברסלב כביכול סבורים שרבי נחמן בעצמו יהיה המשיח.

ולא הייתי מכניס עצמי לחקירה זו, שאין בה לא עונג ולא שמחה, רק צער יגון ואנחה, אם לא מעשים בכל יום שנטפלים הם לתלמידים בכל מיני שכנועים, תחילתם במתק שפתיים, וכשלא עולה בידם מעיזים פנים, ונקרא אצלם 'עזות דקדושה'.¹³⁷⁵

חלק מההצלחה העצומה של חסידות ברסלב להציב תחרות למסלול הש"סניקי הרשמי ולמשוך אליה קהלים רחבים נובעת מהנחייתו החד-משמעית של רבי נחמן לחסידיו להשקיע מאמצים רבים כדי להפיץ את תורתו. זו חלק ממשימתם הדתית. הקונטרס מסביר בתסכול כי בעבר חסידי ברסלב לא היו איום גדול, אך כעת קשה להתמודד עם העובדה שקשה למנוע מפגש עם תורת ברסלב ועם דמותו של רבי נחמן:

היו מעטים ומורחקים כל השנים,¹³⁷⁶ עד לאחרונה כשרבו החוזרים בתשובה שבאו בשער ומהם קבלו הכשר, ועתה ביתר עוז הם יוצאים לקיים דברי רבם, ומדפיסים ספרים, קונטרסים ועלוני, דיסקים וקלטות. בחינם הם נותנים, בכל עיר ובכל שער ברמזור וביער. כל חוזר בתשובה עוד קודם שפקח עין כבר מוצא ידיו מלאות קונטרסים, הכל בשלל צבעים ובאותיות קידוש לבנה, זוהי הגרסא דינקותא של כל חוזר בתשובה, ובאמת גם בזה הולכים הם בדרך רבם, שגם דרכו היה שלא היה משתדל לקרב זקנים, רק בני הנעורים.¹³⁷⁷

הרב ירמיה כהן, מחבר הקונטרס נגד רבי נחמן שזכה לתמיכתו של הרב עובדיה, בחר שלא להסתפק בהתקפה נקודתית על תופעה מסוימת בברסלב, אלא פתח במהלך שנועד לרסק את דמותו של רבי נחמן עצמו אצל קוראי הקונטרס. כדי לבסס את כתב האישום שלו נגד רבי נחמן הוא מביא מתוך ספרי ברסלב שלל ציטוטים של רבי נחמן עצמו. הספרים הרי מלאים בהתפארויות של רבי נחמן לגבי רום מעלתו. יש בין חסידי ברסלב שאינם מכחישים זאת, להפך, הם חוזרים שוב ושוב ומספרים איך רבי נחמן 'התפאר בעצמו ואמר...': עד כדי כך שהרב כהן כותב:

לא נמצא מאז היותנו לעם, לא נביא ולא חכם, לא תנא ולא אמורא, לא ראשון ולא אחרון, שיתפאר בעצמו כדרך שרבים התפאר בעצמו, כי לא פסיק פומיה מלשבח לנפשיה (לא פסק פיו מלשבח עצמו).¹³⁷⁸

הוא האשים את רבי נחמן שראה את 'כל חכמי ישראל כקליפת השום לידו, כולם יכול להניחם תחת כפות רגליו'. כדי להוכיח את דבריו על ההתנשאות של רבי נחמן על הרבנים האחרים הוא מצטט את רבי נחמן עצמו: 'הגדול שבדור של עכשיו, לבסוף בודאי יעמוד ליד הפתח ויקנא מאוד בכל הקרובים אלי, כל שכן שיקנא במי שזוכה להושיט לי אש למקטרת',¹³⁷⁹ וגם: 'אני יכול עכשיו לומר: כל חכמי ישראל דומין עלי כקליפת השום'.¹³⁸⁰

לא רק ביחס לחכמי דורו, החשיב עצמו רבי נחמן, גם ביחס לקדומים ובכללם לשלישיית הדמויות הדומיננטיות והנערצת ביותר בתחום המיסטיקה היהודית: רבי שמעון בר יוחאי, אשר לו מייחסת המסורת את חיבור ספר הזוהר, האר"י שהפך את המיסטיקה הקבלית במידה רבה לבעלת הבית על היהדות, והבעל שם טוב מייסד החסידות.¹³⁸¹ בין היתר מצוטטים מתוך כתבי רבי נחמן הדברים האלה: 'אפילו אם היה

¹³⁷⁵ כהן, קונטרס נגד ברסלב, ארכיון אבישי בן חיים.

¹³⁷⁶ ראו בפרק "'אשרי הנרדפים': המאבק בחסידי ברסלב": אסף, נאחו בסבך, עמ' 179-234.

¹³⁷⁷ כהן, קונטרס נגד ברסלב; ראו בעניין זה: חיי מוהר"ן, סימן תקמג, עמ' תעד-תעה.

¹³⁷⁸ כהן, קונטרס נגד ברסלב.

¹³⁷⁹ חיי מוהר"ן, סימן שיד (צונזר).

¹³⁸⁰ שם, סימן רצ, עמ' שטז.

¹³⁸¹ ראו: חיי מוהר"ן, סימן רעט, עמ' שח-שט סימן שפא, עמ' שסד; הצבת רבי נחמן את עצמו כמי שעולה על קודמיו עומדת בניגוד לגישה החרדית הקלסית המצהירה על אמונה ב'ירידת הדורות', כלומר שחכמי כל דור פחות נחותים לעומת הקדומים

הבעש"ט והאר"י ז"ל וכו' בעולם לא היו יכולים להשתוות עמי.¹³⁸² ועוד אמר רבי נחמן על עצמו בגוף ראשון רבים כמכין את הקרקע לחסידיו כדי שיוכלו להתמודד עם הביקורות נגדו: 'אנחנו (במובן: אני, רבי נחמן) איננו כלל מזה העולם של עכשיו, ומחמת זה אין העולם יכולים לסבול אותנו... אם היו התורות שלי נאמרים בדורו של האר"י ז"ל או אפילו בדורו של רשב"י היה רעש גדול מאוד'.¹³⁸³ אם לא די בכך, רבי נחמן הצהיר כי הגיע למדרגתו של הבעל שם טוב, הוא מרחיק עוד יותר מכפי שהדברים נשמעים לכתחילה ומסביר שזה קרה כשהיה בן 13.

גם באשר ליצר המין, רבי נחמן מותח ביקורת אפילו על תנאים ואמוראים. הוא מציג עצמו כטוב מהם בענייני התמודדות עם יצר המין. זאת מכיוון שתיארו את תאוות המין כניסיון קשה, בעוד שהוא, רבי נחמן, מעיד על עצמו שמבחינתו הניסיון המיני הוא ניסיון קל. 'ואיני מבין כלל המעשיות שנמצאים בדברי רבותינו ז"ל מתנאים ואמוראים, שהיה קשה וכבד בעיניהם מאוד תאוה זו'.¹³⁸⁴ אומר רבי נחמן ומצהיר 'כי אצלי אינו כלום, כלל כלל לא, ואינו נחשב אצלי לניסיון'.¹³⁸⁵ הוא מציג עצמו בדרגה כה גבוהה בעניין תאוות המין עד שאינו מבחין בין איש לאישה 'אין חילוק אצלי בין זכר לנקבה. היו לי ניסיונות אין מספר, אך אין זה ניסיון כלל'.¹³⁸⁶ בקונטרס כתב הרב ירמיה כהן בלעג על התפארותו העצמית של רבי נחמן בתחום המיני: 'לא רק במידותיו, אלא אף בשבירת התאוות. כי נקי הוא לגמרי מכל תאוה, ושאר הצדיקים גם אלו שזכו – לא באו למדרגה זו שאיש ואישה שווים בעיניהם, אבל הוא כל כך נקי עד שאינו מבין כלל כיצד תנאים ואמוראים היה קשה אצלם העניין'. יתרה מזו, הרב כהן מתייחס גם לעובדה שרבי נחמן מדגיש כי בניגוד לחכמים שעמדו בניסיונות מיניים קלים, שכן היה זה 'בבגרותם' לאחר 'שכבר נח היצר', הוא עצמו עמד בניסיונות המיניים בתקופה הקשה ביותר 'בצעירותו בזמן רתיחת הדמים'. הרב כהן מתפלמס עם רבי נחמן ומזכיר: 'לא נשכח שבגיל 14 כבר נשא אישה'.¹³⁸⁷

רבי נחמן, ייחס לעצמו כוחות פלאיים, הוא מציג עצמו כאישיות החשובה ביותר בעולם. כאישיות שמשפיעה לא רק על המעגל הקרוב של חסידיו, אפילו לא רק על כל העם היהודי, אלא גם על הגויים ואפילו על החיות והעשבים. יותר מזה, מדבריו נדמה שלדעתו הקוסמוס כולו תלוי בו ובלעדיו הוא עשוי לקרוס. הדברים מסתמכים על כתבי ברסלב שבהם נכתב בין היתר על עדותו של רבי נחמן על עצמו: 'כי בכל דיבור ודיבור שהוא מדבר בפני העולם תלויים בו כל העולמות עליונים ותחתונים'.¹³⁸⁸ ועוד מצוטט בשמו של רבי נחמן: 'העולם לא טעמו אותי כלום עדיין. אילו היו שומעים רק תורה אחת שאני אומר עם הניגון והריקוד שלה היו כולם בטלים בביטול גמור, היינו כל העולם כולו אפילו חיות ועשבים וכל מה שיש בעולם'.¹³⁸⁹ וגם: 'העולם היו צריכים להעתיר הרבה עבורי, כי העולם צריכים אותי מאד מאד, כי העולם אין יכולים להיות בלעדי כלל'.¹³⁹⁰ וגם: 'אותי צריכים כל העולם, אפילו כל הצדיקים צריכים אותי, כי גם אותם צריכים להחזיר למוטב',¹³⁹¹ וגם: 'אפילו אומות העולם צריכים אותי'.¹³⁹² וגם: 'פעם הייתי סבור שהיצר

להם כמאמר חז"ל 'אם ראשונים כמלאכים אנו כבני אדם, אם ראשונים כבני אדם אנו כחמורים' (בבלי, שבת, קיב, ע"ב). ראו עוד: פרידמן, החברה החרדית, עמ' 24 הערה 33. בראון, החזון איש, עמ' 112–116; על התפיסה ההיסטוריוסופית הכללית בדבר ירידת הדורות ראו אצל: סילמן, קול גדול, עמ' 63–64.

¹³⁸² חיי מוהר"ן, סימן שצג, עמ' שעב.

¹³⁸³ שם, סימן רעט, עמ' שח-שט.

¹³⁸⁴ שם, סימן רלג, עמ' רעט.

¹³⁸⁵ שם, סימן רלג, עמ' רעט.

¹³⁸⁶ שם.

¹³⁸⁷ כהן, קונטרס נגד ברסלב.

¹³⁸⁸ חיי מוהר"ן, סימן שעד, עמ' שס.

¹³⁸⁹ שם, סימן שמ, עמ' שמ.

¹³⁹⁰ שם, סימן רמח, עמ' רצא.

¹³⁹¹ שם, סימן רנ, עמ' רצא.

¹³⁹² שם, שם.

הרע שלי אומר לי שאין מי שיוכל להנהיג את בני הנעורים כמוני, עכשיו אני יודע בבירור שאני מנהיג הדור יחידי בעולם.¹³⁹³

כידוע, בתוך היהדות הדתית יש לא מעט זרמים ובתוך התנועה החסידית יש חצרות רבות מאוד. התפיסה החסידית הקלסית מדברת על קשר מיסטי בין כל אדמו"ר ('צדיק') לבין נשמות חסידיו, אלה המסונפים לחצרו. הצדיק הוא המתווך בינם לבין הקב"ה בעבודת השם.¹³⁹⁴ כל צדיק והחסידים שלו – כולם לגיטימיים. רבי נחמן נכנס לתחומן של החסידויות האחרות כיוון שהטיל ספק בלגיטימיות של הצדיקים האחרים ושל החסידויות האחרות. 'לעתיד לבא יהיה כל העולם אנשי ברסלב',¹³⁹⁵ הבטיח הבטחה שמשמעותה שברסלב היא הדרך הלגיטימית שתדחה את כל האחרות בעולם הדתי. במפגש עם צעירים ברסלבים משיבת ברסלב בפקיעין הם תיארו את הסיפור הברסלבי הזה: פעם בא אל הבבא סאלי בחלום אחיו שכבר לא היה בין החיים, הבבא מאיר. שאל אותו הבבא סאלי: 'מה הולך למעלה?', השיב לו אחיו: 'כולם הולכים ללמוד תורה אצל רבי נחמן'. דברי הבבא סאלי הללו מופיעים בפרסומים שונים של ברסלב לצד אמירות נלהבות נוספות ומובלטות המייקרות את מעמדו של רבי נחמן ואת מעמדה של דרך ברסלב ואשר מיוחסות לרבנים ספרדים שבהם: רבי חיים סינאוואני,¹³⁹⁶ הרב מאיר מאזוז, המקובל הרב מרדכי שרעבי וחבר מועצת החכמים של ש"ס הרב שמעון בעדני.¹³⁹⁷

באותה רוח קבע רבי נחמן כי 'אי אפשר להיות איש כשר בלא שמתקרבים לצדיק האמת שבדורי',¹³⁹⁸ קבע ולא הותיר ספקות כי מדובר בו עצמו וכי הוא הדרך היחידה לעבודת האל: 'קודם שנמצא צדיק האמת יכולים להתקרב להשם יתברך לבד, אבל אחר שכבר נמצא אי אפשר להתקרב בשום אופן, כי אם כשזוכים להתקרב לצדיק האמת'.¹³⁹⁹ ועוד אמר: 'אני נהר המטהר לכל הכתמים'.¹⁴⁰⁰

מובן שחלק מהעניין היה ההבטחה של רבי נחמן לתיקון קל גם מהנפילה הקשה ביותר, הן מבחינת העוצמת האתגר והן מבחינת עוצמת החטא – המין. כפי שראינו בפרק על פגם הברית¹⁴⁰¹, ביקורת קשה התמקדה בטענה שרבי נחמן – בתיקון הכללי המפורסם¹⁴⁰² שנועד לכפר על חטא הוצאת הזרע לבטלה – בעצם מכשיר חטאים, בעיקר מיניים, ומאפשר אותם.¹⁴⁰³ הרב ירמיה כהן תקף את רבי נחמן על כך וכתב על התיקון הכללי של רבי נחמן נגד הוצאת הזרע לבטלה כי הוא: 'המציא דרך קלה לתשובה וכבר שמעתי מכמה נערים שהתיקון הקל הזה – הרבה אצלם המכשלה'.

¹³⁹³ שם, סימן רנח, עמ' רצה.

¹³⁹⁴ על הצדיק החסידי ראו: קויפמן, בכל דרכיך; שלום, הצדיק; שץ, הצדיק.

¹³⁹⁵ חיי מוהר"ן, סימן שלט, עמ' שלט. ראו גם אצל פייקאז', ברסלב, עמ' 215.

¹³⁹⁶ למשל בעלון: 'תפילת המיליון' (ארכיון אבישי בן חיים).

¹³⁹⁷ שם. ראו בהקשר זה של תעמולת ברסלב על פיה רבים מגדולי רבני ישראל הכירו בגדולתו יוצאת הדופן של רבי נחמן בספר שבחו של צדיק.

¹³⁹⁸ חיי מוהר"ן, סימן רצט, עמ' שיט.

¹³⁹⁹ שם, סימן רצט, עמ' שכ.

¹⁴⁰⁰ שם, סימן שלב, עמ' שלד.

¹⁴⁰¹ לעיל, שער ראשון, פרק רביעי, סעיף ה.

¹⁴⁰² על תהליך התגבשות התיקון הכללי ראו: מרק, התגלות ותיקון, עמ' 115–141. מרק מציין כי במהלך השנים השתבשה ההבחנה בין התיקון למקרה לילה לבין התיקון הכללי (שם, עמ' 260). הדבר מצטרף לחוסר הבהירות לגבי התיקון כמיועד למקרה לילה או לאוננות. בעבודה זו אני מתייחס למה שהתקבע בתודעת הציבור ולדמותו של רבי נחמן כפי שהתקבעה בתודעת הציבור, בלי קשר לשאלה אם לכך התכוון רבי נחמן.

¹⁴⁰³ ראו גם התקפתו של הדרשן והפולמוסן הספרדי הישראלי-אמריקאי הפופולרי הרב יוסף מזרחי:

בקונטרס הביקורתי נכתב בחריפות נגד דימויו העצמי של רבי נחמן: 'הרי שלא הניח לשום בריאה איזה מעלה להתהדר בה, כי בכל הוא ראש וראשון עד הקצה האחרון'. הרב ירמיה כהן מתייחס לעוד תחום שבו ראה עצמו רבי נחמן כעולה על כולם ומביא מדבריו של רבי נחמן: 'אני ענו יותר מכל המפורסמים',¹⁴⁰⁴ 'אני ענו בתכלית הענווה',¹⁴⁰⁵ ומסכם באירוניה:

יכול היה לגלות מגדולתו וכל העולם היו רצים אחריו, אלא שלא רצה. יכול היה לגלות מיראתו וכבר אי אפשר היה להתקרב לביתו ד' אמות, אלא שלא רצה. יכול היה להביא משיח,¹⁴⁰⁶ אלא שלא רצה. יכול היה לכתוב ביאור על כל הש"ס, אלא שלא היה לו חשק. ועוד דברים יכול היה לעשות,¹⁴⁰⁷ אלא שלא רצה – לעשות לא רצה אך לספר רצה.¹⁴⁰⁸

בעקבות פרסום הקונטרס, הרב המחבר הותקף מכל הכיוונים, פשקווילים נגד 'אדם בליעל, מסית ומדיח, זד, יהיר, לץ, שמו ירמיה כהן שר"י, אשר פער פיו בדברי טינוף ונבלה',¹⁴⁰⁹ הופצו, רבנים חשובים הוחתמו על גילויי דעת נגד הקונטרס.¹⁴¹⁰ רבנים רבים ברחו מקרבתו.

רק רב חשוב אחד התייצב לימינו של מחבר הקונטרס נגד רבי נחמן: הרב עובדיה יוסף. כותב הקונטרס הלעגני זכה להפגנת תמיכה פומבית של הרב עובדיה בבמה המשמעותית ביותר שזה יכול היה להעניק. הוא הוזמן לדרשת מוצאי השבת של מנהיגה הרוחני של ש"ס, זכה לכבוד לשאת את דרשת 'הרב המקדים',¹⁴¹¹ הדורש לפני הרב עובדיה, כבוד שפחות מעשרה אישים זכו לו באותן שנים.¹⁴¹² לאחר דרשתו של הרב ירמיה הכהן ולקראת סיום הדרשה שלו עצמו הזכיר הרב עובדיה את דברי הקב"ה מהתלמוד הירושלמי: 'חביבים עליי כת קטנה שעוסקת בתורה בארץ ישראל, מסנהדרין גדולה בחוץ לארץ', כנראה כרמז להמונים היוצאים לקבר רבי נחמן מברסלב באוקראינה. הרב אחז בכנף בגדו של הרב כהן והמליץ על הישיבה שלו: 'יבואו לישיבה של הרב שמה, אלה יותר טובים מכל הסנהדרין של חוץ לארץ. למה? "ארץ ישראל אווירה מחכים"'. עוד אמר הרב עובדיה על הרב כהן: 'ברוך ה', ה' זיכה אותו לזכות את הרבים. עוד

¹⁴⁰⁴ חי מוהר"ן, סימן רסט, עמ' שב.

¹⁴⁰⁵ שבחי הר"ן, דכב, כב.

¹⁴⁰⁶ ראו: חי מוהר"ן, סימן רנז, עמ' רצד. 'שמעתי שאמר יש לי השגה כזו להשם יתברך שהייתי יכול להביא את משיח, אבל סילקתי הכל ולקחתי עצמי אצלכם להחזיר אתכם למוטב'.

¹⁴⁰⁷ ראו: שם, סימן שפ, עמ' שסד 'אמר שהיה לו האלף בית אות ר' על רפואה שהיה כתוב שם כל הרפואות ולא היה חולאת בעולם שלא היה כתוב שם רפואתו, ולא רצה להעתיקו ושרפו'.

¹⁴⁰⁸ כהן, קונטרס נגד ברסלב.

¹⁴⁰⁹ 'הזדעזעי ארץ', הכרוז (פשקוויל) בארכיון אבישי בן חיים.

¹⁴¹⁰ בין החותמים על 'קול הזעקה' היו האדמו"ר מלעלוב, האדמו"ר מנדבורנא צפת, הרב זאב רייך-רב קהילת צאנז צפת, הרב אלעזר מרדכי קעניג-רב קהילת ברסלב צפת, הרב מרדכי ביסטרצקי-רב קהילת חב"ד צפת, הרב רפאל כהן-ראש מוסדות יתד התשובה צפת ומהמקורבים ביותר ליו"ר ש"ס דאז אלי ישי ועוד. 'אזהרה נוראה' נגד הקונטרס הופיעה בחתימת הרבנים הליטאים הבכירים מיכל יהודה לפקוביץ ונסים קרליץ. ראו גם: אדלר איתמר, גדולי ישראל נגד המבזה את תורת הבעש"ט. משפחה, י"ט סיון תשס"ו, 15.6.2006 ומודעת ההבהרה של שני הרבנים הנ"ל: משפחה, 20.7.2006, עמ' 27.

¹⁴¹¹ היה זה כשנה בלבד לאחר התפוצצות הפרשה שבמהלכה בעקבות דאגה פוליטית בש"ס מהשלכות הסכסוך עם ברסלב הופץ גילוי דעת המסתייג מן הקונטרס בשמו של הרב עובדיה ובחתימתו של נציג ש"ס בצפת הרב רפאל כהן. גם בגילוי דעת זה נמנע הרב עובדיה מלהצטרף לגינויים ולהתקפות על הרב ירמיה כהן, בגילוי הדעת גם לא נאמר שום דבר בשבחו של רבי נחמן. בשל הלחץ הציבורי ובשל הלחץ בש"ס מעימות ואיבוד האנגריות ובשל הפעילים התוססים של ברסלב נכתב בו כך: 'אני לא מסכים עם שום דבר שכתוב ואין דעתי נוחה מכל מה שנכתב' (עותק בארכיון אבישי בן חיים).

¹⁴¹² בשנותיו האחרונות של הרב עובדיה מילא הרב המקובל בניהו שמואלי באופן כמעט קבוע את תפקיד 'הרב המקדים'. הרב יצחק יוסף היה על תקן מחליף בעדיפות ראשונה, לעתים דרש גם הבן, הרב דוד יוסף. ד"ר אלי שוסהיים, ראש אגודת אפרת למניעת הפלות, נשא דרשה מקדימה פעם בשנה במוצאי שבת פרשת שמות. הרב שלמה עמאר, הרב זמיר כהן, הרב משה כהן, הרב אבידן גם הם נשאו דרשות מעת לעת. ובפעמים ספורות בלבד: הבא ברוך, הרב ארוש מרבני ברסלב והרב יורם אברג'יל. חלק מהרבנים ממלאי תפקיד 'הרב המקדים' שילמו עבור זכות זו סכומים גבוהים.

ימשיך בעזרת ה' להגדיל תורה ולהאדירה לאורך ימים ושנות חיים'. לסיום איחל הרב עובדיה לרב שהפך את עצמו לאויב המר של חסידי ברסלב ושל רבי נחמן, שיתקיים בו הפסוק: 'ויכחשו אויבך לך ואתה על במותימו תדרוך' והוסיף מחווה גופנית נדירה של רקיעה ברגלו וברכת 'חזק ואמץ'.¹⁴¹³

ד. ביטאון ש"ס נגד ברסלב

מתקפה נוספת מבית מדרשה של ש"ס נגד הנהירה אחרי רבי נחמן הופיעה מעל דפי ביטאון ש"ס 'יום ליום'. הכותב המרכזי של העיתון שייצג את עמדת בית הרב עובדיה, הרב משה שפיר, תקף את התופעה בחריפות שקשה למצוא לה מקבילה גם בעיתונות החילונית:

אם בעבר העלייה לציונו של הגה"ק רבי נחמן מאומן כללה רק את חסידיו הנאמנים, הרי שהיום, מידי ראש השנה, מדינת ישראל פותחת שם סניף, כל הצבעים נמצאים שם, גם הרבה מרעין בישין שאינם מוסיפים כבוד למקום או מימד לתפילה. אבל להמונים זה כבר לא משנה, זו מצוות היום וזהו זה. חלק משולחנות החג בבתי ישראל מתפוררים למען המטרה הנעלה, הצביון המשפחתי והאופי החינוכי היקר והמסורתי מתפוגג.¹⁴¹⁴

בנוסף לזה רמז הרב שפיר על ההאשמות המביכות על פיהן בין היוצאים לאומן יש מי שעוברים עבירות חמורות ביותר, על הנורמה החרדית ועל ההלכה, החל מעישון חומרים אסורים ועד חטאים מיניים ובראשם פקידת זונות¹⁴¹⁵ מקומיות: 'יש אימהות יקרות שבמו ידיהן שולחות את בניהם יקיריהם להדבק בתועבות רוסיה האוכלות בקצווי הערב רב המקומי, אחר כך הן בוכות מדוע ולמה ואיך הוא חזר משם אחרת. ואז כבר מאוחר'. הוא הוסיף נימוק חדשני להתקפות על ברסלב: חסידות ברסלב גורמת להעלאת ערך מיסטי בדמות השהייה על קברי צדיקים על פני ערך הלכתי בדמות התפילה: 'מין שליט"א מתריע רבות כנגד תופעות אלו שאבדו את טעמה הטוב של התפילה הזכה'. התקפות כאלה ידעה החסידות מראשיתה, כשבמוקד המחלוקת בין המתנגדים ובין החסידים עמדה הטענה כי החסידות הפכה את ההיררכיה הערכית היהודית הקלסית ודחקה את לימוד התורה האינטלקטואלי ממעמדו כערך העליון. במקום לימוד התורה הציבה החסידות את השאיפה להגיע ל'דבקות' הנפשית והרוחנית, ואת התפילה, רצוי שתהיה סוערת ואקסטטית, כאמצעי המומלץ להגיע ל'דבקות' המבוקשת. הביקורת של המתנגדים על התנהגות החסידים בתפילה הייתה מרכיב מרכזי בהתקפות הסוערות של המתנגדים על החסידות. הביקורת של ביטאון של הרב עובדיה עסקה באשמת דחיקת ערך התפילה בפני ערך השהייה על קברו של הצדיק.

ההפרעות בדרך לנסיעות לאומן הגיעו גם מאגף אחר לגמרי של משפחת יוסף. לקראת ראש השנה תשס"ט בדרשה בישיבה הברסלבית 'חוט של חסד' הכריז הרב יעקב יוסף, בנו הגדול של הרב עובדיה ואחד מהרבנים הספרדים הנחשבים בארץ בזכות עצמו (ומי שעמדותיו העצמאיות היו מפורסמות בריחוקן מאלה של אביו), כי אין טעם בנסיעה לאומן. לדבריו, הוא שמע את המקובל הרב חיים כהן, המכונה 'החלבן'

¹⁴¹³ אבישי בן חיים, המתנגד הגדול של רבי נחמן מברסלב זכה לחיזוק מהרב עובדיה, מעריב, 16.7.2007.

¹⁴¹⁴ הרב משה שפיר, יום ליום, 26.6.2007.

¹⁴¹⁵ ראו גם: עקיבא נוביק, מתהפך בקברו, ידיעות אחרונות, 13.9.2010; פשקוויל 'גילוי עריות ליד קבר מוהר"ן זצוק"ל באומן' (הופץ ב'1998 בידי חסידי ברסלב המעוניינים להעלות את עצמות רבי נחמן לארץ. ארכיון אבישי בן חיים); הודעה לציבור של ה'סנהדרין בית דין גדול של 71' (גוף השייך לימין הקיצוני) מיום כ"ב אלול תשע"א: 'בית הדין קורא לציבור להימנע מלנסוע לאומן' ובנימוקים: 'יש ידיעות ברורות שחלק (אמנם קטן) מן הבאים נתפס לדבר עבירה בעקבות פיתויים על ידי יצאניות מקומיות' וכמובן: 'לכל הנ"ל יש לצרף את הדעות האוסרות לצאת מן הארץ למטרת השתטחות על קברי צדיקים ... ואף דעות השוללות השתטחות על קברי צדיקים' (עותק בארכיון אבישי בן חיים); ראו גם: אבי פוזן, ניאופים על קבר רבי נחמן, כל העיר, י"ד תשרי תשנ"א, 3.10.1990, עמ' 47. אבישי בן חיים ויפתח אלעזר, זונות בקבר הקדוש, כל העיר, ג אדר תשנ"ט, 19.2.1999, עמ' 47.

ואשר מפורסם בכוחות הראייה הפלאיים שלו, קובע שרבי נחמן כבר לא נמצא באומן, אלא הגיע לארץ ישראל בתהליך 'גלגול מחילות'.¹⁴¹⁶ כידוע, 'גלגול מחילות'¹⁴¹⁷ מוסבר באחת התפיסות המסורתיות כתהליך המתרחש בעת תחיית המתים, ולפיו המתים לא יקומו כל אחד במקום שבו נקבר, אלא בהר הזיתים בירושלים. ההר יבקע, וממנו יצאו הקמים לתחייה. אלה שנקברו במקומות רחוקים יגיעו לארץ ישראל ב'גלגול' דרך מחילות תת־קרקעיות. חסידי ברסלב הגיבו בזעם. המקובל החלבן נבהל מהפרסומים וטען כי מדובר בטעות בהבנת דבריו.¹⁴¹⁸

ה. הפיוס: 'הכשרתו' של רבי נחמן כמי שהחזיר את החסידות אל ההלכה ואל פסקי השו"ע

חודש לאחר שהרב ירמיה כהן זכה לתפקיד 'הרב המקדים' בדרשת הרב עובדיה וכחלק ממאמצי הרגעת הרוחות בעקבות הסערה והמחלוקת שהתגלעה בין ש"ס ובין ברסלב לאחר הזמנתו של מחבר הקונטרס נגד רבי נחמן, הוזמן למלא את אותו התפקיד הרב הברסלבי הרב שלום ארוש.¹⁴¹⁹ בסיום דרשתו רצופת הרעיונות המיסטיים¹⁴²⁰ של הרב ארוש, כשהרב עובדיה נכנס, ביקש הרב ארוש להוסיף את הדברים שלשמש הגיע באותו תזמון – מעט לאחר דרשתו של הרב ירמיה כהן ומעט לפני ראש השנה והנסיעות לאומן: 'שאלתי את הרב: אנשים רוצים לנסוע לאומן. אמר "שייסעו", הרב אמר "שייסעו"', הרב עובדיה הנהן בראשו והרב ארוש הוסיף 'אז שלא יגידו'.¹⁴²¹ ההנהונים של הרב עובדיה יוסף התפרשו על ידי חסידי ברסלב ועל ידי ש"סניקים כאמירה שהנסיעה לאומן היא חלק מהחוויה הדתית הלגיטימית וכאישור לנסיעה מצד גדול הדור.

שבוע אחר כך הרב עובדיה התייצב לתקן את אי־ההבנה והסביר שהוא עושה זאת כיוון שבדרשה הקודמת אנשים ראו אותו יושב ליד הרב ארוש ושותק מול דבריו והסיקו מכך מסקנות שגויות. הייתה זו אחת ההתקפות החריפות ביותר של הרב עובדיה נגד רבי נחמן ונגד הנסיעות לאומן: בין היתר הנגיד את קברו של רבי נחמן לקברי הצדיקים בארץ ישראל ואמר שרבי נחמן 'לא יגיע להיות תלמיד תלמידיהם' של אלו. הרב עובדיה הדגיש את התנגדותו לנסיעות לאומן בראש השנה, 'כולם ראו בלוויין שאני יושב על ידו ושותק, חשבו שאני כבר ביטלתי את דעתי שהייתי אומר קודם. לא. חשבו שאני "חזרתי בתשובה", שיילכו לאומן. חס ושלום. לא ללכת'. על חסידי ברסלב מקדמת דנא, אלה שאינם מתוך מעגלי החברה הש"סניקית

¹⁴¹⁶ אבישי בן חיים, רבי נחמן 'החלבן' והבן של הרב עובדיה, מעריב, 23.9.2008.

¹⁴¹⁷ בהר הזיתים נמצאת מצבה של הבן איש חי, על אף שנפטר ונקבר בבגדד. יש המייחסים אותה לאמונה שמדובר בגלגול מחילות ויש אומרים שבגלל חלום שחלמו כמה מחכמי 'פורת יוסף' הוא הוא הגיע בדרך נס לקבר זה.

¹⁴¹⁸ המקובל 'החלבן' הסביר כי: 'כל הצדיקים באים במחילות. המדרש אומר שכל הצדיקים באים במחילות לארץ ישראל. אני יכול להעיד על רבי נחמן? לא אמרתי דבר כזה. אני לא נכנס לזה, אני מפחד מרבי נחמן להגיד דבר כזה. אלה דברים עמוקים ולא ידועים שאני לא יכול להוכיח [...] אני לא נגד, ההפך הוא הנכון. מי שרוצה לנסוע שייסע, אם האשה מרשה להם לנסוע – שייסעו כולם. אני בעצמי מפרש מרבי נחמן ומצטט ממנו בשיעורים שאני נותן. כולם (כל הרבנים) עושים שיהיה מצב רוח קודר והוא אומר שמצווה להיות בשמחה, כשאדם שומע מוסר הוא מתיאש ורבי נחמן אומר שאין ייאוש בעולם'. שיחה עם המקובל החלבן, הרב חיים כהן, 22.9.2008.

¹⁴¹⁹ הרב ארוש הוא מהדוגמאות הבולטות להתמזרחות חלקים מחסידות ברסלב והתברסלבות חלקים מעולמה של ש"ס. הוא הרב הברסלבי המרוקאי הבולט ביותר (אך לא היחיד, גם הרב שרלי/שלום סבג לדוגמה קנה לו שם ומעריצים, הגם שבהיקף שונה לגמרי). חזר בתשובה באמצע שנות השבעים בשנות העשרים לחייו, התקרב לפלג שובו בנים של הרב אליעזר ברלנד שרבים בו הם מזרחים ודרך המסלול הברסלבי הפך לדמות תורנית שמפיעה גם על ש"ס.

¹⁴²⁰ בדרשתו כרב המקדים לרב עובדיה הזהיר הרב ארוש מפגעי האינטרנט ומהסתכלות על נשים לא צנועות שלדבריו כל אחת מהן גורמת למסתכל ש'נדבקים' בו 125 אלף מזיקים' ומובילה למריבות בין האדם לאשתו. הוא הסביר כי המסתכל באינטרנט ובנשים לא צנועות 'בא עם מיליונים של מזיקים הביתה וישר נדבקים באשתו ומסיתים אותה שתתחיל לצעוק עליו'.

¹⁴²¹ אבישי בן חיים, הרב עובדיה יוסף: לא לנסוע לקבר רבי נחמן באומן, מעריב 14.8.2007.

אמר הרב עובדיה 'אלו חסידים עושים מה שעושים, טוב, יבושם להם. יעשו. מה אכפת לי אני מהם? אני חסיד אומן? אני לא חסיד אומן'.¹⁴²²

עברו עוד שבועיים והרב עובדיה פרסם הבהרה בעד רבי נחמן והעלה שוב בדרשתו את נושא רבי נחמן והנסיעות לקברו באומן. הפעם הוא דיבר בשבחו של רבי נחמן מברסלב, אם כי לא חזר בו מעמדתו נגד מנהג הנסיעה לקברו באומן בראש השנה. כך או כך ניתן היה להבין כי בש"ס חששו מאוד מעימות עם חסידות ברסלב, עם הכוח האלקטורלי הטמון בה ועם הכוח של הפעילים הנלהבים שהמציאה. להבהרת הרב עובדיה קדמו מגעים בין אנשי חסידות ברסלב לבין הנהגת ש"ס וכן פגישות בין מנהיגי פלגי ברסלב כמו הרב אליעזר ברלנד והרב שלום ארוש ובין מנהיגי הרוחני של ש"ס, בביתו. בברסלב טענו כי פרסום דברי הרב עובדיה, בין היתר בכרוזים (פשוטילים) שבהם צוטטו דבריו על ידי מתנגדי הכמיהה אחר ברסלב ורבי נחמן, הובילו אפילו לקריעת ספרי רבי נחמן. הרב עובדיה, התבקש אפוא והסכים 'להבהיר'. באותו ערב הוא הקדיש את הדרשה לנושא 'הלכות יום הכיפורים', לאחר שהתייחס לחובה של כל אדם לבקש בימים אלו סליחה מחברו אם פגע בו, הוסיף: 'כל שכן מי שמדבר על המתים חס ושלום, ממי יבקש סליחה? צריך ללכת על יד הקבר, לאסוף עשרה מישראל שיש שמה השכינה שורה, לבקש סליחה מהנפטר, שהוא דיבר עליו, דיבר עליו סרה, דיבר עליו דברים לא טובים'.

במהלך דבריו הדגיש הרב עובדיה עמדה דתית המדגישה חשיבות עצומה לחוויה המשפחתית ומעמידה אותה במקום חשוב לצד החוויה הרוחנית האישית. הרב עובדיה הדגיש כי דבריו נגד הנסיעה לאומן כווננו נגד הפגיעה בדמותו של חג ראש השנה כפי שהוא רואה אותו: חג משפחתי שבו על אדם להיות עם אשתו ועם ילדיו, דבר שנפגע קשות כשאבי המשפחה עוזב ונוסע לחוג את החג עם 'האדמו"ר שלו' באומן. ודוק בדבר: מבחינת הדגש למאזיניו בדרשה זו, ראש השנה איננו חג שמטרתו הבלעדית היא התעלות רוחנית והתייצבות מזוקקת לקראת יום הדין, אלא חג שבמרכזו המשפחה. גם כאן אנו נפגשים כמובן בביקורות מסוג שהושמע שנים ארוכות קודם לכן נגד החסידות ונגד מנהג החסידים לעזוב את משפחותיהם ולהסתופף בחצר האדמו"ר. הטיעון של הרב עובדיה נוסח כך:

רבותי! אני דיברתי בנוגע לאומן. שאנשים יהיו בראש השנה בתוך הבית שלהם, לא יעזבו המשפחה שלהם. לא פותחים את השנה בשעה טובה, בסימנים טובים, אוכלים תפוח מתוך

---

¹⁴²² הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שופטים, בית הכנסת היזדים, ד אלול תשס"ז, 18.8.2007. הטקסט במלואו: 'יש פה, קבורים גדולי עולם, תנאים קדושים, שהקטן שבהם היה מחייה מתים. הולכים עוזבים את הגאונים האלה והולכים לאומן. מה אומן? לא יגיע להיות תלמיד תלמידיהם. אני לא הייתי מדבר על זה, אבל זה [הרב ארוש] היה במוצאי שבת שעבר, ראו כולם שאני שתקתי, חשבו שאני מסכים שיילכו לאומן בראש השנה. לא אמרתי. חס ושלום. כל יהודי שיש לו דעת הוא יושב עם בני המשפחה שלו בראש השנה, עושים את הסימנים הטובים ואוכלים לשנה טובה ומתוקה. עושים כל אותם הברכות, עושים את זה יחד עם כל המשפחה, כמה זה טוב, כמה זה יפה. ואחר כך מתפללים יחד בציבור עם כולם בבית הכנסת עם חזנים טובים שלנו. למה יילכו לאומן? בשביל מה יילכו לאומן? אני לא הייתי מדבר. אבל זה [הרב ארוש] הכריח אותי, שהיה פה ואמר שיילכו. כולם ראו בלוויין שאני יושב על ידו ושותק, חשבו שאני כבר ביטלתי את דעתי שהייתי אומר קודם. לא. חשבו שאני חזרתי בתשובה, שיילכו לאומן. חס ושלום. לא ללכת. אני אומר לכם עוד פעם: ראש השנה איש תחת ביתו, איש תחת גפנו, תחת תאנתו. יושבים בתוך הבית עם המשפחה. איזה ראש השנה. איזה יופי, איזה הדר. זה יום טוב. בשביל מה ללכת לאומן? מעשה ידי אומן. זה לא נכון. זה לא מנהגים שלנו. יש מנהגים, אלו חסידים עושים מה שעושים, טוב, יבושם להם. יעשו. מה אכפת לי אני מהם? אני חסיד אומן? אני לא חסיד אומן. אבל תדעו לכם כל יהודי טוב, שהוא בר דעת בעל שכל ליל ראש השנה מקדיש אותו למשפחה. כולם אוכלים יחד ושותים יחד ושמחים יחד. זה חג. זה חג – צריכים לשמוח. בחג מה עושים? הולכים לבית הקברות או שמחים? אני אמרתי: בערב ראש השנה הולכים לבית הקברות בשביל שיכניע את לבבו. אבל ראש השנה עצמו זה יום טוב, צריך לשמוח [...] צריך לשמוח לא להיות אבל, להתאבל בווידיים בדברים אחרים. כל הזמן לחשוב לקיים מצוות עשה של לשמוח. זה הולך לאומן עושה "ושמחת באומן" במקום "ושמחת בחגך". איזה דבר זה? איזה דברים אלה? יש לנו חוקים, יש לנו משפטים ישרים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם... לא יעזוב את ביתו ויילך למקום אחר. זה לא דרך שלמדו אותנו רבותינו. אנו הולכים בעקבותיהם'.

בדבש, אוכלים תמרים, אוכלים רימונים, כל זה על יהי רצון שנחתם לשנה טובה ומתוקה וכל הדברים האלה. למה עושים הסימנים בראש השנה? שזה תחילת השנה, פותחים את השנה ברגל ימין כמו שאומרים. אדם עוזב את המשפחה שלו והולך על יד הקבר של אומן. זה לא בזמן... אם יש לו רגש התעוררות של תפילה ילך בזמן אחר. זה לא צריך להיות על חשבון ראש השנה. ראש השנה זה מוקדש לכל המשפחה. עם הבנים שלו, עם הילדים שלו, שם לב עליהם שיתפללו כמו בן אדם. הוא לא נמצא בבית – אין איש בביתו. כל אחד הישר בעיניו יעשה, העקום בעיניו יעשה. לכן אני על זה הזהרתי שכל אחד ואחד ישב בביתו.

הוא הדגיש כי לא דיבר באופן אישי נגד רבי נחמן, ואף הוסיף כי זה היה צדיק, ישר וחכם:

אני אצא נגדו? בשביל מה אני אצא חס ושלוש נגדו? יש לי נגד אישיותו איזה דבר? חלילה וחס. אני לא דיברתי נגד אישיותו. אני דיברתי רק על עצם הדבר לעזוב את הבית וללכת למקומות רחוקים, נידחים. עוזבים את הבית, עוזבים את הילדים, עוזבים את הכול – לא שווה, 'אין הצר שווה בנזק המלך'. אבל חס ושלוש לא דיברתי עליו כלום. ואני רוצה לבקש מכל אותם שהם לא הבינו את דבריי, שיחזרו בתשובה ויקבלו מחילה וסליחה וכפרה. וגם אני מעולם לא התכוונתי חס ושלוש לפגוע בו, 'אל תגעו במשיחי ובנביאי אל תרעו'.¹⁴²³

הרב עובדיה נאחז והדגיש נקודה חשובה במיוחד מתוך דברי הסניגוריה שהובאו לפניו מפי רבני ברסלב, שכפי הנראה עשו עבודה מקדימה רצינית והבינו מה יקנה את לבו של הרב עובדיה. הנקודה היא יחסו של רבי נחמן לפסקי רבי יוסף קארו, קבלתו את מרות השולחן ערוך. כחלק מדברי הפיוס, הרב עובדיה הציג את רבי נחמן כדמות ההיסטורית שמילאה תפקיד מעצב והחזירה את תנועת החסידות מדרכה ה'רעה', אל דרך ההלכה, פרשנות נחרצת שרבים יתקשו לקבל.

הרב עובדיה הזכיר את המחלוקת ההיסטורית בין הגאון מווילנה לבין החסידים ואת החרם והנידוי שהגאון מווילנה הטיל עליהם בשל הטענה כי הם נוהגים בניגוד להלכה, בעיקר מתפללים שלא בזמני התפילה המוגדרים על פי ההלכה. הרב עובדיה הדגיש שרבי נחמן לא נהג באופן דומה לחסידים אלו:

אבל חלילה לי לדבר על הרב עצמו, הר"ן מברסלב. הוא היה צדיק, הוא היה ישר, חכם. מהאדמו"רים הראשונים שהתחילו לנהוג על פי השולחן ערוך. הגאון מווילנה יצא נגד החסידים. למה יצא נגד? הוא גאון עולם, בשביל מה יצא נגד? מפני שהתחילו לזלזל בהלכות של 'שולחן ערוך'. קריאת שמע אומרים שלא בזמנה, תפילה שלא בזמנה, מנחה מתפללים בלילה. כל הדברים האלה נגד 'שולחן ערוך'. אומרים להם: 'למה אתם עושים ככה?' אומרים: 'אנחנו למעלה מהזמן'. איזה חוצפה זה. 'אנחנו למעלה מהזמן'? אז נעשה שבת חול וחול שבת?! מה זה למעלה מהזמן? לכן כעס עליהם ועשה חרם ועשה נידוי. אבל מהראשונים של האדמו"רים שבאמת ראו שהם טועים, היה האדמו"ר רבי נחמן מברסלב, שצווה על כל החסידים שלו: לא לזוז מ'שולחן ערוך' ימין ושמאל. זמן תפילה לחוד, זמן תורה לחוד. כל אחד ואחד חייב לעשות כמו שכתוב בשולחן ערוך. זמן של קריאת שמע – אחרי שלוש שעות ביום נגמר זמנו, תפילה – אחרי ארבע שעות נגמר זמנו. התחילו לשמוע, ולאט לאט החזיר אותם בתשובה.

חסידות ברסלב אכן מפתיעה בעניין זה, שכן תורתו של רבי נחמן מברסלב דווקא מבטאת גישה הלכתית שמרנית וכוללת הנחיות ברורות לגבי החובה לשמור על ההלכה במדויק. תלמידו ומפיץ תורתו המובהק רבי נתן שטרנהרץ מנמירוב (1780–1844) מבטא גישה זו ביצירתו 'ליקוטי הלכות' אשר חיברה בין תורותיו של רבי נחמן לבין 'שולחן ערוך' של רבי יוסף קארו. כך לדוגמה אנו קוראים באחד הסעיפים שבהם רבי נתן

¹⁴²³ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ניצבים וילך, בית כנסת היזדים, כ"ה אלול תשס"ז, 8.9.2007.

מתייחס אל עמדת רבי נחמן כלפי הכנסת נורמות קבליות אל תוך ההלכה: 'אסור ללמוד שום דין מכוונות, דהיינו שייצא לו איזה דין והנהגה על פי הכוונות, כי זה איסור גדול'. אחרי שהוא מסביר שאסור ללמוד דין מ'כוונות' כלומר מספר הכוונות של האר"י, ספר שהוא המקור העיקרי שממנו חדרו נורמות קבליות להלכה, מביא רבי נתן עדות על דברי רבי נחמן מברסלב:

וכמו ששמעתי מרבינו ז"ל, שמי שרוצה לחדש חידושים בתורה מותר לו לחדש כל מה שירצה, אם הוא ראוי לכך [...] דיני תורה צריכים לבררם רק ע"פ דברי רז"ל בגמרא ופוסקים, אבל חלילה להוציא שום דין ע"פ סברות שמחדש ודורש בתורה בדרך דרש וסודות קבלה.

הוא מרחיק לכת ומדגיש כי האיסור להכניס להלכה נורמות מהקבלה הוא אפילו במקרים שבהם מדובר בשינויים לחומרא:

כלל: שאי אפשר לנו להוציא שום דין והנהגה ע"פ סברתנו בכוונות וסודות הקבלה, אפילו לחומרא. ועל זה נאמר: 'לא תסור מן הדבר וכו' ימין ושמאל'. כי אפילו לימין, דהיינו להחמיר ולהוסיף – אסור.¹⁴²⁴

בעניין זה נראה אפוא כי הרב עובדיה מצא מבחינתו עוגן נכון להיתלות בו לצורך 'זיכויו' של ר' נחמן, גם אם מדובר במרכיב שולי יחסית במשנתו של הברסלבי. ואולם, אחר כל זאת חשוב לסכם ולומר כי המערכה של הרב עובדיה חשובה לא רק בהיבט הספציפי, אלא גם להבנת התמונה הכללית העוסקת ביחסים בין הנורמה הדתית לבין המיסטיקה והקבלה. ההתייצבות הזו של הרב עובדיה נגד רבי נחמן מברסלב נדמית אפוא כנדבך בתוך עמדה כוללת יחידאית, שלמה ועגולה לכאורה שלו, אשר במסגרתה ניסה הרב עובדיה למעט את מעמדה של הקבלה שלוחותיה ונציגיה בהלכה ובחיים היהודיים בכלל.

בשער זה ראינו את צדדיה השונים של המערכה שניהל הרב עובדיה בקבלה, במאגיה והמיסטיקה לגווניהן. נוכחנו כי היה לו עימות ארוך וקשה עם המקובלים, בעיקר סביב שאלת מעמדה של הקבלה בהלכה, אך גם מעבר לכך. ראינו כי הרב עובדיה מסתייג מאלמנטים בחיי הדת שיש להם זיקה לעולמה של הקבלה – הן מן הסחף החרדתי בענייני נשים, מיניות וצניעות, הן מפרקטיקות בעלות גוון מיסטי או מאגי, אף כאשר הללו אינן נוגעות במישרין בדרכי קיום המצוות. מאבקו של הרב עובדיה נגד ר' נחמן היה מאבק כלפי אידיאל דתי חווייתי, כמו גם כלפי ריגושים דתיים קלים, שעמדו בניגוד לאידיאל ה'מתנגדי' שלו – לימוד התורה וקיום ההלכה. לא בכדי הוא נזקק לא אחת לדמותו של הגאון מווילנה כתנא דמסייע במאבקו – הן בדבריו על מעמד גילוייו של האר"י הן במאבקו בברסלב. כמו הגר"א, בוודאי בהשתקפויותיו המיתולוגיות למחצה בספרות הדתית, גם הרב עובדיה הטיף שוב ושוב להקדיש את הזמן למאמץ אינטלקטואלי של לימוד התורה ולהיות נאמן להלכה ה'טהורה'. ואולם, בניגוד קוטבי לגאון, הרב עובדיה לא היה ספון בארבע אמותיו. הוא היה אישיות ציבורית מובהקת, הנהיג את הציבור והיה בקשר הדוק עמו. באפן פרדוקסלי משהו, הופעותיו הציבוריות מילאו לא אחת אצל קהלו את אותו הצורך בריגוש דתי מהיר וקל, ואף על פי שכמעט בכל דרשה שלו עיקר התוכן עסק בהלכה – רבים באו לשמוע אותו כדי להתבסס מחגיגת ההערצה כלפיו או ליהנות מהצלפות לשונו. אכן, אין זה הפרדוקס היחיד בדמותו ובעולמו של הרב עובדיה. בשער הבא אנסה למצוא בקיעים בדמות השלמה שתיארתי כאן, ולהציג צדדים אחרים של אישיותו ושל דרכו בזירת היחס אל ה'נסתרות'.

¹⁴²⁴ רבי נתן שטרהנרץ מנמירוב, ליקוטי הלכות, יורה דעה, הלכות בכור בהמה טהורה, רכה, ט; ראו עוד: פייקאז', ר' נתן. בפרט הסעיף 'עליונותה של הנורמטיביות הדתית', "צמצום" ההתלהבות', עמ' 226 ואילך.

שער שני

הרב עובדיה כמיסטיקן

מבוא לשער השני

מכל האמור בשער הראשון אפשר לכאורה להסיק מסקנה סופית שהרב עובדיה אנטי-מיסטיקן; שהרב עובדיה מייצג גישה רציונליסטית; שהרב עובדיה הוא אנטי-תורת הקבלה; ואולם יש לבחון שמא מדובר ברושם שנוצר כתוצאה ממאבקו החרף של הרב עובדיה נגד האליטה הקבלית שהתייצבה מולו ונגד מקורות הסמכות שלה - האר"י הקדוש והבן איש חי - ונגד האלטרנטיבה שיצרה פריחת המיסטיקה. יש לבחון שמא אין בדברים כדי להעיד על יחסיו האמתיים של הרב עובדיה עם ה'נסתרות'. זאת אעשה בשער הנוכחי.

על פי התיאוריה הביקורתית של אדוארד סעיד, שבאה לידי ביטוי בספרו המפורסם 'אוריינטליזם'¹⁴²⁵, המערב בעצם יצר 'יש מאין': מזרח מדומיין, מזרח שלא היה ולא נברא. לפי ביקורתו של סעיד המזרח מתואר על ידי האוריינטליסטים בשורה של דימויים מופרכים ושגויים כגון לא מוסרי, פאסיבי, פרימיטיבי, נחות, שטוף זימה ועוד. אך לא רק זאת, התיאוריה של אדוארד סעיד מעירה גם על אפשרות של ייצוג כוזב של המזרח בעזרת דימויים אקזוטיים ורומנטיים. נדמה שחלק מהעיסוק האינטלקטואלי האוהד ברב עובדיה, מהמחקר האקדמי ועד מלאכת הכתיבה החשובה של עיתונאי תרבות כאדם ברוך, נכנס למשבצת זו של רומנטיזציה של הרב עובדיה ושל המצאת דמות מזרחית בכירה שאינה קיימת. מחקר ביקורתי אמור לברר עד כמה נוח היה לחוגים מסוימים – הן חיצוניים בעלי נטייה אוריינטליסטית בלתי-מודעת והן פנימיים, שביקשו לרכב על הגל הזה – לברוא את דמותו של הרב עובדיה ככזו הרחוקה מעולם ה'נסתרות', עסוקה בארבע אמות של הלכה, בעלת עמדות הומניות (שמתוכן נולדה פסיקתו על אודות 'שטחים תמורת שלום'), משל מדובר כאן בדמות תורנית שיצאה מבית מדרשה של האורתודוקסיה המודרנית. נדגיש, במקרה זה אין מדובר בדמות שהזהות האירופית הוגדרה באמצעות הניגוד לה, כמו בתיאוריה של סעיד, אלא להיפך: הרב עובדיה שימש לעתים לבניית זהות יהודית נאורה, שהעוסקים בה היו זקוקים לה כדי להרחיב את גבולות האורתודוקסיה. נקודה מעניינת נוספת אצל סעיד היא שהוא אף מבקר את הנטייה של אליטות ערביות לקבל את תפיסות האוריינטליסטים לגבי עצמם ולאמץ אותן. ייתכן שאפשר למצוא הדים לעניין זה, אם כי במידה מועטה בלבד, גם בתפיסת האליטה הש"סניקית עצמה את הרב עובדיה ובהעצמת דמותו האנטי-מיסטיקנית.

בשער זה אנסה להציג דוגמאות מורכבות יותר, ביחסו של הרב עובדיה אל הנסתרות, ודרך את הבקיעים בדימויו של הרב עובדיה כאנטי-מיסטיקן. חלק מהדוגמאות להלן יציגו את התמונה הרב-צדדית ביחסו, יחשפו את השניות, את המתח, את הדיאלקטיקה ואת הסתירות. בחלק מהנושאים שידונו בשער זה המהלך יתחיל מדיון שיבליט שוב, כמו בשער הראשון, דווקא את האספקטים האנטי-מיסטיים הרטוריים בדמותו של הרב עובדיה, אך ייחודו של שער זה הוא בכך שהדיון יסתיים בהצגת הפרקסיס ההפוך והמיסטי של הרב עובדיה, או בהצגת עמדות הפוכות שלו שהינן בעלות נופך מיסטי. למרות כל שנאמר בשער הראשון, ברצוני אפוא, להציג שורה של מקורות אחרים, שבעזרתם אציג את הפן השני והמורכב של יחסו של הרב עובדיה אל ה'נסתרות'.

¹⁴²⁵ סעיד, אוריינטליזם; קדם לי בהרבה בקישור זה אריאל פיקאר, ראו: פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 46-49.

פרק ראשון

תמיכה בשילוב קבלה בהלכה

א. פסקי הלכה של הרב עובדיה על פי הקבלה ונגד השולחן ערוך

הרב עובדיה כתב והשמיע לא מעט התבטאויות נגד המקובלים. ואולם, אפילו בפסיקה ההלכתית שלו אנו יכולים למצוא מקומות שבהם גילה פתיחות לשילוב הקבלה בהכרעת ההלכה. יתר על כן, אנו מוצאים שורה של מקרים שבהם הרב עובדיה נוקט עמדה נגד השולחן ערוך,¹⁴²⁶ ומכריע על פי המקובלים בכלל והאר"י בפרט. וכך אִבְחַן חלמיש את יחסו של הרב עובדיה כלפי השפעת הקבלה על ההלכה: 'המעין בפסקיו לא ימצא בעניין זה אחידות משום שלרוב חשובים יותר בעיניו נימוקים הלכתיים, אלא אם כן מדובר בהוראה קבלית שנקלטת היטב'.¹⁴²⁷

בתחום זה של קבלת הוראות האר"י והמקובלים על ידי הרב עובדיה ושילובם בהלכה ובהנהגה בולטות במיוחד פסיקותיו בסדרי ונוסחאות התפילה,¹⁴²⁸ בסדר ומספר קשירות הציציות,¹⁴²⁹ באופן העיטוף בטלית כעטיפת הישמעאלים כפסק הבן איש חי,¹⁴³⁰ בסדר הנחת וכריכת תפילין של יד ושל ראש,¹⁴³¹ לבישת ציצית

---

¹⁴²⁶ ראו למשל רשימה לדוגמה של 51 פסיקות של הרב עובדיה נגד השולחן ערוך בתוך: יוסף, עין יצחק כללי ההוראה, עמ' שעא-תטו.

¹⁴²⁷ חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 44.

¹⁴²⁸ אין לברך ברכות השחר אם לא באים לידי חיוב ברכה, כגון שמיעת תרגול בבוקר כתנאי לברכת 'הנותן לשכוי [תרגול] בינה' (שו"ע, או"ח, מו, ח; על פי הרב עובדיה נוהגים הפוך, כפי מנהג האר"י).

אין לברך ברכת 'הנותן לשכוי בינה' עד שיאיר היום (שו"ע, או"ח, מז, יג. נוהגים אחרת על פי הזוהר והאר"י) אין לברך על ברכת 'הנותן ליעף כח' שכן לא נזכרה בש"ס (שו"ע, או"ח, מו, סו. הרב עובדיה קבע שיש לברך כמנהג האר"י אם כי הוא הקפיד להדגיש שאינו קובע זאת בגלל האר"י). ראו לעיל בעבודה זו: שער ראשון, פרק שלישי, ב4.

ברכת 'שעשה לי כל צרכי' ביום כיפור ובתשעה באב (השו"ע פסק לא לברך: שו"ע, או"ח, מו, ס"ק ו. כך גם האר"י (כי הברכה נאמרת על מנהג העולם ללכת עם נעליים, אך ביום כיפור כולם הולכים יחפים. ויטל, שער הכוונות, דף א, ע"ג). הרב עובדיה נהג לברך ולקראת סוף ימיו אף העז להורות זאת פומבית. יוסף, הליכות עולם, א, עמ' נג; ראו עוד לעיל הערה 49).

אמירת פרשת המן ועשרת הדברות בכל יום (השולחן ערוך פוסק כי יש לומר, שו"ע, או"ח, ה, הרח"ו כותב כי האר"י הורה לו להפסיק לומר זאת. ויטאל, שער הכוונות, דף א, ע"ב).

יש לענות אמן בקדיש, גם אחרי יתברך (שו"ע, או"ח, נו, סב. הרב עובדיה פוסק כדעת האר"י שלא מפסיקים באמצע כ"ח תיבות שבקדיש. סופר, כף החיים, סו, אות יז).

אין לומר את כל נוסח הקדושה (שו"ע, או"ח, קכה, סא. הרב עובדיה נהג כדעת האר"י שאין לומר את כל נוסח הקדושה כולל 'נקדישך ונעריצך'. ויטאל, שער הכוונות, דף לט, ע"א).

דרך הכריעה בתפילת שמונה עשרה - מכופפים קודם את הראש ואחר כך את הגוף ולא ביחד כדברי השו"ע (שו"ע, או"ח, קיג, ס"ק ו; ראו מאידך: יוסף, ילק"י, תפילה, כרך ב, קיג).

על פי השולחן ערוך עדיף להתפלל מנחה קטנה (שו"ע, או"ח, רלג), הרב עובדיה נהג להתפלל מנחה גדולה (יוסף, יחיד, חלק ד, יט).

¹⁴²⁹ יוסף, ילק"י, ציצית ותפילין, סימן יא, ס"ק י, עמ' קנד; על השפעת האר"י בעניין זה ראו: פיירשטיין, מנהגים יהודיים, עמ' 7.

¹⁴³⁰ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, בראשית, אות ה; ראו לעומת זאת: שו"ע, או"ח, ח, ב.

¹⁴³¹ יש לבצע את הכריכות של התפילין של יד על הזרוע רק לאחר הנחת תפילין של ראש (שו"ע, או"ח, כה, יא). הרב עובדיה פוסק על פי האר"י שמניחים תפילין של ראש רק לאחר הכריכות על הזרוע. (ראו עימות עם הרב אליהו בעניין זה, להלן עמ' 228).

מעל הבגדים,¹⁴³² היתר לאכול לפני עלות השחר,¹⁴³³ ישיבה בשתיית כוס של קידוש,¹⁴³⁴ בסדר אגידת, אחיזת ונענוע ארבעת המינים,¹⁴³⁵ עניין התקיעות בתפילת הלחש ובחזרה במוסף של ראש השנה,¹⁴³⁶ עריכת כפרות בתרגולים,¹⁴³⁷ הנחת תפילין בתשעה באב בשחרית ולא במנחה,¹⁴³⁸ אי הפסקה לעניית אמן בקדיש, אי אמירת כל נוסח הקדושה,¹⁴³⁹ אמירת ברכת המפיל לאחר חצות,¹⁴⁴⁰ אמירת ברכת המפיל רק לאחר קריאת שמע,¹⁴⁴¹ שיעור הפרשת חלה,¹⁴⁴² ועוד.¹⁴⁴³

הרב עובדיה לא מכחיש את העובדה שהוא חולק מעת לעת על מרן רבי יוסף קארו, ומסביר מפורשות כי במקרים מסוימים הוא פוסק נגד מרן. למשל: 'שאע"פ שבכל הדינים קבלנו הוראות מרן בין להקל בין להחמיר, מכל מקום בעניין ברכות נקטינן דספק ברכות להקל אפילו נגד דעת מרן'¹⁴⁴⁴ כך גם בעניינים שונים כגון: בניית בתי כנסת כך שגג בית הכנסת יהיה גבוה מכל בניני העיר;¹⁴⁴⁵ ברכת אירוסין על ידי החתן כפסק השולחן ערוך, בעוד שהרב עובדיה נהג שהרב המקדש הוא המברך,¹⁴⁴⁶ ועוד.

עדות חשובה במיוחד לפסיקות הרב עובדיה על פי האר"י ונגד השולחן ערוך היא מהרב עובדיה עצמו אשר העלה את הדברים על הכתב בדף טיוטת דרשה, מראשית שנות השבעים לרגל מלאת 400 שנה

¹⁴³² לבישת ציצית מעל הבגדים (שו"ע, או"ח, ח, יא. הרב עובדיה פוסק כי יש לנהוג כדעת האר"י וכלל לא להוציא ציציות מחוץ לבגדים. ראו: יוסף, הליכות עולם, א, עמ' טו). ראו על סוגיית הוצאת הציציות: הרב עובדיה, יחו"ד, ב, א; הרב עובדיה, הליכות עולם, א, עמ' יא; וכן למשל אצל: יוסף, עין יצחק, עמ' רכא-רכב. הרב יצחק יוסף מסביר שם את הפשרות של הרב עובדיה בנושא הוצאת הציציות, שבאה לידי ביטוי בהיתר למי שחש לא בנוח בישיבה אשכנזית, להוציא ציציות. ההסבר המודגש הוא שמדובר במנהג ספרדי שמקורו בקבלה ולא במרן רבי יוסף קארו 'אחר שאין מנהגינו בזה אלא על פי הקבלה ולא על פי דעת מרן, ואינו מפר בזה הוראות מרן'; מעניין הוא כי מדובר גם במחלוקת בתוך עולם הקבלה, הרב יעקב משה הלל הוציא קונטרס מיוחד נגד הרב עובדיה כדי להבהיר את טענתו הוא כי על פי האר"י דווקא יש חובה להוציא את הציציות והרב עובדיה בעצם חולק על הקבלה גם בזה (ראו גם בתוך: הלל, גבורת האר"י, עמ' קלז-קמז). ראו עוד: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 113. הרב עובדיה דווקא מדגיש בהקשר זה כי מדובר בתחום שבו 'אנו הולכים בכל כיוצא בזה בעקבות דברי האר"י בודאי שכן ראוי לעשות, שהטלית הקטן יהיה תחת כל הבגדים, וגם הציציות יהיו מכוסות' (יוסף, יחו"ד, ב, א, ד"ה ומכאן). מדובר אם כן בדוגמה מובהקת למקום שבו הרב עובדיה הולך על פי סוד הקבלה, בעוד שעל פי פשט הדברים חובה להוציא ציציות, בטענה שכתוב בתורה מפורש 'וראיתם אותם' (במדבר טו, לט). ראו גם: הני"ל, יבי"א, ב, או"ח, טז, ט.

¹⁴³³ שו"ע, או"ח, פט, ה; ראו לעומת זאת: יוסף, יבי"א, ה, או"ח, כב, ס"ק ה.

¹⁴³⁴ שו"ע, או"ח, רעא, ס"ק י; וראו לעומת זאת: יוסף, ילק"י, רעא, ס"ק כג.

¹⁴³⁵ נענועי הלולב (שו"ע, תרנ"א, י; ראו לעומת זאת: יוסף, חזו"ע, סוכות, עמ' שנב-שנג). ונספח לזה היא גם עמדת השו"ע כי מי שאין לו ארבעת המינים בכל זאת צריך להקיף את התיבה (שו"ע, או"ח, תרס, ב) ואצל הרב עובדיה נהגו כדעת האר"י שלא להקיף.

¹⁴³⁶ אין לתקוע בשופר בתפילת לחש בתפילת מוסף של ראש השנה (שו"ע, תקצא, תקצב)

¹⁴³⁷ ראו להלן בעבודה זו: שער שני, פרק ראשון, סעיף ד.

¹⁴³⁸ תפילין בתשעה באב (נגד מרן, על פי בית כנסת אחד של מקובלי ירושלים). ראו להלן: שער שני, פרק ראשון, סעיפים 11, 12.

¹⁴³⁹ שו"ע, או"ח, קכה, א. למרות זאת מנהג הרב עובדיה היה לומר את כל נוסח הקדושה כולל נקדישך ונעריצך, כדעת האר"י (יוסף, עין יצחק, קבלת הוראות מרן, אמ' רט).

¹⁴⁴⁰ ראו להלן בעבודה זו: שער שני, פרק רביעי, סעיף 33.

¹⁴⁴¹ יש לברך ברכת המפיל רק לאחר אמירת קריאת שמע (שו"ע, או"ח, רלט, סא. הרב עובדיה פסק הפוך על פי האר"י. ראו: ויטאל, שער הכוונות, נד, ע"ד; יוסף, יחו"ד, ד, כא).

¹⁴⁴² שו"ע, או"ח, שכב, ס"ק א; וראו: יוסף, עין יצחק כללי ההוראה, עמ' רעט.

¹⁴⁴³ ראו גם רשימה בספר האפולוגטי על קבלת הוראות מרן: יוסף, עין יצחק קבלת הוראות מרן, עמ' רמז-רנב. ראו גם: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 260-264. הרב יצחק יוסף מסביר כי הכלל בפסיקות אלה הוא כי מדובר במנהגים שפשטו לפני זמן מרן, ועל כן הם נשארו על כנם גם לאחר קבלת מרן, למרות שפסק אחרת מהם. קיימות כמובן דוגמאות נוספות. ראו בסדרה 'עין יצחק-כללי ההוראה' 23 דוגמאות לפסקים של הרב עובדיה על פי המקובלים, נגד הפשטנים (ראו: יוסף, עין יצחק כללי ההוראה, חלק ג, עמ' רעא-רעט). ראו דוגמאות גם אצל ברדא, יצחק ירנן, סוף חלק א.

¹⁴⁴⁴ יוסף, יבי"א, ה, או"ח, מב, ד.

¹⁴⁴⁵ שו"ע, או"ח, קנ, סא.

¹⁴⁴⁶ שו"ע, אבה"ע, לד, סא.

לפטירת האר"י. הטיוטה אשר צילום שלה נמצא בארכיוני, נכתבה בכתב צפוף ומופיעה תחת הכותרת 'בעצרת 400 שנה לפטירת רבניו האר"י. תשל"ב'. אחרי המלים המודגשות 'השפעת ר' האר"י ז"ל בספרות ההלכה' הרב עובדיה פותח ומבהיר את יחסו להכללת פסיקות האר"י: 'יש להבחין בזה בין עניני תפילה והנהגה ובין עניני הלכה של איסור והיתר'. בין הדוגמאות שהרב עובדיה עצמו מונה ככאלה שבהן קיבל את פסיקת האר"י אפילו נגד פסיקת השולחן ערוך:

'ברכות השחר שלא נתחייב בהם [...] - לדעת השולחן ערוך אין לברך אותם בשם ומלכות אולם מנהגינו כדעת האר"י; 'ברכת הנותן ליעף כח שמרן השולחן ערוך שולל אמירתה והאר"י כתב לאומרה; 'מנהג הספרדים בתפילה ניתן לו גושפנקא על ידי האר"י, כגון 'ברוך שאמר לאחר אמירת הודו; ובהמשך לגושפנקא זו 'שצריך לומר ברכנו בקיץ וברך עלינו בחורף כמנהג בני ספרד; וכן: 'שצריך לומר נקדישך ונעריצך כמנהג בני ספרד, ולא כמנהג בני אשכנז שאומרים נקדש את שמך וכו'; וכן: 'ובמוסף יאמר כתר כספרדים ולא נקדישך כאשכנזים; 'בהמשך להנ"ל יש להזכיר עוד מהשפעת האר"י במנהג הכפרות של ערב יום הכיפורים [...] בניגוד לדעת מרן השולחן ערוך, שדחה מנהג זה משום דרכי האמורי והיום כמעט כולם נוהרים בו כהלכה למשה מסיני; 'כמו כן מנהג תשל"ך ביום של ראש השנה שלא הוזכר כלל בדברי מרן [...] ונתפשט המנהג שלנו כן על פי דברי האר"י; 'מה שנהגו לתקוע במוסף של ראש השנה שלושים קולות בתפילת לחש... לא היינו עוזבים דעת מרן אלמלא האר"י; 'ובנענועי הלולב ורוחותיו המנהג גם כן כהאר"י ולא כמרן; 'מנהגינו לכפול לפסוקי ההלל עד הסוף כדעת האר"י, שלא כמנהג ספרד הקדמון'.¹⁴⁴⁷

עדות על תודעתו העצמית של הרב עובדיה באשר ליחסו לקבלה, בכתב ידו, מצאתי גם ביומנו האישי. בקטעים שלא פורסמו מעולם ואשר אותם כתב בשנת תשי"ד הוא סוקר את מסכת התלאות שהייתה נחלתו כתוצאה ממאבקו במקובלים. הוא מספר על הביקורת החריפה שהובילו נגדו הרב יצחק נסים והרב נסים כצ'ורי. למשל כיוון שהעז לכתוב על הרב חיים פלאגי את הביטוי 'איך מלאו לבו', שכן מליצה זו נאמרה במגילת אסתר על המן.¹⁴⁴⁸ הוא מספר איך נרדף בגלל שכתב על הבן איש חי כי 'נלחץ אל הקיר' שכן מליצה זו נאמרה על בלעם ואתנו.¹⁴⁴⁹

'לשונם תמקנה בפיהן ועיניהם תמקנה בחוריהן' כותב שם הרב עובדיה על מותחי הביקורת (אך מוסיף 'ולא אכחד כי אילו נתישבתי או היה מי שיעיר לי ע"ז [על זה] לפני ההדפסה לא הייתי כותב מליצה זו לתת חרב ביד חכמים קנטרנים!'). הוא מאשים את מבקריו כי 'בראותם כי לא יוכלו להתמודד עמי בשקו"ט [שקלא וטריא] בהוויות דאביי ורבא, כי נפשם בוקה ומבולקה, פנו לחטט ולחפש אחר מליצות'. הרב עובדיה ממשיך ומספר כי כאשר הרב נסים מנע ממנו לקבל משרת דיינות בירושלים, טען הרב נסים נגד הרב עובדיה כי הסיבה לדחייה הייתה העימות שלו עם המקובלים, 'בראות משרד הדתות כי כתבתי נגד המקובלים, לא רצו לקבלני בירושלים'. הדבר החשוב לענייננו הוא הדברים שכותב הרב עובדיה ביומנו האישי, בתגובה להאשמות כי הוא נגד הקבלה והמקובלים שבגיין נדחה רצונו לכהן בירושלים:

וכל השומע יצחק לו ויבא לידי גיחוך. חדא, בא וראה כמה חסידים ומקובלים הם ראשי משרד הדתות. ב', דהכותב נגד המקובלים בדין ספק ברכות להקל לא ראוי להיות דין בירושלים, אבל ראוי להיות דין בכל הארץ חוץ מירושת"ו [ירושלים תיבנה ותיכונן]. ג', ששכח שיש דין אחד בירושלים שהוציא לאור ספר מלחמת ה' נגד הקבלה, ככפירה ממש, ויש לו בהכ"נ וקהילה שכל סדר תפילתם נגד הזוה"ק והקבלה.¹⁴⁵⁰ ואילו אני מי כמוני נאמן

¹⁴⁴⁷ צילום כתב היד בארכיון אבישי בן חיים. באב תשע"ו הדברים פורסמו בתוך מוסף 'עונג שבת' של ביטאון ש"ס יום ליום. (השפעת רבניו האר"י ז"ל בספרות ההלכה, עונג שבת, בתוך ביטאון ש"ס יום ליום, ז' אב תשע"ו, עמ' 6-7).

¹⁴⁴⁸ מגילת אסתר, ז, ה.

¹⁴⁴⁹ במדבר כה, כב.

¹⁴⁵⁰ כוונת הרב עובדיה לרב יוסף קאפח, ראוי לציין כי מחוץ ליומנו האישי התבטא הרב עובדיה בצורה שונה לגמרי לגביו.

אנו רואים אם כן הצהרת נאמנות מובהקת של הרב עובדיה לשיחתו הקלה של רבינו האר"י, דחייה חד משמעית של ההאשמה כאילו אינו 'מאמין בקבלה ח"ו', ואפילו בקיעים באתר המובהק של התייצבות הרב עובדיה נגד הקבלה, אפילו בעולם ההלכה. להלן בשער זה אראה דוגמאות נוספות מתחום ההלכה ובנוסף לכך גם את תמיכתו של הרב עובדיה בפרקטיקות מיסטיות, את השימוש האידיאולוגי שלו בטקסטים קבליים, את עולם החלומות העשיר שלו ועוד נקודות באשר ליחסו המורכב עם הקבלה וליחסיו ההדוקים עם ה'נסתרות'.

ב. מקרה מבחן: המחלוקת על מועד הנחת תפילין בתשעה באב

ב1. הנחת תפילין בתשעה באב: הכרעת הרב עובדיה ורקעה

דוגמה קלסית לפסיקה של הרב עובדיה נגד השולחן ערוך ודווקא על פי מקובלים היא עוד אחת ממחלוקות היסוד שהוביל הרב עובדיה: המחלוקת הקשה בסוגיית הנחת תפילין בתשעה באב בתפילת מנחה, במקום בתפילת שחרית.¹⁴⁵² המדובר בדוגמה בולטת של הלכה שהרב עובדיה מנהל מערכה כדי לעקור אותה ולהנחיל את דעתו. למרבה הפרדוקס במקרה זה ההלכה שהוא מנסה להנחיל היא כדעת המקובלים, וההלכה שהוא נאבק לעקור היא על פי פסיקת רבי יוסף קארו ב'שולחן ערוך'. יתרה מכך, כבר העירו בנו הרב דוד יוסף בהתפעלות כי בעניין זה הרב עובדיה דוחה את פסיקת רבי יוסף קארו אל מול פסיקת המקובלים, 'אף שלא מדובר בכל המקובלים, אלא בבית כנסת אחד בירושלים', גם אם מדובר בבית הכנסת של ישיבת המקובלים 'בית אלי'.¹⁴⁵³

במה דברים אמורים: רבי יוסף קארו ב'שולחן ערוך' פסק שבתשעה באב מטעמי אבלות מניחים תפילין במנחה.¹⁴⁵⁴ המקובלים סוברים שבתשעה באב מניחים תפילין כרגיל בתפילת שחרית. הרב עובדיה פוסק נגד השולחן ערוך ועל פי המקובלים. להצדקת עמדתו מקדים הרב עובדיה הסבר ולפיו יש רמות שונות באבלות, על פי קריטריונים שונים.

על פי הקרבה המשפחתית: יש אבלות על שבעה קרוביו של אדם (אב, אם, אח, אחות, בן, בת, אשתו), בתוכה יש מנהגי אבלות חמורים יותר על אב ואם מאשר על האחרים.

על פי ימי האבל: יש הבדל בין האבל בשלושים הימים לאחר הפטירה לבין ישיבת השבעה. וכך גם בתוך שבעת ימי האבל, שלושת הימים הראשונים הם דרגה גבוהה מאלה שבאים אחריהם. היום הראשון בשבעה הוא יום חמור במיוחד שבמהלכו האבלים פטורים אף מהנחת תפילין.

הרב עובדיה מסביר כי תשעה באב, דרגתו מבחינת אבלות היא כמו אחרי שלושת הימים הראשונים (כי מדובר באסון לאומי שהתרחש מזמן), כלומר כימים האחרונים של האבל. 'מכאן למדו רבותינו שחובה להניח תפילין בתשעה באב' כפי שמניחים בימי השבעה להוציא את היום הראשון. אחרי שהובהר שחובה להניח תפילין בתשעה באב נותרה השאלה האם יניחו תפילין בתשעה באב בשחרית כרגיל או במנחה.

¹⁴⁵¹ צילום מחברות הרב עובדיה בארכיון אבישי בן חיים.

¹⁴⁵² ראו: גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 134-154; ראו אצל הרב עובדיה: יוסף, יחז"ד, חלק ב, ס"ז; שם, סימן א, ד"ה תשובה; שם, סימן ב, ד"ה אמנם; הנ"ל, חזו"ע, ארבע תעניות, עמ' שסו-שע; הנ"ל, הליכות עולם, ב, עמ' קנ-קנז.

¹⁴⁵³ שיחה עם הרב דוד יוסף, בנו של הרב עובדיה, 9.11.2014.

¹⁴⁵⁴ שו"ע, אר"ח, תקנה, א.

הרב עובדיה מדגיש כי היה מנהג קדום בירושלים שמופיע בקלף משנת רס"ט (1509) להניח תפילין בשחרית. על הקלף הודפסו מנהגי ירושלים והרב חיים מוספייא הדפיס את תוכנו בסוף ספר השו"ת שלו 'חיים וחסד' ושם מופיע כי המנהג בתשעה באב הוא להניח תפילין בשחרית. על פי עדות זו: 'מנהגם היה להניח תפילין בשחרית, בבוקר. כתוב שמה שחולצים את התפילין לפני קריאת הקינות. זה לא מתאים יחד עם קינות - תפילין. זה פאר. לכן חולצים אותם לפני קריאת הקינות'. מאוחר יותר, כך מסביר הרב עובדיה, השתנה המנהג הישן וגם בירושלים החלו להניח תפילין בתשעה באב במנחה ולא בשחרית, 'עד שבא הרש"ש [הרב המקובל רבי שלום שרעבי, ראש ישיבת 'בית אל', 1720–1777] ראש ישיבת המקובלים והנהיג שיניחו תפילין בשחרית, לא במנחה'.

בהמשך הדרשה ובמסגרת המערכה נגד אלה שאינם מניחים תפילין בתשעה באב בשחרית, הרב עובדיה מצטט את דברי ה'שולחן ערוך' עם שינוי מהותי מהמקור. הפסיקה ב'שולחן ערוך' חד־משמעית ולפיה שיש להניח תפילין בתשעה באב במנחה, או בלשונו של רבי יוסף קארו: 'נוהגים שלא להניח תפילין בת"ב [תשעה באב] שחרית'.¹⁴⁵⁵ הרב עובדיה משנה את דבריו המקוריים של רבי יוסף קארו כשהוא מצטט אותו. במקום הניסוח הנחרץ של רבי יוסף קארו 'נוהגים', הרב עובדיה מייחס לו את הניסוח המעורפל 'יש נוהגים'. או בלשונו של הרב עובדיה: 'מין כתב "יש נוהגים שלא מניחים בשחרית", מניחים אותו במנחה. והוא (הרש"ש) הנהיג אותם בירושלים שיניחו בשחרית. לאט לאט פשט המנהג הזה'.¹⁴⁵⁶ הרב עובדיה אפוא מנהל בעניין זה מערכה למען הפסיקה הקבלית ונגד פסיקת השולחן ערוך.

2. הנחת תפילין בתשעה באב: מחלוקת הרב עובדיה ורבנים מהעדה המרוקאית

נושא זה של פסיקת הרב עובדיה נגד השולחן ערוך ועל פי המקובלים כי יש להניח תפילין בתשעה באב בבוקר, כפי שראינו בסעיף הקודם, הפך לאחד ממוקדי התבערה בין הרב עובדיה יוסף לבין רבנים מן העדה המרוקאית.¹⁴⁵⁷ הדבר ממחיש עוד יותר את הבקיעים בהצגתו של הרב עובדיה כמי שנאמן לפסקי מרן רבי יוסף קארו ומתנגד חריף לקבלה. דווקא רבנים מרוקאים אלו הגנו על מנהג השולחן ערוך ודווקא הרב עובדיה הגן על מנהג המקובלים. הדגשתי בסעיף הקודם את העובדה שהרב עובדיה אימץ במקרה זה מנהג של מקובלי ירושלים. חשוב להעיר כי מנהג ירושלים זה - המנוגד כזכור לעמדת המרא דאתרא של ארץ ישראל מרן רבי יוסף קארו - הונהג על ידי הרב עובדיה גם בתל אביב בשמשו כרב העיר.¹⁴⁵⁸

בספרו 'חזון עובדיה ארבע תעניות' תקף הרב עובדיה את בכיר הרבנים המרוקאים בדורו, רבי שלום משאש, שמצדו כתב: 'ולכן דעתי, מלבד בית הכנסת של המקובלים – הכול חייבים ללכת על פי מנהג אבותיהם, שלא ללבוש תפילין עד תפילת המנחה'. הרב משאש ביקר את מפעלו ההלכתי של הרב עובדיה יוסף ואת הפרדוקס הכפול הטמון בו במלים קשות: 'ולפי קוצר דעתי איני רואה כאן שום חזרת עטרה ליושנה, ואיזה יופי הם עושים בזה לבטל מנהג אבותינו?'¹⁴⁵⁹

ב'חזון עובדיה ארבע תעניות' התבטא הרב עובדיה על בכיר הרבנים המרוקאים הרב משאש כי 'הפריז על מידותיו' כשחלק על הרב עובדיה:

והן עתה חדשים מקרוב באו הוא הרה"ג מהר"ש משאש שכתב לערער על המנהג של ירושלים שנוהגים להתפלל בתשעה באב בשחרית בבית הכנסת בטלית ותפילין והעלים עינו הבדולח

¹⁴⁵⁵ שם.

¹⁴⁵⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת דברים, בית כנסת היזדים, ד אב תשס"ג, 2.8.2003; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת דברים, בית כנסת היזדים, ט אב תשנ"ה, 5.8.1995.

¹⁴⁵⁷ ראו למשל: טולידאנו, דברי שלום ואמת, א, עמ' 104.

¹⁴⁵⁸ יוסף, חזו"ע, ארבע תעניות, עמ' שסט.

¹⁴⁵⁹ משאש, שו"ת שמש ומגן, חלק ב, סימן ו. עמדתו מופיעה גם בירחון 'אור תורה', אב תשמ"ח.

מדברי הפוסקים שכתבו שכן היה המנהג עתיק יומין בירושלים, ושכן נהגו בכל בתי הכנסת בירושלים, שמשכו אחר מנהג 'בית אל' ובמח"כ [ובמחילת כבודו] הפריז על מידותיו.¹⁴⁶⁰

בדרשה בנושא תקף הרב עובדיה בחריפות את בני העדה המרוקאית וטען כי המנהג להניח תפילין בשחרית בתשעה באב קנה לו אחיזה 'ברוב בתי כנסיות בירושלים'

פרט לאנשים עקשנים יש באו ממרוקו, באו מבבל, אני יודע מאיפה באו? אוחזים במנהגים שלהם כאילו המנהגים שלהם זה הלכה למשה מסיני. כתוב 'כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים', הם במקום הפסוק הזה כתבו 'כי ממרוקו תצא תורה', ולכן משנים את הדבר. זה מנהגם שהיה במרוקו. באתם עכשיו לארץ ישראל ב"ה, תעשו כמו מנהגי ארץ ישראל, לא תשנו ממנהגי ארץ ישראל, גאוני הדורות כולם כבר מאתיים שנה ויותר כולם מניחים תפילין בשחרית ביום תשעה באב. למה לשנות מכל גאוני ירושלים. לכן ככה המנהג הזה הוא עיקר. במנחה לא צריך להניח תפילין.¹⁴⁶¹

הרב חיים אמסלם, חבר הכנסת לשעבר מש"ס השיב בחריפות בשם בני עדתו, העדה המרוקאית:

לא כך היה מנהג ירושלים הנפוץ אלא מנהג מקצת בתי כנסת שנמשכו אחר המקובלים בזה. אבל בכל תפוצות ישראל אשר שמענו וראינו, מעולם לא הניחו תפילין בשחרית בפומבי, רק בשנים האחרונות בעקבות מה שכתב בשו"ת יביע אומר שיש לנהוג ולהנהיג ביום תשעה באב להניח תפילין בשחרית כמנהג ירושלים. אבל דייקנו לנכון שמעולם לא היה מנהג ירושלים מיוסד כזה... בזמנינו יש כאלה שלא די להם שמניחים בשחרית ונתלים שכביכול כך הוא מנהג ירושלים, אלא זאת ועוד רוצים לכפוף בו כל העולם כדעתם.¹⁴⁶²

הרב עובדיה מתייחס גם לטענה נגד פסיקתו הנוגעת לשאלה מה באמת הייתה המציאות ההיסטורית. על פי טענה זו אין באמת מנהג ירושלים קדום מעין זה, שכן אם באמת המנהג הקדום בירושלים היה שמניחים תפילין בשחרית של תשעה באב, הרי שמרן רבי יוסף קארו היה כותב כך בשולחן ערוך.¹⁴⁶³ כתשובה לטענה זו הרב עובדיה מביא את עדותו של החיד"א¹⁴⁶⁴ 'מרן החיד"א' כתב כי מרן וגדולי ישראל שבאותו הדור שהיו בצפת לא ידעו ממנהגי ירושלים 'אפילו בעניינים גדולים' מפני שיבוש הדרכים שהיו בין צפת וירושלים.¹⁴⁶⁵

ראינו אפוא דוגמה להעדפה של הרב עובדיה מנהג מקובלים על פני פסיקת השולחן ערוך, ודוק: לא מדובר במנהג האר"י, אלא במנהג בית הכנסת של המקובלים "בית אל" בירושלים. הוא אף מחליש את הילת הטוטאליות הקדושה של הנכתב בשולחן ערוך מול המנהג, לפחות פעמיים: פעם ראשונה בהנחה שאם היה יודע על המנהג היה חוזר בו. פעם שנייה בהנחה שרבי יוסף קארו לא ידע את המתרחש בירושלים. לכך יש להוסיף את הקביעה שאנו רואים אצל הרב עובדיה כי יש מנהגים עליהם כתב השולחן

¹⁴⁶⁰ יוסף, חזו"ע ארבע תעניות, עמ' שסט (עוד בנושא: הני"ל, יבי"א, ח"ב, או"ח, כה, י; שם, ח"ג, הוספות ומילואים, עמ' שנא); במחלוקת אחרת בין הרב עובדיה לרב משאש (בעניין ברכת אבי הבן בברית מילה) כתב הרב עובדיה: 'ותמיהני על ידידי הרב הני"ל... והנקל בעיניו לסתור מנהגי ירושלים שנוסדו על פי גאוני אדירים...?' (הני"ל, יבי"א, ז, יו"ד, כא, ס"ק ז).

¹⁴⁶¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת דברים, בית כנסת היזדים, ד אב תשס"ג, 2.8.2003.

¹⁴⁶² אמסלם, הלכה ומנהג, עמ' 52-53.

¹⁴⁶³ משאש, שמש ומגן, ח"ג, סימן ז.

¹⁴⁶⁴ החיד"א, מחזיק ברכה, יו"ד, סימן ל סקג.

¹⁴⁶⁵ יוסף, חזו"ע ארבע תעניות, עמ' שע.

ערוך שהשתנו אחר כך.¹⁴⁶⁶ ניכר כאן גם הלוקאל פטריסטיזם הירושלמי של הרב עובדיה וגם אולי במידה מסוימת נטייתו לשמור על הסדר ולא לחולל שינויים 'מוזרים' ו'נלהבים מידי' כמו הנחת תפילין בתפילת מנחה.

ג. מקרה מבחן: ברכת האילנות וברית גולם

פסיקת הרב עובדיה באשר לברכת האילנות נחשבת בקרב הלומדים הספרדים לאחת מאלו המזהות אותו כמתנגד החריף של המקובלים וה'נסתרות'. היא מובאת כאן כדוגמה חשובה לאבחנה שיש לעשות בין התנגדותו של הרב עובדיה למקובלים, לבין אי התנגדותו ל'נסתרות' ולמיסטיקה. עמדתו בנושא זה מציגה מערכת שיקולים מיסטית ועל טבעית המשתלבים בדיונו ההלכתי של הרב עובדיה גם כשהוא חולק על המקובלים. הוא אומנם דוחה הסבר מיסטי אחד, אך בוחר בהסבר מיסטי אחר.

המקור לברכת האילנות הוא בגמרא במסכת ברכות:

האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי [היוצא בימי ניסן ורואה אילנות מלבלבים] אומר 'ברוך שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם'.¹⁴⁶⁷

את המבוא באשר לצורך בברכה, אפשר למצוא בספרו של הרב עובדיה 'חזון עובדיה פסח': 'תיקנו ברכה זו לפי שהוא עניין שבא מזמן לזמן באופן מחודש'.¹⁴⁶⁸ בשו"ת 'יחזה דעת' הוא מצטט את הגמרא (ברכות מג ע"ב): 'היוצא בימי ניסן ורואה אילנות מלבלבים, מברך' ומסביר: 'ולכאורה היה נראה לומר שמה שאמרו "בימי ניסן", לאו דווקא, והוא הדין באדר או באייר, אלא שדיברו חכמים בהוה שרוב האילנות פורחים בניסן'.¹⁴⁶⁹ בספר 'ילקוט יוסף' מסביר בנו הרב יצחק יוסף כי 'עיקרה של הברכה שהיא מתן שבח להשי"ת שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות ליהנות בהן בני אדם והיינו שברא בעולמו אפילו דברים שאין בהם הכרחיות לחיי אדם כמו פרי האילנות'.¹⁴⁷⁰

מועד הברכה ניתן לפרשנות, לפי ההלכה הפשוטה עם בא האביב בחודש ניסן יש לברך על ראיית אילנות – כלומר ראיית עצי פרי פורחים.¹⁴⁷¹ הרב עובדיה פוסק כי אם אדם לא ראה עצים פורחים בחודש ניסן, הוא יכול לברך גם באייר. ואילו המקובלים קובעים כי ברכה זו צריכה להיאמר דווקא בחודש ניסן שכן 'הנשמות בעולם העליון משוטטות בימי ניסן בגנות ובפרדסים, ועל ידי הברכות זוכות לעילוי נשמותיהם'.¹⁴⁷² גם נוסח הברכה רומז לדעת המקובלים על נשמות הצדיקים, מכיוון שמברכים בה לא רק על כך שאלוהים ברא 'אילנות טובות', אלא גם על שברא 'בריות טובות'.¹⁴⁷³

¹⁴⁶⁶ ראו בעניין זה למשל: הני"ל, יבי"א, ד, יו"ד, כה, ס"ק ד, ה: 'ואע"פ שמרן העיד שהמנהג לקרוע בחוה"מ, צ"ל שאח"כ נשתנה המנהג. וכן: 'וכמ"ש מרן הבי"י שכן היה המנהג, אלא שבירושלים נשתנה המנהג לאחר מכן'.

¹⁴⁶⁷ בבלי, ברכות, דף מג, ע"ב.

¹⁴⁶⁸ יוסף, חזו"ע, פסח, דף י; ראו עוד: הני"ל, דרשה, מוצ"ש שמיני, כב אדר ב תשס"ח 29.3.08; הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת ויקהל פקודי, כה אדר תשס"ט, 21.3.2009; הני"ל, דרשה, מוצ"ש שמיני, כ אדר ב תשע"א, 26.3.2011.

¹⁴⁶⁹ הני"ל, יחו"ד, חלק א, סימן א, ב.

¹⁴⁷⁰ יוסף, ילק"י, דיני נט"י, ברהמ"ז וברכות, עמ' תריט.

¹⁴⁷¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמיני (פרה), ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ אדר ב תשע"א, 26.3.2011.

¹⁴⁷² זוהר, פרשת בלק, דף קצו, ב.

¹⁴⁷³ יוסף, יחו"ד, חלק א, א, עמ' ח.

ההתפלמסות המיסטית המרתקת מתעוררת בין הרב עובדיה יוסף לבין דברי ה'כף החיים', מהבולטים ביותר בממשיכי דרכו ההלכתית של הבן איש חי. היא נוגעת במחלוקת משנית, אך חשיבותה לענייננו רבה: האם מותר לברך ברכת האילנות בשבת?

הכף החיים פוסק כי מטרת ברכת האילנות היא פעולה מיסטית מעולם הקבלה שאותה מבצע המברך: 'שעל ידי ברכת האילנות מברר ניצוצי קדושה מן הצומח'.¹⁴⁷⁴ בהתאם לכך הכף החיים אף מסיק מכך מסקנה הלכתית: כיוון שאסור לברור בשבת, בהיות ומלאכת בורר אסורה, אזי אסור לברך ברכת האילנות בשבת ויום טוב, שכן הפעולה הלכאורה מיסטית ולא מוחשית, היא בעצם עשיית מעשה שהוא חילול שבת.¹⁴⁷⁵ הרב עובדיה מתנגד לפסיקה זו האוסרת ברכת האילנות בשבת, בחריפות.

ראשית, הוא תוקף את עצם היכולת של רב לגזור גזירה חדשה: 'אין שום אדם מדורנו או מדורות שקדמונו אחרי חתימת התלמוד שיכול לגזור גזירות על ישראל, אין גוזרים גזירות על דעתנו'. שנית, הוא קובע כי ה'כף החיים' הוציא גזירה זו מדעתו ללא סימוכים: 'המציא מדעתו כף החיים, הוציא מדעתו סברה. זה נשאר בכתב יד, לא נדפס, אבל בנו המנוח משה סופר הוא השאיל לי את הספר הזה, היה בכתב יד, רציתי לראות מה הטעם שלו אחרי שכתבתי הטעם שלי. כותב: "אדם בשעה שמברך איזה ברכה בורר איזה דבר, כמו בורר את הניצוצות. ובורר אסור ביום שבת", כך טען. זה כל היסוד שלו, שום דבר אחד לא כתבו'.

שלישית, הרב עובדיה מסביר כי 'איסור בורר' כמו איסורים אחרים בשבת לא חל על עניינים רוחניים:

וזה לא נכון הטעם הזה. לגמרי לא נכון. לא אמתי. וכי איסור בורר ישנו בדבר רוחני? רק בדבר גשמי [...] כותב רבי יוסף חיים בספר עוד יוסף: 'אדם שמחדש חידושי תורה בורא שמים חדשים וארץ חדשה'.¹⁴⁷⁶ אם כן יהיה אסור ללמוד תורה בשבת? איסור בורא, עושה מלאכה. דע לך: דברים רוחניים לא שייך בזה [...] זה הכול עבודה רוחנית. עבודה רוחנית לא שייך בזה שום ענין של בריאה.¹⁴⁷⁷

וממשיך הרב עובדיה לגבי חוסר ממשותן של בריאות רוחניות נוספות: 'זה לא דבר שהוא בורא ממש, "יש מאין"'.¹⁴⁷⁸

לכאורה אנו רואים כאן עמדה רציונלית מובהקת, אך לא היא. בהמשך הרב עובדיה נותן דוגמה נוספת לבריאה או יצירה רוחנית שמותר לאדם לעשות בשבת: 'אדם שעושה מצווה ביום שבת בורא מלאך אחד, קונה לו פרקליט אחד'. הרב עובדיה מתייחס כאל פעולה מעשית לגבי שימוש בשמות קודש קבליים לבריאת אדם ממש, או ליצירת גולם.¹⁴⁷⁸ בפעולות רוחניות-מאגיות אלו, שהתוצר שלהן הוא גשמי, הרב עובדיה דווקא רואה בריאה ויצירה בשבת: 'אם היה יכול להגיד שמות הקודש לברוא צורת אדם מותר בשבת? אסור. אסור - זה "בורא", חייב משום "בונה"'. הוא מצטט לגבי בריאת גולם כי 'אם אחד יודע קבלה ויודע לברוא בן אדם - אסור לברוא אותו בשבת. חייב משום בונה. בונה בניין [- אסור], כל שכן בן אדם'.

ודוגמה נוספת של הרב עובדיה לגבי בריאה באמצעים קבליים, אשר אותה הוא מבדיל מברירת נשמות ניתנת בהמשך. הוא מקבל את יכולתו של המהר"ל לברוא גולם, אך לא את דברי הכף החיים כי ניתן

¹⁴⁷⁴ סופר, כף החיים, סימן של"ו, ס"ק סב.

¹⁴⁷⁵ שם.

¹⁴⁷⁶ וכך כתוב בספר הזוהר: 'וכל מלה שאתחדש באורייתא על ידא דההוא דאשתדל באורייתא עביד רקיעא חדא' (וכל דבר שנתחדש בתורה על ידי האיש העמל בתורה - עושה רקיע אחד), הקדמת ספר הזוהר.

¹⁴⁷⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, בית כנסת היזדים, כ אדר תשס"ד, 13.3.2004.

¹⁴⁷⁸ אידל, גולם.

לברור נשמות: 'יהיה פעם מהר"ל מפראג שאמרו שהוא ברא גולם, לא בשבת, בחול. [...] זה שאמרתי, אין לעשות לדמיין דמיונות של דברים רוחניים לדברים גשמיים, לא קרב זה אל זה ... לכן לא שייך כאן איסור 'בורר' כלל ועיקר, לכן דבריו של הכף החיים לא נכונים בכלל'.

מסקנתו החד-משמעית של הרב עובדיה: 'מותר לכתחילה לברך ברכת האילנות בשבת'. תשובה הפוכה לזו ענה זקן המקובלים הרב כדורי כשנשאל: 'האם אפשר לברך ברכת האילנות בשבת?' – 'לא, יש בורר'. כשנשאל על פסיקת הרב עובדיה 'יש פוסקים שסוברים שמותר לעשות ברכת האילנות?' השיב הרב כדורי בפליאה: 'לא שמענו על כך'.¹⁴⁷⁹ ובאותו הקשר – אך לא בנושא ברכת האילנות – מציין אותו מקור כי כשנשאל הרב כדורי על מנהג מסוים שנהג רבי יוסף קארו השיב: 'אבל עכשיו נוהגים כמו האריז"ל'.¹⁴⁸⁰ על רקע דחיית הרב עובדיה את עמדתו המיסטית של כף החיים, העובדה החשובה להדגשה היא, שהרב עובדיה עצמו דוחה הסבר מיסטי אחד שברירה רוחנית אסורה בשבת, אך לשם הצדקת עמדתו בוחר בהסבר מיסטי אחר, שברכת האילנות מעלה נשמות. כשנדרש לנושא זה בדרשה, הוא פתח: 'דבר חשוב לברך ברכת האילנות' והמשיך בהסבר יחידי ומיידי לצורך לברך ברכת האילנות. עוד לפני דקדוקי ההלכה הפרטניים שהוא העניק לשומעיו הציג הרב עובדיה נימוק קבלי: 'לפי המקובלים זה עילוי לכמה נשמות שמתרוצצות כמו ציפורים על האילנות, כמה זו מצווה לעשות עמהם חסד. מסכנים'.¹⁴⁸¹ ובדרשה אחרת אמר הרב עובדיה באותה רוח:

חודש ניסן כמו שאמרתי, חודש כולו מלא חסדים, עם החסדים האלה עושים עמנו חסד שאנחנו לא רואים אותו: יש נשמות טהורות שלא זכו להיכנס לגן עדן, בשביל איזה מגרעת מהמצוות שעשו והם מסכנים נמצאים בפרחי האילנות. ולכן היוצא באחד בניסן ורואה פרחי אילנות, ניצנים של האילנות, מברך הברכה הזאת של ברכת האילנות [...] מברך את הברכה הזאת והן ניצוצות הקדושה של הנשמות הטהורות חוזרות למקום שצריכים להיות והולכים לגן עדן, למנוחתם. [...] אם כבר עלו הפירות – לא מברך, רק אם עדיין פרחים [...] הפריחה הזאת זה סימן שעדיין הנשמה עומדת באילנות, כשמברכים מוציאים את ניצוצות הקדושה מהנשמות האלה, חוזרים לנחלתם.¹⁴⁸²

דומה אפוא כי לא נימוק אנטי-קבלי עומד מאחורי פסיקתו של הרב עובדיה בסוגיה זו, אלא דווקא מערכת הנמקות מורכבת, שחלק ממנה מבוסס דווקא על ההנחות הקבליות עצמן.

ד. מקרה מבחן: תרגול כפרות

עמדת הרב עובדיה בעניין עריכת מנהג הכפרות בתרגול ולא במעות היא סוגיה המאפשרת הטלת אור אל עבר בחירה שלו בפרקטיקה מיסטית בעלת נופך אמורי-פגאני ובמנהג על פי הקבלה, גם כשיש אפשרות אחרת. יותר מכך, גם כשהדבר מנוגד לעמדתו ההפוכה המתנגדת למנהג של מרן רבי יוסף קארו. עניין מנהג הכפרות בתרגולים הוא לכאורה אחת המחלוקות המעשיות הגדולות בין השולחן ערוך (השולל את המנהג) לבין המקובלים (המחייבים אותו). והנה, כשעלה הדיון הציבורי בעניין השנוי

¹⁴⁷⁹ שו"ת דברי יצחק, עמ' קיז.

¹⁴⁸⁰ שם, עמ' קל.

¹⁴⁸¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש שמיני פרשת פרה, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ אדר ב תשע"א, 26.3.2011. ובהמשך הוא אומר: 'לכן כבר הוא התאחד לברך על הנשמה'. וכדי שלא לשגות באשר לאווירה שבה שרויים מאזיני הדרשה יש לעדכן שהיא נפתחה בדבריו של הרב הדרשן המקדים, הרב משה כהן, בנושא 'הלכות מזוזה': 'הלכות מזוזה. שלושה ילדים התהפכו באוטו – בדקו, מצאו שלוש מזוזות הפוכות'.

¹⁴⁸² הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, בית כנסת היזדים, כ אדר תשס"ד, 13.3.2004.

במחלוקת של עריכת כפרות באמצעות תרגולים בשל צער בעלי החיים הכרוך בהם, היה אפשר להיווכח שאף על פי שבשולחן ערוך פוסק הרב קארו נגד המנהג ונגד השימוש בתרגולים, הרב עובדיה קובע כי יש לקיימו דווקא עם תרגולים. וכך הורה השולחן ערוך: 'מה שנוהגים לעשות כפרה בעי"כ [בערב יום כיפור] לשחוט תרגול על כל בן זכר ולומר עליו פסוקים יש למנוע המנהג'.¹⁴⁸³ יצויין כי דבריו אלה של ר' יוסף קארו צונזרו, שכן בדפוס הראשון של השולחן ערוך הופיעה אף הכותרת: 'מנהג כפרות בערב יום כפור מנהג של שטות הוא'.

בספרו חזון עובדיה ימים נוראים, באותיות הבולטות בהן מובא פסק ההלכה שלו, בוחר הרב עובדיה להביא כעמדתו דווקא את עמדת הרמ"א כפי שהעיר על השולחן ערוך:

נהגו בכל תפוצות ישראל לעשות כפרות בערב יום הכפורים, לשחוט תרגולים לכל בני הבית, ונוהגים ליקח תרגול זכר לכל אחד מבני הבית הזכרים ותרגול נקבה לכל אחת מבני הבית הנקבות, ויש מהדרים לבחור בתרגולים לבנים, על שם הכתוב 'אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו'.¹⁴⁸⁴

אם לא די בכך, הרי שהרב עובדיה הצדיק את הכרעתו זו בין השאר בהסתמכות על האר"י. הוא כותב את עמדת השולחן ערוך כי 'יש למנוע את המנהג' ומיד אחר כך ממשיך 'אלא שבכל זאת כבר פשט המנהג הזה גם אצל הספרדים ועדות המזרח [...] וכן כתב רבינו המאירי [...] גם רבינו האר"י היה נזהר מאד לקיים מנהג הכפרות'.¹⁴⁸⁵

היה שלב בחייו בו נהג הרב עובדיה לערוך כפרות לא עם תרגולים, אלא עם מעות כסף. במשך שנים אחדות לאחר פטירת אשתו הרבנית בשנת 1994 נהג לערוך כפרות במעות - אך בשנת 2010 חזר לערוך כפרות עם תרגולים. בהקשר זה הסביר הרב יצחק יוסף, בנו של הרב עובדיה יוסף ולימים הרב הספרדי הראשי לישראל - כמסיח לפי תומו - כי הסיבה שהרב עובדיה נהג באותה תקופה לעשות כפרות במעות ולא בתרגולים היא 'מטעמי נוחות'.¹⁴⁸⁶ בשיחה עם עוזריו בעשרת ימי תשובה של שנת תשע"ג הסביר הרב יצחק יוסף כי אביו מעדיף כפרות עם מעות כיוון שזה יותר 'נקי'.¹⁴⁸⁷

יש מי שניסו לראות בהנחיה של הרב עובדיה להיזהר ממנהג הכפרות בתרגולים ביטוי לעמדתו הרציונליסטית, הנאורה, האנטי מיסטית, עמדה רבנית המציגה חרדה לצער בעלי חיים על חשבון מנהג מקודש.¹⁴⁸⁸ בשנת 2007 פורסמה בעמודו הראשון של עיתון 'הארץ' תחת הכותרת 'עוד מסתייג ממנהג הכפרות: הרב עובדיה יוסף' כתבה שיצרה רושם כי הרב עובדיה מתנגד למנהג הכפרות בשל דאגתו לצער בעלי חיים. עמדתו חוברה אז לזו של רבנים בארצות הברית שאכן הסתייגו מהמנהג בשל הצער הנגרם לתרגולים.¹⁴⁸⁹ אך מי שדייק בדברים שאמר הרב עובדיה באותה נקודת זמן יכול היה למצוא שההסתייגות ממנהג הכפרות נסמכה על חשש מפני כשרות השחיטה וכשרות האנשים השוחטים, אך הוא לא אמר אף מילה על סבל התרגולים הנשחטים. מן הדברים ניכר כי רק מסיבה זו של חשש לכשרות השחיטה הם נאמרו. הרב עובדיה פשוט הזהיר מפני השחיטה בכפרות במסגרת אזהרות משחיטת הרבנות הראשית.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸³ שו"ע, אר"י, תרה.

¹⁴⁸⁴ יוסף, חזו"ע, ימים נוראים, עמ' רכב; ראו עוד: הנ"ל, יבי"א, ז, יו"ד, כג, ס"ק ד.

¹⁴⁸⁵ שם, עמ' רכג.

¹⁴⁸⁶ בן עמי, מנהגי הראש"ל, עמ' 16.

¹⁴⁸⁷ שיחה עם מקורבי הרב יצחק יוסף.

¹⁴⁸⁸ על צער בעלי חיים בהלכה וגם באגדה ראו: אשכולי, צעב"ח.

¹⁴⁸⁹ יאיר אטינגר, עוד מסתייג ממנהג הכפרות: הרב עובדיה יוסף, הארץ, 17.9.2007.

¹⁴⁹⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצאי ראש השנה, בית כנסת היזדים, ג תשרי תשס"ח, 15.9.2007.

אגב, כבר בשנת תש"ח בהיותו במצרים, בשל פגמים שמצא בסכיני השוחטים, הוביל הרב עובדיה לכך שיעשו שם כפרות במעות ולא בתרנגולים, או על ידי שוחט מיוחד.¹⁴⁹¹

גורמי צער בעלי חיים מבחין ניסו לאתגר את ש"ס ואת מנהיגה פעם אחר פעם באשר למנהג הכפרות בתרנגולים ותלו תקוות גדולות ברב עובדיה בהקשר זה. בשנת 2002 במאהל המחאה של תומכי אריה דרעי סמוך לכלא מעשייהו נשחטו אלפי תרנגולים עבור אנשים שבאו לקיים את מנהג פדיון כפרות לפני יום כיפור. צוות שוחטים שחט כמקובל תרנגול עבור כל זכר ותרגולת עבור כל אישה. עבור נשים בהריון נשחטו שתי תרנגולות ותרגול, כדי לכפר על הוולד בין אם תלד האישה המעוברת בן זכר ובין אם תלד בת. במאהל המחאה הקפידו על שימוש בתרנגולים לבנים בהתאם לפסוק: 'אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו'. אנשי ש"ס דחו פנייה של ארגוני צער בעלי חיים לעשות את הכפרות באמצעות כסף. הארגונים מצדם נאחזו בפסיקתו של רבי יוסף קארו, על פיה יש למנוע את מנהג הכפרות. מי שהתייצב מולם היה הרב דוד יוסף, בנו של הרב עובדיה יוסף. זה הבהיר מעל הבמה באוהל המחאה כי למרות הפסיקה ב'שולחן ערוך', על הציבור להמשיך ולקיים את מנהג הכפרות. בנו של הרב עובדיה הדגיש שם כי יש להמשיך ולקיים את מנהג הכפרות בתרנגולים על פי מסורת האר"י.¹⁴⁹²

בשנת 2004 שוב התעורר הפולמוס הציבורי בעניין צער בעלי החיים המלווה לקיום המנהג והציף דעות רבניות אחרות. בין השאר צוטטו אז דבריו של הרב חיים דוד הלוי: 'ולמה צריכים אנו דווקא בערב היום הקדוש, להתאכזר על בעלי-חיים, ללא כל צורך, ולטבוח בהם ללא רחמים, בשעה שאנו עומדים לבקש חיים על עצמנו מאת אלקים חיים'.¹⁴⁹³ אפילו בשמו של זקן המקובלים הרב יצחק כדורי נטען כי הוא מתנגד למנהג הכפרות בתרנגולים, טענה שזכתה לציטוטים רבים אפילו על ידי רבנים כמו הרב שלמה אבינר.¹⁴⁹⁴ אך חשוב להדגיש שאין ולא הייתה לדברים שום אחיזה במציאות, שכן הרב כדורי נהג לערוך כפרות בתרנגולים כפי דרישתה הנחרצת של הקבלה, הגם שבאופן אישי היה על גבול הצמחונות, להוציא אכילת דגים בשבת.¹⁴⁹⁵ עמדתו של הרב עובדיה הובהרה אז על רקע פולמוס הכפרות כאשר יצאה מביתו הודעה בשמו המדגישה כי חשוב להקפיד על מנהג הכפרות 'ולעשותו דווקא בתרנגולים'.¹⁴⁹⁶

בשנת תשע"ב כשיצאה הביוגרפיה 'אביר הרועים' על הרב עובדיה העיד בה המחבר, נכדו, הרב יעקב ששון, כי שאל את סבו מדוע חזר לקיים את מנהג הכפרות בתרנגולים והרב עובדיה הסביר: 'עדיף לעשות בתרנגולים על פי דברי רבינו האר"י, שתרגול נקרא גבר, רק במקום שיש חששות צדדיים בזה יוכלו לעשות במעות'. הנכד ציין מה עלולים להיות חששות צדדיים: 'איכות השחיטה', או 'בהלת הנערות'. אין שום אזכור לצער בעלי חיים.¹⁴⁹⁷

כך גם בספרו מתוך הסדרה בעלת האופי הקודקסי 'חזון עובדיה ימים נוראים' שיצא לאור בשנת תשס"ו הרב עובדיה לא מזכיר את עניין צער בעלי חיים כעילה להסתייגות מן המנהג, ובטקסט המרכזי של ההלכות הוא פוסק כי יש לערוך את הכפרות עם תרנגולים. יתרה מכך בטקסט המרכזי הוא כלל לא מזכיר את האפשרות של עריכת כפרות באמצעות מעות.¹⁴⁹⁸

חשוב להדגיש, הדברים לא באו ללמד על חוסר רגישות של הרב עובדיה לעניין צער בעלי חיים, אלא באו ללמד על עודף רגישותו לדרישות המנהג הקבלי. ראינו רגישות של הרב עובדיה לצער בעלי חיים פעמים

¹⁴⁹¹ ששון, אביר הרועים, א, עמ' 254.

¹⁴⁹² עדות אישית מתוך נוכחות במקום. אבישי בן חיים.

¹⁴⁹³ הרב חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק ג, עמ' ס"ז.

¹⁴⁹⁴ הרב שלמה אבינר, רצוי לעשות כפרות עם כסף ולא עם תרנגול, מעריב נרג', 17.9.2010.

¹⁴⁹⁵ על פי שיחות שקיימתי עם זקן המקובלים הרב יצחק כדורי, עם בנו הרב דוד כדורי ועם מזכירו הרב שמעון מלול.

¹⁴⁹⁶ אבישי בן חיים, פעילי אנונימוס לא הצליחו להציל התרנגולים, מעריב, 27.9.2004.

¹⁴⁹⁷ ששון, אביר הרועים, א, עמ' 254, הערה יא.

¹⁴⁹⁸ יוסף, חזו"ע, ימים נוראים, עמ' רכב; וכך גם בהתייחסותו המקיפה לסוגיה בספרו הליכות עולם: הנ"ל, הליכות עולם, ב, עמ' רנה-רנח.

רבות.¹⁴⁹⁹ אולם, בסוגיה זו הוא סבר שיש לדחות שיקול זה, כמו גם שיקולים אחרים (זולת החשש משחיטה לא כשרה) מפני השיקול של נאמנות למנהג הקבלי. הדברים הללו שבים וסותרים דימויים המושלכים על הרב עובדיה ושיטתו. נדגיש שוב, לא עמדה 'נאורה' יש כאן, וגם לא תפיסת עולם 'אנטי פגאנית', 'אנטי מיסטי' וכיו"ב. לא הליכה בדרכו של מרן רבי יוסף קארו יש כאן, ולא פסיקה נגד דרכו של האר"י. אלא, מנהג בעל מאפיינים הנתפסים כפגאניים שהרב עובדיה מסתמך על האר"י נגד מרן רבי יוסף קארו כדי לאמץ אותו ('ורבינו האר"י היה נזהר מאד לקיים מנהג הכפרות'¹⁵⁰⁰) וקובע על אודותיו 'ומנהג ישראל תורה הוא'.¹⁵⁰¹

ה. נימוקים קבליים ומיסטיים להצדקת פסיקה הלכתית ומנהגים ספרדיים

לעיל, בשער הראשון (פרק 2: 'אנטי-קבליות וכוח דהיתרא עדיף') הצגתי את פסיקת הרב עובדיה המקלה ככזו השייכת להיבט האנטי-קבלי שבדמותו ובדימויו. צריך להדגיש כי גם בהקשר זה אנו יכולים לסדוק מעט את הנחת היסוד החד משמעית. אנו מוצאים מגמות סותרות אצל הרב עובדיה אפילו בעניין זה, שאותו הצגתי כהוכחה לגישתו המנוגדת לרוח סביבתו עמוסת הקבלה. אוכל להביא רשימה של נושאים משמעותיים שבהם **התגלה הרב עובדיה דווקא כפוסק מחמיר**. למרות הסיסמה 'כוחא דהיתרא עדיף' יש מקומות שבהם הרב עובדיה החמיר מאד, לעתים על פי הקבלה,¹⁵⁰² או שפסיקתו בהם מנוגדת לדימויו הנאור יחסית: פסיקתו כי על הנשים לחבוש מטפחת או כובע ולא פאה (שגררה ביקורת חריפה עד שבאחת מדרשותיו נאלץ להכריז: 'אני יש לי אינטרס בדבר הזה? מה אני מוכר כובעים? אני מוכר מטפחות לנשים?').¹⁵⁰³; פסיקתו המחמירה בעניין חובת הנחת שני זוגות תפילין;¹⁵⁰⁴ חיוב אכילת בשר חלק

¹⁴⁹⁹ הנ"ל, חזו"ע, ימים נוראים, עמ' רכח; עד כמה עמדת הרב עובדיה רגישה לעניין צער בעלי חיים ניתן היה לראות גם בהחמרתו נגד תוספת צער בעלי חיים בחליבה בשבת. ראו: ששון, אביר הרועים, א, עמ' 133 (על פולמוס החליבה ראו: פלס, החליבה בשבת; פלס, ההתיישבות הדתית, עמ' 203–216; גודלברג, הארץ ומצוותיה, עמ' רפה–ש; נהוראי, הרב קוק, עמ' 493–498; מתוך הדיון של בראון, חזון איש, עמ' 77–78). כך גם בעניין פסיקתו המפורסמת נגד פיטום אווזים. ברוח דומה מובנת פסיקתו כי מותר לטלטל בשבת אקווריום דגי זהב או כלוב של תוכי 'אם חמה זורחת עליהם ויש בזה צער בעלי חיים' (הנ"ל, הליכות עולם, ג, עמ' ריב; הנ"ל, יבי"א, ה, או"ח, כו). בסוגיית צער בעלי חיים הרב עובדיה האריך למשל בדרשה בשנת תשע"א (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש שמיני פרשת פרה, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ אדר ב תשע"א, 26.3.2011) ובדרשות נוספות. כך למשל בהקשר לכפרות, על אודות המנהג שהאדם המתכפר לוקח את התרנגול שלו מיד לשוחט שישחט אותו. הרב עובדיה הזהיר שוב ושוב לא לעשות זאת משום צער בעלי חיים וחזר על פסק ההלכה על פיו יש לעשות הכול בחכמה ובזהירות כדי שלא יראה עוף אחד בשחיטת עוף אחר ויצטער. בהמשך דבריו הרחיב בעניין צער בעלי חיים וקבע: 'צער בעלי חיים בתורה, התורה שלנו חסה על בעלי חיים...'. הוא הדגים זאת בחובה לשחוט בסכין חדה מאוד כדי לא לצער את החיות, והמשיך בדוגמאות נוספות 'כמו שיש עוד מצוות אחרות: 'אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד'; מצוות שילוח הקן; מצוות 'עזוב תעזוב עמו' שנועד להקל על החמור הרובץ תחת המשא. בדרשה אחרת אמר ש'אסור להתעלל בבעלי חיים. אפילו חתול, אסור להתעלל בו – זה צער בעלי חיים' (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת עקב, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ד אב תשע"ב, 11.8.2012 וראו עוד בעניין הכפרות: יוסף, הליכות עולם, ב, עמ' רנה-רנח). בנו של הרב עובדיה, הרב אברהם יוסף רבה של חולון, התייחס פעם לסוגיה ואמר כי 'המלים הכי בזויות הן "תנו לחיות לחיות"' הוא טען כי 'זה אומר שאדם ובהמה הם אותו דבר, זוהי כפירה [...]' חייב אדם לומר בשבילי נברא העולם' (הרב אברהם יוסף, הקלטה, 12.10.2001).

¹⁵⁰⁰ הנ"ל, הליכות עולם, ב, עמ' רנו.

¹⁵⁰¹ שם, עמ' רנה.

¹⁵⁰² יש עדויות על מקרים שבהם החמיר על פי הקבלה. כך למשל מעיד עוזרו, הרב אליהו שטרית, כי באשר לאכילה בלילה שלפני צום עשרה בטבת שמתחיל בבוקר, הרב עובדיה כותב כי אם אדם מתנה לפני השינה שמתכוון לאכול הוא יכול לאכול, אך בפועל נהג אחרת. הרב עובדיה הסביר את הסתירה בכך שהדברים שכתב נכונים לפי הפשט, אבל הוא רוצה לצאת גם ידי חובת המקובלים (שטרית, רבנו, עמ' קפו).

¹⁵⁰³ הרב עובדיה, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ה, 18.9.2004; בדרשה זו הרב עובדיה התמודד עם תופעה מפתיעה לכאורה: אברכים ספרדים 'משוכנזים' שדורשים מנשותיהם לחבוש פאה ולא מטפחת. הרב עובדיה תקף אותם בחריפות: עמי הארץ,

בלבד¹⁵⁰⁵; החמרה בבישול גויים¹⁵⁰⁶; חובת הוצאת השבת מאוחר מהמקובל, זאת על פי זמני רבנו תם¹⁵⁰⁷; חובת הארכת הצומות בעוד שעה קלה¹⁵⁰⁸ על פי זמני רבנו תם; חיוב הקטנת כמות המים שמותר למהול ביין לקידוש¹⁵⁰⁹; איסור על נשים לברך על לולב¹⁵¹⁰; איסור להקל ולהתיר לנשים מתגיירות לטבול בפני אישה ישראלית במקום בפני דיינים גברים¹⁵¹¹; איסור לרקוד בשבת¹⁵¹²; איסור ירושה לנשים¹⁵¹³; היתר לשאת אישה שנייה¹⁵¹⁴; היתר ליבם¹⁵¹⁵; ועוד ועוד.

ה. ייבום לעומת חליצה

ההיתר האחרון שהוזכר, היתר הייבום, ראוי לעיון שכן הוא סותר גם את דימויו ה'נאורי' יחסית וגם את דימויו 'האנטי מיסטי' (שני דימויים אלה שלובים בהחלט מתוקף התפיסה המערבית ההגמונית). הוא גם מסכם לנו בשטח את היכולת של הרב עובדיה להשתמש בקבלה במסגרת מאבקו נגד האשכנזים. מפורסמת במיוחד התבטאותו של הרב עובדיה נגד רבנים ספרדים שהיו 'מיכץ' כייפי' כלומר מתכופפים

בורים, רשעים, אלה לומדים בשיבה תורה שלהם כמו דואג האדומי. בטוחני שכל רב שמתיר פאה נוכרית עתיד הוא ליתן את הדין.... אברך דורש מאשתו ללבש פאה נוכרית... לזרוק אותו לעזאזל, לאשפה... זה לא אברך זה רשע'.

¹⁵⁰⁴ כפי שהרחבתי בעבודה זו לעיל, שער ראשון, פרק שלישי, סעיף א.

¹⁵⁰⁵ ראו מתקפה חריפה במיוחד הכוללת סקירה היסטורית מרתקת של הרב עובדיה על האשכנזים בנושא הכשרות והשחיטה: הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחיה דעת, ל חשון תשס"ד, 25.11.2003. ראו גם בספר שנראה כמקור ההשראה של הרב עובדיה בעניין היסטוריוגרפי זה: בורלא, וישב יוסף, סימן ח', וכן שם, בקונטרס שובו בנים, דרוש ו לשבת שובה.

¹⁵⁰⁶ 'בהלכות בישול גויים מרן מחמיר, רבני האשכנזים מקלים. אנחנו קיבלנו הוראות מרן' (הרב עובדיה, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ד, 28.9.2003); ראו גם: הני"ל, דרשה, כנס בני תורה ספרדים, י"א אב תשס"ד, 29.7.2004; הני"ל, יבי"א, ט, יו"ד, ו.

¹⁵⁰⁷ יוסף, חזו"ע, שבת, ב, עמ' שעג; הני"ל, יבי"א, ג, או"ח, יז; ראו בעניין זה: גרנות, זמן רבנו תם.

¹⁵⁰⁸ השבתות והמועדים יוצאים בזמן צאת הכוכבים, כידוע. על פי רוב הפוסקים זמן צאת הכוכבים הוא 13 וחצי דקות אחרי השקיעה (ועוד תוספת שבת קטנה), על פי רבנו תם 72 דקות (זמניות) אחרי השקיעה. קריאה לדוגמה של הרב עובדיה להאריך את צום יום הכיפורים ניתן היה לשמוע בדרשתו במוצאי ראש השנה תשנ"ו, (הני"ל, דרשה, מוצאי ראש השנה, ב תשרי תשנ"ו, 26.9.1995). ראו גם: בניש, הזמנים בהלכה.

¹⁵⁰⁹ ראו למשל קריאתו 'לא לקנות יין אלא מכרמל מזרחי.... עכשיו יכעסו עלי מהעדה החרדית' (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש ויחי, י"ג טבת תשס"ח, 22.12.2007). ראו עוד: יוסף, חזו"ע, שבת, ב, עמ' פח.

¹⁵¹⁰ הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת האזינו, בית כנסת היזדים, י"ג תשרי תשנ"ו, 7.10.1995; ומרתק בהקשר זה מאמרו של צבי זוהר (זוהר, פיה פתחה) שבו הוא מוחה נגד 'התייחסותו הקשה והפוגענית של הרב עובדיה יוסף כלפי נשות ירושלים הספרדיות המברכות על הלולב' (עמ' 93) ומביא ראיות כי דרך הצגת ההיסטוריה של מנהג נשים זה, כאילו הוא רק פרי השפעת נשים אשכנזיות במאה ה-18, על ידי הרב עובדיה איננה נכונה.

¹⁵¹¹ יוסף, יבי"א, א, יו"ד, יט.

¹⁵¹² הני"ל, חזו"ע, שבת, ה, הלכות השמעת קול, סעיף יב.

¹⁵¹³ ראו למשל: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נצבים, בית כנסת היזדים, כ"ח אלול תשנ"ה, 23.9.1995; הני"ל, דרשה, מוצ"ש וצא, ט כסלו תשס"ו, 10.12.2005; וראו נוסח מעודן יותר: יוסף, יבי"א, ט, חו"מ, ח; הני"ל, יחו"ד, חלק ד, סימן סה.

¹⁵¹⁴ ראו קריאתו נגד הרבנים שאינם מאפשרים זאת, בתוך: יוסף, יבי"א, ז, אבה"ע, ב; ראו עוד: שם, ה, אבה"ע, א; שם, ז, אבה"ע, ב, ס"ק ה; שם, ח, אבה"ע, ב, ס"ק ג; שם, ט, אבה"ע, א; וכן: נקי, מעין אומר, חלק ט, עמ' ריג-ריד. (הרב עובדיה מצוטט שם על דיינים שלא מתירים אישה שנייה 'מה הם מפחדים, אנחנו ספרדים ומותר לנו. האשכנזים מפחדים מהקללה של רבנו גרשם שיבוא וכו', וא"כ מה להם ולנו'; גם בשנת 2009 בסרטון ביתי נראה הרב עובדיה נשאל באשר לאדם שיש לו רק בנות ורוצה לקחת אישה שנייה. הרב עובדיה הגיב בחיוב: 'למה לא? רק ייקח ממנה רשות ויעשה לה חדר'. (על תקנות רבנו גרשם ראו שציפנסקי, התקנות בישראל, ד, עמ' עח – קכח; יוסף, יבי"א, ה, אבה"ע, א; שם, ז, אבה"ע, ב; שם, ט, אבה"ע, א; שם, י, אבה"ע, ב).

¹⁵¹⁵ יוסף, יבי"א, ו, אבה"ע, יד.

וכפופים לאשכנזים. בין רבנים אלה בלט על פי הרב עובדיה בוותרנותו לאשכנזים¹⁵¹⁶ הרב הראשי הספרדי, הרב בן ציון עוזיאל (1880–1953):¹⁵¹⁷

ידוע שהרבנים הראשיים הספרדים שקדמוני הווי מיכף כיפי לעמיתיהם הרבנים הראשיים האשכנזים, הגאון הרב בן ציון עוזיאל ז"ל הווי כיפי להגאון הרב אברהם יצחק קוק זצ"ל ונודע כי מרוב אהבתו לאיחוד ומיזוג העדות הציע לוותר ולבטל אף את השחיטה הספרדית.¹⁵¹⁸

הרב עובדיה התייצב נגד החלטת הרבנות הראשית משנת 1950 שלמען אחדות ישראל אסרה לקיים את מצוות הייבום¹⁵¹⁹ על כל העדות (אצל האשכנזים נאסר לקיים את הייבום כבר מאות שנים קודם לכן,¹⁵²⁰ כך שמבחינת הרב עובדיה מדובר היה בהטלת האיסור על הספרדים). מועצת הרבנות הראשית הסבירה בשעתה את ההחלטה בהכרזה ההיסטורית מלאת הפאתוס:

לרגל קבוץ הגלויות מכל תפוצות הגולה [...] בחסד ה' עלינו הגדול [...] ברוב קהלות ישראל וכן בקהלות האשכנזים שבארץ קיבלו עליהם להלכה שמצוות חליצה קודמת למצוות יבום, וגם כששניהם היבם והיבמה רוצים ביבום אין מניחים אותם ליבם [...] משום דרכי שלום ואחדות במדינת ישראל שלא תהיה התורה כשתי תורות, הננו גוזרים על תושבי ארץ ישראל ועל אלה שיעלו ויתישבו מעתה והלאה, לאסור עליהם מצוות יבום לגמרי.¹⁵²¹

הרב עובדיה יצא למאבק נגד ביטול היבום, בד בבד הוא נאבק באמונה המיסטית שרווחה בציבור ושימשה את מתנגדי פסיקתו – 'המוני העם' בלשוננו של הרב עובדיה – על פיה 'נשקפת סכנה ח"ו למי שחולץ יבמתו'.¹⁵²² גם במקרה זה הוא שולל אמונה מיסטית אחת, אך אין בכך כדי להעיד על שיטה רציונלית, שכן בד בבד הוא מדגיש אמונה מיסטית אחרת, הוא מדגיש את 'הטעם הנכבד' כלשונו המופיע בספרות הזוהרית¹⁵²³ להצדקת החליצה. על פי טעם זה אדם שלא מביא ילדים מבחירה, כאשר הוא מת 'הולך הוא כאבן בכף הקלע... והולך ומשוטט בעולם עד שימצא גואל שעל ידו יוכל לחזור לזה העולם'.¹⁵²⁴ המדובר בשלל טעמים מיסטיים על פיהם בלא חליצה רוחו של המת לא מקבלת רשות לצאת מגופו ולהיכנס לגן עדן

¹⁵¹⁶ לאו, על משמרת אעמודה, עמ' 215. ראו גם: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 50–52.

¹⁵¹⁷ הנראטיב של הרב עובדיה לגבי הרב עוזיאל המתכופף בנפני האשכנזים ראוי לעיון אל מול משנתו של הרב עוזיאל אשר מגלה שיתכן שיש כאן אידאולוג של אחדות ישראל, עם עמדה ודרך, שנגדה את זו של הרב קוק ודווקא לא תמכה באיחוד מנהגים (קוק, אגרות הראיה, ב, אגרת תקס"ה. ראו על עמדתו המפתיעה של הרב קוק נושא דגל אחדות האומה והאחדות הכוללת, בתוך: לאו, שמירת מנהגי עדות, עמ' 273–276; אריאלי, אינטגרציה קוק).

¹⁵¹⁸ יוסף, יבי"א, ו, או"ח, מג; ראו: פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 61; לאו, ממרן עד מרן, עמ' 110–111.

¹⁵¹⁹ נדמה כי מצות ייבום היא אחת מאותן מצוות שהרבנים לא מעוניינים לומר כי הן לא מתאימות לבני תרבות בעולם המודרני, לא מוסריות וכדומה, מכיוון שאמירה מעין זו תטיל דופי בנצחיותה ובמוסריותה של התורה. לכן הם מעגנים את ביטולן בנימוקים אחרים. על פי מצוה זו המופיעה בתורה (ספר דברים פרק כה) במידה ואדם מת כשלא הספיק ללדת בנים אזי אחיו נושא לאשה את גיסתו, היבמה והופך לבעלה של אשת אחיו. הילד שייוולד יקים שם למת.

¹⁵²⁰ כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 124–174; וסטרייך, הייבום.

¹⁵²¹ מתוך: 'תקנות קבועות לגדרי אישות בישראל, שנתקבלו פה אחד בכנס הרבנים הארצי שהתקיים בירושלים בימים י"ח-כ"א שבט תש"י', שעליהן חתמו הרבנים הראשיים הרב הרצוג והרב עוזיאל. מתוך: גולדברג ושינובר, הרבנות הראשית, עמ' 92.

¹⁵²² יוסף, יבי"א, ד, אבה"ע, טו. ומנמק שם הרב עובדיה: 'ואין ספק כי דבריהם מהבל ימעטו, כי חלילה לחשוב כזאת על מצות תורתנו הקדושה אשר היא תורת חיים, ... ואדרבה שומר מצוה לא ידע דבר רע'.

¹⁵²³ זוהר, חלק ג, דף רפא, ע"א. תיקוני זוהר בהוספות שבסוף תיקון ע'. תפיסה קבלית גורסת כי הייבום מבטיח כי נשמת הנפטר תחזור בילד שיוולד בגלגול. וכן 'רוח ההוא שלא נתרבה ולא נתפשט בזה העולם להניח זרע. הוא הולך בגלגול ואינו מוצא מנוח. מתגלגל בעולם כאבן בכף הקלע... ועל ידי הייבום מביאו אליו ובונה אותו מחדש במקומו... זה הגוף שנבנה ע"י הייבום ויוצא לעולם בריה חדשה' (זוהר, פרשת משפטים, ד"ה 'ועוד אם אחרת יקח לו').

¹⁵²⁴ זוהר, פרשת משפטים, סודות הגלגול, א.

וכי מצות היבוס גורמת תועלת גדולה לנפש המת שכן יש לה הנאה גדולה מזה שהיא מתגלגלת אצל קרוב משפחה, זאת בשל האמונה שנשמת המת מתגלגלת בילד הנולד מיבוס.¹⁵²⁵ כבר כשהתמנה הרב עובדיה לרב ראשי של תל אביב הוא התיר יבוס למרות שהתקנה באה מתוך מגמה של אחדות האומה.¹⁵²⁶ הרב עובדיה כתב על כך:

חלילה לנו לבטל פסקי רבותינו ובפרט פסקי מרן השו"ע בשביל 'דמיון' של אחדות האומה. ואין כל תוקף בתקנה החדשה של הרבנות הראשית לישראל ונשיאיה לבטל מצות יבוס מהספרדים... אין להם כל סמכות לכך. [...] אין לנו אלא סברת מרן ז"ל ואפילו נגד אלף פוסקים.¹⁵²⁷ מהדברים של הרב עובדיה נשללת האפשרות כי לא שקל במסגרת השיקולים את אחדות האומה, להפך, שקל, אך החליט שלא מצדיק ויתור ספרדי: 'נמשך הגרבי' עוזיאל לשיטתו, מאהבתו לאחדות האומה, וגדולה אהבה שמקלקלת את השורה. ובאמת שחלילה לבטל פסקי רבותינו מרי דאתרא בשביל 'הדמיון' לאחדות האומה'.¹⁵²⁸ ובדרשה אמר הרב עובדיה את סיסמתו הגדולה: '**הספרדים שלנו היו נכנעים להם, הרב עוזיאל היה אוהב שוויון. מה זה שוויון? שיעשו הם כמוני.**'¹⁵²⁹

2. נוסח התפילה המועדף

גם בעימותו עם האשכנזים על נוסח התפילה, כאשר בא הרב עובדיה להוכיח את עליונות נוסח התפילה הספרדי, הוא מזכיר כי האר"י, שמוצאו אשכנזי, נהג להתפלל עם הספרדים בנוסח שלהם. דברים אלו הסביר למשל גם במסגרת פסק הלכה הקובע כי חוזר בתשובה אשכנזי בארץ ישראל שהוחזר בתשובה על ידי רב ספרדי רשאי בהחלט לנטוש את מסורת אבותיו האשכנזים ולנהוג על פי הספרדים.¹⁵³⁰ בכתב יד ישן של הרב עובדיה, הוא מתייחס לדברי החתם סופר (או"ח סימן טו) על פיהם האר"י 'גילה תעלומות הנוסחא של הספרדים יען כי היה ספרדי ואילו היה אשכנזי היה עושה כן בנוסח סידורי אשכנזים'. הרב עובדיה מקפיד לדחות דברים אלו ואחרי שהוא מבהיר כי ההתייחסות לאר"י כאל ספרדי הינה רק כיוון שלמד אצל הרב בצלאל אשכנזי תלמיד הרדב"ז הוא מדגיש כי 'מה שכתבנו בשם האר"י שהדגיש שצריך לומר כנוסח ספרד [...] אין זה עניין של גילוי הסוד בלבד, אלא אישור הנוסח האחר'.¹⁵³¹ כלומר גם אם האר"י היה אשכנזי הוא היה לא יכול היה לגלות את נכונות הנוסח האשכנזי, כי הנוסח הספרדי הוא הנכון.

3. שילוח הקן (וההתנצלות בפני היונה)

הסיפור הקטן-גדול הבא על הרב עובדיה ומצוות שילוח הקן הוא עוד דוגמה טובה נוספת לדרך שבה הרב עובדיה מאמץ הנמקה קבלית ועוד סגולית דווקא לקיום מצווה, עוד דוגמה לרגישותו לצער בעלי חיים אבל גם לעובדה שהיא לא גוברת כמובן על שום מנהג קבלי, אבל בנוסף לאלה זו גם דוגמה להתמודדותו עם

¹⁵²⁵ בתוך: שו"ת בית יוסף, תשובות רבי יצחק קארו, סימן א; ראו עוד: הוס', כוזהר הרקיע, עמ' 153.

¹⁵²⁶ ורהפטיג, סמכותה ההלכתית, עמ' 157; כדיין צעיר בפתח תקווה הרב עובדיה עשה זאת כבר בראשית שנות החמישים לעולה מתימן. לאו, על משמרת אעמודה, עמ' 219. ראו גם: יוסף, יבי"א, ו, אבה"ע, יד; ראו עוד: לאו, הרב עזיאל.

¹⁵²⁷ יוסף, יבי"א, ח, אבה"ע, כו; שם, ו, אבה"ע, יד. אגב כך צריך לציין גם את פסק ההלכה של הרב עובדיה האוסר על בת לתבוע חלק בירושה. ראו: הני"ל, יחז"ד, חלק ד, סימן סה; הני"ל, יבי"א, ט, חו"מ, ח.

¹⁵²⁸ הני"ל, יבי"א, ו, אבן העזר, סימן יד.

¹⁵²⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מטות, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ב תמוז תשס"ח, 26.7.2008.

¹⁵³⁰ 'החוזר בתשובה הוא אשכנזי או ספרדי? – מקולמוסו של מרן מאור ישראל שליט"א', ביטאון ש"ס 'יום ליום', מוסף תורני עונג שבת, כ"ח אב תשע"ב, עמ' 4–5; ראו גם: יוסף, יבי"א, י, או"ח, ט.

¹⁵³¹ צילום כתב היד של הרב עובדיה משנת תשל"ב בארכיון אבישי בן חיים.

מצווה שאינה עולה בקנה אחד עם תפיסת המוסר הטבעי של¹⁵³² ולהבנת ההנמקה המיסטית המפתיעה שהרב עובדיה נותן למצווה זו.¹⁵³³

בספר דברים מופיעה מצות שילוח הקן וההוראות מה על יהודי לעשות במידה והוא מעוניין בביצים או באפרוחים :

כִּי יִקְרָא קֶן צִפּוֹר לְפָנֶיךָ בְּדֶרֶךְ בָּכָל עֵץ אוֹ עַל הָאָרֶץ אֲפֻרָּחִים אוֹ בִּיצִים וְהָאֵם רֹבֶצֶת עַל הָאֲפֻרָּחִים אוֹ עַל הַבִּיצִים, לֹא תִקַּח הָאֵם עַל הַבָּנִים. שְׁלַח תִּשְׁלַח אֶת הָאֵם וְאֶת הַבָּנִים תִּקַּח לָךְ לְמַעַן יִיטֵב לָךְ וְהָאֲרֶכֶת יָמִים (דברים, כב, ו-ז).

נדמה כי זו הנחייה רגישה לפיה יש לשלח קודם את האם ורק אחר כך לקחת את האפרוחים או הביצים. המצווה שנועדה לגרום לאדם המקיים אותה לנהוג בצער בעלי חיים בציפור אם הוא זקוק לאוכל, הפכה לימים למצווה העומדת בפני עצמה, כלומר גם אם האדם לא מעוניין בביצים או באפרוחים, הוא מגרש את האם ולוקח הביצים והאפרוחים רק כדי לקיים את המצווה. זאת בעיקר בשל הבטחת התורה לאריכות ימים למקיימה. חלמיש מגדיר מצווה זו כבעייתית בספרות ההלכה וככזו שאפשר ללמוד ממנה על השפעתו הרבה של האר"י¹⁵³⁴ שהיה מגדולי מחיבי עשייתה ושנאמר בשמו כי 'צריך אדם לחזור אחר מצווה זו ולקיימה ואם לא יקיימה יתגלגל עליה'.¹⁵³⁵

בשנת תשע"ג נמצא קן של יונה על חלון בית הכנסת בביתו של הרב עובדיה והוא נקרא לקיים את המצווה. הרב עובדיה שילח את היונה ולקח את הביצים לחדרו, אך לא מצא מנוח לנפשו והסביר כי בגלל הצער של היונה: 'עכשיו המלאך של היונה יתחיל לפעול בשמים'. היונה חזרה אל הקן ו'צעקה' בלשונם של הש"סניקים. הרב עובדיה בן ה'93 ביקש לרדת אל היונה שוב, נעמד מולה והתנצל: 'בתי, מה אעשה? התורה ציוותה עליי לעשות זאת'. על פי מקורביו רק אז נפנתה היונה ועזבה את המקום. האווירה הייתה קשה והרב עובדיה בחר להסביר למקורביו את קיום המצווה הקשה לו בנימוק קבלי. הוא הסביר למקורביו כי

כתוב בזוהר הקדוש¹⁵³⁶ שהמצווה הזאת שלכאורה יש בזה צער בעלי חיים, פועלת הרבה בשמים, כיוון שהיונה מסתובבת וצועקת עד שמעירה את המלאך שלה שצועק 'מה זה נעשה עוול ליונה?' ואז הקב"ה מתעורר ושואל 'מה עם הילדים שלי?' ודואג לעם ישראל.¹⁵³⁷

וכך סיפר עוזרו של הרב אליהו שטרית: 'כשהרב חזר ליד הקן ראיתי אותו מדבר איתה [עם היונה], אומר לה "מה אני אעשה? התורה ציוותה אותי, מה אני אעשה?" כאילו מתנצל'.¹⁵³⁸ אגב הנימוק המיסטי של הרב עובדיה לקיום מצוות שילוח הקן, צריך לציין כי בהזדמנות אחרת אמר הרב עובדיה כי יש צורך בקיום מצוות שילוח הקן שכן מצווה זו היא סגולה להולדת ילדים.¹⁵³⁹ מאידך גיסא, מעניין לציין שהרב עובדיה הורה שלא לשמוע לעמדה אחרת של המקובלים בהקשר זה, אשר קובעת כי לא טוב לעשות שילוח הקן בזמן ספירת העומר.¹⁵⁴⁰

¹⁵³² ראו הרחבה אצל שגיא, יהדות ומוסר, עמ' 159–268; סטטמן ושגיא, דת ומוסר; הלברטל, מהפכות פרשניות.

¹⁵³³ תשובת הרב עובדיה הכתובה בנושא שילוח הקן, ראו יוסף, יב"א, י, יו"ד, לב.

¹⁵³⁴ חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 190.

¹⁵³⁵ שו"ת כפי אהרון, יו"ד, סימן י. ירושלים תשל"ט ראו גם: טולידאנו, דברי שלום ואמת, ד, עמ' 170–173.

¹⁵³⁶ זוהר חדש, מדרש רות, דף עז ע"ב.

¹⁵³⁷ על פי עד ראייה.

¹⁵³⁸ הרב אליהו שטרית, עוזרו של הרב עובדיה, ראיון ב'קול ברמה', 9.10.2013; גם הרב יצחק יוסף סיפר סיפור זה בצורה דומה מאוד, ראו גם: שטרית, רבנו, עמ' לח.

¹⁵³⁹ נקי, מעין אומר, סימן סא; המקור במדרש ילקוט שמעוני, תתקלב. במדרש רבה, דברים, כי תצא, ג מופיע שילוח הקן כסגולה לאריכות ימים.

¹⁵⁴⁰ שטרית, רבנו, עמ' שנא; ראו עמדת המקובלים: הלל, גבורת האר"י, עמ' קטו-קיו.

מסע התעמולה של הרב עובדיה להנחלת שיטתו - העומדת כאמור על חמישה אדנים : התנגדות למקובלים, נאמנות לפסיקות מרן רבי יוסף קארו, התקוממות נגד התנשאות האשכנזים, משקל יתר לפסיקת רוב האחרונים, כוחא דהיתרא עדיף - בהחלט כולל אפוא שימוש בספר הזוהר ובדמותו של האר"י, בטיעונים מיסטיים ובקבלה. וכך לאחר התקפותיו על עולם הקבלה והמקובלים ושילתו טיעונים מיסטיים לא הגיוניים במסגרת המאבקים הפנים-ספרדיים, הוא משתמש בטבעיות אמתית בקבלה ובמקובלים ובנימוקים מיסטיים כדי לתקוף יריבים אחרים, בעיקר מקרב בעלי ההלכה האשכנזים.¹⁵⁴¹

ו. דוגמה לביקורת על הרב עובדיה כלא עקבי בפסיקתו לפי מרן

מתנגדי הרב עובדיה יוסף מנסים לערער את שיטתו ואת ביקורתו הנוקבת כלפי פסיקותיהם נגד מרן. פסיקות המבוססות לעתים על דברי המקובלים ולעתים על המנהגים שהביאו עמם מארצות המזרח שונות. חלק מניסיון הערעור על הרב עובדיה נעשה באמצעות הבאת דוגמאות רבות שבהן הרב עובדיה עצמו פוסק נגד מרן רבי יוסף קארו ועל פי המקובלים. לעתים הדבר מערער את הנחת היסוד הידועה ביותר לגבי הרב עובדיה, ההנחה כי שיטת הרב עובדיה היא שיש לפסוק על פי רבי יוסף קארו.

במקרים מסוימים פוסקים ספרדים נאבקים לשמר את פסיקת השולחן ערוך נגד הרב עובדיה שדווקא פוסק כמקובלים. במקרים אחרים הם מנסים להגחיק את פסיקות הרב עובדיה נגד מרן. כך למשל בדרשה אחת סנט בו יריבו הגדול הרב מרדכי אליהו. הרב אליהו סיפר על מפגש שלו ושל הרב עובדיה בתפילת שחרית בבית הכנסת 'מוסאיוף' בשכונת הבורכים (הוא איננו מזכיר את הרב עובדיה בשמו אך אינו מניח שום מקום אף לשמץ של ספק בדבר זהותו), במהלכו הוכיח לרב עובדיה יוסף כי בהנחת התפילין¹⁵⁴² הוא נוהג נגד דעת מרן רבי יוסף קארו ודווקא על פי המקובלים. הדברים מופיעים בשולחן ערוך בסימן בסיסי וחשוב במיוחד להבנת יחסי קבלה והלכה, העוסק בהלכות תפילין.¹⁵⁴³ על פי רבי יוסף קארו¹⁵⁴⁴ אחרי הידוק בית התפילין של יד, היה צריך להניח את התפילין של ראש ורק אחר כך לכרוך את רצועות התפילין על הזרוע בשבע כריכות.¹⁵⁴⁵ אבל בפועל נוהגים כולם להקדים את כריכת הרצועות על הזרוע להנחת התפילין של ראש. זאת בהתאם לפסיקת חכמי הקבלה בניגוד לדעת מרן רבי יוסף קארו. באחת מדרשותיו תיאר הרב אליהו – בלשון ציורית ומשעשעת במיוחד – את האופן בו התנהל הפולמוס ההלכתי בין שני הרבנים בשעה שנפגשו :

¹⁵⁴¹ כך למשל כאשר התעמת עם האשכנזים בשאלה – דרך הביטוי של מי מהם נכונה יותר? היה זה אגב הדיון בשיטת רבנו תם בעניין התפילין ואגב פסיקה נוספת על פי רבנו תם : החובה לברך מאה ברכות ביום. 'על פי המקובלים יש מעלה גדולה שמברך בביטויים נכונות, דרכי הגייתם כמו שצריך' אמר הרב עובדיה והתעמת עם האשכנזים בשאלה דרך הביטוי של מי נכונה (ראו : ערוסי, המבטאים ; יוסף, הליכות עולם, ג, עמ' ד).

יש באשכנזים קיצוניים שחושבים שאנחנו לא אומרים טוב. חושבים שהברכה שלנו לא נכונה, שצריך לומר אדנות – נוי, לומר אדו-נוי שמו של הקב"ה. אוי ואבוי להם מוסיפים יו"ד באמצע, ועוד טוענים שאנחנו לא בסדר. הם לא בסדר. משובשים הם, ועוד מעיזים להגיד שהספרדים לא אומרים נכון – צריך לשנות. יש כמה כאלה קיצוניים, אבל רובם ככולם יודעים שזה מסורת של אבותינו, "אל תיטוש תורת אמן" כמו שנאמר (הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחיה דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002).

בדרשה אחרת לעג הרב עובדיה לספרדים המבטאים כאשכנזים את 'ברוך אתה' ואומרים 'בוריך אתו' – "יותר טוב שלא יתפלל משיתפלל ככה. כמו מהתל" (הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת חוקת, ז תמוז תשס"ד, 26.6.2004).

¹⁵⁴² סביב הנחת התפילין יש מספר נקודות השפעה של הקבלה על ההלכה : האם מברכים על התפילין ברכה אחת כעמדת האר"י, או שתיים ; האם מברכים על תפילין של יד בישיבה כעמדת הזוהר, או בעמידה ; האם לאחר הנחת התפילין של יד ממשיכים בשבע הכריכות על היד כפי שקובע הזוהר, או עוברים להניח תפילין של ראש קודם ; האם לא מניחים תפילין בחול המועד כדעת המקובלים, או מניחים, ועוד. ראו : פירשטין, מנהגים יהודיים : עמ' 9-14.

¹⁵⁴³ שו"ע, או"ח, הלכות תפילין, סימן כה.

¹⁵⁴⁴ שו"ע, או"ח, סימן כה, יא.

¹⁵⁴⁵ הסבר המחלוקת על אודות מועד שבע הכריכות התפילין על פי הרב מרדכי אליהו מופיע במאמרו 'פסיקה על פי הקבלה', ראו : הרב מרדכי אליהו, אמרי מרדכי, עמ' כג-כד.

היה רב אחד, לא מזכיר שמו. ה' יאריך ימיו בטוב ושנותיו בנעימים. הוא היה אומר תמיד 'מרן, מרן, מרן'. 'נגד בן איש חי, נגד בן איש חי'. הוא היה רגיל להתפלל מניין אחרון במוסאיוף ואני הייתי רגיל להתפלל מוקדם. באתי למוסאיוף, גמרתי להתפלל. הניח תפילין, התחיל לסובב [את רצועות התפילין על הזרוע, לפני הנחת התפילין של ראש].

וכך סיפר הרב אליהו ותיאר את הדיאלוג המוזר שהתנהל בין השניים, בשל האיסור לדבר באמצע הנחת תפילין:

אמרתי לו: 'הא'.

עשה לי: 'הו'.

אומר לו: 'הו'.

אומר לי: 'הא'.

אומר לו: 'הו'.

אומר: 'הא'.

הוא אומר: 'הא, הא, הא'.

אמרתי לו: 'אתה תמיד טוען: מרן! מרן! מרן כותב: אחרי שהניח כאן [את בית התפילין, על הדי], ימשוך את הרצועה עד האצבע, ויניח תפילין של ראש, ואחר כך יסובב שבעה.

עשה לי ככה: 'מאיפה זה בא?' [הרב אליהו הדגים את סימן השתוממות של הרב עובדיה על ידי פשיטת הידיים לשני הצדדים, והמשיך להסביר]. אחרי התפילה הראיתי לו. 'שתראה' אמרתי לו 'שגם אתה נוהג לפי חכמי הקבלה ואתה לא שם לב בדבר הזה'.¹⁵⁴⁶

האופי האירוני של הדיאלוג אינו צריך להסיח את דעתנו מן העיקר: הביקורת של הרב אליהו על הרב עובדיה לא באה להראות לו רק את אי-העקביות שלו, אלא בעצם באה לרמוז לו כי אין כל מנוס מן הפסיקה על פי הקבלה, שכן בכמה עניינים חשובים היא התקבלה בכל קהילות ישראל, או לכל הפחות בכל קהילות הספרדים.

ז. החזרת עטרה ליושנה בתפיסת הרב עובדיה

לאור המקרים שראינו לעיל, המראים כי הרב עובדיה היה מוכן לסטות מפסקי מרן בשורה ארוכה של הכרעות, נשאלת השאלה: מהי העטרה אותה שואף הרב עובדיה להחזיר ליושנה? ברצוני לדחות את ההנחה כי מפעל חייו המרכזי של הרב עובדיה, המתגלם בסיסמת תנועתו הפוליטית ש"ס 'להחזיר עטרה ליושנה', היה הנחלת פסיקותיו של מרן רבי יוסף קארו - לא מבחינת החשיבות שהוא עצמו ייחס למשימה זו ובוודאי שלא מבחינת חשיבותה הציבורית-היסטורית.

פעמים רבות הכריז הרב עובדיה פומבית על הסיבות שבגינן הקים את תנועת ש"ס,¹⁵⁴⁷ מעולם לא מנה ביניהן את הנחלת פסיקות רבי יוסף קארו.¹⁵⁴⁸ אפשר לומר שבניגוד לחלק מהחוקרים וחלק מבניו של

¹⁵⁴⁶ הרב מרדכי אליהו, דרשה, כ"ח סיון תשס"ו, 24.6.2006.

¹⁵⁴⁷ על מטרות ש"ס ראו גם: פלדמן, הקמת תנועת ש"ס.

¹⁵⁴⁸ ש"ס כמה בשביל התורה הכריז למשל לקראת הבחירות המוניציפאליות בשנת 2003 (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש ראש השנה תשס"ד, 28.9.2003); 'ש"ס – לא פתחנו אותה בשביל משרות, פתחנו אותה בשביל תורה' (הנ"ל, דרשה, כנס בחירות בבית שמש, 1.10.2003); ראו עוד על מטרות ש"ס: 'בתי מדרש, בתי כנסיות, מקוואות טהרה, תלמודי תורה, זהו' (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש בראשית, יזדים, כ"ט תשרי תשס"ד, 25.10.2003); ראו גם דרשה 2002 שם הרב עובדיה אומנם מדבר על הדאגה לעניים, אך

הרב, אין כמעט שום אדם בש"ס שכאשר הוא אומר 'להחזיר עטרה ליושנה' כוונתו לחזרה לפסיקות רבי יוסף קארו. בכלל אלה שהתכוונו להחזרת עטרה אחרת לגמרי ליושנה היה כמובן הרב יצחק פרץ, רבה של רעננה ויו"ר ש"ס הראשון, שהוא זה שהפך את הסיסמה לסיסמת ש"ס עם הקמתה בשנת 1984. הרב פרץ התכוון כמובן להחזרת בני עדות המזרח אל המצוות והתורה ולהחזרת עטרת כבוד הספרדים על ידי החזרתם אל הדת.¹⁵⁴⁹ נדמה שזו הייתה גם כוונתו של הרב עובדיה, כך עולה מבחינה מדוקדקת של השימוש שלו בסיסמה 'להחזיר עטרה ליושנה',¹⁵⁵⁰ שאין הכוונה דווקא להשלטת פסקי רבי יוסף קארו, אלא מטבע לשון כללי יותר העוסק בחזרה לדת ובהחזרת הכבוד של הספרדים ומסורתם התורנית. בעשרת הכרכים של חיבורו המרכזי 'ביע אומר' הרב עובדיה עצמו חוזר על הביטוי 'להחזיר עטרה ליושנה' כעשרים פעם¹⁵⁵¹ - כמעט מחציתם נוגעים לתיקון מצב דתי או עדתי, בלי קשר לפסיקות מרן. פעם אחת מוזכרת החזרת העטרה ליושנה בהקשר משמעותי במיוחד, בהקשר להעלאת קרנם של בני הישיבות בעיני בעלי הבתים: 'בזמן הזה שכבוד התורה ירד אלף מעלות אחורנית ותרד פלאים... להחזיר עטרה ליושנה ולהשיב כבוד תורתנו הקדושה ולומדיה'.¹⁵⁵²

ממצא זה מתחזק גם ממופעים אחרים של הביטוי. כך למשל בכנס של הקהילה הבוכרית סיפר על גדולת אנשי התורה הבוכרים בעבר והכריז 'אחרי שהלכו לעולמם לא נשאר הרבה, עכשיו צריך להחזיר עטרה ליושנה... לחזק אותם שיחזירו עטרה ליושנה שיהיו רבנים, מורי הוראה בישראל'.¹⁵⁵³ ההקשר היה ברור, החזרת עטרה ליושנה היא החזרת לימוד התורה כמרכיב מרכזי בחיי העדה. בדרשה אחרת לקראת מעמד 'הקהל',¹⁵⁵⁴ שנערך בכותל המערבי ולא בבית המקדש כמובן אמר:

היה מעמד אדיר, קידוש השם, כמו מעמד הר סיני. הלואי שתחזור עטרה ליושנה, תעשה פרה אדומה עשירית... כולם נהייה טהורים, נוכל להיכנס לבית המקדש ואז תחזור עטרה ליושנה גם מעמד הקהל.¹⁵⁵⁵

פעם אחרת מוזכרת החזרת העטרה ליושנה על ידי הרב עובדיה בהקשר לשאלה שנשאל בהיותו רב בקהיר בדבר בית כנסת שהפכוהו אנשי הקהילה למוסד עזרה רפואית וכלכלית לעניי העיר ובנו במקום גם בתי שימוש וכיו"ב. (ומעניין אגב כך הרקע המיסטי לשאלה: בעקבות אסונות בדמות פצצות שהוטלו ברחוב

כשהוא מונה את מטרות הקמת ש"ס מדגיש: תורה, טהרה וכיו"ב (הני"ל, דרשה, מוצ"ש תולדות, ד' כסלו תשס"ג, 9.11.2002); ראו גם: 'הקמנו את ש"ס נטו בשביל תורה' (הרב עובדיה, דרשה יום ג, יחזק דעת, 4.3.2003); 'תנועת ש"ס כשנוסדה, כשאני ייסדתי אותה, כל כוונתה הייתה בשביל תורה' (הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת בשלח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, י"ג שבט תשס"ט, 7.2.2009); 'תנועת ש"ס איננה כיתר המפלגות כל המטרה היא אך ורק לחיזוק התורה... כל המטרה להחזיר עטרה ליושנה' (הני"ל, כנס בחירות לקראת בחירות 1988; הני"ל, דרשה, יום ג, יחזק דעת, 7.3.2006); ראו גם: הני"ל, דרשה, מוצ"ש ויקהל פקודי, כ"ה אדר תשס"ו, 25.3.2006.

¹⁵⁴⁹ שיחות עם הרב יצחק פרץ, יושב ראש ש"ס הראשון (18.12.1997; 12.2.1998; 22.2.1998).
¹⁵⁵⁰ המקור לביטוי, בגמרא בבלי דף סט ע"ב: 'אמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה? שהחזירו עטרה ליושנה'. הסוגיה שם עוסקת מפורשות בשאלת החזרה למנהגים ישנים ונכונים. ראו גם: קארו, אבקת רוכל, סימן ר"י.

¹⁵⁵¹ יוסף, יבי"א, ב, או"ח טז, יז; שם, יט; שם, כה, י; שם, יו"ד, יח, ד; שם, ד, או"ח, כא; שם, מה, ב; שם, מג, ט; שם, יו"ד, ג, א; שם, ו, או"ח, מג, ג (הפסיקה המפורסמת באשר לאישור לספרדים להתחתן בשלושת השבועות); שם, ז, או"ח, ז, ז; שם, ט, או"ח, קה, ו; שם, י, או"ח, כא, ז; שם, ט; שם, שם; שם, יו"ד, טו. גם בשו"ת יחזק דעת מתוך כחמישה אזכורים רק אחד מופיע בהקשר של חזרה לפסיקות מרן רבי יוסף קארו (הני"ל, יחו"ד, ב, לג). על פי: פרוייקט השו"ת הממוחשב, אוניברסיטת בר אילן.
¹⁵⁵² הני"ל, יבי"א, ד, או"ח, יג, ד.

¹⁵⁵³ הרב עובדיה, דרשה, כנס של העדה הבוכרית, ג טבת תשס"ד, 28.12.2003.
¹⁵⁵⁴ בעניין 'הקהל' שהוביל לאחת המחלוקות ההשקפתיות הגדולות בין הרב עובדיה לליטאים (ראו: טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 175–179) ראו: זולדן, ספר הקהל; אבינר, הקהל והמלכות; קוק, צ"י, מצות הקהל; חרל"פ, מצוות הקהל; דרוקמן, מצוות הקהל; סטריקובסקי, קובץ הקהל; וראו: יוסף, יבי"א, י, יו"ד, כב.
¹⁵⁵⁵ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחזק דעת, יא תשרי תשס"ד, 7.10.2003.

היהודים, עלה אצל בני הקהילה חשש מיסטי כי מעשיהם הרעים הביאו עליהם את הצרה¹⁵⁵⁶). בהזדמנות אחרת מזכיר הרב עובדיה את 'להחזיר עטרה ליושנה' באשר לביקורת החריפה שלו נגד הנהוג להכריז בשמחה 'מזל טוב' לאחר שבירת הכוס בחתונה שנועדה לסמל רגע של עצב על החורבן: 'שנהפך בעוונותינו הרבים למין התהדרות של גבורה שהחתן דורך בכוח על הכוס ומשברו לרסיסים וכל הקרואים ממלאים פיהם שחוק ואומרים "מזל טוב"'.¹⁵⁵⁷ פעם נוספת במסגרת המאבק נגד הפאות הנוכריות, מאבק שאינו מדגלי השולחן ערוך ולא קשור להשלטת פסקי רבי יוסף קארו.¹⁵⁵⁸ פעם אחרת, משנת 1971, במסגרת התבטאות נגד 'נוסח ספרד' בסידורים אומר הרב עובדיה: '... שעל הנהלת בית הספר והמורים להחזיר עטרה ליושנה ולהנהיג בבית ספרם להתפלל בנוסח הספרדים וכמנהגם'.¹⁵⁵⁹ כפי שראינו לאורך העבודה דווקא בנושא התפילה, אין דגש של הרב עובדיה על פסיקות מרן, אלא קבלה של הנהגות האר"י.

המימרה מוזכרת גם בהקשר של אמירת ברכת התורה על פי הנוסח המופיע בגמרא: 'שלא כדן השמיטוהו בסידורים האחרונים הנפוצים בארץ, וצריך להחזיר עטרה ליושנה'.¹⁵⁶⁰ במקרה אחר הרב עובדיה משתמש בה בהקשר למחלוקת עם רבני מרוקו שסירבו לקבל את פסיקתו¹⁵⁶¹ ולבטל את אמירת 'ברוך הוא וברוך שמו' באמצע ברכות שיוצאים בהן ידי חובה. מחלוקת הנוגעת גם ליחסיו עם המקובלים שמייחסים לאמירה זו חשיבות עצומה.¹⁵⁶² פעם נוספת באשר להחזרת הציות לדן התלמוד דווקא (בעניין אי-אמירת חזרת הש"צ בתפילה) ולא החזרה לפסקי מרן השו"ע, הוא אומר: 'בזמנינו שרבו בארצנו הקדושה תלמודי תורה ושיבות ושיעורי תורה, כן ירבו, ראוי להחזיר עטרה ליושנה ולנהוג כדן התלמוד'.¹⁵⁶³

חשובים ומלמדים אף יותר מהדוגמאות לעיל הם דברי הפתיחה של הרב עובדיה לכרך העשירי, האחרון והחגיגי של 'יביע אומר'. הדברים מעידים כי משמעות הסיסמה 'להחזיר עטרה ליושנה' רחבה הרבה מעבר לעניין החזרת פסקי רבי יוסף קארו. הרב עובדיה מסכם שם את מפעלות חייו ומונה: זיכוי הרבים, חיבוריו התורניים הרבים, רשת מעיין החינוך התורני של ש"ס. ובלי להזכיר את פסיקות רבי יוסף קארו חותם 'ונזכה להמשיך עוד ביתר שאת בבריאות טובה להחזיר עטרה ליושנה'.¹⁵⁶⁴

כלל העולה: החזרת העטרה ליושנה היא קריאה לתחייה דתית-רוחנית של עדות הספרדים, תחייה שתשיב אותם אל התורה ואל המסורת ובמקביל גם תשאף לשוויון ואף תגדל את כבודם ותבצר את מעמדם. ערך זה, ולא השלטת פסקי מרן רבי יוסף קארו, הוא גולת הכותרת אשר אותו העלה הרב עובדיה על נס בדרכו הציבורית.

¹⁵⁵⁶ יוסף, יבי"א, א, או"ח, י, יג.

¹⁵⁵⁷ שם, ד, אבה"ע, ט, ג.

¹⁵⁵⁸ שם, ה, אבה"ע, ה, ז.

¹⁵⁵⁹ שם, ו, או"ח, י, ט.

¹⁵⁶⁰ שם, ח, או"ח, יא, ב.

¹⁵⁶¹ טולידאנו, דברי שלום ואמת, א, עמ' 152.

¹⁵⁶² יוסף, יבי"א, ח, או"ח, כב, ח. ראו עוד: לאו, להחזיר עטרה; יוסף, חזו"ע, חלק ב, עמ' קכח; הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נשא, בית כנסת היזדים, ט סיון תשס"ד, 29.5.2004; הני"ל, דרשה, מוצ"ש חיי שרה, יזדים, כ"ב חשון תשס"ה, 6.11.04; הני"ל, דרשה, מוצ"ש וישלח, יזדים, ט"ז כסלו תשס"ו, 17.12.2005; הני"ל, דרשה, מוצ"ש וארא, כ"ז טבת תשס"ח, 5.1.2008.

¹⁵⁶³ הני"ל, יבי"א, ט, או"ח, ק, ס"ק ג.

¹⁵⁶⁴ שם, י, הקדמה, עמ' א.

פרק שני

תמיכה בפרקטיקות מיסטיות ומאגיות

א. היזקקות לפרקטיקות מאגיות קבליות ועממיות

א1. תיקונים: עדויות מפתיעות על הפניות של הרב עובדיה למקובלים

הנחת יסוד רווחת לגבי הרב עובדיה היא שהוא התנגד לשימוש בפרקטיקות מיסטיות, שהוא לא החשיב סגולות, זלזל בקמיעות וכיו"ב, וככלל לא נטל חלק ב'פסיכיאטריה המסורתית'¹⁵⁶⁵ (כמונחו של יורם בילו) ובוודאי לא שלח את הבאים אליו לתיקונים קבליים.

אריאל פיקאר כתב כי הרב עובדיה 'מסתייג ממקורות שעוסקים ברוח רעה, סגולות וקמיעות וכדומה'.¹⁵⁶⁶ אליאב טאוב כתב 'מעולם לא קרה שהרב יוסף שלח אדם שפנה אליו עם בעיה לקבל ברכה או קמיע ממקובל'.¹⁵⁶⁷ גם בביוגרפיה העיתונאית 'מרן', שכתבו העיתונאים ניצן חן ואנשיל פפר נקבע כי 'הרב עובדיה איש הלכה רציונלי, מעולם לא המליץ בסביבתו הקרובה לשמוע בעצתו של מקובל'.¹⁵⁶⁸ הרבה מקורבים לרב עובדיה טענו כי הדבר רחוק מעולמו של הרב עובדיה.

אך בפועל יש לא מעט עדויות הפוכות, שמציגות עמדה הרבה יותר מורכבת של הרב עובדיה. כך למשל ברשותי צילום של קמיע שכתב הרב עובדיה עצמו לעצמו המופיע תחת הכותרת 'קמיע לכל דבר' וכולל שלוש שורות צפופות בכתב ידו של שמות קודש:¹⁵⁶⁹

קמיע לכל דבר

איבקא יצאי במאי אנרנל ורלתם יממאא חאהצרה

ליוצק מוההמד שוורצח היהשרד אהיאי תלחכמב

פארמדו וההעכל ואבחו הופכגד הזי מיה

חלק מהעדויות ההפוכות מגיעות מרשימות מזכירו של הרב עובדיה הרב יהודה נקי, שמתאר כי כמה פעמים הרב עובדיה שלח אנשים לתיקונים אצל המקובל הרב כדורי או אצל המקובל הרב בצרי.¹⁵⁷⁰ כך אירע כאשר נשאל הרב עובדיה מה לעשות כאשר למשפחה שבה האב והאח נפטרו ובמשך השנה שאחר כך נפטרו עוד אח ואחות של האבא. הרב עובדיה השיב שילכו לרב המקובל הרב דוד בצרי לעשות תיקון.¹⁵⁷¹ כך ענה הרב עובדיה גם כשהגיעה אליו אישה שבשלושה הריונות מתו העוברים במעיה ושאלה מה עליה לעשות. גם כשהגיע אל הרב עובדיה בחור שנכשל בהוצאת זרע לבטלה וביחסים אסורים עם אשת איש וביקש תיקון על מעשיו, הרב עובדיה שלח אותו למקובל הרב בצרי כדי שזה יעשה לו תיקון.¹⁵⁷² גם בנו של

¹⁵⁶⁵ בילו, פסיכיאטריה מסורתית.

¹⁵⁶⁶ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 242.

¹⁵⁶⁷ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 85; ראו גם: ניר, אריה דרעי, עמ' 383; וכן: ראו: חן ופפר, מרן, עמ' 341; אותה קביעה מופיעה בכל המקומות.

¹⁵⁶⁸ חן ופפר, מרן, עמ' 341.

¹⁵⁶⁹ צילום הקמיע שכתב הרב עובדיה עצמו בארכיון אבישי בן חיים.

¹⁵⁷⁰ נקי, מעין אומר, חלק יב, עמ' שלט.

¹⁵⁷¹ שם, פרק א, סימן נה, עמוד עז.

¹⁵⁷² שם, פרק ג, עמ' רלד.

הרב עובדיה הרב דוד יוסף סיפר כי בילדותו כשעלה חשש שהוא סובל מ'אסטמה', אביו הרב עובדיה ביקש עבורו מהבבא סאלי מים קדושים.¹⁵⁷³

חלק מהעדויות על פסיקות פרטיות בעלות גישה חיובית של הרב עובדיה בענייני תיקונים, כמעט בלתי נתפסות ביחס למה שמקובל לחשוב על גישתו האנטי-מיסטית. כך למשל אישה חולת סרטן ריאות הלכה למקובל, המקובל אמר לה שיכדי לרפאותה צריכה להתפשט ואולי יצטרך גם נגיעה. המקובל אמר לאישה שיש לו היתר בכתב מהרב עובדיה לביצוע פרקטיקה זאת. כשהובאו הדברים בפני הרב עובדיה הוא אמר 'שאינו זוכר מזה' והשיב: 'יכולה לעשות, אבל אם יצטרך נגיעה - רק על ידי כפפה כללית'. הרב עובדיה אמר למזכירו שהוא נותן את ההיתר רק בגלל פיקוח נפש, אבל הוא עצמו לא מחזיק מזה.¹⁵⁷⁴ זו גישה שמזכירה כמובן את דברי הרמב"ם על כך ש'מי שנשכו עקרב או נחש מותר ללחוש על מקום הנשיכה ואפילו בשבת כדי לישב דעתו ולחזק לבו'. הרמב"ם קובע מפורשות 'אף על פי שאין הדבר מועיל כלום, הואיל ומסוכן הוא היתירו לו כדי שלא תטרף דעתו עליו'.¹⁵⁷⁵

במקרה אחר דובר על אישה שחלתה בסרטן השד, אחרי התייעצות עם הרב אלימלך פירר הוחלט לכרות את כל השד, והוא הציע להם שילכו למקובל מסוים. המקובל הציע שהוא יסתכל על 'אותו מקום' והבטיח שהאישה תבריא, אך היא רצתה היתר לכך מהרב עובדיה. תשובת הרב עובדיה הייתה: 'אפשר, על ידי ששימו בגד שבו חור קטן ודרכו יסתכל'.¹⁵⁷⁶ מדובר אפוא במקרים שבהם הרב עובדיה היה מוכן לקיים את הפרקטיקה המאגית אף במחיר של פגיעה בהלכה.

עם זאת, לא בכל המקרים היה הרב עובדיה מוכן לשלם 'מחיר' זה. במקרה אחר הגיע חולה וביקשה מהרב עובדיה לקבל היתר לרב שמברך על ידי כך שהוא שם את ידו על האיבר המסוים. הרב עובדיה סירב ואמר שאינו מכיר את אותו רב. חזרו אחר כך ושאלו האם יש היתר לאפשרות שאותו רב לא ישים את ידו אלא האישה תלבש חולצה והוא רק יקרב את עיניו חמישה ס"מ? הרב עובדיה דחה גם את האפשרות הזאת וקבע: הרחק מן הכיעור, 'לא יעשו כן'.¹⁵⁷⁷

חשוב להדגיש כי תשובותיו הפרטיות הללו של הרב עובדיה (שהעובדה שמזכירו נתן להן פומבי עוררה עליו זעם וגררה הכחשות של אמתותן מצד הרב הראשי הספרדי הרב יצחק יוסף בנו של הרב עובדיה¹⁵⁷⁸), חייבות להידון על רקע העובדה שהפרקטיקה של נגיעת מקובל במקום בגוף אותו הוא רוצה לרפא, היא פרקטיקה ידועה. מזכירו של הרב עובדיה העריך אז כי אותו מקובל מסתמך על המקובל רבי יהודה פתיה שכתב בספרו 'מנחת יהודה' (פרשת שמיני סימן נח) כיצד יש לברך אדם ולכוין בשמות הקודש כדי שיתרפא. וקבע שהנגיעה חשובה לזה.¹⁵⁷⁹ באותו הקשר ובהתאם לכך השתטחות על קברי צדיקים היא השתטחות ממש ויש לכוון איברי המשתטח כנגד איברי המת שבקבר. פנים כנגד פנים, ידיים כנגד ידיים וכו'. 'כי בזה ימשך כוח בעצמות המת על ידי שמות הקודש שמכוין בהם'.¹⁵⁸⁰

---

¹⁵⁷³ שיחה עם הרב דוד יוסף, שהוסיף וסיפר כי הרב עובדיה הביא לו את המים המבורכים והוא שתה אותם ו'באותה שנה הבראתי' והוסיף נדמה שבחיוך 'ובאותה שנה גם המציאו תרופה לאסטמה'.

¹⁵⁷⁴ נקי, שם, פרק ב, ה/ז.

¹⁵⁷⁵ רמב"ם, מ"ת, הלכות עבודת כוכבים, פרק יא, יא.

¹⁵⁷⁶ שם, חלק יב, פרק ב, ה/ח.

¹⁵⁷⁷ שם, חלק יב, פרק ב, ה/יא.

¹⁵⁷⁸ יוסף, שו"ת הראשון לציון, ב, עמ' תד. ('נורא נוראות, והס מלהזכיר לתלות בוקי סריקי בגאון עולם נ"ע, ובודאי הגמור הוא שמרן זצ"ל מעולם לא אמר דבר זה להתיר לאשה להתפשט לפני מקובל ולא ניתן להעלות זאת על הדעת, וכ"ש שלא לכתבו על ספר').

¹⁵⁷⁹ הביקורות הרבניות נגד הרב פתיה עסקו בהאשמות כי הוא מרפא חולים, גברים ונשים, בנגיעה במקום הזקוק לריפוי בלי חציצה.

¹⁵⁸⁰ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק ב, ה/יא.

אגב אזכור נושא קברי הצדיקים, כדאי לשים לב לעובדה נוספת: למרות התנגדותו של הרב עובדיה לאירוע השיא של העלייה לקברי צדיקים, העלייה לקבר רשב"י מחבר הזוהר על פי המסורת, בערוב ימיו הוא ביקש ממקורביו להשתתף בהילולה בקברו של יהושע בן נון. כשנשאל: 'מה נשתנה קברו של יהושע בן נון שסבא נוסע לשם?', התייחס בעצמו להשוואה לעלייה לקבר רבי שמעון בר יוחאי ואמר: 'איזה קבר יש כמו יהושע בן נון, תגיד מי? רבי שמעון בר יוחאי? לא הגיע ליהושע בן נון'.¹⁵⁸¹ עד כמה שאפשר לדייק מהתבטאות אגבית ואפולוגטית מעין זו, עולה ממנה כי הרב עובדיה לא הסתייג מעצם העלייה לקברים, אלא נרתע מההתמקדות המוגזמת בקבר רשב"י.

א.2. החמסה והחוט האדום

את השימוש ב'חמסה' ובחוט האדום התיר הרב עובדיה. ה'חמסה', סמל המזל העממי שצורתו צורת כף היד, הלכה ונתהוותה בשנות מנהיגותו של הרב עובדיה יוסף כסמל שמיוחסות לו סגולות מיסטיות ותפוצתה גדלה בשכבות הציבור. החמסה אין מקורה ביהדות. כבר מתקופת האבן מופיעים ציורי כפות ידיים שנועדו לספק הגנה, על קירות מערות. הסמל נהנה מתפוצה מיוחדת בארצות האסלם וזכה לכינוי 'חמסה' שמשמעו בעברית 'חמש', או 'ידה של פאטימה' על שם בתו של הנביא מוחמד שיוחסו לה סגולות מיסטיות. בספרד של ימי הביניים גם יהודים החזיקו באמונה זו. אחרי גירוש ספרד של 1492 התפתחה האמונה בחמסה בעיקר בקהילות היהודים בארצות האסלם ובמיוחד בצפון אפריקה. החוקר שלום צבר מסביר כי לנוכח תפוצתה הרחבה הרבנים עיגנו את השימוש בחמסה במקורות יהודיים. הקבילו אותה לאות ה' ולצורת כף יד הכוהן בזמן ברכת כוהנים. החמסה החלה להשתלב בתשמישי קדושה דוגמת רימונים לספר תורה, מנורות חנוכה, פרוכות לארון קודש וכדומה. במדינת ישראל השימוש בחמסה היה שכיח בקרב יהודים יוצאי ארצות האסלם. עם התגברות זרם העולים מאירופה פחתו השימוש והנוכחות של החמסה. אולם למן שנות השבעים לערך עלה מעמדה של החמסה יותר ויותר.¹⁵⁸²

הבן איש חי הזכיר את החמסה בהתייחסותו לדרכים שבהן יוכל אדם להינצל מעין הרע. הוא מציין מספר פסוקים לציטוט, 'בן פֶּרֶת יוֹסֵף בֶּן פֶּרֶת עָלֵי עֵינָי' (בראשית מט, כב), 'וַיַּעֲקֹב אִישׁ תָּם, יֹשֵׁב אֱהָלִים' (בראשית כה, כז), 'וַאֲנִי בָרַב חֶסֶד אָבֹא בֵיתְךָ, אֲשֶׁתְּחַוֶּה אֶל הַיָּכֹל קִדְשֶׁךָ בֵּיתְךָ' (תהלים ה, ח), 'וַיֵּשֶׁא בָלֶעָם אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא אֶת יִשְׂרָאֵל שֹׁכֵן לְשֶׁבֶט וְתֵהִי עָלָיו רוּחַ אֱלֹהִים' (במדבר כד, ב). לאחר מכן הוא מציין בשם החיד"א כי מנהג העולם לומר 'חמסה' ולכן תולים עץ שמצוירת בו 'צורת כף, שיש בו חמש אצבעות וחוקק עליו אות ה'.¹⁵⁸³ בהתאם לכך ביום חתונתו, הרב עובדיה רשם בכתובה סך של 555 לירות, כסגולה נגד עין הרע.¹⁵⁸⁴

במקביל לחמסה הלך ופשט השימוש בחוט האדום הנכרך על היד והאמונה בסגולותיו של חוט זה. על פי הפרסומים סגולת החוט אדום נובעת מכך שהוא נכרך סביב קבר רחל. הרב עובדיה נשאל על פרקטיקות רווחות אלו: האם מותר לקשור על היד חוט אדום לשמירה או לענוד חמסה כסגולה נגד עין הרע, או שמא יש בזה איסור 'משום דרכי האמורי'? הרב עובדיה השיב בקצרה: 'אין'.¹⁵⁸⁵

אנו רואים לאור שני הסעיפים האחרונים כי ההתנגדות של הרב עובדיה אינה התנגדות מוחלטת לעצם המעשה מתחום ה'נסתרות', כך בהקשר לפרקטיקה של פקידת קברים וכך באשר לתיקונים. העובדה

¹⁵⁸¹ ישי כהן, הרב עובדיה מפציר במקורביו קחו אותי לקברו של יהושע, כיכר השבת, 16.4.2012 (הסרטון המלא בארכיון אבישי בן חיים).

¹⁵⁸² צבר, חמסה; שפרבר, מנהגי ישראל, ד, עמ' רנו-רנז.

¹⁵⁸³ יוסף חיים, בן איש חי, שנה שנייה, פרשת פינחס, אות יג. ועוד הוא מציין שם שמהגמרא מוכח שאנשי בבל צריכים להיזהר ולשמור על עצמם טפי (יותר) משאר המקומות.

¹⁵⁸⁴ בן עמי, מנהגי הראש"ל, חלק ב, ללא מספר עמוד – טרם פורסם.

¹⁵⁸⁵ כלומר אין איסור. נקי, מעין אומר, חלק ה, פרק ח, עבודת גילולים, סימן יח.

המפתיעה שהרב עובדיה שלח אנשים לתיקונים מעידה על מורכבות גישתו ועל כך שההנחה בדבר המסויגות הטוטאלית שלו מעניינים מיסטיים וקבליים-מעשיים¹⁵⁸⁶ אלו שגוייה, העדויות האחרונות מעצימות את ההנחה כי בוודאי שאי אפשר לראות בו רב שאינו מחשיב תיקונים קבליים.¹⁵⁸⁷

ב. רוחות ושרים

ב.1. נענוע הלולב כטקס לגירוש רוחות

יחסו של הרב עובדיה למצוות נטילת ונענוע הלולב וארבעת המינים בחג הסוכות, היא דוגמה נאותה כדי להבהיר עד כמה תפיסת דמותו של הרב עובדיה כדמות אנטי מיסטית ואנטי קבלית רחוקה מן המציאות שבה חי. בהתאם לכך אנו יכולים לראות אצל הרב עובדיה שלושה דברים: ראשית, בסדר הנענועים של הלולב הוא הולך דווקא על פי שיטת הקבלה. שנית, עמדתו בנושא דווקא נוהגת כדעת האר"י ונגד דעת מרן רבי יוסף קארו.¹⁵⁸⁸ שלישית, הוא בוחר להדגיש את הנימוק המאגי המובהק למצוה זו. כאשר דרש הרב עובדיה על אודות מצוות נטילת הלולב ונענוע ארבעת המינים הוא בחר בהסבר על פיו נענוע הלולב מועיל 'לסלק רוחות רעות'.¹⁵⁸⁹ הוא אף אמר כי הסיבה שבארצות הברית יש סופות הוריקן מחוללות אסונות היא העובדה שאין במעצמה העולמית פרקטיקה של נענועים בלולב:

כנראה ארה"ב לא מנענעים בלולב, בגלל זה יש להם הוריקנים הרבה. שם יש חורבנות, מאות אלפים, מיליונים נהרגים בהוריקן.¹⁵⁹⁰

אכן, מדובר במאגיה ששורשיה נעוצים כבר בחז"ל, אך הרב עובדיה אינו מנסה לעדן אותה אלא אדרבה, פועל לתת לה חיזוק אקטואלי. רוח הדברים המיסטית נשמרה כשהרב עובדיה ציטט מהגמרא את הסיפור על רב אחא בר יעקב ש'לפני שהיה מנענע בלולב היה אומר "זה יהיה חץ בעיניו של השטן" [גירא בעיניה דסטנא]¹⁵⁹¹. הרב עובדיה הזהיר את מאזיני הדרשה מפני אמירת משפט זה אשר מתגרה בשטן: 'הגמרא אומרת: הוא (אחא בר יעקב) יכול להרשות לעצמו, אנחנו לא נאמר דבר כזה'.¹⁵⁹² כהמשך לכך סיפר הרב עובדיה את הסיפור הפלאי מהגמרא¹⁵⁹³ על התנא פלימו והמפגש שלו עם השטן. פלימו נהג לומר 'חץ בעיניו של השטן'. השטן התעלל בו בתגובה¹⁵⁹⁴ וביקש ממנו שיפסיק לצער אותו ולכל היותר יאמר 'יגער ה' בך

¹⁵⁸⁶ הם נתפסים בציבור כקבלה מעשית, הגם שמובן שלמעשה מדובר בפרקטיקות שלא מחויב קשר בינן לבין הקבלה, מלבד העובדה שהעושה אותם נהנה מיוקרה של מקובל.

¹⁵⁸⁷ ועדיין יש לשים לב כי על פי רוב הרב עובדיה לא שלח אנשים לתיקונים קבליים ומיסטיים, אלא אמר לבאים אליו כי התיקון שלהם הוא להתחזק במצוות, בלימוד תורה ובתפילה, 'בדרך כלל היה אומר: תיקון לאדם ... להתחזק בלימוד תורה בעיקר ובתפילה'. (נקי, מעין אומר, פרק ג, סימן רכד. כמתואר שם לדוגמה כי כשבא אליו חוזר בתשובה שבעברו היה קצב שהיה מוכר טרפות ונבלות וביקש תיקון, הדגיש הרב עובדיה שהתיקון הוא לימוד תורה).

¹⁵⁸⁸ שו"ע, או"ח, תרנ"א, י; ראו האלמנטים הקבליים הבולטים בתוך: יוסף, מחזור יחו"ד, שלש רגלים, עמ' קפג-קפה.

¹⁵⁸⁹ ראו: בבלי, סוכה, לז, ע"ב.

¹⁵⁹⁰ סיבה אחרת לאסון הוריקן שפקד את ארצות הברית בקיץ 2005 מצא הרב עובדיה בתמיכתו של נשיא ארצות הברית דאז ג'ורג' בוש בתוכנית ההתנתקות מגוש קטיף: 'פה היו 15 אלף מגורשים. שם 150 אלף. הקב"ה נתן לו שכרו. לא מקפח שכרה של אף בריה' (הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחיה דעת, ב אלול תשס"ה, 7.9.2005).

¹⁵⁹¹ בבלי, סוכה, דף לח, ע"א.

¹⁵⁹² הרב עובדיה, דרשה, בית המדרש יחיה דעת, י"א תשרי תשס"ד, 7.10.2003.

¹⁵⁹³ בבלי, קידושין, דף פ.

¹⁵⁹⁴ תקציר הסיפור המיסטי: הגמרא שם עוסקת בדיני ייחוד ובגדולי התנאים שהשטן ניסה להכשילם. היא מספרת גם על התנא פלימו שנהג לומר באופן תדיר 'חץ בעיניו של השטן'. השטן בתגובה הגיע אליו מחופש לעני, ביקש להיכנס - והכניסו, ביקש לשבת לשולחן עם כולם - והושיבו, היה יושב מלא שחין והיה פוצע עצמו - העיר לו על כך פלימו. אחר כך ביקש השטן המחופש לעני כוס מים, ואז ירק בה. פלימו נזף בו והוא עשה עצמו מת. פלימו ברח והתחבא בשירותים. בא אליו השטן וגילה לו שזה הוא ואמר לו שלא יאמר 'חץ בעיניו של השטן' אלא 'ה' יגער בו השטן'.

השטן'. הרב עובדיה פנה לקהל מאזיניו, הגדיר את השטן כמלאך, והנחה אותם עניינית איך להתמודד איתו, משל היה מדובר בדמות נוכחת בחיים ממש: 'להיזהר לא לפגוע בכבודו של השטן. למה להתעסק איתו? זה מלאך בסך הכול. לא להגיד שום מילה עליו, להגיד לכל היותר הפסוק "יגער ה' בך השטן"'.¹⁵⁹⁵ עוד הסביר כי הלולב הוא סמל לניצחון על האויבים העליונים בימי הדין של הימים הנוראים ובסיומם ביום הכיפורים.¹⁵⁹⁶ 'בא הקב"ה נותן לנו הלולב, זה סימן שאתם ניצחתם בדין, לכן בא אחר כך (אחרי ימי הדין ראש השנה ויום כיפור) סוכות. מסמנים את הניצחון של עם ישראל על האויבים שלמעלה'.¹⁵⁹⁷ בדברים שאמר אחרי אסון צונאמי שהתרחש בחוף לארץ, ביטא הרב עובדיה תפיסה על פיה נענוע הלולב מציל מפני אסונות טבע אלו:

למנוע רוחות רעות כדי שלא יזיקו לנו, כדי שיהיו רוחות טובות, לא רוחות כמו בחו"ל – מתים כמה נפשות. גם עכשיו היה צונאמי – זה רוח פרצים כזה. שמה מסכנים אין להם לולב. גויים יש להם לולב? יש להם חמור. אנחנו ברוך השם יושבים – אין פרץ אין צווחה – למה? עשינו נענועים, מבטל.¹⁵⁹⁸

אך מעניין הוא שבנוסף להסבר המיסטי של הרב עובדיה למצות נטילת הלולב, גם פסיקותיו של הרב עובדיה בנושא נטילת הלולב הולכות על פי הקבלה.¹⁵⁹⁹ ופסיקתו בנושא הנענועים של הלולב היא כדברי האר"י (דרום, צפון, מזרח, מעלה, מטה, מערב) ולא כדברי רבי יוסף קארו (ימין, מזרח, דרום, מערב, צפון).¹⁶⁰⁰ וכך בדבריו הוא שהאווירה הפרו-קבלית (זוהרית) הברורה מלווה אותם, כמו גם ההבהרה 'אנחנו עושים כמו תיקוני הזוהר' שהם 'נגד הפוסקים' ניתן לסכם עניין זה:

תיקוני הזוהר כתוב כמה דברים נגד הפוסקים [...] אנחנו עושים כמו תיקוני הזוהר [...] כל אלה הנענועים האלה יש בהם טעם עצירת דברים רעים [...] גם למנוע רוחות רעות שלא יבואו לעשות לנו סכנות. כל מה שעושים ישראל עושים פעולות בשמים [...] יש לפעמים שטנים מקטרגים, הם עושים את זה.¹⁶⁰¹

במקרה זה נראה כי אין כוונתו של הרב עובדיה שנענוע הלולב הוא טקס לגירוש ישויות רוחניות המכונות רוחות – אשר באזהרותיו מהן נעסוק בסעיף הבא – אלא לסופות רוחות (winds) הרסניות כגון ההוריקן. ועדין חשובה לענייננו הבחירה שלו בהדגשת התפיסה כי נענוע הלולב משפיע על תופעות טבע אסוניות. בהזדמנויות אחרות, אגב, אמר הרב עובדיה כי נענוע הלולב משפיע על ירידת גשמי ברכה.¹⁶⁰²

¹⁵⁹⁵ הרב עובדיה, דרשה, בית המדרש יחזקאל, י"א תשרי תשס"ד, 7.10.2003.

¹⁵⁹⁶ ראו גם: יוסף, חזו"ע, סוכות, עמ' שנו-שנו, שם מפרט הרב עובדיה ומרחיב על אודות התפיסה הרואה בלולב סמל לאדם היוצא זכאי מלפני השופט ושרביט זהב בידו.

¹⁵⁹⁷ הנ"ל, דרשה, בית המדרש יחזקאל, י"א תשרי תשס"ד, 7.10.2003.

¹⁵⁹⁸ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש חול המועד סוכות, ט"ז תשרי תש"ע, 3.10.2009; בהזדמנויות אחרות אמר הרב עובדיה כי נענוע הלולב משפיע על ירידת גשמי ברכה. הנ"ל, דרשה, מוצ"ש האזינו, י"ג תשרי תשנ"ט, 3.10.1998.

¹⁵⁹⁹ למשל נטילת הלולב כאשר שדרת הלולב כלפי פניו של הנוטל 'שכן ראוי על הפי הקבלה, וכן המנהג' (יוסף, חזו"ע, סוכות, עמ' שנו).

¹⁶⁰⁰ שו"ע, או"ח, תרנ"א, י; ראו לעומת זאת: יוסף, חזו"ע, סוכות, עמ' שנו-שנו.

¹⁶⁰¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש סוכות, יזדים, י"ז תשרי תשס"ה, 2.10.2004.

¹⁶⁰² הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת האזינו, י"ג תשרי תשנ"ט, 3.10.1998.

ב.2. אזהרות מהשד קטב מררי

בדרשותיו של הרב עובדיה נכללות לא פעם גם אזהרות מפני רוחות ושרים, שנאמרות בצורה של הנחיות יום-יומיות מעשיות. לא מדובר באזכור שדים כחלק מלימוד מקיף של כל הנקודות של סוגיה מסוימת, אלא לעתים התייחסות מתוך בחירה ומתוך אווירה המנכיחה את השדים בחייו ובעולמו ובחייהם ובעולמם של הש"סניקים. כך למשל הוא נהג להזהיר באופן קבוע מפני השד קטב מררי.

קטב מררי מוזכר לראשונה בספר דברים בפסוק מפרשת האזינו: 'מְזִי רָעַב וּלְחָמִי רָשָׁף וְקָטָב מְרִירִי, וְשֹׁן בְּהֵמַת אֲשֶׁלַח בָּם, עִם חֲמַת זֶהְלִי עֶפְרָי' (לב, כד). ההבנה הפשוטה של צמד המלים אינה שמדובר בשד אלא למשל 'קטב' – אובדן ומוות על ידי מגפה או חצים או סופה. מררי – מר, ארסי.¹⁶⁰³

הרב עובדיה נהג להזהיר מהשד קטב מררי בדרשות שהוא נשא בתקופה שבה על פי המסורת המיסטית השד פעיל, כלומר ימי בין המצרים (שלושת השבועות שבין צום י"ז בתמוז שבו הובקעו חומות ירושלים לבין צום תשעה באב שבו חרב בית המקדש). הרב עובדיה תאר אותו כמי שיכולו עיניים ואשר מי שרואה אותו – נופל ומת'. תיאור זה אנו מוצאים במדרש איכה רבה, שם מפורטות הגרסאות באשר לדמותו והופעתו החיצונית. רבי יוחנן אומר: 'כולו מלא עיניים, קליפות קליפות ושערות שערות', וריש לקיש אומר 'עין אחת נתונה על לבו וכל מי שרואה אותה אין לו חיים מעולם ... וכל מי שרואה אותו נופל ומת'. תיאור נוסף מופיע במדרש תנחומא: 'ראשו דומה לעגל, וקרן יוצא מתוך מצחו' (נשא, כז).

הרב עובדיה הזהיר כי מדובר בתקופה מסוכנת מבחינת פעילות השד הזה, 'הימים האלה ימים של סכנות'. זאת בהתאם לסעיף ב'שולחן ערוך' שבו נכתב: 'צריך לזהר מ"ז בתמוז עד ט' באב שלא לילך יחידי מד' שעות עד ט' שעות משום שבהם קטב מררי שולט ולא יכו התלמידים בימים ההם'. הרב עובדיה מזהיר בשם הקבלה כי התקופה הזאת היא תקופה מסוכנת: 'הזהר הקדוש אומר: מיום א' בתמוז עד תשעה באב ימים של עשיו והשטן רודף אחרי עם ישראל, צריך להיזהר מאוד'. הרב עובדיה אף מפרט שהשד האמור שולט בשטח שבין החמה לצל ולכן מנחה את שומעי הדרשה:

בימים האלה לא יילך אדם בין חמה לצל – בין השמש לצל. לא יילך באמצע – יעבור או לצד החמה או לצד הצל לגמרי. למה? שמה שולט קטב מררי, שד כזה, מלא עיניים, כולו עיניים, מי שרואה אותו – נופל ומת.

הנחיית האזהרה המדויקת היא שהשעות שבהן השד מסוכן במיוחד הן בין השעה הרביעית מהזריחה לשעה התשיעית מהזריחה, כלומר בערך בין עשר בבוקר לשלוש בצהריים. גם בספרו 'חזון עובדיה ארבע תעניות' מייחס הרב עובדיה לשד הנ"ל חשיבות רבה ובין השאר מצטט מחז"ל לגבי מראהו של קטב מררי: 'כולו מלא עיניים, קליפות קליפות ושערות שערות'.¹⁶⁰⁴ הרב עובדיה הוסיף בדרשותיו אזהרה למורים ולהורים כי בימים האלה אסור להכות את הילדים כי קטב מררי עלול להפוך סטירה חינוכית קטנה למכת מוות.¹⁶⁰⁵

יודגש שוב: גם כאן מדובר בישות דמונית שמקורה עוד בגמרא, אך הרב עובדיה אינו מתעלם ממנו, הוא גם אינו מסתפק בהזכרת השד בדרך אגב או בהסבר גרידא של עמדת הגמרא כי המזיקים פוחדים לנגוע בעשירים.¹⁶⁰⁶ מדובר בנוהל קבוע במסגרתו לקראת הופעת השד קטב מררי בקיץ, כחלק מלוח השנה הש"סניקי, הרב עובדיה נהג להזהיר את קהל שומעיו מפני השד והדריך אותם פרקטית כיצד להתחמק

¹⁶⁰³ תנ"ך מפרשים פירוש חדש בצירוף מבואות בעריכת מ"ד קאסוטו מהדורה חדשה מתוקנת.

¹⁶⁰⁴ יוסף, חזו"ע, ארבע תעניות, עמ' קכו; ראו תיאור השד קטב מררי גם ב: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת פנחס, כ"א תמוז תשס"ז, 7.7.2007.

¹⁶⁰⁵ אבישי בן חיים, הרב עובדיה מזהיר משד שכולו עיניים, מעריב, 8.7.2007.

¹⁶⁰⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נשא, בית כנסת היזדים, ט סיון תשס"ד, 29.5.2004.

ממנו.¹⁶⁰⁷ אמנם הדברים הופיעו בכתבים לפניו ובכללם ב'שולחן ערוך', אך הבחירה של הרב עובדיה בדרשות להתייחס לסוגיה פעם אחר פעם מעידה על קרבתה לעולמו של הדרשן. לא מדובר בהנחיה פרקטית מיסטית יחידה. כך לשם דוגמה הנחיה אחרת של הרב עובדיה בדרשות, היא כי תלמיד חכם, יולדת ובעיקר חתן לא יילכו לבדם כדי שלא יפגעו בהם השדים המזיקים.¹⁶⁰⁸ גם להלן נראה כי נוכחות השדים בעולמו התרבותי-דתי-חברתי חזקה לעתים עד להפתיע: בספריו של הרב עובדיה אנו מוצאים אפילו דיון בהשלכות ההלכתיות של מקרה שבו אישה נכנסה להיריון משד.¹⁶⁰⁹

3. חשש מרוח רעה או משדים מתחת למיטה.

גם האזהרות של הרב עובדיה מפני רוחות רעות לא נשמעות כציטוטים גרידא מתוך ים המקורות, אלא כביטוי לחוויה הסובייקטיבית שלו המדגישה את המיסטיקה ומנכיחה את הרוחות בצורה מוגברת בחיים הדתיים לצד המלאכים¹⁶¹⁰ והשדים. בדרשות שלו האזהרות לציבור מפני הרוח הרעה, לא נשמעות כמו ציטוט מהמקורות, אלא כמו הנחיות פרקטיות: 'תבשיל מתחת למיטה רוח רעה שורה עליו, לכן תיזהרו בזה, לא לשים תחת המיטה בכלל'. כך לדוגמה אפשר לחוש ביתר שאת את ממשות הרגשות והתשוקות שהוא מייחס לרוחות מתוך הנימוק של הרב עובדיה להנחיה שהוא מצטט בדרשות שלא להניח מתחת למיטה אוכל כי הרוחות מתגרות ממנו, אבל כן להניח מתחת למיטה נעליים, כי 'מה יעשה הרוח רעה בנעליים?¹⁶¹¹

הרב עובדיה מתייחס בשורת מקומות לסוגיית הרוח הרעה או רוח טומאה השורה על האדם הישן ולהשלכותיה ההלכתיות לגבי נטילת הידיים שנועדה להעביר טומאה זו, לגבי מאכלים המונחים מתחת למיטה וסופגים הטומאה וכיו"ב. הדיון סביב נטילת הידיים מתנהל סביב שלושה טעמים מעניינים: טעם אחד מהתחום הארצי 'לפי שידי אדם עסקניות' ולכן סביר שנגע במקומות לא נקיים במהלך השינה¹⁶¹² ושניים מתחום ה'נסתרות'. הראשון: בשל רוח רעה השורה על ידיו של אדם בעת שיסן בלילה כדברי ספר הזוהר¹⁶¹³ (מה שמעלה את השאלה האם צריך ליטול ידיו ולברך, במידה וישן ביום¹⁶¹⁴), השני: בשל רוח

¹⁶⁰⁷ אזהרות הרב עובדיה מידי שנה לקראת הקיץ מהשד קטב מררי, ראו למשל: הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת פינחס, י"ט תמוז תשנ"ו, 6.7.1996; הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נשא, ט סיון תשס"ד, 29.5.2004; הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת פינחס, י"ט תמוז תשס"ו, 7.2006.15; הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת פינחס, כ"א בתמוז תשס"ז, 7.7.2007; הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת בלק, י"ג בתמוז תשס"ט, 4.7.2009; הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נשא, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ט סיון תש"ע, 22.5.2010; הני"ל, דרשה, יום ה, י"ד סיון תש"ע, 27.5.2010.

¹⁶⁰⁸ הני"ל, דרשה, יום ג, יחזה דעת, ה כסלו תשס"ו, 6.12.2005; יש לציין כי את האזהרה – הנפוצה למדי בציבור החרדי – שלא לנסוע לטיולים בספירת העומר מנמק הרב עובדיה בנימוק מעולם ה'נסתרות': 'כיוון שמידת הדין מתוחה לא כדאי לעשות טיולים, כפסע בינו לבין המוות, יילך לטייל, מי יודע אם יחזור הביתה' (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת תזריע מצורע, בית כנסת היזדים, ג אייר תשס"ד, 24.4.2004). נימוק דומה עולה להנחיה לדחות משפטים עם גוי, או ניתוח רפואי עד אחרי תשעה באב (יוסף, הליכות עולם, ב, עמ' קלד).

¹⁶⁰⁹ יוסף, ענף עץ אבות, עמ' פח; הני"ל, יבי"א, ט, אבה"ע, טז.

¹⁶¹⁰ בכלל זה כמובן המלאך המגיד של מחבר ה'שולחן ערוך', רבי יוסף קארו, שעל פי דיווחיו של קארו היה מתגלה אליו ומלמד אותו תורה. מגיד שעל פי חלק מהפרשנויות היה השכינה עצמה ועל פי הרב עובדיה היה מלאך: 'רבי יוסף קארו היה לו מלאך מגיד' (הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת פינחס, כ תמוז תשס"ט, 11.7.2009). ראו גם למשל יחסו של הרב עובדיה למאמר התלמוד הירושלמי (ברכות, פט, ה"א) 'אם בא על אדם צרה, לא יצווח לא למיכאל ולא לגבריאל, אלא לי יצווח ואני עונה לו מיד'. הרב עובדיה מסביר: 'היינו שלא ישים מגמתו כלפי המלאכים דוקא אבל כשמתפלל ורצה שיסייעוהו המלאכים, שפיר קעביד' (יוסף, יבי"א, א, או"ח, לה, י).

¹⁶¹¹ הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נשא, בית כנסת היזדים, ט סיון תשס"ד, 29.5.2004; ראו גם: יוסף, יבי"א, א, יו"ד, ט; הני"ל, שם, י, יו"ד, יא.

¹⁶¹² רא"ש, תשובה כלל ד סימן א.

¹⁶¹³ זוהר, פרשת וישב, קפד, ע"ב.

רעה השורה על הידיים בלילה, בלי קשר לשינה, כדברי הגמרא¹⁶¹⁵ (מה שמעלה את השאלה האם צריך ליטול ידיו ולברך אם לא ישן בלילה¹⁶¹⁶).

להלן מספר שאלות פרקטיות בעיקר מתחום השכמת הבוקר ונטילת הידיים¹⁶¹⁷ איתן התמודד בכתביו ובדרשותיו, בהקשר לסוגיה זו: 'הניעור משנתו וברצונו לשתות מים לצמאו ולחזור לישון אח"כ אם אפשר להתיר לו לשתות בלי נטילת ידיים?';¹⁶¹⁸ 'הקם ממיטתו בבוקר אם מותר לו ללבוש גרביים ושאר בגדיו הצריכים לו לפני שייטול ידיו בשחרית?';¹⁶¹⁹ 'לכבוד מר חמי ... אודות שאלתו בנוגע לאוכלים ומשקים ששהו תחת המיטה, אם אפשר להתירן בדיעבד. ואם יש חילוק בזה, בין אם ישנו על במטה בעוד האוכלים תחתיה או לא';¹⁶²⁰ 'דין אוכלים שהונחו תחת מטה שישן עליה גוי';¹⁶²¹ ועוד.¹⁶²²

ההסבר של הרב עובדיה לרעיון העומד מאחורי הלכות אלו הוא ההסבר הקלסי: אדם במצב של שינה נחשב לאחד משישים ממוות¹⁶²³: 'כמו שהמת אבי אבות הטומאה, כך גם שורה עליו [על האדם אשר ישן] רוח רעה. זה הטעם שאסרו רבותינו לשים מאכל מתחת למיטה בפרט כשהוא ישן'.¹⁶²⁴

ישעיה תשבי מסביר כי הזוהר מעצים את רמת הקרבה של השינה למוות מעבר ל'אחד משישים למיתה' החז"לי. בעצם בלילה הנפש יוצאת מהגוף ורק מעט חיות נשארת בגוף. הוא מסביר את הצורך בנטילת ידיים בכך שהשינה היא מעין מיתה והחושך הוא גילומו של סטרא אחרא וכחותיו¹⁶²⁵ הפועלים בחושך. לכן הגוף בזמן השינה מופקר לכוחות הטומאה ומאחר שקדושת הנשמה מסולקת ממנו, הסטרא אחרא משתלט עליו בשינה ו'זהו סוד הטומאה השורה על האדם בלילה ומחייב נטילת ידיים בבוקר[...]. טומאת הידיים בלילה היא מעין טומאת מת, שכן שתיהן נגרמות בשלטונו של סטרא אחרא, כוח המוות, על הגוף'.¹⁶²⁶ בספר הזוהר הדברים מנוסחים כך:

טעמא דמותא בליליא, ורוח מסאבא שריא על ההוא גופא, מאי טעמא בגין דנשמתא קדישא אסתלקת מניה דבר נש ונפקת מניה, ועל דנשמתא קדישא נפקת ואסתלקת מניה, שריא רוחא מסאבא על ההוא גופא ואסתאב, וכד נשמתא אתהדרת לגופא, אתעבר ההוא זוהמא, והא אתמר ידידי דבר נש זוהמא דמסאבו אשתאר בהו, ועל דא לא יעבר ידידי על עינוי, בגין דההוא רוח מסאבא שריא עליו, עד דנטיל לון, וכד נטיל ידידי כדקא חזי, כדין אתקדש ואקרי קדוש¹⁶²⁷

כפי שהדגשתי לעיל מרכיב מרכזי במטרת שער זה הינו להציג את המורכבות של יחס הרב עובדיה למיסטי ובכלל זה את המקומות שבהן ניכרת סתירה בין גישה מיסטית מובהקת לבין גישה הממעטת את

¹⁶¹⁴ הרב עובדיה לא נהג לברך אחר שנת יום אלא רק נטל ידיו, בהתאם לזוהר שממנו משתמע שדווקא השינה בלילה מעלה צורך בנטילת ידיים ולא למשל 'ידיים עסקניות' (יוסף, ארחות מרן, עמ' כ).

¹⁶¹⁵ בבלי, שבת, דף קט, ע"א.

¹⁶¹⁶ הרב עובדיה לא נהג לברך אחר לילה ללא שינה, אלא רק נטל ידיו.

¹⁶¹⁷ ראו הרחבה: יוסף, ילק"י, השכמת הבוקר ונט"י, עמ' רצג-רצד.

¹⁶¹⁸ יוסף, יבי"א, ד, או"ח, ב (הרב עובדיה דוחה שם עמדת המקובלים כי צריך לחוש לרוח רעה בסיטואציה זו).

¹⁶¹⁹ שם, ה, או"ח, א.

¹⁶²⁰ שם, א, יו"ד, ט.

¹⁶²¹ שם, יו"ד, י.

¹⁶²² למשל: הרב עובדיה, יבי"א, ה, או"ח ב: ליטול נט"י שחרית בקערות הנקובות שלנו; ראו גם: יוסף, הליכות עולם חלק א, עמ' לב-לד.

¹⁶²³ בבלי, ברכות, נ"ז, ע"ב.

¹⁶²⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נשא, בית כנסת היזדים, ט סיון תשס"ד, 29.5.2004.

¹⁶²⁵ תשבי, משנת הזוהר, א, עמ' שמא-שס.

¹⁶²⁶ שם, חלק ב, עמ' קכה.

¹⁶²⁷ זוהר, חלק א, פרשת וישב, קפד ב.

המיסטיקה. בהתאם לכך יש להבחין כי בחלק מן המקרים אראה שהרב עובדיה ממעט את ההשלכות של הרוח הרעה או רוח הטומאה, אך מציג גם פנים אחרות.

ברמה העקרונית בפסקי ההלכה שלו, הרב עובדיה מצטט: 'לדעת הרמב"ם אין רוח רעה שלפני נטילת ידיים שחרית מצויה בינינו',¹⁶²⁸ ואף קובע בעצמו: 'הרוח הרעה כבר לא מצויה כל כך בינינו'.¹⁶²⁹

ברמה המעשית הוא עצמו לא הקפיד ליטול ידיים ליד המיטה וגם לא הקפיד שלא להתלבש לפני הנטילה.¹⁶³⁰ גם פסק ההלכה שלו הפוך מזה של המקובלים. הבן איש חי קובע 'כאשר מתעורר האדם משנתו, תכף צריך ליטול ידיו קודם שיגע במלבושיו כלל [...] ויש בני אדם אשר בזמן הקור לובשים אנפלאות ברגליהם, בעודם על מטתם קודם שיקומו לעשות נטילת ידיים, ולא יפה עושים, וצריך להזהירם על זאת'.¹⁶³¹ הרב עובדיה פוסק בניגוד לו: 'מותר ללבוש בגדיו קודם נטילת ידיים'.¹⁶³² הוא קובע שלפני נטילת ידיים בבוקר אסור לגעת רק במאכלים והטומאה אינה משפיעה על בגדים, ואילו המקובלים אומרים שצריך ליטול ידיים אפילו לפני לבישת בגדים. לטעמו של הרב עובדיה אף על פי שספר הזוהר אוסר לברך ללא נטילת ידיים, מכיוון שלא משתמע כך מדברי הגמרא והראשונים אין חובה לציית לזוהר. בכך אגב הוא שוב סוטה משיטת מרן ומציב כלל משלו.¹⁶³³

למרות דברים אלה, עיון בטקסטים של הרב עובדיה מגלה בהקשר הרעיוני שהרוחות נוכחות אצלו מאוד כפי שנראה לאורך ולרוחב שער זה. אפילו בהקשר המעשי זה אנו רואים שניות ומורכבות ולא עמדה אנטי קבלית מוחלטת. יש נקודות שבהן הוא נוהג 'כדעת הזוהר הקדוש ורבותינו המקובלים' כגון בסדר נטילת הידיים (פעם על יד ימין פעם על יד שמאל. שלוש פעמים)¹⁶³⁴ או בנטילה לסעודה בעצם הנוהג של הרב עובדיה ליטול הידים שלוש פעמים על פי האר"י ולא כדעת רבי יוסף קארו שפוסק שאפשר להסתפק בפעם אחת.¹⁶³⁵

במסגרת דיון זה הרב עובדיה נאלץ להתייחס גם לאזהרה שמי שייגע בעינו קודם נטילת ידיים יתעורר. עליו להתמודד עם העובדה שהמציאות מוכיחה שהאזהרה לא מתגשמת: 'ובזמן הזה לא ראינו ולא שמענו מעולם כי מי שנגע בעינו קודם נטילת ידיים נסתמא עיניו'.¹⁶³⁶ בדרשה בנושא הוא תירץ כי כיוון שבדור הזה כוח הקדושה חלש, גם כוחה של הטומאה חלש ולכן החילונים שאינם מקפידים על נטילת ידיים לא מתעוררים: 'החילוניים היו צריכים להתעורר, אבל הסטרא אחרא כפי הקדושה. היום פחות כוח [לקדושה] אז אין...'.¹⁶³⁷

גם ההיתר של הרב עובדיה לגעת בבגדים לפני נטילת הידיים (לעומת האיסור שלו לגעת במאכלים) לא מנומק על ידו בכך שאין להאמין בשדים, וגם לא מנומק באיזו קביעה כעין-רמב"מית שאין שדים היום, אלא בכך שהשדים נמשכים אל המאכלים, אך לא אל הבגדים.

¹⁶²⁸ יוסף, יבי"א, ה, או"ח, א, ו; ראו דיון נוסף שלו בנושא: שם, ט, או"ח, קג, ס"ק א.

¹⁶²⁹ הנ"ל, הליכות עולם, א, עמ' לב-לג.

¹⁶³⁰ יוסף, ארחות מרן, א, עמ' ז; בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל, עמ' 13.

¹⁶³¹ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, תולדות, אות ו.

¹⁶³² יוסף, הליכות עולם, א, עמ' לב.

¹⁶³³ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 185.

¹⁶³⁴ יוסף, ארחות מרן, עמ' טו; ואי אפשר לנתק בין מעשה הנטילה לסירוגין לבין ענייני סילוק הרוח הרעה. ראו למשל יוסף, ילק"י, השכמת הבוקר ונט"י, עמ' שיז' וידקדק לערות מים על ידיו ג' פעמים לסירוגין להעביר רוח רעה ששורה עליהן; וראו ההסבר של האר"י לנטילה לסירוגין כי אחרת רוח הטומאה 'דולגת וקופצת' (ויטאל, שער הכוונות, חלק א, עמ' ו).

¹⁶³⁵ שו"ע, או"ח, קסב, ב; ראו דיון: יוסף, ארחות מרן, ב, עמ' תמד; ראו עוד על הנימוקים הקבליים במובאים להסבר עניין זה בתוך: יוסף, ילק"י, נט"י ברהמ"ז וברכות, עמ' נג-נד.

¹⁶³⁶ יוסף, יבי"א, ה, או"ח, א, ו.

¹⁶³⁷ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נשא, בית כנסת היזדים, ט סיון תשס"ד, 29.5.2004.

מיטה של עם הארץ: מלאה מאכלים תחת המיטה. שם הכול תחת המיטה. מיטה של תלמיד חכם: יש שם רק נעליים אין שם שום דבר אחר. נעליים, מה יעשה הרוח רעה בנעליים? מה אכפת לו? ייכנס בתוך הנעליים? מה יש לו לעשות? רק כשיש למשל דבר של מאכל. במאכל יש בו ניצוצות קדושה. קדושה, הסטרא אחרא מתגרה כדי לינוק מהקדושה והחיות שלה היא מהקדושה לכן היא מתגרה מהדבר הזה.¹⁶³⁸

לעומת זאת, מדגיש הרב עובדיה, שמאנשים שאינם יהודים, כלומר מגויים, הסטרא אחרא אינו מתגרה¹⁶³⁹: 'על הידיים של האדם גם כן, מתגרה [...] אבל מה שאין כן ידיים של גויים. מה אכפת להם? מה אלה הגויים, מה יש להם רוח רעה? הם כולם בעצמם רוח רעה'. על פי ההסבר שלו הסיבה היחידה לחשוש ממאכלי גויים אינה שהשדים ירצו מאכלים אלה, אלא שיהודי, אפילו חילוני, מקפיד לרחוץ ידיו, ולעומתם הגויים 'מטונפים':

על כן אין פחדים במאכלים שמביאים גויים, נוגעים בלחם נוגעים באיזה דבר, מותר לכתחילה. למה? נאמר יהודים, אפילו אדם חילוני – כשקם בבוקר רוחץ ידיו, פניו בשביל הניקיון. הגויים מטונפים אלה, מה אכפת להם? לא אכפת להם שום דבר, לא רוחצים ידיהם, לא רגליהם, לא שום דבר. על כן יש לחוש, אבל אין שם רוח רעה כל כך, לא מתגרה מהם, אין מה לינוק מהם. אומר רבינו חיים בן עטר: למה מת ישראל הוא אבי אבות הטומאה? אסור להיכנס אפילו באוהל של המת, כהן אסור להיכנס שמה ואילו מהגוי מותר, דברי גוי אינם מטמאים. שנאמר 'אדם כי ימות באוהל', 'אתם קרויים אדם, גויים לא קרויים אדם'.¹⁶⁴⁰

אם כן, בין השורות אפשר להבחין כי גם ביחס השלילי לגויים יש התאמה בין אוריינטציות הרב עובדיה¹⁶⁴¹ לבין אוריינטציות המקובלים.¹⁶⁴² אחרי שהוא מסביר כי השדים והרוח הרעה נמשכים אל הקדושה כדי לשאוב ממנה 'ניצוצות' הוא קובע כי הגויים 'הם בעצמם רוח רעה', 'מטונפים' ולסיום מצטט: 'גויים לא קרויים אדם'. זאת בלא ההסברים האפולוגטיים המרכזיים הנפוצים בפולמוסים הבינ-דתיים ומנסים להבהיר כי לא מדובר בהתבטאות אנטי גויית.¹⁶⁴³

¹⁶³⁸ שם.

¹⁶³⁹ ראו אותו רעיון: יוסף, יב"א, א, יו"ד, י.

¹⁶⁴⁰ שם; וכן: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת חוקת, בית הכנסת היזדים, ה תמוז תשנ"ט, 19.6.1999.

¹⁶⁴¹ ובמקרה אחר, נדיר, ניתן שים לב לשניות גם בנושא היחס לגוי. שילוב של הרגישות של הרב עובדיה כלפי נשים, פועלים פשוטים ואף גויים. הרב עובדיה הוא סיפר זיכרונות מתקופת שירותו כרב בקהיר בסוף שנות ה-40: 'כשהיינו במצרים הייתה לנו משרתת גויה והייתה מספרת לנו "אנחנו באים אליכם – אתם משלמים לנו פחות כסף. הגויים המצרים נותנים לנו ארבעה שטרלינג, אתם משלמים שתיים ואנחנו מסכימים. למה? כי אתם מתייחסים יפה. ההם רשעים, נותנים לנו כסף ונותנים לנו ציפחות גם כן. למה שנלך אל אלה שמבזים אותנו?" ככה האמת, יהודים טובים, מרחמים עליהם, אוכלים – נותנים להם, חסים עליהם, למה? כי זה "כבוד הבריות", זה בריה של הקב"ה לכן אסור לזלזל בה" (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מטות, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ב תמוז תשס"ח, 26.7.2008).

¹⁶⁴² חלמיש, המקובלים לאומות; ראו גם: הורוביץ, עמלק.

¹⁶⁴³ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נשא, בית כנסת היזדים, ט סיון תשס"ד, 29.5.2004. כדי למנוע טעות בנוגע לעליונות היהודים אצל שומעיו: הא כיצד ייתכן שגוי אינו מטמא ויהודי כן, שמא יהודי הוא פחות-ערך מגוי? הרב עובדיה מדגיש כי אין זה כיוון שהגוי טוב יותר מהיהודי, אלא דווקא מכיוון שהגוי טוב פחות. השדים לא נמשכים אל הפחות טוב, אלא אל הטוב, אל קדושת היהודי. כדאי לשים לב לשפה הקבלית המובהקת של הרב עובדיה בהסבר שלו. הרב עובדיה סיפק גם משל מפורט כדי להסביר למה יהודי מת מטמא וגוי מת אינו מטמא: 'הגוי משול למלפפון חמוץ, יהודי לדבש. אחרי שמת נדבקים בו מזיקים ושדים. הגוי משול למלפפון חמוץ. ראיתם פעם זבובים שעטים על קופסה של מלפפון חמוץ, שאדם משליך לפח האשפה? אבל יהודים משולים לדבש. תשליך קופסה שהיה בה דבש ותראה איך יעוטו הזבובים עליה. אם יש לאדם צנצנת של דבש שהוא אוכל ממנה הזבובים ינועו ויחוגו מעל, אבל לא יוכלו לטעום מהדבש כי בעל הבית שומר על הדבש אם יתקרבו יהרוג אותם. אבל אחרי שיזרוק את הקופסה לאשפה, הם מיד יתנפלו על שאריות הדבש. אם בנאדם ישליך קופסה של חמוצים לפח האשפה הזבובים יבואו? לא. למה שיבואו? מה יש להם לינוק שם?! והנמשל: "יהודי יש בו קדושה בחייו. כל עוד הוא חי ונושם לא יכולים לגעת

בנימין לאו משתמש בסוגיית הרוח הרעה כדוגמה מרכזית להבהרת יחסו המסויג של הרב עובדיה לפסיקות הקבלה על פי הזוהר ומסיק 'דבר זה מחזק את הקביעה על ריחוקו מעניינים שמקורם בקבלה בעת שהוא פוסק הלכה'.¹⁶⁴⁴

דווקא לאור זאת חשוב להדגיש שלא מדובר בעמדה 'רציונלית' ו'אנטי-מיסטית', שכן אפילו פסיקת הרב עובדיה בנושא זה נסמכת על עניינים מיסטיים. כאמור אפילו ההיתר שלו לגעת בבגדים לפני נטילת ידיים בניגוד לעמדת ספר הזוהר לא מנומק בהתייחסות מבטלת כלפי נוכחות השדים בחייו, אלא מנומק בכך שהשדים נמשכים אל המאכלים, אך לא אל הבגדים. עמדתו של הרב עובדיה בסוגיה זו מיסטית הרבה יותר מזו של מחבר ה'שולחן ערוך', רבי יוסף קארו, שכלל לא מעלה את האפשרות שנטילת ידיים צריכה להיעשות כדבר ראשון בבוקר או אפילו כאקט ראשון לפני כל ברכה אחרת. ב'שולחן ערוך' מופיעה ברכת 'על נטילת ידיים' (הלכות ברכות השחר סימן מו) רק אחרי ברכות השחר: 'הנותן לשכוי בינה', 'מלביש ערומים', 'פוקח עיוורים', 'מתיר אסורים', 'זוקף כפופים', 'רוקע הארץ על המים', 'שעשה לי כל צרכי', 'המכין מצעדי גברי', 'אוזר ישראל בגבורה', 'עוטר ישראל בתפארה'. בסידורים על פי פסקי הרב עובדיה יוסף כבר מופיעה נטילת הידיים כדבר ראשון בבוקר מיד לאחר אמירת 'מודה אני' עם פקחת העיניים (סידור 'חזון עובדיה' עמ' א).¹⁶⁴⁵

מגמה זו ניכרת גם מסדרת הלכות דברים 'האסורים משום סכנה' שמפרט הרב עובדיה. המדובר בסכנות שאינן פיזיות אלא מיסטיות: הסכנה לשתות מים בעת התקופה,¹⁶⁴⁶ הסכנה לנקרא לעלות לתורה ואינו עולה, הסכנה בהנחת מאכלים ומשקים תחת המיטה (כמבואר לעיל), הסכנה להניח שום קלוף ובצל קלוף וביצה קלופה באופן שיעבור עליהם לילה מפני שרוח רעה שורה עליהם,¹⁶⁴⁷ הסכנה במאכל כגון כיכר לחם שאכל ממנו עכבר או חתול – האוכל אותו בא לידי שכחה.¹⁶⁴⁸ הסכנה שנשים מכבות הנר בפיהן בערב שבת וכיו"ב.¹⁶⁴⁹

צריך להדגיש שוב את המורכבות: לא מדובר בחומרים שמקורם דווקא קבלי ואיזוטרי, אלא בחומרים שמקורם גם בחז"ל, בגמרא ובחשובי הפוסקים. הגמרא אומרת: 'ואין שואלין בדבר שדים בשבת, רבי יוסי אומר "אף בחול אסור"'.¹⁶⁵⁰ ובשולחן ערוך נכתב: 'מעשה שדים, אסור. ויש מי שמתיר לישאל בהם על הגניבה. הגה. וכיוצא בזה ועל ידי השבעה שמשביע אותם על ידי שמות, יש מתירין בכל עניין, מ"מ רוב העוסקים בזה אינן נפטרים מהם בשלום, על כן שומר נפשו ירחק מהם'.¹⁶⁵¹ ובמקום אחר בגמרא הובהר למי שרוצה לראות את השדים שנמצאים בסביבה: 'יביא שיליה של חתולה שחורה בת שחורה, בכורה בת בכורה, וישרפנה באש וישחק אותה וימלא את עינו באפר ויראה אותם'.¹⁶⁵²

בו. אבל אחרי שהוא מת, מיד נדבקים בו השדים והמזיקים (שהם כמו הזבובים לדבש) שמנסים לינוק את שאריות הקדושה שבו. אומות העולם משולים לצנצנת של חומץ. מה יעשו במתים שלהם? מת מת, ינעל אבוחו. לא נוגעים בו כלל. זו הסיבה שבגללה יהודי מת – מטמא, וגוי מת – לא' (צבי אלוש, 'הרב עובדיה: הגוי מלפפון חמוץ היהודי דבש', ידיעות אחרונות, 6.6.2004).

¹⁶⁴⁴ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 272–285.

¹⁶⁴⁵ יוסף, הליכות עולם, חלק ז, עמ' קפא; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש תולדות, ב כסלו תשס"ו, 3.12.2005.

¹⁶⁴⁶ גם בהקשר להלכה 'מודחקת' זו, מעניינת עמדתו של הרב עובדיה שפוסק פרקטית כי יש להיזהר שלא לשתות מים חצי שעה קודם לחילופי העונה (תקופה) וחצי שעה לאחריה. הלכה אשר מנומקת בכך שכיון שהשנה מחולקת לארבע עונות ולכל עונה יש מלאך הממונה על המים שלה, הרי שיש חשש לשתות מים בזמן חילופי העונות בהן מתקיימים חילופי המשמרות בין המלאכים. ראו: יוסף, הליכות עולם, ז, עמ' קפג-קפו; ראו עוד: שו"ע, יו"ד, קטז, ס"ק ה.

¹⁶⁴⁷ ראו: נקי מעין אומר, חלק יב, פרק א, סימן ד; וראו: יוסף, הליכות עולם, חלק ז, עמ' ריד; הנ"ל, יב"א, י, יו"ד, יא.

¹⁶⁴⁸ יוסף, יב"א, ב, יו"ד, ח.

¹⁶⁴⁹ יוסף, הליכות עולם, חלק ז, עמ' קפא ואילך; ראו גם הנ"ל, דרשה, מוצ"ש וישלח, ט"ז כסלו תשנ"ט, 5.12.1998.

¹⁶⁵⁰ בבלי, סנהדרין, דף קא, ע"א.

¹⁶⁵¹ שו"ע, יו"ד, סימן קעט, טז. וראו גם אצל הרב עובדיה: נקי, מעין אומר, חלק ה, עמ' ריא; יוסף, יב"א, ב, או"ח, ד, ג.

¹⁶⁵² בבלי, ברכות, דף ו, ע"א.

ועדיין, בסופו של דבר, אנו מעיינים בשאלה האם מבחינתו של הרב עובדיה מדובר בחומרים מיסטיים ותיאורטיים מן המקורות בלבד. נדמה שלא, שמדובר בחומר שנוכח בחייו ברמה משמעותית הרבה יותר. רק כך אפשר להסביר את השניות ולמשל את העובדה כי הוא נשאל פעם 'אישה חולת סרטן שאלה האם מותר לה ללכת לשייח' ערבי שטוען שמוציא המחלה על ידי שדים? ובחר להשיב: 'לא נאסר'.¹⁶⁵³

ג. עין הרע

ג1. התיאוריה: 'ואני אומר: "מאן דלא קפיד לא קפדינן בהדיה"'.¹⁶⁵⁴

סוגיית 'עין הרע' היא סוגיה חשובה להמחשת התזה של שער זה בדבר הפערים המתקיימים לעתים בין התיאוריה האנטי מיסטית של הרב עובדיה¹⁶⁵⁴ לבין הפרקסיס המיסטי שלו. להלן אפתח במשנתו האנטי מיסטית של הרב עובדיה בסוגיה זו ואסיים בפרקסיס המיסטי המפתיע שלו דווקא לאור דברים אלו. נושא עין הרע מצוי במקומות רבים בספרות חז"ל. בגמרא נאמר על סטטיסטיקת גורמי המוות: 'תשעים ותשעה (מתים) בעין רעה, ואחד (מת) בדרך ארץ'.¹⁶⁵⁵ כמקרה מבחן לבחינת גישת הרב עובדיה לעין הרע אפשר לעיין בהלכה שבה עסק באחת מדרשותיו שנפתחה בכותרת: הלכות קריאת התורה. הרב עובדיה ציטט מהספר 'אורחות חיים' של אהרן הכהן מלוניל את הפסק שאין להעלות לתורה שני אחים זה אחר זה, וכן אין להעלות אב ובנו זה אחר זה. הסיבה לאיסור: עין הרע.¹⁶⁵⁶ את החשש מעין הרע הסביר הרב עובדיה כפשוטו, ברמה האנושית הבסיסית. עין צרה של הקהל אל מול מחזה של שני עולים לתורה שהם בני משפחה אחת. בדרשה אחרת סיפר על חזן שהתפלל ביום כיפור את כל התפילות לבדו בלא עזרה ומיד אחר כך חלה או נפטר,¹⁶⁵⁷ לדעת הרב עובדיה האסון אירע לחזן כתוצאה מעין הרע, כיוון שאנשים תמחו איך היה לו כוח להתפלל את כל התפילות לבדו.¹⁶⁵⁸ גם במקרה העלייה המשפחתית לתורה החשש שהביע הרב עובדיה הוא שהקהל הרואה את שני בני המשפחה הקרובים עולים לתורה זה אחר זה יאמר בביקורת: 'יש להם מונופול על התורה', ולכן צריך שמישהו יעלה ביניהם. הרב עובדיה דוחה עמדה הלכתית זו. הוא מסביר כי בבתי הכנסת הספרדים אין סכנה לעין הרע מסוג זה כיוון שלא נוהגים בהם לקרוא לעולה בשמו 'פלוני בן פלוני' ולכן הקהל לא יודע שמדובר בבני משפחה אחת, אם זה אב או בנו וכדומה. 'לכן כשאין בשם, מאיפה יודעים שזה בנו? אולי בן אחיו? אולי בן דודו? מי אמר שזה בנו? לכן מותר להעלות אב ובנו ביחד, או שני אחים ביחד'.¹⁶⁵⁹

הפן המיסטי בסוגיה זו לא מסתיים בחשש מעין הרע. הודגשה לעיל העובדה שהספרדים לא נוהגים לקרוא לעולה לתורה בשמו ובשם אביו. החיד"א מסביר כי מדובר בתוצאה של תקנה שתקנו רבני ירושלים לפני שלוש מאות שנה. התקנה תוקנה מפאת עילה מיסטית לא פחות, מכיוון שאם קוראים לאדם

¹⁶⁵³ נקי, מעין אומר, חלק ה, פרק ח עבודת גילולים, סימן טז.

¹⁶⁵⁴ ראו למשל על השאלה אם חוששים בזמן הזה לעין הרע: יוסף, יבי"א, ב, אבה"ע, ז, ס"ק יא; שם, ד, אבה"ע, י. וראו עוד להלן.

¹⁶⁵⁵ בבלי, בבא מציעא, דף קז, ע"ב.

¹⁶⁵⁶ וסיבה נוספת שפסל הרב עובדיה היא פסילת עדות. ההסבר הוא כי אין להעלות לתורה זה אחר זה מי שפסולים להעיד יחד. זאת על סמך שני חלקי הפסוק 'תִּזְכֹּרְתָּ ה' תְּמִימָה, מְשִׁיבַת נֶפֶשׁ, עֲדוּת ה' נֶאֱמָנָה' (תהילים יט, ח) יש לפסול לעלייה לתורה מי שנפסל לעדות. כראיה לפסילת טיעון זה הרב עובדיה הביא ציטוט מן הגמרא במגילה דף כ"ג. על פי הנאמר שם אישה וילד קטן הפסולים לעדות אינם פסולים לעלות לתורה.

¹⁶⁵⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית כנסת היזדים, י"ח טבת תשע"א, 25.12.2010.

¹⁶⁵⁸ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק א סימן פ.

¹⁶⁵⁹ הרב עובדיה, דרשה, שם.

בשמו והוא לא עולה יתקצרו ימיו ושנותיו, בהתאם לפסוק 'כי הם חייך ואורך ימך'. אבל אם קורא הגבאי לעולה לתורה בצנעה וזה מסרב – הדבר מותר.

כדי לדחות עמדה זו האוסרת על העלאתם לתורה של שני בני משפחה זה אחר זה נדרש הרב עובדיה להסבר קלסי נוסף שינטרל את עין הרע. יש כלל גם כן בגמרא "מאן דלא קפיד לא קפדין בהדיה"¹⁶⁶⁰, ציטט הרב עובדיה את משפט המפתח על פיו מי שלא חושש מעין הרע עין - הרע לא פוגעת בו.¹⁶⁶¹ הוא המשיך והסביר כי בסוגיית הגמרא נידון האיסור לאכול דברים זוגיים כמו שתי ביצים, או שני תפוחים בגלל החשש משדים המתאווים למספרים זוגיים. בעקבות זאת יש הנחיה לא לאכול זוגות, אלא לאכול מספר אי זוגי: 'אכל שניים – יאכל שלישי, אכל ארבעה – יאכל חמישי'.¹⁶⁶² הרב עובדיה קבע במפורש כי מדובר במנהגים שאינם רלוונטיים היום: 'בזמננו היה נוהג, בזמננו לא נוהג'. אחר כך הוסיף באותה רוח הממעטת את המיסטי וכמעט מבטלת את עניין עין הרע ומורה אותו כעניין של 'מעט זקנים' ושל 'נודניקים':

ברוך ה', היום מי חושש מעין הרע? מעט זקנים פוחדים מעין הרע, אבל רוב בני אדם לא פוחדים מעין הרע. לכן עולים יחד שני אחים. ויש טעם: בגלל שלא קוראים להם בשם. [...]
היום דורות שלנו לא פוחדים, יש אנשים נודניקים פוחדים הרבה מעין הרע. 'הולך בתום ילך בטח'. לכן מותר להעלות אב ובן בנו ביחד.¹⁶⁶³

באשר לסוגיית העלאתם לתורה של אב ובן בנו זה אחר זה, הוא ציטט את עמדת הכף החיים שצריך להיזהר גם ממעשה זה, דחה אותה, וסיים בהכרזה על התעקשותו להישאר בעמדתו הוא: 'ואני אומר: "דלא קפיד לא קפדין בהדיה"'. הדברים התיאורטיים, מנמיכי חשיבות עין הרע, של הרב עובדיה חשובים כמצע להבנת הפרקסיס המיסטי ההפוך שלו אליו אגיע בהמשך.

ג. 'חמירא סכנתא מאיסורא'

הנמקת ה'כף החיים' לחשש שלו מפני העלאת אב ובנו לתורה זה אחר זה מחשש 'עין הרע', מאירה התנגשות נוספת הרווחת בחיים היהודיים בין המיסטי למעשי. הכף החיים מסתמך על המימרה החז"לית 'חמירא סכנתא מאיסורא'.¹⁶⁶⁴ כידוע משמעות המימרה היא שיש חומרה רבה יותר לעשיית מעשים המסכנים גשמית את הגוף והחיים, מאשר לעשיית מעשים שההלכה אוסרת אותם מבחינה רוחנית. הרב עובדיה דחה את דבריו של הכף החיים והסביר כי מדובר בסכנה של עין הרע שהיא סכנה סגולית ולא בסכנה מוחשית כמו ארס של נחש שהיא סכנה טבעית. זהו כלל חשוב אצל הרב עובדיה: 'לא אמרו "חמירא סכנתא מאיסורא" אלא בסכנה טבעית, ולא בסכנה סגולית'.¹⁶⁶⁵

הכף החיים מבטא התייחסות רצינית לסכנה המיסטית עד כדי ראייתה כסכנה מסוכנת יותר מאיסור, הרב עובדיה איננו מקבל זאת ודורש להבחין בין סכנה רציונלית לבין סכנה מיסטית-סגולית.

¹⁶⁶⁰ בבלי, פסחים, דף קי.

¹⁶⁶¹ מימרה תלמודית זו כבר נידונה לעיל, שער ראשון, פרק שלישי, סעיף 1; הרב עובדיה משתמש באותו ציטוט מנטרל פחד מהעליטתו למשל גם בבואו לדון ב'אישה קטלנית' (אשה אשר שני בעליה מתו ולכן נחשבת כמסוכנת. על פי הזוהר הסכנה נובעת ממלחמת נשמת הבעל הראשון בבעל השני עד כדי כך שהרגו, ולכן היא נחשבת מסוכנת. (זוהר, פרשת משפטים, ד"ה 'ועוד אם אחרת יקח לו', ד) יוסף, יב"א, ג, אבה"ע, ה, י.

¹⁶⁶² ראו גם הדיון בנושא שדים בעניין ברכת מעין שבע בליל פסח שחל בליל שבת. לעיל בעבודה זו: שער ראשון, פרק שלישי, סעיף ד.

¹⁶⁶³ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית כנסת היזדים, י"ח טבת תשע"א, 25.12.2010; הציטוט על פי משלי, י, ט; התייחסות חשובה של הרב עובדיה לנושא זה גם בתשובתו ב: יוסף, יב"א, ב, אבה"ע, ז, יד.

¹⁶⁶⁴ בבלי, חולין, דף י, ע"א.

¹⁶⁶⁵ יוסף, יחו"ד, חלק ה, סימן סא, עמ' רפד; ראו גם: הנ"ל, יב"א, ה, אבה"ע, ט.

דוגמה קלסית לבחינת נושא זה היא איסור אכילת דג ובשר יחד. במסכת פסחים (דף עו ע"ב) מובאת דעתו של מר בר רב אשי כי אסור לאכול דג שנצלה עם בשר כיוון שהדבר מסכן את הבריאות. בהתאם לכך ב'שולחן ערוך' נפסק להלכה: 'צריך להיזהר שלא לאכול בשר עם דג ביחד מפני שקשה לצרעת'.¹⁶⁶⁶ הרב עובדיה לא חולק על עמדה חז"לית זו כמובן. עם זאת, בבואו לדון בצורך לחצוץ בין שניים האוכלים על שולחן אחד, שאחד מהם אוכל דג והאחר בשר – כפי שעושים כשאחד אוכל חלב והשני בשר – הוא מצדד להקל, בין השאר מכיוון שיש סוברים (בהתאם לעמדתם הברורה של הרופאים בתקופתו, ההפוכה לזו של מומחי הרפואות והסגולות בתקופת הגמרא) שבימינו לא מדובר בסכנה בריאותית. צריך להדגיש, הרב עובדיה לא מקל בפסק עצמו האוסר אכילת דג ובשר יחד, בשעה שאחרים כן עושים זאת, כגון 'המגן אברהם' שפסק בהתאם להנחה כי היום נשתנו הטבעים, שלכן הדבר כבר אינו מסוכן: 'ואפשר דבזמן הזה אין סכנה כל כך דחזינן כמה דברים המוזכרים בגמרא שהם סכנה לרוח רעה ושאר דברים והאידנא אינו מזיק דנשתנו הטבעיות'.¹⁶⁶⁷

הבן איש חי התייחס בהסבר שלו למונח 'חמירא סכנתא מאיסורא', גם אל המתח שבין חובת האדם לשמור על עצמו לבין האמונה שהקב"ה מגן עליו:

אמרו חכמים 'חמירא סכנתא מאיסורא', שיש לחשוש לספק סכנה יותר מספק איסור, וכל אדם חייב לשמור עצמו ובני ביתו מכל ספק סכנה ונזקי הגוף. הן אמת תמצא בכמה מקומות 'שומר פתאים ה'' (אך) אל יסמוך אדם על נס, שאם עושים לו נס מנכים מזכויותיו, והאדם ישתדל לעשות שמירה כל מה שבדיו לעשות, וה' לא ימנע טוב.¹⁶⁶⁸

הרב עובדיה התייחס להלכה מיסטית נוספת המופיעה ב'שולחן ערוך': 'אין שותים מים שבשכונת המת'.¹⁶⁶⁹ שמצורף לה הנימוק הסגולי הציוני על אודות מלאך המוות המנקה את סכיניו במים לאחר לקיחת נשמת המת – 'כי מלאך המות מדיח סכיניו ומפיל במים טפת דם מן המת'.¹⁶⁷⁰ במקרה זה הרב עובדיה בחר להדגיש הסבר רציונלי. הרב עובדיה לא הסתפק למשל בהסבר כי הסכנה מהמים שבבית הנפטר נובעת מחשש שהם מושכים את מלאך המוות. סיפור זה הוא בהתאם לסיפור שמביא רבי יוסף קארו ב'בית יוסף' על פיו התשב"ץ (רבי שמעון בר צדוק) ראה את מלאך המוות טובל את הסכין שלו במים שבבית הנפטר.¹⁶⁷¹ מביא את זה מרן, אבל מביא עוד תירוץ אחר, אומר הרב עובדיה ומוסיף סיבה מתחום אחר מדוע יש לשפוך את המים שבשכונת המת. סיבה שאינה מתחום ה'נסתרות', אלא מהתחום האתי, כדי שלא יצטרכו לבשר בפה על כך שפלוגי מת, אלא מעשה שפיכת המים מעיד על כך שמישהו נפטר:

הטעם הוא מפני ששופכים את המים כדי לא להגיד שפלוגי מת. מוציא דיבה כסיל. לא טוב לפרסם דבר שהוא רע, לא טוב. לכן שופכים את המים, מבינים: כנראה שיש שם מת, אבל לא צריך להוציא מהפה שלו.¹⁶⁷²

¹⁶⁶⁶ שו"ע, יו"ד, קטז, ב.

¹⁶⁶⁷ מגן אברהם, או"ח, סימן קעג, ס"ק א; ראו עוד על טענת השתנות הטבעים: גוטל, השתנות הטבעים; סופר, הלכה ומדעים.

¹⁶⁶⁸ יוסף חיים, בן איש חי, שנה שנייה, פינחס.

¹⁶⁶⁹ שו"ע, יו"ד, שלט.

¹⁶⁷⁰ וראו בהערות הרב עובדיה על הספר 'רב פעלים' של הבן איש חי בתוך: יוסף, יב"א, י, יו"ד, נח, ס"ק כט.

¹⁶⁷¹ 'אמר 'יראיתי במו עייני מלאך המוות אחרי שלקח הנשמה של המת הזה, טבל את הסכין שלו בתוך המים. זה המים נגועים, זה מים של מת. וכי מלאך המוות הוא כל כך נקי? הוא כולו מזוהם כולו סם המוות. כשטבל במים הבנתי שיש סכנה...'. (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית כנסת היזדים, י"ח טבת תשע"א, 25.12.2010).

¹⁶⁷² ראו גם הרב יוסף, יב"א, ח"א יו"ד כג ב, שם הרב עובדיה דוחה את פסיקתו ה'רציונליסטית' יותר של קודמו בתפקיד הרב הראשי לתל אביב, הרב יעקב משה טולידאנו (שו"ת ים הגדול, עמ' קי"ג), שרצה לבטל את הלכה זו בטענה שהכוונה היא רק

באשר לסוגיה מה עושים אם במקרה השתמשו במים הללו לאפיית פת או בישלו מהם תבשיל, הדגיש הרב עובדיה כי הרב חיד"א החמיר בכך ואמר שזו סכנה. הרב עובדיה דחה את דבריו והסביר גם במקרה זה כי מדובר פה בסכנה סגולית ולא בסכנה טבעית מוחשית כמו ארס של נחש. הרב עובדיה, אפוא, בוחר לצדד בעמדות ההפוכות, וקובע שכיוון שמדובר בסכנה שהיא רוחנית, סגולית, ולא טבעית – אין להתחשב בסכנה זו.

אך למה בכל זאת הרב עובדיה פוסק שיש לשפוך מים בשכונת המת, אבל תבשיל לא? 'לא צריך לאבד ממון ישראל. אם מים – שופכים אותו, אבל תבשיל – זה עולה כסף, יש בשר או פת, זה איבוד ממון של ישראל. בדיעבד יכולים להקל בזה. לכתחילה יזהרו בזה'.¹⁶⁷³

גם באשר לאיסור מהגמרא לשתות משקה שהיה מגולה בלילה מחשש שנחש הטיל בו את ארסו¹⁶⁷⁴ מדגיש הרב עובדיה את ההיבטים הטכניים והמציאותיים כמו: הימצאות הנחשים, עוצמת השפעת הארס וכדומה. את הדיון הוא חותם במלים:

כל זה היה בזמנם, ברוך השם בזמננו אין פרץ ואין צווחה. ה' שומר עמו ישראל, אבל בכל זאת היזהרו לא להשאיר מגולה. אם זה בתוך המקרר אין דבר, אבל אם בחוץ צריך לכסות אותו. הכיסוי שומר נפשו, 'ונשמרתם מאוד לנפשותיכם'. כמה פעמים אנחנו שומעים שצפע נשך את מישהו. אז צריך לשים לב. יש [נחשים]. נכון, לא מצויים כל כך, אבל מצויים. לכן צריך להיזהר.¹⁶⁷⁵

כמו בנושאים אחרים גם בנושא זה אנו ממשיכים ומוצאים עמדה מורכבת של הרב עובדיה, שלא מאפשרת לראות את עמדתו כאנטי מיסטית לחלוטין. בניגוד לדברים לעיל, יש מקרים שבהם הוא בהחלט מתייחס ל'סכנתא' כסכנה סגולית. כך למשל כשהוא קובע שאין לענות אמן אחר ברכת תינוק פחות מבן שש בשל החשש לעניית 'אמן יתומה'. הנימוק שלו הוא שחז"ל החמירו בעונשו של מי שעונה אמן יתומה (ברכות מז ע"א) – 'שיהיו בניו יתומים ח"ו, וחמירא סכנתא', כלומר במקרה זה הרב עובדיה מתייחס לסכנה סגולית כסכנה שבהחלט יש לחשוש ממנה.¹⁶⁷⁶ העמדה המורכבת והלכאורה מסתייגת מהמיסטי, הופכת למורכבת עוד יותר כשאנו מגיעים אל הפרקסיס המיסטי של הרב עובדיה.

ג. הפרקסיס המיסטי: חושש לעצמו ונוקט אמצעים נגד עין הרע

ראינו לעיל את הרטוריקה 'הרשמית' בעלת האוריינטציה המתנגדת ל'נסתרות', של הרב עובדיה. הדברים האנטי מיסטיים של הרב עובדיה בנושא עין הרע¹⁶⁷⁷ חשובים כאמור כדי לשמש מצע לבחינת הפרקסיס האישי ההפוך שלו בנושא זה ולבחינת הדברים השונים לחלוטין אותם אמר בדרשותיו. בהתנהגותו האישית לא רק שהוא מזדהה עם החשש מעין הרע, הוא אף מגייס אמצעים מתחום ה'נסתרות' כמו עריכת טקס אישי של הוצאת עין הרע וכמו שימוש בעשב פלאי ששימש לו כמעין קמיע וכמו שילוב אצבעות (אגודל יד ימין בתוך יד שמאל¹⁶⁷⁸), כל אלה נועדו לסייע לרב עובדיה להתגונן מפגיעת עין רעה.

למים שנתרו משטיפת המת. ראו עוד: יוסף, הליכות עולם, ז', עמ' קפב. ושם בעמ' קפג הוראתו בעניין האיסור לשתות מים בשעת התקופה מחשש מזיקים; ראו עוד: הנ"ל, חזו"ע, אבלות, א, עמ' צג-ק"ח.

¹⁶⁷³ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית כנסת היזדים, י"ח טבת תשע"א, 25.12.2010.

¹⁶⁷⁴ בבלי, עבודה זרה, דף ל.

¹⁶⁷⁵ הרב עובדיה, דרשה, שם.

¹⁶⁷⁶ יוסף, יבי"א, חלק ב, או"ח, סימן יג, ס"ק ח.

¹⁶⁷⁷ ראו עוד: בן פורת, הדרכה, עמ' קצז תחת הכותרת 'לא יחשוש מפני עין הרע'.

¹⁶⁷⁸ בבלי, ברכות, נה, ע"ב.

לעיל ראינו שהרב עובדיה דחה את החשש מעין הרע ביחס לרבנים האחרים. עמדתו מצטיירת ככזו שאינה לוקחת ברצינות את עניין עין הרע. זאת גם אם לא ראינו אצל הרב עובדיה עמדה מרחיקת לכת מסוג התפיסה הרציונליסטית של מושג עין הרע והוצאתו מהקשרו המיסטי, כמותה אפשר לראות אצל הרמב"ם שמסביר בעניין עין הרע והיזק ראייה שמדובר בדבר ממשי כגון חשש שיראה את חברו עומד יושב ועושה צרכיו.¹⁶⁷⁹ גם באשר ל'רוח רעה' בה עסקנו בסעיף הקודם בוחר הרמב"ם בבואו לעסוק בשאלת 'אוכלים ומשקים תחת המיטה [...] רוח רעה שורה עליהן' כי אין מדובר ברוח רעה במובן המיסטי אלא ההימנעות לשים תחת המיטה הינה כיוון שאינו רואה מה מתרחש שם 'שמא ייפול בו דבר המזיק והוא אינו רואהו'.¹⁶⁸⁰

אך האם העמדה שאינה לוקחת ברצינות את עניין עין הרע היא עמדתו? להלן אציג הנהגות והתבטאויות שונות לגמרי של הרב עובדיה, שבהן הוא דווקא מתייחס ברצינות רבה לעין הרע ומפציר לחוש לנושא זה של מבטם של אנשים שעלול לגרום נזק.

מצאנו את הרב עובדיה נוזף באלו המתיימרים ללעוג לממשות העין הרעה בחיינו. כך למשל אמר בדרשה אחת: 'אף על פי שהגמרא אומרת דברים נוראים על עין הרע, יש אנשים היום חכמים מתפלספים "אני לא מפחד מעין הרע". כאילו, מי אתה?!"¹⁶⁸¹ ובפעם אחרת: 'מאוד צריך להיזהר על ילד כשמביאים אותו לברית. יש בן פורת יוסף תינוקות נחמדים מאוד. תענוג להסתכל על פניו [...] אולי יש איזה אחד שיתן עליו עין הרע'. הוא אף הסביר איך מתמודדים עם עין הרע כלפי תינוקות בברית מילה וקובע כי יש עשבים שמגרשים עין הרע:

לכן מקשטים אותו [את התינוק] ב'רודא' שזהו שם מלאך, עשב ה'רודא' שמברכים עליה עשבי בשמים. סגולה זו כתבה מרן החיד"א בספרו 'פתח עיניים' וכן מנטא, נענע, הירקות האלה מגרשים את עין הרע. צריך האדם לחוש לדברים האלה.¹⁶⁸²

על עשב ה'רודא' (המכונה גם פיגם) כסגולה מומלצת נגד עין הרע כותב הרב עובדיה גם בספרו 'ענף עץ אבות'.¹⁶⁸³ שם הוא מתייחס למשנה במסכת אבות: 'רבי יהושע אומר: עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם' (ב, טז). הרב עובדיה מדגיש שוב ושוב תפיסה על פיה עין הרע אינו מגיע דווקא משונאים, אלא גם מאוהבים. בהקשר זה נדמה שהרב עובדיה חשף את הפחד האישי שלו מעין הרע. הוא אמר כי יש חשש עין הרע לדרשן שה' חנן אותו במתק שפתיים ואף מצטט עבור דרשן מסוג זה סגולה כדי לבטל זאת: שילוב אצבעות ומימרה. וכך כותב הרב עובדיה:

והנה עין הרע אינו רק על ידי שונאים בעלי עין רעה, אלא גם על ידי אוהבים, ואפילו תלמידי חכמים [...] על כן אפילו דרשן אשר חנן אותו ה' מתק שפתיים פה מפיך מרגלית ישמור ויזהר שלא תשלוט בו עין הרע, ובדרך סגולה יעשה מה שאמרו בברכות [נה עמוד ב] 'מי שנכנס לעיר שאין מכירים אותו כל כך וחושש פן יתפעלו מרוב חוכמתו או קולו הערב וכיוצא בזה וישימו עליו עין הרע, ישים בהן [אגודל] ידו הימנית בידו השמאלית ובהן ידו השמאלית בידו הימנית ויאמר: אני פלוני בן פלוני מזרעו של יוסף אני בא שאין עין הרע שולטת בו שנאמר 'בן פורת יוסף בן פורת עלי עין', קרי ביה עולי עין [שהם שליטים על העין ואין העין שולטת בהם]...' ¹⁶⁸⁴

¹⁶⁷⁹ רמב"ם, תשובות, כרך ב, עמ' 672.

¹⁶⁸⁰ רמב"ם, מ"ת, הלכות רוצח, ב, ה"ד.

¹⁶⁸¹ ידעי, מעדני המלך, חלק א, ריט-רכב.

¹⁶⁸² שם.

¹⁶⁸³ יוסף, ענף עץ אבות, עמ' קלז-קלח; ראו גם הנ"ל, הליכות עולם, ד, עמ' קסב.

¹⁶⁸⁴ הנ"ל, ענף עץ אבות, שם.

הרב עובדיה מדגיש כי למרות החשש מעין הרע של התלמיד החכם והדרשן שהעם מתפעל ממנו, אל לו להירתע מלהשפיע את תורתו :

ומכל מקום נראה כי מי שחנך אותו הקדוש ברוך הוא לשון לימודים ויש לו כוח השפעה לזכות את הרבים ברוב חכמה ודעת, אין לו להימנע מכך מחשש עין הרע ששומר מצוה לא ידע דבר רע ובודאי דאף לגבי חשש עין הרע אמרינן 'מאן דלא קפיד לא קפדי בהדיה' [...] הלא תראה שהרבה מן החוקרים מכחישים ענין ההיזק בעין הרע [...] ועם כל זה טוב שיעשה הסגולה".¹⁶⁸⁵

החשש הזה מפני פגיעת עין הרע דווקא בחכמים מסוגו של הרב עובדיה עצמו בא לידי ביטוי גם בדרשה בנושא שבה הדגיש את החשש המיוחד לעין רעה כלפי תלמיד חכם שיודע הכול על פה :

יש בני אדם שיש להם עין כזאת ה' יצילנו מידם [...] בפרט אם הוא תלמיד חכם גדול שיודע הכול בעל פה ומביא גמרות ופוסקים, שמים עליו עין הרע, זה סכנה, לא תחשבו שזה דבר פשוט [...] צריך אדם לחוש לדברים האלה זה לא לחינם.¹⁶⁸⁶

אולי לכן, לא מפתיע הוא שבכל הנוגע אליו עצמו הרב עובדיה דווקא חושש מפני עין רעה. בני משפחתו ידעו כי הוא עצמו הקפיד להשתמש בעשב הרודא. כך למשל הסביר בנו הרב משה יוסף את חששו של אביו מעין הרע: 'כי הוא אמר: "עין הרע זו גמרא" ... לכן הקפיד לשים עשב שנקרא רודא, לפני כל שמחה שלנו, כפי שכתבו החיד"א והגר"ח פלאג'י, שעשב זה מועיל נגד עין הרע'.¹⁶⁸⁷ הבן אף העיד על מקרה שבו אביו, הרב עובדיה חשש מעין הרע עד כדי סירוב לבא לברית של נכדו 'לא הסכים לבא לברית של הנכד שלנו באולם, כי שם יש יותר מדי עין הרע'.¹⁶⁸⁸

גם הרבנית מרגלית, רעייתו, נהגה לשים בכיסו את עשב הרודא כאשר היה יוצא לסדר חופה וכדומה.¹⁶⁸⁹ אפילו בחיבורו ההלכתי המרכזי 'יביע אומר' מתייחס הרב עובדיה לאיכויות עשב הפלא 'רודא'. הוא מצטט בשם החיד"א והרב פלאג'י כי העשב הנקרא 'רודא' נקרא גם 'פיגס', אותיותיו אותיות מגיפה והוא מציל מן המגיפה וכן כי יש שם קדוש 'רודא' ומי שנושא את העשב הזה כקמיע צריך לכוון בשם הקדוש הזה וכך יוטב לו. הרב עובדיה מסביר שלכן נהגו שכאשר מביאים את התינוק למילה שמים עליו את העשב רודא, להגן עליו מעין הרע. הוא אף מרחיק לכת ופוסק הלכה של היתר אמירה לגוי בשבת לצורך זה - 'נראה שמותר לומר לגוי בשבת להביא לו דרך רשות הרבים את העשב הנ"ל'.¹⁶⁹⁰

בסרטון פרטי שצולם בבית הרב עובדיה ניתן לראות טקס הוצאת 'עין הרע' מפתיע ונדיר אשר הרב עובדיה הזמין לעצמו בפברואר 2009.¹⁶⁹¹ באותה שנה, במסגרת מערכת הבחירות לכנסת ה-18 כוסו לא מעט אוטובוסים ברחבי הארץ בתמונתו של הרב עובדיה. הרב עובדיה חשש לעין הרע, וביקש ממזכירו האישי, הרב אמיר קריספל, להביא אליו את רבי שמחה לוי בן הרב אריה לוי מומחה להוצאת עין הרע – מה שמכונה 'אָפּשפּעֶרֶכֶן עין הרע' – כדי שיוציא לו את עין הרע. למזכירו הסביר הרב עובדיה: 'שמו תמונות שלי על אוטובוסים בגלל זה יש עליי עין הרע'.¹⁶⁹² הרב לוי אכן הגיע אל הרב עובדיה וערך טקס הוצאת עין הרע

¹⁶⁸⁵ שם.

¹⁶⁸⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית כנסת היזדים, י"ח טבת תשע"א, 25.12.2010.

¹⁶⁸⁷ הרב משה יוסף, בנו של הרב עובדיה, ראיון לאבי בלום, רשת 'קו עיתונות דתית', 9.4.2014.

¹⁶⁸⁸ הרב משה יוסף, שם; ראו גם: שטרית, רבנו, עמ' קו. וסיפר הרב עובדיה לעוזרו כי פעם היו בביתם אורחים והתפעלו מהאגרטה וכשיצאו נשבר האגרטה. הרב עובדיה הסביר את פשר שבירת האגרטה במלים 'מה זה יכול להיות, רק עין הרע'.

¹⁶⁸⁹ בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל, עמ' 208.

¹⁶⁹⁰ יוסף, יבי"א, ח, או"ח, לו, טו.

¹⁶⁹¹ הסרטון הפרטי של טקס הוצאת העין הרעה שהזמין הרב עובדיה לעצמו, בארכיון אבישי בן חיים.

¹⁶⁹² על פי עדות מזכירו של הרב עובדיה, הרב אמיר קריספל (15.10.2009); מופיע גם ב: שטרית, רבנו, עמ' שצה.

שנמשך כעשר דקות (3 וחצי דקות מתוכם נראה הרב לוי כשידו מונחת על ראשו של הרב עובדיה והוא לוחש לחישות נגד עין הרע). האירוע הנדיר צולם כאמור במצלמה ביתית, כך שהוא מאפשר לראות את רצינותו של הרב עובדיה ואת הבקאות שלו בפרטים. בפתיחה נראה הרב עובדיה מבקש ייש עושים תמונות שלי בשביל הבחירות, כל אחד לוטש עין עלי, עין הרע [...] יעשה לי הלחש נגד עין הרע' וכן ישים ידו על ראשי ויברך אותי נגד עין רעה'. כאמור, ניכרת השליטה של הרב עובדיה בריטואל והוא נראה משלים בעל פה את הטקסט של הוצאת עין רעה (ומפרט: 'הלשם שבו ואחלמה', אז הוא היה אומר את הפסוקים של נגע צרעת, מתחיל בנו"ן ומסיים בנו"ן, ואחר כך "רבונו של עולם, אנחנו נעבור חלוצים").¹⁶⁹³

פרקטיקה נוספת שבה נהג הרב עובדיה להשתמש נגד עין הרע ונראה מבצע לא מעט פעמים, היא זו שהזכרתי לעיל של הכנסת אגודל ידו הימנית בתוך ידו השנייה.¹⁶⁹⁴

אגב כך, מעניין לספר כי כשסבל הרב עובדיה מכאבים בידו הוצע לבנו, הרב משה יוסף, להשתמש בשירותיו של מי שמצהיר על עצמו כי הוא בעל כוחות על טבעיים – אורן זריף. וכך העיד חבר הכנסת הרב חיים אמסלם:

הרב מאיר מאזוז אמר לי שכשאשתי הייתה חולה הוא הגיע לאורן זריף, הרב מאזוז ואשתו, והוא עזר לה. יתרה מזו אמר לי הרב מאזוז שבחן את אורן זריף בכמה דברים שאין שום מצב שיכול היה לדעת, וידע.¹⁶⁹⁵

עוד סיפר הרב אמסלם:

כשלהר עובדיה הייתה בעיה ביד אמר לי הרב מאזוז 'תגיד לרב עובדיה את זה'. הלכתי לרב משה (בנו של הרב עובדיה) סיפרתי לו ואז הוא אמר בהתחלה 'כן כן כן'. אחר כך אמר 'לא, יגידו שזה כישוף'.¹⁶⁹⁶

בבחירות 2003 זריף עצמו פרסם מכתב בחתימתו של הרב עובדיה יוסף שבו הרב עובדיה מתבטא על אודותיו: 'שמעתי עליך כמי שניחן בכוחות על-טבעיים [...] אני מברך אותך שתמשיך לעזור לאנשים בכוחותיך. בנוסף אבקשך לסייע למפלגתנו ש"ס ולהשפיע בעזרת כוחותיך אשר קיבלת משמים לעזור לנו לצבור יותר מנדטים'. בש"ס מיהרו להתנער מהמכתב והבהירו כי הרב חשב שמדובר במכתב המלצה לישיבה ולכן לא עיין בו בטרם חתם עליו.¹⁶⁹⁷

¹⁶⁹³ סרטון טקס הוצאת עין רעה מהרב עובדיה, ארכיון אבישי בן חיים.

¹⁶⁹⁴ בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל, עמ' 205; על פי: בבלי, ברכות, דף נה, ע"ב.

¹⁶⁹⁵ שיחה עם הרב חיים אמסלם, 4.3.2012.

¹⁶⁹⁶ שם.

¹⁶⁹⁷ רמי חזות, 'עובדיה יוסף לאיש הטלפיה: עזור לש"ס'. ידיעות אחרונות 1.12.2002 עמ' 19.

ד. גלגולים, דיבוקים ותיקוני נשמות

ד1. הדיבוק

נוכחות הנשמות מהעולם שמעבר בעולמנו באה לידי ביטוי בדרכים נוספות בהן הדיבוק.¹⁶⁹⁸ לא מדובר במושג עלום מתוך ספרות הקבלה, אלא באחת הסערות המיסטיות הגדולות ביותר שאירעה בעולמם של הש"סניקים, כשהתפוצצה פרשת הדיבוק הגדולה. דיבוק על פי תורת הנפש של הקבלה הוא 'רוח של מת הנכנסת באדם חי ומפקיעה אותו מחייו השגורתיים בתחום הנורמה המקובלת',¹⁶⁹⁹ כינוי למצב של חולי נפשי ואבדן שליטה שבו הגוף נחדר על ידי כוח שמעבר לו [...] כמי שרוח מת נכנסת בו ומדברת מגרונו.¹⁷⁰⁰ פרשת 'הוצאתי' הדיבוק מאישה מהעיר דימונה על ידי המקובל הרב דוד בצרי, באפריל שנת 1999 הפכה לעוד אבן דרך בהתלהבות החובקת-כול שאחזה בש"ס באותה תקופה, וכבר כתב על כך יורם בילו שנים קודם לכן: 'הדיבוק ביהדות: הפרעה נפשית כמשאב תרבותי'.¹⁷⁰¹ ש"ס הרשמית שסביב הרב עובדיה ניסתה להפגין הסתייגות מסוימת, אך העולם הש"סניקי ככלל הלך שבי אחר הפרשה. אפילו התקשורת דיווחה לעתים בהתלהבות, משל היה מדובר באירוע שאין לערער עליו וכאילו מדובר בעובדות אובייקטיביות. כך למשל נכתב בעיתון 'מעריב': 'טקס גירוש דיבוק כזה עוד לא היה. אלמנה מדימונה שהוטרדה על ידי רוחו של בעלה הגיעה לבקש עזרה מהמקובל דוד בצרי. בנוכחות 20 מקובלים ביצע המקובל את המלאכה, בטקס שצולם והועבר בשידור חי בתחנות רדיו פיראטיות. סוף דבר: הרוח הסתלק דרך אצבע רגלה השמאלית'.¹⁷⁰²

עולם המחזירים בתשובה געש מהסיכוי לגל החזרה בתשובה על רקע ההוכחה המצולמת מבחינתם לקיומם של חיים שמעבר ולנוכחותן של נשמות אנשים מתים. העולם הש"סניקי סער. לעומת זאת, בכירים בתנועה טענו כי דיבוק והוצאתו דרך האצבע הקטנה הם מושגים הרחוקים מעולמו של הרב עובדיה יוסף, שאכן הקפיד לשמור על ריחוק מהאירוע.

עד כמה באמת מדובר במושג המרוחק מעולמו של הרב עובדיה? ובכן, הרב עובדיה התייחס מעת לעת לתופעת הדיבוקים ודווקא לא כמושג רחוק מעולמו. כך למשל סיפור דיבוק שהרב עובדיה דבק בו מעת לעת ושבוני על פי הסכימה הקלסית של דיבוקים. מדובר בסיפור שהרב עובדיה מספר כי שמע עם חבריו לכיתה מ'המורה שלנו, היה הרב אליהו לופס'.¹⁷⁰³ במרכז הסיפור עומדת אישה, כמו ברבים ממקרי הדיבוק,¹⁷⁰⁴ 'אישה אחת שאחז אותה דיבוק רוח והיא סובלת מכאובים'. הדיבוק, כמו בהרבה מקרים, נובע מגבר שחטא בעוונות לא נורמטיביים, מיניים או מעוררי סלידה, ועל כן הוא נענש. הוא התארכ לאישה ולא הצליח לעמוד בהתחייבותו לנדונה והתאבד. על פי הרב עובדיה 'כשיצאה נשמתו תכף ומיד באו מלאכים שחורים כפחם לקחו הנשמה שלו וקברו אותה בכף הקלע', אותו האגף השמיימי הנורא, שבדרך לגיהנום. תהליך הוצאת הדיבוק הסתיים בהצלחה והוא יצא על פי הפרקטיקה הקבלית המוכרת מהמקום שבו הוא מסכן את האדם פחות מכול: האצבע הקטנה של הרגל בין הציפורן לבשר, המקום הרחוק ביותר מהגרון, שכן אם הוא יוצא מהגרון הוא עלול לחנוק את האדם שממנו מוציאים אותו, משום

¹⁶⁹⁸ על הדיבוק ראו: אליאור, הדיבוק; אליאור ואחרים, כחלום יעוף וכדיבוק; בילו, הדיבוק; נגאל, סיפורי דיבוק.

¹⁶⁹⁹ אליאור, הדיבוק, עמ' 502.

¹⁷⁰⁰ שם, עמ' 505.

¹⁷⁰¹ בילו, הדיבוק.

¹⁷⁰² שלמה צזנה, חלף עם הרוח, מעריב, 28.4.1999.

¹⁷⁰³ מופיע גם ב: ששון, אביר הרועים, א, עמ' 57; יוסף, יבי"א, ב, יו"ד, כב.

¹⁷⁰⁴ נגאל, סיפורי דיבוק, עמ' 35; וכן: חיות, בין עולמות, עמ' 105–106 בעניין הנשים.

שהדיבוק ביציאתו מתנפח מעט. או כלשונו של הרב עובדיה: 'יצא מהאצבע הקטנה של האשה, מתנפח קצת, אם תצא דרך הגרון יכול לחנוק אותה'.¹⁷⁰⁵

הדיבוקים אם כן היו חלק מהתרבות, חלק מהחיים הדתיים, עניין שמופיע אחת לזמן מסוים, בסביבתו של הרב עובדיה. סביבתו היינו גם עולמו העלִיזמני, ובעולם זה גם רבי יוסף קארו הוציא דיבוק.¹⁷⁰⁶ לפי פירושו המרתק של גארב מדובר באקט הנובע מהקרבה בין הופעת הנשמות בעולמנו – מצד הקדושה בדמות המגיד של רבי יוסף קארו ומצד הטומאה בדמותו של הדיבוק. הוא מוצא אצל קארו בעל הכוח החברתי־רוחני צורך מיוחד במערכה נגד הדיבוק כדי למנוע העצמה של דמויות שוליים,¹⁷⁰⁷ בסוג של כוח הדומה לכוח שלו. ייתכן שהדברים נכונים לדור מסוים, אך בדרך כלל, ובוודאי בדורו של הרב עובדיה יוסף, בעלי הדיבוקים לא נתפסו כדמויות רמות דרג ומעמד, אלא כדמויות אומללות שניתן לעשות שימוש רוחני בחוויה הקשה שהן עוברות.

לנכדו, הרב יעקב ששון, סיפר הרב עובדיה על אירועים שבהם נתקל בדיבוקים ובטקסי הוצאתם כעל התרחשות אמיתית. עם זאת כששאל הנכד שאלה מעשית, על אישה שנדמה היה לו שנכנסה בה רוח, האם ייתכן שיש דיבוקים גם בימינו? השיב הרב עובדיה: 'אמנם ייתכן, אבל בתחילה ידרשו אצל הרופאים למצוא מזור למכתה'.¹⁷⁰⁸

גם במקרה זה אם כן אנו מוצאים שניות אצל הרב עובדיה ועמדה מורכבת. לא במעט פעמים אפשר היה להיווכח כיצד הרב עובדיה פוגע ביקורתם של מבצעי הפעולות המאגיות. כך אירע גם בהקשר לדיבוקים. באחת ההזדמנויות הפחית הרב עובדיה מחשיבותם ויקורתם של המקובלים ושאר מוציאי הדיבוקים. אבל חשוב לשים לב: הרב עובדיה לא עשה זאת באמצעות אמירה אפשרית כי מדובר בהבלים, או במשהו שאינו קיים בדורו וכדומה, אלא באמצעות הדגשה כי מלאכת הוצאת דיבוק אינה כה מסובכת. כך על פי עדות נכדו: 'אמר הרב אדוני זקני שאין זה דבר גדול כל כך להוציא רוח הנדבקת באדם'.¹⁷⁰⁹ גם בדרשות של הרב עובדיה ערכם של מיסטיקנים נחשבים הומעט, באותה דרך שאינה מבטלת את אמיתותם:

אם תראו שאומרים על איזה אדמו"ר שמה שאומר ומה שמברך מתקיים, אל תתפעלו מזה, אפשר לעשות, זה לא דבר גדול. יש ספר 'שער רוח הקודש' של רבינו האר"י, כתובים שם הרבה שמות וכל מיני סגולות, והרבה פעמים דברים שהיו מוכרחים לעשות אותם עשו אותם והצליחו בהם'.¹⁷¹⁰

דברים אלו נאמרו בדרשה שבה סיפר על הוצאת דיבוק שראה בצעירותו על ידי הרב בן ציון חזן, הגבאי של 'פורת יוסף'. אז העיר הרב עובדיה לסיכום הנושא: 'זאת אומרת יש דברים כאלה, רק לא טוב להשתמש בהם, אך כמו שאמרנו, לפעמים "עת לעשות לה" הפרו תורתך"'.¹⁷¹¹ באחת מדרשותיו הילל הרב עובדיה את הרב יהודה פתיה על יכולותיו המיסטיות בין השאר בענייני קמיעות: 'לא היה קמיע שיצא מתחת ידו ולא יעשה מה שהוא רוצה, אם אדם חולה, אם אדם בריא, אם אדם חשוך בנים, כל מה שירצה, על ידי קמיע הכל יהיה בסדר'.¹⁷¹² הרב עובדיה הוסיף: 'אבל בדורותינו איני מכיר ולא יודע מי הוא שכותב

¹⁷⁰⁵ הרב עובדיה, דרשה, ט תמוז תשס"ג, 8.7.2003. (באותה דרשה סיפר הרב עובדיה על נפטר שהגיע אחר כך חי). ראו גם סיפורי הדיבוק של הרב עובדיה: הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת עקב, כ אב תשס"ז, 4.8.2007.

¹⁷⁰⁶ אידל, ספר המשיב, עמ' 224; חיות, בין עולמות, עמ' 141–142.

¹⁷⁰⁷ נשים ואחרים שנתפסו כשולי החברה הם אלו שבהם אובחנו דיבוקים. ראו לעיל.

¹⁷⁰⁸ ששון, אביר הרועים, א, עמ' 135.

¹⁷⁰⁹ שם, עמ' 135.

¹⁷¹⁰ מעדני מלך, א, עמ' רצג.

¹⁷¹¹ שם.

¹⁷¹² שם, עמ' רפט; ראו גם: ששון, אביר הרועים, א, עמ' 135.

קמיעים אמתיים ומי לא,¹⁷¹³ בכך שילב את שני הרבדים שאנו רואים שחזרו אצלו שוב ושוב: אמונה בסיסית בדבר עצמו, בצד טיפוח חוסר אמון בבעלי היוקרה הקבלית בסביבתו. כך פגם לא רק ביוקרת מוציאי הדיבוקים בדורו, אלא גם ביוקרת המקובלים כותבי הקמיעות בדורו, אך בשום מקרה לא מדובר בהבעת עמדה המבטלת את אמיתותן של תופעות אלה.

ד2. אמונת הגלגול וההתמודדות עם השואה – ('כל מה שהיה בשואה, למה היה?')

הדיבוק הוא אחד משורת אמונות באשר לדרכים שבהן מופיעות נשמות אנשים מתים, בעולמנו. גלגול הנשמה הוא הכותרת של כל התופעות הללו.

גלגול נשמות¹⁷¹⁴ נתפס כאב טיפוס של הופעת נשמה מהעולם שמעבר. גרסאות מרוככות של הגלגול הן: 'הדיבוק' – נשמה שנכנסת לתוך אדם ומדברת מגורנו; 'עיבור הנשמה' – נשמה שמתעברת בתוך אדם חי, שזה בעצם כמו גלגול נשמה רק לא מרגע הלידה אלא פתאום באמצע החיים; 'ניצוץ הנשמה' – חלק מנשמת אדם קדום שהגיעה לאדם חי ודבקה בו; במידה מסוימת שייך לכאן גם 'שורש הנשמה' – לפחות על פי ההבנה כי ייתכנו שני אנשים ויותר שנשמתם אחוזה באותו שורש נשמה, בדרך כלל של צדיק.¹⁷¹⁵

בהקשר זה, של היתכנות האמונה בהופעת נשמות בעולמנו, נדמה שצריך להזכיר את הסיפור המקראי הידוע (שמואל א, כח) על אודות שאול המלך, אשר רצה להתייעץ עם שמואל הנביא לאחר שהלה כבר נפטר. הפלישתים נאספו בגלבע להילחם בישראל. שאול ניסה לברר מה העתיד טומן בחובו אך שאלותיו לא נענו, גם בחלומות, גם באורים, גם בנביאים (פסוק ו). הוא הלך מחופש אל בעלת אוב בעין דור והיא העלתה למענו את נשמת שמואל הנביא.¹⁷¹⁶

הסיפור הזה מאפשר לנו להביא הערת ביניים חשובה לעצם העניין. שאלה מהמסבירן החרדי הפופולרי, הרב מרדכי נויגרשל הופנתה לדבריו אל הרב עובדיה: פרשן התנ"ך הרד"ק בפירושו לספר שמואל, מביא בקשר לבעלת האוב את דבריו הרציונליסטיים להפתיע של רבי שמואל בן חפני על פיהם: 'אף על פי שמשמעות דברי החכמים ז"ל בגמרא (חגיגה ד) כי אמת היה שהחיתה האישה את שמואל, לא יקובלו הדברים במקום שיש מכחישים להם מן השכל'. הרב נויגרשל ביקש את עזרת הרב עובדיה מה עליו לענות למי שמקשים עליו עם ציטוט זה. הרב עובדיה ביטל את דבריו של רבי שמואל בן חפני והסביר שרוב האי גאון, חתנו של שמואל בן חפני, אמר עליו שהדברים אינם נכונים ושהוא הגיע לדברים האלה בגלל שהיה קורא בספרי נוכרים.¹⁷¹⁷ הרב עובדיה התייחס לנקודה זו בדיוק במסגרת תשובה שכתב בשנת 1946 בעניין טומאת אוכלים ומשקים ששהו תחת המיטה. הוא מביא שם את דברי הרמב"ם שעניין השדים והרוחות וכשפים ולחשים – הכול שקר.¹⁷¹⁸ מיד לאחר מכן הוא מביא את דבריו החריפים של הגר"א נגד הרמב"ם:

וכבר הכו על קדקדו, שהרי מצינו כמה מעשיות בגמרא ע"פ שמות וכשפים כדאיתא בשבת פא, ובחולין קה, ובסנהדרין סח, וכו' הפלוסופיה הטתו ברוב לקחה לפרש הגמרא הכל בדרך הלציי ולעקור אותן מפשטן.¹⁷¹⁹

¹⁷¹³ מעדני מלך, א, עמ' רצב.

¹⁷¹⁴ חלמיש, מבוא לקבלה, עמ' 246–223; אורבך, חז"ל, עמ' 208, 218, 589; שלום, פרקי יסוד, עמ' 308–357; לוין, סודות הגלגול. ¹⁷¹⁵ במובנים לא מועטים גם תופעת ה'מגידי' קשורה לעניין זה, ולא בכדי רבי יוסף קארו נקשר גם לתופעת המגידי וגם עסק בהוצאת דיבוק, אידל, ספר המשיב, עמ' 224–225; גארב, הכוח במיסטיקה, עמ' 70–71.

¹⁷¹⁶ ראו: שטרית, רבנו, עמ' ריז.

¹⁷¹⁷ על פי: לוין, אוצר הגאונים, ח"ד, עמ' 15.

¹⁷¹⁸ רמב"ם, מ"ת, הלכות עבודה זרה, פרק יא, הלכה יא והלכה טז.

¹⁷¹⁹ ביאור הגר"א, יו"ד, סימן קעט, ס"ק יג.

בהקשר זה מזכיר הרב עובדיה את דברי רב שמואל בן חפני שנזכרו לעיל. את התייחסותו לסתירה עמוקה זו מסיים הרב עובדיה במילים: 'אולם אחרי שובי נחמתי, מאחר שראינו כן גם לשאר פוסקים דס"ל על כמה מיני רוחות רעות שאינם מצויים בינינו'.¹⁷²⁰

גלגול הנשמות נתפס כעונש – נשמה המתגלגלת כעונש, קל או כבד, שנועד לתקן חטאים שעשה אדם בגלגולו הקודם. זאת על ידי גלגול נשמתו בחי, צומח, דומם או מדבר (אדם). גם צדיקים שיש להם רק משהו קטן לתקן כדי לעלות מדרגה בגן עדן עשויים להתגלגל, יש אומרים שבדרך כלל בדגים.¹⁷²¹ וכך נראה מפתח עונשי הגלגולים על פי מה שמלמד ראש ישיבת השלום המקובל הרב דוד בצרי, המכונה גדול המקובלים העיוניים:

המדבר לשון הרע – מתגלגל באבן.

המאכיל נבלות לישראל – מתגלגל בעלה של אילן.

השוכב עם אשת איש – בחמור או בכלב.

השוכב עם זכר – בשפן או ארנבת.

השוכב עם בהמה – בעטלף.

השוכב עם עופות – בעורב.

ומי שחוטא לאנשים סביבו ופוגע בהם – יש סיכוי שהוא יתגלגל באדם אחר ונשמתו תישלח חזרה ארצה לתקן את מה שעולל בסיבוב הקודם.¹⁷²²

בחצרות המקובלים מסתובב סיפור על המקובל הנסתר הרב יהודה פתילון (המקובל 'הצייר', מרביתו של המקובל 'החלבן'), שפעם הסתובבה בחצר ביתו חתולה מיוסרת. הוא הסביר כי החתולה היא גלגול של בחורה שחיללה שבת וכי נידונה על כך לסקילה וביצוע גזר דינה קרב. החתולה הסתובבה והלכה לה, עברה את הכביש ונדרסה. האם החתולה ידעה שהיא גלגול? ר' אהרון ראטה (שעל שמו קרויים חסידי 'תולדות אהרון' ושלוחותיה בשם 'ר' אהרליך'), הסביר בשם חכמים קדמונים שאדם שהתגלגלה בו נשמת אדם אחר אינו יודע על כך, אבל כשהגלגול הוא בחתול או בבהמה, בעלי החיים דווקא יודעים זאת היטב וזוכרים את עברם ולא ניתן לשער את עוצמות הצער של הנשמה הכלואה בחתול ומסתובבת בעולם.¹⁷²³

גם הרב עובדיה הצהיר על אמונתו בגלגולים. בדברי ההסבר על אמונתו בגלגולים העלה הרב עובדיה שאלה: 'אנחנו מתפללים בכל יום אומרים וידוי "אבל חטאנו אנחנו ואבותינו". מה הכנסנו "אבותינו" באמצע? מה, אבא שלנו נתן לנו ייפוי כוח? למה אני מכניס אבא שלי באמצע? והוא השיב: "אבותינו זה לא אבא שלנו, זה הגלגול הקודם. הוא בבחינת אב לגבי הדבר הזה. לא יודעים מה היינו בגלגול הקודם. מי יודע? לכן מתפללים לקב"ה לחזור בתשובה גם על מעשים שעשינו בגלגול הקודם'. הוא הוסיף ואמר כי: 'עד דורות האחרונים הגלגול הזה של כמה נשמות שחטאו בזמנם החזיר הקב"ה בגלגול עד שצריך אותם תצורפת כמצרף כסף'. ועוד אמר: 'זה העניין הגלגול לא ייפסק בשום דור. על פי רוב בדורות שלנו אין נשמות חדשות. כל הנשמות הן נשמות שהיו פעם ובאו פה לתקן את המעשים שלהם'.¹⁷²⁴

'אין צורך לומר, אנחנו מאמינים בגלגול', הכריז הרב עובדיה באחת הדרשות היותר מעוררות מחלוקת וסערה ציבורית שלו. במסגרת דרשה זו גייס את משנת האר"י בנושא הגלגולים כדי להסביר כי

¹⁷²⁰ יוסף, יב"א, א, יו"ד, ט, ס"ק ג.

¹⁷²¹ שיחה עם המקובל הרב דוד בצרי ראש ישיבת השלום. ראו גם בספר החשוב של המקובל נפתלי הרץ בכרך על קבלת האר"י 'עמק המלך' מן המאה ה-17. (בכרך, עמק המלך, שער רישא דזעיר אנפין, עמ' קג). ראו על אודותיו אצל: ליבס, עמק המלך.

¹⁷²² ביקור בישיבת המקובלים ישיבת השלום בירושלים; ראו גם: ויטאל, שער הגלגולים, עמ' סג.

¹⁷²³ שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס.

¹⁷²⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת דברים, בית כנסת היזדים, ד אב תשס"ג, 2.8.2003.

מותם של שישה מיליון יהודים בשואה אירע כתוצאה מהיותם גלגולים של אנשים חוטאים מדורות קודמים, שחטאו בחטא העגל.

מתברר אם כן שהעדויות שבידינו לגבי הרב עובדיה עומדות בניגוד להנחות יסוד רווחות באשר אליו. כך למשל פרופ' אביעזר רביצקי באירוע לרגל צאת הספר 'מרן' מאת העיתונאים ניצן חן ואנשיל פפר¹⁷²⁵ שיבח את הרב עובדיה על כך שלא נמנה על הרבנים שמוצאים סיבות להתרחשות השואה ומאשימים את החילונים באחריות לגרימתה.¹⁷²⁶ אך לא רק שהרב עובדיה, במערכה הכוללת של ההתמודדות החרדית עם השואה,¹⁷²⁷ דווקא נמנה עם הרבנים מוצאי הסיבות לשואה, הוא אף נמנה על הרבנים המאשימים את החילונים באחריות לשואה. בדרשה שבה הטיל את האחריות לשואה על חטאי החילונים אמר הרב עובדיה:

אם אדם הוא במצוות, במעשים טובים, מי יכול לפגוע בעם ישראל? אף אחד לא יכול לנגוע. כל מה שהיה בשואה למה היה? היו בעוונותינו הרבים קהילות שלמות שנחרבו עד היסוד בלי תורה בלי מצוות הלכו התערבו עם הגויים, למדו שפה שלהם. חשבו שיתקרבו אליהם ויהיה טוב ודווקא זה נהיה להם לרועץ זה התחלה: 'כי תצא אש ומצאה קוצים'. קוצים - אלה הרשעים שנמצאים בכרם, 'ונאכל גדיש' - בעוון הרשע נאסף הצדיק. גם הצדיקים מסכנים נספו בשביל הדבר הזה, אבל עיקר הקפידא הייתה שהם רשעים, שהם יצאו נגד התורה, שהם הלכו התחברו עם הגויים, התחתנו עם הגויים, עזבו את התורה את הדת... בעוונות הרבים, המעשים האלה שהיו עושים, זה הביא גם לנו וזה עשה כל הצרות שנעשו לנו. אל נקמות ה'.

ה'.

בדרשה אחרת אמר הרב עובדיה כי 'ששת המיליונים שנהרגו בשואה הם גלגול נשמות של אנשים שחטאו בגלגול הקודם' תוך התייחסות ישירה לחטאי החילוניות.¹⁷²⁹ על התקפות נגדו בגין דבריו על אחריות עוונות החילונים לשואה¹⁷³⁰ הגיב הרב עובדיה שנים אחר כך במילים:

בשביל שאני פעם אמרתי שהיו עוונות שעשו מה שעשו בשואה. אנשי הצופה¹⁷³¹ מתקיפים אותי, מאיפה אני יודע? התורה אומרת 'אם בחוקותי תלכו' - כך וכך, אם לא - חס וחלילה כך וכך. אבל הם לא מאמינים בתורה משמים, אלה שכותבים את זה בהצפה, מחרפים ומגדפים.¹⁷³² למה נהרגו? בגלל העוונות. היו צדיקים קדושי עליון, למה נהרגו בשואה? בגלל

¹⁷²⁵ כנס לרגל צאת הספר 'מרן', מכון ון ליר, 8.9.2004.

¹⁷²⁶ בין הרבנים הרבים שהטילו את האחריות לשואה על החילונים אנו יכולים למצוא את הסטייפלר (קנייבסקי, חיי עולם, עמ' לו) האדמו"ר מסאטמר (טייטלבוים, ויואל משה, הקדמה) האדמו"ר מצאנז (הלברשטאם, הדרך נלך בה, עמ' טו-טז; הלברשטאם, דעת תורה, עמ' 6-7), [על פי בראון, המזרח והקנאות, עמ' 305].

¹⁷²⁷ ראו למשל: פרידמן, החרדים והשואה; שביד, השואה; הנ"ל, תגובות לשואה; קפלן, האל בשואה; הנ"ל, השואה בה"ג החרדית; הנ"ל, החרדים והשואה; פייקאז', חסידות פולין; פרידמן, על מה עשה ה'; קפלן, דעת תורה הוטנר; פורת, שותפיו של עמלק; תידור באומל, קול בכיות; הנ"ל, תגובות למרד; הרמן, התגובה הליטאית לשואה; זורוף, תגובת היהדות האורתודוקסית; מכמן, השפעת השואה; רוזנברג, שואה; גרינברג, עמלק בתקופת השואה.

¹⁷²⁸ הרב עובדיה, דרשה, יום ג' פרשת יתרו, בית המדרש יחווה דעת, י"ח שבט תשס"ד, 10.2.2004. דברים דומים "כי תצא אש ומצאה קוצים ונאכל גם גדיש" העיקר היה שיצאו נגד התורה, עזבו את הדת' אמר הרב עובדיה בדרשה נוספת (הנ"ל, דרשה, יום ג', בית המדרש יחווה דעת, ט שבט תשס"ו, 7.2.2006).

¹⁷²⁹ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת דברים, בית כנסת היזדים, ד אב תש"ס, 5.8.2000.

¹⁷³⁰ יום ה', אור החיים, כ"ז שבט תשס"ד, 19.2.2004.

¹⁷³¹ ביטאון מפלגת הציבור הדתי לאומי דאז.

¹⁷³² הרב מרדכי אליהו בדרשה בחר להאשים את הרפורמים במות היהודים בשואה. הרב אליהו דיבר בתכנית רדיו בתחנה החרדית פיראטית 'כל האמת' ונשאל: 'מה היה חטאם של אותם שישה מיליונים?' הרב אליהו השיב כי הם לא חטאו, אך נספו בשל חטאי הרפורמים, שתנועתם הוקמה והחלה לפעול בגרמניה ולחולל שינויים בדת. גם הרב אליהו ציטט את הפסוק מספר

מדובר במשנה מסורתית סדורה ופשוטה של הרב עובדיה – 'שכר ועונש', אם כי פרטיה משתנים. כך אפשר היה להבין למשל בדרשה שנשא לקראת צום י"ז בתמוז. תאריך שבו על פי המסורת אירעו כמה פורענויות, בהן פריצת חומות ירושלים בדרך לחורבן בית המקדש בתשעה באב, שבירת לוחות הברית ו'החטא הקדמון' היהודי הגדול מכולם – חטא העגל. במקרה זה הרב עובדיה הדגיש את עניין אחריותה של חטא העגל על שלל אירועים בהיסטוריה של עם ישראל והסביר כי מאז חטא העגל 'אין לך פורענות שבאה על ישראל, אלא אם כן יש בה מאותו החלק של עוון העגל... כל הצרות שיש לנו מדורי דורות, אינקוויזיציה, שואה, כל הדברים האלה יש בהם חלק מהעוון של העגל, הקב"ה נפרע מהם'.

לאחר שסיפר גם על חטאי עם ישראל בתקופת המלך אחאב, שאותו הגדיר 'עוכר ישראל',¹⁷³⁴ התייחס הרב עובדיה לאלה המקשים ושואלים: למה אירעה השואה? 'כועסים למה היה השואה? אוי לנו כי חטאנו, אוי לנו מה נדבר ומה נצטדק'. הוא העניק תשובה תיאולוגית-מיסטית מובהקת, המתבססת על תורת הגלגולים הלוריאנית:

זה גלגול של אותם נשמות. רבנו האר"י אומר אין בדורנו נשמות חדשות, כולם מגולגלים, כל הנשמות היו פעם בעולם ואחר כך חזרו בגלגול. כל אלה שמסכנים היו בשואה, אנחנו מתפללים למה נעשה כך, היו בהם אנשים טובים אנשים צדיקים אף על פי כן נענשו ככה – גלגול של הדורות הקודמים.

אחר כך התייחס הרב עובדיה לטרגדיה שאירעה במועד סמוך לדרשה, טביעתו של ילד חרדי בשם שלמה יעקב יודלביץ בטיול בצפון. הרב עובדיה אמר:

יש כמה דברים שיש בעולם ואנחנו מצטערים עליהם, אנחנו לא יודעים מה אדם יכול לדבר, מה אדם יכול לומר, רק הקב"ה יודע. הנה השבוע, מסכן ילד אחד הלכו עם הכיתה שלו. מה שמו? יודלביץ, מסכן, נטבע בים ומת וכל הטיול נהפך משמחה ליגון. יצאו חברים שלו כולם בוכים, לא תיארו להם שאחד מהם, היה המסמר של הכיתה, היה חשוב, היה יקר, היה שקדן, מסכן נטבע בים והלך... בוודאי יש טעם למה נטבע, אולי זה גלגול איזה נשמה היה.¹⁷³⁵

בסדרת דרשות בשנת תשס"א עסק הרב עובדיה בגלגולים. כך עשה בדרשת מוצאי שבת פרשת פנחס וגם בדרשת מוצאי שבת פרשת עקב¹⁷³⁶ שלושה שבועות מאוחר יותר בחר הרב עובדיה לספר סיפור הלועג לאלו שאינם מאמינים בגלגולי נשמות. כל זאת אחרי שסיפר על תרח אבי אברהם שחזר בגלגול כאיוב¹⁷³⁷ כדי לכפר על חטאיו כעובד עבודה זרה ואחרי שבחר להשיב על השאלה התיאולוגית העצומה באשר לסבלו הגדול של איוב בתשובה פשוטה: איוב הגיע בגלגול. הסבל שלו הוא בשל העוונות של תרח 'ייסורים אלה לא בחינם, לכפר על עוונות שלו שהחטיא את הרבים. אין לך דבר העומד בפני התשובה אבל החטיא את

שמות 'כי יצא אֵשׁ וּמִצָּאָה קָצִים וְנֶאֱכַל גְּדִישׁ' (כב, ה), שמשמעותו שאש ששורפת קוצים לא מבחינה ושורפת גם את התבואה והסביר: 'אותם האנשים לא אשמים, אבל הרפורמים התחילו בגרמניה, אלה מתקני הדת התחילו בגרמניה'. עוד הסביר כי 'מכיוון שכתוב שכשיוצא חרון אף הוא לא מבדיל בין צדיקים לרשעים – זה נעשה'. הרב אליהו אמר כי צריך ללמוד מכך ש'צריך להיזהר בכל שינוי בדברי התורה' (אבישי בן חיים, הרב מרדכי אליהו מאשים את הרפורמים במות יהודים בשואה, מעריב, 17.4.2007).

¹⁷³³ הרב עובדיה, דרשה, יום ג', יחזה דעת, ט אדר תשס"ד, 2.3.2004.

¹⁷³⁴ על פי: מלכים א, יח.

¹⁷³⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת בלק, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, י"ג תמוז תשס"ט, 4.7.2009.

¹⁷³⁶ שיעורי מרן, עמ' רטו-רטז.

¹⁷³⁷ סיפור חביב על הרב עובדיה. ראו למשל, הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת דברים, בית כנסת היזדים, ד אב תשס"ג, 2.8.2003.

הרבים, אז מה ישתקו לו? שום דבר לא נעשה במקרה'. אחר כך סיפר הרב עובדיה על המבקר החריף של המיסטיקה הקבלית, הרב האיטלקי יהודה אריה ממודינה (1571–1648).¹⁷³⁸ הרב עובדיה סיפר כי הרב אריה ממודינה 'היה חכם גדול ומשכיל גדול. אבל דבר אחד היה מבעט בו – באותה תקופה לפני שלוש מאות שנים הזוהר הקדוש הספר לא היה נפוץ כל כך – בפרשת משפטים שם כתוב על האמונה הזאת של הגלגול, שנשמה חוזרת סובלת ייסורים כדי לכפר. חבריו של הרב רבנים גדולים היו מפרסמים את זה ברבים והוא היה כועס עליהם: 'בש"ס ובתלמוד שלנו לא כתוב אף מילה על גלגולים. רמזים פה ושם. אם זה נכון למה לא כתוב בתלמוד?' היה חולק עליהם. עד שראה את זה במו עיניו'. הרב עובדיה סיפר כי המהפך באמונתו בגלגולים התחולל כשאותו רב אריה ממודינה ראה ילד בן שישה חודשים חולה, שפתאום

התיישב כמו איש גדול, שם ידו על עינו וצועק 'שמע ישראל אדוני אלוהינו אדוני אחאאאאאד', והוציא את נשמתו. [...] איך זה יכול להיות? זה טבעי? אין זאת אלא נשמה שבאה לכפר בעולם הזה שישה חודשים.¹⁷³⁹

3. אמונת הגלגול ותקנת החוטאים: ברכה על פירות לתיקון נשמות חילוניים המתגלגלים בהם

תמהיל יחסו של הרב עובדיה לגלגולים ולחילונים בא לידי ביטוי גם בדרשה לקראת ט"ו בשבט שבה הסביר כי יש ערך מיוחד לברכה על פירות מכיוון שכמו שיש נשמות שמתגלגלות בבני אדם יש נשמות שמתגלגלות בפירות ואלו נשמות של חילונים.¹⁷⁴⁰ הוא צייר תמונה על פיה היהודי שומר המצוות המברך על הפרי מתקן את נשמתו של היהודי החילוני שהתגלגל בו.¹⁷⁴¹ 'בפירות יש גם כן גלגול נשמות... יש נשמות לא הלכו בדרכי התורה, אלה לא מביאים אותם ישר בבני אדם'.

הרב עובדיה עשה הבחנה. הוא הסביר כי אדם צדיק מתגלגל כדי לתקן את חטאיו באדם אחר 'בן אדם שהוא צדיק ירא שמים וחסר לו מעט מצוות, כשחוזר בגלגול בשביל להשלים חוזר בבן אדם, הנשמה שלו חוזרת בבן אדם'. לעומת זאת, חילוני מתגלגל בפירות והדרך להעלות את נשמתו היא באמצעות ברכה על הפרי שבתוכו התגלגל:

מי שלא היה ירא שמים, חילוני, לא דת ולא דין, לא הניח תפילין, לא קיים מצוות. מגלגלים אותו בפירות, בצמחים ואחר כך זוכה לעלות, אם זוכה אחר כך מעלים אותו. על ידי שמברכים הנשמה חוזרת עוד פעם ושבה אל בית אביה כנעוריה. זה תלוי שתיפול ביד בן אדם שיברך עליה. אם תיפול ביד איזה גוי, איזה מומר, איזה רשע, חילוני, זה אוכל בלי ברכה, מסכנה, עשוקה זאת מוריד אותה. לכן מביאים את הפירות האלה בליל ט"ו בשבט.¹⁷⁴²

בדרשה אחרת של הרב עובדיה בה התבטא בחריפות כלפי החילונים ('החופשים רשעים', שונאים תלמידי חכמים') הזכיר הרב עובדיה מקור נוסף לתפיסה כי באכילה מעלים נשמות, את דברי הגמרא כי 'לעם הארץ'¹⁷⁴³ אסור לאכול בשר שכן נאמר 'זאת תורת הבהמה והעוף' ומהמלה 'תורת' אנו למדים שמי שאינו

¹⁷³⁸ ר' יהודה אריה ממודינה ערער על יחסו של ספר הזוהר לרשב"י וממילא על קדושתו. (ראו למשל: הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 301–310; תשב, משנת הזוהר, א, עמ' 47–51).

¹⁷³⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת פינחס, בית כנסת היזדים, כ"ג תמוז תשס"א, 14.7.2001; הסיפור על הרב אריה ממודינה סופר למשל גם בדרשה, (הנ"ל), דרשה, מוצ"ש פרשת כי תצא, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ב אלול תשס"ט, 22.8.2009.

¹⁷⁴⁰ ראו על כוונות האכילה אצל: מרוז, מליקוטי; ראו גם דיון על טעמי אכילת דגים בשבת אצל חלמיש, קבלה בתפילה ועוד, עמ' 486–506.

¹⁷⁴¹ הרב עובדיה, דרשה, יום ג שבוע פרשת שירה, י"א שבט תשס"ד, 3.2.2004; וכן אותו רעיון קבלי למשל ב: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת בשלח, בית הכנסת היזדים, י"ג שבט תשנ"ו, 3.2.1996.

¹⁷⁴² הנ"ל, דרשה, יום ג, שבוע פרשת שירה, י"א שבט תשס"ד, 3.2.2004.

¹⁷⁴³ הרב עובדיה הדגיש את ההבדל בין עם הארץ שיכול להיות יהודי שמתפלל כל יום לבין חילוני.

עוסק בתורה אסור לו לאכול בשר בהמה ועוף. הוא אמר כי הבהמה 'מסכנה' אם אדם 'עם הארץ' יאכל אותה, שכן הוא לא יכול למלא את המשימה להעלות את נשמתה בעצם אכילתה, 'אתה מעלה את הנשמה כשאתה אוכל אותה. זה, למה יאכל אותה? הוא לא יותר טוב מבהמה'.¹⁷⁴⁴

לא רק נשמות חילונים באמצעות ברכה על פירות אפשר לתקן. בדרשה אחרת הסביר הרב עובדיה כי יש תיקון אפילו לדוממים כמו כוסות וזאת באמצעות הברכה על המשקה שבתוך הכוסות. הוא הסביר כי כוס שנשברת משמעות הדבר שגמרה את התיקון שלה 'הכוס שומעת הברכה ... גומרת התיקון, נשברת'.¹⁷⁴⁵

'אין צריך לומר אנחנו מאמינים בגלגול' ציטטתי לעיל את הרב עובדיה, ומכלל 'אין צריך לומר' אנו יכולים ללמוד כי בהחלט 'צריך לומר' ולא מדובר בברור מאליו. אמונתו העזה, המוצהרת והשיטתית של הרב עובדיה בגלגולים, כפי שראינו לעיל, חשובה במיוחד לדיון שלנו על יחסו של הרב עובדיה לתורת הקבלה ולביטוייה המיסטיים. בנושא זה אי אפשר לומר כמו באחרים שהרב עובדיה מקבל אלמנטים מיסטיים כאשר מקורם הוא חז"ל, כאשר הם מופיעים בגמרא. עניין הגלגולים נתפס כחידוש של תורת הקבלה¹⁷⁴⁶ ובכל מקרה אין לו זכר בתלמוד. דמויות רבניות יכולות לבחור להתעלם מנושא מעין זה, אך אנו רואים כי הרב עובדיה בוחר שוב ושוב לחזור לנושא הגלגולים וכי הגלגולים ממלאים תפקיד לא שולי בעולמו האמוני. גישתו האוהדת של רבי יוסף קארו יכולה להוות המקור לאמונתו הנחרצת וחשוב מכך המוצהרת של הרב עובדיה בגלגולים, הרי גם תופעת ה'מגיד' קשורה לתופעה רחבה זו, ולהלן (פרק שלישי, סעיף ד) נדון בה בנפרד. אך עובדה זו אינה מחלישה, אלא מחזקת את ההשערה המחקרית כי הרב עובדיה מתנגד ל'נסתרות' כאשר מקורן במתנגדיו ופחות מצד מהותן.¹⁷⁴⁷

ה. החלפת שמות כסגולה

נאמר בגמרא, במסכת ראש השנה :

ארבעה דברים מקרעין גזר דינו של אדם, אלו הן : צדקה, צעקה, שינוי השם ושינוי מעשה [...].
שינוי השם – דכתיב 'שרי אשתך, לא תקרא את שמה שרי כי שרה שמה' וכתוב 'וברכתי אותה וגם נתתי ממנה לך בן'.¹⁷⁴⁸

יש כאן מקור תלמודי ראשוני לאמונה כי שינוי שם מועיל לשינוי גורל: השם של שרה הוא שאפשר את לידת בנה יצחק. כך גם הרמב"ם בהלכות תשובה פוסק ששינוי השם מועיל לתשובה שכן יש בו אמירה ש'אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים'.¹⁷⁴⁹
רבי חיים ויטאל מסביר בשער הגלגולים בהקדמה העוסקת ב'חיבוט הקבר' עד כמה ייחס האר"י חשיבות עצומה לשמו של אדם :

ונמצא כי כאשר נולד האדם, וקוראים לו אביו ואמו שם אחד העולה בדעתם, אינו באקראי ובהזדמן, כי אם הקב"ה משים בפיו השם ההוא המוכרח אל הנשמה ההיא [...]. והשם הזה נרשם למעלה בכסא הכבוד כנודע, ולכן ארז"ל שמא גרים [השם גורם].¹⁷⁵⁰

¹⁷⁴⁴ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחזה דעת, כ"ג אדר תשס"ד, 16.3.2004.

¹⁷⁴⁵ הרב עובדיה, דרשה, עין יעקב, דף עא, ע"א, לא מתוארך.

¹⁷⁴⁶ הגם שעניין הגלגולים נזכר כבר בימי סעדיה גאון במאה ה'10 ונידון בספר הבהיר במאה ה'12 (אליאור, הדיבוק, עמ' 514).

¹⁷⁴⁷ ראו : אלטשולר, חיי מרן, עמ' 200-206 : 'המצע העיוני של תורת הגלגול נבנה רובד על גבי רובד בימי הביניים. ואולם יוסף קארו. הוא אחד הראשונים שיישם תורה עיונית זו על עצמו ועל משפחתו' (שם, עמ' 201).

¹⁷⁴⁸ בבלי, ראש השנה, דף ט"ז, ע"ב.

¹⁷⁴⁹ רמב"ם, מ"ת, הלכות תשובה, פרק ב, הלכה ד.

נושא פרקטי ושכיח בציבור המלמד על היחס הרציני ל'נסתרות' הוא החלפת השמות כסגולה. מדובר במעשה משמעותי טכני ופסיכולוגי. רבנים חשובים מטילים לא מעט מגבלות על בחירת שמות לילדים ומייחסים חשיבות עצומה לשם שבחרים הורים לילדיהם. מדובר בתורה שלמה העוסקת במשמעויות השמות, האותיות, הגימטריות וכו'. הדברים באים לידי ביטוי בעולם החרדי-ספרדי למשל בספרו של הרב משה בצרי 'שם ונשמה: המשמעות במקרא על פי משמעות אותיות ומספרים בפרד"ס התורה. מאמרי התבוננות בשורשי וגלגלי נשמות של אישי התנ"ך והדורות הבאים אחרים על פי הוראת שמם...'¹⁷⁵¹

אחד הרבנים הבולטים בעיסוק בנושא פסילת שמות היה יריבו ההלכתי והאידיאולוגי של הרב עובדיה, הרב הספרדי הראשי לשעבר בעל האוריינטציה הקבלית, הרב מרדכי אליהו. רבנים מתלמידיו של הרב אליהו אף הקימו את אתר האינטרנט 'מוריה' שדרכו השיבו על שאלות רבות בנושא שמות מותרים ומומלצים ושמות אסורים, או לפחות לא מומלצים.

בין השמות האסורים לדעת הרב מרדכי אליהו, על פי שיחות עם חסידיו, על פי שיחות עם בנו הרב שמואל אליהו, על פי הספר 'קוראי שמו'¹⁷⁵² ובעיקר על פי מעקב אישי אחר תשובותיו של לציבור בעשרות שידורים בתחנת הרדיו החרדית-ספרדית פיראטית 'כל האמת' נמצאים למשל:

שמות הכוללים את שם האל ולא מופיעים בתנ"ך, כמו **בת-אל**, **שיראל**, **טלאל ואלינור**.

- שמות עם משמעות שלילית באשר נודע להם גורל מר כמו **ימית** ולפי חלק מהגרסאות גם **קטיף**.

- שמות של אנשים שנהרגו באסון אף הם מסוכנים.

- שמות של דמויות תנ"כיות שליליות, כמו **עומרי** שהיה מלך רשע, **נמרוד** איש הצייד (שחז"ל ראו גם אותו כמלך רשע) ו**הגר** אימו של ישמעאל. לגבי שמות אלה נהג הרב אליהו להורות הוראה גורפת: להחליף. גם השם **ענת** לא מומלץ בשל היותו שמה של אלה כנענית.

- שמות תנ"כיים מהפרשיות שלפני אברהם אבינו, כולל השם **אדם**, אך לא כולל השם נח.

- שמות של מלאכים כמו **אוריאל**, חוץ מאשר המלאכים גבריאל ומיכאל. הנימוק של הרב אליהו: 'כי כשקוראים בשם מלאך שאינו שם מצוי אצל בני אדם, הקורא עלול לקרוא בטעות למלאך ולהסתכסך איתו'.¹⁷⁵³

- שמות אשר מתחילים או מסתיימים ב'לי, כמו **לימור**, **לירון**, **שירלי וליאת**. זאת כיוון שיש בהם רמיזה לאגואיזם ולדאגה של בעל השם לעצמו.¹⁷⁵⁴

על גישתו של הרב עובדיה אפשר היה לשמוע מסביבתו גם דרך לגלוג לעיסוק האינטנסיבי בסביבתו של הרב מרדכי אליהו בהחלפת שמות.¹⁷⁵⁵ בין השאר הזכירו מקרים שבהם הרב עובדיה שלל כל התחשבות בפרקטיקה מיסטית זו, בפרט כשהדבר עיכב שידוכים וחתונות. הרב עובדיה מצוטט כמי שאמר למשל בעניין בדיקת שמות לחתן וכלה 'זה לא כתוב בגמרא, זה הבל'.¹⁷⁵⁶ כך למשל משפחת נ'. בתם שאלה את המקובל הרב כדורי אם להינשא לבחור מסוים, הרב כדורי השיב בשלילה והסביר כי בני הזוג אינם מתאימים לפי השמות. כשהובא הסיפור לפני הרב עובדיה הוא פסק נחרצות: 'שיינשאו ולא ישימו

¹⁷⁵⁰ ויטאל, שער הגלגלים, הקדמה כג; ראו גם: בבלי, ברכות, דף ז', ע"ב; מקור מרכזי נוסף לעניין זה הוא דברי הבן איש חי, ראו: יוסף חיים, ספר בן יהודע, תענית י"א, ע"א.

¹⁷⁵¹ בצרי, שם ונשמה.

¹⁷⁵² רובין, קוראי שמו.

¹⁷⁵³ שיחה עם הרב שמואל אליהו.

¹⁷⁵⁴ ראו: אבישי בן חיים, מעריב, 1.11.2005.

¹⁷⁵⁵ שיחה עם מקורב לרב עובדיה.

¹⁷⁵⁶ שם, עמ' 292.

לבס'.¹⁷⁵⁷ גם במקרים אחרים פסק הרב עובדיה ש'מדובר בשטויות' ואף ציין כי גם אברהם אבינו ושרה אמנו לא התאימו בשמות.¹⁷⁵⁸

ושב מתברר, כמו במקרים אחרים, שאנו מוצאים שניות במערכת יחסיו של הרב עובדיה עם תופעות מתחום ה'נסתרות'. מתברר כי הרב עובדיה דווקא כן עסק בסוגיית התאמת שמות ובהחלפת שמות.¹⁷⁵⁹ העדויות על תשובות שנתן לשואלים פרטיים בנושא, מציגות תמונה של יחס שאינו מזלזל בעצם התרומה הסגולית של שינויי שם. נדמה שכללי השמות של הרב עובדיה, על פי העדויות על שהתרחש בפועל, כללו את התמהיל הבא: ניכרת אצל הרב עובדיה התנגדות להחלפת שם והעדפה ברורה של הסתפקות בתוספת שם.¹⁷⁶⁰ הרב עובדיה התנגד לשמות מודרניים. הרב עובדיה ראה בהוספת שם לחולה מעשה שכדאי וראוי לעשותו.¹⁷⁶¹ הרב עובדיה סבר כי 'לא כדאי' לקרוא ילדים על שם אנשים שנהרגו באסון. הרב עובדיה קבע שראוי להוסיף שם למי שקרוי על שם רשע¹⁷⁶² או דמות שלילית (**נדב**, **אבירם**, **עומרי**, **אבשלום** וכיו"ב וכן **הרצל**, שנחשב רשע בהשקפה החרדית).

כשורדים אל הפרטים, תשובותיו של הרב עובדיה נשמעו כך: לחשוכי ילדים שביקשו לשנות שמם כדי לשנות מזלם, השיב 'לא יועיל לא יזיק'. לאדם ששאל האם להחליף את השם **שבתאי** כיוון שבגמרא הוא מוזכר כשם שאינו טוב, השיב הרב עובדיה כי יוסיף עוד שם.¹⁷⁶³

נעמה. הרב עובדיה נשאל אם יש בעיה לקרוא לבת בשם נעמה. אצל המקובלים¹⁷⁶⁴ נעמה היא אחת מארבע נשים המוזכרות כאמהות השדים: לילית, נעמה, אגרת, מחלת. היא נקשרת לפסוק המהדהד כמיתולוגיה שוברת מחסומים בין עולם האלילים לעולמם של בני האדם: 'וַיִּקְרָא בְנֵי הָאֱלֹהִים אֶת בָּנוֹת הָאָדָם' (בראשית ו, ב). נעמה מתוארת כאישה היפה שאחריה תעו בני האלוהים. בזוהר חדש, (חלק א' יט ע"ב), היא מוזכרת כאשת שמדון אשר ממנה נולדו השדים. הרב עובדיה אמר בתשובתו כי אם ההורים קראו לבתם נעמה 'אין בכך כלום', כלומר אין שום בעיה בכך, אחר כך הוסיף כי אם אמה של הילדה חוששת - 'שתוסיף עוד שם'. כך או כך, הוא תיקן את מזכירו שאמר עליה שהיא אמו של הש.ד. ואמר כי היא אימו של הס.מ.¹⁷⁶⁵

על השם **נדב** מן הסיפור המקראי האסוני על בני אהרון הכהן, נדב ואביו שמתו בגיל צעיר אמר הרב עובדיה כי יש להוסיף עליו עוד שם, כך גם על השם **אבירם** מצמד דמויות המקרא השליליים דתן ואבירם. גם לשם **עומר** ביקש הרב עובדיה להוסיף שם, לשמו של חוזה המדינה הציונית **הרצל** הציע להוסיף דווקא את שמו של אברהם. את השם **מתן** ביקש לשנות למתניה. מהשם **אבשלום** חזר והסתייג כיוון שמרד באביו וביקש לשנות השם לאבישלום. בהקשר זה מציין מזכירו כי הוראת שינוי השם מאבשלום לאבישלום בשנת תשנ"ז היה אחת הפעמים הראשונות שבהן את הרב עובדיה מעיר מעצמו על שמות ולא מגיב בתשובה לשאלה בנושא.

בניגוד לרב אליהו, פסק הרב עובדיה כי בשם **לילך** אין שום בעיה. בניגוד לרב בן ציון אבא שאול, הרב עובדיה פסק כי כדאי לקרוא לבנות בשם **יעל** כיוון שהייתה צדקת ואף הוסיף: 'הלוואי והייתה לנו

¹⁷⁵⁷ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק א, סימן לד.

¹⁷⁵⁸ שם, חלק יב, עמוד נו; גם כשהגיע זוג ללא ילדים, שהרב אשלג הנחה כי יש להחליף להם שמות, פסק הרב עובדיה: 'לא נכון לעשות כן, הפוסקים כתבו נגד החלפת שם. אם רוצים יוסיפו' (שם, יב, פרק א, סימן מו).

¹⁷⁵⁹ בן עמי, ספר מנהגי הראשונים, עמ' 294-300.

¹⁷⁶⁰ על עמדת הרב עובדיה המחייבת הוספת שם אך מסתייגת מהחלפתו ראו: יוסף, יב"א, ה, יו"ד, כא, ג.

¹⁷⁶¹ וכך אכן נעשה גם לו עצמו ערב פטירתו כשהוסיפו לו שם והתפללו לרפואת חיים עובדיה יוסף.

¹⁷⁶² בגמרא נכתב 'יושם רשעים ירקב' (משלי, י, ז): 'ומפרש רש"י: 'שלא יקראו לבנו שם אדם רשע' (בבלי, יומא, דף לח, ע"ב).

¹⁷⁶³ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק א, סימן ה.

¹⁷⁶⁴ תשב"י, משנת הזוהר, א, עמ' שעא-שעג.

¹⁷⁶⁵ נקי, שם, עמ' טו-טז.

אחת כזאת היום, הייתה הורגת את ערפאת'.¹⁷⁶⁶ הוא אישר גם את השם **שרון** כשם לבת וקבע כי השם **אבישג** הוא שם טוב, שכן זו הייתה צדקת. בתגובה לדברי 'בבא' לאחת האמהות כי כל מחלות ילדתה נבעו משמה, **נעה**, קבע הרב עובדיה כי מדובר בשם טוב, שכן היא מבנות צלופחד.¹⁷⁶⁷

בהזדמנות אחרת הגיעה אל הרב עובדיה אישה עם שאלה באשר להנחיה שקיבלה מהרב חיים קנייבסקי להוסיף לילדה חולה את השם **אילה** ולילד חולה את השם **אריה**, זאת כיוון ששמות של חיות הם סגולה לחיים ארוכים. הרב עובדיה אמר 'כן תעשה'.¹⁷⁶⁸ גם במקרה אחר הרב עובדיה אמר לאישה להוסיף לבת את השם **אילה**. בדרך כלל נהג להנחות להוסיף לבנות דווקא את שמות האמהות **שרה**, **לאה** ובמידה פחותה **רבקה**.¹⁷⁶⁹ **ורחל**. כך בפועל, אך כשהרב עובדיה נשאל לגבי אנשים שנמנעים לקרוא לבנותיהם בשם רחל בהתאם לדברים שאמר החיד"א (דווקא בהקשר של שינוי שם לרחל ולא לכתחילה¹⁷⁷⁰) פסק הרב עובדיה 'אין מה לחשוש'.¹⁷⁷¹

באשר לשם **בת אל**, היה מקרה שבו הרב עובדיה לא הסתפק בהוספת שם אלא הורה להחליפו. כאשר נשאל על השם **עדיאל** השיב: 'למה ממציאים שמות כאלה עם אל?!'. כאשר הביאו אליו זוג שנאמר להם שלפי שמותיהם אינם מתאימים השיב הרב עובדיה: 'יכולים להינשא, ולא להתייחס לחשבונות אליו'.¹⁷⁷² לעומת זאת כשנשאל האם להוסיף שם לאדם מגמגם הנתון במצוקה השיב הרב עובדיה: 'כן, כדאי'.¹⁷⁷³

מפתה לומר כי המכנה המשותף בין המקרים שבהם הרב עובדיה דחה הצעות להוספת שם לבין המקרים ההפוכים, הוא בהתאם לתחושה מתי הדבר מסייע נפשית לבאים אל הרב, שאז הוא אומר לשנות שם ומתי הדבר פוגע בזרימת החיים, שאז הוא אומר לא לשנות. תימוכין לפרשנות אפשר למצוא בעובדה שבמשפחתו שלו הרב עובדיה לא חשש מקריאת שם נכד בשם סבו בעוד הסב בחיים. בניגוד למנהג יהודי בבל החוששים לקרוא לבן על שם הסב כשהסב עודו בחיים מתוך חרדה מיסטית, הרב עובדיה קרא לבנו הבכור יעקב על שם אביו בעוד אביו בחיים¹⁷⁷⁴ ולאחת מבנותיו קרא יפה על שם אימו בעוד אמו בחיים. וכך גם הוא עצמו, עשרה(!) מנכדיו נקראו בעודו בחייו על שמו, עובדיה. יתר על כן, בסרטון ביתי נראה הרב עובדיה מחייך בסלחנות משועשעת כשמספרים לו כי עצתו לקרוא לבת בשם **בת שבע כסגולה** להולדת בנים לא עבדה.¹⁷⁷⁵ כך או כך, במרבית המקרים שראינו לעיל לא מצאנו אינדיקציה לגישה המתנגדת חד משמעית להחלפת שמות כסגולה, ובהעדר ראיה לסתור יש להניח כי הרב עובדיה נתן את עצותיו והוראותיו בעניין זה מתוך אמונה רצינית בחשיבות השם. חיזוק לדבר נוכל למצוא בכך שהרב עובדיה מאמין בתפיסות על-טבעיות המופיעות בגמרא, ודאי יותר מאשר באלה שמקורם בקבלה או במסורות עממיות. העובדה ששינוי שם היא פרקטיקה מן הסוג הזה יכולה להסביר את השימוש הרב שעשה בה הרב עובדיה.

¹⁷⁶⁶ שם, סימן כו, עמ' מו.

¹⁷⁶⁷ שם, סימן פב.

¹⁷⁶⁸ שם, סימן ז, עמ' יט.

¹⁷⁶⁹ על פי המזכיר בדרשה אחת אף אמר הרב עובדיה שלא לקרוא בשם רבקה, אך מאוחר יותר הכחיש: 'לא אמרתי'. שם, סימן פח.

¹⁷⁷⁰ החיד"א, ספר דבש לפי, מערכת ש, אות יד.

¹⁷⁷¹ נקי, שם, סימן ט.

¹⁷⁷² שם, ז, ח.

¹⁷⁷³ שם, עמ' סה.

¹⁷⁷⁴ ראו פירוט עמדותיו של הרב עובדיה על קריאת שמות על שם קרובי משפחה: יוסף, יבי"א, ה, יו"ד, כא.

¹⁷⁷⁵ על פי צפייה בסרטון, ארכיון אבישי בן חיים. לשני האבות שקראו לבנותיהם בת שבע והעלו את הטענה שהדבר לא עזר להם להביא בנים לעולם אמר הרב עובדיה 'אין דבר, זה לא נורא... כתוב 'ויבן ה' את הצלע'. ויבן - לשון הבנה, מלמד שחלק הקבה בינה לאשה יותר מהאיש, אז צריך לשמוח, הבית שלכם מלא בינה. תשמחו בהן העיקר'.

ו. עצות כלכליות על יסוד הנחות על-טבעיות

ראינו כי הרב עובדיה עושה שימוש לא מועט בהחלפת שמות כפרקטיקה מאגית, והעליתי את האפשרות כי סיבה מרכזית לאמונתו בכך היא העובדה שמקורה של שיטה זו בגמרא. ומה באשר להשפעות מיסטיות על שיקולי הרב עובדיה בהנחיות שנתן בתחום ההתנהלות הכלכלית? האם ניתן למצוא גם כאלה? הנחייה של הרב עובדיה לסמוך על הביטחון המיסטי טמונה למשל באמירה אחת שלו הנתפסת בציבור כהנחיה להתנהלות כלכלית. לדבריו המימרה 'מזונותיו של אדם קצובים לו מתשרי עד תשרי'¹⁷⁷⁶ משמעותה שאדם יכול להוציא כסף על 'תלמוד תורה, שבת, ראש חודש, ימים טובים' (ראשי תיבות תשרי) בלי לעשות שיקול כלכלי 'כל הבזבזים שאתה מבזבז בשביל הדברים האלה יש תקציב'.¹⁷⁷⁷ ועוד ברוח זו: 'ארבעה דברים אלה לא על חשבונך, הקב"ה ישלם לך, מה יש לך לפחד?'¹⁷⁷⁸ "לוי עלי ואני פורע"¹⁷⁷⁹ הקב"ה אומר. אפילו יש לו חסרון כיס תלווה ואני אשלם לך.¹⁷⁷⁹ הרב עובדיה קרא להורים לקחת מורים פרטיים לתורה לילדים 'זה לא מהתקציב שלך, זה מהתקציב של הקב"ה'.¹⁷⁸⁰

הרב עובדיה אף השתמש בסיפור הקלסי על 'יוסף מוקיר שבת' כדי להטיף 'לכן אדם לא יחסוך, הקב"ה ישתבח שמו ישלח לו ממקום אחר'.¹⁷⁸¹ ובדרשה אחרת:

הכסף הזה לא מהתקציב, זה נותנים מהשמיים [...] לא יהיה קמצן, בשביל מה יקמצן? מהשמיים יתנו לו. קונה 'פתיחת ההיכל'? זה משלמים לו, זה חוץ לתקציב. בנאדם שמקמץ במצוות לא נותנים לו. אם הוא משלם זה על חשבון השמיים, למה יהיה קמצן? יקנה עלייה טובה. משלים עולה, משלים מפטיר. כל זה חשבון חוץ מהתקציב [...] בשמים כותבים את זה בתוך התקציב.¹⁷⁸²

גם עצה שנתן הרב עובדיה לאנשים שמצבם הכלכלי קשה, לתת צדקה כסגולה למרות מצבם הכלכלי, מעידה על גישה של אמונה פשוטה בסגולות:

כל אדם שמצבו קשה יעשה צדקה, יהיה מצבו יותר טוב. זה הסגולה. כמו שהוא מרחם על העניים ככה ירחמו עליו. אדם במצוקה לא יחסוך. יש אנשים טיפשים, מצב כלכלי שלו לא טוב - לא נותן לצדקה, מפסיק לתת לשיבות. בשמיים ייראו.¹⁷⁸³

הרב עובדיה הסביר באותה דרשה כי המימרה בגמרא המשבחת את 'המלוה סלע לעני בשעת דחקו'¹⁷⁸⁴ לא מתכוונת לשבח אדם המלווה כסף לעני כשהעני במצב דחוק, אלא לשבח אדם המלווה כסף לעני כשהמצב שלו עצמו דחוק.¹⁷⁸⁵ על אותו רצף ניתן לתת עוד דוגמאות משמעותיות פחות, כך למשל כשהוא מורה לציבור כולו לא להסתפק בתפילין רגילות אלא לקנות שני זוגות תפילין (גם תפילין של רבנו תם) בעלות 500

---

¹⁷⁷⁶ על פי: בבלי, ביצה, דף טז ע"א 'וכל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים, חוץ מהוצאת שבתות והוצאת י"ט והוצאת בניו לתלמוד תורה, שאם פחת פוחתין לו ואם הוסיף מוסיפין לו'.

¹⁷⁷⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש ויגש, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ו טבת תשס"ח, 15.12.2007; דברים דומים גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש תזריע מצורע, ג אייר תשס"ד 24.4.2004.

¹⁷⁷⁸ על פי: בבלי, ביצה, טו 'אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל בני לוי וקדשו קדושת היום והאמינו בי ואני פורע'.

¹⁷⁷⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש וירא, ט"ו חשוון תשס"ח, 27.10.2007.

¹⁷⁸⁰ שם. מיד לאחר מכן עבר הרב עובדיה שוב לסיפור 'יוסף מוקיר שבת'.

¹⁷⁸¹ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחזק'ה, כ"ג שבט תשס"ו, 21.2.2006.

¹⁷⁸² הנ"ל, דרשה, מוצ"ש מוצאי סוכות, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ט"ו תשרי תש"ע, 3.10.2009.

¹⁷⁸³ הרב עובדיה, דרשה, יום ה, ישיבת אור החיים, כ"ג אב תשס"ב, 1.8.2002.

¹⁷⁸⁴ בבלי, יבמות, דף סג, ע"א.

¹⁷⁸⁵ הרב עובדיה, דרשה, שם.

600 דולר, ומבטיח: 'לא יחוס על הכסף. הקב"ה ישלח לו ממקום אחר'.¹⁷⁸⁶

גם בנושא תכנון משפחה עצות הרב עובדיה היו דומות. בדרשה חריפה של הרב עובדיה נגד הפלות (במסגרתה סיפר כיצד הוא מיעץ לאימהות לנהוג בניגוד לעצת הרופאים ולא להפיל, כפי שיתואר להלן) הוא התייחס לסוגיה של הפלות מסיבות כלכליות וקשר אותה לענייני בעיות באמונה:

יש לנו דור בעוונות הרבים חסרי אמונה, יש שאין לו כלום לילד, אבל יש לה כבר ארבעה חמישה ילדים בנים ובנות ופרנסה שלהם מצומצמת, בשביל הפרנסה, אה מי יאכיל אותו? מי ישקה אותו?... אז יאללה הפסקת הריון, להרוג אותו.¹⁷⁸⁷

ובדרשה אחרת באותו נושא הבטיח לשוקלים הפלה על רקע מצב כלכלי קשה:

אדרבה הקב"ה שולח להם יותר ויותר. מאמינים בקב"ה. וכי אנחנו מפרנסים את הילדים שלנו? השם מפרנס אותם, מפרנס לכל חי. מי נותן פרנסה? 'שינוי' נותנת פרנסה? לפיד?¹⁷⁸⁸ כלפיד יבער. הקב"ה נותן הפרנסה.¹⁷⁸⁹

כך גם במפעלו הגדול לחיזוק חברת הלומדים הספרדית, שמשמעותו ההיסטורית עצומה לגבי עתידם הכלכלי של אנשי ש"ס, לא היסס הרב עובדיה להשתמש בהבטחות על טבעיות לאלו שיבחרו בחיי תורה. הוא האץ בהם לוותר על לימודי בגרות לילדיהם ('רוצים שיקבל תעודת בגרות - יקבל פצעי בגרות'¹⁷⁹⁰). כך למשל בדרשה אחת הרב עובדיה הפציר באנשים דתיים לשלוח את ילדיהם לתלמודי תורה חרדיים ולא לחשוש מכך שלא תהיה להם פרנסה מכיוון שלא תהיה להם תעודת בגרות. הוא אמר כי לרבים מהמובטלים במשק יש תעודות בגרות, שאל 'הם לא יודעים שהקב"ה הוא שדואג לפרנסה של האדם?' והבטיח 'כל מי שמקיים תורה מעוני סופו לקיימה מעושר'.¹⁷⁹¹

בספרו 'מאור ישראל', הוא דן במחלוקת הפילוסופים והחכמים האם העמל לכבוש את יצרו עדיף ממי שטבעו ישר הולך לקיום מצוות התורה. כסניף בדיון הוא מתייחס לעמדות רבניות על פיהן מי שפרנסתו מגיע כפיו וגם עוסק בתורה עדיף מירא שמים שמתפרנס מאחרים וכל היום עוסק בתורה. הרב עובדיה דוחה את הדברים: 'אולם אף שזוהי שיטת הרמב"ם מכל מקום בזמן הזה עדיף יותר שילמד כל היום ויתפרנס על ידי החזקה בדרך כבוד כיששכר וזבולון'.¹⁷⁹²

לאדם שיממן תלמידי החכמים הוא מבטיח שתתקיים בו הברכה 'שהשם יתברך משלם שכרו ולא יקופח משכרו כלום'.¹⁷⁹³ בספרו 'יביע אומר', כאשר הוא מדגיש את האידיאל ללמוד תורה כל היום ולא לעסוק במלאכה או בסחורה, הוא מצהיר: 'כבר הבטיחו חז"ל שכל המקיים את התורה מעוני סופה לקיימה מעושר',¹⁷⁹⁴ ומצטט: 'והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגא מאד',¹⁷⁹⁵ והבוטח בה' חסד יסובבנו'.

¹⁷⁸⁶ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת וירא, י"ז חשוון תשס"ו, 19.11.2005.

¹⁷⁸⁷ הנ"ל, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ג, 8.9.2002.

¹⁷⁸⁸ הכוונה לטומי לפיד יו"ר המפלגה האנטי חרדית הדומיננטית באותן שנים 'שינוי'.

¹⁷⁸⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, כ טבת תשס"ה, 1.10.2005.

¹⁷⁹⁰ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שופטים, ב אלול תשס"ט, 22.8.2009.

¹⁷⁹¹ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת תולדות, יזדים, ד כסלו תשס"ד, 29.11.2003.

¹⁷⁹² הנ"ל, מאור ישראל, א, עמ' יא.

¹⁷⁹³ שם.

¹⁷⁹⁴ יוסף, יבי"א, ז, יו"ד, יז.

¹⁷⁹⁵ איוב, ח, ז; ראו בהקשר זה גם: ברטל, הביקורת המשכילית.

ז. עצות רפואיות על יסוד הנחות על-טבעיות

יכשאדם הולך רק על פי השכל, גם הקב"ה אומר לו "הרפואות שלך רק על פי השכל", כך הכריז באחת הדרשות הרב עובדיה.¹⁷⁹⁶ נדמה שתחום חשוב להבנת יחסו הפנימי העמוק של הרב עובדיה ל'נסתרות', הוא תחום הרפואה והעובדה שדווקא בתחום זה בניגוד לבבת עינו תחום ההלכה, הוא נותן למיסטיקה מקום עצום.

ז1. היתר לכתוב קמיע בשבת

כדי להגיע לביורור יחסו של הרב עובדיה לסוגיית השימוש בקמיעות הן באופן אישי והן באופן ציבורי (כפי שעשתה מפלגת ש"ס במערכות בחירות לכנסת ישראל) ראוי לפתוח בשאלה ההלכתית: האם מותר לכתוב קמיע בשבת עבור חולה מסוכן?¹⁷⁹⁷ השקלא וטריא במקרה זה לכאורה פשוט: אם מדובר ברפואה מועילה – הרי שיש לחלל שבת עבורה כדין כל פיקוח נפש; ואם מדובר באמונה תפלה – אין אפשרות להתיר את הדבר, גם לא במקרה של פיקוח נפש.

בספרו 'ביע אומר' העלה הרב עובדיה את השאלה המפורשת: 'רפואה שאינה טבעית אלא סגולית, האם מותר לחלל בה שבת להצלת נפש מישראל?'¹⁷⁹⁸ בפסק זה הרב עובדיה בחר בגישה המיסטית ולא בגישה הרמב"מית. גם באחת מדרשותיו של הרב עובדיה, שיוחדה לנושא החובה לחלל שבת ולטפל בחולה במצב של פיקוח נפש, הוא נדרש לסוגיה זו.¹⁷⁹⁹ הרב עובדיה הזכיר את עמדת ההלכה כי פיקוח נפש דוחה שבת ואף הדגיש את חשיבות העניין עד כדי כך שהטיפול באדם (יהודי) במצב של פיקוח נפש הוא חובה שצריכים לבצע גדולי ישראל בעצמם ולא 'ילד או אישה' או 'סתם אנשים'.¹⁸⁰⁰ הוא ציטט את המימרה: 'השואל כאילו שופך דמים', כדי להדגיש שמי שיש אדם בסכנה לפניו ובמקום לטפל בו מיד הולך לשאול רב אם מותר לו ללכת לטפל בו בשבת הוא שופך דמים ומסכן חיים, כיוון שבינתיים הטיפול מתעכב.¹⁸⁰¹ המימרה הזו מופיעה גם בנוסח 'השואל הרי זה מגונה והנשאל כאילו שופך דמים'¹⁸⁰² כדי להדגיש את אחריותו של הרב הנשאל לכך שבני קהילתו לא יודעים עד כמה חשוב עניין פיקוח נפש.

הרב עובדיה התייחס להיתר כתיבת קמיע בשבת, באמצעות אחד הסיפורים החוזרים בדרשותיו. סיפור על אודות נערה (טיפשה), כלשונו של הרב) ששתתה רעל בליל שבת.¹⁸⁰³ בשכנות למשפחת הנערה גר סופר סת"ם כותב קמיעות. סופר סת"ם זה נודע כמי שהצליח כמה פעמים בעבר להציל חיים בעזרת קמיע. 'אז אמרו לו "תעשה למען הנערה הזאת"'. אז הוא ישב וכתב בליל שבת "שמות הקודש", והיא הקיאה התרפאה'. הרב עובדיה סיפר כי הדבר אירע בתקופת החיד"א ולמחרת כשזעמו תושבי העיר על הסופר

¹⁷⁹⁶ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחזה דעת, י"ז טבת תשס"ו, 17.1.2006.

¹⁷⁹⁷ דיון חשוב ומפורט של הרב עובדיה בעניין זה ראו: יוסף, יבי"א, ח, או"ח, לו. ראו עוד על קמיעות אצל הרב עובדיה: שם, ד, או"ח, טו, ד; שם, ה, או"ח, לב, ה; שם, ח, או"ח, נה, ב; שם, ח, יו"ד, כח; שם, י, אבה"ע, י; הנ"ל, יחו"ד, חלק ו, ס, ד"ה: וכן בקודש. שם גם מובאים מקורות הלכתיים קודמים שנדרשו לסוגיה זו.

¹⁷⁹⁸ יוסף, יבי"א, ח, או"ח, לו.

¹⁷⁹⁹ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, א חשון תשע"א, 9.10.2010.

¹⁸⁰⁰ בגמרא נכתב כך: 'ואין עושין דברים הללו, לא ע"י נכרים ולא ע"י כותיים אלא ע"י גדולי ישראל' (בבלי, יומא, פד, ע"ב). ומעניינת ההנמקה ההפוכה של הרמב"ם 'שלא תהיה שבת קלה בעיניהם', כלומר כדי שלא יתירו בקלות חילול שבת (רמב"ם, מ"ת, הלכות שבת, פרק ב, הלכה ג). ראו גם: שו"ע, או"ח, שכח, יב.

¹⁸⁰¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, א חשון תשע"א, 9.10.2010.

¹⁸⁰² ירושלמי, יומא, פ"ח, ה"ה.

¹⁸⁰³ הרב עובדיה, דרשה, שם. סופר למשל גם בדרשת מוצ"ש פרשת קרח, ל סיון תשס"ז, 16.6.2007. ראו גם דיון של הרב עובדיה באותו סיפור: יוסף, יבי"א, ח, או"ח, לו, ה.

שכתב קמיע בשבת, פסק החיד"א¹⁸⁰⁴ ש'גם רפואה סגולית דוחה את השבת'. זאת בהתאם לדברי הרמב"ן והרשב"א החולקים על הרמב"ם.¹⁸⁰⁵

במהלך הסיפור הסביר הרב עובדיה: 'כשיש מחלוקת פוסקים, פוסקים להקל ולא להחמיר'. בסיום, הוא חתם בהסבר רציונלי המסתמך על ניסיון אמפירי. לדבריו השימוש בסגולה לשם ריפוי תוך כדי חילול שבת מותר כשברור מהניסיון שהכותב יכול להצליח בכך: 'בכל אופן כשזה ברור שזה יכול להציל. כגון זה הסופר עשה כמה פעמים ב[יום] חול והצליח. אבל בן אדם שלא עשה אף פעם רק ראה באיזה ספר – לא יכול לעשות. שם, הוכיח שכמה פעמים הצליח'.¹⁸⁰⁶

למרבה ההפתעה, את הגישה הרציונליסטית יותר בסוגיה זו השמיע לא אחר מאשר הרב יאשיהו פינטו, בן משפחות פינטו ואביחצירא, שאמר: 'היום אין קמיעות אמיתיים, אם היו, היה מותר לחלל שבת בשביל לכתוב אותם לרפא חולה'.¹⁸⁰⁷ ועוד אמר הרב פינטו על קמיעות באותה דרשה כי הרב הנודע ביהודה לא האמין בקמיעות. לדבריו, אחרי שלחצו עליו נתן לאישה קמיע ואמר לה: 'אם עוד שבוע האותיות יפרחו באוויר – תבריא'. הוא נתן לה פתק ריק. אחרי שבוע פתחה, ראתה את הפתק שמלכתחילה היה ריק. מהאושר היא קיבלה כל כך הרבה כוחות וכל כך האמינה, עד שבאמת הבריאה.¹⁸⁰⁸ זהו ביטוי מובהק לגישה הפסיכולוגית כלפי ה'נסתרות', הכופרת בערכן האמיתי אך מייחסת חשיבות לתודעה הסובייקטיבית של המאמינים בהן. גישה זו ראינו לעיל אצל הרב עובדיה בכמה עניינים, אך לא בעניין הקמיעות. כאן הוא מאמין בכוחן האובייקטיבי.

צריך להדגיש, אפילו הרמב"ם פוסק בהלכות שבת 'יוצאין בקמיע מומחה',¹⁸⁰⁹ מה שהעלה שאלה קשה אצל חוקרים רבים: 'והלא אין להניח שהרמב"ם האמין שהיה קיים אי פעם קמיע שריפא מישהו' כפי שכתב יעקב לוינגר.¹⁸¹⁰ ואמנם, תפיסתו האמונית של הרמב"ם כלפי קמיעות באה לידי ביטוי בספרו הפילוסופי 'מורה הנבוכים', שם הוא תוקף את כותבי הקמיעות במילים קשות: 'לא תעלה על דעתך הזיתים של כותבי הקמיעות והשמות אשר הם בודים, שאתה שומע מפייהם או מוצא בספריהם האוויליים. שמות אלה אינם מצביעים על שום עניין כלל. הם קוראים אותם שמות וטוענים שהם צריכים קדושה וטהרה ושהם עושים נפלאות. כל הדברים האלה הם סיפורים שלא ראוי לו לאדם שלם לשמעם, כל שכן להאמין בהם'.¹⁸¹¹ תשובה מסוימת אנו מקבלים בדיון שניהל אביעזר רביצקי בנושא יחסו של הרמב"ם ל'ישגוען כותבי הקמיעות'. הוא עושה אבחנה מעניינת בין שני ענפים של המאגיה – הענף הקוסמי והענף הלשוני ובין הדרך שאליה כל ענף מוליך. המאגיה האסטרלית והמאגיה הקוסמית ידרדרו את האדם לעבודת כוכבים ולתליית עצמו ב'פסגת היקום הפיזי' – הלוא הגם גרמי השמים, לעומת זאת המאגיה הלשונית, זו שעומדת מאחורי רעיון הקמיעות מוליכה את האדם 'לתלות עצמו בפסגת ההווה המטאפיזית, הלוא הוא האל עצמו'. מבחינת הרמב"ם המאגיה הלשונית היא סכלות, אך המאגיה האסטרלית והקוסמית הן כפירה.¹⁸¹² מסיבה זו הרמב"ם דן את הקמיעות לקולא. גישה הרב עובדיה נדמית כאחרת, הוא בוודאי לא רואה בקמיעות סכלות. ב'ביע אומר' מצטט הרב עובדיה באריכות מה את הדיון סביב הסתירות לכאורה בעמדתו של הרמב"ם בסוגיה זו. והרב עובדיה פוסק:

¹⁸⁰⁴ חיד"א, ברכי יוסף, סימן שא, סק"ו.

¹⁸⁰⁵ רמב"ם, מ"ת, הלכות עבודת כוכבים, פרק יא, הלכה יא. בתשובתו בנושא (יוסף, יבי"א, ח, או"ח, לו, ס"ק ה) מפנה הרב עובדיה גם לתשובות הרשב"א, חלק ד, סימן רמה.

¹⁸⁰⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, א חשון תשע"א, 9.10.2010.

¹⁸⁰⁷ הרב יאשיהו פינטו, דרשה בבית הכנסת של המושב גמזו 5.1.2012.

¹⁸⁰⁸ שם.

¹⁸⁰⁹ רמב"ם, מ"ת, הלכות שבת, יט, יד.

¹⁸¹⁰ לוינגר, דרכי הרמב"ם, עמ' 129.

¹⁸¹¹ רמב"ם, מ"ת, חלק א, פרק סא.

¹⁸¹² רביצקי, עיונים מיימוניים, עמ' 195–196.

ולענין רפואה שהיא בגדר סגולה כגון כתיבת קמיע בשבת במקום סכנה והזמן בהול, אם אתמחי גברא על ידי ניסיון של כמה פעמים, שהועיל בהצלת נפשות מישראל, יש לסמוך על דעת הרשב"א והרא"ה ורבינו פרץ שחולקים על הרמב"ם שאוסר בכיו"ב משום שהוא דרך סגולה בלבד. ואינהו ס"ל להקל במקום פיקוח נפש. ורבינו פרץ עשה מעשה וכתב קמיע בשבת ליושבת על המשבר. וקי"ל מעשה רב... והלכה רווחת ספק נפשות להקל. אבל במקום שאפשר להמתין בוודאי שאין להקל.¹⁸¹³

דוק, כי הרב עובדיה אינו בוחר לברר את הדעות המנוגדות כמבטאות עמדות מטאפיסיות שונות לגבי האמצעים המאגיים. תחת זאת הוא מעדיף לדון בסוגיה בכלי ה'משפטי' של חומרא וקולא. שלא כמו אצל הרמב"ם, הרב עובדיה, בניגוד לרמב"ם, מניח כי האמצעים המאגיים הללו אפקטיביים, ושאלת הפעלתם נודעת רק למצבו של החולה, דהיינו, עד כמה דחופה הבעיה הרפואית שלו.

2. אכילת טרף – כבד של כלב – כסגולה לרפואה מנשיכתו

לצד נושא הטיפול 'הרפואי' בעזרת סגולות וקמיעות בשבת התייחס הרב עובדיה גם להלכות אכילת דברים טמאים ואסורים כגון כבד של כלב לשם טיפול רפואי, נושא שהרמב"ם מסתייג ממנו. גם כאן מבחן האמונה בסגולות פשוט וחד: רק אם הפוסק מאמין בכוח המאגי של אכילת כבד של כלב הוא יתיר לעבור עבירה ולאכול אותו.

המשנה במסכת יומא (ח, ה-ו) מדגישה את חשיבות חיי האדם עד כדי כך שבמצב של פיקוח נפש מותר להאכיל אישה בהיריון שהריחה אוכל ומתאוה לו ביום הכיפורים. בהקשר זה היא מדגישה שלשם הצלת חיים מותר גם להאכיל אדם דברים אסורים:

מִי שֶׁאֶחָזוּ בְּלָמוֹס, מֵאֲכִילִין אוֹתוֹ אֶפְלוּ דְּבָרִים טָמְאִים עַד שֶׁיֵּאָדְרוּ עֵינָיו. מִי שֶׁנִּשְׁכָּו כָּלָב שׁוֹטָה, אֵין מֵאֲכִילִין אוֹתוֹ מִחֲצֵר כָּבֵד שָׁלוּ, וְרַבִּי מֵתִיבָא בֶן חֲרָשׁ מֵתִיר. (שם, ו)

הרמב"ם אוסר סגולה 'רפואית' זו:

ואין הלכה כר' מתיא בן חרש שהתיר להאכיל את האדם ביום צום כיפור יותרת כבד של כלב שוטה, אם נשך. מפני שאינו מועיל אלא בדרך סגולה. וחכמים אומרים: אין עוברין על מצוה אלא בריפוי בלבד, שהוא דבר ברור שההיגיון והניסיון הפשוט מחייבים אותו. אבל הריפוי בסגולות – לא. לפי שענינם חלוש לא יחייבוהו ההיגיון, וניסיונו רחוק, והיא טענה מן הטוען בה, וזה כלל גדול, דעהו.¹⁸¹⁴

ב'מורה נבוכים' חלק ג פרק לז העוסק במצוות שמטרתן השמדת עבודה זרה מסביר הרמב"ם את הפסוק 'וְלֹא תִלְכּוּ בְּחֻקֹּת הַגּוֹי' (ויקרא כ, כג) כי לזה כוונת חז"ל בביטוי הטעון 'דרכי האמורי'. והוא מצטט מחז"ל כי 'כל שיש בו משום רפואה – אין בו משום דרכי האמורי'. כלומר כל מה שהעיון הטבעי מצריך – מותר. וזולתו – אסור'. מצד שני כותב שם הרמב"ם שאל לא לקורא להקשות איך זה שיש דברים מסוג זה שאותם התירו חז"ל לשם ריפוי כגון שימוש ב'מסמר הצלוב' ובישן השועל.¹⁸¹⁵ זאת 'כי באותם ימים סברו שהם תוצאות הניסיון ונעשו משום רפואה'. וכן הוא כותב: 'כל מה שהתאמת ניסיונו כגון אלה, גם אם ההיגיון אינו מצריך אותו – מותר לעשותו'.¹⁸¹⁶

¹⁸¹³ יוסף, יב"א, ח, או"ח, לו; ראו גם: הנ"ל, הליכות עולם, ד, עמ' קנט.

¹⁸¹⁴ רמב"ם בפירוש המשנה, מסכת יומא.

¹⁸¹⁵ ראו דיון לעיל, שער ראשון, פרק חמישי, סעיף ג 'מנהגים עממיים'.

¹⁸¹⁶ רמב"ם, מו"נ, ג, פרק לו.

לעומת זאת, הרב עובדיה מתייחס אל אכילת כבד הכלב כאל אמצעי יעיל. הוא מצטט ומסביר את המשנה :

כתוב במשנה: מי שנשך אותו כלב שוטה רבי [מתיא בן חרש] מתיר להאכיל אותו מכבד הכלב, כדי שיתרפא. - זה סגולה, זה לא הגיוני על פי הטבע. - וחכמים אוסרים.¹⁸¹⁷

אף שהוא איננו מכריע להלכה כדעת מתיא בן חרש, ניכר כי הוא מתייחס אל הסגולה כאל אמצעי יעיל, על אף היותו 'לא הגיוני' מבחינה מדעית.

3. היתר טיפול בצהבת בעזרת יונים (צער בעלי חיים וחילול שבת)

באותו הקשר ובאותה דרשה נדרש הרב עובדיה לחילול שבת נוסף בהליך שהוא סגולי ולא רפואי מובהק ואף לא בעל הילה קדושה ומסורת בספרים קדושים, כמו קמיע: טיפול בחולי צהבת בעזרת יונים, יונים שמוצאות את מותן במהלך הטיפול.

הנה יש בעיתונים, יש דברים שאדם שהוא חולה צהבת, זה אין לו סכנה. על פי רוב. והנה החולה הזה חולה צהבת ויש איזה סגולה בשבילו. כשהוא שוכב במיטה מביאים יונה, שמים את פי הטבעת שלה על הטבור שלו והיא שואבת את המחלה. אחרי כמה רגעים היא תמות. לפעמים עשרה יונים עושים. ואחר כך הוא קם, קם לתחייה. על פי רוב זה מועיל, אבל לפעמים לא מועיל.¹⁸¹⁸

התייחסותו של הרב עובדיה אל סגולת ריפוי הצהבת השנויה במחלוקת היא בעלת חשיבות כפולה לניסיונו להבין בעבודה זו את יחסו של הרב עובדיה לינסתרות' ולקבלה. ראשית, הרב עובדיה איננו דוחה סגולה לא רציונלית, גם כשאינה אפופת קדושה תורנית כגון קמיע וגם כשמקורה לא בספרי קודש, אלא ב'עיתונים'. שנית, הרב עובדיה אף מתחשב בכך כשיקול לעניין הלכתי מובהק.

וכך הציג הרב עובדיה את הסוגיה ההלכתית בדרשתו: 'עכשיו השאלה: חולה צהבת ביום שבת, צער גדול סובל מהמחלה. מותר לומר לגוי לך תצוד יונים? ובעצמו יניח אותם על טבור החולה?'. בהתייחס לחילול שבת אפשרי כתוצאה מהטיפול, בנוסף לציד היונים, זאת אם וכאשר כתוצאה מהטיפול, תמות היונה, אמר הרב עובדיה: 'תמות תמות, כפרה עליו' ופסק: 'זה מותר לעשות בשבת. זה סגולה, זה לא טבעי. רק על ידי גוי, לא על ידי ישראל. יכולים להתיר, מותר'.¹⁸¹⁹

הרב עובדיה מכיר בעובדה שמדובר בסגולה ולא ברפואה ובכל זאת פוסק שלצורך ריפוי צהבת באמצעות יונים מותר בשבת לומר לגוי לצוד יונים למען יהודי חולה צהבת ומותר לעשות 'טיפול' שכתוצאה ממנו לעתים מתה היונה. זאת למרות שמדובר בחולה שאין בו סכנת חיים. גם המתת היונה בשבת, תוצאה צפויה מטיפול שהוא בסך הכול סגולה, הובאה בחשבון על ידי הרב עובדיה.

באשר לבעיה הלכתית נוספת, עניין צער בעלי החיים, קבע הרב בדרשה: 'צער בעלי חיים אין כאן... כשעשו מבול כתוב "מאדם ועד בהמה". בן אדם חטא. בהמה למה מתה? אמר הקב"ה: כל החיות נעשו לטובת הבן אדם'.¹⁸²⁰ בכך מבטא הרב עובדיה את העמדה הרבנית המוסכמת כלפי צער בעלי חיים: היכן שהפגיעה בבעל החיים נעשית לתועלת האדם, ולא כמעשה אכזריות בעלמא – הרי היא מותרת. החידוש

¹⁸¹⁷ הרב עובדיה, דרשה, יום ה', ישיבת אור החיים, כ"ג אב תשס"ב, 1.8.2002.

הרב עובדיה ציטט בעל פה כדרכו לא לדרוש לעולם עם ספר או דף או אפילו פתק לפניו. הנוסח המדויק של המשנה במסכת יומא: 'מי שנשכו כלב שוטה אין מאכילין אותו מחצר כבד שלו. ורבי מתיא בן חרש מתיר'.

¹⁸¹⁸ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, א חשון תשע"א, 9.10.2010; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת חיי שרה, כ"ב חשון תשע"א, 30.10.2010.

¹⁸¹⁹ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, א חשון תשע"א, 9.10.2010.

¹⁸²⁰ שם.

שבדבריו היא כי הוא רואה את השימוש ביונים לריפוי צהבת כאמצעי שלתועלת האדם. באריכות יתר הוא דן בנושא צער בעלי החיים הכרוך בטיפול זה בחיבורו ההלכתי 'יביע אומר'.¹⁸²¹ שם הרב עובדיה מביא ראיות לאיכות הטיפול בחולי צהבת באמצעות יונים, בין היתר מספרו של הרב יוסף בא ג'ד (נחלי בא ג'ד ח"ב עמ' תקעז) שאינו דמות רבנית אוטוריטיבית.¹⁸²²

4. אכילה לפני התפילה בניגוד להלכה - כסגולה

במקרה אחד נשאל הרב עובדיה באשר לאדם חלש, שאמרו לו כי סגולה לריפוי היא שיאכל ארבעים יום מיד כשהוא קם משנתו ואולם אם יעשה זאת, הוא יעבור על ההלכה לפיה אסור לאכול לפני התפילה. הרב עובדיה השיב 'מותר, הוא חולה'. הוא נשאל: 'אבל זה סגולה?' והשיב בכל זאת: 'מותר'.¹⁸²³ כך גם באחת מדרשותיו בהן דיבר בשבח סעודת מלווה מלכה במוצאי שבת המליץ על סגולה אחרת: 'סגולה לאישה בהיריון שלא יהיה לה צער בשעת הלידה: תאכל סעודה רביעית'.¹⁸²⁴ ובדרשה אחרת, סגולה נוספת, מרובד הרבה פחות מיסטי, לנשים בהיריון: 'לשים לב, להיזהר לא לאכול דבר שהוא לא כשר. לאכול רק דברים כשרים זה סגולה שהבנים יצאו תלמידי חכמים צדיקים טהורים קדושים'.¹⁸²⁵ וגם על סגולה לאחר הלידה, מאותו סוג נורמטיבי, המליץ הרב עובדיה: עריכת טקס פדיון הבן היא סגולה שהבן יחיה.¹⁸²⁶

5. ריפוי כאב אוזניים, על ידי הנקה משד של אישה, לתוך אוזן החולה

דוגמה קיצונית הרבה יותר למשקל שנותן הרב עובדיה לטיפול בסגולות בפסיקות ההלכה שלו היא פסיקתו בדבר סגולה לריפוי מכאב אוזניים באמצעות הנקת חלב משד אישה היישר לאוזנו של החולה. הוא מתייחס לסגולה קיצונית זו ברצינות רבה.

באחת מדרשותיו סקר הרב עובדיה את הבעייתיות ההלכתית שישנה בטיפול בשבת בחולים גויים,¹⁸²⁷ שכן באופן עקרוני אפשר היה לאסור לחלל שבת כדי להציל חיי גוי. כדאי להזכיר כי הנימוקים המעניינים להיתר לחלל שבת כדי להציל חיי יהודי מתבססים על המטרה שרופאים גויים גם יטפלו ביהודים, או שהיהודים שחיהם ינצלו יוכל להמשיך ולקיים מצוות.¹⁸²⁸ בפעמים קודמות פסק הרב עובדיה כי על רופאים יהודים להשתדל להשתמט מלטפל בגויים בשבת, אך בדרשה זו התרכז במתן דרך הלכתית

¹⁸²¹ יוסף, יב"א, ט, יו"ד, לב.

¹⁸²² הנ"ל, שם; ראו עוד: נקי, מעין אומר, חלק יא, פרק ד, כו 'ואמר לי שהחומר ממית את היונים' צער בעלי חיים.

¹⁸²³ שם, חלק א, עמ' קס.

¹⁸²⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויגש, ו טבת תשס"ח, 15.12.2007; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת יתרו, כ שבט תשס"ט, 14.2.2009.

¹⁸²⁵ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת פנחס, כ"א תמוז תש"ע, 3.7.2010.

¹⁸²⁶ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת חיי שרה, כ"ב חשוון תשע"ב, 19.11.2011.

¹⁸²⁷ בדרשה זו השמיט הרב עובדיה את פסיקתו כי על רופאים יהודים להשתמט מטיפול בחולים גויים ובין השאר הסביר את הנימוק של פוסק להשמטת פסיקתו בהימצאות התקשורת הפופולרית בדורנו 'אין דבר היום שלא יודעים על המקום. כן, בשביל זה תיכף יוודע הדבר יש סכנה לכל אותם החולים. מה יאמר הרופא הגוי, 'לא מטפלים בשלנו לא נטפל בשלכם'. אז זה סכנה' (הרב עובדיה דרשה, מוצ"ש פרשת ויגש, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ה טבת תשע"ב, 31.12.2011); ראו גם: יוסף, יב"א, ח, או"ח, לח, גם שם מנומק הצורך לטפל בגויים בכך ש'בזמננו שכלי התקשורת משוכללים ביותר, ויש חשש שאם יודע לרופאים גויים בחו"ל שאין רופאים יהודי מטפלים בחולים שלהם בשבת, ינקמו בחולים היהודים, יש מקום להקל' (שם, תוכן העניינים).

¹⁸²⁸ ראו למשל תשובת הרב יצחק יוסף לשאלה 'שמן נשפך על הכביש, האם לשפוך חול בכדי להציל את הנוסעים בשבת?' הוא פוסק שמותר, אבל מעניין הוא הנימוק: 'שיש לחוש שמא יסעו על הכביש לצורך הצלת נפשות [כגון אמבולנס], או ילדים קטנים המתלוצצים להוריהם שהם מחללי שבת בפרהסיא'. (יוסף, ילקוט יוסף, חוברת אקטואליה ושאלות יומיומיות בין שומרי מצוות לשאינם כאלה, ירושלים תשס"ט).

לטפל בגוי בשבת. הוא פסק כי על רופאים יהודים המטפלים בגוי לחלל שבת עם יהודי נוסף – רופא או אחות – ובכך להימנע ממעבר על עבירה חמורה.¹⁸²⁹ בפסוק מספר ויקרא נכתב: 'וְאִם נָפֵשׁ אַחַת תִּתְּחָטֵּא בְשִׁגְגָה מֵעַם הָאָרֶץ בְּעִשְׂתָּהּ אַחַת מִמִּצְוֹת ה' אֲשֶׁר לֹא תַעֲשִׂינָהּ וְאִשְׁשׁ' (ד, כז). בעקבות השימוש במילה 'בעשותה' הוסבר בגמרא: 'בעשותה: יחיד שעשאה חייב, שניים שעשאה פטורים' (שבת, צג עא). בהתאם לכך קבע הרב עובדיה כי אם אחד עושה הוא עובר על איסור דרבנן, ואם שניים יחד אז האיסור פחות חמור.¹⁸³⁰

על פי אותה נוסחה של שימוש בשני רופאים בטיפול רפואי כדי למעט חילול שבת, פסק הרב עובדיה כי כדי לבצע בשבת את הסגולה לריפוי הכאב מהאוזן בעזרת חלב משד אישה, יש להשתמש בשתי נשים.

כיוון שזה לא פיקוח נפש אסור לחלוב מתוך האוזן שלו. אבל הוא סובל כאבים. מה עושים?
קוראת חברה שלה היא והחברה שלה מושכים מהדד שלה לתוך האוזן שלו.¹⁸³¹

וכך הקדים הרב והסביר את רצינות הסגולה של הנקה משד אישה לאוזן כואבת:

יש ספר 'טל אורות', גאון אחד מירושלים 'טל מנחות' גאון היה, והוא מספר: אדם אחד חלה באוזן חולי קשה מאוד, כאב עצום מאוד. מה לעשות? אז יש סגולה: אישה שיש לה חלב ומניקה, תחלוב חלב בתוך האוזן שלו, מצד החמימות שלו פושר, נכנס באוזן שלו, לאט לאט ירגיע את הכאב...

זה למדנו: רפואה זה דבר שצריך לגופו אז נקרא שמו כמו מחלל שבת מהתורה. זה כואב לו נכון. זה לא פיקוח נפש, הוא לא ימות מזה. כיוון שזה לא פיקוח נפש אסור לחלוב מתוך האוזן שלו. אבל הוא סובל כאבים. מה עושים? קוראת חברה שלה, היא והחברה שלה מושכים מהדד שלה לתוך האוזן שלו. שניים שעשאה פטורים. [...] יש לו כאבים עזים ... ילך אצל מינקת היא תקרא את חברה שלה, שכנה שלה, שניהם תופסים, 'תך' בתוך האוזן שלו ואז מותר. למה? 'יחיד שעשאה חייב, שניים פטורים'. בשביל חולה מותר לעשות איסור דרבנן.¹⁸³²

השימוש הזה בחלב משד אישה והיחס אליו כבעל סגולות רפואיות, בא לידי ביטוי גם בפסיקה (לא בתשובה פרטית, אלא בטקסט רשמי וכתוב) של הרב עובדיה כי חולה שיש בו סכנה וצריך לינוק מדדי אישה כדי להבריא רשאי לעשות זאת דרך סדין עם חור.¹⁸³³

6. עדויות על תשובות אישיות של הרב עובדיה בענייני רפואה אלטרנטיבית, היפנוזה, רפואה קוסמית, אסטרולוגיה וטיפולים לא מדעיים אחרים

במסגרת העדויות על תשובותיו האישיות מעניין לראות את יחסו לרפואה אלטרנטיבית, היפנוזה, רפואה קוסמית, אסטרולוגיה וכיו"ב. יכולנו למצוא יחס מסווג, אך לא מתנגד שלו לטיפול בהיפנוזה – 'מה שרוצים יעשו',¹⁸³⁴ לריפוי בעזרת 'אנרגיה',¹⁸³⁵ לריפוי באמצעות 'אנרגיה קוסמית' – 'זה רק תפילה',¹⁸³⁶

¹⁸²⁹ הרב עובדיה דרשה, מוצ"ש פרשת ויגש, ה טבת תשע"ב, 31.12.2011. ובדרשה אחרת אמר הרב עובדיה 'על גוי לא מחללים את השבת, מה אכפת לנו מגוי? מי שהוא יהודי "יחי בהם" ולא שימות בהם, אבל לא על גוי'. (הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת וילך שבת שובה, ה תשרי תשס"ב, 22.9.2001).

¹⁸³⁰ ראו גם: יוסף, מאור ישראל, ג, עמ' צה.

¹⁸³¹ הרב עובדיה דרשה, מוצ"ש פרשת ויגש, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ה טבת תשע"ב, 31.12.2011.

¹⁸³² שם; ראו התייחסות נוספת של הרב עובדיה לסוגיה זו של 'יחש באוזנו ורפואתו שאשה מינקת תחלוב מדדיה לתוך אזנו': יוסף, הליכות עולם, ד, עמ' קסו; הני"ל, יבי"א, ה, או"ח, לב.

¹⁸³³ הני"ל, שם, ו, עמ' רכז-רכח.

¹⁸³⁴ נקי, מעין אומר, חלק ה, פרק ח, עבודת גילולים, סימן כב. (הורים ביקשו להתייעץ עם הרב עובדיה אם כדאי לעשות טיפול בהפנוט לילד שלהם כדי לדעת מדוע הוא מסוגר בתוך עצמו? הרב עובדיה רמז שאינו מחזיק מזה אך אמר 'מה שרוצים יעשו').

ואישור לאישה לעסוק באסטרולוגיה – 'אין בזה נגד ההלכה, אבל שלא תאמר לזוגות לפני נישואין או אחרי שאינם מתאימים זה לזה', וכן 'שלא תפרסם שהרשיתי לה לעסוק בזה' (י).¹⁸³⁷

כדי למצוא את התשתית לתשובותיו של הרב עובדיה בנושא זה, אנו צריכים לחזור שוב אל התשובה הארוכה והמקיפה שלו ביביע אומר¹⁸³⁸ בשאלה: 'רפואה שאינה טבעיית אלא סגוליית, האם מותר לחלל בה שבת להצלת נפש מישראל? והאם מותר לחלל שבת עבור חולה שיש בו סכנה, ברפואה שאינה בדוקה, וספק אם תועיל לרפואת החולה, אם לאו?'

החשיבות של שלל הדוגמאות על הפרקטיקות הסגוליות שמביא הרב עובדיה מהמשנה ומחשובי הפוסקים היא בכך שהן מבהירות למתבונן מבחוץ בתוך איזה עולם מושגי הוא חי. הדוגמאות חלקן ממקורות מקודשים, חלקן משאלות הציבור. להלן מבחר מן הדוגמאות הללו ברשימה של הרב עובדיה, שמלמדת על ההווה היהודית המיסטית הנורמטיבית מבחינתו: האכלת אדם שננשך על ידי כלב שוטה בכבד של אותו כלב כסגולה למרפא; יציאה בשבת עם קמיעות דוגמת ביצת חרגול (מועילה לחולשת עצבי הירכיים), מסמר מן הצלוב (לתלייה על גרירת מי שיש לו קדחת לרפואה), שן שועל (מועילה לשינה); עשיית צורת אריה על טס כסף או זהב לרפואת חולי מותניים; לחישת שם הקודש 'שברירי, ברירי, וכו'; קשירת מטבע של סלע על מקום המכה; אכילת תרנגולת שמתה בידי שמיים ולא נשחטה (כלומר נבלה); כתיבת שמות קודש בשבת לסגולה עבור יולדת; העברת יד מת על פניו וגופו של נכפה ולחישה 'קח ממני חולי זה, כי לך אינו מזיק ולי אתה מטיב'; חולה קדחת שעליו לתלות קמיע מומחה של עשבים למספר ימים וביום האחרון צריך לזרוק לנהר (אך היום האחרון יוצא בשבת); חולה בחולי שנקרא פאפירה ורפואתו להשקיט הכאב והצער, שרושמים בדיו על הנפח צורת מגן דוד (האם מותר להגיד לגוי לכתוב בשבת את מגן הדוד); נכפה שצריך קמיע מעור של צבי והקלף היחיד בהישג יד מצריך לחתוך אותו מספר תורה; נכפה שרצה גוי אחד לרפואתו ואמר להאכילו שרץ עוף; חולה שיש בו סכנה שאמר לו רופא יהודי שישתה בכל יום דם בהמה בעודו חם; נכפה שגוי מסיח לפי תומו אמר לו שגם אביו היה חולה במחלת נכפה וציווהו גוי אחר לאכול ביצת עוף טמא הנקרא באדטשן, ואכל ונתרפא; ובמקום אחר הוא מתייחס לשאלת האיסור על חולה אסטמה קלה לשנות חלב אתון וכן תוקף נשים עקרות שנוהגות לאכול את בשר ערלת התינוק לאחר הברית כסגולה לכניסה להיריון.¹⁸³⁹

הדיון ההלכתי איננו ממוקד בשאלה האם הסגולות והרפואות הטבעיות אפקטיביות, אלא בשאלה האם מותר להשתמש בהן גם כאשר הדבר מצריך עבירה על החוק ההלכתי, אם בצורת חילול שבת, אם בצורת אכילת דבר אסור. הוא יוצא מנקודת הפתיחה ההלכתית הקובעת כי ספק פיקוח נפש דוחה שבת ולא מקבל את דברי הרמב"ם במורה נבוכים: 'שכל מה שלא יגזור העיון הטבעי, אלא שנהגו בו כדרך הסגולות וכיו"ב אסור משום דרכי האמורי'.¹⁸⁴⁰

¹⁸³⁵ נקי, שם, סימן ב: האם מותר ללכת לרפוי על ידי אנרגיה הנפוץ כיום, ואיך להגדיר זאת: מותר, כדאי או אסור? תשובת הרב עובדיה: 'לא מבין בזה. מי שרוצה יעשה'. 'ואמרתי לרבנו: שיש רב שאמר שזה עבודה זרה, ואסור להתרפאות בזה. וענה מו"ר נר"ו: זה כבר קיצוני לצד השני'.

¹⁸³⁶ הנ"ל, שם, סימן טו. האם מותר להתרפות על ידי ריפוי של אנרגיה קוסמית? והסבירו (לרב עובדיה) שריפוי זה נעשה על ידי אמירת מעין מילים של תפילה ועושים מעין תנועות ערבול בידיים: תשובה: כן, זה רק תפילה.

¹⁸³⁷ הנ"ל, שם, חלק ה, פרק ח, עבודת גילולים, סימן ט; להשוואה לגישה השלילית של הרמב"ם כלפי האסטרולוגיה ראו למשל: רמב"ם, אגרת האסטרולוגיה; ברקאי, מדע מגיה, עמ' 12–16; קרייסל, הרמב"ם לאסטרולוגיה, עמ' 25–32; לנגרמן, סוגיות אסטרונומיות; לרנר, רמב"ם – אגרת האסטרולוגיה; על היחס בעת העתיקה ראו: הררי, הכישוף היהודי, עמ' 341–351.

¹⁸³⁸ יוסף, יבי"א, ח, או"ח, לו.

¹⁸³⁹ ראו גם: הנ"ל, הליכות עולם, ו, עמ' רכ-רכא. בין היתר הוא מספר שם על עדות מוהל שהרב ישראל יעקב פישר התיר לו ליטול ערלת תינוק עבור אשתו, שבלעה את העורלה ואחרי שנה נפקדה וילדה בן זכר. הרב עובדיה מצטט שם גם את שו"ת קרית חנה דוד (ח"ב, יו"ד, יד) שכתב שמדובר בשיבוש חמור שכן בבשר העורלה מתלבשת קליפה קשה מסטרא אחרא והנשים מכניסות אותה לגופן. כלומר הנימוק נגד המנהג הפגאני, איננו מתחום הנגלה, אלא מתחום ה'נסתרות'.

¹⁸⁴⁰ רמב"ם, מו"נ, ח"ג, לו.

הרב עובדיה מסכס את הדיון בשתי פסיקות עקרוניות לגבי 'המדע העממי'. פסיקה אחת לגבי רפואות טבעיות: 'שאף בספק רפואה מחללים שבת ומאכילים איסור את החולה, כל שידוע שהיא בדרך כלל רפואה טבעית, אף שלא ידוע אם תועיל לחולה הזה שלפנינו'. פסיקה שנייה לגבי רפואה שהיא בגדר סגולה: אם הוכח על ידי ניסיון שכמה פעמים הסגולה הצילה נפשות מותר להשתמש בה גם במחיר חילול שבת. החשוב לענייננו היא תמונת העולם התרבותי שבו היחס לרפואות אלטרנטיביות/טבעיות כגון אלו הוא יחס של הכלה ברורה ואמון גדול בעולם הסגולות, הקסמים, הכישופים והמאגיה. רק על רקע רלטיביסטי זה של הבנת המקובל בסביבתו הקרובה והעל זמנית ניתן למקם את עמדתו של הרב עובדיה.

7. הרב עובדיה מבצע המתת חסד בטקס קבלי לחולה במצב של צמח

כהקדמה לאירוע המאגי הקיצוני שבו השתתף הרב עובדיה שיובא להלן ואף על פי שאין מקום להשוואה ישירה, ראוי להתבונן בדברי הגמרא על ריפוי בעזרת לחישה: במסכת סנהדרין בתחילת פרק 'חלק' הוגדרו המעשים והאנשים אשר אין להם חלק לעולם הבא:

כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא [...] ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר אין תחיית המתים מן התורה ואין תורה מן השמים ואפיקורוס. רבי עקיבא אומר: אף הקורא בספרים החיצוניים והלוחש על המכה ואומר 'כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני

ה' רופאך'.¹⁸⁴¹

בהמשך בדיון בגמרא (סנהדרין קא ע"א) מתקבלת הפרשנות כי 'הלוחש על המכה' הוא אדם המקיים את הנוהג של לחישה שבאה בליווי יריקה, וחומרת המעשה היא מכיוון שלא מזכירים שם שמים על ריקה. לעומת זאת, במקומות אחרים ובהם למשל בספר החינוך סימן סב נכתב: 'כל שהוא משום רפואה אין בו משום צד כישוף' ובגמרא (במסכת עבודה זרה דף כח) מסופר על ר' יוחנן שנתרפא על ידי מטרוניתא נוכרית בלי לחשוש שאולי עשתה זאת על ידי כוחות טומאה.

הסיפור המדובר הוא דוגמה קיצונית להוויה המיסטית שבה חי הרב עובדיה יוסף. מדובר באישה שבעלה היה צמח והרב עובדיה התפלל למותו תפילה קבלית מיוחדת מתוך ספרו של הבן איש חי 'לשון חכמים'.¹⁸⁴² כל זאת כדי שהאישה תשתחרר מעגנותה. הרב עובדיה אסף תלמידים משיבת 'חזון עובדיה', הגיע אל מיטת הצמח בבית החולים כדי להתפלל למותו. התפילה בוצעה, ועל פי מקורבי הרב עובדיה אחרי זמן קצר האיש אכן נפטר.¹⁸⁴³

הסיפור הזה שנלחש מפה לאוזן זכה לאישור, בלשון מעורפלת משהו, גם בספר 'רוח יעקב' שנכתב בידי נכדו של הרב עובדיה, הרב יעקב ששון:

ועובדא הוה באדם אחד שהיה מוטל כאבן דומם 'צמח' במשך שנים הרבה, ורעייתו הייתה עגונה רכה, ועשה לו הגאון מרן א"ז [אדוני זקני] ... התיקון שכתב רבינו יוסף חיים ב'לשון חכמים' כנ"ל, ותיכף אחר התיקון נפטר במנוחה נכונה. ויהי לפלא.¹⁸⁴⁴

¹⁸⁴¹ משנה, סנהדרין, פרק יא, משנה א. ההדגשה – שלי.

¹⁸⁴² התפילה הקבלית מופיעה בספרו של בן איש חי: יוסף חיים, לשון חכמים, חלק ב, סימן מה.

¹⁸⁴³ עדות תלמידי הרב יצחק יוסף.

¹⁸⁴⁴ ששון, רוח יעקב עמ' כו; מופיע בגרסה שונה מעט בתוך: שטרית, רבנו, עמ' שצה; ובגרסה נוספת אצל הרב עובדיה עצמו: יוסף, חזו"ע אבלות, עמ' פא.

ראו עוד בנושא: נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק ב; עדות מעניינת אחרת מופיעה שם, פרק ג, עמ' צג. על פי עדות זו באו כמה אחים לקבל ברכה לאביהם שהוא צמח. הרב עובדיה ברך את הצמח ובאותה שעה הוא התרומם והתחיל לזוז; על תיקון לתינוק שיגמור מהרה וילך לעולם שכולו טוב, ראו שם, פרק ג, סימן רח; שם, חלק יא, פרק ד, סימן כ.

בספרו של הבן איש חי מדובר על תיקון לאישה גוססת שסובלת ומצטערת זמן רב. התיקון על אודותיו מדבר הבן איש חי נעשה 'בעבור אישה אחת זקנה שהייתה גוססת ומצטערת יותר מעשרה ימים רחמנא לצלן'. הבן איש חי מדווח לנו 'וגם אני הצעיר הייתי מכלל העשרה. וזכורני כי קדם שיצאנו ממפתן החצר נפטרה האישה הנזכרת במנוחה'. התיקון להמתת חסד קבלית מופיעה לצד קטעי תפילה המבהירים את עוצמת האווירה המיסטית, כמו: תפילה לאיש קודם הזיווג, תיקון לאישה ששכבה עם בעלה בנדתה, תיקון למי שהביט במקום ערוה של אישה, תיקון לאלמנה הרוצה להינשא לאחר, תיקון לנפטר שנתגלגל בדומם, תיקון לאישה שהייתה סיבת מות בנה, תיקון למתאבד, תיקון לבא על אשת אחיו לאחר מותו בהיותה פנויה ועוד ועוד.

המקרה של הרב עובדיה הוא קיצוני עוד יותר מזה של הבן איש חי. מדובר פה לא רק בהחלטה של הרב עובדיה לבצע מעשה קבלי-מעשי, מעשה השאוב מכתבי הבן איש חי. זהו מעשה של קבלת אחריות על ביצוע המתת חסד מיסטית, מצד פוסק המתנגד להמתות חסד קונבנציונליות. יתרה מכך לא מדובר בהמתת חסד קלסית, היינו לצורך האדם עצמו כפי ייעודו המקורי של הטקסט: 'תיקון לאדם גוסס ומצטער זמן רב'. במקרה זה מדובר באדם שהיה שרוי במצב של צמח ולא סבל. 'ההמתה' נעשתה לא לצורך חסד עמו, אלא לצורך חסד עם בת משפחתו, אשתו העגונה. המדובר כמובן בצורך חשוב במיוחד בעולמו הערכי והרגשי של הרב עובדיה: חסד של התרת אישה מעגינותה.¹⁸⁴⁵ הנקודה החשובה היא שגם מי שאינו מאמין בהשפעתה של פעולת התפילה או הקללה ומשוכנע שהרב עובדיה לא השפיע על מות הצמח, מוכרח להבין שבתודעתו העצמית הרב עובדיה יוסף החליט לעשות פעולה פרקטית לזירוז מוות של אדם.

8ז. לא לתרומת איברים – כן לתחיית המתים

הספר 'רוח יעקב' עוסק במחלוקת הגדולה בעניין קביעת רגע המוות:¹⁸⁴⁶ האם המוות נקבע על פי מוות מוחי, או רק אחרי שמגיע גם המוות הלבבי.

הגמרא במסכת יומא (פג, ע"א) אומרת 'כל ספק נפשות דוחה שבת. מי שנפלה עליו מופלת [...] מפקחין עליו את הגל'. שואלת הגמרא מה בעצם קובע את רגע המוות: 'עד היכן הוא מפקח לדעת האמת [אם הוא חי או מת]? ומשיבה: 'עד חוטמו. ואם אין חיות בחוטמו, שאינו מוציא רוח, ודאי מת וניחוהו'. מהגמרא הזאת מתחיל ומסתעף דיון ארוך לגבי רגע המוות. לאחר שהטכנולוגיה הרפואית התפתחה, ונוצרה אפשרות להנשמה מלאכותית ארוכת טווח גם לאחר מותו של גזע המוח, נשאלה השאלה עד כמה אדם המונשם בדרך זו ראוי להיחשב לחי. בדורו של הרב עובדיה התמקד אפוא הדיון בשאלה האם רגע המוות הוא בזמן המוות הלבבי, או בזמן המוות המוחי.

הרפואה וכמותה הרב עובדיה סוברים שהמוות נקבע ברגע 'מות המוח', אף אם הלב ממשיך לפעום. חשובי הפוסקים החרדים-אשכנזים בזמנו של הרב עובדיה - 'פוסק הדור' הליטאי, הרב יוסף אלישיב, ו'פוסק הדור' החסידי, הרב שמואל הלוי וואזנר - סברו שלא. מבחינת הרב עובדיה עמדתו תואמת את עמדת הגמרא במסכת יומא על פיה הדבר הקובע את המיתה הוא הפסקת הנשימה עם מות המוח ולא הפסקת פעימות הלב.¹⁸⁴⁷ המחלוקת היא בעלת השפעה מכרעת על סוגיית תרומת האיברים. תרומת איברים והשתלתם דוגמת לב, כבד וריאות אינה אפשרית לאחר מוות לבבי, שכן מדובר בשלב מאוחר מדי, אלא היא אפשרית רק מיד לאחר מוות מוחי.

¹⁸⁴⁵ הרב עובדיה נחלץ לסייע בסיפור זה בעקבות בקשה אישית של המיליארדר א"ס, איל ההון ביקש את עזרת הרב עובדיה עבור האישה האלמנה, שבעלה היה עובד בנק שלו.

¹⁸⁴⁶ על תולדות הפולמוס על קביעת זמן המוות ראו: סמט, החדש אסור, עמ' 157-227.

¹⁸⁴⁷ מות המוח משמעותו כמובן הפסקת נשימה טבעית. מבחינת הרב עובדיה הפסקת נשימה כזו היא סימן למוות ולעזיבת הנשמה. בסרטון ביתי בו צפיתי נראה הרב עובדיה פוסק כי יש להתחיל לשבת שבעה על אשה מסוימת שאיבדה נשימתה, אך באמצעים רפואיים הצליחו להחזיק אותה בחיים יום נוסף, מהיום שלפני ההחייאה (ארכיון אבישי בן חיים).

למרות עמדתו של הרב עובדיה כי רגע המוות נקבע על פי ה'מוות המוחי', מחבר 'רוח יעקב' מדגיש כי סבו, הרב עובדיה יוסף, לא מקל בנושא תרומת איברים.¹⁸⁴⁸ הוא מביא מספר נימוקים מהרב עובדיה, בולט בהם חוסר אמונו ברופאים החילוניים¹⁸⁴⁹ – נימוק מתחום העולם המעשי. אך הוא מוסיף נימוק נוסף בגינו הרב עובדיה לא מקל בתרומת איברים, גם בגלל אמונתו כי יש צורך באיברים אלו לתחיית המתים¹⁸⁵⁰ – נימוק בעל נופך מיסטי שאינו רווח. עמדה זו, המסתייגת מתרומת איברים בשל החשש כי כשיקום האדם בתחיית המתים יחסרו לו איברים, הותקפה קשות מצד רבנים שונים. כך למשל כתב הרב רא"ס הכהן, ראש ישיבת 'עתניאל' הציונית-דתית שדי להבהיר ש'ברור שאין כל מקום להימנעות מהצלת חיים בשל גרסה פרימיטיבית של האמונה בתחיית המתים',¹⁸⁵¹ וכן 'האם ניתן להעלות על הדעת שבתחיית המתים לא יקומו יעקב אבינו ויוסף הצדיק שנחנטו במצרים, ובחניטה היו מחסרים אברים? האם מתקבל על הדעת שרבי חנינא בן תרדיון, שנשרף וספר תורה עמו, לא יקום בקץ הימים, הוא וכל הרוגי ושרופי מלכות שבכל הדורות? בוודאי שהם יקומו שלמים ברמ"ח אברים ושס"ה גידים. ברור שאם ביכולתו של הקב"ה להחיות מתים יש ביכולתו לחדש את האברים שחזרו לעפר'.¹⁸⁵²

הפעולה הרפואית של תרומת איברים מכונה בלשונו של הרב עובדיה 'עקירת איברים' וכך מעיד נכדו בספרו: 'והוצרכתי לקבוע כי הגאון מרן אדוני זקני לא חיוה דעתו להיתר באופן כללי בנדון תרומת איברים, לא מן המת ולא מזה שמת מוחו, וכמה פעמים ראיתי שנמנע מלהורות היתר בעניין זה, ואמר לי גם שלפי אמונתנו בתחיית המתים אינו רוצה להקל בזה, והבנתי מדבריו דס"ל דודאי ליכא חיוב בזה'.¹⁸⁵³ הספר יצא בשנת 2010 בתגובה לפולמוס שהתרגש על העולם החרדי שנתיים קודם לכן. באפריל שנת 2008 בישרו כותרות גדולות על מהפך הלכתי גדול מבית מדרשו של הרב עובדיה יוסף והרב הראשי הספרדי דאז הרב שלמה עמאר. חוק מוות מוחי-נשימתי התשס"ח-2008 הועבר בכנסת בתמיכתם של מנהיגי הרוחני של ש"ס הרב עובדיה יוסף והרב הספרדי הראשי הרב שלמה עמאר, והתלווה אליו פרסום 'ידעת תורה' על פיו המוות נקבע על פי רגע מות המוח. מדובר בפסיקה המנוגדת לעמדת חשובי הרבנים האשכנזים, ובראשם הרב יוסף שלום אלישיב, על פיה רגע המוות נקבע על פי מות הלב. היו מי שציפו כי בעקבות פסיקה זו הצעד הבא יהיה קריאה לתרום איברים, מה שיוביל למהפכה בתחום ההשתלות ותרומות האיברים משומרי מסורת בכלל וחרדים-ספרדים בפרט. ואולם, על פסיקתם זו של הרבנים הספרדיים התרגשה מתקפה קשה מצד החרדים-האשכנזים. על רקע מתקפה זו יצאו תומכי החוק, הרב עובדיה יוסף והרב הספרדי הראשי הרב שלמה עמאר, בהודעות נסיגה והבהרה על פיהן בתמיכתם בחוק כלל לא התכוונו לנושא ההשתלות, אלא רק לעניין ניתוק ממכוונות הנשמה, ובכך רוקנו את פסיקתם מתוכן.¹⁸⁵⁴ ביטאון ש"ס 'יום ליום' בישר כי משמעות תמיכת הרבנים אינה הקלה בתרומת איברים, אלא להפך, החמרה והקפדת יתר על אינתיקת ממכוונות הנשמה. ימים אחדים לאחר מכן יצאה הודעת הבהרה נוספת שמכריזה על ניתוק נחרץ עוד יותר מהרושם שיצר 'חוק המוות המוחי נשימתי' כאילו מדובר בתמיכה בתרומת איברים. אם לא די בכך שהמציאות טפחה על פני התקווה שהרבנים ישמיעו קול ברור

¹⁸⁴⁸ עוד על עמדת הרב עובדיה נגד תרומת איברים ראו גם: נקי, מעין אומר, חלק יא, פרק ד, סימן מא. ראו עוד בעניין השתלת איברים: יוסף, יבי"א, ח, חו"מ, יא.

¹⁸⁴⁹ ששון, רוח יעקב, עמ' יד; על טעם הדיון בנאמנות הרופאים ראו: יוסף, טהרת הבית, חלק א, עמ' רזס, רנח, רסג-רסז.

¹⁸⁵⁰ ששון, רוח יעקב, עמ' קכח.

¹⁸⁵¹ <http://www.zomet.org.il/?CategoryID=160&ArticleID=4875>

¹⁸⁵² שם.

¹⁸⁵³ ששון, רוח יעקב, עמוד קכח.

¹⁸⁵⁴ ראו: עמאר, רגע המוות (מכתב הרב עמאר מלווה בחתימת הרב עובדיה בעניין אישור קביעת רגע המוות עם מות המוח) עוד בנושא: עמאר, דרשה, תרומת איברים (תמליל דרשת הבהרה ונסיגה מהפסק בנושא תרומת איברים ומות המוח).

בדבר החשיבות הדתית שבתרומת איברים ושכך ייווצר שינוי ערכי וחינוכי בנושא,¹⁸⁵⁵ ההודעה כללה אפילו מסר הפוך: איסור בשם הרב עובדיה לחתום על כרטיס אדי.¹⁸⁵⁶

ההודעה פורסמה תחת הכותרת: 'הודעה חשובה לקוראי ההלכה היומית', באתר 'הלכה יומית מפקקי מרן הרב עובדיה יוסף שליט"א', אותו עורך, הרב יעקב ששון, כאמור אחד מהנכדים הקרובים במיוחד לרב עובדיה. וכך נכתב בה:

ברצוננו להביא לידיעת הציבור לצורך הסרת מכשול, כי דעתו של מרן הרב שליט"א בעניין תרומת אברים, לא השתנתה כלל מנוסח הפסק שחתם עליו בשנת תשכ"ז, כי אין להתיר השתלת אברים מן המת, (וכל שכן מן המת מוות מוחי), אלא במקרה של פיקוח נפש מידי, ועל פי הוראת גדולי הדור לכל מקרה לגופו. וכן נמסר לנו מפי הגאון הראשון לציון רבי שלמה משה עמאר שליט"א. וכל מה שנתפרסם בימים אלו בתקשורת כאילו יש שינוי בעמדת הרבנים בנושא זה, אינו נכון כלל. וכמו כן דעת מרן הרב שליט"א, כי אין לחתום על כרטיס תרומת אברים (אדי) בשום אופן. ושומע לנו ישכון בטח. וה' יגדור פרצות עמו ישראל.¹⁸⁵⁷

ההודעה הטילה צל גם על הישג היסטורי מרכזי שיוחס לחוק, היינו פתרון בעיית האמון בין הרבנים לבין הרופאים. מתמיכת הרבנים החשובים בחוק השתמע שלראשונה הם נותנים אמון בקביעת המוות המוחי על ידי הרופאים. דבר שאמור היה לאפשר שינוי משמעותי בעניין תרומת איברים כגון לב, כבד וריאות, לפחות לפי רבנים הקובעים ברוח החלטת מועצת הרבנות הראשית, שנקבעה כבר בשנת 1987 אך לא יושמה, כי רגע המוות נקבע על פי מות המוח.

מיד לאחר הפרסום, כשברקע המתקפה החרדית-אשכנזית הקשה, התייצב הרב עמאר, על פי סיכום מוקדם עם הרב עובדיה, בישיבת 'חזון עובדיה' לדרשה מיוחדת במהלכה הבהיר כי תמיכתו ותמיכת הרב עובדיה יוסף ב'חוק מוות מוחי נשימת' ופסיקתם כי רגע המוות נקבע על פי מות המוח כלל לא נוגעת לענייני השתלות איברים, אלא רק לנושאים כמו ניתוק חולים ממכשירי ההנשמה. 'לגבי השתלת איברים כתבתי בפירוש עוד באותו יום והתפרסם: שזה לא דיברנו ולא עוסקים בזה כלל', אמר הרב עמאר והוסיף: 'גם בזה כתבתי בפירוש שמה שהתיר מרן הוא רק לגבי הדין של ניתוק'. ראוי להדגיש כי עוזרו של הרב עובדיה יוסף, מקורב מאד לרב, טען כי כל מהלך ההקלה שנבלם לבסוף ביטא עמדה בלעדית של הרב עמאר וכי הוא הכשיל את הרב עובדיה כששיתף אותו בסוגיה הזאת.¹⁸⁵⁸

פעילים בכירים בציבור החרדי-אשכנזי הסבירו כי כתוצאה מ'התקפלות' הרבנים הספרדים ומהבהרותיהם הם הנמיכו את רמת המתקפות נגדם. אם כי בביטאון ה'עדה החרדית' נכתב על ההבהרה של הרב עמאר והרב עובדיה כי היא מאוחרת מדי, שכן לספרי ההלכה כבר נכנסה פסיקתם כי זמן המוות הוא זמן המוות המוחי וגם אם הם לא משתמשים בזה להקל בתרומות איברים, אחרים ישתמשו: 'כבוכים על חלב שנשפך יצאו הללו בהבהרות והסברים... ומי יודע אם מעוות יוכל לתקון?'¹⁸⁵⁹

¹⁸⁵⁵ היטב באה כאן לידי ביטוי אבחנתו של רוזנק כי מעשה הפסיקה קרוב יותר לתחום החינוכי מאשר לתחום המשפטי (רוזנק, הרהורים. ראו גם במבוא, עמ' יא).

¹⁸⁵⁶ כרטיס אדי הוא כידוע כרטיס המעיד על רצונו של אדם לתרום מאיבריו לאחר מותו להצלת חיייהם של חולים הממתינים להשתלה; ראו: שרה פרדס, מרן הגר"ע יוסף: אפילו במצב של מוות מוחי, תרומת איברים אסורה, משפחה, כ"ז אדר ב תשס"ח, עמ' 6.

¹⁸⁵⁷ <http://halachayomit.co.il/displayRead.asp?readID=34>

¹⁸⁵⁸ שיחה עם הרב א, מקורבו של הרב עובדיה, 29.12.2010.

¹⁸⁵⁹ ביטאון העדה החרדית, ו' ניסן תשס"ח, 12.4.2008.

9. מניעת אולטרה-סאונד והפלות

תודעתו העצמית של הרב עובדיה יוסף הייתה של אדם בעל כוחות פלאיים. אנחנו יכולים ללמוד זאת מן האופן שבו הוא מעז להעניק הוראות רפואיות בניגוד לעמדת הרופאים ומבחינתו לעתים לשנות מציאות באופן מאגי. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא פסיקותיו והנחיותיו האישיות מרחיקות הלכת נגד בדיקות האולטרה-סאונד לנשים בהריון¹⁸⁶⁰ ונגד הפלות גם בהמלצת רופאים.¹⁸⁶¹

כמעט מידי שנה במוצאי שבת פרשת שמות – פרשת המיילדות שפרה ופועה שעל פי הסיפור המקראי הצילו את ילדי ישראל מגזירת 'כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו'¹⁸⁶² – הגיע לבית הכנסת של הרב עובדיה, ד"ר אלי שוסהיים, יו"ר אגודת אפרת למניעת הפלות. ד"ר שוסהיים זכה לפרוש את משנתו מהעמדה של אחד הבודדים שמקבלים את הכבוד לשאת את דרשת 'הרב המקדים' לדרשת הרב עובדיה.

גם הרב עובדיה נהג לשאת דברים, מרחיקי לכת בנושא.¹⁸⁶³ הוא קרא לנשים שלא להקשיב לרופאים האומרים להן להפיל בעקבות בדיקות אולטרה-סאונד והעיד על עצמו כיצד בזכות ברכתיו נולדו ילדים בריאים בניגוד לעמדת הרופאים. כך למשל אמר בדרשה אחת: 'אסור לסמוך על הבדיקות שעושים אולטרה-סאונד [...] מה הרופא אומר להם? "שליד הזה יהיה מום, יהיה לא טוב", והכל שקר. כמה פעמים הוכחתי להם בעליל שהכל לא נכון'.¹⁸⁶⁴ הרב עובדיה העיד עדות עצמית כי הוא גובר על הרופאים בעזרת ברכתיו. 'באו אצלי ואני אמרתי להם שלא ישמעו בקול הרופאים, אמרו "צריך להפסיק את ההיריון" ואני אמרתי להם "לא תשמעו לו"'. בסוף ילדו ילדים פאר'.¹⁸⁶⁵ אחת לכמה שנים סיפר הרב עובדיה על אישה שהגיעה אליו והזמינה אותו לחתונת בנה. לאחר שהרב סירב לבקשתה, שלפה את הטעון המנצח שהילד נולד בזכות הרב עובדיה. לדבריה הרב הוא שהורה לה לסרב להנחיית הרופאים להפיל את העובר שהיום הופך לחתן ואשר אז הרופאים טענו כי הוא ייוולד 'עיוור, בלי ידיים, בלי רגליים' והנה הוא נולד בריא וכעת מתחתן.¹⁸⁶⁶

אחרי שסיפר על הצלחת ברכת הרב שלו המנוגדת לעמדת הרופאים הדגיש הרב עובדיה כי לא מדובר במקרה יחיד שבו הנחה שלא לציית לעצת הרופאים לבצע הפלות, אלא בסיפור אחד מתוך רבים.

---

¹⁸⁶⁰ מזכירו, הרב יהודה נקי העיד כי הרב עובדיה 'בהיריון קל אוסר לעשות סקירת מערכות כיון שיש נשים שכתוצאה מכך עושות הפלה' (נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק ב, ה/ג). ראו עוד על פסיקות הרב עובדיה שלא לעבור אולטרה-סאונד אצל: שטרית, רבנו, עמ' כב; ראו גם: שטרן, מרן, עמ' שנח-ששב, בפרק 'מהלוחמים כנגד חוק ההפלות'.
¹⁸⁶¹ על התמודדות פוסקי ההלכה עם סוגיית ההפלות ראו: עיר שי, הפלות; פוט, בעיית ההפלות; שיף, הפלות ביהדות.

¹⁸⁶² שמות א, כב.

¹⁸⁶³ עוד על עמדת הרב עובדיה בעניין הפלות ראו: יוסף, יב"א, ד, אבה"ע, א.

¹⁸⁶⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, כ טבת תשס"ה 1.10.2005; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת ויחי, י טבת תשס"ו, 14.1.2006.

¹⁸⁶⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש שמות, כ טבת תשס"ה, 1.10.2005.

¹⁸⁶⁶ 'באה אצלי אישה אחת לפני כמה חודשים, הביאה לי הזמנה שאחתן את בנה. קראתי את ההזמנה, אמרתי לה: "גברתי, אני עסוק אני רואה, לך אצל רב אחר".

"מה? לבני אתה לא תבוא?"

"מה הייחוד של בנך? מה ירד מהשמים?"

אומרת: "זה בני, אספר לך סיפור".

לפני עשרים שנה הייתה בהיריון והרופא אמר לה: "חייבת להוריד אותו מפני שהוא יהיה עיוור בלי ידיים בלי רגליים". "הייתי בייאוש, באתי אליך, הפנו אותי אליך, באתי אליך. אתה אמרת לי: "אל תאמיני לזה הרופא, יהיה עם ידיים, עם רגליים, עם עיניים, הכול יהיה בסדר". "ואחר כך נולד לי בן כולו מחמדים, עצמותיו אחת מהנה לא נשברה, בריא שלם, בריא. וזה היום החתונה שלו. כן, בשביל זה באתי להזמין אותך לחתונה שלו. בזכותך הוא חי. אם לא אתה הייתי מפילה אותו. בזכותך הוא חי, אתה צריך לבוא או לא צריך לבוא?"

אמרתי לה: 'טוב, טוב, טוב, אני אבוא'. (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית כנסת היזדים, י"ח טבת תשע"א, 25.12.2010).

במקרה אמרתי המקרה הזה, אבל היו כמה מקרים כאלה. באים אצלי ואני משפיע עליהם שלא יפחדו וכך היה ואחר כך יולדות בנים נורמליים, לא חסר להם שום דבר.¹⁸⁶⁷

גם בדרשה אחרת פירט הרב עובדיה את אופי תשובותיו לנשים שבאות אליו עם תוצאות מבוטאות אסון מהאולטרה-סאונד: 'באות אצלי נשים רבות שנבדקו באולטרה-סאונד, והרופא אומר להם שהתינוק אמור לצאת מפגר או בעל מום'.¹⁸⁶⁸ לדבריו הוא משיב להן: 'אסור לעשות הפסקת היריון וה' יעזור כי התינוק יהיה בריא ושלם'. עוד סיפר כי 'לאחר שהן יולדות בשלום תינוק בריא ואין בו כל מום, הן באות אלי ומודות לי, על העצה הטובה שנתתי להן'. הרב עובדיה בחר בדרשה זו להסביר את גישתו לגבי עוברים המועמדים להפלה כך: 'אתם יודעים מי יכול להיות הילד הזה? אולי הוא עתיד להיות גדול הדור'.¹⁸⁶⁹

נימוק מיסטי מרחיק לכת נגד הפלות העלה הרב עובדיה בדרשתו בנושא בשנת תשס"ה.¹⁸⁷⁰ על פי נימוק זה יש למנוע הפלות ולשמור גם על עוברים, שברור סופו של דבר ייוולדו פגומים. זאת כיוון שהמשיח יבוא רק לאחר 'שיכלו כל הנשמות שבגוף'. כלומר רק אחרי שכל הנשמות מהעולם העליון יבואו לעולם יושלם התהליך הטרום-משיחי והמשיח יוכל לבוא. לכן אין למנוע לידת נשמה נוספת גם אם יהיה זה ילד בעל פגיעה קשה. הרב עובדיה ציטט את מאמר חז"ל: 'אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף' ושאל את השומעים ובהם אלו שאולי ישקלו הפלה: 'מה אתם לא רוצים שהמשיח יבוא?'.¹⁸⁷¹

ציטוט זה בהקשר זה הופיע גם בגילוי דעת של הרבנים הראשיים לישראל, הרב שלמה עמאר והרב יונה מצגר, שכתבו: 'מובן שהרוב המכריע של ההפלות הינן בלתי הכרחיות ואסורות באיסור חמור על פי ההלכה, משום שאין בהם משום פיקוח נפש לאם' והוסיפו כי ההפלות מעכבות את הגאולה ואת ביאת משיח בן דוד באותו נימוק: 'ומלבד חומרת העוון הזה, עוד יש בזה עיכוב הגאולה, שאמרו חז"ל "אין בן דוד בא עד שיכלו נשמות שבגוף"'.¹⁸⁷² לאור הנימוקים הללו, לא מן הנמנע כי גם הרב עובדיה שקל את העובדה, שצויינה על ידי פוסקים אחרים, כי 'על פי תורת הנסתר האיסור בהפלת עובר חמור עד מאד'.¹⁸⁷³ בחלק מהדרשות נגד הפלות הרב עובדיה העלה טיעון אחר, מעשי. טיעון שלכאורה מחליש את הסברה כי עמדתו נגד הפלות היא מיסטית גרידא. אם כי נדמה שדווקא טיעון מעשי זה הוא שמגויס למערכה שהוכרעה מראש. מדובר בטיעון המטיל דופי ברופאים החילוניים.¹⁸⁷⁴ הרב עובדיה טען שהרופאים הם גם קלי דעת בעניין ההפלות וגם לא מקצועיים דיים בנושא האולטרה-סאונד.¹⁸⁷⁵ הרופאים בוחרים

¹⁸⁶⁷ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית כנסת היזדים, י"ח טבת תשע"א, 25.12.2010.

¹⁸⁶⁸ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש שמות, כ טבת תשס"ה 1.10.2005.

¹⁸⁶⁹ הנ"ל, דרשה, שם.

¹⁸⁷⁰ קריאתו זו נגד הפלות פורסמה בהבלטה יוצאת דופן בביטאון ש"ס 'יום ליום', ד שבט, תשס"ה. ראו: אבישי בן חיים, הרב עובדיה נגד אולטרה-סאונד, מעריב, 17.1.2005.

¹⁸⁷¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, כ טבת תשס"ה 1.10.2005.

¹⁸⁷² אבישי בן חיים, יו"ר עמותת אפרת: עשרות נשים חרדיות מבצעות הפלות מידי שנה, מעריב, 23.12.2007.

¹⁸⁷³ ולדנברג, ציץ אליעזר, חלק ט, סימן נא, קוני' רפואה במשפחה פרק ג.

¹⁸⁷⁴ ב-2005 לאחר פטירת נכדו בן השנתיים של ראש עיריית ירושלים דאז, אורי לופוליאנסקי, בשעת טיפול שיניים אמר הרב עובדיה לאנשי ביתו שעל זה אמרו בגמרא (קידושין, דף פב) 'הטוב שברופאים לגיהנום' וכי 'לא צריך ללכת לרופאים אלא הקב"ה ישלח דברו ירפא את האדם וימלט אותו ממה שמשחיתים הרופאים... והוסיף רבנו ואמר שכמה שאפשר צריך להתרחק ולא ללכת לרופאים' (שטרית, רבנו, עמ' שטו).

¹⁸⁷⁵ כשהרב יוסף שלום אלישיב, מנהיג הציבור הליטאי, 'פוסק הדור' האשכנזי, נשאל האם לעשות אולטרה-סאונד, הוא השיב: 'בשביל מה?'. בכך הבהיר דעתו כי גם אם יתגלה פגם בעובר אין לעשות הפלה. עם זאת, הוא התיר בדיקות אולטרה-סאונד במקרים שבהם יאפשרו לסייע רפואית לעובר או לילדת.

מהרב חיים קנייבסקי, מחשובי הרבנים הליטאים, שמעו פעם את ההסבר הייחודי שעל פיו בדיקת האולטרה-סאונד אפילו מזיקה במידה מסוימת. ההסבר: אם כבר ידוע על פי תוצאות האולטרה-סאונד כי יש בעיה עם העובר, קשה יותר להצליח בתפילות למענו, שכן אז צריך להשיג למען בריאות העובר 'נס גלוי' ולא 'נס נסתר'. (אבישי בן חיים, אולטרה סאונד? בשביל מה? מעריב, 30.9.2005).

להשתמש באולטרה סאונד כדי להמית עוברים, לעומתם, כך על פי הרב עובדיה, אם מכשיר כזה היה בידי הרמב"ם הוא היה משתמש בו כדי להחיות מתים.

אם כן, מזה נבין כמה חשובה הפעולה הזאת להשפיע אנשים שלא יעשו ככה, שלא ילכו בדרך הרעה הזאת של הפלות: יש רופאים קלי דעת. לא כולם, יש טובים ויש רעים. יש אנשים אין להם שכל, כשבא אליהם אדם רואים באולטרה סאונד שזה הילד יהיה מפגר, זה יהיה עיוור. זה הכול שקר, הם לא מבינים, לא יודעים. יש להם מכשיר שיכולים להחיות בו את המתים, אבל הם להפך ממיתים בו את החיים... קלי דעת, לא יודעים, המכשיר הזה מפתה אותם, מבלבל אותם. הם לא יודעים... אם היה המכשיר הזה בזמן הרמב"ם היה מחיה מתים על ידו, אבל הם לא יודעים. מה לעשות הם לא יודעים.¹⁸⁷⁶

בשנת 2002 בדרשה חריפה במיוחד שנשא נגד הפלות תקף הרב רופאים ועובדות סוציאליות שממליצים על הפלות. על הרופאים אמר 'לא מבינים כלום' וכינה אותם: 'בהמות', 'רשעים', 'הורגי נפשות' ו'רוצחי נפשות'.¹⁸⁷⁷

גם לאימהות המפילות העביר הרב עובדיה מסר מיסטי בשפתו הייחודית: 'אלה שהולכות מפילות, מה יענו ביום הדין? יש להם ילד בן שלושה ארבעה חודשים, בהריון, באו הרופאים אומרים לה "הילד הזה יהיה לו מום". הכול שקר – לא מבינים כלום', אמר הרב עובדיה והוסיף:

כמה פעמים באו אצלי, נשבעתי להן שהילד יהיה בריא וידעתי הילד בריא מאה אחוז. רצתה להפיל – השפעתני עליה שלא תפיל. כמה מקרים כאלה היו, לא אחד ולא שניים. כי לא יודעים אלה כלום, בהמות. לא רופאים אלה, רפאים.

יש רופאים רשעים לא אכפת להם, רוצים שתפיל – הפסקת הריון קוראים לזה. והיא שמעה להם, רצתה להפיל. ברגע האחרון נודע לנו הדבר, הביאו אותה אליי. 'אני מבטיח לך שהילד שלך אין לו כלום, שהוא בריא ואני גם אברך אותך', והיא האמינה בברכה שלי. והיא ילדה ילד בריא – אין בו מום, אין בו כלום, יפה תואר, יפה מראה, תענוג להסתכל עליו... ילד נחמד, ילד שעשועים... בדבר כזה שומעים לרופאים? ... הורגי נפשות אלה, עוברים על רצח.¹⁸⁷⁸

אחר כך סיפק הרב עובדיה תיאור גרפי מזעזע של אופן ביצוע ההפלה ואמר: 'כשמוציאים אותו מבטן אימו הוא מפרקס מסכן, מביאים אותו מפרקס בידיים וברגליים. עדיין לא גמר את הבישול שלו בתוך מעיי אמו. מוציאים אותו והיא רואה אותו איך שמפרקס בידיים וברגליים כמו אחד ששחטו אותו'.¹⁸⁷⁹

באופן עקרוני עמדת ההלכה הרשמית הרווחת היא כי אין אישור לשום הפלה להוציא מצב שבו העובר מסכן את חיי האם, שאז חל עליו 'דין רודף' המאפשר להרוג אדם המסכן אדם אחר, במקרה זה העובר מסכן את אימו. לאחר כל הדברים הנחרצים הללו של הרב עובדיה יוסף והדגשת חומרת חשיבות

¹⁸⁷⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, בית כנסת היזדים, י"ח טבת תשע"א, 25.12.2010.

¹⁸⁷⁷ הנ"ל, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ג, 8.9.2002.

¹⁸⁷⁸ הרב עובדיה, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ג, 8.9.2002; ראו גם דבריו 'כל הרופאים האלה עוואנטות, כסף כסף כסף' (הנ"ל, דרשה מתאריך לא ידוע, רדיו שובה ישראל, 5.2.2004). ייתכן ואפשר לחבר לדברים אלו גם את הבדיחה של הרב עובדיה אשר מעצבת אצל שומעיו יחס מזלזל כלפי רופאים, על אותו אדם שהיו לו שתי בנות איומות שלא הצליח לחתן 'הראשונה הייתה כעורה, השנייה הייתה אומנם בסדר אך מקללת'. בסוף מצא האב לבנותיו שני חתנים, אחד עיוור שלא ראה כמה אשתו מכוערת והשני חרש שלא שמע כמה אשתו מקללת אותו. הזוגות חיו באושר ועושר עד שהגיע פרופסור מגרמניה וריפא את החתנים... העיוור שפתאום יכול היה לראות לא יכול היה לסבול את כיעורה של אשתו והחרש שפתאום יכול לשמוע את קללות אשתו לא יכול היה לסבול את דבריה. שניהם התגרשו (הנ"ל, דרשה, יום ג', יחוד דעת, י"ט סיון תשס"ד, 8.6.2004).

¹⁸⁷⁹ הנ"ל, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ג, 8.9.2002.

העובר הנמצא בבטן אימו גם בעזרת ההסבר מהגמרא כי אפילו עובר שהוא בן פחות מארבעים יום ונחשב ל'מיא בעלמא' חייבים לחלל עליו שבת,¹⁸⁸⁰ עולה השאלה איך פוסק הרב עובדיה בנושא זה באופן מעשי. לידינו הגיע מכתב שבו פסיקה מקלה ומפתיעה של הרב עובדיה ובה היתר לביצוע הפלה לאישה שההיריון מצער אותה מאוד בגלל תופעה חריפה של התנפחות ורידים ברגליים. ודוק: לא בשל פיקוח נפש שלה או של העובר ואפילו לא בשל חשש שהעובר ייוולד פגום.¹⁸⁸¹ לא מן הנמנע שהטעם לכך הוא שבמקרה זה נטה הרב עובדיה להקל כי הבעיה הרפואית הייתה קימת ומוכחת, ואילו בחששות העתידיים מדובר בהערכות של רופאים – בהם לא היה לו אמון.¹⁸⁸²

כאמור, שיקול הלכתי משמעותי להקל בנושא זה הוא גיל העובר שעדיין לא הגיע לשלב שבו הוא בן ארבעים ימים.¹⁸⁸³ בסביבתו של הרב עובדיה הציגו שלב מאוחר יותר כמועד שעד אליו ניתן להקל לביצוע הפלות: עד 12 שבועות.¹⁸⁸⁴ דוגמאות מעניינות הן שאלות הלכתיות שהגיעו לרב עובדיה בנושאים אלו: אישה שהרתה מאונס קיבלה אישור להפיל לאחר היום הארבעים;¹⁸⁸⁵ במקרה של נערה בת חמש עשרה בהליכי חזרה בתשובה שהרתה מבחור בן שמונה עשרה התיר הרב עובדיה הפלה לפני שעברו ארבעים יום.¹⁸⁸⁶ ואולם, מצאנו היתרים גם במקרים אחרים: שאלה בנושא עובר ממזר שנוצר מיחסים אסורים של האישה הובילה לאישור של הרב עובדיה להפיל;¹⁸⁸⁷ גם בן של ראש כולל מפורסם שיצא עם גרושה והיא הרתה הגיע עם שאלה לרב עובדיה על הפלה והרב השיב: 'אם רוצה, תפיל';¹⁸⁸⁸ יהודי מארצות הברית, שאישה גויה הרתה ממנו (כלומר הילד יהיה גוי), גם הוא קיבל היתר לביצוע הפלה;¹⁸⁸⁹ במקרה אחר שבו הובא לפניו סיפור על אישה שהרתה מגבר ערבי (כלומר הילד יהיה יהודי ובריא) הנחה הרב עובדיה לא לענות לה ורמז שהיא תעשה מה שצריך, כלומר הפלה;¹⁸⁹⁰ בהזדמנות אחרת נשאל הרב עובדיה על אודות מסורבת גט שהרתה שלא מבעלה, האם יש עניין להשפיע עליה שלא תפיל, או לאפשר לה ללדת ממזר? תשובתו הייתה 'להעלים עין'.¹⁸⁹¹

נדמה שהפסיקות של הרב עובדיה בענייני הפלות נוטות להקל יותר בשל סיבות ומניעים רוחניים ופחות בשל סיבות ומניעים בריאותיים של העובר. כך למשל כשהגיעה אליו השאלה הבאה: 'אישה שקיבלה חסון נגד אדמת ועשתה מניעה כיוון שהרופאים מזהירים שעלולים להיוולד ילדים עם מומים ומכל מקום נכנסה להיריון והיא אחר ארבעים יום האם מותר לה לעשות הפלה?' השיב הרב עובדיה: 'אסור' והוסיף

¹⁸⁸⁰ שם.

¹⁸⁸¹ ארכיון אבישי בן חיים.

¹⁸⁸² על שאלת האמון ברופאים ראו: יוסף, טהרת הבית, א, עמ' רסג-רסח.

¹⁸⁸³ ראו למשל: היתר הפלה בפחות מ-40 יום לנערה שנטען שהושקתה בסם האונס (שטרית, רבנו, עמ' ט), היתר הפלה בפחות

מ-40 יום לנערה בת 15 מבית חרדי (שם, עמ' קנ): וכן: שם, עמ' רכג, עמ' רנט.

¹⁸⁸⁴ רבנים אחרים הגיבו בפליאה לקריטריון מרחיב זה ואמרו שאינם מכירים את מקורו. שיחה עם הרב שמואל אליהו, בן הרב

מרדכי אליהו ורבה של צפת, 10.9.2012.

¹⁸⁸⁵ על פי עדות ד', ממביאי השאלות לרב, 10.9.2012.

¹⁸⁸⁶ נקי, מעין אומר, חלק ז, עמ' ח.

¹⁸⁸⁷ יוסף, עין יצחק קבלת הוראות מרן.

¹⁸⁸⁸ נקי, שם.

¹⁸⁸⁹ על פי עדות ד', ממביאי השאלות לרב עובדיה, 10.9.2012.

¹⁸⁹⁰ שם; גם הרב שמואל אליהו התיר בספטמבר 2012 ביצוע הפלה לאישה שנכנסה להיריון מערבי. אף על פי שלפי שיטת אביו,

הרב מרדכי אליהו, אין לאשר שום הפלה, להוציא רק מצב אחד: מצב שבו העובר מסכן את היולדת. (שיחה עם הרב שמואל

אליהו, 10.9.2012).

¹⁸⁹¹ נקי, שם.

ההנחיות הרפואיות העל-מדעיות של הרב עובדיה לעיל נתפסות בעיני מקורביו וחסידיהו בהערכה. ד"ר אלי שוסהיים, הרופא העומד בראש אגודת 'אפרת' הפועלת נגד הפלות שנהג להפנות נשים שביקשו להפיל לרב עובדיה יוסף כדי שישכנע אותן שלא לעשות זאת, הצהיר כי לא שמע על מקרים שבהם הרב עובדיה אמר לאישה בהיריון שהילד ייוולד בריא ובסופו של דבר התברר אחרת ונולד ילד פגום.¹⁸⁹³ גם מחקר זה לא הגיע אל עדויות דומות על פיהן הרב עובדיה הבטיח למישהי ללדת ילד בריא ובסופו של דבר נולד ילד פגום.¹⁸⁹⁴

בשולי הדברים אציג כאן טענות שהועלו נגד פסיקת רבנים ספרדים בעלי אוריינטציה קבלית בתחום רגיש זה של עוברים בעלי מומים. בפורום תורני שהקלטה שלו הגיעה לידי סיפר הרב מנחם בורשטיין, ראש מכון פוע"ה (פריון ורפואה על פי ההלכה), כי פעם אחת ניגש לאחד המקובלים המפורסמים (הכוונה לרב דוד בצרי) והטיח בו: 'יש לי רשימה של כעשרה ילדים שאתה אמרת להורים שהילדים האלה ייוולדו בריאים והיום הם במוסדות. כבוד הרב רוצה לגדל אותם?'¹⁸⁹⁵ בשנת 2000 נושא זה של פסיקות רבנים שלא להפיל בניגוד להמלצת רופאים אף הגיע לפתחו של בית המשפט המחוזי בירושלים. זוג הורים דתיים קיבלו המלצה מהרופא להפיל את העובר לאחר שהאישה הרתה למרות התקן תוך רחמי. הרב מרדכי אליהו המליץ להם להמשיך את ההיריון ובסופו של דבר נולד להם ילד עם שיתוק מוחלט בשיעור של 100%. ההורים טענו כי למרות המלצת הרב אליהו הרי העובדה שהרופא לא הסביר להם עד כמה חמור הסיכון בלידה זו הייתה בעלת משקל מכריע בהחלטתם להסתמך על הרב אליהו ולא לציית להמלצתו של הרופא להפיל את העובר.¹⁸⁹⁶ השופט קבע כי הרופא אשם שכן 'סביר להניח כי אם היה מובא לפני הרב גם המידע בדבר האפשרות להיוותרות נכות בעובר שיוולד ייתכן כי היה ממליץ לבצע הפלה'.¹⁸⁹⁷ פסיקה זו של השופט עומדת בסתירה לידוע לנו על פסיקות הרב מרדכי אליהו על פיהן, גם אם ברור שיוולד ילד נכה אין לבצע הפלה, שכן על פי גישתו הדתית, המוסרית והפילוסופית אין היתר להרוג אדם נכה.¹⁸⁹⁸

¹⁸⁹² גם כשהגיע זוג ואמר כי אצלם החשש לילד מתסמונת דאון הוא רבע או חצי אחוז מעל הממוצע אמר להם הרב עובדיה: 'מה החשש רבע אחוז, אני אומר לכם גם זה אין' (נקי, שם, חלק יב, פרק ג, סימן שעה). יתרה מכך, כשרופאים אמרו לחולת אסטמה שאסור לה להרות לעולם, אמר לה הרב עובדיה להיכנס להיריון אחרי הפסקה של חצי שנה, ואת עמדת הרופאים הוא ביטל במילים: 'רופאים, רופאים, מספיק חצי שנה, אפשר שזה יעבור' (שם, סימן תכו, עמ' תלג).

¹⁸⁹³ שיחה עם ד"ר אלי שוסהיים ראש אגודת אפרת למניעת הפלות, ספטמבר 2002; ראו גם: אבישי בן חיים, הרב עובדיה: רופאים שמבצעים הפלות רוצחים, Ynet, 9.9.2002.

¹⁸⁹⁴ בחיבור 'מעין אומר' יש עוד שלל עדויות באשר לתשובות הרב עובדיה בנושא הפלות:

מעין אומר חלק יב, פרק ג, סימן לה, בנושא האולטרה-סאונד; בסימן סח – להמתין שלא כדעת הרופא; בסימן קלה – על בחור מארגנטינה שאחיו יוצא עם גויה והרתה ממנו. בא כדי לקבל עצה מהרב עובדיה. אמר לו: 'יהי רצון שתפיל את עוברתה והוא יעזוב אותה'; סימן רעו – באשר לאולטרה-סאונד 'אל תאמיני לרופאים'; ובחלק יא, פרק ד, בנושא הפלות סימנים א-ב, ז. סימן ט – על עובר לפי אולטרה-סאונד; סימן כג – היתר הפלת ממזר ולעומת זאת הסתייגות מסוימת מדילול עוברים.

¹⁸⁹⁵ שיחה עם הרב מנחם בורשטיין, ראש מכון פוע"ה.

¹⁸⁹⁶ מתוך פסק דין בית המשפט המחוזי בירושלים ת"א 5193-03, התובעים (שמותיהם חסויים) נגד קופת חולים מאוחדת; אגב המלצות הרב מרדכי אליהו, ראוי לציין כי הנשיא לשעבר משה קצב ביטל את עסקת הטיעון שהייתה מחלצת אותו מהכלא באשמת אונס לאחר התייעצות עם הרב מרדכי אליהו (על פי שיחה עם בנו של משה קצב). הרב אליהו נשאל אז אם על קצב להגיש ערעור למרות עסקת הטיעון המפתה והשיב 'יעשה ויצליח'. קצב ביטל עסקת הטיעון שהייתה מוציאה אותו לחופשי ובסופו של דבר לא הצליח, אלא הורשע באונס ונשלח למאסר של שבע שנים בכלא.

¹⁸⁹⁷ מתוך פסק דין בית המשפט המחוזי בירושלים, ת"א 5193-03.

¹⁸⁹⁸ שיחה עם הרב שמואל אליהו, בן הרב מרדכי אליהו, 10.9.2012.

10. הוצאת זרע מחולי סרטן

אמונה באשר ליכולותיו המיסטיות של הרב עובדיה בתחום החיזוי הרפואי, בדומה לזו של ד"ר שוסהיים, הביע גם מזכירו האישי של הרב עובדיה, הרב אמיר קריספל. הרב עובדיה נדרש פעמים רבות לפסוק בנושא הוצאת זרע של חולי סרטן לפני טיפולי הקרנות. לטענת הרב קריספל עובדה היא כי בדיקת פסיקותיו של הרב עובדיה בסוגיה הרגישה מעלה שחולי סרטן שהרב עובדיה התיר להם להוציא זרע הפכו להורים מאושרים ומסורים. לעומתם, חולי סרטן שהרב עובדיה לא התיר להם להוציא זרע – נפטרו מן העולם לאחר תקופה קצרה.¹⁸⁹⁹

11. הוראת התעלמות מסכנת האיידס למוהלים

ויש עוד פסיקות מעשיות בעלות השלכות רפואיות שבהן הרב עובדיה קיבל על עצמו אחריות מיסטית בנושאים שיש בהם סכנת חיים.

המשנה במסכת שבת (יט, ב) קובעת 'מוהלין ופורעין ומוצצין' והגמרא במסכת שבת (קלג, ע"ב) מבהירה שהצורך במציצה בברית,¹⁹⁰⁰ כלומר בכך שהמוהל ימצוץ מהחתך באיבר הברית את הדם ישירות בפיו, הוא רפואי. הסיבה לכך היא ה'סכנה' הרפואית לתינוק הנשקפת לו אם הדבר לא ייעשה. הרפואה המודרנית הבהירה הפוך, המציצה מסכנת את התינוק ועלולה להעביר זיהומים.

במסגרת המחלוקת על המציצה¹⁹⁰¹ רבנים אחרים התירו לפחות שימוש בשפופרת והכניסו למשוואה את נתון השתנות הטבעים, שמשמעותו שאין צורך להודות שחז"ל שגו בהערכתם כי מדובר במעשה בריאותי חיובי, אלא ניתן לומר כי השתנו הטבעים ומה שפעם היה מסוכן לא לעשותו, היום מסוכן לעשותו.¹⁹⁰²

עוד במאה ה-19, הרבה לפני הופעת האיידס, היה נושא המציצה בברית המילה לאחד ממוקדי המחלוקת בין השמרנים למחדשים. הרבה לפני הופעת מכבש אימת האיידס הציבורית היו מי שדרשו את ביטולו של מנהג המציצה, או לכל הפחות ביקשו לעשותו באמצעות צינורית.¹⁹⁰³

בשנות התשעים של המאה ה-20 כשפרצה מגיפת האיידס מסע הסברה מסיבי על אודות הזהירות הנחוצה מהמחלה, שאל הרב המוהל הרב משה כהן את הרב עובדיה מה לעשות עם הסכנה הכרוכה במנהג המציצה של דם התינוק בברית המילה. האם חשש ההדבקה וסכנת הנפשות צריכים להוביל לשינוי כלשהו או לאמצעי זהירות. הרב עובדיה השיב לו כי המצווה תשמור על המוהלים.¹⁹⁰⁴ גם כשנשאל הרב עובדיה באופן אישי האם לעשות מציצה בברית על ידי צינורית בשל החשש מאיידס? הוא השיב: 'יעשו בפה'.¹⁹⁰⁵

מי שתובעת חד-משמעית מציצה בפה היא העמדה הקבלית הרואה חשיבות רבה בטקס המילה כפולחן של הקרבה¹⁹⁰⁶, מתברר אם כן שבנושא זה עמדתו של הרב עובדיה, דומה לעמדת המקובלים. הרב עובדיה נשאל על ידי נכדו הרב יעקב ששון, בן המוהל החביב על הרב עובדיה הרב מרדכי ששון, והשיב

¹⁸⁹⁹ שיחה אישית עם הרב אמיר קריספל, מזכירו של הרב עובדיה.

¹⁹⁰⁰ ראו דיון אצל: צוריאלי, לפולמוס מציצת.

¹⁹⁰¹ יאיר אטינגר, אחד בפה, אחד בלב, הקרב על מציצת הדם בברית המילה, הארץ, 10.8.2012.

¹⁹⁰² ראו: גוטל, השתנות הטבעים; וסטרייך, רפואה ורבנים; לאם, תורה ומדע; מלאך, השתנות הטבעים; שגיא, בעיית ההכרעה; הנ"ל, האמת ההלכתית; רוזנברג, תורה ומדע.

¹⁹⁰³ כך, ההלכה במיצר, עמ' 150-183.

¹⁹⁰⁴ אבישי בן חיים, על שדים לולבים והוריקנים, מעריב, 27.9.2004.

¹⁹⁰⁵ נקי, מעין אומר, חלק ד, עמ' שכה, פרק ז, סימן ב.

¹⁹⁰⁶ תשבתי, משנת הזהרה, ב, עמ' רי-ריא; וראו ההסבר הקבלי כי שלושת שלבי ברית המילה קריטיים כדי להפריד אותו מאחיזת שלוש הקליפות של הקסטר אחרא: יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת קרח.

דווקא תוך הסתמכות על הגמרא ולא על הקבלה: 'עושים מציצה בפה, כתוב בגמרא, כתוב בגמרא'.¹⁹⁰⁷ ביביע אומר כותב הרב עובדיה על עמדת הרופאים ההפוכה לדברי חז"ל כי 'המציצה היא משום סכנה' (בבלי, שבת, קלג, ע"ב)

והרופאים מכחישים את זה מכל וכל, ואין אנו חוששים כלל לדבריהם אשר מהבל ימעטו, שבאים לחלוק על דברי חז"ל המצודקים והישרים. ומנהג אבותינו בידינו...¹⁹⁰⁸

הוא מוסיף ומצטט שם כי הרופאים לא יכולים להגיע לרמת ידיעות המסורת היהודית, שכן אלה נסמכות על חכמת הקבלה,¹⁹⁰⁹ שהרופאים והחוקרים לא מסוגלים להבין בשכלם:

ואם כי אין הרופאים יודעים טעם נכון למציצה מצד הרפואה, אנו סומכים על דברי חז"ל שידעוניהם נשגבות ומופלאות על פי הקבלה, מה שלא יוכלו החוקרים המומחים להשיג מצד שכלם לעולם.¹⁹¹⁰

על פי אותה נוסחה, שעל פיה מיסטיקה, 'נסתרות' ומסורת מנצחות רפואה ומדע, הגיב הרב עובדיה כשנשאל על עמדה רפואית על פיה חלב מזיק בגלל סכרת נעורים. הוא הגדיר את האמירה שחלב לא בריא כ'שטויות'. הוא בחר בהסבר שהדבר לא ייתכן, שהרי ארץ ישראל השתבחה בכך שהיא ארץ זבת חלב ודבש.¹⁹¹¹ כך גם כאשר הרב הראשי הספרדי, הרב עמאר, ניסה להוביל יוזמה נגד 'ירקות גוש קטיף' בטענה שהריסוס החזק מסוכן לבריאות, הרב עובדיה דחה יוזמה זו ופסק 'אפילו הכי', כלומר למרות שהטענות המדעיות הן שהדבר מזיק לבריאות, אין לפגוע בהקפדה ההלכתית.¹⁹¹²

12. ביטויים של יחס שלילי לרפואה

חשוב לראות את התמונה הגדולה ולזכור כי בשולי העולם החרדי יש ביטויים קיצוניים של יחס שלילי לרפואה, לחיסונים וכדומה. יש הנאחזים בשאלתו המפורסמת של הרמב"ן: 'מה לרופא בבית יראי השם?' בספרו 'מסורת ומשבר' בפרק העוסק במעבר לחסידות במאה ה-18 כתב יעקב כץ כי חלק מהשפעתה של החסידות היה דחיית הקו הרציונלי בחיי היום-יום ובמקומו הצבה של קו שבמרכזו ציפייה פאסיבית להתרחשות ניסית. הוא מוסיף כי שימוש באמצעים רציונליים כגון חכמת הרפואה הותירו חשד של היעדר ביטחון באלוהים.¹⁹¹³ דגש מיוחד מושם על חסידות ברסלב, שכן ר' נחמן הטיל בשעתו איסור להיוועץ ברופאים – איסור שהוא עצמו לא עמד בו וגם חסידי ברסלב דהיום אינם מקפידים בו.¹⁹¹⁴

¹⁹⁰⁷ על פי צפייה בסרטון וידאו ביתי שבו מתועד הרב עובדיה משיב לשאלה הפרטית. ארכיון אבישי בן חיים.

¹⁹⁰⁸ יוסף, יב"א, ז, או"ח, נג, ו.

¹⁹⁰⁹ יש לקחת את דבריי בזהירות. כרגיל, במפגשים כאלה עם המונח 'קבלה' צריך להיזהר מלהניח האם הכוונה המקורית היא לתורת הקבלה, או לקבלה במובן החז"לי של העברת מסורת. ליתר דיוק, אינני יודע כיצד הבין הרב עובדיה דברים אלו בצטטו אותם, הבנה שחשיבותה היא המשמעותית לנו. בכל מקרה ברור הוא כי מדובר בגישה הנותנת מקום של כבוד לעל טבעי.

¹⁹¹⁰ שם; וראו גם במכתבו של הרב עובדיה לרב יעקב קצין רב קהילת 'שערי ציון' בברוקלין 'ואין לנו לחוש לחכמי המדע והרפואה כשהם עומדים בסתירה לדברי רבותינו' (בתוך: יוסף, יב"א, י, יו"ד, כד).

¹⁹¹¹ נקי, שם, חלק יב, פרק ג, קצה.

¹⁹¹² כך תיאר הרב יצחק יוסף את הניסיון של הרב עמאר לקבל את הסכמת הרב עובדיה ליוזמתו נגד הריסוס נגד התולעים המסוכן לבריאות: 'המחלה הידועה אצל החרדים באחוזים יותר מאשר הציבור החילוני [...] מישוהו חקר את זה שאלו שעושים עלי קטיף מרססים את זה בחומר זרחני והוא גורם למחלה הידועה ולכן לא צריך לאכול מזה. החכם הזה בא בזמנו למרן האבא. אמר לו הרב: "אפילו הכי" (הרב יצחק יוסף, דרשה, פרשת קרח, ג תמוז תשע"ה, 20.6.2015).

¹⁹¹³ כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 271-283; וכן: רד"ב מליניץ, שבחי הבעש"ט עמ' קט, קיא-קיב; וכן: דובנוב, תולדות החסידות עמ' 300-301.

¹⁹¹⁴ חיי מוהר"ן, סימן נג, עמ' סח; שם, סימן סח, עמ' פט-צ; גרין, בעל היסורים, עמ' 225-236.

עמדה רבנית מרכזית נגד הסתמכות על הרפואה יכולנו לשמוע אפילו בעצרת שנערכה ימים ספורים לפני פטירת הרב עובדיה כשהרופאים נאבקו על חייו בבית החולים 'הדסה עין כרם'. חשובי הרבנים הספרדים התכנסו בבית המדרש של ישיבת 'אור החיים' בשכונת הבוכרים. הרב המקובל דוד בצרי פתח את האירוע בדרשה ובה דרישה: 'לא תלכו אצל רופאים... אל תלכו אחרי הרופאים כי תחילת דבר לחפש חכם. כי גדולה תורה שהיא נותנת חיים ללומדיה'.¹⁹¹⁵

יכולנו לראות אצל הרב עובדיה יחס בסיסי מורכב כלפי רופאים, מצד אחד יש מי שבאו אל הרב עובדיה וביקשו ברכה והוא לא הסכים לברך אותם וביקש שיפנו קודם כל לרופא¹⁹¹⁶ ומן הצד האחר לבד מהתקפות קשות כלפי רופאים אותן הצגתי לעיל בסעיף ההפלות, ניכר כי הוא התעמת עם הבעיה הבסיסית של העברת האמונה המוחלטת מאלוהים אל הרופאים וניסה לחנך למשהו אחר. כך למשל סיפר באחת מדרשותיו:

אחת מהמשפחה שלנו הלכה אצל רופא [...] זה רופא עולמי, בדק אותה, אמר לה "אין לך שום סיכוי ללדת". אמר הרופא "יצמחו לי שערות על הכף יד ולא יהיו לך ילדים". התחילה להתפלל לקב"ה, מתפללת ובוכה, מתפללת ובוכה. היום יש לה עשרה ילדים, צוחקים על הקבר של זה [...] ישתבח שמו הקב"ה הכל יכול. מה זה רופא? יכול לקבוע מסמרות? זה בשר ודם.¹⁹¹⁷

ת. הרב עובדיה בתודעתו העצמית - מחולל נסים ו'מופתים'

כפי שראינו בסעיפים האחרונים שעסקו בהפלות, גם הציבור¹⁹¹⁸ וגם הרב עובדיה עצמו מעידים עליו כמחולל נסים.¹⁹¹⁹

בהקשר למצרך המבוקש, סגולה לכניסה להיריון, גם במעגל הרחב יותר שסביב הרב עובדיה אפשר היה להבחין כי המיסטיקה והפרקטיקות שלה לא דילגו על דמותו.¹⁹²⁰ אחת הפעמים הראשונות שבהן הדבר בלט מאד הייתה בברית של נכדו של חבר הכנסת לשעבר של ש"ס הרב שלמה בניזרי באוקטובר 2009. מחזה מפתיע נגלה שם בדמות שורת נשים שעומדות בתור לשבת על הכיסא שעליו ישב הרב עובדיה ומשוכנעות כי מדובר בסגולה, בעיקר להיריון ולידה.¹⁹²¹ התופעה הלכה וצמחה. באחד המקרים לאחר אירוע דומה בעיר אשדוד, כשנשים התיישבו על כסאו של הרב עובדיה כסגולה, יצא אחד הרבנים במתקפה נגד התופעה וטען כי מדובר בעבודה זרה. החידה באשר למורכבות יחסו של הרב עובדיה לנושא התעצמה כשהתברר מה אמר הרב עובדיה כאשר הדברים הובאו לידיעתו. הוסבר לו כי במקביל להבטחה לנשים היושבות על כסאו כי יזכו להיריון ולידה, מובהרת להן חובתן לשמור על טהרת המשפחה. באשר לאמונת הנשים כי הן נפקדות ונכנסות להיריון כתוצאה מהישיבה על כסאו, התבטא הרב עובדיה – לדברי מקורביו – במילים 'הכול שטויות'. אולם, לאור העובדה שהדבר מנוצל ללמד אותן הלכות טהרה אמר הרב עובדיה כי הוא מתיר להמשיך במנהג להושיב את הנשים על כסאו, כסגולה. לאחר פטירת הרב הפך כסאו המיוחס אשר בביתו למוקד עלייה לרגל למאמינים מיוחסים, המתיישבים עליו מתוך אמונה שהוא מרפא חולים

¹⁹¹⁵ הרב המקובל דוד בצרי, דרשה בעצרת להחלמת הרב עובדיה יוסף, בבית המדרש של ישיבת 'אור החיים', שכונת הבוכרים, ירושלים. יום שלישי, כ' תשרי תשע"ד, 24.9.2013.

¹⁹¹⁶ בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל, עמ' 321; נקי, מעין אומר, חלק יא, פרק ד, סימן לו.

¹⁹¹⁷ הרב עובדיה, דרשה, י"ד אלול תשס"ז, 28.8.2007.

¹⁹¹⁸ ראו: טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 90.

¹⁹¹⁹ המעניין הוא שהרב עובדיה מעיד על עצמו כמחולל נסים. הציבור בוודאי מעיד עליו, למשל בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל, עמ' 317 תחת הכותרת 'רופא חולים ומחיה מתים'; ראו גם: שטרן, מרן, עמ' ששה-שעג בפרק 'פועל הישועות'.

¹⁹²⁰ ראו גם אצל: שטרית, רבנו, עמ' קצט, על המנהג לשים את מכנסי הרב עובדיה מתחת לכה היולדת בשעת הלידה.

¹⁹²¹ אבישי בן חיים, עדות אישית. בברית בנו של חבר הכנסת לשעבר הרב שלמה בניזרי באולמי האופרה בשכונת גבעת שאול בירושלים בזמן שישב בכלא והרב עובדיה הגיע לחזקו.

ומחולל פלאים.¹⁹²² איש עסקים אמיד קנה את הכסא עליו ישב הרב בבית הכנסת היזדים וסבב איתו בבתי חולים.¹⁹²³ ובמקומות בארץ כשהמונים נלחמים על הזכות לשבת עליו כסגולה. בחייו של הרב, כשהיו מי שניסו למסד את המנהג והרב עובדיה התבקש לתת לדבר אישור בכתב, הוא סירב. מזכירו של הרב עובדיה, הרב נקי, הסיק כי סירוב רבו לאשר את הפעולה בכתב הוא מכיוון שלא רצה 'שבעקיפין יהא נראה כמאשר שאכן כך הדבר'.¹⁹²⁴ כך או כך, הדבר מעיד על האווירה הלחלוטין לא 'אנטי מיסטית' ששררה סביב הרב עובדיה ועל הדרך שבה אנו צריכים לראות את דמותו הציבורית.

לא תמיד אפשר היה להבין כי הרב עובדיה מסויג מהילת מחולל הישועות ובעל הסגולות שיוחסה לו. לעתים להפך. בדרשת מוצאי ראש השנה תשס"ח הסביר הרב עובדיה מה הוא עושה אחרי חג הסוכות עם האתרוג שלו, אשר לדבריו משמש כסגולה בדוקה:

אחרי החג לוקח את האתרוג נותן את זה לאישה עקרה – היא תלד, היא תיכנס להיריון ותלד. זה סגולה יש בזה. כך כתבו הפוסקים. נתתי אני עצמי את האתרוג שאני ברכתי עליו, נתתי את זה לכמה נשים שהיו עקרות – כולן ברוך השם נפקדו באותה שנה.¹⁹²⁵

חודשים ספורים לאחר פטירת הרב עובדיה נערכה בתחנת הרדיו החרדית בעלת האוריינטציה הש"סניקית, 'קול ברמה',¹⁹²⁶ מכירה של חתיכות מאתרוג שעליו ברח הרב עובדיה, בעלות 2,400 שקלים לחתיכה ב־24 תשלומים, זאת במסגרת התרמה לארגון החסד 'יד עזרא ושולמית'. גם חזנו של הרב עובדיה יהודיע בוטה חזר וסיפר כיצד לאחר שנים ללא ילד אשתו נפקדה ונכנסה להיריון זמן קצר לאחר שהרב העניק לה חתיכה מאתרוגו. חשוב לדייק, לא מדובר רק בעמדת חסידיה ולא רק ברב עובדיה של הדרשות; גם בספרו 'חזון עובדיה סוכות' מעיד הרב עובדיה על עצמו ועל אתרוגו:

ואנא עובדא ידענא שהאתרוג שברכתי עליו בימי החג ויצאתי בו י"ח [ידי חובת] המצווה, חילקוהו בני ביתי לנשים חשוכי בנים, אחר שמונה שנים ושנים עשרה שנה מנישואיהם, ונתנו לכל אחת חתיכה מן האתרוג, ובאותה שנה נפקדו בבנים ובבנות.¹⁹²⁷

בדרשה נדירה¹⁹²⁸ הוא סיפר על הברכה שמשרים גדולי הרבנים על מי שמארח אותם:

גדולה קבלת אורחים מקבלת פני שכינה, בפרט חו"ל. באים תלמיד חכמים בשביל הישיבה, איפה ילכו? [...] כשבא תלמיד חכם ברכה נמצאת שמה, בריאות נמצאת שמה, אם יש חס ושלוש משהו חולה נמצא בבית – החכם הזה הרפואה שלו. 'לשון חכמים בפה', אומר דברי תורה מרפא אותו. התורה שלו מרפאה.

ואז החל לספר על עצמו כתלמיד חכם המרפא חולים:

אנחנו מאמינים בני מאמינים. יש כמה נסים ונפלאות שאנחנו ראינו במו עינינו, ישתבח שמו הקב"ה. היו הרבה אנשים שבאו אלינו לקבל ברכה [...]. למשל, אדם שבא וסיפר כי 13 שנה לא ילדה אשתו והרופאים אמרו 'אין שום תקנה'. 'בא אצלנו, אחרי שנה אשתו ילדה. הזמין אותי סנדק והוא הכריז לפני כולם 'רבותי 13 שנה לא היה לי ילדים, הלכתי אצל הרב, ברח אותי ועכשיו עשיתי אותו סנדק לבן שלי'.

¹⁹²² שיחה עם יהודית יוסף, כלתו של הרב עובדיה יוסף.

¹⁹²³ רשמי תצפית בבית החולים איכילוב בתל אביב לשם הגיע כסאו של הרב עובדיה, ינואר 2014.

¹⁹²⁴ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק א, סימן י.

¹⁹²⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ח, בית כנסת היזדים, 15.9.2007.

¹⁹²⁶ רדיו 'קול ברמה' 30.1.2014.

¹⁹²⁷ יוסף, חזו"ע, סוכות, דף תנ.

¹⁹²⁸ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת אחרי מות קדושים, בית כנסת היזדים, י"א באייר תשס"ז, 28.4.2007.

הרב עובדיה הדגיש שוב כי לא מדובר במקרה יחיד שבו ברכתו חוללה פלאים: 'אני אומר לכם, כמה מעשים היו כאלה'. סיפור נסי נוסף שסיפר הרב עובדיה הוא על התפילות שערך למען חולה מנותח ואשר בזכותן הרופא העיד כי הרגיש כאילו מלאך מסייע לו והחולה החלים:

לפני שבוע היה ניתוח, ניתוח ראש קשה מאוד, היה גידול שמה, ועשינו תפילה בשבילו. היה איזה אחד מהמשפחה, פתחנו את ההיכל ואמרנו 'מי שברך' בשבילו. הרופא, רוסי. שעתיים גמר את הניתוח. אומר: 'הרגשתי כמו שמלאך עומד על ידי ומסייע בידי שילך מהר. שעתיים כבר גמרתי'. עכשיו הוא כבר בריא, הולך לגמרי, ניתוח מסוכן, ניתוח ראש. אמר להם 'חמש שש שעות', בשעתיים גמר. אמר 'הרגשתי משהו דוחף את היד שלי, פה, פה, פה, וגמרתי מהר. מימיי לא היה לי ניתוח כזה'. מה היה? תפילות, של עם ישראל.¹⁹²⁹

בשנת 2012 כשקרא משטרו של מי שהחשיב לידידו, נשיא מצרים חוסני מובארכ, הקדיש לו הרב עובדיה באחת מדרשותיו מקום שלא הקדיש גם לרבנים גדולים. הוא סיפר על פגישתו עם מובארכ בשנת 1989 ועל הכבוד שחלק נשיא מצרים לו ולבקשותיו. לדבריו הכבוד שרחש לו מובארכ נבע מהעובדה ש'השגריר שלנו במצרים הציג אותי בפניו' 'זה היה ממלא מקום הרב הראשי של מצרים לפני שלושים שנה'. הרב עובדיה סיפר כי מובארכ ביקש להישאר איתו לבד ואז ביקש את ברכתו:

אחרי שגמר ביקש מובארכ: 'הוציאו כל איש מעליי',¹⁹³⁰ נשארתי אני והוא. אמר לי 'אדוני הרב, תברך אותי'. שמת ידי על ראשו 'יהי רצון תאריך ימים על ממלכתך'.

אחר כך הסביר הרב עובדיה לקהל כי ברכתו למובארכ התקיימה ואמר 'זה היה לפני 28 שנה, הוא מלך יותר משלושים שנה. במצרים שיהיה שלושים שנה זה דבר נדיר, לא דבר רגיל, אבל ב"ה הברכה התקיימה'.¹⁹³¹ נדמה כי מדובר בהתפתחות הדרגתית אצל הרב עובדיה יוסף. בשנת תשנ"ה הגיעה אליו קבוצה גדולה של כעשרים איש לקבל ברכה, ואילו בדרך כלל היו מגיעים אליו שניים-שלושה. הרב אמר: 'אני לא אדמו"ר, אם רוצים - אצא ואברך את כולם יחד'. אחר כך נתן הוראה לא לקבל אנשים לברכה. לאחר תחנונים הסכים להכניס לברכה רק מקרים קשים כגון אנשים בלי ילדים, עם מחלות קשות, או זוגות לפני נישואין, אחר כך היו גם ברכות לזיווג. הוא נהג גם לברך על פתקים, שם ידו על ערימת פתקים וברך בסגנון: 'ימלא ה' כל משאלותיהם וחסרונם של הכתובים כאן ברפואה שלמה, פרנסה, שלום בית וזיווגים'.¹⁹³² גם בהקשר זה של ברכות רבנים כמו בנושאים המיסטיים האחרים שהם חלק מחייו של הרב עובדיה, צריך להדגיש את התשתית הרעיונית המקודשת מהגמרא: 'כל שיש לו חולה בתוך ביתו ילך אצל חכם ויבקש עליו רחמים'.¹⁹³³

בני משפחתו סיפרו כי בניגוד לאמם, הרבנית מרגלית, שאהבה את נושאי המיסטיקה והכוחות העל־טבעיים, הרב עובדיה הדגיש שיש רק כוח אחד, כוח התורה. פעם אחת הגיע אל ביתו רב שנחשב לבעל מופתים, אותו רב נכנס וטען כי בספרייה בבית יש צלב שנעשה לשם צלב וכי הצלב מכניס מחלות לבית וגורם לרב עובדיה כאב עיניים. הרב עובדיה ביטל את הדברים, אבל בסופו של דבר הרבנית נזכרה שהרב קיבל ממלך ספרד מדליה עם צלב. המדליה נמצאה מאחורי הספרים בספרייה. בנו של הרב עובדיה, הרב משה יוסף, סיפר:

¹⁹²⁹ שם.

¹⁹³⁰ מליצה מקראית מפיגש יוסף ואחיו במצרים על פי בראשית, מה, א.

¹⁹³¹ הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שמות, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ג טבת תשע"ב, 12.1.2014.

¹⁹³² נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק ג, סימן נה.

¹⁹³³ בבלי, בבא בתרא, דף קטז, ע"א.

אבא התפעל מאוד ועשה מעשה שלא עשה אף פעם. הוא הזמין את אותו רב לארוחת צהריים. במהלך הארוחה דיבר איתו בלימוד, דיבר איתו בהלכה על עשרה נושאים שונים. שאלנו אחר כך את אבא: 'לשם מה עשית כל זה?' ואבא אמר: 'היות ולא הכרתי אותו מספיק, רציתי לדעת שהוא גם תלמיד חכם גדול, כי מי שאין לו כוח התורה אין לו שום כוחות אחרים'.¹⁹³⁴

בהזדמנות אחרת, לצד סיפור על זוג מארגנטינה שסיפר כי זכה לילדים בזכות ברכת הרב עובדיה אמר הרב: 'זה בזכות האמונה שלהם, התמימות שלהם, זוכים לנסים'.¹⁹³⁵ ופעם אחרת בירך זוג חשוך ילדים שאם יקבלו עליהם שהאישה תטבול במקווה ייפקדו בבן זכר. כשרצו ללכת גם לזקן המקובלים הרב כדורי, הרב עובדיה עצר אותם. אחר כך הסביר כי אם ילכו לרב כדורי וייפקדו יחשבו שנפקדו בגלל ברכת הרב כדורי ולא בגלל המצווה.¹⁹³⁶

בעיקר מרתק המתח שבהתנגשות המוחלטת בין יצירת ההילה לרב עובדיה כמי שלא מתייחס לעשיית נסים לבין יצירת ההילה לרב עובדיה כמי שחולל נסים. כך למשל דברי עוזרו הקרוב של הרב עובדיה צבי חקק בראיון לתחנת הרדיו 'קול ברמה': 'הרב לא ידוע כבעל מופתים כי הוא לא רצה שיספרו'. חקק סיפר על מה שענינו ראו באשר לרב עובדיה:

סיפור שאני הייתי עד כשהיינו בחורים צעירים בישיבה היה בחור דוד כהן ע"ה שהיה צריך להתחתן ושבתי לפני החתונה רצה ללכת עם כמה חברים לצפת להתעלות. בדרך בכביש הבקעה הרכב שלהם התחפך והיה מאושפז בבית חולים הרבה זמן. בזמן מסוים הלכו רבנים ועשו הקפות סביב המיטה שלו ותיקונים ואמרו תוך כמה ימים יקום לאיתנו יהיה בסדר. ואז הייתה בישיבה אזכרה, והרב בא לדרוש, ואמרתי לרב שהרב יברך. הרב חשב מעט ואמר אין מה לברך אותו הוא סיים את התיקון שלו בעולם הזה, אין מה לברך אותו. באמת אחרי שעה שעתיים הודיעו שהבחור הזה נפטר.¹⁹³⁷

כלתו של הרב עובדיה יהודית יוסף הביעה בשיחה איתי את אותו קו של שניות, שמחד מביע זלזול במחוללי מופתים ומאידך יותר מרומז לכוח של הרב עובדיה גם בתחום זה:

ראינו הרבה מופתים אבל אנחנו לא מספרים. מסיבה אחת פשוטה – זה היה רצונו של הרב, הוא לא היה אוהב שמדברים איתו על הניסים והנפלאות... הוא לא היה אוהב שכותבים על המופתים והניסים שהיו קורים פה, הוא היה אומר שזה לא הוא, 'מה זה השטויות האלה, מה אני איזה באבא. אני זה כוח התורה, אדם שמאמין הברכה מתקבלת'. הוא לא היה אוהב לדבר, ואז מבחינתנו, אני ובעלי למשל לקחנו על עצמנו שאנחנו לא מדברים על זה, כי זה מאוד הפריע לו. חוץ מהנס שלי היה, שזה אני מספרת בהרצאות. כשאני לא הרגשתי טוב וגילו לי משהו בראש כבר הטיסו אותי לחו"ל והיה צריך לעשות לי CT, אז היו שלושה ימים, בין ה-CT ל-MRI. בשלושה ימים האלה חמי לא ישן ולא עצם עין רגע אחד, הוא הקדיש את כל לימוד התורה שלמד לרפואתי וכשקיבלנו את התוצאות של ה-MRI אמרו 'יהודית נולדה מחדש, לא מבינים מהקרה'... הוא לא אהב שאנחנו מדברים פה, הוא היה משתיק אותנו. לא בסדר, כאילו....

¹⁹³⁴ הרב משה יוסף בראיון לאבי בלום, קו עיתונות, 9.4.2014.

¹⁹³⁵ נקי, מעין אומר, חלק יב, פרק ג, סימן תל. דוגמאות נוספות לנשים שנפקדו לאחר ברכת הרב עובדיה, לדבריו, ראו גם: שטרית, רבנו, עמ' יב-יג. והסברו של הרב עובדיה: 'פעמים יש זכות ושערי שמייים פתוחים והתפילה מתקבלת'.

¹⁹³⁶ שטרית, רבנו, עמ' יד.

¹⁹³⁷ רדיו קול ברמה, 10.10.2013.

שאלתי: 'אבל ראיתם? (נסים)', והכלה השיבה: 'בטח שראינו, ראינו הרבה דברים, ראינו אצלנו, ראינו אצלו. ראינו אצל האנשים הזרים שהיו באים ומתקשרים אחר כך "איזה נס"'.¹⁹³⁸ מזכירו האישי של הרב עובדיה,¹⁹³⁹ המשב"ק (משמש בקודש) צבי חקק, אמר: 'האמת שכל יום היה מופתים, אבל מרן לא הרשה לספר. לא היה יום בלי נסים אבל הוא לא היה מחשיב את זה. הכל היה אומר "בזכות התורה"... היו אומרים לו "נס" היה אומר "זה בזכות התורה"'.¹⁹⁴⁰

פעם אחת בדרך הרב עובדיה זוג חשוך ילדים שאם יקבלו עליהם שהאישה תטבול במקווה ייפקדו בבן זכר. כשרצו ללכת גם לזקן המקובלים הרב כדורי, הרב עובדיה עצר אותם. אחר כך הסביר כי אם ילכו לרב כדורי וייפקדו יחשבו שנפקדו בגלל ברכת הרב כדורי ולא בגלל המצווה.¹⁹⁴¹

כפי שהראיתי, בסופו של סעיף זה העוסק בתודעתו העצמית כמי שמחולל נסים, ניתן לנסות ולומר כי הרב עובדיה ייחס את הצלחת ברכותיו לא לעצמו אלא לזכות התורה שלמד. וכך אמר בעניין הנסים שלדבריו חולל: 'זה לא אני, לא בשבילי, בשביל התורה. התורה יש לה כוח חזק. ישתבח שמו הקב"ה נתן כוח בידי התורה'.¹⁹⁴² מאידך, התורה הזו - שלו היא, ועצמו היא.

כך או כך, בסיכומו של פרק זה כולו יכולנו לראות תמיכה עקבית של הרב עובדיה בפרקטיקות מיסטיות ומאגיות. הקמיע האישי שכתב לעצמו, העדויות על שליחת אנשים לתיקונים, על נוכחות עולם השדים והרוחות בעולמו התרבותי, על טקס הוצאת עין הרע שביקש שיערכו לו, על טקס 'המתת החסד הקבלית' שביצע הרב עובדיה עצמו בחולה במצב צמח ושאר שפע הנתונים שהצגנו בפרק זה, מעמידים במידה רבה את כל סיפור מאבקיו של הרב עובדיה בקבלה ובמקובלים באור אחר לגמרי מזה המקובל.

---

¹⁹³⁸ שיחה עם יהודית יוסף, כלתו של הרב עובדיה, 29.12.2013.

¹⁹³⁹ בניו של הרב עובדיה, דרשה בשבעה, מוצ"ש לך לך, ח חשוון תשע"ד, 12.10.2013.

¹⁹⁴⁰ שם.

¹⁹⁴¹ שטרית, רבנו, עמ' שיד.

¹⁹⁴² הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת אחרי מות קדושים, בית כנסת היזדים, י"א אייר תשס"ז, 28.4.2007.

פרק שלישי

האם נכנס הרב עובדיה לפרדס הקבלה?

א. בין 'אני לא יודע קבלה' לבין 'הרב עובדיה גדול המקובלים'

פעם אחת נשאל הרב עובדיה על ידי מזכירו הוותיק, הרב יהודי נקי: 'מצבה שמתחילה להיהרס, האם מותר לפי הקבלה לפרקה ולשים אחרת?' תשובת הרב עובדיה הייתה: 'אני לא יודע קבלה'.¹⁹⁴³ גם כשנשאל הרב עובדיה על שמות הקודש הקבליים השיב: 'אני לא מבין בשמות'.¹⁹⁴⁴

גם בפרק זה נראה את השניות וכפל הפנים ביחסיו של הרב עובדיה ודימויו העצמי והציבורי עם הקבלה. הרב עובדיה השיב למזכירו 'אני לא יודע קבלה', 'אני לא מבין בשמות', אבל הציבור רצה לשמוע תשובה אחרת. בשנים האחרונות לחייו, וביתר שאת לאחר פטירתו, הלכו וגברו הקולות בש"ס כי הרב עובדיה למד קבלה וכי נוסף להיותו פוסק הדור הוא גם בעל ידע רב בקבלה. מדובר במהלך האדרה מקובל של גדולי תורה חרדים, כפי שנעשה בעבר גם כלפי אישים כמו החזון איש¹⁹⁴⁵, החפץ חיים, הרב זוננפלד¹⁹⁴⁶ והרב אלישיב,¹⁹⁴⁷ שעד כה לא ניתנו ראיות של ממש לבקאותם בחכמת הנסתר.

על פי רמי ריינר למרות ייחוסו של הרב אלישיב וקשריו ההדוקים בילדותו עם סבו, בעל הלשם, מחשובי המקובלים בדורו, הרי בתשובותיו ובפסקיו הרב אלישיב מיעט מאוד לצטט ספרות קבלית ועל פי כתביו אי אפשר לדעת מהי מידת עניינו בתחום זה,¹⁹⁴⁸ אך לדעת ריינר אין ספק שכבר בילדותו נחשף לידע קבלי מפי סבו המקובל הגדול.¹⁹⁴⁹

הדברים הגיעו לשיא כאשר בראשית שנת 2006 בישרה כותרת גדולה בביטאון ש"ס 'יום ליום': 'הרב עובדיה גם מגדולי המקובלים'.¹⁹⁵⁰ גם אם סביר שהדברים לא נכתבו מטעמו של הרב עובדיה, הנוהל בביטאון ש"ס הוא שדברים כאלה לא יכולים להתפרסם בלא אישורם של בני ביתו. גם בעיתון חרדי פופולרי כמו 'משפחה' פורסם בשם הרב יוסף זליכה כי לפני שנים שאל את הרב עובדיה שאלה בקבלה. 'השיבו מרן הגר"ע: "לך לסוף המסדרון שם יש בצד ספר שער הכוונות. בשולי הספר עמדתי על שאלתך וכתבתי תירוץ"'.¹⁹⁵¹ במסה נלהבת על הרב עובדיה שכתב הרב מאיר מאזוז לרגל צאת הכרך השמיני של 'יביע אומר' בשנת תשנ"ה, הוא מתייחס גם לשאלת הידע או אי-הידע של הרב עובדיה בקבלה.

¹⁹⁴³ נקי, מעין אומר, חלק ד, עמ' קצב. (התשובה המלאה: 'אני לא יודע קבלה, שיבנו חדשה').

¹⁹⁴⁴ שם, חלק יב, פרק א, סימן נד. ראו גם: שם, חלק יא, סימן מט, בנושא: 'מי שרוצה לדעת האם מו"ר בקי בתיקונים לפי הקבלה'.

¹⁹⁴⁵ על החזון איש ראו: בראון, החזון איש; הנ"ל, מהתבדלות להתבצרות; פינקלמן, החזון איש; קהת, ביצור; אנגלנדר, תפיסת האדם; ביוגרפיות חרדיות ראו: כהן ואחרים, פאר הדור; סורסקי, החזון איש; הלפרין, במחיצת החזון איש.

¹⁹⁴⁶ בראון, החזון איש, עמ' 174.

¹⁹⁴⁷ גם על הרב אלישיב, כאמור, אמרו כי הוא גדול קבלה. לעת זקנה הוא נשאל על כך, תוך אזכור העובדה הנכונה שכבר בגיל עשר כתב מפי סבו המקובל הגדול והמפורסם 'בעל הלשם' את ספריו. הרב אלישיב השיב בביטול: 'אני יודע קבלה כמו שידעתי בגיל עשר' (סג"ל, השקדן, כרך ב, עמ' 13), ראו גם מאמרו של בנימין בראון על יחסו של רבי ישראל סלנטר אבי תנועת המוסר, שאמר: 'איננו שייך לי, כי אינני עוסק בזה' (בראון, איננו שייך לי).

¹⁹⁴⁸ ריינר, הרב אלישיב, עמ' 100.

¹⁹⁴⁹ שם, עמ' 75.

¹⁹⁵⁰ על גדולתו לכאורה בקבלה של הרב עובדיה העיד שם מקורבו, המקובל הרב בניהו שמואלי. 'יום ליום', ביטאון ש"ס, מוסף תורני, עונג שבת פרשת מקץ, כ"ט כסלו תשס"ו.

¹⁹⁵¹ 'הגאון רבי יוסף זליכה זצ"ל', משפחה, 29.5.2012.

המעייין בספריו של מרן שליט"א רואה איך הוא עומד על כל פרט בהלכה ומספרי הקבלה הוא מתעלם לכאורה'. [...] אולם יודעי דבר מגידים שיש למרן שליט"א היקף רב בחכמת הנסתר, וספרי 'עץ חיים' שלו מלאים הערות בכתב ידו. אלא שהלך בדרכו של מרן השולחן ערוך, שכל המעייין בחיבוריו ההלכתיים יוכל להישבע בנקיטת חפץ שאין למרן שיח ושיג בקבלה, עד שנתגלה ספרו 'מגיד מישרים'.¹⁹⁵²

בספר 'מלך ביופיו',¹⁹⁵³ מספרי ההגיוגרפיה הבולטים על הרב עובדיה נכתב כי 'ידיו רב לו בתורת הקבלה', 'בקיאה עצום בכל כתבי הארז"ל'. הספר גם טוען שהרב עובדיה כתב ספרי קבלה 'עוד לו בכתובים חיבורים נפלאים על הספר הקדוש עץ חיים, סידור הרש"ש זיע"א ועוד'. עוד מסופר שם כי כשהרב עבר דירה משכונת רחביה לשכונת הר נוף עיקר דאגתו הייתה לשני ארגונים שהתברר כי הם מלאים בכתביו בנושאי קבלה.¹⁹⁵⁴ עדות אמינה יותר היא זו של הבן, הרב משה יוסף, על פיה לא נמצא אפילו כתב יד אחד של הרב עובדיה בתורת הנסתר אך 'בבית ברחביה מצאתי פעם ספר עץ חיים בשני עותקים. באתי, שאלתי, והוא אמר: 'איפה מצאת את זה?' אמרתי, 'שם מאחורי הספרים', אז הוא אמר, 'תשאיר את זה שם. אל תיגע בזה'. באתי פעם בערב חג וראיתי אותו יושב ולומד בספר עם יהודי מבוגר. לאחר שהלך שאלתי את אבא 'מי זה היה?' הוא אמר, 'אתה אל תשאל שאלות, זה לא עסקך'.¹⁹⁵⁵

בהתחשבות הגדולה של הרב עובדיה בקבלה הציבור הבחין גם בהנהגות פומביות, בעיקר בהקשר של ענייני תפילה שבהן הרב עובדיה נדמה כמי שמתחשב מאד בקבלה. ניתן היה לראות למשל כי הוא מתעטף בטלית כמנהג המקובלים¹⁹⁵⁶ ובהתאם למקובל על פי הוראות הבן איש חי.¹⁹⁵⁷ שהוא מניח תפילין של יד בישיבה כעמדת המקובלים ובניגוד לרוב הפוסקים הפשטנים.¹⁹⁵⁸ גם ברכות השחר וברכות התורה נהג לומר לפני שהתעטף בציצית כדעת האר"י.¹⁹⁵⁹ הוא גם חשש לדעת המקובלים שאין ללבוש טלית גדול בלילה מלבד בליל יום הכיפורים ולכן היה מקפיד במוצאי יום הכיפורים להסיר מעליו את הטלית מיד אחר תפילה נעילה, לפני תפילת ערבית.¹⁹⁶⁰ בנוסף, הרב עובדיה היה נוהג לשבת באמירת קדיש, חוץ מאשר בחצי קדיש שלפני תפילת ערבית בליל שבת, בנימוק מתחום ה'נסתרות': כדי לקבל 'תוספת הרוח'.¹⁹⁶¹ כך גם בענייני 'אמן יהא שמיה רבא' בקדיש, נהג לומר עד 'דאמירן בעלמא', כדעת האר"י.¹⁹⁶²

¹⁹⁵² מאזוז, מבוא, עמ' 20–21. יש לציין שהרב מאזוז הפריז מעט, שכן גם בספר בית יוסף מביא ר' יוסף קארו מן הזוהר, ובמקומות מעטים אף פוסק על פיו. שאלת יחסו של ר' יוסף קארו לקבלה בהלכה נדונה לא מעט בספרות התורנית והמחקרית, ונגעתי בה לעיל, שער ראשון, פרק שלישי, סעיף ז.

¹⁹⁵³ על פי הפסוק המבטיח מנבואת ישעיה: 'מִלֶּךְ בְּיוֹפִי תִּחְזֶינָה עֵינַי' (לג, יז) שהפך בתקופת התלמוד לגולת הכותרת של תקוותה של יורדי המרכבה לעלות בסולם הרוחני ולראות את 'המלך ביופיו'. בדורות האחרונים מוצמד הפסוק לשלל רבנים ואדמו"רים בולטים כמו הרבי מלובביץ'.

¹⁹⁵⁴ רביע, מלך ביופיו, עמ' 22; לצד אלו מופיעים בספר 'מלך ביופיו' שלל סיפורים על נסים שחולל הרב עובדיה. אמנם מדובר בעדות שקשה עד בלתי אפשרי לסמוך עליה, אך גם במקרה זה הספר יצא בהסכמת מקורבי הרב עובדיה, שיכולים היו לדרוש להסיר העדות. במהלך ההספדים לאחר פטירת הרב עובדיה ואחריהם נשמעו כמה וכמה ממקורביו שסיפרו כי הוא הביע מורת רוח רבה מספר זה, המציג אותו ברוח זאת.

¹⁹⁵⁵ הרב משה יוסף בראיון לאבי בלום, רשת קו עיתונות דתית, 9.4.2014; ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 214, שם מובא כי הרב משה יוסף סיפר שראה כ־25 שנה לפני פטירת הרב עובדיה שהיה מגיע לביתו חסיד מבני בבל שהיה לומד איתו קבלה, והרב עובדיה ביקש מבנו שלא יגלה הסוד שהוא עוסק קצת בקבלה.

¹⁹⁵⁶ כך ראיתי.

¹⁹⁵⁷ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, בראשית, אות ה.

¹⁹⁵⁸ שם, אות ח.

¹⁹⁵⁹ יוסף, ארחות מרן, א, עמ' סח-סט.

¹⁹⁶⁰ ראו דיון בנושא אצל: יוסף, שם, א, עמ' ס-סא.

¹⁹⁶¹ יוסף, סידור חזו"ע; יוסף ארחות מרן, א, עמ' קצט.

¹⁹⁶² ראו לעיל בעניין זה: שער ראשון, פרק שלישי, סעיף ב.

בספר 'פוסק הדור', שנערך על ידי תלמידי הרב יצחק יוסף, נכתב מפורשות כי במשך מספר שנים למד הרב עובדיה בחברותא יחד עם המקובל החשוב, הרב מרדכי שרעבי, את תורת הסוד, והיו לומדים בצותא בספר שער הכוונות. 'הרב שרעבי הכניס את מרן לעולם הקבלה עד שנבחר לרב ראשי ועבר לתל אביב'.¹⁹⁶³ כשעזב את ירושלים לכהן כרבה הראשי של תל אביב בסוף שנות הששים, נערכה חגיגת הפרידה מהרב עובדיה יוסף בישיבתו של הרב שרעבי 'נהר שלום' ובהשתתפותו.

על לימודי הקבלה של הרב עובדיה, בין היתר עם המקובל הרב מרדכי שרעבי, העיד גם בנו, הרב דוד יוסף: 'שמעתי מהפה שלו שלמד עשר שנים עם הרב שרעבי קבלה. סיפר לי את זה לפני עשרים שנה'. כדי להבהיר את יחסו של אביו לקבלה הוסיף הרב דוד יוסף דוגמה רלוונטית לאותם ימים, ימי חודש תשרי תשס"ד:

לפי הזוהר צריך לתקוע בראש השנה בתפילת לחש. לפי התלמוד – לא, לא מוזכר. הרב עובדיה פוסק כמו הזוהר שבדאי צריך לתקוע. למרות שהשולחן ערוך לא מזכיר את זה.¹⁹⁶⁴

כרגיל במחקר זה, יש להציג גם את העמדה ההפוכה, לפעמים של אותם אנשים עצמם כאשר לידיעות של הרב עובדיה בקבלה וללימודי הקבלה שלו. על פי בן אחר של הרב עובדיה, הרב משה יוסף, הרב עובדיה עצמו סיפר לו כי הלך עם חמיו, הרב אברהם פטאל,¹⁹⁶⁵ שהיה תלמיד של המקובל הרב מרדכי שרעבי, והאחרון אמר לרב עובדיה: 'שורש נשמתך בהלכה'.¹⁹⁶⁶ עוזרו של הרב עובדיה יוסף, הרב אליהו שטרית, בספרו 'רבנו', המציג מעין יומן יום-יומי שניהל בשנותיו עם הרב, מביא עדות חשובה כיצד הרב עובדיה סיפר שלמד ששה חודשים עם חמיו 'קבלה עץ חיים, ואפילו רצה להמשיך ללמוד קבלה ולא יצא לו, כי הוא כנראה צריך ללמוד הלכה'. באותה הזדמנות השיב הרב עובדיה בשלילה לשאלה אם למד קבלה עם הרב שרעבי. ומובא שם עוד ציטוט חשוב מדברי הרב עובדיה: 'והוסיף רבנו "הספרדים אוהבים ללמוד קבלה. רק אני [לא], שכנראה לא מתאים לנשמה שלי ללמוד קבלה". ובהזדמנות אחרת ציטט את דברי הרב עובדיה: 'מהשמים כנראה לא רצו שאני אלמד קבלה ושאתמסר יותר לפשט כי בעוונות הרבים הרבה מאלו שרק מתחילים ללמוד קבלה משתבשת הדעת שלהם'.¹⁹⁶⁷

נכדו, הרב יעקב ששון, כותב בחריפות נגד הרוח המיסטית ונגד הניסיונות לשוות לרב עובדיה דימוי שאינו נכון: 'גם בכתובים לא הותיר הרב מרן זקני כמעט דבר בענייני הקבלה, ואף בעניין שהיה לו בו איזה ביאור נמנע לכותבו כי לא היה מגדרו לפרש ולבאר דברי קבלה. ומה שאומרים העולם כי נמצאו בביתו איזה כתבי קבלה אין שחר לדבריהם, כי לא הותיר דבר, זולתי קמיע אחד שכתב בכריכת אחד מספריו וכן מקצת ביאורים בענייני הלכה הנוגעים לקבלה, כאשר הובאו בספריו הקדושים'.¹⁹⁶⁸ עוד הוא כותב: 'הרב מרן זקני זצ"ל הלך בדרכי הפוסקים המורים תמיד כדברי התלמוד והפוסקים הפשטנים וכמעט לא חש לדברי המקובלים זולתי במקום מנהג, ובכמה הלכות תפילה'.¹⁹⁶⁹

ראינו אפוא גרסאות שונות, כולל עמדתו של הרב עובדיה עצמו, נדמה כי הגרסאות המבולבלות והסותרות הללו של מקורבי הרב מבטאות היטב את המסרים הסותרים שהרב עובדיה העביר לסביבתו באשר ליחסו אל הקבלה והמקובלים. בכל מקרה נדמה כי חשוב להעיר על הקשר עם הרב שרעבי, המקובל

¹⁹⁶³ צדקה, פוסק הדור, עמ' 78.

¹⁹⁶⁴ שיחה עם הרב דוד יוסף, תשרי תשס"ד.

¹⁹⁶⁵ חמיו של הרב עובדיה למד בישיבת המקובלים 'בית אל' ואצל המקובל הרב שרעבי (ראו אצל: הורוביץ, השנים המעצבות, עמ' 218).

¹⁹⁶⁶ הרב משה יוסף בראיון לאבי בלום, רשת קו עיתונות דתית, 9.4.2014.

¹⁹⁶⁷ שטרית, רבנו, עמ' ריד. עמ' רכא. ראו התבטאויות דומות על לימוד הקבלה כמשבש, גם: שם, עמ' רסב וכן שם, עמ' שמא.

¹⁹⁶⁸ ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 217.

¹⁹⁶⁹ שם, עמ' 288.

המוערך והמקורב לרב עובדיה, כי הוא דמות שלא צמחה בחוג 'פורת יוסף' מעריצי הבן איש חי, יריביו של הרב עובדיה.

ב. השימוש בטקסטים קבליים להצדקת שיטת 'כוח דהיתרא' האר"י מגויס לסייע לשיטת הרב עובדיה 'כוחא דהיתרא עדיף'

לא רק בטקסטים הקבליים הרב עובדיה אינו מזלזל, גם לא במקובלים החשובים, בוודאי לא באלו מהדורות הקודמים ובאלו שלא איימו על מעמדו בדורו.

נדמה שקו פרשת המים בין המקובלים האהובים לבין המקובלים האויבים תלוי לא בשאלת 'מקובלותם', אלא בשאלת קריאת התיגר שלהם על הרב עובדיה והאיום שלהם על ההגמוניה שלו ושל שיטתו שאלה חתר. לכן היה לו קל יותר בקרבנו של המקובל הרב שרעבי ולקרב את המקובל הרב בניהו שמואלי. בולטת מאד גם העובדה שהרב עובדיה התעמת יותר עם המקובלים מאשר עם הבאבות. לעומת זאת אפילו בדבר שותפו למשיכת קהל רחב ספרדי להצביע לשי"ס, זקן המקובלים הרב כדורי, שנחשב בקי גדול בקרב יודעי תורת הסוד, דאגו מקורבי הרב עובדיה להדגיש כי הרב עובדיה הפגין זלזול כלפיו. אם כי ייתכן שבמקרה זה הדבר נבע מתהייה אמתית על קנקנו של זקן המקובלים. בהלווייתו של הרב כדורי אנשים שעמדו ליד הרב עובדיה שמעו אותו לוחש למקובל הרב דוד בצרי את שאלת השאלות על הרב כדורי: 'הוא באמת ידע קבלה?'¹⁹⁷⁰

לעומת זאת, כשהרב עובדיה מספר על חוויות נעוריו, ההצצה על המקובלים הוותיקים של 'פורת יוסף' מתוארת בהתרגשות, והם עצמם מתוארים כמי ש'אור שכינה היה זורח עליהם'. וכך סיפר הרב עובדיה על חוויות ילדותו מיום אזכרת המקובל ר' שלום שרעבי (הרש"ש):

רבי שלום שרעבי, כל שנה ביום פטירתו בטי' שבט מתאספים כל המקובלים מלמדים את הספרים שלו, כך היה נהוג. גם אנחנו כשהיינו צעירים היו לוקחים אותנו בן פורת יוסף בליל ט' שבט עושים לימוד כל הלילה. מחלקים לנו כל אחד שילינג אחד, היה זמן המנדט, והיינו לומדים הלימוד שלנו, לא קבלה, אנחנו לא יודעים קבלה. המקובלים היו יושבים שמה – אור שכינה היה זורח עליהם. רבי אפרים כהן, רבי יששכר אבו עזיז, ואנחנו בחדר שלנו לומדים גמרא שלנו.¹⁹⁷¹

גם אל האר"י הרב עובדיה מתייחס כמובן כאל אחד מגדולי הדורות ומרבה לדבר בשבחו.¹⁹⁷² עם זאת, כפי שראינו, הוא מסרב לקבל את עליונותו ואת מעמדו כפוסק הראשון, כלומר מוריד בצורה דרמטית את עוצמת חשיבותו של האר"י ביחס למקובל בסביבתו. ועדיין מעמד-העל התורני של האר"י משמש את הרב עובדיה כדי לבסס את אחד הדגלים החשובים שהוא הניף: דגל ההקלה בפסיקה, אידאת הפסיקה הספרדית המקלה שהסיסמה הגדולה המלווה אותה היא 'כוחא דהיתרא עדיף'. בהזדמנות זו הוא גם מסביר בעזרת תורת האר"י את ההבדל המיסטי בין נשמות הספרדים לבין נשמות האשכנזים: אלה מקלים ואלה מחמירים. הוא הופך אידאל זה לנקודה שבה הוא מפריד בין הספרדים (המקלים כבית הלל) לבין האשכנזים (המחמירים כבית שמאי) ובדרך מתנשא על נוקשות האחרונים, על הדרך שבה הם בוחרים

¹⁹⁷⁰ ברשימות בכתב ידו של הרב עובדיה משנות הששים הרב כדורי מכונה 'יצחק כורד' (רשימת הרב עובדיה של אלו שקיבלו ממנו עותק מספרי יביע אומר חלק שני ושלישי בכתב ידו של הרב עובדיה, ארכיון אבישי בן חיים). ראו גם דברי הרב עובדיה בליל פטירתו של הרב כדורי, שהובאו לעיל בעבודה זו בשער הראשון, פרק ראשון, סעיף א, עמ' 45.

¹⁹⁷¹ הרב עובדיה, דרשה, יום ה', ישיבת אור החיים, י"ז אב תשס"ב, 25.7.2002.

¹⁹⁷² למשל: הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שלח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ג סיון תשי"ע, 5.6.2010.

בדרך של החמרה במקומות שאפשר להקל¹⁹⁷³ ועל מה שהוא מגדיר לעתים גם כפחדנות של פוסקים אחרים.¹⁹⁷⁴

כדי לבסס את עמדתו מעניק הרב עובדיה הסבר מיסטי מגדיר-זהות לדגל הפסיקה הספרדית שהוא מניף. הוא מסביר דרך האר"י מדוע הייתה נטיית בית שמאי להחמיר ונטיית בית הלל להקל ומשליך ממנה להבדל בין האשכנזים (בית שמאי) לספרדים (בית הלל). לדבריו הדבר נובע מנטיית שורש הנשמה שלהם. נשמות כולם היו כלולות בגופו של אדם הראשון. נשמות בית הלל ביד ימין, נשמות בית שמאי ביד שמאל. יד ימין כזכור היא חסד, יד שמאל היא גבורה. 'לכן בית שמאי מחמירים, זה הנטייה שלו כי נשמתו ככה רוצה. לכן הנשמה שלו תמיד שואפת לחומרה'.

הרב עובדיה מוסיף כי את אותה חלוקה בין בית שמאי לבית הלל עושה הרב החיד"א לגבי אשכנזים וספרדים.

הרב חיד"א מעתיק את הדברים מהאר"י ואומר ואני 'ברגלי אעבורה',¹⁹⁷⁵ ואומר 'לפי עניות דעתי אשכנזים וספרדים היו כלולים גם כן בזרועותיו של אדם הראשון. אלא שספרדים היו כלולים ביד ימין לכן נוטים תמיד להקל. אשכנזים בצד שמאל, נוטים להחמיר'.¹⁹⁷⁶ אכן, יש בקביעה זו פרדוקס מסוים, שכן לפי החלוקה הקבלית צד הימין הוא צד החסד, שממנו נובעת הקבלה, ואילו צד שמאל הוא צד הדין, שממנו נובעת ההלכה, ולכן נשמות הבאות מצד החסד היו אמורות להימשך אחר הקבלה ולא אחר ההלכה, שלא כנשמתו של הרב עובדיה (לפי תיאורו שהובא לעיל). יתר על כן, הרב עובדיה עצמו רואה (ובצדק!) את הקבלה כגוררת חמרות הלכתיות, ואת הפסיקה על פי התלמוד והפוסקים כדרך להקל. אך בדרשה זו הוא איננו נותן דעתו לפרובלמטיקה הפנים-קבלית הזאת, וממשיך ומתעמת עם הגישה האשכנזית:

להחמיר זה נטייה של אשכנזים, רבנים של אשכנזים תמיד נוטים כלפי חומרות, לחפש חומרות מתחת לארץ. ספרדים מחפשים קולות. כוחא דהיתרא עדיף, הגמרא אומרת.¹⁹⁷⁷

בטקס הכתרתו לתפקיד הרב הראשי לישראל בחר הרב עובדיה להדגיש בדיוק דברים אלו על נטיית הספרדים להקל בניגוד לאשכנזים.¹⁹⁷⁸ על פי תיאורו הרב עובדיה, בטקס השתתפו הנשיא דאז זלמן שזר וראש הממשלה דאז גולדה מאיר, והוא כלל נאום משעמם של עמיתו-יריבו האשכנזי הרב שלמה גורן.¹⁹⁷⁹

---

¹⁹⁷³ ראו גם: זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה, עמ' 605-608; וכן על היתרון המוסרי (לא המיסטי) של בית הלל, אצל: שגיא, אלו ואלו, עמ' 118-125.

¹⁹⁷⁴ כך למשל בדרשה שבה הרב עובדיה עסק בברכת 'שחלק מחכמתו ליראיו' הנאמרת כשרואים תלמיד חכם גדול, עקץ את הרבנים הטוענים שהיום אין לברך ברכה זו:

'יש אחרונים פחדנים, מחילה מכבודם, אמרו "בימינו אין חכמים כאלה" ... אבל הרב חיד"א ע"ה ב"ברכי יוסף" (חוי"מ, סימן טו) אומר דעת מרן: "יש לנו תלמיד חכמים בזמן הזה לכל ההלכות". על מי נברך? על מלאכים? על מלאכים זה ברכה לבטלה. מברכים על חכמים". (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש, עקב, י"ח אב תשס"ו, 12.8.2006).

ובדרשה אחרת אמר: 'מי שירא ורך הלבב ילך וישוב לביתו. לא יפסוק להלכות' (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש אמור, י"ז אייר תש"ע, 1.5.2010); ראו התבטאויות דומות של הרב עובדיה בתוך: יוסף, יב"א, ב, או"ח, י, ס"ק ט.

¹⁹⁷⁵ על פי במדבר, כ, יט.

¹⁹⁷⁶ ראו: בניהו, החיד"א, א, עמ' קסה.

¹⁹⁷⁷ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, י"א שבט תשס"ד, 3.2.2004.

¹⁹⁷⁸ מעניין הוא שהרב עובדיה נבחר לתפקיד הרב הראשי והצליח להוביל להדחתו של הרב יצחק נסים מתפקידו דווקא על בסיס האשמת הרב נסים על כך שהוא רב מקל שלא הלך בדרך המחמירה בפרשת האח והאחות לנגר (שנולדו לאמם שבעבר הייתה נשואה לגוי שהתגייר והותרו ממזרותם לאחר ביטול גיורו של הגוי) ראו: בניהו, הרב נסים, עמ' 264-269. עימותים בנושא זה התנהלו גם עם הרב גורן, הרב עובדיה אף ביטל את החתימה על תעודות הנישואין של האח והאחות לנגר (יומן פעילות של הרבנות הראשית, ה שבט, תשל"ג, עמ' 1406). ראו עוד: גורן, האח והאחות.

¹⁹⁷⁹ הלעג לרב האשכנזי המתואר כמשעמם, משמים ולא יעיל הרב גורן לעומת הרב עובדיה יוסף הוא מוטיב חוזר אצל הרב עובדיה ומעריציו, כך למשל נכתב בספר 'פוסק הדור' כי ב־1970 בערב ראש השנה תשל"א התעוררה שאלת כשרות שחיטה בעיר:

מה דיבר? דיבר שמה פלפול. דיבר חצי שעה. השתעממו, לא מבינים שום דבר. וכל רגע אני מסתכל על גולדה מאיר – צובטת את עצמה, 'תח', בשביל שלא תישן. ברוך השם גמר. ברכו 'הגומל' אחרי שגמר. אחר כך כיבדו אותי שאני אדבר. מה היה הנושא שדיברו עליו? הנשיא דורש מאתנו 'תרחמו על ישראל, תטו כלפי חסד, רחמנות על ישראל'. התחלתי לדבר. מה דיברתי? רק דברי אגדה, לא דברי הלכה, ממילא לא יבינו. דברים שהם נוחים, ערבים לאוזן שומעיהם, אמרתי להם: אמרו כאן שגם הרב הספרדי צריך להטות כלפי חסד, ואני אומר לכם מה שאמר הרב החיד"א: 'למה בית שמאי מחמירים ובית הלל מקלים? שבית שמאי היו בזרוע שמאל ובית הלל בזרוע ימין'. אומר החיד"א בעקבות הרב לוריא [האר"י] 'שכנראה שנשמות הספרדים היו בזרוע ימין של האדם הראשון ולכן הם נוטים כלפי חסד, ונשמות של האשכנזים היו בזרוע שמאל שהוא גבורה, לכן הם מחמירים'. תראו מה הם [האשכנזים] אוכלים בפסח? זה אסור וזה אסור וזה אסור, מה אוכלים? פטטה, פטטה, פטטה. אצל הספרדים? אורז מותר, 'קוטניות' מותר, הכל מותר. לכן אדוני הנשיא אתה חושב שאתה מטיף לנו מוסר שניטה כלפי חסד? מטבע הדברים אנחנו נוטים כלפי חסד – האשכנזים רק שלא יחמירו יותר מדי. זה מה שאמרתי, כולם צחקו. והייתה זאת, גולדה מאיר, צובטת את זה, השר קול: 'תקשיב, תקשיב, הייתה שמחה. אמר לי אחר כך שר הדתות יצחק רפאל: 'גנבת את ההצגה'.¹⁹⁸⁰

ההבחנה הקבלית-מיסטית הזאת בין ספרדים לאשכנזים באה לידי ביטוי חריף הרבה יותר בדברים שכתב המקובל האיטלקי בן המאה ה-18, חברו תלמידו של הרמח"ל, רבי משה דוד ואל. ¹⁹⁸¹ על פי מקובל זה הספרדים והאשכנזים מחוברים לשתי הספירות הקדושות חכמה ותבונה, בהתאמה. הספרדים מחוברים לימין לחכמה והאשכנזים לשמאל לתבונה ולפלפול, ולכן הספרדים יצליחו בחכמה אך לא בפלפול – זה טבעם.

דע כי ספרד הוא סוד החוכמה, זהו הטעם שהספרדים עוסקים בחיבורי חכמה ויצליחו [...]. ודיבורם בנחת ומתונים בכל עסקיהם, כי כן טבע הימין, סוד המים, אך בפלפול שהוא סוד התבונה אין להם יד ושם ואם עוסקים בו לא יצליחו, כי הוא מן השמאל – סוד האשכנזים שהם מן הצפון [...]. ואין להם עסק בחכמה רק בתבונה הרבה מאד. ושם גבורת התורה ופלפולה כי התבונה היא מנת כוסם ואם הספרדי סיני, האשכנזי עוקר הרים.¹⁹⁸²

אפשר בהחלט לטעון, כי הרב עובדיה לא פיתח את גישתו המקילה בהשראת דברי המקובלים הללו. אפשר גם בהחלט להוסיף ולטעון כי הרב עובדיה גייס אותם בדיעבד, לאחר שפיתח את תפיסתו ההלכתית מתוך עולמו שלו, היונק ממקורות אחרים בתכלית. אך עצם העובדה שהרב עובדיה ראה לנכון למצוא את ההצדקה לדרכו בתוך מערכת המושגים הקבלית – איננה יכולה להיחשב לדבר המובן מאליו. יתר על כן, מבין השיטין של הטקסט עולה בהחלט העובדה שהרב עובדיה לא עשה בתפיסה הקבלית שימוש מניפולטיבי גרידא, אלא שהיא אכן נתנה לו כעין הסבר מרגיע, שהניח את דעתו במאבקיו מול מבקריו, ובמיוחד אלה מן האגף החרדי האשכנזי, שראו אותו כמיקל יתר על המידה.

¹⁹⁸⁰ יושאלו לרב העיר האשכנזי של תל אביב והיה מפלפל להם במשא ומתן ולא יכול להכריע עד שהרב עובדיה הגיע והכריע (צדקה, פוסק הדור, עמ' 104).

¹⁹⁸¹ הרב עובדיה, דרשה, י"ז טבת תשס"ה, 29.12.2004; ראו הנוסח הכתוב בתוך: יוסף, מאור ישראל, ד, דרושים, עמ' רלא-רלג; וראו ציטוט הרב יוסף דברים אלו, בתוך: יוסף, שו"ת הרב הראשי, ב, עמ' שג. (באומרו 'פטטה פטטה' הרב עובדיה רומז כמובן בלעג, אל המטבח האשכנזי בפסח המאופיין בשל איסורי הקטניות באכילת שלל סוגי תפוחי אדמה. ראו גם: תא שמע, מנהג אשכנז, עמ' 271-284).

¹⁹⁸² עוד על דמות מרתקת זו ראו: גארב, רבי משה דוד ואל; תשבי, רמז"ו; הנ"ל, יומן מיסטי.

¹⁹⁸² וואלי, ספר הליקוטים, חלק א, עמ' ט.

ג. נוכחות בסיס התפיסה הקבלית בבסיס תפיסתו הדתית

1. אמירת 'לשם יחוד' בהצבעה לש"ס בקלפי

אחת הנקודות היותר רדיקליות בבסיס התפיסה הקבלית, היא ההנחה שהאדם יכול לעזור לאלוהות ולהעניק לשכינה כוחות. במקביל, זו גם אחת הנקודות הפחות מתקבלות על הדעת בקרב הציבור הש"סיני. על כן חשוב לנסות ולברר מה עמדתו של הרב עובדיה בנושא.

התפיסה הזאת, כי האדם יכול להושיע את אלוהים, היא אחד משני ה'מוקשים' התיאולוגיים הגדולים הטמונים בתורת בקבלה. אביעזר רביצקי הטיב להבהיר את עוצמת מוקש תיאולוגי זה באמצעות ההסבר שלהלן, שאותו שמעתי מפיו. על פי רביצקי השאלה התיאולוגית החריפה ביותר נעוצה בסתירה הפנימית בין ארבע אמיתות מרכזיות לאדם המאמין.

שלוש הראשונות: האל הוא כל יכול, האל הוא כל יודע, האל הוא טוב.

הרביעית: יש רע.

השאלה התיאולוגית המתעוררת בעקבות הסתירה בתוך ארבע הנחות יסוד דתיות אלו:

אם האל הוא 'כל יכול' והאל הוא 'כל יודע' והאל הוא גם טוב, אזי איך זה שיש רע בעולם?

הניסיונות למצוא תשובה לשאלה זו הם מן הנושאים העומדים במרכז הפילוסופיה והמחשבה הדתית, ובמיוחד בתחום התיאודיצאה (הצדקת האל). זרמים פילוסופיים ומחשבתיים שונים סובבים סביב ניסיון להחליש את אחת מארבע אמתות אלה, לנסות ולטעון כי אין רע בעולם באמת אלא מדובר למשל בהעדר טוב, או שאיננו יודעים מהו טוב אלוהי, או שהאל איננו מתעסק בפרטים הקטנים ולכן איננו כל יודע - הכל כדי ליטול את העוקץ ולתרץ את הסתירה. את ההנחה הראשונה, 'האל כל יכול', ערערה תורת הקבלה, שבעצם סודקת אמיתה זו. על פי התפיסה הקבלית הכוחות האלוהיים הפועלים ומשפיעים בעולם, עשר הספירות,¹⁹⁸³ שרויים במאבק בין כוחות הטוב לכוחות הרע ועל כן כביכול מוגבלים על ידי הרע. היהודי, באמצעות מצוותיו יכול לסייע לאל כדי שכוחות הטוב יגברו.

דומה כי שורשיה של התפיסה התיאורגית של הקבלה נמצאים כבר בספרות חז"ל.¹⁹⁸⁴ משה אידל מביא עוד מקבץ של טקסטים תלמודיים-מדרשיים העוסקים בהשפעה של מעשי האדם על האלוהות.¹⁹⁸⁵ מגיעים הדברים עד כדי כך שבין היתר הוא דן בשאלה: האם ההשפעה האנושית היא השפעה המחזקת את האלוהות או אפילו יוצרת את הכוח האלוהי.

דוגמה אחת לתפיסה מעין זו היא מאמר חז"לי אשר לכאורה מתכתב עם התפיסה על מאבק בין כוחות שונים באלוהות, ועם התפיסה שהאדם שומר המצוות מסייע להם להתאחד הוא: 'כל העוסק בתורה לשמה משים שלום בפמליא של מעלה'.¹⁹⁸⁶ באחד המדרשים מפסיקתא דרב כהנא מובעת העמדה כי הצדיקים במעשיהם מוסיפים כוח לקב"ה. 'כל זמן שהצדיקים עושים רצונו של הקב"ה הם מוסיפים כוח בגבורה כמה דאת אמר "ועתה יגדל נא כוח ה'" (במדבר יד, יז).¹⁹⁸⁷ יהודה ליבס מביא מדרש נוסף כעדות לכך שהאל זקוק לעזרה כדי להתגבר על מידת הדין שלו.¹⁹⁸⁸

אמר רבי יהושע בן לוי: בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שהיה קושר כתרים לאותיות.

¹⁹⁸³ חלמיש, מבוא לקבלה, עמ' 97-133; תשבי, משנת הזוהר, א, עמ' קלא-ריח.

¹⁹⁸⁴ אידל, קבלה היבטים חדשים, עמ' 53-76.

¹⁹⁸⁵ שם, עמ' 173.

¹⁹⁸⁶ בבלי, סנהדרין, דף צט, ע"ב.

¹⁹⁸⁷ פסקה כה, עמ' 380.

¹⁹⁸⁸ ליבס, המיתוס היהודי, עמ' 243-297.

אמר לו : משה, אין שלום בעירך?

אמר לפניו : כלום יש עבד שנותן שלום לרבו?

אמר לו : היה לך לעזרני.

מיד אמר לו : ועתה יגדל נא כוח ה' כאשר דברת (במדבר, ד, יז).¹⁹⁸⁹

דוגמה אחרת היא המדרש המפורסם ממסכת ברכות :

א"ר יוחנן משום רבי יוסי : מניין שהקב"ה מתפלל? [...] מאי מצלי? [מה מתפלל?] ... יהיה רצון מלפני שיכבשו רחמי את כעסי ויגולו רחמי על מידותי ואתנהג עם בני במידת רחמים.¹⁹⁹⁰

המדרש נמשך בסיפור שהולחן על ידי יוסי גרין והפך לשיר בשם 'תניא', אחד השירים הפופולריים ביותר של כוכב הזמר החרדי אברהם פריד. דווקא משום שהטקסט הפך לשיר פופולרי אי אפשר להתעלם מחשיבותו הרבה במיוחד, לדיון בתפיסת ההמון. הטקסט עוסק בברכתו של רבי ישמעאל בן אלישע לקב"ה שיתגברו רחמיו על כעסו :

תניא אמר רבי ישמעאל בן אלישע : 'פעם אחת נכנסתי להקטיר קטורת לפני ולפנים וראיתי אכתריאל יה ה' צבאות שהוא יושב על כסא רם ונישא. ואמר לי : 'ישמעאל בני, ברכני'. אמרתי לו : 'יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמך את כעסך ויגולו רחמך על מידותיך ותתנהג עם בניך במידת רחמים ותכנס להם לפניך משורת הדין'. ונענע לי בראשו.¹⁹⁹¹

יהונתן גארב מציין כי גם טקסט זה מביע את הצורך של הכוח האלוהי לסיוע אנושי כדי לחולל תוצאה רצויה בתוך מבנה הכח האלוהי (דין מול רחמים) : גארב מקשר את הדברים למיתוס הקבלי המציג את האל כזירת מאבק פנימי בין כוחות ומידות.¹⁹⁹²

גם מהמאמר החז"לי 'הקב"ה מתאוה לתפילתן של צדיקים'¹⁹⁹³ מסיק גארב כי הוא 'מלמד על תלות מסוימת של הבורא בצדיקים'. (ודוק בדבר : עמדה זו בניגוד לאחרות מצמצמת את התלות של הבורא במין האנושי. יש לו תלות בצדיקים, אך לא בכל העם).¹⁹⁹⁴

המשמעות הטעונה, הנועזת של מדרשים אלה איננה נקלטת תמיד באזני המאמין המסורתי במאה העשרים. מבחינת הציבור הש"סניקי – העומד במרכז עיונה של עבודה זו – המסר העיקרי הנלמד ממקורות אלה (במידה שהם מכירים אותם או שכמותם) איננו 'חולשתה' של האלוהות אלא בעיקר כוחם של הצדיקים. כוח הצדיקים, גם בדורו של הרב עובדיה, נתפס כעצום, לא ככזה המגיע לרמת כוחם של חכמי הגמרא שהצליחו לברוא אדם,¹⁹⁹⁵ אך בהחלט ככזה שיש בכוחו להשפיע על החלטות אלוהים עד כדי 'צדיק גוזר והקב"ה מקיים'.

כאמור, התפיסה בדבר השפעת האדם על האלוהות הגיעה לפיתוח מעמיק ושיטתי בעולמה של הקבלה, ויש לה ביטוי לא רק בתיאוסופיה הקבלית אלא גם בריטואל הקבלי. כך, אפשרות הסיוע של

¹⁹⁸⁹ בבלי, סנהדרין, דף קיא, ע"ב.

¹⁹⁹⁰ בבלי, ברכות, דף ז, ע"א.

¹⁹⁹¹ שם.

¹⁹⁹² גארב, הכוח במיסטיקה, עמ' 36.

¹⁹⁹³ בבלי, יבמות, דף סד, ע"א.

¹⁹⁹⁴ הלברטל, אלמלא מקרא, עמ' 41.

¹⁹⁹⁵ בבלי, סנהדרין, דף סה, ע"ב ; ראו גם : אידל, גולם.

האדם שומר המצוות לאלוהות זוכה לאזכור שכיח במימרה 'לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה'¹⁹⁹⁶ הנאמרת לפני קיום מצוות מסוימות (כמו ספירת העומר, שם זכתה להקדמה בדמות לחן פופולרי אשר מקדים את אמירתה ומושר בבתי הכנסת, דבר הגביר את עוצמת נוכחותה). כוחה של המימרה נשען על המוקש התיאולוגי הגדול השני הטמון בתורת הקבלה: הדימויים המיניים המדמים את עשר הספירות לאברי גוף האדם ואת הספירה התחתונה השכינה לנקבה המקבלת מהזכר את השפע, ובמקרה זה: 'יחוד'.¹⁹⁹⁷

מימרת 'לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה' עוסקת ביכולתו של האדם לסייע לשתי דרגות באלוהות – 'הקדוש ברוך הוא' ו'השכינה' – להתייחד. על פי דעה קבלית רווחת הקב"ה אינו שם נרדף לאלוהים, אלא זהו שמן הכולל של שש הספירות האמצעיות.¹⁹⁹⁸ עשר הספירות מורכבות משלוש ספירות עליונות: כתר, חכמה, בינה. אחריהן שש נוספות והאחרונה היא ספירת מלכות המכונה גם שכינה. כלומר המטרה היא ייחוד בין שש הספירות המכונות הקב"ה אשר התחתונה שבהן היא ספירת יסוד הנמשלת לעתים לאיבר המין הזכרי לבין הספירה הנקבית המכונה שכינה.¹⁹⁹⁹ על פי אחרים הקב"ה הוא שמה של ספירת תפארת הנחשבת למרכז מערכת הספירות ולמאחדת של שש הספירות הללו.²⁰⁰⁰

כאמור, בדיון מעין זה, יש ליחס חשיבות רבה לשדה הסמנטי של מושאי המחקר עצמם, כלומר לבחון את משמעות המושגים בשדה החרדי ובשדה הש"סניקי לגווניו. כך למשל נשאל כיצד נתפס המושג 'שכינה'²⁰⁰¹ – האם כספירה הנקבית מתוך עשר הספירות שאמורה לקבל את השפע מהחלק הזכרי? או פשוט כשם נרדף לאל או לרוח קודש, כ'דימוי פיוטי של כנסת ישראל הגולה' (כהגדרתה של אלטשולר)?²⁰⁰² ובהמשך לכך, כיצד נתפס המונח 'הקב"ה' האם כפי המובן האיזוטרי המסתתר בתורה הקבלית, ככינוי לחלק מעשר הספירות? או פשוט כאחד משמותיו הפופולריים של האל? לא נוכל להתעלם מהעובדה שההבנה הקבלית-מיסטית של הטקסט המקורי איננה חלק מחייהם של מרבית המתפללים האומרים אותם. רובם המכריע לא מתייחסים לתפילה זו במשמעותה הקבלית המקורית, המינית, אלא יצקו אליה משמעות פשוטה הרבה יותר, מנוטרלת מן הקונוטציה המינית, או 'גורסים' בלא להתעכב כלל על הבנת משמעותה.

גם אצל הרב עובדיה, כצפוי, אנחנו לא מוצאים התייחסויות למשמעות הטעונה בעלת הרמיזה האירוטית: 'לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה'. אך, במפתיע, אנחנו בהחלט מוצאים התייחסויות למשמעות הטעונה הקשורה לתיאורי הדרמה של מאבקי הכוחות בתוך האלוהות ושל עזרת האדם הנקרא לסייע לה, אשר באים לידי ביטוי במטבעות לשון דוגמת: 'שכינתא בגלותא',²⁰⁰³ 'נתנו עוז לאלוהים',²⁰⁰⁴ 'כשגלו ישראל גלתה שכינה עמהם',²⁰⁰⁵ או 'לישועתך קיויתי השם'.²⁰⁰⁶

---

¹⁹⁹⁶ ראו: זק, קודשא בריך; תשב, קודשא בריך הוא; שפרבר, מנהגי ישראל, א, עמ' צח-ק; פירשטיין, מנהגים יהודיים, עמ' 25; חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 45-70; גייקובס, תפילות חסידיות, עמ' 140-142; ראו גם: יוסף חיים, שו"ת רב פעלים, א, או"ח, סימן א.

¹⁹⁹⁷ שלום, פרקי יסוד, עמ' 288; תשב, משנת הזוהר, כרך ב, עמ' 164; בן שלמה, הקדמה לשערי אורה.

¹⁹⁹⁸ שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס.

¹⁹⁹⁹ ויטאל, שער רוח הקודש, עמ' לח.

²⁰⁰⁰ חלמיש, מבוא לקבלה, עמ' 115.

²⁰⁰¹ תשב, משנת הזוהר, א, עמ' ריט-רסד; אורבך, חז"ל, הפניות בעמ' 643; שלום, פרקי יסוד, עמ' 259-307.

²⁰⁰² אלטשולר, חיי מרן, ראשית דבר.

²⁰⁰³ ראו למשל: זוהר, פרשת שמות; ראו עוד: פדיה, השם והמקדש, עמ' 257-261; תשב, שם, עמ' רכט-רלא; בסידורים ספרדיים כמו סידור הרב מרדכי אליהו בעל האוריינטציה הקבלית, 'קול אליהו' מופיע טקסט קורע לב, כביכול מפי השכינה עצמה המסבירה ליהודים כי בגין מעשיהם היא מושלכת בעפר: 'ואילו הייתם משערים אחד מאלף אלפים... מהעצר אשר אני שרויה בו, לא הייתה נכנסת שמחה בלבכם ולא שחוק בפיכם בזוכם כי בסיבתכם אני מושלכת בעפר'. (הרב מרדכי אליהו, סידור קול אליהו, עמ' לד).

²⁰⁰⁴ תהלים, סח, לה.

בניגוד למקובלים, ובדומה לגישתו האנטי-קבלית של הנודע ביהודה,²⁰⁰⁷ הרב עובדיה הביע הסתייגות חריפה מאמירת 'לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה'. ברוב המצוות, להוציא למשל ספירת העומר בלילה הראשון, הוא לא נהג לומר 'לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה' והסביר כי הוא מכוון על המצווה בברכה הפשוטה המקדימה אותה.²⁰⁰⁸ יתרה מכך, אחת המחלוקות הגדולות והמוקדמות סביב דמותו, זו שהתעוררה כבר עם צאת ספרו הראשון בראשית שנות החמישים (תשי"ב), הייתה בגלל התנגדותו לקביעת הבן איש חי שצריך להרבות באמירת 'לשם יחוד' לפני עשיית מצוות.²⁰⁰⁹ על פי עדויות בני משפחתו הדברים הגיעו עד כדי זריקת עגבניות על הרב עובדיה בעת שהלך באזור שוק מחנה יהודה.²⁰¹⁰ נכדו של הרב עובדיה והביוגרף/הגיוגרף שלו הרב יעקב ששון כתב כי לאחר שנים באותו מקום שבו נזרקו העגבניות ('איזה ירק' בלשונו) על הרב עובדיה נהרג בפיגוע בנו של זורק העגבניות ('עשו הערבים פיגוע גדול [...] וממש במקום בו ביזה האב את מרן שליט"א - נהרג בנו יקירו'). על המחלוקת עצמה כתב כי המתנגדים לרב עובדיה בשל סוגיית 'לשם יחוד': 'היו ממררים את חי מרן ממש, עד שחלה באופן שהיה חשש ממשי לשלומי'.

טענתם הייתה שאין רשות לשום אדם בעולם לחלוק על דברי הבן איש חי, ומאחר והוא תיקן נוסחאות לכל מצוה ומצוה, לומר 'לשם יחוד' לפני עשייתה, אי אפשר לומר שאין חיוב בדבר. ומרן השיבם כי הבן איש חי לא כתב לעשות כן מעיקר הדין אלא ממידת חסידות, ועוד שמותר לחכם לחלוק על חברו, אפילו אם הוא גדול ממנו...²⁰¹¹

ההסתייגות הזו של הרב עובדיה מאמירת 'לשם יחוד' נתפסת לעתים כאחת הדוגמאות לרציונליזם שלו, אך חשוב להדגיש כי לא מדובר בהסתייגות תיאולוגית, לא מדובר בהסתייגות מהיומרה האנושית להשפיע על המתחולל באלוהות, לא מדובר גם בהסתייגות מהרמיזה האירוטית. הרב עובדיה מסווג מעניין אחר לגמרי, הוא מסווג מהדקדוק ההלכתי של אמירת 'לקיים' מצות עשה' המלווה לעתים את אמירת 'לשם יחוד' על מעשים שלתפיסתו אינם 'מצות עשה'.²⁰¹² הרעיון הקבלי כי האדם יכול להשפיע על המתחולל באלוהות ולסייע לה דווקא מקובל על הרב עובדיה. הדברים לא מסתכמים באמירת 'לשם יחוד', הרעיון בא לידי ביטוי בצורות נוספות. באחת מדרשותיו השמיע הרב עובדיה עוד אמירה בעלת משמעות קבלית קלסית. זאת בהתייחס להשפעת האדם הדתי על מצב האלוהות. הרב עובדיה הסביר איך צריך לפרש את קטע התפילה 'כי לישועתך קיוונו כל היום'. מדבריו עלה שלא בכדי התפילה היא ל'ישועתך קיוונו' ולא ל'ישועתינו', שכן הישועה היא לא בשבילנו (עם ישראל) אלא בשבילך (אלוהים).²⁰¹³ אותו רעיון השמיע

²⁰⁰⁵ ראו למשל: זוהר, פרשת שמות; ילקוט שמעוני, שמואל א, פרק ב, רמז צ"ב.

²⁰⁰⁶ בראשית, מט, יח.

²⁰⁰⁷ כהנא, מהנוב"י לחת"ס, עמ' 89-91.

²⁰⁰⁸ הרב יצחק יוסף, דרשה, מוצ"ש פרשת שמיני, בית הכנסת היזדים, כ אדר ב תשע"ד, 22.3.2014; גם באשר למנהג בסביבתו לומר 'לשם יחוד' לפני ההתעטפות בטלית כמנהג תלמידי הבן איש חי (ראו למשל: סידור קול אליהו, עמ' נט), הרב עובדיה נהג כך (יוסף, ארחות מרן, א, עמ' כח).

²⁰⁰⁹ יוסף, חזו"ע, שו"ת, סימן כט.

²⁰¹⁰ כך סיפר הרב יצחק יוסף, בנו של הרב עובדיה והרב הראשי הספרדי, לתלמידיו.

²⁰¹¹ ששון, הלכה יומית, מצוות צריכות כוונה – דברי מרן שליט"א בחיבורו הראשון.

²⁰¹² ראו למשל: יוסף, הליכות עולם, ג, עמ' לג. (הרב עובדיה התכוון בדרך כלל לנושא אמירת 'לשם יחוד' על ספירת העומר שהיא מדרבנן לדעת רוב הפוסקים. הוא עצמו נהג לומר 'לשם יחוד' רק בלילה הראשון של ספירת העומר).

²⁰¹³ הרב עובדיה, דרשה, יום ה, ישיבת אור החיים, כ"ט תמוז תשס"א, 19.7.2001; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש בא, ח שבט תשס"ד, 31.1.2004 שם הוא אומר: "'כי לישועתך קיוונו כל היום', כביכול שכינתא בגלותא'. ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש ראה, כ"ט אב תשס"ח, 30.8.2008: 'כשאדם מתפלל לא יתפלל לטובתו, אלא לטובת הקב"ה כי לישועתך קיוונו כל היום'.

הרב עובדיה גם בדרשות אחרות: "כי לישועתך קיווינו כל היום" - כביכול "שכינתא בגלותא"²⁰¹⁴,
'כשאדם מתפלל לא יתפלל לטובתו, אלא לטובת הקב"ה "כי לישועתך קיווינו כל היום"²⁰¹⁵.
אנו מוצאים אצל הרב עובדיה תפיסה כזו גם תוך שימוש במונח 'תנו עוז לאלוהים'. בדרשה לקראת
פורים, על רקע מצב מדיני שעורר אצל הרב עובדיה אווירת נכאים דיבר הרב עובדיה על גזרות המן הרשע.
הדברים כללו תהייה תיאולוגית איפה אלוהים ומדוע הוא לא מסייע לעמו? השלכה אקטואלית כמקובל
אצלו והסבר על פיו עם ישראל צריך לתת עוז לאלוהים ולהעניק כח לשכינה:

באה צרה על ישראל, ובכל זאת הקב"ה מכסה את עצמו. גזרו גזירה על ישראל ואיפה
הקב"ה? איך שותק להם? על המקום ייתן להם טיל אחד על הראש שלהם. [...] למה שותק
להם? - כשישראל עושים מצוות ומעשים טובים נותנים כוח לשכינה, 'תנו עוז לאלוהים'. איך
נותנים עוז? תורה והמצוות. נותנים כוח לשכינה.²⁰¹⁶

גם בדרשה לקראת ראש השנה קרא הרב עובדיה לשומעי לקחו לא להקדיש את תפילות ראש השנה עבור
עצמם וצרכיהם הפרטיים, אלא להתפלל עבור הצלת השכינה ולקוות לישועתה ולא לישועתם הם.

הקב"ה ישתבח שמו ... השכינה שלו בגלות, בת קול מנהמת כיונה 'אוי לי שהחרבתי את ביתי,
אוי לי ששרפתי את היכלי, אוי לי שהגליתי את בניי לאומות העולם'. בכיות, אנחות, גניחות.
בא אדם רוצה לבקש בקשה מהקב"ה, בשעה הזאת אתה בא לבקש? לצרכיו הפרטיים? בא
לבקש על השכינה – טוב, אבל לבקש על עצמו? איך אני יכול לבקש 'תן לי הקב"ה דירה רחבת
ידיים' בשעה שהשכינה בגלות? איך אני מעז להיכנס בחוצפה לבקש מהמלך? ... צריך לדעת
'שכינתא בגלותא', ישראל צריכים להתחשב עם המצב הזה, התפילות צריכות להיות מופנות
כלפי מעלה, 'לישועתך קיווינו כל היום'. מה זה לישועתך? לישועה של השכינה הזאת. לא
תישאר בגלות, לא תישאר בצער, יחזיר עטרה ליושנה. 'ותמלוך ה' אלוהינו על כל מעשיך' זה
העיקר. השאר טוב, 'תן כבוד לעמך' – בסדר, אבל העיקר 'ותמלוך' להחזיר עטרה ליושנה. ואז
תהיה שמחה למעלה ושמחה למטה. זה משל שאדם ייקח את זה לאוזן שלו: התפילות שלו
יהיו מופנים כלפי מעלה 'לישועתך קיווינו כל היום', 'שכינתא בגלותא'. תהיה הגאולה במהרה
בימינו, יציל אותנו הקב"ה מיד האויבים מבפנים, האויבים מבחוץ, אלה שמחללים שבת,
אלה שאוכלים טריפות, אלה שעוסקים בעריות, כל זה 'ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ'.
כולם יחזרו בתשובה, ועמך כולם צדיקים. כמו שלמדנו היום בהפטרה. זה העיקר, בזה יפעיל
כל כובד משקלו, לא רק על דברים פרטיים שלו. מה שווים אנחנו לבקש דברים פרטיים
כשהשכינה בגלותא? ישם על לבו יתפלל בראש השנה יהיה עיקר מגמתו שתחזור עטרה
ליושנה 'ותמלוך ה' אלוהינו מהרה על כל מעשיך מלך על כל הארץ'. זה העיקר, השאר גם כן
טוב, ממילא יש השאר. 'צדיקים יראו וישמחו וישרים יעלוזו וחסידים ברינה יגלו' זה תוצאה
של 'ותמלוך על כל מעשיך'.²⁰¹⁷

היה ניתן לחשוב שמדובר בשפה שהיא דרך משל בלבד, אך דוגמה זו לא מנותקת מן האחרות. הדוגמאות
לעיל הן הבולטות והנוכחות בחיים הדתיים של הש"סניקים. חלקן אף צוטטו כאמור למרבה ההפתעה על
ידי הרב עובדיה יוסף עצמו, על כן חשיבותן רבה במיוחד. טקסטים אחרים ברוח זאת אשר בפועל אינם

²⁰¹⁴ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת בא, ח שבט תשס"ד, 31.1.2004.

²⁰¹⁵ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת ראה, כ"ט אב תשס"ח, 30.8.2008.

²⁰¹⁶ הנ"ל, דרשה, ג, יחזה דעת, כ"ז אדר תשס"ה, 8.3.2005.

²⁰¹⁷ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תבוא, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"א אלול תשע"ב, 8.9.2012.

חלק מהחיים הדתיים של מושאי המחקר, הם בעלי חשיבות פחותה לענייננו, אך לעיל הצגתי כמה מהם, שנחוצים להבנת הרקע ההיסטורי.

הרב עובדיה, שהתעמת נגד אמירה מוגזמת של 'לשם יחוד' לפני קיום מצוות, מבטא אפוא 'כמסיח לפי תומו' את התפיסה הקבלית שאמרה זו משקפת. אך אם לא די בכך, הוא נזקק גם לנוסחה ה'פסולה' עצמה. יתר על כן, הוא חידש חידוש הלכתי כשקבע כי יש אירוע חדש שעליו יש לומר 'לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה'. על פי הנחייתו על חסידיו לומר זאת כאשר הם מצביעים בבחירות למפלגתו, רגע לפני קיום המצווה של שלשול הפתק 'ש"ס' לקלפי. כך למשל בכנס בחירות שנערך סמוך ליום הכיפורים בשנת תשס"ה קרא הרב עובדיה לציבור להצביע ש"ס והנחה את המצביעים: 'יגידו "לשם יחוד קודשא בריך הוא" ושימו הפתק'.²⁰¹⁸ גם בכנס בחירות בתל אביב בשנת 1988 אמר הרב עובדיה דברים דומים: 'ביום פקודה - כ"א חשון תשמ"ט - ייקח בידו פתק שכתוב עליו ש"ס ויאמר: "לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה הריני בא לקיים - כמו שכתוב בתורה - מצות ושמרת לעשות ככל אשר יורוך"'.²⁰¹⁹

צריך לסייג אפוא את הדברים ולהבחין בסתירות. ראשית, אנו רואים מקורות חז"ליים ולא קבליים לתפיסה זו, ניתן לטעון כי הם הבסיס לעמדת הרב עובדיה. שנית, ראוייה לשימת לב הרוח ובמנגינת דברי הרב עובדיה יוסף, ייתכן והוא מתגבר על המכשול התיאולוגי לפיו כוחו של האל כביכול מוגבל. הוא מציג הדברים על פי ההבנה הפשוטה כמעין לשון אלגורית, כאילו 'השכינה של הקב"ה' היא שבגלות, והקב"ה מתייסר על כך ולכן העניש את בניו בחומרה רבה וכעת הוא זקוק לתפילותיהם כדי לגאול אותם. מאידך, גם אם הוא שואב את דבריו מטקסטים חז"ליים הרי שהרב עובדיה בוחר באמירות בעלות נופך מיסטי משמעותי, מה ששולל את הצגתו כאנטי מיסטיקן ומאשש את הצגתו כמתנגד למקובלים. כלומר מתנגד למקובלים אך פחות מכך לקבלה, נרתע ממיסטיקנים, אך פחות מכך ממיסטיקה. ראיה מסוימת לכך, היא העובדה שהרב עובדיה שמתנגד בחריפות לאמירת 'לשם יחוד' כשיטת המקובלים, מחדש אמירת 'לשם יחוד' כאשר זה חשוב לו. להלן בפרק על המיסטי ככלי פוליטי נראה עוד בעניין זה.

2. הרב עובדיה וכוונות קבליות

דוגמה נוספת לתחום שבו אנו יכולים להבחין בדחיה של הרב עובדיה את עמדת המקובלים, אך לא את שורשיה המיסטיים היא השימוש בכוונות.

ביישום התפיסה הקבלית הבסיסית על פיה לאדם תפקיד חשוב במערכה המתנהלת בתוך האלוהות בין כוחות הטוב לבין כוחות הרע ממלאת תפקיד חשוב אחת הפרקטיקות הקבליות המעשיות הבולטות שנועדו להשפיע על האלוהות: הכוונות.²⁰²⁰ המדובר בעיקר בכוונות בתפילה²⁰²¹ – פרקטיקה שהלכה והתפתחה דרך מספר תחנות והסתעפויות²⁰²² – אך ישנן גם כוונות לברכות ולמצוות השונות.²⁰²³

²⁰¹⁸ הרב עובדיה, דרשה, כנס בחירות בבית שמש, 1.10.2003; דברים זהים אמר גם ב: הני"ל, דרשה, מוצ"ש משפטים, כז אדר תשס"ו, 25.2.2006; בהערת אגב מעניין להזכיר כי באותה עצרת בחירות/סליחות בבית שמש הדגיש הרב עובדיה פסק הלכה נוסף שלו לקראת חול המועד סוכות וקבע כי לפעילי ש"ס מותר לעבוד בחול המועד למען הצלחת מפלגתו: 'אפשר לעבוד בחול המועד בשביל התנועה, כי זה צורכי הרבים'.

²⁰¹⁹ הקלטת כנס הבחירות של ש"ס בתל אביב משנת 1988 בארכיון אבישי בן חיים.

²⁰²⁰ תשב"י, משנת הזוהר, ב, עמ' רנב, רמז-רפ; גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, עמ' 38-55; אידל, כוונה וצבעים, עמ' 1-14; חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 71-99.

²⁰²¹ אידל, תפילות קבליות; הני"ל, על כוונת, עמ' 18.

²⁰²² מרגולין, החסידות, מקורותיה, עמ' 88-100; וולפסון, מימדי תפילה, עמ' 41-79, 59-60; תא שמע, התפילה באשכנז, עמ' 51-52.

²⁰²³ ראו למשל: גארב, הכוח במיסטיקה, עמ' 54, 92, 123-130 ועוד על פי רשימה בעמ' 316.

לשם הבנת המושג הקבלי 'כוונות' יש להקדים ולהזכיר את ההבדל בין הכוונות הקבליות לבין הכוונות הרגילות של המתפללים באשר הם. למרות שיתוף השם, מדובר כמובן בשני עניינים שונים לחלוטין. הכוונה הרגילה של האדם המתפלל, כלשון הטור (או"ח, ראש סימן צח), והשולחן ערוך (או"ח, צח, א), היא 'שיכוין פירושו למי שיש לו תשמוצא בשפתיו, ויחשוב כאילו שכינה כנגדו'. זוהי פעולה מחשבתית ורגשית המבטאת ריכוז בטקסטים הקלסיים של התפילה או בהגיגי נפשו של המתפלל. לא כך הכוונה הקבלית, המופעלת על פי נוסחאות מדויקות. במיוחד אמורים הדברים לגבי הכוונות השכיחות אצל מקובלי דורו של הרב עובדיה יוסף – כוונות הרש"ש²⁰²⁴ (שיש להבחין מן הכוונות הפחות 'טכניות' שבקבלה המוקדמת).²⁰²⁵

הכוונות הן כלי שניתן לאדם כדי להגביר או למקד את מידת ההשפעה של מעשיו הדתיים כגון תפילה, ברכה, לימוד תורה.²⁰²⁶ טכניקה קבלית נוספת מאותה משפחה היא 'יחודים'. בשונה מהכוונות, ה'יחודים' הם לא חלק נלווה לעשיית מצווה, אלא פעולה של מניפולציות על שמות קדושים במטרה ליצור ייחוד – הזדווגות – המשרה הרמוניה בעולמות העליונים ומבטיחה את ירידת האור מהם לעולמנו השפל. בשני המקרים מדובר על פעילות לשונית.²⁰²⁷ בין המקובלים אין הסכמה בשאלה על מי מוטל חובת הכוונה. הבן איש חי כותב על ה'כוונות' שצריך לכוון 'אפילו אדם פשוט' בשעה שהוא אוכל. הוא מסביר כי על פי האר"י פעולת האכילה היא פעולת בירור מיסטית, שנעשית בידי 32 שיני האדם שהן כנגד ל"ב נתיבות חכמה (22 האותיות ועוד 10 הספירות). פעולת בירור זו בין היתר מתקנת נפשות שהתגלגלו לתוך המאכלים והמשקים. הוא דורש מהאדם הפשוט האוכל לכוון לפחות במשך זמן אכילת המוציא, לא להוריד מהשולחן את שיירי המאכלים כגון העצמות והקליפות עד אחרי ברכת המזון שכן הברכה היא חלק מפעולת הבירור ועוד.²⁰²⁸ ואולם, בדרך כלל יועדה פעולת הכוונה רק למקובלים 'מקצועיים', ובירושלים של העת החדשה כונו הללו לעתים 'מכוונים'.

הכוונות נוכחות בסידורי הכוונות, סידורי תפילה המרחיבים את טקסט התפילה ומצרפים הוראות מפורטות לגבי דרך האמירה הראויה של כל מילה ומילה בתפילה והנלווה אליה. ברבים מן הסידורים בנוסח עדות המזרח אין פירוט של כל הכוונות, אך יש מבחר מצומצם שלהן, וכן 'צירופי השם' – הפרמוטציות השוות של שילוב שם הוי"ה בשם אדנות זה בזה. מרבית המתפללים אינם נותנים דעתם על צירופים אלה, אך עצם נוכחותם בסידור התפילה הספרדי משרה עליו מרוחה של הקבלה.

אחת הנקודות המדגישות את הפער הניכר בין הרב עובדיה לבין המקובלים הוא השימוש בכוונות הקבליות בתפילה. בפועל, הכוונות הקבליות בתפילה לא זכו להיכנס לסידורים על פי פסיקותיו. מאוד לכאורה, יש בכך עדות ברורה לניסיונו להוציא את הכוונות מסדר היום היהודי הדתי. אך מהו באמת יחסו אליהן?

על פי עדותו של הרב יצחק יוסף, בנו של הרב עובדיה ועורך הסידור 'חזון עובדיה', לא הייתה באי-הוספת הכוונות לסידורים משום הבעת הסתייגות של הרב עובדיה מהכוונות הקבליות, או זלזול בפרקטיקה קבלית זו. הרב יצחק יוסף סיפר – כמשיח לפי תומו – שהרב עובדיה הנחה אותו לא לכלול כוונות בסידורו 'חזון עובדיה' דווקא מסיבה שניכרת בה הערכה לפרקטיקה הכוונות. הרב עובדיה נימק את הוראתו במילים: 'כי אם משהו לא יודע ומכוון אז הוא מקצץ בנטיעות, גורם נזק'.²⁰²⁹ מתוך היכרות עם עדויותיו של הרב יצחק יוסף אפשר ליחס להן יושרה אינטלקטואלית, תום ואמינות גבוהה במיוחד. אם

²⁰²⁴ ראו: הלל, הרש"ש, עמ' רב-רמ.

²⁰²⁵ שלום, הקונספט של הכוונה.

²⁰²⁶ שתיל, האר"י, עמ' 174.

²⁰²⁷ שם, עמ' 184.

²⁰²⁸ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת שלח לך.

²⁰²⁹ הרב יצחק יוסף, דרשה, רב 'ממלא מקום' לרב עובדיה יוסף, בית הכנסת היזדים, א חשון תשס"ה, 16.10.2004.

כך, ייתכן כי מדובר בשיקול נקי שבגללו הרב עובדיה מוציא את הכוונות מהסידור. גרסת הרב יצחק יוסף דוחה את האפשרות שבעצם הרב עובדיה חושב שמדובר בהבלים, אך מותירה את האפשרות שמדובר בתחום שאינו מעניין אותו.

עדות חשובה מופיעה בספר 'אביר הרועים', ספר הגיוגרפי ועם זאת חשוב ואמין שכתב נכדו הקרוב של הרב עובדיה, הרב יעקב ששון. שם נכתב כי בשנות הארבעים מי שנחשב ל'ראש המכוונים בתפילה על פי כוונות הרש"ש' המקובל רבי סלמאן מוצפי חיפש מבין צעירי הרבנים דאז למי ימסור הלאה את כל כוונות התפילה המסורות בידו. על פי נכדו של הרב עובדיה הרב מוצפי הגיע למסקנה כי אין ראוי מהרב עובדיה למשימה, 'והיה מחזר אחריו ומפציר בו', אך הרב עובדיה סירב להצעת הרב מוצפי ועשה את דרכו מצרימה לתפקיד הרבני שמילא שם.²⁰³⁰

כמו בסוגיות אחרות גם באשר לשאלת יחסו של הרב עובדיה לכוונות ראוי להידרש לדברים שאפשר היה לשמוע ממנו בדרשותיו. והנה דברים שנאמרו באחת מדרשותיו אשר בה הקדיש זמן לסיפור על רבי אברהם בן מוסא²⁰³¹ (מרוקו, המאה ה-18) שהיה מפורסם בשליטה שלו בשמות הקודש הקבליים וביכולות שלו לכוון כוונות ולחולל דברים שמעל לטבע.²⁰³² על פי הרב עובדיה, רבי אברהם ראה את גדול השייח'ים במרוקו הורג יהודי שעבר ליד החצר שלו. הוא הלך וקנה שתי מחרוזות יפות נתן לשפחה של השייח' אחת, ואמר לה כי ייתן לה עוד מחרוזת אם תיקח פתק שכתב עליו שמות וכוונות ותזרוק אותו לבאר. השייח' הזמין לכבוד יום הולדתו את בניו ונכדיו לסעודה. 'התחילו לבלע, בסוף רצו לשתות מים, שאבו להם, שתו. איך ששתו – שבעים מהם מתו'. כשסיים לספר אמר הרב עובדיה:

איך היו כל דבריהם גחלי אש, כותב שם, מעמיד את העולם. אח, מה היו יכולים לעשות, 'שאמות' היו יכולים לעשות. היה כותב נייר הזה משמיד את היטלר את הרשעים האלה שהרגו לנו בשואה שישה מיליון יהודים. לא זכינו בדור שלנו מי שיעשה דבר כזה. היו הרבה צדיקים, גאונים, קדושים, אבל צדיק כזה לא היה לנו.²⁰³³

אנו רואים בשורה התחתונה כי לא מדובר כאן בעמדה רציונליסטית, אנטי-מיסטית של הרב עובדיה. נשמע כאן כי אומנם הוא לא מקבל את סידורי הכוונות של המקובלים, אך הוא בהחלט מאמין גדול בכוח הכוונות קבליות וביכולת הפעולה של השימוש בשמות הקודש. הגיעו הדברים עד כדי הבעת צער שבתקופת השואה לא היה מישהו מהרבנים שידע לכתוב שמות קודש ולכוון כוונות שבעזרתם היה אותו רב דמיוני – כך על פי הרב עובדיה – 'משמיד את היטלר'.²⁰³⁴

ג. יחסו המורכב של הרב עובדיה לטקסטים קבליים

'אף פעם לא ראיתי את הרב עובדיה מנשק ספר שנפלי' סיפר לי תלמידו הקרוב ביותר במשך שנים, הרב ישראל יונה, 'הרב רק היה נאנח בכאב על הספרים שנפלו. רק פעם אחת ראיתי אותו מנשק ספר שנפל, הלכתי מיד לבדוק מהו הספר, זה היה ספר הזוהר'.²⁰³⁵

גם בחינת יחסו של הרב עובדיה לספרים ולטקסטים הקבליים חשובה להבנת התמונה המורכבת. גם כאן נפתח ברושם ראשוני של התנערות מספרות הקבלה, אך מאידך ניכר כי לא רק שהרב עובדיה היה

²⁰³⁰ ששון, אביר הרועים, א, עמ' 210.

²⁰³¹ הרב עובדיה מספר על המקובל רבי אברהם בן מוסא גם בספרו 'ענף עץ אבות', עמ' שא-שב.

²⁰³² חדאד, ספר פי, עמ' 38.

²⁰³³ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחזה דעת, ד תמוז תשס"ד, 22.6.2004.

²⁰³⁴ שם; ומעניין כי לחיזוק דבריו נגד המחשבה כי אפשר בזמן הזה להתפלל בלא כוונה מגייס הרב עובדיה גם את הנימוק המיסטי כי 'מי שאינו מכין בתפילתו משתתף עם רוח הטומאה, ויבא גם השטן בתוכו', (יוסף, יב"א, ג, או"ח, י, ס"ק ד), כלומר שוב, אין פה עמדה המתנגדת עקרונית לענייני ה'נסתרות'.

²⁰³⁵ שיחה עם הרב ישראל יונה, תלמידו הקרוב של הרב עובדיה.

בן בית בטקסטים הקבליים, אלא שישנן מקומות הסותרים את הנחת המוצא. הבאתי לעיל בשער הראשון בפרק על אודות מעמד הקבלה במרחב שבו עוצב ופעל הרב עובדיה, את עדות מזכירו כי היה מסוגל להכיל את עמדת הדרדעים נגד קדמות הזוהר וכי בשל הקושיות נגד קדמות הזוהר אי אפשר לדונם ככופרים.²⁰³⁶ אך לעומת זאת מעיד בנו הרב הראשי הרב יצחק יוסף כי הרב עובדיה היה מסרב להשתתף במניין שבו התפלל תימני דרדעי, 'איך שהרב היה רואה אותו היה עולה לבית מיד, היה אומר: "כשהוא ילך תקרא לי, זה אפיקורוס"'.²⁰³⁷ באותה דרשה הסביר הרב יצחק יוסף כי הדרדעים הם כת שאנשיה 'כופרים בזוהר הקדוש'. הוא מתח עליהם ביקורת גם על כך שאינם אומרים בסיום התפילה את 'עלינו לשבח'.²⁰³⁸ כפי שקובע ספר הזוהר ובנוסף לא אומרים בפתיחת ההיכל את תפילת 'ברוך שמי' שנכנסה אל סדר התפילה כחלק מהשפעת ספר הזוהר.²⁰³⁹

בחינת יחסו של הרב עובדיה לטקסטים הקבליים מעלה שיש מקומות שבהם הוא מרחיק את הקבלה, באופן דומה למגמה שאבחן בנימין בראון אצל החזון איש ביחסו לקבלה, למאגיה ולמיסטיקה. טכניקה שאותה מכנה בראון 'הגבהה אל מחוץ לתחום', טכניקה המוכרת בתרבויות מסורתיות ואשר דוגמאות לה אפשר למצוא גם בעולם החרדי. היא ננקטת אל מול ערך דתי שרוצים לנטרל אך אי אפשר לנפץ ואי אפשר לשלול, שכן הוא התקדש בדורות קודמים. או אז מרימים אותו לגבהים שהופכים אותו ללא רלוונטי. כפי שכתב בראון: 'גישה זו מאפיינת את היחס כלפי הקבלה בכללה ולא רק כלפי הקבלה המעשית בקרב אישים אורתודוקסיים רבים בדורות האחרונים'.²⁰⁴⁰

בשנות השבעים של המאה ה-20 שבהן העביר הרב עובדיה פינת הלכה בתכנית 'קבלת שבת' ברדיו של 'קול ישראל' הוא נשאל בין היתר מה דעתו על תופעה, שאז הייתה חדשה, של 'גורמים שונים הקוראים לקהל הרחב להצטרף בהמוניהם ללימוד תורת הקבלה'. תשובתו המפורטת של הרב, שהודפסה גם בספרו 'יחווה דעת',²⁰⁴¹ תואמת במידה רבה את התזה של בראון: הרב עובדיה מתחיל בסדרת מקורות באשר לחשיבות לימוד הקבלה, שאותו הוא מגדיר כ'נשגב מאוד', הוא מצטט את הזוהר בפרשת פקודי (דף רמז ע"ב) באשר לחומרת העונש למי שאינו עוסק בסתרי תורה ולגודל שכר שיזכו לו העוסקים בתורת הסוד. הוא מצטט ממדרש משלי (פרשה י) את מימרת הקב"ה 'אין לי הנאה וקורת רוח בעולמי אלא בשעה שתלמידי חכמים עוסקים בתורה וצופים במרכבה'. הוא מצטט את מאמרו המפורסם של תלמידו המובהק של האר"י ר' חיים ויטאל ('רבנו המהר"י', בלשונו של הרב עובדיה) בשער הגלגולים לפיו עסק התורה נכלל בפרד"ס שהוא פשט, רמז, דרש, סוד וצריך לעסוק בכל הארבעה 'ואם חיסר אחד מכל אלה יחזור בגלגול'.²⁰⁴²

אולם מיד לאחר ההקדמה הזאת מסביר הרב עובדיה כי כל השבח הזה בלימוד הקבלה הוא רק כאשר מדובר בתלמיד חכם ש'כבר מילא כרסו בש"ס ופוסקים'. הוא ממשיך להסביר את העליונות ההלכתית של ההלכה על פני הקבלה באמצעות חזרה על המוטו של דרכו התורנית על פי הנאמר בגמרא במסכת ברכות (דף ח ע"א): 'מיום שחרב בית המקדש אין להקדוש ברוך הוא בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה'. הוא ממשיך ומצטט את דבריו החריפים של הרמ"א בספר תורת העולה (חלק ג, פרק ד) 'ולא ראיתי מימי בדור הזה איש מקובל יודע הדבר על בוריו מצד הקבלה האמתית, ורבים מהמון העם כל אחד קופץ

²⁰³⁶ ראו לעיל שער ראשון, סוף פרק שני.

²⁰³⁷ הרב יצחק יוסף, דרשה, מוצ"ש פרשת אמור, ג אייר תשע"ד, 3.5.2014.

²⁰³⁸ ראו על 'עלינו לשבח' בתוך: חלמיש, קבלה ותפילה, עמ' 186-208.

²⁰³⁹ זוהר, פרשת ויקהל, דף רו, ע"א; ראו בעניין 'ברוך שמי' ומקורותיה הזוהריים אצל: יוסף, ארחות מרן, עמ' שפז-שפז; פירשטיין, מנהגים יהודיים, עמ' 15-16; חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 122-123; ראו אצל הרב עובדיה: יוסף, יבי"א, ה, או"ח, ח.

²⁰⁴⁰ בראון, החזון איש, עמ' 175-177, 192.

²⁰⁴¹ יוסף, יחווה דעת, חלק ד, מז, עמ' רמא.

²⁰⁴² ויטאל, שער הגלגולים, הקדמה יא.

ללמוד בתורת הקבלה אשר היא תאווה לעיניים. [...] ולא עוד אלא שאפילו בעלי בתים שאינם יודעים בין ימינם לשמאלם בחשכה יתהלכו, שאינם יודעים לפרש סדרה או פרשה עם פירוש רש"י קופצים ללמוד קבלה, וכל זה הוא מפני שהדור יתום ואסתרא בלגינא קיש קיש קריא, ועל זה ידו כל הדווים. ומה גם שיש שאחר שראה בה מעט מתפאר בה ודורש ברבים בדברי קבלה ועתיד הוא ליתן את הדין.

הרב עובדיה ממשיך ומספר בשבח חכמי התלמוד ש'התחמקו מללמוד מעשה מרכבה' ומוסיף ומדבר על החשיבות שיש בכך שמלמד הקבלה יהיה מורה ראוי שכן אחרת עלול בנקל לטעות ולקצץ בנטיעות.²⁰⁴³ אכן, אף על פי שהמגמה במעשית היא הרחקת לימוד הקבלה, הרב עובדיה משתמש כאן בנימוקים מתוך עולמה של הקבלה עצמה כדי להצדיק את מגמת הרחקה.

לימוד קבלה כקיום מצוות תלמוד תורה

אחת מאמות המבחן ליחסו של פוסק אל הקבלה היא השאלה אם הוא מונה את לימוד הקבלה כדרך אפשרית לקיום מצוות תלמוד תורה. כצפוי, המקובלים הורו לחיוב,²⁰⁴⁴ אך לא רק הם נקטו כך, ובאותו קו פסקו גם שולחן ערוך הרב, ה'חיי אדם' וה'ערוך השולחן', המזכירים במפורש את לימוד הקבלה כלימוד אחד מחלקי התורה,²⁰⁴⁵ לעומת זאת, החפץ חיים נוקט קו אחר בחיבורו רב ההשפעה 'משנה ברורה'. כאשר הוא במצוות תלמוד תורה הוא איננו מזכיר את לימוד הקבלה כדרך אפשרית לקיום מצווה זו, אף לא עבור מי שמילאו כרסם ש"ס ופוסקים. הוא פוסק כי 'חייב אדם ללמוד בכל יום תורה שבכתב, שהוא תנ"ך, ומשנה וגמרא ופוסקים',²⁰⁴⁶ ואינו מזכיר את הקבלה. זו גם עמדת יריבו של הרב עובדיה בערוב ימיו, ראש הישיבה הליטאי-הקלסי, הרב שך, המדגישה כמובן את עליונות לימוד התורה כפי שהוא מבין אותו: הגמרא ומפרשיה. בנושא חכמת הקבלה שלימודה מכונה במקורות 'כניסה לפרדס',²⁰⁴⁷ מביע הרב שך עמדה מנמיכה שמשום מה הורחקה מעיני הציבור. כמצע לעמדה זו הוא מצטט את דברי הרמב"ם: 'ואני אומר שאין ראוי לטייל בפרדס אלא מי שנתמלא כריסו לחם ובשר'. קריאה בין השורות מעלה כי הרב שך מביע פה עמדה לפיה לימוד הקבלה אינו נכלל במצוות לימוד תורה:

ידיעת עניינים אלו הוא רק ככל מצוה שמתוך כך הוא יודע ומכיר את הבורא, אבל אין זו תורה. [...] שעל זה נאמר 'ותלמוד כנגד כולם' [...] כל זה מה שנכללה בתורה את כל סדרי מעשה בראשית ומעשה מרכבה הוא רק על ידי הנגלה לנו.²⁰⁴⁸

אצל הרב עובדיה עלתה סוגיה זו בשאלת החובה המוטלת על בנים בכורים לצום בערב הפסח תענית בכורות. על פי ההלכה, אפשר להימנע מחובה זו באמצעות השתתפות ב'סעודת מצוה'. בדרך כלל נוהגים לערוך סעודה כזו על סיום מסכת בגמרא או על סיום סדר של משניות. הרב עובדיה נדרש לשאלה האם אותו דין חל גם על סיום ספר הזהר.²⁰⁴⁹

---

²⁰⁴³ בסופו של דבר הרב עובדיה פוסק כי אין ללמוד במכוני קבלה אלו, מה גם שמדובר בלימוד של בחורים ובחורות יחדיו. בתוך: יוסף, יחז"ד, חלק ד, סימן מז; ראו עוד: יוסף, אגרת לבן תורה, עמ' קעו-קעח.

²⁰⁴⁴ חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים, עמ' 604.

²⁰⁴⁵ רש"י מלאדי, שו"ע, הלכות תלמוד תורה, ב, א-ב; דאנציג, חיי אדם, חלק א, י, יב; ר' יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, יורה דעה, רמו, טו. אך במקום אחר (שם, אורח חיים, מז, ח) הוא מסתפק אם הלומד דברי אגדה ו'חכמת הקבלה' מברך עליהם ברכת התורה; וראו על הערוך השולחן אצל: פישבין, תעוזתו של פוסק.

²⁰⁴⁶ משנ"ב, קנה, ס"ק ב. בדבריו על החיוב לומר דברי תורה בסעודה הוא מכיר אף בדברי אגדה ומוסר כבדברי תורה (משנ"ב, קע, ס"ק א.), אך אינו מזכיר את הקבלה.

²⁰⁴⁷ ראו לעיל שער ראשון, פרק רביעי, בסיכום.

²⁰⁴⁸ שך, אבי עזרי, הקדמה למהדורה רביעא.

²⁰⁴⁹ יוסף, יבי"א, א, או"ח, כו, ס"ק י; שם, ד, או"ח, יג, ס"ק ג; ראו עוד: שם, ט, או"ח, צ, ס"ק א; שם, י, או"ח, נה, ח"ד כז; הנ"ל, חזו"ע ארבע תעניות, עמ' שצו.

תחילה דן הרב עובדיה בשאלה אם לשם מילוי חובת 'סיום מסכת' אפשר להסתפק בלימוד אחת ממסכתות המשנה, לימוד הנחשב לפשוט הרבה יותר מלימוד מסכתות הגמרא. הרב עובדיה קובע שכן, אפשר להחשיב לימוד מסכת משניות כמצדיק סעודת מצוה המבטלת את חובת הצום. הוא מסייג וקובע שהדבר אמור רק לגבי האדם הלומד ומסיים בעצמו, אך לא למשתתפים אחרים בחגיגתו. זאת מכיוון שלימוד קל זה אינו מצדיק חגיגות. 'שאינו אלא משניות, שכל אחד יכול לפטור עצמו בזה, הנה כי כן אינו ראוי לפטור אחרים בקול רנה ותודה המון חוגג'. בהמשך הרב עובדיה מקיים דיון דומה בקשר ללומד מספר הקבלה הבסיסי: ספר הזוהר. הוא מגיע למסקנה שממנה עולה לכאורה כי ערכו של לימוד בספר הזוהר גדול מערך לימוד המשנה ואפילו הגמרא. לדבריו, לימוד הזוהר מאפשר פטור מסיום מסכת אפילו אם רק קוראים את הטקסט בלי להבין.

והנה ראיתי נוהגים להקל בסיום הזוה"ק [הזוהר הקדוש] אפי' [אפילו] בלי פירוש, ויש להם על מה שיסמכו... ומעתה בוודאי שהמסיים את הזוהר הקדוש שפיר דמי לעשות סעודת סיום אע"פ שלא הבין את סודותיו ופטר מתענית בכורות בע"פ [בערב פסח]... וכל זה בלימוד הזוה"ק. אבל בלימוד גמרא או שישה סדרי משנה אין להקל בלי פירוש והבנה.

מדובר בעמדה מפתיעה ובוודאי שונה מזו שניכרת למשל מדברים של מנהיג הציבור הליטאי, הרב שך, על פיהם משתמע לכאורה כי לימוד קבלה אינו נכלל במצוות לימוד תורה. על רקע העמדות ההלכתיות שצינתי לעיל ניתן להבין את עמדתו של הרב עובדיה כהערכה הלכתית - כלומר ברובד הגבוה ביותר בסולם הערכים של הרב עובדיה. כלפי לימוד הזוהר, על אודותיו הוא אומר את הדברים שציטטנו לעיל ואף מוסיף ומצטט את דברי החיד"א ש'לימוד הזוהר הקדוש מסוגל להאיר הנפש'.²⁰⁵⁰

מכוני קבלה

אחד האפיקים הבולטים לפופולריזציה של הקבלה בישראל היו מכוני הקבלה, ובראשם המכון של הרב פיליפ שרגא ברג (1927—2013). מכוני הקבלה ספגו התקפות קשות מן הממסד הדתי.²⁰⁵¹ הרב עובדיה לא היה שותף למאבק זה. בתשובה שכתב כבר בשנת 1964 בעקבות הקמת המכון להפצת תורת הקבלה של ברג, מקיף הרב עובדיה את נושא ההתנגדות ללימוד קבלה למי שאינו מתאים, אבל מיד אחר כך כותב דברי עידוד נלהבים על חשיבות לימוד הקבלה למתאימים:

לעומת כל האמור, אם החפץ להתעטר בלימוד תורת הקבלה לשם שמים ויש בו כל התנאים החיוביים הנ"ל, שכבר מילא כרסו בש"ס ובפוסקים. [...] אדרבה, צריך לעודדו ללימוד סודות התורה ואין ערוך אליו. [...] ומבואר בספר הזוהר הקדוש (פרשת פקודי דף רמז) שבח העוסקים בתורת הסוד, ובגודל מעלתם, לעומת העונש למי שיכול ואינו עוסק בתורת הח"ן.²⁰⁵²

הסוגיה האם ולמי מותר ללמוד קבלה²⁰⁵³ ומה היא מעוללת או עושה ללומדיה נשענת על מספר נימוקים מרכזיים, ביניהם: החשש מפני השימוש בקבלה מעשית, לימוד התיאוסופיה האלוהית שעלולה להטעות את הלומד למשל כאילו יש יותר מיישות אלוהית אחת והשפה המיניית הנלהבת בספרות הקבלה.²⁰⁵⁴

²⁰⁵⁰ הרב עובדיה, שם.

²⁰⁵¹ אחד מאלו שלא השתתפו בהן הוא המקובל רבי דוד בצרי, שאמר בשיחות סגורות שאסור לתמוך במכונים אלו, אך אין לשכוח שבכל זאת הם מצילים אנשים מעבירות שיש עליהן עונש כרת.

²⁰⁵² יוסף, יב"א, י, יו"ד, כג; וכן: הנ"ל, יחו"ד, חלק ד, עמ' רמה.

²⁰⁵³ אידל, לתולדות האיסור.

²⁰⁵⁴ על זיווג הצדיק עם השכינה ראו: תשב"י, משנת הזוהר, ב, עמ' תרמ-תרמב.

מפורסמת אזהרת האר"י בשער הכוונות: 'ולכן ראוי לכל בעל נפש הרואה הדברים האלו להסתירם בתכלית ההסתר, [...] והעושה היפך מזה מכניס עצמו בסכנה עצומה בעולם הזה, במיתת עצמו בהכרת ח"ו, ובמיתת בניו הקטנים, נוסף על עונש נשמתו בגיהנום שאין קץ לעונשו'.²⁰⁵⁵ גם תלמידו המובהק של האר"י, המהרח"ו מזהיר: 'אל יאמר אדם אלכה לי ואעסוק בחכמת הקבלה, מקודם שיעסוק בתורה, במשנה ובתלמוד, כי כבר אמרו רבותינו ז"ל "אל יכנס אדם לפרדס, אלא אם כן מילא כריסו בבשר ויין"'.²⁰⁵⁶

יכולנו אפוא לראות שוב שהרב עובדיה כלל אינו נמצא בקצה של היחס המנמיך את חשיבות וקדושת ספרות הקבלה. אופיינית מאד להבנת דמותו של הרב עובדיה היא העובדה שהעיסוק הבולט שלו בסוגיית היסוד המלמד על האיסור להיכנס לתורת הסוד סוגיית 'ארבעה שנכנסו לפרדס'²⁰⁵⁷ אינו סביב עניין הגותי-תיאולוגי, אלא סביב השאלה ההלכתית: האם לאור העובדה שבן עזאי הציץ ומת ובן זומא הציץ ונפגע יש להגדיר את הפרדס כמקום סכנה? וכמשך לכך האם על רבי עקיבא שנכנס בשלום ויצא בשלום לברך הגומל?²⁰⁵⁸ ראינו את יחסו המכבד של הרב עובדיה לטקסטים קבליים ביחס לדמויות תורניות אחרות, כולל כאשר יש לדבר נפקא מינא הלכתית. בנוסף ראינו כי על פי הרב עובדיה, מי שיכול ללמוד קבלה ואינו לומד אותה ראוי לעונש(!). גם כאן בולטת העובדה כי הטקסטים הקבליים בהם מדובר כאן הם מספר הזוהר ולא מכתבי האר"י.

²⁰⁵⁵ ויטאל, שער הכוונות, דרוש יב, דרושי פסח, דף פ"ו סוף ע"ב.

²⁰⁵⁶ ויטאל, שער ההקדמות, דף א ע"ג.

²⁰⁵⁷ בבלי, חגיגה, דף יד ע"ב, טו ע"א.

²⁰⁵⁸ הרב עובדיה, יחווה דעת, חלק ד, יד, עמ' עא-עב.

ד. מרן כמיסטיקן (ממרן רבי יוסף קארו ועד מרן הרב עובדיה יוסף)

מובן שאי אפשר לדון בדמותו של הרב עובדיה בלי לדון בדמותו של המודל הרבני שלו: רבי יוסף קארו.²⁰⁵⁹ על אחת כמה וכמה שאי אפשר לדון ביחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות', למקובלים ולמיסטיקה בלי להזכיר את עובדת היות רבי יוסף קארו 'בעל הלכה ומיסטיקן' כשם ספרו של ורבלובסקי. הדמות הרבנית המרכזית בחייו של הרב עובדיה, רבי יוסף קארו בן המאה ה-16 היה ונותר אחד המכשולים הגדולים בכל ניסיון לעשות קטיגוריה ופירוק חדשם מעית בין פוסק הלכה רציונליסט לבין מקובל ומיסטיקן.²⁰⁶⁰ ניכר כי הרב עובדיה רואה ברבי יוסף קארו מודל,²⁰⁶¹ הכינוי החביב עליו 'מרן', שם המשפחה שאימץ לעצמו 'יוסף',²⁰⁶² מפעל הכשרות המשפחתי 'בד"צ בית יוסף' - אחד מכינויי הבולטים של רבי יוסף קארו על שם חיבורו ההלכתי המונומנטאלי שהיווה תשתית לשולחן ערוך.²⁰⁶³ הקבצים התורניים של נאמניו נקראו: 'בית יוסף', 'מגן יוסף', 'ענף יוסף', 'משנת יוסף', 'מענה יוסף', 'שולחן יוסף', 'תורת יוסף' ועוד.²⁰⁶³ אחרי פטירתו שונה שמה של רשת החינוך של ש"ס 'מעין החינוך התורני' ל'בני יוסף'. חלקם (כגון בד"צ בית יוסף) בעלי כפל משמעות מכוון ומכוונים הן לר' יוסף קארו והן לרב עובדיה יוסף. אלטשולר כותבת כי הרב עובדיה 'הפך את ההתמודדות עם בית יוסף למשימת חייו' וכי יש בין חסידי 'המאמינים' כי היה גלגול של מרן הראשון.²⁰⁶⁴

יכולנו לראות גם את הבחירה של הרב עובדיה להשוות בין דברי עידוד ששמע מה'בן איש חי' בהתגלותו אליו בחלום, לבין דברי עידוד ששמע רבי יוסף קארו מ'המגיד' המסתורי.²⁰⁶⁵ נקודות הדמיון רבות. כשרז-קרקוצקין כותב כי מטרת מפעלו של קארו הייתה 'ליצור ספר שישלב פופולריזציה ונגישות יחסית עם ניסיון להאחדה ולהשלמה בין הפוסקים והמנהגים',²⁰⁶⁶ הקורא הסביר איננו יכול דעת אם כוונתו לבית יוסף או לרב עובדיה יוסף. גם זה וגם זה הואשמו בשל מפעליהם ההלכתיים וגישתם, בהמעטת החשיבות של לימוד התלמוד.²⁰⁶⁷ זה אף זה ספגו ביקורת מעליבה על היותם 'מאספים', כפי שמביא מאיר בניהו.²⁰⁶⁸ הכותרת של שיטתו ההלכתית של הרב עובדיה – כפי שהאירו היטב כבר לפני שנים מחקריהם של בנימין לאו,²⁰⁶⁹ אריאל פיקאר²⁰⁷⁰ וצבי זוהר²⁰⁷¹ – היא הדרישה מכל בני עדות המזרח בארץ ישראל לציית לפסיקות חיבורו ההלכתי המונומנטאלי של רבי יוסף קארו 'השולחן ערוך' ולהכיר בכך שר' יוסף קארו הוא

---

²⁰⁵⁹ ראו: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 223–265; על התקבלות השולחן ערוך ראו: אלון, קודיפיקציה, עמ' ז–צב; הנ"ל, המשפט העברי, ב, עמ' 1181–1185; בן מנחם ואחרים, המחלוקת בהלכה, א, עמ' 519–547; טולידאנו, מתי ובאילו; סמט, החדש אסור, עמ' 303; סילבר, אולטרה אורתודוקסיה, עמ' 49.

²⁰⁶⁰ על הקווים המיסטיים בדמותו של רבי יוסף קארו ראו למשל: אליאור, קארו; אלטשולר, הנבואה של קארו; הנ"ל, חיי מרן.
²⁰⁶¹ על קווי דמיון בין רבי יוסף קארו לרב עובדיה, ראו: זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 340–341; על מקומו של הזוהר בפסיקות השולחן ערוך ראו: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 427, הערה 3; כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 57–74; כ"ץ, יחסי קבלה והלכה; חלמיש הקבלה בפסיקת קארו; הנ"ל, הקבלה בתפילה ועוד, עמ' 161–179; תמר, קארו כמקובל; תא שמע, הנגלה שבנסתר, עמ' 67–83.
²⁰⁶² הזכרתי לעיל (עמ' 31) כי אביו של הרב עובדיה היה מכונה יעקב בן עובדיה, על שם הסב. בארץ בחרו כל בני משפחתו כשם משפחה את השם עובדיה. הרב עובדיה עצמו בחר לאמץ כשם משפחה את שמו הפרטי השני – הלא הוא שמו של רבי יוסף קארו – יוסף. (אליטוב ואלוש, בן פורת יוסף, עמ' 17).

²⁰⁶³ ראו ברשימה הביבליוגרפית.

²⁰⁶⁴ אלטשולר, חיי מרן, ראשית דבר.

²⁰⁶⁵ ראו להלן בפרק על החלומות ההתגליתיים של הרב עובדיה עמ' 308–320.

²⁰⁶⁶ רז-קרקוצקין, השולחן ערוך, עמ' 311.

²⁰⁶⁷ שם, עמ' 332.

²⁰⁶⁸ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שנ.

²⁰⁶⁹ לאו, ממרן עד מרן.

²⁰⁷⁰ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 38–45.

²⁰⁷¹ זוהר, האירו פני המזרח.

המרא דאתרא בארץ ישראל ולכן אין לחלוק עליו. הסיסמאות הגדולות של חובת הציות לרבי יוסף קארו – 'לכו אל יוסף וכל אשר יאמר לכם תעשו'²⁰⁷² – התערבבו בשנותיו האחרונות של הרב עובדיה עם הסיסמאות הגדולות המטיפות לחובת הציות לרב עובדיה יוסף.

'מיוסף עד יוסף לא קם כרבנו עובדיה יוסף', נוהגים לומר חסידיו של הרב עובדיה יוסף,²⁰⁷³ 'ויוסף הוא השליט על הארץ הוא המשביר לכל עם ישראל',²⁰⁷⁴ הם נוהגים לצטט.²⁰⁷⁵ מבחינת השפעה ציבורית על הציבור הספרדי ייתכן שאכן מדובר בעובדה היסטורית. גם את תואר הכבוד 'מרן' חולקים שני הרבנים. מאז זכה רבי יוסף קארו לתואר העל 'מרן', לא היה רב שכל כך הרבה אנשים מתכוונים אליו כשהם משתמשים בתואר 'מרן' כמו הרב עובדיה יוסף. בניהו כותב כי 'מרן' הוא תואר ייחודי שניתן לרבי יוסף קארו 'אשר לא זכה לשכמותו שום חכם מחכמי ישראל [...] למן גירוש ספרד ועד היום לא קם בישראל רב שנתפרסם כמותו, שספריו נתפשטו בכל קהילות ישראל'.²⁰⁷⁶ בדרשותיו הבהיר הרב עובדיה שוב ושוב עד כמה רבי יוסף קארו הוא הדמות המרכזית בחייו הדתיים: 'מרן, בלעדיו לא היו לנו חיים [...] אנחנו קיבלנו עלינו הוראות מרן אפילו אם אלף פוסקים חולקים על מרן אנחנו הולכים אחר הוראותיו'.²⁰⁷⁷

התקבלות יצירתו התורנית של קארו בעולם היהודי חסרת תחרות, אך עם זאת ניכר כי קארו רך יותר מהרב עובדיה ביחסו כלפי מנהגי העדות השונות וקובע: 'אף על פי שאנו נכריע בהפך - יחזיקו במנהגם'. תורתו של הרב עובדיה שהשפיעה עמוקות על הציבור הספרדי לא הגיעה למעמדה של זו של קארו. הטקסט של קארו הפך לטקסט הקאנוני גם עבור הציבור האשכנזי. זאת דווקא בשל העובדה שהרמ"א פרש על השולחן ערוך מפה עם פסיקותיו השונות המותאמות לאשכנזים. לכאורה הרמ"א חלק על קארו, אך למעשה הוא ביסס את מעמדו של ה'שולחן ערוך' כבסיס לשינויים, במיוחד בכל המקומות שבהם אין הוא חלוק עליו. הוא הותיר את השולחן ערוך כמצע המשותף גם לציבור ההלכתי המרכזי במאה ה-20 ה'משנה ברורה'.²⁰⁷⁸

אבל לרבי יוסף קארו היה עולם מלא נוסף שאיננו מכירים דומה לו אצל הרב עובדיה: העולם המיסטי. רבי יוסף קארו מחבר ה'שולחן ערוך' – העיד על עצמו כי חווה התגלות של מגיד²⁰⁷⁹ שסייע לו בפסיקותיו ובהרחבת הידע התורני שלו ואף ביכולותיו הלימודיות. הזכרתי גם כי ניכרות בפסיקותיו של ה'שולחן ערוך' השפעות של הקבלה והזוהר. דברים אלו באו היטב לידי ביטוי גם במחקריהם של משה חלמיש,²⁰⁸⁰ יעקב

---

²⁰⁷² בראשית מא, נה. על פי הפסוק: 'וַיֹּאמֶר פְּרָעָה לְכָל מִצְרַיִם לָכוּ אֶל יוֹסֵף'. למשל: הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחוה דעת, ד תמוז תשס"ד, 22.6.2004. ובמקרה אחר: 'כולנו עבדים של רבי יוסף קארו, לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו' (הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת תזריע מצורע, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ז ניסן תשס"ח, 12.4.2008). וכן: 'יש ספרדים שנוהגים על פי כף החיים, אנחנו קיבלנו הוראות מרן. לכו אל יוסף ואשר יאמר לכם תעשו' (הני"ל, דרשה, כנס בני תורה ספרדים, י"ד אב תשס"ט, 4.8.2009). וכן: 'כך פסק מרן אבל הרמ"א מחמיר, אומר: לא, זה אסור. אנחנו הולכים אחרי מרן. כן "לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו"'. מי זה יוסף? רבי יוסף קארו שאומר עליו המלאך המגיד: "עליך מכריזים בשמים זה מרן רבי יוסף קארו אשר מלך מלכי המלכים חפץ ביקרו". חומרות של אשכנזים אין להם סוף, יחמירו הם בשלהם, אנחנו בשלנו, קיבלנו עלינו הוראות מרן' (הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת ראה, כ"ז אב תשע"א, 27.8.2011).

²⁰⁷³ כך למשל הרב יעקב גגולאשווילי רבה הראשי של יהדות גאורגיה באשדוד וראש כולל אוהל יעקב יוסף כרב מקדים לדרשת הרב עובדיה דיבר על כך שיש 'יוסף בכל דור' והסביר 'מאז רבי יוסף קארו לא היה כמו מורנו "מיוסף עד יוסף"'. הרב גגולאשווילי, דרשה, (רב מקדים לרב עובדיה) מוצ"ש פרשת ויקרא, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, א ניסן תשע"ב, 24.3.2012.

²⁰⁷⁴ בראשית מב, ו.

²⁰⁷⁵ פסוק זה מופיע בשער כל אחת מחוברות 'משנת יוסף' של נאמני הרב עובדיה. ראו: משנת יוסף.

²⁰⁷⁶ בניהו, יוסף בחירי, עמ' ה.

²⁰⁷⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, יזדים, ג חשון תשס"ב, 20.10.2001;

²⁰⁷⁸ רז-קרקוצקין. על פי אלחנן ריינר.

²⁰⁷⁹ ראו: קארו, מגיד מישרים; פכטר, מגיד מישרים.

²⁰⁸⁰ חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד.

כך²⁰⁸¹ ומאיר בניהו.²⁰⁸² לרבי יוסף קארו יש מידה של אחריות לשלושה מופעים של ה'נסתרות' בחיים היהודיים: דומה שהוא הדמות ההלכתית הבכירה הראשונה שאנו שומעים עליה כי יש לה מגיד; דומה שהוא הדמות ההלכתית הבכירה הראשונה המתפרסמת כמי שעסקה בהוצאת דיבוק ויש אף הטוענים כי טקס הוצאת הדיבוק המתועד הראשון שיש לנו הוא זה שערך ר' יוסף קארו בשנת 1545;²⁰⁸³ בנוסף לכך, נדמה שהוא הדמות התורנית הבכירה הראשונה שמכניסה את הקבלה לתוך ההלכה.²⁰⁸⁴

במאמרו 'חקיקה, משיחיות וצנזורה: הדפסת השולחן ערוך כראשית המודרניות' מדגיש אמנון רז-קרקוצקין כי לא בכדי מפעלו של קארו לא מוזכר בתיאורים הנרחבים של חוקר הקבלה והמיסטיקה היהודית, גרשם שלום, על אודות המרכז שפעל בצפת במאה ה-16. הוא מגדיר חוסר אזכור זה כ'ביטוי מרחיק לכת למגמתו של שלום להפריד בין החוק ובין הקבלה'. עוד הוא מציין כי בספרייה המפורסמת של גרשם שלום לא נמצא אף עותק אחד של השולחן ערוך.²⁰⁸⁵

אם כן, תפקיד מרכזי בחייו של איש ההלכה רבי יוסף קארו מילא מגיד, ישות נעלמה שקולה היה דובר מפיו ומגורנו של קארו – כהגדרתה של מור אלטשולר²⁰⁸⁶ – שנשלחה ממתיבתא של מעלה לגלות לקארו את סודות התורה והבריאה, צפונות העתיד בעולם הזה ובעולם הבא וכן את רזי דמותו שלו וגורל חיבוריו בצורת הבטחה 'ארוממך להיות שר ונגיד על כל גולת ישראל שבמלכות עראביסטאן'.²⁰⁸⁷

תופעת המגידים המופיעים פורחת במאה ה-16, בתקופת חייו של רבי יוסף קארו.²⁰⁸⁸ הדבר קרה אולי בהשפעת 'ספר המשיב', כעמדתו של משה אידל,²⁰⁸⁹ אולי בהשפעת גירוש ספרד, כעמדתו של גרשם שלום²⁰⁹⁰ המייחסת חשיבות רבה להתרחשויות היסטוריות חיצוניות על המתרחש בתחום המיסטיקה בעם ישראל פנימה.²⁰⁹¹ לא מדובר בחוויה מיסטית לימודית 'נקייה', אלא באירוע שהוא תוצאה של הפעלת טכניקות דוגמת ריכוז המחשבה או פעילויות מאגיות.²⁰⁹² המגיד נתן לקארו טכניקה מאגית-לשונית שתעצים את כוח הזיכרון שלו. גם הרב עובדיה עסק באפשרויות העל טבעיות לשפר את זכרונו. הרב עובדיה צמח בסביבה שבה החיפושים אחר קסם לשיפור יכולת הזיכרון והלימוד הוביל לפופולריות עצומה של צמח הפלאדור, שהיה גם מסוכן. הרב עובדיה עסק הרבה בצמח הזה וניכר עד כמה הוא היה נוכח בתודעתו ובתודעת סביבתו.²⁰⁹³ כך למשל סיפר על החיד"א שבזכות הפלאדור היה לו זיכרון נפלא אבל גם השתתקה לו הזרת השמאלית.²⁰⁹⁴ באחת מדרשותיו סיפר הרב עובדיה בהתפעלות על האר"י שלקח את הרב חיים ויטאל תלמידו שהתקשה לזכור את מה שלימד אותו לכנרת. בכנרת הם הפליגו למקום 'בארה

²⁰⁸¹ כ"ץ, הלכה וקבלה.

²⁰⁸² בניהו, ויכוח הקבלה, עמ' 61–115.

²⁰⁸³ שיחה עם ד"ר מור אלטשולר מחברת הביוגרפיה המקיפה 'חיי מרן יוסף קארו'.

²⁰⁸⁴ תא שמע, קארו בין אשכנז לספרד, עמ' 160–162.

²⁰⁸⁵ רז-קרקוצקין, השולחן ערוך, עמ' 320.

²⁰⁸⁶ אלטשולר, הנבואה של קארו.

²⁰⁸⁷ קארו, מגיד מישרים, פרשת ויקרא, מהדורה קמא.

²⁰⁸⁸ על מגידים נוספים ראו: בניהו, המגיד של רמח"ל; שלום, המגיד של טאיטאצק.

²⁰⁸⁹ אידל, ספר המשיב, עמ' 201.

²⁰⁹⁰ שלום, המגיד של טאיטאצק, עמ' פט.

²⁰⁹¹ ראו גם: אליאור, ציפיות משיחיות; פיין, רוחניות צפת, עמ' 23; גארב, הכוח במיסטיקה, עמ' 70. (עדיניות מן המאה ה-13 על

מגידות).

²⁰⁹² אידל, ספר המשיב, עמ' 223–225.

²⁰⁹³ ראו למשל: שטרן, מרן, עמ' רלג-רלה, בפרק על 'עשב הבאלדור'.

²⁰⁹⁴ שטרית, רבנו, עמ' קלא; ראו עוד: שם, עמ' רטז, רפד.

של מרים' ושם שתה הרב חיים ויטאל כוס שהפכה את כוח הזיכרון שלו לפלאי 'מוח מגנטי, לא שוכח שום דבר'.²⁰⁹⁵

כפי שצינתי, הפוסק המשפיע מכולם, רבי יוסף קארו, מילא תפקיד היסטורי נוסף הסודק את הדיכטומיה בין ההלכה לקבלה. יש לו אחריות לא מועטה להכנסת הקבלה אל תוך ההלכה. בדיונו של נריה גוטל²⁰⁹⁶ בנושא מובאת ההסכמה המחקרית והרבנית²⁰⁹⁷ באשר לזיקה הברורה אצל קארו בין הלכה ובין הקבלה, להשפעתה הגדולה של הקבלה על פסקיו הן לצורך הנמקה הן לצורך פסיקת הלכה. המחלוקות הן רק באשר לשאלות עד כמה המחויבות של קארו לקבלה עקבית ושיטתית, עד כמה מדובר בפסיקות שהן חובה או מידת חסידות, ובאילו סוגיות הכריע כספר הזוהר ב'שולחן ערוך' ומה ציטט מהזוהר רק ב'בית יוסף'.²⁰⁹⁸

העובדות הברורות: קארו מציין במפורש את הסתמכותו 'בקצת מקומות [על] מאמרי הזוהר' כמקורות פסיקה.²⁰⁹⁹ כך לדוגמה באשר לענייני 'אמן' לאחר ברכת 'גאל ישראל' הוא מציין כי על פי הזוהר אין אומרים.²¹⁰⁰ דוגמה נוספת היא באשר לעמדה כי 'אפילו בהוצאת שכבת זרע נמי מותר [לבעל] לשמש [עם אשתו] שלא כדרכה'.²¹⁰¹ על כך הוא כותב כי אם היה 'רואה מה שכתב הזוהר בעונש המוציא זרע לבטלה כי הוא גדול משאר העוונות שבתורה לא היה כותב זה שכתב'. באשר להשתתפות נשים בלוויות הוא כותב 'ובספר הזוהר פרשת ויקהל כתב שיש למנוע נשים מלצאת לבית הקברות',²¹⁰² וכך גם בעוד מבחר מקרים שמביאים למסקנה של גוטל שקארו כלל בחיבורו מן הזוהר יותר מכל פוסק שקדם לו והעניק להוראות הזוהר סמכות מרחיקת לכת יותר משעשו הפוסקים לפניו.²¹⁰³ (אם כי צריך להדגיש כי עדיין מדובר במספר מועט מאד ביחס לפסקיו הרבים בבית יוסף ובשולחן ערוך). התפוצה הגדולה של פסקי קארו תרמה לתהליך של החדרת עמדות קבליות לתוך הכרעות הלכתיות. תאשמע קובע מפורשות כי קארו הוא שהעניק לזוהר סמכות הלכתית.²¹⁰⁴

מעניין הוא כי החזון איש ראה במגיד של רבי יוסף קארו ביטוי טבעי ופסיכולוגי באישיותו (של קארו), שלא כמו המסורת הקבלית שראתה את המגיד כגילוי של רוח הקודש. הוא מצוטט כמי שאמר 'המגיד של "הבית יוסף" הוא גם כן "בית יוסף"'.²¹⁰⁵ אצל הרב עובדיה, לעומת זאת, איננו מוצאים 'נטורליזציה' מעין זו. ההיפך הוא הנכון: הרב עובדיה מסביר את העדפתו של רבי יוסף קארו על פני המקובלים ועל פני כל פוסק אחר בנימוק שמיימי. הוא מסביר ש'מן השמים זיכו את מרן שיתקבלו פסקיו בכל העולם',²¹⁰⁶ זאת, לדברי הרב עובדיה, בשל ענוותנותו של קארו. הרב עובדיה מתייחס גם אל בחירתו של קארו לכתוב את החיבור ההלכתי הגדול 'בית יוסף' כאל בחירה שמיימית. לדבריו שלושה יוסף היו באותו דור (יוסף קארו, יוסף טאיטאצאק,²¹⁰⁷ יוסף בן דוד אבן לב – מהריב"ל) ושלושם היו מסוגלים להוציא

²⁰⁹⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שלח לך, כ"א סיון תשס"ג, 21.6.2003; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שלח, בית כנסת היזדים, כ"ג סיון תשס"ד, 12.6.2004; ראו עוד בהקשר זה: אידל, ספר המשיב, עמ' 223–224.

²⁰⁹⁶ גוטל, חדשים גם ישנים, עמ' 243–246.

²⁰⁹⁷ ורבלובסקי, קארו; כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 52–70; חלמיש, קבלה, פרק שביעי.

²⁰⁹⁸ חלמיש, שם, עמ' 172–173.

²⁰⁹⁹ קארו, הקדמת הבית יוסף חלק אורח חיים.

²¹⁰⁰ הנ"ל, בית יוסף, או"ח, נא, סו, קיא.

²¹⁰¹ טור, אבה"ע, כה.

²¹⁰² שו"ע, יו"ד, שנט.

²¹⁰³ כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 68; חלמיש, קבלה, עמ' 127, 163.

²¹⁰⁴ תא שמע, קארו בין אשכנז לספרד, עמ' 160–162.

²¹⁰⁵ יברוב, מעשה איש, א, עמ' קיט. (ומדגיש בראון בחיבורו את הניסיון להקהות את העוקץ הרציונליסטי של אמירה זו. ראו: בראון, חזו"א, עמ' 191).

²¹⁰⁶ יוסף, הליכות עולם, הקדמה עמ' כ; ראו עוד: קארו, מגיד משרים, פרשת ויקרא, מהדורה קמא.

²¹⁰⁷ 'ספר המשיב' מתאר את המגיד של רבי יוסף טאיטאצאק וגילוייו.

את הספר 'בית יוסף', אבל מהשמים כיוונו לרבי יוסף קארו כי יש לו לשון של ענווה'.²¹⁰⁸ בהזדמנות אחרת אמר הרב עובדיה על רבי יוסף קארו כי מלאך הכריז על גדולתו: 'היה מלאך, היה אומר להם כך מכריזים ברקיע: רבנו יוסף קארו שמלך מלכי המלכים חפץ ביקרו'.²¹⁰⁹

אין שום מקום להשוואה בין רמת העיסוק של רבי יוסף קארו ב'נסתרות' לזה של הרב עובדיה. אך גם אין מקום לחשוב שיתכן שדמותו המיסטית של רבי יוסף קארו לא הקרינה על דמותו של הרב עובדיה ועל יחסו למיסטיקה. משער זה בעבודה, עולה יותר מסתירה אחת. בניגוד למה שאפשר היה לחשוב על איש הלכה המבקר מקובלים ומתעמת עמם לאורך כל מסכת חייו כמו הרב עובדיה, בפועל הטקסטים שלו מלאים בנושאים ובגיבורים כמו גלגולים, רוחות, דיבוקים, מלאכים,²¹¹⁰ שדים והשטן.²¹¹¹ נושאים אלה מתחום הנסתרות ממלאים בעולמו התרבותי והדתי תפקיד חשוב ומוחשי.²¹¹² מאידך גיסא, כפי שראינו, דווקא על רבי יוסף קארו הוא כן מסוגל לחלוק עשרות פעמים ואף לצדד בעמדת מקובלים נגד השולחן ערוך.²¹¹³

פרק זה הציג בקיעים נוספים בתפיסתו של הרב עובדיה כ'אנטי מיסטיקן' וכמתנגד חריף לתורת הקבלה ולמנהגים בעלי נופך פגאני. בעוד שבפרק הקודם לו יכולנו לראות עד כמה מושגים כמו סגולות, דיבוקים וגלגולים הם חלק מעולמו של הרב עובדיה, גם כשמקורם אינו חז"לי אלא קבלי מובהק, בפרק זה ראינו את יחסו המורכב ללימוד הקבלה ולשימוש באוצר המונחים הקבלי בחייו האישיים והציבוריים מערכת יחסיו המורכבת והמשמעותית עם רבי יוסף קארו הוצגה משני כיוונים סותרים. בעוד שבפרק הראשון ראינו את המקומות שבהם סוטה הרב עובדיה מפסיקת ר' יוסף קארו בשל שיקולים קבליים, בפרק זה ראינו את הפן המיסטי העמוק שיש לו בזיקתו אל דמות המופת של רבי יוסף קארו, שמן הסתם השפיעה עליו. כל זה בא לומר לנו שסיפורו של הרב עובדיה ושיטתו עמוקים הרבה יותר מאשר נאמנות לפסקי מרן רבי יוסף קארו, ושגם נאמנות זו עצמה מכילה מגמות סותרות ביחס ל'נסתרות'.

²¹⁰⁸ הרב עובדיה, דרשה (טקס חלוקת פרסים לכותבי חידושי תורה ועתה כתבו לכם), 18.12.2006.

²¹⁰⁹ הנ"ל, דרשה, כנס 'דרשו', היכל הספורט נוקיה ביד אליהו, ד ניסן תשס"ח, 9.4.2008.

²¹¹⁰ על המלאכים אצל הרב עובדיה ראו למשל הדיון החוזר אצלו בדרשות: האם יש למלאכים 4 כנפיים כמוזכר ביחזקאל או 6 כנפיים כמוזכר בישעיה [התשובה: 6 לפני החורבן ו-4 אחריו. בגלל החורבן התמעטה פמליה של מעלה] (הרב עובדיה, דרשה, מוצאי שמחת תורה, כ"ג תשרי תשס"ד, 18.10.2003; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, י"א כסלו תשס"ד, 6.12.2003). ראו גם הדיון לגבי המלאך הממונה על השכחה (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש בהעלותך, י"א סיון תשס"ח, 14.6.2008).

²¹¹¹ כך לדוגמה כשהוא הנחה בדרשותיו לגבי תקיעות שופר הוא נהג לציין את המנהג לכסות את השופר במפה כדי שהשטן לא ייכנס בו ויסתום אותו. גם כשהוא מציין את המנהג לשבת בזמן תקיעות שופר הוא בוחר בהסבר כי המטרה היא 'לערבב' את השטן ולבלבל אותו. (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תבוא, ט"ו אלול תשס"ט, 5.9.2009. ע"פ: בבלי, ראש השנה, דף טז, ע"ב). ראו בעניין 'לערבב את השטן' אצל שציפנסקי, התקנות בישראל, ב, עמ' יח. על עומק ושורש האמונה בשדים רוחות ונשמות וכיו"ב ראו: שלום, שדים רוחות.

²¹¹² עוד על הקבלה אצל הרב עובדיה ראו אצל ליבוביץ, השתקפות הקבלה.

²¹¹³ ראו לעיל פרק ראשון בשער זה.

פרק רביעי

חלומות הרב עובדיה

א. רקע

עולמו המיסטי הפנימי העשיר והתוסס של הרב עובדיה יוסף בא לידי ביטוי גם בסדרת חלומות שאותם חלם ושעליהם דיווח לאורך השנים. חלומות אשר בהם התגלו בפניו, על פי עדותו, הבן איש חי, הרמב"ם, הריב"ש, הרב בן ציון אבא שאול, ורבו משיבת פורת יוסף הרב אליהו לופס.²¹¹⁴ אפילו המשיח נגלה לרב עובדיה בחלום. צריך להדגיש, לפחות בדור האחרון אין לנו שום עדות על רב בעל מעמד כזה שדיווח כי חווה רצף כזה, או אפילו רצף קרוב לזה, של חלומות התגלותיים הרי משמעות, כדוגמת אלו שחלם הרב עובדיה.

דמויות היסטוריות או פסודו-היסטוריות חלומות. התנ"ך עמוס בסיפורי חלומות, בהם חלום סולם יעקב, חלומות יוסף, חלומות פרעה, חלומות דניאל, נבוכדנצר וכו'. ההתייחסות המקראית מקבעת תודעה על פיה ודאי שיש חלומות שיש בהם אמת ואכן הם מתגשמים. פותרי חלומות ממלאים פונקציה הכרחית במערכה נפשית זו, מיוסף ה'צדיק'²¹¹⁵ דרך הדיונים בפרק הרואה במסכת ברכות,²¹¹⁶ ספר פתרון החלומות לרבי שלמה אלמולי במאה ה-16, מקובלים ו'באבות' שפתרון חלומות הוא חלק מתפקידם החברתי ועד אבי הפסיכולוגיה זיגמונד פרויד.

ניתוח חלומות של דמויות היסטוריות הוא כלי מחקרי המאפשר לסייע בהבנת עולמם הדתי, הרוחני, החווייתי ובחשיפת תודעתם העצמית.²¹¹⁷ מיותר לציין שחלומות מסוג זה הם נחלתם של מנהיגים דתיים, יותר מאשר של מנהיגים שאינם כאלה. החלומות נושאים מטען לשוני, סמנטי ודימויי. בהקשר שלנו חשוב לשים לב לקונוטציות ולשדה הסמנטי של החלומות השונים: יש חלומות נושאי חזון עתידי דוגמת חלומי המשיח של הרב עובדיה (שיידון בפרק הבא). יש חלומות בהם מגיע רב מן העבר אל רב מן ההווה כדי לגלות לו חידושי תורה או תשובה הלכתית, או בשביל לעודד אותו להמשיך בדרכו התורנית, כמו חלומות הרב עובדיה בהם התגלו אליו הריב"ש והבן איש חי, בהתאמה (והללו מזכירים את המגיד של ר' יוסף קארו). יש חלומות שבהם הרב המתגלה נזף בחולם. יש חלומות הנותנים תוקף שמיימי לדבריו של החולם, שכן את תשובתו קיבל ישירות משמים. יש חלומות שבהם מוטלת על החולם משימה כלשהי, כגון הקמתה מחדש של ישיבת 'בית אל' בעקבות חלום שחלם הרב עובדיה הדאיה.²¹¹⁸ יש חלומות שבהם מתגלה לפני האדם הקב"ה עצמו,²¹¹⁹ חלום מסוג זה איננו מכירים אצל הרב עובדיה כמובן, כמו גם לא שום חלום שיש בו חוויה מיסטית, בוודאי לא מסוג 'עליית הנשמה' שעליה דווח למשל הבעל שם טוב. לא ראינו

²¹¹⁴ ששון, אביר הרועים, א, עמ' 64.

²¹¹⁵ בראשית, לז-מא.

²¹¹⁶ בבלי, ברכות, דפים נה, ע"א-נז, ע"ב.

²¹¹⁷ על החלומות ראו: ניהוף, חלום; חזן-רוקס, חלום; וייס, החלום; קריסטיאנופולר, חלומות; אליאור, מציאות במבחן; אליאור ואחרים, כחלום יעוף וכדיבוק; בילו, שושביני הקדושים (ראו במיוחד: 117-170); הררי, הכישוף היהודי, עמ' 330-340; וכן: יונג, על החלומות; פרויד, פשר החלומות.

²¹¹⁸ גארב, הרב הדאיה, עמ' 25.

²¹¹⁹ לעומתו בקיץ 2013 שמענו על חלום כגון זה מהרב משה מלכה, רבה של העיר החרדית אלעד. (ראו: ישי כהן, רב העיר אלעד: הקב"ה ופמליה של מעלה הגיעו אלי בחלום, כיכר השבת, 6.8.2013).

אצל הרב עובדיה גם חלומות מיסטיים מוזמנים בסיוע אמצעים דוגמת 'שאלת חלום'.²¹²⁰ החלומות שלו הם חלומות 'הגיוניים'.²¹²¹

גם עצם העובדה שחולם החלום בחר לספר על החלומות וגם הדרך שבה בחר לספר על החלומות – השפה, הטרמינולוגיה, עולם הדימויים, הדמויות המופיעות בחלום, המסרים – כל אלו בעלי משמעות רבה.

כבר במקרא אנו מוצאים גישות מנוגדות לגבי החלום. מצד אחד, יש מקראות שבהם החלום נתפס כעין נבואה, כגון בחלומות יוסף, בחלומות פרעה ובפסוק 'כי בחלום אדבר בו' (במדבר יב ו). מצד שני, עומדים דבריו של הנביא זכריה 'כי התרפים דברו און והקוסמים חזו שקר וחלמות השוא ידברו' (זכריה י, ב), וכך גם אזהרת קהלת 'כי בלב חלמות והבלים ודברים הרבה, כי את האלהים ירא' (קהלת ה, ו). כבר הגמרא עומדת על סתירה זו, מקשה ומתרצת:

רבא רמי: כתיב 'בחלום אדבר בו' וכתוב 'חלומות השוא ידברו'! לא קשיא, כאן ע"י מלאך
כאן ע"י שד.²¹²²

גם אצל חז"ל עצמם אנו מוצאים מצד אחד את דברי ר' אבהו 'דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין' (סנהדרין דף ל ע"א) ומצד שני את הגדרתם של חז"ל לחלום כאחד חלקי שישים מן הנבואה (ברכות נז ע"ב).²¹²³ ככלל, נראה במרוצת הדורות ניצחה בציבורים רחבים הגישה הנותנת לחלום משמעות, בין נבואית ובין מציאותית ממש. יחס רציני זה לחלומות הביא לדברי הגמרא לפיהם על אדם שנודה בחלום להתיר את הנידוי,²¹²⁴ וכמובן את ההוראה ההלכתית לעשות הטבת חלום או אף להתענות תענית חלום אחר חלום רע.²¹²⁵ דוגמה יוצאת דופן בדורו של הרב עובדיה להתייחסות רצינית לחלומות הייתה כאשר הרב חיים קנייבסקי, הנערץ ברבנים הליטאים בעשור השני של המאה ה-21, ערך ריטואל של סיום מסכת לאחר ש"סיים ללמוד מסכת בחלום".²¹²⁶ ועדיין חשוב מאוד לציין כי בהשוואה לגדולי הרבנים בסביבתו של הרב עובדיה, נראה שפרקטיקת החלומות אצלו, במסגרתם פוקדים אותו גדולי עולם, הייתה רווחת ודרמטית במיוחד.

בתודעה הציבורית הש"סניקית ניתנת חשיבות רבה בעיקר לחלומות של דמויות רבניות בולטות, חלומות אלו נתפסים כ'התגלות', כלומר בפרשנות שלהם לא מדובר במקרה שבו הרב עובדיה חלם על הרמב"ם, אלא בכך שהרמב"ם בא אל הרב עובדיה בחלום. תפיסת החלום בספר הזוהר²¹²⁷ היא בין היתר ממניחות התשתית להנחת היסוד המבדילה בין חלומות ההמון לחלומות הצדיקים ומאבחנת שחלומות הצדיקים הם גילויים הניתנים לנשמותיהם בעולם המלאכים.²¹²⁸ 'כל המתעסק בתורה לשמה, כשהוא ישן בלילה נשמתו עולה ומראין לה אותן דברים העתידין להיות בעולם', כך נכתב בספר זוהר.²¹²⁹ ואילו חלומות הרשעים מקורם בלחישות של כוחות דמוניים.²¹³⁰ מדובר בתפיסה הרואה בחלומות ובתוכנם כנובעים

²¹²⁰ דוגמאות לחלומות ראו אצל: מאיר, רחובות הנהר, 22, 38, 46, 49; ראו על דרכים להזמין התגלות בחלום אצל: הררי, פתיחת לב, עמ' 336 ואילך; תא שמע מסביר כי התשובות לשאלות אלו מופיעות לרוב באמצעות פסוקים ושברי פסוקים מן המקרא, לעתים בציטוטי חז"ל (תא שמע, שו"ת מן השמים, עמ' 64).

²¹²¹ אורון, חלום ויטל, עמ' 305. וראו שם בדיון של מיכל אורון על הפערים לעומת חלומות ר' חיים ויטל.

²¹²² בבלי, ברכות, דף נה, ע"ב.

²¹²³ עוד על נושא זה: אורבך, חז"ל, עמ' 144.

²¹²⁴ בבלי, נדרים, דף ח, ע"א.

²¹²⁵ שו"ע, או"ח, רכ.

²¹²⁶ ישראל כהן, סיפור מפעים: הגר"ח קנייבסקי סיים מסכת בשנתו, כיכר השבת, 18.7.2013.

²¹²⁷ תשב"י, משנת הזוהר, חלק ב, עמ' קכה-קמז.

²¹²⁸ שם, חלק ב, עמ' קכח.

²¹²⁹ זוהר חדש, ויצא, מז ע"ב.

²¹³⁰ תשב"י, משנת הזוהר, חלק ב, עמ' קכח.

ממקור התגלותי. זו גישה שונה כמובן מזו הקלסית של פרויד על פיה 'כל החומר שממנו מורכב החלום, מקורו נובע באיזו צורה שהיא ממה שהתרחש בחיינו'²¹³¹ ומזו של האמורא רבא שהסביר כי בחלומות 'אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו'.²¹³²

ב. יחסו של הרב עובדיה לחלומות הציבור

נושא החלומות והרב עובדיה מרתק וחשוב,²¹³³ וגם בו אציג את הפערים בין הרטוריקה הציבורית המורכבת שלו, המזלזלת לעתים, לבין היחס כבד הראש לחלומותיו האישיים. הרב עובדיה עצמו נהג להסתייג ממתן חשיבות רבה מדי לחלומות – בעיקר אלה של ההמון – והדגיש:

בדורות שלנו אין כל כך אנשים צדיקים שיבואו אליהם מלאכים. אין להם מה לעשות למלאכים - רק שיבואו אצלו?²¹³⁴

חשוב להדגיש, מדובר בעמדה שבאופן מעשי מרחיקה מיסטיקה, אך לא מדובר בעמדה רציונליסטית מובהקת, אף לא מדובר בעמדה של מטפל כמו פרויד שמצטט: 'שעה שמתאירא אני מפני שודדים בחלום: השודדים אמנם דמיוניים הם, אך היראה היא מציאותית'.²¹³⁵ רחוק מכך: הרב עובדיה מתייחס לחלומות ברצינות רבה יותר ומדגיש כי אמנם הסביר שאלה הבאים אל החולמים הנזכרים לעיל אינם מלאכים ולכן אין לייחס להם חשיבות. אבל אלה שאחראים על חלומות אלו, לדבריו, הם שדים: לא דמיון בעלמא, לא תתמודע, אלא שדים.

לכן אדם לא ישים לב על חלומות, על פי רוב זה משדים... כל מה שרואים זה השדים, אוהבים לצחק בבני אדם. כמו שיש אנשים רעים שאוהבים להפחיד, להבעית בני אדם, כל לילה משחק עליו השד. פעם אחת נופל מהגג על הארץ, פעם אחת עושים לו לווייה.²¹³⁶

כפי שראינו לעיל, חלום הבא על ידי שד הוא חלום שווא. הרב עובדיה מנהל את הדיון מתוך הנחה שהופעת השדים בחלומות היא עובדה. משתדל הנחה זו היא המאפשרת לו בסופו של דבר לבטל את חשיבות החלומות. אך אין לראות בכך רק עיגון אירציונלי למסקנה רציונלית: המסר מהסיפורים שלו הוא על אנשים ששדים הציקו להם והטריפו את דעתם והם בתגובה נהגו לעשות 'תעניות חלום'. הוא מסביר באופן מפתיע/צפוי לכאורה, שדווקא לחולמים מבוהלים שהפסיקו לעשות 'תעניות חלום' – השדים הפסיקו להציק.²¹³⁷ וכך, דרשה של הרב עובדיה שהוקדשה בחלקה הגדול לשדים המציקים לאנשים בחלומותיהם נפתחה במבוא על ההבחנה בין שני סוגי החלומות. בעקבות הגמרא בברכות הוא אומר: 'יש חלום שעליו נאמר "חלומות שווא ידברו" ויש חלום שהוא "אחד מששים מנבואה"'. איך? כאן על ידי שד, כאן על ידי מלאך אמת.²¹³⁸ הרב עובדיה המשיך לדון בשלושת הכלים המעשיים המרכזיים²¹³⁹ שיש בהלכה ובמסורת

²¹³¹ פרויד, פשר החלומות, א, עמ' 15.

²¹³² בבלי, ברכות, דף נ"ה, ע"ב.

²¹³³ ראו למשל: יוסף, יבייא, א, או"ח, י, ס"ק יד; שם, א, או"ח, לג, ס"ק טו; שם, א, או"ח, מא, ס"ק יח-כא; שם, ה, או"ח, מג, ס"ק ו-ט; שם, ט, או"ח, עט, ס"ק יז; שם, י, יו"ד, נח, ח"ב, ס"ק כד.

²¹³⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, בית כנסת היזדים, י"א כסלו תשס"ז, 2.12.2006.

²¹³⁵ פרויד, פשר החלומות, ב, עמ' 427.

²¹³⁶ הרב עובדיה, דרשה, שם.

²¹³⁷ למשל: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, בית כנסת היזדים, י"א כסלו תשס"ד, 6.12.2003. (לא בכדי נושא החלומות חוזר כמובן בדורות פרשת 'ויצא' שבמרכזה חלום סולם יעקב).

²¹³⁸ ראו גם בגמרא על הסתירה בין הפסוק 'בחלום אדבר בו' (במדבר, יב, ו) שמכבד את החלום כדבר אמת לבין הפסוק 'וחלומות השווא ידברו' (זכריה, י, ב), שמציג את החלומות כשקר. והתירוץ: לא קשיא, כאן על ידי מלאך, כאן על ידי שד (בבלי, ברכות, דף נה, ע"ב).

היהודית לאתגר ההתמודדות של האדם עם אימת החלומות ובכך מבהירה עד כמה רבה חשיבותם ונוכחותם: **הטבת חלום וברכת המפיל**, שעליהן הוא ממליץ, **ותענית חלום** שאותה הוא דוחה. כרגיל בעבודה זו, יש חשיבות מיוחדת לבחינת יחסו לפרקטיקות המעוגנות במסורת החז"לית, בתלמוד ובהלכה.

ב.1. הטבת חלום

הטבת החלום היא נורמה הלכתית מוכרת, שאף עוגנה במקורות ההלכה.²¹⁴⁰ גם הרב עובדיה הלך בעקבותיה והורה: 'אדם שראה חלום רע ורוצה להיטיב אותו, חייב לעשות הטבת חלום'.²¹⁴¹ להוראה התלווה ההסבר של הרב עובדיה: 'וכן מנהגינו ע"פ סברת האר"י בשער הכוונות (דף צ ע"א)'.²¹⁴² הטבת חלום היא טכניקה ההופכת חלומות רעים לטובים מתוך אמונה בכוחן של מילים. אם תחשוב על החלום כעל מבשר טוב הוא אכן יהפוך לזה. זו טכניקה שכותרתה בהגדרת הגמרא 'כל החלומות הולכים אחרי הפה' (ברכות נה ע"ב). הרב עובדיה הציג את הריטואל הקבוע לביצוע 'הטבת חלום': 'מביא שלושה אנשים מהידידים שלו אומר לפניהם "חלמא טבא חזא" (חלום טוב ראיתי). אפילו אם החלום רע - יאמר "טוב" - יהפוך אותו לטוב'. השלושה ישיבו לחולם החלום הרע: 'טבא הוא וטבא להוי, רחמנא לוייה לטב, שבע זימנין יגזרו עליה מן שמיא די יהוי טבא, טבא הוא וטבא להוי' (טוב הוא וטוב יהיה. אלוהים יעשהו לטוב שבע פעמים יגזרו עליו מן השמים שיהיה טוב - ויהיה טוב). לכאורה מדובר בטקסט חז"לי מהגמרא,²¹⁴³ וניתן היה להסיק כי הרב עובדיה מייחס לו משמעות אך ורק בשל מקורו זה, אך הרב עובדיה הדגיש באוזני שומעי אותה דרשה כי 'מנהג זה הוא על פי האר"י' והוסיף כי 'מותר אפילו בשבת לעשות הטבת חלום'. הוא הסביר כי 'הטבת חלום זה רק בקשת רחמים מהקב"ה שיהפוך את זה לטוב, אם הוא (החלום) רע - יהפוך לטוב'. מיד לאחר שסיים הרב עובדיה לדבר בשבח פעולת הטבת החלום עבר להזהיר מהפרקטיקה של תענית חלום: 'אבל לא להתענות'.²¹⁴⁴

ב.2. תענית חלום

הרב עובדיה המשיך אפוא באותה דרשה²¹⁴⁵ והזכיר כי בגמרא התירו לבצע תענית חלום בשבת ואף השולחן ערוך פסק 'מותר להתענות בו תענית חלום כדי שיקרע גזר דינו'.²¹⁴⁶ למרות ההיתרים שמנה בעצמו, הוא פסק כי בימינו אין לעשות תענית חלום בשבת וגם לא בימי חול,²¹⁴⁷ מבחינתו 'הכי טוב לא לחוש בכלל לחלומות'.

הוא הוסיף דוגמאות²¹⁴⁸ לתעניות חלום שנפסק לגביהן ב'שולחן ערוך', והדגיש שלמרות דברי השולחן ערוך (!) אין להתענות תעניות אלו, חשוב לראות את הטקסט בהרחבה:

²¹³⁹ מדובר בכלים המעשיים המרכזיים אך לא היחידים, כך למשל ברכת 'השכיבנו', הברכה השנייה שלאחר קריאת שמע בתפילת ערבית מיועדת להבטחת הגנה אלוהית מפחד הלילות

²¹⁴⁰ שו"ע, או"ח, רכ; תשובה כתובה של הרב עובדיה בעניין זה ראו למשל: יוסף, חזו"ע, ט"ו בשבט, ברכות, עמ' שפב.

²¹⁴¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, בית כנסת היזדים, י"א כסלו תשס"ז, 2.12.2006.

²¹⁴² יוסף, חזו"ע, ט"ו בשבט, עמ' שפח.

²¹⁴³ בבלי, ברכות, דף נה, ע"ב.

²¹⁴⁴ שם.

²¹⁴⁵ הרב עובדיה, דרשה, שם; ראו עוד על תענית חלום אצל הרב עובדיה ב: יוסף, יבי"א, א, או"ח, מא; שם, ח, או"ח, לו; שם, י, או"ח, נה, ס"ק כט.

²¹⁴⁶ שו"ע, או"ח, סימן רפח, דין תענית ודין תענית חלום בשבת.

²¹⁴⁷ עמדה שונה מעט ומסויגת הרבה פחות הוא מביע למשל ב: יוסף, הליכות עולם, ג, עמ' פח.

²¹⁴⁸ השולחן ערוך מדגיש שם מספר חלומות שעליהם נראה שמתענים בשבת: הרואה ספר תורה שנשרף, או חולם שהוא עומד בתפילת הנעילה ביום הכיפורים, או חולם שקורות ביתו או שיניו נפלו ועוד (שו"ע, או"ח, סימן רפח, סעיף ה).

כל אלה תעניות שכתוב ב"שולחן ערוך", אפילו הכי, כל זה היה בזמנם. בזמנינו לא מתענה כלל. אומר "חלומות שווא ידברו" ולא יספר לשום אדם ולא יפתרו לו זה לרעה. למה יפתרו לו? לפעמים אדם חושב שזה רע, וזה לא רע, זה טוב. היו כמה תנאים היו פותרים חלומות, פותרים הכול לטובה, אומרים לו שזה לטובה. החלומות הולכים אחר הפה, הפתרון הולך אחר הפה. הרב יהודה פתיה היה בקיא בפתרון חלומות, היה פותר להם. בא אחד אמר לו 'ראיתי בחלום עוקרים עין של אבא שלי'. אמר לו 'תן לי את התפילין שלך', מצאו שם בכתוב 'לטוטפות בין עיניך' - העין ירדה. אמר לו: 'זה העין של אבא שלך'. גמרנו. הוא היה חכם גדול, היה אומר הכי טוב שאדם לא ישים לב אל חלומות. אם הוא ישמע לחלומות וילך ויתענה – יראה חלומות יותר קשים ומרים, השדים אוהבים לצחק, רואה עצמו בחלום נופל מהגג על הארץ מתרסק הוא צועק 'אי אי אי', אחר כך אין כלום, 'חלומות שווא ידברו'. אם יחשוש לחלום יראה אחר כך יותר גרוע מזה.²¹⁴⁹

בהתאם לתפיסה לעיל על פיה פתרון החלומות הוא שקובע את המציאות, ודווקא מי שחושש מחלומות ייפגע מהם, הוא הוסיף וסיפר:

רבי יוסף זונדל מסלנט (חותנו של הרב שמואל סלנט) שהיו לו חלומות רעים והיה מתענה ומתענה. עד שהתעייף והצהיר בראש השנה: 'כל החלומות שאני אראה השנה הזאת לא אתענה יותר, [...] אין לי כוח'. מאז לא חלם! השד שענינה אותו כל כך, הלך.²¹⁵⁰

מעניין הוא שלמרות ההסתייגויות של הרב עובדיה מתעניות חלום לאדם שנגרם עצב גדול בשל חלום מתיר הרב עובדיה לעשות תענית חלום בשבת.²¹⁵¹ בדרשה אחת בה יצא הרב עובדיה נגד תענית חלום הוא הציע במקומה בחיך 'אכילת חלום'. באמצעות אכילה שאננה מוכיח האדם לשדים שהוא אינו חושש מפניהם, ובכך גורם להם לעזבו. וכך סיפר הרב עובדיה:

היה אדם עושה תעניות, רואה חלומות רעים. עד שאמר תשש כוחי. [...] אמרתי לו: 'שב, תאכל, תעשה אכילת חלום'. אכל בילע. השדים ראו שהוא כל כך חושש, עושה תענית אמרו 'זה קליינט יפה' – כל לילה באו. ראו אכל ושתה - עזבו אותו.²¹⁵²

העצה המעשית של הרב עובדיה לאותו אדם הייתה אמירת ברכת המפיל.²¹⁵³ כפי שצינתי יש חשיבות מיוחדת ליחסו המעשי לפרקטיקות הללו, מה הורה לאחרים, ואיך נהג על עצמו. על פי עוזרו הרב אליהו שטרית הרב עובדיה העיד על עצמו שמעולם לא התענה תענית חלום,²¹⁵⁴ אך בידינו עדות חשובה כל אירוע משפחתי של בנו הרב יצחק יוסף שסיפר לתלמידיו כי לילה אחד הרב עובדיה חלם כי אחד מבניו נפגע בתאונת דרכים, והוא התייחס לחלום ברצינות כה רבה עד שלמחרת התענה 'תענית חלום' ואף לא נתן לבנו לצאת מהבית.²¹⁵⁵

²¹⁴⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, בית כנסת היזדים, י"א כסלו תשס"ז, 2.12.2006.

²¹⁵⁰ שם. ראו אותו סיפור אצל הרב עובדיה שבכתב בתוך: יוסף, חזו"ע, ט"ו בשבט, עמ' שפד.

²¹⁵¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, בית כנסת היזדים, ט כסלו תשנ"ו, 2.12.1995.

²¹⁵² שם.

²¹⁵³ עוד אצל הרב עובדיה על ברכת המפיל: יוסף, מאור ישראל, ג, עמ' מג; הנ"ל, יחו"ד, ח"ד, כא; הנ"ל, יבי"א, ח, או"ח, סימן יא, ל; שם, ט, או"ח, קח, ס"ק קיז; הנ"ל, חזו"ע, ברכות, עמ' תקיא; הנ"ל, שם, ט"ו בשבט, עמ' תק-תקיב; נקי, מעין אומר, חלק א, עמ' תכג; אפשר לראות אצל הרב עובדיה לאורך השנים כיצד עם התגברות מעמדו גברה נחרצותו בעניין ההיתר לברך בשם ומלכות ברכה זו, גם לאחר חצות (ראו גם: שטרית, רבנו, עמ' שטז).

²¹⁵⁴ שטרית, רבנו, עמ' שכט.

²¹⁵⁵ שיחה עם תלמידי הרב יצחק יוסף.

ב3. ברכת המפיל

הגמרא במסכת ברכות (ס ע"ב) אומרת: 'הנכנס לישון על מיטתו מברך ברכת "המפיל חבלי שינה על עיניי"'. ברכה זו נאמרת בסמוך לאמירת קריאת שמע שעל המיטה. בין ההסברים הבולטים לאמירתה של 'ברכת המפיל': מדובר בברכת הודאה על טבע השינה שהטביע הקב"ה לקיום האדם, מדובר בברכת שבח והודאה שנתקנה על עצם מנהגו של עולם שאנשים הולכים לישון, כשם שברכת 'הנותן לשכוי [תרנגול] בינה' נתקנה על עצם מנהגו של עולם שאנשים מקיצים בבוקר ולכן נאמרת על ידי מי שלא שמעו קריאת תרנגול בבוקר.²¹⁵⁶ הרב עובדיה לא קיבל הסבר זה כהסבר מרכזי ובחר דוקא בנימוקים הקשורים לפחד מפני הסכנות שנושא איתו הלילה: החלומות מבשרי הבשרות הרעות וההרהורים הרעים.²¹⁵⁷

בין הרב עובדיה לבין הבן איש חי נטושה מחלוקת בעניין 'ברכת המפיל'. המחלוקת היא האם צריך לומר אותה עם 'שם ומלכות' כלומר תוך אזכור שם המפורש הוי"ה. על פי הבן איש חי יש לברך ברכת המפיל בלי 'שם ומלכות'.²¹⁵⁸ ההסבר שלו הוא כי יש חשש שאנשים יברכו ואחר כך ידברו לפני שיירדמו. במצב כזה הדבר ייחשב להם כ'הפסק' בין הברכה לבין הפעולה שעליה ברכו וברכתם תיחשב כברכה לבטלה. נימוק נוסף הוא שמא יקיים המברך יחסי מין המחייבים שישיח עם אשתו ושוב יהיה כאן הפסק בין הברכה לבין הפעולה - השינה.²¹⁵⁹ האבחנה כאן היא בין ברכה למשל לפני אכילת מאכל, שאז אדם מברך ואוכל, לבין שינה אשר אינה בשליטת אדם.

עד כמה רחוק יכול הרב עובדיה ללכת באימוצה של עמדה קבלית, ניכר מהיפוך התפקידים בין הרב עובדיה והבן איש חי במחלוקת זו. במקרה זה הרב עובדיה מציג את עצמו במידה מסוימת כמי שהולך על פי האר"י בניגוד לבן איש חי.²¹⁶⁰ בנוסף בדרשתו בנושא, הרב עובדיה סיפק נימוק נוסף מגזרת הפחד מהחלומות להסבר הצורך באמירת ברכת המפיל. נימוק על פיו יש בכך כדי לסייע במאבק הלילי נגד חלומות והרהורים רעים: 'כל אדם חייב לפני קריאת שמע לומר הברכה הזאת ואחר כך ישן, לא יראה לא חלומות רעים ולא הרהורים רעים'.²¹⁶¹ דברים אלה אמר הרב עובדיה בדרשתו, אך צריך לשים לב להבדל בינם לבין הדיון הכתוב ב'יחיה דעת',²¹⁶² שבו הנימוק הבולט הוא 'ברכת המפיל על מנהגו של עולם נתקנה'. בדרשה הנימוק הוא המאבק בחלומות הרעים וההרהורים הרעים. בדיון הארוך המוקדש לברכת המפיל בחיבורו ההלכתי 'יחיה דעת' אין שום אזכור מעין זה.²¹⁶³

מדרשות הרב עובדיה עולה מעין מסע תעמולה בניסיון להאיץ בציבור לומר את ברכת המפיל בשם ומלכות, בניגוד למנהג הבן איש חי.²¹⁶⁴ מתוך הצורך של הרב עובדיה להפציר בציבור לומר אותה ומתוך עדויות רבות אנו למדים כי מדובר בברכה שהתמססה במידה מסוימת ואשר רבים מאלה האומרים אותה, גם הש"סניקים, נוהגים לומר אותה בלא ברכה הכוללת שם ומלכות. כך למשל הרב עובדיה מדגיש בדרשה כי ברכה זו, אפילו הנשים צריכות לברך בשם ומלכות (ודוחה את הטענה המתבקשת שמדובר ב'מצוות עשה שהזמן גרמא' בשל העובדה שזמן אמירתה הוא בלילה). אפילו בנו וממשיך דרכו ההלכתי

²¹⁵⁶ ראו בדיון שמנהל הרב עובדיה בנושא: יוסף, יחז"ד, חלק ד, עמ' קיד-קטו.

²¹⁵⁷ ראו להלן. כך גם עולה מדברים שהסביר הרב עובדיה לתלמידיו, בהם נכדו והביוגרף שלו הרב יעקב ששון.

²¹⁵⁸ יוסף חיים, בן איש חי, פרשת פקודי, אות יב; וכן: הני"ל, רב פעלים, חלק א, סוד ישרים, סימן יד.

²¹⁵⁹ בבלי, ברכות, דף סב, ע"א; בבלי, חגיגה, דף ה, ע"ב.

²¹⁶⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, בית כנסת היזדים, י"א כסלו תשס"ז, 2.12.2006.

²¹⁶¹ הרב עובדיה, דרשה, שם; וכן: הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת וירא, בית כנסת היזדים, ט"ו חשוון תשנ"ח, 15.11.1997.

²¹⁶² יוסף, יחז"ד, חלק ד, סימן כא, עמ' קטז.

²¹⁶³ שם, עמ' קיד-קכד.

²¹⁶⁴ יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פקודי, אות יב; וראו: יוסף, הליכות עולם, א, עמ' רנח.

הבולט, הרב יצחק יוסף, מסתפק למשל ב'קצור שולחן ערוך ילקוט יוסף' בהערה בסוגריים 'ויש שכתבו שמנהג הנשים שלא לומר קריאת שמע שעל המטה, וכן אינן מברכות ברכת המפיל'.²¹⁶⁵

בדרשה בנושא קבל הרב עובדיה על כך שלמרות שהאזכור בגמרא של ברכת המפיל הוא עם שם ומלכות, ולמרות שכך היא הועתקה גם אצל הרמב"ם וגם אצל הרמב"ם יש סידורים שהשמיטו בשם ומלכות. המחלוקת בעניין זה מבחינת הרב עובדיה היא עוד סעיף במחלוקות בינו לבין ה'בן איש חי' שכן לטענת הרב עובדיה, הצבור שאינו ממושמע לפסיקתו בוחר לוותר על הברכה רק בגלל פסיקת הבן איש חי. 'למה? הבן איש חי אומר שפוחד אולי יצטרך לדבר אחר כך, ולכן אומר את זה בלי שם ומלכות. כל אלה הסידורים שהולכים אחרי זה הדפיסו בלי שם ומלכות'. על פי הרב עובדיה הנמנעים מלברך את ברכת המפיל עם שמו הפורש של האל הרי הם כמו ציפור מצפצפת, כלומר אין זו ברכה אמיתית.²¹⁶⁶

כדי להדגיש את חשיבות ברכת המפיל הרב עובדיה סיפר על הפרקטיקה של מפגשיו עם חולמי חלומות רעים: 'כמה אנשים באו אליי, יש להם פחדים, חלומות רעים, אמרתי להם: "תקראו את זה". למה להם להיכנס ל'פיניקה' של חלומות?²¹⁶⁷

גם בדרשה אחרת סיפר הרב עובדיה על התמודדותו בעזרת ברכת המפיל עם חולמי חלומות שבאים לבקש את עזרתו:

יש אנשים רואים כל מיני הזיות, חלומות רעים, באים אצלי רועדים... אז אני אומר להם: 'אתה אומר ברכת המפיל? תגיד בשם ומלכות ואז יהיה בסדר'. כבר לא רואה חלומות כאלה. הגמרא אומרת יש שדים אוהבים לשחק בבני אדם. אין להם עבודה, באים, נצחק על בני אדם. מסכן הולך מחיך. בלילה עושים לו צרות, קם בבוקר חתוך שתי חתיכות. צריך אדם לומר ברכות שתיקנו רבותינו, זה מציל מכל מיני הזיות וחלומות. הייתי הולך ללמוד בישיבות צופיף בא איזה בוכרי אחד מטריד אותי עם החלומות שלו: אמרתי לו 'חלומות - השווא ידברו, זה שטויות'.²¹⁶⁸

גם כשהגיעה אל הרב עובדיה אישה שחלמה שנשרו שיניה וכמה רבנים הפחידו אותה באשר לחלום זה כי בגמרא נרמז שמשמעותו שבניו של החולם ימותו²¹⁶⁹ השיב הרב עובדיה ברוח דומה: 'שלא תשים לב, חלומות שווא ידברו'.²¹⁷⁰

הרב עובדיה אפוא מביע עמדה מורכבת בעניין החלומות, אבל עמדה שברורה בה נוכחות רובד ה'נסתרות'. ראינו באשר ל'ברכת המפיל' כי הוא בוחר בנימוקים מתחום ה'נסתרות' והחלומות הרעים להצדקת אמירתה, מייחס לה חשיבות עד כדי כך שהוא פוסק על פי האר"י ונגד הבן איש חי כי יש לברך אותה ב'שם ומלכות',²¹⁷¹ אך מאידך פוסק נגד האר"י כי מותר לברך ברכת המפיל ב'שם ומלכות' גם לאחר

²¹⁶⁵ יוסף, קצושי'ע ילק"י, חלק א' סימן רלט, עמ' תנו-תנו. ראו גם: הנ"ל, ילק"י, דיני ברכות, עמ' תרסז.

²¹⁶⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, בית כנסת היזדים, י"א כסלו תשס"ז, 2.12.2006.

²¹⁶⁷ שם.

²¹⁶⁸ שם. ראו בדומה לכך: הרב הספרדי הראשי לשעבר, הרב מרדכי אליהו, היה משיב באופן קבוע לשאלות בתחנת הרדיו החרדית 'כל האמת', בדרך כלל הוא ענה בסבלנות לשאלות המאזינים, פסק פסיקות הפוכות מאלו שהמאזינים שמעו יום קודם מיריבו הרב עובדיה יוסף, וברך את המאזינים. באחד הימים (9.3.2005) דיווח לו השדר שמואל בן עטר על שאלת מאזינה: 'כבוד הרב התקשרה אלינו כאן מאזינה אתמול בשיחות מאזינים ואמרה שכל לילה באה אליה איזה דמות בחלום ומדברת איתה – היא נשמעת רצינית, לא בדיונית – וכל הזמן הדמות מדברת איתה, מציקה לה'. הרב אליהו השיב תשובה משולשת: 'תגיד לה דבר ראשון לבדוק מזוזות (בן עטר: 'היא בדקה את המזוזות'), דבר שני: לקרוא קריאת שמע על המיטה מתוך סידור (בן עטר: 'היא קוראת') ודבר שלישי: שתפסיק לדמיין'.

²¹⁶⁹ בבלי, ברכות, דף נו, ע"א.

²¹⁷⁰ נקי, מעין אומר, חלק יב, סימן נא.

²¹⁷¹ הבן איש חי עצמו מדגיש כי עמדתו מנוגדת לזו של האר"י 'ברכת "המפיל" נתקנה בשם ומלכות, וכן צריך לומר כפי דברי רבנו האר"י (יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת פקודי, יב).

חצות.²¹⁷² כלומר במוקד העמדה עומד היחס המשמעותי שלו לחלומות ולא דווקא היחס המשמעותי שלו לאר"י. זה קו חוזר של אי חשש למקובלים, שבצדו חשש ל'נסתרות'.

ככלל, הרב עובדיה מייחס חשיבות רבה לחלומות. אי אפשר להסתפק בדברי הזלזול שלו כדי לגבש דיעה, כיוון שהם מייצגים פן אחד בלבד. אי אפשר גם לומר כי מדובר רק במחויבות למסורת חז"לית שכן ראינו כי הוא מייחס למשל את המחויבות ל'הטבת חלום' לאר"י ולא לגמרא, למרות שיכול היה לדחוק את האר"י מן התמונה ולתלות את עמדתו בדברי הגמרא. הרב עובדיה הסתייג מחלומות ההמון, בעיקר הרעים שבהם, ונהג להרגיע את חסידיו. אבל הדבר המפתיע מכל הוא שכפי הנראה להלן, כיצד שוב בא לידי ביטוי הפער בין הרטוריקה הציבורית כלפי ה'נסתרות' כפי שראינו לעיל לבין הגישה האישית. מן הדברים להלן מתברר כי הרב עובדיה דווקא ייחס חשיבות עצומה לחלומותיו שלו ובהם סדרה של מפגשים התגלותיים עם רבנים חשובים ואף עם המשיח.

ג. הפוסק בתודעתו העצמית: הרב עובדיה מספר על חלומותיו

חלומות הרב עובדיה חושפים עולם פנימי שונה מכפי שמקובל לחשוב על אודותיו. על פי דיווחיו של הרב עובדיה בחלומותיו פקדו אותו מבחר מהרבנים המרכזיים בחייו ובתולדות העם היהודי ואף המשיח. הוא מספר גם על הופעות רעיוניות הרבניות בחלומות לאחר פטירתה וכן על הופעתה מן המתים ממש כדי לסייע לילודת. גם אל סיפורה של רחל אמנו המופיעה מן המתים לסייע לחיילי צה"ל במבצע בעזה הוא מתייחס כאל אמת, ליונה שמגיעה לטקס הכתרתו הוא מייחס חשיבות שכן, לדבריו, זוהי נשמתה של אמו.

1ג. הרב בן ציון אבא שאול מתגלה לרב עובדיה בחלום

על הופעת חברייריבו הרב בן ציון אבא שאול בחלומו סיפר בנו של הרב עובדיה, הרב משה יוסף, לאחר פטירת אביו. הוא סיפר כי בשבת אחת, שנה וחצי בערך לפני פטירתו בשנת תשע"ד, הרב עובדיה שינה מהסדר הקבוע על פיו כשעולים מהתפילה מיד עושים קידוש וביקש לקרוא לחתנו יעקב סיני. 'הוא הושיב אותו בספרייה, אמר לו פלפול שלם בנוגע למחלוקת שלו עם חכם בן ציון אבא שאול בהלכות שבת בעניין הזזת שולחן שעל גביו נר שעווה', כך במשך 20 דקות. אחרי הארוחה שאלו את הרב לפשר העניין והוא אמר כי חלם בלילה שהוא פוגש את חכם בן ציון אבא שאול ודן איתו בסוגיה, וכי הוא חשש שאם לא יאמר זאת לאדם אחר ישכח את הדברים. הסוגיה הזאת הודפסה ב'חזון עובדיה שבת' חלק ו. על פי בנו של הרב עובדיה, הרב לא ראה חשיבות שדבר החלום יתפרסם: 'אמרתי לו: "אז אבא יכתוב שהוא חלם זאת בלילה", והוא עשה כך בידו תנועה של ביטול: עד כאן'.²¹⁷³

2ג. הרמב"ם מתגלה לרב עובדיה בחלום

בשנת 1998 דיווחו מקורבי הרב שהרב עובדיה סיפר כי כשסבל מכאב בידו, ולא יכול היה לכתוב, נגלה אליו הרמב"ם בחלום שלוש פעמים בלילה אחד. בפעם הראשונה והשנייה אמר מנהיגה הרוחני של ש"ס: 'חלומות שווא ידברו', אך בפעם השלישית בא אליו הרמב"ם ואמר לו: 'חלומות לא שווא ידברו, התורה

---

²¹⁷² כפי שצינתי לעיל, בהקשר זה אפשר לראות אצל הרב עובדיה לאורך השנים כיצד עם התגברות מעמדו גברה נחרצותו בעניין ההיתר לברך בשם ומלכות ברכת המפיל, גם לאחר חצות. כל ימיו היה מורה שאין לברך לאחר חצות (יוסף, יחז"ל, חלק ד, כא; הנ"ל, יבי"א, ח, או"ח, יא, ס"ק ל) כדעת המקובלים. אבל הוא עצמו היה מברך. רק בסוף ימיו החליט להורות בזה לכולם שלא כדעת המקובלים, והורה לבנו הרב דוד לכתוב בשמו בהלכה ברורה שאפשר לברך אחרי חצות (יוסף, ארחות מרן, ב, עמ' תתלד; שיחה עם הרב דוד יוסף; ראו גם: שטרית, רבנו, עמ' שטז).

²¹⁷³ הרב משה יוסף, בנו של הרב עובדיה, בראיון לאבי בלום, רשת קו עיתונות דתית. 9.4.2014.

שאתה כותב עושה רושם גדול בשמים, ומסלקת הרבה קטרוגים מעל עם ישראל.²¹⁷⁴ עוזרו, הרב אליהו שטרית, כתב על כך ביומנו בחודש סיון תשנ"ח: 'שמעתי שרבנו חלם על הרמב"ם [...] והיה הרמב"ם אומר לו להתחזק וכו'. ואחר כך שאלתי את רבנו מה ששמעתי שהוא חלם מהרמב"ם וענה לי רבנו בלשון זה 'יומה יש בזה, אנחנו ממיתים את עצמנו בשביל ליישב את דברי הרמב"ם ומרן, כי יש הרבה שרוצים לחלוק על דבריהם'.²¹⁷⁵

ג. הריב"ש מתגלה לרב עובדיה בחלום

על הופעת ר' יצחק בר ששת (הריב"ש ; 1326?–1408), מגדולי ראשוני ספרד, בחלום הרב עובדיה כדי לתרץ לו קושייה העיד בנו הרב דוד יוסף באחד משיעורי מוצאי שבת של אביו.²¹⁷⁶ לא בכדי הדברים נאמרו בשבוע פרשת שמות תשנ"ז בסיום דרשה של הבן שהוקדשה לנושא המחלוקת הבווערת בין הרב עובדיה למקובלים על תפילין של רש"י ושל רבנו תם. (כזכור חשיבותו של הריב"ש בדיון זה באה לידי ביטוי בכך שהרב עובדיה כחלק מהמהלך לחיזוק עמדתו הוא, מדגיש את עמדתו של הריב"ש הספרדי לגבי גדלותו של רבנו תם אף יותר מהרמב"ם הספרדי²¹⁷⁷).

על פי עדות הרב דוד יוסף, בהיותו בחר ראה את אביו קם בוקר אחד בזריזות, רץ אל הספרייה, לוקח ספר של הריב"ש, פותח אותו, מעיין בו, ואחרי זמן מה קורא בשמחה: 'ברוך שכיוונתי לדעתו'. 'בראותי זאת הפצתי באבא שיספר לי מה קרה עמו' סיפר הרב דוד יוסף 'ולאחר ששניתי והפצתי עוד, סיפר לי אבא כי אמש היה שקוע בלימוד בספר תשובות הריב"ש ומצא סתירה בדבריו וכתב תשובה ליישב דבריו אך לא נחה דעתו בתשובתו כיוון שיישב את דברי הריב"ש בדוחק. והלך לישון ללא ישוב מספיק בדברי הריב"ש'. מאוחר יותר הרב עובדיה תיאר באוזני בנו את ההתגלות של הריב"ש אותה חווה בחלום: 'והנה בסוף הלילה רואה אני בחלומי בא אלי אדם זקן ונשוא פנים ואמר: "אני הוא יצחק בר ששת (הריב"ש) ובראותי שאתה מצטער בישוב דבריי, הנה לך תירוץ לקושייתך" ואמר ישוב לדבריו...'. לאחר ששמע מרן את הישוב של הריב"ש התעורר וכאמור קם נטל ידיו, בירך ברכות התורה, ונטל לידיו את ספרו של הריב"ש, ונתברר לו כי הישוב ששמע בחלום מתאים מאוד בדברי הריב"ש. בגרסת עוזר הרב עובדיה, הרב שטרית, לסיפור זה: הריב"ש אף אמר לרב עובדיה שהספר נמצא במקום מסוים ואכן הספר היה שם. מהשיחה של שטרית עם הרב עובדיה בנושא עולה כי הרב ייחס לחלום זה חשיבות רבה מזו שייחס לחלום התגלות הרמב"ם, והסביר שטרית: 'זה לא כל כך ראייה, שכנראה הוא חשב על הרמב"ם באותו זמן, ואין אדם חולם אלא מהרהורי לבו'.²¹⁷⁸

ג. הכרעת הלכה (התרת עגונות מלחמת יום הכיפורים!) בעזרת חלום

אחת העובדות המפתיעות היא ההצהרה שחלום הוא זה שהכריע את פסק ההלכה הדרמטי והמרכזי של הרב עובדיה בעניין התרת עגונות מלחמת יום כיפור,²¹⁷⁹ זאת על פי עדותו הוא, בעל פה. בדרשה בכנס רבנים שהתקיים בשנת תשל"ד מיד לאחר מלחמת יום כיפור פירט הרב עובדיה באוזני הנוכחים את המשא ומתן ההלכתי שהוביל לפסק שלו. בדרך כלל זיהוי מתים מתבצע על פי שני עדים או יותר שהכירו את החלל ומזהים אותו תוך שלושה ימים לאחר פטירתו על פי חוטמו ופניו. רבי יוסף קארו בשולחן ערוך פוסק כי 'מצאוהו הרוג או מת, אם פדחתו וחוטמו ופרצוף פניו קיימים והכירוהו בהם שהוא פלוני - מעדיין עליו.

²¹⁷⁴ אבישי בן חיים, התרגשות בש"ס: המשיח נגלה לרב עובדיה בחלום, Ynet, 27.6.2001.

²¹⁷⁵ שטרית, רבנו, עמ' לט.

²¹⁷⁶ מופיע בספר משיעורי הראש"ל חלק ב, עמ' קצה; הסיפור בגרסה מעט שונה ראו אצל: צדקה, פוסק הדור, עמ' 47.

²¹⁷⁷ שם, עמ' קצב.

²¹⁷⁸ שטרית, רבנו, עמ' מד.

²¹⁷⁹ יוסף, יבי"א, ו, אבה"ע, ג.

ואם ניטל אחד מאלו אע"פ שיש להם סימנים מובהקים ביותר בכליו - אינם כלום, משום דחיישין לשאלה' (כלומר חוששים שהשאליל את החפץ עם הסימנים המובהקים).²¹⁸⁰ במלחמת יום הכיפורים מטבע הדברים היה צורך גדול להסתמך על הדיסקית עם שמות החיילים התלויה על צוואר כל חייל. הרב עובדיה הגיע למסקנה כי על פי רבי יוסף קארו יש בעיה לסמוך על הדיסקית בשל החשש שמא ההרוג השאליל את הדיסקית מאדם אחר ולכן היא איננה מעידה מי ההרוג האמתי, בדיוק כשם שאין לסמוך על ארנק הנמצא על גופת הרוג שמא השאליל אותו מאדם אחר. הרב עובדיה הלך לישון מתוך תחושה שכל עמלו בנוגע להתרת העגונות היא לשווא כי לדעת השולחן ערוך אי אפשר להתיר אותן. והנה, בחלום הלילה הגיע אליו אחד מגדולי הדורות והראה לו שבספרו כתב להקל במקרים כגון אלו משום שחפץ שמטרתו זיהוי האדם לא נוהגים להשאליל. על פי תיאור בנו הרב יצחק יוסף 'עם הקיצו משנתו שמח שמחה גדולה שעלי ידי סברא זו יוכל להתיר את אותן עגונות המלחמה'.²¹⁸¹

גם על פלא מיסטי נוסף שהתחולל סביב פסק העגונות של הרב עובדיה סיפר בנו, הרב הראשי הספרדי הרב יצחק יוסף. בכנס רבנים הוא סיפר על מופת של הרב עובדיה בהקשר ל'כתפיים הרחבות' שלו כפוסק, דבר שבא לידי ביטוי כשהתיר את עגונות מלחמת יום כיפור. לפי התיאור שלו משה דיין העדיף את הרב עובדיה על פני הרב הראשי האשכנזי הרב גורן למשימה החשובה (למרות שעל פי הרב יצחק הרב גורן אמר לדיין על הרב עובדיה 'הוא לא שירת בצבא, הוא פרויט'). לדברי הרב יצחק יוסף הרב עובדיה התיר את כל עגונות מלחמת יום כיפור חוץ מאישה אחת. 'ב"ה האבא התיר את כולם חוץ מאחד שלא הצליח להתיר אותו, היה לו צער גדול, "את כולם התרתי חוץ מאותו"'. כששחררו השבויים ממצרים שלח הרב עובדיה רב צבאי לברר אם אותו נעדר נמצא ביניהם, אך קיבל תשובה שלילית. כך עשה גם כשהגיעו שבויי צה"ל מסוריה. הרב שנשלח אמר לרב עובדיה כי אותו נעדר לא הגיע ואינו בין השבויים. 'אמר לו אבא: "תמתין כמה דקות"'. חיכה כמה דקות פתאום הוא רואה מישהו יורד, מדדה. רץ אליו: "מה שמך?". אמר לו "אני שמי רוזנטל". זה שחיפשו אותו! זה שלא יכלו להתיר! תארו לעצמכם אם הרב היה מתיר אותו... זה כוחא דהיתרא רבותיי, הכל במסגרת ההלכה - ואז יש סיעתא דשמיא מהקב"ה. הקב"ה סייע בידו של מר'.'²¹⁸²

5. התגלות הרבנית מרגלית יוסף בחלומות

עד כמה התגלויות בחלומות הם דבר נוכח בעולמו של הרב עובדיה יעיד גם סיפור שסיפר בעצמו על התגלותה של רעייתו המנוחה בחלום. החלום הוא חלומה של אישה בשם הלה דבי, רעייתו של רבי מענוק דבי וידידת המשפחה מימי השנות שלו ושל רעייתו במצרים בסוף שנות הארבעים של המאה ה-20. שנתיים לאחר פטירת הרבנית מרגלית בשנת תשנ"ד נערכה חתונת נכדתה הקרויה על שמה, מרגלית. הידידה לא הגיעה לחתונה ואז הרבנית הגיעה אליה בחלום, וכך סיפר הרב עובדיה:

הרבנית המנוחה באה בחלום אצל אלה, אשתו של דבי. שואלת אותה בחלום: 'למה לא הלכת לחתונה של הנכדה שלי? שמה כמו שמי, מרגלית שמה'. לא ידעה כלום, לא הזמינו אותה, שכחו אותה. אמרה לה: 'לא ידעתי, לא ידעתי'. הסתלקה... אלו למעלה בשמים יודעים הכול. אומרת לה [הרבנית ז"ל בחלום]: 'הסתכלתי בעזרת נשים לא מצאתי אותך'.²¹⁸³

²¹⁸⁰ שו"ע, אבה"ע, י, כד.

²¹⁸¹ יוסף, אגרת לבן תורה, עמ' רטז-ריז.

²¹⁸² הרב יצחק יוסף, דרשה, כנס 'בנועם', 13.8.2015.

²¹⁸³ הרב עובדיה, דרשה, יום ה', אור החיים, כ"ז שבט תשס"ד, 19.2.2004; ראו גם: שטרית, רבנו, עמ' 15-16 ומצוין שם כי הרב עובדיה סיפר סיפור זה, התפעל ואמר: 'כמה שוטים האנשים שאינם מאמינים בתורה ובדברי חכמים שאמרו שהמתים יודעים

סיפור נוסף של הרב עובדיה מספר על הופעה אחרת, פעילה במיוחד, של הרבנית המנוחה בחלום אחר. בחייה, הרבנית הייתה מכינה לרב עובדיה עשבי בשמים כדי שיוכל לעמוד גם בשבת בחובה לברך מאה ברכות בכל יום.²¹⁸⁴ כשנפטרה הרבנית לא היה מי שיטפל בעשבי הבשמים והם החלו להתייבש. לפי סיפורו של הרב עובדיה, הרבנית המנוחה באה לגן בחלום ושלחה אותו לסייע לרב עובדיה עם הבשמים. וכך סיפר הרב עובדיה:

כשהייתה המנוחה בחיים היינו גרים ברחביה, שם היו כמה עציצים של בשמים שהייתה חותכת אותם בערב שבת, עצי בשמים, עשבי בשמים ומביאה לי כדי להשלים מאה ברכות. גירעון הרבה יש [בשבת, במספר הברכות]. בלילה הייתי מברך פעם פעמים, גם בבוקר, גם אחה"צ. כשנפטרה, הלכה למנוחות, עזבה אותנו לאנחות, מי יטפל בעציצים האלה? לאט לאט התייבשו והייתי מצטער: איך נשלים מאה ברכות?

והנה יום אחד בא אלי גן אחד, שמו מנשה יונה²¹⁸⁵ הוא שתל את הבשמים האלה. אומר לי: 'כבוד הרב, אתמול בלילה באה אלי הרבנית בחלום. 'למה אתה יושב בחיבוק ידיים? הרב מצטער להשלים מאה ברכות. למה אתה לא מסדר לרב את השתילים האלה שיהיה לו מסביב שיוכל לברך?'. נבהל. בא אליי בבוקר סיפר לי את הספור הזה... היא ראתה את המצוקה שלי. הלכה אצל הגן בלילה 'אהההה, למה אתה ישן? לך תעשה'. בא בבוקר ועשה ככה, שתול שתילים חדשים.²¹⁸⁶

אבל שני סיפורים אלה²¹⁸⁷ מתגמדים לעומת מקרה שבו הרב עובדיה הרחיק לכת הרבה יותר עם סיפור מיסטי שבמסגרתו הרבנית רעייתו המנוחה מופיעה מן המתים; לא בחלום, אלא במציאות ממש.

6. הופעת הרבנית מרגלית יוסף המנוחה מן המתים (!) לשם סיוע ליולדת

הרב עובדיה לא הסתפק בתיאור הופעותיה של הרבנית ז"ל בחלומות ודיווח גם על הופעתה מן המתים כדמות חיה שבאה לבושה לבן לעזור ליולדת שהתקשתה. את מפגש הרבנית עם היולדת תיבל הרב עובדיה בציטוט דבריה של הרבנית לאישה שלה באה לעזור: "שמי מרגלית, אשתו של הרב עובדיה יוסף, באתי מהשמים לעזור לך. תלחצי קצת, תלחצי קצת". אחרי שתי דקות נגמרי.²¹⁸⁸

7. התגלות רחל אמנו לחיילי צה"ל ועזרתה המבצעית להם

רעיית הרב עובדיה, הרבנית מרגלית יוסף המנוחה, אינה האישה היחידה אשר על אודותיה סיפר הרב עובדיה כי הופיעה מן המתים. במלחמת 'עופרת יצוקה' בשנת 2009 סיפר כך גם על רחל אמנו שכביכול הופיעה לסייע ללוחמי צה"ל.²¹⁸⁹ המדובר באחד המיתוסים שהסעירו את הציבור החרדי והדתי בתקופת

מהחיים. כמו שכתוב בגמרא (ברכות יח). באותו הקשר ציין הרב עובדיה שקודם חתונה הלכה בתו עדינה לקבר הרבנית והזמינה אותה לחתונה.

²¹⁸⁴ בשבת חסרות ברכות למילוי מכסת מאה הברכות, בין השאר בשל העובדה שתפילת העמידה כוללת שבע ברכות בלבד במקום 18 [19] בימי חול.

²¹⁸⁵ אביו של הרב ישראל יונה, תלמידוֹרְחִיבִיבו של הרב עובדיה.

²¹⁸⁶ הרב עובדיה, דרשה, יום ה', אור החיים, כ"ז שבט תשס"ד, 19.2.2004; וכן: שטרית רבנו, עמ' ב, עמ' שט.

²¹⁸⁷ וכן סיפור נוסף שסיפר הרב עובדיה על כך שכשהיה בבית החולים הדסה אחת האחיות טיפלה בו במסירות מיוחדת וסיפרה לו שהרבנית מרגלית באה אליה בחלום, בתוך: שטרית, רבנו, עמ' שלב.

²¹⁸⁸ הרב עובדיה, דרשה, יום ג', בית המדרש יחווה דעת, כ"ז באייר תשס"ד, 18.5.2004; וכן ראו דיווח בסמוך בביטאון ש"ס 'יום ליום', 6.5.2004.

²¹⁸⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת וארא, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ח טבת תשס"ט, 24.1.2009.

המלחמה וזכה לתנופה מתמיכתו הפומבית של הרב מרדכי אליהו, יריבו של הרב עובדיה יוסף. להפתעת חסידי הרב עובדיה גם הרב עובדיה בחר לספר את הסיפור כדבר אמת:

כמה נסים נעשו לנו במלחמה האחרונה, אתם לא יכולים לתאר לכם. מספרים שהגיעו לבית אחד, רצו להיכנס בו החיילים, ושם היו שלושה מחבלים חמושים, מחכים לרגע הזה והנה באה בחורה אחת יפת תואר ויפת מראה 'אל תכנסו כאן, יש כאן שלושה מחבלים'.

'מי את?'

'מה אכפת לכם מי אני?'

והנה רחל אמנו! כולם הזעיקו אותה לשמה 'לכי תצילי את הבנים שלך'.²¹⁹⁰

כאמור, התגלות זו, שחזרה גם אצל חיילים בשדה הקרב, הייתה לנושא תוסס בעיתונות הישראלית, בתקשורת האינטרנטית ובעלוני השבת של כל הזרמים הדתיים בישראל.

8. התגלות נשמת אמו של הרב עובדיה בטקס הכתרתו

יותר מפעם אחת זיהה הרב עובדיה את נשמת אמו גורג'יה ביונה מעופפת. בטקס ההכתרה של הרב עובדיה כרבה הראשי של תל אביב הפציעה יונה ונעמדה על החלון. מאוחר יותר הסביר הרב עובדיה למקורביו כי מדובר בנשמת אימו המנוחה שבאה להשתתף עמו בטקס.²¹⁹¹ בספר הביוגרפי המשפחתי לזכרה של הרבנית²¹⁹² מסופר על הופעה נוספת של נשמת אמו. המדובר בציפור שהתייצבה בבית ושהתה על אדן החלון במשך שלושים ימי האבל על פטירתה. גם באירוע הסליחות בכותל המערבי בחודש תשרי שנת תשס"ו כשיונה התייצבה על זיז בקרבת הרב עובדיה למשך כל הסליחות, הסביר הרב עובדיה לנהגו, שלומי אברהם, כי יונה זו היא אימו המנוחה. למחרת נשאל הרב עובדיה שאלות נוספות בעניין זה והשיב: 'אני לא מקובל'.²¹⁹³ סיפורי הרב עובדיה בהקשר זה מתנגשים עם דימויו האנטי מיסטי, למרות שהרחוב החרדי רגיל בסיפורים כגון אלו וכך הופכת כל הופעת חתול עיקש או כלב עייף ובפרט יונה לסיפור של נשמה מיוסרת יותר או פחות שבחרה להופיע בציבור.²¹⁹⁴

---

²¹⁹⁰ שם.

²¹⁹¹ על פי הרב דוד יוסף, וכן בתוך: רביע, מלך ביופיו עמ' 156.

²¹⁹² קציר, באשר תלך, עמ' 123.

²¹⁹³ שטרית, רבנו, עמ' ששה-שסו.

²¹⁹⁴ ראו גם: סיפור היונה אצל, ששון, אביר הרועים, א, עמ' 30; סיפור היונה בבית אריה דרעי: אבישי בן חיים, מעריב, 17.7.2009; סיפור הכלב שנסקל לכאורה בגלל בד"צ הרב לוי [שתבע דיבה וזכה], אך עצם הסיפור המעיד על התפיסה הרווחת מאד באשר לנשמות השביות בבעלי חיים (בחדרי חרדים, 4.6.2011).

ג. התגלות הבן איש חי בחלומו של הרב עובדיה

אבל החלום הדרמטי ביותר מבחינת הביוגרפיה הרבנית שלו הוא זה שבו מופיע הבן איש חי. בהקדמתו לספרו 'טהרת הבית' חלק ב' שיצא לאור בשנת תש"ן – כשהרב עובדיה לכאורה בשיא כוחו – חש הרב עובדיה צורך לדווח על ההתגלות שחווה בחלומו, כשהופיע אצלו ר' יוסף חיים הבן איש חי ועודד אותו. הבן איש חי, מי שהרב עובדיה סומן כפוגם המרכזי במעמדהעל שהיה לו, מופיע בחלומו של הרב עובדיה ודווקא מחמיא לו על חיבורו ההלכתי 'יביע אומר' ואף מעודד את הרב עובדיה – קורא התיגר הגדול על פסיקותיו – להמשיך בפעילותו.

אזכרה ימים מקדם עם לבבי אשיחה ועלה במחשבה לפני למעט בהופעותי ברבים כדי להתמסר יותר בעריכת כל חיבורי אשר עמי בכתבים, כי מתי אעשה גם אני לביתי ואם אין אני לי מי לי, ורעיוני על משכבי סליקו. והנה בחלומי בלילה ההוא ראיתי את הגאון רבי יוסף חיים זצוק"ל מבבל, אשר בא לבקר בביתי, ופניו מאירות כזוהר החמה. נכנס לחדר הספרייה, והתיישב ליד השולחן, ראה לפניו אחד מחיבוריי, כמדומני שו"ת 'יביע אומר' והתחיל לעיין בו, אחת הנה ואחת הנה, וכשסיים אמר 'טוב מאד'. ושאל אותי האם אני ממשיך להופיע ולדרוש ברבים דברי תורה ומוסר כאשר הייתה באמנה אתי? עניתי ואמרתי כי עדיין אני ממשיך גם בימים אלה להופיע ברבים בשיעורי תורה ובדרשות כאשר חנני ה'. [...] אך התאוננתי לפניו שדבר זה מפריע לי בהמשך הכנת עריכת חיבורי להוציאם לאור. [...] ואמר לי בסבר פנים יפות 'טוב אשר תאחוז בזה וגם מזה אל תנח ידיך'. [...] ואיקץ והנה חלום.²¹⁹⁵

הרב עובדיה לא רק מדווח בפאתוס מקראי על החלום, הוא אף משווה אלמנטים במסרים ובהתגלות שהוא עצמו חווה, להתגלויות שחווה רבי יוסף קארו עם המלאך הפלאי – המגיד. וכך כתב הרב עובדיה על ההשוואה בין ההתגלות שהוא עצמו חווה לבין ההתגלות של רבי יוסף קארו – הדמות התורנית המרכזית בחייו ובתורתו: 'והנה אמת נכון הדבר כי כיוצא בזה אמר לו המלאך המגיד למרן הבית יוסף "ואל תצטער על שאתה מטפל בענייני הציבור ועל ידי כך אתה מתבטל מעסוק התורה כי אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידיך"'.²¹⁹⁶ עם זאת למרות התוכן הזהה, חשוב להדגיש כי הרב עובדיה מדבר על התגלות בחלום, בשעה שהמגיד של רבי יוסף קארו דיבר מגורו של קארו בצורה של דיבור אוטומטי.²¹⁹⁷ בנוסף לזה קארו, שלא כמו הידוע לנו על הרב עובדיה, השתמש כנראה בטכניקות מאגיות כדי לזכות בהתגלות המגיד.²¹⁹⁸ פרק חלומות זה מעיד על דמות רבנית עם עולם מיסטי עשיר שחלומות התגלותיים הם מרכיב משמעותי בו יותר מאשר כל דמות רבנית בעלת מעמד כה רם שהכרנו בדורו. הדברים הגיעו עד כדי עדות המפתיעה של מזכירו של הרב עובדיה, הרב אמיר קריספל, על פיה ערב ההצבעה הדרמטית על 'הסכם אוסלו' הרב עובדיה המתוח אמר לו 'אני הולך לישון כדי לקבל אות משמים', כדי לדעת איך להורות לש"ס להצביע על ההסכם המדיני ההיסטורי. מאוחר יותר התעורר הרב עובדיה מאוכזב והסביר כי לא קיבל משמים שום אות.²¹⁹⁹ להלן אעסוק גם בחלום המסעיר והנדיר מכולם, אשר הולם נפש מיסטית הומיה: החלום המשיחי של הרב עובדיה.

²¹⁹⁵ יוסף, טהרת הבית, ב, הקדמה, עמ' יד-טו.

²¹⁹⁶ שם.

²¹⁹⁷ ורבלובסקי, קארו, עמ' 17, 264–265; אידל, בעל המשיב, עמ' 220.

²¹⁹⁸ אידל, שם, עמ' 225.

²¹⁹⁹ שיחה עם הרב אמיר קריספל, מזכירו של הרב עובדיה, 8.6.2015.

פרק חמישי

תסיסה משיחית בסביבת הרב עובדיה

במשך שנים נבנתה תדמיתו של הרב עובדיה כאנטימשיחיסט. תפקיד מרכזי בעיצוב דימויו זה בשיח הישראלי היה לפסק ההלכה ההיסטורי שלו שניתן בשנת 1979 – 'שטחים תמורת שלום'.²²⁰⁰ לא בכדי פסק הלכה זה הצליח לבלבל רבים: בשיח הדתי-פוליטי ניכרה קורלציה גבוהה בין מתח משיחי גבוה לבין העמדה בסוגיית שטחים תמורת שלום.²²⁰¹ זאת בפרט על רקע מקומן הדומיננטי בשיח הישראלי בכלל וסביב ההתנגדות לווייתור על שטחי ארץ ישראל של שתי התנועות הדתיות המושפעות מיסטיקה: הציונות הדתית הגאולית והמשיחיות החב"דית. הרב עובדיה התייבב כדמות התורנית הבכירה מול הציונות הדתית המשיחית ומול אידאולוגיית ארץ ישראל השלמה. העיתונאי ואיש הרוח אדם ברוך, ממעצבי דימויו הציבורי המתון של הרב עובדיה יוסף, כתב על אודות פסק ההלכה של הרב עובדיה האוסר להיכנס להר הבית, כי בין השאר הרב עובדיה אוסר אקט זה כדי לא לעודד משיחיות.²²⁰² הדימוי שלו כרב המסויג כלפי משיחיות אקוטית זכה לחיזוקים גם מסיפורי מיתולוגיה הפנים ש"סניקית. כך למשל הסיפור אל אודות הביקור של הרב עובדיה אצל הבבא סאלי. על פי סיפור זה הבבא סאלי ביקש מהרב עובדיה כאשר האחרון הגיע לנתיבות, לסעוד איתו ארוחת צהריים. הבבא סאלי רצה בארוחה משותפת זו שלו ושל הרב עובדיה מכיוון שכתוב בספרים הקדושים שכאשר שני תלמידי חכמים עצומים אוכלים יחד הם יכולים לקרב את הגאולה ואת ביאת המשיח. קירוב הגאולה וביאת המשיח הוחמץ שכן הרב עובדיה סירב להצעה כי מיהר לשיעור תורה שנקבע לו בבני ברק.²²⁰³

נדמה כי שתי מסקנות שגויות באשר לדמותו של הרב עובדיה יוסף הניבה פסיקה מפורסמת זו של "שטחים תמורת שלום".²²⁰⁴ השגיאה הראשונה: תפיסת הרב עובדיה כרודף שלום המונע מעולם ערכים הומניסטיים.²²⁰⁵ השגיאה השנייה: תפיסת הרב כאנטימשיחיסט (כחלק מדימויו כאנטימיסטיקן), אשר בה אעסוק כאן.

---

²²⁰⁰ ראו: יוסף, החזרת שטחים; הנ"ל, מסירת שטחים; ראו גם: שלמה גינוסר, הרב הראשי הראשון לציון עובדיה יוסף בשיחה מיוחדת לדבר: 'האם אפקיר נפשות בשביל חלקת אדמה', דבר, 9.7.1979. בביוגרפיה העיתונאית 'בן פורת יוסף' של העיתונאים יוסי אליטוב וצבי אלון מצוינת שנת 1968 – שנת האופוריה שאחרי ניצחון מלחמת ששת הימים – כשנה שבה לראשונה התבטא הרב עובדיה בפומבי בעד החזרת שטחים ואמר: 'החיים יקרים לנו מאדמה ואם לא תהיה ברירה נצטרך להחזיר את השטחים'. (אלון ואליטוב, בן פורת יוסף, עמ' 64). בספרו של בנימין לאו מצוינת שנת 1975 (כסלו תשל"ו) כשנה שבה בראיון לעיתון יהודי הולנדי חיווה הרב עובדיה דעתו באשר לנסיגה מיהודה ושומרון כי פיקוח נפש דוחה את מצוות ישוב ארץ ישראל (לאו, ממרן עד מרן, עמ' 107); ראו עוד: ליאון, ש"ס והתהליך המדיני. ראו גם: אנגלרד, הבעיה ההלכתית; נוימן, הויכוח על הגבולות; ברויאר, החזרת שטחי; שוחטמן, ויעמידה; ישראלי, מסירת שטחים.

²²⁰¹ בראון, פולמוס, עמ' 430.

²²⁰² אדם ברוך, הרב עובדיה יוסף העובדות, מעריב, 26.9.1997. הופיע גם בפרק 'הרב עובדיה ע"פ פסה"ד שלו' בספרו 'סדר יום': ברוך, סדר יום, עמ' 195.

²²⁰³ בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל, עמ' 237. יצוין כי הרב עובדיה התבטא בכבוד יוצא דופן על הבבא סאלי. בין השאר אמר עליו 'איש קדוש מהראשונים, לא מהדור שלנו, נשמה גדולה כזאת... היה איש פלא, עושה נפלאות גדולות לבדו, גאון זה ראשי תיבות: גדול אתה ועושה נפלאות, כך היה המנוח לא היה כמוהו, גם בדורות קודמים לא היה... איש מופת, איש גאון בתורה בחכמה מזכה הרבים...' (הרב עובדיה, דרשה בהשתתפות בנו של הבבא סאלי הבבא ברוך, קלטת לא מתוארכת).

²²⁰⁴ במסגרת הדיון הזה כדאי לעיין במסמך אישי ונטול השפעות של הרב – יומנו האישי שהגיע לידיי. מדובר ביומן מסע לאירופה שכתב בכתב ידו בשנת תש"ס (2000) שבו הוא מתאר בין השאר את פגישותיו עם ראש ממשלת אנגליה טוני בלייר ועם נשיא צרפת ז'אק שיראק. מהדברים שכתב הרב עובדיה מתחוויר עד כמה עמוקה הייתה תפיסתו ההלכתית/דתית/מוסרית בעד החזרת שטחים תמורת שלום ועד כמה גדולה הייתה גאוותו בפסק ההלכה שלו המחייב מסירת שטחים תמורת שלום, גם שנים אחרי הסכם אוסלו (יוסף, יומן מסע לאירופה, ארכיון אבישי בן חיים).

²²⁰⁵ ראו למשל סרטו של לוי זיני על הרב עובדיה במסגרת התכנית 'עובדה' בערוץ 2 בשנת 2000.

א. החלום המשיחי של הרב עובדיה

חלומות הרב עובדיה, אשר להם הקדשתי את הפרק הקודם ואשר בהם הופיעו הרמב"ם, הריב"ש, הבן איש חי ועוד, הם רק מבוא לחלום המיסטי ביותר של הרב עובדיה או של כל דמות רבנית במעמד כה בכיר בדורו: החלום המשיחי.

ב-25 ביוני שנת 2001 השתתף הרב עובדיה בחתונה של אחד מנכדיו. בשלב מסוים הוא התבקש לשאת דברי תורה, כפי שמקובל באירועים מעין אלו. הקלטה מדרשתו הקצרה באירוע חשפה פן נוסף בדמותו הרוחנית. הרב עובדיה פרש בפני הקהל סיפור מפגש מיוחד שלו היה שותף שלושה ימים קודם, בליל שבת (שבת פרשת קורח ליל ג תמוז תשס"א), מפגש עם המשיח. וכך סיפר הרב עובדיה:

בליל שבת ראיתי בחלום שהמשיח מגיע לכותל המערבי, ויש שם רחבה מלאה אנשים. אומר להם [המשיח]: 'רבותי, אני באתי עכשיו. יש מיליון תלמידים לא לומדים תורה, לומדים בבתי ספר חילוניים. אני רוצה שכל האברכים יתגייסו. מי לה' אלי – כדי שיהיו מורים ללמד אותם תורה', ואני שומע כל זה בחלום עד שהתעוררתי.²²⁰⁶

השמועה שהמשיח נגלה לרב עובדיה בחלום פשטה כאש בשדה קוצים. בין הנרגשים היה הרב בן ציון מוצפי, מחשובי הדרשנים הספרדים. הוא זכה לשמוע ישירות מהרב עובדיה תיאור מפורט לפרטי פרטים של המפגש החלומי עם המשיח ומיהר לדווח עליו למאזיני תחנת הרדיו החרדית-פיראטית 'שובה ישראל'. בין השאר הסביר מוצפי כי הרב עובדיה לא תיאר באוזניו את מראהו המדויק של המשיח, אבל אמר כי ראה אותו בכותל 'ואמרו לי שזה מלך המשיח, והיה נראה שזה המלך המשיח'. פרט מרכזי נוסף באשר לחיזיון המשיחי של הרב עובדיה הוא שהוא תואר ככזה שבו הגויים מגורשים מארץ ישראל:

והכותל כולו היה מלא אלפים רבים של אנשים, ולא רק הכותל, אלא בכל ירושלים היו רק יהודים, והמבין יבין. וכל הזרים שאינם מזרע ישראל לא היו, וכבר גורשו מארץ ישראל. ראיתי את כל השטח מהכותל המערבי ועד נהר הירדן מלא יהודים שבאו מקיבוץ גלויות, מתחיית המתים ומכל המקומות, מיליונים מיליונים של יהודים. כל האזור היה מלא רק יהודים, ומהגויים לא נשאר כלום... ואמרו לי מעכשיו אין כבר מלחמות, נהיה שלום בעולם, נהיה שקט, מלך המשיח כבר שולט. היה שם דגל של מלך המשיח, ועליו היה כתוב: 'רוח אפיו ימית רשע'.

הרב עובדיה הוסיף פרטים על שיחתו עם המלך המשיח:

שאלתי אותו, את המשיח: 'למה אתה לא מתגלה כבר? הרי אנחנו סובלים וכולנו בצער'. מלך המשיח השיב לי במילים אלו: 'בגלל שיש מיליון ילדים יהודים, שלא אומרים כל יום שמע ישראל, בגלל זה אני לא בא. תגיד לכל הבחורים והאברכים שייצאו ויקרבו את האנשים לעבודת ה'.'²²⁰⁷

בעקבות החלום המשיחי יזם הרב מוצפי כנס חירום מיוחד. בש"ס אף הוחלט כי התנועה תצא למתקפת הסברה אל ילדי ישראל בעקבות חלומי המשיחי של הרב עובדיה יוסף, ובעקבות דברי המשיח כי אינו בא בגלל העובדה שמיליון ילדים לא יודעים לומר שמע ישראל ובעקבות הוראת המשיח: 'תגיד לכל הבחורים והאברכים שייצאו ויקרבו את האנשים לעבודת ה''. מתקפת ההסברה, עליה הופקדה תנועת 'אל המעיין', נועדה לפתוח במסע נרחב שבו ילמדו ילדי ישראל לומר את הפסוק המרכזי באמונה היהודית: 'שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ, ה' אֶחָד' (דברים ו, ד). בנוסף לכך הוקם, בהוראתו של הרב עובדיה יוסף, ארגון חדש

²²⁰⁶ הקלטת בארכיון אבישי בן חיים.

²²⁰⁷ קלטת הרב מוצפי על החלום המשיחי של הרב עובדיה, רדיו שובה ישראל, ארכיון אבישי בן חיים.

בשם 'ישראל אחים',²²⁰⁸ שמטרתו רישום תלמידים לבתי ספר תורניים.²²⁰⁹ בראש הארגון החדש הועמד הרב מוצפי, שמונה להיות 'שופרו של הרב עובדיה יוסף' בכל מה שקשור לחיזיון המשיחי. הרב מוצפי גייס את כושר הדרשנות המשובח שלו והסעיר את הציבור הש"סיניקי בהסברים על גודל האירוע שבמסגרתו גדול הדור הרב עובדיה פגש את המשיח בחלומו:

לא שמענו על אף אחד שזכה לראות את מלך המשיח בחלום, ואם אדם כמו הרב עובדיה יוסף, ששכינה מדברת מתוך גרונו, זוכה לראות את מלך המשיח, זה מראה שהגאולה ממש קרובה [...] אם אנחנו רואים את מרן גדול הדור שהוא בבחינת משה רבנו²²¹⁰ של דורנו.²²¹¹

במסע התעמולה שבעקבות המשימה המשיחית שהוטלה על הרב עובדיה בחלומו, סיפר הרב מוצפי על המסרים שהועברו לרעייתו של הרב עובדיה, לרבנית מרגלית עוד בצעירותה לגבי התפקיד ההיסטורי הדרמטי שצפוי למלא בעלה:

הגאון רבי אפרים הכהן שהיה ראש המקובלים של ארץ ישראל במשך יובל שנים,²²¹² פעם אחת בא אל הרבנית עוד בצעירותה, אחרי שהרב נישא אליה בשנים אחדות, ואמר לה: 'באתי להודיע לך שבשמים הודיעו לי שבעלך יהיה גדול הדור ואשריך, אני מבקש ממך שתשמרי עליו שהוא ינהיג את עם ישראל והוא יפיץ תורה בעם ישראל'.

הרב מוצפי הסתייע בדימוי האנטימיסטי של הרב עובדיה כדי להסביר לציבור את חשיבות האירוע המיסטי הנדיר:

אנחנו יודעים שמרן הוא לא איש שחולם חלומות, מרן לא איש שנוטה למיסטיקה, מרן מרחיק מאוד מאוד ענייני אמונות תפלות, סגולות וכל מיני קמיעים ועניינים כאלה. ידועה דעתו ברבים, כמה פעמים כבר יצא בפומבי נגד תופעות כאלה. ואם מרן היום בא ואומר בפומבי קבל עם ועדה כשהוא יודע שמקליטים אותו ומצלמים אותו ואומר בפירוש חלום כזה, זה אומר דרשני. הרי לא מצוי חלומות אצל מרן, ידוע לנו רק על שלוש חלומות.

החלום נותח על פי החולם, על פי הזמן ועל פי המקום.

החולם: הרב מוצפי הבהיר לציבור מה משמעות הדבר שאדם במעמדו של הרב עובדיה חולם חלום מעין זה: 'אם יש מזמן משה רבנו מישהו שהקים עולה של תורה, אין כמו מרן, [...] אין שני לו בעולם לא בדורנו ולא בדורות שלפנינו. כמעט אמרו עליו ש'מדור מרן רבי יוסף קארו לא קם לנו אדם כמותו' ואם אדם כזה ששכינה מדברת מתוך גרונו זוכה לראות את מלך המשיח, זה עוד אף אחד, לא שמענו שמישהו זוכה לראות את מלך המשיח בחלום'.

הזמן: להגברת חשיבות האירוע שימש גם המועד שבו נחלם החלום. הרב עובדיה סיפר כי חלם את החלום בליל שבת, לילה בעל חשיבות מיוחדת במיסטיקה היהודית²²¹³ ובסביבת הבן איש חי בפרט, כפי שהדגיש

²²⁰⁸ המענה הספרדי לארגונים האשכנזים חרדיים 'יד לאחים' ו'לב לאחים'.

²²⁰⁹ אבישי בן חיים, ש"ס מגשימה את חלומו של הרב עובדיה, Ynet, 6.7.2001.

²²¹⁰ השוואת הרב עובדיה למשה רבנו לא הייתה דבר נדיר או מפתיע שיש לייחס לה משמעויות מרחיקות לכת, להפך, כך אמרו רבים, בהם למשל גם חבר מועצת החכמים של ש"ס ולימים נשיאה, חכם שלום כהן, 18.3.2006. הרב מאיר מאזוז אמר על הרב עובדיה 'הוא אברהם אבינו של הדור'. בכנס בחירות בשנת 1988 השווה הרב מאזוז בין הרב עובדיה לאברהם אבינו: אברהם אבינו נולד בעירק, מרן נולד בעירק. אברהם אבינו ירד למצרים, מרן ירד למצרים וכו' וכו' (כנס בחירות של ש"ס בתל אביב לקראת בחירות 1988, הקלטה בארכיון אבישי בן חיים).

²²¹¹ רדיו 'שובה ישראל', 26.6.2001, הקלטה בארכיון אבישי בן חיים.

²²¹² מדובר שוב בזקן המקובלים הרב אפרים כהן, אביו של נשיא מועצת החכמים של ש"ס וממלא מקומו של הרב עובדיה חכם שלום כהן.

²²¹³ ראו: זוהר, פרשת ואתחנן.

הרב מוצפי: 'וידוע שחלומות של ליל שבת הם חלומות אמתיות, שכך כתב המרש"א וגם רבנו יוסף חיים. על החלום ההוא המוזכר בגמר לילי שישי של לילי שבת חלומות של ליל שבת הם חלומות אמת, כך כותבים המקובלים'.

המקום: גם המקום שבו אירע החלום שימש לעדות על עוצמתו, כולל ייחוס פעילות קבלית מיסטית של ייחוד בעולמות העליונים שנעשה לכאורה על ידי הרב עובדיה: 'בפרט שמרן ראה כאן משיח בכותל המערבי. ומי שקצת מעמיק בסוד יודע שכותל המערבי זה סוד שכינה קדושה, ומשיח זה סוד היסוד. מראה על הייחוד שנעשה בעולמות על ידי מרן. מרן גולם על ידי התורה שלו שהמשיח מתגלה בכותל המערבי. איזה חלום עמוק, איזה משמעות נפלאה מאוד מאוד יש בסוד הזה. זה מראה שהגאולה ממש קרובה. הרי ידוע ששכינה מעולם לא זזה מהכותל המערבי. מרן ששמו יוסף רואה את המשיח ששמו יסוד. יסוד זה יוסף. והמשיח אומר לו שמיליון ילדים לא יודעים מה זה שמע ישראל'.²²¹⁴

הסיפור על חלומי של הרב עובדיה יוסף הופץ במהירות וזכה לפרשנויות שונות עם מכנה אסכטולוגי משותף. היחידים שקלקלו את החגיגה השמיימית היו הליטאים. אצלם החלום המשיחי של הרב עובדיה גרר ביקורת חרדית גלויה, מזלזלת וחריפה. בביטאון הליטאים 'יתד נאמן' התפרסם מאמר מזלזל ברב עובדיה יוסף ובפרטי חלומי.²²¹⁵ המאמר הביע פקפוק בעדותו של הרב עובדיה. הכותב, נתן זאב גרוסמן, עורכו של העיתון באותם הימים ופובליציסט ההשקפה המרכזי שלו, לעג להתעוררות הרוחנית בש"ס במילים: 'כביכול כך הודיע המשיח עצמו בהתגלות חלומית'. ההתעוררות הרוחנית בש"ס בעקבות החלום הושוותה ב'יתד נאמן' למשיחיות של חב"ד, ובין השאר נכתב עליה במאמר: 'הניסיון להפיץ דעות כאלה בכלל, ובמסווה משיחי בפרט, מעיד על מגמה מדאיגה ומסוכנת'. המאמר גם לעג לדבריו של הרב עובדיה כי המשיח אמר לו שיחלק מדליות לאלו שיצטיינו בקירוב רחוקים, 'יתד נאמן' כינה דברים אלו 'פרסומים מוזרים'. המאמר תקף את כל העוסקים במלאכת הפצת סיפור החלום המשיחי. את השבועונים החרדיים ואת ערוצי הרדיו החרדיים-פיראטיים שפרסמו את פרטי הסיפור הוא כינה: 'כלי תקשורת שונים ומשונים המתהדרים בתואר חרדי' וגינה אותם על כך ש'הפיצו מסר חדש לציבור [...] לפיו המשיח נתגלה באיזה חלום והודיע מה התנאי המעכב את התגלותו'. ארגון 'ישראל אחים' שהקימו חסידי הרב עובדיה הנלהבים מהחלום כדי לגייס אברכים שיעסקו במלאכת רישום של ילדים חילונים לבתי ספר חרדיים הותקף מכל זווית אפשרית. בין השאר הועלה ב'יתד נאמן' החשש כי בחורי ישיבות שישלחו להשפיע על החילונים, יושפעו בעצמם. טיעון נוסף, מרתק במיוחד, חשף חשש מפני שינוי בהיררכיית הערכים החרדית. המאמר הביע חשש כי האידאל של קירוב רחוקים יגבר על האידאל העליון בעולם החרדי: לימוד התורה. כותב המאמר מצהיר כי הוא בא להתריס נגד 'הניסיון החדש ליצור אווירה מסוכנת ולהעביר מסרים מחודשים כאילו כל הבחורים והאברכים צריכים לצאת, לעשות מעניין קירוב הרחוקים "ערך עליון" הנחשב כביכול חיוני וחשוב יותר מעמל התורה, ובפרט כשהדבר נעשה מסיבות משיחיות של "זירוז הגאולה"'. מבין השיטין עלתה גם התפיסה הליטאית הבדלנית והנוקשה, השונה מזו של ש"ס, על פיה ייתכן והציבור החרדי לא צריך להתערות בציבור הכללי ולנסות ולקרב אותו, אלא להתעלות בתורה וליצור אליטה למדנית, שתגלם פך שמן טהור, מתוך תקווה ואמונה שתקרין על החברה היהודית כולה וששאר העם ייסחף אחריה.²²¹⁶

²²¹⁴ רדיו 'שובה ישראל' 26.6.2001, הקלטה בארכיון אבישי בן חיים.

²²¹⁵ יתד נאמן, 20.7.2001.

²²¹⁶ 'יתד נאמן' לועגים לחלום המשיחי. בתוך: אבישי בן חיים, חשיפה: הנח"ל החרדי בסכנת התמוטטות, 20.7.2001 Ynet.

ב. הדרשות המשיחיות של הרב עובדיה

לא רק בצבור הש"סניקי נשאבו אל תוך משב הרוח המשיחי, שאין להגזים בעוצמתו. נראה היה כי סביב אירוע החלום התפרץ מהרב עובדיה פרץ של דרשות מיסטיקות ומשיחיות. הרב עובדיה והדגיש כי 'הרמב"ם אומר "מי שלא מאמין [בביאת המשיח] אין לו חלק בתורה שלנו"...' הוא כאמור התייחס לנבואות משיחיות שהכזיבו, אך מיהר להבטיח כי המשיח אכן יבוא: 'לא שלא יבוא, יבוא!'²²¹⁷ בדרשה במועד אחר פנה הרב עובדיה ישירות למשיח 'שומעים הכפיים, למה אתה מחכה? בא כבר!'²²¹⁸

יש להדגיש כי בחלק מהדרשות בתקופה זו הרב עובדיה אמנם הקדיש מקום לעניין המשיחי, אך דווקא צינן את המתח המשיחי והזהיר את שומעיו לא להתפתות אחר משיחיות שקר ולא לפתח ציפיות מוגזמות, שכן כדברי אזהרתו היו כבר מי ש'התנבאו על איזה תקופות שיבוא מלך המשיח ולא בא'.²²¹⁹ דווקא בתקופה זו, שסביב החלום המשיחי, במקביל לעיסוק האינטנסיבי שלו במשיח, ומן הסתם בגללו הוא נדרש מספר פעמים לעניין המשיחיות השבתאית, גינה במילים קשות את משיח השקר שבתי צבי ויותר ממנו את נביאו נתן העזתי, שאותו האשים בכך שהוא זה שהסית את שבתי צבי וגרם לו להאמין שהוא המשיח.²²²⁰ 'לא צריכים להתפתות כמו נביאי שקר הביאו רק צרות לעם ישראל! אמר בדרשה בישיבת 'אור החיים' באותה תקופה והסביר 'צריך ליחל לקב"ה, לא להיות פתאים'.

רק שבוע אחרי הדרשה שבה קרא לציבור לא להתפתות לאמונה משיחית אקוטית מוגזמת, נדרש הרב עובדיה לעניין המשיחי ולתפקיד המשיח. תפקיד המשיח הוגדר בסיסמת ש"ס: 'להחזיר עטרה ליושנה'. בדרשה זו הרב עובדיה התקיף בחריפות את הערבים וסיפר כמי שמדווח ממידע אישי על הפחד של ראשי ממשלה כמו בנימין נתניהו ואריאל שרון מאומות העולם. לאחר דברים אלה פרש הרב חלק מחזון ימות המשיח שלו, במסגרתו יגורשו הערבים ויושמדו האומות המאוחדות:

יבוא משיח צדקנו יפחד מעליהם? יפחד מהם? יצפצץ עליהם, יוקיע אותם, 'ברוח שפתיו ימית רשע'. יעשה פוף אחד יעיף את כולם, מי זה אומות העולם? מה הם? 'מי את ותיראי מאנוש ימות ובן אדם חציר ינתן'.²²²¹ בוטחים בקב"ה שיבוא משיח צדקנו הוא לא יפחד משום אחד. ואת כל הערבים האלה ישלח אותם כולם לגיהנום. איזה ראש ממשלה יכול לסלק אותם? יכול לגרש אותם מהעיר העתיקה ששמה שורצים כמו נמלים? מי יכול להבריא אותם? אומות העולם כולם יצעקו, אומות המאוחדות יעשו מילואים. יבוא משיח צדקנו יפחד מהם? יפחד מהאומות המאוחדות? ברוח שפתיו²²²² ישמיד אותם את כולם.²²²³

הרב עובדיה התייחס להבדלים בין יחסי ישראל והגויים בתקופת בניית בית המקדש השני שאז כורש מלך האימפריה הפרסית היה שותף לרעיון בניית המקדש מחדש ולכן היה זה מעשי לבנות מקדש בלי עזרה

²²¹⁷ הרב עובדיה, דרשה, יום ה, ישיבת אור החיים, כ"ח תמוז תשס"א, 19.7.2001.

²²¹⁸ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש שמות, כ טבת תשס"ה, 1.1.2005.

²²¹⁹ הנ"ל, דרשה, יום ה, ישיבת אור החיים, כ"ח תמוז תשס"א, 19.7.2001.

²²²⁰ אבישי בן חיים, הכיפה של בורג והרב עובדיה האחר, Ynet, 27.7.2001. טענה זו היא בעלת בסיס היסטורי איתן, שכן שבתי צבי הגיע לנתן העזתי כדי שייסיע לו לפתור את בעיותיו הנפשיות ואילו זה אחרון קם לפניו והודיע לו כי הוא אינו אלא המשיח. שלום, שבתי צבי, א, עמ' 175-181.

²²²¹ ישעיהו נא, יב.

²²²² על פי ישעיהו יא, ד 'וַיְבָרֶךְ שְׁפָתָיו יְמִית רָשָׁע'. כזכור בחלום המשיחי הופיע דגלו של המשיח שעליו היה כתוב 'רוח אפיו ימית רשע'; ראו עוד שימוש דומה של הרב עובדיה בדרשה אחרת: 'יבוא מלך המשיח, אוי ואבו להם, וואי וואי, ברוח שפתיו ימית רשע, יעשה וופפ אחד כולם ימותו, הקב"ה יחיש גאולתנו' (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש בא, ח שבט תשס"ד 31.1.2004). עוד ראו: 'לעתיד לבא, יבוא המשיח יעשה להם ווף אחד יהרוג את כולם... הקב"ה יחוש לגואלנו, יישלח משיח, מי יעז לפתוח את הפה שלי' (הנ"ל, דרשה, יום ג, יחזה דעת, כ"ג אדר תשס"ד, 16.3.2004).

²²²³ הנ"ל, דרשה, 'אור החיים', ו אב תשס"א, 26.7.2001.

שמיימית, לבין המצב בתקופתו בירושלים שבו 'צריך גבורה' גדולה במיוחד בשביל לבנות בית מקדש ולכן לא מעשי שהבניה שלו תתבצע באופן טבעי. בהתאם לכך הרב עובדיה הדגיש – ברוח העמדה חרדית המקובלת - כי בית המקדש השלישי יירד באופן ניסי מוכן מהשמיים. הרב עובדיה ביצע כאן בחירה בעמדה העל-טבעית של רש"י²²²⁴ העומדת בניגוד לעמדה הטבעית של הרמב"ם²²²⁵ שבה אעסוק בסעיף הבא, שמסביר כי בית המקדש ייבנה על ידי אדם:

בבית שני לא היו בעיות, המלך כורש היה שותף של עם ישראל והוא הצהיר בפני כולם 'הוא (ה') פקד עליי לבנות בית ביהודה. תעלו כולכם ותבנו את בית המקדש'. נתן להם שחרור שייבנו שמה.

לא היה שמה כמו עכשיו – ערבים שולטים שמה, הכול ערבים. זה צריך הרבה גבורה איך להדיח את כל הרשעים האלה, איך לזרוק אותם... לכו אל העזאזל. יבוא המשיח יוריד לנו את בית המקדש בנוי לתלפיות, יחזיר עטרה ליושנה... צריך גבורה, זה לא יהיה באופן טבעי, מוכרח להיות באופן ניסי, באופן של נס.²²²⁶

גם בדרשות אחרות אפשר לראות בהקשר זה כצפוי, את הפערים בין הרמב"ם לבין הרב עובדיה שמדבר על בית מקדש שירד 'בנוי מלמעלה, כמו מעלית',²²²⁷ מוכן מן השמים.

אם כן עתיד הקב"ה ישתבח שמו להביא לנו את הבית השני בנוי לתלפיות, בנוי מן השמים יביא לנו אותו בנוי לתלפיות. כל האדריכלים מתכננים: משיח צדקנו יעשה מכרז מי ייתן איזה הצעה טובה. חושבים ירוויחו הרבה כסף, בית המקדש זה לא דבר קטן. אבל בשמים גונבים להם את ההצגה מה עושים? יורד בנין בית המקדש בנוי לגמרי.²²²⁸

לא מעט עניינים אסכטולוגיים העסיקו את הרב עובדיה באותה תקופה. לא רק המשיח, אלא גם תחיית המתים, גלגולים ועוד. כך למשל בדרשה שנשא זמן קצר לפני החלוש המשיחי סיפר מה יהיה עם אומות העולם 'לעתיד לבא ביום הדין הגדול', ומה יקרה איתם 'לעתיד לבא אחרי תחיית המתים' (ראו להלן). הוא התייחס לשאלה מי יקומו בתחיית המתים והסביר שכל היהודים יקומו 'כל אלה שנהרגו בשביל שהם ישראל כולם יקומו בתחיית המתים, יבנו את המקדש, כולם ישמחו, "כי עין בעין יראו בשוב השם ציון"'. הוא הוסיף והבטיח שאפילו הרשעים יקומו בתחיית המתים.²²²⁹ באשר להצהרה זו על אודות קימת היהודים הרשעים בתחיית המתים, העניק הרב עובדיה הסבר מיוחד. לדבריו הם יקומו לתחייה, אך לא על ידי הקב"ה, אלא על ידי ההורים שלהם, שיאמרו לחש של פסוק אשר יגרום לקימת יקיריהם לתחייה.

יש רשעים בעולם שלא צריכים לקום בתחיית המתים. הם בעצמם כפרו בתחיית המתים אבל יש להם הורים מצטערים 'למה הבן שלנו לא יקום בתחיית המתים?'. אומר לו הקב"ה: 'רוצה להחיות אותו? תחיה אותו אתה. תאמר הפסוק הזה 'יחיו מתוך נבלתי יקומו הקיצו ורננו

²²²⁴ בבלי, סוכה, מא, ע"א. ברש"י.

²²²⁵ רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, יא, א.

²²²⁶ הרב עובדיה, דרשה, 'אור החיים', ו אב תשס"א, 26.7.2001.

²²²⁷ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש עקב, כ אב תשס"ד, 7.8.2004; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש כי תשא, י"ח אדר תשנ"ט, 6.3.1999.

²²²⁸ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש כי תשא, בית כנסת היזדים, כ אדר תשס"ד, 13.3.2004; דברים דומים גם ב: הנ"ל, דרשה, יום ג', יחיה דעת, כ"ג אדר תשס"ד, 16.3.2004; ראו גם דחייתו את דברי הרמב"ם: יוסף, מאור ישראל, א, עמ' רא.

²²²⁹ בדרשה אחרת תקף הרב עובדיה בחריפות את הרפורמים על כך שלטענתו מחקו את תחיית המתים המן הסיפור ובמקום 'מחיה המתים' כתבו 'מחיה את הכל'. (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש ויצא, בית הכנסת היזדים, ט"ו חשוון תשנ"ח, 15.11.1997).

שכני עפר כי טל אורת טלך וארץ רפאים תפילי (ישעיהו כו יט). זה כמו נבלה. גם הרשעים
סופם לקום על ידי ההורים שלהם.²²³⁰

אכן, היה זה ככל הנראה הגל המשיחי החזק ביותר שבחייו של הרב עובדיה המתועדים בדינו. ברם, על אף
הדיבורים הרבים והמתח הגבוה, ככל הידוע לי הרב עובדיה מעולם לא הצביע על זהותו של משיח בן דוד
עצמו (הגם שהצביע על עצמו כעל בעל תפקיד בקידום הגאולה, כמבואר להלן, הוא כמובן לא חצה את
הגבול עד להכרזה על עצמו כעל משיח). בכך ביקש, ככל הנראה, לשמור על המרחק – הקצר אל החשוב –
שבין מתח משיחי גבוה למשיחיות שקר.

ב. החזרת עטרה ליושנה כחזון משיחי

ראינו לעיל כי באחת הדרשות הגדיר הרב עובדיה את תפקידו של המשיח כהחזרת עטרה ליושנה. על פניו
מדובר במטבע לשון בלבד המחבר בין תפקיד המשיח להחזיר עטרה ליושנה לבין תפקידו של הרב עובדיה
להחזיר עטרה ליושנה באמצעות החזרת פסקי מרן רבי יוסף קארו. מעניין בהקשר זה הדיון המחקרי
התוסס המתנהל באשר לתודעה העצמית המשיחית של רבי יוסף קארו כפי שכותב עליה למשל
ורבובסקי²²³¹ בספרו 'ר' יוסף קארו בעל הלכה ומקובל'. רז'קרוצקין מדבר מפורשות על שילוב ייחודי
אצל קארו של מפעל הלכתי חסר תקדים עם תפיסה משיחית.²²³² בין השאר הוא מעיר כי תודעתו
המשיחית של קארו באה לידי ביטוי גם בתמיכתו בחידוש הסמיכה, שיזם באותו זמן ר' יעקב בירב ואפשר
שקארו עצמו נסמך על ידיו.²²³³ כך למשל כותב רז'קרוצקין על המשיחיות של קארו כי 'המשיחיות
פירושה פנייה אל העבר הקדום ושחזורו'.²²³⁴ מונחים אלו מפתים לעריכת השוואה בינן לבין סיסמתו
הגדולה של הרב עובדיה יוסף למפעלו: 'להחזיר עטרה ליושנה'. מעניין הוא אפוא כי כשהרב עובדיה מתאר
את מפעלו של המשיח הוא משתמש באותו מונח – 'להחזיר עטרה ליושנה' – להגדרת התפקיד המשיחי:
'יבוא המשיח יוריד לנו את בית המקדש בנוי לתלפיות, יחזיר עטרה ליושנה'.²²³⁵ בדרשה נלהבת במערכת
הבחירות של שנת 1988 הכריז הרב עובדיה: 'נכבש את כל ירושלים! נכבש את כל ארץ ישראל! לתורה
למצוות ולמעשים טובים, אנחנו לא רוצים לכבוש מבחינה פיזית גשמית, אנחנו רוצים מבחינה רוחנית'.²²³⁶
האם ניתן לראות במפעלו של הרב עובדיה משום הכנת קרקע לביאת המשיח, למשל פעילותו להשבת
כבודה של מערכת הדין הדתית ומאבקו בזו החילונית? בערכאות? בדרשה אחרת התייחס הרב עובדיה
לדיון בגמרא לגבי האירועים שיטרימו את ביאת המשיח. וכך נאמר שם 'אין בן דוד בא עד שיתבקש דג
לחולה ולא ימצא', 'אין בן דוד בא עד שתכלה פרוטה מן הכיס' וכו'.²²³⁷ הוא הדגיש את המימרה המכוונת
לאויביו האידיאולוגיים, השופטים במערכת המשפט החילונית 'אין בן דוד בא עד שיכלו כל השופטים
והשוטרים הרשעים שבישראל' והסביר כי המשיח מתעכב רק בגלל המתנתו ששופטי מערכת המשפט יכלו:
'שופטים רשעים דנים נגד התורה נותנים חסות לרפורמים זה בדיוק אלה [...] משיח מחכה עומד ליד
הפתח, מחכה לנו. אחרי שהקב"ה יעביר את אלה האנשים, אנשי השלטון האלה שהם שונאים את
התורה'.²²³⁸ ובאספקט מרכזי יותר, בדיונו של צבי זוהר בסיסמתו של הרב עובדיה 'להחזיר עטרה ליושנה'

²²³⁰ הנ"ל, דרשה, יום ג, בית המדרש יחוה דעת, כ"ב אייר תשס"א, 15.5.2001.

²²³¹ רבובסקי, קארו.

²²³² רז'קרוצקין, השולחן ערוך, עמ' 307.

²²³³ שם, עמ' 316.

²²³⁴ שם, עמ' 320.

²²³⁵ הרב עובדיה, דרשה, ישיבת 'אור החיים', ו אב תשס"א, 26.7.2001.

²²³⁶ הנ"ל, דרשה, תל אביב 1988 (קלטת עצרת הבחירות של ש"ס בת"א, לקראת בחירות 1988 בארכיון אבישי בן חיים).

²²³⁷ בבלי, סנהדרין, דף צז, ע"א.

²²³⁸ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחוה דעת, י"ח אייר תשס"ב, 30.4.2002.

הוא מוצא אותה ככזו שמטרימה מאפיין מרכזי של אחרית הימים²²³⁹ ומזהה אצל הרב עובדיה בהקשר למפעל חייו ההלכתי 'רמיזות טקסטואליות רעיוניות אסכטולוגיות'.²²⁴⁰ זו פרשנות מרחיקת לכת. גם פרשנות דומה להכרזת הרב עובדיה באחת מדרשותיו 'תתמכו בתנועה הזאת (ש"ס) שמחשה את הגאולה',²²⁴¹ תהיה מרחיקת לכת. גם מפעלו ההלכתי הגדול של קארו מוצג כפעילות משיחית. מחקר של ישראל יובל על הרמב"ם מניח כי מפעל ספרותי שבמרכזו קודיפיקציה מהסוג שעשה הרמב"ם ב'משנה תורה' הוא מפעל שעומדת מאחוריו תודעה משיחית.²²⁴² גם אלטשולר מדברת על כך שיעיגונה של תורת הנבואה של קארו בשיטת ההלכה של הרמב"ם דווקא, חושף את הצד המשיחי שבה.²²⁴³ יובל דן ברמב"ם ובתוך כך בוחן מפעלים דומים אחרים ומגיע למסקנה (שגם רז-קרוצקין שותף לה)²²⁴⁴ לפיה בבסיס רוב המפעלים הקודיפיקטוריים בתולדות ישראל עומד מניע משיחי.²²⁴⁵

ואם בשאיפות למפעלים קודיפיקטוריים עסקין הרי שבהמשך לשולחן ערוך, ניצב לפנינו מפעלו הספרותי הקודיפיקטורי של הרב עובדיה, ששאף להקיף את כל תחומי לוח השנה בסדרת 'חזון עובדיה', את הלימוד ההלכתי השבועי בסדרת 'הליכות עולם', ואת תחום השו"ת ההלכתי באמצעות יצירה מונומנטלית בעלת מאפיינים אנציקלופדיים בסדרת 'יביע אומר' ובעזרת בניו גם את נוסחי התפילה בבתי הכנסת באמצעות הסידורים והמחזורים 'יחזה דעת' ו'חזון עובדיה' וסדרת ספרי ההלכה 'ילקוט יוסף'.

ב. אל מול ההתפרצות המשיחית החב"דית

אחת הדוגמאות הבולטות והדרמטיות בחיים הדתיים בשלהי המאה ה-20, במקביל לתקופת הנהגת הרב עובדיה, היא המשיחיות של חסידות חב"ד.²²⁴⁶

הדיון במשיחיות כחלק מדיון במיסטיקה מחייב אזכור של המחלוקת בין משה אידל ובין גרשם שלום. כידוע, בעוד גרשם שלום הבחין בין המיסטיקה שהיא חוויה פנימית ואישית לבין המשיחיות שהיא תופעה ציבורית, אידל, למשל בספרו *Messianic Mystics*,²²⁴⁷ טוען כי המשיח הציבורי עובר תהליך מיסטי פרטי כחלק מתהליך צמיחתו והתמשחותו למשיח. מבחינת אידל אין סתירה בין מיסטיקה לבין המימד הציבורי, כמו זה של המשיחיות. בתפיסתו של הרב עובדיה אנו לא מוצאים התייחסות לתהליך מיסטי פרטי, עניינים אלה אינם חלק מחוויתו הדתית.²²⁴⁸ כאמור, תיתכן כמובן הנחה מחקרית שתאמר כי משיחיות איננה תופעה מיסטית, אירציונלית, אלא תופעה פוליטית, מה גם שהמושג 'משיחיות' נולד ביהדות הרבה לפני הולדת המושג 'מיסטיקה' ובוודאי שיתכן אדם הטוען למשיחיות מבלי שיחווה חוויה מיסטית. ועדיין בהחלט ניתן לראות את המשיחיות כתופעה מיסטית²²⁴⁹ ובוודאי במסגרת ההגדרה הרחבה

²²³⁹ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 336.

²²⁴⁰ שם, עמ' 334.

²²⁴¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש תולדות, ד כסלו תשס"ג, 9.11.2002.

²²⁴² יובל מציג טענה על פיה הרמב"ם ראה עצמו כמשה השני וכמעין עוזר למלך המשיח. ראו: יובל, הרמב"ם כעוזר למשיח.

²²⁴³ אלטשולר, הנבואה של קארו, עמ' 292.

²²⁴⁴ רז-קרוצקין, שולחן ערוך, עמ' 316.

²²⁴⁵ יובל, הרמב"ם כעוזר למשיח, עמ' 187–188.

²²⁴⁶ על משיחיות חב"ד ועל המאבק נגדה ראו: רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 249–276; פרידמן, משיח חב"ד; דהן, דירה בתחתונים; אליאור, משיחיות לובביץ'; ארליך, המשיח מברוקלין; וולפסון, סוד גלוי; היילמן ופרידמן, הרבי; בראון, אמונה בראש; היילמן, הרבי שקראו; קראוס, השביעי; על תורת חב"ד ראו למשל: ארליך, מנהיגות חב"ד; אליאור, תורת אחדות ההפכים; אטקס, בעל התניא.

²²⁴⁷ אידל, משיחיות מיסטית.

²²⁴⁸ בהמשך לכך צריך להקדים ולומר, כי גם אין לראות את הדברים הבאים שמצוטטים מדברי הרב עובדיה כזהים למשל לפונדמנטליזם הנוצרי אמריקאי העוסק באחרית הימים (millenarian). אמרמן, פונדמנטליזם; אריאל, הפונדמנטליזם האמריקאי.

²²⁴⁹ אידל, משיחיות ומיסטיקה; הנ"ל, משיחיות מיסטית.

הנקוטה בעבודה זו ביחס למיסטיקה. גם ביחס לתופעות משיחיות אחרות, ההתפרצות החב"דית היא התפרצות מיסטית אירציונלית בולטת המתרחשות באותו מרחב וזמן ומתכתבת גם עם ציבור ספרדי,²²⁵⁰ כך שאי אפשר לעבודה מסוג זה לפסוח עליה. הדיון ברבי מלובביץ' ובראיתו כמשיח, חשוב גם כמקרה נוסף למדד שיאי הערצה שאליהם יכולים היו להגיע חסידים בדורו של הרב עובדיה, וכראיה לכך שתנועה מיסטית משיחית לא תמיד נשברת אפילו כאשר המשיח מת. החומר כולו מסייע בהכנסה לפרופורציות של הדיון ההשוואתי בגילויי ההערצה כלפי הרב עובדיה.

המקרה של משיחיות חב"ד חשוב לענייננו גם בבואנו לבחון את תפקידה של מסורת בבואנו לבחון רמת מיסטיות ואי-רציונליזם. בחינה ובדיקה של רמת המיסטיות הדתית, כפי שצוטט לעיל, תלויה לעתים הרבה יותר בקריטריון הנורמה הקיימת, והרבה פחות בקריטריונים כדוגמת "זה לא הגיוני" או "זה בניגוד לטבע". כלומר, רמת המיסטיות של אדם, בוודאי מנהיג דתי, תיבחן על פי חריגותיו מהנורמה. הדוגמה של חב"ד היא דוגמה קלאסית לכך והיא באה לידי ביטוי בוויכוח בחסידות חב"ד על משיחיותו של הרבי מלובביץ' וחזון הופעתו מן המתים כמשיח, לאחר פטירתו.²²⁵¹ הפרשנות הקלאסית, השגורה והנוחה על פיה המחלוקת סביב המשך האמונה במשיחיותו של הרבי מלובביץ' גם לאחר תאריך פטירתו בג' תמוז תשנ"ד היא מחלוקת בין חסידים 'רציונליים' לבין משיחיסטים אי-רציונליים, יכולה להיבחן באור אחר: לא לאור הבחינה אם האמונה ברבי שופיע מן המתים כמשיח היא רציונלית או לא, אלא לאור הבחינה אם אמונה זו מעוגנת במסורת היהודית. הטענה נגד המשיחיסטים אינה כי אינם רציונליים כיוון שאמונתם מנוגדת לטבע, אלא כי טענתם שהרבי מלובביץ' עדיין חי מנוגדת למסורת, או למצער אינה מעוגנת במסורת היהודית. וכך הסביר הרב מנחם ברוד דובר חב"ד - מאלו שהאמינו שהרבי הוא המשיח כמו כל החב"דניקים והכירו בטעותם לאחר פטירתו: להאמין בחייו של הרבי שהוא המשיח היה מעוגן במסורת וברמב"ם. אבל המשיחיסטים אפילו לא אומרים שהמשיח יבוא מן המתים, שגם זה לא מסתדר עם הרמב"ם, אלא הם אומרים שלמרות שהוא נפטר ונקבר הוא עדיין חי. זה מעוגן איפה שהוא? המחלוקת היא בין מאמינים על פי עקרונות התורה לבין ממציאי אמונות חדשות.²²⁵²

מעניין הוא לעיין בתגובתו של הרב עובדיה לאתגר המשיחי הגדול שהעמידה התנועה החסידית חב"ד. בזמן אמת הצטרף הרב עובדיה לקו של מנהיג הליטאי הרב שך, שהוביל את המאבק נגד חב"ד. הרב עובדיה תקף בחריפות את הרבי מלובביץ' ואמר כי חסידיו 'עושים אותו אלוהים אחרים', 'לא חושבים אותו משיח, חושבים אותו אלוה'. הרב עובדיה כינה את שיטתו של האדמו"ר החב"די 'כפירה', 'עבודה זרה' ו'תועבה' ואמר כי הרבי מלובביץ' הוא 'לא משיח ולא עפר משיח'. המשיח יהיה חכם יותר משלמה המלך וידע את שפת הציפורים. זה יודע שפת הציפורים זה? מהו ומיהו?²²⁵³ בהקלטת דבריו נשמע הרב עובדיה אומר את הדברים שלהלן:

הרב שך מה שדיבר על הרבי מלובביץ' אני לא רוצה לומר שלא אמר נכון. אין עשן בלי אש. הוא [הרב שך] תלמיד חכם, רגע אחד לא פסיק פומיה מגרסא. ההוא [הרבי מלובביץ'] אמר איזה דברים נוראים ומטעים את ההמון עושים אותו אלוה, אלה שהם נמצאים בחצר שלו. לא חושבים אותו משיח, חושבים אותו אלוה, חס ושלוש. והוא אמר את הדברים האלה והטעה את האנשים האלה... לא בלי רקע מה שאמר הרב שך, יש לו על מה לסמוך. אמר

²²⁵⁰ גם רבנים מחוץ לחב"ד הרהרו, חלקם רק בינם לבין עצמם, באפשרות שאולי באמת הרבי מלובביץ' הוא המשיח. 'אפילו אני חשבתי אז, שאולי הוא המשיח', הודה הרב דוד יוסף, בנו של הרב עובדיה יוסף (שיחה עם הרב דוד יוסף). בן אחר של הרב עובדיה, הרב יעקב יוסף, חתם על עצומת רבנים המכירה במשיחיות הרבי מלובביץ' (ראו את מסמך חתימות הרבנים למשל ב: <http://psakdin.net>)

²²⁵¹ ראו: פרסיקו, המשיח האבוד.

²²⁵² שיחה עם הרב מנחם ברוד הדובר המרכזי של הזרם המרכזי של חב"ד.

²²⁵³ הרב עובדיה נגד הרבי מלובביץ', הקלטה, ארכיון אבישי בן חיים.

[הרבי מלובביץ'] דברים נוראים, אסור להוציא אותם מהפה, זה כפירה ממש, זה עבודה זרה. יש אנשים שלא הגיעו לקרסולי קרסוליו של הרב שך מחרפים אותו ומבזים אותו. הוא [הרב שך] חושש לחילול השם. אילו היה הרב שך טועה היינו צריכים להגיד, אנחנו... לא תעמוד על דם רעך. אנחנו לא עושים את זה... ראשי חב"ד, לא כולם... מרוב שהם דבוקים בתורת חב"ד, בתורה של הרבי מלובביץ'... מאלילים אותו, עושים אותו אלוהים, עושים אותו אלוהים אחרים. אני שמעתי את זה כבר לפני עשר שנים, אבל לא רציתי כל כך להטות אוזן קשבת שזה נכון. פרסמו מה שאמר על עצמו האדמו"ר הזה, דברים נוראים, תועבה... כאילו הרב שך איש ריב ומדון... כאילו הרב שך בגיל 93 שנים אין לו מה לעשות".²²⁵⁴

המתח בין הרב עובדיה לחב"ד היה לעובדה מוגמרת, ב'מעין אומר' מצוטט הרב עובדיה כאומר: 'תורת חב"ד - לא יעשו כן...'.²²⁵⁵ אפילו מפעל הקירוב של חב"ד, להאיץ בבנות לא נשואות להדליק נרות שבת נתקל בהתנגשות עם הרב עובדיה שעל פי פסיקתו בנות רווקות אינן רשאויות להדליק בברכה ואשר הדגיש כי מעולם לא נהגו בנות הספרדים ועדות המזרח הרווקות להדליק נרות שבת.²²⁵⁶ 'אל תסתכל בזקנקן שלהם אלא במה שיש בו'.²²⁵⁷ תקף הרב עובדיה את אנשי חב"ד והוסיף: 'ולא די להם שעושים כן בין האשכנזים, מביאם גם תעמולה בין הספרדים לצוד ברשתם'.²²⁵⁸

בשנת תשע"ב הרב עובדיה חזר בו מעמדתו נגד חב"ד. על מלאכת השכנוע עמד העיתונאי ואיש הציבור החרדי, יוסי אליטוב, שסיפר כי הוא עלה לדבר עם הרב עובדיה ואמר לו כי אנשי חב"ד הם 'ציבור שלך' והם עושים אירוע לכבוד הרמב"ם שבו יהיו 12 אלף איש, יש להם חוסר במנהיג, 'חב"ד היום איתך יד ביד'. הרב עובדיה אמר לאליטוב על החב"דניקים כי כשהרב מרדכי אליהו היה בחיים 'הם לא רצו אותי' ואליטוב השיב כי כשהרב אליהו היה בחיים, הדעות של הרב עובדיה בעניין החזרת שטחי ארץ ישראל תמורת שלום הפריעו לקשר עם חב"ד. הרב עובדיה השתכנע ומהפגישה יצאו כותרות על מנהיגה של ש"ס אשר דיבר בחוסר רב על הרבי מלובביץ'.²²⁵⁹ אם כן, גם במקרה זה אנו נוכחים לראות את מראה את השניות ומנסה לדייק באשר ליחסו המורכב ולעתים הנדמה כסותר של הרב עובדיה לתופעות שונות מתחום 'הנסתרות', ובמקרה זה למשיחיות.

3. הרב עובדיה עצמו כמשיח בן יוסף או כ'המלאך המשיח'

באחת מדרשותיו סיפר הרב עובדיה על הדיון החז"לי מה יהיה שמו של המשיח: מנחם, שילה, ינון, או חנינא?²²⁶⁰ הוא הסביר כי מדובר בפרשנויות של תלמידים שונים לשמו של רבם שהם 'מחזיקים אותו רבנו גאון עוזנו המשיח... ראש ישיבה, מקים עולה של תורה אז קראו את המשיח על שמו... כל אחד מביא אסמכתא מביא איזה פסוק אבל עיניהם תלויות בראש הישיבה... היו עיניהם תלויות בחכמת התורה. רק התורה וזה המשיח, שיחזיר עטרה ליושנה ויחזיר את התורה לעם ישראל'.²²⁶¹ והנה גם בקרב תלמידיו הוא, נמצאה מעין דוגמה דומה. כשלושה שבועות לאחר החלום המשיחי של הרב עובדיה נערך כנס נלהב של הארגון החדש 'ישראל אחים'. במהלך הכנס הושווה הרב עובדיה למשיח בן יוסף.²²⁶²

²²⁵⁴ שם.

²²⁵⁵ נקי, מעין אומר, חלק יא, מב.

²²⁵⁶ ביטאון ש"ס 'יום ליום', מוסף תורני 'עונג שבת', 23.8.2012.

²²⁵⁷ ידעי, מעדני המלך, עמ' קפז.

²²⁵⁸ שם.

²²⁵⁹ שיחה עם העיתונאי החרדי ואיש חסידות חב"ד יוסי אליטוב. 10.4.2012; חיים ברוך, הגר"ע יוסף על הרבי: 'יחיד בדור, לא קם כמוהו', בחדרי חרדים, ד ניסן תשע"ב.

²²⁶⁰ בבלי, סנהדרין, דף צח, ע"ב. (משיח ראשי תיבות: מנחם, שילה, ינון, חנינא).

²²⁶¹ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחזה דעת, י"ח אייר תשס"ב, 30.4.2002.

²²⁶² כנס חסידי הרב עובדיה, יום שלישי, 17.7.2001.

כידוע, על פי המקובל במסורת היהודית, משיח בן יוסף אמור להקדים בבואו את משיח בן דוד. בכנס של הארגון שהוקם בעקבות חלומו המשיחי של הרב עובדיה ועל מנת לממש אותו ולגייס אברכים לפעילות בקרב ילדי ישראל אמר אחד הנואמים המרכזיים הרב יצחק ברדא:

היום זכה דורנו וזכינו אנחנו ברוך השם, במרן הראשון לציון רוח אפינו – משיח השם, שלפי דעת ראש הישיבה הגאון הרב מאיר מאזוז, ראש ישיבת כסא רחמים, וגם לפי דעתי הענייה הוא משיח בן יוסף היום.²²⁶³

בקלטת המתעדת את האירוע, אף נשמע לאחר פרץ מחיאות הכפיים הרב ברדא מתקן את דבריו מ'משיח בן יוסף' ל'משיח בן דוד'.²²⁶⁴ ברוח דומה לרב יצחק ברדא, התבטא אחרי פטירת הרב עובדיה גם הרב דוד ברדא. כך כתה האחרון במאמר בקובץ התורני 'בית הלל' שכותרתו 'ועקיצתן עקיצת עקרב' תחת הכותרת 'משיח בן יוסף':

שמענו מהגאון המקובל מזכה הרבים רבי בן ציון מוצפי שליט"א ששמע מאביו גאון הקבלה והמכוונים, כמה"ר רבי סלמאן מוצפי זצ"ל וזיע"א, 'שמורנו ורבנו מרן מאור ישראל רבנו עובדיה יוסף זיע"א הוא ניצוץ המשיח ונשמת משיח בן יוסף'. עד כאן שמעתי. וראיתי שהיה רמוז בשמו של רבנו זיע"א 'משיח בן יוסף' עולה בגימטריא 566. 'רבנו עובדיה יוסף הלך' בגימטריא 566. והוא פלא.²²⁶⁵

יש חוקרים המזהים טשטוש זהויות בין הרב עובדיה לבין המשיח למשל במשפט ש"סניקי שגור על הלשונות כמו 'ונקדם פני משיח צדקנו ומלכנו בראשנו'.²²⁶⁶ אך הדברים מובלעים. אסור להגזים בחשיבותם של דברי הלל אלה לרב עובדיה בניסוחים המעניקים לרב עובדיה תפקיד בתהליך המשיחי כגון 'נזכה שמורנו ורבנו יביא לנו את המלך המשיח' כפי שלמשל קיבל הרב בניהו שמואלי את הרב עובדיה.²²⁶⁷ אבל לעתים ראינו גם הרבה יותר מכך.

פעם אחת הוענק לרב עובדיה התואר 'משיח' מול עיניו. ברשימת הרבנים הספורים (כשישה במספר באותה תקופה) שזכו בכבוד למלא את תפקיד 'הרב המקדים' – הרב הדורש לפני דרשת הרב עובדיה – נמצא הרב אהרון זכאי, ראש מוסדות הבית היהודי. הנוהל בדרשות היה שברגע שהרב עובדיה נכנס הרב המקדים מסיים את דבריו לקול שירת הקהל 'ימים על ימי מלך תוסיף, יחי אדונינו מורינו ורבינו', המושרת לכבודו של הרב עובדיה. לאחר השירה ולעתים ברכת 'שחלק מחכמתו ליראיו' (בשם ומלכות) של מי מהצופים, הרב המקדים מוסיף מספר מילות קבלת פנים מהללת לרב. באחת הדרשות אמר הרב זכאי את שורת התארים הקלסית 'מורנו ורבנו עטרת ראשנו גאון עוזנו ותפארתו שר התורה רבנו הראשלי"צ מאיר עיני ישראל'. הוא הוסיף וסיפר לקהל כי בזוהר הקדוש ובמדרש בראשית רבה כתוב 'אין לך עשב שאין לו ממונה, מלאך שאומר לו גדל', ואז אמר שהרב עובדיה הוא 'המלאך של יהדות ספרד שאומר לכל אחד מאיתנו גדל'. בהתלהבותו הרבה, סיים את דבריו בהכרזה: 'אשרינו מה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו שיש לנו את המלאך [!] המשיח מורנו ורבנו'.²²⁶⁸

חשוב להדגיש: לא מדובר כאן במדגם מתוך ההתבטאויות המשיחיות המייצג תופעה רחבה, אלא

²²⁶³ שם.

²²⁶⁴ הקלטת בארכיון אבישי בן חיים; ראו גם: אבישי בן חיים, הכיפה של בורג והרב עובדיה האחר, Ynet, 27.7.2001. ²²⁶⁵ ברדא, הערות על חזו"ע, עמ' קיב; (הרב דוד ברדא, מהרבנים הספרדים הבולטים בטבריה, הוא אחיו הצעיר של הרב יצחק ברדא ראש מוסדות 'יצחק ירנן').

²²⁶⁶ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 91.

²²⁶⁷ הרב בניהו שמואלי, דרשת רב מקדים לדרשת הרב עובדיה, שבת חזון, ד אב תשס"ג, 2.8.2003.

²²⁶⁸ הרב אהרון זכאי, דרשת רב מקדים לדרשת הרב עובדיה, מוצ"ש ואתחנן, י"ב אב תשס"ט, 1.8.2009. האזנה חוזרת ונשנית להקלטת הדברים מאשרת כי נאמר שם על הרב עובדיה 'המלאך המשיח' ולא 'המלך המשיח'.

בכל ההתבטאויות המשיחיות שמצאתי במאות האירועים הש"סניקיים בהם השתתפתי ומבטאים את המימדים - הלא גבוהים אך הקיימים בהחלט - של משיחיות פרסונלית סביב דמותו של מנהיגם הרוחני.²²⁶⁹

ב. ציפיית הגאולה: חינוך ילדים לא לצום בתשעה באב

הכמיהה והחינוך לאמונה משיחית אקוטית באו לידי ביטוי בהכרעות שונות של הרב עובדיה. כך למשל הכרעתו כי בניגוד לצום יום הכיפורים שבו נהוג שעל ילדים שגילם פחות משלוש עשרה ושאינם מחויבים במצות לצום 'תענית שעות' מטעמי חינוך,²²⁷⁰ בתשעה באב אין לנהוג כך. הרב עובדיה דוחה גם את דברי המקובל הרמ"ע מפאנו על פיהם יש להאכיל את הילדים לחם ומים בלבד כדי שיחוש באבל.²²⁷¹ על פי הרב עובדיה ילדים שגילם פחות מגיל 13 אינם צריכים לצום בתשעה באב אפילו צום חלקי, שכן תום זה נועד להכניס לצום המלא בשנה הבאה והאמונה היא שעד תשעה באב בשנה הבאה כבר יבוא המשיח ולא יהיה עוד צום תשעה באב. 'מה אתה מחנך אותם שעוד שנה גם יהיה תשעה באב? אנחנו בטוחים שלפני תשעה באב הבא יבוא המשיח'.²²⁷²

כפי שציין ישראל ברטל: 'אין לך דבר קשה בחקר תולדות עם ישראל מן ההבחנה בין משאלות הלב של מחשבי קיצין והמקום הנפרז שמקנים להן חוקריהן, לבין מקומן של משאלות אלו במציאות ההיסטורית המורכבת'.²²⁷³ אכן, הציבור הרחב חי את חיינו השגרתיים, ולא תמיד מצליחה הסערה המשיחית לכבוש אותו. דומה כי הרב עובדיה היה מודע לבעיה זו, וביקש להחיות את אמונת הגאולה בקרב שומעי לקחו. ואמנם, דומה שכדי לחתום את פרק המשיחיות ובכלל זה את הפן של העיסוק בנושא בדרשותיו של הרב עובדיה, מותר לחזור אל עוד סיפור משיחי אחד מדרשותיו של הרב עובדיה עצמו, שבה ביקש להפיח רוח גאולתית עזה יותר בקרב מאמיניו שבויי השגרה, שאינם מצפים למשיח בכל לבם. היה זה בדרשה שבה תיאר את מצבם העגום של יהודים שאיבדו לחלוטין את תקוותיהם המשיחיות עד כדי כך ש'התרגלו להיות עבדים, לא היו מרגישים כאילו עושים להם עוול'.

היה אחד אדמו"ר ברוסיה הלך אצל איכר אחד, בלילה קם בחצות ואמר בבכייה 'תיקון חצות'.²²⁷⁴ על חורבן בית המקדש. אשתו של האיכר שמעה שהאדמו"ר בוכה. אמרה לאיכר 'לך תראה מה קרה'. הסביר לו האדמו"ר 'אתה יודע? היה לנו בית מקדש, היה לנו מלכות לישראל, הכל נחרב, הכל הלך'. האיכר מסכן התחיל גם הוא לבכות. אמר 'לא ידעתי את כל זה'. לא למד היסטוריה מסכן. אמר לו (האדמו"ר): 'תגיד, אם יבוא עכשיו משיח וייקח אותנו לארץ ישראל אתה תבוא איתי?' אמר לו האיכר: 'באמת שאלה קשה, אני לא יודע, אני צריך לשאול את הגברת שלי'. חזר מאשתו, אמר 'אשתי אמרה: לא, זה לא כדאי, יש לנו פה תרנגולים, מה נעשה עם התרנגולים שיש לנו אם ייקח אותנו לארץ ישראל? אמר לו (האדמו"ר): 'אתה יודע, מפעם לפעם באים טטארים רשעים שונאי ישראל, אונסים בנו,

²²⁶⁹ ראו דוגמאות למשיחיות פרסונלית: תשבתי, יומן מיסטי רמ"ד ואל; תמר, האר"י והרח"ו; אידל, משיחיות ומיסטיקה; ראו גם: אשכולי, תנועות משיחיות; אלטשולר, משיחיות הבעש"ט.

²²⁷⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש וילך, ו תשרי תשנ"ט, 26.9.1998; בשו"ע אין התייחסות לנושא צום הילדים. ראו: שו"ע, או"ח, תקן; כך גם ברמב"ם אין התייחסות לנקודה זו: רמב"ם, מ"ת, הלכות תעניות, פרק ה.

²²⁷¹ יוסף, חזו"ע, ארבע תעניות, עמ' סו.

²²⁷² הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת דברים, בית כנסת היזדים, ד אב תשס"ג, 2.8.2003; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש 'שבת חזון' דברים, ד אב תשנ"ו, 20.7.96; פסק הלכה זהה של הרב עובדיה על פיו 'קטנים שהם פחות מגיל בר מצווה אין מתענים כלל, ואפילו תענית שעות' פורסם ב: הנ"ל, חזו"ע, ארבע תעניות, עמ' סו-סז.

²²⁷³ ברטל, ציפיות משיחיות, עמ' 159.

²²⁷⁴ הרב עובדיה כתב רבות בשבח אמירת תיקון חצות כמנהג האר"י (הנ"ל, חזו"ע, ימים נוראים, עמ' י; הנ"ל, חזו"ע, ארבע תעניות, עמ' קכח; ועוד), אך הוא עצמו לא הקפיד על אמירת תיקון חצות (יוסף, ארחות מרן, א, עמ' ד-ה).

טובחים בנו, הורגים בנו, לא שווה שנלך לארץ ישראל? – 'באמת גם זו שאלה קשה, אני אכנס להתיעץ איתה.' – 'נו מה הסכימה?' – 'לא, אשתי אומרת הכי טוב שתגידו למשיח שישאיר אותנו פה וייקח את הטטארים לארץ ישראל'.²²⁷⁵

בדברים אלה מבקש הרב עובדיה לעורר את קהלו לציפייה אמתית, כנה וערה לגאולה. הוא מזלזל באלה השקועים בנקודת המבט של הווה ומבקש לקדם את קהלו את עבר מחוזות אוטופיים יותר, שאותם ההדיוטות לא תמיד מסוגלים לדמיין. כפי שנראה בדיון הבא, הרב עובדיה בהחלט מרשה לעצמו להפליג על כנפי הדמיון – שלא לומר על כנפי הפנטזיה – ולצייר את תמונת הגאולה בצבעים עזים ביותר.

עסקנו לעיל ברעיון המשיחי כפי שהוא בא לידי ביטוי בסביבתו של הרב עובדיה ואצל הרב עובדיה עצמו, עסקנו גם בקווים המיסטיים לדמותו של המודל של הרב עובדיה, רבי יוסף קארו, ואף בתסיסה המשיחית במעגלים הקרובים לרב עובדיה. טבעה של הגות אורתודוקסית הוא יומרתה לטעון כי היא אינה מחדשת ואינה מקורית, אלא פשוט ממשיכה את המסורת היהודית, את מסורת האבות (או במקרה של הרב עובדיה מחזירה אליה, אל אותה עטרה). אנו יודעים כמובן כי אוקיינוס ההגות היהודית רחב וכל הוגה יכול לבחור לו מתוכו מה לדגול ולשים במרכז. כך למשל ההוגה יכול לבחור להדגיש את תפיסת הרמב"ם והפילוסופיה נציג הרציונליזם הדתי, או את תפיסת האר"י והקבלה נציגת המיסטיזציה וכיו"ב. על כן נדמה כי כדי להבין את דמותו ותפיסתו של הרב עובדיה יש להשלים את התמונה ולהעניק פרספקטיבה על סל ההצעות הרעיוניות שמהן יכול היה הרב עובדיה לבחור את דרכו, וכדי להבין עד כמה יחסו של הרב עובדיה לרציונליזם ולמיסטיקה הוא פרי בחירה ועד כמה יכול היה לבחור אחרת, לאור האלטרנטיבות הרבות שמציעה לו המסורת היהודית לדורותיה, עלינו להקדיש מעט מקום לתפיסתו של הרמב"ם את המשיחיות. לא מדובר במשיחיות בלבד, אלא מתוך העיסוק במשיחיות יעלו כאן העמדות הנוספות של הרמב"ם המשיקות לנושא היחס ל'נסתרות'. אלה יאפשרו השוואה לרב עובדיה יוסף ויעניקו כלים לדיון בדימויו של הרב עובדיה כרציונליסט. ככלל הרי אי אפשר לדבר על יהדות ומיסטיקה ולהבין לאן זו נשאה את פניה, בלי להכניס למשוואה את משנת הרמב"ם. יתר על כן, הרמב"ם חשוב במיוחד לענייננו משום שאת תפיסתו המשיחית ביטא בין השאר בסוף ספרו משנה תורה, ולפיכך טקסט זה, בניגוד לטקסטים בענייני גאולה שנוסחו בספרי הגות ומוסר, אמור להיות מוכר היטב לכל בעל הלכה, ועל אחת כמה וכמה לבעל הלכה בעל זיכרון היקפי כפי שהיה הרב עובדיה.

---

²²⁷⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויקרא, בית כנסת היזדים, ה ניסן תשס"ד, 27.3.2004; ראו בעניין תיקון חצות: פירשטיין, מנהגים יהודיים, עמ' 91-93.

ג. הרעיון המשיחי: הרב עובדיה באספקלריית תפיסת הרמב"ם

ג.1. פתיחה

תפיסת המשיחיות של הרמב"ם מלווה מטבע הדברים את הדיון לעיל. בחלק זה אנסה להרחיב עוד יותר את בבחינת תפיסת המשיחיות של הרב עובדיה באספקלריית תפיסת הרמב"ם על אודות הרעיון המשיחי כפי שהיא באה לידי ביטוי בכתביו השונים.²²⁷⁶ זאת תוך מתן משקל יתר לדיונו המשיחי של הרמב"ם בפרקים יא–יב בהלכות מלכים שבסוף 'משנה תורה', טקסט המהווה את אבן הפינה החשובה ביותר להבנת תפיסתו המשיחית, ועל בסיס מחקרים חשובים בנושא,²²⁷⁷ ובפרט מחקרו של אביעזר רביצקי: "'כפי כוח האדם' – ימות המשיח במשנת הרמב"ם",²²⁷⁸ ומחקרו של יהודה ליבס: 'המשיחיות אצל הרמב"ם',²²⁷⁹ נתון אובייקטיבי שמקשה, כרגיל, על הבנת תפיסת הרמב"ם, היא הנחת היסוד שלו כי קיימת סכנה בגילוי האמת להמון או לכל קורא פוטנציאלי שיש חשש 'שמא תשוקתו גדולה מהשגתו',²²⁸⁰ כהגדרתו. בעת כתיבת ספרו הפילוסופי 'מורה נבוכים' הוא עומד בפני דילמה קשה: עשיקת האמת מההמון, או סיכון ההמון בגילוי אמתות פילוסופיות וסתירת הדרך המקובלת שבה מובנים דברי חז"ל. פתרונו בספר 'המורה' הוא גילוי מתוך העלם, היינו כתיבה אזוטריה טומנת בחובה במכוון חוסר סדר, הסתרה וסתירות,²²⁸¹ כתיבה שאותה יוכל להבין רק הראוי לכך.

העיסוק של הרמב"ם בסוגיה המשיחית הוא גם פתח לבחינת מודל מנהיגות רוחנית-פרקטית, התואם גם את דפוס מנהיגותו של הרב עובדיה יוסף. מדובר במנהיגות שאינה נותרת במגדלי השן הרוחניים בלבד, אלא במנהיגות שעליה לתת מענה להנהגה פרקטית של הציבור. בעניין המשיחי הדברים באים לידי ביטוי אצל הרמב"ם כאשר ניכרת שניות בין תפיסת המשיחיות היבשה של הפוסק הקר והמחושב ב'משנה תורה', לבין תפיסת המשיחיות מעניקת התקווה של המנהיג הפרגמטי שעליו לתת מענה למאוויי ההמון. דבר זה בא לידי ביטוי כמובן ב'אגרת תימן' מפחת התקווה המשיחית בהמון העלול ליפול לייאוש.²²⁸² לכאורה, מתבקש היה כי הדיון המשיחי העיקרי של הרמב"ם יופיע בספרו הפילוסופי 'מורה נבוכים'. ואולם הטקסט המרכזי שלו הן בשאלה המשיחית נמצא דווקא בספרו ההלכתי 'משנה תורה', היצירה ההלכתית הקודיפיקטיבית המעשית אשר כוללת גם הלכות שלעתיד לבא ושאוּלי מטרתה להוות חוקה למדינה האידאלית המשיחית. נראה כי יותר משהרמב"ם מתאר את ימות המשיח ואת התופעה המשיחית, הוא מכוון אותה ומעצב אותה כאיש הלכה. הרמב"ם – כמעט לראשונה בתולדות ישראל²²⁸³ – מביא את הרעיון המשיחי למצב של סדר ומכפיפו להלכה, כשם שחז"ל הכפיפו את הנבואה להלכה. בהקשר זה אנו רואים כמובן הבדל עמוק בין משנת הרמב"ם לבין זו של הרב עובדיה, שלא עסק בכגון אלה, אלא הסתפק בדברי אמונה עממית פשוטה, אמונה תמימה:

כל יהודי חייב להאמין שיבוא המשיח יגאל אותנו, אחד מ-13 עיקרים, מי שלא מאמין בהם חס ושלום אין חלק לעולם הבא. אחד מהם, מהעיקרים, האמונה שיבוא מלך המשיח יגאל

²²⁷⁶ רמב"ם, מ"ת, הלכות תשובה, פרקים ח–ט; שם, הלכות מלכים, פרקים א–ה, יא–יב; הנ"ל, הקדמה לפרק חלק, עמ' קט–קנ; הנ"ל, אגרת תימן, עמ' סט–קסג; הנ"ל, אגרת השמד; הנ"ל, חלק ג, פרק יא; ראו גם: בבלי, מסכת סנהדרין, פרק יא, עמ' צ–ק.

²²⁷⁷ רוזנברג, פרשנות המקרא במו"נ; הנ"ל, טוב ורע; שלום, הרעיון המשיחי, עמ' 155–190; גודמן, מורה הנבוכים.

²²⁷⁸ רביצקי, כפי כוח האדם.

²²⁷⁹ ליבס, משיחיות הרמב"ם.

²²⁸⁰ רמב"ם, מו"נ, עמ' ג.

²²⁸¹ רוזנברג, פרשנות המקרא במו"נ.

²²⁸² רמב"ם, אגרת תימן.

²²⁸³ היו שקדמו לו, כגון רס"ג ב'אמונות ודעות' ור' אברהם בר חייא ב'מגילת המגלה'.

אותנו. יש אנשים חושבים שמי שאומר משיח שזה דעות ישנות. איזה דעות ישנות? זה התורה שלנו. ברגע אחד יגאל אותנו. כתוב 'אני השם בעיתה אחישנה' זכו – אחישנה, לא זכו – בעיתה. יש זמן קבוע בין אם יהיו טובים ובין אם יהיו לא טובים. הקב"ה ישתבח שמו ידו גדולה יבנה הבית השלישי בעזרת השם. כמו שאמרו רבותינו בית המקדש ירד בנוי מלמעלה. כמו מעלית... ייחרב זה המסגד. כל הדברים האלה שיש שמה בעיר העתיקה, במקומו ייבנה בית המקדש... הכל יהיה בעזרת ה', מה שהבטיח הקב"ה הכל יתקיים.²²⁸⁴

למעשה, הרמב"ם נכנס לשדה שהרב עובדיה לא מתקרב אליו. הוא פוסק הלכה בנושא אמוני השנוי במחלוקת אצל חז"ל. בתפיסות משיחיות מסוימות, ובכללן זו של הנצרות, העידן המשיחי מתואר כעידן א־הלכתי וההלכה מתוארת כמצב טרום-אולתי האמור להתבטל עם השינוי שיחול בעידן זה. הרמב"ם, בין השאר נראה כמעוניין להתמודד עם תפיסה זו המצויה גם אצל חז"ל.²²⁸⁵ הדגש החשוב הוא כי עבור הרמב"ם המשיח הוא תופעה פרקטית מה שגורם לנטורליזציה שלו. הדבר קשור קשר ישיר לתיאורו של הרמב"ם את המשיח כתופעה טבעית, נושא שעומד במוקד הסעיף הבא.

2. המשיח כתופעה טבעית

את פרק יב בהלכות מלכים פותח הרמב"ם במילים: '**אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם. או יהיה שם חידוש ממעשה בראשית. אלא עולם כמנהגו נוהג**'.²²⁸⁶ קביעה זו של הרמב"ם שונה ממאמרים המופיעים אצל חז"ל²²⁸⁷ ובוודאי שונה היא מן המתואר בספרות האפוקליפטית. את הפסוק המפורסם 'וְגָרָה זָאב עִם-כֶּבֶשׂ וְנִמְרָ עִם-גְּדִי וְרֶכָח' (ישעיהו יא, ו) רואה הרמב"ם לא כמרמז על שינוי בטבע אלא רק כמשל, כאלגוריה לישיבה עתידית של ישראל לבטח עם רשעי הגויים. את שאר הדברים '**כיוצא באלו**'²²⁸⁸ אינו חש צורך לפרש ואומר כי לכשיבוא המשיח יוודע עניינם. בכל אופן, הדגשת הרמב"ם היא שיהיו הדברים בעתיד המשיחי אשר יהיו, הם לא יהיו נגד חוקי הטבע. כך עולה גם מהקדמתו לפרק 'חלק' שבמסכת סנהדרין. שם הוא אומר '**ולא ישתנה במציאות שום דבר ממה שהוא עתה**'.²²⁸⁹ יתרה מזאת, הרמב"ם מדגיש כי אפילו אביונים לא יחדלו מן הארץ.²²⁹⁰ גם את דברי חז"ל בגמרא מסכת שבת דף ל' ע"ב: 'עתידה ארץ ישראל להוציא גלוסקאות וכלי מילת' (עוגות ובגדי משי), הוא מוציא מפשוטם והופך אותם ללא פלאיים, אלא פשוט כביטוי לכך שאנשים יעמלו מעט ויפיקו תועלת גדולה.²²⁹¹ בהמשך הוא אומר: '**והמשיח ימות (!) ויימלוך בנו תחתיו ובנו**'²²⁹² (כנראה רומז לאמור בסנהדרין דף כט ע"א: 'ימי המשיח שלוש דורות'). הדברים הללו נובעים מתפיסתו על פי חוקי הפיזיקה כי הקיבוץ הנכבד מתפרק לבסוף, אך אם הוא מלוכד היטב ייקח לו זמן רב – '**כי הקבוץ הטוב כשיתקבץ לא במהרה ייפרד**'.²²⁹³

²²⁸⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש עקב, כ אב תשס"ד, 7.8.2004; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש כי תשא, י"ח אדר תשנ"ט, 6.3.1999.

²²⁸⁵ כגון: 'מצות בטלות לעתיד לבא', בבלי, מסכת נידה, דף סא ע"ב.

²²⁸⁶ רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה א.

²²⁸⁷ כגון: 'ייתב רבן גמליאל וקא דריש: "עתידה אשה שתלד בכל יום, שנאמר הרה ויולדת יחדיו... עתידים אילנות שמוציאין פירות בכל יום... עתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות וכלי מילת"... לגלג עליו אותו תלמיד ואמר: "אין כל חדש תחת השמש"' (בבלי, מסכת שבת, דף ל, ע"ב).

²²⁸⁸ רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ב.

²²⁸⁹ הקדמת הרמב"ם לפרק חלק, פרק ד, עמ' קל.

²²⁹⁰ שם.

²²⁹¹ שם, עמ' ק.

²²⁹² שם, עמ' קלא.

²²⁹³ שם.

בניגוד גמור לדברים אלה, גישת הרב עובדיה מדברת על שינוי רדיקלי בטבע, כולל הבטחה שאף יהודי לא ימות. **'אחרי שיבוא משיח לא יהיה דבר רע, שום יהודי לא ימות'**.²²⁹⁴ בעוסקו בשאלת המוות, הרב עובדיה הזכיר את הדיון בגמרא בסתירה בין הכתוב בספר ישעיהו כה 'בילע המוות לנצח' – משמע לא יהיה מוות, לבין הכתוב בישעיהו סה 'כי הנער בן מאה שנה ימות' – משמע כן יהיה מוות, גם אם בגיל מבוגר. הוא ציטט את תשובת הגמרא²²⁹⁵ 'לא קשיא, כאן בישראל, כאן באומות העולם' והסביר כי באומות העולם מי שימות בגיל מאה שנה ייחשב נער ואנשים יבכו 'איזה מסכן, כי זה ייחשב גיל צעיר **'אם ימותו הגויים - ימותו בגיל 120 שנה'**, אבל לעומת זאת **'ישראל - בילע המוות לנצח, יחיו בלי סוף כך יהיה לעתיד לבא. איזה ימים מאושרים יהיו, הכל "הטוב והמטיב", לא יהיה "ברוך דיין אמת"'**.²²⁹⁶ (להלן בסעיף 'אומות העולם בתהליך המשיח' נראה כי מטרת השארת הגוים עד גיל מבוגר היא כדי שישרתו את היהודים).

גם המצב הכלכלי בעידן המשיח על פי הרב עובדיה יהיה שונה לגמרי ופלאי יותר. הוא דוחה את סברת 'לא יחדל אביון מקרב הארץ' וטוען הפוך: כולם יהיו עשירים. וכך הסביר הרב עובדיה את המחלוקת שלו עם הרמב"ם:

אומר הרמב"ם: כשיבוא מלך המשיח כל ימי ישראל יהיו כמו מועדים. כתוב במדרש "כל המועדים עתידין להבטל" חס ושלום. מה הכוונה? יהיה להם שפע גדול, כל ימיהם יהיו כמו מועדים.²²⁹⁷

כלומר לא ביטול מועדים ממש צפוי, אלא תחושה של מועדים כל השנה:

כולם יהיו עשירים, יאכלו כל ימיהם כמו חגים. עכשיו - 'יום עסל יום בסל', אבל לעתיד לבא - הכל 'יחלב ודבש תחת לשונך'.²²⁹⁸

גם את הפרשנות הממעיטה של הרמב"ם להבטחה הפלאית ליגלוסקאות וכלי מילת' אותה ראינו לעיל דוחה למעשה הרב עובדיה: **'כל ימיהם כחגים, כל יום בגדים יפים, בגדים מחלצות, חליפות, עניבות, קלבסה'**.²²⁹⁹ זהו תיאור ציוני, גשמי, חי, המזכיר את תיאורי העולם הבא באסלאם, או, עוד הרבה יותר מכך, את תיאורי ימות המשיח בדמיון העממי הגולמי, הבלתי-תיאולוגי (שאולי הושפע מן האסלאם ואולי האסלאם הושפע ממנו בשעתו). למרות המחלוקת, הרעיונות של הרב עובדיה מתחברים עם אלה של הרמב"ם באשר למטרה הגדולה של כל השפע הזה: **'כשיבוא המשיח יתפנו כולם רק לעסוק בתורה. למה? שפע יהיה מצוי כמו עפר'**.²³⁰⁰ אומר הרב עובדיה ומכוון לכותרת של הרמב"ם על פי חז"ל 'לא נתאוו החכמים לימות המשיח... אלא בכדי שיהיו פנוין בתורה וחכמתה'.²³⁰¹

מבחינה תיאולוגית הרמב"ם אינו יכול לקבל שינוי בטבע כיוון שכך ישתנו גם 'הלכות יסודי התורה'.²³⁰² הכוללים עיקרי פילוסופיה אריסטוטלית. 'במורה נבוכים' הוא כותב: **'המציאות הזו היא נצחית לעד... לא ישתנה ממנו מאומה זולתי בפרטים על דרך המופת'**.²³⁰³

²²⁹⁴ הרב עובדיה, דרשה, יום ג', יחזה דעת, כ"ג אדר תשס"ד, 16.3.2004.

²²⁹⁵ בבלי, סנהדרין, דף צא, ע"ב.

²²⁹⁶ הרב עובדיה, דרשה, שם.

²²⁹⁷ הנ"ל, דרשה, יום ג', יחזה דעת, י"ח אדר ב תשס"ה, 29.3.2005.

²²⁹⁸ שם.

²²⁹⁹ שם.

²³⁰⁰ שם.

²³⁰¹ רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ד.

²³⁰² רביצקי, כפי כוח האדם, עמ' 218.

²³⁰³ רמב"ם, מו"נ, חלק שני, פרק כט.

הטבע מופיע ב'מורה נבוכים' כמבע לשלמות האל. שינוי הטבע הוא שינוי באל ולכן אינו אפשרי, או כלשונו הבהירה של אביעזר רביצקי: 'לפי הכרתו של הרמב"ם, החוכמה האלוהית מופיעה לפנינו דווקא בהיותה משוקעת בחוקיות הסיבתית הטבעית: אין היא מתגלמת בהפרת הסדר אלא דווקא בעולם הנוהג כמנהגו'.²³⁰⁴

הרמב"ם שולל את הצורך באירועים נסיים בזמן המשיח ועל ידו.²³⁰⁵ לראייה הוא מביא את סיפור בר כוזיבא ש'דימו רבי עקיבא וכל חכמי דורו'.²³⁰⁶ שהוא המלך המשיח וזאת בלא שנדרש ממנו אות ומופת. הרמב"ם מקבל את מסורת התלמוד הירושלמי כי בר כוזיבא נהרג בידי הרומאים.²³⁰⁷ ומבכר אותה על פני מסורת התלמוד הבבלי הגורסת כי הרגוהו חכמי ישראל בראותם שאין לו אינטואיציה פלאית כנדרש מדמות משיחית.²³⁰⁸ הוא מבכר אותה גם על פני הסיבות שמוצא הרב עובדיה לנפילתו של בר כוכבא אחרי ש'אפילו גדולי ישראל טעו בו, חשבו שהוא המשיח'.²³⁰⁹

הרב עובדיה נוקט גישה אחרת לגמרי לגבי בר כוכבא. הוא הגדיר אותו בדרשה כ'מנוול' ותיאר את הסיבות לנפילתו בצורה שלילית ביותר. חטאו של בר כוכבא שהביא לנפילתו היה שהאשים את אלעזר המודעי שהוא מרגל, למרות שאלעזר המודעי 'היה צדיק יסוד עולם' ובר כוכבא 'נתן לו בעיטה והרג אותו'.²³¹⁰ בדרשה אחרת ייחס הרב עובדיה את נפילת בר כוכבא ככל הנראה למדרש אודות דבריו של בר כוכבא כלפי אלוהים, על פיהם אינו זקוק לעזרתו ועל כן בקשתו היא שאלוהים 'לא יעזור ולא יפריע' ('לא תסעוד ולא תכסוף').²³¹¹

בא אחד, גיבור אחד, בר כוכבא, היה משיח, בסופו של דבר נהג לא יפה, אמר לקב"ה 'תישאר ניטרלי'. מנוול! נפל מהחומה נבקע הכרס שלו ומת.²³¹²

מעניין הוא כי בהקדמתו לפרק חלק הרמב"ם דווקא מציין **'נפלאות שיהיו על ידו'**²³¹³ של המשיח. גם ב'אגרת תימן' הוא קובע כי האותות והמופתים יהיו ראייה לאמתותו של המשיח.²³¹⁴ עמדה הפוכה הוא מביע בהלכות מלכים, שם הוא מעמיד פרמטרים דתיים ולא פלאיים ככאלה שעל פיהם תישפט אמתות המשיח: **'הוגה בתורה ועוסק במצוות... כפי תורה שבכתב ושבע"פ וכו''**.²³¹⁵ גם בהלכות מלכים פרק א בעניין תכונות המלך וההנהגה, הרמב"ם נותן עדיפות ליראה על פני החכמה.²³¹⁶

²³⁰⁴ רביצקי, עיונים מיימוניים, עמ' 194.

²³⁰⁵ רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יא, הלכה ג.

²³⁰⁶ 'דימו ר"ע וכל חכמי דורו' זו כמובן התנסחותו המגמתית של הרמב"ם שמתעלם מתפיסות אחרות משל רבי עקיבא. במיוחד מפורסמים דבריו המנוגדים של ר' יוחנן בן תורתא על דברי ר"ע שכשהיה רואה את בר כוכבא היה אומר 'זהו מלך המשיח': 'עקיבא יעלו עשבים בלחיד ועדיין אינו בא' (איכה רבה, פרשה ב; וכן: ירושלמי, תעניות, ד ח, ס"ח ע"ד).

²³⁰⁷ ירושלמי, תעניות, פ"ד, דף סח, ד (ומובאת שם גם האגדה כאילו בר כוכבא נהרג ע"י נחש – היינו בידי שמים).

²³⁰⁸ בבלי, מסכת סנהדרין, דף צג, ע"ב. מחלוקת זו משליכה על מידת הלגיטימיות של בר כוזיבא, והרמב"ם בבחירתו בגרסת התלמוד הירושלמי נוקט עמדה.

²³⁰⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויגש, ט טבת תשס"ז, 30.12.06.

²³¹⁰ שם.

²³¹¹ ירושלמי, מסכת תענית, דף כד, א.

²³¹² הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת פנחס, ט"ז תמוז תשס"ח, 19.7.2008. ראוי להזכיר גם את העובדה שבאתוס הציוני הפך בר כוכבא לגיבור לאומי ולדמות נערצת בשירי הילדים. הרב עובדיה מגלה כאן אפוא גם את ריחוקו מאתוס וריגוש לאומי זה.

²³¹³ רמב"ם, הקדמה לפרק חלק, פרק ד, עמ' קל.

²³¹⁴ הני"ל, אגרת תימן, עמ' קפ.

²³¹⁵ הני"ל, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יא, הלכה ד.

²³¹⁶ 'וכל מי שאין בו יראת שמים אע"פ שחכמתו מרובה אין ממנין אותו למיניו מן המינוין שבשאר' (שם, הלכות מלכים, פרק א, הלכה ז).

לפי ההיגיון הרמב"מי קיים קשר עמוק בין יציבות החוק ובין תפיסת הטבע כדבר שאינו בר שינוי. נדמה כי הוא חושש כי תפיסה משיחית על־טבעית עלולה לערער את סמכות התורה. בהלכות מלכים פרק יא הלכה ג הוא אומר: **'שהתורה הזאת חוקיה ומשפטיה לעולם ולעולמי עולמים ואין מוסיפין עליהן ולא גורעין עליהן'**. זו הלכה פילוסופית עקרונית ופולמוסית עקרונית החביבה מאוד על ההגות האורתודוקסית. אם שינוי התורה אפשרי, יוכלו לומר למשל כי הרפורמה, הקונסרבטיביות, או להבדיל הנצרות גם הן אפשריות. כחלק מהפולמוס נגד המנסים לתת תורה חדשה וגורסים כי זו אפשרות, נראית גם קביעתו החוזרת ונשנית של הרמב"ם כי המשיח ככל גודלו לא יהיה ברמת משה רבנו ולכן המשיח בשום אופן לא יוכל לתת חלופה חדשה לתורת משה²³¹⁷ ולכן לא אפשרי שום שינוי בהלכה. הדברים באים לידי ביטוי גם במקומות נוספים.

בעניין המלך מדגיש הרמב"ם: **'אין לנו גדול ממש רבנו'**²³¹⁸ (אפשר לפרש כי פה המלך מושווה למשה, אך ודאי אינו עולה עליו), ובעניין יכולותיו הנבואיות של המלך המשיח, הרמב"ם מגביל: **'ונביא גדול הוא – קרוב למשה רבנו'**,²³¹⁹ קרוב אך לא ברמתו. הדגש העולה מדברי הרמב"ם הוא כי תפקיד המשיח יהיה לקיים את התורה (תורת משה) וודאי שלא לשנותה או לבטלה.

הרב עובדיה מצטט את דברי הרמב"ם הללו²³²⁰ בדרשותיו,²³²¹ הוא מצדו קבע שני תנאים משלו לזיהוי משיח מתחזה, 'פוסטמה' בלשונו. התנאי הראשון: המשיח צריך להיות גדול בנבואה מהנביאים ישעיהו, ירמיהו ויחזקאל, וקרוב למשה רבנו. התנאי השני: 'המשיח צריך להיות גדול בחכמה יותר משלמה המלך'. הרב עובדיה מציב הסבר כללי:

מלך המשיח כשיבוא, כותב הרמב"ם, יהיה קרוב למשה רבנו בנבואה. קרוב, אבל לא כמשה. ויהיה חכם יותר משלמה המלך. לכן כשרוצים לקחת איזה בן אדם שאומרים שהוא משיח – [שואלים:] הוא יותר חכם משלמה המלך? הוא קרוב בנבואה למשה רבנו? גדול מכל הנביאים, ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל? הוא התנבא איזה נבואה ומתקיימת נבואתו? אומרים 'פלוני משיח' יש בו התנאים האלה?²³²²

אחר כך הוסיף ביקורת על תופעת המשיחיות האקוטית: **'כל אחד ואחד משתגע, אומר 'אני משיח'. מסתמא, מטעה אותם ואנשים טיפשים שאין להם שכל וילכו אחר ההבל ויהבלו. אבל יש תנאים מה זה משיח. לא סתם כל אחד יבוא ויאמר "אני משיח"'. על פי הרב עובדיה יש להקשות על מי שמציג עצמו כמשיח, בעניין יכולות הנבואה שלו:**

אתה יש לך נבואה? תגיד, תתנבא איזה דבר. אתה יותר גדול מישעיהו? לפי הדין, לפי ההלכה משיח צריך להיות גדול מישעיהו וירמיהו וקרוב למשה רבנו. אם כן, תגיד לנו איזה נבואה... מה נבואה? איזה יש לו? שום דבר.²³²³

עוד קובע הרב עובדיה כי יש להקשות על המציג עצמו כמשיח בעניין חכמתו:

משיח צריך להיות חכם יותר משלמה המלך. שלמה המלך, מלכת שבא השתגעה עליו, באה, ראתה איזה חוכמה יש לו השתגעה עליו. איזה חוכמה שהיה לו, היה שומע שיחת עופות ומבין. איזה אחד [יש] שידע שפת חיות ועופות ויאמר שהוא המשיח? זה משיח? צריך להיות

²³¹⁷ בעניין זה כבאחרים עושה הרמב"ם סלקציה מגמתית בין מאמרי חז"ל בנידון.

²³¹⁸ רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, פרק ג, הלכה ו.

²³¹⁹ שם, הלכות תשובה, פרק ט, הלכה ב.

²³²⁰ למשל: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת בא, ח שבט תשס"ד, 31.1.2004.

²³²¹ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש סוכות, בית כנסת היודים, י"ז תשרי תשס"ה, 2.10.2004.

²³²² שם.

²³²³ שם.

יותר חכם משלמה המלך, שלמה המלך ידע. איך אתה לא יודע? פוסטמה, מה אתה עשה

עצמך משיח? ²³²⁴

הרב עובדיה מניח אם כן שינוי בטבע וכן שינוי בתכונות האדם הרגיל ותכונות פלאיות של המשיח, כך נראית תפיסת משיחיות עממית קלסית. היא מעוררת שאלות לגבי תפיסת הרמב"ם: אם מניחים שהטבע הטבע האנושי והחוק ההלכתי נותרים כפי שהם, מה אפוא הופך את המציאות המשיחית לטובה יותר? כיצד זה תהיה החברה מעולה וראויה יותר? והתשובה היא כי הרמב"ם נוקט גישה אופטימית, רואה אפשרות לתיקון. תיקון בעולם הנתון, בטבע הנתון ובאמצעות התורה הנתונה. בהלכות מלכים ²³²⁵ הוא מביא מאמר חז"ל הקרוב לשיטתו: **'אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד'**. ²³²⁶ כלומר מבחינת הרמב"ם השינוי הדרמטי אשר על אודותיו מדובר בעידן המשיחי הוא שינוי פוליטי ותו לא. הרב עובדיה דיבר אף הוא על שינוי פוליטי, אך מדובר בשינוי פוליטי פלאי, עם אלמנט בולט של נקמה. כך למשל בדרשה אחת שרטט תמונת ימות המשיח במסגרתה:

כל אלה הגויים כרות יכרתון, כולם ישלח אותם לעזאזל, ישלח אותם למדבר... תיכף ומיד יבוא המשיח, מקיש על הדלת, אני בא, אהלן וסהלן, יבוא משיח צדקנו יחזיר עטרה ליושנה [...] כל ארץ ישראל, כל הארץ אשר אתה רואה לך אתננה לזרעך עד עולם... ועתיד הקב"ה להשקות מי המרים לאומות העולם שציערו את ישראל 'והאכלתי את בניך את בשרם' יאכלו את בשרם אלה הרשעים האלה שציערו את ישראל [...] כל הערבים המופרעים האלה יגידו ליהודים 'סאלם יא סידי, סאלם יא סידי' – יבואו כולם 'והשתחוּ על כפות רגליך כל מנאצייד'. ²³²⁷

הרמב"ם שולל את שינוי היקום ושולל את שינוי התורה. הוא אינו יכול לשלול, אך משתדל למעט את האירועים הטרומים-משיחיים המיסטיים והנסיים. בהקשר של נטרול עוצמת הנסים מעניינת עמדתו של הרב עובדיה. המשנה במסכת אבות מציבה עמדה מנטרלת מיסטיקה לגבי נסים וקובעת כי הנסים נוצרו עוד בששת ימי בראשית, כלומר הם חלק מהבריאה. ²³²⁸ בספר הפירושים שלו על פרקי אבות 'ענף עץ אבות' מביא הרב עובדיה באמצעות הרשב"ץ ב'מגן אבות' את תפיסת הרמב"ם ברוח המשנה הנ"ל מפרקי אבות על פיה שום דבר לא ישתנה בחוקי הטבע שאותם קבע האל. על פי זה המציאות הזאת נצחית בטבע הזה, כדברי הרמב"ם ב'מורה נבוכים': **'לא ישתנה ממנו מאומה כלל, זולתי בפרטים על דרך המופת'**. ²³²⁹ לכן כאשר ברא האל את המציאות הזאת והטביע בה את הטבעים האלה, הוא קבע בהם כבר את הנסים שיתרחשו.

שם. ²³²⁴

רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ב. ²³²⁵

בבלי, מסכת סנהדרין, דף צט, ע"א, מופיע בשמו של שמואל. כנ"ל: בבלי, מסכת ברכות, דף לד, ע"ב. ²³²⁶

²³²⁷ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, יחוד דעת, י"ח אדר ב תשס"ה, 29.3.2005; ראו עוד בדרשה אחרת: 'יבוא מלך המשיח, אוי ואבוי להם, וואי וואי, ברוח שפתיו ימית רשע, יעשה וופפ אחד כולם ימותו, הקב"ה יחיש גאולתינו' (הנ"ל, דרשה, מוצ"ש בא, ח שבט תשס"ד 31.1.2004). עוד ראו: 'לעתיד לבא, יבוא המשיח יעשה להם ווף אחד יהרוג את כולם... הקב"ה יחוש לגואלנו, יישלח משיח, מי יעז לפתוח את הפה שלו' (הנ"ל, דרשה, יום ג, יחוד דעת, כ"ג אדר תשס"ד, 16.3.2004). הציטוט החותם 'והשתחוּ על כפות רגליך כל מנאצייד' על פי ישעיה, ס, יד. (ראו לעיל הערה 2222).

²³²⁸ וכך נכתב במשנה (משנה, מסכת אבות, ה, ט): 'עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות: פי הארץ (האדמה שפתחה את פיה ובלעה את קורח ועדתו), פי הבאר (הבאר "הניידת" של בני ישראל במדבר סיני), פי האתון (אתונו של בלעם שפתחה פיה ודיברה), קשת (הקשת שהופיעה בשמים לאחר המבול), מן (המן שאכלו בני ישראל במדבר), המטה (המטה שהפך לנחש וכו'), זה אשר איתו חולל משה את הנסים שלו), השמיר (תולעת קסומה שסייעה לבניית בית המקדש), הכתב (אותיות האלף בית), המכתב (הכלי איתו נכתבו עשרת הדיברות על לוחות הברית), הלוחות (לוחות הברית אשר נעשו על ידי אלוהים). ויש אומרים: אף המזיקים (השדים ויש אומרים הרוע), קבורת משה רבנו (שאי אפשר לדעת היכן מקומו), אילו של אברהם אבינו (האיל שהתגלה לאברהם בעקידת יצחק), צבת (הצבת הראשונה בעולם, ההכרחית כדי ליצור כלי ברזל ראשון)'. ²³²⁹

רמב"ם, מו"נ, ב, כט (תרגום הרב קאפח).

כגון את הים שיקרע, את האש שלא תזיק לחנניה מישאל ועזריה, את האריות שלא יזיקו לדניאל, את הדג שיקיא את יונה, את העורבים שכלכלו את אליהו הנביא וכו'.

הרב עובדיה, כצפוי ממי שאין לו בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה וכמי שמגלה 'אדישות תיאוסופית' (במונחו של עמנואל אטקס בהקשר אחר),²³³⁰ לא תורם תרומה מיוחדת לדיון ואף לא מגלה בו עניין מיוחד, אלא מסתפק בציטוט עמדת הרמב"ם כפי שהיא מועתקת מהרשב"ץ. המעניין הוא שמיד לאחר מכן הוא מציג את העמדה ההפוכה: 'אולם רבינו יוסף בן שושן בפירושו לאבות כתב לדחות דברי הרמב"ם הנ"ל בקטע ארוך, מועתק ואדיש נוסף. הוא אינו טורח לברר את הנושא מבחינה תיאולוגית, ואף לא מבחינת הזיקה למקורות התלמודיים. העדפתו לתפיסת הגאולה העממית נובעת פשוט מכך שהיא זו שקנתה שביטה בתודעתו.

ג. האירועים הטרומים-משיחיים

הרעיון על פיו יהיה חורבן לפני בוא המשיח, קשור לתפיסה האפוקליפטית המצריכה חורבן לשם בנייה מחדש.²³³¹ הרמב"ם אינו גורס כך, אולי כיוון שאינו רואה במשיח התחלה חדשה אלא מימוש מלא והמשכי של התורה ויעדיה.

לטקסט הרמב"ם בפתחת פרק יב של הלכות מלכים פרק יב, עוצמה גדולה, לא רק בשל הדברים שהוא אומר, אלא גם בשל הדברים שהוא משמיט. הרמב"ם 'דוחס' את כל החומר האפוקליפטי והאסכטולוגי על ימות המשיח בקיצור נמרץ. הוא אינו דוחה את 'האסון' על הסף, אך נדמה כי הוא ממעט אותו ככל האפשר. נימתו הפסקנית הידועה של הרמב"ם חסרה בעניין זה. דבריו אינם חד-משמעיים: **'יראה מפשוטן של דברי הנביאים שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג'**, הוא מתנסח בזהירות, ומדגיש: **'וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו'**. הרמב"ם רומז אם כן, כי ייתכן שיקרו הדברים במציאות וייתכן שלא, אך הדברים אינם מהותיים: **'ועל כל פנים אין סידור הווית דברים אלו ולא דקדוקיהן עיקר בדת'**. המסר הוא כי הרמב"ם לא רוצה שיעסקו בדברים אלו יותר מדאי ויהפכו אותם למוקד היהדות. בפעולה רטורית מרחיקת לכת מערפל הרמב"ם אלמנטים כמלחמת גוג ומגוג (ביאגרת תימן' אומר שתהיה)²³³² ובואו של אליהו הנביא (מטרת בואו על פי הרמב"ם לא לחולל שינויים נסיים)²³³³. הרמב"ם נראה כמשלם מס שפתיים לכל האספקטים הללו. הוא אינו יכול להתעלם מהם בהיותם מרכיב כה חזק בתודעה של ההמון, או בעצם בתודעה היהודית בכלל. הוא בהחלט אומר כי אינם מהותיים לחוויה הדתית והופכם לחסרי משמעות. מעניין לציין כי משיח בן יוסף' כלל אינו מופיע אצלו, על שהוא נזכר בגמרא. יתרה מזאת, בטון חריף הוא אומר: **'לעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך במדרשות האמורים בעניינים אלו וכיו"ב ולא ישימם עיקר... אלא יחכה ויאמין בכלל הדבר'**, ניסוח המעלה את האפשרות שהרמב"ם רומז כאן כי הדרישה היא לאמונה **'בכלל הדבר'**, אבל לא בפרטים.

²³³⁰ אטקס, סלנטר, עמ' 102–104.

²³³¹ המקור החז"לי המפורסם ביותר הוא במשנה, מסכת סוטה פרק ט, משנה טו: 'בעקבות משיחא (רש"י: בסוף הגלות, לפני ביאת המשיח) חצפה יסגא ויקר יאמיר וכו'. גם בפרק חלק בסנהדרין התיאוריה זוכה לעדנה. וראויה לאזכור האמירה: 'ייתי ולא אחמינה' היינו עמדה החוששת מהאירועים שקודם ביאת המשיח עד כדי הבעת תקווה שיבוא המשיח ולא אראנו, כדי שלא אחזה במוראות שיקדימוהו. הדעה אנו מוצאים כידוע בהשקפה המרקסיסטית המיוחסת ללנין 'ככל שיהיה רע יותר יהיה טוב יותר'; במאמר הזוהר 'לית נהורא אלא ההוא דנפיק מגו חשוכא... ולית טוב אלא ההוא דנפק מגו בישא' – אין אור אלא ההוא שיוצא מתוך החושך ואין טוב אלא ההוא שיוצא מתוך הרע; ואפילו בשיר 'אהובתי אל פחד' של שלום חנוך – 'תמיד הכי חשוך לפני עלות השחר'.

²³³² רמב"ם, אגרת תימן, חלק ד, עמ' קעו, עמ' קפב.

²³³³ הנ"ל, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ב.

ראינו אפוא כיצד בשלושה מהלכים הרמב"ם ממעט עניינים אלו: א. הוא מכניס אלמנטים אפוקליפטיים למסגרת לא חשובה; ב. הוא אומר כי אין הדברים ידועים לנו; ג. הוא קובע כי אין משמעות דתית חשובה לעיסוק בהם, להיפך, עיסוק זה פגום.

בהקשר זה ראוי לבוא לידי ביטוי עניין 'חשוב הקצין', חישוב הזמן שבו יגיע המשיח כפי שהוא מופיע אצל הרמב"ם בהלכות מלכים: 'וכן לא יחשב הקצין. אמרו חכמים תפח רוחם של מחשבי הקצין'.²³³⁴ בדרשותיו של הרב עובדיה הופיע הסבר כי כאשר יעקב אבינו רצה לגלות לבניו את מועד הקץ, הקב"ה סילק ממנו את השראת השכינה כדי שלא יעודד בכך משיחי שקר שיבלבלו את העם ויאשו אותו כשיכזבו, או יאשו את העם בגלל התאריך הרחוק של הקץ שבו ינקבו. הוא ציטט את הסיפור מהגמרא במסכת פסחים²³³⁵ על אודות הפסוק המספר על יעקב אבינו שקרא לבניו ואמר להם: 'האספו ואגידה לכם את אשר יקרה אתכם באחרית הימים'.²³³⁷ הגמרא מסבירה שם כי 'ביקש יעקב לגלות לבניו קץ הימין ונסתלקה ממנו שכינה'.²³³⁸

הרמב"ם מתנגד בחריפות לחישוב קצין. נדמה כי הוא חושש כי אם יעבור המועד שבו נאמר שיבוא המשיח והוא לא יגיע הדבר עלול לייאש ולהוביל לכפירה, כפי שאכן אירע לא פעם בהיסטוריה. מהמשך דבריו, 'אלא יחכה ויאמין בכלל הדבר', אפשר להסיק אולי מסקנה אחרת: הרמב"ם מבקש להפוך את עצם הציפייה למשיח לחלק מהחוויה הדתית! ועם זאת, ב'אגרת תימן', כמנהיג ציבור פרגמטי ולא כפוסק הלכתי קר, הוא מספק את מאוויי ההמון ומציג חישוב של מועד הקץ ותאריך ביאת המשיח.²³³⁹ אין מדובר בדיון תיאורטי בלבד בסביבתו ובמקומו של הרב עובדיה, תופעת חישוב הקצין רווחה בתקופתו של הרב עובדיה, ולא רק בקרב מעגלי החוזרים בתשובה. בדרשה בבית הכנסת מוסאיוף בשכונת הבוכרים בזמן מלחמת 'צוק איתן' בתשע"ד התריע על כך הדרשן הספרדי הרב מוצפי שהבהיר: 'תיפח רוחם של מחשבי קצין, הגמרא מקללת אותם'. הוא מנה את מחשבי הקצין שהטעו ויאשו ואת תאריכי הקץ שחלפו:

הרמב"ן עליו השלום כתב בתחילת האלף [1240] יבוא המשיח... ועוד בלי סוף יש.. עבר שלי"ג [1573], עבר תקמ"א [1781], ואתם זוכרים בזמנו עשו לנו רעש עם תש"ן [1999], גם זה עבר. אחר כך עשו לנו חשבון עם תש"ס [2000], אתם זוכרים את הרעש שהיה לפני 14 שנה, כמעט כל גדולי הדור דברו בזה, וגם זה עבר, משיח לא בא.²³⁴⁰

הרב עובדיה מדבר על הפגם בחישוב קצין, אבל מזווית אחרת, לא כיוון שהוא עלול לייאש לאחר שיעבור ויתברר כי המשיח לא בא, אלא שהוא עלול לייאש את העם דווקא כיוון שייתכן שתאריך חישוב הקץ רחוק. בדרשה לשבת נחמו הרב עובדיה מצטט באהדה את תשובת המלבי"ם לשאלה כיצד זה העז לחשב את הקץ²³⁴¹ למרות דברי הגמרא: 'תיפח רוחם של מחשבי קצין'. המלבי"ם המשיך זאת לאב ובנו שיוצאים למסע בעגלה, הבן שואל 'מתי נגיע?' והאב נוזף על עצם השאלה. אחרי שבועיים נסיעה גם האב שואל את העגלון 'מתי נגיע'. על תמיהת בנו על הסתירה מדוע כעת פתאום מותר לשאול משיח האב:

²³³⁴ שם, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ב.

²³³⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת יתרו, כ"ד שבט תשנ"ז, 1.2.1997.

²³³⁶ בבלי, פסחים, דף נו, ע"א.

²³³⁷ בראשית, מט, א.

²³³⁸ בבלי, פסחים, דף נו, ע"א.

²³³⁹ רמב"ם, אגרת תימן, חלק ג, עמ' קעב-קעה (התאריך הוא על פי מסורת שעברה במשפחת אביו של הרמב"ם). וראו: הרטמן,

מנהיגות, עמ' 87-92 וכן הדגש שלו שאי אפשר ללמוד מדברים אלה על משנתו האמתית של הרמב"ם, שם, עמ' 89.

²³⁴⁰ הקלטת דרשת הרב מוצפי שודרה בסדרת הכתבות: אבישי בן חיים, 'המשיחיות היהודית', ערוץ 10, יולי 2015.

²³⁴¹ פירוש המלבי"ם לספר דניאל, ח, יד (וכן, שם, ז, כה).

עתה כשהתקרבונו למקום חפצנו בוודאי שמותר לשאול. כן הדבר, בזמן חכמי התלמוד שעוד הדרך הייתה ארוכה לקץ ביאת המשיח, אסור היה לחשב קצים, פן יתיאשו מאורך הזמן, אבל עתה שבעזה"י אנו קרובים לתקופה של ימות המשיח והדרך קרובה למחוז חפצנו הלא מצער היא ותחי נפשי, שפיר דמי לחקור ולדרוש.²³⁴²

למרות שגם תחזיתו של המלבי"ם הכזיבה, הרב עובדיה אינו מהסס לקחת את המשל הזה ולהורות על פיו היתר גם לימינו. עם זאת, מדובר בהיתר כללי ועקרוני בלבד, וככל הידוע לי הוא מעולם לא נקב במועד ספציפי לבא הגאולה.

ג. רוחניות וגשמיות, ארציות ושמימיות

וכך אומר הרמב"ם באחד הקטעים החשובים ביותר בתולדות הרעיון המשיחי בישראל:

ואם יעמוד מלך... הוגה בתורה ועוסק במצוות... כפי תורה שבכתב ושבע"פ ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה וילחם מלחמות ה' הרי זה בחזקת שהוא משיח ואם עשה והצליח ובנה מקדש במקומו וקבץ נדחי ישראל הרי זה משיח בוודאי, ויתקן את העולם כולו לעבוד את ה' ביחד שנאמר "כי אז אל עמים שפה ברורה לקרוא בשם ה' ולעבדו שכם אחד".²³⁴³

על פי דברי הרמב"ם תפקיד המשיח הוא בעצם מימוש התורה בצורה פוליטית. המשיח הוא שיצליח לכוון את ה'פוליס' ההלכתי ולכוף את כל ישראל לעבוד את ה'.²³⁴⁴ גם אצל הרב עובדיה אנו מוצאים התבטאויות באשר לתפקיד המשיח בהקשר של משימה זו: כפייה דתית על העם היהודי לשמור מצוות ומניעת חילולי השבת שאין מה לעשות נגדם, עד שיבוא המשיח אשר 'ברוח שפתיו ימית רשע' ואז לא יהיו עוד חילולי שבת ומכירת טריפות.²³⁴⁵

אולם, אל מול תיאורי המלחמה של הרב עובדיה את העידן המשיחי - שנושבת בו רוח מנוגדת 'לא נתאוו החכמים והנביאים ימות המשיח. לא כדי שישלטו על כל העולם. ולא כדי שירדו בעכו"ם'...²³⁴⁶ - עומד תיאור פלאי אך ארצי של ימות המשיח כימות שלום, שיגיעו בעקבות הכרתם השכלית של בני האדם, אשר מופיע ב'מורה נבוכים': 'כי בידיעת האמת מסתלקת האיבה והשנאה ויבטלו נזקי בני אדם זה לזה' וכן: 'סיבת סלוק אלה השנאות וההתקוטטויות וההשתלטויות היא ידיעת בני אדם אז אמיתת האלוה'.'²³⁴⁷

התיאור הארצי והלא נסי של ימות המשיח בא לידי ביטוי גם בהגדרה שכאמור בוחר הרמב"ם: 'אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד'.²³⁴⁸ יכול מאן דהוא לחשוב כי על פי הרמב"ם ההבטחה המשיחית היא גשמית, בורגנית, שוביניסטית – לאומנית. אך זהו רק האמצעי. הרמב"ם מביע התנגדות לרעיון כי ימות המשיח פירושה שכר חומרי ומימוש פנטזיות גשמיות (זאת למרות שההנגדה ימות המשיח – עולם הבא היא בכל זאת בדברים שבגוף)²³⁴⁹. הרמב"ם מביע תפיסה כי אמנם יתקיים שלטון המשיח על העולם וכן יתקיימו הבטחות חומריות כענייני האכילה השתייה ('שהטובה תהיה

²³⁴² הרב עובדיה, מאור ישראל, ד, דרושים, עמ' קפג–קפד.

²³⁴³ רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יא, הלכה ד.

²³⁴⁴ בהמשך קובע הרמב"ם למשיח תפקיד שהוא מעבר לפוליטי, תפקיד משפטי – לקבוע ייחוסים ייתכן שזהו תנאי למילוי חלק מהתפקיד המשיחי, שכן חידוש עבודת המקדש מצריך ייסוד יוחסין. רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ג.

²³⁴⁵ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת מסעי, בית כנסת היזדים, ב אב תשנ"ה, 29.7.1995.

²³⁴⁶ רמב"ם, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ד.

²³⁴⁷ הנ"ל מו"נ, ג, יא.

²³⁴⁸ הנ"ל, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ב.

²³⁴⁹ שם, הלכות תשובה, פרק ח, הלכה ו.

מושפעת הרבה וכל המעדנים מצויים כעפר'²³⁵⁰, אך לא במידה מופרזת. מדובר רק אם אלו יהיו מנוף ועזר לתורה וחוכמתה, דבר שיוביל למימוש התכלית האנושית שהיא לא ימות המשיח, אלא דווקא חיי העולם הבא. הוא רואה בתורה סגולת עולם הבא 'עץ חיים' למקיים מצוותיה, ולא פחות חשוב – להוגה בה, אשר יזכה לחיי עולם הבא 'לפי גודל מעשיו ורוב חכמתו'.²³⁵¹ הגדרתו לתורה רחבה וכוללת את הלכות יסודי התורה. הדברים מעוררים את השאלה – אולי התורה אינה מחויבת לאיש חכם באמת המסוגל להגיע בכוחות עצמו לדבקות במושכלות הנצחיים? נראה כאילו הרמב"ם סובר כי יש בתורה סגולה פנימית לשם תיקון העניינים הפוליטיים והגשמיים, לשם הגעה לשלמות פוליטית ולשלמות שכלית. עוד נדמה כי בעיניו מהווה התורה חוקת מדינה מושלמת. מעניין לציין כי בהלכות תשובה פרק ט' הלכה א' מביע הרמב"ם אמונה כמעט עממית בשכר ועונש בעולם הזה לשומרי התורה: חברה שתשמור את חוקי התורה תהיה חברה ראויה יותר. קשה לומר אם הוא סובר שהאל יגרום לכך בפעולה נסית, או מה שנראה יותר סביר, זו פשוט תוצאת קיום מדינה על פי חוקת המדינה המושלמת – ההלכה היהודית (היינו, אין מדובר בשכר ועונש חיצוני לא בסגולה פנימית).

בכל מקרה גם ימות המשיח אינם התכלית הסופית אלא האמצעי למטרה הגדולה: חיי עולם הבא. הרמב"ם מבהיר כי האידאל הסופי אינו משיח אלא העולם הבא, הוא מציג את ימות המשיח כאידאל הבינוניים, לעומת העולם הבא שהוא אידאל השלמים. העולם הבא הוא תכלית הבריאה האנושית.²³⁵² הגמול לאדם הוא עניין אישי ורוחני. הדבר הנשאר באופן נצחי מהאדם זו הדעת שהשיג בעולם הזה. על כן אנשים שלא השיגו ידיעות בחייהם, שלא חיו חיי התבוננות, שהעיסוק האינטלקטואלי היה זר להם, אין להם חלק לעולם הבא.²³⁵³ זהו שינוי של מושג הגיהנום המקובל, זהו הסבר טבעי לעולם הבא, 'שכר מצווה – מצווה' – 'שכר ידיעה – ידיעה'. בדומה למאבקו בעניין התפיסה של שכר ימות המשיח כדבר חומרי, כך הוא נאבק בתפיסת העולם הבא כשכר חומרי. 'כמו שמדמין אלו הערביים הטיפשים האווילים השטופים בזימה'.²³⁵⁴

הרב עובדיה לעומת זאת מדגיש כמובן את הגיהנום העממי הקלאסי שבו סובלים הרשעים ומוענשים באש²³⁵⁵ ובחום נורא, חום שאותו אפשר לצנן רק על ידי פעולות כמו קריאת שמע בכוונה.²³⁵⁶ הוא מסגול להזהיר אזהרה שמי שלא הולך בדרך התורה מצער את ההורים שלו בעולם האמת. שכן 'סוחבים אותם' לראות מה עושים לבן שלהם בגיהנום, כיצד 'שורפים אותו'.²³⁵⁷ ברוח זו הוא מדגיש כי גם הגוף מקבל שכר, שכן גם לגוף יש חלק בקיום המצוות. הנשמה מקבלת את השכר בגן עדן, שזה מקום רוחני. הגוף יקבל את השכר רק מאוחר יותר, בעולם הבא שלאחר תחיית המתים.²³⁵⁸

²³⁵⁰ שם, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ד.

²³⁵¹ שם, הלכות תשובה, פרק ט, הלכה א.

²³⁵² ראו על מחלוקת הרמב"ם-הרמב"ן בסוגיה זו, אצל: פדיה, הרמב"ן, עמ' 314 ואילך.

²³⁵³ רמב"ם מ"ת, הלכות תשובה, פרק ח הלכה א': 'והארכת ימים לעלם שכלו ארוך, וזה הוא העולם הבא. שכר הצדיקים הוא שיזכו לנועם זה ויהיו בטובה זו. ופרעון הרשעים הוא שלא יזכו לחיים אלא יכרתו וימותו'. וכן: 'הנקמה שאין נקמה גדולה ממנה: שתכרת הנפש ולא תזכה לאותם החיים'. שם, הלכה ה.

²³⁵⁴ שם, הלכות תשובה, פרק ח, הלכה ו.

²³⁵⁵ כך למשל הרב עובדיה מסביר את דברי חז"ל 'משפט רשעים בגיהנום מפסח ועד עצרת' הוא מבהיר כי בימים אלה מסיקים ומחממים את הגיהנום יותר מאשר בימים אחרים (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש חוה"מ פסח, י"ז ניסן תשנ"ו, 6.4.1996; ואותו רעיון גם שבועיים אחר כך: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת תזריע מצורע, א אייר תשע"ו, 20.4.1996; וכן: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת אחרי מות, כ"ו ניסן תשנ"ז, 3.5.1997) ראו עוד על נשרפים בגיהנום: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת קרח, כ"ג סיון תשע"א, 25.5.2011; ראו עוד: הנ"ל, יבי"א, ו, יו"ד, לג, ס"ק א.

²³⁵⁶ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת יתרו, כד שבט תשנ"ז, 1.2.1997; ראו: משיעורי הראש"ל, ב, עמ' רכג.

²³⁵⁷ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תבוא, י"ט אלול תש"ע, 28.8.2010.

²³⁵⁸ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת וירא, בית כנסת היזדים, ט"ו חשוון תשנ"ח, 15.11.1997.

על פי הרמב"ם העולם הבא אינו עולם שיבוא אחרי ההיסטוריה, או אחרי תחיית המתים, אלא עולם מקביל לעולמנו. זהו העולם שלאחר המוות.²³⁵⁹ בפרק ט של הלכות תשובה הוא הופך את העולם הבא לעיוני כשהוא את השכר הגשמי, וכן הופך את השכר הגשמי בעולם הזה לאמצעי לשכר רוחני (תנאים חומריים בעולם הזה יאפשרו חיי עיון שיניבו עולם הבא). התכלית האנושית הסופית מקבלת אצל הרמב"ם גוון מיסטי שאינו מנוגד לרציונליזם, זהו אושר של שפע היורד מן האל, שפע של דעת וחכמה שמקורן אלוהי. השגת עולם הבא יכולה להתגשם בעולם הזה, לפחות ליחידים מעולים. זהו מתח משיחי אופייני במשנת הרמב"ם בין הצד המשיחי ובין זה שאינו. הרמב"ם סוגר את שערי העולם הבא בפני יהודים בני ברית אשר לא השיגו דעת, אך אינו סוגר אותם בפני גוים מאומות העולם שיעמדו בקריטריונים מסוימים. גם גוים, ששיגו הישגים אינטלקטואליים יזכו לחיי עולם הבא. מדובר בעמדה בלתי אפשרית אצל חסידי הרב עובדיה כפי שנראה להלן.

5. אומות העולם בתהליך המשיחי

נדמה שהתפיסה הרמב"מית לעיל אודות מקומם של הגוים בעולם הבא לא יכולה לעלות על הדעת אצל הרב עובדיה, שכאמור רואה בימות המשיח עידן של נקמה בגויים והשפלתם – דבר שניכרת בו טראומת נעוריו מהחיים בעיר העתיקה בירושלים בצל איומי הערבים ובצל איום הצבא הגרמני המתקרב למצרים:

כל גוים אסור לקיים בארץ ישראל. בירושלים גרים רק עם ישראל. חומה מקדשת את המקום, גרים שמה רק היהודים. כל הגוים כולם, יבוא המשיח, יבער אותם כולם, בום בום בום, יינעל אבוקום.²³⁶⁰

בדרשה אחרת דווקא אמר הרב עובדיה דברים שונים, לא שהגויים ייכחדו לחלוטין אלא שישארו על מנת לשרת את היהודים: כשיבוא המשיח ישאיר גויים גם כן. לא יהיו רק יהודים בעולם... בישראל לא ישלט בהם מלאך המוות לעולם – 'בלע המוות לנצח'.²³⁶¹ הוא הסביר כי השארת הגוים בחיים היא רווח ליהודים שכן תפקיד הגוים יהיה לשרת את היהודים:

תחשוב: חמור שלו, אם ימות - יפסיד הכסף. זה משרת שלו, צריך שיחיה. לכן צריך אריכות ימים כדי ישעבוד טוב אצל היהודי הזה. למה צריך להיות גויים? הם יעבדו, הם יזרעו, הם יחרשו, הם יקצרו, אנחנו נשב כמו אפנדי ונאכל. בשביל זה נבראו הגויים.²³⁶²

הסתירה בין הדברים לא אמורה להפתיע כמובן, לאור ההבנה שהרב עובדיה איננו הוגה שיטתי בתחומים תיאולוגיים מעין אלו. שלא במפתיע רוח הדברים כלפי הגוים ומקומם חוזרת בכל הגרסאות.²³⁶³ הדברים ראויים להשוואה לתפקיד שנותן הרמב"ם לאומות העולם בתהליך המשיחי. בקטע (שצונזר) מהלכות מלכים פרק יא הלכה ד מתייחס הרמב"ם לישו ולמוחמד. הקטע מופיע מיד לאחר שהרמב"ם סיים את תיאור המשיחיות היהודית הנראית כתמונת ראי הפוכה למשיחיותו של ישו. (ראוי בחון את הדברים כמובן לאור ההשלכות של התפתחות הנצרות על העם היהודי בסוגיות כמו גלות, ביטול התורה וכו'). זהו אקט פולמוסי, אנטינוצרי, שבו משחקת תפקיד מרכזי 'התורה הזאת' אשר 'חוקיה ומשפטיה לעולם ולעולמי עולמים' ואשר 'עליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע'.²³⁶⁴ בניגוד לתפיסת הנצרות

²³⁵⁹ רמב"ם, מ"ת, הלכות תשובה, פרק ח, הלכה ח.

²³⁶⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש ויקהל פקודי, כ"ח אדר תש"ע, 13.3.2010.

²³⁶¹ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש לך לך, ח חשון תשע"א 16.10.2010.

²³⁶² שם.

²³⁶³ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש ויקהל פקודי, כ"ח אדר תש"ע, 13.3.2010.

²³⁶⁴ הקדמת הרמב"ם לפרק חלק, שם, פרק ה, עמ' קמו. (לימים התקבל בייג העיקרים הנוסח: 'אני מאמין באמונה שלמה שזאת התורה לא תהא מוחלפת ולא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו').

לפיה תורת משה סיימה את תפקידה בבשורה של ישו. הרמב"ם מייחס לישו ולמוחמד תפקיד חשוב בתהליך דיאלקטי שנועד לקדם ולהפיץ את הרעיון המשיחי. הוא הופך את הטענה הנוצרית שהיהדות היא הכנה לגואל וראה דווקא את הנצרות ככזו שממלאת תפקיד חיובי בתכנית האלוהית. זאת בעשותה את הקונוניזציה של כתבי הקודש היהודיים לעובדה כמעט עולמית, בהפיצה דברי תורה ומצוות ובעיקר בהפיצה את הרעיון המשיחי.²³⁶⁵ אף את האסלאם רואה הרמב"ם כתופעה המהווה חלק מן ההתקדמות האוניברסלית, מן ההתקדמות לקראת מימוש הרעיון המשיחי. יתרונה על הנצרות במונותריאזם (הרמב"ם רואה בנצרות דת אלילית פוליתאיסטית המאמינה בשילוש) וחסרונה בכך שמאמיניה מקבלים פחות את כתבי הקודש היהודיים.

קטע מצונזר זה מצביע על תפיסה דטרמיניסטית של מהלך היסטורי קבוע מראש. הרמב"ם גורס כי מתקיימת כאן תנועה, דיאלקטית, המכוונת לכיוון הקץ, עם תכנית ברורה של "הגעה ליעד" (הדברים סותרים חלופה אחרת להבנת הרמב"ם, כפי שיובהר להלן). יחסו של הרמב"ם כלפי הגויים אינו חיובי, כידוע, הדבר בא לידי ביטוי גם בטקסטים הרלוונטיים לענייננו. דוגמאות בולטות הן הכינוי 'המשוגע' למוחמד²³⁶⁶ וכן העובדה שהרמב"ם מדמה את ההבדל שבין הדתות הללו ובין דת ישראל לפעולות קוף לעומת מעשה אדם.²³⁶⁷ גם החריפות שבה הוא מבטל את מושג העולם הבא המוסלמי²³⁶⁸ מעידה על כך. למרות זאת הוא אינו דוחה התכנות נבואה שלא בעם ישראל,²³⁶⁹ וכאמור לעיל, אינו סוגר בפני גויים את אפשרות העולם הבא. בהמשך הקטע המצונזר הנ"ל הוא כותב: **'כשיעמוד מלך המשיח באמת ויצליח וירום ויינשא, מיד הם כולם חוזרים ויודעים ששקר נחלו אבותיהם ושנביאיהם ואבותיהם הטעו'.** הוא מדבר על כך שהגויים יחזרו למוטב ונותן להם מקום בימות המשיח. זוהי משיחיות אוניברסלית והיא מובעת בהלכות מלכים פרק יא הלכה ד: אחרי שימלא המלך את התנאים להיחשב 'משיח בוודאי' הוא יתקן את העולם כולו לעבוד את ה' ביחד. אין זה עוד תנאי להכרה במשיח, זוהי תוצאה: אחרי שיש משיח יש תיקון עולם.

בסיכום הסעיף הנוכחי, בו השוונו את תפיסתו עמוסת הדימויים החיוניים של הרב עובדיה עם תפיסתו הרציונליסטית של הרמב"ם, ניתן לומר כי מבט על ניתוח המאבק בין מיסטיקה לרציונליזם בתולדות עם ישראל מוביל למסקנה כי מדובר בקרב 'עלהיסטורי' בין הרמב"ם לבין המיתוס. בפרספקטיבה כזאת, חשוב לציין כי הרב עובדיה נדמה כנוטה הרבה יותר לכיוונו של המיתוס. ודוק: אמונת המשיח של הרב עובדיה אינה מיסטית מובהקת, אין בה עניין של סיום עבודת הבריורים, תיקון נשמות, השגת סודות התורה או כל כיו"ב. ועדיין מדובר באמונה עממית מתחום ה'נסתרות' שמקורה העיקרי הוא הדמיון העממי.

בסיכום השער, אנו רואים שבשני התחומים מרכזיים שבהם הרב עובדיה מתנגד לכאורה לקבלה, בתחום ההלכתי הפרקטי ובתחום ההצהרתי האמוני, ההתנגדות אינה חזות הכל ולצידה עומדים שורה של גורמים המאזנים אותה והופכים את דמותו למורכבת ועמוסת-סתירות הרבה יותר. לאור זאת יש לומר: מסע התנגדותו לקבלה בתחום ההלכתי אינו מעיד בהכרח על דחייה של העל-טבעי והאי-רציונלי ואפילו לא על דחייה של תורת הקבלה. במקרים רבים כניסת הקבלה אל תחום ההלכה התבצעה על בסיס משא ומתן

²³⁶⁵ הנ"ל, מ"ת, הלכות מלכים, פרק יא.

²³⁶⁶ הנ"ל, אגרת תימן, חלק ד, עמ' קפד.

²³⁶⁷ שם, חלק א, עמ' קכד.

²³⁶⁸ הנ"ל, מ"ת, הלכות תשובה, פרק ח, הלכה ו.

²³⁶⁹ הנ"ל, אגרת תימן, חלק ב, עמ' קמה-קמט.

הלכתי קלסי ולא על בסיס קדושתה המיסטית, לכן התנגדותו הבולטת של הרב עובדיה דווקא בתחום זה לא מחייבת קבלת תדמיתו כאנטי מיסטיקן. ועל כל אלה יש להוסיף, כמובן, את חריגותיו של הרב עובדיה מקו ההתנגדות שלו עצמו. באשר לתחום האמוני, אכן הצהרות הרב עובדיה ומקורביו מביעות לעתים התנגדותו עזה לכישופים, למאגיה ולקבלה מעשית וכו', אך הן עומדות בסתירה למה שהראיתי בפרק זה. בנוסף, צריך לשים לב כי גם המקובלים ובכלל זה מקובל מעשי מובהק כמו הרב כדורי נוהגים להצהיר כי הם מתנגדים לכישופים ואינם עוסקים בקבלה מעשית.²³⁷⁰ למעשה כמעט ואין בנמצא מי שמצהירים על עצמם כי הם עוסקים בקבלה מעשית, בכישופים ובמאגיה. במידה רבה גם הגדרת אקטים מסוימים כמאגיה וכישוף ושליטת הגדרות אלה מאקטים אחרים (כגון הקרבת קורבנות, תרנגול לכפרות, לולב נגד רוחות ועוד ועוד) אף היא עשויה להיות קשורה ליכולתה של הגמוניה לעצב תודעה. אם כן גם את הצהרותיו והגדרותיו מעצבות הדימוי של הרב עובדיה כאנטי מיסטיקן, יש לבחון לאור זאת.

---

²³⁷⁰ כבר ציינתי לעיל (עמ' 189) את הקדמתו של הרב כדורי לספר 'תמים תהיה' ואת הדברים שאמר לי, ולפיהם אינו מתעסק בקבלה מעשית ואינו משביע מלאכים: 'אני לא משביע מלאכים, רק מבקש מהם. בגלל שאני כל כך זקן אז לא נעים להם והם מקשיבים לי'. (שיחה אישית עם הרב יצחק כדורי).

שער שלישי

המיסטי ככלי פוליטי

נוכחות הקבלה והמיסטיקה בעולמו הפוליטי של הרב עובדיה

פרק ראשון

האי-רציונלי ככלי רציונלי

השער השני לעיל כלל סקירה של דוגמאות רבות שבהן המיסטיקה וה'נסתרות' השתלבו באורחותיו, בהנהגותיו, בתפיסותיו ובחיייו של הרב עובדיה. לעומת זאת, השער הראשון בעבודה זו כלל סקירה שהמחשה עד כמה דימויו הציבורי של הרב עובדיה היה של פוסק רציונליסט ואנטימיסטיקן ועל מה התבסס הדימוי. שער זה, השער השלישי, הוא ניסיון לבדוק איך הסתירה הזאת באה לידי ביטוי בעיסוק הציבורי החשוב והמשפיע על הציבוריות הישראליות ועל פניה של היהדות בדורו, בעיסוק הפוליטי של הרב עובדיה. שער זה עשוי לחזק את מסקנות השער השני לגבי נוכחות ה'נסתרות' בעולמו של הרב עובדיה ולגבי תפקידו בהנחלת היבטים בתרבות ה'נסתרות' בדור הנהגתו. לאור הדימוי הציבורי של הרב עובדיה כאנטי-מיסטיקן, גם ממצאי נוכחות ה'נסתרות' בעולמה של התנועה הפוליטית ש'ס בהנהגתו הציבורית של הרב עובדיה – שבה יעסוק שער זה – עשויים לשנות את התפיסה על אודותיו.

נוכחותה המוגברת של המיסטיקה בעולמה של ש'ס מוסברת בין השאר במסגרת דיוניו של שלמה פיישר בהקשר לשאלת הגדרתה של ש'ס על פי הקטיגוריות המפורסמות כווריאנטיות, כקבוצה שהיא כת (sect), או כקבוצה שהיא כנסייה (church).²³⁷¹ על פי ובר, כידוע, ההגדרה 'כת' אינה עומדת בעיקר על הדגשת היותה של הקבוצה הנידונה קבוצה קטנה, אלא על הדגשת היותה קבוצה אליטיסטית המתארגנת כאריסטוקרטיה רוחנית. הנקודה הקובעת היא לא הכמות, אלא המהות. לעומת הכת, הכנסייה היא גוף דתי הפונה לכלל האוכלוסייה והרוצה להכניס אותה תחת חסותו וערכיו.²³⁷² ממילא ברור ההיקש המוביל לראיית החרדיות האשכנזית ככזו המתאפיינת ככת²³⁷³ לבין החרדיות הש'סניקית המתאפיינת ככנסייה.

לאופי הכנסייתי הזה של ש'ס מייחס פיישר את האחריות לעולמה המיסטי העשיר ורואה בו את הגורם לכך שבסביבתה הדתית-תרבותית של ש'ס אפשר למצוא מאגיה, קסמים, קמיעות, קבלה וכדומה. תופעה דומה הוא מוצא גם בכנסייה הקתולית שפיתחה את פולחן הקדושים וסיפורי הנסים מאותן סיבות.²³⁷⁴ על פי הסבר זה אופייה הכנסייתי של ש'ס ושאיפתו של הרב עובדיה לפתוח את שורותיה לציבורים שאין בכוחם, באפשרותם, באופיים או ברצונם ללמוד תורה ברצינות, או אפילו אין בכוחם, באפשרותם, באופיים או ברצונם לקיים את ההלכה לכל פרטיה ודקדוקיה, הכריחו את ש'ס ואת הרב עובדיה לספק להם חוויות דתיות משמעותיות ומלהיבות מן הסוג המיסטי. מהדהדת כאן, כמתבקש, הפרשנות המחקרית המוקדמת בדבר הדמוקרטיזציה שעשתה לכאורה תנועת החסידות להחל מן המאה ה-18. זו כביכול אפשרה להמון חוויה דתית²³⁷⁵ המתאימה לו, למשל באמצעות התפילה כחלופה לחוויה הדתית האינטלקטואלית – הבלתי אפשרית לעתים – של לימוד התורה. בנוסף לדמוקרטיזציה ולריגוש המיסטי, נטען לגבי החסידות, כפי שנטען לגבי ש'ס, כי היא העמידה לכאורה במקום חשוב

²³⁷¹ פיישר, תנועת ש'ס, עמ' 329–330, וכן: פיישר ובקרמן, כנסייה או כת; ראו גם: אלנסון, כנסייה כת. הבחנה זו לא הומצאה על ידי ובר, והיו שקדמו לו בפיתוחה, אך הוא זה שהוציא את שמעה בעולם ועל פי רוב היא מיוחסת לו.

²³⁷² ובר, כלכלה וחברה, עמ' 1204–1211.

²³⁷³ מנחם פרידמן בחר בהגדרת מגמת החברה החרדית אשכנזית בבניית זהות כל חרדית ולא פרטיקולרית כ'אקומנית'. פרידמן, החברה החרדית, עמ' 29 ועוד.

²³⁷⁴ פיישר, תנועת ש'ס, עמ' 329.

²³⁷⁵ ריגוש דתי שבשיאו מגיע לחוויית הדבקות.

במיוחד את המאבק נגד העוול החברתי.²³⁷⁶ גם אם בפועל תמונת החסידות שונה, יש חשיבות לכך שדימויה (המוטעה בחלקו, על פי המחקר העדכני) יצר דגם של התעוררות דתית ביהדות המודרנית.

אבל לא רק כדי להעניק לציבור חוויה רוחנית מושכת השתמשו ש"ס והרב עובדיה ב'נסתרות' ובמיסטיקה. בהיעדר כוח פיזי/שלטוני לקיים מנגנון שליטה מדינתי מסודר, יצרה ההנהגה החרדית מעין 'שיטת ממשל' המבוססת על כוח רוחני המתורגם למערכת מנופי לחץ חברתיים. בתוך מערך זה שימשה המיסטיקה ככלי שליטה מרכזי. חשוב להדגיש ולהקדים לשם הבנת הצורך של הרב עובדיה בכלים שונים ומגוונים כדי להשליט את מנהיגותו ולהנחיל את הוראותיו, שהיו לא מעט הנחיות ופסיקות הלכתיות של הרב עובדיה שהוא התקשה להנחיל לציבור. מדובר בהנחיות ופסיקות אשר חלקים נרחבים מהציבור הש"סיני לא צייתו להן, או לא קיבלו אותן, או כלל לא היו מודעים להן. הכול מתחיל כמובן בכותרת של מפעלו ההלכתי: דרישת העל מבני עדות המזרח לוותר על המנהגים הפרטיקולריים מארצות המוצא ולעבור לנהוג על פי פסקי מרן. דרישה מהותית, שאם הייתה מגיעה ממנהיג אשכנזי הייתה עלולה להיתפס כמהלך אנטימזרחי, הגם שבעצם מטרת הרב עובדיה הייתה לייצר מעין כור היתוך ב'גוריוני' – כהגדרתו של צבי זוהר – שייעצב את הספרדים ויאחד אותם.²³⁷⁷ כדי להנחיל לציבור את פסקיו, את מנהיגותו ואת קבלת מרותו של הרב עובדיה, נעשה שימוש במיסטיקה ככלי פוליטי והנהגתי. או בניסוח אחר, כדי לדחות מתחרים מיסטיים דוגמת המקובלים והדת העממית בכלל ולקבל את דרכו והנהגתו של הרב עובדיה נעשה שימוש בכלים מיסטיים, קבליים ועממיים מתחום ה'נסתרות'.

במחקרם של שרה הלמן ואנדרה לוי נבחן בביקורתיות החשש של האליטה הישראלית החילונית מאי־הרציונליות של ש"ס ושל הרב עובדיה, ומהשלכותיה מרחיקות הלכת על הישראליות. הלמן ולוי מראים כיצד אי־הרציונליות של ש"ס הושוותה אצל האליטה הישראלית, לצורך ההנגדה, לבן גוריון, האב המעצב של החברה הישראלית אשר אמר כי 'מי שאינו מאמין בנסים אינו ריאליסט',²³⁷⁸ אבל בוודאי לא התכוון להטיף ללכת למקובלים.²³⁷⁹ קולות מתוך האליטה הישראלית הובילו טענה על פיה 'פריצה גדולה של פוליטיקאים ממוצא צפון אפריקאי גררה עמה לחיים הפוליטיים אופנה והתקבלות של אמונות טפלות והדרשות אל ידעונים ובעלי אוב'.²³⁸⁰ הלמן ולוי טוענים כי ש"ס הוצגה כתופעה חרדית מסוג מיוחד, בעלת מאפיינים מיסטיים בולטים מהמקובל המאיימים על הישראליות 'המערבית-הרציונלית'. הגיעו הדברים עד כדי הצגת ש"ס כתנועה הקשורה להיבטים המאגיים של הדת, המנוגדים למונותיאזם. אולי כדי לנטרל את ש"ס הוסמכו לתפקיד הממונים על המונותיאזם הצרוף, נציגי המפד"ל ודגל התורה, שזכו ליוקרה ציבורית כשתקפו את ש"ס. ההתייחסות בשיח הציבורי הישראלי התמקדה ביצירת אבחנה בין אורתודוקסיה אשכנזית גבוהה לבין מאגיה ש"סינית נמוכה. הלמן ולוי בעצם מצביעים בלי לומר זאת מפורשות על המהלך המשולב של האליטה האשכנזית משמאל, של האליטה הציונית דתית אשכנזית מימין ושל האליטה החרדית אשכנזית. המהלך המשותף נראה ככזה שנועד לנטרל את מנוע הצמיחה המיסטי-

²³⁷⁶ השימוש במיסטיקה ככלי לדמוקרטיזציה של חיי הדת היהודית ומשיכת המונים הוא רק פן אחד חשוב בהשוואה המרתקת בין שתי תנועות רוחניות שצמחו כמעט 'יש מאין' – החסידות האשכנזית והש"סיניות הספרדיות. נדמה כי חלק מהשאלות שמעוררת ש"ס דומות לאלה שבהן עסק המחקר על אודות החסידות בכלל זה המאבק כביכול בעוול החברתי, ראו: אטינגר, ההנהגה החסידית; אטקס, הבעש"ט; הנ"ל, יחיד בדורו; הנ"ל, ר' חיים מוולוז'ין; הנ"ל, הגר"א; הנ"ל, החסידות בראשיתה; ברטל, הביקורת המשכילית; דובנוב, תולדות החסידות; דינור, ראשית החסידות (על היסודות הסוציאליים והמשפחיים); וילנסקי, חסידים ומתנגדים; דן, הסיפור החסידי; כ"ץ, מסורת ומשבר, פרקים 20–22; רוסמן, הבעש"ט; רפפורט-אלברט, התנועה החסידית; שלום, דברים בגו, עמ' 287–324; הנ"ל, דבקות; שמרוק, החסידות ועסקי החכירות; הנ"ל, השחיטה החסידית.

²³⁷⁷ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 337.

²³⁷⁸ מצוטט אצל הלמן ולוי, ש"ס, עמ' 398.

²³⁷⁹ שם, שם.

²³⁸⁰ שם, עמ' 399.

תרבותי החזק של התנועה הספרדית וככזה שנועד לערער את הלגיטימציה התורנית-רציונלית של הרב עובדיה כפוסק הלכה.²³⁸¹

הרב עובדיה וש"ס, הטיבו להשתמש במיסטיקה ובאירציונליות ככלי רוחני וגם ככלי פוליטי משעה שהבינו באופן רציונלי שהשימוש באי-רציונלי הוא 'צורך גדול', 'צורך מצווה', 'צורך רבים',²³⁸² או 'דבר האבדי'.²³⁸³ כך נכתב בביוגרפיה של אריה דרעי מאת יואל ניר על אודות התקבלות הרעיון של השימוש המיסטי בקמיעות של הרב כדורי בבחירות:

הרב עובדיה יוסף לא אהב את הרעיון... מבחינה ציבורית, אמר דרעי, אולי אפשר להחיל עליו את הפסוק 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'. לפחות תורתו של הרב יוסף מסתייגת מן המופלא, מן החזיונות המיסטיים ומן המאגיה.²³⁸⁴

זיבצנר ולהמן מזהים במגמה זו של ש"ס מאפיין מקובל בתנועות פונדמנטליסטיות.²³⁸⁵ אלו מנסות להעביר את העל־טבעי העממי תהליך של רציונליזציה באמצעות מערכות היררכיות וריכוזיות של פרשנות ופסיקה. עם זאת, הם מוסיפים, כי 'הרציונליזציה היא רק פן אחד של הפונדמנטליזם המודרני. גם אם נעשים מאמצים לדכא את הדת העממית',²³⁸⁶ בין שזו הסופיות במקרה של האסלאם ובין שזו הערצת קדושים מקומיים וכדומה בנצרות, הפנייה העממית והלא מבוקרת אל העל־טבעי רק גואה בצורה אחרת, לדוגמה כריפוי אלוהי או כגירוש שדים בנצרות האוונגליסטית.²³⁸⁷

במקביל לשימוש הפוליטי למותר לציין את השימוש - הראשוני, הנרחב והנורמטיבי לחלוטין – שעשו מנהיגי ש"ס במיסטיקה כדי לשכנע את הציבור לשמור על ההלכה. ברטוריקה המיסטית, המפתה לעתים והמאיימת לעתים, ביקשו הרב עובדיה ונאמניו ליצור ולקדם את ה'התחזקות' בדת ובמצוותיה. לא מדובר רק בפיתויים ובאיזמים מתחום ה'נסתרות' והעולמות שמעבר, אלא גם על פיתויים והבטחות לחיים ארציים, משפחתיים ובריאותיים טובים יותר לאלו שיקיימו מצוות, גם זו כמובן הבטחה מיסטית מכח 'הנסתר', לפחות בחלקה.

אם נחזור אל ובר, והפעם בתיאוריה אחרת שלו, נראה כי 'האתיקה הש"סניקית' הייתה שונה תכלית שונה מן 'האתיקה הפרוטסטנטית', כפי שוובר צייר אותה. ובר טען, כידוע, כי האתיקה הפרוטסטנטית הקרינה שיקול רציונלי כאשר הערכים של הסתפקות במועט ושל חברה יציבה ומשפחה

²³⁸¹ שם, עמ' 402.

²³⁸² כך למשל ההיתר של הרב עובדיה לעבוד עבור ש"ס בחול המועד כיוון שמדובר ב'צורכי הרבים' (הרב עובדיה, דרשה, כנס בחירות בבית שמש, 1.10.2003).

²³⁸³ יש בהלכה מושגים המשמשים לצידוק הקלות במקרים מסוימים כגון צער גדול, צורך גדול, צורך מצווה. כך למשל מסביר הרב עובדיה כי מי שצריך להתגלח במכונת גילוח בגלל 'צורך גדול' כגון פרנסה, או שלום בית יש לו על מה שיסמוך (הלכה יומית על פי פסקי מרן הרב עובדיה יוסף, 4.1.2012). ראו עוד על 'הפסד מרובה': יוסף, הליכות עולם, ו, עמ' נו-סב.

²³⁸⁴ ניר, אריה דרעי, עמ' 428.

²³⁸⁵ על פונדמנטליזם ראו: סיון ואלמונד, הפונדמנטליזם; אייזנשטדט, ריבוי מודרניות, עמ' 1–30; הנ"ל, פונדמנטליזם ומודרניות; אמרמן, פונדמנטליזם. על ה'פונדמנטליזם החרדי' ראו: היילמן ופרידמן, פונדמנטליזם חרדי; שטדלר, להתפרנס או נס; סולובייצ'יק, שבר ושיקום, עמ' 64–130; קפלן, חקר החרדים, עמ' 224–255; סיון, המובלעת התרבותית, עמ' 45–97. על פונדמנטליזם כמושג פוליטי בישראל ראו: הלמן ולוי, ש"ס בעיתונות הישראלית. על פונדמנטליזם ביהדות ובאסלאם באזורנו ראו: קליין, זרמים פונדמנטליסטיים. על הפונדמנטליזם כמושג היסטורי בנצרות ראו: אריאל, הפונדמנטליזם האמריקאי עמ' 172–195. על הפונדמנטליזם כמושג היסטורי באסלאם ראו: זוביידה, במהפכה האירנית, עמ' 126–150.

²³⁸⁶ על הדת העממית החרדית ראו אצל קפלן, בסוד השיח, עמ' 15–48.

²³⁸⁷ זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 81.

ציבה, הבטיחו ביטחון כלכלי ועודדו את צמיחת הקפיטליזם.²³⁸⁸ להבדיל מהעולם הפרוטסטנטי, בעולם הש"סניקי, כך על פי פישר, טענה זו קיבלה חיזוק אמפירי-רציונלי בשל ההצלחה החומרית של ש"ס, שאנשיה החלו מנקודת מוצא כלכלית אפסית וטיפסו לעושר, לחליפות מחויטות, לפאות אלגנטיות לנשים, לרכבו המפואר של הרב עובדיה ולמשרות מכניסות שכר גבוה יחסית, שהיא יכולה לחלק לאנשיה כתוצאה מכוחה הפוליטי. כל אלה לכאורה אוששו את הטענה ששמירת מצוות וקרבה לדת מביאה ברכה.²³⁸⁹ זיבצנר ולהמן מציגים כדוגמה, אחת מיני רבות, לשימוש של הרב עובדיה בהבטחה מיסטית כדי לשכנע לשמור הלכה דרשה שנשא הרב עובדיה זמן קצר לפני ראש השנה. בדרשה זו הוא סיפר על אדם שוויתר על הזדמנות לעסקה מסחרית למען תפילת מנחה ובסופו של יום העדפת התפילה על העסקה השתלמה לו כלכלית, שכן התברר שמדובר היה בהונאה. אלמנטים על טבעיים אפשר למצוא גם למשל בהנמקת הרב עובדיה את התנגדותו לחלוקת ירושה לבנות בהתאם להלכה היהודית העתיקה.²³⁹⁰ הוא הדגיש את הסכנה בחלוקת הירושה גם לבנות,²³⁹¹ בטענה שהדבר עלול להוביל לאובדן הירושה בגלל מחלה או אסון אחר.²³⁹² לעומת זאת תיאורי גיהנום מאיימים מהסוג המיוחס למחזירים בתשובה מסוגו של הרב אמנון יצחק,²³⁹³ הרב יוסי מזרחי,²³⁹⁴ הרב נסים יגן ורבים אחרים - איומים שיש המאבחנו אותם כמאפיינים את ההחזרה בתשובה המזרחית²³⁹⁵ - לא היו חלק מרכזי מהפרטואר של הרב עובדיה.²³⁹⁶

השימוש של ש"ס ושל הרב עובדיה במיסטיקה ככלי פוליטי מתבקש וכמעט טבעי ומצטרף לשימוש הרווח של ש"ס בהלכה ככלי פוליטי. כשם שהמיסטיקה שימשה לחיזוק שמירת ההלכה, כך ההלכה שימשה לחיזוק שמירת הכוח הפוליטי. לא רק הקביעה 'אני פוסק הלכה שחובה להצביע ש"ס', אפילו אשר הגיעו אל הרב עובדיה שאלות הנוגעות להצלחתה של תנועת ש"ס, למשל אם מותר לאבלים לעזוב את בתיהם בזמן ימי השבעה ולצאת להצביע,²³⁹⁷ ניכר קו מקל בפסיקותיו.²³⁹⁸

גם כלפי חוץ נעשה שימוש בהלכה ככלי פוליטי. מעבר לעובדה שמדובר בכלי שליטה על ציבור רחב, לאו דווקא ש"סניקי או אפילו לאו דווקא שומר מצוות, הנזקק לשירותים שונים. הרב עובדיה הבין היטב

²³⁸⁸ ובר, האתיקה הפרוטסטנטית. (במקרה של החרדיות הש"סניקית האתיקה הפרוטסטנטית רחוקה מלהיות מוגשמת במלואה כמובן, לא העיקרון של האתיקה של העבודה, לא זה של חוסר ההסתמכות על הנס מה שחייב מוטיבציה לפיתוח תעשייה ומדע וכיצד בזה ולא העיקרון הגורס כי אדם שאין לו הרי מגיע לו שאין לו והדבר מעיד על מעמדו הנמוך גם רוחנית, וכו').

²³⁸⁹ פישר, תנועת ש"ס, עמ' 334–335. ראוי לציין ששמעתי הרבה דעות אחרות ותהיות וספקות מצד ש"סניקים שלא הבינו כיצד הברכה המובטחת לא מגיעה אליהם. כך למשל שחקן הכדורגל של בית"ר ירושלים, אילן אלהרר, שחזר בתשובה סיפר כי ויתר על משכורת של 70 אלף דולר בשנה עמוס בהבטחות כי הקב"ה ידאג שפרנסתו לא תיפגע מצא עצמו בעבודה של נהג במשרד הדתות ששכרו 3,500 שקלים בחודש (שיחה עם אילן אלהרר).

²³⁹⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נצבים, בית כנסת היזדים, כ"ח אלול תשנ"ה, 23.9.1995; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, ט כסלו תשס"ו, 10.12.2005.

²³⁹¹ ראו: ריבלין, הירושה; אדרעי, צוואה; עוד בעניין זה: פרידמן, חברה ודת, עמ' 115–116; אלוך, המשפט העברי, א, עמ' 670–672; שם, ג, עמ' 1338–1339.

²³⁹² זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 116.

²³⁹³ ראו: שרעבי, הרב אמנון יצחק.

²³⁹⁴ הרב יוסי מזרחי, כוכב דרשות חיזוק קירוב והחזרה בתשובה באמריקה משתמש רבות בשיטת ההפחדה בדרשות שבמרכזן עניין השכר והעונש. הוא מייחס את השיטה לחפץ חיים. ראו למשל בהרצאתו, דקה 24:

Rav Yosef Mizrahi, What went wrong? <https://www.youtube.com/watch?v=yTL2s4J3zsc>

²³⁹⁵ ראו: קפלן, בסוד השיח, עמ' 83–93.

²³⁹⁶ ראו דוגמאות למקומות שבהם כן התקיימו איומי גיהנום מסוג זה אצל הרב עובדיה לעיל שער שני, פרק חמישי, סעיף 4א.

²³⁹⁷ למשל: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויקהל פקודי, כ"ה אדר תשס"ו, 25.3.2006; על ההגדרה ההלכתית של החובה להצביע ש"ס ראו להלן עמ' 364.

²³⁹⁸ כעיקרון הרב עובדיה פוסק: 'אבל כל שבעת ימי אבלו לא יצא מפתח ביתו' להוציא לשם שמיעת קריאת התורה בימים שני וחמישי אם אין ספר תורה בביתו, שבת שבה אין להתאבל, ימים שבהם אין מניין לתפילה בביתו, אבל שהוא רופא שצריך לטפל בחולים אפילו שאין בהם סכנה, מוהל וכדומה. ראו: יוסף, חזו"ע, אבלות, עמ' שו–ש"ד.

את כוחו התעמולתי של האידאל ההלכתי 'כוחא דהיתרא עדיף' ואת השפעתו על הציבור הישראלי הרחב, ובכלל זה על האליטות ועל מקבלי ההחלטות. כשהוביל את מסע הבחירות שלו עצמו לתפקיד הרב הראשי, כמו גם כשהוביל את מסעות הבחירות לבחירת בנו הרב יצחק יוסף לתפקיד הרב הראשי²³⁹⁹ ועשור קודם לכן את המסע לבחירתו של הרב שלמה עמאר לתפקיד הרב הראשי, השתמש הרב עובדיה בסיסמה ההלכתית המרכזית שבה האמין 'כוחא דהיתרא עדיף' כדי לשכנע את הדמויות החילוניות בגוף הבוחר, בהן ראשי הערים ונשים חילוניות לתמוך במועמדיו, שכן 'הדור שלנו לא סובל חומרות'.²⁴⁰⁰

לא רק ש"ס השתמשה במיסטיקה. הפופולריות של המיסטיקה בישראל הפכה אותה לכלי פוליטי שאי אפשר להתעלם ממנו. המחזה של פוליטיקאים ובכלל זה שרי ממשלה הפוקדים הילולות, המבקרים ומתברכים אצל רבנים ובאבות, ומרחיק לכת מכך, מתייעצים איתם, הפך בישראל לחזון נפרץ.²⁴⁰¹ עם זאת נדמה כי כל אלה התגמדו אל מול השימוש של תנועת ש"ס, תחת כנפיו הרוחניות של הרב עובדיה, במיסטיקה, בברכות, בקללות ובקמיעות למען הצלחת התנועה במערכות בחירות.²⁴⁰² ייתכן שקו פרשת המים ביחס הציבורי כלפי השימוש של ש"ס במיסטיקה, הוא השלב שבו התברר כי התנועה משתמשת במיסטיקה לא רק לצרכים פנימיים, אלא לטובת העצמת פוליטיקת הזהויות שלה. מה שהחמיר את הקונפליקט הייתה העובדה שהיא עשתה זאת בהצלחה רבה. ההצלחה של ש"ס, העובדה שההליכה אל המיסטיקה סייעה להוביל אותה לא רק להצלחה פנימית, אלא גם להצלחה אלקטורלית בבחירות הכלליות על חשבון מפלגות ממסדיות ותיקות, שאיבדו מצביעים מזרחים לטובת ש"ס, הקימה עליה התנגדות קשה. כאמור, הגרסה הרווחת, זו שהתקבלה בכתבים על הרב עובדיה ועל ש"ס, היא שהרב עובדיה למעשה זלזל למשל בקמיעות של הרב כדורי, אך ראה צורך ציבורי ותועלת גדולה בשימוש בהם במערכות הבחירות ולכן אישר, או אולי אף נאלץ לאשר, את השימוש בהן.²⁴⁰³ הטיעון הזה צריך להיות מסווג בנתונים שהצגתי בשער הקודם בכלל זה הקמיע האיש שכתב הרב עובדיה עבור עצמו. הוא צריך להיות מסווג גם בעובדה שהשימוש במיסטיקה לא נעצר ברב כדורי, אלא נמשך גם אצל הרב עובדיה עצמו. אליאב טאוב מאבחן תהליך במסגרתו עם מעורבותו הגוברת של הרב עובדיה בזירה הפוליטית התעצם גם היסוד המיסטי

²³⁹⁹ ראו: אבישי בן חיים, ראיון עם הרב עובדיה ערב בחירת בנו הרב יצחק יוסף לתפקיד הרב הראשי, חדשות 10, 24.7.2016.
²⁴⁰⁰ באחת הדרשות שלו הוא סיפר על מסע הבחירות שאותו הוביל לבחירת הרב שלמה עמאר לתפקיד הרב הראשי: 'איך בחרו את הרב עמאר? ראשי עיריות לא שנו ולא קראו בחיים שלהם לא יודעים כלום. הם צריכים לבחור רב ראשי. הם לא יודעים כלום. אלמלא שאנחנו שמנו נפשנו בכפינו וקראנו אחד אחד. קראתי אותם אחד אחד. איך בחרו את הרב עמאר? איך קיבלו? עבדנו, עבדנו קשה. יום יום הבאתי עשרה, יש נשים, יש עמי הארץ. כולם באים. מסביר להם: זה תלמיד חכם, זה גאון, יש לו שכל, יש לו כוחא דהיתרא. אמרתי רק את האמת לא הגזמתי [...] באה למשל אצלי ראש עיריית הרצליה, אישה של מרצ, שמה ג'רמן, באה אצלי. מה זאת תבין בעניין רב ראשי? איך תבחר? אבל הייתה ראש עיריית נתניה, פייברגר, זאתי מכירה אותה. הביאה אותה יחד איתה. הסברתי להן מהו כוחא דהיתרא – הדור שלנו לא סובל חומרות – זה הם מבינים. "תבחרו רק..." – "בסדר" – "מבטיחה?" – "אני בוחרת רק ברב עמאר". עד שכולם שוכנעו'. (הרב עובדיה, דרשה, יום ג', בית המדרש יחזה דעת, כ"ו טבת תשס"ד, 20.1.2004).

²⁴⁰¹ רגע שיא לדוגמה בעניין זה היה עם יו"ר מפלגת העבודה ושר הביטחון בשנים 2001–2002 בנימין פואד בן אליעזר. באירוע בנוכחות שורה ארוכה של פוליטיקאים שערך האדמו"ר הרב יאשיהו פינטו לכבוד החלטתו של פואד בן אליעזר, סיפר בן אליעזר על נס הצלתו ממוות, לדבריו, בזכות הרב פינטו: 'אנשים חושבים שאני הוזה, אבל ראיתי כבר את השמים, ראיתי כבר את הלובר... הפרופסורים שליוו אותי קראו לבני משפחתי והציעו להם ללכת ולהיפרד ממני כי זה הלילה האחרון שלי [...] הנשימו אותי במשך שישה ימים, ביום החמישי הופיע הרב הצדיק פינטו ישב ליד מיטתי ובכה, למחרת בבוקר התעוררתי (אבישי בן חיים, חדשות ערוץ 10, 23.10.2011. <https://www.youtube.com/watch?v=-qDzxEqwpbg>).

²⁴⁰² אילן, חרדים בע"מ, עמ' 109–98.

²⁴⁰³ אלוש ואליטוב, בן פורת יוסף, עמ' 54, 271–270; חן ופפר, מרן, עמ' 128, 316, 341–342, 366; דיין, המעיין המתגבר, עמ' 317, 351; ניר, אריה דרעי, עמ' 427–433. להוציא את ניר, כולם טוענים שלא רק שהרב עובדיה לא התלהב מרעיון השותפות והקמיעות של הרב כדורי, אלא נאלץ להסכים לרעיון; יש להזכיר שהרב עובדיה יצא להגנתו של הרב כדורי ולהגנת הקמיעות, למשל: הרב עובדיה, דרשה, מוצאי ראש השנה, ב תשרי תשנ"ט, 22.9.1998. ונדמה כי עבודה זו מערערת גרסה רווחת זו המציגה את הרב עובדיה כמי שהסתייג אידיאולוגית מהשימוש בקמיעות למען הצלחת ש"ס.

בדמותו הוא.²⁴⁰⁴ בש"ס לא היססו לבנות לרב עובדיה דימוי של בעל 'כוחות'עלי. כך למשל בביטאון ש"ס יום ליום' הובאו דבריו של החזן יחיאל נהרי:

שמעתי מעשה מר' חיים כהן שבשנת תש"ל (1969) בליל שבת קודש פרשת 'לך לך', השכים מרן ויצא מביתו שהיה בזמנו בשכונת ארזה לכיוון שכונת נחלאות, בכדי להשתתף בשירת הבקשות בבית הכנסת אוהבי ציון. לפתע הגיח נחש, שהזדקף מולו ולא זו. מיד מרן הרים קולו ואמר: 'נחש, אל תמנע ממני לומר שירה ולהגיע ליעדי'. ... מיד התכופף לו הנחש והסתלק לעומת שבא, ויהי לפלא.²⁴⁰⁵

סביב דמותו של הרב עובדיה נבנה גם סיפור פלא על נחש ארסי מסוכן שנכרך סביבו בעודו בעריסה, אך הקב"ה באמצעות השכנה (הערביה...) שראתה זאת הציל אותו.²⁴⁰⁶ אגב כך ניתן לציין גם את סיפור הלידה הפלאית של הרב עובדיה אשר מופיע בביוגרפיה החשובה 'אביר הרועים'. לידה פלאית אשר מעצבת את דמותו ככזו שעליה ייאמר: 'בטרם אצורך בבטן ידעתיך' [ירמיהו, א, ה].²⁴⁰⁷

לשיא מסוים הגיע השימוש הש"סיניקי במיסטי,²⁴⁰⁸ בדתי ובהלכתי ככלי פוליטי ב'פרשת דרעי' כשיוקרתו של הרב עובדיה כרב, כפוסק הלכה ואף כדיין בבית הדין הרבני הגדול הוטלה למערכה במסגרת מסע המחאה 'הוא זכאי' שכלל הצהרות פומביות של הרב עובדיה 'על פי דין הוא זכאי'²⁴⁰⁹ ויצירת אווירה ציבורית על פיה פרשת דרעי היא פרשה של רדיפה עדתית ודתית. בתקופת שיא זו הצליחה ש"ס ליצור זהות בין תודעה עדתית-מזרחית לבין תודעה דתית-מסורתית והובילה למצב שבו רבים בעלי תודעה מזרחית או בעלי תחושות עלבון, כעס או מחאה על דיכוי בני העדה מצאו עצמם מממשים אותה באמצעות התקרבות לדת, חזרה בתשובה והזדהות עם ש"ס. במובן מסוים יש כאן הדהוד לתופעת האפרואמריקאיים בעלי הזהות השחורה המתבדלת, שלעתים מוצאים את עצמם מגדירים את זהותם השחורה באמצעות התקרבות לאסלאם.²⁴¹⁰ החוקר והמנהיג המזרחי החילונירדיקאלי סמי שלום שטרית ראה את גל התמיכה המזרחי בש"ס אחרי פרשת דרעי כפעולת מחאה נגד האשכנזים.²⁴¹¹ כך עוצב החוט המרובע הקדוש של ש"ס: הדת-העדתי-הפוליטי-המיסטי. אט אט התחזקה יותר ויותר הצלע הרביעית: המיסטיקה. ש"ס בשיאה הובלה על ידי קוורטט זה: הדת-העדתי-הפוליטי-המיסטי.

²⁴⁰⁴ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 77.

²⁴⁰⁵ יום ליום, ביטאון ש"ס, כ"ב חשוון תשע"ג, 8.11.2012.

²⁴⁰⁶ שעשוע, לאורו נלך, עמ' א. (מחבר חוברת ביוגרפית זו על הרב עובדיה הוא גיסו של יו"ר ש"ס לשעבר אלי ישי).

²⁴⁰⁷ ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 27; ראו גם: בבלי, יומא, דף פב, ע"ב.

²⁴⁰⁸ כך לדוגמא, אחת מיני רבות, נאומו של דרעי בחגיגת המימונה של אנשי ש"ס 1996 דיבר על המאבק המשפטי נגד ש"ס ונגדו במלים אלו: 'המלחמה הזאת אין לה שום הסבר אחר, זו מלחמה של הסטרא אחרא בתקופת הגאולה, שהוא רואה שיש רק תנועה אחת יש קומץ אנשים שמסוגלים באמת, הוא מנסה בכל השיטות, יש זוהר מפורסם...'

ועל המתח המיסטי אפשר ללמוד מכך שבאותו ערב, ששים יום לפני הבחירות לכנסת ה-14 נאומו של דרעי סבב סביב הבטחתו של הרב חיים קנייבסקי ש"ס תעלה משישה לעשרה מנדטים ואמונתו בברכה. בבחירות שהתקיימו ב"א סיון תשנ"ו 29.5.1996 ש"ס אכן הדהימה את המערכת הפוליטית ועלתה משישה לעשרה מנדטים. (חגיגות המימונה של ש"ס, כ"א ניסן תשנ"ו, 10.4.1996, צילום האירוע בארכיון אבישי בן חיים).

²⁴⁰⁹ ראו למשל את הכרזת הרב עובדיה המצולמת 'על פי דין הוא זכאי' בתוך: אבישי בן חיים, הפרק השלישי בסדרה 'השד העדתי הולך לקלפי', חדשות ערוץ 10, 3.3.2015 (<http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1113424>)

²⁴¹⁰ ראו: גומא, סהר שחור; על האסטרטגיה של ש"ס בקישור בין תופעת השיבה לדת לחושות התמרמרות עדתית וחברתית ראו: זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 57–58. וכן, שם, עמ' 108: 'השיבה לדת היא איפה מחווה של התקוממות נגד האליטה החילונית'. (והעיר לי על הכשלים הקשים בהשוואה זו בנימין בראון כי הפניה השחורה לאסלאם הינה מהלך נגד דת הרוב ונגד הזהות המשותפת. ואילו הפנייה המזרחית ליהדות הייתה על בסיס הזהות המשותפת).

²⁴¹¹ שטרית, מלכוד 17.

בבואנו לדון בשימוש של ש"ס במיסטיקה במערכות בחירות תחת כנפיו הרוחניות של הרב עובדיה, צריך להדגיש כי מחד גיסא מדובר בפעולה אקטיבית אינטנסיבית של הרב עובדיה התורמת להנחלת התרבות המיסטית – תרבות ה'נסתרות', אך מאידך גיסא ייתכן ואין מכאן ראייה על רמת המיסטיות שלו עצמו, שכן מדובר בשימוש בכלי שיש בו צורך פוליטי מועיל – כלומר זהו מהלך רציונלי. יש לנו כאן אפוא מקרה של שימוש באי-רציונלי ככלי רציונלי.

פרק שני

קמיעות וברכות

ש"ס והרב עובדיה הכניסו את ה'נסתרות' והמיסטיקה לזירה בעוצמה שהציבוריות הישראלית לא הכירה, כבר במערכת הבחירות השנייה שבה השתתפו, בבחירות לכנסת השתים עשרה, שהתקיימו בתשמ"ט-1988. המופע של ש"ס היה כל כך דרמטי עד שמערכת הבחירות הזו כולה סוכמה על ידי שבח וייס בכותרת 'הצד המיסטי של ההצבעה'.²⁴¹²

מערכת בחירות זו זכורה עד היום בציבור החרדי כמערכת הבחירות המפולגת והסוערת ביותר בתולדותיו של ציבור זה. ברחוב התנהלה מלחמת ברכות קללות גדולה.²⁴¹³ ארבע שנים לאחר כניסתה של ש"ס לפוליטיקה הארצית, הפציעה למערכת בחירות אחת בלבד תנועה דתית-מיסטית נוספת שהתמודדה גם היא על קולות הקהל המסורתי המובהק בישראל, כלומר במידה רבה מאד - מזרחי: חסידות חב"ד. אנשי חב"ד, שבדרך כלל נמנעו מנטילת חלק בחיים הפוליטיים, התמודדו במסגרת אגודת ישראל החסידית.²⁴¹⁴ זאת לאחר שהליטאים בהנהגת הרב שך הקימו את המפלגה המתחרה 'דגל התורה', כחלק ממאבקו של הרב שך בחב"ד.²⁴¹⁵ החב"דניקים הצליחו להסעיר את הבוחרים המזרחים המסורתיים, בין השאר בעזרת קסם המיסטיקה.

ש"ס הגיבה באותה דרך. במסגרת שידורי תעמולת הבחירות של המפלגה הספרדית שודר באופן חסר תקדים טקס מיסטי של התרת קללות. התשדיר של ש"ס כוון היטב אל עולמו הרגשי של המצביע המזרחי-מסורתי הפוטנציאלי. כיכבו בו: תקיעת שופרות, יונים מעופפות, צילומי הכותל המערבי וספר תורה ספרדי מחופה בכסף. על רקע ארון קודש ישבו סביב הרב עובדיה יוסף ארבעה רבנים. הרב עובדיה פתח והסביר כי לשבועה שנטען שהשביעו חב"דניקים מצביעים כדי שיצביעו למפלגה החרדית-אשכנזית אגודת ישראל אין תוקף:

בהיות ונודע לנו שישנם חוגים מסוימים אשר משביעים וגם מאיימים בקללות על כל איש ואיש שהם פוגשים שיצביעו לטובת רשימה מסוימת. אנחנו קובעים שעל פי ההלכה אין שום ממש בכל ההצהרות האלה, בכל השבועות והנדרים, כי על פי ההלכה אין לזה שום תוקף.²⁴¹⁶

למרות הקביעה שלדברים אין תוקף, ככל הנראה מתוך ההבנה את נפש הציבור המפולג מהפרת השבועה להצביע למפלגה אחרת, במיוחד ערב ראש השנה, המשיך הרב עובדיה וערך טקס התרת קללות ונדרים

---

²⁴¹² בחירות אלה סוכמו בכתבתו של שבח וייס במאמר תחת הכותרת 'הצד המיסטי של ההצבעה'. (שבח וייס, הצד המיסטי של ההצבעה, דבר, 3.11.1988)

²⁴¹³ זוהר בלומנקרנץ, מצביעים התחייבו להצביע ש"ס תמורת ברכתו של הרב עובדיה, הארץ, 2.11.1988.

²⁴¹⁴ על אגודת ישראל: אגו"י, להסיר המסוה; אגו"י, מי שם קץ; אגו"י, מכנסיה לכנסיה; בקון, אגו"י; הנ"ל, חיקוי דחייה שת"פ; הנ"ל, פוליטיקה ומסורת; דגה"ת, זרח השמש, עמ' 23-125; פונד, אגו"י והשואה; הנ"ל, סימבוליות ציונית; הנ"ל, פירוד או השתתפות.

²⁴¹⁵ מעניינת העובדה שזיבצנר ולהמן מציינים בין הסיבות שדחפו את הרב שך למאבק בחב"ד ולהקמת ש"ס את שאיפתו להרחיק את הספרדים מהשפעתם של חסידי חב"ד (זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 142).

²⁴¹⁶ מתוך: קלטת תעמולת הבחירות של ש"ס, 1988. עותק בארכיון אבישי בן חיים.

למצביעים הפוטנציאליים,²⁴¹⁷ בדומה לנוסח הנאמר לעתים בימים הנוראים, בהשפעת הקבלה וספר הזוהר.²⁴¹⁸ הרב עובדיה שינה מהנוסח המופיע במחזור התפילה²⁴¹⁹ והוסיף דגשים באשר לעניין ביטול הקללות והשמות:

אבל על צד היותר טוב נתכנסנו כולנו חכמי מועצת התורה וגם כבית דין מיוחד ואנחנו קובעים ואומרים:

'כולם מותרים לכם, מותרים לכם, מותרים לכם,

מחולים לכם, מחולים לכם, מחולים לכם,

שרויים לכם, שרויים לכם, שרויים לכם,

אין כאן קללות, אין כאן שמתות, אין כאן אירורים, אין כאן חרמות. אבל יש כאן מחילה וסליחה וכפרה וכשם שהתירו לכם בית דין של מטה כך יסכימו ויתירו לכם בית דין של מעלה וסר עוונכם וחסאתכם תכופר, וכל הקללות אשר מקללים אתכם אחרים יתהפכו לכם לטובה ולברכה. וכמו שנאמר 'ולא אבה ה' אלוהיך לשמוע אל בלעם'.²⁴²⁰

אחר כך, כחלק הכרחי במלחמת הברכות והקללות, גייס הרב עובדיה את כל משקלו התורני והבטיח ברכה הפוכה לכל אלו שיצביעו ש"ס: 'ואני מברך אישית לכל אחד ואחד מהמצביעים ש"ס – שהקב"ה יזכה אותם לאורך ימים שנות חיים עושר וכבוד שובע שמחות וכל טובות יזכו לשנים רבות נעימות וטובות'.²⁴²¹ יודגש: מדובר בריטואל שבעיקרו הוא חלק מהחיים הדתיים ומעוגן בספרות ההלכה²⁴²² ולכן אין מדובר פה במעשה מיסטי קיצוני מבחינת הרבנים. החידוש הגדול הוא הפיכתו לכלי פוליטי, כמו גם הפומביות חסרת התקדים שניתנה לו. אלה הפכו אותו לאירוע שיא בקורות מפגשי המיסטיקה והפוליטיקה בישראל. להשלמת התמונה כדאי לשים לב לדמויות הרבניות שסבבו את הרב עובדיה: הרב מנצור בן שמעון (1912–1998), מהדמויות הקבליות של 'פורת יוסף' וחתנו של זקן המקובלים בדור שלפני הרב כדורי, הרב אפרים כהן; הרב שלום כהן (נולד 1931), בנו של זקן המקובלים הנזכר, ראש ישיבת 'פורת יוסף' (שדמותו היא דווקא דמות למדנית ולא קבלית); הרב מאיר מאזוז (נולד 1945) ראש ישיבת 'כסא רחמים'; הרב חיים פינטו (נולד 1948) משושלת רבני פינטו, המתחרה של שושלת רבני אביחצירא במרוקו ולימים אביו של 'האדמו"ר' הפופולרי הרב יאשיהו פינטו.

חשובה מאוד לענייננו היא העובדה שבהתאם לתפיסה המבקשת להציג את הרב עובדיה כמתרחק מן המיסטיקה (ברוח הדימוי המקודם על ידי סובביו), פורסמה בביוגרפיה העיתונאית 'מרן' גרסה על פיה הרב עובדיה 'בניגוד לרצונו נאלץ להיות שותף לטקס "התרת הנדרים" הטלוויזיוני בשל לחצו של דרעי'.²⁴²³ ספק רב אם לטענה זו יש אחיזה של ממש. במבחן התוצאה, המהלך המיסטי עבד, ש"ס הפתיעה באותן בחירות, השניות בלבד בתולדותיה, והעלתה את ייצוגה הפרלמנטרי בחמישים אחוז: מארבעה לשישה

²⁴¹⁷ ראו על התופעה גם: הרב יוסף מתיר נדרים לבוחרים פוטנציאליים, הארץ, 25.10.1988; נוסח ההתרה הופץ על גבי גלויות שמצדן השני תמונתו של הרב עובדיה. פלדמן, ש"ס, עמ' 93.

²⁴¹⁸ זוהר, פרשת פקודי, דף רמט ע"ב.

²⁴¹⁹ יוסף, מחזור יחו"ד, ראש השנה, עמ' עד–פב. במחזור זה יש נוסח מעניין המוסיף על השמות המוזכרים בדרך כלל בסוף ההתרה: 'לדעת רבי שמעון בן יוחאי ורבי אלעזר בנו ולדעת רבנו יצחק לוריא אשכנזי גם את ו'לדעת מרן רבנו יוסף קארו' (שם, עמ' פב). כלומר יש פה מקרה שבו הרב עובדיה מורה לבנו הרב דוד יוסף להכניס לתוך נוסח התפילה את שמו של רבי יוסף קארו (שיחיה עם הרב דוד יוסף, 1.7.2015).

²⁴²⁰ דברים כג, ו. בלעם מייצג במסורת הקבלה את שיאה של המאגיה המשתמשת בכוחות הטומאה.

²⁴²¹ הקלטה, ארכיון אבישי בן חיים.

²⁴²² טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 86.

²⁴²³ חן ופפר, מרן, עמ' 316.

מנדטים.²⁴²⁴ בשלב זה המהלך המיסטי של ש"ס עוד היה בראשיתו וזקן המקובלים הרב כדורי אמנם תמך בש"ס, אך עדיין לא התייצב כדמות רבנית בכירה מקבילה לרב עובדיה ולא היה שותף לאירוע. בשלב זה גם רבני משפחת אביחצירא אינם חלק מהחזית העממית-המיסטית של ש"ס שתגבש בהמשך השנים.

ארבע שנים מאוחר יותר, בבחירות לכנסת השלוש עשרה, שהתקיימו בשנת 1992, התעוררה מחלוקת חריפה בין ש"ס לבין יהדות התורה החרדית-אשכנזית לאחר שזו פרסמה מודעות בחתימתו של הדמות עם הכריזמה המיסטית הבכירה באותה העת, הבבא סאלי,²⁴²⁵ הקוראות להצביע למפלגה החרדית-אשכנזית. ש"ס טענה כי החתימה לא רלוונטית שכן מדובר היה בחתימה משנת 1981. הבבא סאלי נפטר בראשית 1984 עוד לפני התמודדותה הראשונה של ש"ס בבחירות לכנסת ולטענת ש"ס אם בחייו של הבבא סאלי הייתה קיימת ש"ס ודאי הוא שהיה תומך בה.²⁴²⁶ בבחירות אלה, למרות אירועי 'התרגיל המסריח' (מרץ 1990)²⁴²⁷ ומיד לאחריהם פתיחת החקירה נגד אריה דרעי (יוני 1990), ש"ס שמרה על כוחה האלקטורלי ואף הגבירה את כוחה הפוליטי בממשלת השמאל שתקום.²⁴²⁸

בבחירות לכנסת הארבע עשרה שהתקיימו ארבע שנים מאוחר יותר (1996), דרך כוכבו של הרב כדורי. חשוב להקדים ולומר שוב כי כחלק מן הניסיונות להרחיק את הרב עובדיה מכל דבר ש'ריח מיסטי' דבק בו, עלתה גרסה רווחת לפיה רק בשנת 1996 צורף הרב כדורי לש"ס,²⁴²⁹ כי רק ש"ס היא שהפכה את הרב כדורי לדמות רבנית חשובה וזאת כדי להשתמש בו לצרכיה הפוליטיים, ובכל מקרה כי גם כשצורף הרב כדורי למסע תעמולת הבחירות של ש"ס היה זה בניגוד לרצונו ולקו האנטי-מיסטי של הרב עובדיה.²⁴³⁰ ואולם הדברים אינם לגמרי מדויקים. אמנם הרב כדורי לא היה דמות דומיננטית במערכות הבחירות המוקדמות של ש"ס, אך הוא גם לא היה מנותק ממנה. למעשה, על ערש הולדתה של ש"ס, זו הירושלמית שהוקמה בשנת 1983, חתם הרב כדורי על תמיכה בתנועה הצעירה עוד לפני הרב עובדיה, שהיסס בתחילה לתמוך בהתארגנות.²⁴³¹ חוברת בחירות של ש"ס מרגע לידתה משנת 1983 לקראת הבחירות המוניציפליות בירושלים מציגה את חתימות הרבנים הספרדים התומכים בה, לפי הסדר המסוקרן שיפורט להלן (סדר הופעת הרבנים ברשימה הוא מדד הכבוד שהציבור הספרדי בראשית שנות השמונים רחש לכל רב ורב ומבהיר את מדרג המעמד התורני הציבורי שלהם דאז ואת מקומם הבכיר של בעלי ההילה המיסטית): ראשון מופיע בתמונתו וחתימתו 'מורנו הצדיק המקובל והקדוש, נר המערב האדמו"ר רבנו ישראל

---

²⁴²⁴ על ניתוח תוצאות הבחירות לכנסת ה'12 ראו: דיסקין, הבחירות לכנסת ה'12; דון יחיא, דתיות ועדתיות; אריאן ושמיר, הבחירות ב'1988.

²⁴²⁵ בילו ובן ארי, יצירת קדושים; הנ"ל, מודרניות וכריזמה; המאמר מתמקד במקרה של הבבא סאלי ובנו הבבא ברוך. עוד על משפחת מקובלי אביחצירא ראו: בר-מוחא ודור, קדושים בע"מ.

²⁴²⁶ מנחם רהט ואורי בינדר, זעם בש"ס: אגו"י עושה שימוש ציני בשמו של הבבא סאלי, מעריב, 1992. לפני פטירתו בבחירות המוניציפאליות של שנת 1983 חתם הבבא סאלי על מכתב תמיכה למפלגה הספרדית החדשה, ש"ס הירושלמית. ויכוח דומה על תמיכת משפחת אביחצירא התעורר בין ש"ס לבין אגודת ישראל בבחירות 2006. ויכוח נוסף התנהל בבחירות 1999 (בראון, המזרח והקנאות, עמ' 289). כך גם אמר הרב מאיר מאוזז בנאומו בעצרת הבחירות של ש"ס בתל אביב שאם הבבא סאלי היה חי בתקופה שיש ש"ס ודאי שהיה מצביע ש"ס (קלטת עצרת הבחירות של ש"ס בת"א, לקראת בחירות 1988 בארכיון אבישי בן חיים).

²⁴²⁷ על 'התרגיל המסריח' ראו להלן עמ' 375-376, בהרחבה על הקפיידא של הרב שך על אריה דרעי.

²⁴²⁸ על ניתוח תוצאות הבחירות לכנסת ה'13 ראו: דיסקין, הבחירות לכנסת ה'13; גולדברג, הבחור הישראלי; אריאן ושמיר, הבחירות 1992.

²⁴²⁹ חן ופפר, מרן, עמ' 316, 342; דיין, המעיין המתגבר, עמ' 350-351; ראו לעומת זאת בעבודתה של פלדמן על השתתפותו של הרב כדורי בעצרות בבחירות 1992, פלדמן, ש"ס, עמ' 101.

²⁴³⁰ טסלר, בשם השם, עמ' 158.

²⁴³¹ על פי: ח"כ לשעבר מש"ס נסים זאב בהילולה לזכר הרב כדורי תשע"ד; וכן שיחה עם פעיל ש"ס משה נמני. ראו גם עדות בנו של הרב עובדיה הרב דוד יוסף: 'בשנת תשמ"ד כשהוקמה תנועת ש"ס, סירב אבא מתחלה לעמוד בראשות 'מועצת חכמי התורה' ולהתוות את דרכה של התנועה, לאחר שידידי הרב אריה דרעי ואני ישבנו והפצרנו בו... נעתר' (יוסף, ארחות מרן, ב, עמ' תתפו).

אביחצירא שליט"א (הבבא סאלי); אחריו, 'מורנו ורבנו שר התורה הרב הראשי לשעבר הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שליט"א'; שלישי הרב יהודה צדקה ראש ישיבת 'פורת יוסף'; והרביעי ברשימה: 'הרה"ג המקובל החסיד רבי יצחק כדורי שליט"א, זקן המקובלים'. וזה כאמור בשנת 1983. חשוב לשים לב: בנוסף לבבא סאלי ולרב כדורי גם חמשת השמות הבאים ברשימה הם רבנים בעלי מעמד קבלי נכבד.²⁴³² מיד אחריהם, במקום העשירי(!) ברשימה, חכם שלום כהן, ראש ישיבת פורת יוסף ומי שלימים יחליף את הרב עובדיה כנשיא מועצת החכמים של ש"ס.²⁴³³

בבחירות בשנת 1996 הגיעו האירועים המיסטיים מבית מדרשה של ש"ס לשיא וזקן המקובלים הרב כדורי נעשה לדמות מרכזית ביותר בתנועה, צלע חשובה במשולש שהוביל את ש"ס לתקופת השיא האלקטוראלית שלה: גדול התורה – הרב עובדיה, גדול הקבלה – הרב כדורי, גדול הפוליטיקה – אריה דרעי. טאוב מנתח את המעבר הזה של ש"ס אל המיסטי כמקביל ונובע להתנתקות שלה מההנהגה הליטאית: 'במישור הפוליטי החלו ש"ס והרב עצמו לאמץ לחיקם מקובלים, כאשר התבררה עוצמתם האלקטורלית וכאשר השתחררו מסמכותו של הרב שך, שייצג זרם שבמוצהר אינו פועל באופן מיסטי'.²⁴³⁴ חשוב לשים לב לנקודת המפנה: הקרע עם הרב שך והליטאים. משלב זה בראשית שנות התשעים מתחיל להתרקם מהלך: הרב שך בחוץ והרב כדורי בפנים. ההתחברות לגורמים העממיים, הקבליים והאי-רציונליים התאפשרה ברמות כה גבוהות רק לאחר שהש"סניקים הספרדים-ליטאים ניתקו את המחויבות הטוטאלית לליטאיות.

אריה דיין, מחבר הספר 'כמעין המתגבר', הגדיר את הרב כדורי כ'כלי משחק בלוח השחמט של הפוליטיקה הישראלית, שדרעי משחק בו, ותיאר כיצד השתמשו ברב כדורי לקדם אינטרסים: כשהתגלעו בעיות בבחירות לרבנות באר שבע והיה צורך לסייע לרב יהודה דרעי, אחיו של היו"ר, נערך במקום ביקור של הרב כדורי. כאשר ש"ס רצתה לפגוע בסיכויי מפלגתו של דוד לוי, 'גשר', שפנתה גם היא אל קהל מזרחי, נחת כדורי בבית שאן. 'כל אימת שדרעי רצה לחזק את בריתו עם נתניהו הגיע כדורי ללשכת ראש הממשלה ובירך אותו לנוכח מצלמות הטלוויזיה'.²⁴³⁵ מעניין לציין כי הנרטיב שהילך בחצרו של הרב כדורי הוא כי בבחירות 1996 השימוש המוגבר של ש"ס בזקן המקובלים היה מהלך שהוביל דרעי כדי להציל את מפלגתו לאחר הנזק התדמיתי הכבד שספגה בקרב מצביעי בעקבות שותפותה בממשלת השמאל של יצחק רבין.²⁴³⁶ יעקב רבלין, בכיר הפרשנים הפוליטיים החרדים, כתב על החיבור ב'1996 בין הרב כדורי לש"ס, כי למעשה הדמות התורנית שהובילה את ש"ס להצלחה האלקטורלית בבחירות הללו לא הייתה הלכתית, אלא מיסטית: 'מרן הגר"ע יוסף, איש ההלכה והרציונליות השפויה, מעולם לא רכש רספקט לעולם של המקובלים ויהיה מעמדם אשר יהיה [...] לראשונה מאז הקמת ש"ס, הציר המרכזי של מערכת הבחירות לא היה דמותו הקורנת של מרן הגר"ע יוסף, אלא דמות אחרת'.²⁴³⁷ גם הנימה המנמיכה ערכית שליוותה באורח קבוע את תיאורי מעורבות המקובל הרב כדורי, לא הכחישה כמובן את תרומת מעורבות זו.

באותן בחירות, ש"ס הדהימה את המערכת הפוליטית עם המהלך של אריה דרעי לחלוקת מאות אלפי קמיעות של הרב כדורי. מהלך מאגי זה שימש מרכיב מרכזי בהצלחתה הדרמטית בעלייה משישה

²⁴³² אחריהם ברשימה מופיעים הרבנים הבאים: המקובל הרב ציון ברכה; המקובל הרב מנצור בן שמעון; הרב יחיא שניאור, רבה של שכונת מוסררה; הרב לוי נחמני, ראש ישיבה למקובלים; 'גאון עצום... מעדת האשכנזים שליט"א החפץ בעילום שמו מטעמים מובנים'.

²⁴³³ ש"ס, חוברת הסכמה כללית מחכמי המזרח. 1983, ארכיון אבישי בן חיים. אחריהם ברשימה עוד כעשרים רבנים ספרדים בולטים.

²⁴³⁴ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 87–88.

²⁴³⁵ דיין, המעיין המתגבר, עמ' 351.

²⁴³⁶ שיחות עם יוסי כדורי, נכדו הדומיננטי של הרב כדורי, ועם משה נמני, הפעיל הדומיננטי בחצר הרב כדורי.

²⁴³⁷ יעקב רבלין, עטרה ליושנה – עשרת הרגעים המכוננים של תנועת ש"ס, מוסף מיוחד של העיתון בקהילה, סוכות תשע"ד.

לעשרה מנדטים,²⁴³⁸ הקמיעות הפכו אותה למפלגה השלישית בגודלה בישראל. הביקורת הציבורית נגד המהלך כללה ביקורת רבנית נגד תהליך המיסטיזציה ונגד עצם השימוש במיסטיקה ככלי לשכנוע ההמונים.²⁴³⁹ הרב עובדיה, לא רק שלא עצר את המהלך, אלא התייבב עם כל סמכותו ההלכתית מאחורי המהלך המיסטיפוליטי של תנועתו והוציא מכתב תמיכה מיוחד בקמיעות:

אל כל פעילי ש"ס בארץ ישראל. אודות שאלתכם בדבר הקמיע שעליו תמונתו של הרב הצדיק המקובל רבי יצחק כדורי שליט"א, הנני להשיב שהדבר פשוט ומותר לכתחילה.²⁴⁴⁰

מסע תעמולת הקמיעות גרר תלונה של מפלגת השמאל מרצ לוועדת הבחירות המרכזית, הוועדה פסלה את קמפיין הקמיעות מיד, אך היה זה מאוחר מדי, לאחר ששליחיו של דרעי הספיקו כבר לחלק את רוב הקמיעות.²⁴⁴¹ הקמפיין נתפס כאישור לאי־הרציונליות המאיימת כביכול על ישראל של ש"ס. היטיבה לבטא את האימה הזו ריקי טסלר, שהגדירה את המהלך ככזה שכוון אל הקהל 'המזרחי הלא רציונלי', כהגדרתה, כמהלך שבו 'דרעי ביקש לגייס את הקהל המזרחי המסורתי הבוחר בחלקו משיקולים אמוציונאליים ותרבותיים ולא רק רציונליים'.²⁴⁴²

בתגובה להצלחת תעמולת הקמיעות של ש"ס, עומתה הקהילה הש"סינית עם מערכת החוק²⁴⁴³ ונחקק בישראל חוק האוסר על שידול אדם להצביע בעד רשימה לכנסת 'בדרך של השבעה, קללה, נידוי, חרם, נדר, התרת נדר, הבטחה להעניק ברכה או מתן קמיע'. במיוחד הודגש כי מבחינת חוק זה קמיע הוא 'כל חפץ שבעיני חלק מהציבור יש ביכולתו להיטיב או להרע עמו'.²⁴⁴⁴ בעקבות האיסור על חלוקת קמיעות של הרב כדורי, בבחירות המוניציפאליות של שנת 1998 עברה ש"ס לחלק במקום הקמיעות האסורים בקבוקי שמן עם ברכתו של הרב כדורי. הייתה זו, בלי ספק, התרסה – מחוייכת משהו – כלפי החוק החדש.

פולמוס הקמיעות המרתק שהפך לכותרת של השימוש של ש"ס תחת הנהגת הרב עובדיה במיסטי ככלי פוליטי, זכה לניתוח מקיף במאמר של שלמה פישר.²⁴⁴⁵ פישר מציע קריאה אחרת של כל הסוגיה ולמעשה של כל סוגיית־העל שבה אנו עוסקים כאן: סוגיית הציות הטוטאלי וה'לא רציונלי' לרבנים. הוא מציע התייחסות אל עמדתה של ש"ס בעניין הקמיעות כאל עמדה שמייצגת תפיסת ליברליזם של גיוון (liberalism of diversity). עמדה זו דוחה את תפיסת העותרים משמאל נגד השימוש של ש"ס בקמיעות. תפיסת העותרים נגד ש"ס יצאה מנקודת הנחה כי השיקול הלגיטימי היחיד בתחום הפוליטי הוא השיקול הרציונלי-הביקורתי והעלתה על נס את האוטונומיה האישית כאידאל אנושי עליון. לעומת עמדה שמאלית זו ניצבה עמדתו של אריה דרעי, שלכאורה דרש הסדר פוליטי של ליברליזם המעלה על נס את ערך הגיוון ומדגיש את זכותם של בוחרים ש"ס לבחור מרצונם החופשי להפקיע מעצמם את חירותם ולבחור להישמע להכרעותיו של הרב עובדיה יוסף מתוקף האמונה בקדושתן השמיימית של הוראות הרב עובדיה.²⁴⁴⁶

²⁴³⁸ אבי פיקאר מסרב לניתוח הפשטני המקובל כי הצלחתה הגדולה של ש"ס בבחירות 96 היא בעיקר תוצאה של קמפיין הקמיעות. ראו: פיקאר, התשובה הרציונלית.

²⁴³⁹ חן ופפר, מרן עמ' 343.

²⁴⁴⁰ שם. האם היה זה רק מהלך פוליטי פרקטי או הייתה גם השלמה נפשית של הרב עובדיה עם הרב כדורי – בכך לא נוכל להכריע באופן חד משמעי. בסרטון ביתי שצולם איתו בשנותיו האחרונות מספר הרב עובדיה על הסכסוך ביניהם בשנות החמישים כשיצא יביע אומר חלק ב, אך חותם באבל 'היינו בידידות גדולה. בסוף' (הרב עובדיה, תמליל מסרטון ביתי, ארכיון אבישי בן חיים).

²⁴⁴¹ זיבצנר ולהמן, עמ' 82–83.

²⁴⁴² טסלר, בשם השם, עמ' 242.

²⁴⁴³ ברזילאי, קהילות וחוק.

²⁴⁴⁴ חוק איסור שימוש בקמיעות בבחירות (תיקוני חקיקה), התש"ס 2000.

²⁴⁴⁵ פישר, קמיעות וליברליזם.

²⁴⁴⁶ שם, עמ' 260–261.

השאלה המתעוררת רחבה הרבה יותר מנושא הבחירות ונוגעת לעוד היבט ביחס למקומה של המיסטיקה בחיים הפרטיים והציבוריים, כיצד יש להתייחס למצב פרדוקסלי מעין זה, שבו אנשים משעבדים מרצונם החופשי את עצמם למרותה של סמכות חיצונית ובוחרים בחירה חופשית לוותר על זכותם לבחירה חופשית.²⁴⁴⁷

בצד הדברים החשובים הללו צריך להציג עדות חשובה על היחס הפנימי של הגרעין הקשה של ש"ס, גרעין בני התורה, לשימוש הפוליטי בכלי המיסטי הזה. בשיחה שקיימתי בשעתו עם צעירים ספרדים מהגרעין הקשה של ש"ס, מציבור בני הישיבות, שהועסקו באותן בחירות כממלאי בקבוקי השמנים המבורכים של הרב כדורי, הופתעתי לגלות עד כמה הם עצמם התייחסו לנושא בקלילות צינית, רציונלית וביקורתית לעילא.²⁴⁴⁸ שיחה ארוכה איתם העלתה כי מבחינתם היה מדובר בבדיחה, הם מילאו את הבקבוקים בשמן מכונות וכדומה וגיחכו על כך שבקבוקים אלו הופצו כבקבוקים קדושים להמון המזרחי, הסעירו אותו והובילו אותו בהמוניו אל הקלפיות.²⁴⁴⁹

ואולם לא רק הרב כדורי, גם הרב עובדיה עצמו השתמש בהבטחות מיסטיות יוקרתיות ככלי להבהלת מצביעים לקלפי. ציינתי לעיל כי איומים בגיהנום, היו מרכיב נדיר יחסית ברפרטואר הרוחני של הרב עובדיה (אם כי לא נעדרו לחלוטין),²⁴⁵⁰ אך לעומתם הבטחות לגן עדן בהחלט היו חלק ממנו. הבטחות גן עדן בתמורה להצבעה לש"ס הייתה לריטואל קבוע בש"ס של הרב עובדיה. כמעט מדי מערכת בחירות חזר הרב עובדיה על ההבטחה כי מי שיצביעו לש"ס ויתרמו להכנסת עסקני ש"ס לכנסת יקבלו כרטיס כניסה לגן עדן, בהתאם לכלל 'שלוחו של אדם כמותו'.²⁴⁵¹ סיפור גן העדן של הרב עובדיה יוסף הופיע במספר וריאציות במערכות הבחירות.²⁴⁵² הנוסחה הכללית שבה הציג הרב את הדברים לקהל הש"סניקי הרחב הייתה דומה: יהודי, שהצביע ש"ס, מגיע לגיל 120, נפטר ומגיע לשמים. בבית דין של מעלה מתגלות מהמורות בדרכו לגן עדן. חסרות לו זכויות. למקום נכנס לפתע מלאך חרוץ, הקב"ה אומר למלאך לשאת את דברי הסניגוריה שלו על אודות הנידון והמלאך מסביר כי היהודי הזה בנה מקווה טהרה או בנה בית כנסת. היהודי נשלח אחר כבוד לגן עדן ובדרך שואל את המלאך בפליאה איך זה אמר שהוא בנה מקווה:

אני בניתי מקווה? איך בניתי? מקווה עולה 250 אלף דולר, אני אין לי כסף לגמור את החודש.
[והמלאך משיב לו]: זוכר מה היה בכ"ח אדר תשס"ו? היו בחירות – אתה הצבעת ש"ס – ש"ס
בנתה 138 מקוואות בשלוש-ארבע השנים האחרונות – אז אתה בנית מקווה.²⁴⁵³

²⁴⁴⁷ ראו בהקשר זה גם: אלון, סמכות ועוצמה; סטיוארט, על החירות, עמ' 42-45.

²⁴⁴⁸ קלטות וידאו של המפגש הארוך, ארכיון אבישי בן חיים.

²⁴⁴⁹ שם.

²⁴⁵⁰ ראו דוגמאות לעיל שער שני, פרק חמישי, סעיף ג.

²⁴⁵¹ בבלי, קידושין, דף מא, ע"ב.

²⁴⁵² למשל, הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש תולדות, ד כסלו תשס"ג, 9.11.2002.

²⁴⁵³ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת תצוה-זכור, בית כנסת היזדים, י"א אדר תשס"ו, 11.3.2006. ההבטחה של הרב עובדיה גררה פה ושם ביקורת פנים חרדית שקטה של מי שהעלו תהיות שמא בציבור הרחב עלולים להיות מי שיחשבו שהם יכולים לעשות עבירות גדולות ובחופשיות, כיוון שאם רק יצביעו ש"ס הם בכל מקרה יגיעו לגן עדן. אז אמנם נכון שהרב עובדיה סיפר את סיפור גן עדן אפילו לשחקני בית"ר ירושלים שלמיטב ידיעתו משחקים בשבתות, אבל לעומת זאת בדרשת מוצאי השבת בבית כנסת 'יזדים' כשסיפר שוב את סיפור הנפטר המגיע לשמים 'והוא עומד ורועד, פוחד כולו' לפני שמגיע המלאך החרוץ שמעיד שהאיש בנה בחייו מקווה, אחת מ-138 המקוואות שבנתה ש"ס 'בשלוש ארבע השנים האחרונות', נתן הרב עובדיה דוגמה לעבירה שממנה ניצל הנפטר מתוקף הצבעתו לש"ס. הדוגמה מצביעה על עבירה הנחשבת פעוטה ויומיומית: 'שואלים אותו: "מה עשית?" ומתברר כי הוא 'התאחר לבית הכנסת – לא אמר "פרשת קורבנות" – התחיל ב"הודו"'.²⁴⁵³

פונה לכל מי ששומע את קולי בפרט לאלה שהם מסורתיים, שהם שומרי מסורת [...] אני ראיני אנשים חילוניים עם קוקו ועם נזמים באוזניהם מרקדים עם ספר תורה וצועקים 'אנחנו כפרה עלייך התורה' [...] לכן אני פונה אליהם, ודאי שאתם אוהבים את התורה [...] מי שעוזר לתנועה הזאת התורה מגנה עליו [...] לכן כל מי שמצביע בשביל ש"ס מחזק את התורה, פירותיה יאכל בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. 2455

הרב עובדיה קינח את דבריו בהצהרה על רצינות הבטחתו כי מצביעי ש"ס יזכו לגן עדן: 'אני לא אומר לכם דברי גוזמה. זה פסק הלכה בגמרא: שלוחו של אדם כמותו'. 2456 הבטחת גן העדן בתמורה להצבעה לש"ס חזרה ונשנתה. לעיתים לוותה גם באותה נשימה באיום: כי מי שיצביע למפלגה חילונית יבוא מלאך ייתן לו צ'פחה על הראש'. 2457

מערכת המשפט התגייסה לעצור את הכלים המיסטיים המגוונים שהפעילה ש"ס. בבחירות לכנסת השבע עשרה (2006) העירה יו"ר ועדת הבחירות, השופטת דורית בייניש, כי מצאה בעיה בתשדיר בחירות של ש"ס. במכתב ליו"ר ש"ס דאז, אלי ישי, היא כתבה כי בתשדיר הבחירות 'מופיעה ברכת "מי שברך" למצביעי ש"ס מפי הרב עובדיה יוסף, ובה נאמר כי כל מי שיצביע ש"ס "תבוא ברכה להם, לנשיהם, ובניהם ותלמידים וכל משפחותיהם [...] ויתן אושר וכבוד, בריאות טובה [...] יחדש את נעוריהם [...] הצלחה ובריאות וכל טוב"'. 'כידוע לך' כתבה בייניש ליו"ר ש"ס 'חוק הבחירות לכנסת אוסר על מתן הבטחה לברכה תמורת הצבעה'. השופטת הדגישה כי בסופו של דבר תשדיר זה לא נפסל רשמית, שכן נציג ש"ס בוועדת הבחירות, יהודה אבידן, הסכים להחלפתו. 2458

גישה נדירה, אחרת לגמרי באותו עניין בדיוק של הבטחת גן עדן וכדומה תמורת הצבעה בבחירות, הציג באותה מערכת בחירות של שנת 2006 מנהיג הציבור הליטאי הרב יוסף שלום אלישיב. כל פי העדויות הרב אלישיב סירב לחתום על מודעת בחירות שמבטיחה שלל הטבות משמים למי שיצביע ל'יהדות התורה'. אל ביתו של הרב אלישיב הגיע בכיר במפלגת 'יהדות התורה' וביקש להחתים אותו על קריאה להצביע עבור המפלגה. הרב אלישיב עיין בסעיפים השונים בנייר שהוצג לו ונעצר כשהגיע לסעיף שבו הובטח כי מי שיצביע לרשימה החרדית – ההצבעה תפעל 'להצילו מכל צרה וצוקה ומכל נגע ומחלה ומיד כל הקמים עליו להרע לו', ובנוסף תפעל ההצבעה 'לעורר רחמי שמים על כלל ישראל בארץ ובעולם כולו'. הנוכחים במקום הופתעו להבין מדבריו של הרב אלישיב כי אינו יכול לחתום על מודעה כזו שכן היא כוללת התחייבות שאינה אמת וכי יש בה משום הטעיה של הציבור. הרב אלישיב הצביע על נוסח המודעה שהבטיח למצביעי הפוטנציאלי ל'יהדות התורה' 'להצילו מכל צרה וצוקה ומכל נגע ומחלה ומיד כל הקמים עליו להרע לו' ושאל: 'אתה רוצה שאני אחתום על זה? שאם פלוני חולה והוא יצביע לנו אז הוא יהיה בריא וינצל מכל נגע ומחלה? איך אפשר לחתום על כזאת התחייבות?!' ההסברים כי חתימתו על נוסח המודעה תוכל לסייע

2454 קהל שחלקו הגדול נפגש למשל עם פרסומת הטוטו מאותה תקופה שבה מובהר שמי שממלא טוטו כל שבוע יכול להרגיש שותף למעשים הטובים שנעשים עם הכסף הגדול של הטוטו.

2455 הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת בשלח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, י"ג שבט תשס"ט, 7.2.2009 (שלושה ימים לפני הבחירות). גם בדרשה זו הופיעה ההבטחה לגן עדן קומה ה' למצביעי ש"ס וההנחיה לומר 'לשם יחוד' לפני ההצבעה לש"ס.

2456 שם.

2457 ראו גם דרשת הרב עובדיה לקראת בחירות 2013: הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת מקץ, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, ב טבת תשע"ג, 15.12.2012. דרשה זו כללה את האזהרה: 'מפלגה חילונית מי שמצביע מסכן הבנאדם הזה, בא המלאך נותן לו צ'פחה על הראש'. וכך גם לקראת בחירות 1988 (כנס בחירות של ש"ס לקראת בחירות 1988, קלטת בארכיון אבישי בן חיים).

2458 אבישי בן חיים, אם יש גן עדן, מעריב, 17.3.2006.

להצלחת המפלגה החרדית-אשכנזית בבחירות נדחו על ידי הרב אלישיב שהתעקש שמדובר בהבטחה שאינה אמת.²⁴⁵⁹

האמונה בכוחותיו של הרב עובדיה, ועמה האמונה בהתגשמות הקללות שלו, שימשו כלי חשוב מאוד בהשלטת מנהיגותו.²⁴⁶⁰ אפילו אחרי פטירת הרב עובדיה, בבחירות לכנסת העשרים (2015), המשיכה ש"ס לנסות את כוחה בכגון אלה ושלפה קלף מיסטי,²⁴⁶¹ קמיע מיוחד בשם 'מפתח גן עדן' על קלף ובו הבטחה של הרב עובדיה שהודפסה באותיות בולטות כי מי שיצביע לש"ס יגיע לגן עדן.²⁴⁶² להלן אעסוק גם במיתוס פגיעת הקללות של הרב עובדיה אשר טופח גם הוא ככלי מנהיגותי מרכזי וכמכשיר שליטה בעל עוצמה רבה מאוד. מבחינת הנהגת ש"ס הפוליטית והרבנית (כלומר הרב עובדיה עצמו), הן הברכות לעיל והן הקללות להלן שמשו ככלי פרקטי. הקללות שימשו ככלי מטיל אימה על הציבור, שהצטרף אל הקמיעות והברכות.

---

²⁴⁵⁹ שם. על פי עדות עוזרו הקרוב של הרב אלישיב, חיים כהן.

²⁴⁶⁰ כדי להעצים את האימה מפני קללות הרב עובדיה ואת ההילה המיסטית הופצו שלל סיפורים: כך למשל מסופר על נעוריו של הרב עובדיה, בהן שקדנותו הפכה אותו לצחוק בעיני הנערים. רצו לעכבו מללכת לבית המדרש ומלאו נעליו מים. הוא קם ומצא את נעליו רטובות ולכן שם על רגליו כמה זוגות גרביים והלך ללמוד תורה. עשרות שנים אחר כך אחד מאלה חלה וביקשו הרופאים לכוות את רגלו ובא לבקש מחילה מהרב עובדיה כי הגיע למסקנה כי זה עונש על שעשה אז. הרב עובדיה סלח לו והוא נרפא. (ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 37–38).

ועוד דוגמה, שכבר הובאה לעיל (עמ' 294) לפי תיאור נכדו של הרב עובדיה: אחד ממתנגדי הרב עובדיה זרק לעברו עגבנייה ולאחר שנים הלך בנו יקירו באותו מקום שבו זרק עגבנייה 'ובא שם מחבל והניח שם מטען חבלה ונהרגו שם כמה נפשות ובהם בנו' (ששון, שם, עמ' 402).

ובקובץ התורני בית הלל (גיליון 50 כסלו תשע"ה, עמ' קיא) תחת הכותרת 'ועקיצתן עקיצת עקרב' מספר הרב דוד ברדא מטבריה על 'אדם חרדי שהיה מהלך בצורה מחרידה ביותר' והוא איחל לו רפואה שלמה, אך אמרו לו 'הלוואי יישאר במצבו', שכן אותו אדם כשהייתה תקרית בין הרב עובדיה לליטאים בעט בספרי 'יביע אומרי' של הרב עובדיה. 'ויהי כמשלוש חודשים עבר אותו בחור ליד הישיבה ונפגע בתאונת דרכים... אותו בחור היה יותר משנה מרותק למיטה ללא תזונה. ורק לאחר טיפולים רבים, הצליח כביכול לעמוד על רגליו וללכת צולע... אותם רגליים שבעטו בספרי מרן זצ"ל, נפגעו אנושות'. ראו עוד בנושא הקללות בפרק הבא.

²⁴⁶¹ בשנת 2014 החל אריה דרעי לרקום תכנית חדשה להתמודדות משותפת של המפלגות החרדיות יחד. הגימיק המיסטי שנועד למשוך את ההמונים: מפלגה זו היא צעד בדרך לביאת המשיח. בסופו של דבר תכנית זו לא יצאה אל הפועל. שיחה עם אריה דרעי, יוני 2014.

²⁴⁶² אבישי בן חיים, פרסום ראשון: ש"ס עברה על חוק הבחירות וחילקה קמיעות למצביעים, חדשות ערוץ 10, 10.3.2015.

פרק שלישי

אמצעי האכיפה של הסמכות הדתית: קללות, נידויים וקפידא

א. קללות ונידויים

א1. קללה על מי שלא יצביע ש"ס

השימוש האפקטיבי בקמיעות ובברכות פינה מקום לעתים לשימוש לא פחות אפקטיבי של הרב עובדיה בקללות, למשל: מי שלא מצביע ש"ס – ארור. לקראת בחירות לכנסת השבע עשרה (2006), במקביל להבטחותיו כי מי שיצביע לש"ס מובטח לו גן עדן, הוציא הרב עובדיה מכתב איום מפורש המיועד דווקא לא ל'עמך', אלא לבני התורה – בני הישיבות, כלפי מי מהם שלא יצביע לש"ס:

מי שלא יצביע ש"ס עליו נאמר 'אורו ארור יושביה, כי לא באו לעזרת ה', לעזרת ה' בגיבורים' והוא בכלל מה שאמרו עליו בירושלמי הרי שלמד ולימד שמר ועשה והיה בידו להקים את דברי התורה ולא הקים, הרי הוא בכלל מה שנאמר 'ארור אשר לא יקים את דברי התורה לעשות אותם' וכמו שנאמר במשלי 'גם איש מתרפה במלאכתו אח הוא לבעל משחית'.²⁴⁶³

המכתב, נכתב בעקבות תלונות מצד הנהגת ש"ס כלפי בני ישיבות ספרדים שאינם מעוניינים להצביע עבור ש"ס ולא לצאת לעבוד למען הצלחת התנועה בבחירות. הוא נפתח בפנייה ישירה של הרב עובדיה 'לכל אחד ואחד מבני התורה החרד על דבר ה' '. הוא כלל גם את הקביעה: '**אני פוסק הלכה! שחייבים להצביע ולהשפיע ש"ס**'. אל מכתב האיום של הרב עובדיה התווסף איומו של הרב שמעון בעדני (נולד 1928), חבר מועצת החכמים של ש"ס, כי מי שלא יצביעו לש"ס צריכים לא רק לחשוש כי יאבדו את הבטחתו של הרב עובדיה לזכות בכרטיס כניסה לקומה החמישית בגן עדן, אלא לחשוש מעונש הגיהנום. 'מרן מדבר על הגן עדן, אבל גם צריך לפחד מהגיהנום, של מי שנמנע לעשות, או שיכול לעשות ולא עושה בגלל עצלות, או בגלל אדישות'.²⁴⁶⁴ הרב עובדיה עצמו פנה לספרדים ולספרדיות הלומדים במוסדות אשכנזים ולא מתכוונים להצביע לש"ס אלא ל'יהדות התורה' החרדית-אשכנזית, הוא הטיח בהם כי חומרי הלימוד שהם לומדים בישיבות האשכנזיות זו גם כן תורת גדולי ספרד. הוא עקץ את ראשי הישיבות הליטאיות שאמנם מגיע להם כבוד על כך שהם אומרים שיעורי תורה בישיבות 'אבל מאיפה ראשי הישיבות אומרים שיעורים?' מתורת הספרדים'. הרב עובדיה הוסיף כי אילו גדולי ספרד היו חיים בדורו אזי גם הם היו אומרים להצביע ש"ס: 'מה לומדים בישיבות? כל אלה גדולי ספרד, כל אלה היו אומרים חייבים להצביע ש"ס, הרמב"ן הרשב"א הריטב"א הר"ן עומדים לימינו'. הטרמינולוגיה שבה השתמש הרב עובדיה כדי לדרוש מהספרדים-החרדים להצביע ש"ס הייתה חדה מאוד וקשרה בין חובת הציות ההלכתי לפסקי הספרדים, לבין חובת ההצבעה לש"ס הספרדית, ובאותה לשון ממש, 'אני פוסק', 'אני גוזר':

²⁴⁶³ עותק של המכתב בארכיון אבישי בן חיים. על פי: שופטים, ה, כג; ירושלמי, סוטה, פרק ז, הלכה ד; משלי יח, ט.

²⁴⁶⁴ אבישי בן חיים, הרב עובדיה לבני התורה הספרדים: מי שלא מצביע ש"ס ארור, מעריב, 26.3.2006.

ברוך אשר יקים את דברי התורה הזאת, ארור אשר לא יקים,²⁴⁶⁵ אני פוסק לכם מבחינת הלכה "לא תיטוש תורת אמך": להצביע ש"ס. [...] אני גוזר גזירת התורה על כל מי שלומד בכל מקום שיהיה, שיצביע ש"ס.²⁴⁶⁶

גם לקראת הבחירות המוניציפאליות בשנת 2003 איים הרב עובדיה בקללה דומה על כל מי שלא יצביע לש"ס והזהיר כי מי שלא יצביע ש"ס יישא את עונו:

כל מי שלא מצביע בשביל ש"ס יש לו קללה בספר שופטים. [...] כי לא בא לעזרת ה' בגיבורים. [...] כל מי שלא מצביע ש"ס עונו יישא האיש ההוא.²⁴⁶⁷

במערכת הבחירות לכנסת השמונה עשרה (2009) נדמה היה לראשי ש"ס כי התנועה מאבדת קולות לקו הניצי של מפלגתו של אביגדור ליברמן, "ישראל ביתנו". הרב עובדיה גייס את הטרמינולוגיה המיסטית כדי להרחיק את האיום ובפנייה המיועדת לציבור המסורתי – 'פונה לכל מי ששומע את קולי בפרט לאלה שהם מסורתיים, שהם שומרי מסורת'. הוא הזהיר כי מי שיצביע לליברמן ייתן כוח לשטן ולסטרא אחרא ואף יענש מידי שמיים. מאידך, הוא הבטיח גן עדן ושכר שמיימי למי שיצביע לש"ס: 'מי שעוזר לתנועה הזאת, התורה מגינה עליו... פירותיהם יאכל בעולם הזה והקרן קיימת לעולם הבא'.²⁴⁶⁸ במתקפה בעלת הארומה המיסטית על אנשי מפלגתו של ליברמן נמהלו השטן, הסטרא אחרא, האיום בעונש מהקב"ה והקביעה כי מדובר באנשים שרגלי אבותיהם לא עמדו בהר סיני:

אוי להם האנשים האלה. לא עמדו רגלי אבותיהם בהר סיני. [...] חלילה לשום בר ישראל לבחור בהם, אסור זה, איסור גמור, מי שיעשה ככה עונו גדול מנשוא. אי אפשר לתאר את עונו. ייתן כח לסטרא אחרא, ייתן כח לשטן, ליצר הרע. מי שיעשה דבר כזה יקבל את עונשו, יקבל את עונשו, הקב"ה יעניש אותו.²⁴⁶⁹

יו"ר ש"ס דאז, השר אלי ישי, נשא דברים באותו אירוע והוסיף ואמר כי המילה 'עמלק' היא ראשי תיבות של המפלגות החילוניות 'עבודה, מרצ, ליברמן, קדימה'.²⁴⁷⁰ במערכת הבחירות האחרונה שבה הוביל הרב עובדיה את ש"ס לפני פטירתו, הבחירות לכנסת התשע עשרה (2013), מרדו בו שתי מפלגות. האחת היא מפלגת 'כוח להשפיע' בראשותו של הרב אמנון יצחק, שנגסה בקהל בוחריה של ש"ס מקרב בעלי התשובה, והאחרת היא 'עם שלם' מיסודו של הרב חיים אמסלם, אשר פרש ממנה לאחר שפיתח קו חרדי-ספרדי הלכתי והשקפתי אחר ופתוח. ערב הבחירות הרב עובדיה גייס שוב את היוקרה המיסטית שלו ואת האמונה המיסטית של הציבור כדי להבהיר למצביעיו הפוטנציאליים של הרב אמנון יצחק כי אם יצביעו עבורו, הרב עובדיה לא יסלח להם לא בעולם הזה ולא בעולם הבא:

אני בצער גדול מכל מה שעושה לנו גם כן אמנון יצחק שגוזל מאתנו קולות ומחליש אותנו אני מאד מצטער מדבריו וממעשיו הרעים. [...] וכל מי שיתמוך בו אני לא מוחל לו, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא.²⁴⁷¹

²⁴⁶⁵ על פי הפסוקים בפרשת הקללה והברכה בספר דברים, כז.

²⁴⁶⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, בית כנסת היזדים, י"ח אדר תשס"ו, 18.3.2006.

²⁴⁶⁷ הני"ל, דרשה, מוצ"ש בראשית, בית הכנסת היזדים, כ"ט תשרי תשס"ד, 25.10.2003.

²⁴⁶⁸ הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת בשלח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, י"ג שבט תשס"ט, 7.2.2009 (שלושה ימים לפני בחירות 2009).

²⁴⁶⁹ הני"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת בשלח, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, י"ג שבט תשס"ט, 7.2.2009 (שלושה ימים לפני הבחירות).

²⁴⁷⁰ אלי ישי, נאום בחירות, באותו אירוע, שם.

כלפי 'עם שלם' בחרה ש"ס לנהוג בדרך אחרת, להתעלם. היא התעלמה כמעט לגמרי מהרב אמסלם באותה מערכת הבחירות, אך קודם לכן נקטה בצעד דתי חריף ונידתה אותו נידוי דתי במכתב רשמי של הרב עובדיה וחברי מועצת החכמים אשר בו נכתב 'אנו קוראים לכל מי שהתורה יקרה בעיניו להתרחק מן האיש הזה הרחק כמטחוי קשת'.²⁴⁷² שתי המפלגות לא עברו את אחוז החסימה.

א. נידויים, חרמות וקללת מוות

כפי שציינתי במבוא לעבודה, מחקר זה אמון על המתודה המבקשת לבחון ולנתח תפיסות רעיוניות לא רק מתוך כתבים וביטויים של משנה סדורה, אלא גם ובעיקר מתוך יציאה אל השטח כדי לבחון אותן בראי החיים עצמם, בראי הדרשות הפומביות ובראי ההנהגה המעשית בפועל. לכן גם כאן אנסה להדגים איך הדברים באו לידי ביטוי מעשי בשטח. השימוש של הרב עובדיה ב'נסתרות' ובמיסטי ככלי פוליטי לשליטה בציבור הספרדי בא לידי ביטוי בשימוש בנידוי ואפילו הרבה יותר מכך בקללת מוות. לעתים נדמה היה שנשק הקללות של הרב עובדיה היה חלק אינטגרלי מריתמוס החיים הש"סניקי.²⁴⁷³ אי אפשר להבין את 'שיטת הממשל' של הרב עובדיה בלי להבין את האימה שהטיל למשל החשש מפני 'קללות' הרב עובדיה בדרשות ששודרו בלוויין, על מתנגדים פוטנציאליים.

המערכה הפוליטית של ש"ס כללה גם מאבק קשה בבתי המשפט. אשר על כן, גם מאבק זה מוכרח להיכלל במערכה הפוליטית הנרחבת שלה, וחשובות בהקשר זה גם אזהרותיו המיסטיות המאיימות של הרב עובדיה כלפי מי שילך להישפט בבית משפט חילוני²⁴⁷⁴ במקום בבית דין רבני.²⁴⁷⁵ הרב עובדיה איים כי אדם כזה ילקה בצרעת ובסרטן, או שהוא ימות או שאשתו תמות.²⁴⁷⁶ איומים אלה שימשו כלי שליטה ונועדו לצרכים פנים-ש"סניקיים ולמשמוע הקהל הביתי.

הקללות והנידויים שימשו את ש"ס ואת הרב עובדיה במאבק ביריבים מבית. לכאורה הנידויים הם אמצעי הלכתי, אך במקרה של ש"ס, ובמידה מסוימת בכלל מאז התפרקות הקהילות הרשמיות בגולה, אי אפשר להבין את כוחו של הנידוי במנותק מהמנגינה המיסטית המאיימת שליוותה אותו. הנידוי החברתי עצמו יכול היה להתמסס, אך לא כן השיח על אודות החשש המיסטי לחייו של מי שנודה על ידי רב גדול, ובמקרה דן הרב עובדיה. נגעי בסעיף הקודם בעניין הרחקת הרב חיים אמסלם ונידויו. ההתייחסות של אנשי ש"ס - וגם של בני משפחת הרב אמסלם עצמו²⁴⁷⁷ - אל המהלך הזה הייתה פחות בהיבט של הנידוי החברתי ויותר בהיבט של סכנת הפגיעה מידי שמייים בעקבות הסכסוך עם הרב עובדיה. כך גם במשפחתו של המנודה שבו אעסוק בהמשך, יהודה אזרד, בעיקר אמו בת העדה המרוקאית.²⁴⁷⁸ הכוח

²⁴⁷¹ קלטת הרב עובדיה נגד הרב אמנון יצחק, ארכיון אבישי בן חיים.

²⁴⁷² גילוי דעת הרב עובדיה ומועצת החכמים של ש"ס נגד חבר הכנסת הרב חיים אמסלם, ט"ו כסלו תשע"א, ארכיון אבישי בן חיים.

²⁴⁷³ ראויה לעיון למשל העובדה שהופיעה בעיתון 'ידיעות אחרונות' כתבה שכותרתה: 'איימו עליי שהרב עובדיה יקלל אותי'. הכתבה עסקה בטענתה של עובדת בלשכת שר הפנים ויו"ר ש"ס לשעבר, אלי ישי, שפוטרה מעבודתה. בית המשפט, חשוב להדגיש, לא קיבל את טענתה. (תלם יהב, איימו עליי שהרב עובדיה יקלל אותי, ידיעות אחרונות, 7.2.2012).

²⁴⁷⁴ על עמדות הלכתיות באשר להליכה לבתי משפט ראו: שוחטמן, בתי המשפט וכן מראי מקום שהוא מביא שם בעמ' 338, הערות 2-3. ראו עוד על הפנייה לערכאות חילוניות: אריאל, בתי המשפט; בזק, בתי המשפט; בראון, חרדים משלטון העם, עמ' 85-89; הורוביץ, החרדים ובית המשפט.

²⁴⁷⁵ ראו לעומת זה על עמדות הלכתיות באשר להכרת ההלכה בבתי המשפט של מדינת ישראל: אריאל, בתי המשפט; בזק, בתי המשפט; שוחטמן, הכרת ההלכה.

²⁴⁷⁶ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תצא, בית כנסת היזדים, ט אלול תשס"ב, 17.8.2002. ראו איומים דומים: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש ויצא, ט כסלו תשס"ו, 10.12.2005; יוסף, ענף עץ אבות, עמ' עז: 'בשמים יענישוהו, ישלחו לו איזה מחלה, וכל מה שקיבל כסף נגד דין תורה, יוציא אותו לרופאים'.

²⁴⁷⁷ שיחות עם הרב חיים אמסלם ובני משפחתו.

²⁴⁷⁸ שיחות עם יהודה אזרד.

של נידויי הרב עובדיה יותר ממה שנבע מההיבט החברתי, נבע מההיבט המיסטי. קיימות דוגמאות נוספות של שימוש בנשק הנידוי. כך למשל בכתב הנידוי שהוצא לאיש ש"ס במועצת העיר בת ים שלקח את המנדט שקיבל במסגרת ש"ס והקים סיעה עצמאית נכתב עליו כי הוא 'העז פנים נגד הוראת מרן הראש"ל נשיא מועצת חכמי התורה פאר הדור והדרו רבי עובדיה יוסף שליט"א, [...] על כן דינו מפורש בשו"ע וכתורה יעשה לו'. במודעות הוזהר הציבור 'אין לדבר עמו ואין לצרפו למניין'.²⁴⁷⁹

אירוע השיא בתחום זה היה בנידוי ובקללה שהטיל הרב עובדיה למערכה, במסגרת המאמץ לדיכוי אחד מניסיונות המרד הגדולים נגד החלטותיו, מרד שהובילו מי שכוננו 'התנזים של דרעי' (שבקשו, ללא הצלחה, לשנות את שמם ליגורי האר"י).

כידוע, אריה דרעי ליווה את הרב עובדיה מאז הקמת ש"ס ב-1984 ולמעשה עוד קודם לכן.²⁴⁸⁰ הוא צעד עם רבו בשנות בנייתה ועיצובה של ש"ס ונעשה לדמות הפוליטית הדומיננטית בתנועה. בחודש מרץ שנת 1999 הוא הורשע בבית המשפט המחוזי בירושלים בעבירות של שוחד, מרמה והפרת אמונים. בחודש מאי באותה שנה לאחר קמפיין 'הוא זכאי' שטען – בגיבוי פסק הלכה של הרב עובדיה – שהרשעת דרעי היא שיאו של מסע רדיפה עדתית נגד ש"ס,²⁴⁸¹ הוביל דרעי את ש"ס לגדול שבהישגיה: 17 מנדטים בבחירות לכנסת. חודשיים לאחר הרשעת דרעי, באקט מחאה מהחריפים שידע הציבור המזרחי, הצביעו לש"ס, שבראשה מורשע בפלילים, 430,636 בוחרים. ואולם, מיד אחרי הבחירות הודח דרעי מהנהגת התנועה ובמידה רבה הורחק מעל פניו של הרב עובדיה. בספטמבר 2000 הוא נכנס לכלא, שנתיים אחר כך שוחרר. נאמניו של דרעי סירבו לקבל את הכרעתו של הרב עובדיה כי את ש"ס ינהיג אלי ישי ונלחמו בישי ובמקורביו באותם הימים, ובהם פטרוניו מ'משפחת המלוכה': הרב משה יוסף, בן הזקונים של הרב עובדיה, ורעייתו יהודית יוסף, שכבר רכשו אז את מעמדם כאנשים החזקים בש"ס.

שליטתם של בני הזוג במפלגה החלה כתשע שנים קודם לכן, בחודש אב תשנ"ד, לאחר פטירתה של הרבנית מרגלית, אשתו של הרב עובדיה. הם עברו להתגורר עם הרב עובדיה בביתו ואט אט הפכו לבעלי כוח רב, תוך דחיקתם של יתר בניו ובנותיו של הרב ושל מי שפעם נחשב לבן טיפוחיו האהוב – אריה דרעי. בכל הנוגע לעניינה של עבודה זו, ראוי לתת את הדעת לאווירה המיסטית שרחשה במעגל הקרוב שסביב הרב עובדיה. הדברים באו לידי ביטוי למשל בלחישות בצמרת הנכבדה ביותר של התנועה הספרדית בדבר כישופים שעשתה כביכול האישה החזקה בש"ס הרבנית יהודית יוסף (בת למשפחת הבאבות המרוקאית המפורסמת אביחצירא). מדובר בכישופים שבזכותם כביכול השפיעה יהודית יוסף על הרב עובדיה יוסף,²⁴⁸² בשעה שבישלה עבורו. בין תומכי דרעי, שגם בתקופת הנתק נהג לסעוד בבית הרב עובדיה כל שבת סעודה שלישית, היו אז מי שהזהירו שאסור לו לאכול מבישוליה, שמא היא תכניס חומרי כישוף גם באוכל שלו. לא היינו מתייחסים לשמועות אלה אלמלא חשיבותן להבנת העולם הנחקר כאן ואלמלא היא עצמה העלתה את נושא השמצות אלה נגדה בשיחות – מה שמעיד עד כמה רבה הייתה עוצמתן.²⁴⁸³

המערכה של תומכי דרעי נגד בני הזוג משה ויהודית, מי שהיו לתפיסתם האחראים להרחקת דרעי מהרב עובדיה ומהנהגת ש"ס, כללה מסע הכפשות והשמצות חריף, אפילו מעבר למקובל בציבור החרדי. מהלך המרד שהובילו הש"סינים תומכי דרעי היה בעל השלכות רבות על קורותיה של ש"ס, ועל שאלות הסמכות, הציות והנאמנות לאידאל 'דעת תורה' עליו אעמוד בפרק הבא. הנחת יסוד רווחת היא

²⁴⁷⁹ מתוך המודעות והחלטת בד"צ בית יוסף מיום 9.2.2004, ארכיון אבישי בן חיים.

²⁴⁸⁰ דרעי הגיע לבית הרב עובדיה כבר בסוף שנת 1976 כבחור ישיבה בן 17 שהתבקש על ידי בנו של הרב עובדיה, חברו הקרוב דוד יוסף, להעניק שיעורים פרטיים לבן הזקונים של הרב עובדיה, משה יוסף. במהלך השנים הפך דרעי לבן בית בבית הרב עובדיה ולמקורב ביותר לרב עובדיה. דין, המעיין המתגבר, עמ' 79–80.

²⁴⁸¹ ראו: בילסקי, אני מאשים.

²⁴⁸² זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 138.

²⁴⁸³ שיחה עם יהודית יוסף, כלתו ומנהלת ביתו של הרב עובדיה יוסף.

שבאוכלוסייה הלא חרדית התומכת בש"ס²⁴⁸⁴ הציות ל'דעת תורה' נמוך יותר וכי דווקא שם מצוי מוקד הערעור על סמכותה הטוטאלית ועל סמכותו של הרב עובדיה. בפועל, אפשר היה לראות התרחשות הפוכה. בין דמויות המפתח בהובלת המרד נגד דחיקתו של דרעי אל מחוץ לש"ס, בקרב אותה קבוצה שכונתה כאמור 'התנזים' של דרעי, בלטו דווקא בני תורה ספרדים, בני ישיבות מעולות, ובתוכם במיוחד יוצאי ישיבת פוניבז' הליטאית עטורת ההילה. הבולט שבהם ומי שנחשב ל'אידאולוג' הספרדי שלהם, יהודה אזרד, הסביר 'הרב שך לימד אותנו שמותר לחלוק גם עליו, על גדול הדור, אם הוא טועה'.²⁴⁸⁵ בביתו של הרב עובדיה טענו נגד אותם ספרדים נאמני דרעי בוגרי ישיבות עילית ליטאיות, את אותה טענה, 'הם הביאו שיטות מלחמה של האשכנזים, רק שם חינכו אותם לא לפחד מרבנים'.²⁴⁸⁶

בספטמבר 2003 הופנתה אצבע מאשימה אל אזרד כמי שהוביל מתקפה נגד בני הזוג משה ויהודית יוסף, שבמסגרתה הופצו אלפי עותקים של כרוז (פשקוויל) עליו התנוססה תמונתה של כלת הרב עובדיה, יהודית יוסף, לצד כותרת גדולה: 'איזבל'. כמו המלכה המקראית איזבל, המגלמת מודל של דימוי נשי מנהיגותי שלילי המתבטא בדומיננטיות יתר לעומת המלך הרשמי אחאב, כך יהודית יוסף הואשמה בדומיננטיות יתר לעומת המלך הרשמי הרב עובדיה. היא הואשמה בין השאר בהריסת תנועת ש"ס, בשליטה בנעשה בתנועה ובהנהגתה בפועל: 'היא סוגרת, היא מפטרת, היא נועלת היא פוגעת, היא דורסת, היא משפילה היא מתעללת, היא מפילה, איי... איי... אל תתנו לה להנהיג את עולם התורה הספרדי!!!!'.²⁴⁸⁷ חצי הביקורת הנוקבים הללו, לפיהם כביכול אישה היא זו שמנהיגה את ש"ס, היו מן החריפים שליוו כצל את הצלחותיו של הרב עובדיה יוסף בשנים אלו והעכירו אותו. הטענה שאישה שולטת בש"ס פגעה גם ביקורת 'דעת התורה' של הרב עובדיה. ביטוי ברור לתחושה אפשר היה למצוא בדברים שהטיח חבר מועצת החכמים הרב שמעון בעדני באזרד, בגין הטענה שיהודית יוסף מנהלת את ש"ס: 'כשאתה אומר שהיא מובילה את ש"ס אתה פוגע בכבודו של הרב עובדיה יוסף ובכבודה של מועצת החכמים. אתה מציג את ראשי ש"ס כאילו הם סמרטוטים בידי אישה [...] אתה יכול להגיד שהיא עושה צרות לאנשים בש"ס, זה בסדר. זה שמעתי גם מאחרים. תיקח אותה לבית דין. תהיה אתה דוגמה לאחרים. תריב איתה אישית, אל תקשור אותה עם ש"ס, אל תגיד שהיא מובילה אותנו, אתה מבזה אותנו', אמר לו הרב בעדני.²⁴⁸⁸

הרב עובדיה נרעש מהכרוז ומיהר לבית המדרש 'יחזה דעת'²⁴⁸⁹ בשכונת הר נוף סמוך לביתו. הוא התנצל על ההפרעה בלימודם של האברכים ובשפה חריפה הכריז על נידויו של יהודה אזרד שנחשד בהפצת הכרוז: 'באו מים עד נפש. יש רשע אחד, עוכר ישראל, שמו יהודה אזרד בן מרסל אשר שם כל לבו ועיינו להשמיד אותנו, אותי ואת בני ביתי'. הרב עובדיה יצא להגנתם של בנו וכלתו בהתייחס להשמצות שהופיעו על אודותיהם בכרוז בדבר שחיתות כספית וחיי רווחה 'בעוד המקרר ריק בביתם של המוני בית ישראל, בעוד ילדי בתי הספר הספרדים שוכנים בקרוונים'. וכך תקף הרב עובדיה:

בני משה אפילו אגורה אחת לא לקח, הכול עשה לשם שמים בנאמנות. הרשע הזה יהודה אזרד, עוכר ישראל, כל יום שני וחמישי עושה פשקווילים, מבזה, מחרף ומגדף 'שודדים, תחזירו את הכסף', מכנה אותם שודדים. תדעו לכם, הרשע הזה שונא ישראל, שונא אותי,

²⁴⁸⁴ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 64.

²⁴⁸⁵ שיחה עם יהודה אזרד.

²⁴⁸⁶ שיחות עם בני ביתו של הרב עובדיה.

²⁴⁸⁷ עותק של הכרוז (פשקוויל) בארכיון אבישי בן חיים.

²⁴⁸⁸ הקלטת הרב בעדני בארכיון אבישי בן חיים.

²⁴⁸⁹ שני מוסדות הדגל התורניים של משפחת הרב עובדיה יוסף, שבראשם עומדים שניים מבניו של הרב עובדיה הם: בית המדרש יחזה דעת שבראשות הרב דוד יוסף וישיבת חזון עובדיה שבראשות הרב יצחק יוסף. השלישי הוא מפעל הכשרות בד"צ בית יוסף, שבראשו צעיר הבנים, הרב משה יוסף.

שונא את תורתו, מחרף ומגדף אותי ואת כל בני ביתי. אני מנדה אותו, אני מחרים אותו, יהודה אזרד בן מרסל, הוא יורד לחיי, לא נותן לי ללמוד תורה, אני מבקש מכם תרחיקו אותו, תגדו אותו, תודיעו לכולם שהאיש הזה הוא מנודה, הוא מוחרם, ימח שמו וזכרו, מה שהוא עשה לי, הוא לא נותן לי ללמוד תורה, קורא את כלתי שמטפלת בי בשמות. איך אני יכול ללמוד תורה? איך אני יכול לחדש חידושים? איך אני יכול להפיץ תורה ברבים? הרשע הזה יורד לחייהם... הקב"ה ינקום את נקמתנו. יהיה מנודה – מוחרם כל החיים שלו, אמן כן יהי רצון.²⁴⁹⁰

דבר הנידוי והחרם האוסר לצרף את אזרד למניין, או לשבת בדל"ת אמותיו, אף פורסם כמודעת נידוי המגובה בפסק השולחן ערוך.²⁴⁹¹ חלק ניכר מן הציבור הש"סיניקי לא ציית לנידוי של הרב עובדיה ורבנים חשובים, בכללם אפילו חכם שלום כהן והרב שלמה עמאר, נראו בחברתו של אזרד בתקופת הנידוי.²⁴⁹² הרב עובדיה הוסיף בדבריו אז קללה שאזרד לא יוציא את שנתו (היינו: ימות עד סוף השנה העברית, או על פי פרשנות אחרת תוך שנה מיום הקללה). ביום השנה לקללה התלוויתי לאזרד כדי לבחון את תגובות הש"סיניקים לעובדה שהקללה של הרב עובדיה לא התגשמה ואזרד מוציא את שנתו וממשיך לחיות. הוא התפלל שחרית בשטיבלך של חסידות אמשינוב בשכונת בית וגן בירושלים, התקבל בלבביות, ולמרות הוראות הנידוי צורף למניין. בין המתפללים היה גם אחד מנכדיו של הרב עובדיה יוסף שניגש אל אזרד וסינן באוזניו: 'צדקה תציל ממוות', הוא הסביר כי הסיבה היחידה שבזכותה אזרד עדיין חי ושקללת סבו, הרב עובדיה, לא עבדה היא שאזרד הקים באותה שנה 'בית תמחוי' ולכן, רק בזכות הצדקה, הוא ניצל מהתגשמות קללת המוות. בהמשך היום בשעה 14:03, חמש שעות בדיוק לפני השקיעה שמשמעותה פקיעת מועד הקללה, עוד היה אפשר לשמוע את אחד מחסידיו המובהקים של הרב עובדיה מביטיח כי עד הערב הקללה תתגשם 'עד השקיעה זה עוד יקרה לאזרד, אתה תראה', הבטיח. על השאלה האם הוא באמת מקווה שאזרד ימות הוא השיב: 'כן, בשביל הכבוד של הרב'. בתגובה לשאלת ההמשך 'אבל עונש מוות בגלל שהוא אולי זרק פשקווילים? יש לו אישה ושני ילדים' אמר: 'טוב, אז שלא ימות, אבל שיקבל איזה שיתוק ויבוא לרב להתחנן שירפא אותו'.²⁴⁹³

3. שאלת מוסריות הקללות

האמונה התמימה בקללות הרבנים ובכללם קללות הרב עובדיה עוררה בציבור החרדי-ספרדי שאלות של אמונה ומוסר. לפחות שתיים כאלה ריחפו במובהק.

השאלה הראשונה: האם מבחינת המאמינים והרבנים עונש מוות הוא באמת עונש ראוי למי שפוגע בכבודו של רב, האם הגיוני ומוסרי שהרבנים משתמשים בכוחם כדי להמית אנשים שציערו אותם? אחד מאלו ששאלה זו הטרידה אותם היה כנראה הרב עובדיה, בני משפחתו סיפרו כי הרב עובדיה טען שכל הסיפורים בספר 'אביר יעקב' על רבי יעקב אביחצירא,²⁴⁹⁴ סבו של הבבא סאלי, הם שקר. זאת כיוון שבספר

²⁴⁹⁰ הרב עובדיה, הקלטה, ארכיון אבישי בן חיים.

²⁴⁹¹ נוסח מודעת הנידוי שהטיל הרב עובדיה על אזרד היה זה: 'חרם ונידוי. הנני להודיע בשער בת רבים כי בהיות ויהודה אזרד בן מרסל, זה זמן רב שהוא מחרף ומגדף בפרהסיא, בהוצאת שם רע ולשון הרע, בדברים חמורים ביותר, עלי ועל בני ביתי והסובבים אותי, בפשקווילים רבים מדי פעם בפעם ועליו נאמר "ארור מכה רעהו בסתר" וכבר ביאר מרן בשו"ע יו"ד שאם חירפוהו בפרהסיא אסור לחכם למחול על כבודו. על כן אני מנדה אותו בנידוי גמור והרי הוא בחרם ושמטא וחלים עליו כל דיני מנודה ומוחרם, שאינו מצטרף למנין ולא לשום דבר שבקדושה, ואין לשבת בארבע אמותיו וכו'. והרי הוא נחשב כמי שהוציא עצמו מכלל ישראל'. על החתום: 'עובדיה יוסף, ראשון לציון, נשיא מועצת חכמי התורה'. (המודעה בארכיון אבישי בן חיים).

²⁴⁹² נדמה שאחד היחידים מחוץ לגרעין הקשה של אנשי אלי ישי ויהודית ומשה יוסף שהקפיד בפומבי על הנידוי היה אריה דרעי.

²⁴⁹³ אבישי בן חיים, קללות וחרמות, מעריב, 27.8.2004.

²⁴⁹⁴ רבי יעקב אביחצירא (1805–1880) מחשובי רבני מרוקו, משושלת רבני אביחצירא וסבו של הבבא סאלי.

יש הרבה מאוד סיפורים על קפידות של האביר יעקב ועל קללות שקילל ועל כך שאנשים נענשו ונפגעו קשות כתוצאה מכך. 'לפי זה הרב היה צריך להיות אדם רע' אמר הרב עובדיה וחתם 'ואני אומר לכם שהוא לא היה אדם רע, הוא היה גדול בתורה ולא ייתכן שהיה עושה דברים כאלה'.²⁴⁹⁵

השאלה השנייה: אם לרבנים יש כוח לפגוע באמצעות 'קפידא' וקללות באלו שמציעים אותם, מדוע אינם משתמשים בכוחות אלה כדי לפגוע למשל באויבי ישראל? (בשיחה אישית הבהיר המקובל הרב דוד בצרי כי המקובלים דווקא מנסים להשתמש בכוחות הקבלה כדי לפגוע באויבי ישראל ומשקיעים בכך מאמץ רב).²⁴⁹⁶ ויש גם שאלת המשך הכרחית: אם המקובלים משתמשים בכוחות הקסם של הקבלה, איך זה שאויבי ישראל הללו אינם מובסים? על השאלה השנייה השיב הרב המקובל רבי יעקב עדס: 'מי אמר שלא משתמשים? עושים את זה, ולך תדע כמה מצילים בזה. יכול להיות שלמשל זה שהצבא הצליח להרוג את השייח' אחמד יאסין זה בעזרת זה שמישהו מהרבנים קילל אותו'. אם כך, אז למה לדעת המקובלים זה לא תמיד עובד? כדי להסביר זאת סיפר הרב עדס על המקובל הרב סלמאן מוצפי שבזמן השואה ניסה 'לפעול דברים נגד היטלר' והתברר לו כי אינו מצליח כיוון שהוא לא נלחם בעצם בהיטלר, אלא בכוח חזק של כוחות הרוע בשמים שהיטלר היה שליח שלו על פני האדמה. כוחות הרוע מסייעים לאויבי ישראל בעוצמות שונות ולכן 'לפעמים זו מלחמה בקליפה קשה מדי' שהמקובלים בכוחות העל שלהם לא יכולים לה.²⁴⁹⁷

4. טקס קללת המוות על יוסי שריד

לאחר הקמת ממשלת אהוד ברק בשנת 1999, חל משבר קשה בין ש"ס לבין יו"ר מפלגת השמאל 'מרצ' ושר החינוך דאז יוסי שריד.²⁴⁹⁸ הרב עובדיה לא הסתיר את כעסו על שריד. בחנוכה של אותה שנה השווה הרב עובדיה את שריד למתייוון שהלשין על יהודים שומרי השבת ואשר בגלל הלשנתו נשרפו חיים אלף איש ואישה. חריף מכך, הרב עובדיה אף השווה את שריד למתייוון שהמכבים בגבורתם ערפו את ראשו.²⁴⁹⁹ חודשיים וחצי אחר כך, בפורים, כינה הרב עובדיה את שריד 'סטרא אחרא' ו'שטן', הזהיר אותו כי 'דמו בראשו' וכי ה' יעשה בו נקמות. הרב עובדיה אף הנחה את הציבור להוסיף קטע בתפילה נגד יוסי שריד. על פי הוראתו, לקריאה 'ארור המן', אשר אותה נהוג לומר לאחר קריאת מגילת אסתר יש להוסיף את הקריאה 'ארור יוסי שריד'.²⁵⁰⁰ כלומר לשלב את הקללה נגד שריד בריטואל הדתי שבו על פי הספר 'חזון עובדיה': 'נוהגים לומר לאחר קריאת המגילה וברכתה האחרונה "ארור המן, ברוך מרדכי, ארורה זרש, ברוכה אסתר, ארורים הרשעים שונאי ה'..."'.²⁵⁰¹ הכנסת הקללה על יוסי שריד לתוך הטקסט הדתי משמעותית במיוחד שכן לא מקובל לערוך שינויים בסדרי התפילה ולהוסיף בה תוספות. שינויים ותוספות מסוג זה ואף בעלי מסורת נדחו בדרך כלל. בספר 'ילקוט יוסף – פורים' נפסק לדחות את המנהג להוסיף לנוהג לומר 'ארור המן' גם את אמירת 'שם רשעים ירקב' אחרי כל פעם ששמו של המן מוזכר.²⁵⁰²

²⁴⁹⁵ שיחה עם בן משפחת הרב עובדיה.

²⁴⁹⁶ שיחה עם המקובל הרב דוד בצרי, ראש ישיבת השלום, 26.12.2013.

²⁴⁹⁷ שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס; עוד על ש"ס והשואה ראו: יום ליום, 5.10.2000.

²⁴⁹⁸ המשבר בין ש"ס לבין שריד פרץ על רקע משבר סמכויות בין יו"ר מרצ דאז, שריד, לבין סגנו במשרד החינוך איש ש"ס, משולם נהרי.

²⁴⁹⁹ הרב עובדיה, דרשת חנוכה תש"ס, בית המדרש יחוה דעת, 7.12.1999. בש"ס ניסו להסתיר התבטאות זו ומקלטת הדרשה צונזר הקטע העוסק ביוסי שריד. התכנית 'משעל חם' בערוץ 2 חשפה את ההקלטה המקורית. שתי הקלטות בארכיון אבישי בן חיים.

²⁵⁰⁰ הני"ל, דרשה, ז אדר תשנ"ט, 23.2.1999.

²⁵⁰¹ יוסף, חזו"ע, חנוכה, עמ' צד.

²⁵⁰² יוסף, ילקו"י, כרך פורים, עמ' שי.

גם מקרה זה מראה כיצד לצד השימוש בכוחו כפוסק הלכה ככלי פוליטי, הרב עובדיה השתמש בשפה המיסטית ובשדה ההלכתי ככלי פוליטי: 'הוא סטרא אחרא. שטן. יימח שמו. ויש למחות את זכרו כזכר עמלק... בקריאת המגילה בשעה שתגידו "ארור המן", תגידו גם "ארור יוסי שריד"... השם ישים דמו בראשו וייתן בו נקמות שנעשו בהמן... כך כל הנקמות שעשו בהמן יעשו גם ביוסי שריד'.²⁵⁰³ בעקבות דבריו אלו נפתחה בחודש מרץ שנת 2000 חקירה נגד הרב עובדיה יוסף.²⁵⁰⁴

המערכה נגד יוסי שריד הובילה את הרב עובדיה אל שיא חסר תקדים בשימוש במיסטיקה ככלי למאבק פוליטי. ביוני 2000 ערך הרב עובדיה בבית הכנסת שבביתו טקס קללת מוות מיוחד ליוסי שריד. האירוע נערך בפורום מצומצם ובשונה מדרשות הרב עובדיה לא שודר והוקלט, אך דבר קיומו נחשף בעיתונות.²⁵⁰⁵

הרב עובדיה הורה למתפללים שהגיעו לתפילת שחרית בביתו 'לכוון פרק תהילים' נגד יוסי שריד. הרב אמר לנוכחים: 'עכשיו לקרוא את מזמור ק"ט בתהילים, ולכוון אותו על יוסף בן יעקב' (יעקב הוא שם אביו של שריד). המזמור שהרב עובדיה ביקש לכוון על שריד מביע בין היתר תפילה שיהיו בניו יתומים ואשתו אלמנה: 'הפקד עליו רשע, ושטן יעמוד על ימינו... יהיו ימיו מעטים... יהיו בניו יתומים ואשתו אלמנה... ויבזו זרים יגיעו... אל יהי חונן ליתומיו... יהי אחריתו להכרית בדור אחר יימח שמו'.²⁵⁰⁶ צריך להדגיש, בדור האחרון לא ידוע לנו עם שום דמות תורנית במעמד כזה שערכה טקס מסוג זה, שהוא אולי הדבר הקרוב ביותר לקללת המוות המפורסמת 'פולסא דנורא'.

5. הקללה על אריק שרון

לא היה ראש ממשלה שהרב עובדיה תיעב יותר מאשר אריאל שרון. שרון היה כמעט היחיד מבין מנהיגי המדינה שהקפיד שלא לפקוד את מעונו של הרב עובדיה יוסף.²⁵⁰⁷

²⁵⁰³ חן ופפר, מרן, עמ' 382–383.

²⁵⁰⁴ כמעט עשור אחר כך, לקראת פורים שנת תשס"ט, 2009, חזר בנו הגדול של הרב עובדיה, הרב יעקב יוסף, אל הדברים ופסק כי בסיום קריאת המגילה יש לומר: 'ארור המן, ארור יוסי שריד'. הרב יעקב יוסף הסביר כי כדי להמחיש את הדברים הנוקבים בשעה שמזכירים את הרשעים מהמגילה ארור המן ארורה זרש ארורים כל עובדי כוכבים 'מזכירים כל אלה שעשו צרות לעם ישראל בגשמיות ברוחניות וכיו"ב'... 'מקללים אותם "ארור המן, ארור יוסי שריד"' (אבישי בן חיים, ארור יוסי שריד, הרב יעקב יוסף: בסיום קריאת המגילה יש לומר ארור המן ארור יוסי שריד, מעריב, 10.3.2009).

²⁵⁰⁵ אבישי בן חיים, חשיפה הרב עובדיה ערך טקס קללה לשריד, Ynet, 15.6.2000.

²⁵⁰⁶ אבישי בן חיים, תגובות חריפות במערכת הפוליטית לדברי הרב עובדיה, Ynet, 15.6.2000.

²⁵⁰⁷ אם לא די בכך, הממשלה היחידה שש"ס לא זכתה להיכנס אליה מאז היווסדה בשנת 1984 ועד אותה עת הייתה ממשלת שרון השנייה (2003–2006). גם בממשלה הראשונה בראשותו של אריאל שרון (2001–2003) עבר הרב עובדיה יחד עם מפלגתו חווייה משפילה. שרון פיטר את שרי ש"ס באקט מעליב (23.5.2002) והחזיר אותם רק אחרי שחזרו בהם ושיגרו מכתב סליחה (3.6.2002). לעוצמת הכעס של הרב עובדיה כלפי שרון הצטרפה העובדה שש"ס טיפחה ציפיות גבוהות ממנו, כיוון שסייעה לו, תמכה בו בהתלהבות וראתה עצמה כאחראית להצלחתו להיבחר לראשות הממשלה וחגגה במסיבה את בחירתו. ההתלהבות של הרב עובדיה משרון והציפיות ממנו היו כה גבוהות עד אשר לקראת בחירתו של שרון לתפקיד ראש הממשלה בחודש מרץ שנת 2001 הכריז הרב עובדיה יוסף בדרשתו ב'פרשת שירה' (שבת שירה – השבת שבה קוראים את פרשת בשלח במסגרתה מסופר על שירת הים של בני ישראל אחרי יציאת מצרים): "'שירה" זה ראשי תיבות: שרון יהיה ראש הממשלה'. ב'פרשת שירה' שנה אחר כך בינואר שנת 2002 הרב עובדיה עדיין בירך על בחירתו של שרון: 'השנה ברוך השם לא צריך לעשות ראשי תיבות הוא כבר ראש הממשלה'. הרב עדכן את ראשי התיבות שירה: "'שירה" ראשי תיבות: שרון יישאר ראש ממשלה' (הרב עובדיה, דרשה, יום חמישי פרשת שירה תשס"ב, ישיבת אור החיים, 31.1.2002). ואולם, חודשים ספורים בלבד אחר כך, במאי באותה שנה, פיטר שרון את שרי ש"ס מהממשלה, ביוני הם התנצלו בפני שרון והוחזרו אל כיסאות השרים, מושפלים. ש"ס חזרה לממשלת שרון, אך הרב עובדיה לא סלח. הוא כינה את שרון 'כפוי טובה' וגייס למערכה נגדו את השפה הדתית הקלסית היצרנית והמיסטית שלו. הוא הזהיר את שרון מפגיעתו של הקב"ה אשר ביכולתו 'להשפיל גאים עדי ארץ' ובוודאי להפוך את שרון ל'ראש פחי הזבל' (הנ"ל, דרשה, יום שלישי פרשת ראה תשס"ב, בית המדרש יחזה דעת, כ"א אב תשס"ב, 30.7.2002). הביטוי שאמר הרב עובדיה על שרון 'ראש פחי הזבל' שנשלט על ידי הקב"ה הוא לדבריו בהשראת דברי הגמרא במסכת בבא בתרא צא ע"ב: 'אפילו ריש

בפברואר 2003, בבחירות לכנסת ה-16, שרון נבחר לראשות הממשלה אך הותיר את הרב עובדיה ואנשיו מחוץ לקואליציה והקים ממשלה בלי ש"ס. באותה קדנציה, כשממשלת שרון הובילה את תכנית ההתנתקות מגוש קטיף, התייצב הרב עובדיה בחזית ההתנגדות לתכנית.²⁵⁰⁸ מדובר באקט מפתיע לכאורה מצדו של מי שנחשב ליונה מדינית. לא אעסוק כאן בקשר האפשרי בין יחסי חוסר האמון של הרב עובדיה ושרון והעובדה שש"ס הייתה באופוזיציה באותה שעה, לבין החלטת הרב עובדיה להתנגד בחריפות להתנתקות, אך החשוב כאן לענייננו הוא שהרב עובדיה, נשא דברים נגד שרון שהובילו לשיא מיסטי. היה זה כשהרב עובדיה אמר דברים שנתפסו כקללת מוות כלפי שרון ואיחל או חזה כי הקב"ה יעניש את שרון בעונש קשה.

דרשת קללת המוות הייתה ב'8 במרץ שנת 2005, ערב ההתנתקות, בדרשה בבית הכנסת 'יחווה דעת'. השפה הדתית כולה גויסה למערכה. בתחילת הדרשה התייחס הרב יוסף לחג הפורים המתקרב, לגזירות המן הרשע ואחשוורוש ולבעיה התיאולוגית הטמונה בכך שהקב"ה לכאורה לא סייע לעם ישראל בעת צרתם. 'באה צרה על ישראל, והקב"ה מכסה את עצמו כמו עני', אמר הרב, 'איפה הקב"ה? איך שותק להם? על המקום ייתן להם טיל אחד על הראש – ועל המקום ישרפו. למה שותק להם?' לשאלה התיאולוגית הרטרית הייתה לרב עובדיה תשובה חד-משמעית על פיה אם עם ישראל לא שומר מצוות מספיק, אז הקב"ה לא עוזר לו, או בלשונו: כאשר עם ישראל 'דלים מהתורה והמצוות, כביכול שומע הקב"ה ושותק'. הרב עובדיה המשיך בהקבלה אקטואלית בין מגילת אסתר לתכנית ההתנתקות²⁵⁰⁹ ומיד אחר כך המשיך אל המתקפה החריפה על ראש הממשלה דאז, אריאל שרון:

איזה אכזר הרשע הזה, שהוא עושה דברים כאלה. הקב"ה רוצה שאנחנו נחזור כולנו לתורה, ואז ייתן לו 'באנה' אחת – ימות. יישן ולא יקום....

ב'4 בינואר 2006, עשרה חודשים אחר כך, עבר שרון אירוע מוחי, אושפז ללא הכרה ומאז לא קם, אלא נותר כצמח במשך 8 שנים עד לפטירתו ב'11 בינואר 2014.

בקרב חסידי הרב עובדיה – וגם בחוגי הימין הקיצוני – דיברו על התגשמות קללת הרב עובדיה ששרון 'ימות, יישן ולא יקום'.²⁵¹⁰ לא רק בחדרי חדרים, בתחנת הרדיו המזוהה ונשלטת על ידי ש"ס 'קול ברמה' הסביר בכיר השדרים בתחנה דאז אבי מימרן לאחר השמעת שידור חוזר של מתקפת הרב עובדיה נגד שרון כי מה שאירע לשרון: 'זה ממש 'צדיק גוזר' (מתוך המימרה המפורסמת 'צדיק גוזר והקב"ה

גרגותא [אפילו ראש הברות – הממונה על הביוב] משמיא מוקמי ליה'. עוד אמר הרב עובדיה כי מי שמקבל שכר בעולם הבא לא צריך לקנא בראש הממשלה ולא צריך אותו: 'יקנא שתעשה אותי אריאל שרון? מה שווה? 'וישמך שרון ויבעט'. מה צריכים אותו? לא צריכים אותו. הקב"ה יתן לנו הכול'. (הנ"ל, דרשה, יום שני תשס"ה, בית המדרש יחווה דעת, י"ב אדר א' תשס"ה, 21.2.2005).

²⁵⁰⁸ ראו בעיקר: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש אחרי מות-קדושים, י' אייר תשס"ד, 1.5.2004; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש לך לך, ח חשוון תשס"ה, 23.10.2004; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש וירא, ט"ו חשוון תשס"ה, 30.10.2004; הנ"ל, דרשה, יום ג', יחווה דעת, כ"ז אדר תשס"ה, 8.3.2005.

²⁵⁰⁹ 'עשו גזירות על חבל קטיף, מה שעושים להם. אנשים שבנו ביתם בזיעת אפם, שנים על גבי שנים. דור שני, דור שלישי, יבואו תיכף, ינתקו אותם, יקחו אותם וייתנו את הבתים לערבים. איזה בתי מדרש יפים יש שם, איזה בתי כנסת יפים יש שם, איזה בתים נפלאים יש שם. את הכול ימסור לערבים'.

²⁵¹⁰ באתר האינטרנט 'קול האמת' הופיעה הכותרת: 'שרון מת מקללת מרן, בגלל פגיעתו בתורה ובחלשים ובגלל ההתנתקות...?'. וכותרת המשנה: 'בשכונות ירושלים ובמעוזים של ציבור חסידיו של הרב עובדיה יוסף זצוק"ל בטוחים כי הקללה שקילל הרב עובדיה את אריק שרון וכלשונו "יקבל באנה אחת ישן ולא יקום" ממש התקיימה, ח"כ לשעבר הרב שלמה בניזרי פירש כי "ממש כך יישן ולא יקום" כמו שמרן אמר'.

(אתר קול האמת, י"ב שבט תשע"ד, <http://www.kolhaemet.co.il/8107>)

מקיים).²⁵¹¹ גם חבר הכנסת הרב ישראל אייכלר מיהדות התורה אמר²⁵¹² בתחנת הרדיו החרדית 'קול חי' שבשרון פגעה קללת הרב עובדיה: 'הרב עובדיה אמר "יילך לישון ולא יקום", וזה מה שקרה'.²⁵¹³ איש הימין הקיצוני ברוך מרזל טוען כי כחודשיים לאחר ששרון אושפז במצב של צמח, הוא הגיע עם משלחת מהעיר חברון לרב עובדיה יוסף, לדבריו הרב עובדיה יוסף קיבל אותו בחיוך גדול ובקריאות 'ראית? אמרתי "יקבל באנה ולא יקום!" לא יקום! לא יקום!'.²⁵¹⁴ עדות חשובה במיוחד היא זו של עוזרו של הרב עובדיה, אליהו שטרית, אשר ממנה עולה כי גם הרב עובדיה עצמו ייחס את אשר אירע לשרון לקללתו. לדבריו הרב עובדיה עצמו הזכיר לאחר פטירת שרון 'שאמר עוד בתקופת ההתנתקות שראש הממשלה ילך לישון ולא יקום'.²⁵¹⁵ באופן לא רגיל, גם בספר 'מנהגי הראש"ל' מצוטטת קללת הרב עובדיה כלפי שרון. לאחר סיום הציטוט מופיעה בספר ההכרזה "עכ"ל הקדוש" (עד כאן לשונו הקדוש), ואחריה קובע המחבר כי דברי הרב עובדיה נגד שרון התקיימו: 'וההמשך ידוע מה שקרה בתאריך ט טבת תשס"ו'.²⁵¹⁶ מילה במילה.²⁵¹⁷

גם חבר מועצת החכמים של ש"ס, הרב שמעון בעדני, לעג למצבו הרפואי של שרון ששכב כצמח והגדיר אותו כעונש משמים, חלק מעונש שקיבלו כל מרכיבי ממשלת שרון שפגעה בש"ס: 'כולם קיבלו את עונשם. אם זה ראש הממשלה המסכן ששוכב כמו בול עץ, אם זה שינוי שהלך לעזאזל, אם זה הליכוד שהולך ומתרסק, אם זה המפד"ל שהולך ואובד מהעולם'.²⁵¹⁸

כדי להבין עד כמה סוער עולמה המיסטי של ש"ס מעניין לציין כי בחצרו של זקן המקובלים הרב יצחק כדורי מצאו סיבה אחרת לעובדה ששרון שקע בתרדמת ולא קם במשך שנים ארוכות. שם לקחו את הקרדיט על ההשפעות המיסטיות באירוע זה, מקללת הרב עובדיה, אל ברכת הרב כדורי, רבם. מיד לאחר נפילתו של שרון ועוד לפני שהתברר שסיפור אשפוזו של ראש הממשלה הולך להיות אירוע של שנים, סופר בבית הרב כדורי כי אל ביתו הגיע איש עסקים ידוע ממעריציו של שרון.²⁵¹⁹ איש העסקים ביקש מהרב כדורי בקשה כפולה: שיברך את שרון שלא ימות ושיברך את שרון שיחזור להנהיג את עם ישראל. הרב כדורי סירב לבקשה השנייה להתפלל על שרון שיחזור להנהיג את עם ישראל, כיוון שחשב ששרון לא ראוי לכך. איש העסקים ביקש שלפחות יברך את שרון את הברכה הראשונה, שלא ימות. הרב כדורי הסכים. ולכן, לדבריהם, שרון לא חזר להנהיג, אבל גם לא מת במשך שמונה שנים, זאת כתוצאה מברכת המקובל הרב כדורי, אשר ברך אותו שלא ימות.²⁵²⁰

²⁵¹¹ שידורי תחנת הרדיו 'קול ברמה', בתוך המהדורה המרכזית עם אבי מימרן, 13.3.2012.

²⁵¹² תכנית הרדיו של הרב ישראל אייכלר, רדיו 'קול חי', נובמבר 2006.

²⁵¹³ אבישי בן חיים, האדמו"ר ומכופף הכפיות, מעריב, 24.11.2006.

²⁵¹⁴ שיחה עם ברוך מרזל, 22.1.2014.

²⁵¹⁵ שטרית, רבנו, עמ' שדמ.

²⁵¹⁶ הכוונה לתאריך הפטירה של אריאל שרון, על פי הלוח העברי.

²⁵¹⁷ בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל, עמ' 322. ובהמשך לכך מסופר שם במעין התפעלות איך באלול תשע"א הרב עובדיה דיבר נגד טורקיה ופחות מחודשיים אחר כך בתשרי תשע"ב 'פקד את טורקיה רעידת אדמה קשה בעוצמה של 7.2 בסולם ריכטר, מאות הרוגים ואלפי פצועים נמנו ברעש האדמה'.

²⁵¹⁸ הרב בעדני במסגרת השתתפות חברי מועצת החכמים בדרשת הרב עובדיה יוסף (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא,

בית כנסת היזדים, י"ח אדר תשס"ו, 18.3.2006.

²⁵¹⁹ הכוונה כנראה לאיש העסקים ז'ק אביטל.

²⁵²⁰ שיחות עם המקובל רבי יעקב עדס.

ב. ה'קפידא' ועוד

ב1. רקע בסיסי

'קפידא' היא מצב שבו תלמיד חכם 'מקפיד' על דבר מה שנעשה, 'הקפדה' שכתוצאה ממנה עלולים להיגרם נזקים. למעשה, ה'קפידא' – בלי ספק מונח קשה לתרגום – היא סוג של כעס, אך המילה 'כעס' היא בעלת קונוטציה שלילית בספרות המוסר היהודית, ולכן אין היא ננקטת בהקשרים של תרעומת חיובית ומוצדקת לכאורה. בדור האחרון, הקפידא היא אחד הכלים המרתקים המשמשים להגברת עוצמתם של הרבנים על קהלם והיא משמשת סיוע אכיפתי לדוקטרינת דעת תורה ואמונת חכמים, המכווונות ומחנכות לציות טוטלי לרבנים. הציטוט הנפוץ בהקשר לקפידא לקוח ממדרש רבה, שם מופיעה אזהרה שלא לפגוע בצדיקי ישראל שכן:

כך הם הצדיקים, כל מי שאינו משמר עצמו מהם, נשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב ולחישתן לחישת שרף ואף כל דבריהן כגחלי אש.²⁵²¹

במקור, יש לציין, הסבת צער ליתום, אלמנה וכיוצא באלה נחשבו למתכון הבטוח והבולט לקפידא. על פי התפיסה החרדית הרווחת קפידא היא בעיקר קללה ישירה המוטלת על אדם המעורר את כעסו של רב חשוב. במקרים רבים הקפידא נתפסת לא כתוצאת קללת הרב, אלא כתוצאה אוטומטית של הסבת צער לתלמיד חכם, על אחת כמה וכמה לגדול הדור. כאשר אדם מצער תלמיד חכם, אזי משמים 'יקפידו' עליו והוא צפוי לעונש, לכישלונות ולתקלות בחייו.²⁵²²

כשהרב עובדיה עמד תחת מתקפה של ביקורת, הרב הספרדי הראשי דאז הרב שלמה עמאר איים בנשק מיסטי על מבקרי הרב עובדיה והעיד, לדבריו מניסיונו: 'כל מי ששלח ידו לא יצא נקי רחמנא לצלן, אוי לנו מיום הדין'.²⁵²³

עד כמה הקפידא במשמעותה החרדית היא מושג שיוצא אל העולם השניניקי מבחוץ ורק אחר כך הפך לנדבך מרכזי בו תעיד העובדה שבדרשותיו של הרב עובדיה הוא לא נטה להזכיר את המונח קפידא, ודאי לא בהקשר של הקפדת רבנים, על אחת כמה וכמה לא בהקשר של קפידא שהוא עצמו מטיל על אנשים, או שמוטלת על אנשים שפגעו בו. השימוש שלו במונח היה מעט שונה. כך למשל בדרשה שבה התייחס לסיבות לשואה, האשים את החילונים ואמר: 'גם הצדיקים מסכנים נספו בשביל הדבר הזה, אבל עיקר הקפידא הייתה שהם, רשעים, שהם יצאו נגד התורה, שהם הלכו התחברו עם הגויים, התחתנו עם הגויים, עזבו את התורה, את הדת'.²⁵²⁴ כאן מדובר בעליל בקפידא של הקב"ה, לא של בני אדם.

²⁵²¹ במדבר רבה, פרשה ג, פסקה א.

²⁵²² על פי הרב המקובל רבי יעקב עדס הרבנים לעתים מתפללים שהקפידא שלהם לא תפעל על אנשים שמצעים אותם. עד כדי כך שלדבריו בעבר היו מי שהיו מרגיזים בכוונה את הרבנים הגדולים כדי שאלה יחששו לשלומם ויתפללו עבורם. 'הייתה סגולה ידועה פעם', סיפר, 'ללכת לצדיק גדול בסוכות ולפסול לו את האתרוג. כך היה מובטח לפוסל, שהרב יפחד שהפוסל המעצבן ייפגע מהקפידא שלו ולכן הרב יתפלל למענו. יש כמה חשוכי בנים שכך נושעו'.

באותה רוח התבטא למשל מזכירו של הרב עובדיה, הרב אמיר קריספל, שהביע חשש מהאפשרות שהמתח הקשה שהתקיים בין יו"ר ש"ס המודח אריה דרעי לבין ש"ס (טרם החלטת הרב עובדיה על חזרתו של דרעי לש"ס ולתפקיד היושב ראש) יוביל לכך שדרעי ייפגע מקללת הקפידא של הרב עובדיה, למרות שהרב לא יתכוון לפגוע בו: 'אני פוחד אפילו מקפידא בטעות של הרב'. חשובה להבנת התמונה הכללית של מחקר זה הדגשתו של קריספל בתקופה המתוחה, כי הרב עובדיה העריך את חכמתו הרבה של דרעי ויכולותיו, אך חשב כי הוא עצמאי מידי (שיחה עם הרב אמיר קריספל, 29.12.2010).

²⁵²³ הרב שלמה עמאר, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, ט"ו אדר א תשע"א, 19.2.2011.

²⁵²⁴ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחוה דעת, י"ח שבט תשס"ד, 10.2.2004.

ב. ה'קפידא' של הרב שך על דרעי

לא היה בתולדות הציבור החרדי סיפור של עירוב מיסטיקה וקפידא בפוליטיקה ככלי שליטה כמו סיפור הקפידא של הרב שך על אריה דרעי, האיש שנדמה היה ששבר את השיטה החרדית כשהפך למנהיג במעמד-על שלא מתוך תפקיד רבני. מדובר בסיפור מכונן בהווה המיסטית בעולם החרדי ובאמונה מעצבת המשטר החרדי בכוחן של קללות הרבנים על אלו שלא מצייתים להם. מדובר בצריבה תודעתית שסייעה מאד לשלטון המרנים. ברחוב החרדי-ליטאי רבים רבים משוכנעים שכל 'פרשת דרעי' - היינו חקירתו, הרשעתו והשלכתו לכלא - יסודה בקפידא של הרב שך על אריה דרעי, בעקבות ההליכה של ש"ס עם השמאל בניגוד לדעתו של המנהיג הליטאי.

חשוב להדגיש כי לא מדובר באמונה שולית הרווחת בשולי הציבור החרדי, הפך הדבר. 'אין חרדי שלא מאמין בקפידא',²⁵²⁵ אמר איש הציבור הליטאי ממקורבי אריה דרעי, יוסף שווינגר.²⁵²⁶ סיפור הקפידא של הרב שך על דרעי חשוב לענייננו גם מתוקף היותו אבן דרך מנהיגותית של הרב עובדיה. הוא כרוך בסיפור המרד הספרדי הגדול שהובילו הרב עובדיה ודרעי מול ההגמוניה הליטאית-אשכנזית. במרץ שנת 1990 הדהימה ש"ס, בשיתוף עם אחרים,²⁵²⁷ את המערכת הפוליטית עם 'התרגיל המסריח'. ש"ס, בתיאום עם אנשי 'המערך', שמעון פרס וחיים רמון, נעדרה מהצבעת אי-אמון וממשלת הליכוד בראשות יצחק שמיר נפלה. הרב שך, שלמרות עמדותיו המדיניות המתונות התנגד התנגדות עזה לשמאל, כעס על דרעי וטרפד הקמת ממשלה בראשות המערך.

בכנס ארצי של 'דגל התורה' ביד אליהו, שנערך מיד אחר כך, נאם הרב שך את נאומו ההיסטורי, 'נאום השפנים' המפורסם, והבהיר את עוצמת התנגדותו לשמאל הישראלי. בכינוס נכחו גם הרב עובדיה יוסף ואריה דרעי, ונוכחותם התפרשה כהבטחה שלא לחבור שוב לשמאל. שנתיים אחר כך, לאחר בחירות 1992 המרד הספרדי הגדול של הרב עובדיה ודרעי בהגמוניה הליטאית הגיע לשיא כשאר ש"ס הצטרפה לממשלת העבודה-מרצ. דבר זה הוביל לקרע הסופי של ש"ס, הרב עובדיה ודרעי עם הרב שך, ולהתגברות אחיזת השמועות על אודות הקפידא של הרב שך.

מעריצי הרב שך הדגישו את המשמעות המיסטית של התאריכים המקבילים בין יום הכנס ביד אליהו (ההבטחה של דרעי כביכול לסור למרותו של הרב שך) בכ"ט באדר תש"ן (26.3.1990) לבין יום הרשעתו של דרעי בדיוק באותו תאריך תשע שנים מאוחר יותר בכ"ט באדר תשנ"ט (17.3.1999). (במאמר מוסגר יצוין כי 16 שנה אחר כך, ב'17.3.2015 יום הבחירות לכנסת ה-20, חזר דרעי אל הכנסת כיושב ראש ש"ס החדש-ישן ונאמניו הדגישו את התאריכים הלועזיים המקבילים והסיקו אפילו מהם מסקנות מיסטיות).

---

²⁵²⁵ סיפור קפידא נוסף לכאורה של הרב שך רווח בציבור. וכך סיפר למשל קובי רוזנשטיין ממקורבי המנהיג הליטאי הרב אהרון ליב שטינמן 'כשהקימו את מודיעין עילית ב-1990 הרב שך רצה את הרב גרוסמן כרב העיר, אבל מינו את הרב קסלר. מת אחר שנה. כולם הבינו שזו קפידא'. (שיחה עם קובי רוזנשטיין 28.12.2010). ראו גם: דב אלבוים, סיפורי נסים על הרב שך, ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 17.1.1995.

²⁵²⁶ שיחה עם יוסף שווינגר, 8.12.1997. דוגמה אחת מיני רבות עד כמה הקפידא היא מושג רווח בציבור החרדי היא מבזק חדשות בתחנת הרדיו החרדית-טלפונית 'הקול החרדי' בשנת 2009: 'אחד מבכירי המשטרה התקשר היום לאדמו"ר מתולדות אברהם-יצחק ומבקש להוריד את הקפידא' ('הקול החרדי', 23.3.2009, 18: 30).

²⁵²⁷ מעניין לציין: גם אגודת ישראל תמכה ב'תרגיל המסריח', הרב שך, מנהיג דגל התורה, חסם את התרגיל. נשיא המדינה דאז חיים הרצוג מספר בספרו 'דרך חיים' כי 'לאחר הפגישה שלי עם נציגי ש"ס, הרב עובדיה יוסף טלפן אלי וביקש שאתעלם מכל מה ששמעתי בפגישה. הוא הפציר בי, "למען השם", להטיל את הרכבת הממשלה על פרס. והנה בו בערב בשעת לילה מאוחרת הגיע אליי אריה דרעי מנהיג ש"ס ושר הפנים והודיע כי עכשיו נתונה תמיכת ש"ס לשמיר. התקשיתי מאוד לעמוד על טיב המשא ומתן הפוליטי שהתנהל מאחורי הקלעים ועל מהות ההבטחות שנשחרו בין המפלגות, אינני בטוח שאפילו רציתי לדעת מה באמת קרה שם'.

ליטאי מקורב מאוד לדרעי טען כי ש"ס בחרה בשותפות עם השמאל מתוך הבנה כי הדבר תואם את עמדת הרב שך: 'גורמים רבניים מדגל התורה שתיווכו בין דרעי לבין הרב שך הטעו את דרעי והסתירו ממנו את דעתו האמתית של הרב שך עד לרגע האחרון. ייתכן שעשו זאת בטעות, אך אנו חושדים שעשו זאת במכוון וכך גרמו להולדת הקפידא'. במשך השנים ניסה דרעי כמה וכמה פעמים לרצות את הרב שך. מקורבים לדרעי התעקשו כי לפני פטירתו הבהיר הרב שך מפורשות כי אין לו שום קפידא על דרעי ואמר שלוש פעמים 'איך מויחל' (אני מוחל). דרעי עצמו מסרב לאשר או להכחיש, אף על פי ששאלתיו מספר פעמים, שאכן לדעתו הוא נפגע כתוצאה מקפידא של הרב שך.²⁵²⁸ עם זאת מילותיו האחרונות והסמליות של דרעי בטרם כניסתו לכלא בג' באלול תש"ס (3.9.2000) היו בקשת סליחה ומחילה מ'זקן ראשי הישיבות הגאון רבי אליעזר מנחם מן שך שליט"א, על הצער שגרמתי לו ועל הדמעות שהזיל אולי בגללי'.²⁵²⁹ ברור הוא כי מדובר באירוע מכונן שהכשיר את הקרקע לשימוש של הרב עובדיה ומקורביו באותו כלי מטיל אימה ומרתיע: ה'קפידא'.

ב3. ה'קפידא' בביתר עילית – האיום והקרב על מנהיגות מרן

כמו בסעיפים הקודמים, גם כאן, נבחן את הופעתה של הקפידא בראי השטח, כדי להדגים את משמעותה המעשית של הקפידא ואת דרך השימוש בה מתוך אותו סוג של אירועי מרידה וחוסר קבלת מרותו של הרב עובדיה.

האיום בקפידא שב ונשלף נגד נאמני דרעי כשנדמה היה שהם מאיימים על ש"ס. אירוע שיא היה בשנת 2001 על רקע קרב בחירות בעיר החרדית הקטנה ביתר עילית. באותן בחירות יצא השר אלי ישי, יורשו של דרעי אז בתפקיד יו"ר ש"ס, למאבק בפעילי דרעי, שסירבו כזכור לקבל את ההחלטה להדיחו מראשות התנועה. ישי גייס את נשקי יום הדין בחברה החרדית: הנידוי והקפידא, נגד פעילים במחנה דרעי. לאחר שנודע כי המועמד לראשות העיר מטעם ש"ס הובס בבחירות, נראו פעילים של ש"ס שגויסו על ידי אלי ישי לסייע ביום הבחירות, אך נותרו תומכי דרעי, כשהם עוזבים במכוניותיהם את העיר ביתר, תוך צפירות שמחה על כישלונה של מפלגתם. השר ישי איים שהרב עובדיה יוסף יוציא נידוי על פעילים במחנה דרעי והזהיר אותם שיחששו לחייהם מהקפידא של מרן'. באותן בחירות מוניציפליות בביתר עילית נוצר רושם של פגיעה ישירה בכבודו של הרב עובדיה יוסף ובמנהיגותו, כשפעילים ורבנים ספרדים פעלו נגד ש"ס. ישי הזהיר אותם כי אם הרב עובדיה ינדה אותם 'אף אחד לא יוכל להתקרב לארבע אמותיהם' והוסיף איום מאגי על חיי המורדים, אשר הסתמך על קביעה כי כל מי שפגע ברב עובדיה שילם מחיר:

אני אומר דברים קשים: כל מי שפגע במרן שילם מחיר יקר, בורא עולם לא עזב אותו. לא היה

אדם שפגע במרן ויצא נקי... הם לא חוששים על חייהם מהקפידא של מרן?²⁵³⁰

הפגיעה בסמכותו של הרב עובדיה התחילה עוד קודם בגילויי העצמאות והמרדה של חצרו של זקן המקובלים הרב כדורי כמו גם בהקמת מערכות כשרות מתחרות לבד"ץ בית יוסף מטעם רבנים ספרדים, בהם אפילו הרב ראובן אלבז, פטרונו של השר והח"כ הרב שלמה בניזרי.²⁵³¹ למרות אלה בהנהגת ש"ס הבינו כי הפגיעה מגיעה לשיא בביתר עילית. רב העיר הקטנה ביתר עילית, הרב יעקב תופיק, העז להמרות את פיו של הרב עובדיה וגרם לתושבים ספרדים בעירו לנהוג כנגד דעתו של הרב עובדיה ולא להצביע לש"ס. ישי בעצם יצא למלחמה על מעמדה של ש"ס ועל סמכותו של הרב עובדיה בגרעין הקשה, גרעין בני התורה הספרדים. הוא יצא חוצץ נגד הטענות הקלסיות שתרמו לריסוק דברי גדולי הרבנים. על פי טענות אלו אלי

²⁵²⁸ שיחות עם יו"ר ש"ס לשעבר הרב אריה דרעי.

²⁵²⁹ הקלטת יום המאסר של אריה דרעי, 3.9.2000, ארכיון אבישי בן חיים. ראו עוד: יום ליום, ביטאון ש"ס, 7.9.2000, עמ' 9.

²⁵³⁰ אבישי בן חיים, השר ישי יוצא לקרב נגד פעילי דרעי, Ynet, 9.11.2001.

²⁵³¹ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 72.

ישי ואנשיו מטעים את גדול הדור בכך שלא מדווחים לו על כל האמת. ישי טען כי בעצם העלאת האפשרות יש משום זלזול ברב עובדיה ופגיעה בדעת תורה ואיים כי מי שמבצע פגיעה זו ייפגע מהקפידא של הרב עובדיה.²⁵³² דוקטרינת דעת תורה זכתה אם כן להגנה בביתר בדמותה המיסטית של הקפידא – ששוב התגלתה כנדבך חשוב בעוצמת הנהגת הרבנים ואולי כמדכאת המרידות הגדולה ביותר בציבור הש"סניקי.

הרב עובדיה הגיב נגד המורדים הספרדים בקלטת חשובה מאד לענייננו שכללה את הציטוט המאיים: 'המורה הוראה לפני רבו חייב מיתה'²⁵³³ ואף איום של הרב עובדיה עצמו להקפיד על המורדים בו. הוא אף תקף בחריפות את אחד מרבני העיר ביתר שהתייצבו נגדו ואמר עליו 'אפרוח שלא נפקחו עיניו', 'תלמיד המבעט ברבותיו'.²⁵³⁴

מביתר יצאה קריאת תיגר על סמכותו הטוטאלית של הרב עובדיה גם חמש שנים מאוחר יותר, בבחירות המוניציפאליות של שנת 2007.²⁵³⁵ באותה מערכת בחירות התייצב הרב עובדיה בעצרת של ש"ס בביתר ונאלץ להטריח עצמו להתמודד נגד הכופרים בדעת התורה שלו. באחת משעותיו הקשות, מול אופוזיציה מבית נגד החלטותיו הפוליטיות, ניסה הרב עובדיה לגונן על דעת תורתו הפוליטית ולעגן אותה בדעת תורתו ההלכתית.

²⁵³² אבישי בן חיים, השר ישי יוצא לקרב נגד פעילי דרעי, Ynet, 9.11.2001.

²⁵³³ ראו התקדים לכך בטקסט הנסתר החשוב של הרב עובדיה ביביע אומר, שבו הוא כותב על עצמו תוך שינוי השם ועל הצרות שעשו לו בקהילה במצרים, ובסיום דבריו כותב 'המורה הלכה במקום רבו חייב מיתה ודינו מסור לשמים' (יוסף, יב"א, ט, יו"ד, כז, וראו שם בתוכן העניינים עמ' תנט).

²⁵³⁴ קלטת הרב עובדיה נגד המורדים בביתר עלית, חשון תשס"ב, ארכיון אבישי בן חיים. בשל חשיבותה ההיסטורית ונדירותה אביא כאן קטעים נרחבים ממנה:

אני רוצה לומר דבר אחד: יש שועלים קטנים מחבלים כרמים, לא רוצה לקרוא אותם בשמות. אחד שחושב את עצמו תלמיד חכם חיבר איזה ספרים והאיש הזה הוא תלמיד המבעט ברבותיו שעונשו כתוב בגמרא מסכת חגיגה דף ה. יפתח את הדף שמה ויראה ותסמרנה שערותיו, ידע מה הוא עושה במה הוא נלחם מה הוא שעושה. והולך ומורה הוראות. תלמיד שלא נפקחו עיניו, כך אמר עליו הגאון רבי שלום משאש רבה של ירושלים, שתלמיד הזה הוא תלמיד שלא נפקחו עיניו, אפרוח שלא נפקחו עיניו, אסור לשמוע לו. לא תאבו לו, לא תשמעו לו. אסור לשמוע לו כלל. אסור ללמוד בספרים שלו. האיש הזה הוא תלמיד המבעט ברבותיו. 'תלמיד טועה ברבו תולה'. [...] ועכשיו האיש הזה מתפאר שהוא מרא דאתרא. **מי עשה אותו מרא דאתרא? לא אנחנו עשינו אותו?** מה הוא הגולם שקם על יוצרו? איך הוא מעז פנים? שלחתי קראתי אותו שיבוא אליי לא רוצה לבא אליי מתחמק בכל מיני התחמקות והוא קורא את עצמו מרא דאתרא. אנחנו יכולים להחליף אותו. כתוב בגמרא בירושלמי 'כהן גדול מתמנה בפה ומסתלק בפה', 'הפה שאסר הוא הפה שהתיר', לכן צריך שיפתח את עיניו ויאזין לנו וישמע לנו ואם לא **אני כועס עליו מקפיד עליו** [...]

אם כן מי הוא המרא דאתרא? **הוא יקום עליי יהיה מרא דאתרא?** יבוא מרן עליו השלום שכתב לנו השולחן ערוך ואנחנו קיבלנו הוראותיו. **יבוא אחד יאמר 'אני מרא דאתרא, תעשו לא כמו שולחן ערוך' ישמעו לו?** הרי יהיה שוטה, טיפש מי שישמע לו. צריך לדעת כל אחד ואחד את מקומו. איזהו חכם המכיר את מקומו. מה זה מרא דאתרא? אנחנו מינינו אותו שיהיה רב בביתר. מה עשינו אותו רב של הגולה? מרוב גדולתו בתורה? יבוא יתמודד כנגדנו, יבוא יתווכח עמנו בתורה, מה הוא יודע מלפנינו? יבוא יתמודד אִתנו בתורה.

זה חוצפה של תלמידים שלא הגיעו להוראה ומורים לפני רבותיהם. הנה הגמרא מסכת ברכות דף לא עמוד שני מה כתוב שמה? שמואל שהיה חכם גדול והיה בקי בהוראה, אומר לו עלי: אתה מורה הוראה לפני רבך, **המורה הוראה לפני רבו חייב מיתה**. רצה להעניש אותו בשביל שהוא אמר איזה הלכה.

תוספות מקשים: הרי היום הראשון שפגש את עלי זה היה אותו היום, איך נהיה תלמידו? איך נהיה מורה הלכה לפני רבו? אמרו שמה: **כשיש תלמיד חכם מובהק בדורו דינו כדין רבו המובהק והמורה לפניו נקרא שמו מורה הוראה לפני רבו חייב מיתה** חס ושלום. הם לא ראו את הגמרא הזאת? טחו עיניהם מראות? לא יודעים הלכה ופוסקים? נעשו פוסקים על ראשי הציבור. הם ילמדו אותנו מי זה ש"ס מה תנועת ש"ס? [...] איך יעזו פנים לצאת נגד דבריהם? ולא יאבה ה' סלוח להם, וכל מי שיוצא נגד התנועה הקדושה הזאת שהיא מרבה תורה בישראל [...] ולכן חייבים כל קהל ישראל הבוחרים בביתר כולם יבחרו אך רק מה שאנחנו המלצנו עליהם: ש"ס.

²⁵³⁵ בפעם הזו ש"ס חגגה ניצחון בסיום הבחירות, גם עם העובדה שמתוך כ-3000 המצביעים הספרדים בעיר 757 סירבו להישמע להוראת הרב עובדיה והצביעו למפלגה הספרדית המתחרה בעלת השם המתגרה – בית יוסף.

לא כמו שאומרים שאני לא יודע מה מתרחש...אומרים שאני לא יודע מה שאני עושה ושאני לא מבין... לכן גם אני אומר: אלה שאומרים שאני לא יודע מה שאני עושה, כגמולו יעניש אותו ה'. שתדעו שאני יודע את אשר אני עושה. אני כותב פסקי הלכה ואת הספר האחרון שלי הבאתי לרב וואזנר והוא באותו יום היה רוקד משמחה ואומר לכולם 'יש לי היום יום חג'. ברוך השם תורתו התקבלה על הכל. אז דברים כאלה, שעומדים ברומו של עולם, אני אטעה?²⁵³⁶

מול הרב עובדיה ה'מרא דארעא' (רב הארץ) התייצב ה'מרא דאתרא' (רב המקום) – הרב המקומי הספרדי הרב יעקב תופיק, מהרבנים שהרב עובדיה סימן לרעה בשל העזתו לחלוק על פסקי ההלכה שלו. במודעות מטעם התנועה הספרדית הופיעה תמונתו של הרב עובדיה ומעליה הכיתוב 'מרא דארעא'. המסר היה ברור, מי שמחליט הוא לא ה'מרא דאתרא' – הרב של המקום, אלא ה'מרא דארעא' – הרב של הארץ, אדון הארץ, או בתרגום מילולי ישיר: 'בעל הארץ'. לא הייתה זו פעם יחידה שבה התייחס הרב עובדיה אל עצמו כאל 'מרא דארעא', גם במכתב ששלח הרב עובדיה לפעילי ש"ס בטבריה על רקע התקוממות מקומית, קבע הרב עובדיה כי עליהם לציית להוראותיו וציין מפורשות בכתב ידו: 'אני מרא דארעא'.²⁵³⁷ אחזור לכינוי זה ולמשמעויות הגלומות בו בהמשך פרק זה.

4. קבלת הוראות מרן וקללת מרן דרך הלוויין

אי אפשר לחתום דיון על אודות ה'דרך אל' שלטון המרנים', על אודות עיצוב סמכות הרבנים בכלים חדשים בעידן המודרני והטכנולוגי ועל שילוב כלים חדשים אלה עם כלים מיסטיים ועל אודות השלטת דעת תורה של הרב עובדיה, בלי להפנות את הזרקור אל עבר הכלי החשוב של הרב עובדיה במערכה זו: הדרשות בלוויין. מקום בו השתלבו גם הטכנולוגי הישן וגם המיסטי החדש.

הכלי הטכנולוגי, הלוויין, שימש אמצעי מרכזי להנחלת פסקיו והשלטת מרותו של הרב עובדיה ולהגשמת שאיפתו ההלכתית המוצהרת: כל בני עדות המזרח חייבים לציית למרן. העובדה הזאת הפכה את הדרשות בלוויין לזירת קרבות. כידוע מפעלו הגדול של מנהיגה הרוחני של ש"ס הרב עובדיה יוסף, זה שאליו הוא עצמו מתכוון כשהוא אומר 'להחזיר עטרה ליושנה' היה דרישה מכל בני עדות המזרח שהגיעו לארץ ישראל לוותר על המנהגים שהביאו איתם מארצות מוצאם ולהתאחד תחת דרכו ההלכתית של מרן. הקדמה הטכנולוגית העולמית מילאה אם כן פעמיים תפקיד מרכזי במערכה להנחלת פסקי מרן, במאה ה'16 בעזרת הדפוס ובמאה ה'21 בעזרת התקשורת הלוויינית. אמנון רז-קרקוצקין דן במשמעות ההיסטורית של הדפסת ה'שולחן ערוך' לעניין הפצת תורתו של רבי יוסף קארו וקבע כי: 'השולחן ערוך הוא ביטוי מובהק של מה שנהוג להגדיר תרבות הדפוס'.²⁵³⁸ וכי קארו 'פעל מתוך מודעות ליתרונות ולכללים הגלומים במהפכת המצאת הדפוס'.²⁵³⁹ קשה להתעלם מהאפשרות שמעמדה על שלו זכה קארו עם חיבורו ההלכתי 'שולחן ערוך' נבע בין השאר מהופעתו בשנת שכ"ה 1565 בתקופה שאפשרה תפוצה רחבה של ספרו, לאחר המצאת הדפוס ובעיתוי נוח מבחינת בתי הדפוס העבריים. כך התאפשר לקארו ליצור יצירה של האחדה וסטנדרטיזציה של מסורות טקסטואליות ושל פרקטיקות יום-יומיות, סיכום של הידע וסיסטמטיזציה של חיי היום-יום. גם את השפעתה של הרב עובדיה יוסף, ששום רב ספרדי מאז רבי יוסף קארו לא היה יכול להגיע אליה, אי אפשר לנתק מהסיטואציה ההיסטורית של המהפכה הטכנולוגית בדמות שידורי הלוויין הישירים ושידורי הרדיו מדרשותיו. לכך יש לצרף את הפנומנה של רתימת כוחה

²⁵³⁶ הרב עובדיה, דרשה, עצרת בחירות בביתר עילית, 21.10.2007.

²⁵³⁷ המכתב בארכיון אבישי בן חיים.

²⁵³⁸ רז-קרקוצקין, השולחן ערוך, עמ' 311.

²⁵³⁹ שם, עמ' 314.

הפוליטי של ש"ס, לאפשר את הדבר כלכלית וטכנית ולגרום למשל למועצות דתיות ורשויות מקומיות לרכוש עשרות אלפי עותקים מספרי הלכה וסידורים על פי פסיקותיו וכך להנחילם לציבור.²⁵⁴⁰ בכרך האחרון של חיבורו ההלכתי המרכזי 'ביע אומר' כותב הרב עובדיה מפורשות כי לשידורי הלוויין חלק גדול בהצלחתו הנדירה להנחיל את פסקיו לציבור הרחב וגם באומץ שלו לעשות זאת. הוא מציין את הדברים בהקשר לפסיקתו הדרמטית במונחי הרחוב הספרדי כי על הנשים הספרדיות הנוהגות להדליק נרות שבת ורק אחר כך לברך,²⁵⁴¹ להפוך את מנהגן, קודם לברך ורק אחר כך להדליק, 'מברכות ועוברות לעשייתן'. הרב עובדיה הסביר איך העוצמות הטכנולוגיות – ששום רב ספרדי לפניו לא נהנה מהן – מאפשרות לו להעז לצאת נגד מנהג מרכזי כגון זה:

וכאן שאנו מפרסמים הדברים בשיעור הנשמע בדרך הלוויין לאלפים מבני ישראל, בהסברת דעת הפוסקים בטוב טעם ודעת, ומעצמם מבינים שהנכון לשנות מנהגם, ועושים כך הלכה למעשה, כדעת רוב הפוסקים ומרן שקבלנו הוראותיו, ואין בזה סרך מחלוקת כלל, בוודאי שיש בזה זכות הרבים שעל ידי כך מחזירים עטרה ליושנה.²⁵⁴²

בהתייחס לאותה פסיקה משנה סדרי עולם שלו בעניין שינוי סדר ברכת הנשים על הדלקת נרות שבת²⁵⁴³ סיפר הרב עובדיה באחת מדרשותיו²⁵⁴⁴ על המהלך הארוך, מההתנגדות הקשה שנתקל בה בתחילת דרכו ועד התקופה בה שימש אותו הלוויין להעברת מסריו ההלכתיים. בסיום הסיפור על קשייו להנחיל הלכות בתחילת הדרך, ומרום מעמדו בשנות גבורתו, כמנהיג תנועה בעלת כוח פוליטי ומשאבים ודרשה מרכזית מדי מוצאי שבת המשודרת לרבבות, הסביר איך הסתיים המאבק בהצלחתו:

אני באתי ופרסמתי את זה. אלפים שומעים אותי דרך הלוויין במוצאי שבת. ברוך השם אלפים חזרו בתשובה: מברכים ואחר כך מדליקים [נרות שבת].²⁵⁴⁵

זהו כמובן פרט המלמד על הכלל – מודעותו של הרב עובדיה לטכנולוגיה ככלי המאפשר את העצמת סמכותו במידה חסרת תקדים בהשוואה לבעלי הלכה שקדמו לו.

מרכזיות שידורי הלוויין חשובה לא רק להבנת הדרך אל 'שלטון המרנים' במקרה הפרטי של הרב עובדיה, היא חשובה גם להבנת החשש מקללת הרב עובדיה. אי אפשר לתפוס את משמעותו של נושא הקללות והקפידות אצל הרב עובדיה בלי להבין את גולת הכותרת, מבלי להכיר את נשק יום הדין, מבלי להציג את העוצמה של כלי השליטה רב הכוח של הרב עובדיה יוסף בציבור הספרדי פנימה: המתקפות האישיות בדרשות מוצאי השבת המשודרות בלוויין כלפי אלו שהעזו לצאת נגדו או לחלוק עליו, פוליטית, הלכתית, הנהגתית, אישית, ציבורית וכיו"ב. ממילא חובה להבין גם את עוצמת תנועת ההתנגדות הספרדית לפרויקט ההשתלטות של הרב עובדיה. דרשות מוצאי השבת ששודרו בצלחות הלוויין לבתי כנסת שונים ברחבי והארץ ובתחנות הרדיו החרדיות וצוטטו תדיר בתקשורת החילונית הפכו לאירוע המרכזי בריתמוס החיים של אנשי ש"ס. החשש מקללת הרב עובדיה בדרשה בלוויין ליווה את החיים הש"סניקיים. בעתות משברים

²⁵⁴⁰ על דרך תיעול הכספים ממשרדי הממשלה 'למימון המהפכה' של ש"ס, ראו: טסלר, מחירה של מהפכה; ראו גם לעיל שער ראשון, פרק שלישי, סעיף ג3.

²⁵⁴¹ בניגוד לעמדת ה'שולחן ערוך' והרמב"ם ובהתאם לעמדת הרמ"א והרב יעקב וייל. ראו: יוסף, יב"א, ב, או"ח, טז; הנ"ל, מאור ישראל, ג, עמ' קג-קט; ראו על ההשפעה הקבלית בעניין זה: פיירשטיין, מנהגים יהודיים, עמ' 32-33.

²⁵⁴² יוסף, יב"א, י, או"ח, כא, עמ' לד.

²⁵⁴³ על מחלוקת רבנו תם והרב משולם האם בכלל יש לברך על נר שבת ראו ריינר, פרשנות והלכה.

²⁵⁴⁴ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, בית המדרש יחוה דעת, ד תמוז תשס"ד, 22.6.2004.

²⁵⁴⁵ שם.

פנימיים ובכלל שוב ושוב נשמע האיום 'הרב עובדיה יקלל אותך בייזדים'.'²⁵⁴⁶ אין ויכוח שהרב עובדיה הוא גדול הגדולים' אמר אז ח"כ לשעבר הרב חיים אמסלם, ממשמרי מנהגי העדה המרוקאית וממבקרי החרפים של הרב עובדיה, 'יש המון קושיות על הרב עובדיה, אבל אף אחד לא רוצה להתעסק איתו כי הוא יצא עליו ויקלל אותו בלוויין'.²⁵⁴⁷

מפתה להגדיר את הקללה בלוויין כאירוע מיסטי. אולי האירוע המיסטי המרכזי בריתמוס החיים השניוניקי שסבב סביב דרשת הרב עובדיה. דא עקא, שהיה בה, באימה מפני מתקפות הרב עובדיה בלוויין, כוח משתק שהסתמך על שני דברים: החשש המיסטי מקפידא, אבל אולי יותר מכך החשש מעצם מסדר ההשפלה שבמסגרתו גדול הדור מבייש פומבית אדם ותוקף אותו בחריפותו המפורסמת קבל עם ועדה.²⁵⁴⁸

ב. הפגיעה בכבוד הרב עובדיה כסיבה למותם של בני אדם

האמונה בכוחו המיסטי של הרב עובדיה הובילה להתבטאויות של מעריצים פשוטים ורבנים חשובים על פי הן כוחו המיסטי גרם לפגיעה פיזית ולמוות של אנשים שונים, בין היתר לכך שגם חיילים נהרגו בגלל הפגיעה בכבודו.

הדברים הגיעו לשיא אחרי אחת ההתבטאויות השנויות במחלוקת של הרב עובדיה שאף היא חשובה להבנת עומק תפיסתו המיסטית, על פיה: 'ששת המיליונים שנהרגו בשואה הם גלגול נשמות של אנשים שחטאו בגלגול הקודם'.²⁵⁴⁹ בארץ פרצה סערה והתעורר גל גינויים והתקפות חריפות נגד הרב עובדיה יוסף. הרב בן ציון מוצפי, מחשובי הרבנים הספרדים, התייצב אל מול גל המתקפות נגד הרב עובדיה בשיעור בבית כנסת בחולון שהועבר בשידור חי בערוץ הרדיו החרדי הפיראטי 'שובה ישראל'. הרב מוצפי התייחס לאסון שאירע בבסיס האימונים בצאלים באותם ימים ממש,²⁵⁵⁰ אירוע שבו נהרג חייל צה"ל שי גרין, וטען כי החייל נהרג בגלל פגיעה זו בכבודו של הרב עובדיה יוסף. הרב מוצפי הוסיף ואמר כי גם כשהתחילו החקירות נגד הרב עובדיה יוסף במרץ 2000 בעקבות דבריו נגד יוסי שריד, נהרגו באותם ימים ממש שני טייסים 'אחד מהם ז"ל נכדו של מנחם בגין'.²⁵⁵¹

תסתכלו, [...] כשהתחיל הסיפור הראשון כשדיברו על הרב [עובדיה] ורצו להגיש נגדו... זה היה בסביבות פורים שאז הרב דיבר ורצו לעשות חקירה. מה היה בתוך 24 שעות? נפל מטוס לתוך הים עם שני טייסים שמתו. ביניהם היה נכדו של מנחם בגין ז"ל. לקח זמן עד שגילו את הגופות שלהם. למה? פגעו בכבוד חכם בישראל. הפעם מה היה? הנה רימון, מה זה דבר הכי פשוט, איך יכול להיות דבר כזה זורק רימון ופיצץ אותו על המפקד. אם לא יד' פה מה זה? אם לא באו להזהיר אותנו בשמים אל תגעו במשיחי או בתלמידי חכמים? זה לא פשוט, תדעו, והפסוק אומר ש'אם תלכו עמי בקרי והלכתי עמכם בחמת קרי'. זה פשוט לפגוע בחכמים? אוי ואבוי מי יעז? הנה רואים יד' מיד.²⁵⁵²

לא רק מקרי מוות של חיילים, גם סדרת מקרי מוות טראגיים של מתנחלים וילדי מתנחלים זכתה לפרשנות ש"סניקית על פיה מדובר בעונש מיסטי שהושת עליהם בגין הפגנותיהם נגד הרב עובדיה יוסף ונגד

²⁵⁴⁶ הביטוי 'ביזדים' נותר גם כשהדרשות כבר הועברו, בשל מצבו הבריאותי של הרב עובדיה, מבית הכנסת 'היזדים' בשכונת הבוכרים, לבית הכנסת שלו בהר נוף, החל ממוצאי שבת פרשת לך לך תשס"ח. 20.10.2007.

²⁵⁴⁷ שיחה עם חבר הכנסת לשעבר מטעם ש"ס הרב חיים אמסלם; ראו גם: איתן, בשם התבונה, עמ' 221-232.

²⁵⁴⁸ נדמה כי תפקיד דומה לזה שמילא עבור הרב עובדיה הלוויין מילא עבור הרב שך הביטאון הליטאי 'יתד נאמן'. ראו: טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 30-32.

²⁵⁴⁹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת דברים, בית כנסת היזדים, ד אב תש"ס, 5.8.2000.

²⁵⁵⁰ ב-7 באוגוסט 2000 נהרג החייל שי גרין מהתפוצצות רימון.

²⁵⁵¹ סרן יונתן בגין, טייס מטוס F16 של חיל האוויר נהרג בתאונת אימונים ב-27 במרץ 2000.

²⁵⁵² הרב בן ציון מוצפי, אוגוסט 2000.

אשתו הרבנית מרגלית בתקופת הסכמי אוסלו.²⁵⁵³ קימי קפלן מציין למשל את רצח עפרה פליקס, בתו של הרב מנחם פליקס, מראשי המתנחלים, בפיגוע, כאירוע שנתפס בש"ס כעונש על האופן החרף שבו תקף הרב פליקס את הרב עובדיה.²⁵⁵⁴ בשנת 1995 אף יצא כרוז (פשקוויל) שהכריז כי רצח עפרה פליקס, והרצח של יהודה פרטוש מחברון, שנהרגו בפיגועי טרור הוא עונש על שהשתתפו בהפגנות מול ביתו של הרב עובדיה. הכרוז האשים אותם בכך שביזו את הרב עובדיה ונחתם בציטוט החז"לי הקלסי בנושא: 'היזהרו בדברי חכמים שנשיכתם נשיכת שועל ועקיצתם עקיצת עקרב וכו'.'²⁵⁵⁵ אפילו לאחר פטירת הרב שך, מנהיג הציבור הליטאי, נמצא בכיר מאוד בש"ס שאמר כי פטירתו של ראש ישיבת פוניבז' והעובדה שבכירי הרבנים הליטאים אושפזו באותה תקופה הן עונש משמים על כך שהליטאים תקפו את הרב עובדיה יוסף. הבכיר כיוון לעובדה שגדולי הרבנים הליטאים, 'פוסק הדור' הרב יוסף שלום אלישיב, הרב אהרון לייב שטיינמן והרב חיים קנייבסקי – כולם ישישים מופלגים בשנים – סבלו מבעיות בריאותיות שונות, ואמר שהוא מצטט את דבריו של אחד מגדולי הרבנים בהנהגת ש"ס.²⁵⁵⁶ גם בחוברת האנטי-אשכנזית 'מחולת המחניים' שיצאה בשנת 2007 כדי להגן על מנהיגה הרוחני של ש"ס הרב עובדיה יוסף ותקפה בחריפות את חשבי הרבנים האשכנזים, נכתב על רב אשכנזי שכתב נגד הרב עובדיה כי הוא כבר נענש שכן 'נגפו ה' ומת בייסורים גדולים'.²⁵⁵⁷ אחת ההתפרצויות של המחלוקת בין הרב עובדיה ובין האשכנזים הליטאים התרחשה לאחר שבאירוע חרדי-אשכנזי חגיגי שאליו הוזמן, בחר הרב עובדיה לשאת דברים דווקא נגד לימוד הספר 'משנה ברורה' של ר' ישראל מאיר הכהן, החפץ חיים. הביטאון הליטאי 'יתד נאמן' הטיח ביקורת ברב עובדיה ובעקבות זאת הפיצו חסידי הרב עובדיה כרוז (פשקוויל) שבו נטען כי פגיעה ברב עובדיה משמעותה אסונות, יתומים וסרטן:

הזדעזעי ארץ על החוצפה הנוראה שהעזו לבלרי יתד נאמן לכתוב דברי נאצה ובלע נגד מרן [...] האם הליטאים בעלי הגאווה מחכים לעוד אסונות? לעוד יתומים? [...] הרי כבר אמר מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א כי הסיבה לכך שתשעים אחוז מהחולים בסרטן בשניידר הם חרדים אשכנזים(!) היא בגלל שמבזים ת"ח, שעל מבזה תלמיד חכם נאמר שאין רפואה למכתו.²⁵⁵⁸

כשהודח הרב עובדיה מתפקיד הרב הראשי בשנת 1983, פורסם כי חסידיו השמיעו טענה שעשרה רבנים ספרדים מתו בתקופה קצרה בגלל הפגיעה בכבודו. לטענה נלוותה תביעה להתפטרות יורשו בתפקיד, הרב מרדכי אליהו.²⁵⁵⁹ גם את פטירת האחרון, יריבו ההלכתי הגדול הרב מרדכי אליהו (בשנת 2010 בגיל 81, גיל צעיר יחסית לרבנים אחרים), יש המייחסים בקרבתו של הרב עובדיה ליריבות המרה של הרב אליהו עם רבם. הדברים אפילו נכתבו במפורש בספר הביוגרפי 'אביר הרועים', ספר שכאמור חיבר נכדו הקרוב של

²⁵⁵³ ומספר ראש עיריית אלעד לשעבר צוריאל קריספל כי בתקופת ההפגנות של המתנחלים נגד הרב עובדיה על רקע הסכם אוסלו, פורסמה ברחובות מודעה ובה תמונה עם גלימה של הרב עובדיה, שראשו הוחלף בראשו של אריה דרעי. הרב עובדיה ראה את המודעה מודבקת על ארון חשמל סמוך לביתו ברחוב ז'בוטינסקי בירושלים ושאל בכעס 'מה זה?!'. קריספל סיפר לרב עובדיה כי זה מעשה מתנחלים ונקב בשמות שניים ממנהיגי המחאה נגד הרב עובדיה. הרב עובדיה אמר 'לא יגמרו את שנתם'. לא עברו כמה חודשים ולדברי קריספל שניהם נהרגו בתאונות. (שיחה עם איש ש"ס צוריאל קריספל).

²⁵⁵⁴ קפלן, החרדיות המזרחית, עמ' 479, הערה 43.

²⁵⁵⁵ שחר אילן, הארץ, 3.4.1995. הציטוט – על פי משנה אבות, ב, י.

²⁵⁵⁶ חשוב לציין כי הדגיש שאין מדובר ברב עובדיה יוסף עצמו. אבישי בן חיים, השר ישי יוצא לקרב נגד פעילי דרעי, Ynet, 9.11.2001.

²⁵⁵⁷ מחולת המחניים. הכוונה לרב אברהם הלוי הורביץ מקורבו של הרב קנייבסקי מחבר הספר 'אורחות רבנו', שהקפיד בספרו לכתוב את הרב עובדיה יוסף 'עובדיה' בלי תואר הרב ופרסם לגביו דברים קשים מאד.

²⁵⁵⁸ פשקוויל, ארכיון אבישי בן חיים. ראו עוד בעניין זה בשער שלישי, פרק רביעי, סעיף ג 'קווים משותפים: המאבק במקובלים והמאבק בליטאים'.

²⁵⁵⁹ גד ליאור, מי אשם בפטירת 10 רבנים ספרדים?, מעריב, 13.2.1984.

הרב עובדיה, הרב יעקב ששון, ואשר הרב עובדיה עבר עליו והביע את שמחתו על הכתוב בו. בספר זה נכתב על פטירת הרב מרדכי אליהו – בלי לנקוב בשמו – כך:

ומעשה היה שאמר רב גדול מבני בבל [הכוונה כאמור לרב מרדכי אליהו] שאחר ימי הרב [עובדיה] יחגור הוא מותניו לעקור כל פסקיו ולהחזיר פסקי הבן איש חי. ובאו וסיפרו כן לרב... ובאותו זמן היה הרב ההוא עומד בכחו במתניו והוא צעיר מהרב [עובדיה]... נענה הרב [עובדיה] בשלוה: 'וכי הוא יודע את עתו ומי יקדם למי?' לא עברו ימים ונחלה בחולי גדול וגם בו הצליח מעשה שטן לטרדו מן העולם.²⁵⁶⁰

לגבי התהייה המתבקשת שמא אין קשר בין דברי הרב עובדיה על פטירתו המוקדמת של הרב אליהו לבין הפטירה עצמה, ושמא מדובר בצירוף מקרים בלבד, מדגיש מחבר הספר: 'ואנא לא שמיצא לי הא דאמרי אינשי "מקרה הוא"' [ואני לא נשמע לי מה שאומרים אנשים שמדובר במקרה]. ומסכם המחבר הנכד את מקרה פטירת הרב אליהו במילים 'כי הכל מסובב מאיתו יתברך'.²⁵⁶¹ הנכד מציין כי פטירת הרב מרדכי אליהו אירעה 'לא לפני שביקש לבא' אל הרב עובדיה לקבל ברכתו ומוסיף כי יש אומרים שרצה הרב מרדכי אליהו 'לבקש מוטו מיניה' (לבקש מחילה ממנו) והרב עובדיה שמע ומחל לו. יש לציין שהרב עובדיה, למרות הפצרות מקורביו, התעקש שלא ללכת ללוויית הרב מרדכי אליהו, וכי רבנים ממקורביו פחדו להשתתף באירוע הספד בשבעה של הרב אליהו כדי לא לפגוע ברב עובדיה ולא לעורר את כעסו. אחרי פטירת הרב עובדיה יוסף היו בחוגי המקובלים הספרדים – שם היה הרב מרדכי אליהו אהוב ונערץ – מי שלחשו בבהלה כי מועד נפילתו של הרב עובדיה בליל כ"ה בסיון תשע"ג (אז הרב עובדיה נפל, איבד הכרה והובהל לבית החולים הדסה) ותחילת דעיכתו הבריאותית הוא בדיוק ביום פטירת הרב מרדכי אליהו, שלוש שנים קודם לכן, ואף בשעת העלייה לקבר. מאז הרב עובדיה לא הבריא. הם הסבירו כי ברור להם שמדובר בפעולה של הרב מרדכי אליהו משמים נגד הרב עובדיה, או למצער בפעולה שנעשתה בשמים בלי התערבות הרב אליהו, כדי לתבוע את כבודו. מכל מקום משיחות עמם עלה כי מבחינתם מגוחך הוא לחשוב שמדובר במקרה וכי גם להם לא שמיצא הא דאמרי אינשי 'מקרה הוא'.

עד כמה מקומה של המיסטיקה ומקומה של הקפידא לא נפקד מדרמת מערכות היחסים הסבוכות בין הראשונים לציון תעיד העובדה כי גם בסביבתו של הרב יצחק נסים, הרב הראשי הספרדי הראשון לציון, שקדם לרב עובדיה ולרב מרדכי אליהו, יש מי שמצביעים על מקומה של הקפידא בהתרחשויות. בין בני משפחתו של הרב נסים, שזעם על הרב עובדיה שירש אותו בתפקיד הרב הראשי הספרדי, יש מי שטוענים כי מחלת העיניים של הרב עובדיה בעקבותיה נאלץ להרכיב תמיד את משקפיו הכהות המפורסמות נגרמה בשל קפידא של הרב יצחק נסים.²⁵⁶² סיפור אחר המסופר במשפחת נסים הוא כי הרב עובדיה רצה להתחתן עם בת הרב נסים וסורב. התוצאה במקרה זה הייתה קפידא של הרב עובדיה וכך שלוש מבנותיו של הרב נסים לא התחתנו עד היום. גם כאן חשוב להדגיש, כי אין כל חשיבות לשאלת אמיתות הסיפורים הללו, אלא לאווירה המיסטית שבעטיה הם רחשו.

6. עוד על המאבק ברב מרדכי אליהו

על קברו של הרב מרדכי אליהו בהר המנוחות, מופיע הכיתוב 'ממשיך דרך ר"ח טוב בן איש חי' ולא בכדי הוא קבור תחת מבנה שהוקם מעל שני קברים והפך אותם ליחידה אחת, קבר הרב מרדכי אליהו וקבר החיד"א. במובנים מסוימים חלק ממאבקי חייו של הרב עובדיה הסתמלו במאבק בדמותו של הרב מרדכי אליהו, ממשיך דרכו הכולט של הבן איש חי, ראשון לציון בעל הילה קבלית, בן למשפחת אצולה של הרב

²⁵⁶⁰ ששון, אביר הרועים, א, עמ' 158.

²⁵⁶¹ שם, הערה כב.

²⁵⁶² שיחה עם מקורב לרב נסים; ראו נפגעים נוספים בידי שמים בשל הפגיעה ברב עובדיה לעיל הערה 2460.

סלמן אליהו, מנהיגה הרוחני של המפלגה הדתית לאומית השנואה על הרב עובדיה ומי שעבורו הודח הרב עובדיה מכהונתו כרב הראשי.

הקרב נגד הרב מרדכי אליהו היה קרב חריף במיוחד שהתנהל נגד הרב הספרדי שנחשב לשני בחשיבותו, ביוקרתו ובעוצמתו, אחרי הרב עובדיה. בין הרב עובדיה לבין זרם הרבה דם רע, בעיקר משנת 1983, אז הרב אליהו תפס את תפקיד הראשון לציון לאחר מה שנחווה אצל הרב עובדיה כתרגיל הדחה שלו מכס הרב הראשי. בנוסף לזה הרב אליהו נחשב למקובל ולמייצג הבולט ביותר של שיטתו ההלכתית של הבן איש חי, ממילא הוא היה אחד החסמים הכבדים נגד הנחלת שיטתו של הרב עובדיה. זאת במיוחד לאור העובדה שהרב אליהו נכח בחייהם של רבים מהש"סניקים הן מתוקף היותו רב ספרדי מיוצאי פורת יוסף, הן בגלל שידוריו בתחנות הרדיו החרדיות-ספרדיות פיראטיות המזוהות עם ש"ס. כך נוצר מצב שבו יום אחד שמעו הספרדים את הרב עובדיה פוסק שעל כל הספרדים לנהוג על פי פסיקות רבי יוסף קארו מחבר ה'שולחן ערוך', ולמחרת את מתנגדו הרב אליהו פוסק שיש לנהוג על פי פסקי ה'בן איש חי' ולהסתמך רבות על האר"י. כך למשל לקראת סוכות שנת תשס"ה עלתה מאזינה מבולבלת בתחנת הרדיו החרדית פיראטית 'כל האמת' ושאלה: 'אני ספרדייה מרוקאית, פה פתאום אומרים שאסור לי לברך על הלולב, מה לעשות?' הרב מרדכי אליהו השיב לה כי בהחלט מותר לה להמשיך עם המנהג לברך וכי אין שום בעיה עם נשים שנהגו לברך על הלולב.²⁵⁶³ הרב עובדיה מצדו התייחס בשידורי דרשותיו לשאלה אם אישה צריכה התרת נדרים כדי להתחיל לציית לפסיקתו ההפוכה ולברך ואחר כך להדליק נרות שבת במקום להדליק ואחר כך לברך כמקובל אצל רבים. 'לא צריך התרה, התרה עושים על מצווה, לא על עבירה, היא עשתה עוון, בירכה מסכנה לברכה לבטלה, ה' ימחול לה. מכאן והלאה תברך תחילה ואחר כך תדליק'.²⁵⁶⁴

הרב אליהו סיכן את הרב עובדיה לא רק מבחינה הלכתית. אף על פי שהוא נחשב לאחד משני מנהיגי הציונות הדתית לצדו של ראש ישיבת 'מרכז הרב', הרב אברהם שפירא (1911–2007), הייתה לו כאמור אחיזה ואהדה גדולה בקרב הציבור המכונה ש"סניקי ויוקרה ייחודית בחצרות המקובלים. בין השאר היה הרב מרדכי אליהו, שכונה על ידי חסידיו 'מרן המקובל האלוקי', מקורב מאוד לזקן המקובלים הרב יצחק כדורי - ודאי מקורב יותר מהרב עובדיה. כשנפטר הרב כדורי, הרב אליהו היה זה שקיים את תהליך הטהרה שלו. במלאת שנה לפטירתו של הרב כדורי נערכה לו אזכרה שבה אמורים היו להשתתף גם הרב עובדיה יוסף וגם הרב מרדכי אליהו. המארגנים חשבו שהתגברו על הבעייתיות כשהקפידו – כמו כל מי שמארגן אירוע שאליו הוזמנו שני הרבנים החשובים – לסדר את העניינים כך שהרב עובדיה והרב אליהו יגיעו בשעות נפרדות. ש"ס לקחה על עצמה את מלאכת הוצאת המודעות והכול נראה כמתנהל על מי מנוחות. אלא, שבסופו של דבר יכולים היו תושבי ירושלים להבחין בשני סוגי מודעות זהות לחלוטין זו לצד זו. באחת, שאותה הוציאה ש"ס הושמט בכוונה שמו של הרב אליהו, בשנייה שאותה מיהרו להוציא אנשי החצר של הרב כדורי הופיעו זה לצד זה בשורה הראשונה ובאותו גודל ועם אותו תואר 'מרן' שני הרבנים, הרב עובדיה והרב אליהו.²⁵⁶⁵

המחלוקת בין הרב עובדיה לרב אליהו באה לידי ביטוי גם לקראת ט"ו בשבט תשס"ז כשיצא לאור ספרו ה'41 במספר של הרב עובדיה 'חזון עובדיה ט"ו בשבט'. בספר מכנה הרב עובדיה את הרב אליהו 'אחד המתיימר להיקרא "רב"'.²⁵⁶⁶ בהתייחס לפסק הלכה של יריבו ההלכתי מוסיף הרב עובדיה בלעג: 'לא יאומן כי יסופר וכל השומע יצחק לו'. בדרשה סמוכה לצאת הספר חזר הרב עובדיה ותקף את הרב אליהו

²⁵⁶³ רדיו 'כל האמת', תשרי תשס"ה.

²⁵⁶⁴ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת וישלח, בית כנסת היזדים, י"ד בכסלו תשס"ה, 27.11.2004.

²⁵⁶⁵ המודעה בארכיון אבישי בן חיים.

²⁵⁶⁶ יוסף, חזו"ע, ט"ו בשבט, עמ' סה. (המחלוקת כולה נסובה סביב השאלה מה מברכים על מצה שלא בימי חג הפסח, 'מזונות' או 'המוציא').

באותו עניין ואמר: 'זה לא תלמיד חכם אומר דברים כאלה – זה בושה וחרפה לומר דברים כאלה. דברים תמוהים מאד. כבר כתבתי בספרי נגד זה'.²⁵⁶⁷

הגיעו הדברים עד כדי כך שיש בש"ס אישים רציניים המייחסים אפילו את סגירת תחנות הרדיו החרדיות-פיראטיות הש"סניקיות שזכו לכינוי 'ערוצי הקודש' לכך שלא היו ממושגעים מספיק לש"ס ולמנהיגותו של הרב עובדיה, בין השאר בשל הסירוב להפסיק לשדר את שיעורי ההלכה של הרב מרדכי אליהו. ש"ס ניהלה מלחמה מוצלחת נגד 'ערוצי הקודש' הספרדים ששרדו לא מעט שרי תקשורת, אך נסגרו דווקא בתקופה שבה שר התקשורת היה איש ש"ס, אריאל אטיאס. זאת אחרי שבמשך שנים נחשבו התחנות לאחד מסמליה הגדולים של התנועה, שהתהדרה בסיסמאות על חופש הביטוי ועל זכותו של הקול המזרחי האותנטי להישמע מעל גלי האתר. מסתבר שהתחנות הפכו עצמאיות מדי והתייצבו כגורם כוח בלתי נשלט, מבחינת ש"ס, בתוך הציבור הספרדי. הם אף העזו מעת לעת למתוח ביקורת על הנהגת ש"ס. בתחנת 'כל האמת', כאמור, אף העזו לשדר שיעורים הלכתיים של היריב הרבני המר הרב מרדכי אליהו ושל בנו העצמאי של הרב עובדיה, הרב יעקב יוסף, שלא חשש לחלוק על אביו בהלכה. הרב אליהו זכה בשידורים המיועדים לציבור הש"סניקי בתואר-העל השמור לרב עובדיה 'מרן' ואף חובר לכבודו שיר קצבי שנוטל מהרב עובדיה ומפסיקתו ההלכתית את הבכורה הבלעדית, במילותיו שדחקו את מרן רבי יוסף קארו והעלו על נס את הפסיקה על פי הקבלה ועל פי הבן איש חי ואת 'חכם מרדכי' אליהו:

מקווים ומצפים כולנו יחד לשמוע את דברי הרב. דברי חכמה בינה ודעת, קבלה ודעת בן איש חי [ובפזמון: מורנו, רבנו, 'חכם מרדכי' הוא הצדיק של הדור הזה. הראשון לציון קרוב לאל עליון, מקובל אלוקי, הוא מופת הדור.

מקורבי שר התקשורת לשעבר אריאל אטיאס, מבכירי ש"ס, אמרו אז כי הוא צבר לא מעט נקודות זכות אצל הרב עובדיה בשל העובדה שנסגרו 'ערוצי הקודש' והופסקו שידוריו של הרב מרדכי אליהו, וזה הפסיק לנסות ולכבוש את המלכה ההלכתית אצל הרב עובדיה בבית. האם יכול להיות שדווקא ש"ס חיסלה את ערוצי הקודש שלה ושלדברים היה קשר ברור לרצון למנוע את שידורי הרב מרדכי אליהו? בערוצים אומרים שכן,²⁵⁶⁸ גם דובר המשרד לביטחון פנים דאז, יהודה ממון, בהחלט הפנה את האחריות לכיוונו של שר התקשורת מטעם ש"ס אטיאס והדגיש כי: 'המשטרה פועלת נגד תחנות פיראטיות, שמשרד התקשורת מבקש לטפל בהן'.²⁵⁶⁹ כאמור, גם בהלווייתו של הרב מרדכי אליהו סירב הרב עובדיה להשתתף. עד היום מייצגים שני האישים דרכים שונות בנתיבי הפסיקה הספרדית, שחלק מרכזי בהבדל ביניהן נוטלת שאלת מעמדה של הקבלה. ריקי טסלר מבטאת עמדה רווחת כאשר היא מייחסת את מאבקיו של הרב עובדיה ברב מרדכי אליהו למחלוקת על הקבלה: 'הוא התנגד לרב מרדכי אליהו ... כיוון ששלל את נטייתו הקבליסטית'.²⁵⁷⁰ מחקר זה מעלה אפשרות אחרת. ייתכן שבמידת מה הרב עובדיה התנגד לקבלה כיוון ששלל את הרב מרדכי אליהו ואת ייתר האליטה הרבנית הספרדית, שהפריעה למימוש מפעלו ההיסטורי, אך לא שלל את הקבלה עצמה.

בפרק זה נוכחנו לראות את המהלכים המיסטיים והמאגיים באמצעותם בוצרה סמכותו של הרב עובדיה יוסף כלפי מעריציו וכיצד שמשו אמצעים אלה לדחיקתם של יריביו, במידות משתנות של הצלחה. בפרק הבא נבחן את התוצר של כל המהלכים הללו, דהיינו, איזו דמות של סמכות תורנית-פוליטית נולדה מתוך תפיסת הסמכות הייחודית של הרב עובדיה יוסף.

²⁵⁶⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שמני, כ"ו ניסן תשס"ז, 14.4.2007.

²⁵⁶⁸ שיחה עם שמואל בן עטר, לשעבר מנהל תחנת הרדיו החרדית-ספרדית פיראטית 'כל האמת'.

²⁵⁶⁹ אבישי בן חיים, שכר ועונש, מעריב, 31.8.2007.

²⁵⁷⁰ טסלר, בשם השם, עמ' 157–158.

פרק רביעי

ההלכתי, המיסטי והפוליטי: 'דעת תורה' בגרסת הרב עובדיה

'כזה הוא מסע חייו של חרדי אמתי: נולד מברכות, חי מסגולות, מת מקפידות'. כך מסכמת מימרה חרדית עממית את מקומה המרכזי של המיסטיקה בחיים החרדיים. השימוש הנרחב באמונה בברכות, בהתלהבות מסגולות ובפחד מקפידות, הפך כלי מרכזי להקניית סמכותם המנהיגותית של הרבנים ושל המרנים בפרט. בבניית הסמכות והמנהיגות של הרב עובדיה מילאו תפקיד מכריע שני מונחי יסוד שהועתקו מהעולם החרדי-אשכנזי והועצמו בעולמה של ש"ס. שני אלו סייעו מאוד להשלטת מרות הרב על הציבור, הן בעניינים הלכתיים והן בעניינים שאינם הלכתיים, ובראשם עניינים פוליטיים. שני המושגים הם 'דעת תורה' וה'קפידא'.

א. הדרך אל 'שלטון המרנים'

בניית האוטונומיה החדשה ועיצוב סמכות הרבנים בכלים חדשים

אי אפשר להבין את עוצמת המיסטיזציה הכרוכה בטיפוס המנהיגות הרבנית האורתודוקסית-חרדית ובכלל זה מנהיגותו של הרב עובדיה, בלי להבין איזו אדמה חרבה היה על ההנהגה החרדית, אשכנזית כספרדית, לעבד, ואיזה תהליך אינדוקטרינציה היה צריך הציבור החרדי בכלל והש"סניקי בפרט לעבור.²⁵⁷¹ בניית האוטונומיה החרדית בישראל ראויה להבחן על רקע תחזיות העבר על פי הן החרדיות הייתה אמורה לדעוך ולא לצמוח, החל מתחזיתו (על פי השמועה) של ראש הממשלה דוד בן גוריון כי החרדים יהפכו למוצג מוזיאוני,²⁵⁷² ועד זו של הסוציולוג והתיאולוג פיטר ברגר שחזה שהעולם כולו יעבור תהליך של סקולריזציה.²⁵⁷³ אלה צעדו בעקבות ההוגים המרכזיים שסברו שתוצאת המודרניות ובשורת הרציונליות והקדמה המדעית שהיא טומנת בחובה היא חילון של העולם: ניטשה (אלוהים מת), מרקס (הדת אופיום להמונים), פרויד (הדת אשליה), ובר (הסרת הקסם) דורקהיים (הדת מטפורה).²⁵⁷⁴

יש להרחיב מעט על אודות הרקע ההיסטורי לצמיחת טיפוס מנהיגות רבני מסוג מקיף זה שהתגבש בדורו של הרב עובדיה: צמיחת האורתודוקסיה החרדית עצמה לא מבטאת אך ורק את העימות הפנימי הרעיוני תרבותי עם תנועות ההשכלה, הרפורמה, החילון, ההתבוללות, הלאומיות, הציונות, הישראליות וכיו"ב. על צמיחתה השפיעה קודם לכן ההתפתחות החיצונית שהונחתה על הקהילות היהודיות. הופעת המדינה הריכוזית והאמנציפציה על במת ההיסטוריה. כתוצאה מהחקיקה במדינות הריכוזיות כבר במחצית הראשונה של המאה ה-19 התבטלו הקהילות היהודיות המסורתיות כמעט בכל ארצות אירופה.

²⁵⁷¹ על סיכום אחר של תופעת צמיחת תופעת ה'גדולים' על פי שאול שטמפפר. ראו: שטמפפר, ה'גדולים'; ראו גם: אלון, סמכות ועוצמה; אברמסקי, משבר הסמכות.

²⁵⁷² במיתולוגיה החרדית מפורסמת אמירתו של בן גוריון: 'בעוד שלושים שנה יהיו חרדים רק במוזיאונים'. בכל מקרה רבות העדויות כי היה משוכנע שלא יהיו חרדים בעידן המודרני וכי הם מייצגי שבט הולך ונעלם, כלשונו של צבי צמרת (ראו: צמרת, בן גוריון ויחסו, עמ' 368).

²⁵⁷³ על תחזיתו של ברגר ועל הודאתו בטעותו ראו: ברגר, דה חילוניות. על הפרדיגמה המחקרית על פיה כוחות המדע והרציונליות מניעים את ההיסטוריה המודרנית ומחייבים את החילון ואת העלמות הדת ראו: ידגר, המסורת בישראל, עמ' 37.

²⁵⁷⁴ ראו אצל: ברגר, המודרניות והאתגר.

בשנת 1844 ביטל גם השלטון הרוסי את 'הקהל' כגוף מוכר.²⁵⁷⁵ התפתחות חברתית זו יצרה צורך בצורות ארגון ושליטה אלטרנטיביות לקהילה, שבאו לידי ביטוי בדמותם של המוסדות החזקים יותר, הישיבות הליטאיות העליקהילתיות, 'החברות' השונות, החצרות החסידיות במזרח אירופה ומוסד 'הכולל' ביישוב הישן האשכנזי בירושלים.²⁵⁷⁶

התהליכים הרשמיים של האמנציפציה, שכללה שינויי חוק שבאמצעותם הושאו זכויותיהם הפוליטיות של היהודים, החלו בסוף המאה ה-18 עם צו הסובלנות של יוסף השני באוסטריה (1781) ועם הצהרת זכויות האדם והאזרח בצרפת שהשוותה את זכויות היהודים (1789) והגיע לשיא אחרי מלחמת העולם הראשונה, אז היה העם היהודי ברובו כבר בתוך האמנציפציה, לאחר התממשותה גם ברוסיה (1917). אז גם זכו היהודים ברוסיה לשוויון זכויות לראשונה, להלכה ולמעשה. זהו תהליך פוליטי, כלכלי, חברתי ותרבותי שיש לו כמובן גם השלכות דתיות מרחיקות לכת, ובכללן מכה קשה לשליטת הקהילות ולעולם הישיבות. השלמת תהליך האמנציפציה הייתה במובן מסוים השלמת תהליך המודרניות בכל הקשור לעם היהודי. היא הביאה לשיא את הצורך של האורתודוקסיה להתמודד עם שני השינויים הגדולים של העת החדשה: הן החילון והן צורת הארגון החדשה, הלא היא המדינה הריכוזית. השלטון במדינות הריכוזיות דרש שכל האזרחים יחיו על פי חוק אחד. כך נשללה האפשרות של הנהגת הקהילות היהודיות להמשיך ולשמש כמערכת חוק הלכתית מחייבת. יכולתן לאכוף על היהודי היחיד את ההלכה ואף להעניש את היהודי העבריין נפגעה.²⁵⁷⁷ מחויבות היהודי היחיד לקהילה הפכה מעניין ברור מאליו לעניין וולונטריהנדבותי. הציות לרבנים הפך לוולונטריהנדבותי (זה מקור חולשתו, אבל זה גם מקור עוצמתו בראשיתו בהיותו דווקא משום כך מכונן זהות). אתגר הרבנים בעידן החילון, ובכלל זה בדורו של הרב עובדיה, היה לשמר ציות זה.

השלמת הליך האמנציפציה הגבירה את תהליך הנסיגה הדמוגרפית המתמדת של היהדות החרדית שהחלה בראשית המאה ה-19, כמעט במקביל להיווצרות האורתודוקסיה. מדובר בתהליך של אובדן מתמיד במובן הדמוגרפי הפשוט. נתון זה הוא בעל משמעות רבה בעיקר בשל העובדה כי מדובר בקבוצה בעלת כוח הילודה הגדול ביותר בעם ישראל. במהירות עצומה הפכו החרדים מרוב מניינו של העם היהודי למיעוט בתוכו. המדובר באירוע מעצב שכינה מנחם פרידמן 'טראומת הסחף',²⁵⁷⁸ טראומה בעלת השפעה עצומה, שבמידה רבה פסחה על בני עדות המזרח ועל הרב עובדיה. תהליך אובדני זה נמשך עד סוף מלחמת העולם השנייה.

ואז, דווקא עם הקמת מדינת ישראל שהיוותה הצלחה מרשימה ליריבים המובהקים של החרדיות - הציונות והדמוקרטיה - החלה פריחה מחודשת של החרדים. כל זאת בצל המתח בין אסטרטגיית הקהילות הנפרדות²⁵⁷⁹ וההתבדלות הפוליטית לבין אסטרטגיית ההתבצרות התרבותית (במינוחו של בנימין בראון).²⁵⁸⁰ האוטונומיה שהעניק בעבר השלטון בגולה לקהילות היהודיות הוחלפה באוטונומיה חדשה.²⁵⁸¹ המנגנונים הוחלפו בשלל מנגנונים אחרים: מערכת 'החינוך העצמאי',²⁵⁸² מקומות היישוב החרדיים,

²⁵⁷⁵ אטינגר, תולדות ע"י, ג, עמ' 98-88.

²⁵⁷⁶ ברטל, גלות בארץ, מבוא; וכן הני"ל, היציאה מן החומות, עמ' 302-308.

²⁵⁷⁷ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 2-4.

²⁵⁷⁸ שם, עמ' 10.

²⁵⁷⁹ על שורשיה ההיסטוריים של שיטת הקהילות הנפרדות ראו למשל: כ"ץ, הקרע שלא נתאחה; סילבר, אולטרה אורתודוקסיה; בראון, חרבות לגוף האומה; ראו גם: פינקלמן, ההסתגרות החרדית.

²⁵⁸⁰ בראון, מהתבדלות להתבצרות.

²⁵⁸¹ כהנר ואחרים, החרדים בישראל.

²⁵⁸² צמרת, גשר צר. הגם שחשוב להזכיר כי מערכת החינוך העצמאית הייתה קטנה מאד בראשיתה, עם הקמת המדינה למדו במערכת החינוך החרדית כולה כחמשת אלפים תלמידים בלבד, מספרם של החרדים כולם באותה תקופה מוערך בין 30 ל-35 אלף (צמרת, בן גוריון ויחסו, עמ' 351).

השכונות החרדיות הנפרדות²⁵⁸³ ולימים הערים החרדיות שהפכו למעין 'גטאות' המאפשרים התבדלות לכאורה מושלמת, לא רק רוחנית, אלא חברתית וכלכלית, וכן עיר בירה חרדית²⁵⁸⁴ – כהגדרתו של מנחם פרידמן – בדמותה של בני ברק. לאלה נוסף מבנה של 'כלכלת תמיכה'.²⁵⁸⁵ ההנהגה החרדית עשתה שימוש בממשלה החילונית ובחברות מסחריות 'חילוניות' כדי להנחיל ולאכוף ערכים חרדיים מחמירים ואנטי-מודרניים על החברה החרדית כולה, תהליך שנמשך גם בשנים האחרונות של תקופת מנהיגות הרב עובדיה בעניין המכשירים הסלולריים הכשרים וההפרדה בין גברים לנשים באוטובוסים. אלו לא היו מתרחשים כך, אלמלא הסיוע החילוני הפרדוקסלי. גם תהליך הפיכתה של החברה החרדית ל'חברת לומדים' שבמרכזה ישיבות וכוללים,²⁵⁸⁶ שעליו עמד פרופ' מנחם פרידמן כבר בספרו 'החברה החרדית',²⁵⁸⁷ מילא תפקיד חשוב במערכה לבניית האוטונומיה החרדית בכלים חדשים. בין הגורמים המכריעים שאפשרו זאת מציין פרידמן את השפעתה של פריחת כלכלת המערב על מצבם הכלכלי של יהודים חרדים, עובדה שאפשרה תרומות כספיות לישיבות ותרומות שהגיעו לישיבות בעקבות השואה, ובעיקר אפשרה זאת היותה של מדינת ישראל מדינת רווחה. כנקודת המפנה הוא מציין את התמסדותם והפיכתם לנורמה של הכוללים לאברכים שהאריכו את משך הלימודים בישיבות גם אל השנים שלאחר הנישואין, עובדה שהעניקה לממסד החרדי שליטה עצומה בציבור שלו. שליטה זו התעצמה כתוצאה ממעורבות הישיבות בתהליכי השידוכים והנישואים וכתוצאה מהתלות שפיתחו בחורי הישיבות במסגרת החרדית, שכן הם לא הוכשרו להשתלב בכלכלה המודרנית. גם הסדר דחיית השירות בצה"ל חייב את בחורי הישיבות להישאר בישיבה כדי לא להיכנס לקטגוריית חייבי הגיוס.²⁵⁸⁸ כל אלה בנו את המעטפת. את החברה החרדית חיזק גם הפטור לבנות משירות צבאי או לאומי,²⁵⁸⁹ זאת מכיוון שאת המשענת הכלכלית בנתה בין השאר הטלת האחריות על הפרנסה על הנשים.²⁵⁹⁰ יש טוענים כי אם המיסטיקנים מתעקשים לחפש נס על טבעי בציבור החרדי, הרי שעצם הצלחתו לפרוח בצורה כזו זהו הנס.²⁵⁹¹

אבל מעל כל אלה עמד הצורך לבנות מקור סמכות רבני וולונטארי על-קהילתי.²⁵⁹² במסגרת זו בלטו מנגנוני פיקוח ושליטה יצירתיים, שכללו אלמנטים מיסטיים, שהוטמעו באמצעות חינוך טוטאלי לציות לגדולי הרבנים ש'דעתם דעת תורה', שהציות להם הוא חובה מדין 'לא תסור', ופגיעה בהם גוררת 'קפידא'. כך, גם בעזרת אמונה מיסטית בדעת תורה וחשש מיסטי מהקפידא נבנתה הסמכות המנהיגותית שעיצבה את תקופת 'שלטון המרניים', ובכללם גם מרן הרב עובדיה.

²⁵⁸³ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 115–159.

²⁵⁸⁴ שם, עמ' 81, 118–119.

²⁵⁸⁵ ראו: ברמן, ית; סובסידיה; את שורשי התופעה ניתן למצוא כמובן הרבה קודם, ראו למשל על תקופת הישוב הישן אצל: פרידמן, חברה במשבר, עמ' 13; ברטל, תורתם ואומנותם.

²⁵⁸⁶ ראו שטמפר, הישיבה הליטאית, עמ' 313–293; פרידמן, חברה ודת, עמ' 12–16.

²⁵⁸⁷ המונח החשוב הוטמע כידוע על ידי מנחם פרידמן. פרידמן, החברה החרדית, עמ' 80–87.

²⁵⁸⁸ הנ"ל, החברה החרדית, עמ' 80–87; הנ"ל, על גיוס, עמ' 262–277.

²⁵⁸⁹ שם, עמ' 54–62.

²⁵⁹⁰ ראו: בראון, הנשים החרדיות; פרידמן, האשה החרדית; פרידמן, כל כבודה; פרידמן, החברה החרדית, עמ' 74, 78, 81, 127.

²⁵⁹¹ ראו גם פרידמן, על הנסים. ומדויקת כותרת מאמרו: 'על הנסים: פריחתו של עולם התורה (הישיבות והכוללים) בישראל'.

²⁵⁹² על בניית מקורות סמכות ראו למשל במקרה של ראש הישיבה הליטאית אצל: אטקס, סמכות ואוטונומיה; על המתרחש במקרה של בעלי התשובה המזרחים ראו אצל: ליאון, בניית סמכות. ראו גם: קפלן ושתדלר, מנהיגות וסמכות.

ב. המיסטיזציה של 'דעת תורה' ומקומה בבניית סמכותו של הרב עובדיה

כנקודת פתיחה לדיון, צריך להדגיש כי בניגוד למה שניתן היה לחשוב, בעניין 'דעת תורה' הרב עובדיה לא נספח לחרדים האשכנזים, אלא הוא ממעצבי המושג. המושג 'דעת תורה' עוצב כאחד הכלים רביהעוצמה בבניית האוטוריטה של גדולי הרבנים החרדים באוטונומיה החרדית החדשה שנבנתה במדינת ישראל.²⁵⁹³ חשוב לדייק, מדובר בעצם בעיקר בעיצוב שליטתם של שלושת המרנים הגדולים: הרב שך, הרב אלישיב והרב עובדיה. אף שמדובר בדוקטרינה שראשיתה כמה דורות לפני הרב עובדיה, זה האחרון נתן לה גרסה משלו, עם עוצמות מיסטיות חסרות תקדים. הדיון כאן אינו אפוא בדוקטרינה כלל-חרדית שהרב עובדיה הסתפח אליה, כפי שמקובל לחשוב, אלא בווריאנט שהרב עובדיה עיצב. לשון אחר, הרב עובדיה הוא שחקן מרכזי בהגדרתו את המושג ובהגדרת המושג אותו; בהעצמתו את המושג בעזרת מעריציו, ובהעצמת המושג אותו.

ב.1. רקע בסיסי

דורות חלפו מאז הופעתו הראשונה והיחידה של המושג דעת תורה בגמרא (חולין ז, ע"ב) והבנתו כפשוטו - דעתה של התורה בעניין הנדון -²⁵⁹⁴ ועד תהליך ההעצמה האדיר שעבר במשמעותו החרדית במחצית השנייה של המאה ה-20. בהווה החרדית המונח דעת תורה קובע כי לגדולי ישראל יש יכולת 'להוציא הוראות בענייני הציבור ללא הנמקה הלכתית ורק על יסוד היותם שקועים בעולמה של תורה' (בניסוחו של יעקב כ"ץ).²⁵⁹⁵ על פי זה יש באפשרות הרבנים, מכוח קדושתם, יכולתם האינטלקטואלית ומכוח סמכותם הנורמטיבית, להכריע בכל שאלה, הן הלכתית ישירה והן אחרת, בין פרטית ובין כללית. זאת על סמך הסתמכות ישירה על המקורות או אפילו בלעדיה. הרבנים ערים לתחושות הציבור, ובנושאים מסוימים הם לא גוזרים גזירות שהציבור לא יעמוד בהן, אך מבחינת העיקרון סמכותם מוחלטת. חובת הציות לרבנים החרדים, מכח האמונה ש'דעתם דעת תורה', הוטמעה באמצעות חינוך ותעמולה, כחובה המחייבת נאמנות טוטאלית וציות מוחלט לתלמידי החכמים שסומנו כגדולי הדור ובפרט ל'מרנים'. מדובר ביצירת מוקד סמכות העומד לכאורה מעל לכל ביקורת.²⁵⁹⁶ ההטמעה הייתה מוצלחת עד כדי כך שניתן לקבוע כי המחויבות לציות ל'דעת תורה' הפכה בשלב מסוים לאחד ממגדירי החרדיות המרכזיים, לא פחות מהכיפה השחורה ומשליחת הילדים למוסדות חינוך חרדיים. לא רק הרב עובדיה תרם לעיצוב עיקר האמונה של הציות למרן ולדעת תורה. הדוקטרינה, בצורתה המוכרת לנו, פותחה במחנה הליטאי בראשית המאה העשרים; אך כידוע, גם החסידים עם תפיסת 'הצדיק' שלהם שיחקו בכך תפקיד מכריע והכשירו את הקרקע הרעיונית עוד לפני שפותחה הדוקטרינה הליטאית.²⁵⁹⁷ בישראל של המחצית השנייה של המאה העשרים גם בעלי התשובה תרמו את חלקם. אצל בעלי התשובה הספרדים הדברים קיבלו פיתוח רדיקלי מעניין ומשפיע על האווירה החרדית הכללית.²⁵⁹⁸

²⁵⁹³ חקק, הבניית זכר גדולי התורה. על דעת תורה ראו: בראון, דעת תורה; הנ"ל, דוקטרינת דעת תורה; הנ"ל, פולמוס; הנ"ל, לקראת דמוקרטיזציה; בקון, דעת תורה; קפלן, דעת תורה; פייקאז', חסידות פולין, עמ' 81-96; פרידמן, החברה החרדית, עמ' 104-114; כ"ץ, ההלכה במיצר, עמ' 18-20; הנ"ל, דעת תורה, 95-104.

²⁵⁹⁴ בראון, דוקטרינת דעת תורה, עמ' 539.

²⁵⁹⁵ כ"ץ, ההלכה במיצר, עמ' 19-20.

²⁵⁹⁶ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 19.

²⁵⁹⁷ את מעמד-העל של האדמו"ר מגור, הסבירו לי פעם חסידי גור באמצעות המימרה הישנה הרווחת אצלם: 'אני פוחד לעשות עבירות שמא הקב"ה יראה אותי ויספר לאדמו"ר'.

²⁵⁹⁸ דוגמה לתוצר קיצוני מתוך שילוב אידאות הציות ההשקפתי הטוטאלי ל'מרן' הליטאי, ל'מרן' הספרדי ול'צדיק' החסידי, כתבו חסידי פלג 'שובו בנים' מברסלב על רבם, הרב אליעזר ברלנד, לאחר שהסתבך בחשדות למעשים מיניים חמורים. תחת הכותרת: 'והעיקר זה לדבוק בצדיק', נכתבה אצלם המסקנה שלהם מהתמהיל הליטאי-חסידיספרדי באשר למקומו של 'המרן

החוקרים חלוקים בשאלה מתי והיכן נולדה דוקטרינת דעת תורה. פייקאז טוען כי מקורה בחסידות של המאה ה-19 כגלגול של תפיסת הצדיק. על פי בקון היה זה באגודת ישראל של ראשית המאה ה-20. קפלן סבור כי מדובר בהתפתחות שאירעה אחרי השואה, יעקב כ"ץ מאחר את הופעתה תחת שם זה לישראל של המאה ה-20, הגם שאת שורשיה הוא מוצא במאה ה-19.²⁵⁹⁹ בנימין בראון מצביע על השוני בין הבנת דעת תורה בדורות האחרונים לבין הבנתה אפילו אצל החפץ חיים, שהצביע על כוחה הפלאי של התורה להכריע בכל סוגיה, אך לא דווקא באמצעות גדולי התורה.²⁶⁰⁰

תקופת הנהגתו של המנהיג הליטאי הרב שך ברבע האחרון של המאה ה-20 העצימה את נוכחות המונח דעת תורה בחיים החרדיים הציבוריים והפכה אותו לכלי פוליטי בעזרתו שולטים הרבנים במידה רבה מאוד בציבור החרדי. המונח דעת תורה הפך לנוכח יותר ויותר בחיים הציבוריים החרדיים עד כדי כך שדעתו של הרב שך, הלוא היא דעת תורה, לא רק דחקה את העסקנים החרדיים ממעמדם בשנות החמישים והשישים, אלא גרמה גם לתהליך כרסום במעמד מועצת גדולי התורה שנוסדה עם ייסודה של אגודת ישראל ב-1912 והחלה אחרי מלחמת העולם הראשונה בתהליך צבירת כוח רב שאפשר לה לזכות במעמד מרכזי בחברה החרדית,²⁶⁰¹ כמעט מהפכני ביחס למה שהיה מקובל.²⁶⁰² הרב שך, שהעצים את מעמדו כגדול הדור, הנמיך ממילא את מעמדה של ה'מועצת' ²⁶⁰³ על פי אליאב טאוב נקודת מפנה חשובה היא הקמת דגל התורה ב-1988, שהעמידה במוקד ההכרעות את סמכותו האישית של הרב שך ולא סמכות קולקטיבית של מועצת גדולי התורה.²⁶⁰⁴ מודל דומה ניכר ביחסי הרב עובדיה עם 'מועצת חכמי התורה' של ש"ס. בש"ס עניין ההתבטלות של מועצת חכמי התורה אל מול המרן הרב עובדיה באה לידי ביטוי קיצוני. המועצה שימשה כאינסטנציה דקלרטיבית המאששת את מנהיגות היחיד הטוטאלית והנערצת של הרב עובדיה יותר מאשר כמוסד מקבל החלטות. ממילא הוביל הדבר לחיזוק המושג 'דעת תורה' של המרן היחיד בכלל החברה החרדית.

ב. תרומת הרב עובדיה להעצמה המיסטית של המושג 'דעת תורה'.

גם השיח הציבורי וגם הדיון האקדמי על אודות דעת תורה התרכזו במידה רבה בערש הולדתה ההיסטורי: החרדיות-הליטאית. ברם, ראוי וכדאי להעשיר את הדיון באשר לחלקו החשוב של הרב עובדיה בנושא, בהתפתחות הדוקטרינה. הרב עובדיה עצמו יצק אל יסודות המושג דעת תורה תוכן חשוב משלו. הדברים ניכרים בעיקר בכך שהרב עובדיה חיבר אותו אל המונח ההלכתי 'מרא דארעא', שהרב עובדיה ייחס אותו לעצמו. הוא לא היסס לכתוב באחד ממכתביו: **'אני מרא דארעא'**,²⁶⁰⁵ ובכך לייחס לעצמו תואר שהיה שמור עד אז רק לר' יוסף קארו. הרב עובדיה הוא זה שחינך ציבור על חובת הציות למרן האחד בענייני הלכה, בדומה לעמדה הליטאית שחינכה לציות למרן האחד בענייני השקפה. באופן פרדוקסלי משהו, מעמדו כרב ראשי לישראל וכהונתו כמוסד שדעת התורה החרדית הכריזמטית אמורה הייתה לערער את משקלו, שימש

הצדיק' ואולי גם באשר ל'ירידת הצדיק': "עדיף להיות רשע גמור ולהאמין בצדיק, מאשר להיות צדיק גמור ולחלוק על הצדיק!!!". (דף הפייסבוק של נאמני הרב ברלנד 'הרב אליעזר ברלנד הדף הרשמי', יום רביעי 9.4.2014, 22:30). על הצדיק ועל ירידת הצדיק ראו: קויפמן, בכל דרכיך, עמ' 236–248, 523–541.

²⁵⁹⁹ על פי: בראון, דוקטרינת דעת תורה, עמ' 539.

²⁶⁰⁰ הנ"ל, דוקטרינת דעת תורה.

²⁶⁰¹ על מועצת גדולי התורה ראו: בראון, לקראת דמוקרטיזציה, הנ"ל, פולמוס, עמ' 422; וינמן, מקטוביץ עד ה' באייר, עמ' 17–21; בקון, הפוליטיקה של המסורת; פונד, פירוד או השתתפות.

²⁶⁰² בראון מגדיר אותה כ'חידושי' (בראון, פולמוס, עמ' 423). ראו גם: תא שמע, ההלכה באשכנז, עמ' 32–34; הנ"ל, מציאות באשכנז, עמ' 61, הערה 11.

²⁶⁰³ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 10.

²⁶⁰⁴ שם, עמ' 46, 51.

²⁶⁰⁵ המסמך בכתב ידו של הרב עובדיה בארכיון אבישי בן חיים.

גם הוא כמאיץ להנחלת סמכותו ולהנחלת עצם המונח דעת תורה לציבורים נוספים שאינם מהגרעין הקשה של היהדות החרדית. ראוי להעיר בהקשר זה כי בציבור הספרדי ובמסורת הספרדית, בניגוד לחרדיות האשכנזית, הסמכות המוסדית נהנית מיוקרה רבה, בוודאי כאשר אין מסורת של התנגדות דומה לזו החרדית אשכנזית למוסדות המדינה דוגמת הרבנות. מתוך הכוח שהעניק לו תפקידו הרבני הרשמי במדינת ישראל הוא הפך למרכיב מרכזי בהליך העצמת האקטיביזם ההלכתי-חרדי בישראל.²⁶⁰⁶

מבחינת הרב עובדיה לא מדובר כמובן רק על חובה לציית למרן מחבר השולחן ערוך רבי יוסף קארו אשר על פי דרשת ראשי התיבות החביבים על הרב עובדיה 'ממאתיים רבנים נסמך'²⁶⁰⁷ – 'ממאתן רבן נסמך'.²⁶⁰⁸ מבחינת הרב עובדיה החינוך לציית למרן משמעותו גם לציית לו עצמו, למרן הרב עובדיה יוסף. המדובר בציות טוטלי הן בהלכה והן בפוליטיקה. הזהות בין פוסק ההלכה הגדול, שיש חובה הלכתית לציית לו, לבין המנהיג הפוליטי הגדול שיש חובה לציית לו תרם רבות לעיצוב האווירה על פיה הציות – גם זה הפוליטי – לגדולי התורה הוא בגדר חובה הלכתית שאין לפקפק בה.²⁶⁰⁹

בעוד שהרב שך היה 'מרן ראש הישיבה', הרב עובדיה היה 'מרן פוסק הדור', ושעל כן השילוב הזה אצל הרב עובדיה של מרן פוליטי ומרן הלכתי העצים את כוח המושג מרן מתוך החובה לציית לאותה דמות בכל תחומי החיים. ההלכתי והפוליטי התערבבו אצלו במידה חסרת תקדים בהנהגה החרדית – הן במתן תוקף הלכתי להוראות פוליטיות, הן בשקילת שיקולים פוליטיים בתוך מנגנון קבלת ההחלטות ההלכתי. ומכיוון ששני התחומים – הן הפוליטי-הנהגתי והן ההלכתי – נעטפו במעטפת מיסטית כבדה, שרק הלכה והתגברה עם השנים – נעשו שתי הסמכויות גם יחד אפופות הילה של כוחות מאגיים על-טבעיים.²⁶¹⁰ היסוד העל-טבעי בדוקטרינת דעת תורה קדם לרב עובדיה לפחות בשנות דור, כאשר הרב דסלר הכניס אותו לימכתב בדבר אמונת חכמים' שלו.²⁶¹¹ ואולם מכתבו הבודד של המשגיח הליטאי – חשוב ומשפיע ככל שיהיה – לא יצר מעולם הילה מיסטית סביב המנהיגות הליטאית ה'מרנית' כפי שיצרה, בהתמדה ובשיטתיות, הצמרת של ש"ס והמעגל הסובב את הרב עובדיה יוסף.

הגרסה הספרדית ל'דעת תורה'

שורת סיסמאות שימשו במערכה להנחלת דעת תורה: 'אמונת חכמים',²⁶¹² 'ועשית ככל אשר יורוך',²⁶¹³ 'כל הנוטל עצה מן הזקנים אינו נכשלי',²⁶¹⁴ 'חזקה על גדולי ישראל שלא תצא תקלה תחת ידם', 'ומה בהמתן של צדיקים אין הקב"ה מביא תקלה על ידן, צדיקים עצמן לא כל שכן',²⁶¹⁵ או בגרסתו האחרת

²⁶⁰⁶ על האקטיביזם ההלכתי בציונות הדתית בהקשר זה ראו אצל: שטרן, בין הלכה לפוליטיקה.

²⁶⁰⁷ ראו למשל: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש בשלח, ט"ו שבט תשס"ז, 3.2.2007; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שופטים, בית כנסת היזדים, ז' אלול תשנ"ח, 29.8.1998; ראו עוד: 'מרן ראשי תיבות מאת רבנים נסמך'... בלעדיו היו כולם מגששים באפילה... בלעדיו לא ירים איש את ידו ואת רגלו'. (הנ"ל, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ד, 28.9.2003). למותר לציין כי זוהי דרשה, ומשמעותו המקורית של התואר 'מרן' היא בארמית 'אדוננו'.

²⁶⁰⁸ אלטשולר, חיי מרן, ראשית דבר.

²⁶⁰⁹ בסביבתו של הרב עובדיה עמלו על הזיהוי המוחלט בין המרן ההלכתי לבין המרן הפוליטי. מבנו הרב הראשי לישראל, הרב יצחק יוסף, אפשר היה לשמוע ביקורת על הריבוי הציבורי של השימוש בתואר 'מרן'. הרב יוסף הבן הדגיש כי 'מרן' איננו תואר שראוי להעניק לכל ראש ישיבה, אלא הוא מיועד רק למי שנתפשו הוראותיו. לדבריו כאלה היו רק שלושה: מרן רבי יוסף קארו מחבר השולחן ערוך, מרן החיד"א, ומרן הרב עובדיה יוסף (הרב יצחק יוסף, דרשה, מוצ"ש פרשת משפטים, כ"ד שבט תשע"ד, 25.1.2014).

²⁶¹⁰ ראו לעיל בהערת השוליים 2534 תמליל חשוב של קלטת הרב עובדיה נגד המורדים בביתר עלית, החשובה מאד לנושא זה.

²⁶¹¹ דסלר, מכתב מאליו, א, עמ' 75-77.

²⁶¹² מסכת אבות, פרק ו, משנה ה.

²⁶¹³ על פי הפסוק: 'וְיִשְׁמְרֶתָ לְעֲשׂוֹת כְּכֹל אֲשֶׁר יֹרֹךְ' (דברים יז, י).

²⁶¹⁴ מדרש תנחומא, פרשת שמות סימן כט, מדרש שמות רבה, פרשה ג.

²⁶¹⁵ בבלי, כתובות, דף כח, ע"ב ועוד.

יכל מי שנוטל עצה מן הזקנים אינו נכשל.²⁶¹⁶ לאלה נוסף 'ואפילו יאמרו לך על שמאל שהוא ימין',²⁶¹⁷ דברים שהפכו לסיסמה, נדרשו והפכו לתשתית לדרישה לצייתנות אידיאולוגית עיוורת בעיניים פקוחות.²⁶¹⁸ לצד המונח הכמעט מיתי 'דעת תורה', הוגברה במסגרת מסע התעמולה למען הציות הטוטאלי וכתשתית רעיונית לו, המודעות למונח 'אמונת חכמים' המונח הקורספונדנטי לדעת תורה גם במגזר הליטאי ('דעת תורה' היא הסמכות לצוות, 'אמונת חכמים' היא החובה לציית).

מודעות וכרוזים (פסקווילים) המורים לחרדים כיצד לנהוג בתחומי החיים השונים ולבצע הוראות, פורסמו פעמים רבות תחת הכותרת: 'דעת תורה'. מודעות המנחות להצביע בבחירות למפלגות החרדיות הופיעו פעמים רבות תחת הכותרת: 'ועשית ככל אשר יורוך'. צעדים שנתפסים בציבור החרדי כבלתי הגיוניים, או סותרים תפיסת עולם רווחת נומקו בציטוט המדרשי: 'כל הנוטל עצה מן הזקנים אינו נכשל'. הנחיות קשות במיוחד, שאינן פופולריות בציבור (למשל צעדים ההולכים נגד רוח ההתנגדות הטבועה בש"סניקים כלפי השמאל הפוליטי ועמדותיו, או החלפתו של יו"ר ש"ס ביו"ר אחר), גובו בהנחיה החד-משמעית 'ועשית ככל אשר יורוך' – אפילו יאמרו לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין.²⁶¹⁹

אלטעות: האפיפיור אינו טועה (וגם הרב עובדיה)

'האפיפיור אינו טועה' "Papal infallibility" 'אלטעות אפיפיורית', היא מושג נוסף שבאופן רשמי לא יובאה מבחוח אל השיח החרדי באשר ל'דעת תורה',²⁶²⁰ אך באופן מעשי מילאו אנשי ש"ס תפקיד חשוב בהחדרתה. בהקשר זה ניכרת תרומה נוספת של ש"ס להעמקת המיסטיזציה של המונח דעת תורה בציבור החרדי עד כדי חינוך לתפיסה חד-משמעית על פיה דעת תורה לא יכולה להיות מוטעית וגדולי המרנים, כלומר הרב עובדיה יוסף, לא יכולים לשגות. בניגוד לתפיסה הקתולית, המייחסת את האלטעות לאפיפיור רק בשאלות שבהן הוא מכריע במילוי תפקידו ומוכרזות, ובניגוד לפרקטיקה הקתולית שעשתה במושג זה שימוש נדיר בסוגיות עקרוניות בלבד, בש"ס של הרב עובדיה התפיסה הייתה טוטלית וחסרת הגבלות והשימוש בה היה תדיר ביותר, בסוגיות קטנות כגדולות.

אנו יודעים כי הרב עובדיה השתמש בכלי הסברה מיסטיים כדי להעצים את החובה לציית למרן רבי יוסף קארו וממילא גם לו עצמו. על פי הניתוח של אליאב טאוב הרב עובדיה הציג את מרן רבי יוסף קארו כמי שפסיקתו מונחה על ידי השראה אלוהית, כשקבע: 'מן השמים זיכו את מרן' שיתקבלו הוראותיו 'כהלכה למשה מסיני שאין בה מחלוקת כלל'.²⁶²¹ בכך ביטל הרב עובדיה למעשה כל אפשרות לאיקבלת מרותו ולפולמוס רציונלי.²⁶²² ביטול הלגיטימציה לחלוק על המכונה מרן הוא גם בנושא הלכה וגם בנושא הנהגה והשקפה. את חלומותיו של הרב עובדיה ובכללם חלום הרב עובדיה על אודות הופעת הבן איש חי אצלו, משווה טאוב להופעת 'המגיד' השמיימי אצל רבי יוסף קארו ורואה בהם מסר דומה לציבור לגבי הכוח העליון הפועל דרך אישים אלו ומעניק להם מעמד החורג מהרציונלי וסמכות מנהיגותית שאין לערער

²⁶¹⁶ מדרש תנחומא, פרשת שמות סימן כט, מדרש שמות רבה, פרשה ג. על פי: בראון, דוקטרינת דעת תורה. עוד על החידוש שברעיון דעת תורה, ראו אצל: פרידמן, החברה החרדית, עמ' 104–114; בקון, דעת תורה; קפלן, דעת תורה.

²⁶¹⁷ דברים, יז, יא. רש"י על הפסוק: 'לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל'.

²⁶¹⁸ על פי דרשת הספרי על הפסוק 'על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה', לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל' (דברים, יז, יא). בדברי הספרי שהפכו תשתית לדעת תורה נכתב 'אפילו מראים בעיניך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין' (ספרי, דברים, פרשת שופטים, פסקה קנד).

²⁶¹⁹ ראו למשל: טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 67–68.

²⁶²⁰ ראו ההקבלה לראשונה אצל: בקון, דעת תורה, עמ' 502; לדיון ראו: בראון, תיאולוגיה יהודית.

²⁶²¹ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 73.

²⁶²² שם, שם.

עליה. 'שליחי ההשגחה' – הבן איש חי אצל מרן הרב עובדיה ו'המגיד' אצל מרן רבי יוסף קארו – 'הם ביטוי להכרה אלוהית בפעילות הרבנית והציבורית שלהם'.²⁶²³

הפרשנות הקיצונית של 'דעת תורה' הגיעה לשיא דווקא מש"ס ודווקא מהחלקים הפחות ישיבתיים-למדניים שלה. הוביל אותה יו"ר ש"ס לשעבר, אלי ישי, שטען כי אין אפשרות שאיזה שהוא מהלך פוליטי שנעשה בהנחייתו של הרב עובדיה, או איזה שהוא מהלך מדיני שנעשה בתמיכתו של הרב עובדיה יתבררו כטעות.²⁶²⁴ לא רק שדברי הרב עובדיה אינם צריכים נימוק, הם 'אוראקליים', כהגדרתו של לורנס קפלן לתופעה,²⁶²⁵ הם גם אינם יכולים להתברר לבסוף כטעות. פעם אחר פעם הופיע ככותרת ראשית בביטאון ש"ס 'יום ליום' הציטוט 'כל הנוטל עצה מן הזקנים אינו נכשל' בהקשר של הנחיות של הרב עובדיה שעוררו ספקות או התנגדות בציבור.²⁶²⁶ חכם שלום כהן, חבר מועצת החכמים סיפר בדרשה ערב בחירות 2009 על הרב עובדיה: 'חתיכא דקדושה. אני בטוח שכל מה שהוא עושה הקב"ה לא מכשיל אותו. כבר 59 שנה הוא דיין, משנת תש"י עד היום, לא שמענו שנכשל באיזה הלכה. זה הקב"ה עמו, וכל אשר יעשה יוסף יצליח'.²⁶²⁷

מעניין לציין כי חיזוק אמוני חשוב בעניין דעת התורה של רבם ושיקול דעתו העל-טבעי והמוערך בכל תחום מתחומי החיים, שאבו הש"סניקים חסידי הרב עובדיה יוסף דווקא מבחוץ, דווקא מהעולם החילוני, מן העובדה שראשי המדינה, ראשי ממשלה (להוציא את אריאל שרון) ואנשי ביטחון התייצבו פעם אחר פעם בביתו של הרב עובדיה יוסף. כך למשל אמר הרב אהרון זכאי, ראש מוסדות יום טוב, בעת ששימש רב מקדים לפני דרשת הרב עובדיה על רקע החשש מהתלקחות צבאית בין ישראל לאירן:

מורנו ורבנו, כולנו יודעים שהוא בהלכה בכל מכל כל, זה המילה האחרונה. אבל אנחנו רואים ושומעים ורואים תמיד, בפרט בזמנים האלה, שיש דברים שה' ירחם 'על המדינות בו ייאמר' ... יש את כל העניינים עם אירן, עם כל הזה. אני אומר לכם: אנשים גם שרחוקים מאוד, אומרים 'אנחנו לא ידענו שיש בתורה את כל החכמות שבעולם'. אנשים גדולים, מדינאים, שרי ביטחון באים למורנו ורבנו ומתייעצים איתו על כל פרט ופרט, זו התורה, חכמת התורה, הקדושה ומי שיש בו תורה, מאן דדא ביה כולא ביה [מי שדעת (תורה) יש בו – הכל יש בו].²⁶²⁸

באותה תקופה שוב נשלפה כותרת ענק על פני עמוד שלם בשער המוסף של ביטאון ש"ס 'יום ליום'. מעל תמונתם של הרב עובדיה יוסף וראש הממשלה בנימין נתניהו נכתב באותיות של קידוש לבנה: "'הנוטל עצה מן הזקנים אינו נכשל'" – ... ההתייעצויות התכופות בין גורמי בטחון בכירים לגדולי ישראל ובראשם מנהיג הדור, מרן רבינו הגדול מאור ישראל שליט"א לקראת מערכה אפשרית עם איראן.²⁶²⁹

²⁶²³ שם, עמ' 75.

²⁶²⁴ למשל: 'כששואלים "נכשלתם באיזה מקום?"', אני אומר "רק הצלחנו". למה? כי אנחנו עושים הכל על פי דעת תורה' (אלי ישי בראיון לאבי מימרן, רדיו 'קול ברמה', 8.4.2012) וכן: 'עוצמת דעת תורה... מה שמרן אומר זה תמיד נכון, תמיד מרן צודק'. באותו כנס הכריז אלי ישי 'מרן הראשון שיצא בפסק הלכה "שטחים תמורת שלום"... לא נשנה פסק הלכה על מנת להיכנס לקואליציה... ולכן [באופן פרדוקסאלי] ש"ס לא נכנסת לקואליציה' (כנס ש"ס, היכל האופרה בירושלים, 19.12.2004).

²⁶²⁵ קפלן, דעת תורה, הוטנר, עמ' 246, 248.

²⁶²⁶ למשל: 'יום ליום' גיליון 683; 'יום ליום' גיליון 778.

²⁶²⁷ חכם שלום כהן, דרשה, מוצ"ש פרשת בשלח, כנס בחירות של ש"ס לפני דרשת הרב עובדיה, ביהכ"נ בבית הרב עובדיה בשכונת הר נוף, י"ג שבט תשס"ט, 7.2.2009.

²⁶²⁸ הרב אהרון זכאי, ראש מוסדות יום טוב, דרשה, מוצ"ש פרשת שופטים, ז אלול תשע"ב, 25.8.2012.

²⁶²⁹ 'יום ליום' גיליון 1291, פרשת כי תצא, י"ב אלול תשע"ב, 30.8.2012.

הרב שך: נראה שדעת תורה עשויה להתברר כטעות

ראינו לעיל כי הפרשנות שהתגבשה סביב הרב עובדיה יוסף למושג דעת תורה העצימה את תוקפו של המושג בין השאר בקביעה כי משמעות דעת תורה של הרב עובדיה היא שאינו יכול לטעות.²⁶³⁰ זאת על פי הציטוט 'כל הנוטל עצה מן הזקנים אינו נכשל'. מדובר בפרשנות שהפכה יותר ויותר דומה לדוקטרינה הנוצרית בדבר האפיפיור שאינו יכול לטעות "Papal infallibility",²⁶³¹ ובהרחבה ניכרת שלה הן מצד תחום תחולתה הן מצד תדירות השימוש בה. ואולם, לא הכל היו תמימי דעים עם פרשנות חסרת גבולות זו. אחד הטקסטים החריפים נגד תפיסת האלטעות של הרב עובדיה, בנושא שיטתו ההלכתית נשמע מפיו של אחד מגדולי מעריציו ובה בשעה גם מגדולי מבקרי פסיקותיו, הרב מאיר מאזוז ראש ישיבת 'כסא רחמים' ובכיר הרבנים התוניסאים בתקופה. מדובר בטקסט שמותח ביקורת יוצאת דופן על שיטת בלעדיות מרן ועל מושג 'דעת התורה' כפי שבאו לידי ביטוי בעולמה של ש"ס. הרב מאזוז פתח במה שנדמה כמתקפה על הנחת היסוד שהרב עובדיה לא טועה:

אדם חייב להשתחרר מהדמיון של הסטיגמה. אין אחד שלא טועה בעולם, חוץ מהקב"ה, כולם טועים. ראיתי כתוב אצל משה רבנו, משה רבנו טעה, שש פעמים טעה... טעה. כל אחד ואחד טועה. אין אחד בעולם שלא טועה. הרמב"ם לא טעה? רש"י לא טעה? כל אחד ואחד טועה.

אחר כך תקף את הדרישה לציית לרב אחד – דרישה שגם היא מעיקרי מפעלו של הרב עובדיה – ואת הכלל ההלכתי הגדול שהנחיל הרב עובדיה על פיו רמת המחויבות לפסקי מרן היא טוטאלית עד כדי כך שאפילו אם אלף פוסקים יחלקו על מרן הולכים לפי מרן.²⁶³² וכך, בחריפות רבה, אמר הרב מאזוז:

אין רב אחד. כשאנחנו אומרים קיבלנו הוראות של מרן, פירושו של דבר כשהדבר מוכרע – מרן מקובל עלינו. אבל אם כל האחרונים דחו את מרן מי שאומר 'אני אשמע רק למרן אפילו יחלקו עליו אלף, או מאה אלף, או מיליון, או מיליארד' – צריך טיפול פסיכיאטרי. מה פירוש? אתה עובד את הקב"ה או עובד את מרן? זה שיגעון זה. יש כללים, פעם פוסקים כמו מרן ופעם לא פוסקים כמו מרן.²⁶³³

²⁶³⁰ ראו דברי יו"ר ש"ס לשעבר אלי ישי לעיל בסעיף הקודם.

²⁶³¹ רעיון זה של אלטעות הופיע כמובן גם בחרדיות האשכנזית (בראון, דוקטרינת דעת תורה, 577–578, 592), אך בצורה הרבה פחות עוצמתית והרבה פחות דוקטרינאלית מאשר במקרה של ש"ס והרב עובדיה יוסף.

²⁶³² 'אנחנו קיבלנו עליו הוראות מרן אפילו אלף פוסקים חולקים על מרן אנחנו הולכים אחר הוראותיו' (הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת נח, בית כנסת היזדים, ג חשון תשס"ב, 20.10.2001); וכן: 'מרן היה מרא דאתרא של ארץ ישראל, היו אומרים לו כולם: "לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו" זה רבי יוסף קארו. מר"ן ראשי תיבות ממאתיים רבנים נסמך. היו בצפת, מקום מגוריו, היו שמה מאתיים רבנים, לא רבנים של הדור שלנו, כולם בעלי שיעור קומה הם כולם סמכו ידיהם על מרן ואמרו: לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו. היה מלאך, היה אומר להם כך מכריזים ברקיע: רבנו יוסף קארו שמלך מלכי המלכים חפץ ביקרו'. (הנ"ל, דרשה, כנס 'דרשו', היכל הספורט נוקיה ביד אליהו, ד ניסן תשס"ח, 9.4.2008); וכן: 'וכמו שכתבו גדולי רבני ספרד [...] שאחר שנתפשטו בעולם חיבורי מרן... שוב אין לנו לחורות אלא כפסקיו [...] ואפילו נגד אלף פוסקים [...] ואפילו אם יחלקו עליו כל האחרונים, אין לנו אלא דברי מרן. על כן יאמרו המושלים "לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו"' (הרב עובדיה, לויית חן, הקדמה, עמ' 23); ראו עוד על 'אפילו אלף פוסקים' אצל: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 82–85; ראו עוד על מרן ממאתיים רבנים נסמך: הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת שופטים, בית כנסת היזדים, ז אלול תשנ"ח, 29.8.1998; ראו גם: יוסף, חזו"ע, שבת, חלק א, עמ' ח.

²⁶³³ הרב מאיר מאזוז, דרשה, הקלטה בארכיון אבישי בן חיים. בהזדמנות אחרת העז הרב מאיר מאזוז לכתוב ביקורת על דרישת הבלעדיות של הרב עובדיה וזאת כהקדמה לדברים שבהם הוא חולק על הרב עובדיה: 'הרב אהובינו ומאור עינינו, אך האמת אהובה יותר'. הוא קובל על הדרך שבה דחה הרב עובדיה את אחת מפסיקותיו ותוקף: 'ולא כמעללינו גמל עלינו, שאני הרימותי את כסאו מעל לכסא אליהו הנביא ואמרתי חכם עדיף מנביא [...] והרב ביקש מתלמידי לשעבר (הרב גולן אלוף) לכתוב נגדי'

כדי להבין עד כמה הרחיקו לכת בהנהגת ש"ס בביטול היכולת לחלוק על הרב עובדיה,²⁶³⁴ בביטול האפשרות שיכולה ליפול טעות בהחלטותיו הקדושות ובפרשנות למושג דעת תורה, ראוי לעיין למשל בדברים של המנחיל הגדול של המונח דעת תורה לציבור החרדי – הרב שך. מדברי הרב שך עולה פרשנות מסויגת יותר למושג דעת תורה, לכל הפחות ברמה ההצהרתית.²⁶³⁵ הרב שך מציג את דעת תורה לאו דווקא כהתחייבות שהרב לא יטעה, לא ייכשל ולא תצא תקלה תחת ידו, אלא כהתחייבות שדעת הרב הגדול – שהיא דעת תורה – היא העמדה היותר חכמה ונטולת ההשפעות חיצוניות שאותה אפשר לקבל.

הדבר בא לידי ביטוי בהתייחסותו של הרב שך לאחת הנקודות הקשות להנמקה עבור הוגים חרדיים מאז השואה ובעקבותיה.²⁶³⁶ מדובר בביקורת נגד דרך הנהגתם של גדולי הרבנים והאדמו"רים באירופה (בהם הרבנים הנערצים ביותר בציבור הליטאי והקרובים לרב שך במיוחד, הרב אהרן קוטלר,²⁶³⁷ הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי²⁶³⁸ והרב אלחנן וסרמן,²⁶³⁹ שבעצמו נרצח בשואה). הרבנים הואשמו כי הורו לחסידיהם שלא לעלות לארץ ישראל, הוראה שהגדילה את מספר הנספים החרדים על אדמת אירופה.²⁶⁴⁰ האירועים ההיסטוריים המרעשים שחוה העם היהודי בעשור שבין 1939 ל-1948 (השואה והקמת מדינת ישראל) יכולים היו להתפרש ככישלון משולש של דרך ההנהגה החרדית. ראשית, כישלון דעת תורה של רבנים שהורו לשומעי-לקחם להישאר באירופה; שנית, כישלון אופציית הגלות; שלישית, כישלון ההנחה שהתנועה הציונית לא תצליח במשימתה לכוון מקלט בטוח בארץ ישראל.

הרב שך נדרש לסוגיה זו²⁶⁴¹ ולמרות שהוראת הרבנים להישאר באירופה התגלתה בדיעבד כטעות איומה, הוא גורס שעמדתם הייתה נכונה, שקולה וחכמה. ראש ישיבת פוניבז' מזכיר את הסיטואציה ההיסטורית בשנת 1942 כשהמציב הגרמני פילדמרשל ארוין רומל וכוחותיו היו על סף כניסה לארץ ישראל. לטענתו, אם היו הגרמנים מצליחים במשימתם ונכנסים לארץ ישראל, ריכוז היהודים בארץ הקודש היה הופך אותה לגיא הריגה עצום:

בשנות המלחמה השנייה כשהגרמנים עמדו על יד אל עלמין וח"ו אם היו נכנסים לארץ ישראל אפילו אם היה כאן חמישה מיליון איש, היה החורבן גדול מאוד, והיה יותר גרוע ממקום אחר כי כאן אין יערות שיהיו פרטיזנים, ומצד אחד הים... ורק יד ה' הייתה להסב לבם להילחם ברוסיה למען הציל את שארית הפליטה שהייתה בארץ ישראל.²⁶⁴²

התפיסה העולה מניתוח היסטורי זה היא כמובן תולדה של ההשקפה של הרב שך כי 'צדקה עשה הקב"ה עם ישראל שפזרן בין האומות': אם יהודים ייפגעו במקום אחד – יוכל עם ישראל להתקיים מכח מרכזו

ועוד כתב הרב מאזוז, בביטחון עצמי נדיר, על מחלוקתו עם הרב עובדיה 'ולא שאני מצפה שיסכים לדבריי לא הוא ולא זולתו, רק שדברי ודבריו יישארו לדורות הבאים'. (ארכיון אבישי בן חיים).

²⁶³⁴ ראו: שגיא, אלו ואלו.

²⁶³⁵ בן חיים, איש ההשקפה, עמ' 56-60.

²⁶³⁶ ראו למשל: פרידמן, החרדים והשואה; שבייד, השואה; הני"ל, תגובות לשואה; קפלן, האל בשואה; הני"ל, השואה בה"ג החרדית; הני"ל, החרדים והשואה; פייקאז', חסידות פולין; פרידמן, על מה עשה ה'; קפלן, דעת תורה הוטנר; פורת, שותפיו של עמלק; תידור באומל, קול בכיות; תידור באומל, תגובות למרד; הרמן, התגובה הליטאית לשואה; זורוף, תגובת היהדות האורתודוקסית; מכמן, השפעת השואה; רוזנברג, שואה; גרינברג, עמלק בתקופת השואה.

²⁶³⁷ ראו: פינקלמן, הרב קוטלר.

²⁶³⁸ ראו: בקון והרשקוביץ, הרב ח"ע גרודז'ינסקי; קוסובסקי, הרחע"ג.

²⁶³⁹ ראו: גרינברג, הרב וסרמן; וכן: סורסקי, הרב וסרמן.

²⁶⁴⁰ בעניין הביקורת החרפה על הנהגת הרבנים החרדים בתקופת השואה ראו למשל בביטאון המפד"ל לשעבר: אמנון שפירא, 'Papal infallibility' ובעברית: האפיפיור אינו יכול לטעות, הצופה, 4.5.2001, עמ' 6-7.

²⁶⁴¹ בכל האמור לפולמוס החרדי-ציוני באשר להתנהגות בתקופת השואה, בולטת העובדה שהרב שך לא מדגיש את הטיעון החרדי הקלסי על המחדל של הציונים בכל הקשור להצלת יהודי אירופה והתנכלותם לחרדים בעניין זה. ראו למשל: ליכטנשטיין, עדות, עמ' 293-323. ראו גם: שפירא, בן גוריון והשואה; שפירא, השואה: זכרון.

²⁶⁴² שך, מו"מ, כרך א-ב, עמ' כח.

האחר.²⁶⁴³ בדברים הללו מבקש הרב שך להראות מהו שיקול דעת שקול וריאליסטי, שבמעין היפוך תפקידים בז' לדרך ההנהגה המהמרת, לדעתו, של גורמים בהנהגה הציונית החילונית. ההצלחה אינה ראייה לכך שהימור זה היה נכון יותר, שכן הימור הוא לעולם הימור. גם אם בדיעבד הגנרל הבריטי ברנרד מונטגומרי הביס את 'הקורפוס האפריקאי' הגרמני בפקודו של רומל בקרב אל עלמין שבמצרים והגרמנים נעצרו ולא פגעו ביהודי ארץ ישראל – לא היה זה בזכות הציונים החילונים, והם בוודאי לא יכלו לחזות זאת.²⁶⁴⁴

לנדון דידן, עולה מכך כי על פי השקפתו של הרב שך, כללי ההתנהלות הרצויים לעם היהודי אינם מתערערים, גם אם התנהלות יהודית אחרת זוכה להצלחה וכתוצאה ממנה מתקיימת מציאות היסטורית חיובית לעם היהודי. אפילו אחרי הצלחת מבצע אנטבה, הרב שך לא התלהב מההצלחה הציונית ואמר: 'רק ההלכה מכריעה ההתנהגות בשעת סכנה ואם לפי הדין אין לעשות הדבר, אף שלבסוף הצליח אין הוא מצדיק את המעשה'.²⁶⁴⁵ הרב שך מזלזל בהנהגה שזוכה להצלחות כתוצאה ממדיניות הרפתקנית מסוג זה. הוא משווה זאת לכך 'שאסור לעבור תחת כותל רעוע, ואחד עבר והצליח'. על פי ההלכה, הוא מדגיש, אותו אדם הסתכן ועבר עבירה למרות הצלחתו.²⁶⁴⁶

בשעה שהרב שך היה מסוגל לקבל טעות רבנית בדעת תורה, בפרשנות הש"סניקית האפשרות הזאת נעלמה. אחד האתגרים הגדולים של הש"סניקים היה להסביר את הכישלון לכאורה של דעת התורה של הרב עובדיה בסוגיית תמיכתו בהסכם אוסלו, לשיטתם. סתירה עמוקה נדמתה בין תמיכתו של הרב עובדיה יוסף בהסכם אוסלו בראשית שנות ה-90 לבין העמדות הניציות שהפגינה ש"ס בשנות ה-2000. בש"ס התעקשו על הצהרת האמונה בדעת תורתו האל-טעותית של הרב עובדיה, הגם שלכאורה, לשיטתם הם, טמונה בה סתירה מינייה וביה: הסכם אוסלו הוא טעות – אך הרב עובדיה לא טעה למרות שתמך בו. בהקשר זה מרתקים ורחוקים מעמדת ש"ס באשר לדעת תורה גם דברי 'ספר החינוך' (מצווה תצ"ו) באשר לחובה לציית לרבנים בדבר הלכה ככלי רציונלי להחזיק חברה ולא מתוקף אמונה מיסטית שלא יטעו. 'ספר החינוך' כותב את הדברים מתוך הבנה כי הציות חשוב לחיזוקה של החברה גם אם הרבנים טועים: 'אפילו יאמרו לך על ימין שהוא שמאל לא תסור ממצוותם, כלומר, שאפילו אם יהיו הם טועים בדבר אחד מן הדברים, אין ראוי לנו לחלוק עליהם אבל נעשה כטעותם, וטוב לסבול טעות אחד... ולא שיעשה כל אחד ואחד כפי דעתו, שבזה יהיה חורבן הדת וחילוק לב העם והפסד האומה'. גם הרב עובדיה היה ער לבעיה זו. כך למשל לאחר הכישלון בבחירות לראשות עיריית ירושלים, בהן תמך במועמד המפסיד, מאיר פרוש ניסה הרב עובדיה להרגיע את הש"סניקים בדרשתו: 'אל תחשבו שעשיתם כדבריי ובסוף לא יצא. קיימתם מצוות "ככל אשר יורוך"'.²⁶⁴⁷

²⁶⁴³ שם, עמ' נה; על פי: בבלי, פסחים, דף פז, ע"ב.

²⁶⁴⁴ בהסרת וידאו שצולמה בבית הרב עובדיה הוא נראה מספר על אירועים אלו ומקשר בין נס עזיבתו של רומל לאפקט המיסטי של התפילות שקיימו בני ישיבת פורת יוסף והציבור החרדי בכותל המערבי. 'כשהיה המלחמה בזמן השואה, הגיע גנרל רומל של הנאצים הגרמנים על יד אלכסנדריה, קוראים למקום אל עלמין... והיה מתכוון לבוא לארץ ישראל. היינו הולכים לישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה, יוצאים לקראתו הערבים מפתח החנויות שלהם, הם ונשיהם ובניהם וטפם, מבזים אותו "עוד מעט נשחט אתכם, וכל הכסף שלכם יהיה בשבילנו", כך היו אומרים, נשבר לבנו! היה המנוח רבי זלמן סורוצקין, וגם רבי יעקב עדס, שניהם, ירדנו לכותל המערבי עשו סליחות, ואיזה בכיות! איזה, היו, נהי בכי תמרורים, וכולנו בכינו יחד איתם, אחרי יומיים יצא מברק מהיטלר לרומל, אומר לו, "מהר עזוב את הכל ולך, רוסיה הכריזה מלחמה", והלך לעזאזל' (הרב עובדיה, קלטת ביתית, אפריל 2013. הקלטת בארכיון אבישי בן חיים).

²⁶⁴⁵ שך, מו"מ, כרך א-ב, עמ' י (תשל"ו).

²⁶⁴⁶ שם.

²⁶⁴⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש וירא, י"ז חשוון תשס"ט, 15.11.2008.

התנגשות בלתי נמנעת בין הרב עובדיה לבין המונח דעת תורה בניסוחו החרדי-אשכנזי קשורה דווקא למונח נוסף – 'שולחן ערוך חמישי'. מונח זה מילא תפקיד מרכזי במסע התעמולה להטמעת חובת הציות לרבנים – ציות בכל מקרה, גם אם חסר מן הספר ההסבר התורני. המונח מילא תפקיד במסע התעמולה החינוכי שנועד לחנך בעיקר לציות לעמדת גדולי הרבנים בנושאים שאינם נושאי הלכה, אלא נושאי השקפה. במקרה זה מדובר כמובן במונח זה לעולמו של הרב עובדיה, שבאופן העמוק לא הכיר בקיומה של 'השקפה' לצד 'הלכה'. המיתולוגיה החרדית מספרת על הולדת המונח 'שולחן ערוך חמישי' בשנת 1952 כאשר את העולם הדתי והחרדי הסעירה מחלוקת קשה בעניין גיוס בנות לצבא או לשירות לאומי. הפולמוס המר הוביל לפגישה מכרעת בין המתנגד הגדול לשירות לאומי לבנות, מנהיג הציבור החרדי דאז החזון איש לבין מנהיגיה הפוליטיים של הציונות הדתית משה שפירא וזרח ורהפטיג. האחרונים טענו כי חיפשו בכל ארבעת חלקי 'שולחן ערוך' ולא מצאו איסור שבנות ישרתו בשירות לאומי. החזון איש השיב: 'זה כתוב במפורש ב"שולחן ערוך חלק חמישי" – אולם חלק זה אינו מצוי אצלכם, כי נמסר רק לתלמידי חכמים'.²⁶⁴⁸

ארבעה חלקים בלבד יש בו בחיבור ההלכה 'שולחן ערוך', שחיבר הרב יוסף קארו ושהפך לקודקס ההלכה היהודי המרכזי ולחיבור המקודש ביותר על ידי הרב עובדיה. החרדים הוסיפו 'שולחן ערוך' חלק חמישי, דמיוני, בעזרתו פוסקים המרנים בענייני ציבור – בענייני 'השקפה'. מבחינתם, בניגוד לפסיקה ההלכתית, הפסיקה בעניינים הציבוריים אינה חייבת להתבסס ולהסתמך על המקורות התורניים וההלכתיים. די לה שתסתמך על ההיגיון של 'גדול הדור', ועל האמונה כי 'גדול הדור' הוא נטול 'נגיעות' (אינטרסים המשבשים את השיפוט הישר).

על פרשנות מרתקת במיוחד למושג דעת תורה מפי הרב חיים קנייבסקי העיד חיים כהן, מקורבו של הרב אלישיב. לשאלתו 'מהי דעת תורה?' השיב הרב קנייבסקי כי דעת תורה הן המילים הראשונות שהוא משיב מיד כשהוא נשאל שאלה ומרים את ראשו מהגמרא, בלי פניות ולפני שהספיקו לנסות להשפיע עליו.²⁶⁴⁹ למותר לציין שתפיסה מדירת משא ומתן הלכתי מעין זו זרה לאיש ההלכה המובהק הרב עובדיה שעמדותיו שאותן ראה כדעת תורה הסתמכו מבחינתו על הלכה, תמיד, כיוון שאין דבר שהוא מחוץ להלכה ושמעבר לארבע אמותיה. גם אם בפועל הוא נתן הוראות שלא נבעו משום מקור הלכתי – הוא לעולם לא היה מוכן לתת סמכות מוצהרת לכל גורם שהוא זולת מקורות ההלכה, ובוודאי לא לגורם העלול להיתפס כשרירותי.

הרב עובדיה – אולי מבלי שהתכוון – היה דמות מרכזית בעיצוב החברה החרדית תחת הנהגת דעת תורה, עד כדי כך שבמובנים מסוימים פטירתו וקץ מנהיגותו כשנה לאחר פטירת המרן הליטאי הרב אלישיב מסמלים גם את קץ תקופת 'שלטון המרנים'²⁶⁵⁰ בחברה החרדית – על כל פנים במובן של סמכות יחידה, כריזמטית ובלתי מעורערת עבור מגזר שלם – וגם את הקריסה במעמדו של המונח דעת תורה בהילה המיסטית שליוותה אותו.

²⁶⁴⁸ כהן, פאר הדור, כרך ה, עמ' יא-קה; בראון, החזון איש, עמ' 278.

²⁶⁴⁹ שיחה עם חיים כהן, מעוזי הרב אלישיב. הדברים מזכירים את הפסיקה האינטואיטיבית של החתם סופר 'בקראו השאלה טרם יעניין... מתכוון דעתו שרוצה להשיב לדורשיו האמת... ואחרי זה מה שעולה בדעתו להשיב זה תופס לאמת'. (דייטש, גורן דוד, ח"ב, סימן נו). הצהרה הפוכה מיוחסת לחזון איש, על פיה לפני דעת תורה הוא מלבן את הסוגיה היטב היטב, ראו דיון אצל בראון, דוקטרינת דעת תורה, עמ' 587. דמיון מסוים ברצינות יש לסיפור המסופר על הרב משה פיינשטיין שנשאל לעמדתו באשר לסוגיית 'שטחים תמורת שלום' והשיב שכיוון שאין הוא מכריע בנושא והשאלה נשאלת רק לשם פלפול הוא לא מעוניין לענות שכן מאחר שלא מדובר בשאלה מעשית לא תהיה לו סיעתא דשמיא להשיב תשובה ראויה.

²⁶⁵⁰ ראו גם: טאוב, דעות תורה.

3. משבר דעת תורה וביטוי ברחוב הספרדי

גם במקרה זה, כדי לנתח את השבר באמונה ב'דעת תורה' ארצה לנסות שוב להפגיש בין הטקסטים והתפיסות לבין מה שהתרחש בשטח, ברחוב הספרדי, בהתאם למתודה הנקוטה בעבודה זו.

קשה להבין איך מונח המפתח 'דעת תורה' קרס אל תוך עצמו, דווקא מתוך הילת הקדושה העצומה שיוחסה לו ודווקא מתוך תביעת הבלעדיות של הרב עובדיה. חלק נוסף במשבר נעוץ בכך שדווקא מתוך הקדושה העצומה שהלכה וגברה ל'דעת תורתם' של גדולי הדור, הם המשיכו בגילאים מבוגרים מאד ליהנות מיוקרה שדעתם היא דעת תורה קדושה נצחית בלתי ניתנת לערעור גם כשכושרם הפיזי (ולעתים) – לא במקרה של הרב עובדיה - אף המנטלי) התערער מחמת גילם המבוגר.

דיונים חשובים לשם הבנת קריסת דעת תורה התקיימו במאמריו של בנימין בראון 'לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת'.²⁶⁵¹ חשוב לציין כי כבר בראשית שנות התשעים כתב מנחם פרידמן (ואולי אף חזה) על 'מנהיגותם של הגדולים – החלום ושברו'.²⁶⁵² במאמריו של בראון מסוכמים השלבים בהתפתחותו של המושג דעת תורה דרך המגזר הדומיננטי שהנחיל אותו: המגזר הליטאי.

בראשית, המושג 'דעת תורה' הדגיש את מעלת התורה. בהמשך הוא הפך למושג המדגיש את מעלת גדולי התורה. בשלב המאוחר יותר הוא הפך למושג המטמיע את התביעה לציית לגדולי התורה. בשלב הרביעי, בתקופתו של הרב שך, הדברים הגיעו לשיא כשהרב שך תבע מונופולזציה של דעת תורה, שתבטא את 'ההשקפה הטהורה' – השקפתו שלו. בשם עמדה זו יצא הרב שך למאבק כמעט נגד כל 'חוג' ומגזר בחברה החרדית" ובכלל זה למאבק בשם דעת תורה נגד ש"ס ומנהיגה הרב עובדיה. את תקופת מנהיגותו של הרב אלישיב מגדיר בראון כשלב החמישי 'שלב הטכנוקרטיזציה של הדוקטרינה', זאת בין השאר בשל התמקדותו של הרב אלישיב בענייני הלכה ולא השקפה, דבר שהגדיל מאוד את השפעת העסקנים הסובבים אותו, אנשי החצר.

בראון מייחס השפעה בתחום צינור יראת הכבוד לגדולי הרבנים ולטיפוח הציניות כלפי דעת תורה למגוון גורמים, ובהם התקשורת החרדית העצמאית.²⁶⁵³ ואמנם, נדמה שאתרי האינטרנט החרדיים, שהגיעו לפריחה לקראת סוף העשור הראשון של המאה ה-21, תרמו תרומה מכרעת בעניין. לא בכדי כשיצא הממסד החרדי למתקפה נגד האינטרנט הוא התמקד במאבק באתרים החרדיים ולא באתרי הפורנוגרפיים, בפורומים הכפריים או באחרים.²⁶⁵⁴

בהקשר זה ראוי להדגיש גם את חלקם של הש"סניקים בקריסתה של 'דעת תורה'. הקרב נגד הנחלת האמונה המיסטית בדעת תורה התרחש לאורך כל השנים. בציבור החרדי תמיד היו – במידה זו או אחרת – מי שערערו את אמונת החכמים המוחלטת וטענו כי דעת גדולי הדור אינה נטולת אינטרסים שכן הם מושפעים מהמידע הסלקטיבי שבו מזינים אותם מקורביהם. הביקורת, הסדקים בדמויות המושלמות של הגדולים,²⁶⁵⁵ וטפטוף טענות מסוג זה גבר כל אימת שמבית המרנים יצאה הוראה בלתיפופולרית במיוחד, הטפטוף הפך לשיטפון מאז ראשית שנות ה-2000 עם חדירת האינטרנט אל המגזר החרדי ועם עלייתה של אליטת המשנה החרדית, כלומר עליית כוחם של העיתונאים החרדיים העצמאיים ושל עסקנים אחרים. המתנגדים לעמדותיו של מנהיג הציבור הליטאי, הרב אלישיב, טענו כי דעתו מושפעת בעיקר מזו של עוזרו הרב יוסף אפרתי. המתנגדים לעמדותיו של יורשו של הרב אלישיב, הרב אהרון לייב שטיינמן

²⁶⁵¹ בראון, לקראת דמוקרטיזציה.

²⁶⁵² פרידמן, החברה החרדית, עמ' 104–114.

²⁶⁵³ בראון, לקראת דמוקרטיזציה, עמ' 43–44.

²⁶⁵⁴ ראו: כהנר ואחרים, החרדים בישראל, עמ' 136–142.

²⁶⁵⁵ כגון בספר 'Making of a Godol' של הרב הליטאי נתן קמנצקי, בנו של הרב יעקב קמנצקי. ראו: קמנצקי, התהוותו של גדול; וכן: לב, על גידולו.

טענו כי דעתו נשלטת על ידי נכדו דוד שפירא.²⁶⁵⁶ כמובן שגם בגזרת ש"ס התמונה הייתה דומה. המתנגדים השונים לעמדותיו השונות של הרב עובדיה טענו בכל שלב כי דעתו מושפעת מהמקורבים השונים הסובבים אותו ולכן בהתנגדם לדעתו, אינם מתנגדים לו ואינם יוצאים נגדו אלא מתנגדים לסובבים אותו. בשלב הראשון של ש"ס נטען כי הרב עובדיה מושפע מאריה דרעי. מפורסמת היא המימרה מערערת האמונה בדעת תורה שרווחה בש"ס של ימי השיא של אריה דרעי והרב עובדיה, על פיה ראשי תיבות של השם 'דרעי' משמעותן 'דעת רבנו עובדיה יוסף'. כך גם הסיפור המפורסם על ח"כ לשעבר של ש"ס יאיר לוי, שפעם כשעיתונאים חיכו להחלטה של מועצת החכמים של ש"ס בעניין התקציב, הוא הכניס אותם לחדר, הצביע על אריה דרעי שישן והסביר: 'מועצת החכמים ישנה'. למותר לציין כי יש כאן הרבה יותר מרמז שבעצם דעת התורה של הרבנים מוכתבת על ידי הפוליטיקאים.²⁶⁵⁷ איש יחסי הציבור דודי זילברשלג אמר פעם כי הוא סבור שמי שהוביל להצלחת ש"ס בשיאה היה אריה דרעי ולא הרב עובדיה, אך מבחינתו אין משמעות הדברים פגיעה באמונה בדעת תורה של הרב עובדיה, שכן זו באה לידי ביטוי בכך שבחר להציב לידו צעיר בדמותו של דרעי.²⁶⁵⁸ המהלך הדרמטי ביותר בפוליטיקה הפנים-ש"סית, הדחת אריה דרעי מתפקידו לקראת כניסתו לכלא בשנת 2000, היה מהלך של הרב עובדיה אל כיוון ביצורה של מנהיגותו הבלעדית ושל דעת התורה. אשר כהן עומד על כך שהרחקת דרעי ומינויו של אלי ישי החזירו את ש"ס לדפוס הכפיפות המובהק של המנהיגות הפוליטית החרדית למנהיגות הרבנית, בניגוד למעמד העצמאי החורג של דרעי כמנהיג פוליטי כריזמטי.²⁶⁵⁹

בשלב יותר מאוחר, משלהי שנת התשעים של המאה ה-20, נטען כי דעת התורה של הרב עובדיה נתונה להשפעתם המכרעת של בנו הרב משה יוסף וכלתו יהודית יוסף, שהתגוררו בביתו, דאגו לכל מחסורו וממילא שלטו בנכנסים אל הרב עובדיה, אנשים ומידע. לא בכדי הם סומנו כאחראים להדחתו של דרעי מתפקיד יו"ר ש"ס ב-1999 ואף למהלך ההפוך של הדחתו של אלי ישי מתפקיד יו"ר ש"ס ופתיחת הדלת להחזרתו של דרעי לתנועה לקראת הבחירות של שנת 2013. הטענות כאילו דעת התורה שלו אינה בעצם שלו הגיעו אל אוזניו של הרב עובדיה והכעיסו אותו מאוד. הוא מיהר להגיב עליהן:

יש לא מאמינים שהשרים שלנו שהם שומעים לי כאילו הם גונבים את דעתי, כאילו אני לא יודע את האמת. כל השרים שלנו בכל ביתי נאמן, הם כולם ישרים, כולם צדיקים, כולם אהובים, אני מודה לקב"ה ששלח לי שליחים ככה נאמנים, לא כל אחד זוכה לדבר הזה עושים כל יכולתם כדי לתת תקציבים לשיבות. ה' ישמור אותם, ייתן משאלות לבם לטובה ולברכה, ישלם ה' פועלם. ותמיד תדעו: שום דבר הם לא עושים אלא על דעתי כל מה שהם עושים זה על דעתי, לא מעלימים ממני דבר. להפך, אני שולח וקורא גנרלים שלנו, אלופים שלנו, מביאים אותם אלינו והם אומרים לי דעתם, ואני עוקב אחרי אחד אחד ורק אחרי שאני משתכנע...²⁶⁶⁰

הערבוב המתמיד פוליטיקה-הלכה גרם לכך שבשלב מסוים נאלץ הרב עובדיה להתייחס להשמצה הכי קשה שאפשר לטעון כלפי רב – שהוא לא כתב לבדו את הספרים האחרונים שלו, אלא שאחרים כתבו אותם עבורו. לפני שהכחיש בחריפות הסביר את דרכו בכתיבת ספרי הלכה: 'אני כותב למעלה הלכה. למטה אני

²⁶⁵⁶ טענות אלו מלוות את אגודת ישראל לאורך כל השנים. ראו למשל בספרו של צבי ויינמן הטוען כי כבר באירועים שבתקופת הקמת המדינה העסקנים החרדים הפרו את דעתה של מועצת גדולי התורה. (וינמן, מקטוביץ עד ה' באייר).

²⁶⁵⁷ על האווירה בציבור החרדי יעידו גם דבריו של הרב נתן זאב (נתי) גרוסמן, שסיפר כי פעם אחת הרב שך שאל אותו 'למה דרעי הולך לקבר רבי נחמן מברסלב באומן?' והוא השיב 'דרעי מחפש רב שלא יוכל להגיד לו מה לעשות'. שיחה עם נתי גרוסמן, 2.1.1998.

²⁶⁵⁸ שיחה עם דודי זילברשלג.

²⁶⁵⁹ כהן, ש"ס פריפריה, עמ' 333.

²⁶⁶⁰ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויקהל, ביהכ"נ בבית הרב בשכונת הר נוף, כ"ד אדר תשס"ח, 1.3.2008.

מפלפל על כל הדבר כדי למצוא את הנקודה האמתית בהלכה הזאת. אחר כך אמר: 'אנשים רעים הוציאו לעז שמה שכתוב למעלה זה אני כתבתי, מה שכתוב למטה, המקורות וכל הדברים האלו – זה אחרים כתבו אותם'. כשהשמצה חמורה כזאת מהלכת בציבור, היצירה הספרותית מאבדת את ערכה, אבל גם דעת התורה בענייני ציבור. בכעס לא מוסתר הדגיש הרב עובדיה כי הכול שלו:

שקר וכזב. זה הכול כתבתי, הכול במו ידיי. אפילו אות אחת אין רשות לתקן בלי שישאלו אותי, בלי שיראו לי. אפילו טעות של דפוס – אני צריך לראות, אם צריך לתקן – לתקן, אם לא – לא נתקן. כל מה שאני כותב זה בכתב ידי, הכול כתוב בכתב ידי. יש שאלות – אני יושב עד שעה שתיים בלילה כדי לברר את ההלכה, בסתם לילות עד שעה שתיים. בלילה השבוע הזה היה לי הלכה מסובכת, ישבתי עד שעה ארבע כדי לברר אותה.²⁶⁶¹

למעשה לאורך כל ההיסטוריה של ש"ס נשמעו מעת לעת בתוכה קריאות תיגר דעת תורה של הרב עובדיה. שורה של חברי כנסת פרשו מן התנועה והקימו מפלגות שהתחרו בש"ס: בבחירות 1988 התמודד שמעון בן שלמה לכנסת בראשות מפלגת התימנים ישי; לקראת בחירות 1992 בחר הרב יצחק פרץ בנאמנות ברב שך במקום ברב עובדיה והקים את 'מוריה'. בשנת 1996 הרב יוסף עזרן, אף הוא נאמן לליטאים יותר מאשר לדעת תורתו של הרב עובדיה, התמודד לכנסת עם רשימת תלם אמונה. בשנת 2003 התמודדו אנשי חצר הרב כדורי ברשימה מול ש"ס ובבחירות 2013 הרב אמנון יצחק וחבר הכנסת לשעבר הרב חיים אמסלם גם הם עשו זאת; בבחירות 2015, לאחר פטירת הרב עובדיה, עשה זאת אפילו יו"ר ש"ס לשעבר אלי ישי שהתמודד בראשות רשימת יחד. בש"ס ראו כמופת שמיימי את העובדה שאיש מהמורדים ברב עובדיה לא הצליח מעולם להיכנס לכנסת.

קריאות תיגר וסירוב לקבל את דעתו תורתו של הרב עובדיה נשמעו למשל ביוני 2001 כאשר התגלע ויכוח בין הרב עובדיה לבין המקובל הרב כדורי. מועצת החכמים בראשות הרב עובדיה, הורתה לחבר הכנסת דאז הרב אריה גמליאל להתפטר מהכנסת. הרב כדורי חתם על מכתב סותר המיועד לחבר הכנסת גמליאל (שברח לחו"ל כדי שלא יוכלו להעביר לו את מכתב הפיטורין של מועצת החכמים ושל נשיאה הרב עובדיה), אשר בו הוא אוסר עליו למעשה למלא את הוראתו של הרב עובדיה יוסף. בין השאר נכתב במכתב: 'אני מבקש ממך לא לתת יד לכל אלו אשר מבקשים ממך שתפרוש מפעילותך בתנועת ש"ס ומהכנסת. אני מורה לך להמשיך בפעולותיך הכבירים שפעלת בהם עד היום'.²⁶⁶²

באוגוסט 2002, לקראת שחרורו של דרעי אחרי שנתיים בכלא, המתח סביב הציות הש"סיניקי לדעת התורה של הרב עובדיה הגיע לשיא. בין תומכי דרעי היו מי שהחציפו ואמרו אז במפורש שאם דרעי לא יוחזר לתפקיד יו"ר ש"ס ולכן יקים מפלגה חדשה הם יתמכו בו, למעשה הם הצהירו שלא יצייתו לדעת תורה של הרב עובדיה. אלי ישי מצדו חזר והדגיש אז 'אריה דרעי הוא שלימד אותנו לציית לדעת תורה'. בעקיצה הקטנה הזאת הוא חשף את המלכוד שבו היה מצוי דרעי, שערך הציות לדעת תורה היוצאת מפיו של הרב עובדיה היה במידה מסוימת גם יבוא אישי שלו אל הציבור הספרדי מהמחוזות הליטאיים המשמשים לש"סיניקים מודל לחיקוי. צריך להדגיש כי נדמה היה אז משיחות עם אריה דרעי, אשר חלק מרכזי ממפעל חייו היה להעצים בקרב ההמונים את דמותו העצומה ממילא של הרב עובדיה יוסף ואת המושג דעת תורה, כי הוא חשש לא רק מפגיעה ברב עובדיה, אלא אף מעצם הערעור של המושג דעת תורה, שהפך לעיקר אמונה בקרב הציבור הש"סיניקי. עד כדי כך שערעורו עלול לפגוע במרכיב יסודי בשורש אמונתם התמימה ולגרום להם למשבר רוחני ונפשי.²⁶⁶³

²⁶⁶¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תשא, בית כנסת היודים, כ' אדר תשס"ז, 10.3.2007.

²⁶⁶² אבישי בן חיים, הרב כדורי הורה לגמליאל: אל תתפטר מהכנסת, ynet, 1.6.2001.

²⁶⁶³ שיחות עם אריה דרעי.

גם הרב עובדיה, כך נדמה, הבין לעתים את מגבלות כוחה של דעת תורה. כך למשל, הרב עובדיה לא הורה לש"סניקים להצביע בבחירות האישיות לראשות הממשלה בשנת 1996 לשמעון פרס למרות נטיות לבו האישיות (ככל הידוע לי הרב עובדיה עצמו הצביע לפרס בבחירות אלה ובבחירות 1999 הצביע למועמד השמאל אהוד ברק). פרופ' אביעזר רביצקי נהג להשוות במקרים מסוימים את הנהגת הרבנים למקל המוביל עיוור, המקל אמנם נמצא מלפנים, אבל בפועל מי שקובע את הכיוון אליו הוא לכאורה מוביל, זה הציבור האוחז בו.

דווקא השנה האחרונה לחייו של הרב עובדיה (2013) הייתה קשה במיוחד מבחינה זו. בערוב ימיו של הרב עובדיה, בבחירות לתפקיד הרב הראשי ביולי 2013, מי שנחשב בעבר מקורבו הגדול, הרב שלמה עמאר,²⁶⁶⁴ לא קיבל את דעתו, דעת תורה, כי בנו הרב יצחק יוסף צריך להיבחר לתפקיד הרב הראשי הספרדי והריץ מועמד נגד הרב עובדיה - הדיין הרב בן ציון בוארון. שנים קודם לכן, כשקמו עוררין על גדלותו ומנהיגותו של הרב עובדיה, הזהיר הרב עמאר כרב המקדים בדרשת מוצאי השבת: 'בזהר, באידרא, כתוב שהקב"ה מקפיד על כבוד עבדו יותר מאשר על כבוד עצמו'.²⁶⁶⁵

הבחירות לכנסת התשע עשרה בינואר 2013 לוו כאמור בשתי מרידות מרות מצד הרב אמנון יצחק, הרב חיים אמסלם.²⁶⁶⁶ החשוב הוא כי אלמנטים מרכזיים במסעות התעמולה של מפלגות חשובות אלה היו טענות שהרב עובדיה לא מקבל את החלטותיו בעצמו. שניהם הזינו את השיח הציבורי בטענות חוזרות ונשנות שערערו את מעמד דעת התורה של הרב עובדיה והצביעו על מקורביו כעל מי שמעצבים את דעותיו ובכך מרוקנים מתוכן קדוש את דעת תורתו.²⁶⁶⁷ אפילו היו"ר לשעבר אלי ישי, שתדמיתו נבנתה לאורך כל השנים בעיקר כנאמן המוחלט לדעת תורה, התקשה לקבל את הכרעת הרב עובדיה, כשה החליט להדיחו מתפקיד היושב ראש ולהחזיר את דרעי. גם מצדו נשמעו אותן טענות כאילו החלטת הרב עובדיה אינה החלטתו, אלא פרי השפעת הסובבים אותו. צריך להדגיש, טענות אלו נשמעו בשני המקרים של החלפת יו"ר ש"ס, דרעי בישי, ולהפך. בשני המקרים יושב הראש הנאמן לא קיבל בלב שלם את הכרעת הרב עובדיה, אך אף אחד מהם לא העז להקים מפלגה מתחרה.²⁶⁶⁸

בבחירות אלה, שלאחר הסתלקותו של הרב עובדיה, תופעת 'קץ שלטון המרנים' איבדה ליהדות החרדית כ-40% מכוחה הפוטנציאלי, ש"ס איבדה ארבעה מנדטים שהתפזרו לכל עבר ויהדות התורה איבדה אחד על רקע המחלוקת הפנים ליטאית שבמרכזה עמדה בדיוק הסוגיה הזו: סוגיית אי קבלתו של הרב אהרון ליב שטינמן כמרן על ידי הפלג המורד.

ראינו אפוא את תפקידו החשוב של הרב עובדיה תהליך ההעצמה והמיסטיזציה של המושג המכונן "דעת תורה" ואת הסדקים שנבקעו בעוצמות מושג זה כשנפגמה ההילה המיסטית שלו ובמיוחד לאחר שהרב עובדיה הלך לבית עולמו, ונוכחנו במשמעות ההיסטורית החשובה של תמורה זו לגבי 'שיטת הממשל' של העולם החרדי – 'שלטון המרנים' - שספג מכה אנושה לאחר פטירת הרב עובדיה.

²⁶⁶⁴ זיכרמן, שחור, עמ' 87-88.

²⁶⁶⁵ הרב עמאר, דרשה, רב מקדים לדרשת הרב עובדיה, מוצ"ש פרשת תזריע מצורע, ביהכ"נ בבית הרב עובדיה בשכונת הר נוף, ז ניסן תשס"ח, 12.4.2008.

²⁶⁶⁶ ראו ביקורתו החריפה של הרב חיים אמסלם נגד הרב עובדיה בתוך: איתן, בשם התבונה, עמ' 207-232.

²⁶⁶⁷ הרב אמנון יצחק אף הטיל דופי בהבהלתו של הרב עובדיה בשבת לבית החולים בעקבות חשש לאירוע מוחי קל ואמר: 'הם מסוגלים גם להסיע את הרב בשבת בשביל להצליח במפלגה'. (הרב אמנון יצחק, דרשה, ינואר 2013. שודר בתוך: אבישי בן חיים, כתבה על ש"ס לקראת הבחירות, חדשות 10, 15.01.2013).

²⁶⁶⁸ בתקופה שבה דובר על הקמת מפלגה של דרעי, הוא אמר לי בשיחת רקע: 'אני לא יודע מה לעשות, א"א אומר לי שאם אני רוצה לחזור לש"ס אני חייב לאיים על משה ויהדות [יוסף, האנשים החזקים בש"ס באותה תקופה] שאני מקים מפלגה' (שיחות עם אריה דרעי). אלי ישי העז להקים מפלגה מתחרה לש"ס רק לאחר פטירת הרב עובדיה ותוך מסע תעמולה לפיו החלטת הרב עובדיה על החלפתו בדרעי התקבלה נגד רצון הרב, דבר ששוב כרסם בהילת ובקדושת 'דעת תורתו' של הרב עובדיה.

ג. קווים משותפים: המאבק במקובלים והמאבק בליטאים

לאורך העבודה השתדלתי להציג תמונה על פיה אי אפשר לראות את המאבק של הרב עובדיה ב'נסתרות' - בקבלה, במקובלים ובמיסטיקה העממית כמאבק שנובע מתוך תפיסה אנטי מיסטית גרידא. ייתכן שבמטרה להכניס את מאבקו של הרב עובדיה בקבלה לקונטקסט נכון, צריך להזכיר מאבק מרכזי נוסף של הרב עובדיה. ייתכן כי בכדי להמחיש עד כמה המאבק בקבלה יכול להידון גם בהקשר אחר, צריך להציג לצד ההתנגדות של הרב עובדיה לדומיננטיות של ספרות הקבלה מבית מדרשה של האליטה הספרדית המתחרה, גם את ההתנגדות של הרב עובדיה לדומיננטיות של דרך לימוד הגמרא מבית מדרשה של האליטה הליטאית המתחרה. נדמה כי כמעט כשם שברור שהרב עובדיה לא התנגד לגמרא כגמרא, כך צריך להיות ברור שהוא לא התנגד לקבלה כקבלה.

המדובר בעוד דרך דתית מתחרה, מלהיבה וסוחפת שהותקפה על ידי הרב עובדיה: שיטת הלימוד בישיבות הליטאיות. הרב עובדיה תקף בדרשותיו את החרדים האשכנזים, את תורתם, פסיקתם, והנקודה החשובה לענייננו: דרכי הלימוד שלהם²⁶⁶⁹ ופולפולים²⁶⁷⁰. מדובר במאבק המערער את מגדיר העליונות החברתית-תורנית המקודש ביותר בעולם החרדי-אשכנזי בתקופתו: הישיבה הליטאית²⁶⁷¹. בדומה לשיטת המקובלים, גם שיטת הלימוד הליטאית עלתה על המוקד בכלי התעמולה החשוב שלו: הדרשות. וכך ניסח הרב עובדיה את העליונות שלו ושל שיטתו על החרדים האשכנזים והלעיג את שיטתם ברבות מדרשותיו:

בדרך כלל ראשי ישיבות אשכנזים לא בקיאים בהלכה, אולי יש אחד, לפעמים באים בכולל שלי, אני לא מקפיד. היו כמה רבנים שבאו וקיבלו על הראש מהאברכים שלי ... יודעים לפלפל מהבוקר עד הערב אבל בסוף מעלים אבק. שועל הולך בשדה חרושה יוצא לו מעט אבק ברגל שלו – זה כל מה שמרוויח, אין מה לאכול שמה. מתפלפלים, מתפלפלים ובסוף כלום.²⁶⁷²

ובדרשה אחרת, בה סיפר על כישלון לתרץ קושיה בסוגיה, הסביר את עליונות הידע והבקיאות על פני הפלפול וחתם במלים: 'אצל אשכנזים יעשו פלפול אחד, יתרצו, אבל לא יודעים אם כתוב. התירוץ האמיתי זה אדם שיודע. בלי פלפולים, בלי בלבולים ובלי הדברים האלה'.²⁶⁷³ או: 'פלפולים - פלפולים חריף [נועדו] לשים מעט בתור תבלין. מה אוכלים? אוכלים פלפול! אוכלים לחם'.²⁶⁷⁴ הוא קבע כי במידה ותישאל שאלה

---

²⁶⁶⁹ ראו: טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד; טיקוצ'ינסקי, לכודים בעיון; טיקוצ'ינסקי, שיטת הלימוד; סולומון, האסכולה האנליטית.

²⁶⁷⁰ על לעגו של הרב עובדיה לפלפולים ראו: לאו, ממרן עד מרן, עמ' 65–67; ראו גם: גפני, פשוטה של משנה, עמ' 133–147; ראו עוד: נח זבולוני, הרב שך מגיב בזעם על דברי הרב עובדיה יוסף בעניין 'פלפולי חכמי אשכנז', דבר, 2.4.1985, עמ' 3; הרב עובדיה, דרשה, יום ה, ישיבת אור החיים, ט חשון תשס"ב, 25.11.2001; הנ"ל, דרשה, כנוס תורה שבעל פה הארבעים וחמישה, טבת תשס"ד ('עיניי ראו אנשים מפלפלים, ולא מגיעים לכלל האמת, אומרים על אסור מותר ועל מותר אסור!'); הנ"ל, דרשה, מוצ"ש ויקרא, ה ניסן תשס"ד, 27.3.2004; הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת תזריע מצורע, בית כנסת היזדים, ג' באייר תשס"ד, 24.4.2004; הנ"ל, דרשה, מוצאי ראש השנה תשס"ה, 18.9.2004 ('פלפולים בלבולים, מחר ישאלו אותו שאלה מה יגיד להם מחלוקת אביי ורבא?!'); יוסף, יב"א, חלק א', הקדמה, אות ו.

²⁶⁷¹ על הישיבות הליטאיות ועל האתוס הלמדני ראו: אטקס וטיקוצ'ינסקי, ישיבות ליטא; בראון, ארון הספרים; ברויאר, אוהלי תורה; הנ"ל, הישיבה האשכנזית; הנ"ל, התמורות; חקק, רוחניות מול גשמיות; טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד; הנ"ל, העתקת הישיבה הליטאית; הנ"ל, לכודים בעיון; הנ"ל, שיטת הלימוד; אטקס, סמכות ואוטונומיה; שטמפר, הישיבה הליטאית; הנ"ל, ישיבות ליטאיות.

²⁶⁷² הרב עובדיה, דרשה, קלטת לא מתוארכת, הקלטת בארכיון אבישי בן חיים. ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת שמיי, בית כנסת היזדים, כ"ד ניסן תשנ"ט, 10.4.1999.

²⁶⁷³ הנ"ל, דרשה, יום ה, ישיבת אור החיים, ט חשון תשס"ב, 25.11.2001.

²⁶⁷⁴ הנ"ל, דרשה, מוצאי שביעי של פסח, כ"א ניסן תשס"ח, 26.4.2008.

הלכתית לא ישמעו לפלפולן אלא לידען: 'למי ישמעו? לא לעוקר הרים ישמעו. לסיני ישמעו'.²⁶⁷⁵ הוא לעג לפלפולי התלמוד של הליטאים האשכנזים גם בהצהרות כגון 'עושים מפול פיל', או 'האשכנזים אוהבים להסתבך בקורי עכביש'.²⁶⁷⁶ כינה פלפולים אלה 'פלפולים של הבל' ו'פלפולים של סרק' וביכה את העיסוק בהם:

יש לעסוק בהלכות... ויש להצטער על בחורי ישראל המבלים כל זמנם רק בפלפולים של הבל... משקיעים כל מרצם בפלפולי סרק המקנים חדוות נפש בת חלוף ועליהם יאות להמליץ 'עוזבים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה'.²⁶⁷⁷

הגישה השמה ללעג את שיטת הלימוד הליטאית באה לידי ביטוי גם בדרשה של בנו הרב יצחק יוסף לימים הרב הראשי הספרדי, כרב מקדים לרב עובדיה: 'יש חקירות אצל האשכנזים על כוס הקפה: האם הכוס מעל הצלחת או הצלחת מעל הכוס?'²⁶⁷⁸ מזווית אחרת באו הדברים לידי ביטוי למשל כאשר הרב עובדיה דרש על המחלוקת בין הספרדים לאשכנזים בנושא הנוסחים הנכונים: 'משובשים, ועוד מעזים לומר שהספרדים לא אומרים נכון... אומרים "זיכר" במקום "זכר", אומרים "קול חסן" במקום "קול חתן", איזה חסן? מלך מרוקו?'²⁶⁷⁹ וכן 'במקום עמלק אומרים עמילק, אפילו עמלק עצמו אם היה שומע אותם לא היה מבין שזה הוא',²⁶⁸⁰ וכן: 'אשכנזי, עשר טבילות לא יעשו אותו ספרדי'.²⁶⁸¹ וכן: 'אשכנזי ביד ביד, כל הצרות באו מהאשכנזים האלה, אתם הייתם באשכנז בג'יהינום, שמה עשיתם מה שעשיתם, מה אכפת לנו? אבל עכשיו אתם באים למקומו של מרן ואתם מכשירים?'²⁶⁸² 'הרב הראשי הרצוג היה גאון עולם. הלכה לא יודע לפסוק, היה הולך לספרדי'.²⁶⁸³ ועוד.

בדרך כלל נשמעת הטענה הקלאסית נגד הרב עובדיה ואנשי ש"ס הגורסת שהם מובילים תהליך ליטאיזציה של הציבור הספרדי,²⁶⁸⁴ מולה עומדת טענתו המהפכנית של נסים ליאון בספרו 'חרדיות רכה' שלמעשה מכניס מערכה זו לתוך מאבקי העצמאות שניהל הרב עובדיה. לדבריו הרב עובדיה דווקא 'מבקש להוביל דווקא לדה ליטאיזציה של חברת הלומדים החרדית-מזרחית'.²⁶⁸⁵ ראיה לדבריו של ליאון ניתנה מספר פעמים כשהרב עובדיה התפלמס עם הליטאים בשאלה המהותית 'גמרא או הלכה', ואף קבע כי מי שיש לו רק שעתיים שלוש ביום ללמוד צריך ללמוד הלכה.²⁶⁸⁶ אם הוא לומד גמרא הוא אינו יוצא ידי חובת מצות תלמוד תורה. גם את האופנה שפשטה ללמוד 'דף יומי' לא אהב הרב עובדיה. 'אדם שלא לומד פוסקים - עם הארץ, אפילו ילמד דף יומי כל החיים שלו, לא ידע כלום'.²⁶⁸⁷ וכך כתב הרב עובדיה:

אין למדים הלכה מפני תלמוד, וכן מה שאמרו 'כל השונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא' היינו הלכות פסוקות. אבל הלומדים דף יומי בלבד מהתלמוד שלנו אינם יוצאים

²⁶⁷⁵ שם; ראו גם: הנ"ל, דרשה, מוצ"ש שמיני, כ"ד ניסן תשנ"ט, 10.4.1999; מעניין הוא שאנו רואים את שורשי התפיסה הזועמת הזו כבר ביומן שכתב הרב עובדיה בגיל 18 בשנות תרצ"ט (יוסף, קטעי רשימות חיי, ארכיון אבישי בן חיים); ראו עוד על גישת הרב עובדיה באשר ל'עוקר הרים' ו'סיני': יוסף, יב"א, א, דברי פתיחה.

²⁶⁷⁶ הרב עובדיה, שיעור כללי בשיבת חזון עובדיה, ג חשון תשס"ח, 15.10.2007.

²⁶⁷⁷ יוסף, יב"א, א, הקדמה, אות ו.

²⁶⁷⁸ הרב יצחק יוסף, דרשה, מוצ"ש פרשת כי תצא, י"א אלול תשס"ז, 25.8.2007.

²⁶⁷⁹ הרב עובדיה, דרשה, יום ג', בית המדרש יחווה דעת, כ"ה תשרי תשס"ג, 1.10.2002.

²⁶⁸⁰ הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת פקודי, א אדר ב תשס"ח, 8.3.2008.

²⁶⁸¹ הנ"ל, דרשה, יום ג', בית המדרש יחווה דעת, ט"ז חשון תשס"ד, 11.11.2003.

²⁶⁸² הנ"ל, דרשה, יום ג', בית המדרש יחווה דעת, ל חשון תשס"ד, 25.11.2003. דרשה בעניין פולמוס השחיטה.

²⁶⁸³ הנ"ל, דרשה, יום ג', בית המדרש יחווה דעת, י"ב סיון תשס"ד, 1.6.2004.

²⁶⁸⁴ ראו למשל: אמסלם, דרך חיים, עמ' 135-139; איתן, בשם התבונה, עמ' 165-166.

²⁶⁸⁵ ליאון, חרדיות רכה, עמ' 172.

²⁶⁸⁶ מוסף עונג שבת, ביטאון ש"ס יום ליום, כ"ח סיון תשע"א, 30.6.2011.

²⁶⁸⁷ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת ויצא, י"א כסלו תש"ע, 28.11.2009.

בזה ידי חובת מצות תלמוד תורה. [...] מי שיש לו ארבע שעות ביום או יותר ללמוד, יקבע שלוש שעות מהן בלימוד ההלכה, והשאר ללימוד הגמרא והראשונים כאשר תשיג ידו.²⁶⁸⁸

למרות הביקורות החריפות וההסתייגויות הקשות שנשמעו גם מתוך העולם החרדי-אשכנזי נגד דרך הלימוד הישיביתית,²⁶⁸⁹ בדור שבו דיבר הרב עובדיה את הדברים להלן דבריו נחשבו פגיעה ב'קודש הקודשים' ובעמוד השדרה של חברת הלומדים החרדית, באתוס לימוד התורה ששיקם והקים את עולם התורה החרדי ולמעשה את העולם החרדי.

גם בהקשר זה מהדהד כאמור הדמיון בין מרן רבי יוסף קארו למרן הרב עובדיה יוסף. גם קארו וגם הרב עובדיה הואשמו בפגיעה בחשיבות לימוד התלמוד. בתקופתו של הרב עובדיה על רקע דמותה של החברה החרדית כפי שנבנתה ועוצבה בדורות האחרונים סביב הישיבה התלמודית ואל מול ההגמוניה הליטאית, מדובר באירוע משמעותי הרבה יותר. מה גם שאין התבטאויות של קארו המזכירות התבטאויות של הרב עובדיה בדרשות נגד הדגש על לימוד גמרא:

‘אין לקב"ה בעולמו מאז שחרב בית המקדש אלא ארבע אמות של הלכה’ - לא ‘ארבע אמות של גמרא’!²⁶⁹⁰

או בדרשה אחרת: ‘הגמרא זה טוב מאוד, אבל כשיבואו לשאול אותך “מה ההלכה?”’, מה תגיד “אדוני מחלוקת בגמרא?”’.²⁶⁹¹ או בדברי שבח על רשת הכוללים של הרב יורם אברג'יל: ‘לא רק לומדים גמרא, גמרא, גמרא. לומדים הלכה’.²⁶⁹²

דרשת השיא של הרב עובדיה בהקשר של קריאת תיגר על עולם התורה הליטאי-אשכנזי, הייתה בשנת 2008. אז הוזמן הרב עובדיה להשתתף בכנס ‘דרשו’ – כנס תורני גדול באצטדיון הכדורסל נוקיה ביד אליהו לכבוד לימודו של החשוב בחיבורים ההלכתיים במאה ה-20 – ‘משנה ברורה’ של החפץ חיים. בדבריו בחר הרב עובדיה להציג את עליונות הפסיקה הספרדית על זו האשכנזית ובין השאר אמר דברים נגד דרך הלימוד האשכנזי המתרכז בלימוד גמרא וה‘משנה ברורה’. הוא בחר בבמה האשכנזית היוקרתית כדי לתקוף את החיבור ההלכתי האשכנזי החשוב לה²⁶⁹³ ולהלל לעומתו את גדול הפוסקים הספרדים רבי יוסף קארו.²⁶⁹⁴

הרב עובדיה תקף את הערך הגדול ביותר בעולם התורה החרדי, ההתמקדות בלימוד הגמרא ומתח ביקורת על חוסר הבקיאיות של לומדי הגמרא בישיבות הליטאיות בהלכה,²⁶⁹⁵ ועל כך שאינם לומדים ‘לאסוקי שמעתתא אלבא דהלכתא’.²⁶⁹⁶

²⁶⁸⁸ מוסף עונג שבת, ביטאון ש"ס יום ליום, כ"ח סיון תשע"א, 30.6.2011.

²⁶⁸⁹ ראו: בראון, חזון איש, עמ' 321–323; טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד, פרק 27; הנ"ל, לכודים בעיון; שטמפר, הישיבה הליטאית, עמ' 105–108, 110–112. יש להבחין בפער העצום בין ביקורת זו לבין עצם הפגיעה במעמד לומדי התורה ויוקרתם מאז ראשית שנות האלפיים, במקביל להתפתחות מעמד הביניים החרדי (זיכרון וכהנר, חרדיות מודרנית).

²⁶⁹⁰ הרב עובדיה, דרשה, יום ג, פרשת בהעלתך, בית המדרש יחוה דעת, י"ב סיון תשס"ד, 1.6.2004.

²⁶⁹¹ הנ"ל, דרשה, יום ה, כנס בני תורה ספרדים, כ"ז תשרי תש"ע, 15.10.2009.

²⁶⁹² הנ"ל, דרשה, מוצ"ש פרשת חיי שרה, כ"ב חשוון תשס"ח, 3.11.2007.

²⁶⁹³ פישבין, המשנה ברורה.

²⁶⁹⁴ ‘מרן היה מרא דאתרא של ארץ ישראל, היו אומרים לו כולם: “לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו” זה רבי יוסף קארו. מר"ן ראשי תיבות ממאתיים רבנים נסמך. היו בצפת, מקום מגוריו, היו שמה מאתיים רבנים, לא רבנים של הדור שלנו, כולם בעלי שיעור קומה הם כולם סמכו ידיהם על מרן ואמרו: “לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו” (הרב עובדיה, דרשה, כנס ‘דרשו’, היכל הספורט נוקיה ביד אליהו, ד ניסן תשס"ח, 9.4.2008).

²⁶⁹⁵ יש לומדים באמת, לומדי גמרות, יפה מאוד, טוב מאוד, זה יסוד התורה שלנו, אבל צריך להיות הלכה. תורה בלי הלכה לא שווה כלום, יבוא אדם ישאל אותך שאלה, ... אל תגמגם ... שואל אותך הלכה, מה תגיד לו? ‘מחלוקת רבי אליעזר ורבי יהושע’!

בהמשך דרשתו -באירוע שכאמור נועד לחזק את הצורך ללמוד 'משנה ברורה'- הדגיש הרב עובדיה דווקא כי הלימוד צריך להיות עם ה'בית יוסף' של רבי יוסף קארו ולא על סמך 'המשנה ברורה' של החפץ חיים:

לימוד ההלכה צריך להיות עם ה'בית יוסף', יסוד ההלכה זה מרן בית יוסף, לא ללמוד רק 'שולחן ערוך' לבד ו'משנה ברורה', שלא ישיגו את האמת. להשיג את האמת של ההלכה צריך ללמוד בית יוסף, ועל ידי כך ידע באמת ההלכה למעשה, כי אנחנו קיבלנו הוראות מרן בית יוסף.

הרב עובדיה הסביר את יתרון אופי כתיבתו של רבי יוסף קארו וספרי הספרדים על פני החפץ חיים:

הרב משנה ברורה אין לו את הדברים האלה. הוא הולך רואה שלושה ארבעה אחרונים מגן אברהם, טורי זהב, בית חדש, חולקים על מרן – פוסק כמותם. זה לא הולך לפי השיטה שלנו. לכן, אם לומדים בית יוסף, לומדים ספרי ספרדים, ללמוד הלכות של הספרדים, ואז בע"ה תצליחו ותעלו מעלה מעלה.²⁶⁹⁷

בעקבות הדברים נפתחה נגד הרב עובדיה מתקפה ליטאית חריפה שכללה האשמות כי הוא מנסה 'להחדיר לעולמם של שומרי התורה את השיח העממי וההמוני', ששפתו היא 'שפה זולה', סגנונו 'בוטה' ודיבורו 'דיבור ירוד', בשפת זלזול ובוז נגד גדולי עולם'. כמעט כל העמוד השני של ביטאון הציבור הליטאי 'יתד נאמן' הוקדש למאמר מערכת חריף נגד מנהיגה הרוחני של ש"ס. בראש עמוד השער הופיעה הפנייה גדולה בעניין 'המחאה הנמרצת בעולם התורה וההלכה בעקבות ההתבטאויות נגד "המשנה ברורה" ונגד דרך הלימוד בישיבות הקדושות'. בציבור הליטאי זעמו ולדברי בכירים בו המנהיג הליטאי הרב אלישיב הורה בעצמו למחות נגד דברי הרב עובדיה.²⁶⁹⁸ הליטאים מחו על כך שמאז שהתקבל הספר משנה ברורה 'לא העז איש להרים את ידו ולפעור פיו נגד הציבור הגדול... החוצפה והיוהרה לדבר ברבים ובסגנון שכזה, חייבה את עיתוננו בחובת המחאה... ועוד כתבו על הרב עובדיה: 'מי שמך? מי הוא אשר יעז לערער על דרך הלימוד של הישיבות הקדושות?' בנוסף לעגו²⁶⁹⁹ על כך שהרב עובדיה יוסף מתקיף את הישיבות הליטאיות, אך הוא וחסידי עושים כל מאמץ לשלוח את צאצאיהם דווקא לאותן ישיבות ליטאיות – 'איש אינו מונע בעדם ליצור ולהקים מוסדות שבהם ילמדו צאצאיהם ושומעי לקחם על פי האלטרנטיבות שהם מציעים'. ועוד הוסיפו ב'יתד נאמן' עקיצה מנמיכה על פיה עד עתה לא התייחסו לדברים דומים שאמר הרב עובדיה נגד האשכנזים לא פעם בעבר 'שכן הם נאמרו בפורומים מצומצמים ובשיעורים הנאמרים בפני "עמך"'.²⁷⁰⁰ עובדה אחת לא הוזכרה, שייתכן והיא זו שהעלתה את כעסו של הרב עובדיה עד כדי כך, במהדורת המשנה ברורה של ארגון 'דרשו' מצוטטים הרבה מאד רבנים מבני הדור האחרון, מי שכאילו נמחק מן המהדורה הוא רב אחד, הרב עובדיה יוסף.

²⁶⁹⁷ 'אדוני, רבי אליעזר ורבי יהושע על ראשי, אבל תגיד לי מה ההלכה?'

²⁶⁹⁸ 'מחלוקת אביי ורבא, מחלוקת רבה ורב נחמן',

²⁶⁹⁹ 'אבל מה ההלכה?'

²⁷⁰⁰ העלאת השמועה כדי להגיע להלכה. ראו גם: יוסף, אגרת לבן תורה, עמ' קמד-קנה.

²⁶⁹⁷ מן הביקורת הזו של הרב עובדיה, נעלמה הביקורת הקבועה שלו על הפסיקה האשכנזית: מגמת החמירה. לגבי אלמנט זה הרחיב בנימין בראון. ראו: בראון, החמירה רכה.

²⁶⁹⁸ שיחות עם בני ביתו של הרב אלישיב.

²⁶⁹⁹ התקפות חריפות נגד הרב עובדיה הגיעו מהאליטות האשכנזיות עמן התעמת. יתד נאמן הליטאי אך גם הצופה הציוני דתי. שם כתב למשל פעם אחר פעם העורך בסרקזם על התבטאויותיו של הרב עובדיה 'מתחזה לרב עובדיה מדבר כמו שיכור' (גינת, מתחזה לרב) 'הרב עובדיה יוסף, כאילו הוא מסוגל לומר שטויות, מעלילים כאלו הוא מתבטא בלשון השוק' (גינת, הרב עובדיה) ראו גם: גינת, עלילת הדם.

²⁷⁰⁰ אבישי בן חיים, ביטאונו של הרב אלישיב נגד הרב עובדיה וסגנונו הזול העממי ההמוני הירוד, מעריב, 12.4.2008.

נדמה שמכלול תפיסתו של הרב עובדיה בא לידי ביטוי בדבריו בדרשה, שבה הובהרה עמדתו בדבר עליונות למוד התורה באמצעות למוד ההלכה על כל חוויה דתית אחרת, תוך הנמכת ערך לימוד התלמוד כמקובל בישיבות האשכנזיות ותוך שילוב ברור של אלמנט המאבק העדתי:

אין כמו כתר תורה. כתר כהונה - זכה אהרון, כתר מלכות - זכה דוד, עד משיח בן דוד. מה שאין כן כתר תורה. אומרים: 'מונחת בקרן זוית, כל הבא ליטול יבוא ויטול'. לא רק לאשכנזים, גם לספרדים. זה כולם שווים בדבר הזה, כולנו בני אדם אחד אנחנו. ועיקר התורה זה הלכה, לא העיקר תלמוד.

שאלו את רבו של הרמב"ם: יש שני מועמדים. מועמד אחד כוחו בתלמוד בקיא, ופוסקים לא יודע. המועמד השני מומחה בפוסקים, יודע תשובות הגאונים... את מי ניקח להיות מורה? השיב להם: בדורנו אין אדם אחד שיכול לפסוק הלכה על פי התלמוד, אלא פסוקה הלכה על פי הגאונים, לכן קחו את זה שידע גאונים.

זה שידע תלמוד - ישאלו אותו, יגיד: 'מחלוקת רב הונא ורב ששת'.

'עלא עיני ועלא ראסי' אבל מה מעניין אותי? מה ההלכה? ההלכה קודמת.²⁷⁰¹

אנו יכולים לראות, אפוא, שהרב עובדיה לא רק נגד הקבלה ואולי לא נגד הקבלה כקבלה, אלא מתנגד לדרכים אלטרנטיביות דומיננטיות של אליטות בולטות בסביבתו. מתברר כי הרב עובדיה לא רק נגד המיסטי מבית מדרשם של המקובלים, לא רק נגד ה'רוחני' וההיגיוני מבית מדרשו של רבי נחמן מברסלב, אלא הוא אפילו נגד הריגוש האינטלקטואלי הפלפולי מבית מדרשם של הליטאים. צריך לדייק בדבר, לא דומה הביקורת של הרב עובדיה על הפלפולים לזו שמותח למשל רבנו בחיי בהקדמת חובות הלבבות²⁷⁰² על העיסוק בפלפולים במקום במצוות המשפרות את המידות. לא זה הדבר שהטריד את הרב עובדיה. ניתן לראות את הדברים כשילוב של מאבקי כוח, סמכות והגמוניה, מאבקי העצמאות והבניית הזהות העדתית. זאת ניתן להבין גם לאור בחינת דבריו של אליאב טאוב אשר מדגיש כי בשנות החבירה הגדולה בין הרב עובדיה לליטאים באמצע שנות השמונים ניכרה השפעתם והתלות של הרב עובדיה בהם גם בהזדקקותו המוגברת ל'משנה ברורה' ואף בהוצאת הספר 'לויית חן'.²⁷⁰³ לשילוב הזה צריך להוסיף אפוא גם את מה שמצטייר כרתיעה של הרב עובדיה מביטויים שונים של ריגוש דתי 'רוחני' שאיננו הלכתי מובהק, החל מהריגושים שמציע עולם ה'נסתרות' ועד החוויה האינטלקטואלית של לימוד הגמרא בפלפול.

²⁷⁰¹ הרב עובדיה, דרשה, מוצ"ש פרשת אמור, ט"ו אייר תשס"ט, 9.5.2009.

²⁷⁰² רבנו בחיי, חובות הלבבות, עמ' יט-כ.

²⁷⁰³ טאוב, גדולים בפוליטיקה, עמ' 171.

ד. מקס ובר ומקור הסמכות של הרב עובדיה

בין שלושה בסיסים לשלושה אדנים. הרב עובדיה נדרש לפרוש את מצודתו על פני קהל מגוון. הוא פעל בתוך עולם חרדיספרדי, שנברא, נולד, עוצב והונחה על ידי שלושה בסיסים: ²⁷⁰⁴

בסיס אחד שהוא גם השלב הראשון בהתפתחות החרדיות הספרדית היא אם הישיבות הספרדיות, ישיבת 'פורת יוסף', שהוקמה בשנת 1923 ושימשה בית היוצר לדור הרבנים הספרדים החרדים.

בסיס שני שהוא גם השלב השני בהתפתחות החרדיות הספרדית הם האשכנזים שפעלו לשם יצירת החרדיהספרדי, בעיקר הליטאים (וגם אנשי חב"ד) ²⁷⁰⁵ שכבר בשנות העשרים של המאה ה-20 החלו לגייס תלמידים במרוקו וביתר שאת עשו זאת לאחר השואה ולאחר העליות לארץ ²⁷⁰⁶ הן כגיוס משאב אנושי והן כמשימת הצלה מחילון במחנות העולים. ²⁷⁰⁷

הבסיס השלישי הוא תנועת התשובה ²⁷⁰⁸ שהחלה לתפוס תאוצה מאז שנות השבעים ולא במקרה הגיעה לשיא בד בבד עם שיא פריחתה של ש"ס ²⁷⁰⁹ – שהטיבה ליצור זיקה בין עדתיות לבין התחדשות דתית, ²⁷¹⁰ סביב שנת השיא של פרשת דרעי, שנת 1999. אל הדומיננטיות של החרדיות הספרדית הזאת נשאבו ממילא גם מייצגי הבסיס הרביעי – גורמים רבניים מתונים יותר, לכאורה, שהיו צריכים לבחור צד בין החילוניות הדומיננטית והברורה לבין הדתיות הדומיננטית והברורה.

עסקנו רבות במאבקים של הרב עובדיה באליטות, האליטה הקבלית והאליטה הליטאית, אבל צריך להדגיש גם את מקומה של התרבות העממית במערכה. במובנים מסוימים נדמה שהש"סניקים מהמעגלים הרחבים של ש"ס ניהלו עם הגרעין החרדי של התנועה ועם הרב עובדיה יוסף יחסים על פי יחסי הגומלין הסוציולוגיים שהתווה אדוארד שילס בין מרכז (center) לפרפריה (periphery). הרב עובדיה וסביבתו היוו את הממסד הערכי והמוסדי האחראי על המסורת ועל הערכים ומהווה סמל ליהודי המזרחי האידאלי, והפרפריה – התרבותית, הדתית, הגאוגרפית והלא מעורבת (במקרה זה הקורלציה גבוהה) – ניאותה לקבל את סמכותה של ש"ס, הפכה למושפעת מהמרכז הש"סי אבל גם השפיעה עליו. ²⁷¹¹ בהתאם לדגם של שילס, גם בפרפריה של ש"ס נולדו מתחרים בדמות מחזירים בתשובה, באבות ומקובלים, שיצרו מרכזים משלהם, איימו להפוך את ש"ס לחברה רבת מרכזים, ²⁷¹² ואיימו על ההגמוניה של המרכז. כך נוצרו 'מרכזי משנה', 'מרכזים מתחרים' ²⁷¹³ שעמם התמודד הרב עובדיה.

---

²⁷⁰⁴ ליאון, זרימות חרדיות.

²⁷⁰⁵ לופו, ש"ס דליטא; הנ"ל, העומק ההיסטורי; הנ"ל, ההשפעה הליטאית; הנ"ל, הצלת מאראקא; צור, קהילה קרועה.

²⁷⁰⁶ בשנות החמישים והשישים כבר הוקמו בישראל ישיבות ספרדיות חרדיות כמו ישיבת הרמב"ם בדרום תל אביב, ישיבת הרב חפוטא ממרקש במרוקו, מוסדות 'תורה והוראה' ביד אליהו ובתל אביב וישיבת 'אור התורה' (ליאון, זרימות חרדיות, עמ' 75). בכירי ש"ס כמו אריה דרעי נלקחו בגיל תשע (1968) מן הבית בבית ים למוסדות חרדיים אשכנזיים ועוצבו בהם. לבנות הוקם מוסד חשוב בבני ברק, 'אור החיים', שבין מנהליו היה הרב חיים אטיאס, אביו של חבר הכנסת לשעבר אריאל אטיאס שעד הכנסת ה-19 לפחות הוא חבר הכנסת היחיד בתולדות ש"ס שנולד חרדי ובגיל שלוש כבר למד ב'חיידר חרדי' (של ויזניץ בבני ברק). להוציא את אטיאס כל שאר חברי הכנסת של ש"ס הצטרפו לחרדיות בהמשך חייהם בלבד.

²⁷⁰⁷ דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 50–52; צמרת, ימי כור ההיתוך; הנ"ל, עלי גשר צר, עמ' 141–159; פרידמן, החברה החרדית, עמ' 59.

²⁷⁰⁸ אלאור, מקומות שמורים; גודמן, החזרה בתשובה; זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 85–174; דורון, חזרה בתשובה.

²⁷⁰⁹ ש"ס עצמה מוזכרת על ידי בנימין בראון כשלב השלישי בהתפתחות החרדיות הספרדית, אחרי חרדיות פורת יוסף והחרדיות הספרדית-ליטאית, ראו: בראון, היהדות החרדית והמדינה, עמ' 128.

²⁷¹⁰ זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר, עמ' 205.

²⁷¹¹ ראו: שילס, מרכז ופרפריה.

²⁷¹² ראו: אייזנשטדט, דיפרנציאציה וריבוד.

²⁷¹³ ראו: הורוביץ וליסק, מישוב למדינה.

לאור כל זאת מובן הוא כי לא הייתה זו משימה פשוטה לרב עובדיה יוסף להפוך למקור סמכות מנהיגותית יוצאת דופן בעוצמתה ובהיקף השפעתה בתוך סבך זה.

מקס ובר הגדיר שלושה אדנים שעליהם נשענת סמכות מנהיגותית המעניקים להנהגה את הלגיטימציה ואת הכוח: אדן המסורת, אדן הכריזמה ואדן החוק הרציונלי.²⁷¹⁴ ובר מדבר על שלושה סוגים שונים, לא מצטברים. המקרה הפרטי של הרב עובדיה מרתק במיוחד שכן ניתן למצוא בו את שלושתם. על אדן המסורת נבנה הרב עובדיה בדרך לא טבעית. הרב עובדיה שהגיע ממשפחה פשוטה וענייה לא נבנה על אדן המסורת הקלסית המתייחסת למסורות מעין פטריארכליות ומאפשרות צמיחת הנהגה של בני מלכים או במקרה של העולם שסביבו – עולמה של 'פורת יוסף' – בני שושלות אצולה רבניות מפורסמות כגון משפחות רבני עדס, משפחת הרב מרדכי אליהו, משפחת רבני מוצפי, משפחת רבני צדקא ועוד. הוא בנה אדן מסורת מעין זה משלו בכך שקשר עצמו למסורת פסיקת 'מרן מלכא' רבי יוסף קארו. אדן הסמכות הכריזמטית מילאה תפקיד מרכזי בבניית מנהיגותו של הרב עובדיה. דמויות מנהיגותיות בתרבויות אחרות בנו סמכות כריזמטית מתוקף ההערצה לכוחם הפיזי המיתי למשל, הרב עובדיה בנה סמכות כריזמטית מתוקף ההערצה לידע התורני העצום שלו, למיתוס יכולת הזיכרון הפנומינאלית שלו,²⁷¹⁵ לכתפיים – לא הפיזיות אלא ההלכתיות – הרחבות שלו וכיוצא באלו. ומה באשר לאדן החוק הרציונלי? הרי בסופו של דבר גם מנהיגות הנשענת על אדן המסורת או על אדן הכריזמה, זקוקה לחוק הרציונלי (הציות הוא מתוקף החוק ולכן הוא יכול בהחלט להיחשב כפעולה רציונלית). ייתכן שהמושגים המיסטיים 'דעת תורה' ו'קפידא' שימשו לו כאדן החוק הרציונלי. כך בניגוד ללא מעט תיאוריות של בניית מנהיגות, קבלת סמכות ולגיטימציה, מרצון חופשי ולא מכפייה²⁷¹⁶ נבנתה המנהיגות החרדית כולה בתקופתו, תקופת 'שלטון המרנים', כך – בסיוע המיסטיקה וה'נסתרות' – נבנתה גם מנהיגותו של הרב עובדיה.

²⁷¹⁴ ובר, כלכלה וחברה, כרך ג, עמ' 941.

²⁷¹⁵ ראו למשל בספרו הילדים 'מדוע נדהמו חוקרי המשטרה' אצל אוהיון, מאור ישראל, עמ' 46.

²⁷¹⁶ דאל, האדם הפוליטי; ובר, הטיפוסים של הסמכות; קורנהאוזר, עילית שלטת; הנטינגטון, התפתחות פוליטית; קפלן ושטדלר, מהישרדות להתבססות; הנ"ל, מנהיגות וסמכות.

סיכום:

'אף שאין לי עסק בנסתרות...'

א. המסקנות העיקריות העולות מעבודה זו

עבודה זו עסקה בדמותו, בהשקפתו ובאורחותיו של מי שהיה 'גדול הדור' של היהדות החרדית הספרדית, ויש שיאמרו האיש שהביא אותה לכלל זרם דתי-חברתי בפני עצמו. מספר מסקנות בולטות עולות ממחקר זה וסותרות הנחות יסוד מקובלות לגבי הרב עובדיה. המסקנה הראשונה היא שאי אפשר להגדיר את יחסו של הרב עובדיה למיסטיקה במימרה 'אנו אין לנו עסק בנסתרות' המופיעה אצלו עשרות פעמים,²⁷¹⁷ אלא שנכון יותר יהיה להגדיר יחס זה באמצעות אמירתו 'אף שאין לי עסק בנסתרות',²⁷¹⁸ המופיעה בצורה נדירה,²⁷¹⁹ אך מייצגת טוב יותר את הדיאלקטיקה ביחסו של הרב עובדיה לנסתרות. ההשתמעות העולה ממנה היא שאמנם מקובל לקבוע כי אין לו עסק בנסתרות, אבל אחרי אמירה זו בא 'אף' המסייג אותה, ועליו עיקר המשקל. מעבודה זו עולה כי אף שחוקריו ומקורביו, מעריציו ומבקריו ואף הרב עובדיה עצמו מצהירים פעם אחר פעם כי אין לו עסק בנסתרות, הרי שבהחלט יש לו יחסים נלהבים עם ה'נסתרות'.²⁷²⁰

ה'נסתרות', כפי שמוכח במידה רבה מעבודה זו, אינן אלמנט איזוטרי בחיים הדתיים בסביבתו ובדורו של הרב עובדיה, אדרבה, מקומה של המיסטיקה כל כך עז בחיים הדתיים בכלל, ובדורו ובסביבתו של הרב עובדיה בפרט עד שהיא ראויה לשמש הפריזמה לבחינה מקיפה של דמותו של הרב עובדיה.

המסקנה השנייה של מחקר זה היא מרכזיותו של המימד הפוליטי בעיצוב דרכו ותפיסותיו של הרב עובדיה. ברור הוא כי לא נוכל להגיע למסקנה ולסיכום לגבי יחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות', בלי להרחיב במסקנות לגבי פעילותו בזירות המרכזיות האחרות. רק הרחבת היריעה לגבי מפעלו של הרב עובדיה מהמסד עד הטפחות, מאפשרת פרספקטיבה שעל אדניה יוכלו לעמוד המסקנות לגבי יחסו ל'נסתרות' וממילא גם לגבי דמותו. העיון בהחלטותיו ובהתבטאויותיו של הרב עובדיה הבליט את העובדה שיפוסק הדור הספרדי' ראה עצמו לכל אורך דרכו – למעשה כבר מטל ילדותו – כמנהיג ציבור בעל תפקיד היסטורי, והשיקול הפוליטי-חברתי היה בלב חשיבתו בכל אשר פנה.

המסקנה השלישית העולה מתוך עיון בחומרים שנבחנו היא כי עמדתו ההלכתית של הרב עובדיה אינה עקבית ואינה שיטתית, בניגוד לדימויה הרווח ולמצג החיצוני העולה ממנה במבט ראשון. עקרון העל שלו, עליונות פסיקת מרן, איננו עקרון יחיד, ולצדו משמשים יחדיו עקרונות נוספים סותרים לעתים שאציג אותם באור הסיכום להלן. השאלה איזה עיקרון יגבר על איזה – לעולם אינה ברורה. אין לרב עובדיה מטריצה פסיקתית או תרשים זרימה להכרעות מעין אלה. ממילא נפתח כאן פתח לכניסתם של שני הגורמים הקודמים – הפוליטי והמיסטי. הללו מביאים לא אחת לסתירות פנימיות בפסיקתו והנהגותיו, בין השאר בשאלת מעמדה של הקבלה בהלכה.

בהמשך למסקנה הקודמת עולה מסקנה רביעית והיא כי לא רק גוף ההכרעה ההלכתית איננה עקבית אצל הרב עובדיה, אלא גם גבולותיו של המושג 'הלכה'. פסקיו ההלכתיים מרשימים לעתים את הקורא העומד נדהם מול הגודש הצפוף של המקורות, מול הלשון הרבנית-מליצית ומול מערך הטיעון הבנוי

²⁷¹⁷ ראו למשל: יוסף, חזו"ע שו"ת, א, עמ' יד; הנ"ל, יבי"א, א, או"ח, ג, יד; שם, א, או"ח, לה, יג; שם, א, יו"ד, י, ה; שם, ב, או"ח, יח, ג; שם, ב, או"ח, כה, ז; שם, ב, או"ח, כט, ה; שם, ב, אבה"ע, ז, יא; שם, ג, יו"ד, כה, ב; שם, ה, או"ח, כב, ו; שם, ה, או"ח, כח, ג; שם, ו, או"ח, כד, ו; שם, ז, יו"ד, ח, ב; שם, ח, או"ח, ה; שם, ח, או"ח, מא, ג; שם, ט, או"ח, ח, ב; שם, ט, או"ח, פג, ג; שם, ט, או"ח, קח, עב; שם, ט, יו"ד, י, ה; שם, י, או"ח, ב; שם, י, או"ח, נה, ה; שם, י, יו"ד, כג; הנ"ל, יחו"ד, ה, כב; שם, ו, ה; שם, ו, ל"ז.

²⁷¹⁸ יוסף, יבי"א, ב, או"ח, כט, ה.

²⁷¹⁹ שם.

²⁷²⁰ ועדיין ברור הוא כי לא בחלל ריק נבנה לרב עובדיה דימויו האנטי-מיסטי, הדברים הופכים ברורים כאשר משווים את המטען הקבלי – הנכבד אומנם – אצל הרב עובדיה, למתח הקבלי הכבד עשרת מונים במשנתו, בהוויתו ובפסיקותיו של הבן איש חי, האיש שעיצב את החברה שבה גדל הרב עובדיה ואשר התווה דרך שיש בה ציפיות מהקהל הרחב לחיות בתוך הוויה של כוונות קבליות והתרחשויות מיסטיות. עם זאת, בדורו של הרב עובדיה גם בין ממשיכי הבן איש חי לא מצאנו דמות רבנית הלכתית שהעידה על חלומות, יכולות ריפוי וכיו"ב כמו הרב עובדיה.

לתלפיות, אך אותו פוסק שיצר מבנים מרשימים אלה יכול היה להורות 'הלכה' – ולהתכוון לכך במלוא הרצינות – בדמות הנחייה לקונית לבצע פעולה פוליטית כזו או אחרת.

המסקנה החמישית, העולה מן השנייה ומן הרביעית גם יחד, היא כי גם גבולות הפוליטי אינם תמיד ברורים אצל הרב עובדיה. לעתים ניתן לראות את מאבקי כמאבקי כח מן הסוג האיש, המבקשים להשליט אותו עצמו – ברמה הפרסונלית – ואת סמכותו. לעתים מדובר במאבקי הפוליטיים המבקשים להגביר את כוחה של תנועתו, את כוחה של החרדיות הספרדית או את כוחו של הציבור הספרדי. לעתים קרובות יותר אפשר לראות את השיקול הפוליטי כשיקול של מדיניות הלכתית לגבי טובת עם ישראל בכלל, כפי שזו משתקפת בפריזמה הדתית האורתודוקסית, דהיינו, השאיפה לחזק את סמכותה של ההלכה ולשפר את המגננה ההלכתית מפני החילון המאיים.

המסקנה הששית, הקשורה לזו הראשונה, היא כי גם גבולות הנסתר אינם מחודדים אצלו. הקבלה יכולה להיתפס כתורה נעלה וקדושה אך גם כתחום חסר עניין; חלומות יכולים לעמוד על המנעד הענק שבין הבלים גמורים לדברי נבואה; משיחיות יכולה לעמוד על המנעד הרחב לא פחות שבין איום מסוכן לבין ציפייה ערה לגאולה, שאסור לה לכבות במיוחד כעת, כאשר היא נראית כה קרובה.

ואמנם, המסקנה המהותית העיקרית של עבודה זו, העולה מתוך השש הקודמות, היא כי בדמותו ובפועלו של הרב עובדיה יוסף ישנו, לכל אורך חייו ופועלו, שילוב הדוק בין שלושה מעגלים: ההלכתי, הפוליטי והמיסטי. המשקל היחסי של כל אחד מהם משתנה מזמן לזמן ומעניין לעניין, הגבולות של כל אחד מהם מטושטשים ונוזלים ביותר, אבל עצם המיזוג ביניהם – שלא לומר ההיתוך – הוא מציאות חזקה ועקבית בהווייתו, והיא הגורם לכל הסממנים הבלתי-עקביים של דרכו.

לאור זאת, מחקר זה מציג מסקנה על פיה התנגדות הרב עובדיה ל'נסתרות' ולמייצגים אותן היא גם חלק ממאבקי כוח, סמכות והגמוניה. וכך עולה כי הרב עובדיה ניהל מאבק ממושך, מערכת חיים כוללת, להנחיל את סמכות 'מרן' הרב עובדיה יוסף. מאבקי המתמיד והעיקש במקובלים לבש אופי של מאבק עקרוני על מקומו של הנסתר בנגלה (כביכול רק הקבלה בהלכה), אך בעצם היה עימות פוליטי על מקומם של המקובלים במרכז הכח של הנהגת האורתודוקסיה היהודית הספרדית, במבוכי משבר המודרנה. הרב עובדיה התנגד למקובלים מסיבה קרובה לזו שבגללה התנגד לבעלי ההלכה האשכנזים – הוא ראה אותם כמי שמטילים על הציבור חומרות מיותרות, ובכך מקשים לשווא על עם ישראל וחמור מכך – מחבלים במאמץ המגננה מול החילון ובמאמץ ליצירת חברה ספרדית מחוייבת ומחוברת למסורת, מכילה ורחבה. יודגש: ההבדל הזרמטי בין פסיקת הרב עובדיה לפסיקה החרדית הקלסית הוא בהתייחסות לסיטואציה ההיסטורית. בעוד שהחרדים האשכנזים והאורתודוקסיה כולה כהגדרה רואה בהיחלשות הדור סיבה להחמרה, הרב עובדיה ראה ב'דור הפרוץ' שבזמן המודרני סיבה להקלה,²⁷²¹ אולי אף רואה את ההחמרה כמשהו שמקשה על האדם המודרני לקבל את ההלכה.²⁷²² מאבק זה, כפי שראינו משרת לעתים בעת ובעונה אחת שתי מטרות על של הרב עובדיה, הן מאבק באליטה האשכנזית-ליטאית והן מאבק באליטה הספרדית-קבלית.

כך או כך, השורה התחתונה הברורה היא שהרב עובדיה איננו מייצג עמדה רציונלית-רמב"מית, איננו מייצג עמדה אנטי מיסטיית-מערבית, אלא סולל ומתווה דרך אחרת לחלוטין, דרך אשר ה'נסתרות' הן חלק חי ותוסס ממנה.

²⁷²¹ ראו למשל יוסף, יב"א, ה, או"ח, לח: 'הדור פרוץ והחומרא בזה מביאה לכמה מכשלות ופריצות, ויצא שכרם בהפסדם'. ראו דוגמאות נוספות: שם, ג, אבה"ע, כא, ס"ק ג; שם, א, יו"ד, יא, טו-טז; שם, ז, או"ח, טו, ס"ק ד; שם, ז, אבה"ע, ב, ד; הנ"ל, יחו"ד, חלק א, לה; שם, חלק ב, טז; וכבר ניתנה הרחבה מקיפה בנושא זה אצל: פיקאר, דור החופש.

²⁷²² תובנה זו שמעתי מבנימין בראון.

ב. הפירות המתודולוגיים של מחקר זה והסתירות בדרכו של הרב עובדיה

עבודה זו ביקשה להציע גם חידוש מתודולוגי: מצד אחד, היא ביקשה לעמוד על השקפת עולמו של מנהיג רוחני, ולפיכך שאלות המחקר שלה הן מתחום מחשבת ישראל; אך מצד שני היא ביקשה לברר את ההשקפה הזאת לא רק מתוך כתביו הסדורים של המנהיג הרוחני, אלא גם מתוך דרשותיו החיות והתוססות אל מול קהל מעריציו, ומתוך החיבור (או לכל הפחות המפגש) שבין עולם האמונות והפרקטיקות של המנהיג לבין עולם האמונות והפרקטיקות של מונהגיו. חידוש מתודולוגי זה התגלה כפורה, לא רק משום שהוא אפשר לנו הבנה מחודשת – ולדעתי נכונה יותר – של עולמו הרעיוני של הרב עובדיה, ולא רק משום שהוא הרחיב את הדיון הרעיוני גם אל בני אדם הרחוקים מבניית משנה אידאולוגית סדורה, אלא בעיקר משום שהוא אפשר לנו להבין את הסדר שבאי-סדר, את הדיאלקטיקה, את ה'משחק' הפנימי בין הגורמים המתגוששים בקרב ה'גדול' והיוצרים את המתחים ואת הסתירות שבדרכו.

המסקנות המחקריות התגבשו כאמור בצל המסקנה המהותית על פיה הרב עובדיה איננו הוגה שיטתי. מעבר לאדישות התיאוסופית וחוסר העניין בריגושים דתיים שהסעירו את העולם שסביבו, הרי שבתחומים שונים ובתחום היחס ל'נסתרות' בפרט, מתערבות אצל הרב עובדיה שתי מגמות סותרות, לעתים יותר. פעמים רבות אין אפשרות למצוא לסתירות אלה יישוב חלק ועגול. הניסיון במחקר זה ליצור סינתזה בין המגמות השונות של תפיסת הרב עובדיה מעלה את הממצאים שלהלן באשר למגמות החשובות אצלו, חלקן אינן מתקשרות ישירות ליחסו למיסטיקה, אך הכרחיות כמצע להבנת התמונה הכוללת. להלן אציג את מה שנראה בעיניי כעשר המגמות הסותרות הבולטות ביותר אצלו:

א. מגמת החזרת עטרה ליושנה בצורת מסע להשלטת פסיקותיו של מרן רבי יוסף קארו - **וכנגדה** פסיקות של הרב עובדיה עצמו נגד מרן.

ב. מגמת החזרת עטרה ליושנה בצורת הצהרה על מחויבות הספרדים לשמור על מסורת אבותיהם – **וכנגדה** מגמה הפוכה של דרישה של הרב עובדיה מן הציבור הספרדי לפלגיו לוותר על מנהגי אבות ולנהוג לפי שיטתו.

ג. מגמת החזרת עטרה ליושנה בצורת מאבק עדתי חריף למען העלאת קרנם וכבודם של הספרדים כמייצגים עולם תורני מלא ועשיר (עצם הטענה שבארץ ישראל צריך לנהוג לפי מנהגי הספרדים היא 'טענת בעל בית' מהפכנית ביחס למקובל אצל מזרחים) – **וכנגדה** המגמה ההפוכה של קבלת עליונותם של האשכנזים ובניית חברה חרדית-ספרדית, שמטרתה להדמות לזו הליטאית.

ד. הקריאה להאחדת מנהגים של בני עדות המזרח, לא לעשות כתות אלא לעשות כולם אגודה אחת, לוותר על מנהגים מארצות המוצא, ולנהוג כולם על פי מרן רבי יוסף קארו – **וכנגדה** מגמת ההתנגדות החריפה של הרב עובדיה לקריאה האשכנזית להאחדת מנהגים ולוויתור של הספרדים על מנהגים שהביאו מארצות המוצא.

ה. מגמת שמרנות דתית – **וכנגדה** מגמה הפוכה לכאורה של פיתוח שיטה של פסיקת הלכה מתונה ברוח 'כוחא דהיתרא עדיף'. שיטה זו מבטאת מיניה וביה אידיאל אנטי-חרדי, שכן החרדיות קידשה את ההחמרה.

ו. מרכזיות לימוד התורה בחיים הדתיים – **וכנגדה** מגמה הפוכה של התנגדות לדרך הלימוד המרכזית הסובבת סביב הגמרא 'לשמה', זו הנהוגה בישיבות הליטאיות. עמדה זו של הרב עובדיה החלישה את האתוס הליטאי הלמדני מעצב התודעה ודור חברת הלומדים.

ז. מאבק קשה במקובלים ובקבלה, שכותרתו ערעור מעמד העל של האר"י – **וכנגדו** מגמה הפוכה של גילויי הערכה גדולה לתורת הקבלה.

ח. הסתייגות חריפה משימוש בפרקטיקות מיסטיות – **וכנגדה** מגמה ההפוכה של שימוש אישי, חברתי ופוליטי בפרקטיקות מיסטיות.

ט. התנגדות להפיכת מוקד הדת היהודית ל'מיסטי' או ל'רוחני' או ל'השקפתי' – **וכנגדה** הנכונות להחדיר עוד ועוד מכוחות אלה אל תוך החיים הדתיים של קהלו, ובכלל זה מתן יד חופשית לפריחת תופעת הבאבות בתקופת הנהגתו.

י. הצהרת נאמנות מוחלטת לפסקי מרן רבי יוסף קארו וקבלתו כ'מרא דארעא' נצחי – **וכנגדה** בניית מנהיגותו של הרב עובדיה כמנהיגות של מרן יחיד, 'מרא דארעא' חדש, שתותיר חותם היסטורי לדורות ותציב אותו כתחליף ליבן איש חי' בפרט ולמקובלים בכלל.

עם זאת צריך להדגיש כי מסקנות מחקר זה דוחות גם את ההנחה האפשרית הגורפת, על פיה כל סיבת התנגדותו הבולטת של הרב עובדיה ל'נסתרות' ולמיצגיהן – המקובלים ובמידה פחותה הבאבות - הייתה פוליטית ומבוססת על מאבקי כוח, סמכות והגמוניה בלבד. לא רק הפוליטי הזין את ההלכתי והמיסטי, אלא גם ההלכתי והמיסטי הזינו את הפוליטי. מחקר זה מציע מסקנה מורכבת יותר על פיה התנגדות הרב עובדיה למיסטיקה היא כאמור גם חלק ממאבק סמכות והגמוניה, אבל גם חלק ממכלול של רתיעה עקרונית ונפשית שלו ממגמות המבקשות להעמיד במרכז היהדות אידיאה מיסטית, או רוחנית, או תיאולוגית ('היגים'). אם יורשה לי לנקוט מינוח פסיכולוגי על דרך המטאפורה, הרי שאין להוציא מכלל אפשרות גם את ההשערה כי ה'סופר-אגו' של הרב עובדיה הוא אולי אנטי-מיסטי, אבל האיד, המשקעים התת קרקעיים וגם המחויבות למסורת שהקבלה ותורתה הם חלק בלתי נפרד ממנה, פרצו מתוכו שוב ושוב בעיקר במקומות שבהם לא נכנס לתוך מכלול השיקולים גם המרכיב של המאבק באליטת מקובלים. יש לשים לב לכך, שהמגמות הסותרות במשנתו התהוו גם על רקע התפתחויות הנובעות מהתעצמות כוחו ההיסטורי, דבר שאפשר לו שינויי מגמות והרחבת מטרות, הן ברובד הכללי, הן ברובד האישי והן ברובד של היחס לנסתר, לקבלי ולמיסטי. לשם השלמת התמונה ולשם הדגשת מורכבותה צריך להזכיר אגף חשוב בחייו הציבוריים של הרב עובדיה, שדווקא חף מהתייחסות מיסטית ואשר על אודותיו לא הרחבתי בעבודה זו מפאת קוצר המקום וחריגתו מהנושא המובהק. המדובר ביחסו הא-מיסטי של הרב עובדיה לציונות ולהופעת מדינת ישראל ולישראליות,²⁷²³ יחס שאי המיסטיות שבו בולטת ביחס לרבנים הסובבים אותו, הן מהקצה החרדי האנטי ציוני²⁷²⁴ והן מהקצה הדתי-לאומי, הציוני הגאולי.²⁷²⁵ היטב הגדיר שלמה פישר את

²⁷²³ ראו: ליאון, ש"ס והתהליך המדיני. ראו גם: אנגלרד, הבעיה ההלכתית; נוימן, הויכוח על הגבולות; ברויאר, החזרת שטחי; שוחטמן, ויעמידיה; ישראלי, מסירת שטחים; הורוביץ, ש"ס והציונות; ליאון, ש"ס והציונות; הנ"ל, חרדיות רכה, עמ' 44–51; באום-בנאי, חרדית ציונית?; לאו, היחס למדינת ישראל; פיקאר, דור החופש; פישר, תנועת ש"ס; הנ"ל, החרדים מן השלום; לאו, ממרן עד מרן, עמ' 114–122, 155–189; הרמן ויער, הינויות של ש"ס; בראון, קשת התגובות; שוורץ, ש"ס והציונות; זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר.

²⁷²⁴ בעניין יחסי דת וציונות, חרדים והמדינה, ככלל, הדברים מסתמכים בעיקר על מחקריהם החשובים של: לוז, מקבילים נפגשים; רביצקי, הקץ המגולה; שלמון, דת וציונות; הנ"ל, אם תעירו; בראון, החזון איש; הנ"ל, היהדות החרדית והמדינה; זיכרמן, שחור כחול לבן; דון יחיא, תפיסות של הציונות; פרידמן, מדינת ישראל כדילמה; הנ"ל, התמודדות; הנ"ל, החברה החרדית.

²⁷²⁵ לוז, מקבילים נפגשים; שוורץ, הציונות הדתית; הנ"ל, אתגר ומשבר; הנ"ל, פרשת דרכים; הנ"ל, היגיון למשיחיות; שלמון, אם תעירו; כהן הטלית והדגל; שלג, הדתיים החדשים; הורוביץ, הציונות הדתית; דון יחיא, פונדמנטליזם דתי; ארן, מציונות דתית; הולצר, חרב פיפיות; קלויזנר, בראשית יסוד המזרחי; גארב, המחותרת היהודית; רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 111–200.

יחסה של ש"ס בהנהגת הרב עובדיה למדינת ישראל כאל 'מעין חפץ' ניטרלי ללא משמעות תיאולוגית או פילוסופית מרחיקת לכת.²⁷²⁶

ג. האמנם אנטי מיסטיקן? בצבת ה'נגלות', ה'נסתרות' והסתירות

סיכום מחקר זה לא יוכל להתחמק מהשאלה: האם אכן ניתן לראות את הרב עובדיה כאנטי מיסטיקן? כידוע הרבה קולמוסים נשברו בניסיון להגדיר את המושג 'מיסטיקה'²⁷²⁷ ואין זה המקום להיכנס אליהם. צריך להזכיר שאפילו על הנחת היסוד שהקבלה שייכת לשדה המיסטי יש מערערים.²⁷²⁸ כפי שצינתי במבוא של עבודה זו, לצורך דיוני בתנועת ש"ס לא נטלתי מושג 'טהרני' של המיסטיקה שאותו אפשר היה אולי 'לכפות' על מושאי המחקר, אלא פניתי לכיוון ההפוך: בניתי את מושג ה'מיסטי' על פי השימוש המתאים למושאי המחקר, ובמידה רבה על פי השימוש המקובל בלשונם. בשדה הסמנטי ההמוני הרווח נתפס המונח 'מיסטיקן' כמגדיר את מי שמתעסק בדברים שאינם ארציים באופן חריג. כך מבינים את המושג 'מיסטיקה' גם בשפה הש"סניקית שאימצה כמו רבים בעולמנו האירופוצנטרי בהליך סיבובי אפילו קטגוריות נוצריות. המונח 'מיסטיקה', אם כן, משמש אצל רבים - ובהם הש"סניקים עצמם - כשם קוד כולל ל'נסתרות', כשם גנרי לכל התחום ה'על-טבעי'.

במסגרת זו אסתפק בבחינת שתי נקודות: (א) הגדרת המיסטיקה כסוג מסוים של חוויה אישית עזה (ב) הגדרת המיסטיקן על פי חריגתו מהנורמה המקובלת. אבאר את דבריי.

הנקודה הראשונה: הגדרת המיסטיקה כסוג מסוים של חוויה אישית עזה.

בועז הוס, מהמבקרים החריפים ביותר של זיהוי הקבלה עם המיסטיקה בדור השלישי של מחקר הקבלה, מסכם במאמרו 'התאולוגיות של חקר הקבלה' את שלל הדעות המגוונות בכך שהן חוזרות על הגדרת המיסטיקה כחוויה של מגע בלתי אמצעי עם האל או עם ישות טרנסצנדנטית.²⁷²⁹ כך למשל על פי חוקר המיסטיקה הנוצרית ברנרד מקגין מדובר בנוכחותו המידית והישירה של האלוהים.²⁷³⁰ על פי גרשם שלום 'מיסטיקאי הוא אדם אשר זכה להתנסות בחוויה בלתי אמצעית, וממשית בעיניו, של האלוהי, של הממשות המוחלטת. או לפחות, מי ששואף מדעת להגיע להתנסות כזאת'.²⁷³¹

מימד חווייתי חזק זה היה אולי נחלתם של מקובלים רבים, אך לא בהכרח כל המקובלים היו שייכים לו, ויש שעסקו בסיסטמיזציה של מושגים עיוניים, נראה כי גם גרשם שלום היה ער לכך כאשר הציע לקבלה מבחן שאיננו מחייב בהכרח את החוויה האישית: 'בשם מיסטיקה עברית או "קבלה" במובן הרחב אנו קוראים את כלל אותם הזרמים הדתיים ביהדות, השואפים להגיע לידי הכרה דתית, שהיא למעלה מן השכל'.²⁷³²

²⁷²⁶ פישר, קמיעות וליברליזם, עמ' 268.

²⁷²⁷ שלום, ראשית הקבלה, עמ' 2; ברויאר, מיסטיקה.

²⁷²⁸ דן, על הקדושה, עמ' 150–154; הוס, התיאולוגיות, עמ' 37.

²⁷²⁹ הוס, התיאולוגיות, עמ' 36.

²⁷³⁰ ראו: מקגין, יסודות המיסטיקה. וולפסון מגדיר 'מיסטיקה'; בעקבות מקגין, כחויית נוכחות האל (ולא האיחוד עמו), ראו: וולפסון, חלל מקודש, עמ' 600, הערה 18; וראו המבט השונה בעניין שאיפת ההתאחדות היהודית עם האל אצל: אידל, קבלה היבטים חדשים, עמ' 77 ואילך.

²⁷³¹ שלום, זרמים מרכזיים, עמ' 4.

²⁷³² הנ"ל, דברים בגו, עמ' 230.

הרב עובדיה מתברר כמי שרחוק מרוב ההגדרות למיסטיקה אשר מדגישות את החוויה האישית הרוחנית המסעירה, אין קשר בין חייו הדתיים לבין אותן שאיפות למגע בלתי-אמצעי עם האל, הדבר היחיד בעולמו הקרוב אולי לתחום זה הוא חלומותיו, ויחסו המיוחד אליהם. מושגים כמו 'שאיפה להכרה דתית שהיא למעלה מן השגת השכל' (כביטוי של שלום לעיל), הם מושגים מעולם רחוק מזה של הרב עובדיה יוסף. על אחת כמה וכמה, שמאפיין נוסף של החוויה המיסטית לא מתקיים אצל הרב עובדיה: החוויה היזומה.

אי אפשר למצוא אצל הרב עובדיה שאיפות דתיות מהסוג שהנחילו במאה ה-18 מחוללי החסידות,²⁷³³ שאיפות לחוויות דבקות באלוהות ולעולם דתי גדוש חוויות של תפילה סוערת, שמחה והעלאת מחשבות זרות,²⁷³⁴ גם לא כמיהה לחוות מגע עם האלוהות, להתאחדות האני עם האלוהות או משהו דומה לזה.²⁷³⁵ בוודאי שלא נמצא אצלו כמיהה כמו זו המגדירה את תכלית המיסטיקה הצופית באסלאם כ'היבלעות גמורה' באלוהות.²⁷³⁶ מבקר הספרות והתרבות סטיוארט הולירוד בספר 'יציאה מן הכאוס'²⁷³⁷ קובע כי המיסטיקן נבדל מן המאגיקן בכך שאין מטרתו להפעיל כוח על העולם, אלא להשיג מצב של אחדות עם האל. על אלה יש להוסיף את התיאורגיה – השפעה רוחנית ישירה על העולמות העליונים כדי לתקן אותם ולפעול לתועלתם ולא דוקא לתועלת האדם. הרב עובדיה אינו עונה על אף אחת מהגדרות אלו. טקסטים כגון אלו זרים לעולמו הדתי עמוס וגדור ההלכות של הרב עובדיה יוסף. הם רחוקים מעולמו הפנימי ורחוקים גם מדימויו הציבורי כאיש הלכה וכמי שמסתייג ממיסטיקה. רחוקה מעולמו כמובן היא גם החוויה הדתית של דמויות מיסטיות ציוניות-דתיות כרב קוק, הרב חרל"פ ורבי דוד הכהן הרב הנזיר שראו עצמם כמעט כ'נביאים'.²⁷³⁸ על שאיפות צנועות מאלה שמצא הרב עובדיה אצל הנוהגים אחר ר' נחמן מברסלב הוא שפך קיתונות של בוז.

עמדת היסוד היא שברור לנו ששלושת העניינים דלעיל – מיסטיקה במובנה החוויתי, מאגיה במובן השפעת האדם על העולמות העליונים כדי להשיג תוצאות ארציות בדרכים שאינן רגילות בסדר היום הדתי, ותיאורגיה במובן השפעת האדם על העולמות העליונים כדי לסייע למערכת האלוהית²⁷³⁹ – אינן לחם חוקן של הרב עובדיה. ברור הוא כי גם החתירה לחוויה מיסטית²⁷⁴⁰ באמצעות טכניקות של ריכוז ומדיטציה או התבודדות²⁷⁴¹ אינה קשורה לענייננו וזרה לעולמו של הרב עובדיה. יתרה מזו אפילו פרקטיקות דתיות מרגשות, לא עמדו במוקד עבודתו הדתית של הרב עובדיה מעבר לחובה הקרה. כך למשל – בניגוד לרבנים אחרים המייחסים לעצמם מדרגה דתית גבוהה – הוא לא נהג להאריך בתפילות עמידה. להפך, הוא היה מסיים מהר מאוד את תפילת שמונה עשרה.²⁷⁴² גם בכתיבתו הדתית ביחס לאלוהים, למשל בהקדמות לספריו, ניכרת 'כתיבה קרה' כהגדרתו המתפלאת משהו של עוזרו האישי הרב אליהו שטרית.²⁷⁴³

²⁷³³ ראו: אטקס, הבעש"ט; רוסמן, הבעש"ט; וייס, ראשית צמיחתה; שץ, החסידות כמיסטיקה; פייקאז', בין אידיאולוגיה למציאות; שלום, הבעל שם טוב.

²⁷³⁴ ראו: שלום, דבקות; פייקאז', החסידות בראי הדבקות; שץ, החסידות כמיסטיקה.

²⁷³⁵ בן שלמה, בין מיסטיקה לדת, עמ' 125–157.

²⁷³⁶ ארברי, סופיות, עמ' 60.

²⁷³⁷ הולירוד, יציאה מן הכאוס, עמ' 153 (מובא בדיון אצל גארב, הכוח, עמ' 51).

²⁷³⁸ גארב, הלכה נבואה ואנטינומיזם.

²⁷³⁹ המאגיה עניינה השפעה של האדם על העולמות העליונים כדי להשיג דברים עבורו, התיאורגיה עניינה השפעת האדם על העולמות העליונים כדי להשיג דברים עבורם, כדי לסייע למערכת האלוהית (על פי: דן, על הקדושה, 145).

²⁷⁴⁰ גארב מעדיף את המונח 'דרך מיסטית' על פני 'חוויה מיסטית'. גארב, סודות האמונה, הערת שוליים 97.

²⁷⁴¹ אידל, התבודדות.

²⁷⁴² רבים דיברו על כך בשקט, אך היה גם מי שציין זאת מפורשות, ראו: שטרית, רבנו, עמ' 4.

²⁷⁴³ ראו: שטרית, שם, עמ' 3. וניכרת שם מבוכתו של הרב שטרית שכותב שהרב עובדיה 'היה בוער באהבת השם יתברך, אך לא היה מראה זאת כלפי חוץ'. עוד ראו על 'הסגנון הקר' של הרב עובדיה. ראו: שם, עמ' רצג.

לאור זאת, השאלה לגבי רמת המיסטיות של הרב עובדיה לא יכולה אפוא להיבחן במובן המחקרי הצר, אלא רק במובן הפופולרי הרחב. במובן המחקרי הצר הפער בין הרב עובדיה לבין המיסטיקן בולט, שכן המיסטיקן הוא אישי והרב עובדיה כללי. שכן, החוויה המיסטית הקלאסית היא אישית, פרטית, אינדיבידואלית ואילו הרב עובדיה ציבורי, לאומי, קהילתי, עדתי (גם מלשון שייך לחבורה, כלומר גם במובן הלא אתני של מילה זו).

הנקודה השנייה: הגדרת המיסטיקן, על פי חריגתו מהנורמה המקובלת.

משה חלמיש כותב על המיסטיקה כי בין היתר מדובר ב'תופעה של ניסיון להתקרבות יתירה של מאמין אל אלוהיו, הרבה מעבר לנורמה המקובלת'. זוהי הגדרה שמדגישה פחות את המימד החווייתי, המאגי, או התיאורי. ניתן למצוא אותה כבעייתית מבחינות רבות, שכן יכולים להיכנס תחת כנפיה גם שלל תופעות דתיות שאינן נוגעות אל העל-טבעי, כגון החמרה הלכתית (במוטיבציה מסוימת, כפי שראינו אצל המקובלים) ובעצם היא משיקה להגדרת 'הקיצוניות הדתית' של באומגרטר.²⁷⁴⁴ לפיכך נוכל לאמץ את הגדרתו של חלמיש בתוספת הדגשת הנורמה המקובלת והחריגות ממנה כקריטריון מרכזי, בבואנו לדון בשאלת הרב עובדיה כמיסטיקן. נדגיש כי חריגה זו מן הנורמה תתייחס במיוחד לתחום של הנכחת העל-טבעי והאי-רציונלי בחיים הדתיים.

אם כן, הקריטריון להגדרת האירוע המיסטי בסיכום עבודה זו אינו יכול להיות החוויה המיסטית, אלא משהו אחר התואם יותר את התפיסה בסביבתו של הרב עובדיה: הקריטריון שמשמש אותנו הוא מבחן המעשה או הדעה אשר עונים על קריטריון ה'לא הגיוני', ה'לא רציונלי', ה'על טבעי', ה'לא נטורליסטי', זה המנוגד למדע, לטבע, לידע, למציאות, וכל זאת בצורה חריגה אפילו מהמקובל בסביבתו של הרב עובדיה. כאמור זו ההגדרה שאומצה לאורך דפי עבודה זו.

היות שכאמור אי אפשר להתעלם מהטענה שבעצם 'כל דת מבוססת בסופו של דבר על מיסטיקה',²⁷⁴⁵ המסקנות מתכתבות עם פרשנותו של יוסף בן שלמה לדברים אלה, כתופסים את המיסטיקה בדמות 'התעצמות או אינטנסיפיקציה של היסודות האירציונליים שבדת'.²⁷⁴⁶ המסקנות מתכתבות גם עם הגדרתו של רודולף אוטו לפיה המיסטיקה היא 'ההדגשה עד למדרגה גבוהה מאוד [...] הדגשת יתר של היסודות האירציונליים או העל-רציונליים שבדת'.²⁷⁴⁷ על אלה נוסיף רק דיוק קל (שהמחברים הנ"ל ודאי היו מסכימים לו): התעצמות, אינטנסיפיקציה והדגשת יתר ביחס לנורמה המקובלת בחברה הנדונה. במקרה זה של בחינת הנורמה והצבתה כמדד, יכולה לסייע השאלתו של הכלל ההלכתי 'פוק חזי מאי עמא דבר'. כלל הלכתי שמשמעותו כידוע בתרגום: צא וראה מה העם נוהג, צא ובדוק מהי הנורמה המקובלת.²⁷⁴⁸

על פי מושג זה ניתן לכאורה לבדוק את רמתו המיסטית של הרב עובדיה באמצעות יציאה לבדוק מה העם נוהג: אילו מעשים והנהגות נתפסים בעיני הציבור הרחב שומר המצוות בדורו של הרב כמיסטיים. ייתכן והדבר מצריך בדיקה נרחבת של הנורמה המקובלת ביחס לכל הנהגה מיסטית. החל מלימודי קבלה, דרך יחס לשדים, מלאכים, סגולות, קמיעות, עין רעה, חלומות, חזיונות התגלויות וכיו"ב ועד נטייתו של רב להכריע בנושאים רפואיים מכוח אמונה בברכותיו.

²⁷⁴⁴ באומגרטר, לאפיון הקנאות.

²⁷⁴⁵ בן שלמה, בין מיסטיקה לדת, עמ' 134.

²⁷⁴⁶ שם, עמ' 142.

²⁷⁴⁷ אוטו, הקדושה, עמ' 36.

²⁷⁴⁸ בשדה ההלכתי זהו כלל הסותר את הקו המרכזי במשנתו של הרב עובדיה, שפסיקתו נועדה במקרים רבות לשנות את מה שהעם עושה ואומר ומתקשה לרוב לקבל את ההנחה שאפשר לצאת ולבדוק מה העם עושה ולפי זה להבין מהי ההלכה האמתית.

לאור זאת כדי לבחון את רמת המיסטיות של הרב עובדיה יש להתרכז בבחינת הדגשת יתר של יסודות אירציונליים ביחס לסביבה, כלומר ביחס לנורמה. סיכום הדברים, לאור כל מה שהוצג בעבודת מחקר זו מוביל למסקנה כי הרב עובדיה בפנים מסוימות שלו, לא רק שלא התגלה כאנטי מיסטיקן, אלא חרג מהנורמה המקובלת בקרב גדולי הרבנים סביבו דווקא בכיוון המיסטי. אין לקבל את התפיסה על פיה הרב עובדיה היה רב אנטימיסטיקן, רציונליסט, מתנגד עקרוני לתורת הקבלה וכיו"ב. הרב עובדיה לא התנגד לקבלה. עולם הקבלה, שפת הקבלה ומושגיה הן חלק מעולמו וחלק מן המטען התודעתי והטרמינולוגי שלו. יחסו של הרב עובדיה אל עולם 'הנסתרות' מורכב, רצוף סתירות ופרדוקסים. בכל הקשור ליחסי הרב עובדיה עם הקבלה אפשר לזהות מהלך כפול בבניית יוקרתו של הרב עובדיה ובניסיון ליהנות משני העולמות: מחד גיסא מסע תעמולה של ממש לשם הצגת הרב עובדיה כמי שמתנער ממעשי מופתים ונמצא דרגה מעל המיסטיקנים, ומאידך גיסא מסע תעמולה של ממש לשם הצגת הרב עובדיה כמחולל נסים ומופתים וכבקיא ורגיל בספרות הקבלה. לעתים שני מסעות התעמולה הסותרים נוהלו בידי אותם אנשים, כולל הרב עובדיה עצמו. מחד גיסא הוא ניהל מאבק חריף במקרים שבהם המקובלים, הקבלה או המיסטיקה איימו על ההגמוניה של עמדתו הדתית והמנהיגותית, מאידך גיסא הוא השתמש במיסטיקה הן ככלי פוליטי והן ברמה אישית, כך שיש לדחות כל ניסיון לטעון שמתוך הגישה המכונה רציונליסטית הוא איננו מאמין בקבלה ובאמונות מתחום ה'נסתרות'. יתרה מזו, אם נחזור וניזקק להצעתו של משה חלמיש לעיל, בתוספת הדגש הקל שהכנסנו בה, להגדיר את המיסטיקן על פי חריגתו מהנורמה המקובלת בתחום יחסי הטבעי והעל-טבעי לכיוון של העצמת המימד העל-טבעי בחיים הדתיים, רמתו המיסטית של הרב עובדיה יוסף ראוויה להיבחן ביחס למקובל בקרב גדולי התורה האחרים בסביבתו, במקומו ובזמנו. המסקנה ממחקר זה ברורה: רמת הנוכחות של ה'נסתרות' בחייו ובעולמו הדתי של הרב עובדיה לא הייתה נמוכה, אלא להפך, גבוהה וחורגת מהנורמה.

הצגתי בשער השני 'הרב עובדיה כמיסטיקן' את האנטיתזה, שהיא הזווית החדשנית של מחקר זה. הוצגה נוכחות הקבלה והמיסטיקה בהנהגותיו, ובחייו האישיים של הרב עובדיה. ראינו את השיקולים הקבליים, המיסטיים והחוץ-הלכתיים שבהחלט ליוו את הנהגותיו. ראינו גם את התמיכה המפתיעה שלו בפרקטיקות מיסטיות, בכלל זה: שליחת אנשים לתיקונים אצל מקובלים (בניגוד להנחה הרווחת כי הרב עובדיה לא שלח לתיקונים), היזקקות לקמיעות, (כולל קמע שהרב עובדיה עצמו כתב לעצמו), ועוד. לאלו נוספו מתן עצות כלכליות של הרב עובדיה על סמך הבטחות שמימיות ואף מתן משקל רב למיסטיקה ברפואה, בכלל זה מניעת אולטרה סאונד והפלות בניגוד לעמדת רופאים, הנחיה למוהלים להתעלם מסכנת האיידס וכן תמיכה בפרקטיקות רפואיות לא מדעיות כגון ריפוי כאב אוזניים על ידי הנקה משד של אישה לתוך אוזן החולה. ראינו כי הרב עובדיה אף ערך טקס קבלי בכדי לגרום להמתת חולה במצב צמח, כדי להציל את אשתו העגונה. הדוגמאות האחרונות מפתיעות עד כדי פיתוי להשתמש לגביהן במימרה ההולמת חריגות מיסטיות: 'אלמלא מקרא כתוב - אי אפשר לאמר'.²⁷⁴⁹ יותר מכל, ניתן היה לראות את הפער העצום בין הרטוריקה הציבורית של הרב עובדיה לבין העדויות לגבי הפרקסיס האישי שלו,²⁷⁵⁰ החל מהפעולות שהוא עצמו נקט בהן כדי להגן על עצמו מפני עין הרע (טקס הוצאת עין הרע, שימוש בעשב פלאי, תחיבת האגודל בתוך כף היד) ועד הצגת תודעתו העצמית המפתיעה כמחולל נסים. ראינו גם את נוכחותם של שדים ורוחות בעולמו, בין היתר למשל בהסבריו למנהגים כמו נענוע הלולב ובאזהרותיו המעשיות לציבור שלו מפני שדים המופיעים בזמנים ובמקומות ספציפיים. עולמו המיסטי של הרב עובדיה בא לידי ביטוי גם בדברי האמונה הברורים שלו אפילו בדיבוקים ובגלגולים, שאין מקורם בספרות החז"לית ובגמרא. לא ניתן להתעלם גם מסדרת החלומות/חזיונות שליוו את חייו של הרב עובדיה במסגרתם התגלו,

²⁷⁴⁹ ראו למשל: בבלי, ברכות, דף לב, ע"א; ראש השנה, דף יז, ע"ב; מגילה, דף כא, ע"א.

²⁷⁵⁰ את ההשראה לדגשים רבים בעבודה זו באשר לבחינת הפערים בין תיאוריה לפרקסיס שאבתי מהקורס 'מודלים מודרניים בפילוסופיה של ההלכה' של פרופסור אבינועם רוזנק, החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, שנת תשע"ב.

כך לדבריו, הרב בן ציון אבא שאול, הרמב"ם, הריב"ש, רעיינו הרבנית, הבן איש חי, ואף המשיח. חלום משיחי נדיר שהוביל את חסידיו ואותו לתסיסה משיחית ואת עבודה זו לדיון בתפיסתו המשיחית העממית-מיסטית של הרב עובדיה ביחס לתפיסתו המשיחית הרציונלית לאין ערוך יותר (באופן יחסי) של הרמב"ם.

בשער השלישי כבר הראיתי את תפקידו הציבורי של הרב עובדיה בהחדרת ה'נסתרות' אל תוך החיים הישראליים. הוצגה נוכחות המיסטיקה באמצעות תיאור השימוש הנרחב של הרב עובדיה במיסטי ככלי פוליטי, שהגביר את שליטתו והנהגתו על הציבור. ש"ס תחת הנהגתו לא היססה להשתמש בכל הכלים שהמיסטיקה מאפשרת כדי להגביר את כוחה הפוליטי ואת שליטתה על הציבור שלה. מנהיגותו של הרב עובדיה הצטיינה בעשיית שימוש רציונלי באי-רציונלי. הדבר בא לידי ביטוי בשלל דרכים. החל משימוש בקמיעות וברכות בגיבויו ההלכתי של הרב עובדיה דרך קללות ונידויים שהוא הטיל, טקס קללת מוות חסר תקדים על מתנגד פוליטי בדמותו של יוסי שריד, קללת מוות על ראש ממשלה בדמותו של אריאל שרון ('ימות, ישן ולא יקום') ואמונה בסביבתו כי חיילים, מתנחלים, רבנים ומתנגדים אחרים חלו ומתו בגלל הפגיעה בכבודו. יכולנו לראות גם את תרומתו הרבה של הרב עובדיה להעצמה המיסטית של המושג 'דעת תורה', כלי השליטה החשוב ביותר בתקופת 'שלטון המרנים'. הצגתי את השימוש האינטנסיבי של ש"ס תחת הנהגת הרב עובדיה ב'מיסטי ככלי פוליטי' ואת תרומתה לפריחת ה'נסתרות', צריך לזכור כי בסופו של יום, בתקופת הנהגתו של הרב עובדיה, בחלק מהמקרים בהשראתו ובחלק אחר בהעלמת עין שלו,²⁷⁵¹ פרחו תופעת הסגולות, הקמיעות והבאבות. הרב עובדיה הנהיג את הציבור הספרדי בישראל בתקופה שבה הגיעה הקבלה – במיוחד בביטוייה כקבלה מעשית – לפריחה חסרת תקדים בציבור הישראלי הרחב, ובמיוחד בקרב הציבור המסורתי, שרבים ממרכיביו הם ספרדים. פריחה זו השתלבה, באופן פרדוקסלי משהו, עם פריחת הניו אייג' החל משנות השמונים של המאה העשרים, שעליה הצביעו בועז הוס²⁷⁵² ויהונתן גארב.²⁷⁵³ בעבודה זו ביקשתי להצביע במקביל גם על המתאם בין פריחת הקבלה לבין הופעתה של ש"ס ולבין תקופת מנהיגותו של הרב עובדיה, שבוודאי לא עצר פריחה זו וכפי שראינו במידה רבה היה חלק ממנה. אי אפשר להבין את פריחת הקבלה, המיסטיקה והתרבות העממית בישראל תוך התעלמות מתפיסת המקום של היהדות המזרחית עממית, בהשראת פעילותה של ש"ס ופעילותו של הרב עובדיה.

ודוק בדבר: את עיקר מאבקיו ניהל הרב עובדיה נגד המקובלים הנורמטיביים ולא נגד ה'באבות', שלכאורה 'נוקם' גדול לאין ערוך. חלק מהתשובה לסתירה ביחסו ל'נסתרות' טמונה בכך שבמקרים לא מעטים ראינו התנגדות חריפה של הרב עובדיה דווקא ל'נסתרות' היוצאות מבית מדרשם של מתנגדיו ויריביו מבני האליטה הקבלית-הספרדית המחויבים לתורת הקבלה ולעומת זאת ראינו לעתים יחס חיובי יותר שלו ל'נסתרות' כאשר מקורם היה אחר, כגון המקובל הרב שרעבי.

מחקר זה הראה אפוא שני קווים מקבילים ביחסו של הרב עובדיה ל'נסתרות', למקובלים ולקבלה. מחד גיסא דמות רבנית אנטי-מיסטית, מאידך גיסא אולי הדמות הרבנית המיסטית ביותר שראינו בתקופתו במעמד תורני נכבד שכזה. אפשר לנסות ליישב את הסתירות, אך נכון יותר להשאירן במקומן, שכן אישיותו והשקפת עולמו של הרב עובדיה אינם מייצגים משנה הגותית סדורה. נדמה שהמחקר הנוכחי מוכיח את מקומן המרכזי של ה'נסתרות' בחייו של הרב עובדיה.²⁷⁵⁴ נראה כי הפערים ביחסו של הרב עובדיה למקובלים ול'נסתרות' קשורים בהחלט במאבקי כוח, הגמוניה, שליטה וסמכות ומוכרחים להידון גם בהקשר פוליטי וחברתי, אך בפירוש ובהחלט לא רק בהם. הדברים עולים בכל עוצמתם כאשר בוחנים

²⁷⁵¹ קפלן מדגיש את תפקידם של המקורות הקבליים ככאלה המהווים את הפתח שדרכו נכנסו הנס והעל טבעי (קפלן, בסוד השיח, עמ' 88).

²⁷⁵² הוס, תחיית הקבלה, בעיקר עמ' 8, עמ' 17; ראו גם: הנ"ל, אתגר הקבלה, עמ' 357.

²⁷⁵³ גארב, יחידי הסגולות; הנ"ל, רנסנס.

²⁷⁵⁴ וממילא המחקר גם מבהיר שוב את מקומן המרכזי, הסוער והמתסיס של ה'נסתרות' בזרמים מרכזיים ביהדות ואת חוסר היכולת לדחוק את ה'נסתרות' אל מחוץ לדיון ולהעלים אותן.

את הפוסק והמנהיג הדתי בהקשרים שאינם הלכתיים רשמיים, היינו בהנהגותיו, בפסיקותיו האינדיבידואליות, בדרשותיו ובתודעתו העצמית, במקרה זה תודעה עצמית של מי שראה את תפקידו ההיסטורי כמנהיג הדור של החברה החרדית-ספרדית והפריפריה שלה, של מי שראה את עצמו כ'מרן'.

ד. סיכום מרכז הכובד של בשורת הרב עובדיה

העבודה העלתה כי סיסמת 'להחזיר עטרה ליושנה', שאיתה יצא הרב עובדיה לדרכו הציבורית, לא התמקדה בהשלטת פסקי מרן, אלא בעיקר בקריאה לתחייה דתית-רוחנית של בני עדות המזרח, שתחזיר אותם אל המסורת ושתחזיר להם את כבודם ותפארתם. עצם מפעלו ההלכתי העצום של הרב עובדיה לא יכול להאפיל על מפעליו האחרים. מפעלים אלה שבראשם, חלקו הסמלי המרכזי, יותר מכל דמות אחרת, ביצירתה הסוציולוגית של החברה הש"סניקית, בשילהוב גלי החזרה בתשובה ובעיצובה של החרדיות הספרדית במדינת ישראל. חותמת היסטורית עצומה יש גם למפעלו הפוליטי, אמנם זו איננה יוקרתית ולרוב נתפסת כשלילית בעיניים המתבוננות מחוץ, אך הקמת ש"ס והובלתה היו מרכיב מרכזי בעולמו של הרב עובדיה, השפעתם עצומה, הם חוללו שינוי גדול לא רק בעולמם של החרדים הספרדים, אלא אף ברמות ייצוג הציבור המזרחי-ישראלי במערכת הפוליטית הישראלית כולה ובמעמד ציבור זה בכלל.

המפעל שהוביל להעברת לא מעט מזרחים אל עולם שומרי התורה והמצוות ואף אל העולם החרדי, בוודאי משמעותי היסטורית הרבה יותר מאשר מפעל העברת חלק מבני עדות המזרח לנהוג על פי פסקי הרב יוסף קארו. אפשר להדגים זאת כך: העובדה שמפעלו הפוליטי והתרבותי של הרב עובדיה הוביל נשים רבות להתחיל להדליק נרות שבת, משמעותית היסטורית הרבה יותר מהעובדה שמפעלו ההלכתי הוביל נשים רבות שממילא הדליקו נרות שבת, לברך על הנרות לפני ההדלקה ולא אחריה. בפרספקטיבה היסטורית רחבה של מצב העם היהודי בדורו ושל היווצרות זהות יהודית לא הלכתית במדינת ישראל סביבו, העיסוק בשאלה אם נשים בירכו על הדלקת נרות לפני או אחרי ההדלקה, היא כמעט שולית ונטולת חשיבות ביחס לעובדה שהן בכלל הדליקו נרות. כך גם החשיבות הגדולה של פסיקתו ההלכתית נעוצה לא בהכרעה פרטנית זו או אחרת, אלא בעיקר באידיאולוגיית הפסיקה המקלה שלו 'כוחא דהיתרא עדיף', שהיא בעלת משמעות היסטורית גדולה יותר.

אפילו בהקשר התורני המצומצם ניתן לערער על ההנחה כי המאבק נגד שיטת המקובלים ובעד החזרת פסיקות מרן רבי יוסף קארו היו המטרה העליונה של הרב עובדיה. נסים ליאון, העמיד כחלופה לערך 'החזרת העטרה ליושנה' של פסקי השולחן ערוך, כפסגת מאווייו של הרב עובדיה את ערך 'זיכוי הרבים'.²⁷⁵⁵ גם פיקאר סבור שההבנה המקובלת למונח 'החזרת עטרה ליושנה' אינה משקפת את מכלול עבודתו של הרב עובדיה.²⁷⁵⁶ יכולנו לראות לעיל²⁷⁵⁷ שבלתי אפשרי לצמצם את סיסמתו זו 'להחזיר עטרה ליושנה' להקשר ההלכתי של החזרת הציבור הספרדי לפסיקות מרן וכי גם מבחינת הרב עובדיה עצמו האתגר החברתי-תרבותי-דתי-עמית בולט יותר.

כך או כך, במחקר זה ניסיתי להציג את האפשרות על פיה בכל מקרה באופן מעשי מטרתה של הרב עובדיה לא הייתה השלטת הוראותיו של מרן רבי יוסף קארו, אלא הנחלת הוראותיו ומנהיגותו הוא. כשהרב עובדיה אומר 'מרן' ודורש לציית לפסקיו של מרן, הוא באופן מעשי מתכוון אל עצמו. אומנם לא לכתחילה וכנראה לא לגמרי במודע, אך בפועל ובשורה התחתונה זהו מפעלו הגדול. לא רק שפעמים רבות כפי שראינו הרב עובדיה פוסק נגד רבי יוסף קארו, אלא שלעתים התחושה העולה מתוך ספרי השו"ת שלו היא שהרב עובדיה פוסק הלכה לפי רוב האחרונים, יותר מאשר לפי מרן. יתרה מכך, מן המפורסמות הוא

²⁷⁵⁵ ליאון, זיכוי הרבים.

²⁷⁵⁶ פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 70.

²⁷⁵⁷ שער שני, פרק ראשון, סעיף ז: 'החזרת עטרה ליושנה בתפיסת הרב עובדיה'.

כי שיטתו ההלכתית לא מאמינה בפסיקה מכוחה של הסברה בלבד, אלא בצורך להסתמך על פוסקים ראשונים ואחרונים ועל כללי הפסיקה. ועדיין נראה כי במקרים מסוימים הרב עובדיה חש בעל כתפיים רחבות מספיק כדי לפסוק על פי סברתו.

נדמה כי מטרת מפעלו של הרב עובדיה הייתה להפוך את פסיקתו הוא לבלעדית ולדחות מפניה ומפניו כל שיטה אחרת וכל גדול תורה אחר. כהמשך לכך ניתן לראות את העובדה שהרב עובדיה לא אפשר צמיחת גורמים ספרדים רבניים מתחרים לו. ייתכן שאחת הסיבות למשבר החמור בש"ס – מפעל חייו הפוליטי, חברתי והדתי של הרב עובדיה – מיד לאחר פטירתו, היא העובדה שהרב עובדיה מתוך עוצמתו הייחודית, לא אפשר לאף דמות לצמוח לצדו.²⁷⁵⁸ מסקנות המחקר מחזקות אפוא את התזה כי מטרת המערכה שהצהירה על מחויבות טוטאלית לפסיקות 'מרן', מערכה שבמסגרתה ניתן מקום מרכזי למאבק במקובלים, אינה בהכרח להנחיל את שיטת מרן רבי יוסף קארו, אלא להנחיל פסיקה המבוססת במידה נרחבת על שיטת מרן רבי יוסף קארו אך לא זהה לה. נראה כי המטרה האמתית הייתה להנחיל את מנהיגותו ופסיקתו של מרן הרב עובדיה יוסף עצמו ובכך להעמיד אותו כסמל דתי-רבני-ספרדי וככלי חברתי-פוליטי שיתייצב כמנהיג התורני הבלעדי, כמרן האולטימטיבי, וישמש כמודל המחולל של המפעל ההיסטורי של ניסיון החזרת העטרה הספרדית ליושנה.

---

²⁷⁵⁸ ראו ניתוחו של סורוצקין על החמצת ההזדמנות של ש"ס ושל הרב עובדיה להמשיך ולצמוח (סורוצקין, ש"ס, עמ' 376–381).

ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים

1. חיבורי הרב עובדיה - רשימת קיצורים
  - א1. חיבורי הרב עובדיה
  - ב1. מאמרים ומכתבים וכיו"ב
  - ג1. תמלילי דרשות הרב עובדיה
  - ד1. ראיונות הרב עובדיה
2. ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים (ספרות מקור ומחקר ; ספרים, חוברות ומאמרים)
3. עיתונות
4. מסמכים משפטיים
5. כרוזים (פשקווילים)
6. ראיונות אישיים ושיחות על הרב עובדיה, ש"ס, מיסטיקה, קבלה, מקובלים באבות וכיו"ב.

1. חיבורי הרב עובדיה

א1. ספרים

יוסף, הליכות עולם = הרב עובדיה יוסף, **ספר הליכות עולם: הערות והארות על בספר בן איש חי, א-ח**, ירושלים תשנ"ח-תשס"ב

יוסף, חזו"ע, אבלות = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה אבלות**, א-ג, תש"ע-תשע"א

יוסף, חזו"ע, ארבע תעניות = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – ארבע תעניות**: הלכות ארבע תעניות ובין המצרים ותשעה באב והלכות זכר לחורבן והנהגה בכותל המערבי. ונוסף עליהם מן ההספדים על מאורי הדור. בתוכם: "עטרת זהב" ביאור על מגילת אסתר, ו"אמה של מלכות" ביאור על מגילת רות, ירושלים תשס"ז

יוסף, חזו"ע, הגדה = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה הגדה של פסח**, ירושלים תשל"ט
יוסף, חזו"ע, חנוכה = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – חנוכה** (הלכות חנוכה וראש חודש וברכת לבנה), ירושלים תשס"ז

יוסף, חזו"ע, ט"ו בשבט = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – ט"ו בשבט** (הלכות ט"ו בשבט, ערלה, נטע רבעי ותרומות ומעשרות והלכות ברכות), ירושלים תשס"ז

יוסף, חזו"ע, יו"ט = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – יום טוב**, ירושלים תשס"ג

יוסף, חזו"ע, פורים = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – פורים**, ירושלים תשס"ג

יוסף, חזו"ע, ימים נוראים = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – ימים נוראים**, ירושלים תשס"ה

יוסף, חזו"ע, סוכות = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – סוכות**, ירושלים תשס"ה

יוסף, חזו"ע, פסח = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – פסח**, א-ב, ירושלים תשכ"ז (מהדורה שלישית מותקנת ומורחבת תשל"ט) (הוצאה מחודשת תשס"ג)

יוסף, חזו"ע, פרוזבול = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – פרוזבול**, ירושלים תשס"ח

יוסף, חזו"ע, שבת = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – שבת**, א-ו, ירושלים תשס"ח-תשע"ד

יוסף, חזו"ע, שו"ת = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – שו"ת**, א-ב, ירושלים תשי"ב (מהדורה מחודשת ומורחבת תשנ"א)

יוסף, חזו"ע, תרו"מ = הרב עובדיה יוסף, **חזון עובדיה – תרומות ומעשרות**, ירושלים תשע"ג

יוסף, טהרת הבית = הרב עובדיה יוסף, **טהרת הבית**, הלכות נידה וטהרת המשפחה, א-ג, ירושלים תשמ"ח-תשס"ו

יוסף, יבי"א = הרב עובדיה יוסף, **יביע אומר – שו"ת על סדר ארבעת חלקי השולחן ערוך**, א-י, ירושלים תשי"ד-תשס"ד (כולל קונטרסים בעניינים כגון היתר מכירה וקונטרסי הערות על ספרים שונים)

יוסף, יבי"א הוריות = הרב עובדיה יוסף, **יביע אומר על מסכת הוריות**, ירושלים תרצ"ח (מופיע גם בשו"ת יחווה דעת, חלק ו')

יוסף, יחו"ד = הרב עובדיה יוסף, **יחווה דעת – שו"ת שאלות ותשובות קצרות על סדר ארבעת חלקי השולחן ערוך**, א-ו, ירושלים תשל"ז-תשמ"ד

יוסף, לויית חן = הרב עובדיה יוסף, **לויית חן – על הלכות שבת** לפי סדר המשנה ברורה וביאור הלכה, ירושלים תשמ"ו

יוסף, מאור ישראל = הרב עובדיה יוסף, **מאור ישראל**, א-ד, (א-ב על הש"ס, ג, על הרמב"ם, ד דרושים), ירושלים תשנ"ו-תשס"ט

יוסף, פרקי אבות = הרב עובדיה יוסף, **ספר ענף עץ אבות על פרקי אבות**, ירושלים תשס"א

11. מאמרים ומכתבים וכיו"ב

יוסף, בעיות הגיור = הרב עובדיה יוסף, 'בעיות הגיור בזמננו', כנס תורה שבעל פה, תשל"ל, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך-תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' תכה-תמב

יוסף, הודעה בשבת = הרב עובדיה יוסף, 'הודעה בשבת למשפחות על פציעת או הריגת יקיריהם', **בית הלל – קובץ תורני לענייני הלכה** (טבת תשס"ב) עמ' כא-כו

יוסף, החזרת שטחים = הרב עובדיה יוסף, 'החזרת שטחים מארץ ישראל במקום פיקוח נפש', כנס תורה שבעל פה, תשל"ט, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך-תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' שלא-שמב (מופיע גם בתוך: תורה שבעל פה, כא (תש"ס) עמ' יב-כ.)

יוסף, היתר מכירה = הרב עובדיה יוסף, 'בענין היתר מכירת קרקעות בשביעית', בתוך: יעקב שויקה וחיים סבתו (עורכים), **מנחת אהרן: מאסף לזכרו של הרב אהרן שויקה**, ירושלים תש"מ, עמ' 1-44

יוסף, היתר מכירה ב = הרב עובדיה יוסף, 'בענין היתר מכירה', כנס תורה שבעל פה, תשל"ב, הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך-תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' צח-קמא

יוסף, היתר מכירה ג = הרב עובדיה יוסף, 'בענין היתר המכירה בשביעית ובדין ס"ס נגד חזקת מרא קמא', כנס תורה שבעל פה, תשנ"ג, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך-תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' קמח-קסו

יוסף, הלואה לגוי = הרב עובדיה יוסף, 'הלואה בריבית לגוי בזמן הזה', כנס תורה שבעל פה, תשס"ג, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך-תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' שעז-שפ

יוסף, הלל בעצמאות = הרב עובדיה יוסף, 'ברכות הלל ושהחיינו ביום העצמאות', כנס תורה שבעל פה, תשל"ג, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך-תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' שפא-תה

יוסף, הפסקות בתפילה = הרב עובדיה יוסף, 'בדיני הפסקות בתפילה לדברים שבקדושה', כנס תורה שבעל פה, תשנ"ה, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך-תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' ט-יח

יוסף, הצלת יהודי = הרב עובדיה יוסף, 'הצלת יהודי מסכנה ודאית תוך סיכון המציל', כנס תורה שבעל פה, תשס"א, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך-תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' רצו-שיח

יוסף, הקדמה לנוה שלום = הרב עובדיה יוסף, הקדמה, בתוך: הרב אליהו חזן, **ספר נוה שלום כולל מנהגי נא אמון וארץ מצרים**, הודפס לראשונה בתרנ"ד, הוצאת דניאל ביטון בסיוע מכון המאו"ר, ירושלים תשמ"ט עמ' 1-16

יוסף, התרת עגונות = הרב עובדיה יוסף, 'התרת עגונות של מלחמת יום הכיפורים', כנס תורה שבעל פה, תשל"ד, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך-תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' תמג-תנט

יוסף, יומן מסע לאירופה = הרב עובדיה יוסף, **יומן מסע לאירופה**, תש"ס (עותק כתב יד בארכיון אבישי בן חיים)

יוסף, יומן מסע לאירן = הרב עובדיה יוסף, **יומן מסע לאירן**, תשל"ו (עותק כתב יד בארכיון אבישי בן חיים)

יוסף, יומן מסע לאמריקה = הרב עובדיה יוסף, **יומן מסע לאמריקה**, תשל"ד (עותק כתב יד בארכיון אבישי בן חיים)

יוסף, יומן מסע לסאן פאולו = הרב עובדיה יוסף, **יומן מסע לסאן פאולו**, תשל"ח (עותק כתב יד בארכיון אבישי בן חיים)

יוסף, ישא ברכה = הרב עובדיה יוסף, 'משנתו של ישא ברכה', **שבט ועם** א (תשל"א), עמ' 95–103
יוסף, ישוב א"י = הרב עובדיה יוסף, 'מצוות ישוב ארץ ישראל בזמן הזה', כנס תורה שבעל פה, תשכ"ח, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך–תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' שיט-של
יוסף, כללי מרן = הרב עובדיה יוסף, 'כללי מרן השו"ע', בתוך: **ספר יובל להגאון רבי יוסף סולוביצ'יק**, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' רסז-רפ

יוסף, כניסה למקדש = הרב עובדיה יוסף, בדין כניסה למקום המקדש בזמן הזה, תשכ"ז, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך–תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' שמג-שנט
יוסף, כשירות רבנים = הרב עובדיה יוסף, 'בעניין הכשירות לרבנים ודיינים בזמננו', כנס תורה שבעל פה, תשל"ח, בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך–תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' תו-תכד
יוסף, למוד בישיבה = הרב עובדיה יוסף, 'למוד בישיבה ללא לימודי חול נגד רצון ההורים', **תחומין** ג (תשמ"ג), עמ' 235–237

יוסף, מבצע אנטבה = הרב עובדיה יוסף, 'מבצע אנטבה בהלכה', בתוך: הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך–תשס"ו**, ירושלים תשס"ז, עמ' תע-תקטו
יוסף, מסירת שטחים = הרב עובדיה יוסף, 'מסירת שטחים מארץ ישראל במקום פיקוח נפש', **תחומין** י (תשמ"ט), עמ' 34–47

יוסף, ספרדים מקלים = הרב עובדיה יוסף, 'ספרדים מקילים מ'כוחה דהיתרא' והאשכנזים מחמירים', **במערכה: בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח**, כו (310) (1986), עמ' 14
יוסף, רפואה בשבת = הרב עובדיה יוסף, 'רפואה בשבת במקום סכנה', **כנס תורה שבעל פה**, תשנ"א
יוסף, מחברות אישיות = הרב עובדיה יוסף, **מחברות אישיות של יומנו מכתב ידו אשר תוכנו לא פורסם רשמית**, ארכיון אבישי בן חיים תש"ו–תשכ"ג

יוסף, מצע = הרב עובדיה יוסף, **מצע הרב עובדיה לתפקיד הרב הראשי**, ארכיון אבישי בן חיים. (פורסם במעריב, 13.10.1972)

יוסף, משא עובדיה = הרב עובדיה יוסף, **משא עובדיה – שיעורי הראשון לציון הגאון רבי עובדיה יוסף שנאמרו בכינוסי תורה שבעל פה בין השנים תש"ך–תשס"ו**, ירושלים תשס"ז
יוסף, קול סיני = **ליקוטי קול סיני**, הליכות עולם, קובץ מאמרים של הרב עובדיה יוסף מתוך כתב העת קול סיני, מערכת קול סיני, ירושלים תשל"ב
יוסף, קורות חיים = הרב עובדיה יוסף, **קורות חיים לקראת הבחירות לרבנות העיר תל אביב**, י"ז אדר תשכ"ח

יוסף, קטעי רשימות מחיי = הרב עובדיה יוסף, **קטעי רשימות מחיי** (מחברת קורות חיים וזיכרונות משיבת פורת יוסף), ירושלים תרצ"ט, ארכיון אבישי בן חיים
מחברות הרב עובדיה = **מחברות הרב עובדיה**, ארכיון אבישי בן חיים

ג1. תמלילי דרשות הרב עובדיה

הרב עובדיה, דרשה = **תמלילי דרשות הרב עובדיה יוסף**, ארכיון אבישי בן חיים
יוסף, מאור ישראל, ד = הרב עובדיה יוסף, **מאור ישראל**, ד, ירושלים תשס"ט
משיעורי הראש"ל = **משיעורי הראש"ל – שיעוריו של מרן רבינו עובדיה יוסף שליט"א במוצאי שבת בבית הכנסת היזדים**, א-ד, מפרשת בלק תשנ"ה עד פרשת בלק תשנ"ט, ירושלים תשנ"ח-תש"ס
משנת יוסף = **ספר משנת יוסף שיעורי מרן הראש"ל שנת התש"ס-התשס"ד**, א-ה, הוצאת מכון פניני יוסף, ירושלים תשס"ג.

ד1. ראיונות הרב עובדיה

אבישי בן חיים, **ראיון עם הרב עובדיה יוסף**, ערוץ 10, 24.7.2013
אדם ברוך, **ראיון עם הרב עובדיה יוסף**, מעריב, המוסף לשבת, 11.8.2000, עמ' 1-7
הטלוויזיה הישראלית, **ראיון עם הרב עובדיה יוסף לרגל בחירתו לתפקיד הרב הראשי לתל אביב**, יוני 1969 (עותק בארכיון אבישי בן חיים).
הטלוויזיה הישראלית, **ראיון עם הרב עובדיה יוסף** מיד לאחר התמנותו לתפקיד הרב הראשי, 15.10.1972 (עותק בארכיון אבישי בן חיים).
יוסי אליטוב, **ראיון עם הרב עובדיה יוסף**, עיתון משפחה, 17.8.2000, עמ' 6-11
יוסי אליטוב, מביע אומר – **שיחת חג נדירה עם נשיא מועצת חכמי התורה**, הגאון הגדול רבי עובדיה יוסף שליט"א, עיתון משפחה, 1.4.2004, עמ' 22-36
יעקב אחימאיר, **ראיון עם הרב עובדיה יוסף**, הטלוויזיה הישראלית, פורים תש"ן, 15.3.1990 (עותק בארכיון אבישי בן חיים).
ניצן חן, **ראיון עם הרב עובדיה יוסף**, במסגרת התכנית "מבט שני" בערוץ הראשון, 1.3.2004
תמליל **ראיון עם הרב עובדיה יוסף** לעיתון "א-שרק אל – אווסט", 22.10.2001

2. ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים (ספרות מקור ומחקר)

- אבא שאול, אור לציון = הרב בן ציון אבא שאול, **אור לציון – תשובות: כולל תשובות, פסקי הלכות וחקרי דינים מארבעת חלקי שו"ע**, ירושלים תשמ"ח
- אבא שאול, זכרון הדסה = ר' אליהו אבא שאול, 'זכרון הדסה', בתוך: בן ציון אבא שאול, **אור לציון: זיכרון הדסה**, פרק ההקדמה לספר, ללא מספרי עמודים, ירושלים תשנ"ה
- אביב"י, קבלת האר"י = יוסף אביב"י, **קבלת האר"י**, ירושלים תשס"ח
- אביב"י, קבלת הגר"א = יוסף אביב"י, **קבלת הגר"א**, ירושלים תשנ"ג
- אביטבול, יהודי צפון = מיכאל אביטבול, **יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה**, ירושלים תשמ"ו
- אבינר, בין אור לחושך = הרב שלמה אבינר, **בין אור לחושך – בין חכמים אמיתיים לאדמו"רים מזוייפים**, בית אל תש"ס
- אבינר, הקהל והמלכות = הרב שלמה אבינר, 'הקהל והמלכות', בתוך: יהודה זולדן (עורך) **ספר הקהל: מצות הקהל – אסופת מאמרים**, כפר דרום תשס"א, עמ' 341–356
- אבלסון, האימנציה האלוהית = Joshua Abelson, *The immanence of god Rabbinic Literature*, London 1912
- אבערלאנדר, תענית חתן = הרב גדליה אבערלאנדר, 'מנהג תענית חתן וכלה ביום חופתם', **אור ישראל**, לד (תשס"ד), מאנסי, עמ' רטו-רכז
- אברמס, הגוף האלוהי = דניאל אברמס, **הגוף האלוהי הנשי בקבלה: עיון בצורות של אהבה גופניות ומיניות נשית של האלוהות**, מאגנס, ירושלים תשס"ד
- אברמס, ספר הבהיר = דניאל אברמס, **ספר הבהיר על פי כתבי יד קדומים**, לוס אנג'לס תשנ"ד
- אברמסון, לתולדות הסידור = שרגא אברמסון, 'לתולדות הסידור', סיני פ"א (תשל"ז) עמ' קפא-רכז
- אברמסקי, משבר הסמכות = Chimen Abramsky, *'The Crisis of Authority within European Jewry in the Eighteenth Century'*, in: **Studies in Jewish Religious and Intellectual History** (Siegfried Stein and Raphael Loewe, eds.), Alabama 1979, pp. 13–28
- אגו"י, להסיר המסוה = אגודת ישראל [בעילום שם המחבר], **להסיר המסוה: בירור דברים**, ירושלים תשי"א
- אגו"י, מי שם קץ = אגודת ישראל [בעילום שם המחבר], **מי שם קץ למערכה**, ירושלים, אגודת ישראל בירושלים, תשכ"ד
- אגו"י, מכנסיה לכנסיה = הוועד הפועל העולמי של אגו"י, **מכנסיה לכנסיה**, ירושלים תשי"ד
- אדלר, בינה ודעת = הרב מנחם אדלר, **בינה ודעת – הלכות מחללי שבת בזמנינו ובירור גזרי תינוק שנשבה**, ירושלים תשס"ח
- אדלר, בירורים = הרב מנחם אדלר, 'בירורים בדין תינוק שנשבה', **ישורון** יב (תשס"ג), עמ' תקנב-תקסו
- אדלר, עיון בלומדות = יצחק אדלר, **עיון בלומדות**, ניו יורק 1989
- אדרעי ומשיח, הרב אוירבך = אריה אדרעי ואמיר משיח, 'ארבע אמות של הלכה: קווים לביוגרפיה פסיקתית של הרב שלמה זלמן אוירבך', **טרם פורסם**
- אדרעי, הוראה = אריה אדרעי, 'הוראה או טעות: על חובת הציות במחשבת ההלכה', **עיוני משפט** כד (דצמבר 2000), עמ' 463–517
- אדרעי, מלחמה הרב גורן = אריה אדרעי, 'מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן', **קתדרה** 125 (תשס"ח), עמ' 119–148

אדרעי, צוואה = אריה אדרעי, 'מצוה לקיים דברי המת': על תוקפה של הצוואה בספרות חז"ל, **Hebrew** Union College Annual 69 (1998), עמ' קה-קמא

אדרעי, שורשי הפסיקה = אריה אדרעי, 'שורשי הפסיקה הציונית דתית: הרב קוק ופולמוס השמיטה', בתוך: בנימין בראון, ידידיה שטרן, אבינועם רוזנק, מנחם לורברבוים (עורכים), **על דעת הקהל: דת ופוליטיקה בהגות היהודית, ספר היובל לכבוד אבי רביצקי**, ירושלים 2012, עמ' 833-895

אהבת עולם = אהבת עולם, פרקי חיינו ומפעליו תורתו והלכותיו של אור העולם רבנו עובדיה יוסף **זצוק"ל**, מכון מרן, באר יעקב תשע"ה

אוחיון, סיפורים מבית אבא = אברהם אוחיון, **סיפורים מבית אבא: אסופת סיפורים שטרם נודעו מבית מרן**. מבוסס על פי עדותה וסיפור חייה של הרבנית שרה טולידאנו תחי' בתו של מרן רבנו עובדיה יוסף זצוק"ל, ירושלים תשע"ד

אוחיון, המאור הגדול = אברהם אוחיון, **המאור הגדול: עשרים וחמישה סיפורים על שר התורה, גאון הדור מרן רבנו עובדיה יוסף זצוק"ל**, חלקים 1-4, ירושלים תשע"ב-תשע"ו

אוטו, הקדושה = Rodolf Otto, *The idea of the holy* (John W. Harvey, Trans.), Oxford 1950

אוירבך, מאורי אש = שלמה זלמן אויערבאך, **מאורי אש: כולל חקרי הלכות חידושים ובאורים בענינים שונים הנוגעים לענין מאור האלקטריא בשבת וביו"ט**, ירושלים תרצ"ה

אוירבך, מנחת שלמה = ר' שלמה זלמן אויערבאך, **מנחת שלמה (א-ג)**, ירושלים תשמ"ו-תשנ"ט

אוירבך, מעדני ארץ שביעית = ר' שלמה זלמן אויערבאך, **מעדני ארץ שביעית**, ירושלים תש"ד

אוירבך, קובץ מאמרים = ר' שלמה זלמן אויערבאך, **קובץ מאמרים בענייני חשמל בשבת**, ירושלים תשל"ח

אוירבך, שולחן שלמה רפואה = ר' שלמה זלמן אויערבאך (ר' אברהם יוסף לייזרזון, עורך), **ספר שולחן שלמה – ערכי רפואה: אסופת בירורי הלכות פוסקי דינים (א-ג)**, ירושלים תשס"ו

אוצרות חיים = **אוצרות חיים, לקט מכל ספרי רבינו הגדול ראש גולת אריאל המקובל האלהי כמוהר"ר יוסף חיים זלה"ה מבבל בעל ספר 'בן איש חי' ועוד**, הוצאת אהבת שלום, ירושלים תשמ"ג

אור תורה = **אור תורה, ירחון תורני**, יוצא לאור בחסות ישיבת כסא רחמים, בני ברק

אורבך, חז"ל = אפרים אלימלך אורבך, **חז"ל – פרקי אמונות ודעות**, ירושלים תשל"ו

אורבך, מעולמם של חכמים = אפרים אלימלך אורבך, **מעולמם של חכמים**, ירושלים תשמ"ח

אורון, חלום ויטל = מיכל אורון, 'חלום, חזון ומציאות בספר החזיונות לחיים ויטל', בתוך: רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), **קבלת האר"י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, י, ירושלים תשנ"ב, עמ' 299-310

אחיטוב, הרצוג = יוסף אחיטוב, 'לבטיו ההלכתיים של הרב הראשי יצחק הלוי הרצוג בעשור הראשון לתקומת המדינה', בתוך: **אתגר הריבונות: מרדכי בר-און (עורך), יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 199-213

אטינגר, ההנהגה החסידית = שמואל אטינגר, 'ההנהגה החסידית בעיצובה', בתוך: אברהם רובינשטיין (עורך), **פרקים בתורת החסידות ובתולדותיה**, ירושלים תשל"ח, עמ' 121-134

אטינגר, תולדות היהודים = שמואל אטינגר (עורך), **תולדות היהודים בארצות האיסלם**, ירושלים תשמ"א

אטינגר, תולדות ע"י = שמואל אטינגר, **תולדות עם ישראל בעת החדשה**, א-ג, תל אביב 1969

אטלינגר, בניין ציון = ר' יעקב אטלינגר, **שו"ת בניין ציון החדשות**, א-ב, ירושלים תשנ"ב

אטקס וטיקוצינסקי, ישיבות ליטא = עמנואל אטקס ושלמה טיקוצינסקי (עורכים), **ישיבות ליטא – פרקי זיכרונות**, ירושלים תשס"ד

- אטקס, בעל התניא = עמנואל אטקס, בעל התניא: רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד, מאגנס, ירושלים תשע"א
- אטקס, הבעש"ט = עמנואל אטקס, בעל השם הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, ירושלים 2000
- אטקס, הגר"א = עמנואל אטקס, 'הגר"א וראשית ההתנגדות לחסידות', בתוך: שמואל אלמוג (עורך), **תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 458–439
- אטקס, החסידות בראשיתה = עמנואל אטקס, **תנועת החסידות בראשיתה**, תל אביב תשנ"ח
- אטקס, החסידות כתנועה = Emanuel Etkes, *'Hasidism as a Movement – The First Stage'*, in: **Hasidism: Continuity or Innovation?** (Bezalel Safran, ed.), Massachusetts and London 1988, pp. 1–26
- אטקס, יחיד בדורו = עמנואל אטקס, **יחיד בדורו – הגאון מווילנא דמות ודימוי**, ירושלים תשנ"ח
- אטקס, מאגיה ובעלי שם = עמנואל אטקס, 'מקומם של המאגיה ובעלי השם בחברה האשכנזית במפנה המאות הי"ז–הי"ח', **ציון ס**, א (תשנ"ה), עמ' 104–69
- אטקס, סלנטר = עמנואל אטקס, ר' **ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר**, ירושלים תשמ"ד
- אטקס, סמכות ואוטונומיה = עמנואל אטקס, 'סמכות ואוטונומיה – ראש הישיבה הליטאית ותלמידיו', בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, מרכז זלמן שזר ומרכז דינור, ירושלים תשס"ז, עמ' 242–209
- אטקס, ר' חיים מוולוז'ין = עמנואל אטקס, 'שיטתו ופעלו של ר' חיים מוולוז'ין כתגובת החברה ה"מתנגדית" לחסידות', **Proceedings - American Academy for Jewish Research** 38–39 (1970–1971), pp. 1–45
- אטקס, רש"י מלאדי = עמנואל אטקס, 'דרכו של ר' שניאור זלמן מלאדי כמנהיג של חסידים', **ציון נ** (תשמ"ה), עמ' 354–321
- אידל, כוונה וצבעים = משה אידל, 'כוונה וצבעים: תשובה קבלית נשכחת', בתוך: משה אידל, דבורה דימנט ושלוש רוזנברג (עורכים), **מנחה לשרה – מחקרים בפילוסופיה יהודית וקבלה מוגשים לפרופסור שרה א' הלר וילנסקי**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 14–1
- אידל, ארץ ישראל = משה אידל, 'על ארץ-ישראל במחשבה היהודית המיסטית של ימי-הביניים', בתוך: משה חלמיש ואביעזר רביצקי (עורכים), **ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים**, ירושלים תשנ"א, עמ' 214–193
- אידל, ארץ ישראל בחסידות = משה אידל, 'ארץ-ישראל הוא חיות מהבורא ב"ה: על מקומה של ארץ-ישראל בחסידות', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ארץ-ישראל בהגות היהודית בעת החדשה**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 275–256
- אידל, ביצועים = Moshe Idel, *'Performance, Intensification and Experience in Jewish Mysticism'*, **Archaeus XIII** (2009), pp. 95–136
- אידל, גולם = משה אידל, **גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי**, תרגם עזר מאיר לוי, ירושלים ותל אביב תשנ"ו
- אידל, דימויים ומעשים מיניים = משה אידל, 'דימויים ומעשים מיניים בקבלה', **זמנים** 42 (1992), עמ' 39–30
- אידל, ההתבודדות = משה אידל, 'ההתבודדות כריכוז בקבלה האקסטטית וגלגוליה', **דעת** 14 (תשמ"ה) 82–35
- אידל, החוויה המיסטית = משה אידל, **החוויה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה**, ירושלים תשמ"ח
- אידל, החסידות = משה אידל, **החסידות בין אקסטזה למאגיה**, ירושלים ותל-אביב תשס"א

אידל, הקבלה לאחר הגירוש = משה אידל, 'הקבלה הספרדית לאחר הגירוש', בתוך: חיים ביינארט (עורך), **מורשת ספרד**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 503–512

אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה = Mosh Idel, *Hasidism Between Ecstasy and Magic*, Albany 1995

אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה = אידל, **החסידות בין אקסטזה למאגיה**, (תרגום מאנגלית: עזר ידן), שוקן, תל אביב תשס"א

אידל, יופיה של אישה = משה אידל, 'יופיה של אישה: לתולדותיה של המיסטיקה היהודית', בתוך: **במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של פרופ' מרדכי וילנסקי**, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ס, עמ' 317–333

אידל, כרחוק מזרח ממערב = משה אידל, 'כרחוק מזרח ממערב: רבנים ומקובלים בתפישתו ההיסטורית של גרשם שלום את היהדות', בתוך: דוד ויסטריך ורוברט סולומון (עורכים), **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 73–87

אידל, לתולדות האיסור = משה אידל, 'לתולדות האיסור ללמוד קבלה לפני גיל ארבעים', *AJS review* 5 (1980), א–כ

אידל, משיחיות ומיסטיקה = משה אידל, **משיחיות ומיסטיקה**, תל אביב 1992

אידל, משיחיות מיסטית = Moshe Idel, *Messianic Mystics*, New Haven and London 1998

אידל, ספר המשיב = משה אידל, 'עיונים בשיטת בעל ספר המשיב: פרק בתולדות הקבלה הספרדית', **ספונות יז** (תשמ"ג) עמ' 185–266

אידל, עולם המלאכים = משה אידל, **עולם המלאכים בין התגלות להתעלות**, תל אביב 2008

אידל, על הצמצום = משה אידל, 'על תולדות מושג ה"צמצום" בקבלה ובמחקר', בתוך: רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), **קבלת האר"י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, י, ירושלים תשנ"ב, עמ' 59–112.

אידל, על כוונת 18 = משה אידל, 'על כוונת שמונה עשרה אצל ר' יצחק סגי נהור', בתוך: מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), **משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב**, מוסד ביאליק ירושלים ותל אביב תשנ"ד, עמ' 25–52

אידל, פרקים בקבלה נבואית = משה אידל, **פרקים בקבלה נבואית**, ירושלים 1990

אידל, קבלת האר"י והשבתאות = משה אידל, "'אחד מעיר ושניים ממשפחה" – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות', **פעמים** 44 (תש"ן), עמ' 5–30

אידל, קבלה היבטים חדשים = משה אידל, **קבלה היבטים חדשים**, ירושלים ותל אביב תשנ"ג

אידל, שלמה מולכו = משה אידל, 'שלמה מולכו כמאגיקון', **ספונות ג**, יח (תשמ"ה), עמ' 193–219

אידל, תפילות קבליות = Moshe Idel, *'Kabbalistic Prayers and Coors'*, in: *Approaches to Judaism in Medieval Times*, vol. 3 (David R. Blumental, ed.), Atlanta 1988

אידל, תפיסות קבליות = Mosh Idel, *'Perceptions of Kabbalah in the second half of the 18th Century'*, *The Journal of Jewish Thought and Philosophy* 1 (1991), pp. 55–114

אידל, תפיסת התורה = משה אידל, 'תפיסת התורה בספרות ההיכלות וגלגוליה בקבלה', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** א (תשמ"א), עמ' 23–84

אייזנשטדט הניסיון ההיסטורי = שמואל נח אייזנשטדט, 'הניסיון ההיסטורי היהודי במסגרת היסטוריה כלל-אנושית משווה', **תרבות דמוקרטית** 8 (2004), עמ' 19–54

אייזנשטדט, דיפרנציאציה וריבוד = שמואל נח אייזנשטדט, **דיפרנציאציה וריבוד חברתי, עיונים תיאורטיים והשוואתיים**, ירושלים 1979

אייזנשטדט, החברה הישראלית = שמואל נח אייזנשטדט, **החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות**, ירושלים תשכ"ז

אייזנשטדט, מדור לדור = Shmuel N. Eisenstadt, *From Generation to Generation*, London 1956

אייזנשטדט, מסורת שינוי ומודרניות = Shmuel N. Eisenstadt, *Tradition, Change and Modernity*, New York 1973

אייזנשטדט, נפתולי המודרניות = שמואל נח אייזנשטדט, 'נפתולי המודרניות של החברה הישראלית בעידן הגלובליזציה', בתוך: אורי כהן ואחרים (עורכים), **ישראל והמודרניות — למשה ליסק ביובלו**, באר שבע 2006, עמ' 31–92

אייזנשטדט, סמלי הזהות הקולקטיבית = שמואל נח אייזנשטדט, 'המאבק על סמלי הזהות הקולקטיבית ועל גבולותיה בחברה הישראלית הבתר-מהפכנית' בתוך: פינחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), **ציונות: פולמוס בן זמננו, גישות ואידיאולוגיות**, באר שבע 1996, עמ' 1–30

אייזנשטדט, פונדמנטליזם ומודרניות = שמואל נח אייזנשטדט, **פונדמנטליזם ומודרניות**, תל אביב 2002

אייזנשטדט, קליטת עולים = Shmuel N. Eisenstadt, *The Absorption of immigrants*, 1954

אייזנשטדט, ריבוי המודרניות = שמואל נח אייזנשטדט, **ריבוי המודרניות**, ירושלים 2010

אייזנשטדט, ריבוי מודרניות = Shmuel N. Eisenstadt, *Multiple-Modernities*, Daedalus 2000

אילן, חרדים בע"מ = שחר אילן, **חרדים בע"מ**, ירושלים 2000

אילן, קברי צדיקים = צבי אילן, **קברי צדיקים בארץ ישראל**, ירושלים תשנ"ז

איש שלום, הרב קוק = בנימין איש-שלום, **הרב קוק בין רציונליזם למיסטיקה**, תל אביב תש"ן

איתן, בשם התבונה = ארי איתן, **בשם התבונה: שיחות עם חבר הכנסת הרב חיים אמסלם**, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תל אביב תשע"ג.

אלאור, הרעלות = תמר אלאור, **'החורף של הרעלות'**, תיאוריה וביקורת 37 (2010), עמ' 37–68

אלאור, מקומות שמורים = תמר אלאור, **מקומות שמורים – מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה**, תל אביב 2006

אלאור, משכילות ובורות = תמר אלאור, **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**, תל אביב תשנ"ג
אלאור, תינוקות שנשבו = תמר אלאור, 'תינוקות שנשבו: תפיסת החילוניות בקהילה החרדית', **מגמות**, 34, 1 (1991), עמ' 104–121

אלבוגן, התפילה בישראל = משה יצחק אלבוגן, **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תל אביב תשל"ב

אלבויים, דרשה ודרוש = יעקב אלבויים, 'דרשה ודרוש – בן מזרח למערב', **פעמים** 26 (תשמ"ו), עמ' 131–128

אלבויים, פתיחות והסתגרות = יעקב אלבויים, **פתיחות והסתגרות: היצירה התורנית הספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש עשרה**, ירושלים תש"ן

אלגאזי, שלמי ציבור = הרב ישראל יעקב אלגאזי, **שלמי ציבור**, סלוניקי, תקנ"ה
אלון, המשפט העברי = מנחם אלון, **המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו**, א-ג, ירושלים תשנ"ח

אלון, סמכות ועוצמה = מנחם אלון, **'סמכות ועוצמה בקהילה היהודית'**, שנתון המשפט העברי ג-ד (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 7–34

אלון, קודיפיקציה = מנחם אלון, 'ימניעים ועקרונות בקודיפיקציה של הלכה', בתוך: יצחק אייזנר (עורך), **הגות והלכה: ספר הכינוס השנתי למחשבת היהדות**, ירושלים תשכ"ח, עמ' עה-קכג

אלוש ואליטוב, בן פורת = צבי אלוש ויוסי אליטוב, **בן פורת יוסף: חייו, משנתו ומהלכיו הפוליטיים של הרב עובדיה יוסף**, אור יהודה 2004

אלוש, הרנטגן = צבי אלוש, **סיפורו המופלא של הרנטגן הרב יעקב ישראל איפרגאן**, עומר תשס"ד

אלטשולר, הנבואה של קארו = אלטשולר מור, 'תורת הנבואה וחווית הנבואה של ר' יוסף קארו', בתוך: בנימין איש שלום (עורך), **בדרכי שלום – עיונים בהגות היהודית מוגשים לשלום רוזנברג**, ירושלים תשס"ז, עמ' 273–293

אלטשולר, חיי מרן – מור אלטשולר, **חיי מרן יוסף קארו**, אוניברסיטת ת"א, ת"א תשע"ו.

אלטשולר, משיחיות הבעש"ט = Mor Altshuler, 'Messianic Strains in Rabbi Israel Ba'al Shem Tov's 'Holy Epistle'', *Jewish Studies Quarterly* 6 (1999), pp. 55–70

אלטשולר, ספרות שבחים = מור אלטשולר, 'קבוצת יעקב: בין ביוגרפיה לספרות שבחים', בתוך: **הקונגרס העולמי למדעי היהדות 11**, ג, כרך ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 153–160

אליאדה, אנציקלופדיית הדתות = Mircae Eliade, (Chief ed.), *The Encyclopedia of Religion*, London and New York 1987

אליאדה, דימויים וסמלים = Mircae Eliade, *Images and Symbols*, New York 1969

אליאדה, המרחב הקדוש = מירצ'ה אליאדה, 'המרחב הקדוש וקידוש העולם', בתוך: לימור אורה ויוחנן ריינר (עורכים), **עליה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים – אסופת מאמרים**, רעננה 2005, עמ' 193–211

אליאדה, מילון הדתות = מירצ'ה אליאדה ויואן פ' קוליאנו, **מילון הדתות**, תרגם יותם ראובני, ירושלים 2001

אליאור, היכלות זוטרי = רחל אליאור, **היכלות זוטרי**, מוסף א' למחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ירושלים תשמ"ב

אליאור וליבס, קבלת האר"י = רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), **קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום**, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י', ירושלים 1992

אליאור ספרות ההיכלות = רחל אליאור, **ספרות ההיכלות – מיסטיקה, מאגיה ואנגלולוגיה** – חוברת מקורות, ירושלים תשנ"ד

אליאור, הדיבוק = רחל אליאור, 'הדיבוק', בתוך: יהודע עמיר (עורך), **דרך הרוח – ספר היובל לאליעזר שביד, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יט** (תשס"ה), כרך ב, עמ' 499–536

אליאור, הזיקה המטאפורית = רחל אליאור, 'הזיקה המטאפורית בין האל לאדם ורציפותה של הממשות החזיונית בקבלת האר"י', בתוך: רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), **קבלת האר"י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י**, ירושלים (תשנ"ב), עמ' 47–57

אליאור, חירות על הלוחות = רחל אליאור, **חירות על הלוחות: המחשבה החסידית, מקורותיה המיסטיים ויסודותיה הקבליים**, תל-אביב תש"ס

אליאור, מיסטיקה, מאגיה ואנגלולוגיה = רחל אליאור, 'מיסטיקה מאגיה ואנגלולוגיה', בתוך: משה אידל, **דבורה דימנט ושלום רוזנברג (עורכים), מנחה לשרה – מחקרים בפילוסופיה יהודית וקבלה, מוגשים לפרופסור שרה א' הלר וילנסקי**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 15–56

אליאור, מציאות במבחן = רחל אליאור, 'מציאות במבחן הבדיון: החלום במחשבה המיסטית - חירות הפירוק והצירוף', **מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל**, משרד החינוך, עמ' 63–80

אליאור, משיחיות לובביץ' = Rachel Elior, 'The Lubavitch Messianic Resurgence: The Historical and Mystical Background 1939-1996,' in: *Toward the Millennium, Messianic*

Expectations from the Bible to Waco (Peter Schäfer and Mark Cohen, eds.), Leiden 1998, pp. 383–408

אליאור, פניה השונות = רחל אליאור, 'פניה השונות של החירות, עיונים במיסטיקה יהודית', אלפיים 15 (תשנ"ח), עמ' 9–119

אליאור, ציפיות משיחיות = Rachel Elior, 'Messianic Expectations and Spiritualization of Religious Life in the 16th Century', *Revue des études juives* 145 (1986), pp. 35–49.

אליאור, קארו = רחל אליאור, 'ר' יוסף קארו ור' ישראל בעל שם טוב: מטמורפוזה מיסטית, השראה קבלית והפנמה רוחנית', **תרביץ** סה (תשנ"ה), עמ' 671–709

אליאור, תורת אחדות ההפכים = רחל אליאור, **תורת אחדות ההפכים, התיאוסופיה המיסטית של חב"ד**, ירושלים תשנ"ג

אליאור, תמורות = רחל אליאור, 'תמורות במחשבה הדתית בחסידות פולין – בין "יראה" ו"אהבה" ובין "עומק" ל"גוון"', **תרביץ**, סב ג (תשנ"ג), עמ' 381–428

אליאור ואחרים, כחלום יעוף וכדיבוק = רחל אליאור, יורם בילו, יאיר זקוביץ, אביגדור שנאן, **כחלום יעוף וכדיבוק יאחז: על חלומות ודיבוקים בישראל ובעמים**, הוצאת סכוליון, ירושלים תשע"ו.

אליאד, אבי הישיבות = דב אליאד, **אבי הישיבות, תולדות חייו ומשנתו של רבי חיים מוולוז'ין**, כרכים א–ב, ירושלים תשנ"א

אליהו, אמרי מרדכי = הרב מרדכי אליהו, **אמרי מרדכי – מאמרי הלכה אורח חיים**, חלק א' (עורכים, הרב שמואל זעפרני, הרב דוד פתח), ירושלים תשס"ו

אליהו, דרכי טהרה = הרב מרדכי אליהו, **דרכי טהרה**, ירושלים תשמ"ו

אליהו, התורה המשמחת = הרב יוסף אליהו, **התורה המשמחת: מסכת חייו המופלאה של הרב שלמה זלמן אוירבך**, בית אל תשנ"ח

אליהו, יחס ההלכה = הרב מרדכי אליהו, 'יחס ההלכה לחוקי המדינה', **תחומין** א (תש"ס), עמ' 242–246

אליהו, סידור = הרב מרדכי אליהו, הרב מרדכי, **סידור קול אליהו**, ירושלים תשנ"ה

אליהו, שו"ת הרה"ר = הרב מרדכי אליהו, **שו"ת הרב הראשי – מבחר תשובות לשאלות שהופנו למרן הראשון לציון**, כרך תש"ן–תשנ"ג, ירושלים תשס"ט

אלישיב, דברי אגדה = הרב יוסף שלום אלישיב, **דברי אגדה ממרן הגאון רבי יוסף שלום אלישיב שליט"א**, ירושלים תשס"ה

אלישיב, קובץ תשובות = הרב יוסף שלום אלישיב, **קובץ תשובות ממרן הגאון רבי יוסף שלום אלישיב שליט"א**, א–ג, ירושלים תש"ס–תשס"ג

אלמוג, ריינהרץ ושפירא, ציונות ודת = שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), **ציונות ודת**, ירושלים תשנ"ד

אלמוג, דת חילונית = עוז אלמוג, **דת חילונית בישראל**, מגמות לז, 3 (תשנ"ו), עמ' 314–339

אלנסון, כנסייה כת = David Ellenson, 'Church-Sect Theory, Religious Authority and Modern Jewish Orthodoxy', in: *Approaches to Modern Judaism* (M. L. Raphael, ed), Chicago, 1983, pp. 63–84

אלסטר, בחירה רציונלית = Jon Elster (ed.), *Rational Choice*, New York 1986

אלסטר, רציונליות ואי-רציונליות = Jon Elster, *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge 1979

אלעזר, הרב יעקב מאיר = יעקב אלעזר, **הרב יעקב מאיר הראשון לציון**, ירושלים תשנ"ז

אלקיים ופדיה, חלמיש = אבי אלקיים וחביבה פדיה (עורכים), **חלמיש למעיניו מים: ספר היובל לכבוד פרופ' משה חלמיש**, הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ו.

אלקיים ושוורץ, הרמב"ם בנבכי הסוד = אברהם אלקיים ודב שוורץ (עורכים), **הרמב"ם בנבכי הסוד**, (מחזה למשה חלמיש, דעת 64-66), אוניברסיטת בר אילן תשס"ט
אמסלם, דרך חיים = הרב חיים אמסלם, **דרך חיים: מאמרי דעה ומחשבה בענייני השעה**, ירושלים תשע"ג.

אמסלם, החוק = הרב חיים אמסלם, **החוק לאור ההלכה – השקפת תורה והלכה בענייני חקיקה**, ירושלים תשס"ז

אמסלם, הלכה ומנהג = הרב חיים אמסלם, **הלכה ומנהג בזמננו**, קונטרס, ירושלים תשע"ב.
אמסלם, זרע ישראל = הרב חיים אמסלם, **זרע ישראל – חקרי הלכה בענייני גירות וגיוור ובדין גויים מזרע ישראל וצאצאיהם הבאים להתגיייר**, ירושלים תש"ע

אמסלם, מנחת חיים = הרב חיים אמסלם, **מנחת חיים שו"ת**, א-ב, ירושלים תשנ"ה
אמסלם, סידור עם שלם = הרב חיים אמסלם, **סידור עם שלם לפי מנהגי הספרדים ויוצאי צפון אפריקה**, ירושלים תשע"ב.

אמרמן, פונדמנטליזם = Nancy T. Ammerman, **Bible Believers: Fundamentalism in the Modern World**, London 1987

אנגלרד, הבעיה ההלכתית = יצחק אנגלרד, 'הבעיה ההלכתית של מסירת שטחים מארץ ישראל: משפט ואידיאולוגיה', **הפרקליט**, מא (תשנ"ג), חוברות א-ב, עמ' 13-34.

אנגלנדר, תפיסת האדם = יקיר אנגלנדר, 'תפיסת האדם ותפקידה של ההלכה בהגותו של החזון איש', **ראשית**, 2 (2010), עמ' 183-214

אנציקלופדיית מרן = **אנציקלופדיית מרן, הליכות מוסר והנהגות ממרן גאון ישראל פוסק הדור הראשון לציון רבינו עובדיה יוסף זצוק"ל**, ירושלים תשע"ה.

אסף, ברסלב ביבליוגרפיה = דוד אסף, **ברסלב ביבליוגרפיה מוערת**, ירושלים תש"ס
אסף, היסטוריוגרפיה חסידות = דוד אסף, "כבוד אלקים הסתר דבר": פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל', **קתדרה**, 68 (תשנ"ג), עמ' 57-66

אסף, חסידות פולין = דוד אסף, 'חסידות פולין במאה הי"ט: מצב המחקר וסקירה ביבליוגרפית', בתוך: **רחל אליאור ואחרים (עורכים), צדיקים ואנשי מעשה**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 357-379

אסף, נאחז בסבך = דוד אסף, **נאחז בסבך – פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות**, ירושלים תשס"ו
אסף, עדיין לא = דוד אסף, "עדיין לא נשקט הריב חנם" המאבק נגד חסידות ברסלב בשנות הששים של המאה הי"ט, **ציון נט** (תשנ"ד), עמ' 465-506

אסף, עליית החסידים = דוד אסף, "שיצא שמועה שבא משיח בן דוד": אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז, **ציון סא** (תשנ"ו), עמ' 319-346

אסף, צדיק ועדה = דוד אסף (עורך), **צדיק ועדה היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות**, ירושלים תשס"א

אפדוראי, מודרניזם וגלובליזציה = Arjun Appadurai, **'Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalizations'**, Minneapolis 2006, pp. 31-32

אפשטיין, סדר עמרם גאון = י"נ אפשטיין, סדר רב עמרם גאון סידורו ומסדרו, בתוך: **ציונים** (לזכר י"נ שמחוני), ברלין תרפ"ט, עמ' 122

אפשטיין, ערוך השולחן = ר' יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, **ערוך השולחן** (א-ח), ורשה ופיוטרקוב, תרמ"ד-תרס"ח

אקמן, נערץ על הכול = Lester S. Eckman, **Revered by All: The life and Works of Rabbi Israel Meir Kagan, the Hafets Hayyim (1838-1933)**, New York, 1974

ארכייה-לז'ר, דת ומודרניות = Danièle Hervieu-Leger, 'Religion and Modernity in the French Context – For a New Approach to Secularization', *Sociological Analysis*, 51 (1998), pp. 15–25

ארברי, סופיות = Arthur John Arberry, *Sufism*, London 1968
ארון, ציוני דרך = ריימון ארון, **ציוני דרך בהגות הסוציולוגית**, א–ב, תל אביב תשנ"ב
ארי במסתרים = **ארי במסתרים – אחרי מיטתו של זקן המקובלים רבנו יצחק כדורי**, מוסף מיוחד של ביטאון ש"ס יום ליום, שבט תשס"ו
אריאל בתי המשפט = הרב יעקב אריאל, **'בתי המשפט של מדינת ישראל ואיסור ערכאות'**, תחומין א (תש"ס), עמ' 319–328

אריאל, הפונדמנטליזם האמריקאי = יעקב אריאל, 'צמיחת הפונדמנטליזם האמריקני, 1865–1925', בתוך: ארנון גוטפלד (עורך), **הדמוקרטיה האמריקנית: הממשי, המדומה והכוזב**, תל אביב 2002, עמ' 172–195

אריאלי, אינטגרציה קוק = נחום אריאלי, 'אינטגרציה בהגותו של הרב קוק בגישתו המעשית לחברה ולתרבות', בתוך: בנימין איש שלום ושלום רוזנברג (עורכים), **יובל אורות: הגותו של הרב יצחק הכהן קוק זצ"ל**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 129–152

אריאן ושמיר, הבחירות 1988 = אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1988**, ירושלים
אריאן ושמיר, הבחירות 1992 = אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1992**, ירושלים
אריאן ושמיר, הבחירות 1996 = אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים תשנ"ט

אריאן ושמיר, הבחירות 1999 = אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים תשס"א

אריאן ושמיר, הבחירות 2001 = אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2001**, ירושלים תשס"ב

אריאן ושמיר, הבחירות 2003 = אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים תשס"ה

אריאן ושמיר, הבחירות 2006 = אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2006**, ירושלים תשס"ח

ארליך, המשיח מברוקלין = Avrum M. Ehrlich, *The Messiah of Brooklyn: Understanding Lubavitch Hasidism past and present*, New Jersey City 2004

ארליך, מנהיגות חב"ד = Avrum M. Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*, Jerusalem 2000

ארן, הנסיגה בסיני = גדעון ארן, **ארץ ישראל בין דת ופוליטיקה – התנועה לעצירת הנסיגה בסיני ולקחה**, ירושלים 1985

ארן, מציונות דתית = Gideon Aran, *'From Religious Zionism to Zionist Religion: The Roots of Gush Emunim'*, *Studies in Contemporary Jewry* 2 (1986), pp 116–143

ארנד, יום העצמאות = אהרן ארנד, **פרקי מחקר ליום העצמאות**, רמת גן תשנ"ח
אשכולי, התנועות המשיחיות = אהרן זאב אשכולי, **התנועות המשיחיות בישראל**, א, ירושלים תשט"ז
אשכולי, צעב"ח = הרב יצחק נחמן אשכולי, **צער בעלי חיים בהלכה ובאגדה**, אופקים תשס"ב
באום-בנאי, חרדית ציונית? = רוני באום-בנאי, 'תנועה חרדית-ציונית?', בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות** (יואב פלד, עורך), תל אביב 2001, עמ' 101–125

באום-בנאי, ש"ס = רוני באום-בנאי, 'ש"ס – עלייתה והתגבשותה: פרק בהיסטוריה חברתית-עדתית במדינת ישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב תשס"ד

באומגרטן, בין מרוקו לאומן = אליעזר באומגרטן, 'בין מרוקו לאומן: מעברים אתניים בחסידויות ברסלב החדשות', **פעמים** 131 (תשע"ב), עמ' 147–178

באומגרטן, לאפיון הקנאות = אלברט י' באומגרטן, 'לאפיון הקנאות הדתית', בתוך: מאיר ליטבק ואורה לימור (עורכים), **קנאות דתית**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ח, עמ' 43–56.

באומן, מודרניות נזילה = מאיר באומן, **מודרניות נזילה**, ירושלים 2007

באר, מלשון הקב"ה = חיים באר, 'מלשון הקב"ה ללשון הסט"א: על מאבקי האורתודוקסיה עם העברית', **קשת החדשה** 4 (תשס"ד), עמ' 128–144; פורסם שנית בתוך: ירמיהו יובל, יאיר צבן ודוד שחם (עורכים), **זמן יהודי חדש**, כרך שני ירושלים תשס"ז

בובר, אור הגנוז = מרטין בובר, **אור הגנוז**, ירושלים תשי"ז

בובר, בפרדס החסידות = מרטין בובר, **בפרדס החסידות עיונים במחשבתה ובהיותה**, תל אביב תש"ה

בוהק, כישוף יהודי = Gideon Bohak, *Ancient Jewish Magic – A History*, Cambridge 2008

בוזגלו, אידיאולוגיות חינוכיות = מאיר בוזגלו, מאיר, 'אידיאולוגיות חינוכיות: נקודות המבט המזרחית', בתוך: יעקב עירם ואחרים (עורכים), **צמתים: ערכים וחינוך בחברה הישראלית**, ירושלים 2001, עמ' 480–521

בוזגלו, המסורתי החדש = מאיר בוזגלו, 'המסורתי החדש וההלכה: פנומנולוגיה', בתוך: משה אורפלי ואפרים חזן (עורכים), **התחדשות ומסורת: יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון אפריקה**, ירושלים 2005, עמ' 187–204

בוזגלו, מזרחיות מסורת = מאיר בוזגלו, 'מזרחיות, מסורת כור היתוך: עיון פילוסופי-פוליטי', בתוך: זאב הרוי ואחרים (עורכים), **ציון וציונות בקרב יהודי ספרד ומזרח ירושלים** 2002, עמ' 623–644

בוזגלו, שפה לנאמנים = מאיר בוזגלו, **שפה לנאמנים – מחשבות על המסורת**, ירושלים 2008

בויר, מיסטיקה = Louis Bouyer, *Mysticism: An Essay on the History of the world*, in: *Understanding Mysticism* (Richard Woods, ed.), New York 1980, pp. 42–55

בויר, מסורת = Pascal Boyer, *Tradition as Truth and Communication*, Cambridge 1990

בוירין הבשר שברוח = דניאל בוירין, **הבשר שברוח: שיח המיניות בתלמוד**, (תרגם מאנגלית: עדי אופיר), תל אביב 1999

בורגנסקי, יחסו ההלכתי = חיים בורגנסקי, 'יחסו ההלכתי של הרב חיים דוד הלוי לחילונים', בתוך: אבי שגיא וידידה שטרן (עורכים), **יהדות של חיים**, ירושלים תשס"ה, עמ' 43–68

בורגנסקי, לא תחנם = אברהם חיים בורגנסקי, "'לא תחנם" – לגוללו של ציוני', בתוך: אבי שגיא ואילן נחם (עורכים), **תרבות יהודית בעין הסערה – ספר היובל ליוסף אחיטוב**, תל אביב תשס"ב, עמ' 537–568

בורלא, וישב יוסף = הרב יוסף בורלא, **שו"ת וישב יוסף**, ירושלים תרס"ה.

בזק, בתי המשפט = יעקב בזק, **בתי המשפט במדינת ישראל: האמנם 'ערכאות של גויים'?**, תחומין ב (תשמ"א), עמ' 523–527

בזק, למעלה מן החושים = יעקב בזק, **למעלה מן החושים, על תופעות על חושיות במקורות היהודיים ובמחקרי ימינו**, הוצאת דביר, תל אביב 1968

ביאל, ארוס והיהודים = דויד ביאל, **ארוס והיהודים**, עם עובד 1992

בילו הדיבוק = יורם בילו, 'הדיבוק ביהדות: הפרעה נפשית כמשאב תרבותי', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג)**, עמ' 529–567

Yoram Bilu and Eyal Ben Ari, 'The Making of Modern Saints: = יצירת קדושים = *Manufactured Charisma and the Abu-Hatseiras of Israel*', *American Ethnologist*, 19, 4 (1992), pp. 672–687

Yoram Bilu and Eyal Ben Ari, 'Modernity and Charisma in = מודרניות וכריזמה = *contemporary Israel: The case of Baba Sali and Baba Baruch*', in: *The Shaping of Israeli Identity: Myth, Memory and Trauma* (Robert Wistrich and Davis Ohana, eds.), London 1995, pp. 224–236

בילו, שושביני הקדושים = יורם בילו, שושביני הקדושים – חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל, חיפה תשס"ה

בילו, ואזנה = יורם בילו, ללא מצרים – חייו ומותו של רבי יעקב ואזנה, ירושלים 1993
בילו, חידוש פולחני = יורם בילו, 'חידוש פולחני קדושים בישראל – תרומת יהודי מרוקו', בתוך: רבקה גונן (עורכת), אל קברי צדיקים: עליות לקברים והילולות בישראל, ירושלים 1998, עמ' 27–45

בילו, פולחן ומקום = יורם בילו, 'פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יט–כ (תשנ"ח), עמ' 65–84

בילו, פולחני קדושים = יורם בילו, 'פולחני קדושים ועליות למקומות קדושים כתופעה אוניברסלית', בתוך: רבקה גונן (עורכת), אל קברי צדיקים: עליות לקברים והילולות בישראל, ירושלים תל אביב 1998, עמ' 11–25

בילו, פסיכיאטריה מסורתית = יורם בילו, 'פסיכיאטריה מסורתית בישראל: פניות של בני מושבים יוצאי מרוקו עם בעיות פסיכיאטריות וקשיי חיים לרבנים ולחכמים', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח.

בילסקי, אני מאשים = ליאורה בילסקי, 'אני מאשים – דרעי משפט פוליטי וזיכרון קולקטיבי', בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס – אתגר הישראליות, תל אביב 2001, עמ' 279–320

ביק, מפלגה בעלייה = Etta Bick, 'A Party in Decline: Shas in Israel 2003's elections', *Israel Affairs* 10, 4 (2004), pp. 98–129

בית הלל ספר הזכרון = בית הלל, ספר הזכרון למרן רשכבה"ג גאון הגאונים מרנא ורבנא רבי עובדיה יוסף זצוקללה"ה, ירושלים תשע"ד.

בית יוסף = בית יוסף קובץ תורני, גליונות א–ז.

בלוי, על חומותיך ירושלים = משה בלוי, על חומותיך ירושלים, תל-אביב, תש"ו
בלידשטיין, התפילה של הרמב"ם = יעקב בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד

במחיצתו = במחיצתו: מרן זצ"ל, אדרתו ושולי גלימתו, (הרב עובדיה יוסף), הוצאת מכון טורי זהב, ירושלים תשע"ה.

בכרך, עמק המלך = הרב נפתלי צבי בכרך, עמק המלך, אמסטרדם 1696.
בלוי, ל"ג בעומר = משה אייזיק בלוי, 'יום ל"ג בעומר כיום שמחה', ישורון ט"ו (תשס"ה), ניו יורק ירושלים, עמ' תתנד-תתעג

בלייך, תגובות רבניות = Judith Bleich, 'Rabbinic Responses to Nonobservance in the Modern = *Jewish Tradition and the Non-Traditional Jew* (J.J. Schacter, ed.), Northvale 1992, pp. 37–115

בליתי, מכתב נגד = דוד בליתי, מכתב נגד הרב עובדיה, בית הכנסת אור המערב, רכסים תשס"ח
בן ארצי, החדש יתקדש = חגי בן ארצי, החדש יתקדש – הרב קוק כפוסק מחדש, תל אביב 2010
בן דוד, משנת יוסף = יהודה בן דוד, משנת יוסף, ירושלים תשע"ו

בן ארצי, השמיטה = חגי בן ארצי, **הרב קוק בפולמוס השמיטה**, בית אל, ירושלים 2007
בן ומורטימור, רציונליות = Stanley I. Benn and G. W. Mortimore (eds.), *Rationality and the Social Sciences*, London 1976

בן חיים, אין עוד = אבישי בן חיים, **אין עוד מלבדו**, בתוך: סופשבוע, מעריב, 28.12.07
בן חיים, איש ההשקפה = אבישי בן חיים, **איש ההשקפה – האידיאולוגיה החרדית על פי הרב שך**, ירושלים 2004

בן יעקב, החשמל בהלכה = אילן בן יעקב, **החשמל בהלכה: התמודדות פוסקי ההלכה עם תופעת החשמל, 1875–1940'**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בבאר שבע, תש"ע

בן יעקב, יהודי בבל = אברהם בן יעקב, **יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו**, ירושלים תשכ"ה
בן ישראל, מרן פאר הדור = אברהם בן ישראל, **מרן פאר הדור 'מעשה רב'**, בני ברק תשע"ה
בן מנחם ואחרים, המחלוקת בהלכה = חנינה בן מנחם, נתן הכט ושי וזנר, **המחלוקת בהלכה**, א-ג, ירושלים תשנ"ב-תשס"ג

בן מנחם, מבוא פרגמטיזם = ימימה בן מנחם, 'מבוא', בתוך: **פרגמטיזם** (וויליאם גיימס), תל אביב תש"ס, עמ' 7–31

בן עמי, הערצת קדושים = יששכר בן עמי, **הערצת קדושים בקרב יהודי מרוקו**, ירושלים תשמ"ד
בן עמי, מנהגי הראש"ל = אלון בן עמי, **קונטרס מנהגי הראש"ל, ובו נקבצו ובאו מהלכות והליכות מנהגים והנהגות של מרן הראשון לציון רבינו עובדיה יוסף שליט"א**, אב תשע"א
בן עמי, ספר מנהגי הראש"ל = אלון בן עמי, **ספר מנהגי הראש"ל, מנהגים והנהגות, הלכות והליכות של מרן פאר הדור שר התורה ועמוד ההוראה רבנו עובדי יוסף זצוק"ל הראשון לציון ונשיא חכמי ישראל**, ירושלים תשע"ד

בן עמי, פולחן הקדושים = יששכר בן עמי, **פולחן הקדושים בקרב יהודי מרוקו: ראשיתו של מנהג במרוקו ובארץ, מקדם ומים ב** (תשמ"ו) עמ' 109–125

בן עמי, צדיקי מרוקו = יששכר בן עמי, **צדיקי מרוקו ונפלאותיהם**, ירושלים תשנ"ה
בן פורת, הדרכה = יוסף בן פורת, **הדרכה לבני תורה: מאמרי הדרכה והכוונה לבני תורה בחורי ישיבות ואברכי כוללים בלימוד התורה, ההלכה וההוראה. מאמרי פי קודשו, תורתו וספריו של מרן אור העולם, מנהיג יהדות ספרד, שר התורה ופוסק הדור הרב עובדיה יוסף זצוק"ל**, באר יעקב תשע"ה
בן פורת, שר וגדול = אפרים בן פורת, **שר וגדול: מסכת חיייו של האדם הגדול בענקים, אשר האיר את פני המזרח באור יקרות, הוביל והנהיג את עם ישראל כולו ביד רמה**, ירושלים תשע"ד

בן רפאל וליאון, עדתיות דתיות ופוליטיקה = אליעזר בן רפאל ונסיים ליאון, **'עדתיות, דתיות ופוליטיקה: לשאלת מקורותיה של התנועה החרדית בקרב המזרחים'**, בתוך: אורי כהן ואחרים (עורכים), **ישראל והמודרניות – למשה ליסק ביובל**, ירושלים, תל אביב ושדה בוקר 2006, עמ' 285–312

בן רפאל ושיטבן, אתניות, דת ומעמד = Eliezer Ben Refael and Sharot Stephen, *Ethnicity, Religion and Class in Israeli society*, Cambridge 1991

בן שלמה, בין מיסטיקה לדת = יוסף בן שלמה, **על היחס בין מיסטיקה לדת**, בתוך: יוסף דן (עורך), **ספר זיכרון לגרשם שלום במלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו**, ירושלים 2007, עמ' 125–157

בן שלמה, שירת החיים = יוסף בן שלמה, **שירת החיים: פרקים במשנתו של הרב קוק**, תל אביב תשמ"ט
בן שלמה, שערי אורה = יוסף בן שלמה, **שערי אורה לרבי יוסף בן אברהם גייקטיליה** (יוסף בן שלמה, ההדיר וצירף מבוא והערות), ירושלים 1970

בן שמחון ועמיחי, זרח השמש = עמנואל בן שמחון ושמואל עמיחי, **סדור 'זרח השמש' נוסח יהודי מרוקו על פי הלכותיו והנחיותיו של הרה"ג שלום משאש זצוק"ל**, ירושלים תשס"ג

בן ששון, הגר"א = חיים הלל בן ששון, 'אישיותו של הגר"א והשפעתו ההיסטורית', **ציון** לא (תשכ"ו), עמ' 216–197

בן ששון, הרמ"א = יונה בן ששון יונה, **משנתו העיונית של הרמ"א**, ירושלים תשמ"ד
בן ששון, צמיחת הקהילות = מנחם בן ששון, **צמיחת הקהילות היהודיות בארצות האסלאם – קירואן 1057-800**, ירושלים 1997

בנבשתי, כנסת הגדולה = ר' חיים בנבשתי, **כנסת הגדולה**, ליוורנו תי"ח
בן-טל, בני ברוך = שי בן-טל, 'בני ברוך' – סיפורה של קבוצה דתית חדשה', **אקדמות** כה (אלול תשי"ע), עמ' 169–149

בניהו, הנהגות = מאיר בניהו, 'הנהגות מקובלי צפת במירון', **ספונות** ו (תשכ"ב), עמ' ט-מ
בניהו, החיד"א = מאיר בניהו, ר' **חיים יוסף דוד אזולאי – החיד"א**, א-ב, ירושלים תשי"ט
בניהו, המגיד = בניהו מאיר, 'המגיד' של רמח"ל", **ספונות** ה (תשכ"א), עמ' רצז-שלו
בניהו, הרב נסים = מאיר בניהו, **מן ההר אל העם – חייו ופועלו של הראשון לציון הרב הראשי לישראל הרב יצחק נסים**, תל אביב 1993

בניהו ויטאל = מאיר בניהו, רבי חיים ויטאל בירושלים, **סיני** ל (תשי"ב), עמ' סה-עה.
בניהו, ויכוח הקבלה = מאיר בניהו, 'ויכוח הקבלה עם ההלכה: למראשיתו בספרד המשכו והתעצמותו באיטליה במאה הי"ו', **דעת** 5 (תשמ"ו), עמ' 115–63

בניהו, יוסף בחירי = מאיר בניהו, **יוסף בחירי – מרן רבי יוסף קארו**, ירושלים תשנ"א
בניהו, תולדות האר"י = מאיר בניהו, **ספר תולדות האר"י גילגולי נוסחאותיו וערכו מבחינה היסטורית נוספו עליו הנהגות האר"י ואזכרות ראשונות**, ירושלים תשכ"ז

בניש, הזמנים בהלכה = חיים בניש, **הזמנים בהלכה** (א-ב), בני ברק תשנ"ו
בער, ספר חסידים = יצחק בער, המגמה הדתית-חברתית של 'ספר חסידים', **ציון** ג (תרצ"ח), עמ' 50–1
בצלאל, נולדתם ציונים = יצחק בצלאל, **נולדתם ציונים – הספרדים בארץ ישראל בצינונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית**, ירושלים תשס"ח

בצרי, שם ונשמה = משה בצרי, **שם ונשמה, השמות במקרא על פי משמעות אותיות ומספרים בפרד"ס התורה: מאמרי התבוננות בשרשי וגלגולי נשמות של אישי התנ"ך והדורות הבאים אחרים על פי הוראת שמם ולאור אספקלריית חז"ל, ייעודם ושילובים בתהליך הכללי לקראת הגאולה, תיקון ותכלית העולם**, ירושלים תשס"ו

בקון, אגו"י = Gershon C. Bacon, *'The Politics of Tradition: Agudat Israel in Polish Politics 1916-1939'*, *Contemporary Jewry* 2 (1996), pp. 144–163

בקון, דעת תורה = גרשון בקון, 'דעת תורה וחבלי משיח: לשאלת האידיאולוגיה של אגודת ישראל בפולין', **תרביץ**, נב (תשמ"ג), עמ' 508–497

בקון, האורתודוקסיה בפולין וברוסיה = גרשון בקון, 'החברה המסורתית בתמורות העיתים: היבטים בתולדות היהדות האורתודוקסית בפולין וברוסיה, 1850-1939', בתוך: **ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם**, ירושלים 2001, עמ' 492–453

בקון, חיקוי, דחייה, שת"פ = Gershon Bacon, *'Imitation, rejection, cooperation: Agudat Yisrael and the Zionist movement in interwar Poland'* in: *The Emergence of Modern Jewish Politics: Bundism and Zionism in Eastern Europe* Pittsburgh (Z. Gitelman ed.), pp. 85–94

בקון, פוליטיקה ומסורת = גרשון בקון, **פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916-1939**, ירושלים 2005

בקון, רבנים ופוליטיקה = *Gershon C. Bacon, 'Rabbis and Politics, Rabbis in Politics', YIVO Annual of Jewish Social Science* 20 (1991), pp. 39–59

בקון והרשקוביץ, הרב ח"ע גרודזנסקי = גרשון בקון ויצחק הרשקוביץ, **אבטיפוס של גדול במאה ה-20: הרב חיים עוזר גרודזנסקי**. לא פורסם.

בקשי, בנין אב = הרב אליהו בקשי-דורון, **בנין אב**, ירושלים תשס"ב

בקשי, חוק נישואין = הרב אליהו בקשי-דורון, 'חוק נישואין וגירושין – היצא שכרו בהפסדו?', **תחומין** כה (2005), עמ' 99–107

בר אשר, חכמי מצרים = שלום בר אשר, 'יחסם של חכמי מצרים לתמורות בימינו', **שנה בשנה** (תשנ"ב), עמ' 341–347

בר, לקדש ארץ = דורון בר, **לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל**, ירושלים תשס"ז

בראון, אורתודוקסיה יהודית = Benjamin Brown, 'Orthodox Judaism', in: *The Blackwell's Companion to Judaism* (Jacob Neusner and Alan J. Avery-Peck, eds.), Oxford 2000, pp. 311–333

בראון, איננו שייך לי = בנימין בראון, "'איננו שייך לי כי אינני עוסק בזה": יחסו של ר' ישראל סלנטר לקבלה', בתוך: מארן ניהוף ואחרים (עורכים), **וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו, פרופ' יהודה ליבס, לרגל יום הולדתו השישים וחמשה**, ירושלים תשע"ב, עמ' 422–441

בראון, אל נא נעבור = בנימין בראון, "'אל נא נעבור לגדולות ממנו": התנגדותו של החזון איש להנצחת השואה ומניעיה', בתוך: דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933-1948**, ירושלים תשס"ט, עמ' 210–234

בראון, אמונה בראש = בנימין בראון, 'אמונה בראש ואמונה בסוף: קוים לתפיסת האמונה של שלושה הוגים חרדיים במאה ה-20', **אקדמות** ד (שבט תשנ"ח), עמ' 31–67

בראון, אמונה תמימה = בנימין בראון, 'שובה של האמונה התמימה: תפיסת האמונה החרדית וצמיחתה במאה ה-19', בתוך: משה הלברטל ואחרים (עורכים), **על האמונה – עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית**, ירושלים תשס"ה, עמ' 403–443

בראון, ארון הספרים = בנימין בראון, 'ארון הספרים של הלמדנות הליטאית ומשמעותו', בתוך: עמנואל אטקס ואחרים (עורכים), **דת וחינוך: סמכות ואוטונומיה**, ירושלים תשע"א, עמ' 309–321

בראון, גדלות האדם והקטנתו = בנימין בראון, 'גדלות האדם והקטנתו: תמורות בשיטת המוסר של ישיבת סלובודקה', בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, מרכז זלמן שזר ומרכז דינור, ירושלים תשס"ז, עמ' 243–272

בראון, דוקטורט = בנימין בראון, 'החזון איש: הלכה אמונה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג

בראון, דוקטרינת דעת תורה = בנימין בראון, 'דוקטרינת דעת תורה: שלושה שלבים', בתוך: יהודע עמיר (עורך), **דרך הרוח – ספר היובל לאלעזר שביד**, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יט (תשס"ה), כרך ב, עמ' 537–600

בראון, דעת תורה = בנימין בראון, 'דעת-תורה ואמונות חכמים בהגות החרדית', עבודת גמר לתואר שני בחוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ו

בראון, החזון איש = בנימין בראון, **החזון איש – הפוסק המאמין ומנהיג המהפכה החרדית**, ירושלים תשע"א

בראון, החמרה = בנימין בראון, 'החמרה: חמישה טיפוסים מן העת החדשה', **דיני ישראל** כ–כא (תש"ס–תשס"א) עמ' 123–237

בראון, החמרה רכה = Benjamin Brown, 'Soft Stringency in the Mishnah Brurah: The Jurisprudential, Sociological and Ideological Aspects of a Halakhic Formulation', in:

Contemporary Jewry 27 (2007), pp. 1–41

בראון, היהדות החרדית והמדינה = בנימין בראון, 'היהדות החרדית והמדינה', בתוך: שטרן ואחרים, **כשיהדות פוגשת מדינה**, עמ' 79–270.

בראון, המזרח והקנאות = בנימין בראון, 'חכמי המזרח והקנאות הדתית: נקודות לקראת בחינה מחודשת', **אקדמות** י (תש"ס דצמבר 2000), עמ' 267–288 (וכן תגובות: זוהר, האורתודוקסיה אינה. בראון, תגובה אורתודוקסית).

בראון, הנשים החרדיות = איריס בראון, "'אנא אפלח": נטילת עול הפרנסה על ידי הנשים החרדיות, הצדקותיה והשלכותיה', **תרבות דמוקרטית** 14 (תשע"ב), עמ' 45–92

בראון, הקבלה בחפץ חיים = בנימין בראון, 'הקבלה בפסיקת החפץ חיים', בתוך: רחל אליאור (עורכת), **דברים חדשים עתיקים, מיסטיקה ופולמוס פילוסופיה והלכה, אמונה וריטואל במחשבה היהודית לדורותיה, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, כ"ג ירושלים (תשע"א), עמ' 485–542

בראון, הרב שך = בנימין בראון, 'הרב שך: הערצת הרוח, ביקורת הלאומיות וההכרעות הפוליטיות במדינת ישראל', בתוך: נרי הורביץ (עורך), **דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון**, תל אביב תשס"ג, עמ' 278–342

בראון, התורה כמצוה וכהבטחה = בנימין בראון, 'התורה כמצוה וכהבטחה – חובת האמונה על פי החזון איש', בתוך: בנימין איש שלום (עורך), **בדרכי שלום – עיונים בהגות יהודית, מוגשים לשלום רוזנברג**, ירושלים תשס"ז, עמ' 377–397

בראון, ואין שיוור = בנימין בראון, 'ואין שיוור רק התורה הזאת', **ארץ אחרת** 41 (תשס"ז), עמ' 56–65
בראון, חרדים משלטון העם = בנימין בראון, **חרדים מ'שלטון העם': ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תשע"ג

בראון, טבע האשה = איריס בראון, 'בין "טבע האשה" ל"מרות הבעל"', האידיאולוגיה החינוכית החרדית וגבולות ההשכלה התורנית לבנות', **זהויות** 3 (תשע"ג), עמ' 97–123

בראון, טומאת נידה = איריס בראון, 'טומאת נידה ומעמד האשה – פסיקתו של האדמו"ר מקלויזנבורג כמקרה מבחן', **דעת** 61 (תשס"ז), עמ' 113–133

בראון, כחרבות לגוף האומה = בנימין בראון, "'כחרבות לגוף האומה': התנגדותם של רבני מזרח אירופה לרעיון הקהילות הנפרדות', בתוך: יוסי גולדשטיין (עורך), יוסף דעת: **מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית מוגשים לפרופ' יוסף שלמון לחג יובל**, באר שבע תש"ע, עמ' 215–244

בראון, כפל פנים = Benjamin Brown, 'The Two Faces of Religious Radicalism: Orthodox Zealotry and "Holy Sinning" in: Nineteenth-Century Hasidism in Hungary and Galicia', *The Journal of Religion*, 93: 3 (July 2013), pp. 341–374

בראון, לקראת דמוקרטיזציה = בנימין בראון, **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית: דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תשע"א
בראון, מהתבדלות להתבצרות = בנימין בראון, 'מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית: החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ-ישראל', בתוך: מרדכי בר און וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר**, ירושלים תשס"ב, עמ' 367–413

בראון, סתירה = בנימין בראון, 'סתירה צורך בנין, תפקידה של מלחמת התרבות בגיבושה של זהות יהודית', **אקדמות** ב (תשנ"ז), עמ' 7–21

בראון, ערך ת"ת = בנימין בראון 'ערך תלמוד תורה במשנת החפץ חיים ופסיקתו בעניין תלמוד תורה לנשים', **דיני ישראל** כד (תשס"ז), עמ' 79–118

בראון, פולמוס = בנימין בראון, 'פולמוס "דעת תורה" בציונות הדתית בישראל – הרקע, העמדה והמשמעויות', בתוך: אשר כהן וישראל עמית (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות – אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים תשס"ד, עמ' 422–474

בראון, פוסק הדור = איריס בראון, **"פוסק הדור": הרב יוסף שלום אלישיב**, טרם פורסם
בראון, פורמליזם וערכים = בנימין בראון, 'פורמליזם וערכים: שלושה דגמים', בתוך: אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק, **עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה**, מכון ון ליר ומאגנס, ירושלים תשס"ח, עמ' 233–258

בראון, קדושה = Benjamin Brown, *'Kedushah: The Abstinence of Married Men in Gur, Slonim and Toldot Aharon'*, **Jewish History** 27 (2013), pp. 475–522

בראון, קדושת א"י = בנימין בראון, 'קדושת ארץ ישראל בראי פולמוס השמיטה', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים**, ירושלים תשס"ה, עמ' 71–103

בראון, קשת התגובות = בנימין בראון, 'קשת התגובות האורתודוקסיות: אשכנזים וספרדים', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב תשס"ו, עמ' 41–122

בראון, ר"ח מצאנו = איריס בראון (הויזמן), **ר' חיים מצאנו: דרכי פסיקתו על רקע עולמו הרעיוני ואתגרי זמנו**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ד.

בראון, שחרור הלאומיות = בנימין בראון, 'שחרור הלאומיות מכבלי הדת או השתלטות החילוניות על הציונות', **אקדמות** כ (תשס"ז), עמ' 175–179

בראון, תגובה אורתודוקסית (תגובה לזוהר) = בנימין בראון, 'מודרניזציה אירופית, תגובה אורתודוקסית והקשר סיבתי', **אקדמות** י"א (אוקטובר 2001), עמ' 139–160

בראון, תיאולוגיה יהודית = Benjamin Brown, *'Jewish Political Theology: The Doctrine of Daat Torah as a Case Study'*, **Harvard Theological Review** / Volume 107 / Issue 03 / July 2014, pp 255 - 289 DOI: 10.1017/S0017816014000285, Published online: 11 July 2014

Link to this article: http://journals.cambridge.org/abstract_S0017816014000285

בראון, תלמוד תורה לנשים = איריס בראון, **'תלמוד תורה לנשים בתפיסה האורתודוקסית במאה העשרים'**, עבודת גמר לתואר שני, בהדרכת מ' הלברטל, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית, תשנ"ו

בראון, תנועת המוסר = בנימין בראון, **תנועת המוסר הליטאית אישים ורעיונות**, משרד הביטחון ומודן, תל אביב 2014

בראון, תקנת החוטאים = איריס בראון (הויזמן), **"ביטולה של תורה זה קיומה"**: פסיקה אולטרה-אורתודוקסית בניגוד להלכה למען תקנת החוטאים – דרכו ההלכתית של ר' חיים מצאנו כמקרה מבחן, **תרביץ** עח (תשס"ט), עמ' 555–591

ברגמן, לולי תורתך = אשר ברגמן, **לולי תורתך: עובדות ומעשים מאלפים לפי סדר פרשיות התורה מרבן ומאורן של ישראל הגאון החסיד האמיתי מרן רבי אלעזר מנחם מן שך זצוק"ל בעל אבי עזרי, בני ברק תשס"ב**

ברגמן, מרן הרב שך = אשר ברגמן, **מרן הרב שך: ספר תולדות חייו של רשכבה"ג מרן רבי אלעזר מנחם מן שך זצ"ל, חלק א' מוואבוילניק – ליטא, עד בני ברק**, בני ברק תשס"ו

ברגמן, משולחנו של רבנו = אשר ברגמן, **משולחנו של רבנו, שמושה של תורה ב', עובדות והנהגות שזכינו לשמוע מפי קודשו של רבינו הגדול רבן של ישראל הגאון החסיד האמיתי מרן רבי אלעזר מנחם מן בה"ר עזריאל שך זצוקלל"ה**, בני ברק תשס"ב

ברגר, דה חילוניות = Peter L. Berger, *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, USA 1999

ברגר, החופה הקדושה = Peter L. Berger, *The Sacred Canopy*, New York 1969
ברגר, המודרניות והאתגר = פיטר ברגר, 'המודרניות והאתגר החדש של הדת', בתוך: **תכלת** 32 (קיץ, התשס"ח 2008), עמ' 90–100
ברגר, נודע בשיעורים = שניאור זלמן ברגר, **נודע בשיעורים: מסכת חיינו של [...] רבי אברהם חיים נאה**, קריית מלאכי תשע"א
ברגר, ציווי הכפירה = Peter L. Berger, *The Heretical Imperative*, New York 1979
ברדא, הערות על חזו"ע = הרב דוד ברדא, 'הארות והערות על חזון עובדיה והליכות עולם', בתוך קובץ **בית הלל**, גיליון היובל 50 כסלו תשע"ה
ברדא, יצחק ירנן = יצחק בן ישראל ברדא, **יצחק ירנן**, א-ז, בני ברק תשנ"ה–תשס"ה
ברויאר, אוהלי תורה = מרדכי ברויאר, **אוהלי תורה, הישיבה תבניתה ותולדותיה**, ירושלים תשס"ד
ברויאר, החזרת שטחי = מרדכי ברויאר, 'הערות לעניין החזרת שטחי ארץ ישראל ופקוח נפש', **המעין** יח-ד (תשל"ח), עמ' 21–25
ברויאר, הירש = מרדכי ברויאר, 'שיטת תורה עם דרך ארץ במשנתו של ר' שמשון רפאל הירש', **המעין**, ט (א), תשכ"ט, עמ' 1–16
ברויאר, הישיבה האשכנזית = מרדכי ברויאר, 'הישיבה האשכנזית בשלהי ימי הביניים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ז
ברויאר, התמורות = מרדכי ברויאר, 'התמורות בתולדות ישיבות פולין - ליטא במאה ה-19', **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות** 10 ב 1 (תש"ן), עמ' 231–238
ברויאר, תורה עם דרך ארץ = מרדכי ברויאר (עורך), **תורה עם דרך ארץ – התנועה, אישיה, רעיונותיה**, רמת גן תשמ"ז
ברוך, סדר היום = אדם ברוך, **סדר יום**, ירושלים תש"ס, עמ' 185–202
ברוס, חילון במערב = Steve Bruce, *God is Dead – Secularization in the West*, Blackwell 2002
ברזילאי, קהילות וחוק = Gad Barzilai, *Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities*, Michigan 2003 [second print, March 2005]
ברטל, אליעזר מאמסטרדם = ישראל ברטל, 'עליית ר' אלעזר מאמסטרדם לארץ ישראל בשנת תק"א (1740)', בתוך: יוסף מכמן (עורך), **מחקרים על תולדות יהדות הולנד**, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 7–26
ברטל, גלות בארץ = ישראל ברטל, **גלות בארץ – יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות': קובץ מחקרים ומסות**, ירושלים תשנ"ה
ברטל, הביקורת המשכילית = ישראל ברטל, 'לאן הלך צרור הכסף? הביקורת המשכילית על היבטיה הכלכליים של החסידות', בתוך: מנחם בן ששון, **דת וכלכלה – יחסי גומלין**, עמ' 375–385
ברטל, היסטוריוגרפיה אורתודוקסית = Israel Bartal, *"True Knowledge and Wisdom": On Orthodox Historiography in: Reshaping the Past: Jewish History and Historians* (Jonathan Frankel, ed.), Jerusalem 1994, pp. 178–192
ברטל, היציאה מן החומות = ישראל ברטל, 'היציאה מן החומות – התפשטות הישן או ראשית החדש', בתוך: **גלות בארץ** (ישראל ברטל, עורך), עמ' 308–320
ברטל, יעקב לפשיץ = ישראל ברטל, **"זכרון יעקב" לר' יעקב לפשיץ – היסטוריוגרפיה אורתודוקסית?**, **מלאות**, מחקרי האוניברסיטה הפתוחה בתולדות ישראל ותרבותה, ב' (תשמ"ד) עמ' 409–411
ברטל, ירושלים במאה הי"ט = ישראל ברטל, 'על דמותה הרב עדתית של החברה היהודית בירושלים במאה הי"ט', **פעמים** 57 (תשנ"ד), עמ' 114–124
ברטל, ישוב ישן חדש = ישראל ברטל, 'ישוב ישן וישוב חדש – הדימוי והמציאות', **קתדרה** 2 (תשל"ז), עמ' 19–3

ברטל, מאומה ללאום = ישראל ברטל, **'מאומה ללאום: יהודי מזרח אירופה 1772–1881'**, תל אביב תשס"ב

ברטל, ציפיות משיחיות = ישראל ברטל **'ציפיות משיחיות ומקומן במציאות ההיסטורית'**, **קתדרה** 31 (תשמ"ד), עמ' 159–171.

ברטל, תגובות למודרנה = ישראל ברטל, **'תגובות למודרנה במזרח אירופה: השכלה, אורתודוקסיה, לאומיות'**, בתוך: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), **ציונות ודת**, ירושלים 1994, עמ' 21–32.

ברטל, תורתם אומנותם = ישראל ברטל, **'תורתם אומנותם? על חברה וכלכלה ביישוב היהודי הטרנס-ציוני בארץ-ישראל, עיונים בתקומת ישראל 14'** (תשס"ד), עמ' 35–53. הופיע גם בתוך: ישראל ברטל, קוזק ובדווי: עם וארץ בלאומיות היהודית, עם עובד, תל אביב תשס"ז, עמ' 170–187.

ברטל וגוטמן, יהודי פולין = ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), **'קיום ושב: יהודי פולין לדורותיה'**, א-ב, ירושלים 1977–2001.

בר-מוחא ודור, קדושים בע"מ = יוסי בר מוחא ודני דור, **קדושים בע"מ: משפחת אבו חצירה – אגדה ומציאות**, מעריב, תל אביב תשנ"ו.

ברמן, כת סובסידיה = אלי ברמן, **'כת, סובסידיה וקורבן: השקפתו של כלכלן על היהדות החרדית'**, **רבעון לכלכלה** 48 (3), 2001, עמ' 441–484.

ברנד, מיהו חילוני? = יצחק ברנד, **מיהו חילוני? קריאות הלכתיות**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תשע"ב.

ברק-ארז, גיוס = דפנה ברק ארז, **'גיוס בחורי הישיבות: מפשרה למחלוקת'**, בתוך: דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה-בוקר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2010, עמ' 13–39.

ברקאי, מדע מגיה = רון ברקאי, **מדע מגיה ומיתולוגיה בימי הביניים**, ירושלים תשמ"ז.

בשן, נשים במרוקו = אליעזר בשן, **נשים יהודיות במרוקו – דמותן בראי מכתבים מן השנים 1733–1905**, ירושלים תשס"ה.

גאנצפריד, קצושיע = רבי שלמה גאנצפריד, **קצור שולחן ערוך**, הוצאת ועד הישיבות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ט.

גארב, דגמים = יהונתן גארב, **'דגמים של מקום מקודש במיסטיקה היהודית ורישומם במאה העשרים'**, בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים**, עמ' 1–25.

גארב, דרכים עוקפות = יהונתן גארב, **'דרכים עוקפות הלכה – עיונים ראשוניים במגמות א-נומיות במאה העשרים'**, **אקדמות יד** (תשס"ד), עמ' 117–130.

גארב, הכוח במיסטיקה = יהונתן גארב, **הופעותיו של הכוח במיסטיקה היהודית מספרות חז"ל עד קבלת צפת**, ירושלים תשס"ה.

גארב, הלכה נבואה ואנטינומיזם = יהונתן גארב, **'הלכה נבואה ואנטינומיזם על פי "שמונה קבצים" לראי"ה קוק'**, **שפע טל** (תשס"ד), עמ' 267–277.

גארב, המחותרת היהודית = יהונתן גארב, **'משיחיות, אנטי-נומיזם וכוח בציונות הדתית: מקרה "המחתרת היהודית"'**, בתוך: אשר כהן וישראל עמית (עורכים), **הציונות הדתית – עידן התמורות: אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים תשס"ד, עמ' 323–363.

גארב, הרב הדאיה = יהונתן גארב, **'"קבלה מחוץ לחומות": תגובתו של הרב הדאיה להקמת המדינה'**, בתוך: צבי זוהר (עורך), **הרב עזיאל ובני זמנו-פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח במאה העשרים**, ירושלים תשס"ט, עמ' 13–27.

גארב, יחידי הסגלות = יהונתן גארב, **יחידי הסגלות יהיו לעדרים : עיונים בקבלת המאה העשרים**, ירושלים תשס"ה

גארב, מיסטיקה חרדית = Jonathan Garb, *'Mystical and Spiritual discourse in the contemporary Ashkenazi Haredi worlds'*, **Journal of Modern Jewish Studies**, Vol. 9 (2010), pp. 17–36

גארב, מיסטיקה לאומית = Jonatan Garb, *'Rabbi Kook and his Sources: From Kabbalistic Historiosophy to National Mysticism'*, in: **Studies in Modern Religions, Religious Movements and the Babbi-Babbi Faiths** (Moshe Sharon, ed.), Leiden 2004, pp. 77–96

גארב, סודות האמונה = יהונתן גארב, 'סודות האמונה בספר הזוהר', בתוך: משה הלברטל ואחרים (עורכים), **על האמונה – עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית**, ירושלים תשס"ה, עמ' 311–294

גארב, רבי משה דוד וואלי = יהונתן גארב, 'עיון מחודש בדימויו העצמי של ר' משה דוד וואלי ובהשתקפותו בפרשנותו למקרא', **תרביץ** עט חוברת ב (תשי"ע–תשע"א), עמ' 303–263

גארב, רנסנס = Jonathan Garb, *'Towards the Study of the Spiritual-Mystical Renaissance in the Contemporary Ashkenazi Haredi World in Israel'* in: **Kabbalah and Contemporary Spiritual Revival** (Boaz Huss, ed.), Beer Sheva 2011, pp. 117–140

גודמן ובילו, דרשות מלחמת המפרץ = יהודה גודמן ויורם בילו, "'בחמש הדקות האלה שמתפללים – מנווטים את הטיל": חרדה, חרדיות וישראליות בדרשות רבנים על מלחמת המפרץ', בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), **מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, ירושלים 2004, עמ' 561–512

גודמן ויונה, דתיות וחילוניות בישראל = יהודה גודמן ויוסי יונה, 'מבוא: דתיות וחילוניות בישראל – אפשרויות מבט אחרות', בתוך: יהודה גודמן ויוסי יונה (עורכים), **מערבולת הזהויות -- דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, ירושלים תשס"ד, עמ' 9–45

גודמן, החזרה בתשובה = יהודה גודמן, 'החזרה בתשובה וזהויות דתיות חדשות בישראל בתחילת שנות האלפיים', תל אביב 2002

גודמן, מורה נבוכים = מיכה גודמן, **סודותיו של מורה הנבוכים**, אור יהודה תש"ע
גוטוויין, זהות נגד = דני גוטוויין, 'זהות נגד מעמד: רב-תרבותיות כאידיאולוגיה ניאו-ליברלית', **תיאוריה וביקורת** 19 (2001), עמ' 257–241

גוטל, השתנות הטבעים = הרב נריה משה גוטל, **השתנות הטבעים בהלכה**, ירושלים תשנ"ה
גוטל, חדשים גם ישנים = הרב נריה משה גוטל, **חדשים גם ישנים: בנתיבי משנתו ההלכתית-הגותית של הרב קוק**, ירושלים תשס"ה

גוטל, ת"ת לנשים = נריה גוטל, 'תלמוד תורה לנשים: הלכה בהשתלשלותה ובהתהוותה', **אהיה כטל לישראל – פרקי חינוך לבת**, מ' שטיגליץ (עורך), מרכז שפירא תשס"ה, עמ' 64–41.

גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה = אפרים גוטליב, **מחקרים בספרות הקבלה**, תל אביב תשל"ו
גולדברג ושינובר, הרבנות הראשית = יצחק גולדברג וצבי שינובר, **הרבנות הראשית לישראל שבעים שנה ליסודה**, ירושלים תשנ"א

גולדברג, הארץ ומצוותיה = הרב אברהם הלל גולדברג, **הארץ ומצוותיה**, כפר פינס תשמ"ג

גולדברג, הבוחר הישראלי = גיורא גולדברג, **הבוחר הישראלי**, ירושלים 1992

גולדברג, מסורת של המצאה = Harvey Goldberg, *'A Tradition of Invention: Family and Educational Institutions among contemporary Traditionalization Jews'*, **Conservative Judaism** 47, 2 (1995), pp. 69–84

גולדברג, תגובות דתית = Harvy Goldberg, *'Religious Responses among North African Jews in the Nineteenth and Twentieth Centuries'*, in: *The Uses of Tradition — Jewish Continuity in The Modern Era* (Jack Wertheimer, ed.), Cambridge 1992, pp. 119–145

גולדשמידט, המנהיג = ז' גולדשמידט (מהדיר), **המנהיג**, רבי אברהם ברבי נתן הירחי, ירושלים, תשל"ח
גולדשמידט, סדר התפילה של הרמב"ם = דניאל גולדשמידט, סדר התפילה של הרמב"ם ע"פ כ"י
אוקספורד, בתוך: **ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים**, כרך שביעי, ירושלים ותל אביב
תשי"ח, עמ' 183–213

גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון = דניאל גולדשמידט (מהדיר), **סדר רב עמרם גאון**, ירושלים תשל"ב
גולניקין, מעמד האישה = דוד גולניקין, **מעמד האישה בהלכה: שאלות ותשובות**, המרכז לחקר האשה
בהלכה שליד מכון שכטר ללימודי היהדות, ירושלים תשס"א
גולניקין, הכל עולין = דוד גולניקין, 'הכל עולין למניין שבעה' הארות ותגובות, **תרביץ**, סח, ג (תשנ"ט), עמ'
433–429

גומז, סהר שחור = Michael A. Gomez, *Black Crescent: The Experience and Legacy of African Muslims in the Americas*, Cambridge University Press, 2005
גון, מהישיבה לעבודה = עמירם גון, **מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל**, ירושלים
2000

גורן, האח והאחות = הרב שלמה גורן, **פסק הדין בעניין האח והאחות**, ירושלים תשל"ג
גורן, חוקה תורנית = הרב שלמה גורן, 'חוקה תורנית כיצד?' בתוך: **תחוקה לישראל על פי התורה**, חלק
א' (הרב יצחק א' הרצוג), ירושלים תשמ"ט, עמ' 146–156

גורן, תורת המדינה = הרב שלמה גורן, **תורת המדינה**, ירושלים תשנ"ו
גיטלין, התורה והמדינה = א' גיטלין (צימר אוריאל), **יהדות התורה והמדינה**, ירושלים תשי"ט
גילת, קללת דרעי = מרדכי גילת, **קללת דרעי**, כנרת זמורה ביתן, 2012
גינזור ובראלי, ציונות פולמוס = פנחס גינזור ואבי בראלי (עורכים), **ציונות – פולמוס בן זמננו: גישות
מחקריות ואידיאולוגיות**, שדה בוקר 1996

גינת, הרב עובדיה = גון גינת, 'הרב עובדיה יוסף, כאילו הוא מסוגל לומר שטויות ... מעלילים כאילו הוא
מתבטא בלשון השוק', הצופה פברואר 2007

גינת, מתחזה לרב = גון גינת, 'מתחזה לרב עובדיה מדבר כמו שיכור', הצופה, 28.11.2003
גינת, עלילת הדם = גינת גון, 'להפסיק את עלילת הדם', הצופה, 27.11.2003
גייקובס, תפילות חסידיות = Louis Jacobs, *Hasidic Prayer*, London 1975
גלבר, היסטוריה = יואב גלבר, **היסטוריה, זיכרון ותעמולה**, תל אביב 2007
גפני, חילונים בהלכה = הרב מרדכי גפני, 'היחס לחילונים בהלכה', **מחניים**, 5 (תשנ"ג), עמ' 186–201
גפני, פשוטה של משנה = חנן גפני, **פשוטה של משנה**, בני ברק תשע"א
גפרי, מגן יוסף = נריה גפרי, **מגן יוסף: בו יבואר תוקף קבלת הוראות מרן השלחן ערוך ושאין לזוז
מפסקיו ... וכשחולק על הקבלה ובירור שיטת החיד"א והבא"ח והכה"ח בענין קבלת הוראות מרן
ובמנהגים נגד דעתו**, ירושלים תשס"ח

גראהם, מסורתיות באיסלם = William Graham, 'A Traditionalism in Islam: An Essay in Interpretation', *Journal of Interdisciplinary History* 23, 3 (1993) pp. 495–522

גרטנר, גלגולי מנהג = יעקב גרטנר, **גלגולי מנהג בעולם ההלכה**, ירושלים תשנ"ה
גרטנר, השפעת האר"י = יעקב גרטנר, 'השפעת האר"י על מנהג הנחת שני זוגות תפילין', **דעת**, 28 (תשנ"ב),
עמ' 51–64

גרסטר, שני זוגות תפילין = יעקב גרסטר, 'תולדות מנהג הנחת שני זוגות תפילין עד זמנו של רבי יוסף קארו', **סיידרא**, ד (תשנ"ב), עמ' 5–17
גרסטר, תפילין של ר"ת = יעקב גרסטר, 'האם הניח רב האי גאון תפילין של רבינו תם', **סיני**, קז (תשנ"א), עמ' רב-ריב

גרין, בעל היסורים = אברהם יצחק גרין, **בעל היסורים – פרשת חיינו של רבי נחמן מברסלב**, תל אביב 1980

גרין, מדריך לזוהר = Arthur Green, *A Guide to the Zohar*, Stanford 2004
גרינברג, הרב וסרמן = גרשון גרינברג, "'דעת תורה" נגד עמלק': ר' אלחנן וסרמן, טרם פורסם.
גרינברג, עמלק בתקופת השואה = גרשון גרינברג, 'עמלק בתקופת השואה: מחשבה יהודית אורתודוקסית', בתוך: יהודיע עמיר (עורך), **דרך הרוח – ספר היובל לאלעזר שביד**, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יט (תשס"ה), כרך ב, עמ' 891–913
גרינולד, הכתב המכתב = איתמר גרינולד, 'הכתב המכתב והשם המפורש – מגיה רוחניות ומיסטיקה', מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), **משואות** (תשנ"ז), עמ' 75–98
גריס, הספר כסוכן תרבות = זאב גריס, **הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-תר"ס (1700-1900)**, תל אביב תשס"ב.

גריס, קבלה והלכה = זאב גריס, 'קבלה והלכה', **מדעי היהדות** 40 (2000), עמ' 187–197
גרנות, זמן רבנו תם = תמיר גרנות, 'מאבקו של האדמו"ר מקלויזנבורג-צאנו בעד שיטת רבנו תם בזמן בין השמשות: עיונים בפילוסופיה של ההלכה, במנהיגות ובחברה בפסיקת ההלכה החסידית בזמננו', **נטועים** טו (תשס"ח), עמ' 95–127

גת, הישוב יהודי = בן ציון גת, **הישוב היהודי בארץ ישראל**, ירושלים תשל"ד
דאל, האדם הפוליטי = רוברט דאל, 'האדם הפוליטי', בתוך: שמואל נח אייזנשטדט, עמנואל גוטמן ויעל עצמון (עורכים), **מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית**, א, תל אביב תשל"ו, עמ' 133–158
דביר, רבי יהודה פתיא = ישי שאול דביר, **איש מבית לחם יהודה: הגאון המקובל רבי יהודה פתיא זצוק"ל**, בני ברק תשע"ב

דגה"ת, זרח השמש = (בעילום שם המחבר), **דגל התורה זרח השמש, ייסודה ומשנתה של אגודת החרדים דגל התורה**, בני ברק תש"ן
דגלס, טוהר וסכנה = מרי דגלס, **טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו**, תרגמה יעל סלע, תל אביב 2010

דדון, אתחלתא היא = יצחק דדון, **אתחלתא היא – יחסם של גדולי ספרד ואשכנז לתחיה הלאומית ולהקמת המדינה**, א-ב, ירושלים תשס"ו–תשס"ח

דה סוסיר, קורס בבלשנות = פרדינן דה סוסיר, **קורס בבלשנות כללית**, אבנר להב (תרגום), תל אביב 2005
דובלר, חילון = Karel Dobbelaere, 'Secularization Theories and Sociological Paradigms – A Reformulation of the Private-Public Dichotomy and the Problem of Societal Integration', *Sociology of Religion*, 46(4), (1985), pp. 377–387

דובנוב, תולדות החסידות = שמעון דובנוב, **תולדות החסידות**, תל אביב תש"ד
דודזון ואחרים, סדור רס"ג = ישראל דודזון, שמחה אסף ויששכר יואל (מהדירים), **סדור רס"ג**, ירושלים תש"א

דו"ח טל = דו"ח הוועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות (דו"ח ועדת טל), אפריל 2000
דויד, משולחנו של מרן = הרב ש. דויד, **משולחנו של מרן: עובדות והנהגות מגדולי הדורות בדרכי ה' ואמרות חכמה ומוסר מאוצרותיו של מרן רשכבה"ג רבנו עובדיה יוסף זצוק"ל**, ירושלים תשע"ו.

דון יחיא וליבמן, הדילמה = אליעזר דון יחיא וישעיה ליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית', מגמות 1 (1984), עמ' 461–485

דון יחיא, דתיות ועדתיות = אליעזר דון יחיא, 'דתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית: המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-12', **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 23 (1990), עמ' 11–54

דון יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה = אליעזר דון יחיא, **הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל**, ירושלים 1997

דון יחיא, פונדמנטליזם דתי = אליעזר דון יחיא, 'פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי – הישיבות הלאומיות בישראל', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות – 50 השנים הראשונות**, ירושלים 1999, עמ' 431–470

דון יחיא, תפיסות של הציונות = אליעזר דון יחיא, 'תפיסות של הציונות בהגות היהודית אורתודוקסית', **הציונות ט** (תשמ"ד), עמ' 55–93

דונש, הרב עובדיה = דונש (דן יחיא שבתאי), 'הרב רבי עובדיה יוסף', בתוך: אהרון הלוי פיצ'ניק (עורך), **שנה בשנה**, ירושלים תשל"ד, עמ' 280–292

דונש, הרבנים הראשיים = דונש, 'הרבנים הראשיים לישראל', בתוך: אהרון הלוי פיצ'ניק (עורך), **שנה בשנה**, ירושלים תשל"ד, עמ' 265–292

דוראני, שלושת עמודי ההוראה = ירון דוראני, **שלושת עמודי ההוראה בפסיקתו של הרב יוסף קארו**, עבודת גמר לתואר שני בלימודי יהדות, מכון לנדר, ירושלים תשס"ו.

דורון וקוק, דת והפוליטיקה = גדעון דורון, ורבקה קוק, 'דת והפוליטיקה של ההכללה – הצלחת המפלגות החרדיות', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 85–106

דורון, חזרה בתשובה = שלומי דורון, **המהלכים בין העולמות: חזרה בתשובה וחזרה בשאלה בחברה הישראלית**, תל אביב תשע"ג

דורקהיים, צורות היסוד = Emil Durkheim, *Le forms elementaries de la vie religieuse*, Paris 1925

דורשי תורה = דורשי תורה, **מאמרי חיזוק והדרכה בתורה וביראת שמים שנאמרו במסגרת כנס בני תורה: שיעורי מורנו עט"ר רשכבה"ג מרן פוסק הדור רבנו עובדיה יוסף שליט"א ושיחות מרנן ורבנן ראשי הישיבות שליט"א, הוצאת איגוד בני תורה, א-ג, ירושלים תשס"ה-תשע"א.**

די וידאש, ראשית חכמה = ר אליהו די וידאש, **ראשית חכמה**, מונקטש תרפ"ו.

דייטש, גורן דוד = הרב אהרון דוד דייטש, **שו"ת גורן דוד** (א-ב), ירושלים תשנ"ב-תשנ"ד

דיין, המעין המתגבר = אריה דיין, **המעין המתגבר – סיפורה של תנועת ש"ס**, ירושלים 1999

דינור, במפנה הדורות = בן-ציון דינור, **במפנה הדורות: מחקרים ועיונים בראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל**, ירושלים תשט"ו

דינור, ראשית החסידות = בן ציון דינור, 'ראשית החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים', בתוך: במפנה הדורות, מוסד ביאליק, ירושלים תשי"ד (הדפסה שנייה: תשל"ב) עמ' 81–227

דינרי, מנהגי נידה = ידידיה דינרי, 'מנהגי טומאת הנידה – מקורם והשתלשלותם', **תרביץ** מט ג-ד (תש"ס), עמ' 302–324

דיסקין, הבחירות לכנסת ה-12 = אברהם דיסקין, **הבחירות לכנסת השנים עשרה**, ירושלים תשנ"ו

דיסקין, הבחירות לכנסת ה-13 = אברהם דיסקין, **הבחירות לכנסת השלוש עשרה**, ירושלים תשנ"ה

דן והקר, מחקרים בקבלה = יוסף דן ויוסף הקר (עורכים), **מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים**, ירושלים תשמ"ו

דן, בין קבלה להלכה = יוסף דן, 'בין קבלה להלכה: שתי בחינות לשוניות'. בתוך: אבינועם רוזנק (עורך),
הלכה מטה-הלכה ופילוסופיה: עיון רב תחומי, ירושלים תשנ"א,
עמ' 313–328

דן, גילוי סודו = יוסף דן, 'גילוי "סודו של עולם" ראשיתה של המיסטיקה העברית הקדומה', **דעת** 29
(תשנ"ב), עמ' 5–25

דן, המשיחיות היהודית = יוסף דן, **המשיחיות היהודית המודרנית**, תל אביב תשנ"ח
דן, הסיפור החסידי = יוסף דן, **הסיפור החסידי**, ירושלים 1975
דן, חסידות אשכנז = יוסף דן, **חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית**, א–ג, תל אביב, תש"ן תשנ"א
דן, ספרות המוסר = יוסף דן, **ספרות המוסר והדרוש**, ירושלים 1975
דן, על הקדושה = דן יוסף, **על הקדושה: דת, מוסר ומיסטיקה ביהדות ובדתות אחרות**, ירושלים תשנ"ז
דן, ענפיאל, מטטרון = יוסף דן, **ענפיאל, מטטרון ויוצר בראשית**, תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 447–457
דן, ר' יהודה החסיד = יוסף דן, **ר' יהודה החסיד**, ירושלים תשס"ו
דן, רבי יהודה החסיד = יוסף דן, 'לדמותו ההיסטורית של ר' יהודה החסיד', בתוך: ראובן בונפיל, מנחם
בן-ששון ויוסף הקר (עורכים), **תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי-הביניים: קובץ מאמרים לזכרו
של חיים הלל בן-ששון**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 389–398
דן, תולדות תורת הסוד = יוסף דן, **תולדות תורת הסוד העברית**, כרכים א–יא, מרכז זלמן שזר, ירושלים
תשס"ט–תשע"ו.

דסטרו, נידה = Adriana Destro, 'The witness of times, an Anthropological Reading of "Niddah"', in: *Reading Leviticus: a Conversation with Mary Douglas* (John F.A. Sawyer, ed.), Sheffield 1996, pp. 124–138

דרוקמן, מצוות הקהל = הרב חיים דרוקמן, 'מצוות הקהל תורה לעם ישראל במדינתו', בתוך: אריה
סטריקובסקי (עורך), **הקהל**, קובץ הקהל 253, תשס"ב, עמ' 21–23
דרש, נטורי קרתא = מנשה דרש, **נטורי קרתא של מאה שערים**, חיפה תש"ס
דשן, הדתיות של המזרחים = שלמה דשן, 'הדתיות של המזרחים — ציבור, רבנים ואמונה', **אלפיים** 9
(תשנ"ד), עמ' 44–85

דשן, הדתיות של יוצאי המזרח = שלמה דשן, 'הדתיות של יוצאי המזרח במשבר העלייה', בתוך: שלמה
דשן ומשה שוקד (עורכים), **יהודי המזרח: עיונים אנתרופולוגיים על העבר וההווה**, ירושלים
תשמ"ד, עמ' 71–77

דשן, הדתיות של יוצאי צפון אפריקה = שלמה דשן, 'הדתיות של יוצאי צפון אפריקה וארצות המזרח',
בתוך: **דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה** (עורכים: משה שוקד ושלמה
דשן), ירושלים תשנ"ט, עמ' 237–249

דשן, ההילולות = שלמה דשן, 'ההילולות של יוצאי טוניסיה', **דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם
של יוצאי צפון אפריקה** (משה שוקד ושלמה דשן), ירושלים תשנ"ט, עמ' 110–121

דשן, שורשים = שלמה דשן, 'שורשים היסטוריים והווה ישראלי בדתיות של יהודי המזרח', בתוך:
אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס — היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל-אביב תשס"ו, עמ' 40–51

דשן ושוקד, מצב השיבה הביתה = Shlomo Dshen and Moshe Shoked, *The Predicament of Homecoming: cultural and social life of North African immigrants in Israel*, Ithaca
1974

הברמן, על התפילה = אברהם מאיר הברמן, **על התפילה**, לוד תשמ"ז
הדאיה, ישכיל עבדי = הרב עובדיה הדאיה, **ישכיל עבדי — שו"ת**, ירושלים תשל"ו–תשמ"ב

הובסבאום, מסורות מומצאות = *The Introduction: inventing Traditions*, in: *The Invention of Tradition* (Eric Hobsbawm and Terence Ranger eds.), Cambridge 1983, pp.

1–4

הולצר, חרב פיפיות = אלי הולצר, **חרב פיפיות בידם: אקטיביזם צבאי בהגותה של הציונות הדתית**, רמת גן תשס"ט

הוס, אתגר הקבלה = Boaz Huss, *'Contemporary Kabbalah and its Challenge to the Academic Study of Jewish Mysticism'*, in: Boaz Huss (ed), **Kabbalah and Contemporary Spiritual Revival**, Ben Gurion University of the Negev Press, 2011, pp. 357-373.

הוס, המיסטיפיקציה = בועז הוס, 'המיסטיפיקציה של הקבלה והמיתוס של המיסטיקה היהודית', **פעמים** 110 (תשס"ז), עמ' 9–30

הוס, הרב אשלג = בועז הוס 'קומוניזם אלטרואיסטי: הקבלה המודרניסטית של הרב אשלג', **עיונים בתקומת ישראל** 16 (תשס"ו), עמ' 109–130

הוס, התיאולוגיות = בועז הוס, 'התיאולוגיות של חקר הקבלה', בתוך: דניאל י' לסקר (עורך), מחשבת ישראל ואמונת ישראל, באר שבע תשע"ב, עמ' 33–56

הוס, כוזהר הרקיע = בועז הוס, **כוזהר הרקיע: פרקים בהתקבלותו של ספר הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי**, מכון בן צבי ומוסד ביאליק, ירושלים תשס"ח

הוס, מדונה והקבלה = בועז הוס, למות ביום אחר: מדונה והקבלה הפוסט-מודרנית, **זמנים** 91 (תשס"ה), עמ' 4–11

הוס, מירון ולי"ג בעומר = בועז הוס, 'מקום קדוש, זמן קדוש, ספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון וחגיגות לי"ג בעומר', **קבלה** 7 (תשס"ב), 237–256

הוס, ספר הזוהר = Boaz Huss, *'Sefer Ha-Zohar as a Canonical, Sacred and Holy Text: Changing Perspectives of the Book of Splendor between the Thirteen and Eighteenth centuries'*, **The Journal of Jewish Thought and Philosophy**, 7 (1998), pp. 257-307

הוס, פולחן קברי = בועז הוס, 'פולחן קברי הצדיקים בקבלת צפת', **מחניים** 14 (תשס"ג), 123–134
הוס, שאלת קיומה = בועז הוס, **שאלת קיומה של מיסטיקה יהודית: הגנאולוגיה של המיסטיקה היהודית והתיאולוגיות של חקר הקבלה**, הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים תשע"ו

הוס, תחיית הקבלה = Boaz Huss, 'Kabbalah an its Contemporary Revival', in: **CISMOR, CJS** 8 (2015), pp 818

הוס, תחייה רוחנית = Boaz Huss (ed), **Kabbalah and Contemporary Spiritual Revival**, Ben Gurion University of the Negev Press, 2011

הופמן, עבודת עובדיה = יששכר דב הופמן, **עבודת עובדיה: נוהגים והליכות קודש של עמוד ההוראה, גאון הדורות, רבן מאורן ואביהן של ישראל, מרן רבי עובדיה יוסף זצ"ל**, ירושלים תשע"ו

הורביץ, אורחות רבנו = אברהם הורביץ, **אורחות רבנו – מאורחות חייו של הגרי"י קניבסקי**, א-ה, בני ברק תשנ"א

הורביץ, הרב שך = משה הורביץ, **הרב שך – שהמפתח בידו**, ירושלים 1989

הורביץ וליסק, מישוב למדינה = דן הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה**, תל-אביב 1977

הורוביץ, החרדים ובית המשפט = נרי הורוביץ, 'החרדים ובית המשפט העליון שבירת הכלים בפרספקטיבה היסטורית', **כיוונים חדשים** 5 (2002), עמ' 22–78

הורוביץ, החרדים והאינטרנט = נרי הורוביץ, 'החרדים והאינטרנט', **כיוונים חדשים** 3 (תשרי תשס"א), עמ' 7–30

הורוביץ, הציונות הדתית = אבנר הורוביץ, 'הציונות הדתית מרדיקליזם דתי לקנאות דתית לאומית', דת ומדינה בישראל (1994–1995), עמ' 41–55

הורוביץ, השנים המעצבות = נרי הורוביץ, 'הרב עובדיה יוסף – השנים המעצבות', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס היבטים תרבותיים ועיוניים, תל אביב תשס"ו, עמ' 194–227

הורוביץ, יהודים העיירה בוערת = נרי הורוביץ, יהודים, העיירה בוערת: יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001, ירושלים 2002

הורוביץ, עמלק = אלימלך הורוביץ, 'מדורו של משה עד דורו של משיח: היהודים מול "עמלק" וגלגולו', ציון סד ד (תשנ"ט), עמ' 425–454

הורוביץ, ש"ס והציונות = נרי הורוביץ, ש"ס והציונות – ניתוח היסטורי, כיוונים חדשים, 2 (אפריל 2000), עמ' 22–78

הורוביץ, חידושי ר"מ שטרנבוך = David Horowitz, 'R. Moshe Sternbuch's Halakhic Novellae', *Tradition* 20/3 (1982), pp. 265–272

הורוביץ, מחזור ויטרי = שמעון הלוי הורוביץ (מהדיר), מחזור ויטרי לרבנו שמחה אחד מתלמידי רש"י ז"ל, נירענברג, תרפ"ז

הזהרו בגחלתן = "קונטרס הזהרו בגחלתן – יתד היהדות" (להזהיר ולהתריע בחומר איסור ביזוי ת"ח וגדולי הדור), ירושלים תשס"ג

היילמן ופרידמן, הרבי = Samuel C. Heilman and Menachem Friedman, *The Rebbe: The Life and Afterlife of Menachem Mendel Schneerson*, Princeton 2010

היילמן ופרידמן, פונדמנטליזם חרדי = Samuel Heilman and Menachem Friedman, 'Religious Fundamentalism and Religious Jews: the Case of the Haredim', in: *Fundamentalisms Observed*, Chicago 1994, pp. 197–264

היילמן, הרבי שקראו = שמואל היילמן, 'הרבי שקראו עליו "מלך המשיח": ר מנחם מנדל שניאורסון', טרם פורסם

היילפרין, העליות הראשונות = ישראל היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ-ישראל, ירושלים ותל אביב תש"ז

היינמן, התפילה בתקופת התנאים = יצחק היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו

היינמן, עיוני תפילה = יצחק היינמן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"ג

היינמן, קבע וחידוש = היינמן יצחק, 'קבע וחידוש בתפילה היהודית', בתוך: גבריאל חיים כהן (עורך), התפילה היהודית – המשך וחידוש, רמת גן תשל"ה, עמ' 75–84

הכהן, החפץ חיים = ישראל מאיר הכהן, החפץ חיים, כל כתבי חפץ חיים השלם, א-ד, ירושלים תש"ן

הכהן, הרב עובדיה שלי = ראובן הכהן, ספר הרב עובדיה שלי, ירושלים תשע"ד

הכהן, הרבנות הראשית = אביעד הכהן, 'הרבנות הראשית לישראל: היבטים משפטיים', בתוך: איתמר ורפהטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה תרפ"א–תש"א – סמכותה, פעולותיה, תולדותיה, א, ירושלים תשס"ב, עמ' 159–228

הכהן, חומרות וקולות = אביעד הכהן, 'חומרות וקולות בעולמה של ההלכה', מחניים 5 (אייר תשנ"ג), עמ' 90–103

הכהן, משנה ברורה = ישראל מאיר הכהן, החפץ חיים, משנה ברורה, ירושלים תש"ע

הכהן, שיורי טהרה = אברהם הכהן, שיורי טהרה, שאלוניקי תרל"ט.

הלברטל, אלמלא מקרא = משה הלברטל, 'אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו', תרביץ סח (תשנ"ט), עמ' 39–59

הלברטל, הרמב"ן = משה הלברטל, **על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת**, ירושלים 2006

הלברטל, מהפכות פרשניות = משה הלברטל, **מהפכות פרשניות בהתהוותן**, ירושלים תשנ"ז

הלברטל, סתר וגילוי = משה הלברטל, **סתר וגילוי: הסוד וגבולותיו במסורת היהודית בימי הביניים**, ירושלים תשס"א

הלברשטאם, דעת תורה = האדמו"ר מצאנו (הלברשטאם, הרב יקותיאל יהודה), **דעת תורה בעניינים הנוגעים ליהדות החרדית**, ניו יורק תש"כ

הלברשטאם, הדרך נלך בה = האדמו"ר מצאנו (הלברשטאם, הרב יקותיאל יהודה), **הדרך נלך בה**, בני ברק תשמ"ג

הלוי, בבת עינינו = אבירן יצחק הלוי (חבר ביה"ד הרבני בת"א יפו), **בבת עינינו: הספדים ומאמרים על מרן שר התורה הראשון לציון מרא דארעא דישראל ורבם של כל בני הגולה רבינו עובדי יוסף זצוק"ל מאת רבני עדת תימן וחכמיה**, בני ברק תשע"ה.

הלוי, הרב שלום משאש = שלמה הלוי, **אחרית לאיש שלום – לזכרו של אדונינו אבינו מורינו ורבינו מרן הגאון רבי שלום משאש זצקלה"ה**, ירושלים תשס"ד

הלוי, יום העצמאות = הרב חיים דוד הלוי, יום העצמאות, משמעותו והלכותיו, בתוך הרב ח"ד הלוי **"דת ומדינה"**, תל אביב תשכ"ט

הלוי, מורה לרבים = הרב חיים דוד הלוי, **מורה לרבים**, פרדס חנה תשנ"א

הלוי, שלטון התורה = הרב חיים דוד הלוי, 'שלטון על פי התורה והדמוקרטיה', **שנה בשנה** (תשנ"ח), עמ' 213–205

הלינגר, הרב עזיאל = משה הלינגר, 'יהדות, ציונות, מודרנה ודמוקרטיה במשנתו של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל', בתוך: צבי זוהר (עורך), **הרב עזיאל ובני זמנו: פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה עשרים**, ירושלים תשס"ט, עמ' 84–120

הלינגר, ישעיהו ליבוביץ = משה הלינגר, 'ישעיהו ליבוביץ כהוגה דתי-מדיני', בתוך: אבי שגיא (עורך), **ישעיהו ליבוביץ – עולמו והגותו**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 187–208

הלינגר, עזיאל והלוי = הלינגר משה, 'דת ומדינה בהגות הציונות הדתית הספרדית: בין זיקה מאחדת לבין מידור-הרב בצמ"ח עזיאל והרב ח"ד הלוי', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **דת ומדינה בהגות היהודית במאה העשרים**, ירושלים 2005, עמ' 219–265

הלינגר, עמיאל ועזיאל = משה הלינגר משה 'יחיד וחברה', לאום ואנושות: עיון משווה במשנתם החברתית-מדינית של הרב משה אביגדור עמיאל והרב בן ציון מאיר חי עזיאל', בתוך: אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית**, רמת גן תשס"ג, עמ' 142–197

הלירוד, יציאה מן הכאוס = S. Holyrod, *Emergence from Chaos*, London: Victor Gollancz, 1957

הלל, בן איש חי = הרב יעקב משה הלל, **בן איש חי: תולדותיו, קורות ימיו ומורשתו לדורות של רבינו הגדול**, מרכז שלום לעם, ירושלים

הלל, גבורת האר"י = הרב יעקב משה הלל, **ספר גבורת האר"י: אסופת תשובות ומאמרים בענין קביעת ההלכה במחלוקת בין הפוסקים והמקובלים ובכח סמכות וגבורת אבינו האר"י וקבלת הוראותיו ובירור כללי הפסיקה כדעת המקובלים**, ירושלים תשע"א

הלל, הרש"ש = הרב יעקב משה הלל, **ספר אהבת שלום: ארבעה מאמרים המדברים נכבדות אודות גדולת איש האלהים קדוש מרן הרש"ש זיע"א**, ירושלים תשס"ב

הלל, וישב הים = הרב יעקב משה הלל, **ספר שאלות ותשובות וישב הים**, ירושלים תשנ"ד–תש"ס

הלל, ברכת מעין שבע = הרב יעקב משה הלל, **ברכת מעין שבע בליל פסח שחל בשבת**, ירושלים תשע"ב

הלל, תמים תהיה = הרב יעקב משה הלל, **תמים תהיה ("דעת המקובלים האמיתיים")**, ירושלים תש"ס (מהדורה ראשונה תשמ"ז)

הלמן ולוי, ש"ס = שרה הלמן שרה ואנדרה לוי, ש"ס בעיתונות הישראלית, בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס – **אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 390–424

הלנר אשד, אם תעירו = מלילה הלנר אשד, "אם תעירו ואם תעוררו את האהבה": שפת ההתעוררות בספר הזוהר, **קבלה 5** (תש"ס), עמ' 352–372

הלנר אשד, ונהר יצא = מלילה הלנר אשד, **ונהר יצא מעדן: על שפת החוויה המיסטית בזוהר**, עם עובד, תל אביב 2005

הלפרין במחיצת החזון איש = רפאל הלפרין, **במחיצת החזון איש**, הקדש רוח יעקב, בני ברק, תשנ"א.
הלפרין, המרכבה = David J. Halperin, *The Merkabah in rabbinic Literature*, New Haven 1980

המאירי, ביה"ב = ר' מנחם המאירי, **בית הבחירה** (א-ז), זכרון יעקב תשל"ו-תשל"ט
המאירי, חידושים = ר' מנחם המאירי, **חידושי המאירי למסכתות הש"ס**, סדר מועד, בילגוריא, תרפ"ו
המשביר = **קובץ המשביר, ויוסף הוא השליט על הארץ הוא המשביר לכל עם הארץ ע"ש כ"ק רבן ומאורן של ישראל הרב עובדיה יוסף ז"ל**, ברקלין ניו יורק תשע"ה

הנטינגטון, התפתחות פוליטית = סמואל הנטינגטון, 'התפתחות פוליטית וניווט פוליטי', בתוך: שמואל נח אייזנשטדט, עמנואל גוטמן ויעל עצמון (עורכים), **מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית**, ב, תל אביב תשל"ו, עמ' 317–338

הנשקה, שביעית בזה"ז = דוד הנשקה, 'לגלגוליה של שיטת הרמב"ם על שביעית בזמן הזה', **אסופות ח (תשנ"ד)**, עמ' קסט–קפד

הקר, הדרשה הספרדית = יוסף הקר, 'הדרשה הספרדית במאה הטי"ז – בין ספרות למקור היסטורי', **פעמים 26** (תשמ"ו), עמ' 108–128

הראל, מינוי רבנים = ירון הראל, **בין תככים למהפכה – מינוי רבנים ראשיים והדחתם בבגדאד, דמשק וחלב 1744–1914**, ירושלים תשס"ז

הראל, קהילת בגדאד = ירון הראל, 'הדחת הרב ששון הלוי שמוחה כביטוי למאבקים מעמדיים בקהילת בגדאד', **ציון סו (תשס"א)**, עמ' 201–225

הרטמן, מנהיגות = דוד הרטמן, **מנהיגות בעיתות מצוקה: על אגרות הרמב"ם**, ספריית הלל בן חיים, 1989
הרטמן, הרב סולובייצ'יק = דוד הרטמן, **אהבה ואימה במפגש עם אלוהים, מורשתו התאולוגית של הרב סולובייצ'יק**, מכון שלום הרטמן, ירושלים תשס"ו

הרטמן, הרמב"ם = דוד הרטמן, **הרמב"ם הלכה ופילוסופיה**, ירושלים תשנ"ט
הרטמן, מסיני לציון = דוד הרטמן, **מסיני לציון חידושה של ברית**, תל אביב 1992

הרמן ויער, היוניות של ש"ס = תמר הרמן ואפרים יער, 'היוניות של ש"ס – דימוי ומציאות', בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס – **אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 343–389

הרצוג, המדינה וחוקתה = הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, 'המדינה וחוקתה התחיקה והמשפט במדינה היהודית', **יבנה – בטאון אקדמאי דתי**, ג, תשי"ט, עמ' 9–13

הרצוג, עדתיות פוליטית = חנה הרצוג, **עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות: ניתוח סוציולוגי-היסטורי של הרשימות ה"עדתיות" לאסיפת-הנבחרים ולכנסת (1920–1984)**, תל אביב 1986

הרמן, התגובה הליטאית לשואה = יצחק הרמן, **תגובתה התיאולוגית של הגישה החרדית-ליטאית לשואה**, עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית בירושלים, ללא תאריך

הררי הכישוף היהודי = יובל הררי, **הכישוף היהודי הקדום: מחקר, שיטה ומקורות**, ירושלים 2010

הררי, פתיחת לב – יובל הררי, 'לעשות פתיחת לב': פרקטיקות מאגיות לידיעה, להבנה ולזכירה ביהדות בעת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים', בתוך זאב גריס וחיים קרייסל (עורכים), **שפע טל – עיונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית מוגשים לברכה זק**, באר שבע תשס"ה, עמ' 303-347

הרשב, תחיית הלשון = בנימין הרשב, 'מסה על תחיית הלשון העברית', **אלפיים 2** (תש"ן), עמ' 9-52

הרשקוביץ, באהבתה = י. הרשקוביץ, **באהבתה תשגה תמיד: אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה שאהב מרן הגאון רבנו עובדיה יוסף זצוק"ל את התורה בזה יבזו לו**, ירושלים תשע"ד

הרשקוביץ, תינוק שנשבה = יצחק הרשקוביץ, 'תינוק שנשבה' ומעמד החילוני בימינו במשנת הרב שמואל ווזנר, **דיני ישראל כח** (תשע"א), עמ' 223-250

השל, חוסר הביטחון של החופש = Abraham J. Heshel, *The Insecurity of Freedom: Essays in Applied Religion*, Farrar, Straus and Giroux, New York 1966

השל, תורה מן השמיים = אברהם יהושע השל, **תורה מן השמיים באספקלריה של הדורות**, לונדון וניו-יורק תשכ"ה

ובר, האתיקה הפרוטסטנטית = מקס ובר, **האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם**, תל אביב 1984

ובר, הטיפוסים של סמכות = מקס ובר, 'הטיפוסים של סמכות ותיאום מחייב', בתוך: שמואל נח אייזנשטדט, עמנואל גוטמן ויעל עצמון (עורכים), **מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית**, א, תל אביב תשל"ו, עמ' 34-48

ובר, כלכלה וחברה = Max Weber, *Economy and Society: An outline of interpretive sociology* (1-2), Berkley, Los Angeles and London 1978

ובר, כריזמה = מקס ובר, **על הכריזמה ובניית מוסדות** (שמואל נח אייזנשטדט, עורך) ירושלים תשמ"ח

ובר, תיאוריה של ארגון = Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, New York 1947

וואלי, ספר הליקוטים = רבי משה דוד וואלי, **ספר הליקוטים**, ירושלים תשנ"ח

וזהר, הלכתא כבתראי = שי עקביא וזהר, 'הלכתא כבתראי – עיון מחודש', שנתון המשפט העברי, (כרך כ 1995), עמ' 151-168.

וזהר, שבט הלוי = הרב שמואל הלוי וואזנר, **ש"ת שבט הלוי** (א-יא), בני ברק תשס"ב-תשס"ח

וויליס, ריטואל ופוליטיקה = Aaron P. Willis, *Sepharadic Torah Guardians: Ritual and the Politics of Piety*, Ph.D Dissertation, Princeton 1993

וולף, התקופה ובעיותיה = הרב יוסף אברהם וולף, **התקופה ובעיותיה** (א-ה), בני ברק תשל"ט-תשמ"ח

וולפסון, חלל מקודש = Elliot R. Wolfson, "Sacred Space and Mental Iconography: Imago Templi and Contemplation in Rhineland Jewish Pietism", in: *Ki Baruch Hu: Ancient Near Eastern, Biblical, and Judaic Studies in Honor of Baruch A. Levine*, Robert Chazan, William W Robert and Lawrence H. Schiffman, eds., Eisenbrauns, 1999

וולפסון, ממדי תפילה = Elliot R. Wolfson, *'Mystical-Theurgical Dimensions of Prayer in sefer Ha-Rimon'*, Hebrew Union College Annual (1988), pp. 217-252

וולפסון, סוד גלוי = Eliot R. Wolfson, *Open Secret: Postmessianic Messianism and the Mystical Revision of Menachem Mendel Schneerson*, New York 2009

וולקן ואיצקוביץ, אתאטורק = Vamik Volkan and Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago 1984

ויזרח אור = ללא שם מחברים, **ויזרח אור: אלומות אור בנבכי התקופה**, בירור דעת גדולי הדורות בעניינים העומדים על הפרק אל מול ערפילי חושך וכזב הצצים חדשים לבקרים, מכון "ויזרח אור", תשע"ד.

ויטאל, ספר החזיונות = הרב חיים ויטאל, **ספר החזיונות**, ירושלים תרכ"ו, מהדורת אהרן זאב אשכולי, ירושלים תשי"ד

ויטאל, עץ חיים = הרב חיים ויטאל, **עץ חיים**, ירושלים תשמ"ו

ויטאל, פע"ח = הרב חיים ויטאל, **פרי עץ חיים**, ירושלים תשמ"ו

ויטאל, שער הגלגולים = הרב חיים ויטאל, **שער הגלגולים**, ירושלים תשמ"ו

ויטאל, שער ההקדמות = הרב חיים ויטאל, **שער ההקדמות**, ירושלים תשמ"ו

ויטאל, שער הכוונות = הרב חיים ויטאל, **שער הכוונות**, ירושלים תשמ"ו

ויטאל, שער המצות = הרב חיים ויטאל, **שער המצות**, ירושלים תשמ"ו

ויטאל, שער רוח הקודש = הרב חיים ויטאל, **שער רוח הקודש**, ירושלים תשמ"ו

ויטאל, שערי קדושה = הרב חיים ויטאל, **שערי קדושה**, ירושלים תשמ"ו

וייל, יהודי אתיופיה = שלוח וייל (עורכת), **יהודי אתיופיה באור הזרקורים**, ירושלים תשנ"ז.

ויינברג, שרידי אש = הרב יחיאל יעקב ויינברג, **שו"ת שרידי אש** (א-ד), ירושלים תשכ"ט

וייס, החלום = חיים וייס, **'מעמדו ותפקידו של החלום בספרות חז"ל: היבטים תרבותיים'**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ו

וייס, ישראל מולטי אתנית = יפעת וייס, 'הגולם ויוצרו, או איך הפך חוק השבות את ישראל למדינה מולטי-אתנית', **תיאוריה וביקורת**, 19 (2001), עמ' 45–69

וייס, מחקרים ברסלב = יוסף וייס, **מחקרים בחסידות ברסלב**, ירושלים תשל"ה

וייס, ראשית צמיחתה = יוסף וייס, 'ראשית צמיחתה של הדרך החסידית', ציון, טז (תשי"א), עמ' 46–105 ; פורסם שנית בתוך: אברהם חיים רובינשטיין (עורך), **פרקים בתורת חסידות ובתולדותיה**, עמ' 122–181

וייספיש, החשמל בהלכה = הרב אליהו וייספיש (עורך), **החשמל בהלכה** (א-ב), ירושלים תשל"ח-תשמ"ח

וילהלם, סדרי תיקונים = יעקב דוד וילהלם, 'סדרי תיקונים', בתוך: **עלי עי"ן מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה**, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 125–146

וילובסקי, קונטרס השמיטה = ר' יעקב זאב וילובסקי (הרידב"ז), **קונטרס השמיטה**, ירושלים תרס"ט

וילנסקי, חסידים ומתנגדים = מרדכי וילנסקי, **חסידים ומתנגדים, לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ב-תקע"ה**, א-ב, ירושלים תש"ל

וינמן, מקטוביץ = צבי וינמן, **מקטוביץ' עד ה' באייר – פרקים בתולדות היהדות החרדית ואגודת ישראל ובמשנתן – פרספקטיבות חדשות**, ירושלים תשנ"ה

וינשטוק, אומן המסע הישראלי = משה וינשטוק, **אומן: המסע הישראלי לקבר רבי נחמן מברסלב**, תל אביב 2011

ולדמן יהודי אתיופיה = הרב מנחם ולדמן, 'הרבנות הראשית ויהודי אתיופיה', בתוך: איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), **הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה תרפ"א-תנש"א – סמכותה, פעולותיה, תולדותיה**, ב, ירושלים תשס"ב, עמ' 737–762

ולדמן, בני הפלשמורה = הרב מנחם ולדמן, **בני הפלשמורה ושיבתם ליהדות לאור ההלכה**, ימין אורד תשנ"ו

ולדנברג, ציץ אליעזר = הרב אליעזר וולדינברג, **שו"ת ציץ אליעזר** (א-טו), ירושלים תשמ"ה

וסטרייך, הגנת מעמד הנישואין = אלימלך וסטרייך, 'הגנת מעמד הנישואין של האישה היהודיה בישראל: מפגש בין מסורות משפטיות של עדות שונות', **פלילים** ז (דצמבר 1988) עמ' 273–347

וסטרייך, הייבום = אלימלך וסטרייך, 'הייבום בפסיקתם של דייני ירושלים במאה הי"ט', **דיני ישראל** כרך כ"ט (תשע"ג), עמ' 551–612

וסטרייך, רפואה ורבנים = אלימלך וסטרייך, 'רפואה ומדעי הטבע בפסיקת בתי הדין הרבניים', **משפטים** כו (תשנ"ו), עמ' 425–492

וסטרייך, שיפוט ומשפט = אלימלך וסטרייך, 'שיפוט ומשפט במשנת הרב חיים דוד הלוי: בין הרב עזיאל לבין הרב עובדיה יוסף', בתוך: צבי זוהר ואבי שגיא (עורכים), **יהדות של חיים: עיונים ביצירתו ההגותית-הלכתית של הרב חיים דוד הלוי**, מכון שלום הרטמן, הפקולטה למשפטים אוניברסיטת בר אילן, כתר ספרים, ירושלים תשס"ה.

וסרמן, חברת הקדושה = נאוה וסרמן, 'חברת הקדושה – דגם חלופי לחברת הלומדים', **קתדרה** 152 (תשע"ד), עמ' 139–166

וסרמן, חברת הקדושה = נאוה וסרמן, 'חברת הקדושה: תהליך הקמת הבית בחסידות גור – פרק בהוויית חייה של חצר חסידית בישראל', עבודת דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשע"א

ורבלובסקי, ביטחון תקווה = Raphael Jehuda Zvi Werbalowsky, *'Faith, Hope and Trust A Study of the concept of Bittahon'*, in: *Papers of the Institute of Jewish Studies*, London (J.G. Weiss, editor), Vol. I, Jerusalem 1967, pp. 95–139

ורבלובסקי, גרסה קבלית = Raphael Jehuda Zvi Werbalowsky, *'O Felix Culpa: A Cabbalistic Version'*, in: *Studies in Jewish Religious and Intellectual History, Presented to Alexander Altmann On The Occasion of His Seventieth Birthday* (Siegfried Stein and Raphael Loewe, eds.), Alabama 1979, pp. 355–362

ורבלובסקי, המגיד = רפאל יהודה צבי ורבלובסקי, 'לדמותו של המגיד של ר' יוסף קארו', **תרביץ** כז (תשי"ח), עמ' 301–321

ורבלובסקי, יוסף קארו = Raphael Jehuda Zvi Werbalowsky, *Joseph karo Lawyer and Mystic*, Philadelphia 1977

ורבלובסקי, קארו = רפאל יהודה צבי ורבלובסקי, 'ר' יוסף קארו, בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו

ורבהפטיג וכ"ץ, הרבנות הראשית = איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), **הרבנות הראשית לישראל – שבעים שנה לייסודה תרפ"א-תנש"א**, כרכים א–ג, ירושלים תשס"ב

ורבהפטיג, לא תחנם = הרב יעקב ורהפטיג, **"לא תחנם" ומשמעותו בימינו**, תחומין ב (תשמ"א) עמ' 193–212

ורבהפטיג, חוקה לישראל = זרח ורהפטיג, **חוקה לישראל דת ומדינה**, ירושלים 1989

ורבהפטיג, סמכותה ההלכתית = איתמר ורהפטיג, 'סמכותה ההלכתית של הרבנות הראשית', בתוך: איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), **הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה תרפ"א-תנש"א – סמכותה, פעולותיה, תולדותיה**, א, ירושלים תשס"ב, עמ' 139–158

זאב, מנהג התגלחת לנשואות = ש' זאב, 'תולדות מנהג התגלחת לנשים נשואות [אשכנזיות]', **אור ישראל** כא (תשס"א), עמ' רכח

זוביידה, במהפכה האירנית = סמי זוביידה, 'המעמדות בתור גורמים פוליטיים במהפכה האירנית', בתוך: **אסלאם העם והמדינה: רעיונות מדיניים ותנועות פוליטיות במזרח התיכון** (עורך: סמי זוביידה), באר שבע 2004, עמ' 125–150

זוהר, אחריות הכנסת = צבי זוהר, 'אחריות הכנסת לעיצוב ההלכה: עיון במאמרו של הרב עזיאל "בהגדרת פסולי עדות"', בתוך: מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר (עורכים), **רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית**, ירושלים ותל אביב 2003, עמ' 301–340

זוהר, האורתודוקסיה אינה (תגובה לבראון) = צבי זוהר, 'האורתודוקסיה אינה התגובה ההלכתית האוטנטית היחידה למודרנה, או: התרבות הדתית ההלכתית הספרדית שונה מזו האשכנזית', תגובה לבנימין בראון, **אקדמות** יא (תשרי תשס"ב), עמ' 139–151

זוהר, האירו פני המזרח = צבי זוהר, **האירו פני המזרח – הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון**, תל אביב תשס"א

זוהר, היצירה ההלכתית בבל = צבי זוהר, **היצירה ההלכתית של חכמי בבל (עיראק) בעת החדשה'**, **פעמים** (תשס"א), עמ' 4–50

זוהר, היצירה ההלכתית במצרים = צבי זוהר, **היצירה ההלכתית והתורנית של רבני מצרים במאותיים השנים האחרונות'**, **פעמים** (תשס"א), עמ' 175–213

זוהר, הרב עזיאל = צבי זוהר (עורך), **הרב עזיאל ובני זמנו: פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח במאה העשרים**, ירושלים תשס"ט

זוהר, חירות על הלוחות = צבי זוהר, **חירות על הלוחות: על מאפייניה של ההלכה הספרדית המזרחית בעת החדשה'**, **דימוי** 10 (תשנ"ו), עמ' 14–23

זוהר, חכמי התורה והמודרנה = צבי זוהר, **חכמי התורה והמודרנה: על אורתודוקסיה, חכמי המזרח ותנועת ש"ס'**, **ביטאון נאמני תורה ועבודה** (שבט תשנ"ז), עמ' 8–22 [פורסם שנית בתוך: מאיר רוט (עורך), **הציונות הדתית בראייה מחודשת**, נאמני תורה ועבודה, פתח תקוה תשנ"ח, עמ' 161–175]

זוהר, יחסו של הרב עבדאללה סומך = צבי זוהר, **יחסו של הרב עבדאללה סומך לתמורות המאה הי"ט**, כמשתקף ביצירתו ההלכתית', **פעמים** (תשמ"ח), עמ' 89–107

זוהר, להחזיר עטרה = צבי זוהר, **להחזיר עטרה ליושנה: חזונו של הרב עובדיה'**, בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 140–159

זוהר, מסורת ותמורה = צבי זוהר, **מסורת ותמורה – התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880–1920**, ירושלים תשנ"ג

זוהר, משאש על האשה = צבי זוהר, **כל העוסקת בתורה זוכה לדברים הרבה – הרב יוסף משאש על זכות האשה להתמסר לתלמוד תורה'**, **פעמים** 82 (חורף תש"ס), עמ' 150–162

זוהר, משנתם ההלכתית (מצרים המודרנית) = צבי זוהר, **משנתם ההלכתית של חכמי ישראל במצרים המודרנית'**, **פעמים** (תשמ"ג), עמ' 65–88

זוהר, פיה פתחה = צבי זוהר, **"פיה פתחה בחכמה": מאפייני האישה היהודייה המושלמת על פי פירוש הרב ישראל יעקב אלגאזי לפסוקי 'אשת חיל'"'**, בתוך **זהויות** 7 (תשע"ו), עמ' 93–120

זוהר, שמרנות לוחמת (חלב) = צבי זוהר, **שמרנות לוחמת: קווים למנהיגותם החברתית-דתית של חכמי חלב בעת החדשה'**, **פעמים** (תשנ"ג), עמ' 57–78

זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה = צבי זוהר, **תגובות הלכתיות למודרניזציה 1882–1918'**, בתוך: יעקב מ' לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מנית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 577–608

זולדן, זכר להקהל = יהודה זולדן, **הרבנות הראשית ומעמדי "זכר להקהל"**, בתוך: איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), **הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה תרפ"א–תנש"א – סמכותה, פעולותיה, תולדותיה**, ג, ירושלים תשס"ב, עמ' 787–803

זולדן, ספר הקהל = יהודה זולדן (עורך), **ספר הקהל**, כפר דרום תשס"א

זורף, תגובת היהדות האורתודוקסית = Efraim Zuroff, *The Response of Orthodox Jewry in the United States to the Holocaust: The Activities of the Vaad-ha-Hatzala Rescue Committee, 1939-1945*, New York 2000

זיבצנר ולהמן, ש"ס כאתגר = בתיה זיבצנר ודוד להמן, **ש"ס כאתגר: יצירת יהדות ישראלית חדשה**, תל אביב 2010

זייני, ארץ חמדתנו = אליהו רחמים זייני, **ארץ חמדתנו: בירור הלכתי יסודי לגבי האיסור המוחלט של מסירת שטחי ארץ-ישראל לשלטון גויים בכל מצב ובכל זמן**, חיפה תשנ"ד

זייני, מחזור = אליהו רחמים זייני, מחזור לשלש רגלים 'מועדי ה' כמנהגי יוצאי צפון אפריקה - מהדורה שנייה - התשס"ז

זייני, סידור = אליהו רחמים זייני, סידור 'תפילת החדש', כמנהג יהודי צפון-אפריקה ושאר קהילות

הספרדים

זיכרמן וכהנר, חרדיות מודרנית = חיים זיכרמן חיים ולי כהנר, חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, ירושלים תשע"ג

זיכרמן, שחור = חיים זיכרמן, שחור כחול לבן – מסע אל תוך החברה החרדית בישראל, תל אביב תשע"ד

זימר, עולם כמנהגו = יצחק (אריק) זימר, עולם כמנהגו נוהג – פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם וגלגוליהם, ירושלים תשנ"ו

זעפרני, הרב אליהו = שמואל זעפרני, דורש טוב לעמו – סיפורים ומעשיות מקורותיו של מו"ר עט"ר הראשון לציון הרה"ג מרדכי אליהו שליט"א, ירושלים תשס"ז

זק, א"י בזוהר = ברכה זק, 'ארץ וארץ ישראל בזוהר', בתוך: יוסף דן (עורך), ספר הזוהר ודורו, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח, ירושלים תשמ"ט, עמ' 239–253

זק, א"י בקורדובירו = ברכה זק, 'ארץ-ישראל במשנת ר' משה קורדובירו', בתוך: משה חלמיש ואביעזר רביצקי (עורכים), ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 320–341

זק, קודשא בריך = ברכה זק, 'ועוד לגלגולה של האמרה "קודשא בריך הוא אורייתא וישראל כולא חד"', קרית ספר נו (תשמ"ב), עמ' 179–184

זקן המקובלים = זקן המקובלים הרב יצחק כדורי זצוק"ל, הוצאת ישיבת המקובלים נחלת יצחק, ירושלים תשע"ה

זרמתי, הוד יוסף חי = זכריה זרמתי, הוד יוסף חי – אוצר פסקי הגאון רבי יוסף משאש זצ"ל, קצור שולחן ערוך המערבי, ירושלים תשס"ט

זרמתי, הס = זכריה זרמתי, הס כל בשר, ירושלים תשס"ה

חאגיז, הלכות קטנות = הרב יעקב חאגיז, שו"ת הלכות קטנות, ירושלים תרנ"ה.

חדאד, ספר פי = אפרים חדאד, ספר פי יספר, ירושלים תשמ"ז

חורב, יחיד בדורו = אורי חורב, יחיד בדורו, קרוב לאלף סיפורים אודות רבן של ישראל מרן רבינו עובדיה יוסף זצוק"ל, ירושלים תשע"ה.

חזן-רוקם, אמונות עממיות = Galit Hasan Rokem, 'Folk Religions in Modern Israel: Sacred Space in the Holy Land', *Diogenes*, 187 (1999), pp. 83–87

חזן-רוקם, החוט המשולש = גלית חזן-רוקם, 'החוט המשולש - על מיניות, זוגיות ונשיות ביצירת חז"ל', תיאוריה וביקורת 7 (1995) עמ' 255–264

חזן-רוקם, חלום = גלית חזן-רוקם, 'החלום הוא אחד מששים של נבואה: פעולת הגומלין בין הממסד הטקסטואלי לבין ההקשר העממי בפתרון חלומות בספרות חז"ל', בתוך: ב"ז קידר (עורך), התרבות העממית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 45–54

חי, אור שרה = יוסף חי, אור שרה: רוב ככל הערותיו והארותיו של מרן מלכה הגאון רבינו עובדיה יוסף שליט"א על פסקי הבן איש חי, ירושלים תשנ"ה

חיות, בין עולמות = J. Chajes, *Between Worlds: Dybbuks, Exorcists and Early Modern Judaism*, Philadelphia 2003

חיי מוהר"ן = חיי מוהר"ן, הוצאת מכון תורת הנצח ברסלב, ירושלים תשנ"ו.

חכמים הזהרו = חכמים הזהרו בהשגותיכם – תשובות להשגות של חכמי הזמן על מרן מלכא פוסק הדור מרן רבנו עובדיה יוסף שליט"א (ובו נוכיח בס"ד שהרבה השגות שהשיגו כמה ממחברי הזמן על דברי מרן מלכא שליט"א אין בהם ממש), ירושלים תשס"ג.

חלמיש, ארץ ישראל = משה חלמיש, 'קווים להערכתה של ארץ-ישראל בספרות הקבלה', בתוך: משה חלמיש ואביעזר רביצקי (עורכים), **ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים**, ירושלים תשנ"א, עמ' 215–232

חלמיש, גלגוליו של מנהג = משה חלמיש, 'גלגוליו של מנהג קבלי', **קרית ספר**, נג (תשל"ח), עמ' 534–556
חלמיש, האר"י כפוסק = משה חלמיש, 'מעמדו של האר"י כפוסק', בתוך: רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), **קבלת האר"י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, י, ירושלים (תשנ"ב), עמ' 259–286
חלמיש, המקובלים לאומות = משה חלמיש, 'אספקטים אחדים בשאלת יחסם של המקובלים לאומות העולם', בתוך: משה חלמיש ואסא כשר (עורכים), **פילוסופיה ישראלית – קובץ הרצאות בכנס האגודה הישראלית לפילוסופיה**, הוצאת פפירוס, תל אביב תשמ"ג, עמ' 49–71
חלמיש, הקבלה בתפילה ועוד = משה חלמיש, **הקבלה: בתפילה בהלכה ובמנהג**, רמת גן תש"ס
חלמיש, הקבלה בפסיקת קארו = משה חלמיש, 'הקבלה בפסיקתו של ר' יוסף קארו', **דעת** כא (תשמ"ח), עמ' 85–102

חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה = משה חלמיש, **הקבלה בצפון אפריקה למן המאה ה"ז: סקירה היסטורית ותרבותית**, ספרית הילל בן חיים, הוצאת הקבוץ המאוחד, תל אביב תשס"א.
חלמיש, הקבלה הרב מאמאן – משה חלמיש, מעמד הקבלה בפסיקתו של הרב יהושע מאמאן שליט"א, בתוך: רפאל מאמאן (עורך), **ספר עם ר"ם**, ירושלים תשס"ו, עמ' 370–375.

חלמיש, מבוא לקבלה = משה חלמיש, **מבוא לקבלה**, ירושלים תשנ"א
חלמיש, מקובלים לעומת פוסקים = משה חלמיש, 'מקובלים לעומת פוסקים: מגמות שונות בשאלת ההכרעה', בתוך: אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), **עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה**, ירושלים תשס"ח, עמ' 181–210

חלמיש, נפילת אפיים = משה חלמיש, 'נפילת אפיים כדוגמא להשפעת הקבלה על סדרי התפילה', **מחנים** 6 (תשנ"ד), עמ' 124–133

חלמיש, קבלה והלכה = משה חלמיש, קבלה והלכה, בתוך: יהודע עמיר (עורך), **דרך הרוח – ספר היוכל לאליעזר שביד**, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יט (תשס"ה), כרך ב, עמ' 601–613
חלמיש, קבלה ותפילה = משה חלמיש, **חקרי קבלה ותפילה**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע תשע"ב

חן ופפר, מרן = חן ניצן בן משה, ואנשיל פפר, **מרן – עובדיה יוסף הביוגרפיה**, ירושלים 2004
חפוטא, דת ומדינה = הרב אברהם חפוטא, 'דת ומדינה לאור התורה', **קול סיני** 63 (תשכ"ה), עמ' 35–65
חפוטא, יום העצמאות = הרב אברהם חפוטא, 'בדרך אל הגאולה: הערות ליום העצמאות', **קול סיני** ו (תשכ"ב), עמ' 211–411

חקק, הבניית זכר גדולי התורה = יוחאי חקק, 'זכר צדיק לברכה? ההוררים וערעורים על אופני הבניית זכר גדולי התורה החרדיים', **סוציולוגיה ישראלית** 26 (תשס"ח-2008), עמ' 387–412
חקק, רוחניות מול גשמיות = יוחאי חקק, **רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאות**, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 2005

חרל"פ, מצוות הקהל = הרב יהודה משה חרל"פ, 'מצוות הקהל ונשמות דתוהו', בתוך: אריה סטריקובסקי (עורך), **הקהל, קובץ הקהל** 253, (תשס"ב), עמ' 1–2

טאוב, גדולים בפוליטיקה = אליאב טאוב, **גדולים בפוליטיקה: הנהגתם של הרבנים עובדיה יוסף ואלעזר שך**, תל אביב 2013

טאוב, דעות תורה = אליאב טאוב, 'מדעת תורה לדעות תורה: על ריבוי סמכויות רבניות בפוליטיקה', בתוך: ידידיה שטרן ושוקי פרידמן (עורכים), **רבנות: האתגר**, חלק ב, ירושלים 2011, עמ' 951–969

טאוב, מנהיגות דתית פוליטית = אליאב טאוב, 'מנהיגות דתית במערכת פוליטית – מהנחיה מרוחקת למעורבות פעילה: דרכי ההנהגה הציבוריות של הרבנים אלעזר שך ועובדיה יוסף להלכה ולמעשה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה

טולדנו, עטה אור = עמנואל טולדנו, **עטה אור**, בני ברק תשל"ג-תשנ"ה

טולדאנו, דברי שלום = הרב שלמה טולדאנו, **דברי שלום ואמת – חיזוק כמה פסקי הלכות ברוח הפסיקה של חכמי צפון אפריקה ממרוקו ועד לוב נגד הערעור שיצא עליהם בארץ הקודש**, א-ד, ירושלים תשס"ג

טולדאנו, מתי ובאילו = הרב יעקב משה טולדאנו, 'מתי ובאילו מקומות נתקבל השולחן ערוך להלכה פסוקה', בתוך: יצחק רפאל (עורך), **רבי יוסף קארו: עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל 'השולחן ערוך'**, ירושלים תשכ"ט, עמ' קפד-קפח

טולדנו, קניין התורה = עובדיה יוסף טולדנו, **קניין התורה של מרן**, ירושלים תשע"ד

טייטלבוים, גילוח הזקן = שמחה טייטלבוים, 'גילוח הזקן בימי ספירת העומר', **תחומין** לד (תשע"ד), עמ' 95-88.

טייטלבוים הגאולה והתמורה = הרב יואל טייטלבוים (האדמו"ר מסאטמר), **על הגאולה ועל התמורה**, ניו יורק תשכ"ז

טייטלבוים, דברי יואל = הרב יואל טייטלבוים (האדמו"ר מסאטמר), **דברי יואל – מכתבים**, ירושלים תש"מ

טייטלבוים, ויואל משה = הרב יואל טייטלבוים (האדמו"ר מסאטמר), **ספר ויואל משה**, ברוקלין תש"ס

טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד = שלמה טיקוצ'ינסקי, **'דרכי הלימוד בישיבות ליטא במאה התשע עשרה'**, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה

טיקוצ'ינסקי, החזון וגבולותיו = שלמה טיקוצ'ינסקי, 'החזון וגבולותיו', **אקדמות** כז (תשע"א), עמ' 253-263

טיקוצ'ינסקי, הנס והטבע = שלמה טיקוצ'ינסקי, 'הנס והטבע במשנתו של רמב"ן', בתוך: נפתלי רוטנברג (עורך), **הוגים בפרשה: פרשת השבוע כהשראה ליצירה ולהגות היהודית לדורותיה**, ירושלים תשס"ה

טיקוצ'ינסקי, העתקת הישיבה הליטאית = שלמה טיקוצ'ינסקי, 'העתקת הישיבה הליטאית לארץ ישראל: סיפורן של שתי ישיבות בישראל - 'חברון' ו'פוניבז'', בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, מרכז זלמן שזר ומרכז דינור, ירושלים תשס"ז, עמ' 273-314

טיקוצ'ינסקי, הרב מפוניבז' = שלמה טיקוצ'ינסקי, **'הרב מפוניבז' – יוסף שלמה כהנמן**, לא פורסם.

טיקוצ'ינסקי, לכודים בעיון = שלמה טיקוצ'ינסקי, 'לכודים ב"עיון": מה בדיוק לומדים בישיבות?', **ארץ אחרת** 41 (2007), עמ' 74-79

טיקוצ'ינסקי, שיטת הלימוד = שלמה טיקוצ'ינסקי, **'המאבק על שיטת הלימוד בישיבות'**, בתוך: אביעד הכהן (עורך), **מפוניבז' עד יד אליהו: לקט מקורות, כנס בנושא משנתו התורנית ההגותית והפוליטית של הרב שך**, ירושלים תשס"ב

טנדלר, ר"מ פיינשטיין = Rabbi Moshe Tendler, 'Rabbi Moshe Feinstein', in: **Pioneers in Jewish Medical Ethics** (Fred Rosner, ed.), Northvale and Jerusalem 1997, pp. 55-68

טסלר, בשם השם = ריקי טסלר, **בשם השם – ש"ס והמהפכה הדתית**, ירושלים 2003

טסלר, מחירה של מהפכה = ריקי טסלר, 'מחירה של מהפכה', בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 210-278

טסלר, ש"ס = ריקי טסלר, **'המפלגה התנועתית כארגון כלאיים – המקרה של תנועת ש"ס'**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תש"ס

יברוב, מעשה איש = הרב צבי יברוב, **מעשה איש**, א-ז, בני ברק תשנ"ט-תשס"ז

ידגר וליבמן, מסורתיות = יעקב ידגר וצ'ארלס ליבמן, 'מסורתיות יהודית ותרבות פופולרית בישראל', **עיונים בתקומת ישראל 13** (2004), עמ' 163-180

ידגר וליבמן, מעבר לדיכטומיה = יעקב ידגר וישעיהו ליבמן, 'מעבר לדיכטומיה "דתני חילוני": המסורתיות בישראל', בתוך: אורי כהן ואחרים (עורכים), **ישראל והמודרניות למשה ליסק ביובלו**, ירושלים 2007, עמ' 337-366

ידגר כ"ץ ורצבי, מעבר להלכה = יעקב ידגר, גדעון כ"ץ גדעון ושלום רצבי, **מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל**, באר שבע 2014

ידגר, המסורתיות בישראל = יעקב ידגר, **המסורתיות בישראל – מודרניות ללא חילון**, ירושלים תש"ע

ידגר, הקשת וש"ס = יעקב ידגר, 'הקשת וש"ס: נפתוליה ומגבלותיה של פוליטיקת הזהויות המזרחית', בתוך: יוסי יונה, יונית נעמן ודוד מחלב (עורכים), **קשת של דעות: סדר יום מזרחי לחברה בישראל**, תל אביב 2007, עמ' 254-260

ידגר, מעבר לחילון, = יעקב ידגר, **מעבר לחילון: מסורתיות וביקורת החילוניות הישראלית**, ירושלים 2012

ידגר, ש"ס כמאבק = Yaakov Yadger, 'SHAS as a Struggle to Create a New Field: A Bourdieuan Perspective of an Israeli Phenomenon', *Sociology of Religion* 64, 2 (2003), pp. 223-246

ידעי, מעדני המלך = יאיר ידעי, **ספר מעדני המלך, פרקי עלייה השקפה ודרך חיים שנאמרו מפי מרן הראשון לציון, רבן של כל ישראל, רבנו עובדיה יוסף שליט"א מלוקטים ממאות שיעוריו ומובאים בלשון קדשו הטהורה**, א-ד, אשדוד תשע"א-תשע"ו

יובל, הרמב"ם כעוזר למשיח = ישראל יעקב יובל, 'משה REDIVIVUS הרמב"ם כעוזר למלך המשיח', **ציון**, עב (תשס"ז), עמ' 161-188

יומן פעילות של הרבנות הראשית = שמואל כ"ץ, 'יומן פעילות של הרבנות הראשית בשנים תרפ"א-תשנ"ג, בתוך: איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), **הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה תרפ"א-תשנ"א – סמכותה, פעולותיה, תולדותיה**, ג, ירושלים תשס"ב, עמ' 1157-1502

יונג, בחירה רציונלית = Lawrence Young, *Rational choice theory and religion: summary and assessment*, London 1997

יונג, על החלומות = קרל גוסטב יונג, **על החלומות**, הוצאת דביר, ת"א 1982

יונה, מערבולת הזהויות = יוסי יונה (עורך), **מערבולת הזהויות דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, ירושלים 2004

יוסף, אגרת לבן תורה = הרב יצחק יוסף, **אגרת לבן תורה על דרך העיון והלימוד**, ירושלים תשס"ז

יוסף, ארחות מרן = הרב דוד יוסף, **ארחות מרן: הנהגותיו בהלכה של מרן רבינו עובדיה יוסף זצוק"ל**, א-ב, ירושלים תשע"ו

יוסף, הגדה = הרב דוד יוסף, **אוצרות יוסף ז' – הגדה של פסח**, ירושלים תשנ"ח

יוסף, הוראות מרן = הרב יצחק יוסף, **קבלת הוראות מרן**, מהדורת איגוד בני תורה, ירושלים תשס"ו

יוסף, הלכה ברורה = הרב דוד יוסף, **הלכה ברורה – על סדר השולחן ערוך**, א-יד, ירושלים תשס"ט-תשע"ה

יוסף, הנהגות האר"י – הרב יצחק יוסף, **"הנהגות האר"י בהלכה"**, בתוך: תחומין, ל (תש"ע), עמ' 402-389

יוסף, טהרת יוסף = הרב אברהם יוסף, **טהרת יוסף**, ירושלים תשס"ד

יוסף, מחזור יחו"ד = הרב דוד יוסף, **מחזור 'יחזקאל' דעת**, ירושלים תשס"א

יוסף, ילק"י = הרב יצחק יוסף, **ילקוט יוסף**, א-ל, ירושלים תש"ל-תשס"ו

יוסף, כללי המנהגים = הרב יצחק יוסף, **כללי המנהגים**, מהדורת איגוד בני תורה, ירושלים תשס"ז

יוסף, מן המעיין = הרב דוד יוסף, **מן המעיין** סדרת חוברות על פי פסקי מרן שר התורה הראש"ל רבינו עובדיה יוסף שליט"א, הוצאת אל המעיין, ירושלים תשנ"ב.

יוסף, סידור חזו"ע = הרב יצחק יוסף, **סידור 'חזון עובדיה'**, ירושלים 1988

יוסף, ספק ברכות = הרב יצחק יוסף, **קונטרס ילקוט יוסף – כללי ספק ברכות**, ירושלים תשס"ז

יוסף, עין יצחק כללי ההוראה = הרב יצחק יוסף, **עין יצחק: כללי ההוראה**, א-ג, ירושלים תשס"ט

יוסף, עין יצחק קבלת הוראות מרן = הרב יצחק יוסף, **עין יצחק: קבלת הוראות מרן – על דרך הפסיקה ההלכתית והחיוב לילך אחר הוראות מרן השולחן ערוך (בתוספת דברים ע"פ תורתו דרכו ודבריו של מרן עט"ר רשכבה"ג הגאון רבנו עובדיה יוסף שליט"א)**, מהדורת איגוד בני התורה, ירושלים ניסן תשס"ו

יוסף, קצושי"ע ילק"י = הרב יצחק יוסף, **ילקוט יוסף – קצור שולחן ערוך**, א-ב, ירושלים תשס"ו

יוסף, תורת הטהרה = הרב דוד יוסף, **תורת הטהרה – פסקי דינים בהלכות טהרת המשפחה להלכה ולמעשה**, ירושלים תשנ"ה

יוסף, תורת המועדים = הרב דוד יוסף, **תורת המועדים – אוצר הלכות ומנהגי מועדי ישראל על פי פסקי רבי עובדיה יוסף**, ירושלים תשס"א

יוסף, שו"ת הראשון לציון = הרב יצחק יוסף, **שו"ת הראשון לציון**, א-ב, ירושלים תשע"ו

יוסף חיים, בן איש חי = הרב יוסף חיים, **בן איש חי – הלכות**, ירושלים תשנ"ד

יוסף חיים, לשון חכמים = הרב יוסף חיים, **לשון חכמים – תפילות תחינות ובקשות תקוני הנפש וסגולות**, א-ג, (רבי יוסף חיים מזרחי, עורך), ירושלים תשס"ו

יוסף חיים, מקבציאל = הרב יוסף חיים, **חלק מספר מקבציאל: הלכות**, הוצאת ישועה סאלם, ירושלים תשע"ד

יוסף חיים, עוד יוסף חי = הרב יוסף חיים, **עוד יוסף חי: הלכות**, הוצאת ישועה סאלם, ירושלים תשע"ד

יוסף חיים, רב פעלים = הרב יוסף חיים, **רב פעלים – שו"ת**, ירושלים תשנ"ד

יעקב הלוי ממרויש, שו"ת מן השמים = יעקב הלוי ממרויש, **שו"ת מן השמים**, מונקטש תרנ"ו.

יעקבסון, מקבלת האר"י = יורם יעקבסון, **מקבלת האר"י עד לחסידות**, תל אביב תשמ"ד

יערי, ההילולא במירון = אברהם יערי, **תולדות ההילולא במירון, תרביץ** ל"א (תשכ"ב), עמ' 72-101

יפראן, קצושי"ע הרב עובדיה = רפאל חיים יפראן, **קיצור שולחן ערוך הרב עובדיה: לקט הלכות מכל ספרי רבנו**, ירושלים תשע"ד.

יפרח, משוש תבל = שמעון יוחאי יפרח, **משוש תבל: פנינים וביאורים, שביבי מוסר והשקפה, סיפורי מופת, עובדות ומשלים, הנהגות והליכות קודש, מאוצרות רבן של כל ישראל פאר הדור – מרן רבנו הרב עובדיה יוסף שליט"א על סדר פרשיות השבוע**, א-ה, ירושלים תשע"ה.

ירון, הרב קוק = צבי ירון, **פרקים במשנתו של הרב קוק**, ירושלים תשנ"ג

ישראל, מסירת שטחים = הרב שאול ישראלי, **מסירת שטחים מא"י במקום פיקוח נפש, תחומין י** (תשמ"ט), עמ' 48-61

יתד המאיר יחוד = יתד המאיר, **קונטרס לרעות בגנים בענין 'חדר יחוד' לבני עדות המזרח**, צפת תשס"ד

יתד המאיר מגיד הרקיע = יתד המאיר ירחון תורני **'מגיד הרקיע' מהדורת זכרון מיוחדת לכבודו של גדול ישראל מרן רבינו עובדיה יוסף זיע"א**, כסלו-טבת התשע"ד.

יתד נאמן, **'מחאה וזעזוע מדברי זלזול חמורים כנגד מרנא בעל החפץ חיים זי"ע'**, ה ניסן תשס"ח.

יתד נאמן, **'אחת היא יונתי תמתי'**, [מאמר מערכת נגד הרב עובדיה יוסף], ו ניסן תשס"ח.

יתד נאמן, **'בניגוד להלכה אושר סופית חוק' מוות מוחי נשימתית'**, יח אדר ב תשס"ח

יתד נאמן, 'הגאון הגדול ר"ש אויערבאך שליטא כנגד המסלפים למיניהם בדעת אביו זצוק"ל "אין שום היתר במי שמוגדר מבחינה קלינית מוות מוחי, לא להזיזו וכ"ש וכ"ש לא להוציא ממנו שום אבר"', ט ניסן תשס"ט.

יתד נאמן, חקיקה של שפיכות דמים, בגושפנקא של פשרנות הרסנית המעודדת עקירת ההלכה, כ אדר ב תשס"ח.

יתד נאמן, מוסף שבת קודש, שבועות תשס"ה.

יתד נאמן, 'עולם התורה וההלכה מביע דאגה וחרדה מהפרצה החמורה בשאלות הנוגעות לרציחה ופיקוח נפש'. יט אדר ב תשס"ח.

כהן, אבי רבי = אברהם משה כהן, אבי רבי: תשעים ושלושה סיפורים כמנין שנות איש האלוקים, ירושלים תשע"ד

כהן, גיוס בנות = כהן יחזקאל, גיוס בנות ושירות לאומי – עיון בהלכה, תשנ"ג

כהן, גיוס כהלכה = יחזקאל כהן, גיוס כהלכה – על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל, ירושלים תשנ"ג

כהן, מדינת התורה = אשר כהן, 'מדינת התורה חזון ומציאות: תמורות בהתייחסותה של התנועה הציונית דתית לרעיון מדינת התורה ודרכי הגשמתו בתקופת העיצוב 1947-1953', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן תשנ"ה

כהן, נגד ילקוט יוסף = חכם שלום כהן, חבר מועצת חכמי התורה של ש"ס, תמליל דרשה נגד 'ילקוט יוסף', תשס"ח, ארכיון אבישי בן חיים

כהן, קונטרס נגד ברסלב = הרב ירמיה כהן, קונטרס נגד רבי נחמן מברסלב, צפת תשס"ו (עותק בארכיון אבישי בן חיים)

כהן, שמיטת קרקעות = הרב צבי כהן, שמיטת קרקעות – הלכות ומנהגים השלם, בני ברק תשס"א
כהן, ש"ס והשסע = אשר כהן, ש"ס והשסע הדתי-חילוני, בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס אתגר הישראלי, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב תשס"א, עמ' 75-101

כהן, ש"ס פריפריה = אשר כהן, ש"ס: פריפריה בלב מרכז, בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל אביב תשס"ו, עמ' 327-350

כהן ואחרים, פאר הדור = כהן שלמה (יו"ר המערכת), פאר הדור – פרקים ממסכת חיינו ויצירתו של גאון דורנו מרן רבי אברהם ישעיהו קרליץ זצ"ל בעל 'חזון איש', א-ה, בני ברק תשל"ג

כהנא, החתם סופר = מעוז כהנא, 'החתם סופר: הפוסק בעיני עצמו', תרביץ ע"ו (ג-ד תשס"ז), עמ' 519-556

כהנא, יציבות ותמורה = מעוז כהנא, 'יציבות ותמורה בשו"ת החת"ס סופר', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד

כהנא, מהנובי לחת"ס = מעוז כהנא, מהנודע ביהודה לחתם סופר: הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2015

כהנא, רבי יהודה החסיד = מעוז כהנא, 'מקורות הידע ותמורות הזמן: צוואת ר' יהודה החסיד בעת החדשה', בתוך: חיים קרייסל, בועז הוס ואורי ארליך (עורכים), סמכות רוחנית: מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, באר שבע תש"ע, עמ' 223-262

כהנר ואחרים, החרדים בישראל = לי כהנר, ניקולא יוזגוף-אורבך וארנון סופר, החרדים בישראל: מרחב, חברה, קהילה, חיפה 2012

'כל האמת על הראשון לציון' = כל האמת על הראשון לציון: קונטרס נגד הרב הספרדי הראשי הרב שלמה עמאר, יוני 2006, ארכיון אבישי בן חיים.

כ"ץ ההלכה במיצר = יעקב כ"ץ, ההלכה במיצר – מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה, ירושלים תשנ"ב

כ"ץ, אורתודוקסיה בפרספקטיבה = יעקב כ"ץ, 'אורתודוקסיה בפרספקטיבה היסטורית', **כיוונים** 33 (תשמ"ז), עמ' 89–100

כ"ץ, בין יהודים לגוים = יעקב כ"ץ, **בין יהודים לגוים**, ירושלים 1999

כ"ץ, דעת תורה = יעקב כ"ץ, 'דעת תורה: הסמכות הבלתי מסויגת שטוענים לה בעלי ההלכה', בתוך: זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), **בין סמכות לאוטונומיה במסורות ישראל**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 95–104

כ"ץ, ההלכה במיצר = יעקב כ"ץ, **ההלכה במיצר: מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה**, ירושלים תשנ"ב

כ"ץ, הלכה וקבלה = יעקב כ"ץ, **הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית**, ירושלים תשמ"ד

כ"ץ, יחסי הלכה וקבלה = יעקב כ"ץ, 'יחסי הלכה וקבלה בדורות שלאחר "התגלות" הזוהר', **דעת** 4 (תשמ"מ), עמ' 57–74

כ"ץ, הקרע שלא נתאחה = יעקב כ"ץ, **הקרע שלא נתאחה: פרישת האורתודוקסים מכלל הקהילות בהונגריה ובגרמניה**, ירושלים תשנ"ה

כ"ץ, הרה"ר והחינוך = כ"ץ שמואל, 'הרבנות הראשית ומערכת החינוך הדתית', בתוך: איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), **הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה תרפ"א–תשנ"א** – **סמכותה, פעולותיה, תולדותיה**, ב, ירושלים תשס"ב, עמ' 587–652

כ"ץ, חברה מסורתית = יעקב כ"ץ, 'חברה מסורתית וחברה מודרנית', בתוך: יעקב כ"ץ (עורך) **לאומיות יהודית, מסות ומחקרים**, הספריה הציונית, ירושלים תשל"ט, עמ' 155–166

כ"ץ, יחסי הלכה וקבלה = יעקב כ"ץ, 'יחסי הלכה וקבלה בדורות שלאחר התגלות הזוהר', **דעת** ד (תש"ס), עמ' 57–74

כ"ץ, מסורת ומשבר = יעקב כ"ץ, **מסורת ומשבר**, ירושלים תשי"ח

כ"ץ, פולמוס המוסר = הרב דב כ"ץ, **פולמוס המוסר**, ירושלים תשל"ב

כ"ץ, החתם סופר = יעקב כ"ץ, 'קווים לביוגרפיה של החת"ס סופר', בתוך ספרו: **הלכה וקבלה**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 353–386. (פורסם תחילה בתוך: אפרים אלימלך אורבך ואחרים (עורכים), מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות, מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' 115–148)

כ"ץ, תנועת המוסר = הרב דב כ"ץ, **תנועת המוסר – תולדותיה, אישיה ושיטותיה (א–ה)**, תל אביב תשי"ח–תשכ"ג; מהדורה חדשה, ירושלים תשנ"ו

כשר, התקופה הגדולה = מנחם כשר, **התקופה הגדולה**, ירושלים תשס"א

ללא שם, גאון ישראל = ללא חתימה, 'גאון ישראל הרב עובדיה יוסף שליט"א – מתולדותיו ופעליו', בתוך: מנשה הלוי (עורך), **קול סיני** תשכ"ד, עמ' 141–144

לאו, ארץ הקודש = בנימין לאו, 'ארץ הקודש בכתבי רבנים מארצות המזרח במאה העשרים', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים**, ירושלים תשס"ה, עמ' 168–183

לאו, דוקטורט = בנימין לאו, **'להחזיר עטרה ליושנה: עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף'**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ב

לאו, היחס למדינת ישראל = בנימין לאו, 'היחס למדינת ישראל ולאזרחיה בכתבי הרב עובדיה יוסף', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב תשס"ו, עמ' 284–326

לאו, הרב עזיאל = בנימין לאו, 'הרב ב"צ עזיאל: אחדות האומה בשדה ההלכה', בתוך: מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים תשס"ב, עמ' 297–319

לאו, להחזיר עטרה = בנימין לאו, 'להחזיר עטרה ליושנה' – מאבקי חוץ ופנים של הרב עובדיה יוסף, **אקדמות ח** (כסלו תש"ס), עמ' 9–24

לאו, ממסורת לספרות = בנימין לאו, 'תמורות בעולם ההלכה הספרדי: ממסורת לספרות', בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, תל אביב 2004.

לאו, ממרן עד מרן = בנימין לאו, **ממרן עד מרן – משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף**, תל אביב 2005

לאו, מקומה של הקבלה = בנימין לאו, 'מקומה של הקבלה בפסיקת הרב עובדיה יוסף', **דעת** 55 (תשס"ה), עמ' 131–164

לאו, על משמרת אעמודה = בנימין לאו, "'על משמרת אעמודה' – להחזיר עטרה ליושנה", בתוך: מרדכי בר-און (עורך), **אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 214–227

לאו, פתיחת שערים = הרב בנימין לאו, 'פתיחת שערים ליהודים "מסורתיים" – עיון בפסיקותיו של הרב עובדיה יוסף', בתוך: יעקב בלידשטיין (עורך), **שבת – רעיון, היסטוריה, מציאות**, באר שבע תשס"ד, עמ' 83–97

לאו, שמירת מנהגי עדות = בנימין לאו, 'שמירת מנהגי עדות מול אחדות ההלכה', **אקדמות י** (כסלו תשס"א), עמ' 267–288

לאו, סוגה בשושנים = הרב נחום לאו, **סוגה בשושנים: ברית הנישואין וחיי הנישואין באספקלריה יהודית**, ירושלים תש"ל

לאו, תורה ומדע = הרב נחום לאו, **תורה ומדע**, ירושלים תשנ"ז.

לאו, תורה לשמה (אנגלית) = Norman Lamm, *Torah Lishmah: Torah for Torah's Sake in the Thought of Rav Hayyim Volozhin and His Contemporaries*, New York 1989

לאו, תורה לשמה = הרב נחום לאו, **תורה לשמה במשנת ר' חיים מוולוז'ין ובמחשבת הדור**, ירושלים תשל"ב

לאסוול, כוח ואישיות = Harold D. Laswell, *Power and Personality*, New York 1948

לאסוול, פסיכופתולוגיה ופוליטיקה = Harold D. Laswell, *Psychopathology and politics*, Chicago 1930

לב און ובן שחר, פורומים משלהן = אזי לב-און ונריה בן-שחר, 'פורומים משלהן: עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות', **מסגרות מדיה** 4 (2009), עמ' 67–105

לב, על גידולו = זאב לב, 'על "גידולו של גדול"', **המעין** נ (א תש"ע), עמ' 100–104

לבהר, מגן אבות = מרדכי עקיבא אריה לבהר, **מגן אבות: הלכות והליכות אשר נהגו במערב הפנימי (מארוקו)**, ירושלים תשס"ה.

לוז, מקבילים נפגשים = אהוד לוז, **מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח אירופה בראשיתה 1882–1904**, תל אביב 1985

לוי ואמריך, ש"ס וחזיון התעתועים = גל לוי וזאב אמריך, 'ש"ס ו"חזיון התעתועים האתני"', בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 621–851

לוי, ברכת ה' = הרב משה לוי, **ברכת ה'**, בני ברק תש"ס

לוי, החרדים = אמנון לוי, **החרדים**, ירושלים תשמ"ח

לוי, חומרות = יהודה לוי, 'חומרות משובחות, הדיוטיות ואפיקורסיות', **המעין** יח (ב תשל"ח), עמ' 19–33

לוי, יסודות התפילה = אליעזר לוי, **יסודות התפילה – מחקר על תולדות התפילה, מקורותיה מנהגיה וטעמיה**, עד עריכתה בימי הגאונים, מהדורה ג', תל אביב תשט"ו

לוי, לוינסון וכ"ץ, אמונות = שלומית לוי, חנה לוינסון חנה ואליהוא כ"ץ, **אמונות שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל**, ירושלים 1993

לוי, לוינסון וכ"ץ, יהודים ישראלים = שלומית לוי חנה לוינסון ואליהוא כ"ץ, **יהודים ישראלים**, דיוקן, ירושלים 2002

לוי, פוליטיקה של זהויות = אנדרה לוי, 'לקראת פוליטיקה של זהויות, מאבקה של התרבות המזרחית להכרה ולתמיכה', **פנים**: כתב עת לתרבות חברה וחינוך, 10 (1999), עמ' 32–40

לוי, אוצר הגאונים = בנימין מנשה לוי, **מאמרי ביקורת על ספרי אוצר הגאונים**, ירושלים תרצ"א

לוי, סודות הגלגול = דפנא לוי, **סודות הגלגול בקבלה ובפסיכולוגיה הטרנספרסונלית: תורות הנפש, תורות הגלגול, תורות הקארמה ותיקון הנשמה**, גוונים, תל אביב תשע"ו

לופו, ההשפעה הליטאית = יעקב לופו, 'ההשפעה הליטאית על עולם התורה במרוקו מתחילת המאה העשרים ועד לעליית ש"ס', **כיוונים חדשים** 2 (2000), עמ' 61–73

לופו, העומק ההיסטורי = יעקב לופו, 'ש"ס: העומק ההיסטורי', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב תשס"ו, עמ' 123–151

לופו, הצלת מאראקא = יעקב לופו, 'הצלת יהדות מאראקא לתורה, הוצאת תלמידים ממרוקו לשיבות ליטאיות אחר השואה', **פעמים** 80 (קיץ תשנ"ט), עמ' 112–123

לופו, ש"ס דליטא = יעקב לופו, **ש"ס דליטא – ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו**, תל אביב 2004

לורברבוים, בזכות הדמוקרטיה = מנחם לורברבוים, **'בזכות הדמוקרטיה: שאלת המשטר הטוב במסורת ההלכתית וההגותית'**, בתוך: אבי שגיא ואחרים (עורכים), **יהדות פנים וחץ**, ירושלים תש"ס, עמ' 75–57

לורברבוים, על הסתייגות = יאיר לורברבוים, **'על הסתייגות מטעמים בשיח ההלכתי: הפולמוס על אודות טעם האיסורים לגלח את פאת הראש ולהשחית את הזקן'**, עמ' 1–48, טרם פורסם.

לורברבוים, פוליטיקה וגבולות ההלכה = מנחם לורברבוים, **פוליטיקה וגבולות ההלכה**, ירושלים תשס"ו

ליאון, אולטרה-אורתודוקסיה = Nissim Leon, *'Ultra-Orthodoxy, Ethnicity, and Nationalism in Contemporary Israel: Legitimizing the Participation of Shas in Israeli Governments'*, in: **The Nation State and Religion: The Resurgence of Faith**, Vol. 2 (Anita Shapira, Yedidia Z. Stern and Alexander Yakobson, eds.) London 2014, pp. 151–162

ליאון, בניית סמכות = נסים ליאון, 'בניית סמכות קהילתית מקומית בתנועת התשובה החרדית-מזרחית', בתוך: קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים), **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות**, ירושלים ותל אביב 2009, עמ' 164–185

ליאון, האוקסימורון הש"סי = נסים ליאון, **'האוקסימורון הש"סי'**, מאמר שהוצג בכנס: 'תנועת ש"ס – סיפור הצלחה?' מרכז רבין לחקר ישראל, 8 ביולי 1999

ליאון, 'הגדול הספרדי' = נסים ליאון, **'הגדול הספרדי' של חברת הלומדים החרדית: הרב בן ציון אבא שאול'**, טרם פורסם

ליאון, הגישה הממלכתית של ש"ס = נסים ליאון, 'הגישה הממלכתית של ש"ס ומשמעותה', בתוך: דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה-בוקר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2010, עמ' 132–155

ליאון, המסורתיות המזרחית = נסים ליאון, 'המסורתיות המזרחית במבט פוסט אורתודוקסי: מדתיות שבורה לחילוניות שנקטעה?' **פעמים** 122–123 (2009), עמ' 89–113

ליאון, המצנפת והדגל = נסים ליאון, **המצנפת והדגל: הלאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים 2016

ליאון, הנרדף והטמבלויזיה = נסים ליאון, 'פאר הדור, הנרדף השטח והטמבלויזיה', פנים 14 (אפריל 2000), עמ' 15–23

ליאון, הסיטואציה המזרחית = נסים ליאון, 'הסיטואציה המזרחית בחברה החרדית והתגובות לה', **תרבות דמוקרטית** 14 (2014), עמ' 161–191

ליאון, הפוסק כתועמלן = נסים ליאון, 'הפוסק כתועמלן: הלכה ופופוליזם ביהדות המזרחית בת זמננו', **עיונים בתקומת ישראל** 20 (תש"ע), עמ' 337–359

ליאון התנועה החרדית = נסים ליאון, 'התנועה החרדית אצל המזרחים בישראל בראי ובחיי הפרקטיקה **הדתית**', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2004

ליאון, התסיסה = נסים ליאון, 'התסיסה החרדית בקרב היהודים המזרחים: תמונות אתנוגרפיות מאשנב בית הכנסת העדתי', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ועיוניים**, תל אביב תשס"ו, עמ' 165–193

ליאון, זיכוי הרבים = Nissim Leon, 'Zikui Harabim: Ovadia Yosef's Approach toward Religious Activism and His Place in the Haredi Movement within Mizrahi Jewry', *Studies in Contemporary Jewry*, 22 (2008), pp. 150–168

ליאון, זרימות חרדיות = נסים ליאון, 'זרימות חרדיות ביהדות המזרחית בת זמננו', בתוך: **זהויות** 1 (תשע"ב, 2011), עמ' 71–86

ליאון, חרדיות רכה = נסים ליאון, **חרדיות רכה – התחדשות דתית ביהדות המזרחית**, ירושלים תש"ע 2009

ליאון, כנס התשובה = נסים ליאון, 'כנס התשובה ההמוני בחרדיות המזרחית', בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **'חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?'**, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, ירושלים תשס"ד, עמ' 82–98

ליאון, לשאלת התפתחותה = נסים ליאון, 'מה שם ייקרא לתופעה שאין יודע מי קבע אותה ולמה? לשאלת התפתחותה של החרדיות המזרחית בישראל', **עיונים בתקומת ישראל** 16 (2000), עמ' 85–107

ליאון, ספרדים וחרדים = נסים ליאון, **'ספרדים וחרדים: חקירה אתנוגרפית למשמעות השפעתה של תנועת ש"ס על תפיסת הזהות המזרחית והחרדית והשיח אודותיה'**. תזה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב 1999

ליאון, פורת יוסף = נסים ליאון, 'ישיבת פורת יוסף: מחידוש היסטורי לחידוש אתני', **פעמים** 135 (תשע"ג), עמ' 15–60

ליאון, ש"ס והציונות = נסים ליאון, 'ש"ס והציונות – ניתוח פוליטי-סמלי', **המרחב הציבורי** 3 (2009), עמ' 35–74

ליאון, ש"ס והתהליך המדיני = ליאון נסים, 'ש"ס, הרב עובדיה יוסף והתהליך המדיני', **עיונים בתקומת ישראל** 21 (תשע"ב), עמ' 172–189

ליאון, תמורות בבית הכנסת = נסים ליאון, 'תמורות בבית הכנסת העדתי ביהדות המזרחית', **אקדמות** כ (2008), עמ' 89–107

ליבוביץ, השתקפות הקבלה = ירון ליבוביץ, 'הלכה וקבלה: השתקפות הקבלה אצל הרב עובדיה יוסף', **מגל יד (תשס"ד)**, עמ' 297–319

ליבוביץ, יהדות = ישעיהו ליבוביץ, **יהדות עם יהודי ומדינת ישראל**, ירושלים תשל"ט

ליבוביץ, מסורתניים רוחניים = אסף ליבוביץ, 'מסורתניים רוחניים בישראל תנועה חברתית חדשה ושאלת הישראליות בעידן פוסט מטריאלי', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל**, באר שבע 2014, עמ' 461–497

ליבמן, האורתודוקסיה = *The*, in: Charles S. Liebman, 'Orthodoxy in American Jewish life', in: *Jewish Community in America* (Marshall Sklare, ed.) New York c1974, pp. 131–174

ליבמן, הדת העממית = צ'ארלס ישעיהו ליבמן, 'לקראת חקר הדת העממית בישראל', **מגמות** כג 2 (1997), עמ' 95–103

ליבמן, קיצוניות כנורמה דתית = צ'ארלס ישעיהו ליבמן, 'קיצוניות כנורמה דתית', בתוך: מאיר ליטבק ואורה לימור (עורכים), **קנאות דתית**, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשס"ח, עמ' 27–41.

ליבנה, ש"סופוביה = נרי ליבנה, **"ש"סופוביה"** — **מדוע שונאים את ש"ס?**, הארץ, 22 באוגוסט 2000

ליבס, דרשתו הסודית = יהודה ליבס, **"תריץ אורזילין דאילתא"**, דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו, בתוך: רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), **קבלת האר"י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** י, ירושלים תשנ"ב, עמ' 113–170

ליבס, הזוהר כספר הלכה = יהודה ליבס, 'הזוהר כספר הלכה', **תרביץ** סד (תשנ"ה), עמ' 581–605

ליבס, החידוש של ר' נחמן = יהודה ליבס, 'החידוש של ר' נחמן מברסלב', **דעת** 45 (תש"ס), עמ' 91–103

ליבס, המיתוס היהודי = יהודה ליבס, 'DE NATURA DEI – על המיתוס היהודי וגלגולו', בתוך: מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), **משואות** – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, מוסד ביאליק ירושלים ותל אביב תשנ"ד, עמ' 243–297

ליבס, המשיח של הזוהר = יהודה ליבס, 'המשיח של הזוהר – לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי, בתוך: **הרעיון המשיחי בישראל, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87–236

ליבס, התיקון הכללי = יהודה ליבס, 'התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות', **ציון**, מה (תש"מ), עמ' 201–245

ליבס, זוהר וארוס = יהודה ליבס, 'זוהר וארוס', **אלפיים** 9 (תשנ"ד) עמ' 67–119

ליבס, חטאו של אלישע = יהודה ליבס, **חטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס**, ירושלים תשמ"ו

ליבס, כיצד נתחבר = יהודה ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', בתוך: יוסף דן (עורך), **ספר הזוהר ודורו**, **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** ח, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1–71

ליבס, משיחיות הרמב"ם = יהודה ליבס, 'המשיחיות אצל הרמב"ם', (נספח לעל המיתוס היהודי וגלגולו), בתוך: מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), **משואות** – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל **מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב**, מוסד ביאליק ירושלים ותל אביב תשנ"ד, עמ' 295–297

ליבס, ספר יצירה = יהודה ליבס, **תורת היצירה של ספר יצירה**, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תשס"א

ליבס, עמק המלך = יהודה ליבס, 'לדמותו, כתביו וקבלתו של בעל עמק המלך', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, יא (תשנ"ג), עמ' 101–137

ליבס, צדקת הצדיק – יהודה ליבס, 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות', **קבלה** 9 (תשס"ג), לוס אנג'לס, עמ' 225–306.

ליברמן, יוונית ויוונית = שאול ליברמן, **יוונית ויוונית בארץ ישראל**, ירושלים תשמ"ד

ליכטנשטיין, מקדושה לטומאה = יחזקאל שרגא ליכטנשטיין, **מקדושה לטומאה: תפילה וחפצי מצווה בבתי קברות ועלייה לקברי צדיקים**, תל אביב תשס"ז.

ליכטנשטיין, עדות = ליכטנשטיין רות, **עדות: חורבן יהדות אירופה**, ניו יורק ירושלים תש"ס.

לימור ונוה, הרדיו הפיראטי = יחיאל לימור וחנן נוה, **הרדיו הפיראטי בישראל**, הוצאת פרדס, חיפה 2007

לימור וריינר, עלייה לרגל = אורה לימור ואלחנן ריינר (עורכים), **עלייה לרגל: יהודים נוצרים מוסלמים**, רעננה תשס"ה

ליקוטי מוהר"ן = ספר ליקוטי מוהר"ן, הוצאת נצח ישראל, ירושלים תשס"ב
 ללוש, נשמע קולם = הרב שמעון ללוש, נשמע קולם – קבלה והלכה, אלעד תשע"ה
 ללוש, קבלה והלכה = הרב שמעון ללוש, קונטרס קבלה והלכה: נשמע קולם שאלות ותשובות להשיב על
 הטעות שכתבו כמה ממחברי הזמן, אלעד תשע"ו
 לנגנטל ופרידמן, הקונפליקט = נחום לנגנטל ושוקי פרידמן (עורכים), הקונפליקט – דת ומדינה בישראל,
 תל אביב 2002
 לנגרמן, סוגיות אסטרונומיות = יצחק צבי לנגרמן, 'סוגיות אסטרונומיות במחשבת הרמב"ם', דעת, 37
 (תשנ"ו), עמ' 111–113
 לנקון, מבוא לכלכלת דת = Laurence R. Innacone, 'Introduction to the economics of religion',
Journal of Economic Literature 36, 3 (1997), pp. 1465–1495
 לרנר, רמב"ם, אגרת האסטרולוגיה = Ralph Lerner, 'Maimonides, Letter on Astrology', *History of Religion* 8 (1968), pp. 143–158
 לעווי, מנהג ישראל = הרב יוסף לעווי, מנהג ישראל תורה, (א-ד), ירושלים תשס"ט
 מאזוז, איש מצליח = מצליח מאזוז, איש מצליח – שו"ת, בני ברק תש"מ
 מאזוז, בין השמשות = הרב מאיר מאזוז, קונטרס בין השמשות, מצורף למשנה ברורה, בני ברק תשס"ז
 מאזוז, מבוא = הרב מאיר מאזוז, 'מבוא', בתוך: משיעורי הראש"ל, ב', ירושלים תשנ"ח, עמ' 13–22
 מאזוז, מכתב לראשי ש"ס = הרב מאיר מאזוז, 'מכתב לראשי ש"ס – מדוע לא תודיעו את כל האמת
 למרן?', אדר תשס"ח, ארכיון אבישי בן חיים
 מאזוז, נגד ילקוט יוסף = הרב מאיר מאזוז, 'הערות אחדות' (נגד ילקוט יוסף), אור תורה (תמוז תשע"ד),
 סימן קיד, עמ' תתקיג–תתקכה
 מאזוז, סידור = הרב מאיר מאזוז, סידור איש מצליח, (עם קונטרס 'לאוקמי גירסא'), בני ברק תשס"ו
 מאיר, בין מסורת לקדמה = מיכאל מאיר, בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות,
 ירושלים תש"ן
 מאיר, דת מיושנת = מיכאל מאיר, 'האם צריכה ויכולה דת "מיושנת" להיעשות מודרנית?: תנועת
 הרפורמה היהודית בגרמניה בעיני יהודים ונוצרים', בתוך: יהדות בתוך המודרניות: חיבורים על
 ההיסטוריה והדת היהודית (מיכאל מאיר, מחבר), ירושלים תשס"ז, עמ' 213–225
 מאיר, הרב הלל = Jonatan Meir, 'The boundaries of the Kabbalah: R. Yaakov Moshe Hillel and
 the Kabbalah in Jerusalem', in: *Kabbalah and Contemporary Spiritual Revival* (Boaz
 Huss, ed), Ben Gurion University of the Negev Press, 2011, pp. 163–180
 מאיר, רחובות הנהר = יונתן מאיר, רחובות הנהר: קבלה ואקזוטריה בירושלים, ירושלים 2011
 מאמאן, עמק יהושע = הרב יהושע מאמאן, שו"ת עמק יהושע, ירושלים תשמ"ח
 מארץ וסימון, קונספט הרציונליות = James C. March and Herbert A. Simon, 'The Concept of
 Rationality', In: *Human Behavior and International Politics* (J. David Singer, ed.)
 Chicago 1965, pp. 340–347
 מונדני, הרב יוסף חיים = שמואל מונדני, 'הרב יוסף חיים ומשנתו ההלכתית כפי שהיא משתקפת ב"בן
 איש חי"', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"ה
 מוצפי היר, דתיות = פנינה מוצפי-היר, 'דתיות, מגדר ומעמד בעיירה המדברית', הקשת הדמוקרטית
 המזרחית – שיח חדש 7 בספטמבר 2015 <http://www.ha-keshet.org.il/articles/feminisim/datiyut.htm>
 מוצפי, עולמו של צדיק = בן ציון מוצפי, עולמו של צדיק, ירושלים תשל"ו
 מוצפי, שפתי צדיקים = בן ציון מוצפי, שפתי צדיקים, ירושלים תשמ"א

מורגנשטרן, הכמיהה לציון = אריה מורגנשטרן, 'יהדות הגולה והכמיהה לציון 1240-1480', תכלת 12 (תשס"ב, 2012), עמ' 51-100

מורגנשטרן, הרבנות הראשית = אריה מורגנשטרן, הרבנות הראשית לארץ ישראל – ייסודה וארגונה, ירושלים תשל"ג

מורגנשטרן, משיחיות = אריה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ירושלים תשמ"ה

מזרחי, עוד יוסף חי = יוסף חיים מזרחי, מחזור עוד יוסף חי כמנהג הספרדים ובני עדות המזרח לפי הנוסח המקובל מדורי דורות על פי רבותינו הקדושים האר"י והרש"ש זצוק"ל ובצירוף הלכות והליכות, בקשות ותחינות, מספרי רבנו הגדול, רשכבה"ג המוהר"ר יוסף חיים זצוק"ל, הוצאת יוסף חיים מזרחי ובני ביתו, ירושלים תשס"ז

מחברים שונים, תפארת ציון = (בעילום שם העורך), ספר תפארת ציון הספיידא דצדיקא שנישאו אחר מיטתו של רבנו הגדול מרן עטרת ראשנו רבי בן ציון אבא שאול זצ"ל, ירושלים תש"ס

מחולת המחניים = ללא שם מחבר (*המחבר הוא אחד מנכדיו של הרב עובדיה יוסף), מחולת המחניים, קונטרס בו ידונו כמה עניינים הנוגעים להיתר מכירה אשר יד זדונית העלימה וסילפה, וכן תשובה משכלת למשובה אילת יחסם של כמה מחכמי האשכנזים לגדולי הדור, ירושלים תשס"ח

מישלו, הרב גורן = מישלו, שפרה, השקפתו הציונית של הרב שלמה גורן, ישראל 20 (תשע"ב), עמ' 81-106

מכמן, השפעת השואה = דן מכמן, 'השפעת השואה על התרבות הדתית', בתוך: ישראל גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 613-656

מלאך, השתנות הטבעים = דניאל מלאך, 'השתנות הטבעים כפתרון לסתירות בין דת ומדע', תחומין יח (תשנ"ח), עמ' 371-383

מלכא, ישועות יצחק = מאיר מלכא, ישועות יצחק: חכם יצחק כדורי זצוק"ל, ירושלים תש"ע
מלכיאל, אידיאולוגיה והלכה = אליעזר מלכיאל, 'אידיאולוגיה והלכה בהיתר המכירה של הרב קוק', שנתון המשפט העברי, כ (תשנ"ה-תשנ"ז), עמ' 169-212

מלמד, ארץ ישראל = אברהם מלמד, 'ארץ ישראל והתיאוריה האקלימית במחשבה היהודית', בתוך: משה חלמיש ואביעזר רביצקי (עורכים), ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 52-78

מלר, הנהגות בריסק = שמעון יוסף מלר, עובדות והנהגות לבית בריסק, א-ד, ירושלים תשנ"ט-תש"ס
מלר, הרב מבריסק = שמעון יוסף מלר, הרב מבריסק: תולדות מרן רי"ז הלוי במסכת חיו של רבנו יצחק זאב הלוי סאלאוויצקי, א-ג, ירושלים תשס"ג-תשס"ו

מנהיים, אדם וחברה = Karl Mannheim, *Man and Society*, London 1946
מנהיים, סוציולוגית התרבות = Karl Mannheim, *Essays on the Sociology of Culture*, London 1992

מנור, בן עטר בחסידות = דן מנור, 'ר' חיים בן עטר במשנת החסידות', פעמים, 20 (תשמ"ד), עמ' 88-110
מנור, קבלה ומוסר במרוקו = דן מנור, קבלה ומוסר במרוקו, מכון בן צבי, ירושלים תשנ"ב.
מסכת סופרים = מסכת סופרים, מהדורת מ' היגער, ניו יורק, תרצ"ז.

מעוז, חידוש והמשכיות = עזריהו מעוז, 'חידוש והמשכיות: המסורת היהודית ועיצובם של פולחני הריבונות בישראל', בתוך: מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, עמ' 273-294

מקגין, מיסטיקה = Bernard McGinn, *The foundations of Mysticism*, New York, 1991

מקגין, יסודות המיסטיקה = Bernard McGinn, *The Foundations of Mysticism: Origins to the Fifth Century*, Vol. 1 of The Presence of God: A history of Western Christian Mysticism, Crossroad, New York, 1995

מרגולין, הדת הפנימית = רון מרגולין, **הדת הפנימית, פנומנולוגיה של חיי הדת הפנימיים והשתקפותם במקורות היהדות מן המקרא עד החסידות**, ירושלים 2011

מרגולין, החסידות מקורותיה = רון מרגולין, 'הפנמת חיי הדת בדורותיה הראשונים של החסידות: מקורותיה ובסיסה האפיסטמולוגיים', עבודות דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט מרוז, מליקוטי = רונית מרוז, 'מליקוטי אפרים פאנצירי: דרשת האר"י בירושלים וכוונות האכילה', בתוך: רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), **קבלת האר"י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 211-258

מרק, התגלות ותיקון = צבי מרק, **התגלות ותיקון – בכתביו הגלויים והסודיים של ר' נחמן מברסלב**, ירושלים תשע"א

מרק, מבחן צירופי = צבי מרק, 'מבחן צירופי האותיות: על טקס חניכה מיסטי שעבר ר' נחמן מברסלב ועל הדיו בספר ליקוטי מוהר"ן', **דעת** 68–69 (תש"ע), עמ' 131–147

מרק, מגילת סתרים = צבי מרק, **מגילת סתרים – חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלב**, רמת גן תשס"ו

מרק, צדיק הנתון בלוע = צבי מרק, 'צדיק הנתון בלוע הסטרא אחרא: האדם הקדוש והמקום הטמא: על העלייה לרגל לקבר ר' נחמן מברסלב באומן בראש השנה', **ראשית – עיונים ביהדות** 2 (תש"ע), עמ' 112–146

מרק, רנסנס = Zvi Mark, *The Contemporary Renaissance of Braslav Hasidim: Ritual, Tikkun and Messianism*, in: Boaz Huss (ed), **Kabbalah and Contemporary Spiritual Revival**, Ben Gurion University of the Negev Press, 2011, pp. 101-116

משאש, תבואות שמ"ש = הרב שלום משאש, **תבואות שמ"ש**, ירושלים תשל"ט–תש"מ
משאש, אוצר המכתבים = הרב יוסף משאש, **אוצר המכתבים**, א–ג, ירושלים תשכ"ח–תשל"ה
משאש, ברוך הוא וברוך שמו = הרב שלום משאש, **עניית ברוך הוא וברוך שמו – חיוב או מידת חסידות?** רכסים תשנ"ה

משאש, ילקוט שמ"ש = הרב שלום משאש, **ילקוט שמ"ש**, ירושלים 2003
משאש, שמש ומגן = הרב שלום משאש, **שמש ומגן – שו"ת**, ירושלים תשמ"ו–תש"ס
משיח, הלעיטהו לרשע = אמיר משיח, 'הלעיטהו לרשע וימות: עמדתו של הרב יוסף שלום אלישיב כלפי היהודי המומר', **מורשת ישראל** 9 (תשע"ב) עמ' 131–148
משיח, הרב אוירבך = אמיר משיח, **הלכה בתמורות הזמן במשנתו של הרב שלמה זלמן אוירבך**, רמת גן 2013

משיח, מחשבת הרשז"א = אמיר משיח, 'מחשבת ההלכה במשנתו של הרב שלמה זלמן אוירבך', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ח

משיעורי הראש"ל = משיעורי הראש"ל – שיעוריו של מרן רבינו עובדיה יוסף שליט"א במוצאי שבת בבית הכנסת היזדים, א–ד, מפרשת בלק תשנ"ה עד פרשת בלק תשנ"ט, ירושלים תשנ"ח–תש"ס

משנת יוסף 2 = משנת יוסף: קובץ תורני – מאמרים תשובות ופסקים בתורת מרן פוסק הדור רבנו עובדיה יוסף זיע"א, גליונות א–ג, ירושלים תשע"ד–תשע"ו.

נאה, שיעורי ציון = הרב אברהם חיים נאה, **שיעורי ציון**, ירושלים תש"ט
נאה, שיעורי תורה = הרב אברהם חיים נאה, **שיעורי תורה**, ירושלים, תש"ח

נבון, גשר בנות יעקב = הרב חיים נבון, **גשר בנות יעקב: מעמד האישה בהלכה – בין עבר לעתיד**, ידיעות אחרונות, תל אביב 2011.

נבון, נאחז בסבך = הרב חיים נבון, **נאחז בסבך**, מעלה אדומים תשס"ו
נברו, תיקון = אסף נברו, **'תיקון: מקבלת האר"י לגורם תרבותי'**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשס"ו.

נגאל, סיפורי דיבוק = גדליה נגאל, **סיפורי דיבוק בספרות ישראל**, ירושלים תשמ"ג
נהוראי, הרב קוק = מיכאל צבי נהוראי, 'הערות לדרכו של הרב קוק בפסיקה', **תרביץ** נט (תש"ן), עמ' 505–481

נובירט, שמירת שבת = הרב יהושע ישעיה נובירט, **שמירת שבת כהלכה**, א–ב, ירושלים תשמ"ט
נוימן, הוויכוח על גבולות = קלמן נוימן, **הוויכוח על גבולות המדינה – סוגיה של דת ומדינה?**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תשע"ג
נוימן, הציונות הדתית והמדינה = נוימן קלמן, 'הציונות הדתית והמדינה', בתוך: שטרן ואחרים, **כשיהדות פוגשת מדינה**, עמ' 271–422.

נחפשה דרכינו = **נחפשה דרכינו – בירור דברים בענייני השעה (קונטרס מאת אנשי ש"ס נגד הרב שך)**, ירושלים תשנ"ה

ניהוף, חלום = Maren Niehoff, 'A Dream Which Is not Interpreted Is like a Letter Which Is Not Read', **Journal of Jewish Studies** 43 (1992), pp. 58–84

ניני, פולמוס = יהודה ניני, 'פולמוס מענייני וויכוח עקר על חכמת הקבלה בין חכמי תימן בראשית המאה', **מיכאל יד (תשנ"ז)**, עמ' רטו–רמג.

ניר, אריה דרעי = יואל ניר, **אריה דרעי**, תל אביב 1999
נסים, יין הטוב = הרב יצחק נסים, **שו"ת יין הטוב**, ירושלים תשל"ט
נעימי, ארי עלה = אהרון ש' נעימי, **ארי עלה מבבל – תולדות חייו, הנהגותיו ופעולותיו למען הכלל והפרט של רבינו יעקב מוצפי**, ירושלים תשמ"ו

נקי, מעין אומר = הרב יהודה נקי, **שו"ת מעין אומר – שאלות ותשובות מאשר נשאלו משך השנים על ידי הציבור בנוכחותי או באמצעותי את מורנו ורבנו פאר הדור והדרו**, א–ב, ירושלים תשס"ח–תשע"ג

נקי, מעין אומר הגנוז = הרב יהודה נקי, **שו"ת מעין אומר – שאלות ותשובות מאשר נשאלו משך השנים על ידי הציבור בנוכחותי או באמצעותי את מורנו ורבנו פאר הדור והדרו**, א–ג, ירושלים תשס"ז [עותק שנגזר צונזר והוצא מחדש בנוסח אחר]

נריה, היתר השמיטה = הרב משה צבי נריה, 'היתר השמיטה ותולדותיו', בתוך: יהודה איזנברג (עורך), **שנת שבתון**, תשנ"ג, עמ' 139–151

נריה, ישראל במדינתו = הרב משה צבי נריה, **ראיה וחזון**, כפר הרא"ה תשנ"ח
נריה, נישואין של אושר = רחל נריה, **נישואין של אושר: המפתח לנישואין של אושר**, באמצעות שמירה על טהרת המשפחה, ירושלים תשמ"ט

סאסי, מענה יוסף = יוסף רפאל סאסי, **קונטרס מענה יוסף: משא ומתן בדברי גדולי הפוסקים היב"א והאול"צ ראשי הפוס' הספרדים ודחיית הקונטרס תשובת ציון**, אשר בתורת מרן הרי"ם ידו", ירושלים תשע"ד.

סג"ל, השקדן = י" סג"ל, **השקדן – פרקי מופת אודות יגיעה ופירות משקידתו בתורה של רבינו רשכבה"ג מרן הגר"ש אלישיב שליט"א**, ירושלים תש"ע

סויסה, עטרת אבות = הרב משה חיים סויסה, **עטרת אבות – מנהגי יהדות מרוקו**, א–ג, הוצאת מכון מורשת אבות להאדרת מורשת יהדות מרוקו, ירושלים תשע"ד.

סולובייצ'יק, איש ההלכה = הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, **איש ההלכה**, ירושלים תשל"ט
סולובייצ'יק, יינם = חיים סולובייצ'יק, **יינם – סחר ביינם של גויים – על גלגולה של ההלכה בעולם
המעשה**, תל אביב תשס"ג

סולובייצ'יק, שבר ושיקום = Haim Soloveitchik, *'Rupture and reconstruction, the transformation
of contemporary Orthodoxy'*, *Tradition* 28 4 (1994), pp. 64–130

סולובייצ'יק, איש האמונה = הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, **איש האמונה**, ירושלים תשנ"ב
סולומון, האסכולה האנליטית = Norman Solomon, *The Analytic Movement – Hayyim
Soloveitchik and his circle*, Atlanta, GA 1993
סולמי, מענייני ירושלים = א' סולמי, 'מ"ענייני" ירושלים', **האור** שנה שלישית, גיליון פד, (ב שבט תרע"ב),
עמ' 3.

סומך, זבחי צדק = הרב עבדאללה סומך, **שו"ת זבחי צדק החדשות**, ירושלים תשמ"ד
סופר, גדולי מקובלי = אברהם אליעזר סופר, **במחיצתם של גדולי ומקובלי ירושלים**, חלק א' ירושלים
תשס"ז

סופר, הלכה ומדעים = עמוס סופר, 'יחסה של ההלכה לנתונים המדעיים המתחדשים בימינו', **סיני** קח
(תשנ"א), עמ' קסו–קעד

סופר, המנהיג = משה סופר, **המנהיג פרקי מופת, (מרן הרב עובדיה יוסף)**, ניסן תשע"ב
סופר, הרב כדורי = רחל לב סופר, **הרב כדורי – מתולדות חייו של זקן המקובלים**, ירושלים תשס"ח
סופר, כף החיים = רבי יעקב חיים סופר, **כף החיים**, א-ג, ירושלים תשע"ד
סופר, מקובלים של אמת = יוסף סופר, **"מקובלים של אמת" – ראיון עם המקובל הרב בניהו שמואלי**,
בתוך: עונג שבת מוסף תורני מצורף לביטאון ש"ס יום ליום (כ"ה כסלו תשס"ה), עמ' 8–11
סופר, שו"ת חתם סופר = הרב משה סופר, **שו"ת חתם סופר**, א-ג, הוצאה חדשה של ברוכמן ברוך, ללא
ציון שנה.

סופר, תולדות חכמי = אברהם אליעזר סופר, **תולדות חכמי ירושלים**, חלק א, (על הרב כדורי, הרב אטון
והרב דרזי), ירושלים תשס"ז

סורוצקין, אורתודוקסיה ומשטר = דוד סורוצקין, **אורתודוקסיה ומשטר המודרניות: הפקתה של
המסורת היהודית באירופה בעת החדשה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשע"ב
סורוצקין, הרבי מסטמר = דוד סורוצקין, 'בניין ארץ של מטה וחורבן ארץ של מעלה: הרבי מסטמר
והאסכולה האורתודוקסית הרדיקלית', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ארץ ישראל בהגות היהודית
במאה העשרים**, ירושלים 2004, עמ' 133–167

סורוצקין, ש"ס = דוד סורוצקין, 'צמיחתה של קהילה ספרדית רסטורטיבית', בתוך: אביעזר רביצקי
(עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב תשס"ו, עמ' 351–385

סורסקי, החזון איש = אהרון סורסקי, **החזון איש בדורותיו**, בני ברק תשמ"ד
סורסקי, הרב וסרמן = אהרון סורסקי, **אור אלחנן – סיפור חייו וקצות דרכיו של רבינו הגאון והקדוש רבי
אלחנן בונם ווסרמן הי"ד**, ירושלים תשנ"ח

סורסקי, מרביצי תורה ומוסר = אהרון סורסקי, **מרביצי תורה ומוסר בישיבות נוסח ליטא מתקופת
וולוז'ין ועד ימינו**, א-ד, תל אביב תשל"ו.

סטטמן ושגיא, דת ומוסר = דניאל סטטמן ואבי שגיא, **דת ומוסר**, ירושלים תשנ"ג
סטיארט, על החירות = ג'ון סטיארט מיל, **על החירות**, תל אביב 2006

סטילמן, דתיות ספרדית = Norman A. Stillman, *Sepharady Religious Responses to
Modernity*, Luxembourg 1995

סטרוזמה, פולמוס הרמב"ם = שרה סטרוזמה (תרגום ופרוש), ראשיתו של פולמוס הרמב"ם במזרח, ירושלים 1999

סידור התכלאל = **סידור התכלאל**, תכלאל קדמונים, ירושלים תשכ"ד
סיון ואלמונד, הפונדמנטליזם = סיון, עמנואל ואלמונד גבריאלי, 'הפונדמנטליזם בפתח המאה העשרים ואחת', **אלפיים** 22 (2001), עמ' 244-262.

סיון וקפלן, חרדים ישראלים = עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, ירושלים ותל אביב 2003

סיון, המובלעת התרבותית = *Fundamentalisms*, Emanuel Sivan, 'The Enclave Culture', in: *Comprehended*, (Martin E. Mraty and R. Scott Appelby, eds.) Chicago 1995 pp. 11-68

סילבר, אולטרה אורתודוקסיה = Michael K. Silber, 'The Emergence of Ultra Orthodox: The Invention of Tradition', in: *The Uses of Tradition* (J. Wertheimer, editor), New York and Jerusalem, 1992, pp. 23-84

סילבר, המצאתה של מסורת = מיכאל ק' סילבר, 'ראשית צמיחתה של האולטרה-אורתודוקסיה: המצאתה של מסורת', בתוך: יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרוזגר (עורכים), **אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים**, ירושלים תשס"ו, עמ' 297-344 (נוסח אנגלי: Michael K. Silber, "The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition", in: *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*, [Jack Wertheimer, ed.] New York and Jerusalem 1992, pp. 23-84)

סילמן, ציות ומרי = יוחנן סילמן, 'תורה א-להית ש"לא בשמים היא' – בירור טיפולוגי', **בר אילן – ספר השנה** כב-כג (תשמ"ח), עמ' 281-286

סילמן, קול גדול = יוחנן ד' סילמן, 'קול גדול ולא יסף: תורת ישראל בין שלמות להשתלמות', הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ט.

סימן טוב, שלהבת יוסף = יוסף חי סימן טוב, **שלהבת יוסף חי: מערכות ופנינים עה"ת, פרקי חיזוק והשקפה, עובדות והנהגות ... רבינו עובדיה יוסף זצוקללה"ה**, ירושלים תשע"ה

סמט ורוזנר, אורתודוקסיה = משה סמט ושלמה רוזנר, 'אורתודוקסיה', בתוך: שני ומסורת, האנציקלופדיה העברית, לב, ירושלים תל אביב תשמ"ה, עמ' 193-199

סמט, האורתודוקסיה = משה סמט, 'האורתודוקסיה', בתוך: **כיוונים** 36 (תשמ"ז), עמ' 99-114

סמט, החדש אסור = משה סמט, **החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה**, ירושלים תשס"ה

סמט, היהדות החרדית = משה סמט, 'היהדות החרדית בזמן החדש', בתוך: **מהלכים** א (תשכ"ט), עמ' 29-40

סעדון, דפוסי העלייה = חיים סעדון, **דפוסי העלייה ודרכי הקליטה של יהודים מארצות האיסלם במדינת ישראל בעשורים הראשון והשני לקיומה**, מהדורה שמינית, ירושלים ינואר 2003

סעדון, תימן = חיים סעדון (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאה התשע עשרה והעשרים, תימן**, ירושלים תשס"ב

סעיד, אוריינטליזם = אדוארד סעיד, **אוריינטליזם**, תל אביב 2000

ספראי, הכל עולין = חנה ושמואל ספראי, 'הכל עולין למניין שבעה', **תרביץ** סו (ג תשנ"ז), עמ' 395-451
ספרין, שולחן הטהור = הרב יצחק יהודה יחיאל ספרין, **ספר שולחן הטהור ועליו זר זהב יסובנו על שו"ע אורח החיים**, י אברט, בני ברק תשס"ו.

סתהון, ארץ חיים = הרב חיים סתהון, **ספר ארץ חיים**, ירושלים תש"ן.
עדס בשמות הקודש = הרב יעקב עדס, **בשמות הקודש**, ירושלים תשס"ו

עדס, דברי יעקב הלכה = הרב יעקב עדס, **דברי יעקב בענייני הלכה**, א-ב, ירושלים תשע"ה

עדס, דברי יעקב סת"ם = הרב יעקב עדס, **דברי יעקב סת"ם וציצית**, ירושלים תשס"ו

עדס, דברי יעקב בכתבי האר"י = הרב יעקב עדס, **דברי יעקב בכתבי האר"י**, ירושלים תש"ע

עדס, הרב כדורי = הרב יעקב עדס, **דברים לזכרו של עמוד התפלה זקן המקובלים מורנו ורבנו הגאון הצדיק מוהר"ר יצחק כדורי זצוק"ל**, חוברת זיכרון לא מתוארכת

עדס, ענייני הלכה = רבי יעקב עדס, **דברי יעקב בענייני הלכה** (א-ב), ירושלים תשע"ה

עדס, קדושת יצחק = הרב יעקב עדס (עורך), **קדושת יצחק: כתבי קודש בענייני שמות הקודש אשר נכתבו על ידי מורנו ורבנו המקובל האלקי הגאון החסיד מוהר"ר יצחק כדורי זצוק"ל**, כרכים א-ה, כרך הקדמה 'הכללים', הוצאת ישיבת המקובלים נחלת יצחק, ירושלים תשע"א

עדס, תורה בידיש = עדס, יהודה, **תמליל נאום בכנס דגל התורה באצטדיון יד אליהו, מרץ 1990** ("יותר טוב שהילדים שלנו ילמדו תורה בידיש מאשר קללות בערבית"), ארכיון אבישי בן חיים

עזיאל, מכמני עזיאל = הרב בן ציון עזיאל, **מכמני עזיאל: מאמרים כלליים, מכתבים צבוריים ולאומיים, נאומים יסודיים, לתחית ישראל ובנין ארצו**, תל אביב תרצ"ט

עזיאל, משפטי עזיאל = הרב בן ציון עזיאל, **משפטי עזיאל**, תל אביב תרצ"ה

עזיאל, תגובה = הרב בן ציון עזיאל, 'תגובה לספר על החוקה', נספח יד, בתוך **תחוקה לישראל על פי התורה**, כרך א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 244-249

עטיה, האיש על העדה = הרב דוד עטיה, **האיש על העדה: פרקים ממסכת חיינו של ראש ישיבת 'פורת יוסף' מרן הגאון הגדול רבי עזרא עטיה זצ"ל**, ירושלים תשע"א

עיר-שי, הפלות = רונית עיר-שי, 'תפיסות מגדריות בפסקי הלכה: סוגיית ההפלות כמקרה מבחן', בתוך: **אבינועם רוזנק (עורך), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה**, ירושלים תשס"ח, עמ' 417-452

עמאר, ויוסף הוא המשביר = הרב שלמה עמאר, **ויוסף הוא המשביר: קווים לדמותו של האדם הגדול בענקים, סבא דמשפטים צדיקים, רב רבנן וגאון הגאונים, גדול הדור מאור ישראל רוח אפינו משיח השם אשר אמרו בצלו נחיה, מרן הראש"ל ונשיא חכמי ישראל כקש"ת רבנו עובדיה יוסף זללה"ה וזיע"א**, ירושלים תשע"ד

עמאר, קול מצהלות = הרב שלמה עמאר, **קול מצהלות חתנים, שאלות ותשובות ומאמרים בענייני חופה וקידושין וכתובה**, ירושלים תשס"ו

עמאר, רגע המוות = הרב שלמה עמאר, **מכתב בחתימת הרב עובדיה יוסף בעניין אישור קביעת רגע המוות עם מות המוח**, אדר ב' תשס"ח, ארכיון אבישי בן חיים

עמאר, שמע שלמה = הרב שלמה עמאר, **שמע שלמה**, תל אביב, תשנ"ב-תשס"ה

עמאר, תרומת איברים = הרב שלמה עמאר, **תמליל דרשת הבהרה ונסיגה בנושא תרומת איברים ומות המוח**, ישיבת חזון עובדיה, אדר ב' תשס"ח, ארכיון אבישי בן חיים

עמיאל, המידות לחקר ההלכה = הרב משה אביגדור עמיאל, **המידות לחקר ההלכה** (א-ג), תל אביב תרצ"ט

עמרן, אמצעי תקשורת = מירב עמרן, **'אמצעי תקשורת בשירות החברה החרדית: מקומם של קלטות האודיו ואמצעים נוספים כסמני רצף ותמורה בחברה החרדית'**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006

ענברי, אקטיוויזם משיחי = מוטי ענברי, 'אקטיוויזם משיחי בפועל ובהגותו של הרב חיים אלעזר שפירא ממונקאטש בין שתי מלחמות עולם', **קתדרה** 149 (תשרי תשע"ד), עמ' 77-104

ענף יוסף = קובץ **ענף יוסף**, התאחדות בני התורה הספרדים בישראל, תשרי-חשוון תשס"ז

ערוסי, המבטאים = הרב רצון ערוסי, 'חכמי דורנו על הבדלי המבטאים בשפת הקודש', **בד"ד** 7 (תשנ"ח), עמ' 7-31

ערוסי, התנגשות = הרב רצון ערוסי, 'התנגשות הדינים בפסיקת ההלכה הבינעדתית בישראל', חיבור לשם קבלת דוקטור למשפטים, תל אביב תשמ"ז

פאר הדור = ש' כהן, ('יו"ר המערכת, בעריכת חבר סופרים חרדים'), פאר הדור – פרקים ממסכת חיינו ויצירתו של גאון דורנו מרן רבי אברהם ישעיהו קרליץ זצ"ל בעל חזון איש, בני ברק תשל"ג

פדיה, ארץ של = חביבה פדיה, 'ארץ-של-רוח וארץ-ממש: ר' עזרא, ר' עזריאל והרמב"ן', בתוך: משה חלמיש ואביעזר רביצקי (עורכים), ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 233–289

פדיה, הליכה שמעבר = חביבה פדיה, הליכה שמעבר לטראומה: מיסטיקה, היסטוריה וריטואל, רסלינג תשע"א.

פדיה, המראה והדיבור = חביבה פדיה, המראה והדיבור: טבעה של חווית ההתגלות במסורת היהודי, הוצאת כרוב, לוס אנג'לס 2002.

פדיה, הרמב"ן = חביבה פדיה, הרמב"ן התעלות: זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב 2003

פדיה, השם והמקדש = חביבה פדיה, השם והמקדש במשנת ר' יצחק סגי נהור, ירושלים תשס"א

פדיה, קבלה ופסיכואנליזה = חביבה פדיה, קבלה ופסיכואנליזה: מסע פנימי בעקבות המיסטיקה היהודית, ידיעות אחרונות, תל אביב תשע"ה.

פוט, בעיית ההפלות = Philippa Foot, 'The Problem of Abortion and the Doctrine of Double Effect', *Oxford Review* 5 (Oxford, 1967), pp. 5–15

פונד, אגו"י והשואה = יוסף פונד, תנועה בחרבות, מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה, ירושלים 2008

פונד, סימבוליות ציונות = יוסף פונד, 'סימבוליות ציונית בסמלי אגודת ישראל', הציונות כג (2001), עמ' 53–84

פונד, פירוד או השתתפות = יוסף פונד, פירוד או השתתפות – אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים תשנ"ט

פוקו, תולדות המיניות = מישל פוקו, תולדות המיניות - הרצון לדעת (תרגום מצרפתית גבריאל אש), תל אביב 1996.

פוקס, האדמו"ר מסאטמר = אברהם פוקס, האדמו"ר מסאטמר, ירושלים תש"ס

פורטל, ברוך הוא וברוך שמו = אלעד פורטל, ברוך הוא וברוך שמו, הוצאת פאר הקודש, אשקלון תשע"ב.

פורת, שותפיו של עמלק = דניה פורת, "שותפיו של עמלק": האשמות החרדים (האולטרה אורתודוקסיה האנטי-ציונית) בארץ בשנות ה-80 כלפי הציונות בתקופת השואה, הציונות יט (תשנ"ה), עמ' 295–324

פיין, רוחניות צפת = Lawrence Fine (ed), *Safed Spirituality*, New York 1989

פינר, מהפכת הנאורות = שמואל פינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב

פינשטיין, אג"מ = הרב משה פינשטיין, אגרות משה (א-ט), ניו יורק תשי"ט-תשנ"ו

פינקלשטיין, הגיור = מנחם פינקלשטיין, הגיור הלכה למעשה, רמת גן תשנ"ד.

פייקאז', בין אידיאולוגיה למציאות = מנדל פייקאז', בין אידיאולוגיה למציאות, ירושלים 1994

פייקאז', ברסלב = מנדל פייקאז', חסידות ברסלב, פרקים בחיי מחוללה ובכתביה, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנ"ו

פייקאז', החסידות בראי הדבקות = מנדל פייקאז', 'החסידות: תנועה חברתית-דתית בראי הדבקות', בתוך: דוד אסף (עורך), צדיק ועדה, עמ' 445–462

פייקאז', חסידות פולין = מנדל פייקאז', חסידות פולין בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש – תש"ה (השואה), ירושלים תש"ן

פייקאז', ר' נתן = מנדל פייקאז', ר' נתן מנמירוב באספקלריית ספרו ליקוטי הלכות, ציון סט (תשס"ד), עמ' 203-240

Faierstein, Morris M. *Jewish customs of kabbalistic origin: their history and practice* / Boston : Academic Studies Press, 2013

Rabbi Shimon Finkelman, *The Chazon Ish: The Life and Ideals of Rabbi Avraham Yeshayah Karelitz*, New York 1989

Yoel Finkelman, 'Haredi Isolation in a Changing Environment: A Case Study in Yeshiva Immigration', *Modern Judaism*, 22 (2002), pp. 61–82

פינקלמן, הרב קוטלר = יואל פינקלמן, 'מלחמה עם העולם החיצוני': הרב אהרון קוטלר, לא פורסם. פיצ'ניק, החמרות והקלות = הרב אהרון פיצ'ניק, 'החמרות והקלות', ניב המדרשה (תש"ל), עמ' מ-נ פיקאר, דור החופש = אריאל פיקאר, 'הרב עובדיה יוסף בהתמודדותו עם "דור החופש והדרור"', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס היבטים תרבותיים ועיוניים, תל אביב תשס"ו, עמ' 228-283 פיקאר, הרב עובדיה בהלכות נידה = אריאל פיקאר, 'פסיקתו של הרב עובדיה יוסף בהלכות נידה: ביקורת תרבות', בתוך: אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ואן ליר ומאגנס, ירושלים תשס"ח, עמ' 453-490

פיקאר, הרב עזיאל = אריאל פיקאר, "יהא חלקי בין המתקנים על יסודות ההלכה" הצעתו של הרב עזיאל לתקנת העגונות, בתוך: צבי זוהר (עורך), הרב עזיאל ובני זמנו: פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים, ירושלים תשס"ט, עמ' 230-253

פיקאר, התשובה הרציונלית = אבי פיקאר, אבי, 'התשובה הרציונלית למצוקה אמוציונלית', מאמר שהוצג בכנס: 'תנועת ש"ס סיפור הצלחה?' מרכז רבין לחקר ישראל, 8 ביולי 1999, בתוך: תרבות דמוקרטית כרך 66 (2005) עמ' 605-696

פיקאר, לובשות בגדי פריצות = אריאל פיקאר, "לובשות בגדי פריצות ושוקדות על המודרניות לשמור אורחות פריז (פריץ)": פסיקתו של הרב עובדיה יוסף לנוכח השינויים בארחות הלבוש, בתוך: אבי שגיא ונחם אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה, עין צורים תשס"ב, עמ' 592-622

פיקאר, מחזיר העטרה = אריאל פיקאר, 'מחזיר העטרה ליושנה: הרב עובדיה יוסף', טרם פורסם פיקאר, מקזבלנקה למושב = אבי פיקאר, 'מקזבלנקה למושב או לעירת פיתוח – קליטת עולי צפון אפריקה ואכלוס הפריפריה הישראלית', בתוך א. בראלי ד. גוטווין וט. פרילינג (עורכים), ישראל בין כלכלה לחברה, הוצאת מכון בן גוריון לחקר ישראל, 2005, עמ' 581-614.

פיקאר, משנתו של הרב עובדיה = אריאל פיקאר, משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות, רמת גן תשס"ז

פיקאר, ראשיתה של העלייה = אבי פיקאר, 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל 9 (1999), עמ' 338-394.

פיקאר, שיקולים מטה-הלכתיים = אריאל פיקאר, 'שיקולים מטה-הלכתיים ביחס לשימוש בטכנולוגיה בשבת', בתוך: אבינועם רוזנק (עורך), הלכה, מטה-הלכה ופילוסופיה, עיון רב-תחומי, מכון ון ליר י"ל מאגנס, ירושלים תשע"א, עמ' 122-150

Simcha Fishbane, "Fools and Crazies: How Could they Contemplate Evil Towards the King": The Homilies of Rabbi Yechiel Mechel Epstein – the First Sermon', *Proceedings of the Twelfth World Congress of Jewish Studies B* (1997), pp. 155–241.

Simcha Fishbane, *Method and Meaning of the Mishnah Berurah*, = פישביין, המשנה ברורה, Huboken NJ, 1991

פישביין, חומרים חוץ-הלכתיים = Simcha Fishbane, *'The supra-legal materials in Rabbi Israel Mayer Hacohen's "Mishnah Brurah", Judaism and Jewish Society* (1990), pp. 203–214

פישביין, מנהגים וריטואלים = Fishbane, Simcha, *The shatiebelization of modern Jewry : studies in custom and ritual in the Judaic tradition : social-anthropological perspectives*, Brighton, Mass. : Academic Studies, 2011

פישביין, תעוזתו של פוסק = Simcha Fishbane, *The Boldness of a Halakhist: An Analysis of the Writings of Rabbi Yechiel Mechel HaLevi Epstein, the Arukh HaShulhan*, Boston 2008

פישר ובקרמן, כנסייה או כת = שלמה פישר וצבי בקרמן, 'כנסייה או כת?', בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס – **אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 321–342

פישר, הבעיה העדתית = שלמה פישר, 'שני דפוסים של מודרניזאציה: על ניתוח הבעיה העדתית בישראל', **תיאוריה וביקורת** 1 (תשנ"א), עמ' 1–19

פישר, החרדים מן השלום = שלמה פישר, 'החרדים מן השלום', **תיאוריה וביקורת** 9 (1996), עמ' 233–239

פישר, קמיעות וליברליזם = שלמה פישר, 'קמיעות וליברליזם פוליטי: הארגון המושגי של המציאות והלגיטימציה של המדינה על פי תנועת ש"ס', בתוך: יוסי יונה (עורך), **מערבולת הזהויות - דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, ירושלים ותל אביב 2004, עמ' 249–276

פישר, תנועת ש"ס = שלמה פישר, 'תנועת ש"ס', בתוך: עוזי אופיר (עורך), **חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל, גיליון מיוחד של 'תיאוריה וביקורת'**, ירושלים ותל אביב 1999 עמ' 329–337

פכטר, מגיד ישרים = מרדכי פכטר, 'ספר "מגיד מישרים" לר' יוסף קארו כספר מוסר', **דעת** 21 (תשמ"ח) עמ' 57–83

פכטר, סוד הצמצום = מרדכי פכטר, '**סוד הצמצום בשיטת רמח"ל ועקבות השפעתו במשנתה של המתנגדות**', הרצאה בפני כנס על המאה ה-18, אוניברסיטת הרווארד 1984, עותק של ההרצאה שמור בספריית שלום אשר בספרייה הלאומית בירושלים

פכטר, קבלת הגר"א = מרדכי פכטר, 'קבלת הגר"א באספקלריה של שתי מסורות', בתוך: משה חלמיש, יוסף ריבלין ורפאל שוח"ט (עורכים), **הגר"א ובית מדרשו**, רמת גן תשס"ג, עמ' 119–136

פכטר, חטא שאין עליו תשובה = שילה פכטר, 'חטא שאין עליו תשובה', בתוך: מאיר ר' ניהוף, רונית מרוז ויהונתן גארב (עורכים), **וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו, פרופ' יהודה ליבס לרגל יום הולדתו השישים וחמישה**, מוסד ביאליק והמכון למדעי היהדות ע"ש מנדל האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"ב

פכטר, שמירת הברית = שילה פכטר, '**שמירת הברית: לתולדותיו של איסור הוצאת זרע לבטלה**', האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ו

פלד ופיר, מיהו ישראלי = יואב פלד וגרשון שפיר, **מיהו ישראלי, הדינמיקה של אזרחות מורכבת**, תרגמה מיכל אלפון, תל אביב תשס"ה

פלד, אניגמת ש"ס = Yoav Peled, *'Towards a Redefinition of Jewish Nationalism in Israel? The Enigma of Shas'*, *Ethnic and Racial Studies* 21 (1998), pp. 703–727

פלד, הצלחת ש"ס = יואב פלד, '**הצלחת האלקטוראלית המתמשכת של ש"ס: ניתוח על פי מודל חלוקת העבודה התרבותית**', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים 2001, עמ' 137–169

פלד, ש"ס אתגר = יואב פלד (עורך), **ש"ס אתגר הישראליות**, תל אביב 2001

פלדמן, הקמת תנועת ש"ס = ענת פלדמן, 'הקמת תנועת ש"ס: מטרות ודרכי פעולה', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס – היבטים תרבותיים ועיוניים**, הוצאת עם עובד ומרכז יצחק רבין, תל אביב תשס"ו, עמ' 405-442

פלדמן, פוליטיקה אתנית ומגדר = ענת פלדמן, 'פוליטיקה אתנית ומגדר: ארגון הנשים של תנועת ש"ס', בתוך: טובה כהן ושאול רגב (עורכים), **אשה במזרח**, רמת גן תשס"ה, עמ' 295-314

פלדמן, רנטגן = ענת פלדמן, 'הבניית הכריזמה של מנהיגות דתית חוץ ממסדית בת זמננו: המקרה של "הרנטגן"', **סוגיות בישראל** 9 (חורף 2009), עמ' 85-119

פלדמן, ש"ס = ענת פלדמן, **גורמים בצמיחת מפלגה חדשה – התאחדות הספרדים שומרי תורה (תנועת ש"ס)**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"א

פליישר קריאה חד שנתית = עזרא פליישר, 'קריאה חד שנתית ותלת שנתית בתורה בבית הכנסת הקדום', **תרביץ**, סא (תשנ"ב), עמ' 25-34

פליישר, תפילה ומנהגי = עזרא פליישר, **תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה**, ירושלים תשמ"ח

פליישר, תפילות החובה = עזרא פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בא"י', **תרביץ**, נ"ט (תש"ן), עמ' 397-441

פליישר, תפילות הקבע = עזרא פליישר, **תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן** (שולמית אליצור וטובה בארי, עורכות), ירושלים 2012

פלס, ההתיישבות הדתית = חיים יאיר פלס, **'ההתיישבות הדתית בארץ ישראל בשנות ה-20 וה-30'**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו

פלס, החליבה בשבת = חיים יאיר פלס, 'בעיות החליבה בשבת בהתיישבות הדתית בארץ ישראל', **ברקאי** – ביטאון רבני מרכזי ב (סתיו תשמ"ה), עמ' 108-132

פלס, משה דיין = אבנר פלס, **משה דיין האיש והאגדה ביוגרפיה פסיכואנליטית**, ירושלים 1985

פנחסי, קול אישה = חנה פנחסי, 'קול אישה – ערב או ערווה?', **דעות** 44 (תש"ע), עמ' 14-17

פרבר, מינויו של הרב סולובייצ'יק = שאול פרבר, 'מינויו של הרב סולובייצ'יק לראש ישיבת ר' יצחק אלחנן והגעתה של האורתודוקסיה האמריקנית לפרקה', בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, מרכז זלמן שזר ומרכז דינור, ירושלים תשס"ז, עמ' 417-430

פרויד, פעולות כפייתיות = זיגמונד פרויד, **פעולות כפייתיות וטקסים דתיים**, תל-אביב תשס"ח

פרויד, תרבות בלא נחת = זיגמונד פרויד, **תרבות בלא נחת ומסות אחרות**, תל אביב 1988

פרוש, שרשרת הדורות = מנחם פרוש, **שרשרת הדורות בתקופות הסוערות**, א-ו, ירושלים תשס"א

פרידמן, אלימות חרדית = Menachem Friedman, *'Haredi Violence in Contemporary Israeli Society'*, *Studies in Contemporary Jewry* 18 (2002), pp. 186-197

פרידמן, בעדני = יעקב ב' פרידמן, **'ראיון עם חבר מועצת החכמים של ש"ס הרב שמעון בעדני'**, שעה טובה (שבועון חרדי), 23.2.2008

פרידמן, האשה החרדית = פרידמן מנחם, **האשה החרדית**, ירושלים תשנ"ח

פרידמן, הגביע האבוד = Menachem Friedman, *'The lost "kiddush" cup: changes in Ashkenazic Haredi culture – a tradition in crisis'*, *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era* (1992), pp. 175-182

פרידמן, החברה החרדית = מנחם פרידמן, **החברה החרדית – מקורות מגמות ותהליכים**, ירושלים 1991

פרידמן, החרדים והשוואה = Friedman Menachem, *'The Haredim and the Holocaust', The Jerusalem Quarterly* 53 (1990), pp. 86–114

פרידמן, הימין הלא ציוני = מנחם פרידמן, 'הימין הלא ציוני הראשון', **מימד** 7 (1996), עמ' 12–16

פרידמן, המפד"ל = מנחם פרידמן, 'המפד"ל בתמורה: הרקע לירידתה האלקטורלית', **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים** יט-כ (תשמ"ב), עמ' 105–122

פרידמן הסטטוס קוו = מנחם פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס קוו – דת ומדינה בישראל', בתוך: ורד פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה 1947–1949: רציפות ותמורות**, חיפה 1990, עמ' 47–79

פרידמן, הרב שך = מנחם פרידמן, 'הרב שך כדפוס של מנהיגות חרדית', בתוך: אליעזר בן רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), **אליטות חדשות בישראל**, ירושלים תשס"ז, עמ' 322–333

פרידמן, התמודדות = מנחם פרידמן, 'התמודדות החוגים הדתיים עם הקמת המדינה כביטוי המובהק של "החזרה להיסטוריה"', בתוך: שמואל נח אייזנשטדט ומשה לסק (עורכים), **הציונות והחזרה להיסטוריה**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 447–463

פרידמן, התנגדות לתפילה = מרדכי עקיבא פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ ישראלים בשאלות ותשובות שמן הגניזה', בתוך: **כנסת עזרא – ספרות וחיים בבית הכנסת: אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר**, (שולמית אליצור ואחרים, קיבצו), ירושלים תשנ"ה, עמ' 96–201

פרידמן, חברה במשבר = מנחם פרידמן, **חברה במשבר לגיטימציה: הישוב הישן האשכנזי 1900–1917**, ירושלים תשס"א

פרידמן, חברה ודת = מנחם פרידמן, **חברה ודת – האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל תרע"ח-תרצ"ו (1918–1936)**, ירושלים תשמ"ח

פרידמן, חומרה = הרב נתן צבי פרידמן, 'חומרא וקולא בהוראת איסור והיתר', **שנה בשנה** (תשכ"ה), עמ' 170–177

פרידמן, חרדים ופלסטינים = Menachem Friedman, *'Haredim and Palestinians in Jerusalem'*, in: **Jerusalem: A City and its Future**, Jerusalem 2002, pp. 235–256

פרידמן, כל כבודה = מנחם פרידמן, 'כל כבודה בת מלך חוצה: האישה החרדית', בתוך: דוד יואל אריאל, מאיה ליבוביץ ויורם מזור (עורכים), **ברוך שעשני אשה?**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 189–205

פרידמן, מדינת ישראל כדילמה = מנחם פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', **אלפיים** 3 (תשנ"א), עמ' 24–68

פרידמן, מסורת החיים = Menachem Friedman, *'Life Tradition and Book Tradition in the Development of Ultra Orthodox Judaism'* in: **Judaism Viewed From Within and From Without** (W. P. Zenner, ed.), Albany NY 1986, pp. 235–255

פרידמן, מסורת שאבדה = מנחם פרידמן, 'מסורת שאבדה: כיצד ניצחה האות הכתובה את המסורת החיה – עיון בפולמוס "השעורים"', בתוך: עמיחי ברהולץ (עורך), **מסע אל ההלכה: עיונים בין תחומיים בעולם החוק היהודי**, תל אביב 2003, עמ' 196–218

פרידמן, מרא דאתרא = מנחם פרידמן, 'מרא דאתרא – ממנהיג לפקיד: סקירה היסטורית-סוציולוגית', בתוך: חנה עמית (עורכת), **אחריו – על מנהיגות ומנהיגים**, תל אביב תש"ס, עמ' 85–93

פרידמן, משיח חב"ד = מנחם פרידמן, 'משיח ומשיחיות בחסידות חב"ד לובביץ', בתוך: דוד אריאל יואל ואחרים (עורכים), **מלחמת גוג ומגוג**, תל אביב תשס"א, עמ' 174–229

פרידמן, על גיוס = מנחם פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות', בתוך: יחזקאל כהן (עורך), **גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 262–277

פרידמן, על הנסים = מנחם פרידמן, 'על הנסים: פריחתו של עולם התורה (הישיבות והכוללים) בישראל', בתוך: עמנואל אטקס (עורך) **ישיבות ובתי מדרשות**, מרכז זלמן שזר ומרכז דינור, ירושלים תשס"ז, עמ' 422–431

פרידמן, על מה עשה ה' = מנחם פרידמן, "'על מה עשה ה' ככה?": התמודדות החרדים עם השואה', בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית**, ירושלים תשס"ה, עמ' 579–607
פרידמן, פולמוס השמיטה = מנחם פרידמן, 'למשמעותו החברתית של פולמוס השמיטה (תרמ"ט-תר"ע)', **שלם** א (תשל"ד), עמ' 455–479
פרידמן ורדזינר, חוקה שלא כתובה = שוקי פרידמן ועמיחי רדזינר, **'חוקה שלא כתובה בתורה'**, ירושלים תשס"ז

פרייזר, ענף הזהב = Frazer, J.G, **The Golden Bough**, London, 1900
פרימר, נשים בתפקידים ציבוריים = אריה אברהם פרימר, 'נשים בתפקידים ציבוריים בתקופה המודרנית', בתוך: איתמר ורהפטיג (עורך), **אפיקי יהודה: ספר זכרון להרב יהודה גרשוני זצ"ל**, ירושלים תשס"ה, עמ' 330–354

פרנקל, התפילה = הגר פרנקל, **'התפילה הקבועה בשעת סכנה בתקופת התנאים'**, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א
פרסיקו, המשיח האבוד = תומר פרסיקו, 'המשיח האבוד של חב"ד', **תכלת** 36 (קיץ תשס"ט), עמ' 64–96
פרקש, הנשים החרדיות? = טלי פרקש, **'מי בודק את הנשים החרדיות?'**, ynet 11.11.14.
צבר, ח'מסה = שלום צבר, 'ח'מסה', בתוך: פיליפ ווקסוביץ (עורך), **לכל הרוחות והשדים: לחשים וקמיעות במסורת היהודית**, ירושלים 2010, עמ' 107–109

צדקה, פוסק הדור = יעקב ישראל צדקה, **פוסק הדור מרן הרב עובדיה יוסף**, סיון תשע"ב
צונץ, הדרשות בישראל = יום-טוב ליפמן צונץ, **הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית**, ירושלים תש"ז

צור, הגורם הדתי = ירון צור, **'הגורם הדתי במיפגש בין הציונות לבין יהודי הכפרים בהרי האטלס'**, בתוך: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), **ציונות ודת**, ירושלים 1994, עמ' 385–406

צור, קהילה קרועה = ירון צור, **קהילה קרועה – יהודי מרוקו והלאומיות 1943–1954**, תל אביב 2001
צוריאל, לפולמוס מציצת = הרב משה צוריאל, 'לפולמוס מציצת מילה בשפופרת', בתוך: **תחומין** ל"ג (תשע"ג), עמ' 391–401.

צייטלין, רבי נחמן = הלל צייטלין, רבי נחמן מברסלב צער העולם וכיסופי משיח, הקדים מבוא: יונתן מאיר, **יריעות ה'**, גדעון עפרת, אלחנן ריינר וישראל תא שמע (עורכים) ירושלים תשס"ה
צמרת, בן גוריון ויחסו = צבי צמרת, 'בן גוריון בשנות המדינה הראשונות ויחסו לציונות הדתית ולחרדים', בתוך: אילן נחם (עורך), **עין טובה: דו שיח ופולמוס בתרבות ישראל: ספר יובל למלאת עי"ן שנים לטובה אילן**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 349–370

צמרת, ימי כור ההיתוך = צבי צמרת, **ימי כור ההיתוך, דו"ח ועדת החקירה על חינוך ילדי העולים (195)** שדה בוקר 1993

צמרת, עלי גשר צר = צבי צמרת, **עלי גשר צר**, שדה בוקר תשנ"ז
צפתמן, צא טמא = שרה צפתמן, **צא טמא: גירוש רוחות ביהדות אשכנז בראשית העת החדשה**, ירושלים תשע"ו.

צרפתי ובלייס, מובלעת וירטואלית = אורלי צרפתי ודודן בלייס, 'בין "מובלעת תרבותית" ל"מובלעת וירטואלית": החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית', **קשר** 32 (2002), עמ' 47–55

קאפח, אסופת תימן = אהרון קאפח, **אסופת מחקרים בהלכה ובמנהג בקרב יהדות תימן על פי משנת הרמב"ם**, עטרת-ירושלים תשס"ג

קאפח, מנחת אהרן = אהרן קאפח, מנחת אהרן: **אסופת מחקרים בהלכה ובמנהג בקרב יהדות תימן על פי משנת הרמב"ם**, ירושלים תשס"ז

קאפח, ספר מלחמות ה' = הרב יחיא קאפח, **ספר מלחמות ה'**, ירושלים תרצ"א.

קארו, אבקת רוכל = הרב יוסף קארו, **אבקת רוכל**, ירושלים תש"כ

קארו, מגיד מישרים = הרב יוסף קארו, **מגיד מישרים** [לובלין ת"ו], תירגם וערך יחיאל אברהם בר לב, פתח תקווה תש"ן

קארו, שו"ע = רבי יוסף קארו, **שולחן ערוך**, ירושלים תשנ"ג

קארל, מחקרים תפילה = צבי קארל, **מחקרים בתולדות התפילה**, תל אביב תש"י

קבנהו וסקוט, הקדמה = William T. Cavanaugh and Peter Scott, 'Introduction', in: **The Blackwell Companion to Political Theology** (William. T. Cavanaugh and Peter Scott eds.), 2007, pp. 2–3

קדוש, הפסיקה הקבלית = מאיר קדוש, **'הפסיקה הקבלית בספרות השו"ת מהמאה ה-13 ועד המאה ה-17'**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ה

קדם ומייזליש, הרב עובדיה = רונן קדם (צילומים), ומייזליש, שאול (טקסטים), **הרב עובדיה**, תל אביב 2002

קהת, ביצור = חנה קהת, 'ביצור מעמדה של התורה במשנת החזון איש', בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, מרכז זלמן שזר ומרכז דינור, ירושלים תשס"ז, עמ' 315–356

קהתי, **ABRACADABRA** = עמרם קהתי, 'מלת הלחש אבראכאדברא', <http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=36576&st=&pgnum=3>

קויפמן, בכל דרכיך = ציפי קויפמן, **בכל דרכיך דעה: תפיסת האלוהות והעבודה בגשמיות בראשית החסידות**, רמת גן תשס"ט

קויפמן, מקוה = ציפי קויפמן, "'מקוה ישראל ה'" – טבילה בראשית החסידות, **תרביץ** פ (ג) (תשע"ב), עמ' 425-409.

קול תורה = קול תורה – חכמים הזהירו בהשגותיכם (קובץ תורני בהלכה ובו תשובות על השגות שנדפסו ממחברי הזמן, אשר השיגו על מרן פאר הדור והדרו, אשר כל בית ישראל נשען על פסקיו, עטרת ראשינו ותפארתינו, מרנא ורבנא, נשיא אלוהים בתוכינו, מרן רבי עובדיה יוסף שליט"א), מכון פניני יוסף, שעל יד כולל "מאור ישראל", ירושלים תשס"ג

קול, אחד בדורו = שמואל קול, **אחד בדורו – קורות חייו ומאבקו של ר' יוסף שלמה כהנמן**, תל אביב תש"ל

קונטרס צניעות הלבוש = קונטרס מכתבי הרבנים על צניעות הלבוש, הוצאת ועד הרבנים להאדרת קדושת ישראל בנשיאות הגר"ש ואזנר והגר"נ קרליץ, בני ברק תשס"ג.

קוסובסקי, תולדות רחע"ג- יצחק קוסובסקי, **תולדות רבי חיים עוזר גרודזינסקי**, קובץ בית המדרש, תש"א.

קוק, אגרות הראי"ה = הרב אברהם יצחק הכהן קוק, **אגרות הראי"ה**, ירושלים תשכ"ב

קוק, פניני תפילה הגר"ש אלישיב = בן ציון קוק, **פניני תפילה – פסקי הלכה וחידושים שנשמעו מפי פוסק הדור מרן רבינו הגר"ש אלישיב**, ירושלים תשס"ט

קוק, לנתיבות ישראל = הרב צבי יהודה קוק, **לנתיבות ישראל**, ירושלים תשמ"ט

קוק, מצות הקהל = הרב צבי יהודה קוק, **'לביור מהותה של מצוות הקהל'**, לנתיבות ישראל, ירושלים תשל"ט, חלק ב, עמ' ק-קב

קוק, שבת הארץ = הרב אברהם יצחק הכהן קוק, **שבת הארץ**, ירושלים תשמ"ה
 קוריןלדי, יהדות אתיופיה = מיכאל קוריןלדי, **יהדות אתיופיה זהות ומסורת**, ירושלים 1988
 קורנהאוזר, עילית שלטת = ויליאם קורנהאוזר, 'עילית שלטת או קבוצות וטו?', בתוך: משה ליסק (עורך),
סוגיות בסוציולוגיה ריבוד ומבנה חברתי, תל אביב (1976), עמ' 143–159
 קיזל, מזרחיות חילונית = אריה קיזל, 'מזרחיות חילונית ומזרחיות מסורתית במאבק רשת הנרטיבים
 הישראליים', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלוש רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: מסורתיות, חילונית**
ותרבות העידן החדש בישראל, באר שבע 2014, עמ' 401–433
 קלויזנר, בראשית יסוד המזרחי = ישראל קלויזנר, 'בראשית יסוד המזרחי על ידי הרב ריינס', בתוך:
 יצחק רפאל ושלמה זלמן שרגאי (עורכים), **ספר הציונות הדתית**, א, ירושלים, מוסד הרב קוק,
 תשל"ז, עמ' 325–371

קלוינימוס, ספר הרוקח = ר' א' ב"ר יהודה קלוינימוס, **ספר הרוקח**, ירושלים תש"ך
 קליין, זרמים פונדמנטליסטיים = מנחם קליין, 'על יחסם של חוגים הלכתיים רדיקליים ביהדות
 ובאסלאם כלפי החילוני והגוי', בתוך: יעקב אריאל, מתי שטיינברג ומנחם קליין (עורכים), **הלכה**
למעשה: זרמים פונדמנטליסטים לנוכח בעיות אזורנו, פרסומי מדיניות 32 ירושלים 1989, עמ' 43–
 66

קמנצקי, התהוותו של גדול = Rabbi Nathan Kamenetsky, *The Making of a Godol*, Jerusalem 2004

קנייבסקי, חיי עולם = הרב יעקב ישראל קנייבסקי, **חיי עולם**, בני ברק תש"ן
 קנייבסקי, קריינא דאגרתא = הרב יעקב ישראל קנייבסקי, (הרב א"י קנייבסקי, עורך), **קריינא דאגרתא**,
 (א-ג), בני ברק תשמ"ו-תשנ"ח.

קפלן ושותדלר, מהישרדות להתבססות = קימי קפלן ונורית שטדלר, **מהישרדות להתבססות: תמורות**
בחברה החרדית בישראל ובחברה, ירושלים 2012
 קפלן ושותדלר, מנהיגות וסמכות = קימי קפלן ונורית שטדלר, **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל**
 – **אתגרים וחלופות**, ירושלים 2009

קפלן, אורתודוקסיה בעולם החדש = קימי קפלן, **אורתודוקסיה בעולם החדש**, ירושלים 2002
 קפלן, בסוד השיח = קימי קפלן, **בסוד השיח החרדי**, ירושלים 2007
 קפלן, דעת תורה = Lawrence Kaplan, 'Daas Torah: A Modern Conception of Rabbinic
 Authority', in: *Rabanic Authority and Personal Autonomy* (Moshe Sokol, ed.),
 Northvale 1992, pp. 1–60

קפלן, דעת תורה הוטנר = Lawrence Kaplan, 'Rabbi Issac Hutner's Daat Torah Perspective on
 the Holocaust: A Critical Analysis', *Tradition* 18 (3) (1980), pp. 235–248
 קפלן, דעת תורה סמכות = לורנס קפלן, 'דעת תורה: תפיסה מודרנית של הסמכות הרבנית', בתוך: זאב
 ספראי ואבי שגיא (עורכים), **בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל**, תל אביב 1997, עמ' 105–146
 קפלן, האל בשואה = קימי קפלן, 'האל בשואה', שואת האל: הגות חרדית בתקופת השואה, **יהדות זמננו**
 10 (תשנ"ו), עמ' 279–289

קפלן, האל מתוך קלטת = קימי קפלן, 'האל מתוך קלטת', **יהדות זמננו** 9 (תשנ"ה), עמ' 169–202
 קפלן, החרדיות המזרחית = קימי קפלן, 'החרדיות המזרחית והדת העממית: שני מקרי מבחן', בתוך:
 אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב תשס"ו, עמ' 443–484
 קפלן, החרדים והשואה = קימי קפלן, 'החברה החרדית בישראל ויחסה לשואה: קריאה חדשה', **אלפיים**
 17 (תשנ"ט), עמ' 176–207

קפלן, השואה בה'יג החרדית = קימי קפלן, 'האומנם' נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות? השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל', **יד ושם** כט (תשס"א), עמ' 292–242

קפלן, חקר אתיופיה = סטיבן קפלן, 'על התמורות בחקר יהדות אתיופיה', **פעמים**, 58 (1994), עמ' 137–150

קפלן, חקר החרדים = קימי קפלן, 'חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים', בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים בישראל: השתלבות בלא טמיעה?**, עמ' 224–277

קפלן, חרדיות ישראלית = Kimi Caplan, *'Israeli Haredi Society and the Repentance Phenomenon'*, **Jewish Studies Quarterly** 8 4 (2001), pp. 369–398

קפלן, חשיבות למודי אתיופיה = סטיבן קפלן, 'על חשיבות למודי אתיופיה לחקר הפלאשים', **פעמים** 21 (1984), עמ' 147–141

קפלן, לחקר תולדות ביתא = סטיבן קפלן, 'לחקר תולדות ביתא ישראל בהקשר היהודי נוצרי באתיופיה', **פעמים**, 22 (1985), עמ' 31–16

קפלן, לתולדות הפלאשים = סטיבן קפלן, 'לתולדות ביתא ישראל (הפלאשים): מתוך 'החיים' של אבונא טאקלה האוואריאטי', **פעמים**, 15 (1983), עמ' 124–112

קפלן, מוצאם של ביתא = קפלן סטיבן, 'מוצאם של ביתא ישראל: חמש אזהרות מתודולוגיות', **פעמים** 33 (1987), עמ' 49–32

קפלן, מחקר החרדים המזרחיים = Kimi Caplan, *'Studying Haredi Mizrahim in Israel: Trends, achievements, and challenges'*, **Studies in Contemporary Jewry** 22 (2001), pp. 169–192

קפלן, ספר יצירה = אריה קפלן, **ספר יצירה: עם פירוש וביאור**, תרגמה שרון שתיל (דב אלבוים, עורך), תל אביב 2011

קציר, באשר תלך = מ' קציר, **באשר תלך – מסכת חיייה המופלאה של הרבנית מרגלית יוסף**, ירושלים תשנ"ז

קראוס, האדמו"ר מסאטמר = יצחק קראוס, 'יהדות וציונות – שניים שלא ילכו יחדיו, משנתו הרדיקלית של ר' יואל טייטלבוים – האדמו"ר מסאטמר', **הציונות** כב (תשס"א), עמ' 60–37

קראוס, השביעי = יצחק קראוס, **השביעי – משיחיות בדור השביעי של חב"ד**, תל אביב 2007

קרויזר, אבודרהם השלם = שמואל קרויזר (מהדיר), **אבודרהם השלם**, ר' דוד אבודרהם, ירושלים תשכ"ג

קרייסל, הרמב"ם לאסטרולוגיה = חיים קרייסל, 'גישתו של הרמב"ם לאסטרולוגיה', **דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות** ג, ב (תשנ"ג), עמ' 32–25

קריסטיאנפולר, חלומות = אלכסנדר קריסטיאנפולר, **חלומות ופשריהם בספרות חז"ל**, מאגנס, ירושלים 2016

קריף, המזרחית = משה קריף, **המזרחית – סיפורה של הקשת הדמוקרטית המזרחית והמאבק החברתי בישראל 1995 – 2005**, תל אביב 2005

קרליץ, אגרות חזו"א = אברהם ישעיהו קרליץ (החזון איש), **קובץ אגרות מרן החזון איש**, א-ג, בני ברק תש"ן

קרליץ, אמונה וביטחון = אברהם ישעיהו קרליץ (החזון איש), **אמונה וביטחון**, בני ברק תשנ"ז

קרליץ, חזו"א שו"ת וחיידושים = אברהם ישעיהו קרליץ, **ספר חזון איש: שו"ת וחיידושים**, בני ברק תשע"ו.

ר"ח מוולוז'ין, נפה"ח = ר' חיים מוולוז'ין, **נפש החיים**, בני ברק תשמ"ט

ראטה, קול מבשר = הרב משולם ראטה, **שו"ת קול מבשר**, א-ב, ירושלים תשט"ו–תשכ"ב

רב צעיר, תולדות הפוסקים = חיים טשרנוביץ (רב צעיר), **תולדות הפוסקים**, א-ג, ניו יורק תש"ז

רביע, מלך ביופיו = חיים שמעון רביע, **ספר מלך ביופיו כבוד מרן כמוהר"ר עובדיה יוסף שליט"א**, ביתר עילית תשס"ט

רביצקי וחלמיש, ארץ ישראל בימי הביניים = אביעזר רביצקי ומשה חלמיש (עורכים), **ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים**, ירושלים תשנ"א

רביצקי, ארץ חמדה וחרדה = אביעזר רביצקי, **ארץ חמדה וחרדה: היחס הדו-ערכי לארץ-ישראל במקורות ישראל**, בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ארץ-ישראל בהגות היהודית בעת החדשה**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 1–41

רביצקי, ארץ ישראל במאה העשרים = אביעזר רביצקי (עורך), **ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים**, ירושלים 2004

רביצקי, ארץ ישראל בעת החדשה = אביעזר רביצקי (עורך), **ארץ-ישראל בהגות היהודית בעת החדשה**, ירושלים 1998

רביצקי, דת ומדינה = אביעזר רביצקי (עורך), **דת ומדינה בהגות היהודית במאה העשרים**, ירושלים 2005

רביצקי, דת ומדינה במחשבת ישראל = אביעזר רביצקי, **דת ומדינה במחשבת ישראל: דגמים של איחוד, הפרדה, התנגשות או כפיפות**, ירושלים 1998

רביצקי, הקץ המגולה = אביעזר רביצקי, **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**, תל אביב תשנ"ג

רביצקי, חדש מן התורה? = אביעזר רביצקי, 'חדש מן התורה? על האורתודוקסיה ועל המודרנה', בתוך: אבי שגיא (עורך), **אמונה בזמנים משתנים**, ירושלים 1996, עמ' 445–461

רביצקי, חירות = אביעזר רביצקי, **חירות על הלוחות**, תל אביב תשנ"ט

רביצקי, כפי כוח האדם = אביעזר רביצקי, 'כפי כוח האדם: ימות המשיח במשנת הרמב"ם', בתוך: אביעזר רביצקי, **על דעת המקום – מחקרים בהגות היהודית ובתולדותיה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 74–104

רביצקי, מונקטש וירושלים = אביעזר רביצקי, 'מונקטש וירושלים: הפלג החרדי הרדיקלי ושאלת ארץ ישראל', בתוך: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), **ציונות ודת**, ירושלים 1994, עמ' 81–110

רביצקי, עיוניים מיימוניים = אביעזר רביצקי, **עיונים מיימוניים: חברה, פילוסופיה וטבע בכתבי הרמב"ם ותלמידיו**, ירושלים ותל אביב תשס"ו

רביצקי, ש"ס = אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס – היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב 2006

רבנו בחי, חובות הלבבות = ר' בחי אבן פקודה, **חובות הלבבות**, ירושלים תשל"ח

רד"ב מליניץ, שבחי הבעש"ט = ר' דב בער מליניץ, **שבחי הבעש"ט**, מהדורת שמואל אבא הורודצקי, הוצאת דביר, תל אביב 1947.

רדב"ז, שו"ת = רבי דוד בן זמרא, **שו"ת הרדב"ז**, וורשא תרמ"ב

רהט, ש"ס, הרוח והכוח = מנחם רהט, **ש"ס – הרוח והכוח**, איך ניצחה ש"ס את הפוליטיקה הישראלית, תל אביב 1998

רובין, קוראי שמו = מישאל רובין, **קוראי שמו, הלכות ומנהגים בענייני שמות וקריאתם**, חברון תשס"ב

רודיק, מרכז הרב = יוחאי רודיק, **חיים של יצירה: ישיבת מרכז הרב לדורותיה: הגות חינוך ומעש**, ירושלים תשנ"ח

רוזן, מכוונות הגילוח = הרב ישראל רוזן, 'לשאלת כשרות מכוונות הגילוח', **תחומין** כ"ב (תשס"ב), עמ' 454–447

רוזנברג, הרב קוק = שלום רוזנברג, 'מבוא להגותו של הראי"ה', בתוך: בנימין איש שלום ושלום רוזנברג (עורכים), **יובל אורות**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 27–107

רוזנברג, טוב ורע = שלום רוזנברג, **טוב ורע בהגות היהודית**, תל אביב תשמ"ה

רוזנברג, לא בשמיים = שלום רוזנברג, **לא בשמיים היא: תורה שבעל פה מסורת וחידושים, תבונות**, אלון שבות תשנ"ז

רוזנברג, מסורת ואורתודוקסיה = שלום רוזנברג, 'מסורת ואורתודוקסיה על הגדרות ומושגי יסוד', בתוך: יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרוזגר (עורכים), **אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים**, ירושלים תשס"ו, עמ' 55–78

רוזנברג, פרשנות המקרא במו"נ = שלום רוזנברג, **על פרשנות המקרא בספר המורה**, מחקרי ירושלים ומחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 128–134

רוזנברג, שואה = שלום רוזנברג, 'שואה: לקח, הסבר, משמעות', בתוך: יהודע עמיר (עורך), **דרך הרוח – ספר היוכל לאליעזר שביד**, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יט (תשס"ה), כרך ב, עמ' 867–890

רוזנברג, תורה ומדע = שלום רוזנברג, **תורה ומדע בהגות היהודית החדשה**, ירושלים תשמ"ח

רוזנק ורוטנברג, רב בעולם החדש = אבינועם רוזנק ונפתלי רוטנברג (עורכים), **רב בעולם החדש: עיונים בהשפעתו של הרב יוסף דוב סולובייצ'ק על תרבות על חינוך ועל מחשבה יהודית**, מאגנס ומכון ון ליר ירושלים תשנ"א.

רוזנק, ההלכה הנבואית = אבינועם רוזנק, **ההלכה הנבואית – הפילוסופיה של ההלכה במשנת הראי"ה קוק**, ירושלים תשס"ז

רוזנק, ההלכה כמחוללת = אבינועם רוזנק, **ההלכה כמחוללת שינוי: עיונים ביקורתיים בפילוסופיה של ההלכה**, ירושלים 2009

רוזנק, הלכה כהתרחשות = אבינועם רוזנק (עורך), **הלכה כהתרחשות**, מכון ון ליר ומאגנס, ירושלים תשע"ו.

רוזנק, הרב יוסף משאש = אבינועם רוזנק, 'כבוד הציבור כמושג מגוון: עיון בפסיקתו של הרב יוסף משאש', **אקדמות כ** (שבט תשס"ח), עמ' 55–70

רוזנק, הרב קוק = אבינועם רוזנק, **הרב קוק**, ירושלים 2006

רוזנק, הרהורים = אבינועם רוזנק, 'הרהורים על הזיקה שבין הפילוסופיה של ההלכה לפילוסופיה של החינוך', בתוך: אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), **עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה**, ירושלים תשס"ח, עמ' 65–96

רוזנק, השיקול החינוכי = אבינועם רוזנק, 'השיקול החינוכי והכתיבה ההלכתית: עיון במושג הקדושה במשנת הרב ח"ד הלוי', **הגות** כרך ז (תשס"ו), עמ' 171–200

רוזנק, נידה = דניאל רוזנק, 'ההלכה והלכות נידה – מצוי ורצוי: עיון בתשובות הלכתיות ובהשלכותיהן הרפואיות', **דעות** 32 (סיון תשס"ז), עמ' 12–20

רוח מדבר, תרבות העידן החדש = מריאנה רוח מדבר, 'תרבות העידן החדש מתקשרת הילרית ושמאן נפגשים אצל הרב, היהדות(יו)ת הישראל(יו)ת בעידן החדש', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל**, באר שבע 2014, עמ' 498–529

רוט, הציונות הדתית = מאיר רוט (עורך), **הציונות הדתית בראייה מחודשת**, נאמני תורה ועבודה, פתח תקוה תשנ"ח

רוס, אורתודוקסיה נשים = תמר רוס, 'אורתודוקסיה, נשים ושינוי ההלכה: ניתוח תאולוגי והיבטים פרשניים', בתוך: עמיחי ברהולץ (עורך), **מסע אל ההלכה**, תל-אביב 2003 עמ' 387–437

רוס, המגמה האנטי = תמר רוס, 'המגמה האנטי רציונלית בתנועת המוסר', בתוך: משה חלמיש (עורך), **עלי שפר: מחקרים בספרות ההגות היהודית: מוגשים לכבוד הרב ד"ר אלכסנדר שפרן**, רמת גן תש"ן, עמ' 145–162

רוס, קול באישה = תמר רוס, "קול באישה ערוה" כמקרה מבחן, בתוך: אבינועם רוזנק (עורך), **הלכה, מטה-הלכה ופילוסופיה, עיון רב-תחומי**, מכון ון ליר י"ל מאגנס, ירושלים תשע"א, עמ' 35-64.

רוס, שמע בני = תמר רוס, "שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמך": המהפכה התורנית של הנשים, בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, מרכז זלמן שזר ומרכז דינור, ירושלים תשס"ז, עמ' 443-464.

רוס, תורת הצמצום = תמר רוס, 'שני פירושים לתורת הצמצום', בתוך: **מחקרי ירושלים** א, ב (תשמ"ב), עמ' 153-169.

רוסמן, הבעש"ט = משה רוסמן, **הבעש"ט מחדש החסידות**, ירושלים תש"ס

רז-קרקוצקין, אין אלוהים אבל = אמנון רז-קרקוצקין, 'אין אלוהים אבל הוא הבטיח לנו את הארץ', **מטעם** – כתב עת לספרות ומחשבה רדיקלית 3 (2005), עמ' 71-76.

רז-קרקוצקין, בין ברית שלום = אמנון רז-קרקוצקין, 'בין "ברית שלום" ובין בית המקדש: הדיאלקטיקה של גאולה ומשיחיות בעקבות גרשם שלום', בתוך: כריסטוף שמידט (עורך), **האלוהים לא יאלם דום: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית**, ירושלים תשס"ט, עמ' 87-112 [וכן: בתוך: יהודה שנהב (עורך), קולוניאליז והמצב הפוסט קולוניאלי הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, ירושלים תשס"ד, עמ' 387-413]

רז-קרקוצקין, הצנזור = אמנון רז-קרקוצקין, **הצנזור העורך והטקסט: הצנזורה הקתולית והדפוס העברי במאה השש עשרה**, ירושלים 2005

רז-קרקוצקין, השולחן ערוך = אמנון רז-קרקוצקין, 'חקיקה, משיחיות וצנזורה: הדפסת השולחן ערוך כראשית המודרניות', בתוך: אלישבע באומגרטן, רוני ויינשטיין ואמנון רז-קרקוצקין (עורכים), **טוב עלם: זיכרון, קהילה ומגדר בחברות יהודיות בימי הביניים ובראשית העת החדשה: מאמרים לכבודו של ראובן בונפיל**, עמ' 306-335

רז-קרקוצקין, מורשת רבין = אמנון רז-קרקוצקין, 'מורשת רבין: על חילוניות, לאומיות ואוריינטליזם', בתוך: לב גרינברג (עורך), **זיכרון במחלוקת – מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה**, באר שבע 2000, עמ' 98-107

רז-קרקוצקין, שלילת הגלות = אמנון רז-קרקוצקין, 'גלות בתוך ריבונות: לביקורת שלילת הגלות בתרבות הישראלית', **תיאוריה וביקורת** 4 א (סתיו 1993), עמ' 23-54, וכן: הנ"ל, שם, 5, ב (סתיו 1994), עמ' 113-132

רט, הרב גורן = אבי רט, הרב שלמה גורן: **בעוז ובתעצומות**, אוטוביוגרפיה, תל אביב תשנ"ג

ר"י החסיד, שו"ת = שו"ת ר' יהודה החסיד, כ"י וטיקן 183, (י' בוקסבוים, עורך) ספר הזיכרון לרב ש"ב ורנר, ירושלים תשנ"ו

ריבלין, הירושה = יוסף ריבלין, **הירושה והצוואה במשפט העברי**, רמת גן תשנ"ט

ריינר, הרב אלישיב = אברהם (רמי) ריינר, 'קווים ראשוניים לדרכו ההלכתית של הרב יוסף שלום אלישיב', **נטועים יז** (תשע"א), עמ' 73-103

ריינר, טקס החלאקה = אלחנן ריינר, 'טקס החלאקה במירון 1905', **אריאל** 169 (תשס"ה), עמ' 114-115

ריינר, פרשנות והלכה = אברהם (רמי) ריינר, 'פרשנות והלכה: עיון מחודש בפולמוס רבנו תם ורבנו משולם', **שנתון המשפט העברי** כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 207-240

רמב"ם, אגרת השמד = רמב"ם, **אגרת השמד**, בתוך: אגרות הרמב"ם (מ"ד רבינוביץ, עורך ומבאר), ירושלים תשמ"ז, עמ' יג-סח

רמב"ם, אגרת תימן = רמב"ם, **אגרת תימן**, בתוך: אגרות הרמב"ם (מ"ד רבינוביץ, עורך ומבאר), ירושלים תשמ"ז, עמ' סט-קסג

רמב"ם, אגרת האסטרולוגיה = רמב"ם, 'אגרת אל חכמי מונטפזשיר על גזירת הכוכבים' פרק א, בתוך: איגרות הרמב"ם (יצחק שילת, מהדיר), ירושלים תשמ"ז, ח"ב, עמ' תפ

רמב"ם, הקדמה לפרק חלק = רמב"ם, **הקדמה לפרק חלק**, בתוך: הקדמת לפירוש המשנה (מהדורת רמב"ם לעם), ירושלים תשכ"א

רמב"ם, מו"נ = רמב"ם, **מורה נבוכים** לרבנו משה בן מימון, א–ב (מיכאל שורץ, תרגם והוסיף הערות נספחים ומפתחות), תל אביב תשס"ג

רמב"ם, מ"ת = רמב"ם, **משנה תורה**

רמב"ם, סה"מ = רמב"ם, **ספר המצוות**

רמב"ם, תשובות = **תשובות הרמב"ם**, מהדורת יהושע בלאו, ירושלים 2014

רמב"ם, האמונה והביטחון = הרמב"ם, **ספר האמונה והביטחון**, בתוך: כתבי רמב"ם (הרב חיים דב שעוועל, עורך), ירושלים תשכ"ד, עמ' שמא–תמח

רפאל, המנהיג = יצחק רפאל (מהדיר), **המנהיג**, רבי אברהם ברבי נתן הירחי, ירושלים תשל"ח

רפאל ותבורי, מדריך תושב"ע = מאיר רפאל ויוסף תבורי, **מדריך ביבליוגרפי לתורה שבעל פה: המנהג**, רמת גן תשנ"ג

רפפורט, גילוח במכונה = הרב שבתאי אברהם רפפורט, 'גילוח הזקן במכונה', **תחומין** יג (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 200–208.

רפפורט–אלברט, התנועה החסידית = עדה רפפורט–אלברט, 'התנועה החסידית אחרי שנת 1772: רצף מבני ותמורה', **ציון** נה (תש"ן), עמ' 183–245

רפפורט–אלברט, הגיוגרפיה בחסידות = Ada Rapoport-Albert, *'Hagiography with Phootnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism'*, **History and Theory** 27 (1988), pp. 119–159

רצאבי, נר יו"ט = הרב יצחק רצאבי, **ספר נר יום טוב – לברר ולחזק הוראת כג"ק מהרי"ץ שאסור לברך על נר של יום טוב מטעם ספק ברכות לבטלה, ... ויתבאר גם שלא צדקו האומרים שבארץ ישראל כולם צריכים לנהוג כדעת מרן הבית יוסף**, בני ברק תשס"ח

רצבי, אנטי ציונות = רצבי שלום, 'אנטי ציונות ומתח משיחי בהגותו של ר' שלום דובער', **הציונות כ** (תשנ"ו), עמ' 77–101

רקובר, יום העצמאות = הרב נחום רקובר, **הלכות יום העצמאות ויום ירושלים**, ירושלים תשמ"ה

ר"ת, ספר הישר = רבנו יעקב תם, **ספר הישר** (שמעון שלמה שלזינגר, מהדיר), ירושלים תשי"ט

ר"ת, תשובות = רבנו יעקב תם, **ספר הישר: חלק התשובות**, (שרגא רוזנטל, מהדיר) ברלין תרנ"ח

שבחו של צדיק = **שבחו של צדיק** ... בשבחו של רבי נחמן מברסלב, ירושלים תשס"ג

שבחי האר"י = **שבחי האר"י** (נלקט נערך ונסדר בהנחיית הרב יעקב משה הלל), הוצאת חברת אהבת שלום, ירושלים תשע"ד

שבט, צוואת רבי יהודה = ארי יצחק שבט, 'צוואת רבי יהודה החסיד – השוואת מהדורות קדומות וכתבי היד', **טללי אורות** י (תשס"ב), עמ' 82–152

שביב, מצפון ומצפן = יהודה שביב, 'מצפון ומצפן ענייני לאום, חברה וכלכלה', בתוך: יצחק גולדברג וצבי שינובר (עורכים), **הרבנות הראשית לישראל שבעים שנה ליסודה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 471–520

שבייד, דמוקרטיה והלכה = אליעזר שבייד, **דמוקרטיה והלכה**, ירושלים תשנ"ז

שבייד, אורתודוקסיה והומניזם = אליעזר שבייד, **בין אורתודוקסיה להומניזם דתי – המגמות העיקריות בהגות היהודית הדתית של המאה העשרים**, ירושלים תשל"ז

שבייד, השואה = אליעזר שבייד, 'השואה בסוף המאה העשרים מנקודת מבט תיאולוגית ומחקרית', **מדעי היהדות** 39 (תשנ"ט), עמ' 39–45

שבייד, התרבות החילונית = אליעזר שבייד, **היהדות והתרבות החילונית – פרקי עיון בהגות היהודית של המאה העשרים**, תשמ"א

שבייד, מדינת התורה = אליעזר שבייד, "מדינת התורה" במשנתו של יצחק ברויאר', בתוך: **יצחק ברויאר – עיונים במשנתו** (רבקה הורביץ, עורכת), רמת גן תשמ"ח, עמ' 125–146

שבייד, מיסטיקה נבואית = אליעזר שבייד, "מיסטיקה נבואית" בהגות היהודית של המאה העשרים', **דעת** 29 (תשנ"ב), עמ' 83–106

שבייד, תגובות לשואה = אליעזר שבייד, **בין חורבן לישועה – תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה**, תל אביב תשנ"ד

שגיא, אלו ואלו = אבי שגיא, **אלו ואלו – משמעותו של השיח ההלכתי: עיון בספרות ישראל**, תל אביב 1996

שגיא, אמונה = אבי שגיא (עורך), **אמונה בזמנים משתנים**, ירושלים, תשנ"ז

שגיא, אתגר השיבה = אבי שגיא, **אתגר השיבה אל המסורת**, ירושלים, 2003

שגיא, בעיית ההכרעה = אבי שגיא, 'בעיית ההכרעה ההלכתית והאמת ההלכתית: לקראת פילוסופיה של ההלכה', **דיני ישראל** טו (תשמ"ט–תש"ן), עמ' ח–לח

שגיא, האורתודוקסיה כבעיה = אבי שגיא, 'האורתודוקסיה כבעיה', בתוך: יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרויגר (עורכים), **אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים**, ירושלים תשס"ו, עמ' 21–53

שגיא, האמת ההלכתית = אבי שגיא, 'שני מודלים של מושג האמת ההלכתית ומשמעותם', **הגיון – מחקרים בדרכי החשיבה של חז"ל** א (תשמ"ט), עמ' 69–90, פורסם שוב בתוך: אבי שגיא ויהודה נוימן (עורכים), **לא בשמים היא: סוגיות בפילוסופיה של ההלכה**, עין צורים 1993, עמ' 171–187

שגיא, המסע היהודי-ישראלי = אבי שגיא, **המסע היהודי ישראלי: שאלות של זהות ושל תרבות**, ירושלים 2006

שגיא, יהדות ומוסר = אבי שגיא, **יהדות: בין דת למוסר**, תל אביב תשנ"ח

שגיב גדי, תיקון הברית = גדי שגיב, 'תיקון הברית ושיח הסגפנות בחסידות צ'רנוביל', **דברים עתיקים חדשים – מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, כג (תשע"א), עמ' 355–371

שוורץ, אתגר ומשבר = דב שוורץ, **אתגר ומשבר בחוג הרב קוק**, תל אביב 2001

שוורץ, היגיון למשיחיות = דב שוורץ, **הציונות הדתית בין היגיון למשיחיות**, תל אביב תשנ"ט

שוורץ, הציונות הדתית – דב שוורץ, **הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה**, משרד הביטחון, האוניברסיטה המשודרת, תל אביב תשס"ג.

שוורץ, הציונות וש"ס – דב שוורץ, 'הערות על הציונות הדתית וש"ס: שני מודלים של התגברות על משבר', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, עם עובד ומרכז יצחק רבין, תל אביב תשס"ו, עמ' 386–404.

שוורץ, הרב אבא שאול = יואל שוורץ, **הגאון הצדיק החכם רבי בן ציון אבא שאול זצ"ל**, ירושלים תשנ"ט

שוורץ, הילולת רשב"י = יעל שוורץ, 'הילולת רבי שמעון בר יוחאי במירון', בתוך: בתוך: רבקה גונן (עורכת), **אל קברי צדיקים: עליות לקברים והילולות בישראל**, ירושלים תל אביב 1998, עמ'

שוורץ, מחשבת חב"ד = דב שוורץ, **מחשבת חב"ד מראשית עד אחרית**, רמת גן 2010

שוורץ, פרשת דרכים = דב שוורץ, **אמונה על פרשת דרכים**, תל אביב תשנ"ו

שוחט, קבלת ליטא = רפאל שוחט, 'קבלת ליטא כזרם עצמאי בספרות הקבלה', **קבלה** י (תשס"ד), עמ' 181–206

שוחטמן, בתי המשפט = אליאב שוחטמן, 'מעמדם ההלכתי של בתי המשפט במדינת ישראל', **תחומין** יג (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 337–370

- שוחטמן, החשש = אליאב שוחטמן, 'החשש ללעז על הראשונים כשיקול בפסיקת ההלכה', **בר אילן ספר השנה יח-יט (תש"ס)**, עמ' 170-195
- שוחטמן, הכרת ההלכה = אליאב שוחטמן, 'הכרת ההלכה בחוקי מדינת ישראל', **שנתון המשפט העברי טז-יז (תש"ן-תשנ"א)**, עמ' 417-500
- שוחטמן, ויעמידה = אליאב שוחטמן, 'ויעמידה ליעקב לחוק', **ירושלים תשנ"ה**
- שוחטמן, כוחא דהיתרא = אליאב שוחטמן, 'כוחא דהיתרא עדיף', **מחניים 5 (אייר תשנ"ג)**, עמ' 72-89
- שוחטמן, עליית נשים לתורה = אליאב שוחטמן, 'עליית נשים לתורה', **סיני קלה-קלו (תשס"ה)**, עמ' רעא-שמט
- שוכן לשבטיו = (בהסתרת שם המחבר) **שוכן לשבטיו: בירור מעמדה ההלכתי של ק"ק תימן בארץ ישראל**, מכון כתם אופיר, אלעד
- שולחן יוסף = **שולחן יוסף: הוראות ופסקים חדשים ממרן גאון ישראל רבינו עובדיה יוסף**, ירושלים תשע"ה
- שוקד ודשן, דור התמורה = משה שוקד ושלמה דשן, 'דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה', **ירושלים 1977**
- שוקד, אתניות תרבותית = Moshe Shoked, 'Cultural Ethnicity in Israel: The Case of Middle Eastern Jews Religiosity', *AJS Review* 9 (1984) pp. 247-271
- שוקד, דתיות המזרחים = Moshe Shoked, 'The Religiosity of Middle Eastern Jews', in: *The Sociology of Religion in Israel: Israeli Judaism* (Shlomo Deshen, Charles S. Liberman and Shoked Moshe, eds.), New Brunswick 1995, pp. 255-284
- שוקד, חיי הדת בעולמם = משה שוקד, 'חיי הדת בעולמם של יוצאי המזרח', בתוך: שלמה דשן (עורך), **מחצית האומה: עיונים בתרבות ובמעמד של יוצאי המזרח בישראל**, רמת גן 1986, עמ' 107-130
- שוקד, מגמות חדשות = משה שוקד, 'מגמות חדשות בדתיות של יוצאי המזרח', בתוך: שלמה דשן ומשה שקד (עורכים), **יהודי המזרח: עיונים אנתרופולוגיים על העבר וההווה**, ירושלים ותל אביב 1984, עמ' 78-91
- שוקד, מצוות מול מסורת = משה שוקד, 'מצוות מול מסורת: מגמות בדתיות של עדות המזרח', **מגמות כח 2-3 (1984)**, עמ' 250-263
- שוקד, קודש וחול = משה שוקד, 'קודש וחול בעליה לרגל למירון', בתוך: משה שוקד ושלמה דשן (עורכים), **דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי אפריקה**, ירושלים תשל"ז, עמ' 93-109
- שו"ת דברי יצחק = **שו"ת דברי יצחק, תשובות הנהגות שיחות ועובדות מזקן המקובלים, רבנו יצחק כדורי זצוקללה"ה**, (ת.ב. מלקט ועורך) ירושלים תשע"א
- שטאל, דרכי הדרשה = אברהם שטאל, 'דרכי הדרשה אצל יהודי המזרח', **שמעתין ה 21-22 (תשכ"ט)**, עמ' 102-114
- שטדלר, להתפרנס או נס = נורית שטדלר, 'להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה', בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, ירושלים 2003, עמ' 36-55
- שטמפפר, ה'גדולים' = שאול שטמפפר, **צמיחתה של תופעת ה'גדולים'**, לא פורסם.
- שטמפפר, הישיבה הליטאית = שאול שטמפפר, **הישיבה הליטאית בהתהוותה**, ירושלים תשנ"ה
- שטמפפר, ישיבות ליטאיות = שאול שטמפפר, **שלוש ישיבות ליטאיות במאה התשע עשרה**, ירושלים תשמ"א
- שטרית, המאבק המזרחי = סמי שלום שטרית, **המאבק המזרחי בישראל, 1948-2003**, אופקים 2004
- שטרית, המהפכה האשכנזית = סמי שלום שטרית, **המהפכה האשכנזית מתה**, תל אביב 1999

שטרית, למה אצביע לדרעי = סמי שלום שטרן, 'למה אצביע דרעי', הארץ, 27.2.2015.

שטרית, מי היא ש"ס = שטרית, סמי שלום, 'מי היא ש"ס בעצם? תנועה חרדית, דתית לאומית, דתית מהפכנית או חברתית רדיקלית?'

שטרית, מלכוד 17 = סמי שלום שטרית, 'מלכוד 17: בין חרדיות למזרחיות', בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס – אתגר הישראליות, תל אביב 2001, עמ' 12–15

שטרית, רבנו = אליהו שטרית, רבנו – שביבי הוד, מעשה רב הליכותיו והנהגותיו של מאור עינינו, עטרת תפארת ישראל מרן פוסק הדור רבנו עובדיה יוסף זצוק"ל, הראשון לציון ונשיא מועצת חכמי התורה, ירושלים תשע"ד

שטרן, בין הלכה לפוליטיקה = ידידיה שטרן, 'מה בין הלכה לפוליטיקה?', בתוך: אבי שגיא וידידיה שטרן (עורכים), מולדת יחפה מחשבות ישראליות, תל אביב תשנ"א, עמ' 145–148

שטרן, מרן, תולדות = הרב יחיאל מיכל שטרן, מרן: תולדות חייו של מרן רבי עובדיה יוסף זצוק"ל, רבותיו וחבריו וקשריו עם גדולי התורה האשכנזים ופעולותיו הרבים למען הקמת התורה בעדות המזרח, ירושלים תשע"ד

שטרן, נגישות הלכתית = ידידיה שטרן, 'נגישות הלכתית לסוגיות מדיניות', בתוך: זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל אביב תשנ"ז, עמ' 218–242

שטרן, פרקי מבוא = ידידיה צ' שטרן, 'פרקי מבוא', בתוך: יצחק ברנד (עורך), מיהו חילוני? קריאות הלכתיות, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 13–56

שטרן ואחרים, כשיהדות פוגשת מדינה = ידידיה צ' שטרן, בראון בנימין, נוימן קלמן, כ"ץ גדעון וקידר ניר, כשיהדות פוגשת מדינה, הוצאת ידיעות אחרונות והמכון הישראלי לדמוקרטיה, תל אביב תשע"ה

שטרנברג, היתר תרמ"ט = הרב משה שלמה שטרנברג, היתר תרמ"ט, ירושלים תשמ"ו

שיחות הר"ן = שיחות הר"ן, ירושלים תשנ"ה.

שיין, הרב עובדיה וברק = חיים שיין, מדינת היהודים שלב הסיכומים – הרב עובדיה יוסף והנשיא אהרון ברק, תל אביב תשס"ג

שיינפלד ושמידט, האלוהים לא ייאלם = אלי שיינפלד וכריסטוף שמידט (עורכים), האלוהים לא ייאלם דום: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית, ירושלים ותל אביב 2009

שיינפלד, עיון בתיאולוגיה = אלי שיינפלד, 'עיון בתיאולוגיה הפוליטית של ברוך שפינוזה ושל משה מנדלסון', בתוך: כריסטוף שמידט ואלי שיינפלד (עורכים), האלוהים לא ייאלם דום: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית, ירושלים ותל אביב 2009, עמ' 38–69

שילס, מסורת = Edward Shils, *Tradition*, Chicago 1981

שילס, מסורת וחופש = Edward Shils, 'Tradition and Liberty: Antinomy and Interdependence', *Etics* (1958), pp. 153–165

שילס, מרכז ופריפריה = Edward Shils, *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*, Chicago 1975

שיף, הפלות ביהדות = Daniel Schiff, *Abortion in Judaism*, Cambridge 2002

שיפמן, הספק בהלכה = פנחס שיפמן, 'הספק בהלכה ובמשפט', שנתון המשפט העברי א (תשל"ד), עמ' 328–352

שך, אבי עזרי = הרב אלעזר מנחם שך, אבי עזרי – ביאורים בענינים שונים לפי סדר הרמב"ם, א–ד, בני ברק

שך, בוטח = הרב אלעזר מנחם שך, בזאת אני בוטח – אגרות ומאמרים על תקופת הימים ומאורעותיה, מהדורה שנייה מורחבת, בני ברק תשנ"ח

שך, הגדה = הרב אלעזר מנחם שך, **הגדה של פסח אבי עזרי - ממאמרי רבן של ישראל מרן הגאון רבי אלעזר מנחם מן שך שליט"א** (ש"מ הכהן ולך, עורך), בני ברק תשנ"ו

שך, הדרכה = הרב אלעזר מנחם שך, **הדרכה לבן הישיבה מכתבים ומאמרים**, בני ברק תשנ"ג

שך, המלך המשפט = הרב אלעזר מנחם שך, **המלך המשפט - שיחות ומאמרים בענייני אלול והימים הנוראים**, מהדורה שנייה מורחבת, בני ברק תשנ"ח

שך, מו"מ = הרב אלעזר מנחם שך, **מכתבים ומאמרים**, א-ו, בני ברק תשמ"ח-תשנ"ח

שך, מראש אמנה = הרב אלעזר מנחם שך, **מראש אמנה - פרקי מחשבה ומוסר על סדר פרשיות התורה**, (י' ברגמן, עורך), בני ברק תש"ס

שך, נאום השפנים = הרב אלעזר מנחם שך, הקלטה והתמליל המלא של "נאום השפנים והחזירים", יד אליהו תש"ן, ארכיון אבישי בן חיים

שך, קונטרס תעמולה = הרב אלעזר מנחם שך, **דברים חוצבים להבות אש שנשא רבינו הגדול לוחם מלחמת ה' רשכבה"ג הגרא"מ שך שליט"א**, קונטרס תעמולה של דגל התורה לקראת הבירות לכנסת, בני ברק תשמ"ט

שך, תורה זה לא מחשב = הרב אלעזר מנחם שך, תמליל נאום ה"תורה זה לא מחשב", כסלו תשנ"ג

שלג, הדתיים החדשים = יאיר שלג, **הדתיים החדשים**, ירושלים 2000

שלג, מעברי ישן = יאיר שלג, **מעברי ישן ליהודי חדש: רנסנס היהדות בחברה הישראלית**, ירושלים תשע"א

שלו וקיש, שסעים חברתיים = מיכאל שלו וסיגל קיש, 'שסעים חברתיים בן מצביעים לא ערביים: ניתוח חדש', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות 1999**, עמ' 91-136

שלו, דבקות = גרשם שלום, 'דבקות או התקשרות אינטימית עם אלוהים (הלכה למעשה) בראשית החסידות', בתוך: גרשם שלום, **דברים בגו**, ב, תל אביב תשמ"ב, עמ' 325-350

שלו, דברים בגו = גרשם שלום, **דברים בגו**, תל אביב תשל"ו

שלו, האר"י = גרשם שלום, 'לוריא, יצחק בן שלמה' (האר"י), בתוך: **האנציקלופדיה העברית** כא, ירושלים ותל-אביב תשכ"ט, 506-564

שלו, המגיד של טאיטאצק = גרשם שלום, 'המגיד של ר' יוסף טאיטאצק והגילויים המיוחדים לו', **ספונות** יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' סז-קיב

שלו, הקבלה באוניברסיטה = Gershom Scholem, 'Kabbalah at the Hebrew University', *The Recontructionist* 3 (1937), pp. 8-12

שלו, הקונספט של הכוונה = Gershom Scholem, 'The Consept of Kavannah in the Early Kabbalah', in: *studies in Jewish Thought: An Anthology of German Jewish Scholarship* (A. Jospe, ed.), Detroit 1981, pp. 162-180

שלו, הרעיון המשיחי = גרשם שלום, 'להבנת הרעיון המשיחי בישראל', בתוך: גרשם שלום, **דברים בגו**, תל אביב תשל"ו, עמ' 155-190

שלו, התנועה השבתאית = גרשם שלום, 'התנועה השבתאית בפולין', בתוך: גרשם שלום (עורך), **מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה**, ירושלים תשל"ד, עמ' 68-140

שלו, זרמים מרכזים = Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York = [1941] 1961

שלו, מצווה הבאה בעבירה = גרשם שלום, 'מצווה הבאה בעבירה', בתוך: גרשם שלום (עורך), **מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה**, ירושלים תשל"ד, עמ' 9-67.

שלו, נייטרליזציה המשיחית = Gershom Scholem, 'The Neutralization of the Messianic Element in Early Hasidism', *The Messianic Idea in Judaism* (1971), pp. 176-202

שלום, עוד דבר = גרשם שלום, **עוד דבר**, תל אביב תשנ"ח

שלום, פרקי יסוד = גרשם שלום, **פרקי – יסוד בהבנת הקבלה וסמליה**, ירושלים תשל"ו

שלום, ראשית הקבלה = גרשם שלום, **ראשית הקבלה וספר הבהיר**, ירושלים תשכ"ו

שלום, שבת צבי = גרשם שלום, **שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חיי א-ב**, תל אביב (תשי"ז) תשמ"ח

שלום, שדים רוחות = גרשם שלום, **שדים רוחות ונשמות: מחקרים בדמונולוגיה מאת גרשם שלום** (אסתר ליבס, עורכת), יד בן צבי, ירושלים תשס"ד

שלום, תשובות גיקאטילה = גרשם שלום, 'תשובות המיוחסות לר' יוסף גיקאטילה', בתוך: **אמת ליעקב ספר יובל ליעקב פריימאן**, ברלין תרצ"ז, עמ' 163–170

שלמון רביצקי ופרזיגר, היבטים חדשים = יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרזיגר (עורכים), **אורתודוקסיה יהודית היבטים חדשים**, ירושלים תשס"ו

שלמון, אם תעירו = יוסף שלמון, **אם תעירו ואם תעוררו – אורתודוקסיה במצרי הלאומיות**, ירושלים תשס"ו

שלמון, דת וציונות = יוסף שלמון, **דת וציונות – עימותים ראשונים, הספריה הציונית**, ירושלים תש"ן

שלמון, הרפורמה = יוסף שלמון, 'ראשית הרפורמה בישיבות מזרח אירופה', **מולד א** (תשל"א), עמ' 161–172

שלמון, ציונות ואנטי ציונות = יוסף שלמון, ציונות ואנטי ציונות ביהדות המסורתית במזרח אירופה, בתוך: **שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא** (עורכים), **ציונות ודת**, ירושלים 1994, עמ' 21–32

שמידט, התיאולוגיה הפוליטית = כריסטוף שמידט, 'התיאולוגיה הפוליטית של גרשם שלום', בתוך: **כריסטוף שמידט ואלי שיינפלד** (עורכים), **האלוהים לא יאלם דום: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית**, ירושלים תשס"ט, עמ' 226–244

שמידט, מהי תיאולוגיה = כריסטוף שמידט, 'בתשובה על השאלה: מהי תיאולוגיה פוליטית?', בתוך: **כריסטוף שמידט ואלי שיינפלד** (עורכים), **האלוהים לא יאלם דום: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית**, ירושלים תשס"ט, עמ' 18–37

שמיט, תיאולוגיה פוליטית = קארל שמיט, **תיאולוגיה פוליטית**, תל אביב 2005

שמרוק, אדם בעל = חנא שמרוק, 'הסיפורים על ר' אדם בעל שם וגילגוליהם בנוסחאות ספר "שבחי הבעש"ט"', **ציון כח** (תשכ"ג), עמ' 86–105

שמרוק, החסידות והחכירות = חנא שמרוק, 'החסידות ועסקי החכירות', **ציון לה** (תש"ל), עמ' 182–192

שמרוק, השחיטה החסידית = חנא שמרוק, 'משמעותה החברתית של השחיטה החסידית', **ציון כ** (תשט"ו), עמ' 47–72

שנהב, הזמנה למתווה = יהודה שנהב, 'הזמנה למתווה פוסט חילוני לחקר החברה בישראל', **סוציולוגיה ישראלית י 1** (2008), עמ' 161–188

שנהב, היהודים הערבים = יהודה שנהב, **היהודים הערבים – לאומיות, דת ואתניות**, תל אביב 2003

שנך והראל, ההפרדה בתחבורה = אהרון שנך ואלון הראל, 'ההפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית', **עלי משפט ג** (תשס"ג), עמ' 71–98

http://www.clb.ac.il/journal/aly_mishpat/2003/harel.pdf

שעשוע, לאורו נלך = יוסף שעשוע, **לאורו נלך – סיפור חיי של מורנו ורבנו הראשון לציון ונשיא מועצת חכמי התורה הגאון רבינו עובדיה יוסף שליט"א**, חולון תשס"ג

שפט, התיאולוגיה הפוליטית = שובל שפט, 'התיאולוגיה הפוליטית של יצחק ברויאר', בתוך: כריסטוף שמידט ואלי שיינפלד (עורכים), **האלוהים לא יאלם דום: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית**, ירושלים תשס"ט, עמ' 122–140

שפיגל, הליכה לקברים = יעקב שמואל שפיגל, 'הליכה לקברים ולקברי צדיקים: מסתייגים והסתייגויות', בתוך: יוסף הקר (עורך), **שלם: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה היהודי**, ספר שמיני, יד יצחק בן צבי, ירושלים תשס"ט, עמ' 327–385

שפיגל, עמודים בתולדות הספר = יעקב שמואל שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי (א-ב)**, רמת גן תשנ"ו-תשס"ה.

שפירא, בן גוריון והשואה = אניטה שפירא, 'ההיסטוריה של המיתולוגיה: קווים להיסטוריוגרפיה אודות בן גוריון והשואה', **אלפיים** 18 (1999), עמ' 24–53

שפירא, המוטיוויים הדתיים = אניטה שפירא, 'המוטיוויים הדתיים של תנועת העבודה', בתוך: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), **ציונות ודת**, ירושלים 1994, עמ' 301–328

שפירא, הסטייפלר = מרק שפירא, **התמים: ר' יעקב ישראל קנייבסקי**, 'הסטייפלר', לא פורסם.

שפירא, השואה: זכרון = אניטה שפירא, 'השואה: זכרון פרטי וזכרון ציבורי', **זמנים** 57 (תשנ"ז), עמ' 4–13

שפר, בעיית היכולות = פטר שפר, 'בעיית הזהות העריכתית של ספר היכולות רבתי', בתוך: דברי הכנס הבינלאומי לתולדות המיסטיקה היהודית הקדומה, **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, כרך ו' (תשמ"ז), עמ' 1–12

שפר, כישוף ודת = Peter Schafer, 'Magic and Religion in ancient Judaism', in: *Envisioning Magic: A Princeton Seminar and Symposium* (Peter Schafer and Hans Kippenberg, eds.) Leiden 1997, pp. 19–43

שפר, ספרות ההיכלות = Peter Schafer, 'New Testament and Hekhalot Literature, The Journey into Heaven in Paul and in Merkavah Mysticism', *Journal of Jewish Studies* 35 1 (1984), pp 19–35

שפרבר, דרכה של הלכה = דניאל שפרבר, **דרכה של הלכה: קריאת נשים בתורה, פרקים במדיניות פסיקה**, ירושלים 2007

שפרבר, המנהג = דניאל שפרבר, **לכוחו וסמכותו של המנהג**, תשמ"ט, עמ' כד–ל

שפרבר, ישיבתי מדעי = דניאל שפרבר, 'בין לימוד ישיבתי ללימוד מדעי', **מים מדליין** (תשנ"ה), עמ' 343–352

שפרבר, מנהגי ישראל = דניאל שפרבר, **מנהגי ישראל: מקורות ותולדות (א-ח)**, ירושלים תש"ן-תשס"ז

שפרבר, על הלגיטימיות = דניאל שפרבר, 'על הלגיטימיות והצורך בשיטות מדעיות לשם הבנה נכונה של סוגיות התלמוד', **בד"ד** 6 (תשנ"ח), עמ' 21–38

שץ, החסידות כמיסטיקה = רבקה ש"ץ-אופנהיימר, **החסידות כמיסטיקה יסודות קוויאטיסטיים במחשבה החסידית במאה הי"ח**, ירושלים תשמ"ח

שץ, הצדיק = רבקה ש"ץ-אופנהיימר, 'למהותו של הצדיק בחסידות, עיונים בתורת - הצדיק של ר' אלימלך מליזנסק', **מולד** יח (תש"ך), עמ' 365–378

שץ, הרעיון המשיחי = רבקה ש"ץ-אופנהיימר, **הרעיון המשיחי מאז גירוש ספרד**, ירושלים תשס"ה

שציפנסקי, התקנות בישראל = הרב ישראל שציפנסקי, **התקנות בישראל**, א-ד, ירושלים תשנ"א

שקד, אוטיזם בחברה החרדית = שקד מיכל, **עיצוב תרבותי של הפרעה: אוטיזם בחברה החרדית בישראל**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א

שרגאי, דברים לבירורה = שלמה זלמן שרגאי, **דברים לבירורה של הציונות הדתית**, ירושלים תשמ"ב

שרון, קבלת החיד"א = אביטל שרון, **'קבלת החיד"א בחיבוריו ההלכתיים'**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ד.

שרייבר, פולמוס השמיטה = אברהם שרייבר, **'פולמוס השמיטה תרמ"ט'**, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו

שרלו, רשו"ת היחיד = הרב יובל שרלו, **'רשו"ת היחיד: תשובות שניתנו באינטרנט בענייני צניעות, זוגיות ומשפחה'**, פתח תקווה תשס"ג

שרלו, תורת ארץ ישראל = הרב יובל שרלו, **'תורת ארץ ישראל לאור משנת הראי"ה קוק'**, חיספין (תשנ"ח), עמ' 247–263

שרעבי, היישוב הספרדי = רחל שרעבי, **'היישוב הספרדי בירושלים בשלהי התקופה העת'מאנית'**, תל אביב 1989

שרעבי, הרב אמנון יצחק = אסף שרעבי, **'סוציו דרמה ב'תנועת התשובה': חקירה אתנוגרפית על אודות הכנסים של הרב אמנון יצחק – מבט אל הקהל'**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ד.

שרעבי, תנועת התשובה = אסף שרעבי, **'דתיות רכה ודתיות קשיחה המקרה של תנועת התשובה בישראל'** בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), **'מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות – העידן החדש בישראל'**, באר שבע תשע"ד, עמ' 434–460

ששון, אביר הרועים = הרב יעקב ששון, **'אביר הרועים – קורות העתים, הנהגות ומשנתו של מרן גאון ישראל, מופת הדור, רבינו עובדיה יוסף, הראשון לציון, חלק ראשון תרפ"א–התשי"א'**, ירושלים תשע"ב, חלק שני תשי"א–תשי"ז, ירושלים תשע"ד

ששון רוח יעקב = הרב יעקב ששון, **'רוח יעקב – קביעת זמן המות, ירושלים תשי"ע'**

ששר, ישעיהו ליבוביץ = מיכאל ששר, **'מדוע פוחדים מישעיהו ליבוביץ'**, ירושלים 1995

ששר, לייבוביץ עולם = מיכאל ששר, **'ישעיהו ליבוביץ על עולם ומלואו'**, ירושלים תשמ"ז

שתיל, האר"י = שרון שתיל, **'האר"י – סיפורה והגותה של מהפכת הקבלה בצפת'**, תל אביב 2007

תא שמע, ההלכה באשכנז = ישראל תא שמע, **'קווים לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג – י"ד'**, עלי ספר, ד (תשל"ז)

תא שמע, הלכה מנהג = ישראל תא שמע, **'הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100–1350'**, ירושלים תשנ"ו

תא שמע, הנגלה שבנסתר = ישראל תא שמע, **'הנגלה שבנסתר לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר'**, תל אביב תשנ"ה

תא שמע, התפילה האשכנזית = ישראל תא שמע, **'התפילה האשכנזית הקדומה'**, מאגנס, ירושלים תשס"ד

תא שמע, מנהג אשכנז = ישראל תא שמע, **'מנהג אשכנז הקדמון חקר ועיון'**, ירושלים תשנ"ט

תא שמע, קארו = ישראל תא שמע, **'ר' יוסף קארו בין אשכנז לספרד, לחקר התפשטות ספר הזוהר'**, **'תרביץ'** נט (תש"ן), עמ' 53–70

תא שמע, שו"ת מן השמיים = ישראל תא שמע, **'שאלות ותשובות מן השמים'**, **'תרביץ'** נ"ז (תשמ"ח), עמ' 51–66

תופיק, קול אליהו = הרב אליהו תופיק, **'קול אליהו – שו"ת'**, ירושלים תשנ"ז

תורת יוסף = **'תורת יוסף: קובץ תורני בתורת מרן פוסק הדור רבי עובדיה יוסף זצוק"ל, א-ח, גיליונות תשע"ד'**

תידור באומל, קול בכיות = יהודית תידור באומל, **'קול בכיות: השואה והתפילה'**, ירושלים תשנ"ב

תידור באומל, תגובות למרד = יהודית תידור באומל, **'תגובות למרד בעולם החרדי, דפים לחקר תקופת השואה יב (תשנ"ה)'**, עמ' 289–308

תמר, דינים המיוסדים = דוד תמר, 'דינים המיוסדים על הזוהר ועל הקבלה בשו"ע ובבית יוסף', סיני סה (1994), עמ' סח-עו

תמר, האר"י והרח"ו = דוד תמר, 'האר"י והרח"ו כמשיח בן-יוסף', **ספונות ז** (תשכ"ג), עמ' קסז-קעז
תמר, חלומותיו וחזיונותיו = דוד תמר, 'חלומותיו וחזיונותיו המשיחיים של ר' חיים ויטאל', **שלם ד** (תשמ"ד), עמ' 211–229

תמר, קארו כמקובל = דוד תמר, 'רבי יוסף קארו כמקובל וכמיסטיקון', ירושלים תשכ"ה
תמרי, ההחמרה = צבי תמרי, 'ה"החמרה" בהלכה', **פירות אילן ו** (תשנ"ו), עמ' 113–137
תשבי, התסיסה המשיחית = ישעיה תשבי, 'התסיסה המשיחית בחוגו של משה חיים לוצאטו לאורם של **כתובה ושירים משיחיים**', ס' היובל ליצחק בער (תשכ"א), עמ' 729–755
תשבי, יומן מיסטי = ישעיה תשבי, 'יומן מיסטי-משיחי חווייתי וחזיוני לרבי משה דוד ואלי (רמד"ו)', ארכיון ישעיה תשבי

תשבי, משנת הזוהר = ישעיה תשבי, **משנת הזוהר**, ירושלים תשס"ו
תשבי, קודשא בריך הוא = ישעיה תשבי, "'קודשא בריך הוא אורייתא וישראל כולא חד" - מקור האמרה **בפירוש "אדרא רבא" לרמח"ל**', ארכיון ישעיה תשבי,
תשבי, רמד"ו = ישעיה תשבי, 'דמותו של רבי משה דוד ואלי (רמד"ו) ומעמדו בחבורת רמח"ל, ירושלים תשל"ט

תשבי, תורת הרע = ישעיה תשבי, **תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י**, ירושלים תשנ"ב

עיתונות

עיתונות חרדית ודתית

"ארבע כנפות", שבועון מבית מדרשו של הרב אמנון יצחק
"בקהילה", שבועון חרדי
"החומה", עלון, קובץ מאמרים לחיזוק הדת – פנימי לחברי נטורי קרתא
"המבשר", עיתון יומי
"המודיע", עיתון יומי, ביטאון אגודת ישראל העולמית
"המחנה החרדי", ביטאון חסידות בעלז, עיתון שבועי
"העדה", ביטאון העדה החרדית
"הצופה", עיתון התנועה העולמית של המזרחי והפועל המזרחי (ביטאון המפד"ל), עיתון יומי
"יום השישי", עיתון שבועי
"יום ליום", שבועון, ביטאון תנועת ש"ס
"יתד נאמן", עיתון יומי, ביטאון 'דגל התורה'
"משפחה", שבועון חרדי
"קול העיר בני ברק", מקומון מרשת "קו עיתונות דתית"

עיתונות כללית

"הארץ", עיתון יומי
"חדשות 10" – מהדורת החדשות של ערוץ 10
"ידיעות אחרונות", עיתון יומי
"מעריב", עיתון יומי
Ynet אתר אינטרנט מבית ידיעות אחרונות

מסמכים משפטיים

משפט אריה דרעי
משפט שלמה בניזרי
משפט עופר חוגי
משפט יונתן יוסף
משפט צבי יעקובזון
משפט רפאל פנחסי
משפט יאיר לוי
משפט הרב ראובן אלבז
תביעת משפחת הרב עובדיה יוסף נגד מוציא דיבה חרדים

פסקוילים וכרזות רחוב

ארכיון אבישי בן חיים

ראיונות אישיים ושיחות (רשימה חלקית)

1. אבא שאול בן ציון, הרב - נכד הרב בן ציון אבא שאול.
2. אבידן יהודה – מבכירי ש"ס בן משפחת אביחצירא.
3. אביחצירא ברוך – הבבא ברוך.
4. אליהו אברז'ל הרב – דיין, מחשובי רבני מרוקו.
5. אדרי עודד – עוזרו של הרב ברוך אביחצירא ה"בבא ברוך".
6. אזרד יהודה – מקים אתר המחאה 'שאגת אריה', אידיאולוג 'התנזים של דרעי'.
7. אטיאס אריאל – חבר כנסת ושר מטעם ש"ס.
8. אילוז משה – מנכ"ל אל המעיין.
9. אלבז בני – לשעבר "זמר הבית" של ש"ס.
10. אלבו ראובן, הרב – ראש ישיבת "אור החיים", חבר מועצת החכמים של ש"ס.
11. אליהו שמואל הרב – בנו של הרב הספרדי הראשי לשעבר מרדכי אליהו, רבה של צפת.
12. אליטוב יוסי – עורך העיתון החרדי "משפחה".
13. אמסלם חיים, הרב – חבר כנסת מטעם ש"ס.
14. בן ארצי ניר, הרב – ראש עמותת 'תאיר נרי'.
15. בן דהאן אלי, הרב – ממקורבי הרב מרדכי אליהו בתקופת הרבנות הראשית ועוד.
16. בן חנן יעקב, הרב – ראש ארגון נגד הוצאת זרע לבטלה.
17. בן טוב משה, הרב – 'רואה המזוזות'.
18. בן לולו משה – מנכ"ל ושדר תחנת הרדיו החרדית פיראטית 'ערוץ 2000'.
19. בן עטר שמואל – מנכ"ל ושדרן תחנת הרדיו הש"סניקית פיראטית 'כל האמת'.
20. בניזרי שלמה, הרב – לשעבר חבר כנסת ושר מטעם ש"ס.
21. בעדני שמעון, הרב – חבר מועצת החכמים של ש"ס.
22. בצרי דוד, הרב – המקובל, ראש ישיבת השלום.
23. בצרי יצחק, הרב – בנו של הרב המקובל הרב דוד בצרי ראש ישיבת השלום.
24. בקשי דורון אליהו, הרב – לשעבר הרב הראשי לישראל.
25. גושן חברת אבטחה – האחראים על האבטחה של הרב עובדיה יוסף.
26. גייל מואס שרית – שריתה, סדנאות לקבלה נשית.
27. גלס דוד – יועץ הסתרים של הרב עובדיה יוסף.
28. גמליאל אריה, הרב – לשעבר חבר כנסת מטעם ש"ס.
29. גפני משה, הרב – חבר כנסת מטעם דגל התורה.
30. גרוסמן נתן זאב, הרב – עורך 'יתד נאמן' בשנות מנהיגות הרב שך והרב אלישיב.
31. דיין שלמה, הרב – אחד משלושת מייסדי ש"ס בשנת 1983 בירושלים, חבר כנסת מטעם ש"ס לשעבר.
32. דרעי אריה – יו"ר ש"ס.
33. הכהן נתנאל – 'איש הקבלה' מגיש תכניות רדיו בענייני קבלה, פותר חלומות, כותב קמעות.
34. זאב נסים, הרב – חבר כנסת מטעם ש"ס, נמנה על שלושת מייסדי ש"ס בירושלים.
35. זוהר אורי, הרב
36. זעפרני שמואל, הרב – מזכירו של הרב הספרדי הראשי לשעבר הרב מרדכי אליהו.
37. חדד שמעון, הרב – יו"ר ארגון 'מרבצי תורה ספרדים'.
38. חיון שאול – חקיין הרב עובדיה יוסף.
39. חכם דוד – לשעבר דובר אתר המחאה "שאגת אריה" וכוכב תחנות הרדיו הפיראטיות.
40. חסידים מרדכי – עוזרו האישי של המקובל הרב בניהו שמואל.
41. חקק צבי – עוזרו האישי של הרב עובדיה יוסף.
42. יונה ישראל, הרב – לשעבר עוזרו הבכיר ומגיה ספריו של הרב עובדיה יוסף.
43. יוסף דוד, הרב – בנו של הרב עובדיה יוסף, רבה של שכונת הר נוף.
44. יוסף יהודית – כלתו של הרב עובדיה יוסף.
45. יוסף יונתן – נכדו של הרב עובדיה יוסף, בנו של הרב יעקב יוסף.
46. יוסף יעקב, הרב – בנו של הרב עובדיה יוסף.
47. יוסף יצחק, הרב – בנו של הרב עובדיה יוסף.
48. יוסף משה, הרב – בנו של הרב עובדיה יוסף.
49. יוסף (בר שלום) עדינה – בתו של הרב עובדיה יוסף.
50. הרב עובדיה יוסף.

51. יוסף עובדיה - נכדו של הרב עובדיה יוסף, בנו של הרב דוד יוסף.
52. יעקבזון צבי - מזכיר סיעת ש"ס בכנסת במשך שנים.
53. יצחקוב דבורה - דבורה 'הנביאה' דרום תל אביב.
54. ישי אלי - יו"ר תנועת ש"ס לשעבר.
55. כדורי דוד, הרב - בנו של הרב יצחק כדורי.
56. כדורי דורית, הרבנית - אלמנתו של הרב יצחק כדורי.
57. כדורי יוסי - נכדו של הרב כדורי.
58. כדורי יצחק, הרב - זקן המקובלים.
59. כהן חיים - עוזר מנהיג הציבור הליטאי הרב יוסף שלום אלישיב.
60. כהן חיים, הרב - המקובל 'החלבן'.
61. כהן יעקב - משלושת מייסדי ש"ס ירושלים בשנת 1983.
62. לוי יאיר - לשעבר חבר כנסת מטעם ש"ס.
63. ללוש שמעון - מחבר קונטרס קבלה והלכה על פי פסקי הרב עובדיה.
64. לפקוביץ' יונתן - מזכיר ועדת הרבנים לענייני תקשורת.
65. לרר שוקי - צלם הבית בבית הרב עובדיה יוסף.
66. מאיה משה, הרב - חבר מועצת החכמים של ש"ס.
67. מאמאן יהושע, הרב - זקן רבני מרוקו.
68. מאמאן רפאל, הרב ד"ר - בנו ועוזרו של הרב יהושע מאמאן.
69. מזרחי אלי - ממקורבי הרב יצחק כדורי והרב מרדכי אליהו.
70. מזרחי יצחק - המרכז לקבלה מעשית.
71. מלול שמעון - לשעבר מזכירו של הרב יצחק כדורי.
72. נהרי יאיר - גבאי בית הכנסת של הרב עובדיה יוסף והספר האישי.
73. נמני משה - לשעבר עוזר של הרב כדורי, מהבולטים בפעילי ש"ס ומפעיל תחנת הרדיו הפיראטית 'בית ישראל'.
74. נקי יהודה, הרב - מחבר סדרת הספרים 'מעין אומר', מזכיר הרב עובדיה לשעבר.
75. סודרי איציק - דובר ש"ס לשעבר. אחיה של יהודית יוסף, כלתו של הרב עובדיה יוסף.
76. עדס יעקב, הרב - מחשובי המקובלים בישראל, בנו של הרב יהודה עדס.
77. עובדיה שמואל - הוועד הספרדי של חסידי ברסלב.
78. עזרן יוסף, הרב - לשעבר חבר כנסת מטעם ש"ס, רבה של ראשון לציון.
79. עמאר שלמה הרב - הרב הספרדי הראשי לשעבר, רבה של ירושלים.
80. עמר דוד - עוזרו של הרב יצחק יוסף.
81. פינטו יאשיהו, הרב
82. פינץ יצחק - אחראי מכון "מאור ישראל" להוצאת ספרי הרב עובדיה יוסף.
83. פנחסי רפאל - מזכיר מועצת חכמי התורה של ש"ס.
84. פרוש מאיר - חבר כנסת מטעם אגודת ישראל.
85. פרוש מנחם - לשעבר חבר כנסת מטעם אגודת ישראל.
86. פרץ יצחק הרב - יו"ר ש"ס הראשון, רבה של רעננה.
87. קאיין אליעזר (לייזר) - לשעבר מעוזריו של אריה דרעי.
88. קלדרון שמוליק - צלם ובמאי סרטי התעמולה של ש"ס.
89. קקון יצחק - עורך ביטאון ש"ס "יום ליום".
90. קריספל אמיר, הרב - מזכירו של הרב עובדיה יוסף.
91. קריספל יגאל, הרב - לשעבר ראש לשכת הרב הספרדי הראשי הרב שלמה עמאר.
92. קריספל צוריאל, הרב - לשעבר ראש עיריית אלעד מטעם ש"ס.
93. ראובן פנחס - אמרגן כנסים המוניים ומוציא לאור.
94. רביץ אברהם, הרב - לשעבר חבר כנסת מטעם דגל התורה.
95. שוינגר יוסף - מבכירי עסקני ש"ס בראשיתה, מנכ"ל המקומות הקדושים.
96. שוסהיים אלי ד"ר - יו"ר אגודת אפרת למניעת הפלות.
97. שך, אפרים, ד"ר - בנו של מנהיג הציבור הליטאי הרב אלעזר שך.
98. שלומי אברהם - נהגו של הרב עובדיה יוסף.
99. שפיר משה, הרב (אלקובי משה) - עורך המוסף התורני 'עונג שבת' של ביטאון ש"ס 'יום ליום'.
100. ששון יעקב - נכד הרב עובדיה יוסף. מפעיל האתר "הלכה יומית - מפסקי מרן".

'We Have No Dealings with the Occult'?

**Rabbi Ovadia Yosef and His Attitude toward the
Supernatural, the Occult, Mysticism, and the
Kabbalists**

Thesis submitted for the degree of "Doctor of Philosophy"

By: AVISHAY BEN HAIM

Submitted to the Senate of the Hebrew University of Jerusalem

October 2016

'We Have No Dealings with the Occult?'

**Rabbi Ovadia Yosef and His Attitude Toward the
Supernatural, the Occult, Mysticism, and the
Kabbalists**

Thesis submitted for the degree of "Doctor of Philosophy"

By: AVISHAY BEN HAIM

Submitted to the Senate of the Hebrew University of Jerusalem

October 2016

This work was carried out under the supervision of:
Professor Benjamin Brown.

'We Have No Dealings with the Occult?'
Rabbi Ovadia Yosef and His Attitude toward the
Supernatural, the Occult, Mysticism, and the
Kabbalists

Thesis for the degree of "Doctor of Philosophy"

Submitted by: AVISHAY BEN HAIM

This work was carried out under the supervision of:

Professor Benjamin Brown.

October 2016

Abstract

Rabbi Ovadia Yosef (1920-2013), or 'Rav Ovadia', as he was universally known, was one of the greatest halakhic-rabbinical and political leaders in Jewish history of the modern era. For a full forty years, from the time he was elected to the position of Chief Rabbi of Israel on October 15, 1972 until his death on October 7, 2013, he was the senior Sephardic Torah authority in Israel, the Religious Decisor of the present generation, the central figure in the shaping of the Sephardic haredi religious phenomenon, and the leader of its main political party, Shas. In these circles, he was the supreme religious authority – 'Maran'.

In parallel to the flourishing of Rav Ovadia's leadership, especially from the mid-eighties, another phenomenon in religious life known as *'Nistarot'* began to blossom and receive renewed attention. In this category I include all the elements relating to the supernatural, i.e., mysticism, Kabbalah, magic, messianism, Sephardic charismatic rabbis ('Babbas'), the practice of visiting the graves of the holy men, and the like. In Rav Ovadia's public image, as well as in his own self image in the rabbinic context of his work, he was characterized as an 'anti-mystic'. This thesis examines this image through the use of a new methodological tool. In contrast to previous studies, that analyzed Rabbi Ovadia Yosef primarily through his 'official' works, this research makes an unprecedented use of informal, oral, and folk aspects of his life and environment, and re-reads the authoritative halakhic works in the light of these sources. The research places special emphasis on sources not used comprehensively in research in the past. Thus, one important research tool is the transcripts of sermons of Rav Ovadia, collected throughout the years; home video clips where he was filmed; and testimony from inside his home regarding his personal and political conduct. All

these sources will be studied with an emphasis on examining the religious leader's self-image in practice.

It seems that hidden between the lines of this thesis there is an additional assumption about the role of the occult: Mysticism is such a powerful driving force in religion in general, and particularly in the generation and milieu of Rav Ovadia. Therefore, it is both an appropriate mode and an effective prism for a comprehensive monograph of the character of the man of halakha, Rav Ovadia, in almost all its major aspects, from the personal aspect to the halakhic, the public, and finally, the political.

The first section, 'Rav Ovadia as anti-mystic', presents the figure of Rabbi Ovadia Yosef as a rabbi in constant conflict with the Kabbalists of his time and their sources of inspiration, Rabbi Isaac Luria (the ARI) and Rabbi Yosef Hayim (the Ben Ish Hai). Beyond presenting his struggle against accepting the incorporation of Kabbalah into the Halakhah, this chapter also presents his efforts to suppress popular religion, his objection to mystical practices and his discontent with the emergence of movements with a mystical tone, such as the great Sephardic-Hasidic movement that thrived during his leadership, Breslav Hasidism.

The second section, 'Rav Ovadia as mystic' is the major innovative contribution of this study and challenges the prevailing thesis concerning the anti-mystical image of Rav Ovadia. It shows the contradictions in his attitude to occult lore, the complexity of his attitude to the mystical, the duality in his attitude to the Kabbalah, and the discrepancies between his rhetoric and his personal practice, on issues such as dreams and belief in the evil eye. A study of his books, sermons, and practices reveals that he is at home with kabbalistic language and its kabbalistic concepts constitute an integral part of his religious world of faith. Contrary to previous prevailing assumptions, Rav Ovadia sent people for kabbalistic *tikkun* [mystical "rectification" of the soul], and he himself engaged in mystical practices, from amulets which he wrote for himself - whose contents will be shown in this study - through the use of a miracle grass with supernatural properties, and culminating in a ceremony to drive out the evil eye that he thought might have afflicted him since his pictures were posted on buses during the elections. In matters of mysticism and medicine, too, Rav Ovadia's approach clearly excludes the possibility of depicting him as an anti-mystic; it also includes his own testimony of himself as a person capable of working miracles. Thus, he instructed women to ignore ultrasound examinations and took it upon himself to assure them that despite the doctors' views, the babies would be fine. Rav Ovadia also conducted a kabbalistic 'euthanasia' ceremony for a man in a permanent vegetative state who left his wife an *aguna*, hence unable to remarry. Demons, dibbukes, reincarnations and the like turn out to be an integral part of Rav Ovadia's world. On the one hand, he sometimes showed fierce opposition, but on the other hand, sometimes

total acceptance. For example, about dreams, we can see his minimizing attitude toward the dreams of the general public while on the other hand, we are witness to his descriptions of a series of rare revelational dreams, during which Maimonides, the Ben Ish Hai, Rabbi Yitzhak Bar-Sheshet (Rivash), Rabbi Ben Tzion Abba Shaul and others appeared to him. Dreams of this type, including one with a messianic vision, have not been heard from any other halakhic authority of his generation. All this evidence shows Rabbi Ovadia Yosef's dual-faced attitude to occult lore.

The third section, 'The mystical as a political tool', discusses Rav Ovadia's use of the irrational as a rational tool. As the leader of a political movement and someone who established his standing as the 'greatest rabbi of his generation' and the supreme religious decisor of his time, Rav Ovadia made extensive use of tools from the realm of occult lore - amulets, curses, blessings and the mystical intensification of leadership doctrines such as *Da'at Torah* (i.e. the belief that leading rabbis express the "Torah opinion") and '*kpeida*' (i.e. the resentment of a rabbinic authority, that might afflict the person who evoked it) .

The full picture that is revealed to us allows us another perspective for examining Rav Ovadia's attitude to occult lore. In view of the evidence present in this study, it is hard to see him as a 'rationalist rabbi', "anti-mystic", or "opposed to Kabbalah", as he was so often portrayed. It is evident that his struggle for the acceptance of the halakhic rulings of Rabbi Yosef Karo and against a takeover by the Kabbalah, the Kabbalists, and other expressions of popular religion, is an integral part of a larger struggle. It is part of a struggle for authority and hegemony versus competing elites, the Kabbalistic-Sephardic elite and the Haredi-Lithuanian elite. His halakhic style, too, tending towards leniency, which stems from the principle of '*koah dehetera adif*' [the more lenient position should be preferred], appears as an alternative to the policy toward stringent rulings both of the Ashkenazi Haredim and of the Sephardic Kabbalists. This sheds a new light on the emblematic struggle of Rav Ovadia to transmit the halakhic legacy of Maran Rabbi Yosef Karo as opposed to either that of the kabbalistic elite or the Lithuanian elite. This new perspective suggests that ultimately, and perhaps not quite consciously, when Rav Ovadia attacks the mystical and demands total acceptance of the rulings of Maran, he does not necessarily mean full submission to the teachings of Maran Rabbi Yosef Karo, but rather in great measure, to the teachings of Maran Rabbi Ovadia Yosef.

It seems that Maran Rabbi Ovadia Yosef's life work was to transmit to future generations the leadership and the halakhic rulings of Rav Ovadia himself. In this way he would establish himself as a rabbinic-religious-Sephardic symbol and as a social-political tool, becoming the *ultimate* Maran who would lead the historic phenomenon of restoring Sephardic Jewry's crown to its former glory.

‘We Have No Dealings with the Occult’?

Table of Contents

Introductions

Research goal and major questions	3
Methodological aspects	9
The state of the art	22
Rabbi Ovadia Yosef: Biographical sketch based on his works and self-image	31

Section I: Rav Ovadia as anti-mystic

Chapter One: The conventional notion: Rav Ovadia as anti-mystic	41
Chapter Two: The Kabbalah in the intellectual landscape of Rav Ovadia's development	49
Chapter Three: Rav Ovadia's objection to the integration of Kabbalah into the Halakhah	60
Chapter Four: Women, sexuality, and modesty	128
Chapter Five: Rav Ovadia's objection to mystical practices	167
Chapter Six: Rav Ovadia versus Rebbe Nahman of Breslav	193

Section II: Rav Ovadia as mystic

Introduction to section II	209
Chapter One: Rav Ovadia's support of the integration of Kabbalah into the Halakhah	211
Chapter Two: Support of mystical and magical practices	230
Chapter Three: Did Rav Ovadia enter the <i>pardes</i> of Kabbalah?	285
Chapter Four: Rav Ovadia's dreams	308
Chapter Five: Messianic ferment in Rav Ovadia's milieu	321

Section III: The mystical as a political tool

Chapter One: The irrational as a tool of the rational	349
Chapter Two: Amulets and blessings	356
Chapter Three: Curses, excommunication, and <i>k'peida</i>	363
Chapter Four: The Halakhic, the Mystical, and the Political: The <i>Da'at Torah</i> Doctrine in Rav Ovadia's version	385

Conclusion:

'Though I have no dealings with the Occult' ...	409
--	-----

The main conclusions of this study

The methodological bearings of this study and Rav Ovadia's contradiction

Anti-Mystic? – In the nexus of the legal, the occult, and the self-contradictory

The essence of Rav Ovadia's doctrine

Bibliography and list of abbreviations	423
---	-----